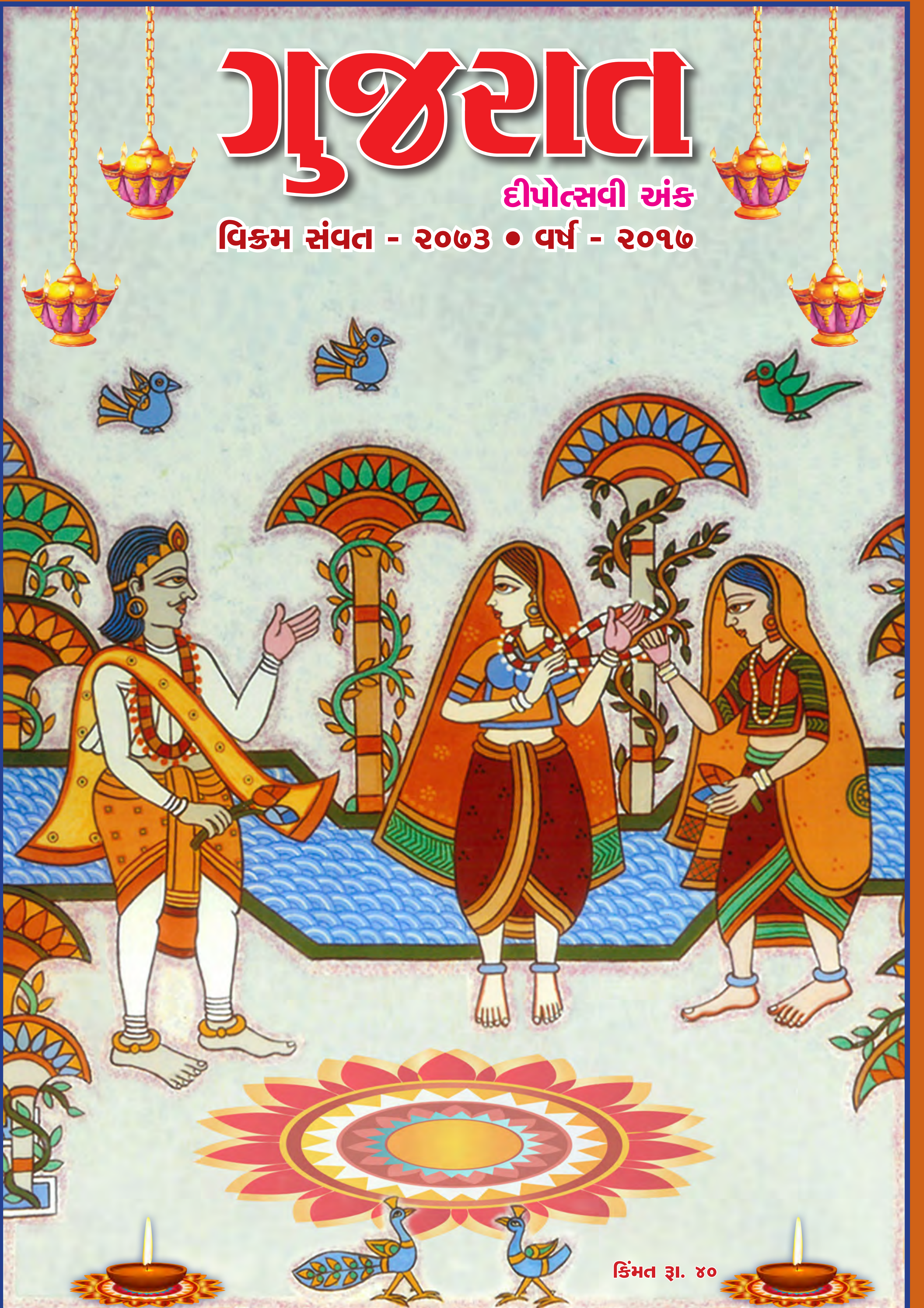

ગુજરાત
દીપોત્સવી અંક
વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૩ • વર્ષ - ૨૦૧૭
કિંમત રૂા. ૪૦

"નાદબ્રહ્મ"
- ડૉ. અશોક પટેલ

ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૩ ● વર્ષ - ૨૦૧૭

તંત્રી
નલિન ઉપાધ્યાય

સહતંત્રી
અરવિંદ પટેલ

સંપાદક
પુલક ત્રિવેદી

ઉપસંપાદક
આર. આર. તુરી

સહસંપાદકો
જગદીશ આચાર્ય
ઉર્વી રાવલ

વિતરણ વ્યવસ્થા
ઇશ્વર ઠાકોર, જયેશ દવે, કીર્તિ પરમાર,
રમેશ પરમાર, પ્રકાશન શાખા, ગાંધીનગર
તથા જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ

પ્રકાશક
માહિતી નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

પ્રોસેસિંગ અને મુદ્રણ
સરકારી ફોટો લીથો પ્રેસ, અમદાવાદ

વેબસાઇટ
www.gujaratinformation.net

કિંમત : રૂ. ૪૦/-

ગુજરાતને કલ્યાણ રાજ્ય બનાવી નવી ઊંચાઈએ લઈ જવા સંકલ્પબદ્ધ બનીએ...

પ્રગતિશીલ ગુજરાતના મારા હૃદયસ્થ ગુજરાતી બાંધવો,

ગુજરાતના મારા વ્હાલા ભાઈઓ-બહેનો અને બાળકોને આ દીપાવલિના પર્વ પ્રસંગે તમને સૌને મળવાનો મંગળ અવસર છે. જ્ઞાન અને પ્રકાશ સાથે વિકાસનો સમન્વય સાધી આનંદની ત્રિવેણીનો આ અવસર છે. આપ સૌના પ્રેમ અને આશીર્વાદ ગુજરાતની પ્રગતિનું ચાલકબળ છે.

ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘ દીપાખ્ય જ્યોતિ પ્રકાશો...’ આપણે દીવડાઓની જ્યોતિ બનીને જ્ઞાનપૂંજનો દેદિપ્યમાન પ્રકાશ રેલાવીએ. દિવાળીનું પર્વ આપણા સૌ માટે અનેક રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ભુતકાળમાંથી શીખીને આવનાર ભવિષ્યકાળની નવીનતાનું સ્વાગતનો અવસર છે. વીતેલા વર્ષમાં પાછું વળીને અવલોકન કરવાની વેળા, તો સાથે સાથે નૂતન વર્ષે આગામી નવલા વર્ષ માટે જીવન-કિતાબના નવા પ્રકરણનું આલેખન કરવા માટે આયોજન કરવાનો અદ્‌ભુત અવસર એટલે દીપોત્સવ. આપણા સૌની ગતિ ઊર્ધ્વગામી પ્રકાશ તરફની બની રહો.

ગત તા.૭મી ઑગસ્ટ, ૨૦૧૬ના રોજ દૃઢ રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ સાથે સૌનો સાથ, સૌના વિકાસના મંત્રને લઈને ગુજરાતની શાસનધૂરા આ સરકારે સંભાળી. ગુજરાતની પ્રગતિનો સંકલ્પ પરિપૂર્ણ કરવા અને ગુજરાતના વિકાસને નવી ઊંચાઈઓ ઉપર લઈ જવાના સંકલ્પો સિધ્ધિ સુધી પહોંચાડવાની નિષ્ઠાપૂર્વકની યાત્રાના આપ સૌ સાક્ષી છો. સને ૨૦૧૪માં ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીશ્રી તરીકે રહેલા સમગ્ર દેશના લોકલાડીલા નેતા અને ગુજરાતના પનોતા પુત્ર શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ વડાપ્રધાન તરીકે દેશની શાસનધૂરા સંભાળી ત્યારે તેઓ જે પ્રગતિશીલ ગુજરાત દોડતું - ધબકતું આપીને ગયા છે, એ ગુજરાતને વધુ પ્રગતિશીલ બનાવવા માટે આપણે સૌ સહિયારો પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છીએ. ગુજરાતની સાડા છ કરોડ ઉપરાંતની જનતા જનાર્દનને વિજયપથ ઉપર સાથે લઈને આગળ ચાલવા માટેના સંકલ્પનો આ અવસર છે.

શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ તેમની આગવી સૂઝ અને દીર્ઘદ્રષ્ટીથી સને ૨૦૦૧થી ગુજરાતને તમામ ક્ષેત્રે અગ્ર હરોળમાં મૂકી આપ્યું છે, તેના સાક્ષી માત્ર આપણે સૌ જ છીએ એવું નથી, ગુજરાતની પ્રગતિની નોંધ આખી દુનિયાના વિવિધ દેશોએ પણ લીધી છે. ગુજરાતી હવે તો વિશ્વવાસી અને વિશ્વપ્રવાસી બન્યો છે. પ્રત્યેક ગુજરાતી બાંધવને ગર્વ થાય એવી વાત છે કે, આજે ગુજરાતી જ્યાં જાય છે, ત્યાં વિશેષ માન અને આદરની નજરે જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતની જન જનના ઉત્કર્ષની યાત્રાએ દેશ અને દુનિયામાં હકારાત્મક ચર્ચા જગાવી છે, એનો આપણને સૌને આનંદ છે. દૃઢ રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ, સાતત્યપૂર્ણ સરકાર અને જનશક્તિના સાક્ષાત્કારના સમન્વયથી ગુજરાતે તમામ ક્ષેત્રે નવતર સીમાચિહ્ન પ્રસ્થાપિત

કર્યા છે. વાયબ્રન્ટ ગુજરાત-૨૦૧૭ની અભૂતપૂર્વ સફળતાથી ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે સાથે રોજગાર મેળાના નવતર વિચાર સાથે દસ લાખ ઉપરાંત યુવાનોને ખાનગી ક્ષેત્રોમાં રોજગારી આપવામાં આવી છે. ફી નિયંત્રણ ધારો અને સ્વાવલંબન યોજનાઓના નક્કર અમલીકરણ દ્વારા શિક્ષણ શુદ્ધિકરણનો મહાયજ્ઞ આપણે આરંભ્યો છે.

મા નર્મદાના જળ ઘરે ઘરે પહોંચે અને ખેતરોમાં રેલાઈને મબલખ પાક ખેડૂત મિત્રો ઉતારે એ હવે શક્ય બન્યું છે. ગુજરાતના પનોતા પુત્ર શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી વડાપ્રધાન બનતાની સાથે બંધની પૂર્ણ ઊંચાઈની મંજૂરી ગુજરાતને પ્રાપ્ત થઈ. 'સુજલામ - સુફલામ' અને 'સૌની' યોજના દ્વારા ગુજરાતના ગામેગામ પાણી પહોંચી રહ્યા છે.

આપણે મહિલા સશક્તિકરણ, આરોગ્ય અને તબીબી સેવાઓ, આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ, કૃષિ, સિંચાઈ, વીજળી, કાયદો અને વ્યવસ્થા વગેરે અનેકવિધ ક્ષેત્રે નવતર પરિણામ હાંસલ કરીને વધુ બહેતર, નવતર પરિમાણ સર્જ્યાં છે. આ સરકાર ગરીબોની, વંચિતોની, ખેડૂતોની, યુવાનોની, મહિલાઓની, ગ્રામજનો-શહેરીજનોની સૌ કોઈની સરકાર છે. ઈમાનદારીથી પરિશ્રમની પરાકાષ્ઠા સર્જીને આ સરકારે ૩૬૫ દિવસમાં પોણા પાંચસો ઉપરાંત જનહિતલક્ષી નિર્ણયો લઈ એકે એક ક્ષણ ગુજરાતને આગળ ધપાવવા માટે સમર્પિત કરી છે. આ સરકારનો ગુજરાતની જનતાના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે વહીવટમાંથી અનિર્ણાયકતા દૂર કરી ઝડપી નિર્ણયો સાથે પારદર્શક, નિર્ણાયક અભિગમ રહ્યો છે.

સેવા-સેતુ, પ્રગતિ-સેતુ, દરિદ્રનારાયણની સેવામાં જેનેરિક દવાઓના સ્ટૉર, મુખ્યમંત્રી અમૃતમ્ યોજનાનો વ્યાપ વધારાયો, સરકારી ભરતીમાં પારદર્શિતા, નર્મદા ડેમ સાઈટની પૂર્ણ કક્ષાની કામગીરી તથા ડેમ સાઈટ પર તમામ ૩૦ દરવાજાનું ફિટિંગ, શ્રમિક અન્નપૂર્ણા યોજના, રાજ્યના કર્મયોગીઓ માટે સાતમા પગાર પંચનો અમલ, શ્રવણ તીર્થદર્શન યોજના, જમીન એન.એ.ની સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરીને ટાઉન પ્લાનરને સત્તાઓ, સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છને નર્મદાનાં નીર પહોંચાડતી સૌની યોજનાની પ્રગતિકારક કામગીરી, અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિ, વંચિતો, આદિવાસી તથા વિકલાંગો અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના પરિવારો વગેરે માટે વિશેષ યોજનાકીય લાભ, ગુટખા પ્રતિબંધ બાદ રાજ્યમાં હુક્કા બાર પ્રતિબંધ અને દારૂબંધી વિષયક કડક સજાનો કાયદો, વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઉપયોગ હેતુ ટેબ્લેટ યોજના વગેરે જેવા અનેક અસરકારક અને પારદર્શક પગલાંઓથી 'ફાસ્ટટ્રેક ગુજરાત' આપ સૌની નજર સમક્ષ છે.

સૌને દિવાળી પર્વ પ્રસંગે હૃદયપૂર્વક પુનિત, પાવન શુભકામનાઓ સાથે નૂતન વર્ષાભિનંદન...

જય જય ગરવી ગુજરાત...

આપનો,

(વિજય રૂપાણી)
મુખ્ય મંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

દીપ પ્રાગટ્ય એટલે શુભત્ત્વ, શાંતિ અને સૌમ્યતા...

ઉત્સવો અને પર્વો વૈવિધ્યસભર જીવનનો નવઉન્મેષ છે. પ્રકાશનું એક નાનકડું કિરણ ઘોર અંધકારને ભેદવા માટે પૂરતું છે. કરોડો ક્ષણો, કલાકો, હજારો દિવસો, સેંકડો મહિનાઓ અને વર્ષોથી બનેલી જિંદગીના આકાશમાં તહેવારો મજાના ટમટમતા તારલાઓ છે. પ્રત્યેક તહેવારોનું આગવું સૌંદર્ય હોય છે. તહેવારો સંદેશો આપતા હોય છે કે, જીવન ખૂબ સુંદર અને અણમોલ ઐશ્વરીય ભેટ છે, એને ભરપૂર માણો.

દીપોત્સવનું પર્વ એટલે પ્રકાશના સત્કારનું પર્વ. અંધારું દૂર કરી અજવાળું ફેલાવવા દીપાવલીનો તહેવાર આશા, શ્રદ્ધા અને શક્તિના સ્વીકારનો અવસર આપે છે. પ્રત્યેક ગુજરાતી અને ભારતવાસીઓની ઊર્મિઓના તંતુ જેની સાથે જોડાયેલા છે એવા દીપોત્સવના તહેવારો નવી તાજગી અને નવી ચેતનાનો સંચાર લઈને આવે છે. દીપ પ્રાગટ્યના પવિત્ર કાર્યમાં શુભત્ત્વ, શાંતિ અને સૌમ્યતાનો સંદેશ છે.

નવા વર્ષના આગમનની છડી પોકારતા, કતારબદ્ધ મલકાઈ રહેલા દીપોત્સવના દીવડાઓના પ્રકાશ દિવાળીની રાતમાં આનંદનો અજવાશ લઈને ઊભા હોય છે. નવા વર્ષનો આશાભર્યો આનંદ જીવનને આગળ વધારવા શુભસંકલ્પ માટે દીપશીખા સજ્જ કરવાનું કામ કરે છે. સંબંધો સાચવવા અને સજાવવા નૂતનવર્ષની શુભેચ્છાઓ પાઠવવા મન હિલોળે ચડે છે. નવા નવા સંબંધોની કૂંપળો આ સમયે ફૂટતી હોય છે.

વર્ષ બદલાઈ રહ્યું છે. વિક્રમ સંવતના બાગમાં ૨૦૭૪નું વધુ એક વર્ષનું ગુલાબ ખીલવા જઈ રહ્યું છે. જિંદગીમાં વધુ ૩૬૫ દિવસનો ગુલદસ્તો બારશાખ ઉપર આસોપાલવના તોરણ પાછળથી મલકાતો અને મહેંકતો પ્રવેશ લઈ રહ્યો છે. પરિવર્તન એ જ જીવન છે. પરિવર્તનના સ્વીકારનો આનંદ અદ્ભુત હોય છે. પરિવર્તન જીવનને ભવ્ય બનાવી દિવ્યતા ભણી લઈ જાય છે. દીપોત્સવ અને નવલું વર્ષ સંબંધોના સરવાળા સજાવતું સંગીત છે. જીવન ખળ ખળ વહેતી નદી જેવું હોય છે. એ બંધિયાર ન હોઈ શકે. સમય સાથે વહેતા વહેતા સપના અને સંકલ્પો સજાવવાનું પર્વ એટલે દીપોત્સવનું પર્વ.

સંવેદનશીલતાપૂર્વક, પારદર્શકતાથી વહીવટી સચોટ નિર્ણાયકતા સાથે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી વિજયભાઈ રૂપાણીએ જનહિત કાર્યોના સંકલ્પોને સિદ્ધિ સુધી પહોંચાડી પ્રગતિશીલ ગુજરાતનો જન જનને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે.

રાજ્યના માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રતિવર્ષની આગવી પરંપરા અનુસાર સાહિત્ય, કલા, ઈતિહાસ, સાંસ્કૃતિક વિરાસત, સંસ્કાર વારસાને ગુજરાત દીપોત્સવીના માધ્યમથી પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. ગુજરાત દીપોત્સવી-૨૦૭૩માં ગુજરાતના મુર્ધન્ય સાહિત્યકારોની સર્જનશીલ કલમે રજૂ થયેલા સાહિત્યની સૌરભથી વાચકમિત્રોનું મન પ્રફુલ્લિત બનશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. દીપોત્સવની શુભેચ્છા સાથે વિક્રમ સંવતના આવનારા નવલા વર્ષની ઉષાનું પ્રથમ કિરણ સૌ કોઈ ગુજરાતીના જીવનમાં સુખ, સમૃદ્ધિ અને પ્રગતિ લઈને આવે એવી મંગળમયી શુભકામનાઓ સાથે નવા વર્ષની શુભેચ્છાઓ...

(અશ્વિની કુમાર) આઈ.એ.એસ.
સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ વિભાગ

પ્રકાશના ઉજાશને આવકારીએ...

ઉત્સવનો આનંદ એટલે હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઘુઘવતો ઉત્સાહનો સાગર. ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેક પ્રકારના ઉત્સવોના વૈવિધ્યથી શોભે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ પર્વો આનંદ અને ઉલ્લાસના કેન્દ્રસ્થાને છે. ઉત્સવોની વિવિધતા એકધારા જીવનને વધુ રમણીય અને આનંદમયી બનાવે છે.

દીપાવલી મહાપર્વ છે. ગુલાબ, સુરજમુખી, કમળ વગેરે પુષ્પોથી બનતા 'પુષ્પગુચ્છ'ની જેમ દીપાવલી એટલે વાઘબારસ, ધનતેરસ, કાળીચૌદસ, દિવાળી, નૂતનવર્ષ, ભાઈબીજ, લાભપાંચમ જેવા એક સાથે વિવિધ તહેવારોનો 'તહેવારગુચ્છ'. ઉત્સવો બંધ બારણે ઉજવવા માટે નથી હોતા. ઉત્સવો અને તહેવારો તો મિત્રો, સગાઓ, સંબંધીઓ સૌની સાથે માણવાના હોય. બધાની સાથે ઉત્સવનો આનંદ બેવડાય.

કેલેન્ડરમાં એક એક દિવસનું ખાનું પૂરીને દિવાળી નથી આવતી, દીપોત્સવની દીપમાળાને હર્ષોલ્લાસથી વધાવવા આખેઆખું એક વર્ષ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવાની હોય છે. અમાસે આવતી દિવાળી એટલે અંધકારને ફેંડવા દીપ પ્રાગટ્ય કરી પ્રકાશના ઉજાશના સત્કારનો સ્વીકાર.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં **'તમસો મા જ્યોતિર્ગમય'** ગવાયું છે તેની પાછળ ઊર્ધ્વગામી વિકાસના પ્રકાશ ભણી આગળ વધવાનો અજબનો દૃઢતાપૂર્વકનો ટંકાર છે. ઘરે ઘરે ટમટમતા પ્રત્યેક કોડિયામાં સાત્ત્વિક આનંદવિશ્વનું અનેરું આકાશ ઉપસતું હોય છે.

નિર્મળ અને શુદ્ધ ભાવનાથી અભિવ્યક્ત થતી શુભેચ્છાઓથી કરવટ બદલતો કાળખંડ વધુ ઉત્સાહપ્રેરક અને આનંદમયી વાતાવરણ ખડું કરે છે.

'ગુજરાત' દીપોત્સવી એટલે ગરવા ગુજરાતીની સાહિત્ય સૃષ્ટિને શબ્દોથી સજીવન કરી સંસ્કાર દીપને પ્રજ્જવલિત રાખવાની પરંપરા. એમાં માનવીય સંવેદનાની ભીનાશની સાથે સાથે હૃદયોર્મિને વિહરવા મોકળાશ આપતું વિશાળ ગગન છે, વળી એમાં ગુજરાતના ખૂણે ખૂણાના ધબકાર સાથે પ્રગતિનો ઘુઘવાટ છે. ગુજરાત દીપોત્સવી - ૨૦૭૩માં ગુજરાતી પ્રજાની ખુમારીની ખમીરી વરતાય અને પ્રત્યેક ગુજરાતીના જીવનનો ઝંકાર એમાં સંભળાય એવો અમારો પ્રયાસ રહ્યો છે.

ગુજરાત દીપોત્સવી - ૨૦૭૩માં સાહિત્યાકાશમાં ચિંતનાત્મક વિચારો, વાર્તાઓ, વિનોદિકાઓ, કાવ્યો, નાટિકાઓ, ચિત્રો અને તસવીરોના સાત સૂરો છેડી સુજ્ઞ સૌ વાચકમિત્રોને ગમતી વાચનસામગ્રી પીરસવાનો અમે સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે. દીપાવલીની શુભેચ્છા તથા વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૪ના નવા વર્ષે આનંદ અને ઉલ્લાસ સાથે આપ સૌની પ્રગતિ થાય એવી અંતઃકરણપૂર્વકની શુભેચ્છાઓ સાથે નૂતન વર્ષાભિનંદન...

(નલિન ઉપાધ્યાય) આઈ.એ.એસ.
માહિતી નિયામક

અનુક્રમણિકા

અભ્યાસલેખ સંપુટ

અનુક્રમણિકા

નવલિકા સંપુટ

અનુક્રમણિકા

વિનોદિકા સંપુટ

નાટિકા સંપુટ

અનુક્રમણિકા

કાવ્ય સંપુટ

અનુક્રમણિકા

કાવ્ય સંપુટ

અનુક્રમણિકા

કાવ્ય સંપુટ

ફોટોગ્રાફ્સ અને ચિત્રો

જયસિંહ પગી
હેતલ દવે
આનંદ પટેલ
વિનય પંડ્યા
મનહર કાપડિયા
નરેશ લિંબાચિયા
રસિક ગલચર
રક્ષા ભટ્ટ
અંજલિ મહેતા
અવનિ દવે
નરેન અંધારિયા
મુકેશ પંડિત
પશાભાઈ મકવાણા
જયમીન કાપડિયા
કલ્યાણ શાહ
દશરથ પરમાર
હર્ષદ થાપા
ડૉ. વિવેક ટેઈલર
ભૌમિકકુમાર પગી
જિજ્ઞેશ ઠાકર

પ્રશાંત પટેલ
દીપક ઝાલા
કિશોર પીઠડીયા
એન. પી. વૈશ્યક
હરિભાઈ ટંડેલ
અમુલ પરમાર
રાજેન્દ્ર ભાવસાર
દામોદર ગજ્જર
પિયુષ પટેલ
ધ્યાન ત્રિવેદી
ભૂમિકા ભાવસાર
હેમલ ઠાકર
હાર્દજ્ઞ વોરા
ડૉ. દર્શન શાહ
શૈલેષ રાવલ
જાવેદ રઝગ શેખ
વિપુલ પટેલ
જગદીશ મેવા
હેમંત પંડ્યા
ડૉ. અશોક પટેલ

રમેશ હાલારી
વી. એલ. નીમાવત
દેશલ પગી
બળવંત જોષી
ધનરાજ કોઠારી
એ. એચ. જામી
પ્રિયા પરિયાણી
નટુભાઈ પરીખ
વિક્રમ પગી
બનવારી રાજપૂત
સવજી છાયા
ડૉ. વિમલ હેમાણી
ડૉ. તેજશ દોશી
એન. સી. પટેલ
ભાટી એન.
જયદીપ ઠાકર
દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય
કનુ પટેલ

: મુખ પૃષ્ઠ - ૧ :
ભાર્ગવી આર. ભટ્ટ

: મુખ પૃષ્ઠ - ૨ :
ઉષા રામનારાયણ પાઠક

: રેખાંકન :
સવજી છાયા

"જુગલબંધી - સૂરખાબનું ઉડ્ડયન"
વી. એલ. નીમાવત

“મયુર આનંદ”
દેશલ પગી

અભ્યાસલેખ સંપુટ

ગુણવંત શાહ
વિષ્ણુ પંડ્યા
ડૉ. બળવંત જાની
જય વસાવડા
કૃષ્ણકાંત ઉનડકર
ભવેન કચ્છી
ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ
યશવંત મહેતા
ડૉ. ભરત ગરીવાલા
ડૉ. રસેશ જમીનદાર
નરોત્તમ પલાણ
જોરાવરસિંહ જાદવ
ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક
ભદ્રાયુ વચ્છરાજાની
ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ
યાસીન દલાલ

દોલત ભટ્ટ
શિવદાન ગઢવી
પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
પરમાનંદ મા. ગાંધી
ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'
કિશોર મકવાણા
ભૂપેન્દ્ર મો. દવે
નટુભાઈ પરમાર
વિજય શાસ્ત્રી
લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી
સોમાભાઈ વિ. પટેલ
અજય મો. નાયક
વી. એસ. ગઢવી
ડૉ. અશોક નારાયણ
કાકડિયા મનસુખ વી.
શિવશંકર દવે
ડૉ. ટીના દોશી

"પરસાય"
બળવંત જોષી

હિમાલય એ જ શિવાલય

– ગુણવંત શાહ

પર્વતનું પિતૃત્વ અને ખીણનું માતૃત્વ એકબીજાંમાં ઓતપ્રોત બની રહે ત્યારે નદી વહેતી થાય છે. લાઓ ત્ઝુ ખીણના ખાલીપણાને માતાના ગર્ભ સાથે સરખાવે છે. સંસ્કૃતિ ખીણમાં પાંગરે છે. નદીના જીવનમાં ચડતીપડતી નહીં, માત્ર પડતી જ આવે છે. ખડકને સમજાવીપટાવીને રસ્તો કરનારાં નમ્ર જળ નીચાણ તરફ વહે તેથી મહાનતા પ્રાપ્ત કરે છે. નદીને નિમ્નગા કહે છે. લાઓ ત્ઝુ કહે છે કે, નદી ઝરણાંઓ કરતાં નીચી સપાટીએ વહે છે તેથી ઝરણાં એમાં ભળી શકે છે. નદી નથી વહેતી, સાક્ષાત નમ્રતા વહે છે.

પ્રત્યેક પર્વત શિવનું લિંગસ્વરૂપી પ્રતીક છે. સાક્ષાત શક્તિનું ઉપસ્થાન છે. શિવને શક્તિનાથ કહે છે. પર્વતને આલિંગીને પડખે સૂતેલી ખીણ પાર્વતીનું પ્રતીક છે. 'ખીણ' શબ્દ મૂળે 'ક્ષીણ' પરથી આવ્યો છે. ખીણ સતત ધસમસતા જળપ્રવાહને કારણે ઘસાઈ ઘસાઈને ઊંડી થતી રહે છે. પાંદડાંનો આહાર પણ છોડી દઈને તપ કરનારી પાર્વતીને અર્પણા કહી છે.

હિમાલયનું નામ કાને પડે એટલે આપણા મનમાં જાણે સદીઓ-જૂનાં સંવેદનો સળવળી ઊઠે છે. હિમાલય જગતનું સૌથી મોટું શિવાલય છે. હિમાલયની ઊંચાઈ પ્રચંડ ગુરુત્વશક્તિને સાચવી રાખે છે. હિમાલય માત્ર દ્રવ્ય(મેટર)નો વિપુલ જથ્થો નથી, સાક્ષાત ઊર્જાનો વિરાટ પુંજ પણ છે. સાવ સ્થૂળ વ્યવહારની રીતે જોઈએ તો હિમાલય સમગ્ર ભારતીય ઉપખંડની અક્ષયપાત્ર સમી વિરાટ, દિવ્ય અને ભવ્ય એવી જીવનદાયિની ઓવરહેડ ટેન્ક છે. નીચાણ તરફ ધસમસતાં જળમાંથી જળવિદ્યુત મળે અને ઉપરવાસથી નીચે વહેતી ગંગા સેંકડો જોજનો વટાવીને દૂરદૂરનાં ખેતરોમાં પહોંચે તે પણ પ્રતાપ હિમાલયની ઊંચાઈનો. હિમાલય પર વરસાદ પડે તે જ ગંગાવતરણ અને એના ઢોળાવો પર ઊગેલાં જંગલો એ જ શિવજીની જટા. સદીઓ અને નદીઓ તો સદાય વહેતી જ રહે છે.

'જેને પૂરી કરવાની શક્તિ તમને આપવામાં આવી ન હોય એવી કોઈ આકાંક્ષા તમને આપવામાં આવતી નથી.' રિચાર્ડ બેકની આ વાતના મિજાજમાં કહું તો હિમાલય મારી અતૃપ્ત આકાંક્ષાનું સ્મારક છે. શિવસહસ્રનામમાં શિવનાં કેટલાંક નામો ખાસ ગમી ગયાં છે :

ૐ અચલાય નમઃ (શિવ અચલ છે)
ૐ અકૃત્રિમાય નમઃ (શિવ અકૃત્રિમ છે)

ૐ અનાકુલાય નમઃ (શિવ અનાકુલ છે.)
ૐ ગંગાધરાય નમઃ (શિવ ગંગાને ધારણ કરનારા છે)
ૐ જલનિધયે નમઃ (શિવ જળનિધિ છે)
ૐ નિષ્પ્રપંચાય નમઃ (શિવ નિષ્પ્રપંચ છે)
ૐ મહાકોશાય નમઃ (શિવ શક્તિ અને દ્રવ્યના મહાકોશ છે)
ૐ મહૌષધાય નમઃ (શિવ મહાન ઔષધ છે)
ૐ મેઘાય નમઃ (શિવ મેઘસ્વરૂપ છે)
ૐ લોકનાથાય નમઃ (શિવ લોકનાથ છે)
ૐ વૃક્ષાકારાય નમઃ (શિવ વૃક્ષસ્વરૂપ છે)
ૐ શિવાલાયાય નમઃ (શિવ એ જ શિવાલય છે.)

આમ મારે મન હિમાલય કોઈ પર્વત, યાત્રાધામ કે સુંદર સ્થળ નથી; એ તો મારે મન ઘટનાતીર્થ, ઝંખનાતીર્થ અને સ્મરણતીર્થ છે. વિષ્ણુસહસ્ત્રનામમાં વિષ્ણુનું એક નામ अनुकूलः છે. જ્યારે શિવસહસ્ત્રનામમાં શિવનું નામ છે : अनाकुलः જીવનમાં જે અનુકૂળતા મળે તે વિષ્ણુપ્રિયા છે. જ્યારે સાધનાને અંતે જે અનાકુળતા (સ્વસ્થતા) પ્રાપ્ત થાય તે શિવપ્રિયા છે. ક્યારેક ઘરના બાગમાં બેઠો હોઉં ત્યારે હિમાલય પરથી વહીને શીતળ પવન મને સ્પર્શી રહ્યો હોય એવો ભાવ જાગે છે.

હરદ્વાર આગળ વેગપૂર્વક વહેતી રમ્યઘોષા ગંગાના જળમાં પગ ઝબોળીને કલાકો સુધી બેસવાનું થયું ત્યારે અચેતન મનમાં નિરાંતે પડી રહેલી અનેક સદીઓ પ્રવાહમાં વહી રહી હોય એવો ભાવ જાગ્યો. નગાધિરાજની શીતળતાને ગંગા દૂર દૂર માનવીઓ, પશુપંખીઓ અને જીવજંતુઓ સુધી વહેવડાવે ત્યારે સૃષ્ટિનો તરસધર્મ અને તૃપ્તિધર્મ જળવાઈ જાય છે. પરાપૂર્વન સંસ્કારોને કારણે હિમાલયમાં કોઈ અનોખા વાયુમંડળનો અનુભવ થયા કરે છે. અહીંના ભાવાવરણમાં અસંખ્ય સાધુમહાત્માઓની તપશ્ચર્યાનાં આંદોલનો (વાઈબ્રેશન્સ) સચવાયાં છે. આલ્પ્સ કે કિલિમાંજારો માટે આવું નહીં કહી શકાય. ભારતનો લોકાત્મા હિમાલય અને ગંગા પ્રત્યે કેવો આર્દ્ર છે તે સુન્દરમ્‌ની પંક્તિઓમાં વર્તાય છે.

વહે સમર્પણ ગંગા
જલજલ છલછલ સ્થલસ્થલ ભરતી
વહો પ્રમત્તતરંગા ... વહો
અહો, પરમપ્રભુ ચરણ થકી ઓ
પ્રગટી પ્રેમલધારા
શિવ સરખે નિજ ધરી,

તેં સ્પર્શ્યા ભૂમિ-કિનારાઉ
પાવક પુણ્યતરંગા ... વહો.

કાંતિલાલ કાલાણી સાથે કેદારનાથ જતી વખતે અવનવા વળાંકો લેતી બસમાંથી દેખાતી ભવ્યાતિભવ્ય 'શિખર પરિષદ' જોતાં મનને ધરવ જ ન થાય. સૂર્યસ્નાન કરી રહેલી, નયનાભિરામ દશ્યાવલિઓ (લૅન્ડસ્કેપ્સ) હૃદયને પ્રસન્નતાથી ભરી દે છે. મંદાકિની અને અલકનંદા ખડકો વચ્ચેથી માર્ગ કાઢીને વહ્યા કરે છે. ગંગાની આ બાલ્યાવસ્થા મુગ્ધ કરનારી છે. એ સમુદ્રને પામવા અધીરી છે, પરંતુ ધ્યેયસિદ્ધિ માટે ક્યારેક સાવ ઊંધી દિશામાં વળીને પણ છેવટે તો સમુદ્રગા જ બની રહે છે. ગંગા હરદ્વાર પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો માર્ગમાં કેટલાંબધાં સંગમતીર્થો રચાયાં છે ! દેવપ્રયાગ આગળ અલકનંદા અને ભાગીરથી, રૂદ્રપ્રયાગ આગળ અલંકનંદા અને મંદાકિની, સોનપ્રયાગ આગળ સોનગંગા અને આગળ અલકનંદા અને મંદાકિની અને વિષ્ણુપ્રયાગ આગળ વિષ્ણુગંગા છે. દેવપ્રયાગ પછી ગંગા કુમારિકા બનીને વહેતી રહે છે.હરદ્વાર આગળ વહેતી ગંગા સૌષ્ઠવયુક્ત નવયૌવના જેવી દીસે છે અને મહાપ્રયાગે (અલ્લાહાબાદ) યમુનાને મળ્યા પછી પ્રૌઢી પ્રાપ્ત કરીને સ્વસ્થતાપૂર્વક પોતાના જીવનધ્યેય તરફ આગળ વધતી રહે છે.

ગંગાની આ બાલ્યાવસ્થા મુગ્ધ કરનારી છે. એ સમુદ્રને પામવા અધીરી છે, પરંતુ ધ્યેયસિદ્ધિ માટે ક્યારેક સાવ ઊંધી દિશામાં વળીને પણ છેવટે તો સમુદ્રગા જ બની રહે છે. ગંગા હરદ્વાર પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો માર્ગમાં કેટલાંબધાં સંગમતીર્થો રચાયાં છે ! દેવપ્રયાગ આગળ અલકનંદા અને ભાગીરથી, રૂદ્રપ્રયાગ આગળ અલંકનંદા અને મંદાકિની, સોનપ્રયાગ આગળ સોનગંગા અને આગળ અલકનંદા અને મંદાકિની અને વિષ્ણુપ્રયાગ આગળ વિષ્ણુગંગા છે

હિમાલયના સંતો વિષે અનેક અવનવી વાતો સાંભળેલી એટલે મનમાં ઉત્કંઠા રહ્યા કરતી હતી કે બધાં વળગણોને ગંગામાં પધરાવી દઈને વૈરાગ્યના પંથે પડેલા કોઈ અલગારી સંતને મળવું છે. હિમાલયના ઉદાસીન ભાવને આત્મસાત્ કરીને દુનિયાનો ખેલ સાક્ષીભાવે જોનારા સંત પાસે થોડીક ક્ષણો વિતાવવાની ઝંખના રહ્યા કરતી હતી. કેદારનાથ જતી વખતે મંદિરમાં જઈને પૂજા કરવાની વૃત્તિ કરતાં તો જેણે પોતાના અસ્તિત્વને મંદિરમય બનાવી દીધું હોય એવા કોઈ મહાત્માને મળવાની આકાંક્ષા વધારે પ્રબળ હતી. સદ્‌ભાગ્યે એ આકાંક્ષા ફળી.

ખચ્ચર પર બેસીને ગૌરીકૂંડથી કેદાર ભણીના ચઢાણ પર પંથ કાપતી વખતે સતત સાથે વહેતી મંદાકિનીનો સંગાથ સંતર્પક જણાય છે. સમર્પણની ઉતાવળમાં હોય એ રીતે વેગપૂર્વક નીચે ધસી જતી મંદાકિનીના પ્રવાહમાં ભળી જતાં અનેક પર્વતીય ઝરણાંઓ રસ્તે મળતાં રહે છે. રસ્તે એક સુંદર જગ્યા આવે છે જેને ગરુડચટ્ટી કહે છે. કશ્યપ અને વિનતાનો પુત્ર ગરુડ વિષ્ણુનું વાહન છે. અહીં ગરુડના ઉડ્ડયનને નિહાળવાનું બન્યું. એના ટેઈક ઓફ અને લેન્ડિંગને જોયા પછી થાય કે વિષ્ણુનું વાહન તો ગરુડ જ હોઈ શકે. ઉડ્ડયનની ગરિમા કોન્કોર્ડ વિમાન જેવી. ગતિ વધારે પણ સ્વસ્થતા અકબંધ. સંતની સ્વસ્થતાનું રહસ્ય એમની સંવાદિતા (કૉન્કોર્ડ)ને સંકોરતી જીવનરીતિમાં સમાયેલું હોય છે. આવા એક સંત મળ્યા એમનું નામ મહેન્દ્રપુરીજી.

કેદાર ગામની પોસ્ટ ઑફિસ આગળ ત્રણ ફૂટ પહોળી અને પંદરેક ફૂટ લાંબી ઓરડીની બહાર ચોકમાં પડતી બંધ બારી આગળ જઈને અંદર સંભળાય એવા અવાજે 'ૐ નમો નારાયણ' શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. અંગ્રેજીમાં 'મે આઈ કમ ઈન સર' કહેવાના વિવેકનો આ ભારતીય વિકલ્પ સંતની અદબ જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

થોડીવારે બારી ખૂલી. મારા પ્રણામના જવાબરૂપે પાછલા દરવાજેથી અંદર આવવાની અનુમતિ મળી ગઈ. ગરમ કામળો ઓઢીને બેઠેલા સંતને વંદન કરીને હું સામે બેસી ગયો. શાંત ચહેરા પર કરોડો રૂપિયા ખર્ચતાંય ન મળે એવી પ્રસન્નતાને કારણે કોઈ શહેનશાહ સામે બેઠો હોઉં એવી લાગણી થઈ. ઘણી વાતો થઈ. બધી નોંધી લીધી હોત તો સારું થાત, પરંતુ થોડીક ક્ષણો માટે પ્રાપ્ત થયેલા સુયોગને હું કાગળ-પેન્સિલના રવાડે ચડાવવા માગતો ન હતો. જે થોડાક વિચારો સ્પર્શી ગયા તે અહીં યાદદાસ્ત પરથી રજૂ કરું છું.

'એડીથી તે માથા સુધી આપણી અંદર અને બહાર સર્વત્ર ભગવાનનો વાસ છે. એ જ બધું ચલાવે છે, તોય આપણો અહંકાર આપણને ઠરીને બેસવા દેતો નથી. આપણી અને ભગવાનની વચ્ચે જે પડદો છે તે માયા છે. આપણે કશુંક કરી રહ્યાં છીએ એવો ભાવ અહંકાર છે. અહંકાર છે ત્યાં સુધી શાંતિ ન મળે. જંગલમાં જવાથી કે ભગવાં પહેરવાથી સાધુ નથી બનાતું. ઘણા સંસારીઓ દુનિયામાં રહીને સાધુની માફક જીવે છે અને ઘણા સાધુઓને સંસારનું વળગણ ભારોભાર હોય છે. આ જગતમાં સર્વત્ર પરમેશ્વરને જોવાની ટેવ પડે એ જ સાધના. આવી સાધના માણસ જ્યાં પણ હોય ત્યાં રહીને કરી શકે.'

આ વાતો એમણે હળવા સ્મિત સાથે સાવ સહજભાવે કહી. ચિંતક પર સવાર થઈ જતું ઘુવડગાંભીર્ય એમના વદન પર ન હતું. એમની હાજરી એટલી પ્રભાવક હતી કે, આપણું મન આપોઆપ શાંત થઈ જાય અને પ્રશ્નો સૂરજના તડકામાં સુકાઈ જઈને વેલ પરથી ખરી પડતાં ગલકાંની માફક આપોઆપ ખરી પડે. પરંતુ છેવટે ઊઠતી વખતે મારાથી એક પ્રશ્ન પુછાઈ ગયો. વર્ષોની ટેવ એમ કંઈ છેક ટળે ખરી ? પૂછ્યું : 'સ્વામીજી ! હિમાલયમાં રહેતા મહાત્માઓમાં કેટલાક તો ચારસો, પાંચસો

કે હજાર વર્ષની ઉંમરના હોય છે એવું ઘણી વાર સાંભળ્યું છે, વાંચ્યું છે. સાચી વાત કે ?' થોડાક ગંભીર બની ગયા પછી ખૂબ જ ઓછા શબ્દોમાં મહેન્દ્રપુરીજીએ જવાબ આપ્યો : 'હું હિમાલયમાં પચાસેક વર્ષોથી છું પરંતુ મને હજી સુધી આવા કોઈ મહાત્મા મળ્યા નથી.'

મારે કારણે સંતની શાંતિમાં વધારે ખલેલ ન પહોંચે એવી સભાનતા સાથે હું ઊઠયો. એ સ્થિતપ્રજ્ઞની પ્રસન્નતામાંથી ચપટીક પ્રસન્નતા પામ્યો હતો તેથી મારા આનંદનો પાર ન હતો. કેદારનાથના મંદિરની પાછળ થોડેક છેટે આદિ શંકરાચાર્યનું સ્થાનક આવેલું છે, ત્યાં આગળ મંદાકિની એવી રીતે વહે છે જાણે ગતિશીલતાની હૃદયંગમ કવિતા ! શંકરાચાર્યની ભવ્ય મૂર્તિની પછીતે દીવાલ પર લખ્યું છે :

प्रज्ञानं ब्रह्म
प्रत्यक्ष फलं तु
ब्रह्मास्मैकत्वविज्ञानम् ।

અહીંથી મેરુની પૂર્વમાં આવેલો પુરાણપુરાતન પર્વત ગંધમાદન દેખાય છે. સુંગધીદાર જંગલોવાળા આ પર્વતની તળેટીમાં ઊભાં હોઈએ એવું લાગે ત્યારે દરિયાની સપાટીથી અગિયાર હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ ઊભાં છીએ એ વાત જ વીસરાઈ જાય. એ બરફીલી સવારે ઉગમણી કોરેથી સૂરજનાં કિરણોનું એક મોટું ધાડું ચડી આવ્યું તોય ગંધમાદનનું મૌન ન જ પીગળ્યું. છેક નીચે વહેતી મંદાકિની સુધી અધીરું બનીને ઢાળ પર દોડી આવતું ઝરણું અધવચ ઠંડીમાં થીજી ગયું. કાળા ડિબાંગ વાદળો ન તો ગરજી શક્યાં ન તો વરસી શક્યાં. પર્વતના ઢાળ પર અધવચ થીજીને ઠરી ગયેલાં કેટલાંય ઝરણાં જોવા મળ્યાં. ગંગામૈયાનાં આવાં તો કેટલાંય પિયરિયાં મળ્યાં. વિચાર આવી ગયો, ઘરે પાછો ફરું અને રોજ ઑફિસે જવા માંડું પછી મને હિમાલય થકી મળેલી આ હંગામી પ્રસન્નતાનું શું થશે ? રોજરોજ નપાસ થવાની અને ક્યારેક તો અધવચ થીજી જવાની હવે ટેવ પડી ગઈ છે. હિમાલયનો એમાં શું વાંક ?

★ ★ ★

સ્વામી આનંદે આજથી લગભગ પાંચ દાયકા પહેલાં બરફઘાટ ઓળંગીને ગોમુખથી બદરીનાથ પહોંચેલી 'એક મુફલિસ સાધનવિહોણી સાધુટોળી'ની વાત પોતાના 'બરફરસ્તે બદરીનાથ' પુસ્તકમાં કરી છે. પગમાં પગરખુંય પહેર્યા વગર માત્ર બે કામળાભેર 'દો રોટી એક લંગોટી'ના ધણી એવા છ સાધુઓ દલીપસિંઘ નામના ભોમિયા સાથે છ દિવસમાં બદરીનાથ પહોંચેલા તેની દિલચશ્પ કહાણી સ્વામી આનંદની શૈલીમાં એવો ઉઠાવ પામી છે કે, કોઈ ગુજરાતી યુવાનને તે ન વાંચવાનું પોસાય જ નહીં. આ છ સાધુઓમાં એક હતા અવધૂત પરમાનંદ દિગંબર, જેઓ વર્ષો સુધી ગંગોત્રી રહ્યા અને પછી બદરીનાથ રહેલા. સ્વામી હિમાલયને 'હિન્દુઓનો આદિ વડવો' કહે છે. બદરીનાથમાં એ પરમાનંદજી અવધૂતને મળવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. એમણે તો અન્ય સાધુઓની માફક કામળો પણ ઓઢેલો નહીં. આખો પ્રવાસ દિગંબર અવસ્થામાં જ કરેલો. 'ગીનીઝ બૂક ઓફ રેકોર્ડઝ'માં આ નોંધાયું નથી.

બદરીનાથ આગળ વહેતી અલકનંદા એટલે હજારો જોજન દૂર આવેલા સમુદ્રને મળવા માટે અધીર બનીને ધસમસતી વિયોગિનીના ધમપછાડાની તાંડવલીલા. પર્વતને અચલ કહ્યો છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં સાગરને પણ अचलप्रतिष्ठ કહ્યો છે. આ બે અચલાયતન વચ્ચે સેતુ રચાય ત્યારે નદી વહેતી થાય છે. પર્વત સાગરને મળવા આતુર છે, પરંતુ એ પોતાનું સ્થાન છોડી શક્તો નથી. સમુદ્ર પણ લાચાર છે. પ્રત્યેક પર્વત નદી દ્વારા સાગરને પામતો રહે છે. વિહ્વળતા જ્યારે ધ્યેયસિદ્ધિ માટે મરી ફીટવા તૈયાર થાય અને જે ઉત્કટ ગતિશીલતા તથા સમર્પણ ભાવના પામે તેને 'અલકનંદા' નામ આપી શકાય. અલકનંદાનું ખરું સૌંદર્ય પામવું હોય તો બદરીનાથના મંદિર આગળ એકઠી થતી ભીડથી બચવું પડે અને ખલેલ ન પહોંચે એવી જગ્યાએ બેસીને એનું મંદ્રગાન સાંભળવું પડે.

બદરીનાથ આગળ વહેતી અલકનંદા એટલે હજારો જોજન દૂર આવેલા સમુદ્રને મળવા માટે અધીર બનીને ધસમસતી વિયોગિનીના ધમપછાડાની તાંડવલીલા. પર્વતને અચલ કહ્યો છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં સાગરને પણ अचलप्रतिष्ठ **કહ્યો છે. આ બે અચલાયતન વચ્ચે સેતુ રચાય ત્યારે નદી વહેતી થાય છે. પર્વત સાગરને મળવા આતુર છે પરંતુ એ પોતાનું સ્થાન છોડી શક્તો નથી**

કોઈ અકળ કારણોસર મને એવા સાધુઓ પ્રત્યે ખેંચાણ રહ્યું છે જેઓ અસ્તિત્વના ઉત્સવમાં સામેલ થઈને સત્, ચિત્ અને આનંદની એકાદ ઝલક પામ્યા હોય. કૃપા પામવા કે ઉપદેશ સાંભળવા માટે નહીં, પરંતુ મહાત્માની ઉપસ્થિતિમાં મળતી શીતળ સ્વસ્થતાની અનુભૂતિ માટે તક મળે ત્યારે લોભિયાની માફક ઝડપી લેવાની ઈચ્છા મને રહે છે. કેદારમાં પરમાનંદજી અવધૂત સાથે સત્સંગ થયો ત્યારે આવી તક મળી.

સૂર્ય ક્યારનો ઊગી ચૂક્યો હતો. દસ હજારથી વધારે ફૂટની ઊંચાઈએ સૂર્યનાં કિરણો ડાહ્યાંડમરાં લાગે. સાવ જ અનાક્રમક તડકો હિમાલયની શીતળતાનો મલાજો પાળે ત્યારે બહુ વહાલો લાગે. એ ગરમાટો આપે તેય કડકડતી ઠંડીની પરવાનગી લીધા પછી આપતો હોય એવું લાગે. વળી તડકાને જોરથી હડસેલો મારીને વાદળ ઓચિંતુ ક્યારે વરસી પડે તે કહેવું મુશ્કેલ એટલે તડકાનાં માનપાન ઓર વધી જાય. બદરીનાથનાં ચરણ પખાળતી અલકનંદા અહીં વહેતી રહે છે.

છેક નીચે વહેતી અલકનંદાની એક ઊંચી ભેખડિયા ધાર

પર વસતીથી થોડેક દૂર એક ઝૂંપડીમાં પરમાનંદજી અવધૂત રહેતા હતા. સીસમ જેવી કાયા, ઘડપણને ગૌરવ અપાવે એવી શ્વેત દાઢી અને ધ્યાનસ્થ મુદ્રાના પ્રભાવને કારણે ખાલી ઝૂંપડી પણ ભરેલી ભરેલી લાગે. ચહેરા પર ગરિમા એવી કે આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય જાણે એમના ચરણોમાં આળોટતું ન હોય !

વાતો તો ઘણી થઈ પરંતુ એકે નોંધી નથી. અમૃતનું આચમન કરતી વખતે કલમની કડાકૂટમાં ક્યાં પડવું ? પછી તો દિવસો વહી ગયા પણ એ અંગે લખવાનું ન બન્યું. આજે અવધૂતનું સ્મરણ વધારે તીવ્રતાપૂર્વક થયું અને જે કંઈ યાદ આવ્યું તે લખવા બેઠો. આવું લખતી વખતે 'ભૂલચૂક લેવીદેવી' એમ પણ કોને કહેવું ! એમણે ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરવાની પાત્રતા પર ભાર મૂકીને કહ્યું :

'સમ્રાટ કશુંક ભિખારીને આપવા તૈયાર હોય તેથી શું ? મિષ્ટાન્ન પણ આપણા પાત્રમાં મૂકી શકાય તે પહેલાં એ પાત્ર ખાલી હોય અને વળી સ્વચ્છ હોય એ ખૂબ જરૂરી ગણાય. પાત્રમાં અનેક નકામી ચીજો ભરેલી હોય અને વળી મિષ્ટાન્ન પણ હોય ત્યારે વાત જામતી નથી. ઈશ્વરને પામવો છે સૌને, પરંતુ પોતાની કોઈ પણ સગવડ કે સામગ્રી ગુમાવ્યા વગર પામવો છે. છાબડીમાં પુષ્પો પણ મૂકવાં છે અને સાથે તમાકુનાં પાન પણ મૂકવાં છે. આપણા ગોરખધંધા પણ ચાલતા રહે અને વળી ઈશ્વર પણ મળતો હોય તો દોનો હાથમેં લડુ ! લગભગ આવી હોંશિયારીથી લોકો ઈશ્વરને ભજે છે.'

એક એવા ગામની કલ્પના કરો જ્યાં આસપાસ ક્યાંય ક્ષિતિજરેખા જોવા ન મળે. ઉત્તરકાશી આવું એક ગામ છે. ચારે તરફ હિમાલયની પહાડીઓ અને વચ્ચે ખળખળ વહેતી ભાગીરથીને કાંઠે આવેલાં ઊંચાનીચાં ઘર. સૂર્યોદય થાય પછી છેક અગિયારેક વાગે સૂર્ય ઉદયાચળ પર જોવા મળે. એ સમયસર સવારે જોવો હોય તો તમારે પહાડી ઉપર પહોંચવું પડે

આટલું બોલીને અવધૂત થોડી વાર શાંત થઈ ગયા. મને સંબોધી રહ્યા હોવા છતાં એમની આંખો ઝૂંપડીની બહાર દેખાતા આકાશ ભણી મંડાયેલી હતી. પ્રકૃતિમાં પરમ શાંતિ હતી અને અલકનંદાના રમ્યઘોષ સિવાયનો અન્ય કોઈ ધ્વનિ સંભળાતો ન હતો. વાતનો તાર મેળવીને એમણે ફરી બોલવાનું શરૂ કર્યું :

'એક વાર પાંચસાત માણસો મને મળવા આવ્યા. મને એમણે ઉપદેશ આપવાની વિનંતી કરી. તેઓએ વાતવાતમાં મને જણાવ્યું : 'અમે આજે જ બદરીથી હરદ્વાર જવા રવાના થવાના હતા પરંતુ બસ ચૂકી ગયા. બીજી બસ ઊપડવાને હજી ઘણી વાર છે તેથી થયું, મહાત્માને મળી આવીએ.' લોકો ભગવાનને આટલી જ ગંભીરતાથી લેતા હોય છે. એક વાર મોદી ઈન્ડસ્ટ્રીઝમાં કામ કરતા લોકો મને મળવા આવ્યા. મેં કહ્યું : સન ૧૯૬૫માં અમેરિકાના પ્રમુખ કોણ હતા તે ખબર છે? કોઈને ખબર ન હતી. અને સાચું કહું તો મને પણ ખબર ન હતી. અમેરિકાના પ્રમુખ અડધી પૃથ્વીના ધણી જેવો વટ ભોગવે છે. થોડાંક જ વર્ષોમાં એનું નામ પણ યાદ ન રહ્યું તો આપણે તે કઈ વાડીના મૂળા ? આટલું યાદ રહે તો પરમ સમ્રાટ આપણા ખાલી પાત્રમાં કશુંક મૂકી શકે.'

કટુતા વગરના કટાક્ષ તથા હળવા વિનોદ અને વ્યંગથી શોભતી સત્યપૂત વાણી અલકનંદાની માફક એકધારી વહી રહી હતી. ઘડીભર બધા પ્રશ્નો ખરી પડ્યા. અલકનંદા આખરે ક્યાં પહોંચવા માટે આટલી અધીરી થઈને દોડી રહી હતી ? કેટલી સદીઓથી એ અહીં આ પ્રમાણે વહેતી રહી છે ? હજી કેટલી સદીઓ સુધી એ આમ વહેતી રહેશે ? ઊંડે ઊંડે એવું લાગ્યા કરતું હતું કે અલકનંદા સાથેની યુગોજૂની ઓળખાણ તાજી કરવા માટે જ હિમાલય જવાનું બન્યું હતું.

બદરીનાથમાં થોડેક દૂર ગણેશગુફા અને વ્યાસગુફા પાસે ભીમપુર આગળ સરસ્વતી એવી રીતે વહે છે જાણે ખડકોને ડરાવતી ન હોય ! અહીં પણ સરસ્વતી અને અલકનંદાનું સંગમતીર્થ રચાયું છે. વળી પાતાળગંગા અને ઋષિગંગા નામનાં નિર્ઝરો પણ અહીં અલકનંદામાં આત્મવિલોપન કરે છે. હિમાલયની આવી તો અસંખ્ય અમૃતધારાઓ ભેગી થઈને ગંગા, યમુના, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા અને સતલજ જેવી લોકમાતાઓને વહેતી રાખે છે.

મૂળ વતન જઈ આવ્યાની લાગણી સાથે હિમાલયથી ઘરે પાછા ફરવાનું થયું. વર્ષો વીતી ગયાં તોય એ તો હૃદયમાંથી ખસવાનું નામ જ નથી લેતો ! આવું મૂલગામી આકર્ષણ ભ્રમ હોય તોય એ ભ્રમ જીવનભર જળવાઈ રહે એવી આકાંક્ષા રહે છે. આવી આકાંક્ષા જ ભારતના ખૂણેખૂણેથી લાખો લોકોને હિમાલયની યાત્રાએ ખેંચી જતી હશે ને !

કેદારમાં મહેન્દ્રપુરીજી અને બદરીમાં પરમાનંદજી અવધૂત સાથે સત્સંગ થયો તેથી હિમાલયની યાત્રા સાર્થક થઈ. તીર્થયાત્રા વિચારયાત્રા અને ભાવયાત્રા બનીને સાર્થક થાય તો જ કામની. અંધશ્રદ્ધા અને કૃપાકાંક્ષાના ઉપદ્રવો તીર્થસ્થાનોમાં ઓછા નથી હોતા. મથુરાની ગંદકી પવિત્ર નથી હોતી. ગંગાજળ પર તરતો કચરો પાવક નથી હોતો. ભારતમાં સ્વચ્છ અને શાંત તીર્થસ્થાન મળવું દુર્લભ છે. હિમાલય જઈ આવ્યા પછી છેક તેવા ને તેવા રહેવાનું માનીએ તેટલું સહેલું નથી.

એક એવા ગામની કલ્પના કરો જ્યાં આસપાસ ક્યાંય ક્ષિતિજરેખા જોવા ન મળે. ઉત્તરકાશી આવું એક ગામ છે. ચારે તરફ હિમાલયની પહાડીઓ અને વચ્ચે ખળખળ વહેતી ભાગીરથીને કાંઠે આવેલાં ઊંચાનીચાં ઘર. સૂર્યોદય થાય પછી

છેક અગિયારેક વાગે સૂર્ય ઉદયાચળ પર જોવા મળે. એ સમયસર સવારે જોવો હોય તો તમારે પહાડી ઉપર પહોંચવું પડે.

જે દિવસે ઉત્તરકાશી પહોંચ્યા તે જ દિવસે 'ધ હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં સમાચાર તરીકે એક વાત વાંચવા મળી. ઉત્તરકાશીના વિસ્તારમાં પ્રચલિત પહાડી બોલી ઈન્ડો-આર્યન ભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે અને સંસ્કૃત કરતાંય પહેલાંની છે. આ તારણ એક જર્મન વિદ્વાનનું છે. આવી સિનિયરમોસ્ટ તપોભૂમિમાં સાત દિવસ રહેવાનું બન્યું.

આવી મળેલી જથ્થાબંધ નવરાશ ખૂબ જ વહાલી લાગી. ખાનગી વાત કહું તો નવરાશ મારી પ્રિયતમા છે ને કાર્યપરાયણતા મારી પત્ની છે. છતી પત્નીએ મારી રહીસહી હિંમત એકઠી કરીને કહું છું કે હું પણ આખરે માણસ છું અને તેથી મને મારી પ્રિયતમા પ્રત્યે છાનો પક્ષપાત છે. પત્ની સતત સાથે હોય છે તેથી એની પ્રતીક્ષા નથી કરવી પડતી. પ્રિયતમાનું સઘળું સૌંદર્ય પ્રતીક્ષામાં રહેલું છે. પ્રત્યેક પત્નીએ પોતાની પ્રતીક્ષા કરવી પડે એવી તક પતિને પૂરી પાડવી જોઈએ. પતિએ પણ પત્નીને આવો લહાવો આપવો જોઈએ. નવરાશની ભવ્યતામાં ઉમેરો થાય એવું ઘણું બધું ઉત્તરકાશીમાં હતું. ત્યાં પહોંચ્યા પછી જાણ્યું કે લોકશિક્ષક મોરારિબાપુની કથા ચાલી રહી હતી.

હિમાલયની પહાડીઓમાં વાદળોનો સત્સંગ થયો. રતિલાલ 'અનિલ'ના શબ્દોમાં કહું તો એ 'પાણીપોચાં અને પેટછૂટાં' વાદળો મને નવરાશ જેટલાં જ વહાલાં લાગ્યાં. પહાડના ખભા પર કલાકો સુધી એક વાદળ બેસી રહે અને પછી મન થાય ત્યારે ભોળી મુગ્ધાની માફક વરસી પડે. એ મોકળે મને છૂટી પડે ત્યારે દેવદારને પાંદડે પાંદડે મોતી ! પ્રત્યેક ટીપું મહાસાગરનો પુનર્જન્મ થયો એ વાતની પ્રતીતિનું કાવ્ય ગણાય. પ્રતીક્ષાથી તે પ્રતીતિ સુધીની જીવનયાત્રાનો મર્મ પામવા માટે એકવાર ઉત્તરકાશી જવા જેવું છે. કશુંક મૂલ્યવાન પામવામાં મળેલી નિષ્ફળતાનું પણ મૂલ્ય છે.

ઉત્તરકાશીથી પણ વધુ ઊંચાઈએ ગંગોત્રી આવેલું છે હિમાલયનાં ઉત્તુંગ શિખરોમાંથી ઊતરી આવતા એક વિશાળ હિમપ્રવાહમાં સમુદ્રની સપાટીથી ૧૩ હજાર ફૂટ ઊંચે ભારતની પવિત્ર લોકમાતા ગંગાનું મૂળ છે. વિરાટ હિમરાશિની વચ્ચે એક નાનકડા સ્ત્રોતરૂપે વહેતી થતી ગંગાનું એ પ્રાક્ટ્યસ્થાન ગંગોત્રી પ્રત્યેક ભાવિક હિંદુના હૃદયમાં અનોખી ભક્તિ પ્રેરે છે

મહાસાગરનું અવતારકૃત્ય કલાકો સુધી જોતાં રહીએ અને પાંદડા પરથી ટીપું ખરી પડે ત્યારે થાય કે ગંગાવતરણ થયું. હિમાલય એ જ શિવાલય છે એવી પ્રતીતિ થાય ત્યારે માંડ સમજાય કે પ્રત્યેક વૃક્ષને પાંદડે પાંદડે થતું ટીપાં-અવતરણ એટલે જ ગંગા-અવતરણ. હિમાલય હોય અને ગંગા-યમુના હોય એ દેશમાં ગરીબી પણ હોય એ વાત જ ગળે ન ઊતરે તેવી છે.

રામાયણની કથા સાંભળવાનો લહાવો મળ્યો. રોજ રાત્રે શ્રી મોરારિબાપુ સાથે વાતો થઈ. અનાયાસ અહીં બે સુંદર પ્રવાહોમાં સ્નાન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. એક તો ભાગીરથીનો જળપ્રવાહ અને બીજો રામાયણનો કથાપ્રવાહ. બંને ચિત્તને પ્રસન્નતા આપનારા અને મનને શીતળતા આપનારા.

ઉત્તરકાશીથી પણ વધુ ઊંચાઈએ ગંગોત્રી આવેલું છે હિમાલયનાં ઉત્તુંગ શિખરોમાંથી ઊતરી આવતા એક વિશાળ હિમપ્રવાહમાં સમુદ્રની સપાટીથી ૧૩ હજાર ફૂટ ઊંચે ભારતની પવિત્ર લોકમાતા ગંગાનું મૂળ છે. વિરાટ હિમરાશિની વચ્ચે એક નાનકડા સ્ત્રોતરૂપે વહેતી થતી ગંગાનું એ પ્રાક્ટ્યસ્થાન ગંગોત્રી પ્રત્યેક ભાવિક હિંદુના હૃદયમાં અનોખી ભક્તિ પ્રેરે છે. ગઢવાલની પર્વતમાળામાં છેક ઉત્તરે હિમાલયની ભારતીય બાજુએ અને સતલજ, સિંધુ તથા બ્રહ્મપુત્રાના મૂળથી લગભગ સોએક માઈલ દૂર આવેલા આ સ્થાનની યાત્રાની ઊંડી અભિલાષા ભારતવાસીઓના હૃદયમાં સદીઓથી રહેતી આવી છે. અહીં ગંગા ભાગીરથીના નામથી ઓળખાય છે.

એક દિવસ અને રાત ગંગોત્રી રહેવાનું બન્યું. જે દિવસે અમે ત્યાં પહોંચ્યાં તે જ દિવસે ગંગા-દશહરાનો મેળો હતો તેથી ભીડનો પાર નહીં. ભીડથી બચવા ગોમુખ જવાનું ગોઠવ્યું. ગંગોત્રીથી ગોમુખ જતી વખતે ભેખડની ધારે ધારે ચાલતી વખતે એક બાજુ પર્વતનું પિતૃત્વ અને બીજી બાજુ ખીણનું માતૃત્વ એકસાથે જોવા મળે. પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ ઓછું તેથી થાક જલદી લાગે. મિત્રની તબિયત લથડી તેથી ગોમુખ જઈ ન શકાયું. નાનકડા રસ્તા પર ચાલતી વખતે થોડાંક અધ્ધર થઈને ખીણ પર છવાયેલા આકાશમાં ઊડું ઊડું થઈ રહ્યાં હોઈએ એવો ભાવ જાગે. મનમાં વિચારો ઊભરાય અને વાસ્તવિકતા તો ખીણને તળિયે દૂર નીચે રહી જાય. ઈલા વ્હીલર વિલોક્ષ સાચું કહે છે : વિચારોને પણ પાંખો હોય છે. આવું બને ત્યારે પ્રવાસને યાત્રાનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય. હિમાલય જુદાં જુદાં સ્થળોએ જૂજવાં રૂપ ધારણ કરે છે. બદરી-કેદારમાં એ ઋષિમુદ્રા ધારણ કરે છે. ઉત્તરકાશીમાં એ સાધકમુદ્રા ધારણ કરે છે, ગંગોત્રી-જમનોત્રીમાં એ માતૃમુદ્રા ધારણ કરે છે, કુલુ-મનાલીમાં એ ગૃહસ્થમુદ્રા ધારણ કરે છે, મસૂરી તથા સિમલામાં એ મહાજનમુદ્રા ધારણ કરે છે અને કૈલાસ-માનસરોવર આગળ એ શિવમુદ્રા ધારણ કરે છે. જેવી આપણી શ્રદ્ધા તેવી એની મુદ્રા !

★ ★ ★

અંગ્રેજોના ઉચ્ચારદોષોએ ઘણા સુંદર નામો મચડી નાખ્યાં. 'તાપી' જેવું જોડાક્ષર વગરનું નામ પણ તેઓની જીભે

ન વળગ્યું તેથી 'ટાપ્ટી' બની ગયું. 'ગંગા'ને 'ગેન્જીસ' કહેવામાં ઉચ્ચારની સરળતા વધી કે ઘટી ? આ મર્યાદાને કારણે શતદ્રુ નદી સતજ તરીકે, વિતસ્તા જેલમ તરીકે, ઈરાવતી રાવી તરીકે, ચન્દ્રભાગા ચિનાબ તરીકે અને વિપાશા બીઆસ તરીકે જાણીતી બની. આવી પાંચ હિમાલય કન્યાઓનો પ્રદેશ તે પંચનદ એટલે કે પંજાબ. મનાલીમાં પાંચ દિવસ બીઆસની ધાર પર આવેલી હોટેલમાં રહેવાનું બન્યું. બીઆસ એટલી નજીક કે ઝરૂખામાંથી એમાં ઝંપલાવી શકાય. વિચાર આવે કે ઝડપભેર વહી જતાં આ જળબિંદુઓને ખબર પણ નહીં હોય કે પોતે ભારતમાં રહેશે કે પાકિસ્તાનમાં. જળબિંદુની રાષ્ટ્રીયતા હોઈ શકે ? તરસને વળી નામ, રૂપ અને રાષ્ટ્ર સાથે શી લેવાદેવા ! સરિતા એટલે ખળખળ વહેતી કવિતા.

પર્વત જ્યારે હિલસ્ટેશન બની જાય ત્યારે એનું પર્વતપણું થોડુંક નષ્ટ થાય છે. મનાલીમાં નાની નાની ઓરડીઓમાં વીડિયો ફિલ્મના ચારચાર શો ચાલે છે. એ ફિલ્મમાં પણ પર્વત અને ઝરણાં જોવાનાં મળતાં હશે ને ! બહાર ચોવીસે કલાક વિપાશાની (બીઆશની) તરંગલીલા અને નાદસમાધિ ચિત્તને સ્વસ્થતા અર્પે. ચારે બાજુ હિમાલયનાં શિખરો દેખાયાં કરે. જ્યાં આગળ લીલેરો ઢાળ પૂરો થાય ત્યાં ઠેઠ ઊંચે હિમાચ્છાદિત શ્વેતશિખરો ડોકું કાઢે. બરફના સામ્રાજ્ય પર સૂરજનાં કિરણો પડે અને વળી વાદળોના પડછાયા પણ ખસતા રહે. આવા એક શ્વેતશિખર પર મોટરમાર્ગે પહોંચવાનું થયું ત્યારે સુંદરતા સાથે શિખરના ઢાળ પર પડેલી કડકડતી વાસ્તવિક્તાનો પરચો પણ મળ્યો.

બીઆસ એટલી નજીક કે ઝરૂખામાંથી એમાં ઝંપલાવી શકાય. વિચાર આવે કે ઝડપભેર વહી જતાં આ જળબિંદુઓને ખબર પણ નહીં હોય કે પોતે ભારતમાં રહેશે કે પાકિસ્તાનમાં. જળબિંદુની રાષ્ટ્રીયતા હોઈ શકે ? તરસને વળી નામ, રૂપ અને રાષ્ટ્ર સાથે શી લેવાદેવા ! સરિતા એટલે ખળખળ વહેતી કવિતા. પર્વત જ્યારે હિલસ્ટેશન બની જાય ત્યારે એનું પર્વતપણું થોડુંક નષ્ટ થાય છે

ઘણા ગુજરાતીઓ અહીં આવે છે. હજારો કિલોમીટર વટાવીને અહીં આવેલો ગુજરાતી પોતાની સાથે સામાનની પેટીમાં થોડું થોડું અમદાવાદ-સુરત-વડોદરું લેતો આવે છે. અહીં પણ એ ઠરીને બેસતો નથી. દાણચોરીની ઘણીબધી ચીજો અહીં સસ્તી મળે છે. અહીંની બજારમાં તિબેટી લોકો ઊનની બનાવટો અને ચીની વસ્તુઓ વેચતા હોય છે. લોકો ઊનનો ધાબળો અહીં કેટલો સસ્તો પડ્યો તેની ચર્ચામાં એટલો વખત બગાડે કે પડખે વહેતી વિપાશાને કાન માંડીને સાંભળવાનું બાજુએ રહી જાય છે. ગમે તેવા રમણીય સ્થળે આપણે આપણી રોજિંદી ગંદકી લઈને પહોંચી જઈએ છીએ. આવી રોજિંદી ગંદકીનું એક લોકપ્રિય પ્રતીક ટ્રાન્ઝિસ્ટર છે. વળી ઘરાકીની ખાતરી મળે તો વેપારીઓ એવરેસ્ટની ટોચ પર પણ ભેળપુરીની દુકાન માંડે. અહીંની પહાડી પ્રજાને પણ હવે આપણા મેદાની ચસકાઓ લાગી ચૂક્યા છે. અહીંથી પાછો ફરતો કોઈ અમદાવાદી પોતાની સાથે થોડુંક મનાલી લઈ જતો હશે ખરો ? હિમાલય અહીં હિલ-સ્ટેશન બની ગયો છે.

વિપાશાને ઉગમણે કાંઠે લેહ જતાં માર્ગ પર વસિષ્ઠ નામનું ગામ આવેલું છે. થોડે દૂર ગરમ પાણીના ઝરામાં લોકો સ્નાન કરવા જાય છે. વસિષ્ઠ ગામ તરફ જતી સડકની ધાર પર શક્તિ ઢાબામાં રોટી, આલુ-પરાઠે, ચેવટી દાળ, ખીર, ભાત, રાજમા, આલુમટર, દૂધ, દહીં, ચા અને કૉફી સાવ સસ્તા દરે મળે છે. ઢાબાનો માલિક કહો, રસોઈયો કહો, ગલ્લા પર બેસી પૈસા લેનારો મેનેજર કહો કે પાણીના ગ્લાસ અને ડિશ આપનારો તથા ધોનારો નોકર કહો - જે કહો તે હરિનામ. હિમાલયના ખોળે જન્મીને આધેડ વયે પહોંચેલો હરિનામ પહાડી ખમીર ધરાવતો સીધોસાદો અને માલિકથી ડરનારો ઈન્સાન છે.

આ નાના અમથા ઢાબામાં દુનિયાના બધા દેશોનાં યુવક-યુવતીઓ ખાવા માટે આવે છે. હિપ્પી યુગલો ખાખી બીડી સાથે ચરસનો દમ મારી રહ્યાં હતાં. હિપ્પીઓમાં 'યુગલ' શબ્દનો અર્થ 'પતિપત્ની' થતો નથી. ઢાબામાં માથું ફાડી નાખે એવી વાસ ફેલાઈ ગઈ. એ લોકો ગયા પછી ત્યાં બેઠેલા શંકરે અમને પોતાનો જાત-અનુભવ કહ્યો. 'સાબ! નશા ઐસી ચીઝ હૈ કિ આદમી ભૂલ જાતા હૈ, અપની મા કૌન ઔર અપની બહન કૌન ! ચરસ કી બાત ઔર હૈ. વો લેને કે બાદ તીન આદમી એક સાથે દિખાઈ દેતે હૈ. આદમી કો માલૂમ નહીં રહેતા વો કહાં હૈ ઔર ક્યા હો રહા હૈ.'

હરિનામે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આલુ-પરાઠેના ભાવમાં વધારો કર્યો ન હતો. અમે એને કહ્યું કે એકને બદલે બે રૂપિયા ખુશીથી લઈ શકાય. એણે હાથ જોડીને કહ્યું : 'દેખિયે સાબ ! દિનભર કઈ મહેનત કે બાદ જો મિલતા હૈ વો કાફી હૈ. જ્યાદા કમાને કી જરૂરત ક્યા હૈ ?' મુંબઈ-દિલ્હીની તાજ કે ઓબેરોય હોટેલને છેક બીજે છેડે આવેલી આ હોટેલ (ઢાબા)માં મળતી વાનગીઓ સ્વાદમાં કેવી? જવાબ : બહારનો દેખાવ, બહારની સ્વચ્છતા અને લઘરા દેખાતા હરિનામને ભૂલી જઈએ તો દેશની કોઈપણ મોંઘી હોટેલ કરતાં સ્વાદમાં શક્તિ ઢાબાની વાનગીઓ ચડી જાય.

મિત્ર નવનીત દવે સાથે એક સાંજે વિપાશાના પુલ પર મગફળીના દાણા ફાકતો બેઠો હતો ત્યાં એક મસ્ત ફકીર જેવા આવારા આદમીએ અમને સાદ પાડ્યો. એનું નામ ભૂપેન્દ્ર જાગીરદાર. સામાને પ્રભાવિત કરે એવું કશુંય આ માણસ પાસે નથી. ગુજરાતમાં સમાજવાદી પક્ષ સ્થપાયો ત્યારે એ આદમી લોહિયાના રંગે રંગાયો અને પછી ઈંદુલાલ યાજ્ઞિકના

રવાડે ચડેલો. અમદાવાદમાં વકીલાત કરેલી. પરંતુ પત્નીના દેહવિલય પછી 'ભલુ થયું ભાંગી જંજાળ' જેવા શબ્દો ઓચર્યા વગર એ હિમાલયઘેલો બની ગયો. નિષ્ઠાવાન નાસ્તિક હોવાને કારણે એની હિમાલયપ્રીતિમાં ભક્તિનું તત્ત્વ સદંતર ગેરહાજર, પણ અલગારી રખડપટ્ટીનો રાખોડી રંગ એવો કે સાધુઓએ પણ વળગણમુક્તિના પાઠ એની પાસે શીખવા પડે. દોઢિયાની કમાણી નહીં અને ઢગલાબંધ ફુરસદ !

આવારા મસીહા જેવા આ મસ્તરામની જરૂરિયાત આટલી ઓછી કે કોઈને ભારે ન પડે. કોઈ મિત્ર સો રૂપિયા આપવા તૈયાર થાય અને જો જરૂરિયાત પચાસની હોય તો એ ભાઈ પચાસ પાછા વાળે, વ્યસનમાં દાંતે છીંકણી ઘસવાની ટેવ ખરી, પરંતુ રામ ભરોસે હિંદુ હોટેલ (ઢાબા)માં એક રૂપિયાના આલુ-પરાઠા સાથે મફત મળતી ફુદીનાની ચટની ખાઈને દિવસ ખેંચી કાઢે. પગે ચાલવામાં આળસ કે થાક શું તેનો એને ખ્યાલ જ નથી. જરૂર પડે તો હિમાલયના કોઈ ખડકને ખોળે કામળો ઓઢીને રાતે પડી રહેવાની તૈયારી. ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દી એવી કે શોષકોને અંગત દુશ્મનો ગણીને ભાંડે. દુનિયામાં ખરેખરા સામ્યવાદી બે જ થયા : એક સ્મશાનભસ્મ ચોળીને હિમાલયમાં નિવાસ કરનારા શિવજી અને બીજો હિમાલયમાં અલગારી રખડપટ્ટી માણતો ભૂપેન્દ્ર જાગીરદાર, માર્ક્સવાદને ખરેખર સમજવો હોય તો આ આદમીને જોઈ લેવો.

મેલખાઉ પહેરણમાં પડેલી નાની અમથી ડાયરીમાં હિમાલયની ગોદમાં વસતી પ્રજાઓની વિશિષ્ટતાઓ એણે નોંધી છે. કશુંક વ્યવસ્થિત લખવાનું એને ન ફાવે. જો એ ધારે તો હિમાલયની ખૂબીઓ પર એક અધિકૃત ગ્રંથ આપણને મળે. લેકિન વો દિન કહાં કી ભૂપેન્દ્ર કે પાંવમેં...

એણે અમારી સાથે વાતો માંડી. અહીંની પહાડી પ્રજા કદી ચોરી ન કરે, કોઈની વાડીમાંથી સફરજન પણ ન ચોરે. આ અર્ધરખડું અને મેલાઘેલા લોકો શિયાળામાં નીચે મેદાનમાં રહેવા ચાલી જાય અને ઉનાળામાં પાછા ઉપરવાસ જઈને ઘરે રહે. જ્યારે નીચે રહેવા જાય ત્યારે ઘરે તાળું ન મારે તોય કોઈ ચીજ જાય નહીં. આ લોકો ચોખામાંથી બનતું તાડી જેવું પાણી પીએ જેને 'લુગડી' કહે છે. ચંબા વિસ્તારમાં ગદી જાતિના લોકો રહે, કિન્નોર વિસ્તારમાં કિનારા જાતિના લોકો રહે અને બંને વિસ્તારમાં ગુજ્જર મુસ્લિમો રહે, એમ ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ અહીં વસે છે. કિન્નોર વિસ્તારની સ્ત્રીઓ દેખાવે અત્યંત સુંદર અને સ્વર્ગના દેવોને લોભાવે તેવી. સ્વર્ગની કિન્નરીઓ, આ જ પ્રદેશની હશે ! ગુજ્જર મુસ્લિમો માત્ર ભેંસ અને ઘોડા પાળે છે. જોન સાર બાવર(ઉત્તરકાશી જિલ્લો) પ્રદેશમાં માત્ર મોટો ભાઈ જ પરણે અને એની પત્ની દ્રૌપદીની માફક બધા ભાઈઓની સંયુક્ત પત્ની ગણાય છે. એ પ્રદેશમાં દુર્યોધનની પૂજા આજે પણ થાય છે. મનાલીમાં હિડમ્બાનું મંદિર પણ છે.

લાહોલની સ્ત્રીઓ જ્યારે બનીઠનીને કુલુના મેળામાં આવે ત્યારે પતિ એની સેવામાં ખડે પગે હાજર રહે. એ પ્રદેશનો સમાજ માતૃપ્રધાન છે. પહાડી વિસ્તારોમાં કેટલાક આદિવાસી સમાજો એવા કે લગ્નનાં બંધન સાવ ઢીલાં ! પતિ છૂટો પડે અને પત્ની એને ખોરાકીરૂપે જે રકમ આપે તેને 'મામલા' કહે છે. વિવાહ માટેનો શબ્દ છે 'કુડમાઈ'. 'કુડમાઈ (આપણા ડાંગ પ્રદેશમાં જેને 'બૉલપેન' કહે) દીકરાને ઘરે દીકરા થયા પછી પણ થઈ શકે. અહીંના રિપુત પ્રદેશમાં તો હજી રાંધવાનું શરૂ જ નથી થયું. જવને શેકીને, ખાંડીને, પાણી સાથે ભેળવીને ચાટવાની વાનગી આ લોકો આરોગે છે. એ વાનગીનું નામ 'ત્લાંપા' છે.'

હિમાલયની ખૂબીઓ એટલી છે કે એક જીવન ઓછું પડે. આજકાલ લોકો ટ્રેકિંગ અને માઉન્ટેનિયરિંગમાં ખાસો રસ લેતા થયા છે. ગુજરાતીઓ આમ સુંવાળા અને પોચટ ગણાય, પરંતુ બીજાં રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાતનાં યુવક-યુવતીઓ ટ્રેકિંગ માટે વધારે મોટી સંખ્યામાં આવે છે. ભૂપેન્દ્ર જાગીરદાર આમાં ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે છે કારણ કે, પહાડી રસ્તાઓ અને પહાડી મિજાજનો એ જાણતલ છે. વાતવાતમાં મેં પૂછ્યું : 'મહિનાઓ સુધી અહીં રખડવાનું થાય તે દરમિયાન ગુજરાતમાં રહેતી દીકરીઓને કાગળ લખવાની ટેવ ખરી ?' સ્મશાનની ભસ્મ ચોળીને રવડતા બાવાને છાજે એવો જવાબ મળ્યો : 'હું ગુજરાત પાછો ફરું એટલે દીકરીઓ જાણી જાય કે બાપુજી હજી જીવે છે.' પહાડી લોકો દેવીને નરબલિ ચડાવે ત્યારે ક્યારેક વહેમને કારણે પણ અજાણ્યા આદમીને મારી નાખે છે. ભૂપેન્દ્ર જાગીરદાર બે વખત મરતો બચ્યો. કુલુ-મનાલીમાં હિમાલયની પર્સનાલિટી જરા જુદી છે. અહીંની મસ્તીનો રંગ ગેરુઓ નથી. અહીંની મસ્તીનો રંગ છે, 'દમ મારો દમ.'

પ્રત્યેક શહેરના સુખી લોકોને પોતાની તાણના ઉત્સર્ગ માટે કો'ક હિલ-સ્ટેશનની ગરજ રહે છે. શહેરી હવામાં ધુમાડાનો ભેગ હોય છે અને ઉનાળાના ઉકળાટમાં ધુમાડો વધારે અસુખ પેદા કરે છે. વળી ધનનો સ્વભાવ પણ ઉષ્ણતા પેદા કરવાનો હોય છે. ઉનાળામાં ઉકળાટમાં પૈસાની ગરમી ભળે ત્યારે મોંઘાદાટ હિલ-સ્ટેશનનોની શીતળ હવા આવકવેરો ભરવાનું ટાળીટાળીને થાકી મરતા જીવોને થોડીક રાહત પહોંચાડે છે.

બે દિવસ મસૂરીનાં વાદળોની વચાળે રહેવાનું બન્યું. હિલ-સ્ટેશનો પર 'સિઝન' શબ્દનો અર્થ બદલાઈ જતો હોય છે. ત્યાં માત્ર બે જ ઋતુઓ હોય છે : એક આંધળી કમાણીની ઋતુ અને બીજી ઝાઝી કમાણી વગરની ઋતુ. એપ્રિલ કે મે મહિનામાં મસૂરી જવાનું સૌને ન પોસાય. સામાન્ય સ્થિતિના માણસોએ જુલાઈ કે ઑગસ્ટમાં મસૂરી જવું, જેથી ઓછા પૈસે વાદળો સાથેની મૈત્રી નિરાંતે માણી શકાય. અહીંની ઊંચી

ટેકરીઓના લીલા ઢાળ પર વાદળોના સીધા સંપર્કમાં કલાકો સુધી રહી શકાય. વરસાદ આપણને પલાળી મૂકે છે. વાદળમાં વીંટળાયેલા હોઈએ ત્યારે પલળી નથી જવાતું તોય મન ભીંજાઈ જાય છે. સામે શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા ખીણમાં ઊભેલાં વાદળભીંજ્યાં વૃક્ષોના આકાર પણ નિરાકાર બનીને ધુમ્મસિયા આકાશમાં ઓગળી જતા જણાય છે. વાદળમાં આપણે પ્રવેશતાં નથી, વાદળ આપણને પોતાનામાં સમાવી લે છે.

સવાર પડી તોય સૂરજનું એકાદ રડ્યુંખડ્યું કિરણ પણ હજી આ બાજુએ ફરક્યું નથી. દૂર હિમાલયનાં શિખરોને પોતાના પાલવમાં ઢાંકી દેનારાં વાદળોમાં નાનું બાકોરું પાડીને સૂરજે થોડોક તડકો મોકલી આપેલો એ માંડ થોડીક મિનિટો દેવદારનાં વૃક્ષો પર બેઠો, ત્યાં તો બધાં વાદળોએ ભેગાં મળીને એને તગેડી મેલ્યો. પછી તો એ વાદળો એવાં તો વરસી પડ્યાં કે રોપવે પર બેસીને ગનહિલ પૉઈન્ટ પર પહોંચ્યા ત્યાં તો વાદળો વાચાળ બનીને તૂટી પડ્યાં.

અંગ્રેજોના જમાનાની મુદ્રા સાચવીને વિકાસ પામેલું મસૂરી પ્રમાણમાં સ્વચ્છ જણાયું. અહીંની બજાર વચ્ચે આવેલું લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર પણ સ્વચ્છતાને કારણે જુદું પડી આવે છે. આપણાં તીર્થસ્થાનોમાં ગંદકી ખાસી નિરાંત ભોગવે છે. કેદારનાથનાં મંદિરમાં ભોંયતળિયાં એટલાં ચીકણાં કે સરી પડાય. મસૂરીમાં હિમાલયનું ભાવાવરણ ગેરહાજર છે. ધુમ્મસના સામ્રાજ્ય પર જ્યારે અંધારું ઊતરી આવે ત્યારે દહેરાદૂનના દીવાઓ દેખાય છે. મકરન્દ દવેના શબ્દોમાં કહીએ તો રાત્રે દહેરાદૂન અહીંથી 'બત્તીઓના ખેતર' જેવું દેખાય છે.

મસૂરી જેવો જ ઘાટ સિમલાનો થયો છે. હિમાચલ પ્રદેશ યુનિવર્સિટીના ગેસ્ટહાઉસમાં સમરહિલ પર ત્રણ દિવસ રહેવાનું થયું. પચાસ મીટર છેટે રાજકુમારી અમૃત કૌરનો બંગલો આવેલો છે, જ્યાં ગાંધીજી સિમલા આવતા ત્યારે રહેતા. અહીં ભારતના વાઈસરૉયનું નિવાસસ્થાન(વાઈસરીગલ લૉજ) અત્યંત ભવ્ય ટેકરી પર આવેલું છે. હવે તો ત્યાં ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ એડવાન્સ્ડ સ્ટડીઝ ચાલે છે, જ્યાં ભારતના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોને અભ્યાસ અને સંશોધન માટેની બધી સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. આ મહાલયમાં બર્માનાં જંગલોનું ટીકવૂડ વપરાયું છે. ભારતના ભાગલાનો ઐતિહાસિક નિર્ણય સૌપ્રથમ આ મહાલયના એક ઓરડામાં લેવાયેલો. વળી ઈન્દિરા અને ભુટ્ટો વચ્ચેના સિમલાકરાર પણ આ જ મહાલયમાં થયેલા. સિમલામાં ભીડ વધી પડી છે, પરંતુ આ એક એવી જગ્યા છે, જ્યાં હિમાલયની ભવ્યતા અને ગુલામીના ઈતિહાસની ગંધ સચવાયેલી છે.

પૂરા ત્રણ દિવસ બધી સગવડ સાથે આસપાસનાં સુંદરતમ સ્થળોએ ઘૂમવાનું બન્યું. પરંતુ પરિતોષ ન થયો. હિમાલય હોવા છતાં અહીં કશુંક ખૂટતું જણાયા કરે. ભવ્યતા ઘણી પરંતુ દિવ્યતાના અણસારવાળી ભવ્યતાની મહેંક હૃદયને વધારે ભાવે છે. મસૂરી, સિમલા અને કુલુ-મનાલીમાં હિમાલય ખરો પણ એને હિલ-સ્ટેશનની નજર લાગી ગઈ હોય એવું લાગ્યા કરે. કદાચ આ મારા મનની ગ્રંથિ પણ હોઈ શકે.

આપણા દેશના શ્રદ્ધાળુ હિંદુઓને મન તો હિમાલય એટલે બદરી, કેદાર, ગંગોત્રી, જમનોત્રી, જોશીમઠ અને ઉત્તરકાશી જેવાં તીર્થસ્થાનો. વળી ઘણાં લોકો હિમાલયને કેવળ ભારતનો જ મહાન પર્વત ગણે છે. વાસ્તવિક્તા સાવ જુદી છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ, કાંચનજંગા, માઉન્ટ મકાલુ, ધવલગિરિ અને અન્નપૂર્ણા જેવા હિમાલયના ઉત્તુંગ પર્વતબંધુઓ નેપાળમાં આવેલા છે. કાલિદાસે જેને પોતાનાં કાવ્યોમાં સુંદર રીતે પ્રગટ કર્યો તે કૈલાસ પર્વત (માનસરોવર સહિત) તિબેટમાં છે. માઉન્ટ ચુમલહારી ભુતાનમાં છે. નામચા બરવા ગુરલા માંધાતા અને ઉલુઘ મુસ્તાઘ તિબેટમાં છે અને તેથી ચીનમાં છે. હિંદુકુશ પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનમાં છે. દિલ્હીથી મોસ્કો વિમાનમાર્ગે જઈએ તો છેક ગઝની અને કાબૂલ સુધી હિંદુકુશનો સંગાથ મળતો રહે છે. મહાબાહુ હિમાલયની વિસ્તરેલી ભુજાઓ રાષ્ટ્રીય સરહદોને ગાંઠતી નથી. હિંદુકુશ એટલે હિમાલયનો પિતરાઈ ભાઈ.

હિમાલય પાસે એવું તે શું છે જે આલ્પ્સ કે કિલિમાંજારો પાસે નથી ? રશિયાના સ્ટેલિના પીક અને લેનિના પીક પર અલાસ્કાના મૅક કીનલે પર, ફ્રાન્સના માઉન્ટ બ્લેન્ક (મો બ્લાં) પર, ચીલીના તુપુન્ગાટો પર, પેરુના યેરૂપાજા પર, આર્જેન્ટિનાના એકાન્કાગ્વા પર પર્વતપણું નથી શું ? જવાબ ઝટ જડતો નથી. હિમાલય સાથેનું અભિસંધાન (કન્ડિશનિંગ) કદાચ આપણને ઠાલા સાંસ્કૃતિક અભિમાન ભણી તાણી જઈને ગેરમાર્ગે દોરે. એક વાત ખરી, હિમાલયમાં તપસ્વીઓએ પોતાનાં હાડ ગાળ્યાં છે. દુનિયાના અન્ય કોઈ પર્વત સાથે પવિત્રતા, શુચિતા અને સાધના સદીઓથી જોડાઈ હોય એવું જાણવા મળતું નથી. પોતાના અસ્તિત્વનો અર્થ ખોળવાનાં ફાંફાં મારનારને હિમાલય મદદરૂપ થાય છે.

પ્રત્યેક પર્વતને પોતીકો મિજાજ હોય છે, પોતીકું રહસ્ય હોય છે. પૃથ્વીની કુલ સપાટીનો ચોથો ભાગ પર્વતો રોકે છે. માનવની વિચારયાત્રા અને વિકાસયાત્રામાં પર્વતનો ફાળો ઘણો કારણ કે સંસ્કૃતિઓ નદીકિનારે પાંગરી, આદિમાનવે પર્વતની અને અગ્નિનું વમન કરનારા જ્વાળામુખીની પૂજા કરી. જગતની પ્રજાઓએ પર્વતોને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોયા છે. તિબેટનાં લોકોને મન એવરેસ્ટ માતૃદેવી (ગૉડેસ મધર) છે. ગ્રીક લોકોએ પોતાના દેવોને માઉન્ટ ઓલિમ્પસમાં સાચવ્યાં. હિંદુઓએ હિમાલયને શંકરનું નિવાસસ્થાન ગણ્યું. નોહાનો આર્ક(કમાન) માઉન્ટ અરારટમાં સચવાયો છે. મોઝિઝને એનાં દસ ફરમાનો (ટેન કમાન્ડમેંટ્સ) માઉન્ટ સિનાઈમાં પ્રાપ્ત થયાં. ઈસુનો ઉપદેશ 'સર્મન ઓન ધ માઉન્ટ' આપણને સૌને

સ્પર્શી જાય છે. નેપાળ અને તિબેટના આદિવાસીઓ આજે પણ હિમાલયને વાનર જેવા એક પ્રાણીનું નિવાસસ્થાન ગણે છે, જેને તેઓ 'યેટી' કહે છે. પશ્ચિમના લોકો હિમાલયને 'એબોમિનેબલ સ્નોમેન' એટલે કે 'ખરાબ હિમમાનવ' તરીકે ઓળખાવે છે.

માનવજાતનો ઇતિહાસ પર્વતો તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા આશીર્વાદની વાર્તા જેવો જણાય છે. પર્વત પરથી વહેતી સાક્ષાત કરુણાને નદી કહે છે. ઉત્તરના પ્રદેશો તરફથી થતાં આક્રમણોથી રોમન સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં આલ્પ્સનો ફાળો રહ્યો છે. નાનકડા સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડને પર્વતોનું રક્ષણ મળ્યું તેથી, બે વિશ્વયુદ્ધો દરમિયાન એ દેશ પોતાની તટસ્થતા જાળવીને યુદ્ધમુક્ત રહી શક્યો. 'નગર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'नगैः रक्षितम् इति नगरम्' (પર્વતોથી રક્ષાયેલું તે નગર) થાય છે. ભારતની વાયવ્ય સરહદે પર્વતોની ચોકીપહેરો હતો, પરંતુ ખૈબરઘાટ અને બોલનઘાટ જેવા માર્ગોને કારણે સમગ્ર ભારતીય ઉપખંડનો ઇતિહાસ વારંવાર પડખું ફેરવતો રહ્યો; એની ભૂગોળ ભરડાતી રહી અને એની સંસ્કૃતિ વમળાતી-અમળાતી રહી.

બધા પર્વતો સ્વભાવે સરખા નથી હોતા. કેટલાક ગીચ જંગલોથી ઢંકાયેલા હોય છે અને કેટલાક માણસના માથાની ટાલ જેવા વેરાન હોય છે. ઓરિઝોનાના રણપ્રદેશમાં આવેલા પર્વતો શિયાળામાં બરફથી છવાયેલા અને ઉનાળામાં સાવ રેતાળ હોય છે. પર્વતોમાં વસનારાં પશુપંખીઓનું વૈવિધ્ય પણ મનોહર હોય છે. સાહસવીરો, વેપારીઓ, પ્રવાસીઓ અને સાધુઓને પર્વતો સદાય આમંત્રણ આપતા રહ્યા છે. માર્કોપોલો પર્વતો ખૂંદીને પ્રવાસ કરતો જ રહ્યો. સ્કૉટલૅન્ડનો પ્રકૃતિપ્રેમી થોમસ થોમસન તો લગભગ પર્વતમિત્ર બની રહ્યો. અમેરિકન સાહસવીર એલેકઝાંડર ગાર્ડિનર જીવનભર પર્વતો ખૂંદતો રહ્યો. એને 'મેડ મિશનરી'નું બિરુદ મળ્યું. જાણીતા ધર્મપ્રચારક જૉસેફ વોલ્ફે હિંદુકુશ પર્વત સાવ નગ્ન દશામાં પસાર કરેલો. તેનસિંગ અને હિલરી એવરેસ્ટના વિજેતા તરીકે ઓળખાયા, પરંતુ વાસ્તવમાં તો તેઓ એવરેસ્ટના લાડકા પર્વતપુત્રો ગણાય. આ સંદર્ભે વપરાતો 'વિજય' શબ્દ હિમાલયની ઊંચાઈ આગળ વામણો અને છીછરો લાગે છે.

પર્વતો પર અનેક પુસ્તકો લખાયાં. કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'હિમાલયનો પ્રવાસ'માં હિમાલયને જાણે જીવતો કર્યો છે. ગુજરાતી ગદ્યને પોતાની પ્રવાસપ્રીતિથી સમૃદ્ધ કરનારા મિત્ર ભોળાભાઈ પટેલે પણ 'દેવાત્મા હિમાલય' અને 'કાંચનજંઘા' પુસ્તકો આપ્યાં છે.

પર્વતો એટલે કાલદેવતાના લાડકા પુત્રો, ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરીએ તો સમજાય કે ઘણીખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો 'આંખો દેખા હાલ' પર્વતો પાસે સચવાયો છે. સિકંદર ભારત આવ્યો તે પર્વતો વટાવીને આવ્યો. પછી તો ઘણા બધા આવ્યાઃ મહંમદ ગઝની, મહંમદ ઘોરી, ઝહીરુદ્દીન બાબર, નાદિરશાહ અને બીજા અનેક. પર્વતો પ્રકૃતિની લીલાને અને માણસજાતના ઇતિહાસને સાક્ષીભાવે જોતા રહ્યા છે. તેઓ પ્રકૃતિની લીલામાં પરોવાય છે અને છતાંય એમ્પાયરની માફક પોતાની તટસ્થતા જાળવી રાખે છે.

એક રીતે જોઈએ તો પર્વતો માણસ જેવા હોય છે. તેઓ જન્મે છે, ઘરડા થાય છે અને છેવટે મરી પણ જાય છે. કોઈ અકળ કૉસ્મિક પરિબળોને કારણે તેઓ ધરતીમાંથી ઊપસી આવે છે અને ખડકોનો વિપુલ દ્રવ્યરાશિ મોટા વિસ્તારમાં પથરાઈ જાય છે. બ્રહ્મા ધરતીનું લીંપણ કરવા બેઠા ત્યારે અનેક જગ્યાએ છાણની મોટીમસ દડકીઓ પડી ગઈ અને પર્વતો બન્યા. પવન, વરસાદ અને બરફ કાળક્રમે ખડકાળા પર્વતોને ધીમેધીમે દળતા રહે છે. પર્વતો પર ઘસારો(ડેન્યુડેશન) થાય છે અને મેદાનોમાં નવરચના (ડિપોઝિશન) થાય છે. પર્વતો ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતા રહે છે અને માટીમાં એકરૂપ થતા રહે છે. ખડકોમાંથી શિલાઓ બને છે અને શિલાઓ ગબડીને ટોચ પરથી તળેટીમાં નાના પથરાઓ રૂપે પહોંચે છે ત્યારે સાથે માટી પણ લેતી જાય છે. અંગ્રેજીમાં જેને 'લૅન્ડસ્લાઈડ' (એવેલાન્સે) કહે છે તે વાસ્તવમાં તો પર્વતનું અહંવિસર્જન હોય છે. પ્રતિક્ષણ આ પ્રક્રિયા ચાલતી જ રહે છે. લોકો કહે છે કે ભેખડ ધસી પડી.

કેટલાક પર્વતો બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે, કેટલાક આધેડ વયના હોય છે અને કેટલાક ખાસા ઘરડા હોય છે. સ્કૉટલૅન્ડના ઉચ્ચપ્રદેશો વિશાળ પર્વતમાળાના અવશેષો ગણાય છે. કહે છે કે એક કાળે એ પર્વતમાળા આટલાન્ટિક મહાસાગરને બાથમાં લઈને ઊભી હતી. આ પર્વતોની ઉંમર ચાળીસ કરોડ વર્ષની માંડવામાં આવે છે. અમેરિકાની એપલેશિયન પર્વતમાળા અને રશિયાની યુરલ પર્વતમાળા પચ્ચીસ કરોડ વર્ષની ઉંમર ધરાવે છે. કારાકોરમ, હિંદુકુશ અને હિમાલયની પર્વતમાળાની ઉંમર માંડ સાત કરોડ વર્ષની ગણવામાં આવે છે. હિમાલય વિશ્વનો સૌથી મોટો અને સૌથી ઊંચો પર્વત ખરો, પરંતુ ઉંમરની દૃષ્ટિએ તો એ બાળક જ ગણાય. એના કરતાં વયમાં ગિરનાર, વિંધ્યાચલ અને અર્બુદાચલ (આબુ) મોટા ગણાય.

પર્વતની ટોચ પર મહાપ્રયત્ને પહોંચેલો માણસ આકાશના પરિચયમાં આવે છે. પૃથ્વીતત્ત્વ લગભગ ખરી પડે છે અને વાયુતત્ત્વ, તેજતત્ત્વ અને આકાશતત્ત્વ રહી જાય છે. અપરિચયના પ્રદેશમાં બસ એક છલાંગ (એ લીપ ઈન ટુ ધ અનનોન) અને પરિચયનો પ્રદેશ ખતમ ! પ્રતિક્ષણ હિમાલય પીગળતો રહે છે, પ્રતિક્ષણ ઝરણાં વહેતાં રહીને નદીમાં આત્મસમર્પણ કરતાં રહે છે અને પ્રતિક્ષણ મહાસાગરનું ઊર્ધ્વગમન-આકાશગમન થતું રહે છે. આ જ છે, તરસની કવિતા અને કવિતાની તરસ !

કૈલાસ-માનસરોવર જવાનું થયું નથી. 'મેઘદૂત'માં મહાકવિ કાલિદાસે પૂર્વમેઘમાં કૈલાસ અને માનસરોવરને

સંભાર્યા છે. રામગિરિ પર્વત પર પત્નીના વિયોગે વ્યાકુળ બનેલો યક્ષ મેઘને નીચે પ્રમાણે કહે છે :

- દેવાંગનાઓના દર્પણસમા કૈલાસ પર્વતનો તું મહેમાન થજે. (कैलासस्य त्रिदशवनिता दर्पणस्यातिथिः स्याः)

- કૈલાસ એટલે બધી દિશાઓમાંથી એકઠું થયેલું શિવનું અટ્ટહાસ્ય. (राशीभूतः प्रतिदिशमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः)

- ઘીમાં કાલવેલા સુંવાળા અંજનની આભાવાળો તું જ્યારે તેના (કૈલાસના) શિખર પર બેસીશ ત્યારે તાજા છેદેલ હાથીદાંત જેવા ગૌર પર્વતની શોભા, હળ ઊંચકનારા બલરામે પોતાના ખભા પર ધારણ કરેલા શ્યામ વસ્ત્ર જેવી, સ્થિર નયને નીરખવા જેવી થશે.

- તે ક્રીડા પર્વતમાં સર્પોનાં કંકણનો ત્યાગ કરી, શંભુએ આપેલો હાથ (शंभुनादत्तहस्ता) ઝાલી, જો પાર્વતી પગલાં ભરતી વિહાર કરે તો તું જલનો ધોધ અંતરમાં કે તારા શરીરને ઊંચુંનીચું એવી રીતે ગોઠવજે કે તેને મણિશિખર ઉપર ચડવાની સીડી તું આગળથી બનાવી શકે.

- સોનેરી કમળ ખીલવતું માનસરોવરનું જળ તું પીજે. ઐરાવતના મુખ પર થોડો વખત વસ્ત્ર બનીને છવાઈ રહેજે.

- વાયુ જેમ રેશમી વસ્ત્ર લહેરાવે તેમ તું કલ્પવૃક્ષની કૂંપળોને હલાવજે. પ્રિયતમા જેવા (प्रणयिन इव) તે (કૈલાસ) ના ખોળામાં સરી પડેલા ગંગારૂપી વસ્ત્રવાળી અલકાનગરીને જોઈને...

માનસરોવરની શોભા કેવી હશે ? મૈસુર યુનિવર્સિટીના કેમ્પસનું મજાનું નામ છે. : 'મનસગંગોત્રી' કૈલાસ અને ગંગા આપણા ભાવજગતમાં અનેરું સ્થાન ધરાવે છે. દુનિયાના અનેક કૂવાઓનાં અને દુનિયાની અનેક નદીઓનાં પાણી પીધાં પછી કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરદ્વારમાં ગંગાના પાણીની જે મધુરતા છે તે અનન્ય છે. હરદ્વાર જાઉં ત્યારે એ પાણી હું લગભગ સ્વાદિષ્ટ પીણું પીતો હોઉં એ રીતે પીઉં છું. ગંગા તેરા પાની અમૃત !

ભારતના લોકો સદીઓથી કૈલાસ પર્વતને શિવનું નિવાસસ્થાન ગણતા આવ્યા છે. શિવને કૈલાસપતિ પણ કહે છે. પર્વતને 'ક્ષિતિધર' એટલે કે 'પૃથ્વીને ધારણ કરનારો' ગણવામાં આવે છે. પૃથ્વી પર પાંગરેલા જીવનનું ધારણપોષણ પર્વત પરથી વહેતી જીવનધારાને કારણે થતું રહે છે. કૈલાસનું વાયુમંડળ શિવત્વથી ભરેલું છે. ત્યાં ખાસ વિસા લઈને જઈ આવેલા મિત્રોની વાતો સાંભળવાનો લહાવો લીધો છે. ફોટાઓ જોયા છે. અધૂરી રહી ગયેલી ઈચ્છા પણ જ્યારે ભવ્યતા અને દિવ્યતા સાથે જોડાયેલી હોય ત્યારે મનને ઊંચે લઈ જનારી બનીને સાર્થક થાય છે. કૈલાસ-માનસરોવર નથી જઈ શકાયું તેનો રંજ નથી. કરોડો ભાવિક ભક્તજનો માટે 'કૈલાસ' કોઈ પર્વતનું નામ નથી પરંતુ શિવનું આલય છે, શિવનું આલય(શિવાલય) જ નહીં, મૂર્તિમંત સાક્ષાત્ ભગવાન શિવ પોતે છે. દુનિયાની બીજી કોઈ સંસ્કૃતિમાં પર્વતમાં પરમેશ્વરનું દર્શન આટલું જીવંત બન્યું હશે ખરું ?

ભારતવર્ષ પર અનેક રાજાઓ, સમ્રાટો, મહારાજાઓ અને નવાબો રાજ્ય કરી ગયા. અહીં પરદેશી શાસકો પણ આવ્યા અને ગયા. કંઈ કેટલાયે રાષ્ટ્રપ્રમુખો અને વડાપ્રધાનો આવશે અને જશે. કાલદેવતાની લીલા ચાલ્યા જ કરશે. ઋતુઓનાં આવર્તનો થતાં રહેશે. સમુદ્રનો સળવળાટ અને નદીઓની ગતિશીલતા નિરંતર જીવંત રહેશે. રાજ્યશાસનની એટલે કે લોકશાસનની ઊથલપાથલ, સત્તાની ફેરબદલી અને પ્રજાની ચડતીપડતી થયા કરશે. આ બધી પ્રમાણમાં નાની ઘટનાઓની વચાળે પણ એક ઘટનાને ખાસ અસર નહીં પહોંચે. આ વિશાળ ઉપખંડના જીવનસમગ્ર પર નગાધિરાજ હિમાલયનો પ્રભાવ સદાય રહેશે.

પરમ કલ્યાણકારી એવા અચલ, અકૃત્રિમ, અનાકુલ, નિષ્પ્રપંચ, વૃક્ષાકાર, મેઘસ્વરૂપ ભગવાન શિવની સત્તા (સત્ + તા) અને શક્તિ (ઊર્જા -એનર્જી)ની કૃપા અનંત કાળ સુધી ભારતવર્ષને પ્રાપ્ત થતી રહેશે. હિમાલય ખરા અર્થમાં 'લોકમહેશ્વર' છે અને એ જ એની લોકપ્રિયતાનું અને એના પ્રત્યેના ભક્તિભાવનું રહસ્ય છે. એની યાત્રા કર્યા વગર મરવાનું ન પાલવે. યાત્રાની ફલશ્રુતિ બાલમુકુન્દ દવેની પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થતા ભાવને પુષ્ટ કરે છે :

આપણે તે દેશ કેવા, આપણે વિદેશ કેવા
આપણે પ્રવાસી પારાવારનાં હે....જી
સંતરી સૂતેલ ત્યારે આપણે અખંડ જાગ્યા
કોટડાં કૂદીને ભાગ્યાં,
આપણે કેદી ના કારાગારનાં હે...જી
આપણે પ્રવાસી પારાવારનાં હે...જી
આપણે પંખેરું પ્યાસી ઊડિયાં અંધાર વીંઝી
પાંખનો પ્રકાશ ભીંજી,
આપણે પીનારાં તેજલ ધારનાં હે...જી
આપણે પ્રવાસી પારાવારનાં હે...જી
આપણે ભજનિક ભારે,
આપણે તે એકતારે રણકે છે રામ
જ્યારે આપણા આનંદ અપરંપારના હે...જી
આપણે પ્રવાસી પારાવાનાં હે...જી.

'ટહુકો'. ૧૩૯. વિનાયક સોસાયટી,
જુના પાદરા રોડ, વડોદરા,
ફોન નં. ૦૨૬૫-૨૩૪૦૬૭૩

ગુજરાતી અસ્મિતાનાં તેજ નક્ષત્રો

– વિષ્ણુ પંડ્યા

'ગુજરાતની અસ્મિતા' એ કંઈ સામાન્ય સૂત્ર નથી, આપણી ઓળ ખાણનો ટૂંકામાં ટૂંકો 'ચાર્ટર' છે, ઘોષણાપત્ર છે અને તેમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ગુજરાતના સંઘર્ષ-સામંજસ્ય - સંવાદ અને સિદ્ધિ શિખરની મહાગાથા. ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, સમાજશૈલી, સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા, ગીત-સંગીત અને રાજનીતિ - રાષ્ટ્રનીતિનું ક્લેવર બંધાયું તે વ્યક્તિ, સમુહ અને સમાજ - ત્રણેના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમાં એવા અસ્મિતા-નાયકોની એક દીર્ઘ પંક્તિ છે નર્મદ, કરસનદાસ મૂળજી, નવલરામ, નરસિંહરાવ, કનૈયાલાલ મુનશી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મણિલાલ દ્વિવેદી, કાન્ત, કલાપી, નંદશંકર મહેતા, આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ, ધૂમકેતુ, રમણલાલ દેસાઈ, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ, ઉમાશંકર જોશી, સુરેશ જોશી, જયંતિ દલાલ, અમૃતલાલ શેઠ, શામળદાસ ગાંધી, રવિશંકર મહેતા, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, સ્વામી આનંદ, મહાદેવ દેસાઈ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, સુંદરમ્, બળવંતરાય ઠાકોર, નિરંજન ભગત .. આ યાદી પણ અધૂરી છે જેમણે સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમાં સાંસ્કૃતિક પિંડ બાંધ્યો હતો.

જ્ઞાનનાં ગુરુ શિખર તરફનું આરોહણ કરનારને બ્રાહ્મણ કહેવાતો હોય અને બ્રહ્મ-ત્વને બ્રહ્મતત્ત્વ થકી આચરનારને બ્રાહ્મણ કહેવાતો હોય તો આ બંને સવાયા બ્રાહ્મણો હતા. સાહિત્યનો શબ્દબ્રહ્મ સંગોપવાની બંનેની કોશિશ રહી. બંનેને માટે સાહિત્યના વિભિન્ન માર્ગો જીવનના આરાધ્યની યાત્રા માટે રહ્યા. 'એકમ સદ્ વિપ્રા બહુધા વંદતિ' મા કહેવાયેલો વિપ્ર - બ્રાહ્મણ આ બંનેમાં સદેહે દેખાય છે.

આમાંના જ બે સાહિત્યકારો એટલે ઝવેરચંદ મેઘાણી અને જયભિખ્ખુ. આ સાહિત્યકારોએ સર્જકતાનું મેઘધનુષ તો આપ્યું પણ તેની પાછળ બીજા કેટલા બધા રંગ દેખાયા વિનાના રહી ગયા ! રોજિંદા જીવન માટે અસ્તિત્વનો સંઘર્ષ, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ રઝળપાટ (છતાં મેઘાણી તેને 'પરિભ્રમણ' અને 'સોરઠના તીરે તીરે' જેવું રળિયામણું નામ આપે છે) ઓછી - અધૂરી દવા અને અપાર પરિશ્રમ સાથે બંધાયેલી બિમારી, આર્થિક અભાવ, ઘરના આંગણે જ પ્રિય સ્વજનની આત્મહત્યા...આ તેમની 'અંધકારે લડાયેલી' કહાણી છે. પણ આ બંનેએ જરૂર લાગી એટલું જ બોલ્યા/લખ્યું... એવું ઘણું હતું તે ગોપિત રહ્યું, રહેવા દીધું.

આપણે જે મેઘાણી- જયભિખ્ખુને જાણીએ છીએ તે તો નદીની સપાટીએ દેખાતી હિમશિલા છે... પુત્રોને - કુમારપાળ દેસાઈને, વિનોદ મેઘાણીને, મહેન્દ્ર મેઘાણીને - પિતાનાં જીવનચરિતની સામગ્રી એકત્રિત કરતાં આવો જ અનુભવ થયો હશે, એટલે ''થોડામાં ઝાઝું'' નો સંતોષ તેમણે માન્યો.

મારે માટેય આ મૂંઝવણ હતી અને છે કે આ બે સાહિત્યકારોના જીવનના કયા સંઘર્ષની વાત કરીશું ? કઈ રીતે તેમનું મૂલ્યાંકન કરીશું ? દેખીતી રીતે તો બંને વણિક હતા. અક્ષત્રિય હતા, પણ તેમની કલમે તો પારાવારની લડાયક બુલંદીનો અહેસાસ કરાવ્યો હતો ! હમણાં કર્નલ જી. ડી. બક્ષીએ સુભાષબાબુનું જીવનચરિત લખ્યું તેને શીર્ષક આપ્યું છે - 'ધ ગ્રેટ સમુરાઈ'. જાપાની પરંપરામાંથી પ્રગટેલો આ 'સમુરાઈ' શબ્દ જગતભરના વીરનાયકોનો, સંઘર્ષશીલોનો પરિચય બની ગયો છે. શું મેઘાણી અને જયભિખ્ખુ ગુજરાતી સાહિત્યના સમુરાઈ નહોતા ?

બંને અ-બ્રાહ્મણ પણ હતા ! પણ જ્ઞાનનાં ગુરુ શિખર તરફનું આરોહણ કરનારને બ્રાહ્મણ

કહેવાતો હોય અને બ્રહ્મ-ત્વને બ્રહ્મતત્ત્વ થકી આચરનારને બ્રાહ્મણ કહેવાતો હોય તો આ બંને સવાયા બ્રાહ્મણો હતા. સાહિત્યનો શબ્દબ્રહ્મ સંગોપવાની બંનેની કોશિશ રહી. બંનેને માટે સાહિત્યના વિભિન્ન માર્ગો જીવનના આરાધ્યની યાત્રા માટે રહ્યા. 'એકમ સદ્ વિપ્રા બહુધા વંદતિ' મા કહેવાયેલો વિપ્ર - બ્રાહ્મણ આ બંનેમાં સદેહે દેખાય છે.

સ્થળ વિશેષને તમે સ્થૂળતાનો આધાર માનો ભલે, પણ ક્યાંક - કેટલીકવાર સ્થળ પોતે એક ચમત્કાર બનીને આવતું હોય છે. બીજા ઘણા પ્રભાવો અને પરિમાણો ભલે હોય પણ એક યશસ્તંભ ખોડાય છે સ્થળની છાતી પર. નડિયાદમાં આટલા બધા સાક્ષરો કેમ પાક્યા હશે ? કાઠિયાવાડના દરેક ગામડે પાળિયા અને દરેક પાદરે સત્‌નો ઝંકાર સુણાવતી કથાઓની એક દીર્ઘ પંક્તિ કેમ હશે ? કેમ ગિરનારને આપણે સમગ્ર અધ્યાત્મના રંગધનુષનું સ્થાન માનીએ છીએ. કચ્છમાં આટલા બધા, મનુષ્ય સેવા માટેના સંતો કેમ પાક્યા ? પાટણ જ ગુજરાતની અસ્મિતાનું કેંદ્ર શાને કહેવાયું ? ગાંધી સાબરમતીથી માત્ર દાંડી કેમ પહોંચ્યા ? સરદારનું કૌવત બારડોલી સાથે જ કેમ જોડાયું ? આ સવાલોના જવાબ આપણી પાસે નથી પણ એટલું નક્કી કે દરેક સ્થળ વિશેષનો મહિમા છે.

અને મેઘાણી ? 'મુંબઈ મારી મા ન બની શકે' એમ કહીને તેમણે બોટાદની પ્રીતિનો ઘેરો અંદાજ આપ્યો. આ બોટાદે તેમને જિંદગીની તમામ તડકી છાંયડી દેખાડી. પ્રિય પત્ની દમયંતિ સાથેના જીવનસંસારની સાથે પરિભ્રમણનો પત્રકાર ઘડાયો. દમયંતીબેનને ખોવાં પડ્યાં તો બાળકોની મા બનીને તેવા અનહદ વિષાદની પૂર્તિ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો

મેઘાણી-જયભિખ્ખુને સમજવા માટે આપણે બોટાદને યાદ રાખવું પડે ! આ નાનકડાં ગામમાં બંને જુદા જુદા સમયે રહ્યા હતા. બોટાદના નાગલપરા ઝાંપે બાલાભાઈના શૈશવને તેમનાં માસીએ ઉછેર્યું ત્યાં જ જયભિખ્ખુમાં પરિવાર ભાવનાનાં બીજ વવાયાં હતાં. આ માસીના પતિદેવ સટ્ટો ખેલતાં નારાજ થયા ત્યારે જીવનધર્મના પગલાંને અજવાળતા માસીએ અભાવના સંઘર્ષને વેઠીને, સ્વ-ઉદ્યમના સાથિયા પૂર્યા તે બાળક જયભિખ્ખુનાં ચિત્તમાં સુસ્થાપિત થઈ ગયા. પછીથી તેમણે જે વાર્તાઓ લખી, નવલકથા અને નિબંધો, તેમાં તેનો સુંદર પડછાયો પડ્યો છે.

અને મેઘાણી ? 'મુંબઈ મારી મા ન બની શકે' એમ કહીને તેમણે બોટાદની પ્રીતિનો ઘેરો અંદાજ આપ્યો. આ બોટાદે તેમને જિંદગીની તમામ તડકી છાંયડી દેખાડી. પ્રિય પત્ની દમયંતિ સાથેના જીવનસંસારની સાથે પરિભ્રમણનો પત્રકાર ઘડાયો. દમયંતીબહેનને ખોવાં પડ્યાં તો બાળકોની મા બનીને તેવા અનહદ વિષાદની પૂર્તિ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પુત્રવધુને મુંબઈ છોડીને બોટાદમાં વસવાથી વસવસો તો નહીં થાય ને ? એનો વલોપાત કર્યો. અહીં "કવિનું મકાન" બને એવીયે તેમની ઈચ્છા ! પણ, તત્કાલીન સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમાં આર્થિક સદ્ધરતાનો કોઈ ક્રમ જ નહોતો, છેલ્લે ક્રમે ય તે નહોતી આવતી. પંચોતેર રૂપિયાથી એકસો પચીસ સુધીના "વૈભવ"માં તેમણે રાત-દિવસ પરિશ્રમ કર્યો, બિમારીને નોતરું આપ્યું, નવલકથાઓ, ભેટ પુસ્તકો લખ્યાં... લખતા જ રહ્યા, અને છેલ્લે થીજી ગયેલાં આંગળાં, પગને જકડી લેતો સંધિવા, હરસમાં ટપકતું લોહી, નીચું લોહીનું દબાણ... આવા રોગમાં ઘેરાયા, અંતિમ શ્વાસ લીધા, બોટાદમાં !

આ બોટાદની જેમ જ તેમણે રાણપુરને સ્થળ વિશેષનો ઝળહળાટ આપ્યો. 'સૌરાષ્ટ્ર' અખબાર એ માત્ર અખબાર ના રહ્યું, 'મિશન' ના ધ્વજધારી પત્રકારત્વની સંજ્ઞા બની ગયું. આ પત્રકારત્વે ગુજરાતના સાંપ્રતને એક અનોખી ભાષા આપી. છાપાંઓ- અને તેના લેખો કે કાર્ટુનો પણ - પ્રતિબંધની સામગ્રી બની રહે છે તેવી તવારિખ રચી આપી. મેઘાણીએ અહીં એક બપોરે 'સૌરાષ્ટ્ર' અખબારનાં પાનાં માટે 'છેલ્લો કટોરો' કવિતા લખી હતી. બળવંતરાય ઠાકોર જેવા દુર્ઘર્ષ વિવેચકે સંપાદિત કરેલી 'આપણી કાવ્ય સમૃદ્ધિ'માં મેઘાણીની 'ઝંખના' કવિતાનો સમાવેશ કર્યો ત્યારે તેમણે જે કહ્યું તે રમૂજ હતી, વિનમ્રતા હતી કે પુણ્ય પ્રકોપ ? એ તમે જ નક્કી કરો. તેમણે લખ્યું હતું : 'એમને મારી એ કૃતિ મારું પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ કરતી લાગી. ખેર ! એ કૃતિ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના એક અંક પર મૂકવા, ગુરુવારે સાંજે ૧૨ વાગે - એટલે કે પ્રેસ પર છેલ્લી ક્રિયા કરવા ટાણે- ફક્ત દસ મિનિટમાં છેકછાક વગર લખીને છાપામાં મૂક્યું એટલે મારું સર્જન 'છાપાળવું' કહેનારા વિવેચકો નીકળ્યા !'

એમ તો મેઘાણી અને જયભિખ્ખુને સર્જક ગણવામાં ક્ષોભ અનુભવવાનું વિવેચકો માટે ક્યાં નથી બન્યું ? એ સાચું છે - કવિમિત્ર ચંદ્રકાન્ત શેઠના શબ્દોમાં - કે "આ જયભિખ્ખુ,

ઝવેરચંદ મેઘાણી, દૂલા ભાયાકાગ, ધૂમકેતુ, ગુણવંતરાય આચાર્ય જેવા સાહિત્યકારોના ઘરાનાના સર્જક. જે કંઈ તેમણે લખ્યું તે માનવધર્મ, લોકધર્મ અને સ્વધર્મથી પ્રેરાઈને લખ્યું.''

પણ આટલું જ ? તેમનો 'ધર્મ' 'મિશન' સાથે જોડાયેલો રહ્યો. મિશન માટે હું 'સેવાવ્રત' શબ્દ પ્રયોજું છું. તેમાં જીવનસમગ્રને કરુણા તરફ વાળતી સેવાનો સંસ્પર્શ છે અને અડગ-અચલ-અથાગ સંકલ્પોની સાથે જોડાયેલું વ્રત પણ છે તે માર્ગ સરળ નથી. ઉબડખાબડ જમીન પર સાથે-સંગાથે કે એકલા ચાલતા, દોડતા રહેવું, પગમાં છાલાં પડી જાય તોયે પરિભ્રમણ કરવું : એવી કઠોર આરાધના છે. 'જયભિખ્ખુ'ની જિંદગીનાં પાનાંઓ પર એનો અંદાજ મળે છે. પિતાની ભૌતિક સંપત્તિનો વારસો તેમણે ન સ્વીકાર્યો. અભાવોમાં યે અડીખમ રહ્યા. દુવિધાના અરણ્યમાંથી તેમણે પાર થવાનું હતું. શિવપુરી ગુરુકુળની 'તર્કભૂષણ' પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભાવિ જીવનને કઈ તરફ લઈ જવું તેના પ્રશ્નાર્થો પછી યે તેમનાં ચિત્ત પર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા સંકલ્પે જ ગતિ આપી! લક્ષ્મીના સ્થાને સરસ્વતીની ઉપાસના. જીવનચરિતકાર પુત્ર કુમારપાળ દેસાઈ એ દિવસને ય નોંધે છે : ૧૭ જુલાઈ ૧૯૩૩. વિક્રમ સંવત ૧૯૮૯, સોમવાર, 'જયભિખ્ખુ'ની આ સંકલ્પભૂમિ અમદાવાદ હતી, બોટાદની જેમ તેનો યે પ્રભાવ !! તેમાં, તેમના જ શબ્દોમાં "કાળી કસોટી થઈ પણ અંતે તેના પર ફૂલ આવ્યાં..." મકાન-માલિક વૃદ્ધ માજીએ આ મંગલ પ્રારંભ માટે ચોખા આપ્યા અને કહ્યું કે દીકરા, તું રસોડું શરૂ કરે છે તો આ ચોખા તને આપું છું..." દક્ષિણ ભારતમાં ચોખાના દાણા વિશે એક દ્રવિડ લોકગીત છે - આ તો મારો સંકલ્પનો દાણો! આપણે ત્યાં યે કંકુ અને ચોખાનું ક્યાં ઓછું માહાત્મ્ય છે ?

આ રાણપુર જ મેઘાણી-અમૃતલાલ શેઠનું સમર્થ પત્રકારત્વનું સ્થાન ! મેઘાણી- જયભિખ્ખુનો પ્રારંભ જે રીતે પત્રકારત્વથી થયો તેની યે સરસ કથા કહાણી છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી એલ્યુમિનિયમના કારખાનાના અધિકારી, આગળ વધવાની ઘણી બધી સંભાવનાઓ. પણ પેલા 'અણદીઠા સાદનું શું '?

આની સાથે જ રાણપુર સ્થળવિશેષને બેઉ રીતે યાદ કરીએ, જયભિખ્ખુના લગ્ન રાણપુરના શેઠ કુટુંબમાં પુત્રી વિજયાબહેન સાથે થયેલાં... અને લો, આ 'જયભિખ્ખુ' ઉપનામનું રહસ્ય પણ જાણીએ. મૂળ નામ ભીખાલાલ, પત્ની વિજયા. આમાંથી 'જય' અને 'ભિખ્ખુ' શબ્દ ઉપાડીને પોતાનાં સર્જક જીવનનો સંજ્ઞાચંદ્રક નિર્માણ થયો.

આ રાણપુર જ મેઘાણી- અમૃતલાલ શેઠનું સમર્થ પત્રકારત્વનું સ્થાન ! મેઘાણી- જયભિખ્ખુનો પ્રારંભ જે રીતે પત્રકારત્વથી થયો તેની યે સરસ કથા કહાણી છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી એલ્યુમિનિયમના કારખાનાના અધિકારી, આગળ વધવાની ઘણી બધી સંભાવનાઓ. પણ પેલા 'અણદીઠા સાદનું શું '? ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧ના તેમણે લખેલો પત્ર -'જયભિખ્ખુ'ને પત્રકારત્વના પ્રાંગણમાં દોરી જનારાઓમાં એક ઉમાકાંત પંડ્યા હતા. 'રવિવાર' અને 'કિસ્મત'માં તેમના લેખો છપાયા તે 'સજીવ' અને 'આદર્શ'નો આયનો હતા. આ 'કિસ્મત-તંત્રી'ને છેક ૧૯૬૫ની આસપાસ માણાવદરમાં મળ્યાનું આ વક્તાને સ્મરણ છે, ત્યારે એ પાકટ અનુભવી તંત્રી-સંપાદક અને હું તો કૉલેજનો છાત્ર. તેમની ઈચ્છા મુંબઈ લઈ જવાની. પણ 'જયભિખ્ખુ' બનવાનું આપણું વળી ભાગ્ય શાનું ? 'રવિવાર'માં તેમણે લખેલી 'ભાગ્યવિધાતા' નવલકથા વિક્રમાદિત્ય હેમુનું પાત્ર અને ઊર્દુના ઊંડા અભ્યાસ બંનેનો સરસ અંદાજ આપે છે.. ઈતિહાસ પ્રત્યેનો તેમનો અભિગમ કનૈયાલાલ મુનશીએ આલેખેલા ઉદયન મહેતા અને હેમચંદ્રાચાર્યનાં પાત્રો સાથે સંગત રાખી ન શક્યો. તેમને લાગ્યું કે મુનશીએ બંને પાત્રોને ભારે અન્યાય કર્યો છે. પણ પોતાના જ જૈન સમાજ વિશે આકરી આલોચના કરવામાં જયભિખ્ખુ અચકાતા નહીં. તેમણે લખ્યું : "આવા સમાજમાં સાક્ષરો, કવિઓ, વિદ્વાનો જવલ્લે જ કેમ પાકે છે તે હવે સમજાયું.. આ સમાજ દંભ, નિર્મમ વ્યવહાર, ખોટા રિવાજો અને હીન નિંદામાં જીવે છે ને જિવાડે છે !''

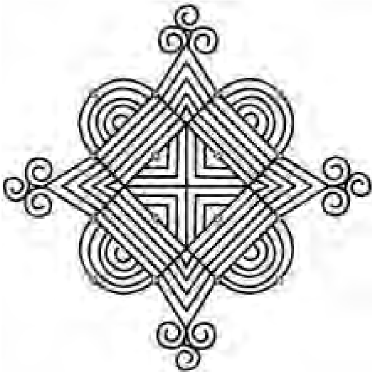
જયભિખ્ખુના જીવનધર્મે પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય બંનેમાં આગવી સક્રિયતા અર્પી. ચિત્રથી ચલચિત્ર, સાધુથી વીરનાયક, જીવનચરિતથી નવલિકા - નવલકથા ... આ તેમના લેખન પડાવ છે અને જીવનશૈલીના યે વળાંકો છે. 'ગુલાબ' અને કંટક', 'ઉપવન' 'માદરે વતન'માં તેમની રચનાઓ વિસરાતા ઈતિહાસના રંગોની પુરણી કરે છે. શિવપુરીમાં અધ્યયન સમયે તેમણે તાત્યા ટોપેની સમાધિ નિહાળી અને તેમનો ઈતિહાસ જાણ્યો તે પછી ભારતના સાચુકલા ઈતિહાસ પ્રત્યે તેમનો ભાવ સાહિત્યમાં સ્થિત થઈને રહ્યો. ભગવાન ઋષભદેવ, ચક્રવર્તિ ભરતદેવ, રાજવિદ્રોહ જેવી નવલકથાઓમાં જયભિખ્ખુનો અભ્યાસ, આગ્રહ અને ઈતિહાસપ્રેમ - ત્રણેય અનુભવાય છે.

મેઘાણીની ઘર-વાપસી કે વતન-વાપસી પણ અદ્‌ભુત કથા છે. કોલકતામાં માતબર નોકરી છતાં અજંપ અનુભવતા ઝવેરચંદ મેઘાણી તેમનાં ઐતિહાસિક બની ગયેલા પત્રમાં લખે છે : અંધારું થતું જાય છે. ગોધૂલિનો વખત થઈ ગયો. વગડામાંથી પશુઓ પાછાં આવે છે. એના કંઠની ટોકરીનો ગંભીર અવાજ કાને પડે છે, મંદિરમાં ઝાલર વાગવા લાગી. હું પણ પાછો આવું છું. ધરાઈને આવું છું. જીવનની આ ગોધૂલિના સમયે, અંધકાર અને પ્રકાશની મારામારીને વખતે, મારો ગોવાળ મને બોલાવી રહ્યો છે. હું રસ્તો નહીં ભૂલું. એના સાદને હું ઓળખું છું.

શિવપુરીમાં અધ્યયન સમયે તેમણે તાત્યા ટોપેની સમાધિ નિહાળી અને તેમનો ઇતિહાસ જાણ્યો તે પછી ભારતના સાચુકલા ઇતિહાસ પ્રત્યે તેમનો ભાવ સાહિત્યમાં સ્થિત થઈને રહ્યો. ભગવાન ઋષભદેવ, ચક્રવર્તિ ભરતદેવ, રાજવિદ્રોહ જેવી નવલકથાઓમાં જયભિખ્ખુનો અભ્યાસ, આગ્રહ અને ઇતિહાસપ્રેમ - ત્રણેય અનુભવાય છે

અને -

"ઘણુંય થાય છે કે મારી વાતને હું બોબડી ભાષામાં સ્પષ્ટ કરું. શણગાર બધા અળગા કરી નાખું. 'આજ લખ્યા જ કરું.' મારા જીવનની એક નાની સરખી લીટી ઉલ્ટાવી પલટાવીને લખ્યા જ કરું, પણ સ્પષ્ટ કરી નહીં શકું. હું જુદા દેશની વાણી બોલું છું."

હવે આ પીડાનો અહેસાસ કરો.

હું અકાળે વૃદ્ધ બની રહ્યો છું ત્યારે બીજી બાજુ યુગનો મિજાજ મને યૌવન તરફ ખેંચે છે. આ એક સમરાંગણ બન્યું છે. હાર-જીત તો ગમે તેની થાય પણ ઈચ્છાબળે યૌવનને જ ભજતાં રહેવું અને યૌવનપક્ષે ઝઝૂમી લોહીલોહાણ બનવું, વાર્ધક્યના ઝપાટાનો સામનો કરતાં રહેવું એ પણ **બહુ થોડાંને ખબર પડે** એવી જીવન લહાણ છે. (તા. ૨૯-૬-૧૯૪૪)

"હું તો શરીર ગુમાવી બેઠો. કંઈ ભરોસો જ નથી છતાં સમાપ્તિ તો Singing a song, Marching along !

ગાતો ગુલાબી તોરથી...
એ મિજાજમાં જ જવાનું રાખ્યું છે."

(તા. ૨૬.૯.૧૯૪૪)

કેવો હતો તેમનો આ 'કસુંબલ રંગ' સરખો મિજાજ ? તેમનું પત્રકારત્વ 'મિશન'ની 'મિટ્ટી કી ગાડી' ચલાવતું અને અનેક પ્રશ્નો પણ થતા. તેમણે 'ગેરકાનૂની' ગણાતા 'ભૂગર્ભ પત્રકારત્વ' (જેને સામ્યવાદી રશિયામાં 'સેમિઝદાત' નામે લડાયક ભૂમિકા ભજવવાની આવી હતી.) નો યે પ્રયોગ કર્યો. હસ્તલિખિત 'સિન્ધુડો' પ્રતિબંધિત થયેલી ગીત-પુસ્તિકા હતી.

મૃત્યુ પૂર્વે (આઠમી માર્ચ, ૧૯૪૭) તેમણે 'કલા સાહિત્યનો મૂળાક્ષર પણ ન સમજનાર માણસ' (રાજનેતા)ની આલોચના કરી. વસંત-રજબને અંજલિ આપનારાઓને ઠમઠોર્યા : 'આવી પોકળ અંજલિથી શું વળે ?' પોતાની પાસે એક તમંચો હતો, લાયસન્સ સાથેનો અસહકારના સત્યાગ્રહ વખતે સરકારે તે જપ્ત કર્યો હતો, તે પાછો મેળવવા માટે પણ લડત આપી. ૧૯૪૦માં બોટાદ રેલવે સ્ટેશને એક ગૂંડા- અસામાજિકની સાથે બાથંબાથી કરીને ભોંય ભેગો કર્યો, અને લખ્યું : સ્વમાન અને નૈતિક હિંમત વિનાના જીવતરમાં આપણને સો રસ રહેત ?

૧૯૪૧માં અમદાવાદના કોમી રમખાણો દરમિયાન પોલીસ - કારવાઈ સામે પ્રશ્નો છંછેડતું કાર્ટુન જાતે દોરીને છાપ્યું તો તેમના પર 'કોમી ઉશ્કેરણી ફેલાવવાનો' કેસ પણ થયો !

તેમણે સોરઠી બહારવટિયાઓની કથાઓ એટલા માટે આપી કે નવા યુગના સૂર્યોદય સમયે પાછલા સમયનો નૈતિક મૂલ્યોનો સંઘર્ષ સાથે રાખવો જરૂરી લાગ્યો હતો. છેવટે સત્યાગ્રહ અને આઝાદીજંગ પણ એક નૈતિક બહારવટું જ હતા ને ? અરે, ઈંગ્લેન્ડ-વિરોધી આર્યલેન્ડની લડતે સાવરકર - સુભાષને ય પ્રેરણા આપી હતી, એટલે ૧૯૩૧માં 'સળગતું આર્યલેન્ડ' પુસ્તક પણ લખ્યું !

ગાંધીજીની ચળવળ અને સાહિત્ય પરિષદ (પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે રાજકોટ અધિવેશનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.) વિશેના તેમના અભિપ્રાયો ધારદાર હતા.

"હું એક જ રંગની ગાંધીટોપીઓના અણગમતા પ્રદેશમાંથી છૂટીને કાંઈક રંગપ્રેમી પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છું... રંગબેરંગી સુરેખ મિલાવટવાળી છોગલિયાળી પાઘડી અને ઓઢણીઓથી લચકતી સીમ !"

(રવીન્દ્રનાથ)

"હું પરિષદમાં રસ નથી લેતો. પરિષદના ભાગ્યવિધાન સાથે મને નિસબત નથી. સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં પરિષદ કોઈ સક્રિય વધારો કરી શકી નથી. પરિષદ એક અથવા બીજા માણસનો કુટુંબ મેળો બને છે, કાં તો કુરુક્ષેત્ર બને છે ને કાં નિબંધલોચનના ચોરાની ગરજ સારે છે." (૧૯૩૫)

સરજાઈ રહેલા સાહિત્યને આ ઉદ્‌ગારો અન્યાય કરનારા છે. આવું ઉચ્ચારનાર ભલે સાક્ષર ન હોય તો ભલે પણ નવા સાહિત્યબળોનો માહિતગાર તો હોવો જોઈએ ને? કયું સાહિત્ય તેમને રેઢિયાળ લાગે છે ? ગુજરાતનું કયું સાહિત્ય એમણે વાચ્યું છે કે જોયું છે ? એક ચૈતન્ય વિધાતા તરીકે એમની પાસે રચનાત્મક - ખંડનાત્મક વિવેચનાની આશા રાખી ન શકીએ?

"મને વધુ આશ નથી. એમની આસપાસ પણ એકાદ સંપ્રદાયની ભભક વિટંળાઈ વળશે... આવી મારી ભીતિ છે."

(ગાંધીજીને માટે)

"સેગાવના હાડપિંજરો જોઉં છું ત્યારે તમારું સાહિત્ય મને રેઢિયાળ લાગે છે."

સરજાઈ રહેલા સાહિત્યને આ ઉદ્‌ગારો અન્યાય કરનારા છે. આવું ઉચ્ચારનાર ભલે સાક્ષર ન હોય તો ભલે પણ નવા સાહિત્યબળોનો માહિતગાર તો હોવો જોઈએ ને ? કયું સાહિત્ય તેમને રેઢિયાળ લાગે છે ? ગુજરાતનું કયું સાહિત્ય એમણે વાચ્યું છે કે જોયું છે ? એક ચૈતન્ય વિધાતા તરીકે એમની પાસે રચનાત્મક - ખંડનાત્મક વિવેચનાની આશા રાખી ન શકીએ?" (તા.૬.૧.૧૯૩૭)

લેખકની આખરી ઈચ્છા કેવી હતી ?

"મારી ઈચ્છા રાણપુરમાં પત્રકારત્વની શાળા ખોલવાની છે પણ નાણાં નથી, સાધન નથી." (૧૯૩૭)

- અને તીવ્રતા :

'કેટલીક વાર તો મને લાગે છે કે અનાથ તો હું છું !' (તા.૩૦.૮.૧૯૪૮)

એકવાર તેમણે લખ્યું :

Voice of the Desert

Voice of the Sea

Voice of the mountain

એ સૂરો હું સાંભળ્યા કરું છું. ત્રણે સુર - સોરઠી કંઠસ્થ સાહિત્યના પ્રાણમાં ફૂંકાય છે.

રાત્રિએ તો આકાશનો મહાગ્રંથ જ વાંચવો." તા.૧૯.૯.૧૯૪૩

અને -

'મહાન ચૂપકીદી વગર મહાસર્જન નહિં થાય.'

(તા.૨૬.૩.૧૯૪૧) વળી પાછું -

"કેવળ સાંસ્કારિક અને સાહિત્યકીય સ્વરૂપનું એક ફક્કડ સાપ્તાહિક ચલાવીએ એવું થાય છે. પણ હું બની ગયો જંજાળગ્રસ્ત. અને સામયિક તો એકપત્નીવ્રત માંગી લેતી ઉપાસના છે, એ પ્રવૃત્તિને શોકયપણુ સહન નથી એટલે આ જન્મે તો રામરામ. (તા.૨૯.૬.૧૯૪૪)

બીજાં કેટલાંક મનોમંથનો :

'કોઈપણ માણસને - ખાસ તો સ્ત્રી સ્વભાવવાળા માણસને - એની ઉંમરની યાદ આપતાં એનું દિલ ઝખમાય છે. સારું થયું કે કોઈએ 'કાકા' કહીને ન સંબોધ્યો નહિ તો આપઘાત કરવાનું મન થાત !' (તા.૧૭.૭.૧૯૪૪)

'મારી જીવનસ્મૃતિ લખું તો PARODY જેવું બને. જીવનનું ઘણું ખરું સ્મરવાને બદલે વીસરવાને યોગ્ય હોય છે...'

'કામની શોધમાં છું જે ઘેર બેઠાં થઈ શકે.' (તા.૭.૯.૧૯૪૪)

'બ.ક.ઠા એ આપણી' કવિતા સમૃદ્ધિ સંગ્રહી તેમાં મારું 'ઝંખના' લીધું. એમને એ કૃતિ મારું પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ

કરતી લાગી. ખેર ! એ કૃતિ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના એક અંક પર મૂકવા ગુરુવારે સાંજે છ વાગે - એટલે કે પ્રેસ પર છેલ્લી ક્રિયા કરવા ટાણે ફક્ત દસ મિનિટમાં છેકછાક વગર લખી છાપામાં મૂકવા લખ્યું, એટલે મારું સર્જન છાપાળવું કહેનારા વિવેચકો નીકળ્યા. પણ મારી સર્વમાન્ય અને બહુ લોકપ્રિય તેટલી જ વિદ્વત્પ્રિય થયેલી કાવ્યકૃતિઓનો સ્થૂળ દેહ તો આમ એક પ્રકારે જ બંધાયો છે. એ જો કોઈ સામયિકમાં કે પરબારુ ગ્રંથરૂપે આવત તો છાપાળવું ન કહેવાત ! (૯.૧૦.૪૧)

'સર્જનની સૃષ્ટિમાં અકસ્માતો થઈ શકતા નથી. પ્રેરણા જ એકાએક અજવાળાં કરી આપતી નથી. પુષ્પના પ્રાક્ટયની ક્રિયા પ્રકૃતિના તાલબદ્ધ, નિયમબદ્ધ, મહાપ્રયત્નને અધીન હોય છે પણ પ્રકૃતિ પોતાની મુઠ્ઠીમાંનું એ રહસ્ય કોઈની કને ઉઘાડતી નથી.

પરિશ્રમ મેં કર્યો છે. કદી પણ દિલચોરી રાખી નથી. હું જાણું છું કે સાહિત્યકારોનું અને પત્રકારોનું કશું જ લોકો શ્રીપૂરાંતે રાખતા નથી." (તા.૯.૧૦.૪૪)

'મુંબઈ મારી મા બની શકે નહીં.' (તા. ૨૧. ૧૨.૧૯૪૪)

"મારું જીવન અહીંની બોટાદ, સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં જ ઠર્યું છે. અહીં જ મારું શરીર છેવટે સૂવે એવી ભાવના છે." (તા.૧૬.૨.૧૯૪૫)

"ગુજરાત યુનિ.ના સર્જકોને મારી ભલામણ છે કે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને પદવી આપતાં પહેલાં એક શરત મૂકજો : ગુજરાતના એકાદ ચોક્કસ પ્રદેશનું પર્યટન તેણે કર્યું હોવું જોઈએ."

"પગને આંખો હોય છે. અંધારી રાત્રે ચાલવાનો આનંદ છે. કોઈ દેખે નહિ સંપૂર્ણ એકલતા. ચાલતાં આંખો ઊંઘતી હોય તો યે પગ ચાલતા રહે. કદી ભૂલો પડું નહીં." (તા.૨૪.૩.૧૯૪૫ રવિશંકર મહારાજ સાથે)

'ભજન સૂર સંભળાવી દેવા "એકાદ જખ્મી હૃદયનો સંગ ઈચ્છું છું." (તા. ૨૧.૫.૧૯૪૫).

તા.૨૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ના દિવસે તેમણે પહેલવેલી વિમાનયાત્રા કરી. કવિહૃદય મેઘાણીએ લખ્યું : "જન્મધરીને એકાવન વર્ષે પહેલી જ વાર આ પૃથ્વી માતાનું વિરાટ દર્શન કરીને પાવન થયો."

માર્ચ, ૧૯૪૭માં બોટાદનાં ઘરેથી એક ખેવના વ્યક્ત કરી : "હજુ તો મેરૂ જેવડું કામ બાકી છે. 'કાળચક્ર' નવલકથા તો ભય છે કે એના નામનું સાર્થક્ય થશે !

મેઘાણી સાચા પડ્યા ! 'કાળચક્ર'માં નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝની આઝાદ હિન્દ ફોજની સાચુકલી કથા આપણા 'ફિક્શન'માં પરોવાઈ હોત. (પછીથી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'થી 'ઝેર તો પીધાં છે.. ના છેલ્લા ભાગમાં વર્ણન કરાયું તે એકાંગી છે. મેઘાણીની નવલકથામાં એવું દુર્ભાગ્ય દેખાયું ના હોત.)'

મેઘાણીના અંતિમ દિવસો ભજનવાણી સાથે જોડાયેલા રહ્યા. અને 'પ્રભુ પધાર્યા' પછી ત્રણ વર્ષે જે મહાનવલ લખવાના ઓરતા હતા તે અધૂરા રહ્યા. તેમના જ શબ્દોમાં 'બીજું વિશ્વયુદ્ધ, ફૂગાવો, કાળા બજાર, બેંતાળીસની લોકક્રાંતિ, આઝાદ ફોજ વગેરેનું વાતાવરણ અંતરમાં ઘોળાતું હતું..."

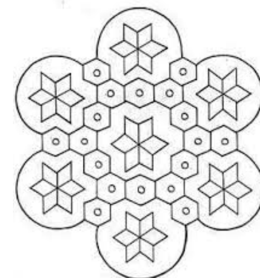
૧૯૪૬ના જુલાઈમાં તેમણે લખવાની શરૂઆત પણ કરી. ૧૯૪૭ના માર્ચ સુધીમાં આઠ હપતા લખાયા.

... અને ૯ માર્ચ, ૧૯૪૭ના રોજ મેઘાણીએ આંખો મીંચી લીધી. છેક ૧૯૨૭થી શરૂ કરેલા લોકગીત પરિચયનું બીજ વૃક્ષ બન્યું, ત્યારે ૧૯૪૬માં તેમણે એક સા...વ સહજસરળ ગીત નોંધ્યું હતું :

અમે અમારા ઘેરે જાશું
બેનો રામરામ છે !
બોલ્યું ચાલ્યું કરજો માફ
રે બેનો રામ રામ છે !

ગુજરાત-ગુજરાતી 'બેની'ને આ 'રામરામ' તેમણે કર્યા, અને ભીતરમાં પડેલી જીવનની આગ-જ્વાળામાંથી થોડાકનું શબ્દરૂપ પ્રયોજ્યું.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી,
અભિલેખાગાર ભવન,
સેક્ટર-૭, ગાંધીનગર.
મો. ૯૪૨૭૮૦૪૭૨૨

લોકસંસ્કૃતિ : તત્ત્વ અને તંત્ર

– બળવંત જાની

લોકસંસ્કૃતિનું તત્ત્વ અને તંત્ર સમજવું કે સમજાવવું કપરું છે. લોકસંસ્કૃતિ વ્યાપક રૂપે અને વિસ્તૃત રીતે સમાજમાં પ્રચલિત હોય છે. સમાજનિરીક્ષણને અનુષંગે એની ઓળખ-પરખ પ્રસ્તુત કરવાના પ્રયત્નો જયમલ્લ પરમાર, મેઘાણી, ખોડીદાસ પરમાર, જોરાવરસિંહ જાદવ અને હસુ યાજ્ઞિક આદિએ કર્યા છે. મેં અહીં મારાં નિરીક્ષણો અને અભ્યાસને આધારે, કેળવાયેલી મારી સમજને આધારે પરંપરા સાથેનું તીવ્ર જીવંત-અનુસંધાન, લોકધર્મસ્થાનકો અને લોકસંતોનું તંત્ર, સંઘભાવના-સમૂહજીવનનો પડઘો પાડતું લોકસાહિત્ય અને લોકમેળાઓ જેવા ચાર ઘટકોને અનુષંગે લોકસંસ્કૃતિનાં તત્ત્વ અને તંત્રનો પરિચય કરાવવા ધાર્યો છે.

પરંપરા સાથેનું જીવંત અનુસંધાન :

વિશ્વખ્યાત ભાષાવિજ્ઞાની ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ એમનાં દાદીમા સવારના પ્રહરમાં દળણું દળતી વખતે ગાતાં હતાં તથા પૂજા-સ્નાન દરમિયાન ગાતાં હતાં એ ધોળ કીર્તનો એમને સ્મરણમાં હતાં એને એકત્ર કરેલા સંપાદનમાં એમાં ખૂટતી કડીઓ, પાઠ નિરંજન રાજ્યગુરુએ અને મેં પૂરાં પાડેલાં. એના ઢાળ-ગાન-રાગને આધારે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે સ્વરાંકન કરેલું. પ્રકાશન 'હરિવેણ વાય છે રે હો વંનમાં' શીર્ષકથી થયેલું. એનું વિમોચન મકરંદભાઈના હસ્તે નંદિગ્રામમાં એક 'ભજનશિબિર'માં હું, નિરંજન રાજ્યગુરુ, નાથાલાલ ગોહિલ, ભાયાણીસાહેબ, હસુભાઈ, મનોજ રાવલ અને તખતદાન આદિ હતા ત્યારે થયેલું. પુસ્તકનું વિમોચન કરીને મકરંદભાઈએ પુસ્તક ભાયાણીસાહેબને બદલે તખતદાનને આપ્યું. તખતદાન પણ ભારે મરમી. 'હરિવેણ વાય છે રે હો વંનમાં' ધોળના ઢાળનું એ પદ ગાયું. એમાં નિરંજન સમેત ભાયાણીસાહેબ પણ જોડાયેલા. એક સેવકે ક્યાંકથી મંજીરાનો તાલ આપવાનો આરંભ કરેલો...બધાની આંખમાં આંસુ હતાં. મકરંદભાઈ ભાયાણીસાહેબને કહે 'પૂજ્ય બાને સંદેશો પહોંચી ગયો. એમના આપણને સહુને આશીર્વાદ....'

મૂળ વાત પરંપરિત વાતાવરણ કે જેમાં લોકપરંપરાનો પડઘો સંભળાય. સંપાદનો તો ઘણાં થાય છે પણ મૂળ ઢાળ-ઢંગ જે જૂના સમયમાં પ્રચલિત હતા એ નંદિગ્રામમાં જીવંત થયા. શહેરમાં હોત તો સભાગૃહ, ટેબલ-ખુરશી, સંચાલન, ઉદ્‌બોધન. જ્યારે અહીં તો એક પાટ ઉપર ભાયાણીસાહેબ, મકરંદભાઈના સાંન્નિધ્યમાં બેઠેલા. અમે સહુએ સામે એક શેતરંજી ઉપર આસન-સ્થાન જમાવેલું. તખતદાનના ગાન પછી ભાયાણીસાહેબે કહેલું તે શબ્દશઃ તો નહીં પણ એનો ભાવ મને બરાબર રીતે સ્મરણમાં છે. તેઓ બોલ્યા કે 'જ્યાં પરંપરાનુસાર જીવનશૈલી જળવાઈ છે જેમાં જુનવાણી રીત રિવાજો જીવંત છે, જેમાં પેઢી દર પેઢી વારસાગત રીતે સચવાયું છે એને અંકે કરવું એટલે લોકસંસ્કૃતિની પૂજા. આજે વલોણાં કે ઘંટીનો અવાજ-ધ્વનિ લુપ્ત થઈ ગયો છે, તેમ આ ઢાળ-ઢંગ અને ગાવાની હલક પણ સ્મૃતિશેષ થઈ જશે. તખતદાનના ગળાની ખરજ સાંભળતા મને મારી માનું ગળું યાદ આવી ગયું. એ 'હો'વનમાં જે ભારથી ગાતા એને સ્વરાંકનમાં ઢાળી ન શકાયેલ પણ તખતદાન તો હલક ઉપરાંત હાથના ઉલાળા પણ મારી માની માફક લેતા હતા.' તખતદાને વચ્ચે કહેલું; 'મારી મા પણ હાથના લટકા આમ કરતી હતી.' લોકસંસ્કૃતિનો તાદશ પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવનારું એ જીવંત દૃશ્ય, ઘટના મારી સ્મૃતિમાં અકબંધ છે.

લોકસંસ્કૃતિનો તાત્ત્વિક અર્થ 'જુનવાણી-પરંપરિત વ્યવહાર અને વર્તન' થાય. ભાયાણીસાહેબનાં દાદીમા પાસે વારસાગત સંસ્કારધન રૂપે જ સચવાયેલું. ભાયાણીસાહેબે યત્‌કિંચિત સાચવ્યું. આંશિક રીતે લુપ્ત થવું, લય પામવું એ લોકસંસ્કૃતિની નિયતિ છે, પણ એની જાળવણી, સમજણ મેળવવી એ પ્રત્યેક નાગરિકની ફરજ છે. નગરમાં કે ગામમાં નિવાસ કરવાથી માત્ર નાગરિક્તા નથી પ્રાપ્ત કરાતી. ખરું નાગરિકત્વ તો રાષ્ટ્રના-લોકસંસ્કૃતિક વારસાનું સંરક્ષણ આપણા દ્વારા પ્રાગટ્ય થાય, એમાંથી આપોઆપ એની ઓળખ મળે. જે-તે રાષ્ટ્રના ખરા વારસદાર ત્યારે કહેવાઈએ જ્યારે આપણા દ્વારા આપણી પરંપરિત લોકસંસ્કૃતિનું પ્રાગટ્ય થાય. આપઓળખ એમાંથી મળતી હોય છે. આપણી લોકસંસ્કૃતિની અસ્મિતા પણ આખરે તો એ જ છે.

મોરબીમાં મારા પિતરાઈ ભાઈ હરિભાઈ પંચોલીને ત્યાં વર્ષો પહેલાં મહેમાન હતો. બધા ઓસરીમાં બેઠા હતા. પડોશમાંથી એક બહેન લોટો ભરીને દૂધ અમારાં ધનીબહેનને આપી ગયાં. દૂધનો લોટો લેતાં- ખાલી કરતાં બોલેલા કે અરે અમાસ આવી ગઈ, મહિનો ક્યાં ગયો ખબરેય ન પડી. 'મે કુતૂહલવશ પૂછેલું કે 'મેમાન છે એટલે દૂધ પડોશમાંથી આવી ગયું ?' કહે 'ના, ના, રાણીબહેન મતવાને ત્યાંથી-' 'એ લોકો પશુપાલક, પણ અમાસને દિવસે દૂધ-છાશ-દહીં વેચે નહીં. આડોશ-પાડોશમાં વહેંચી દે અને ઢોર-વાછરડાંને પાઈ દે. દર અમાસે આપણને લોટો ભરીને દૂધ આપી જાય. આમાંથી અર્ધું

મહાદેવને ચડાવીશ, ને બીજું મેળવી દઈશ. દહીં બનશે.'

ભરવાડમાંથી ધર્માંતરણ પામીને મુસ્લિમ સમાજમાં મતવા જ્ઞાતિ અસ્તિત્વમાં આવી. એમણે એમનું પરંપરિત પૂર્વજોના સમયથી ચાલ્યું આવતું - વલણ અપનાવ્યું અને જાળવ્યું. તેઓ ગાયને ચાંદલો કરે. દૂધ નીચે ઢોળાયું હોય તો એને માથે ચઢાવે. તેઓ એક ચુસ્ત જૂથમાં વર્તુળમાં બદ્ધ રહ્યા. એથી અન્ય સભ્યતાનો પ્રભાવ ન ઝીલ્યો અને પરંપરા સાચવી. જ્યારે મૂળ હિન્દુ સમાજ, ભરવાડ,રબારી, પશુપાલકોમાંથી આ દૂધ વહેંચવાની, ગાયને પૂજવાની, દૂધ માથે ચઢાવવાની લોકસંસ્કૃતિ લુપ્ત થઈ ગઈ. એમના દ્વારા પ્રસ્તુત થતો મણિયારો- રાસ મને યાદ આવી ગયો. તખતદાન કહેતા કે મણિયારાના ખરા લહેકા મતવાએ સાચવી, જાળવી રાખ્યા છે. જયમલ્લ પરમારે પણ આ નિરીક્ષણ પ્રગટ રહેલું છે. લોકપરંપરાનો મહિમા ઘટાડનારાં પરિબળોમાં એક પરિબળ રૂપે અન્ય સભ્ય સમાજનો સંપર્ક ગણાય છે. લોકસંસ્કૃતિ, લોકસંસ્કાર અને લૌકિક્તાને ત્યજીને તમે સભ્ય બનો છો અને સુસંસ્કૃત કહેવાઓ -ગણાઓ છો. આ શિષ્ટ સભ્યતા-માન્યતા લોકસંસ્કૃતિની ઘાતક છે. લોકસંસ્કૃતિની જાળવણી ન થઈ શકવાનું કારણ અરણ્ય, ગ્રામજીવન તરફથી નગરજીવન તરફની દોટ-દોડ છે. લોકસંસ્કૃતિને જાળવનારાને અસંસ્કૃત કે અસભ્ય માનવાનું-ગણવાનું વલણ પણ એ રીતે ઘાતક ગણાય. લોકસંસ્કૃતિની પરખ પ્રજા છે, લોક છે, પરંપરાને જાળવનારા અલ્પસંખ્યકો છે.

લૌકિક પરંપરાની જાળવણી જેવું લોકસંસ્કૃતિનું બીજું ઘટક લોક ધર્મસ્થાનકો અને લોકસંતો છે. લોક ધર્મસ્થાનકો લોકસંસ્કૃતિની નીપજ છે. કોઈ પ્રાચીન ભારતીય દેવી-દેવતાને બદલે સત્યને રસ્તે ચાલનાર, દીન-દુઃખિયા કે અવગણના પામેલા ત્યજાયેલા માટે માનવસેવાના દષ્ટિકોણથી એમને આશ્રય આપનાર, ભોજન આપનાર લોકધર્મસ્થાનકો લોકસંસ્કૃતિને જાળવનારાં સંસ્થાનો છે

લોકધર્મસ્થાનકો અને લોકસંતો :

લૌકિક પરંપરાની જાળવણી જેવું લોકસંસ્કૃતિનું બીજું ઘટક લોકધર્મસ્થાનકો અને લોકસંતો છે. લોકધર્મસ્થાનકો લોકસંસ્કૃતિની નીપજ છે. કોઈ પ્રાચીન ભારતીય દેવી-દેવતાને બદલે સત્યને રસ્તે ચાલનાર, દીન-દુઃખિયા કે અવગણના પામેલા ત્યજાયેલા માટે માનવસેવાના દષ્ટિકોણથી એમને આશ્રય આપનાર, ભોજન આપનાર લોકધર્મસ્થાનકો લોકસંસ્કૃતિને જાળવનારાં સંસ્થાનો છે. પરબવાવડીના સંત દેવીદાસ હોય, અમરમા હોય, સતાધારના આપા ગીગા હોય કે વીરપુરના જલારામબાપા હોય. આવા લોકધર્મસ્થાને હરિભજન અને હરિહર-ભોજન, ગોસેવા, અતિથિસત્કાર, આ આપણી ખરી લોકસંસ્કૃતિ છે. ૫દ, જ્ઞાતિ કે જાતિના ભેદભાવ વગર એક પંક્તિએ ભોજન. આવા ધર્મસ્થાનક ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા પણ અપાર હોય છે. આવા લોકસંતોનો લોકધર્મ માનવીય દષ્ટિકોણ-માનવસેવા એ જ પ્રભુસેવામાં માનવા પરત્વે હોય છે. મૂળ ધર્મસ્થાનો કરતાં પણ આવા લોકસંતો દ્વારા સ્થાપિત લોકધર્મના સ્થાને ખરી લોકસંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે. ખરો ભાવ તો અતિથિસત્કારનો. આંગણે આવેલાને ભોજન મળે, ગોસેવા થાય, પશુ-પંખીને દાણા-પાણી મળી રહે.

લોકસંત, લોક એટલે સામાન્ય સાવ છેવાડાનો પ્રતિનિધિ. એ નિરાશા નથી અનુભવતો, ભાંગી નથી પડતો. મંદિરો તૂટ્યાં, લૂંટાયાં તો ભાગ્યને ભાંડીને લોક-સંત બેઠા ન રહ્યા. એણે તંબૂર, મંજીરાં લીધાં. સમાજમાં ઘૂમ્યા, કીર્તન ભજન, લોકગીતો દ્વારા સમાજને આનંદની અનુભૂતિ કરાવી બળ પૂરું પાડ્યું.

નિસ્વાર્થભાવે સમાજમાં સામંજસ્ય, સમરસતા અને સમભાવ-સદ્ભાવ પ્રગટાવવો એ લોકસંસ્કૃતિની દેણગી છે. ઓળખ-પરખ પણ છે. એમાં તત્ત્વરૂપે સદ્ વ્યવહાર, સદાચાર અને સદ્ગુણ નિહિત છે.

બંધુત્વભાવને પ્રગટાવનારા-પરિચય કરાવનારાં કેટલાંક ક્રિયાકાંડો હવે રહ્યાં છે. શુભલગ્ન પ્રસંગે ચાક વધાવવાનો, ઢોલ-ઢોલીને વધાવવાના પ્રસંગો આપણી સહનાવવતુ સંસ્કૃતિના પોતક છે. સમાનતા અને સહભાગિતા લોકસંસ્કૃતિનું પાયાનું તત્ત્વ છે. તત્ત્વના અર્થ વગર તંત્ર ચાલુ રહ્યું છે. ક્રિયાકાંડ- રીતરિવાજની રીતે સમાનતા અને સમરસતા સચવાઈ છે, આવા સમરસ લોકવ્યવહાર, ક્રિયા-વિધિમાં અને લોકસમાં ધર્મસ્થાનકોમાં અવલોકવા મળે છે.

આવા લોકધર્મ, સ્થાને ભજનકીર્તનગાન થાય, એમાં અઢારેય વરણના લોકોની સહભાગિતા હોય. ભજનગાન કરનારા નિમ્નવર્ણના વર્ગના હોય. સાજિંદાઓ પણ મુસ્લિમ, કોળી જેવી કોઈ પણ જ્ઞાતિના હોય. ભજનમંડળીમાં સાજિંદા તરીકે લગભગ વિશેષ પ્રમાણમાં મુસ્લિમો જોવા મળે છે. પ્રાણલાલ વ્યાસ સાથે હાજી રમકડું હોય જ. એ મસ્તીથી ભજન સાંભળે. બધા એનો બોધ સાંભળે. દાસીજીવણ હરિજન હતા પણ એ સવર્ણને કંઠી બાંધનારા- ગુરુપદને પામનારા હતા. દેવળદે, લોયણ, તોરલ, રૂપાંદે જેવી અનેક સ્ત્રીઓ પણ ગુરુપદ પ્રાપ્ત કરનારી હતી. મીરાંબાઈના ગુરુ રૈદાસ, રવિસાહેબના શિષ્યોમાં નાત-જાતના ભેદભાવ ન હતા. લોકસંતો ભાણસાહેબ, મીઠા ઢાઢી કેવી જુદી જુદી ઉચ્ચ-નીચ જ્ઞાતિના હોવા છતાં સમભાવની સંસ્કૃતિની સોડમ ફેલાવતા રહ્યા. લોકસંસ્કૃતિમાં જ્ઞાતિ, ધર્મ કે જાતિની વાડાબંધી નથી. એકત્વ છે. ભેદ નથી પણ સમાનતા-સહભાગિતા છે.

સંઘભાવનાનો પડઘો પાડતું લોકસાહિત્ય :

સંઘજીવન, સમૂહજીવન, કુટુંબ-પરિવાર એ લોક-સંસ્કૃતિની ઓળખ કરાવતું ત્રીજું ઘટક છે. લોકસંસ્કૃતિમાં સમાનજીવનની સમરસતા જ માત્ર પડઘાતી નથી, એમાં કુટુંબજીવન અને પરિવારજીવનના પારાવાર પ્રસંગો પણ છે. એમાં પંડ્યનાં જણ્યા સંતાનો કરતાં પણ ભાણેજ-ભત્રીજા કે ભાણેજડી-ભત્રીજીનો અપાર મહિમા છે. લોકગીતની પંક્તિમાં તો ત્યાં સુધી ગવાયું કે 'ભાણેભત્રીજાને બેસાડાય, તમે તમારાં સંતાનોને બદલે ભાણેજ-બહેનના સંતાનને અને ભત્રીજા-ભાઈના સંતાનને તમારી થાળીમાં સાથે બેસાડીને તમે જમતા હો એને જમાડતા હો- કુટુંબજીવનમાં હેત-પ્રીત, એમના માટે જાન ન્યોચ્છાવર કરી દેવાની ભાવનાનું દર્શન આપણી લોકસંસ્કૃતિ છે. આપણો લોકસમાજ છે.' ભાંડરડાઓ- ભાઈ બહેનના સ્નેહનાં અનેક હૃદયસ્પર્શી દૃષ્ટાંતો લોકકથાઓ કે લોકગીતમાંથી પ્રગટતા હોય છે. જિવાતા મૂલ્યનિષ્ઠ જીવનના લોકસાંસ્કૃતિક-સંસ્કારવારસાને જ લોકસાહિત્યમાં સ્થાન સાંપડતું હોય છે.

★ ★ ★

લોકસાહિત્યમાં લોકસંસ્કૃતિનો પડઘો સાંભળવા મળે. એમાંથી પીડાને બદલે પ્રસન્નતા પ્રગટે. આનો અર્થ એવો નથી થતો કે સમાજમાં પ્રસન્નતા, પરમાનંદ અને પૂરી સંવાદિતા જ છે. છે તો પારાવાર દુઃખ, વેદનશીલ અવસ્થિતિ છતાં દુઃખનો ઉદ્ગાર નહીં, પણ સુખની અનુભૂતિની વાત ગાવાની-કહેવાની. એ રીતે લોકનો હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ પ્રગટે. લોકસંસ્કૃતિમાંથી મળે છે દુઃખ, પીડાને બદલે જે નથી તે સુખ અને સંવાદિતા. ગુજરાતના લોકગીતોમાં અને દૃષ્ટાંતો જડી આવે. લોકનારીને તો કંઈ આરામ આનંદ નથી. એને તો સતત શ્રમ, મહેનત છે. થાક લાગે, અંગ ટૂટે. પણ થાક ભૂલવા, શ્રમકાર્યમાં વાતચીતથી વિક્ષેપ ન પડે એ માટે આપસમાં વાતચીત નહીં પણ સહિયારાં ગીતો ગવાય.આ આપણી લોકસંસ્કૃતિ છે. કાર્યમાં સમર્પણ રહે, થાક લાગે નહીં એટલે સંગીતનો આશ્રય લેવાય, ગીતો ગાય. દળવાના, ખાંડવાના અને ખેતરમાં કામ કરતાં-કરતાં ગવાતા ઘણાંબધાં શ્રમહારી લોકગીતો જયમલ્લ પરમારે ચર્ચેલ છે. એમાંનું 'દેરાણી-જેઠાણી ખાંડે ધાન મેં સાંભળ્યું' તું કાનોકાન' ટેકથી આરંભાતું લોકગીત લોકસંસ્કૃતિનું જ વ્યંજક છે. ખરું પરિચાયક છે.

લોકસંસ્કૃતિ પડઘાય છે લોકમાં અને લોક પડઘાય છે લોકગીત કે લોકકથામાં. દેરાણી-જેઠાણીનું શ્રમહારી ગીત ઘણું જૂનું છે. એમાંની કથનભાત-કથનવર્ણન શ્રેણીને ભાયાણીસાહેબ શામળ સુધી લંબાવે છે. એની લૌકિકકથાઓમાં જે વર્ણનશૃંખલા હસ્તપ્રતમાં જળવાઈ છે, લોકસંસ્કૃતિમાં કંઠસ્થ પરંપરામાં પણ એ સાવ સહજ રીતે ઝિલાઈ છે. એ કેટલી અર્થપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી છે એના પૂરા પરિચય માટે આપણી લોકસંસ્કૃતિને ઉદ્ઘાટિત કરતી લોકગીતની રચનામાંથી લોકસંસ્કૃતિના ઘટકોનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

લોકગીતમાંનો ઢાળ, લય તો શ્રમહારી છે જ. એમાં ખાંડતાં-ખાંડતાં ગાવાની વાત છે. એટલે ખાંડવાના અવાજમાં દેરાણી-જેઠાણીની વાત કોઈ ન સાંભળી જાય એની ચીવટ નિહિત છે. પણ બીજી કોઈ નારીએ પોતે પોતાના કાનોકાન સાંભળ્યું છે. વાત છૂપી રહેતી નથી. પિયુને કરવાનો-કરેલો કે કરવા ધારેલો સંવાદ સખી તુલ્ય દેરાણી-જેઠાણી પરસ્પર કથે છે અને વાત પ્રસરી જાય છે, વહેતી થઈ જાય છે. વાતને કહેવાની-મૂકવાની કળા, અંતઃકરણની પીડા અને પિયુ સાથેની સંનિકટતા લોકસંસ્કૃતિની પોતક છે. એ રચના અવલોકીએ..

'દેરાણી-જેઠાણી ખાંડે ધાન, મેં સાંભળ્યું'તું કાનોકાન....
(ટેક)

મેં ચૂંટી ચંપાની કળી, તો દસ મહિના પેચૂટી ટળી,
મારા પિયુજીને પૂછું એમ, કે ખડ વાઢે ઈ જીવે કેમ.
દેરાણી-જેઠાણી....(૧)
મારા માથે ફૂલનો દડો, મેં જાણ્યું પાણીનો ઘડો,
મારા પિયુજીને પૂછું એમ, કે પાણી ભરે ઈ જીવે કેમ.
દેરાણી-જેઠાણી...(૨)
મેં પહેર્યાં'તાં હીરનાં ચીર, ને તોય છોલાણાં મારાં ડિલ,
મારા પિયુજીને પૂછું એમ, કે જાડાં પહેરે ઈ જીવે કેમ.
દેરાણી-જેઠાણી...(૩)
મેં તો ખડી સાકરનો શીરો કર્યો, તોયે ન મારે ગળે ઊતર્યો
મારા પિયુજીને પૂછું એમ, કે ખીચડી ખાય ઈ જીવે કેમ.
દેરાણી-જેઠાણી...(૪)
મારી પાડોશણ દાળ છડે, ને મારા હાથમાં ભંભોલા પડે,
મારા પિયુજીને પૂછું એમ, કે દરણા દળે ઈ જીવે કેમ.
દેરાણી-જેઠાણી...(૫)

વિધિની વક્રતા તો જુઓ, ચંપાની કળી ચૂંટતાં, માથે ફૂલનો દડો રાખતાં, હીરના ચીર ધારણ કરતાં કે ખડી સાકરનો શીરો ગળે ઉતારતાં કે લોકનારીને શ્રમિતપણાનો - થાકનો અનુભવ થાય છે એવી નારી આ બધી વાતડિયુંને ધાન ખાંડતાં ખાંડતાં કથી રહી છે. આવી શ્રમજીવી લોક-કન્યાઓના સંવાદને જાતે જેણે સાંભળ્યો છે એણે આ વાત ગાઈ છે. અહીં ગાનાર કથક નારી, બીજી નારી પાસેથી સ્વકર્ણે સાંભળેલ વાતને કહી રહી છે, ગાઈ રહી છે. ધાન એટલે ખીચડી પણ નહીં, પરંતુ ઘણાં બધાં કઠોળનું મિશ્ર રૂપ ખીચડો. ખીચડી તો કંઈક સારી પણ ખીચડો- ધાન પ્રમાણમાં રુક્ષ-ખરબચડું. એને એવા રુક્ષ ખાદ્ય પદાર્થને ખાંડતાં-ખાંડતાં કેવા ઋજુ ભાવને આલેખ્યા છે. આ વિરોધાભાસ કે જક્સ્ટાપોઝ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ પણ કથનકલાનો જ એક ભાગ બની રહે છે. લોકગીતની કથનકલાનું

આવું રૂપ વિગતે તપાસવા જેવું છે. લોકસંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં કોઠાસૂઝથી - સહજ રીતે અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે.

લોકનારી શ્વશુરગૃહે કોને પૂછી શકે ? નણંદ, સાસુ, સખી કે દેરાણી-જેઠાણીને નારી હોવા છતાં નારી કશું કહી શક્તી નથી. કારણ કે લોકસંસ્કૃતિમાં, લોકવ્યવહારમાં આ અજુગતું ગણાય. અશિસ્ત આચર્યું કહેવાય. ઘરની-મોટાં ખોરડાની વગોવણી ગણાય. એટલે અહીં પોતાના પિયુજી સામે પ્રશ્નો ઠાલવ્યાં છે. જવાબ મળતા નથી. પ્રિયતમ-સ્વામી ભલે સહાયભૂત ન થઈ શકે પણ ખરી સહાનુભૂતિ તો આ પ્રિયતમ-પિયુજી પાસેથી જ મળે છે. લોકસંસ્કૃતિમાં એને ભારે લાડ લડાવાયા છે. લોકગીતોમાં પ્રિયતમની પણ ઘણી બધી મર્યાદા હોય, પણ છતાં એને જ પેટની વાત કહેવાની, લોકસંસ્કૃતિમાં જાતને ઉપાડી શકાય એવું સ્થાન મા-બાપ કે સખી નહીં પણ માત્ર પ્રિયતમ છે, પતિ છે, એવી શીખ પણ આ લોકગીત દ્વારા લોકસંસ્કૃતિ સંદર્ભે મળે છે.

નારીની નાજુકતાની પરાકાષ્ઠા તો પાંચમી કડીમાં છે. પોતે શ્રમ ન કરે પણ કોઈ કરતું હોય એના થડકારાનો પણ એ થાક અનુભવે છે.

લોકગીતોમાં આવતા આવા બધા પ્રસંગો ભલે નર્યા તળપદા અને પ્રદેશ-સાપેક્ષ કે પ્રાસંગિક લાગે પણ આખી પરંપરા છે. શામળની 'વૈતાળ પચ્ચીસી'ની ચૌદમી વાર્તામાં અત્યંત કોમલાંગી સાત રાણીઓના પ્રસંગો વર્ણવાયેલા છે એમાં મળે છે. એક રાણી ઉપર સૂર્યનું કિરણ પડ્યું તો એ દાહનો અનુભવ કરવા લાગી, બીજી રાણી વાદળમાંથી વર્ષાજલનાં બિન્દુ પડવાથી એમાં તણાવાનો અનુભવ કરવા લાગે છે. ત્રીજી રાણી પવનની ઝાપટથી આકાશમાં તણખલાની માફક ઊડવા લાગી. ચોથીને શય્યાસ્થાને પલંગથી જમીન પર પગ મૂકતાં ફોડલા થયા. પાંચમીના માથા ઉપર જૂઈ-ચમેલીનું ફૂલ મૂકતાં જ એ જમીનમાં ઊતરવા લાગી. છઠ્ઠીએ માત્ર ખસ-ખસનો દાણો ખાધો ત્યાં પેટ ભરાઈ ગયાનો અનુભવ કર્યો અને સાતમીએ પોતાના રાણીવાસથી સાતમા ઘરે ચોખા ખાંડવાનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યાં પોતાના હાથમાં ફોડલા-ચાંદા થયાનો ભાવ અનુભવ્યો. લિખિત પરંપરાની લૌકિક કથાનકની વાર્તામાંના આ બધા પ્રસંગો હકીકતે કંઠસ્થ પરંપરાની સામગ્રીમાં કથનમાં કેવી સહજથી ગોઠવાઈને ચિરંજીવ બની જતા હોય છે. એનું પણ આ લોકગીત ભારે મહત્ત્વનું ઉદાહરણ છે. આ લોકગીત એ રીતે ઓછામાં ઓછું એટલા સમય જેટલું તો જૂનું છે જ. શ્રમહારી લોકગીતોને આમ એના લોકસાંસ્કૃતિક-સામાજિક સંદર્ભમાં અને પરંપરાના સંદર્ભમાં તપાસવા જેવાં છે. એ રીતે તપાસીએ તો પરંપરાની ખરી ગરિમા ખૂલશે.

લોકની હિંમત, લોકનારીની શ્રદ્ધા અને લુંટારા-બહારવટિયાઓની પણ જીવનમૂલ્યોની માવજત આવી લોકકથાઓ દ્વારા પ્રગટતી જોવા મળે છે. મૂળભૂત રીતે જીવનમૂલ્યો, શ્રદ્ધા અને અડગ મનોબળવાળો લોક લોકસંસ્કૃતિનો પરિચાયક છે. એની પ્રતીતિ આવાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા મળી રહે છે. લોક એટલે નિર્માલ્ય, બીકણ ભાગેડું નહીં. મજબૂત મનોબળ, દૃઢ માન્યતાઓ અને અપાર શ્રદ્ધા ધરાવતી વ્યક્તિમત્તા તો લોક.

નાજુક હૃદયની લોકનારીને કેવા સહનશીલ થઈને કેવા શ્રમમાં વ્યસ્ત રહેવાનું છે એનું ઘેરું કરુણ ચિત્ર અહીં ગોપિત છે. આપણે સાહિત્યમાં ગોપનનો મહિમા કરીએ છીએ એમ અહીં તો ભારે મર્યાદાથી-વિવેકથી બધું ગોપવીને રાખ્યું અને છતાં જે કહેલું છે તે તો કહ્યું જ છે. આવાં બધાં કારણે લોકગીતો કલાનુભવ કરાવનારાં જણાયાં છે. પણ આ તો એનું સરફેઝ સ્ટ્રક્ચર થયું. ડીપ સ્ટ્રક્ચરમાંથી તો લોકસંસ્કૃતિમાંની સહનશીલતાના સમુચિત સ્થાને વાત મુકાવતા અને કઠોર પીડાને જીવીને પ્રસન્નતા પ્રગટાવતી લોકનારીનું વ્યક્તિત્વ ઊઘડે છે, ખૂલે છે.

★ ★ ★

એક લોકકથાના કથાનકમાં 'પુત્રવધૂ વાડીએ ભાતું દેવા જતી હોય છે એટલે સાસુજી કહે છે 'ડોકમાંથી ઘરેણાં કાઢી નાંખ્ય, રસ્તામાં તારો બાપ બહારવટિયો લૂંટી લેશે.' ઘરેણાં કાઢ્યા વગર સન્નારી તો ભાથ દેવા નીકળી પડે છે. બહારવટિયા સામા મળે છે. ઘરેણાં કાઢી આપવાં અને ભાથું આપી દેવા આદેશ કરે છે. સન્નારી સાસુએ કહેલાં વચન દોહરાવે છે કે મને મારાં સાસુજીએ કહેલું પણ મેં ન કાઢ્યા. બહારવટિયાને આશ્ચર્ય થાય છે અને પૂછી બેસે છે કેમ ? સન્નારી કહે સાસુજી બોલેલાં કે 'તારો બાપ બહારવટિયો' એટલે મને થયું કે બહારવટિયો બાપ હોય તો એ દીકરીને થોડી લૂંટે ? આ શ્રદ્ધાનો રણકો બહારવટિયાને ચલિત કરી દે છે. 'ના બેટા, હાર ભલે ડોકમાં રહ્યો. દીકરી મારું કડું તને દાપામાં આપું છું.' કહીને પોતાના કાંડામાંથી ચાંદીનું કડું કાઢી આપ્યું. 'બાપુ, તમારા માટે પણ હું ભાથ થોડું વધારે લાવી છું. લ્યો બપોરા કરી લ્યો.' બહારવટિયો કહે 'બાપલિયા દીકરા, મારી પાછળ તો મને પકડવાવાળાએ ઘોડા દોડાવ્યા છે. બપોરા કરવાની વેળા નથી પણ લાવ બે બટકા ખાઈ લઉં, નહીંતર અપશુકન થાશે.' બહારવટિયાએ ખાધું. દીકરીએ દુઃખણાં લીધાં.'

લોકસંસ્કૃતિમાં- લોકજીવનમાં આવા વિરલ દૃષ્ટાંતો ગામે-ગામથી મળી આવે. લોકની હિંમત, લોકનારીની શ્રદ્ધા અને લુંટારા-બહારવટિયાઓની પણ જીવનમૂલ્યોની માવજત આવી લોકકથાઓ દ્વારા પ્રગટતી જોવા મળે છે. મૂળભૂત રીતે જીવનમૂલ્યો, શ્રદ્ધા અને અડગ મનોબળવાળો લોક લોકસંસ્કૃતિનો પરિચાયક છે. એની પ્રતીતિ આવાં દૃષ્ટાંતો

દ્વારા મળી રહે છે. લોક એટલે નિર્માલ્ય, બીકણ ભાગેડું નહીં. મજબૂત મનોબળ, દૃઢ માન્યતાઓ અને અપાર શ્રદ્ધા ધરાવતી વ્યક્તિમત્તા તે લોક. લોકસંસ્કૃતિ કેવી પરિપક્વ, પ્રભાવક અને આજે પણ પ્રસ્તુત છે એનો આલેખ આવાં દૃષ્ટાંતોમાંથી મળી રહે છે. લોકસંસ્કૃતિના ઘટકોના પ્રસરણ પ્રચલન લોકને ઘડે છે. એનું ઘડતર આવા લોકસાંસ્કૃતિક સામાજિક સંદર્ભોથી થાય છે. બાહ્ય-સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આપણો ગણાતો લોક ખરી રીતે તો ઘડતર પામેલો છે. એનું આવું ઘડતર ભારે મહત્ત્વનું છે નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા લોકશિક્ષકે ઘડતર અને ચણતરની જે પરિભાષા પ્રયોજી છે એ લોકસંસ્કૃતિના સંદર્ભથી સુસ્પષ્ટ થાય છે.

લોકસંસ્કૃતિનું તત્ત્વ પરંપરાથી પોષિત છે. એ પરંપરાના જાળવનારાઓ લોકસંસ્કૃતિના વાહકો છે. લોક સંસ્કૃતિનાં પરિબળો અને પરિમાણો આમ ભારે વ્યાપક અને વિસ્તૃત છે. એની ઊંડાઈ અને ઊંચાઈ ઉભય તત્ત્વો પરંપરાની જાળવણીમાં નિહિત છે. એનું તંત્ર લોકસમાજ, લોકધર્મ અને લોકસાહિત્ય દ્વારા રક્ષિત છે. લોકસંસ્કૃતિને જાળવનારું, લોકસંસ્કૃતિનું જતન અને સંરક્ષણ કરનારું આ તંત્ર લોક સંસ્કૃતિની ઓળખ પણ છે. તંત્રમાં તત્ત્વ નિહિત છે, પ્રવાહમાન છે. તત્ત્વથી એ રીતે તંત્ર સંયુક્ત છે, એમાં રેળાઈ ગયું છે. એના મય, તન્મય બનેલું ભળેલું તત્ત્વ અને તંત્ર એક છે. અદ્વિતીય લોકસંસ્કૃતિની ઓળખ, આલેખ અને પરખરૂપ તત્વ અને તંત્ર અમૂર્ત છે, અદ્વિતીય છે અને અદ્વૈત છે. એને જયમલ્લભાઈ પરમારે વડલો અને વડવાઈ કહ્યાં છે. ડોલરરાય માંકડ જેવા પ્રાચ્યવિપના તજજ્ઞ સરિતા અને વીરડો કહે છે. આપણી તરસને છિપાવનાર જ નહીં, આપણને વાહક બનવા પ્રેરનારું પરિબળ છે. તાકાત અર્પે, તૃપ્ત કરે.

લોકસંસ્કૃતિનું તત્ત્વ પરંપરાથી પોષિત છે. એ પરંપરાના જાળવનારાઓ લોકસંસ્કૃતિના વાહકો છે. લોકસંસ્કૃતિનાં પરિબળો અને પરિમાણો આમ ભારે વ્યાપક અને વિસ્તૃત છે. એની ઊંડાઈ અને ઊંચાઈ ઉભય તત્ત્વો પરંપરાની જાળવણીમાં નિહિત છે. એનું તંત્ર લોકસમાજ, લોકધર્મ અને લોકસાહિત્ય દ્વારા રક્ષિત છે

લોકસંસ્કૃતિ આંશિક રીતે લય પામે કે લુપ્ત થાય એની પ્રકૃતિ છે. પણ લોકના લોહીમાં એ લુપ્ત પ્રવાહ સરસ્વતી નદીની માફક વહેતો રહે છે. લોકભરત, લૌકિક ખાણાં, અને લોકબોલી રૂપે તળપદી સંસ્કૃતિ એથનિક કલ્ચર રૂપે પુનઃ જીવિત થઈને પુનઃ સ્થાપિત થાય છે. લોકસંસ્કૃતિ માટે વિષ્ણુ પંડ્યા ઉચિત રીતે કહે છે કે લોકબળ, લોકમાનસ, પડકાર ઝીલનારી લોકપ્રકૃતિ શાહમૃગ નથી કે એ છુપાઈ જાય, મોઢાને સંતાડી દે, એ તો દેવહુમા છે. રાખમાંથી પાછું પ્રગટ થાય અને બમણા બળથી ક્રિયાશીલ રહે. લોકસંસ્કૃતિનાં અમર બેસણાં, અમરતેજ કાયમ તેજ પ્રસરાવતા રહેતાં હોય છે. એ તેજ દાહક નહીં પણ દિશાદર્શક હોય છે. લોકસંસ્કૃતિની સાદી, સરળ અને સહજ મુદ્રા તેનું તત્ત્વ અને તંત્ર છે...

લોકસંસ્કૃતિનું પ્રગટરૂપ લોકમેળાઓ :

હકીકતે આ લોકમેળાઓ ભારતીય લોકસંસ્કૃતિનું પ્રાચીન રૂપ છે. લોકસંસ્કૃતિ અહીં પ્રગટપણે મહોરી ઊઠતી અવલોકવી અનુભવવા મળે. લોકસંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. આપણી લોકસંસ્કૃતિ 'સહનૌભુનક્તુ'ની સંસ્કૃતિ છે. સાથે-સાથે હળવાનું-મળવાનું અને મજા માણવાનું તત્ત્વ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. એકાકીપણું, એકલપેટું અહીં આવકાર્ય નથી. એ દુર્ગુણ ગણાય છે. સહિયારાપણાની-મજિયારાપણાની ભાવના ભારતીય લોકસંસ્કૃતિને વિશ્વ સંસ્કૃતિમાં આગવી-અનોખી ઓળખ અપનાવે છે સાથે-સાથે માત્ર સુખ જ ભોગવવાનું નથી. દુઃખમાં પણ સાથે-સાથેનો ભાવ છે. સુખ-દુઃખ સહિયારું ભોગવવાનું છે. આપણું આવું અનોખું વલણ આપણને એક આગવી પ્રજા તરીકેની ઓળખ અપાવે છે. સમૂહભાવનાનો ભાવ પ્રેમભાવ અને સહનશક્તિ તરફ દોરી જાય છે. અન્યને અનુકૂળ થવું, કોઈને અગવડ ન પડે એવી ખેવનાને જન્માવે છે. તમામ એકબીજાની સગવડતાનો વિચાર કરે એટલે સહજ રીતે બંધુત્વભાવ પ્રગટે. લોકસંસ્કૃતિ નિહિત રહેલી આ બંધુત્વભાવના આપણી આગવી વ્યક્તિમત્તા તરીકે ઓળખાય છે.

લોકસમૂહ એટલે મેળાવડો. બધા કોઈ એક સ્થાને કોઈ ચોક્કસ તિથિએ મળે-હળે-ભળે એ મેળો. માનવમેળો આ કારણે માનવ મહેરામણ તરીકે ઓળખાય છે. સમુદ્ર જેવી ભરતીનું રૂપ જોવા મળતું હોય છે લોકમેળાઓમાં. આ મેળાઓ માટેનું નિયત સ્થાન, નિયત તિથિ આપણી લોકસંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલ હોય છે. મોટેભાગે વર્ષાઋતુમાં કે વસંતઋતુમાં મેળા યોજાય છે. આપણે પ્રકૃતિથી કેટલા નજીક છીએ એનો પરિચય આમાંથી મળી રહે છે. વરસાદથી ધરતી પરિતૃપ્ત હોય, બધે લીલીછમ્મ વનરાજી છવાઈ ગઈ હોય, કશાંક ઉજ્જવળ ભાવિનો સંકેત ઊગીને વૃદ્ધિ પામી રહેલ ધન-ધાન્ય પાકસૃષ્ટિમાંથી મળતો હોય. સ્વાભાવિક છે કે માનવજીવ આવા કારણે કોળી ઊઠે, મહોરી ઊઠે, પોતાની આંતરિત પ્રસન્નતાનો ભાવ એ અંગત રીતે ન માણે પણ બધા એકઠા મળે, ખાય, નાચે, કૂદે, હળે, મળે અને સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને પોતાનો આનંદભાવ પ્રગટ કરવા મેળામાં એકત્ર થાય. લોકમેળામાં ખૂન, કજીયા, કંકાસ કે મારામારી

થયાનું કોઈ ઉદાહરણ મળતું નથી. બદદાનત કે દુરિતના મનને પણ આવું પ્રસન્નતા પ્રગટાવતું વાતાવરણ પલાળી નાખતું હોય છે. એ રીતે લોકમેળા ખંડિત ચિત્તને કે વિચારને પલટાવનારું પર્વ છે.

લોકમેળાનું સ્થાન ભારે ખુલ્લું અને પ્રાકૃતિક સંપદાથી સંપન્ન હોય છે. સહેલાઈથી પહોંચી શકાય, અને પાછું વળી શકાય એટલા અંતરવાળું હોય છે. જૂના સમયમાં તો વનસ્થલી અથવા સરિતાતટની પસંદગી મેળાસ્થાન માટે થતી. ત્યાં ઋષિકુમારોનું શ્લોકગાન, મલ્લના અંગકસરતના દાવ અને લોક-રાસનૃત્ય દ્વારા જનમનરંજન થતું. ક્યારેક મદારી હોય, નટ-બજાણિયા જેવી લોકમનોરંજનની જાતિઓની ઉપસ્થિતિ આબાલવૃદ્ધ માટે ભારે આનંદપ્રદ બની રહેતી હોય. વળી, જ્યોતિષી મહારાજ પણ હોય અને લોક-આયુર્વેદિક વિપના જાણકારો પણ હોય, જે લોકરુચિને અનુકૂળ-અનુરૂપ શ્રેયકર-પ્રેયસ્કર વિગતો પીરસતાં હોય. બળદગાડા દોડ, અશ્વ દોડ જેવી હરીફાઈઓ પણ યોજાય. ગાય, ભેંસ, અને અન્ય પશુ-પ્રાણીની લે-વેચ પણ થાય. ચટાકેદાર વાનગીઓ અને ભાવતાં ભોજન સમૂહ આરોગે, સ્ત્રીઓને માટે આભૂષણના વિવિધ પ્રકારો પણ હાજર હોય. ચકરડીમાં માત્ર બાળકો જ નહીં આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ મહાલે, હળે-મળે ત્યારે વિખૂટા હોય એનો મેળાપ થાય અને પ્રેમી હૈયાં એની લાગણી વ્યક્ત કરીને હળવાં થાય. વેપારીઓ રાહ જોતા હોય મેળાની એના આવકના સ્ત્રોત તરીકે. જ્યારે સમસ્ત પ્રજા રાહ જોતી હોય મેળાની, એના આનંદભાવની અભિવ્યક્તિ અર્થે. આ લોકમેળાઓ આમ માનવચિત્તની પ્રસન્નતાની અભિવ્યક્તિ માટેનું લોકસંસ્કૃતિક પર્વ ગણાય છે. એનું માહાત્મ્ય સવિશેષ છે લોકમનમાં. મેળામાં ઊમટેલું માનવજૂથ હકારાત્મક રીતે આનંદ, પ્રેમ અને સંસ્કારને પ્રગટાવતું હોય છે.

લોકમેળાનું સ્થાન ભારે ખુલ્લું અને પ્રાકૃતિક સંપદાથી સંપન્ન હોય છે. સહેલાઈથી પહોંચી શકાય, અને પાછું વળી શકાય એટલા અંતરવાળું હોય છે. જૂના સમયમાં તો વનસ્થલી અથવા સરિતાતટની પસંદગી મેળાસ્થાન માટે થતી. ત્યાં ઋષિકુમારોનું શ્લોકગાન, મલ્લના અંગ કસરતના દાવ અને લોક રાસનૃત્ય દ્વારા જનમનરંજન થતું

લોકમેળા મોટેભાગે ખુલ્લામાં પણ નદીતટે કે મંદિરની સમીપમાં યોજાયા હોય છે. આપણી લોકસંસ્કૃતિ સાથે પ્રકૃતિ અને ધર્મ ભારે દૃઢ રીતે જોડાયેલાં છે. ત્યાં પ્રસ્તુત થતાં રાસડા, ભજનો અને દુહા આપણી સમૃદ્ધ લોકસંસ્કૃતિનો-લોકસાહિત્યનો પરિચય કરાવે છે. પ્રજાની કલાશક્તિ, પ્રજાની સાહિત્યરુચિ અને પ્રજાના લોકસંસ્કારોનું પ્રગટીકરણ આવા લોકમેળા છે. અહીં પ્રજા માત્ર મળવા માટે, રખડવા માટે નથી આવતી પણ પ્રસ્તુત થવા માટે આવે છે. કેટલી બધી કળાઓને પોતાનામાં સંગોપીને આ પ્રજા જીવે છે એનો ખરો ખ્યાલ લોકમેળાના માધ્યમથી આવી શકે. લોકહૃદય કેટલું તીવ્ર રીતે અને પ્રબળ રૂપે લોકસંસ્કારો ઝીલે છે તેનો ખરો પરિચય પણ આવા લોકમેળાની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ છે. આ બધો લોકસંસ્કારવારસો જોઈને યુવાનો-તરુણો બધું આપોઆપ શીખે. કલાને પોતીકી બનાવવાની, શીખવાની ભારે મોટી શક્તિ પણ આ પ્રજામાં પડી છે. એ માત્ર દ્રષ્ટા નથી હોતી પરંતુ એ શબ્દો, એ ઠેકા અને એ છટા પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરીને સ્થાપતી હોય છે. બાળકોનું લોકકળાશિક્ષણ આવા લોકમેળાની લોકસાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ છે. સમૂહમાં રહેતા શીખે એટલું જ નહીં પણ બોલચાલની છટા, રહેણીકરણીની આગવી પ્રભાવક રીતે, હાલવા-ચાલવાનું રૂપ પણ એટલું જ મોહક હોય છે. એ પણ લોકમેળામાં પ્રગટતું હોય છે એટલે એનો પ્રભાવ પણ નૂતન પેઢી ઉપર પડે છે. માણસ સમૂહમાં રહીને, સમૂહ પાસેથી જેટલી ઝડપથી, જેટલું વિશેષ માત્રામાં શીખે છે એટલું અન્ય ક્યાંયથી શીખતો નથી. એ રીતે લોકમેળા એ કે ઘડતરની લોકપાઠશાળા છે. લોકસંસ્કૃતિનું પ્રગટરૂપ લોકમેળા આવા કારણથી લોકસંસ્કૃતિનું ભારે મહત્ત્વનું ઘટક તત્ત્વ છે.

ભારતીય વિચારધારાનું, જીવન મૂલ્યોનું એન્જિન ગણાય છે લોકસંસ્કૃતિ. એ હકીકતે વાહક છે. લોકસંસ્કૃતિ લય પામે છે કે સાવ નષ્ટ પામે છે એવું નથી. એ શાશ્વત છે. કલામાં, સાહિત્યમાં એ અંતર્નિહિત છે. આવા કારણે લોકસંસ્કૃતિ એકાત્મબોધ, એકાત્મતા અને એકત્વની અનુભૂતિ કરાવનાર તત્ત્વ ગણાય છે. લોકમત અને લોકમન એના પાયામાં છે. લોકહિત, લોકમંગલ અને લોકભાવનાનો પુરસ્કાર કરાવનારું ઘટક છે લોકસંસ્કૃતિ, લોકનાં સુખદુઃખ સાથે સમાજ પોતાની સહભાગિતાનો અનુભવ કરે છે એનું કારણ એની સાથે લોક તદ્રુપતા-તલ્લીનતા અને એકાકાર થઈને સંકળાયેલ હોય છે. વ્યક્તિથી સમષ્ટિ સુધીની લોકસાંસ્કૃતિક સફર માંગલ્યની વાચક હોય છે.

લોકસંસ્કૃતિના આ ચારેય ઘટકો પરંપરા સાથેનું જીવંત અનુસંધાન, લોકધર્મસ્થાનકો અને લોકસંતો, સંઘભાવનાનો પડઘો પાડતું લોકસાહિત્ય અને લોકમેળાઓ, લોકસંસ્કૃતિને પ્રગટાવતાં પરિબળો છે. એનું તત્ત્વ અને એનું તંત્ર એમાંથી પમાય છે. લોકસંસ્કૃતિની ઓળખ કરાવતાં તત્ત્વો અને એને પ્રગટાવતા તંત્રને અનુષંગે લોકસંસ્કૃતિની ઓળખ, લોકસંસ્કૃતિનો સાક્ષાત્કાર શક્ય બનતો હોય છે.

તીર્થ, ૨૭૪, જનકપુરી,
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૫,
મો - ૯૪૨૮૨૦૭૦૦૦

ભારત : એક સનાતન ઉત્સવ... જય હો, પ્રિય હો !

— જય વસાવડા

એક બૂંદ મિલી, એક બૂંદ ગિરી,
ફિર બૂંદો કી બરસાત હુઈ
કબ દિન બીતા કુછ પતા નહીં,
કુછ જ્ઞાત નહીં કબ રાત હુઈ
મૌસમ બીતે ફિર યુગ બીતા,
ફિર બીતને કી શુરૂઆત હુઈ,
સબ બીતે યે અટલ રહા,
યે અજબ અનોખી બાત હુઈ.

મૈં એક મુસાફિર હૂં -
મૈં દેખતા હું નૃત્ય
ભરતનાટ્યમ, કુચિપુડી
કત્થક ઔર મણિપુરી
ઔર ના જાને ક્યા ક્યા ?
સબકે અલગ રૂપ, અલગ રંગ
અલગ પ્રભાવ, અલગ ઢંગ,
પર એક સૂત્ર સે જુડે હુએ સે-
વહી નવ રસ, વહી ભાવ
વહી ઉદ્વેલન, વહી બહાવ.
મૈં હર તરીકે મેં છિપા
ઈતિહાસ ગુનતા હૂં
હજારોં સાલોં કી પરંપરાએં હૈં
- સુનતા હૂં.
ઔર મનમે યહ સોચ ઉઠતી હૈ
કિ કિતના ઉન્નત સમાજ હૈ,
કિતની ઉન્નત સંસ્કૃતિ હૈ -
જિસને ઐસી
વિવિધ અભિવ્યક્તિ પાયી હૈ,
જો સમય કે સાથ ઔર
નિખરતી આઈ હૈ.

મૈં એક મુસાફિર હૂં -
મૈં દેખતા હૂં ધર્મ
ઔર ફિર કહીં દેખને કિ
જરૂરત નહીં રહ જાતી
કોઈ ભી સમ્પ્રદાય ઐસા નહીં,
જિસકી કથાએ યહાં નહીં પાયી જાતી.
ઔર જબ પલટતા હૂં
પન્ને ઈતિહાસ કે
તો હિલ જાતે હૈં
મેરે માપદંડ વિશ્વાસ કે
હિન્દુત્વ કા આધાર ભી,
ઈસ્લામ કા ભી જ્ઞાન હૈ
નાનક કા હૈ, મહાવીર કા
ઔર બુદ્ધ કા સ્થાન હૈ
આરતી ભી હૈ, અજાન ભી
અવિશ્વાસ ભી, ગુરુજ્ઞાન ભી
ફિર ભી લગતા હૈ
માનો એક હી પરિવાર હૈં
પ્રેમ કા અનુબંધ હો
તો ક્યા અલગ આચાર હૈ ?

ઈતની અનોખી વિધિયાં,
ઈતને અજબ ત્યૌહાર હૈં
કભી દીપો કી માલાએં હૈં,
કભી રંગો કી બૌછાર હૈં
ઈદ કા ઉત્કર્ષ ભી
દુર્ગાપૂજા કા હર્ષ ભી
ક્રિસમસ ભી, નવ વર્ષ ભી.
અજબ ગજબ કે રીત હૈં
જન્મ હો યા શાદી હો -
સબકે લિએ ગીત હૈં.
'કજરી' હૈ બરસાત મેં,
'વિરહા' હૈ જજબાત મેં
કુછ ભી લેકિન વ્યર્થ ના,
કોઈ બાત હૈ હર બાત મેં.
મુહર્રમ કી આહ હો,
યા હોલિકા કા દાહ હો
ઈક ના ઈક અદ્ભુત કથા,
છિપી હૈ સબકે મૂલ મેં
ભક્તિ યહાં બસતી રહી હૈ -
પત્થરોં મેં, ધૂલ મેં.

મૈં એક મુસાફિર હૂં !
લગતી મુઝે જબ ભૂખ હૈ,
મન સોચતા ક્યા ખાયેગા ?
લાખોં કિસ્મ કે ભોગ હૈં,
કુછ ન કુછ બચ જાએગા.
ભોજન કા કોઈ સ્વર્ગ હો,
તો ઐસા બેમિસાલ હો
સૈંકડોં તરહ કી રોટિયાં,
હજારોં તરહ કી દાલ હો.
મીઠા ભી હો, તીખા ભી હો,
ખટ્ટા મસાલેદાર હો
ચૂરન ભી હો, ચટની ભી હો,
પાપડ ભી હો, અચાર હો.
હો ભાત ભી, ડોસા રહે,
બાટી રહે ફિર દાલ કી
પાવ વડે કે સંગ હો,
લિટ્ટી ભી હો કમાલ કી.
મેવા ભી હો, મિષ્ઠાન ભી
કત્થે લગાયા પાન ભી.
જિંદગી લગ જાયેગી,
ખાને જો બૈઠે હમ યહાં
ઈતની વિવિધ રસોઈયાં,
મિલ પાએગી લેકિન કહાં ?

મૈં એક મુસાફિર હૂં -
મૈં દેખતા હૂં ભાષાયેં
સૌ મીલ પર બદલે યહાં
સૈંકડો ભાષાએં હૈ,
હૈં હજારો બોલિયાં
હર બોલી કા ઔચિત્ય હૈ,
હર ભાષા કા સાહિત્ય હૈં
રહીમ, ખુસરો, મીર હૈં -
તુલસીદાસ, કબીર હૈં.
ગુરુદેવ કી ગીતાંજલિ,
દોહે કવિ રસખાન કે
યે આસ્થા કે ફૂલ હૈં,
યે ગીત હૈં સમ્માન કે
ગાલિબ કી હર ગજલ યહાં
અકબર યહાં, બીરબલ યહાં
જો પ્રેમ કા પ્રતિરૂપ હૈ -
વો તાજ ભી ઉજ્જવલ યહાં.
હો શિલ્પ યા મૂર્તિ કલા,
ઉત્તમ સા શોભાયમાન હૈ
મંદિરો કી ભિત્તિયાં,
અજન્તા કી ગુફાઓં પર
ખુદ કલા કી દેવી કો,
હોતા રહા અભિમાન હૈં.

મૈં એક મુસાફિર હૂં -
મૈં સુનતા હૂં સંગીત
મૈં સુનતા હૂં સંગીત
તો બિન નાચે રહ નહીં સકતા
કૌન હૈ જો
રાગોં કે બૈરાગ મેં બહ નહીં સકતા?
સિતાર કે ઝંકાર મેં ડૂબના
બાંસુરી કી તાન મેં ઉતરના
તબલે કી તિરકિટ પે થિરકના
પખાવજ કી ધપધપ પે મચલના
ઘંટી કી ટુન ટુન મેં પિઘલના
શહનાઈ કી આવાજ સે બિલખના
સંતૂર કી સતરંગી આવાજ
વીણા કી મધુમયી લાજ -
સબ મેં આનંદ કી
ઐસી અનુભૂતિ હોતી હૈ -
કિ કહ નહીં સકતા
મૈં સુનતા હૂં સંગીત તો
બિન નાચે રહ નહીં સકતા.

ફિર બઢતા હૂં મૈં જ્ઞાન કી ઔર,
જિસકા કોઈ ઓર ના છોર
વાત્સ્યાયન કે કામસૂત્ર સે,
પતંજલિ કે યોગ સૂત્ર તક
ધન્વન્તરી કે આયુર્વેદ સે,
ચાણક્ય કે અર્થશાસ્ત્ર તક
ઉપનિષદોં કે ગૂઢ મંત્ર સે,
ભરતમુનિ કે નાટ્ય શાસ્ત્ર તક
બિછી ભી હૈ, લમ્બી ચૌડી -
જ્ઞાન કી એક ચારપાઈ
શૂન્ય ભી જિસમે,

જ્યોતિષ ભી, તારોં કી ગતિ સમાઈ.
જહાં ભિખારી ભી
સાહિત્યિક ભજન ગાતે હૈં
જહાં યોગ કે સાધક,
હર નુક્કડ પે મિલ જાતે હૈં
જ્યામિતિ કી પહલી રેખા,
વાસ્તુશાસ્ત્ર કા પહલા લેખા -
સબ કુછ જહાં સમાયા,
મૈં વો દેશ ઘૂમ કે આયા.
મૈં એક મુસાફિર હૂં,
ઈક અદ્ભુત દેશ ઘૂમ કે આયા.
ચરણ ભી જિસકે ઈતને પાવન,
કૈસે કરું ઉસે પ્રણામ ?
ભારત - નહીં મહજ એક દેશ,
નહીં મહજ એક નામ !
ભારત - એક ધામ !

★ ★ ★

હિન્દીના બેહદ ઉમદા યુવાકવિ વિકાસ કુમારની આ અદ્ભુત કવિતા છે. કવિતા જરૂર લાંબી છે, પણ દેશ ક્યાં વળી નાનો છે ! માંડ આ તો જસ્ટ થોડાક લસરકા એની મેઘધનુષી રંગોળીના ઝિલાયા છે. પણ એ ચાડી ફૂંકે છે, ભાતીગળ, ભવ્યતાની, હજારો વર્ષોમાં આ દેશનો દીવો ઝાંખો થયો છે, ધ્રૂજ્યો છે, પડ્યો છે, તૂટ્યો છે - પણ હજુ ય ઓલવાયો નથી. વિશ્વની કોઈ સંસ્કૃતિનું આયુષ્ય આટલું લાંબુ નથી. અને ભારતનું છે એટલે કે વહેતી નદીની જેમ એમાં પાણી બદલાતું રહ્યું છે. ધોતિયાને બદલે જીન્સ સહજભાવે સ્વીકારાતું રહ્યું છે. આત્મતત્ત્વ જરાક જાગૃત હોય તો લાગણીભીના હોશમાં રહી સંસારના માયાલોકની લીલાથી ભાગવાનું નથી, પણ બહુ ખેંચાઈને એના ગુલામ થયા વિના એને માણતા રહી એમાંથી પસાર થવાનું છે. - આ ભારતનું દર્શન છે.

અને આ કવિતા એટલે જ તીર્થોની ભીડને બદલે, આ દેશને; એની રહેણીકહેણી- આચારવિચાર - ખાનપાનને અને એની સર્જનાત્મકતાના લોકવારસાને તીર્થ ગણે છે. અને આ દેશના સામાન્ય માનવીના દિલમાંથી નીકળતી સતરંગી ઓળખમાંથી પસાર થવું, એની ભૌગોલિક અને સામાજિક વિવિધતાને પારખવી અને સમજવી. એની મોહકમધુર કળાઓને જાણવી અને માણવી તથા એના માનવતા-અધ્યાત્મ-શિક્ષણ-સંશોધન-પ્રકૃતિના જ્ઞાન પર વિસ્મયમંડિત (ક્યુરિયોસિટી કોટેડ !) ચિંતન કરી એની અનુભૂતિ કરવી... એ જ સાચી ચાર ધામની યાત્રા છે. પેલી ધક્કામુક્કી વાળી જાત્રા જેટલી અહીં ભીડ નથી, પણ જ્યારે આ દેશની સાચી યાત્રા કરનારા મુસાફરો વધશે, ત્યારે જ તો તેની સ્વતંત્રતા વિશ્વ માટે પર્વ બનશે !

આજની માફક મધ્યયુગમાં પણ ખ્રિસ્તી-ઈસ્લામિક ટક્કરની ક્રૂસેડસનો એ દૌર હતો. ઈતિહાસના પાને અમર બની ગયેલા બે મહાન યોદ્ધાઓ સલાદ્દીન અને રિચાર્ડ ધ લાયન હાર્ટ સામસામે ભીડાઈ ગયા હતા. કિંગ આર્થરની જાદૂઈ તલવારનો વારસો લઈને આવેલા રિચાર્ડ ધ લાયન હાર્ટે પોતાની 'સ્ટ્રેઈટ સ્વૉર્ડ' ઉંચકી અને એક લોખંડના સળિયાના ફક્ત તલવારના એક ઝાટકે બે ટૂકડા કર્યા.

કન્નડમાં 'ઉક્કુ' કહેવાતા એ પોલાદની તલવારો એ વખતે છેક પર્શિયા (ઈરાન) અને અરેબિયા પહોંચતી એની શોહરત એવી તો મજબૂત હતી કે આરબ વિશ્વમાં સમશીર માટેનો શબ્દ જ હતો : 'મુહન્નાદ' ! મતલબ, ફ્રોમ હિન્દ ! હિન્દુસ્તાનથી આવેલું ! ટેક્સટાઈલ જેવા હુન્નર અને જાદૂના ખેલ કે હાથી-મોર-સિંહ ઉપરાંત ધાતુવિજ્ઞાન પણ ભારતની પહેચાન હતી

સલાદ્દીન આ જોઈને હસ્યો. એણે એક પાતળું રેશમી વસ્ત્ર હવામાં ઉછાળ્યું. પોતાની ઝાંખા ભૂરા રંગની પાતળી વાંકી તલવારને એણે હવામાં આતશબાજીના તેજલિસોટાની જેમ ફેરવી ! અહો આશ્ચર્યમ્ ! હવામાં તરતું વસ્ત્ર સફાઈદાર રીતે બે ટૂકડામાં કપાઈ ચૂક્યું હતું ! પહેલેથી વૈજ્ઞાનિક મિજાજના માહૌલવાળા યુરોપિયન રિચાર્ડને ભરપૂર નવાઈ લાગી. જેમાં 'સ્ટેડી રેઝિસ્ટન્સ' (સ્થિર અવરોધ) ન હોય એવી લિસ્સી અને લહેરાતી સપાટીને આવી રીતે કાપવી લગભગ અસંભવ ગણાય. પણ એશિયાની અજાયબ તલવારે એ ચમત્કાર સર્જ્યો હતો ! સર વોલ્ટર સ્કોટે આ આખા પ્રસંગને એમની કથા 'તાલિસ્માન'માં મૂક્યો છે.

જાદૂ તલવારમાં નહિ, એની ધાતું અને ધારમાં હતો. સંશોધકો એને 'દમાસ્કસ સ્ટીલ' તરીકે ઓળખતા. ઈતિહાસકારોએ એને જગતનું પહેલું હાઈ કાર્બન સ્ટીલ ગણ્યું છે. પણ એ બનાવટ દમાસ્કસની હતી ?

જી ના, એ ભારતની હતી ! કન્નડમાં 'ઉક્કુ' કહેવાતા એ પોલાદની તલવારો એ વખતે છેક પર્શિયા (ઈરાન) અને અરેબિયા પહોંચતી એની શોહરત એવી તો મજબૂત હતી કે આરબ વિશ્વમાં સમશીર માટેનો શબ્દ જ હતો : 'મુહન્નાદ' ! મતલબ, ફ્રોમ હિન્દ ! હિન્દુસ્તાનથી આવેલું !

ટેક્સટાઈલ જેવા હુન્નર અને જાદૂના ખેલ કે હાથી-મોર-સિંહ ઉપરાંત ધાતુવિજ્ઞાન પણ ભારતની પહેચાન હતી. તાંબા

સાથે ગરમ કરીને પણ ૨૮% થી વધુ ઝિંક ભેળવી ન શકાય, ત્યારે છેક ઈસ્વિસન પૂર્વે ચોથી સદીમાં તક્ષશિલા ખાતે મળેલા ધાતુપાત્રોમાં ૩૪ ટકાથી વધુ જસતની હાજરી પ્રયોગશાળામાં પુરવાર થઈ ! મતલબ, ઝિંક મેટલર્જીની ટેકનિક ભારતીયોને હસ્તગત હતી. નિષ્ણાતોએ રાજસ્થાનના ઝાવર ખાતે માટીની 'કૂલ ચેમ્બર'માં જસતનો કાર્બન મોનોકસાઈડની હાજરીમાં અર્ક કાઢવાની પ્રક્રિયા શોધી કાઢી ! એવું માનવામાં આવે છે કે જસત છૂટું પાડવાની આ ક્રિયા ભારતની વાયા ચીન થઈને યુરોપ પહોંચી. ઈ.સ. ૧૭૩૫ સુધી યુરોપમાં ઝિંક કોપર વિના છૂટું ન પડે, એવું જ મનાતું. પણ 'અલ્કેમી' (અરેબિક રસશાસ્ત્ર)ના ગ્રંથોના અભ્યાસ પછી ઈ.સ. ૧૭૩૮માં વિલિયમ ચેમ્પીયન નામના સંશોધકે જાતમહેનતે એ છૂટું પાડીને ઝિંક મેટલર્જીની પેટન્ટ પોતાના નામે અંકે કરી !

વિલિયમની જે પ્રોસેસ જગતભરમાં જાણીતી બની એ જ ભારતીય રસશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથ 'રસરત્નસમુચ્ચય'માં હાજરાહજૂર છે ! એવું તો શું ઉમેરવામાં ભારતીયો સફળ થયા હતા કે જસત સીધે સીધું છુટું પડે ? વેરી સિમ્પલ, નમક ! ૧.૫ ટકા જેટલું મીઠું !

ત્રિભુજસ્યા ફલા શરીરમ સમદાલોક્તિ ભુજર્ધ સમવર્ગ : ...ભેજાં ઘુમ ગયા ? પણ આ કોઈ તંત્રસાધના કે પ્રભુપ્રાર્થના નથી. કવિ એમ કહેવા માંગે છે કે 'મલ્ટીપ્લિકેશન ઓફ પરપેન્ડિક્યુલર એન્ડ બેઝ ઈન હાફ રિઝલ્ટસ ઈન ટ્રાયેંગલ્સ એરિયા !' હજુ ઉપરથી ગયું ? ત્રિકોણનો કુલ વિસ્તાર માપવા માટે ટોચથી આધાર સુધીની લંબ રેખા યાને ઉંચાઈને પાયા સાથે ગુણીને અડધી કરી નાંખવી ! આ ગણિતનું સૂત્ર સંસ્કૃતમાં કોણે લખ્યું ? આર્યભટ્ટે !

બારમી સદીમાં ભાસ્કરાચાર્ય આવ્યા. જેમણે પૂર્વસૂરિ (ફોર્મર વેટરન્સ) જેવા આર્યભટ્ટ અને બ્રહ્મગુપ્ત બંનેનો સંતુલિત અભ્યાસ કરી વધુ મહત્ત્વ બ્રહ્મગુપ્તને આપી 'સિદ્ધાંત શિરોમણી' જેવો ગ્રંથ આપ્યો. અને આધુનિક ગણિત સાથે ભારતને એક રીતે જોડી દીધું. કેરળમાં જો કે, આર્યભટની અમુક સિદ્ધાંતો માનનારાની મોજુદગી રહી હતી

માત્ર ૨૩ વર્ષની ઉંમરે કુસુમપુરા (પાટલિપુત્ર, મગધ યાને આજનું બિહાર)માં આર્યભટ્ટે ૫મી સદીમાં ગ્રંથ લખેલોઃ

આર્યભટીયમ, નાનકડી પણ નક્કર કિતાબ. એના પહેલા ખંડનું નામ દશાગીતિકા. (દસ ગીતો) જેમાં યુગો, કલ્પ, મન્વંતરની કાળગણનાની ચર્ચા, સૂર્ય-ચંદ્ર અને વિવિધ ગ્રહો-ભ્રમણકક્ષાઓ, સંજ્ઞાચિહ્નોની વાત હતી. બીજો ખંડ હતો : આર્ય અષ્ટ શતમ્ ૧૦૮ શ્લોકો. જેમાં ત્રણ પ્રકરણ હતાં. ગણિત, કાલક્રિયા (સમયને લગતું ચિંતન) અને ગોલપાદ (દ્રશ્યમાન બ્રહ્માંડ).

એ સમયમાં મેથેમેટિક્સ કોઈ સ્કૂલનો સબ્જેક્ટ તો હતો નહિ. આજના અંકગણિતના જગજાણીતા ચિહ્નો સરવાળાની વત્તા, બાદબાકીની લીટી, ગુણાકારની ચોકડી ભાગાકારના લીટીની ઉપર નીચે બિંદુ એ તમામ સાઈન્સ તો પંદરમી સદી પછી વર્લ્ડવાઈડ પોપ્યુલર બની. માટે ભારતના જૂના ગ્રંથોમાં ગાણિતીક સમીકરણો શબ્દોથી લખવામાં આવતા ત્રિભુજ એટલે ત્રિકોણ, શરીરમ એટલે એરિયા, ભુજર્ધ એટલે ભુજ (હાથ) નું અડધું, હાફ ધ બેઝ, એવું બધું ઉપર લખેલા સૂત્રમાંથી તારવવું પડે.

આર્યભટ્ટનું પુસ્તક એકદમ પોઈન્ટેડ અને કોમ્પેક્ટ હતું. ગ્રહણ કેમ થાય છે પૃથ્વી-સૂર્યચંદ્રને લીધે એનું વર્ણન એમાં હતું. આર્યભટ્ટના જ સમકાલીન વરાહમિહિરે વળી બૃહત્સંહિતા નામનો મોટો ગ્રંથ રચેલો. આર્યભટ્ટે કેવળ ટેકનીકલ વિગતો જ લખી છે.પણ વરાહમિહિર તો રસિકજન હશે, એવું લાગે છે. એમના લખાણમાં હાસ્ય અને શૃંગાર પણ છે.

કોરું ગણિત નથી. જો કે, એમનો ગ્રંથ એસ્ટ્રોનોમી (ખગોળશાસ્ત્ર) કરતાં એસ્ટ્રોલોજી (જ્યોતિષ)નો વધુ હતો. એમનો ખોવાયેલો ગ્રંથ પંચ સિદ્ધાંતિકા તો ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્રીઓ સાથેના સંવાદને પણ સમાવતો હોવાનું મનાય છે. વરાહમિહિરે તો 'સ્ત્રી પ્રશંસા' પણ લખેલું અને વળી પરફ્યુમ્સથી ચહેરા પરના પિમ્પલ્સ (ખીલ)ની ય ચર્ચા કરેલી.

આર્યભટ્ટ-વરાહમિહિરની એકાદ સદી પછી ગુજરાતી મનાતા બ્રહ્મગુપ્તની એન્ટ્રી થઈ. ગણિત-વિજ્ઞાનમાં બહુ સહજ પ્રક્રિયા ગણાય એમ એણે આર્યભટ્ટની આગળની અમુક

ગણતરીઓ ખોટી સાબિત કરી, અમુક નવી થિયરીઝ આપી. (આર્યભટની પિરામીડનું કદ માપવાની ફોર્મ્યુલા ખામીયુક્ત હતી. જે બ્રહ્મગુપ્તે સુધારી) બારમી સદીમાં ભાસ્કરાચાર્ય આવ્યા. જેમણે પૂર્વસૂરિ (ફોર્મર વેટરન્સ) જેવા આર્યભટ્ટ અને બ્રહ્મગુપ્ત બંનેનો સંતુલિત અભ્યાસ કરી વધુ મહત્ત્વ બ્રહ્મગુપ્તને આપી 'સિદ્ધાંત શિરોમણી' જેવો ગ્રંથ આપ્યો. અને આધુનિક ગણિત સાથે ભારતને એક રીતે જોડી દીધું. કેરળમાં જો કે, આર્યભટની અમુક સિદ્ધાંતો માનનારાની મોજુદગી રહી હતી.

આ યાત્રામાં ભારતે શૂન્યની શોધ કરી, દશાંશ પદ્ધતિનો અમલ કર્યો. 'જયામિતિ' પર કામ કર્યું, જે 'જયોમેટ્રી' થઈ ગયું. આર્યભટ્ટે તો ત્રિકોણમીતિના ટેબલ્સ પણ સાઈન એન્ડ કોસ જેવી મેથેમેટિક્સ ફોર્મ્યુલા સાથે બતાવેલા. 'પાઈ'ના મૂલ્ય શોધવાની કસરત પણ કરી. વર્ગમૂળ-ઘનમૂળના સિદ્ધાંતો આપ્યા. ખ્રિસ્તી-ઈસ્લામિક ધર્મગ્રંથોથી ઉલ્ટું, અનુલોમગતિનૌસ્થ : પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત, અચાલિનિ ભાનિ તદ્વત સમચલા પશ્ચિમગાનિ લંગ્યામ જેવા શ્લોકમાં ગોળાકાર પૃથ્વી ધરી પર ફરે, એવું તારણ પણ કાઢ્યું !

આ બધી ચર્ચા તો ખાસ્સી લાંબી છે. એમાં અન્ય શાસ્ત્રો અને વિદ્યાઓ પણ આવી જાય ! વગર ટેલીસ્કોપનું એક્યુરેટ ભારતીય પંચાંગ, (જેની તિથિઓ ખ્રિસ્તી કેલેન્ડરનું નવું વર્ષ વખોડનારા ય વ્યવહારમાં અમલમાં મૂકતા નથી.) પણ આર્યભટ્ટ કે ભાસ્કારાચાર્ય કે બ્રહ્મગુપ્તના મેસેજીઝ ફોરવર્ડ થતા નથી. પૃથ્વી બ્રહ્માંડનાં કેન્દ્રમાં નથી, દિવસ રાત એના ધરી પર ફરવાથી અને વર્ષ એના સૂર્ય ફરતે ફરવાથી થાય છે, પૃથ્વી ફરતે વાતાવરણ છે, વર્ષ-દિવસની કાળગણના, સૂર્યથી અન્ય ગ્રહોના અંતર, ગ્રહણ એવું બધું જગતે શોધ્યું, એની પહેલા ભારતે એના પર પાયાનું કામ કરેલું.

★ ★ ★

ભારત...

એક દેશ જ નથી. એ છે કે એક પરીકથા. વિશ્વનો સૌથી જૂનો ગ્રંથ ઋગ્વેદ અહીં રચાયો, ત્યારે જગતમાં બહુ ઓછી જગ્યાએ અક્ષરજ્ઞાન હતું અને ઋગ્વેદ તો પ્રકૃતિની પૂજાનું કાવ્ય ! 'એપિક' અને મહાગાથા જેવા કાવ્યોના સ્વરૂપે વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સાહિત્યિક સરવાણી પણ ભારતમાં જ ફૂટી. 'રામાયણ' એવું તો પ્રભાવશાળી મહાકાવ્ય બન્યું, કે એના પાત્રો કૃતિમાંથી બહાર આવીને સાક્ષાત ઈશ્વર બની ગયા ! વેદ-ઉપનિષદોમાં જેમની પૂજા નહોતી, એ રામ-કૃષ્ણ-સીતા-રાધા- જનજનના માનસ પર આજે ય રાજ કરે છે, એ ભારતવર્ષની અભૂતપૂર્વ સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિ છે ! ભગવતગીતામાં ઉપનિષદોનું દોહન તો થયું જ, પણ દૃષ્ટિ અને સંશોધક ઋષિઓના ઉપનિષદોમાં, સાંખ્ય-ન્યાય દર્શનોમાં અદ્ભુત આધ્યાત્મિક ચિંતન પીરસાયું.

ભારત કેવળ એક સરહદી રાષ્ટ્ર નથી. એ સનાતન ચિરંજીવ યાત્રા છે, અમૃતસ્ય પુત્રાં ગણાયેલ માનવજાતની ચૈતન્યજ્યોતિની ! પાછળથી હિન્દુ નામથી પરદેશીઓએ ઓળખેલો ધર્મ કોઈ એક પુસ્તક, પ્રચારક, પરમાત્માના ખૌફથી ચાલતી સિસ્ટમ નથી.

પાછળથી હિન્દુ નામથી પરદેશીઓએ ઓળખેલો ધર્મ કોઈ એક પુસ્તક, પ્રચારક, પરમાત્માના ખૌફથી ચાલતી સિસ્ટમ નથી. એ મુક્ત વિચારનું અનોખું જયગાન છે, સ્વતંત્ર જીવનશૈલીનું વિજયી સન્માન છે. સત્યમેવ જયતે, સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે, આનતુ ભદ્રાઃ, ઓમ, પૂર્ણમિત પૂર્ણમદઃ... એકમ સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ... જેવા મંત્રો જે જીવનવિચારના પાયામાં છે, એ ભારતીય આધ્યાત્મિકતા માટે ચિંતન (ફિલોસોફી) શબ્દ ટૂંકો એટલે પડે છે કે એ તો છે દર્શન !

એ મુક્ત વિચારનું અનોખું જયગાન છે, સ્વતંત્ર જીવનશૈલીનું વિજયી સન્માન છે. સત્યમેવ જયતે, સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે, આનતુ ભદ્રાઃ, ઓમ, પૂર્ણમિત પૂર્ણમદઃ... એકમ સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ... જેવા મંત્રો જે જીવનવિચારના પાયામાં છે, એ ભારતીય આધ્યાત્મિકતા માટે ચિંતન (ફિલોસોફી) શબ્દ ટૂંકો એટલે પડે છે કે એ તો છે દર્શન ! પ્રજ્ઞા અને શીલથી રસઝરતું બહુરંગી ચરિત્રનિર્માણ થાય, ત્યારે આપોઆપ અને પોતાની જ ભીતરની જાગૃતિનું દિવ્ય દર્શન થાય ! એટલી હદે કે ભારતના આદ્ય મનીષીઓએ કોઈ એક ઈશ્વરીય દૂત કે સ્વરૂપ, એક ચોક્કસ ચોકઠામાં ભવિષ્યની અનંત સંભાવનાઓને બાંધી દેતા ધર્મપુસ્તક કે વિધિવિધાનથી ધર્મ ધારણ કરવાની બાલિશ પરંપરાની ઓળખનો જ અસ્વીકાર કર્યો ! ધર્મથી વિશેષ મહત્ત્વનું ગણ્યું કર્મ, જે ધર્મની વ્યાખ્યા આપોઆપ કરે. સ્વયંના ધર્મના નિયમ કે નામના પણ મોહનો ત્યાગ કરી માનવતાનું મુક્તિગાન રચ્યું.

આ એ દેશ છે, જેમાં ભગવતગીતા જેવી વિશ્વની સર્વપ્રથમ 'મૉટીવેશનલ સ્પીચ' અપાઈ, જેમાં કેવળ સાતસો જેટલા શ્લોકમાં એક સંગ્રામથી ભાગતા શિષ્યસખાને સારથી માર્ગદર્શક પ્રેરણાથી બેઠો કરે છે. પણ એમાં બીજ છુપાવ્યું લોકશાહીની પસંદગીની સ્વતંત્રતાનું 'યથેચ્છસિ તથા કુરુ...' હું કહું છું માટે કરવાની વડીલશાહી ભાવનાને બદલે તને મરજી પડે એમ કર ! અંદરથી તારો નિર્ણય નહિ હોય તો એનો પ્રભાવ નહિ પડે ! પાછળથી વર્ણવ્યવસ્થાની વિચિત્ર વાડાબંધી ભલે આવી હોય, પણ દરેક મનુષ્યમાં રહેલી પ્રાણતત્ત્વની આત્મજ્યોતિને

વંદન કરતા ભારતમાં ગુણકર્મની વાત તો ઠીક, પ્રાચીન મહાકાવ્યોના સર્જકોમાં જ જન્મ આધારિત વર્ણાશ્રમ લાગુ પડતો નથી. બ્રાહ્મણ ઋષિ પરાશર અને માછીમારપુત્રી મત્સ્યગંધા સાથેના સંબંધથી માંસાહારી માછીમારની કૂખે જન્મેલા વેદવ્યાસ મહાભારત રચે છે. ભીલ વાલિયામાંથી જ્ઞાનના તપથી મહર્ષિ વાલ્મીકિ રામાયણ રચે છે. બંને કથાનકોમાં જ રચયિતાનો આ પરિચય છે. મત્સ્યગંધાનો તો સત્યવતીરૂપે રાજા શાંતનુ પણ સ્વીકાર કરે. યોગેશ્વર જગદગુરુ ગણાયેલા કૃષ્ણ તો જાંબવતી યાને રીંછ યાને વનવાસીની પુત્રીને પત્ની બનાવે ને અસુરપુત્રી ઉષાને પૌત્રવધૂ ! એ જ વનવાસી શબરીના એંઠા બોર રામ ખાય ને હનુમાનને સ્વજન બનાવે ! એ હનુમાન, જે વિખૂટા પડેલા બે પ્રેમીઓ વચ્ચે પ્રેમદૂત બનીને જાય. !

પ્રેમતત્ત્વનો તો ભારતે એવો સ્વીકાર કર્યો કે એક પણ ઈશ્વરની કથા ય પ્રેમવિહીન નથી. રુકિમણી કૃષ્ણને સંસારનો પહેલો પ્રેમપત્ર લખે અને 'ગીત ગોવિંદ'થી રાધાકૃષ્ણના પ્રણયનો સાર્વત્રિક સાંસ્કૃતિક સ્વીકાર થાય. પ્રેમલગ્નના મહેણાથી મૃત પત્ની સતીના મૃતદેહને ખભે લઈને શિવ તાંડવ નૃત્ય કરે, જેમાંથી અંબાજી જેવી શક્તિપીઠો રચાય! અને પાર્વતી તથા શિવના મિલન માટે દાનવને બદલે દેવ ગણાયેલા 'કામદેવ' પ્રવૃત્ત થાય પાંચ ઈન્દ્રિયોના પાંચ બાણ લઈને ! લિંગ પૂજાના સામાજિક સ્વીકાર થકી જીવનઊર્જાના શિવતત્ત્વને નમસ્કાર કરવાથી વિશેષ આધુનિક અભિગમ કેટલો જોઈએ ? જ્યાં મોક્ષની વાત કરતી ગીતામાં પણ એ કહેનાર પોતે વસંત અને કંદર્પ હોવાની મોરપીંછ-મુરલી મઢી રસિકતા ન છોડે !

આ ભૂમિએ ઉજવ્યો વિશ્વમાં પહેલી વખત વિસર્જનનો ગણેશોત્સવ. અહીં રચાય છે, જગતનો નવરાત્રિ જેવો સૌથી લાંબો સોંગ એન્ડ ડાન્સ ફોક ફેસ્ટિવલ કમ કાર્નિવલ. અહીં સૌંદર્યના સોળ સણગાર સોળ સંસ્કારથી સમાંતર ઘડાયા. સેક્સોલોજીનું નામ પણ નહોતું સાંભળ્યું કોઈએ એ પહેલા અહીં કામસૂત્ર અને અનંગરાગ રચાયા. અહીં બધું છોડીને ત્યાગમૂર્તિ બન્યા. તીર્થંકરો, ને અહીં જ ઈશ્વર વિના જ ભક્તિસંઘ રચ્યો બુદ્ધે !

પશ્ચિમી દેશોમાં કાર્ડ-ગિફ્ટ કંપનીઓના જોરે વેલેન્ટાઈન્સ ડે છવાયો, એની સદીઓ અગાઉ ભારતમાં વસંતપંચમીથી વસંતોત્સવ ચાલુ હતો. વસંતોત્સવમાં પ્રેયસી બનેલી યુવતીના પગના અંગૂઠાનો 'અશોક' વૃક્ષને 'સ્પર્શ' કરાવાતો, જેથી એ યુવતીનો ઉન્માદ અશોકમાં પ્રસરે .. અને એ વૃક્ષને નવી કૂંપળો અને ફૂલો આવે ! વેલેન્ટાઈન્સ ડે હજુ આવી કાવ્યમય ઊંચાઈએ પહોંચ્યો નથી ! સ્ત્રી-પુરુષના 'મેટિંગ કોલ'ના ઉત્સવની ખૂબસુરત કલ્પના જગતભરમાં પહેલા ભારતે કરી. ટેક્સાસ યુનિવર્સિટી કહે છે કે ચુંબનની શોધ ભારતમાં થયેલી. આ દેશે વિશ્વને જાહેર લિંગયોનિપૂજા અને રતિક્રીડાનો ઈરોટિક રોમાંસ શીખવાડ્યો - રચ્યો. અને દંભી ડરપોક બની આજે એ વિલાસવારસો વખોડવા લાગ્યો !

આ દેશે પેદા કર્યા પતંજલિ અને નાગાર્જુનને. ઈતિહાસમાં સૌ પ્રથમ પ્રાણીકથાઓની ફેન્ટેસી ભારતે પંચતંત્ર અને હિતોપદેશથી રજૂ કરી. અહીં શ્વાસ લીધો ગોરખનાથ અને વલ્લભાચાર્યે. અહીં અનાહત નાદનું અનુસંધાન કર્યું શંકરાચાર્ય અને નરસિંહે ! અહીં ગૂંજ્યા કબીર ને મીરાંના ગીત. અહીંની ભૂમિ પર પેદા થઈ જગતના ચાર - ચાર ધર્મવ્યવસ્થા બૌદ્ધ, જૈન, શીખ અને હિન્દુ. અને અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યા ઉદારતાથી ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, પારસી, યહૂદી ધર્મને પણ ! ભારત પ્રચલિત અર્થમાં ધાર્મિક રાષ્ટ્ર નથી કારણ કે, રેશનલ છે. કૃષ્ણ, નચિકેતા, ધ્રુવ, પ્રહલાદ બધા જ વડીલશાહી આજ્ઞાઓ સામે પડકાર ફેંકે છે. એ આયાતી સેક્યુલર દેશ પણ નથી. કારણ કે, અહીં કણ કણ અને ક્ષણ ક્ષણમાં આસ્થા છે. નદીઓ અને પર્વતો, ચાંદા અને સૂરજને પણ મહોબ્બત થાય છે. ઘર-પરિવારના સભ્ય જેવું સ્થાન તુલસીના ક્યારે કે ગાયને અપાય છે.

આ ભૂમિએ ઉજવ્યો વિશ્વમાં પહેલી વખત વિસર્જનનો ગણેશોત્સવ. અહીં રચાય છે, જગતનો નવરાત્રિ જેવો સૌથી લાંબો સોંગ એન્ડ ડાન્સ ફોક ફેસ્ટિવલ કમ કાર્નિવલ. અહીં સૌંદર્યના સોળ સણગાર સોળ સંસ્કારથી સમાંતર ઘડાયા. સેક્સોલોજીનું નામ પણ નહોતું સાંભળ્યું કોઈએ એ પહેલા અહીં કામસૂત્ર અને અનંગરાગ રચાયા. અહીં બધું છોડીને ત્યાગમૂર્તિ બન્યા. તીર્થંકરો, ને અહીં જ ઈશ્વર વિના જ ભક્તિસંઘ રચ્યો બુદ્ધે ! જીવન કાંટા અને પુષ્પ, પાણી અને પથ્થર, પ્રકાશ અને અંધકાર, નર અને નારી જેવા અસંખ્ય પરસ્પર વિરોધી લાગતા

તત્ત્વોમાં વ્યક્ત થાય છે. એ 'મલ્ટી મિલિયન એક્સપ્રેશન્સ' આવા વિરોધાભાસોના સસ્મિત સ્વીકારમાં ભારતે જોયા.

અહીં રચાયા ચિત્રો અને શિલ્પો. અહીંથી આવી વિશ્વની 'ઈન એકશન' એવી જડ સ્થિરતાને બદલે બ્રહ્માંડ જેવી ચેતનવંતી નટરાજની પ્રતિમા. વગર ટેલીસ્કોપે અહીં રચાયું એકદમ અકસીર પંચાંગ જેની તિથિઓ તો માત્ર મેસેજમાં સંસ્કૃતિપૂજક થઈ જતાં લોકોય યાદ રાખી નથી શકતા, એવી સૂક્ષ્મ કાળગણના એમાં છે.

ગ્રહો, સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વીની ગતિઓની ખોજનું ખગોળશાસ્ત્ર વૃક્ષ નીચે બેઠાં બેઠાં વિકસાવ્યું ભારતે ! અહીં શોધ થઈ ડિજિટલ વિશ્વના પાયા જેવા શૂન્યની, અને અંકોની! પાઈનું મૂલ્ય હોય કે ત્રિકોણમિતિ, ભૂમિતિ, કલનગણિત ! ગ્રેનાઈટનું સૌથી મોટું બૃહદેશ્વરનું મંદિર ૧૧મી સદીમાં તમિલનાડુમાં બંધાયું ને મોટેરા -કોણાર્કના અભૂતપૂર્વ સૂર્યમંદિરો ગુજરાત - ઓરિસ્સામાં રચાયા ! બેલૂર - હળેબીડ- હમ્પીના ખંડેરો જુઓ તો ખ્યાલ આવે કે વિજયનગર જેવા સામ્રાજ્યોનો શું દબદબો હતો ! મૈસૂરનો વિરાટ નંદી કે રામેશ્વરમના દરવાજા, મીનાક્ષી ગોપુરમ કે જગન્નાથનો રથ !

ભારતીય વેદોમાં ઉષસસૂક્ત, નદીસૂક્ત, પર્જન્યસૂક્ત વગેરેમાં પ્રકૃતિના વર્ણનો છે અને કાલિદાસનું 'ઋતુસંહાર'પણ. પણ ઋતુઓનું નયનરમ્ય વર્ણન વિશ્વમાં પહેલી વખત વાલ્મીકિ રામાયણમાં જોવા મળે છે. વર્ષા, શરદ, વસંતનું કિષ્કિંધાકાંડમાં સર્ગ જેટલું વર્ણન છે. સંસ્કૃત એક અદભુત ભાષા છે. એવી ભાષા છે, જેમાં શબ્દ કરતાં પણ ધ્વનિનું આગવું મહત્ત્વ છે

હિન્દુસ્તાનની ધરતી પરથી મારવાડી અશ્વની ફૌલાદી ઔલાદો નીકળી અને કાઠિયાવાડી ઘોડાઓની ધરતી ધમરોળતી ટાપો ! હાથી અને સિંહ પશ્ચિમે તો કદી ભાળ્યા જ નહોતા ! ખાંડ, તેજાના ને મરીમસાલાનો ચટાકો ભારતે દુનિયાને કરાવ્યો ! આજે ય જગતમાં સૌથી વધુ વાનગીઓનું વૈવિધ્ય ભારતમાં છે. મોંહે જો દરો કે હડપ્પા કે લોથલમાં સુઆયોજીત સ્નાનાગાર હોય કે હીરા-સોનાની ખાણો ને આભૂષણો, મિટ્ટી તો હિન્દુસ્તાની જ પહેલા પ્રારંભમાં હતી. ચેસ ઉર્ફે શતરંજ (ચતુરંગ)ના ખેલથી શરૂ કરીને કલારિપટ્ટુ જેવી દક્ષિણ ભારતની માર્શલ આર્ટસ જે સીમાડા વટાવીને ચીન-જાપાનમાં કરાટે બની ગઈ !હા, એવું નહોતું કે બધું જ ભારતમાં જ હતું. જેમ જેમ બહારનો સંપર્ક થયો એમ નવું નવું ઉમેરાતું ગયું અને ભારત એ એની લાક્ષણિક અદામાં અપનાવતું ગયું. ટમેટાં-બટેટાં હોય કે સમોસા - બરફી, કાગળ હોય કે આ વાંચો છો એ માટેનું છાપકામ કેટકેટલું ય અરબથી અમેરિકા, ચીનથી આફ્રિકા જેવી આખી દુનિયામાંથી ભારતે શીખીને સ્વીકાર્યું છે.

ને એ લવચીકતા ઉર્ફે ઈલાસ્ટિસિટીને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિ જગતમાં સૌથી લાંબો સમય જીવતી સંસ્કૃતિ બની, બનારસ જેવું શહેર આજે ય ફૂલી - ફંકશનનીંગ હોય એવું પુરાતન છતાં જીવંત શહેર રહ્યું ! તાજમહાલ કે વિક્ટોરિયા હાઉસ જેવી નવી ભવ્યતાઓ ઉમેરાઈ. સંસ્કૃત ભારતની છે, તો ઘણા ભૂલી જાય છે કે ઉર્દૂ પણ ભારતની જ ભેટ છે, જગતમાં ક્યાંયથી એ શોધીને આવી નથી. આજે હાઈટેક આઈટી કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણી એનઆરઆઈ થવામાં ય ભારત સરટોચ પર છે. આ ભારતની બ્યુટી છે, લાયાબિલિટી નથી !

★ ★ ★

'ભા' એટલે વિદ્યાનો પ્રકાશ, 'રત' એટલે સંલગ્ન. જે જ્ઞાનતેજમાં જોડાયેલું છે એ 'ભારત' !

ભારતીય વેદોમાં ઉષસસૂક્ત, નદીસૂક્ત, પર્જન્યસૂક્ત વગેરેમાં પ્રકૃતિના વર્ણનો છે અને કાલિદાસનું 'ઋતુસંહાર'પણ. પણ ઋતુઓનું નયનરમ્ય વર્ણન વિશ્વમાં પહેલી વખત વાલ્મીકિ રામાયણમાં જોવા મળે છે. વર્ષા, શરદ, વસંતનું કિષ્કિંધાકાંડમાં સર્ગ જેટલું વર્ણન છે. સંસ્કૃત એક અદભુત ભાષા છે. એવી ભાષા છે, જેમાં શબ્દ કરતાં પણ ધ્વનિનું આગવું મહત્ત્વ છે. કશું સમજાય નહિં, તો પણ ઉચ્ચારણના વજન માત્રથી કે સંગીતમય નાદમાત્રથી પ્રભાવિત થઈ શકાય, એ રીતે સંસ્કૃતનું સ્પેશ્યલ સ્થાન છે. આ એના ધ્વનિનો પ્રભાવ છે. એવું જ ભારતમાં શોધાયેલી ઉર્દૂનું પણ છે.

પ્રાર્થના, પૂજા કે ભક્તિ જગતના તમામ દેશોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના અભિન્ન અંગ છે. પણ, ભારતીય સંસ્કૃતિની 'સ્પેશ્યાલિટીઝ' એનું તત્ત્વદર્શન (જેને વિદ્વાનોએ કોયડો બનાવી પ્રજાને ભ્રમમાં રાખી છે) અને સૌંદર્યદષ્ટિ (એસ્થેટિક સેન્સ) છે. જે પૃથ્વી પરની બીજી કોઈ પરંપરામાં નથી. ભારત એક જ એવી ભૂમિ છે, જ્યાં શૃંગાર અધ્યાત્મ સાથે એકાકાર છે ! જગતભરમાં શૃંગારરસનું ઉદ્દગમસ્થાન જ ભારત છે ! કામસૂત્ર તો એક ગ્રંથનું નામ છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર અરે ધર્મ અને ધાર્મિક કૃતિઓમાં પણ ભરપૂર અને કળાત્મક શૃંગાર ઠાંસીઠાંસીને ભર્યો છે. સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ ! ભારત એક વિશિષ્ટ ભૂમિ છે, જ્યાં ચૈતન્યતત્ત્વ કે ઈશ્વર માત્ર પુરુષ જ નહી, સ્ત્રી પણ હોઈ શકે એ સંકલ્પના યુગો જૂની છે. એમાંથી આવ્યો 'માતાજી'ના પૂજનનો ધારો...પણ આ નારીના દેવીસ્વરૂપની આરાધનાના અનેક રંગો છે : સનાતન ગણાતા

ધર્મથી લઈને રહસ્યમય ગણાતા તંત્ર સુધી !

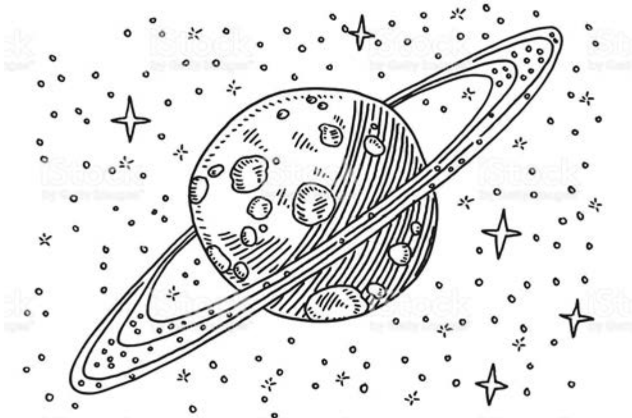
ભારત તો સ્ત્રીના અસ્તિત્વને જ આનંદ, ચૈતન્ય અને સૌંદર્ય ગણે છે. ભારતીય અધ્યાત્મનો અર્ક મૂળભૂત વૃત્તિઓને પ્રમાણભૂત ઊર્જામાં પરિવર્તિત કરવાનો છે ! ભારતીય અધ્યાત્મમાં દ્વૈતથી ભક્તિપરંપરા છે. અર્ધનારીનટેશ્વર ! જેમ સ્ત્રી-પુરુષ મૈથુનમાં એકમેકમાં એકાકાર થઈ જાય છે, એમ જીવ શિવમાં, આત્મા-પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે.

જગતનું સૌથી પ્રાચીન ધાતુશિલ્પ મૂળ ભારતીય ભૂમિના મોહેં જો દરોના ઉત્ખનનમાંથી નીકળેલી 'નર્તકી'નું છે. જે આશરે ચાર હજાર વર્ષથી પ્રાચીન છે. પછી એવું જ પ્રસિદ્ધ છે ચોલકાળનું 'નટરાજ' ગ્રીસમાં પહેલી 'મૂવીંગ' પ્રતિમા બની, પણ પહેલી 'ડાન્સિંગ' પ્રતિમા નટરાજની છે ! જે અને રાસ-ગરબા પણ સતત વિસ્તરતાં બ્રહ્માંડમાં અને શરીરની ભીતરનાં લોહીમાં ચાલતા પ્રોટોન, ઈલેક્ટ્રોન કે રકતકણ, શ્વેતકણનાં પરિભ્રમણને નિરુપે છે !

ઈજીપ્તમાં જોવા જેવા માત્ર પિરામીડ જ બચ્યા છે, છતાં પૃથ્વીલોકના બચ્ચેબચ્ચાં એનું ચિત્ર જોઈને ઈજીપ્તને ઓળખી જાય છે. ભારતમાં તો રાજ્યે રાજ્યે આવા સ્થાપત્યો પથરાયેલા છે. યાને 'લેન્ડ ઓફ એમેઝિંગ આર્કિટેકચર !' ઈલોરાના કૈલાસ મંદિર : ૭,૦૦૦ કારીગરો, ૬ પેઢી, ૧૫૦ વર્ષ અને એક જ ટેકરીમાંથી કોતરાયેલી અજાયબી ! નો એક્સપેન્સ, નો મેડિસીન્સ... જસ્ટ યોગા !

પ્રાચીન ભારતીય મંદિરોમાં ઈશ્વરીય તત્ત્વની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મંદિર વિરાટ હોય તો પણ સાંકડા 'ગર્ભગૃહ'માં કરવામાં આવતી. કારણ કે, હિન્દુ તત્ત્વદર્શન મુજબ તો સમૂહપ્રાર્થના (જે ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામિક અસર છે !)ને સ્થાન નથી. આત્મજ્ઞાન સાક્ષાત્કાર કે કેવળજ્ઞાન વ્યક્તિલક્ષી છે. વન ટુ વન કોમ્યુનિકેશન છે. આત્મા-પરમાત્માની કોન્ફરન્સમાં ટોળાંને નહિ, એકાંતને સ્થાન છે. ગર્ભમાં ફક્ત બાળક જ પ્રવેશે, બીજું કશું જ નહિ !

હિન્દુ મંદિરોમાં પ્રાચીન મહાત્મય પરિક્રમાનું પણ રહ્યું છે. બ્રહ્માંડ આખું ચક્રગતિમાં નિરંતર ગતિશીલ છે. અને ઊર્જાનો નાનામાં નાનો એકમ પરમાણુ લો, એમાં ય નાભિ

(ગર્ભગૃહ)ના પ્રોટોન ફરતે ઋણ વીજભાર ધરાવતો ઈલેક્ટ્રોન પ્રદક્ષિણા ફરે છે. એનર્જી હોય ત્યાં પરિક્રમા થયા કરે. ભારતીય સ્થાપત્યવિધાન મુજબ 'હોરિઝોન્ટલ' પરિક્રમામાં ભૌતિક સંસારના દશ્યો રચતાં રમણીય શિલ્પો/ ચિત્રો નજરે પડવાં જોઈએ, અને ગર્ભગૃહમાં દેવી/દેવતાની પ્રતિમા પરનું શિખર 'વર્ટિકલ' હોવું જોઈએ. જેથી 'માયા'થી 'મોક્ષ'ની ધરીનો ત્યાં 'છેદ' રચાય ! અને તીર્થ એ કે જ્યાં મેક્ઝીમમ નેટવર્ક સ્પિરિચ્યુઅલ સિગ્નલ્સનું મળે ! રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહેતા એમ.. ઈન્ડિયા ઈઝ લેન્ડ ઓફ મેડિટેશન ... વ્હેર આઈઝ ક્લોઝડ, એન્ડ માઈન્ડ ઓપન !...

દિવાળી સિવાય આપણને વિક્રમ સંવંત યાદ નથી રહેતી. આપણા પંચાંગ ઉપર ૧૪મી સદીમાં શોધાયેલું ગ્રેગેરિયન કેલેન્ડર છવાઈ ગયું છે ખબર છે ? મોન્સૂન શબ્દ ભલે અંગ્રેજીમાં વપરાતો હોય... પણ હિંદ મહાસાગર એ અરબ સાગરના મોસમી પવનો પરથી એ આવ્યો છે. દુનિયાની ૬૫% વસતિ વરસાદી પ્રદેશોમાં રહે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાથી આફ્રિકા સુધી બધે મોન્સૂન ક્લાઈમેટ છે. જે ઘડવામાં પેસિફિક કે એટલાન્ટિક સમુદ્રો કરતાં પણ વધુ ફાળો હિન્દ મહાસાગરનો છે. ભારત જેવું ચોમાસું અને એને લાગતાં કળાસર્જનો જગતમાં બેજોડ છે.

હિન્દુ પુરાણો મુજબ અષાઢની દેવપોઢી અગિયારસથી કારતકની દેવઊઠી અગિયારસ સુધી વિષ્ણુ શયન કરે છે. રક્ષાબંધન, જન્માષ્ટમી, દિવાળી, ગણેશોત્સવ, નવરાત્રિ... મોટાભાગના ઉત્સવો મોન્સૂન સીઝનમાં હોય છે. એક સમયે ચોમાસાના ચતુર્માસ દરમિયાન નવપરણીત નારીઓ પિયર જતી. એમાંથી તો 'સાવન'માં પિયાના વિરહના લોકગીતોનો ખજાનો બન્યો ! પછી રાધાકૃષ્ણના વિરહ- મિલનના શૃંગાર ગીતો રસતરબોળ કરી દે તેવાં રચાયાં.

ક્વોલિટીમાં આગળ હોવા છતાં બાકીનું એશિયન સિનેમા સાઈઝમાં ભારતીય ફિલ્મોદ્યોગ સામે ઊભું રહી શકે તેમ નથી. હોલીવુડ પછી સિનેમા જેના લોહીમાં હોય એવી પ્રજા પૃથ્વી પર ભારતની જ છે. બાહુબલી ફિલ્મે સાબિત કર્યું કે આપણા વારસામાં વાર્તાઓનો કેવો અફાટ રત્નાકર ઘૂઘવે છે. આ તો આખો દેશ જ કહાનીઓનો ખજાનો છે. ભારત એક જ એવો દેશ છે, જ્યાં સંગીતના સાત સૂરની ઊંડાઈ છે. પાશ્ચાત્ય સિમ્ફનીમાં માત્ર ચાર સૂર જ હોય છે. વાત માત્ર શાસ્ત્રીય સંગીતની જ નથી. મૂળભૂત

રીતે ભારતીય લોકસંગીતમાં પણ કાનમાંથી હૃદય સોંસરવી નીકળી જાય એવી મધુર મેલોડીઝનો અક્ષયપાત્ર જેવો ખજાનો છે. એટલા જ અર્થપૂર્ણ શબ્દો પણ આપણા ગીતોમાં કવિઓએ ઠાલવ્યા છે. અને એવા જ અનુપમ નૃત્યો !

હજુ ય ઘણા અંગ્રેજીમાં 'બ્રિટન-અમેરિકામાં ઈન્ડિયન કરીનો ક્રેઝ' એવું વાંચીને એમ માને છે કે ફોરેનમાં બધાંને ભારતીય 'કઢી'નું ઘેલું લાગ્યું છે. 'કરી' શબ્દ એટલે લીમડાવાળી કઢી નહિ, પણ મસાલેદાર, ચટાકેદાર તીખીતમતમતી ભારતીય વાનગીઓથી મઘમઘતા ભોજનને 'કરી' કહેવાય છે. મોટા ભાગના જગતને તો હજુ વેજીટેરિયન ફૂડ કેટલું સ્વાદિષ્ટ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ હોઈ શકે, એનો અંદાજ જ નથી !

હા, આપણા દાર્જીલિંગની ચાયપત્તી પણ બેનમૂન છે. ભારતે દુનિયાને 'ચાયપીતી' કરી. સિકન્દરે પહેલી વાર ભારતમાં ખાંડ જોઈ અને મધને બદલે સ્વીટનર તરીકે 'શર્કરા' ગઈ એમાંથી સ્યુગર શબ્દ આવ્યો ! ભારતના મસાલા માટે તો અડધું પશ્ચિમ ભારતનો નકશો શોધવા મચી પડેલું ! ગળીના વાદળી રંગ માટે તો શબ્દ આજે ય છે. 'ઈન્ડીગો' ! અને ફીણવાળા પાણીની 'ચંપી'માંથી ફ્રાંસમાં શબ્દ આવ્યો 'શેમ્પૂ' !

ફેશનની ગંગોત્રી જ્યાંથી નીકળી એ વિકસિત પશ્ચિમી દેશોમાં કપડાં એટલા કલરફૂલ નથી. બોરિંગ અને ડલ બ્લેક, બ્રાઉન, ગ્રેની બોલબાલા છે. ભારતીય વસ્ત્રોને સજાવીને રજૂ કરો તો વધુ ઉન્માદક તો છે જ (ચણિયા ચોળી, ફોર એક્ઝામ્પલ) પણ કેવા રંગબેરંગી છે! લાલ, પીળો, નારંગી, પોપટી, લીલો, વાદળી, ગુલાબી, જાંબલી... આ રંગોનું વિશ્વ કપડાં, મકાનની ડિઝાઈન, તહેવારો બધે જ ભારતમાં ઝગમગે છે. રસોઈ પણ રંગીન, મીઠાઈ પણ. અને લગ્ન કે પૂજાની વિધિઓ પણ મલ્ટીકલર !

ઈજીપ્તમાં જોવા જેવા માત્ર પિરામીડ જ બચ્યા છે, છતાં પૃથ્વીલોકના બચ્ચેબચ્ચાં એનું ચિત્ર જોઈને ઈજીપ્તને ઓળખી જાય છે. ભારતમાં તો રાજ્યે રાજ્યે આવા સ્થાપત્યો પથરાયેલા છે. યાને 'લેન્ડ ઓફ એમેઝિંગ આર્કિટેક્ચર !' ઈલોરાના કૈલાસ મંદિર : ૭,૦૦૦ કારીગરો, ૬ પેઢી, ૧૫૦ વર્ષ અને એક જ ટેકરીમાંથી કોતરાયેલી અજાયબી ! નો એક્સપેન્સ, નો મેડિસીન્સ... જસ્ટ યોગા ! વિશ્વનાં સૌથી ઊંચા ૩૦માંથી ૨૯ શિખરોનું ઘર... ભારત ! અને ગૃહસ્થીની કલ્યાણકારી ફેમિલી ફીલિંગમાંથી આવતો સેવાભાવ !

સવા અબજ લોકો, ૧૮ ભાષા, ૧૬૦૦ બોલીઓ ! કથકલીની ૫૦૪ હસ્તમુદ્રાઓ અને ૫૮ આંખની મુદ્રાઓવાળું પરંપરાગત નૃત્ય જ્યાં દરેક હિલચાલને એક અર્થ છે ! 'લેન્ડ ઓફ ફેસિનેટિંગ ફેસ્ટિવલ્સ' યાને ભારત ! જ્યાં જગન્નાથપુરીની રથયાત્રામાંથી મહાવિરાટને દર્શાવતો અંગ્રેજી શબ્દ 'જગરનોટ' આવ્યો. ઈન્ડિયા ઈઝ લેન્ડ ઓફ ટાઈમલેસ ટ્રેડિશન્સ, લેમ્પ ઓફ કોસ્મિક હાર્મની એન્ડ એ લેન્ડ ઓફ ફિલોસોફિકલ ક્રાફ્ટસમેનશિપ ! ૧૩મી સદીના કોણાર્ક મંદિરનું ચિત્ર છે : જેમાં ૨૪ પૈડાં, ૭ ઘોડા દ્વારા ખેંચવામાં આવતાં શિલ્પ મોજૂદ છે - ૨૪ બાય ૭ના ટાઈટલવાળી ચેનલો આવી એની શતાબ્દીઓ અગાઉ 'દિવસ'ની કળાત્મક રજૂઆત ! આપણો તાજમહાલ આજે ય વિશ્વની સાત અજાયબીઓમાં મગરૂર છે. આપણા 'મહાભારત'માં હીરો અને વિલનના ગ્રે શેડ્સ હવે હોલીવુડ ફિલ્મોમાં આવે છે !

ભારત પ્રત્યે નવેસરથી પ્રેમમાં પડવાનો આ અવસર છે. આ એ દેશ છે જ્યાં ચિંતનને દર્શન કહેવાયું, જ્યાં હજારો વર્ષોથી માત્ર સત્યની સનાતન શોધ ખાતર પ્રબુદ્ધો ફના થઈ ગયા... જ્યાં સંસ્કૃતિના પ્રેમને બદલે પ્રેમની સંસ્કૃતિ વિકસી.. જ્યાં જગત સુરક્ષિત રહે એ માટેનું જ્ઞાન સુરક્ષિત રહ્યું... કંગાલ ભારત પાસે પણ એ છોડવાનું મન ન થાય એવો અણમોલ ખજાનો છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે જૈવિક સંપદા (બાયોડાઈવર્સિટી) અને વૈચારિક રીતે વૈવિધ્યસભર ભારતીયતાનો !

હિન્દુત્વ કંઈ હિન્દુઓનો જ વારસો નથી - ભારતના પ્રત્યેક રહેવાસીની એ ઓળખ છે... અને હિન્દુસ્તાની મિટ્ટી એક ઝનૂન છે.. છોડવાનું મન ન થાય એવું ચુંબક છે ! રોજે રોજની પારાવાર તકલીફો સામે ચૂપચાપ બાથ ભીડતો હિન્દુસ્તાની નાગરિક કંઈ સુપરહીરોથી કમ નથી ! ભારત એમ કંઈ ઝૂકે તેમ નથી. જુઓને, વગર આંદોલને વિદેશી ટીવી ચેનલોની સિરિયલ્સને ભારતે કેવી સ્વદેશી બનાવી દીધી છે. ક્રિકેટના સ્કોરબોર્ડ પણ વિદેશી ચેનલો હિન્દીમાં બતાવવા લાગ્યા છે ! ક્રિકેટ અને એ સિનેમા એ ભારતમાં રહેલા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો છે !

હિન્દુત્વ કંઈ હિન્દુઓનો જ વારસો નથી - ભારતના પ્રત્યેક રહેવાસીની એ ઓળખ છે... અને હિન્દુસ્તાની મિટ્ટી એક ઝનૂન છે.. છોડવાનું મન ન થાય એવું ચુંબક છે ! રોજે રોજની પારાવાર તકલીફો સામે ચૂપચાપ બાથ ભીડતો હિન્દુસ્તાની નાગરિક કંઈ સુપરહીરોથી કમ નથી ! ભારત એમ કંઈ ઝૂકે તેમ નથી. વગર આંદોલને વિદેશી ટીવી ચેનલોની સિરિયલ્સને ભારતે કેવી સ્વદેશી બનાવી દીધી છે

બીજે ક્યાં મળશે બોલીવૂડની ફિલ્મો જોઈને તાળી પાડવા તરસતા હાથોની ખંજવાળ ? ક્રિકેટના આઉટ સ્વીંગર પર ખાટલામાં ઠેકડા મારવાની મોજ ? ધોધમાર વરસાદે ખુલ્લી ફુટપાથ પર તળાતાં ચટાકેદાર ભજીયાં ? પરોઢિયે સંભળાતા

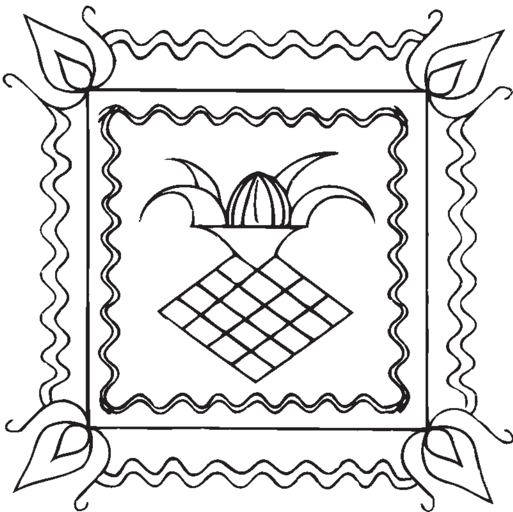
ભજનના સ્વરને તાલ દેતા મંજીરાનો રણકાર ? દુનિયાભરના તત્ત્વજ્ઞાનને ધાણાકાથી- વરિયાળી બનાવે એવી ઉપનિષદ-દર્શન ગ્રંથની ફિલસૂફી ? ધાવણની જેમ ઘૂંટડે ઘૂંટડે પિવાતાં ફિલ્મગીતો અને સાડીમાં સિસકારા બોલાવી દેતી સુંદરીઓ ? લજ્જાથી ઢળતી આંખો અને ગુરુજનોના ચરણસ્પર્શમાં ઢળતી કેડ ? પાન ખાવાની આદત અને પબ્લિક પ્રોપર્ટીને રમકડું માની લેવાની વીઆઈપી ટ્રીટમેન્ટની ગમ્મત ? રંગીન લગ્ન સમારંભોની કંકોત્રીમાં ઘૂંટાયેલો આવકાર અને આજીવન એક કમરામાં સૂઈ રહેતો પ્યારો પરિવાર ? રમણલાલ સોની કે જીવરામ જોશીની બાળવાર્તાઓ અને ઝવેરચંદ મેઘાણી કે હરિવંશરાય બચ્ચનની કવિતાઓ ? સબસે તેજ ટીવી ચેનલો અને 'બારે મેઘ ખાંગા'વાલા અખબારો ? અડધી રાત્રે દોડી આવતા દોસ્તો.

યે નાઝ, નખરે, યે અદા હૈ હિન્દ મેં... જો હમ ઉસકી ગુસ્તાખીયોં પે ભી કુરબાન હોતે હૈ !

★ ★ ★

પ્રેઝન્ટેશન આપણી મૂળભૂત નબળાઈ રહી છે. સાહસ બધું પરલોકમાં મોક્ષપ્રાપ્તિના તપમાં જ વેડફાઈ જાય. જન્મ આધારિત જ્ઞાતિવાદે કર્મ આધારિત સમાજવ્યવસ્થાની જગ્યા લીધી, અને એમાં આપણે વિજ્ઞાનીઓ -ગણિતજ્ઞો પેદા કર્યાં. પણ ખાનપાનની ધાર્મિક મર્યાદા નડતી હોય કે સંતુષ્ટિ વહેલી થતી હોય, મહાન પ્રવાસીઓ પેદા ન કર્યા જેમને ગ્લોબલ એમ્બિશન્સ એન્ડ સ્ટાન્ડર્ડસ હોય.

એટલે યુરોપ સુધી આ જ્ઞાન આરબ પ્રવાસીઓ સુધી પહોંચ્યું ! હજુ આજે ય આપણે એની પશ્ચિમ જેવી ભવ્ય અને રસપ્રદ રજૂઆત કરી શકતા નથી. આર્યભટ્ટ કે વરાહમિહિરના ચિત્રો ય જાણે કોઈ ધર્મગુરુ હોય એવા સાવ ટિપિકલ મુંડન-ચોટલીવાળા કે જટા-દાઢીવાળા જ દોરવામાં આવે છે ! રાજાઓ કે રાજકારણીઓના જ નામ ને પૂતળાં જાહેર સ્થળોએ હોય છે. ઈન્ડિયન મેથેમેટિક્સ કે સાયન્સનું કોઈ ચકાચક હાઈટેક મ્યુઝિયમ પણ બનાવવાની દરકાર કોઈને નથી. એકાદ મંદિર ઓછું બને તો એનાં બજેટમાં આ કામ થાય, જે પશ્ચિમમાં ગામેગામ હોય છે.

નક્કર, ઠોસ અને દરેક પરિસ્થિતિમાં સાબિત થાય એવા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો સાબિત કરવા પડે. જ્ઞાન કોઈ લૂંટી જાય એ આક્ષેપ નીચે આપણી નબળાઈઓ ક્યાં સુધી સંતાડીશું ? આપણે સાયન્સને 'એપ્લાય' કરતા નથી, ભૂતકાળની ગૌરવગાથામાં મસ્ત રહેવાને બદલે વર્તમાનમાં કશુંક નવું શોધવાનું શીખતા નથી

જગતમાં ધર્મસ્થળો અને ધાર્મિકો, પણ આપણા જેવા સભાસરઘસોના એકધારા તમાશા નથી. પ્રમાદી એવું ધાર્મિક પ્રવચનોનું સતત શ્રવણ નથી. વગર લક્ષ્મીપૂજને ફોરચ્યુન ફાઈલ હન્ડ્રેડ કંપનીઓ છે. વગર ગણેશ સ્થાપનાએ રિદ્ધિસિદ્ધિની છોળો ઉડાડતો વિકાસ છે. વગર સરસ્વતીપૂજને નવી નવી ક્રિએટિવ પેટન્ટસ છે. મ્યુઝિકથી મૂવીઝ, બૂક્સથી બ્યુટીફિકેશન સુધીના આઈડિયાઝ છે. આપણે ખાલી ભૂતકાળના વખાણ કરતા રહી ગયા અને ભવિષ્ય કંડારવા તરફ ધ્યાન જતું નથી.

આપણી સાયન્સ-કોન્ફરન્સમાં આપણે ત્યાં વિમાન કેવું ઉડેલું એની પુરાતન ડિસ્કશન્સ જ થયા કરે છે. પણ બોઈંગ ને એરબસ જેવી જેટ પ્લેન બનાવતી કંપની બનાવવાની વાત નથી. એમાં સાયન્સ એક સબ્જેક્ટ જ છે, એટીટ્યુડ નથી. બીજી એક ગરબડ એ પણ છે કે આપણા મોટાભાગના ગર્વ અનુભવવા જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સીધાં તારણો જ છે. કારણો નથી. આ આધુનિક દુનિયામાં નોંધ લેવડાવવા માટે અગત્યનું પરિબળ છે. વિજ્ઞાન એટલે જ કોઝ-ઈફેક્ટ રિલેશનશિપ. કાર્યકારણનો સંબંધ.

જેમાં સિદ્ધાંતને માન્ય ગણાવવા એની સમજૂતી અનિવાર્ય છે. મહામેધાવી ગણિતશાસ્ત્રી, શ્રીનિવાસ રામાનુજનને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં આ જ સમસ્યા નડેલી એ ઈતિહાસ તો તાજો અને વેલ ડોક્યુમેન્ટેડ છે. રામાનુજન કહેતા કે એમને સીધા સમીકરણો-સિદ્ધાંતો જવાબ કુદરત રીતે સૂઝે છે એની દાખલાની જેમ સ્ટેપ બાય સ્ટેપ સમજૂતી એમની પાસે નથી.

આવું જ આર્યભટ્ટનું ય છે. કદાચ અહીં પેલી મિસ્ટિસીઝમ છે. રહસ્યનો રંગ છે. આ તપસ્વીઓને કોઈ અકળ, અદશ્ય શક્તિ કે ચૈતન્ય સાથેના અનુસંધાનથી આ બધાં સત્યો આગોતરા (વગર સંશોધને કે લાંબી માથાપચ્ચીની મહેનતે)

આપમેળે દેખાઈ જતા હશે ? એ ભારતીય માનસને બહુ નવાઈ ભરેલું ન લાગે. પણ એને લીધે એની વેસ્ટર્ન વેલિડિટી રહેતી નથી. જ્યાં ઓથેન્ટિક રિસર્ચ પ્રોસેસ પણ સાબિત કરવી પડે છે. વિમાનનાં ઉદાહરણો રામાયણમાં હોય, તો ઈન્વિઝિબલ મેનના એચ.જી.વેલ્સની નવલકથા કે મિસ્ટર ઈન્ડિયા જેવી ફિલ્મમાં ય છે.

તો શું આપણે અદૃશ્ય થયા ? નક્કર, ઠોસ અને દરેક પરિસ્થિતિમાં સાબિત થાય એવા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો સાબિત કરવા પડે. જ્ઞાન કોઈ લૂંટી જાય એ આક્ષેપ નીચે આપણી નબળાઈઓ ક્યાં સુધી સંતાડીશું ? આપણે સાયન્સને 'એપ્લાય' કરતા નથી, ભૂતકાળની ગૌરવગાથામાં મસ્ત રહેવાને બદલે વર્તમાનમાં કશુંક નવું શોધવાનું શીખતા નથી ને કોઈ માનવજાતને ઉપયોગી શોધ કરે, તો પાછા એ તો આપણે ત્યાં હતું એવો હક્ક દાવો જતાવીએ છીએ.

વેદવ્યાસે મહાભારત એવા સમયમાં લખેલું જ્યારે દુનિયા પાસે સાહિત્ય નહોતું. આજે ફેશનમાં છે એવી કોઈ હીરો નહિ, કોઈ વિલન નહિ, બધાની ખૂબીઓ અને ખામીઓ દેખાય અને પરિસ્થિતિ મુજબ એક જ ચરિત્ર ક્યારેક ધર્મરાજ તો ક્યારેક જુગારી લાગે, એવા અલ્ટ્રામોર્ડન ગ્રે કેરેક્ટર્સની અંદર અને બહાર ચાલતા યુદ્ધની ગાથા ભારતથી પણ ઊંચે જઈ મહાભારત બની

એટલે આપણે સંસારને મિથ્યા સમજી, ત્યાગ-વૈરાગનો ડોળ કરતા થઈ ગયા. એમાંથી ભયાનક પલાયનવાદી વૃત્તિ પ્રગટી. વાસ્તવના સ્વીકારને બદલે નક્કરનો અહં, અંદરખાનેથી જાણકારી ઓછી છે એ અહેસાસ હોઈ સતત પરદેશથી દબાયેલા રહેવાનો ડર અને ભૌતિક ભોગવિલાસની કામના છતાં આધ્યાત્મિક ચિંતનના ઓવરડોઝનો દંભ! આ તિરંગો રચાઈ ગયો જનમાનસમાં.

એટલે ઉપર ઉપરથી ધર્મ અને અંદરઅંદરથી અંધશ્રદ્ધા ફેલાતી ગઈ. વૈજ્ઞાનિક અભિગમ પુરસ્કારને બદલે તિરસ્કારની બાબત ગણાઈ ગયો. જીવનને વધુ સુખદ અને આરામપ્રદ બનાવતાં સાયન્સનો આભાર માનવાને બદલે બધા સ્પિરિચ્યુઅલિટીનો વેપલો કરવા બેસી ગયા !

ભારતની સહુથી મોટી એક ખામી છે. મિથ્યાભિમાન! આદર્શના ગર્વના નામે આ દેશ વર્ષોથી પલાયનવાદમાં સરી પડ્યો છે. દેશની પ્રજા દેશના સ્વપ્નીલ વખાણ સાંભળીને ડોલી ઊઠે છે. પણ વાજબી ટીકા સાંભળીને શરમથી ઝૂકી જવાને બદલે કકળાટ કરી મૂકે છે. દેશ માટેની વ્યથા અને વેદના વિના એની ટીકા હોઠ પર નથી આવતી !

પરંતુ સવાર બપોર સાંજ ભારતીય સંસ્કૃતિની મહાનતાની માળા જપનારાઓને ભારતની પ્રાચીન કળાઓ, ભાષા, સાહિત્ય... કશાના પૂરાં નામ પણ આવડતાં નથી હોતાં. ભારતની મૂળભૂત નબળાઈ સાદગીનો અતિરેક અને પરિણામે 'પાવલીછાપ પેકેજીંગ' રહી છે. વાનગી સ્વાદિષ્ટ હોય એટલે પૂરતું નથી. ધ્યાન ખેંચાય એવી રીતે એને ટેબલ પર સજાવીને ગોઠવવી અનિવાર્ય છે.

બણગા ફૂંકનારાઓ કંટાળાજનક થોથાઓ અને બોરિંગ લેકચર્સથી આગળ કશુંય કરતા નથી. ભારતમાંથી ઉધાર લીધેલો બૌદ્ધ ધર્મ પાળતાં ચીન કે જાપાન આજે પશ્ચિમ માટે 'મિસ્ટિક' યાને રહસ્યમય પુરાતન સંસ્કૃતિના ખજાના ગણાય છે. ભારતે મહાસત્તા બનવું હોય તો માત્ર ભારતીયો કે એન.આર.આઈ.ઓ. નહિ, વિશ્વભરની પ્રજાને ચકાચૌંધ કરીને પ્રભાવિત કરવી પડે. ભારતની શ્રેષ્ઠતાની જગતના ચૌટે પૂરતી નોંધ ન લેવાતી હોય, એમાં સૌથી વધુ જવાબદારી સ્વયમ્ નવા જમાનામાં ભોટ સાબિત થતાં અને વોટ્સએપીયા ગપ્પાથી દોરવાઈ જતા લોકોની છે.

ભારત મુગલો અને અંગ્રેજોથી આઝાદ થઈ ગયું, પણ પ્રાચીનતાના અહંકારની સાંકળો તૂટી નથી. ધર્મ અત્યારે આચરણને બદલે આડંબરની ચીજ બન્યો છે. નવું શોધવા માટે શંકા કરવી અનિવાર્ય છે. પણ ભારતમાં તો કંઈ પણ નવું શોધાય એ શંકાની નજરે જોવાય છે ! શરીરની ફિટનેસને ભૌતિકવાદ અને અસ્વચ્છતાને અધ્યાત્મનો દરજ્જો આપી દેનાર પ્રજામાં અભ્યાસવૃત્તિ ખતમ થઈ ગઈ છે, અને લુચ્ચી સ્વાર્થવૃત્તિનું જૂઠાબોલાપણું વધ્યું છે ! વાત આદર્શોની કરવી અને ઈગો જાળવવા છેતરપિંડીના નવા નવા નુસખા શોધવા - એ ઠીક નથી.

આપણે એક સાથે અનેક સદીમાં જીવીએ છીએ. કોઈ ૨૧મી સદીમા, કોઈ ૨૩મી સદીમા, કોઈ ૧૮મી સદીમાં કોઈ ૮મી સદીમાં અને કોઈ દસ હજાર વર્ષ પહેલા ! આપણી સ્વદેશી ભાતીગળતાનું ખોખું જ જૂનવાણી રહ્યું છે. ઉપર જાતભાતના વિદેશી રંગરોગાન અને ચણતર થઈ ચૂક્યા છે. નવું સ્વીકારવાનો પુષ્કળ વિરોધ કરવો, અને અંતે તો એ નતમસ્તકે સ્વીકારી જ લેવું, આમાં ક્યાં જૂનું ભારત સચવાયું છે ? આપણો સ્વાતંત્ર્યદિન જ પંચાંગની તિથિ મુજબ ઉજવાય છે કે અંગ્રેજી કેલેન્ડર મુજબ ?

ભારતીયનાગરિકોમાત્રવાતોભારતીયસંસ્કારવારસાની કરે છે. વ્યવહારમાં કેટલા ભારતીય સ્થાપત્યની અણમોલ વિરાસત જેવા ખંડેરો, કિલ્લાઓ કે મ્યુઝિયમોની મુલાકાત લે છે? લગ્નના શ્લોકો ય સાંભળે છે ? પ્રવાસની પેકેજ ટૂર્સમાં મંદિરો કે

શોપિંગ માટે અડધો દિવસ હોય છે, અને સંગ્રહાલય માટે અડધો કલાક ! ભારતીય સંગીતની રાગરાગિણી કે ભારતીય કળા-સાહિત્યના રત્નોનો કોણ અભ્યાસ કરી આનંદથી આદર કરે છે ? અંગ્રેજી કવિતાઓ બાળકોને ગોખાવનાર મા-બાપોમાંના કેટલાયે સંસ્કૃત સુભાષિતોના ગુજરાતી અનુવાદો પણ વાંચ્યા ?

વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ, સાંખ્ય, તંત્ર, યોગ, દર્શન આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો કે પછી ભાગવત- રામાયણ-મહાભારત જેવી કાવ્યમય અને લોકપ્રિય કૃતિઓ પણ આખી વાંચવી-પચાવવી જરા અઘરું કામ છે.

ઘટે છે ભારતમાં કોન્ફિડન્સ. જરૂર છે પ્રેઝન્ટેશન એન્ડ પેકેજીંગની. આપણે જાતે જ શાબાશી ખુદને આપીને વિશ્વગુરુના વહેમમાં ફરીએ ને વાતો કરીએ એ ન ચાલે. કંદોઈ ગુલાબજાંબુ કે રસગુલ્લાના વર્ણનો કરી શેખી મારતો નથી. સીધા ચખાડી દે છે.

વેદવ્યાસે મહાભારત એવા સમયમાં લખેલું જ્યારે દુનિયા પાસે સાહિત્ય નહોતું. આજે ફેશનમાં છે એવી કોઈ હીરો નહિ, કોઈ વિલન નહિ, બધાની ખૂબીઓ અને ખામીઓ દેખાય અને પરિસ્થિતિ મુજબ એક જ ચરિત્ર ક્યારેક ધર્મરાજ તો ક્યારેક જુગારી લાગે, એવા અલ્ટ્રામોર્ડન ગ્રે કેરેક્ટર્સની અંદર અને બહાર ચાલતા યુદ્ધની ગાથા ભારતથી પણ ઊંચે જઈ મહાભારત બની. પણ મહાભારતના યુદ્ધનું વર્ણન થઈ શકે, કારણ કે અમુક મહારથી યોધ્ધા લડે અને બાકી એનો સાથ આપતા હોય. પણ આજે અરાજકતા-એનાર્કી આપણી ફ્રીડમને એ છે કે, બધા જ પોતપોતાના ફાયદાનું યુદ્ધ લડી રહ્યા છે. પગ તળેથી જમીન સરકતી લાગે ત્યારે પ્રજા આકાશના અરમાનોમાં ખોવાઈ જાય છે.

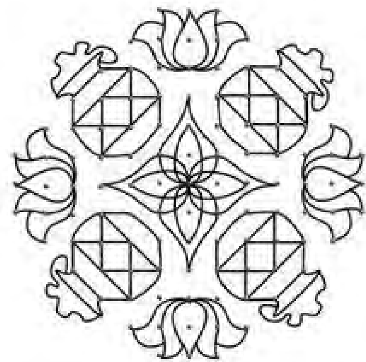
બે વાત યાદ રાખજો. લાંબા ગાળે દુનિયા પર છવાઈ જવું હોય, તો દુનિયાની જબાનમાં વાત કરતા શીખવાનું છે. બીજું એ કે જગતના સુપરપાવર દેશોમાં ૯૦% પ્રજા ઘરેડમાં ચાલનારી ઘેટાં જેવી છે - પણ એમના પર ૧૦% રાજ કરનાર નેતાઓ, વેપારીઓ, કલાકારો, અધિકારીઓ સિંહ જેવા હોઈ સીસ્ટમ ટનાટન ચાલે છે.

એક એવરેજ ઈન્ડિયન મિકેનિક પાસે સ્પેશ્યલ અમેરિકન ડૉક્ટર કરતા ય વધુ કોઠા સૂઝ છે. પણ આઝાદી આપણે ત્યાં કારકિર્દી ઘડતરની તકોમાં આવી નથી ! શિક્ષણ માટે ભવ્ય પરંપરા નહિ, જેમને પોતાની જાતને બહેતર બનાવવાની તમન્ના છે, એવા સ્ટુડન્ટસ અને ટીચર્સ જોઈએ તો ખ્યાલ આવે કે કેવળ ભારત પાસે કૃષ્ણની ગીતા જેવો ધર્મગ્રંથ છે, જેમાં અંતે યથેચ્છસિ તથા કુરુની, વ્યક્તિને બદલે વ્યવસ્થા અને મોભાને બદલે મૂલ્યોને પ્રાધાન્ય આપતી હ્યુમન ડેમોક્રસીને સંસારનો સૌ પ્રથમ જયઘોષ છે !

રજનીશે કહેલું : ભારત જમીનનો ટૂકડો નથી, રાજકીય એકમ નથી, ઐતિહાસિક વિગત નથી. ભારત તો એક તરસ છે. જીવનના સત્યને પામવાની ! ભારત, સત્વ, રજસ, તમસનું સંતુલન છે. ચેતનાની ચમકથી આ ભૂમિને માનવ, મનુષ્ય એવો શબ્દ આપીને મનની સ્વતંત્રતાને પોષી છે. (ક્યાંક એનો જ સંબંધ હ્યુ-મન સાથે હશે ?) ભારત કોઈ નકશાના અર્થવાળું રાષ્ટ્ર નથી. કારણ કે એને કોઈ સીમમાં બાંધીને એની વ્યાખ્યા કરી શકાય એમ નથી. એ એવી અદશ્ય ઊર્જા છે, જે દેખાતી નથી છતાં સ્પર્શી જાય છે. અહીં એટલે જ મહાન ઋષિઓ 'દષ્ટા' કહેવાયા. જેમણે ભારતને એની ઉદાર અને ઉદાત્ત અખિલાઈમાં જોયું -એ દર્શન કરનાર દષ્ટા. કેવળ ગ્રાહક બનીને ફરવાથી આ દેશનું પર્યટન ના થાય. એ માટે સંવેદનની સફર કરવી પડે. કબીર હોય કે આપા ગીગા. બુદ્ધ હોય કે મહાવીર - આ ફક્ત ફિલોસોફર નથી, મિસ્ટિક છે. જેવા જગતમાં ક્યાંય શોધ્યા ના જડે એવા. આઈન્સ્ટાઈને બ્રહ્માંડના ગણિત પર કામ કર્યું, નચિકેતાએ બ્રહ્મના ગણિત પર કામ કર્યું!

તો શું છે ભારત ? એ તહેઝીબથી વિશેષ એવું તિલસ્મ છે, નકશો નહિ, નાગરિકો છે !

૩૦૨, ઉજાશ ફ્લેટ,
નાલંદા પાર્કની બાજુમાં, અમીન માર્ગ,
કાલાવડ રોડ, રાજકોટ,
મો. ૯૮૨૫૪૩૭૩૭૩

મીડિયાની દુનિયા : જૂનાં માધ્યમો વત્તા નવાં માધ્યમો બરાબર વિકસતાં માધ્યમો

— કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ

સમાચાર, ખબર કે ન્યૂઝ એવી વસ્તુ છે જેના વગર દુનિયાને ચાલ્યું નથી અને ક્યારેય ચાલવાનું નથી. દરેકને એ જાણવાની ઇચ્છા રહેવાની જ છે કે તેની આજુબાજુમાં અને દેશ-દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે. અંગ્રેજી મીડિયામાં 'વાઉ ફેક્ટર'ની બહુ વાતો થાય છે. ન્યૂઝમાં 'વાઉ' ફેક્ટર હોવું જોઈએ. આ જ સંદર્ભમાં થોડીક જુદી રીતે કહીએ તો ગુજરાતીમાં 'હોં' ફેક્ટર, 'એમ!' ફેક્ટર અને 'હોય નહીં' ફેક્ટર કામ કરે છે! વાચકની આંખ થોડીક પહોળી થાય અને કાન થોડાક સરવા થાય એ ખરા ન્યૂઝ. સમયની સાથે બધું જ બદલાય છે અને આ વાત ન્યૂઝને પણ લાગુ પડે છે. સો વર્ષ અગાઉનું, પચાસ વર્ષ પહેલાંનું અને આજનું અખબાર લઈએ અને ન્યૂઝ વાંચીએ તો ન્યૂઝમાં આવેલા પરિવર્તનની ખબર પડે. ઘટનાઓ બદલાતી નથી. અકસ્માત સો વર્ષ પહેલાંનો હોય કે આજનો, ધરતીકંપ જૂનો હોય કે નવો કે પછી ઇલેક્શન વર્ષો અગાઉનું હોય કે આજનું, ઘટનામાં ફેર બહુ નથી હોતો, ઘટનાની રજૂઆતમાં હાથી-ઘોડાનું પરિવર્તન જોવા મળે છે. સવાલ એ થાય કે આજથી પચાસ કે સો વર્ષ પછીના ન્યૂઝ કેવી રીતે અપાતા હશે? એ કલ્પના કરવી પણ અઘરી છે, કારણ કે સો વર્ષ પહેલાં કોઈએ એવું વિચાર્યું નહોતું કે એક દિવસ મોબાઇલ લોકોના હાથમાં હશે અને પાંચ બાય પાંચના સ્ક્રીનમાં તમે દેશ-દુનિયાની કોઈ પણ ચેનલ જોઈ શકશો કે કોઈ પણ ન્યૂઝ વાંચી શકશો.

એક તો ફિલ્મ અને બીજું રેડિયો. ફિલ્મે સમાજમાં જબરજસ્ત ક્રાંતિ લાવી છે. આપણા બધાની જિંદગી પર ફિલ્મોની ઘણી મોટી, સારી અથવા નરસી અસરો છે. ફિલ્મ એક અત્યંત સબળ માધ્યમ છે. જોકે, આપણા દેશ અને મહદંશે આખી દુનિયામાં ફિલ્મ એ મનોરંજનનું માધ્યમ વધુ બની ગયું છે. આપણી સંવેદનાને હચમચાવી મૂકે એવી 'થોટ પ્રોવોકિંગ' ફિલ્મો ઘણી આવી છે, આડકતરી રીતે ફિલ્મોએ સુધારણાનું પણ મોટું કામ કર્યું છે

માણસની બેઝિક પ્રકૃતિ 'જિજ્ઞાસુ' છે. જાણવાનું અને માણવાનું આપણને ગમે છે. આપણને વાત કરવાનાં કારણો જોઈતાં હોય છે અને સમાચાર આવાં અઢળક કારણો પૂરાં પાડે છે. મીડિયા નહોતું ત્યારે પણ મોઢા-મોઢ અને કાનો-કાન સમાચાર ફેલાતા રહેતા. સમાચારની દુનિયા તો આદમ અને ઈવના સમયથી શરૂ થઈ ગઈ હશે એવું કહીએ તો પણ વધુ પડતું નથી. સમયની સાથે માધ્યમો આવતાં ગયાં અને ઉમેરાતાં ગયાં. પ્રાચીન સમયમાં ઢોલ પીટવાની પરંપરા હતી. રાજાએ જે ફરમાન કરવાનું હોય તે ઢોલ પિટાવીને કહેવાતું. જે માણસ ઢોલ પીટીને સમાચાર આપતો એ તો જીવતું જાગતું અને એકદમ લાઇવ માધ્યમ જ હતું ને! નગરના કોઈ એક ચોકમાં દીવાલ કે બોર્ડ પર સૂચના લગાવાતી એ પણ ન્યૂઝ જ હતા.

સમાચાર ઝડપથી પહોંચાડવાની હોડ તો પ્રાચીન સમયથી ચાલતી જ આવી છે. પરિવર્તનની સાથે મીડિયાના પ્રકારો પડતા ગયા. સૌથી પહેલાં ફોક મીડિયા આવ્યું. ભવાઈથી માંડીને નૃત્યનાટિકા દ્વારા જાગૃતિ ફેલાવવાનું કામ થવા લાગ્યું, એ પણ અવેરનેસ અને પબ્લિક ઓપિયન ક્રિએટ કરવાનું જ કામ હતું.

પ્રિન્ટ મીડિયાએ ન્યૂઝની દુનિયામાં ક્રાંતિ સર્જી. આપણા દેશની વાત કરીએ તો આજથી ૨૩૭ વર્ષ અગાઉ ૧૭૮૦માં જેમ્સ ઓગસ્ટસ હિકીએ કોલકાતાથી સૌથી પહેલું અખબાર 'બેંગાલ ગેઝેટ' શરૂ કર્યું. શરૂઆત સ્લો હતી, પણ પછી પ્રિન્ટ મીડિયાએ જબરજસ્ત વિકાસ સાધ્યો. ઇતિહાસમાં બહુ નથી પડવું પણ એક વાત છાતી ઠોકીને કહી શકાય એમ છે કે જે દબદબો પ્રિન્ટ મીડિયાએ જોયો છે એવો હજુ સુધી બીજાં માધ્યમોએ જોયો નથી. અમુક અંશે તો આજે પણ બીજાં માધ્યમો પ્રિન્ટને ફોલો કરે છે. ભવિષ્યમાં કદાચ સ્થિતિ બદલાય પણ અત્યાર સુધી તો પ્રિન્ટનો દબદબો કાયમ રહ્યો છે. ત્યાં સુધી કે ઇન્ટરનેટ વર્લ્ડમાં હજુ પણ અખબારી જૂથોની વિશ્વસનીયતા જ સૌથી વધુ રહી છે. પેપરની જગ્યા સ્ક્રીને લીધી છે, પણ વેબસાઇટ કે એપ્લિકેશન્સ તો હજુ અખબારી દુનિયાની જ વધુ જોવાય છે. નો ડાઉટ, દરેક માધ્યમની પોતાની ખૂબીઓ અને ખામીઓ છે, પોતાના પ્લસ અને માઇનસ પોઇન્ટ્સ છે અને દરેકની પોતાની આગવી ઓળખ છે.

ફોક અને પ્રિન્ટ મીડિયા પછી ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા આવ્યું. બે માધ્યમોની વાત કરવાનું મન થાય છે. એક તો ફિલ્મ અને બીજું રેડિયો. ફિલ્મે સમાજમાં જબરજસ્ત ક્રાંતિ લાવી છે. આપણા બધાની જિંદગી પર ફિલ્મોની ઘણી મોટી, સારી અથવા નરસી અસરો છે. ફિલ્મ એક અત્યંત સબળ માધ્યમ છે. જોકે, આપણા દેશ અને મહદંશે આખી દુનિયામાં ફિલ્મ એ મનોરંજનનું માધ્યમ વધુ બની ગયું છે. આપણી સંવેદનાને હચમચાવી મૂકે એવી 'થોટ પ્રોવોકિંગ' ફિલ્મો ઘણી આવી છે, આડકતરી રીતે ફિલ્મોએ સુધારણાનું પણ મોટું કામ કર્યું છે.

'ટોઈલેટ એક પ્રેમકથા' એ વડાપ્રધાનની યોજનાને જ ઉજાગર કરી છે ને? આવી ફિલ્મોનું તો લાંબું લિસ્ટ બને એમ છે જેણે સમાજ સુધારણા અને વિકાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય. આમ છતાં ફિલ્મો મનોરંજન તરફ વધુ ઢળેલી છે. અલબત્ત, મનોરંજન એ પણ સમાજ માટે કંઈ ઓછું જરૂરી નથી. દરેક માધ્યમો થોડા-ઘણા અંશે મનોરંજન તો પીરસે જ છે, ફેર છે એ માત્ર 'માત્રા'માં છે.

રેડિયો નવી ક્રાંતિ લઈને આવ્યું. એક સમયે રેડિયો એ લોકોની જિંદગીનો જબરજસ્ત હિસ્સો બની ગયું હતું. આપણે ત્યાં દાયકાઓ સુધી રેડિયો સરકારી હાથોમાં રહ્યું. મનોરંજન સાથે ન્યૂઝનું આ માધ્યમ ધીમે ધીમે ખીલતું રહ્યું. ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમના ઉદય સાથે રેડિયોનો સૂરજ થોડો આથમતો લાગ્યો. જોકે, એફએમ રેડિયોએ રેડિયોનો સૂરજ ડૂબવા ન દીધો. રેડિયો પાછો ઊંચકાયો. આજે રેડિયો ઘરો કરતાં રોડ ઉપર એટલે કે વાહનોમાં વધુ સંભળાય છે. એફએમ રેડિયોમાં પણ ન્યૂઝના અંશો તો આવતા જ રહે છે પછી એ ટ્રાફિક બીટ હોય કે ક્રિકેટનો સ્કોર હોય, વરસાદની આગાહી હોય કે પછી કુદરત કે માનવસર્જિત કોઈ આફત હોય. નેચરલ ડિઝાસ્ટર વખતે હજુ પણ હેમ રેડિયો યાદ આવી જાય છે.

રેડિયો પછી ટેલિવિઝન, ઇન્ટરનેટ અને મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ આવ્યાં. અત્યારે માધ્યમનો સુવર્ણ યુગ ચાલે છે. જોકે, આવું તો દાયકાઓથી કહેવાતું આવ્યું છે. સાચી વાત એ છે કે માધ્યમોનું આ સુવર્ણ, સમયની સાથે વધુ ને વધુ ચળકતું જાય છે. હવે તો કોઈ ઘટના બને એટલે મોબાઇલ પર તરત જ તમને એક બીપર સાથે અલર્ટ મળે છે. સમાચાર તમને કહે છે કે, હું આવ્યો! મને જુઓ, મને સાંભળો. અત્યારનો સમય ઇન્સ્ટન્ટ ન્યૂઝનો છે. ટેલિવિઝન, વેબસાઇટ્સ કે એપ્લિકેશન્સની વાત વધુ નથી કરતો, કારણ કે મારે જે વાત કરવી છે એ જરાક જુદી છે. આમ તો આ વાત નવી નથી, પણ જે આજથી ચાર દાયકા અગાઉ કહેવાઈ હતી એ વાત આજના સંદર્ભમાં કેટલી સાચી પડી છે એ વાત મારે કહેવી છે.

કોઈ પણ નવું માધ્યમ આવે ત્યારે જૂના માધ્યમની હાલત શું થાય છે? રેડિયો આવ્યો ત્યારે બધા લોકો એવું કહેતા અને ઘણા લોકો એવું માનતા કે હવે ન્યૂઝપેપર કોઈ નહીં વાંચે, હવે તો બધા રેડિયોમાં સમાચાર સાંભળશે! એવું થયું ખરું ? તેનો જવાબ છે, ના! ટેલિવિઝન આવ્યું ત્યારે વળી એવી વાતો થઈ કે લોકો હવે ન્યૂઝ જોશે અને સાંભળશે, છાપામાં વાંચશે નહીં કે રેડિયો પર સાંભળશે નહીં! એવું પણ થયું ખરું? એનો જવાબ પણ 'ના' જ છે. ટીવીનું દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ અસરકારક બન્યું, પણ જૂનું માધ્યમ ખતમ તો ન જ થયું, ઊલટું વધુ સશક્ત બન્યું. ઇન્ટરનેટ અને મોબાઇલ એપ્લિકેશને નવા આયામો સર્જ્યા. બધુ ઈસી મિનિટે અને તમે જ્યાં હોવ ત્યાં મળવા લાગ્યું. પાંચ બાય પાંચ સ્ક્રીનના મોબાઇલે આખી દુનિયા હથેળીમાં રમતી અને આંગળીના સ્પર્શથી જીવતી કરી દીધી છે.

નવાં નવાં માધ્યમો આવતાં રહ્યાં છે અને હજુ ભવિષ્યમાં પણ આવતાં રહેશે. જોકે, જૂનું એકેય માધ્યમ નાશ પામ્યું નથી. મીડિયાની દુનિયામાં માર્શલ મેકલુહાન નામના એક મહાન નિષ્ણાત થઈ ગયા. માર્શલ મેકલુહાને 'ધ મીડિયમ ઇઝ મેસેજ,' 'ગ્લોબલ વિલેજ' 'બિગ મીડિયા, લિટલ મીડિયા' જેવી અનેક કમ્યુનિકેશન થિયરીઝ આપી. મૂળ કેનેડિયન અને અમેરિકામાં ભણાવનાર માર્શલ મેકલુહાનના અવસાનને ૩૭ વર્ષ થઈ ગયાં. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૦ના દિવસે ૬૯ વર્ષની વયે તેમણે આ જગતમાંથી વિદાય લીધી. મજાની વાત એ છે કે તેમણે કહેલી વાતો ધીમે ધીમે સાચી પડી રહી છે. ઇન્ટરનેટ અને વેબસાઇટ જેવું માધ્યમ હશે તેવી આગાહી પણ તેમણે દાયકાઓ અગાઉ કરી હતી.

સૌથી મહત્ત્વની થિયરીમાં તેમણે જે કહ્યું એ અદ્ભુત સાબિત થતું જાય છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, જ્યારે પણ કોઈ નવું માધ્યમ આવે છે ત્યારે જૂનું માધ્યમ ખતમ થતું નથી, પરંતુ જૂના માધ્યમની સુષુપ્ત શક્તિઓ ખીલે છે અને જૂનું માધ્યમ તેનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે. સર્વાઇવ માટે જૂનું માધ્યમ નવું નવું શોધતું રહે છે અને જીવતું રહે છે! સર્વાઇવલ ઓફ ફિટેસ્ટ જેવી જ થોડીક આ વાત છે. આ જ સંદર્ભે થોડીક વધુ વાત કરવી છે.

ઇન્ટરનેટ, એપ્લિકેશન્સ, ટેલિવિઝન અને રેડિયો આવ્યાં છતાંયે ૨૩૭ વર્ષનું થયેલું અખબાર ખતમ તો નથી થયું ઊલટું વિકાસ પામ્યું છે! તમે જુઓ અખબારે પણ સમય મુજબ તથા નવાં માધ્યમો આવતાં ગયાં એમ પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓ શોધી છે અને ખીલવી છે. અગાઉના અખબારની કલ્પના કરો. તદ્દન બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ અખબાર હતું. પહેલાં તો ફોટા પણ નહોતા. ધીમે ધીમે બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટ ફોટોઝ આવ્યા. જૂનાં અખબારોમાં તો એવા ફોટા આવતા કે ચહેરા ઓળખવામાં પણ આંખોએ મહેનત કરવી પડે. પ્રિન્ટિંગ ટેક્નોલોજી પણ સમયાંતરે વિકસતી ગઈ. કલર પ્રિન્ટિંગ આવ્યું. પહેલાં એકાદ પાનું કે થોડાક ફોટા કલર થતાં. આજે તો આખેઆખું અખબાર કલરમાં છપાય છે. અખબારી જગતને સમજાયું કે ટકવું હશે તો કંઈક નવું નવું કરતું રહેવું પડશે, આ રીતે એવી સુષુપ્ત શક્તિઓ જ બહાર આવવા લાગી. મેગેઝિન્સને ટક્કર આપવા માટે પૂર્તિઓ શરૂ થઈ. છાપા વિશે એવી પણ વાતો થઈ કે છાપું તમે હોલ્ડ કરી રાખી શકો છો. હાથમાં પકડી રાખો છો. આ મારું છાપું છે એવું ફીલ કરી શકો છો. એ તમને સ્પર્શેલું રહે છે. ન્યૂઝચેનલનું એવું નથી. એ તો તમારે દૂરથી જોવી પડે છે. હા, મોબાઇલ હાથમાં રાખીને એપ્લિકેશન જોઈ-વાંચી શકો છો, પણ એમાંયે છાપાંની ફીલ નથી આવતી. હવે આ દલીલ કેટલી સાચી અને કેટલી માનવી, એ વ્યક્તિએ પોતાની રીતે નક્કી કરવાનું છે. બુક્સ

વાંચનાર એવું કહે છે કે બુક હાથમાં રહી બેઠાં બેઠાં કે આડા પડીને બુક વાંચવાની મજા આવે છે, એવી મજા ઓનલાઇન બુક વાંચવામાં નથી આવતી. જોકે આ માન્યતા બદલી શકે છે. હજુ હાથમાં બુક લઈને વાંચવાની શરૂઆત કરનારી જનરેશન છે, પણ ભવિષ્યમાં સિનારિયો બદલાઇ પણ શકે છે. આમ છતાં જે નથી બદલાવાનું એ 'રીડિંગ' છે. કાગળ પર છપાયેલું વાંચો કે સ્ક્રીન ઉપર ઊપસેલું વાંચો, વાત વાંચવાની છે, વાત જાણવાની છે અને વાત માણવાની છે. ગમે તે હોય છાપાનું અસ્તિત્વ ખીલ્યું છે એ વાતમાં તો કોઈ ના કહી શકે એમ નથી અને આ વાતને સાચી પાડે એવા આંકડા પણ મોજૂદ છે.

આપણા દેશમાં અખબારોના ફેલાવાની નોંધ રાખતી એબીસી એટલે કે, ઓડિટ બ્યૂરો ઓફ સર્ક્યુલેશનના ફિગર કહે છે કે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં અખબારના ફેલાવામાં એકસઠ ટકાનો જંગી વધારો થયો છે. આ દસ વર્ષમાં અખબારની ૨.૩૭ કરોડ કોપી વધી છે. ૨૦૦૬માં અખબારોનો ફેલાવો ૩૯.૧ મિલિયન હતો જે ૨૦૧૬માં ૬૨.૮ મિલિયન થયો. જોકે, વિદેશમાં અખબારના સર્ક્યુલેશનમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. ૨૦૧૫ના આંકડા મુજબ યુનાઇટેડ કિંગડમમાં સૌથી વધુ બાર ટકાનો ઘટાડો નોંધાયો છે, જ્યારે અમેરિકામાં સાત ટકા તથા જર્મની અને ફ્રાંસમાં ૩ ટકાનો ઘટાડો થયો છે. જોકે, સામાપક્ષે વિદેશનાં અખબારોની વેબસાઇટ્સ અને એપ્લિકેશનના વાચકોની સંખ્યામાં વધારો છે. આપણા દેશમાં પણ નેટ અને એપ્લિકેશનમાં અખબારી ગૃહની વિશ્વસનીયતા જ ટકી રહી છે.

અખબારોમાં જે મહત્ત્વના ફેરફાર થતા તેમાં ઊડીને આંખે વળગે એવો એક ફેરફાર અખબારના લે-આઉટમાં થયો છે. હવે અખબારનો લે-આઉટ પણ સ્ક્રીન જેવો થયો છે. ટેલિવિઝન અને મોબાઇલના આગમન પછી લોકોએ સ્ક્રીન જોવાની આદત પડી ગઈ છે. રીડરની આંખો સ્ક્રીનથી ટેવાઈ ગઈ છે અને એટલે જ છાપાનાં પાનાં પણ સ્ક્રીન જેવાં થવા લાગ્યાં છે. સમાચાર એ જ છે, પણ ન્યૂઝનું ફોર્મેટ બદલાયું છે. લોકોને લાંબું વાંચવાની આદત છૂટતી જાય છે એટલે હવે હેડિંગ અને પેટા હેડિંગ તથા ઈન્ટ્રોમાં મુખ્ય વાત કહી દેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બુલેટ પોઇન્ટ્સથી નાના-નાના બોક્સમાં ટુ-ધ પોઇન્ટ વાત કહેવામાં આવે છે. અખબારમાં હજુ ઘણી સુષુપ્ત શક્તિઓ છે જે ધીમે ધીમે બહાર આવી રહી છે. તમે માર્ક કરો આ બધું જ માર્શલ મેકલુહાન જે કહી ગયા છે એ વાત સાબિત કરે છે.

આવતીકાલનું અખબાર કેવું હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ભવિષ્યની આગાહી અઘરી છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં મીડિયા જગતના એક મિત્રએ એવી આગાહી કરી હતી કે ભવિષ્યમાં ફેરિયાઓ છાપાને બદલે સીડી આપી જતા હશે! લોકો ટીવી સાથે જોડાયેલા સીડી ડ્રાઇવમાં સીડી ઈન્સર્ટ કરી અખબાર વાંચશે. લેપટોપ પર પણ જોશે. હવે તમે જુઓ, આ આગાહી સાવ ખોટી પડી છે. હવે તો સીડી જ લુપ્ત થવાને આરે આવીને ઊભી છે. પેન ડ્રાઇવ અને મોબાઇલમાં મેમરી કાર્ડની સતત વધતી જતી કેપેસિટીએ વાત જ બદલી નાખી છે. એટલે જ કોઈ આગાહી કરવી શક્ય નથી. હા, એટલું કહી શકાય કે કાગળ દિવસે ને દિવસે મોંઘા થતા જાય છે અને નેટ-મોબાઇલમાં સ્પીડ અને કેપેસિટી સતત વધતી જાય છે અને સસ્તી થતી જાય છે પરિણામે અખબારના ભવિષ્યના અસ્તિત્વ સામે સવાલ થઈ શકે! જોકે, ન્યૂઝ તો ન્યૂઝ જ રહેવાના છે.

મેન વર્સિસ રોબોટની વાતો પણ ચાલે છે. હમણાં એક રોબોટે એક ન્યૂઝ લખી આપ્યા. સવાલ એ પણ ચર્ચામાં છે કે શું હવે રોબોટ જ ન્યૂઝ લખશે? માનો કે ન્યૂઝ લખી શકે પણ ન્યૂઝના અલગ અલગ એંગલનું શું? માનો કે ન્યૂઝ આપી દે તો પણ વ્યુઝનું શું? એ તો આખરે માણસના મગજ, વિચાર, ચિંતન અને મનનથી જ આવવાના જ છે ને? બાકી તો જોઇએ કે આગળ આગળ શું થાય છે, અમુક સવાલોના જવાબ સમય સિવાય કોઈ આપી શકતું નથી!

અખબાર ઉપરાંત રેડિયો, ટેલિવિઝન, વેબસાઇટ્સ અને એપ્લિકેશનની વાત કરીએ તો હજુ એની પણ અઢળક સુષુપ્ત શક્તિઓ ધરબાયેલી છે એ પણ સમય જતાં બહાર આવવાની છે, કારણ કે એનાં અસ્તિત્વ સામે પણ સવાલો ઊઠવાના જ છે. હવે તો એપ્લિકેશનમાં પણ વીડિયો ક્લિપ્સ આવવા જ માંડી છે, અગાઉ તો માત્ર ટેક્સ્ટ જ હતી. ટેલિવિઝન સામે પણ પડકારો વધતા જાય છે. મોબાઇલના વિકાસ સાથે ટેલિવિઝનની વ્યૂઅરશિપ સામે પણ સવાલો ખડા થયા છે. હવે ટેલિવિઝન સામે લોકો ખોડાયેલા નથી રહેતા. જોકે, ટેલિવિઝન ચેનલ્સ પણ મોબાઇલમાં આવી ગઈ છે. જે રીતે પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે એ અનોખું અને અદ્‌ભુત છે. જુદાં જુદાં માધ્યમમાં એકબીજા સાથે જોડાઈ રહ્યા છે. સિરિયલો હવે મોબાઇલ એપ્લિકેશન માટે બનવા લાગી છે. ફિલ્મો ચીપમાં મળવા લાગી છે. મીડિયાની દુનિયા દરરોજ નવો નવો આકાર ધરતી જાય છે.

મીડિયાની વાત નીકળી છે તો થોડીક વાત સોશિયલ મીડિયાની પણ કરી લઈએ. સોશિયલ મીડિયાએ દરેક વ્યક્તિને મહત્ત્વની બનાવી દીધી છે. મીડિયામાં 'સિટિઝન જર્નાલિઝમ' એક ખ્યાલ પ્રવર્તે છે. જોકે, સોશિયલ મીડિયા આવ્યા પછી લોકો માટે કામચલાઉ પત્રકાર કે લેખક બનવાની શક્યતાઓ વધી ગઈ છે. લોકોની ક્રિએટિવિટીને જબરું અને મોકળું મેદાન મળ્યું છે. આમ છતાં સોશિયલ મીડિયા સામે સૌથી મોટો જે સવાલ છે એ વિશ્વસનીયતાનો છે. શું સાચું અને કેટલું સાચું એ કહેવું અઘરું બને છે. કોઈપણ માણસ કંઈ પણ વહેતું મૂકી દે છે, ખરાઈ થતી નથી, સત્ય તપાસાતું નથી એટલે એ જોખમી બને છે. અફવા હવે સોશિયલ મીડિયાથી સૌથી વધુ ફેલાઈ રહી છે. સામાપક્ષે મીડિયાએ પણ પોતાનો દબદબો જાળવવા સોશિયલ

મીડિયાનો સહારો લેવો પડે છે. સોશિયલ મીડિયામાં પણ જોકે, મીડિયાની વિશ્વસનીયતા બરકરાર રહી છે. હવે શું કહેવાયું છે એનું મહત્ત્વ ઓછું છે, પણ કોણે કહ્યું છે એનું ઇમ્પોર્ટન્સ વધી ગયું છે. ફેક ન્યૂઝની બોલબાલા વધતી જાય છે અને મીડિયાએ હવે એ કામ પણ કરવું પડે છે કે કયા ન્યૂઝ સાચા છે અને કયા સમાચાર ખોટા છે. કઈ વીડિયો ક્લિપ ક્યાંની છે અને ક્યારની છે! કોઈ મોટી તોફાની ઘટના વખતે ઇન્ટરનેટ કેમ બંધ કરવું પડે છે? તેનું કારણ એ જ કે દરેકની દાનત માત્ર જાણકારી આપવાની નથી હોતી, ઘણાની દાનત ઉશ્કેરવાની હોય છે, જે બળતામાં ઘી હોમવાનું કામ કરે છે. સોશિયલ મીડિયામાં મેચ્યોરિટીની જરૂર છે. જોકે, દરેક વ્યક્તિ પાસે બધાનું ભલું ઇચ્છે તેવી મેચ્યોરિટીની અપેક્ષા રાખવી વધુ પડતી છે, મીડિયા હાઉસીઝ હજુ સમાજ અને લોકોના હિતોના મુદ્દે કટિબદ્ધ છે.

આજે કંઈ પણ અચાનક જ ‘વાઇરલ’ થઈ જાય છે. વળી આ મુદ્દે પણ માર્શલ મેકલુહાન યાદ આવી જાય છે. માર્શલ મેકલુહાને દાયકા અગાઉ કહ્યું હતું કે એક એવો સમય આવશે જ્યારે દરેક માણસ એટલિસ્ટ એક દિવસ પૂરતો પણ પ્રખ્યાત થઈ જશે! આજે એવી ઘટનાઓ બને છે કે કોઈ વ્યક્તિ અચાનક જ ન્યૂઝમાં આવી જાય છે, તેની ચર્ચા થાય છે અને થોડા જ સમયમાં એ ભુલાઈ પણ જાય છે. કોઈ માણસ એકાદો સ્ટન્ટ કરીને ‘વાઇરલ’ થઈ જાય છે, વાઇરલ થવાની ઘેલછા પણ સતત વધતી જવાની છે. દરેકને અઢળક લાઇક્સ, કમેન્ટ્સ અને વ્યુઝ જોઈએ છે. આવી ઘેલછા લેટેસ્ટ મીડિયાને વધુ રોમાંચક બનાવી રહી છે. એ વાત જુદી છે કે નવાં માધ્યમોએ ઘણા સાયકોલોજિકલ ઇસ્યુઝ ઊભા કર્યા છે. એ તો થવાનું જ છે, સમય સવાલો અને સમસ્યાઓ પણ સર્જતો રહે છે! સમસ્યાની ખૂબી એ પણ છે કે એ ઊભી થાય એ સાથે એના ઉકેલ શોધવાની કવાયત પણ શરૂ થતી હોય છે. સતત આવતા પરિવર્તન એટલે જ તો રસપ્રદ બનતા હોય છે.

માધ્યમોના વિકાસ અને પરિવર્તન સાથે એક જે ફેર થયો છે એ પણ નોંધવા અને વિચારવા જેવો છે. લોકો હવે માહિતી અને જ્ઞાનમાં ભેળસેળ કરવા લાગ્યા છે. ઇન્ફર્મેશન અને નોલેજ એ જુદી જુદી વસ્તુ છે. અત્યારનો યુગ માહિતીના વિસ્ફોટનો છે. ચારે બાજુથી એમબી નહીં, પણ ટીબી (ટેરાબાઇટ) મોઢે માહિતીઓ ઠલવાતી રહે છે. લોકોની જાણકારી વધી છે, પણ સમજદારી વધી છે ખરી? આ એક અભ્યાસનો વિષય છે. આપણને બધી માહિતી હોય એટલે આપણે જ્ઞાની થઈ જતાં નથી. માહિતીનું વાંચન સતત વધતું જાય છે, પણ જ્ઞાનના વાંચનનું શું? કયું વાંચન જિંદગીને વધુ સરળ, સહજ અને જીવવા જેવી બનાવે છે? જિંદગીના દરેક પ્રશ્નોના જવાબ ગૂગલથી મળવાના નથી. ગૂગલ પાણી વિશે સમજાવી શકે, પણ તરસ તો અનુભવે જ સમજાય. પ્રેમની વ્યાખ્યા આવડી જાય એનાથી પ્રેમનો અહેસાસ ન થાય. ઝાડ કેવી રીતે ઊગે એ જાણી શકાય, પણ કૂંપળની નજાકત તો સંવેદનાથી જ અનુભવી શકાય. સરવાળે માણસ જિંદગીથી નજીક જઈ રહ્યો છે કે દૂર, એ સવાલ તો ઠેરનો ઠેર જ છે.

આપણે કેટલું વાંચીએ છીએ એની સાથે શું વાંચીએ છીએ એ પણ વિચારવા જેવો સવાલ તો છે જ! જોકે, બુક્સના રીડિંગમાં હજુ ઇન્ડિયન્સ ઘણા આગળ છે. તમને એ જાણીને કદાચ આશ્ચર્ય થશે કે આપણે બુક્સ રીડિંગમાં નંબર વન છીએ! વર્લ્ડ કલ્ચર સ્કોર ઇન્ડેક્સના લેટેસ્ટ ફિગર્સ મુજબ ઇન્ડિયન્સ દર અઠવાડિયે ૧૦.૪૨ કલાક બુક્સ વાંચે છે જે વિશ્વમાં સૌથી વધુ છે! ઇઝ ઇટ નોટ સમથિંગ ઇન્ટરેસ્ટિંગ? આપણી સરખામણીમાં થાઇલેન્ડમાં ૯.૨૪ કલાક, ચીનમાં ૮ કલાક, ફિલિપાઇન્સ ૭.૩૬ કલાક, ઇજિપ્ત ૭.૩૦ કલાક, એક રિપબ્લિક ૭.૨૪ કલાક, રશિયા ૭.૦૬ કલાક, સ્વિડન ૬.૫૪ કલાક, ફ્રાંસ ૬.૫૪ કલાક અને દસમા નંબરે સાઉદી અરેબિયાના લોકો અઠવાડિયે સરેરાશ ૬.૪૮ કલાક બુક વાંચે છે. અમેરિકા ૫.૪૨ કલાક સાથે બાવીસમા નંબરે અને બ્રિટન ૫.૧૮ કલાક સાથે છવ્વીસમા નંબરે આવે છે. મતલબ અખબારો સાથે બુક્સના રીડિંગમાં પણ આપણો દેશ આગળ છે!

બાય ધ વે, તમે આખા દિવસમાં કેટલો સમય અખબાર વાંચો છો? કેટલો સમય ટીવીમાં ન્યૂઝ જુઓ છો કે પછી એપ્લિકેશનમાં ન્યૂઝ વાંચો કે જુઓ છો? લોકોનો ઘણો સમય હવે મોબાઇલ ખાઈ જાય છે, આ મોબાઇલના સમયમાંથી પણ સમય ખૂંચવી લેવા મીડિયા હાઉસિઝ સજ્જ બન્યા છે. મોબાઇલથી ન્યૂઝ પહોંચાડવાની હોડ લાગી છે. સૌથી પહેલા ન્યૂઝ કોણે આપ્યા એની નોંધ લેવાય છે. ન્યૂઝ આપવાની સ્પીડ વધી છે. સેકન્ડ્સની નોંધ લેવાય છે.

દરેક માધ્યમ દરરોજ નવું નવું આપવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છે. નિયમિત રીતે રિસર્ચ થઈ રહ્યાં છે. વાંચકોને શું ગમે છે અને શું જોઈએ છે તેનું વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન થાય છે. સાથોસાથ દરેક માધ્યમ પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓ પણ ખીલવી રહ્યું છે. અત્યારનાં માધ્યમોમાં હજુ કેટલી સુષુપ્ત શક્તિ છે? એ તો ખાણ જેવું છે, જેટલું ખોદાતું રહેશે એટલું મળતું રહશે. આમ તો એવું કહેવાય છે કે અત્યારનો સમય એ મીડિયાનો સમય છે, પણ ખરી રીતે તો એમ કહેવાની જરૂર છે જે અત્યારનો મીડિયાનો સમય એ લોકોનો સમય છે. રીડર એ કિંગ છે અને આ રાજાને રાજી રાખવા મીડિયા કોઈ કસર બાકી રાખે એમ નથી! વાચકરાજા મહાન હતો, મહાન છે અને મહાન જ રહેવાનો છે!

સુરિલ-૩, પ્રેરણાતીર્થ દેરાસર પાસે,
સેટેલાઇટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મો - ૯૮૨૫૦૬૧૭૮૭

ધનની અને લક્ષ્મીની પૂજા અલગ કેમ ?

– *ભવેન કચ્છી*

લક્ષ્મી એટલે શું ? અરે દિવાનો મુઝે પહચાનો ધનની અને લક્ષ્મીની પૂજા અલગ કેમ ?

સોનેરી દોરીની ડિઝાઈન ધરાવતી લાલ રંગની સાડી પહેરેલા અને ચાર હાથ ધરાવતાં લક્ષ્મીને કમળ પ્રિય છે.

લક્ષ્મીજીનું વાહન ઘુવડ છે અને આજુબાજુ બે હાથી બિરાજમાન છે આનો મર્મ શું ?

ભારત વિશ્વનો એક માત્ર દેશ છે જ્યાં સંપત્તિના ધન અને લક્ષ્મી એમ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. આપણે સદીઓથી ધનતેરસ અને તે પછીના બે દિવસે દિવાળીએ લક્ષ્મીપૂજન કરીએ છીએ છતાં ક્યારેય મનોમન એવો પ્રશ્ન નથી કરતાં કે ધન અને લક્ષ્મી પૂજનના બે અલગ દિવસો કેમ ? એટલે સુધી કે શ્રીમંતો તરફ નિસાસા નાંખીને એમ પણ કહેતાં હોઈએ છીએ કે, ''જુઓને અમારો શું વાક ગુનો આ શ્રીમંત પર લક્ષ્મીની કેવી કૃપા વરસી છે''

આપણે સદીઓથી ધનતેરસ અને તે પછીના બે દિવસે દિવાળીએ લક્ષ્મીપૂજન કરીએ છીએ છતાં ક્યારેય મનોમન એવો પ્રશ્ન નથી કરતાં કે ધન અને લક્ષ્મી પૂજનના બે અલગ દિવસો કેમ ? એટલે સુધી કે શ્રીમંતો તરફ નિસાસા નાંખીને એમ પણ કહેતાં હોઈએ છીએ કે, ''જુઓને અમારો શું વાક ગુનો આ શ્રીમંત પર લક્ષ્મીની કેવી કૃપા વરસી છે''

દુઃખ તો ત્યારે થાય છે જ્યારે જ્ઞાન થકી કુટુંબ-સમાજમાં એક સંવાદિત જીવન વ્યતિત કરનાર સરસ્વતીની કૃપા મેળવનાર નીતિવાન, ચારિત્ર્યવાન, સ્વાસ્થ્ય સભર જીવન માણનાર વ્યક્તિ પણ શ્રીમંતોને જોઈને તેમની લઘુતાગ્રંથિ વ્યક્ત કરે છે કે, 'અમારા પર સરસ્વતીની કૃપા છે પણ તમારા જેવી લક્ષ્મીની કૃપા નથી.' આપણે ધનવાનને લક્ષ્મીવાન માનીએ છીએ પણ બંનેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ભેદ છે.

ખરેખર તો સરસ્વતીની કૃપા મેળવનાર ઘર ધનની કૃપા નથી હોતી પણ લક્ષ્મીની કૃપા હોય છે અને ધનવાનો લક્ષ્મીની કૃપા મેળવવા તરસતા હોય છે. લક્ષ્મીવાનને એ ખબર નથી કે લક્ષ્મી હોવી એ કર્મનું ફળ હોઈ શકે કેમ કે તેમાં જ્ઞાન, સાત્વિક્તા અને આધ્યાત્મિક્તા જોડાઈ હોય છે. શ્રીમંતને તેનું ધન સજા સમાન લાગી શકે. લક્ષ્મીવાન બહારથી તો ઊજળો અને અમીર દેખાય જ પણ તેનું હૃદય પણ ઉમદા ઠરેલ અને બીજાને જીવાડી જાણનાર હોય. શ્રીમંત શક્ય છે કે અઢળક ધન હોય પણ ત્યાગી પણ ન શકે અને ભોગવી પણ ન શકે જ્યારે લક્ષ્મીવાન તુલનાત્મક રીતે જીવનને પણ માણે અને બીજાને પણ તેમાં સામેલ કરતા આપોઆપ દિવ્યતાના વલયને જન્મ આપે છે.

શ્રીમંતના ધનનો માર્ગ દિવ્યપથ પરનો ન હોય અને તેમાં ય જો છળકપટ, ચાલાકી, શોષણ, માનવ જગતના નિસાસા અને હતાશા ઉમેરાઈ હશે તો સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે ચેઈન રીએક્શન તેમને ચેન નહીં આપે. તેમાં અજ્ઞાનનો લેપ લાગેલો હોઈ લોભ, મોહ, ઈર્ષા, અહંકારી ફ્રી પેકેજની જેમ સામેલ થઈ ગયા હશે.

લક્ષ્મીવાન તુલનાત્મક રીતે ઓછી સંપત્તિથી દુનિયાને નવાઈ લાગે તેમ ધીમી પણ મક્કમ કાચબા ગતિએ ચાલતો હશે અને તેના પર જાણે સુરક્ષાની ઢાલનું કવચ હશે. શ્રીમંતોને લક્ષ્મીવાનની ઈર્ષા થઈ શકે પણ લક્ષ્મીવાન જીવનના વિવિધ રંગો તો માણશે જ પણ આપત્તિની પળે એ હદે બેબાકળો કે પિત્તો નહીં ગુમાવે. અજ્ઞાની જેટલો ઘાંઘો નહીં બને.

આપણી ભાષામાં જ કેવું અદ્ભૂત તત્ત્વજ્ઞાન છે. ઐશ્વર્ય શબ્દ ધનવાન કરતા લક્ષ્મીવાન માટે જ તો છે. રૂપ અને સૌંદર્ય, મોંઘી હોસ્પિટલ અને સ્વાસ્થ્ય, મોઘું ભણતર અને જ્ઞાન એવી લાંબી યાદી છે જેમાં એકને રૂપિયાથી ખરીદી શકાય છે અને બીજાને નહીં.

લક્ષ્મીવાનનો એક રૂપિયો જાણે ભારતમાં ડોલર જેટલી મૂલ્ય તાકાત ધરાવે છે. જ્યારે શ્રીમંતનો ડોલર એક રૂપિયો હોય તેવું લાગે છે.

ઋગ્વેદમાં લક્ષ્મીનો એક વખત ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પણ તેનો અર્થ સંપત્તિની દેવી તરીકે નહીં પણ 'શુભ સૌભાગ્ય' તે પ્રકારનો છે. સંપત્તિ, ધન કે પૈસો સ્થૂળ છે. તેને ચલણ તરીકે જોઈ શકાય છે. જ્યારે સૌભાગ્યમાં ધન અને ધનથી ન ખરીદી શકાય તે બધું સમાવિષ્ટ છે. તદ્‌ઉપરાંત તેના પર જ્ઞાનનું આવરણ (રેપર) છે.

૩૦૦૦ વર્ષ પહેલા જેની રચના થઈ હોવાનું મનાય છે તેવા અથર્વવેદમાં લક્ષ્મીને શુભ, નસીબ, સંપત્તિ, સમૃદ્ધિ, સફળતા અને સુખની અનુભૂતિનો સમન્વય બતાવાઈ છે.

મહાકાવ્યો અને પુરાણ કથા પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુજીનાં ધર્મપત્ની તરીકે લક્ષ્મીજી બિરાજમાન છે. જીવન ઉત્પત્તિ અને સમુદ્રમંથન વખતે શ્રી લક્ષ્મીનો ઉદ્ભવ બતાવાયો છે. દેવો

લક્ષ્મીની બહુમુખી તાકાત જોઈ તેને મેળવવા કે નષ્ટ કરવા એક તબક્કે લક્ષ્મીજીને મારી નાખવા સુધીની યોજના બનાવે છે. ત્યારે લક્ષ્મીજીના સર્જન પ્રજાપતિ દેવોને કહે છે કે તેના કરતા તમે લક્ષ્મીજીને રીઝવીને તેની શક્તિ અને ગુણો કેમ નથી મેળવતા. દેવોએ અંતે તેમ કર્યું. અગ્નિદેવને તેમાંથી અન્ન મળ્યું. સોમદેવને રાજા જેવી પ્રભુત્વતા પ્રાપ્ત થઈ. વરુણદેવને વિશાળ સામ્રાજ્ય, સાવિત્રીને માલિકીભાવ, પશુનને કીર્તિ, સરસ્વતીને પોષણ, અને ત્વસ્ત્રીને જુદા જુદા આકારોની પ્રાપ્તિ થઈ, મિત્ર દેવને લગ્ન યોગ, ઈન્દ્રને બળ, બૃહસ્પતિને જ્ઞાન-પાંડિત્ય લક્ષ્મી પાસેથી મળ્યું હતું. આથી જ લક્ષ્મી જેના પર રીઝે તેને આ તમામની માલિકી તો મળે જ પણ સાથે દેવતત્ત્વ પણ સામેલ હોય જ. શ્રીમંત દાનવ હોઈ શકે પણ સત્માર્ગી વ્યક્તિ યશ, કીર્તિ, ઐશ્વર્ય, અન્ન, પ્રભુત્વ, માલિકી, આધ્યાત્મિક્તા બધાંનો વધતા ઓછા અંશે સ્પર્શ મેળવે છે. લક્ષ્મીની કૃપા હોય તેની જોડે તો ખરેખર સરસ્વતી એક સિક્કાની બે બાજુની જેમ આવે જ. જે જીવનના વિવિધ રંગો, વિદ્યાઓ, પાસાઓ, કળાઓ, સિદ્ધિઓનો ધારક હોય કે પછી સાક્ષર, વિચારક, ચિંતક કે પંડિત હોય તે લક્ષ્મીવાન છે. લક્ષ્મીવાનોને નિભાવવા શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય અને અનિવાર્યતા પણ જોવા મળે છે. ત્રિદેવ પૈકી વિષ્ણુ સમાવિષ્ટ છે તેવા ભગવાન દત્તાત્રેયના પત્ની પણ લક્ષ્મી છે.

'લક્ષ્મી'નો સંસ્કૃતમાં મૂળ શબ્દ 'લક્ષ' છે. 'લક્ષ' એટલે ધ્યાન સાધવું, ધ્યેય બનાવવું, નિરીક્ષણ કરવું વગેરે. એનો અર્થ એમ થાય કે જો તમે એકાગ્ર ચિત્ત સાથે કોઈ સાધના કરો અને પછી જે પ્રાપ્ત થાય તેને લક્ષ્મી કહેવાય છે. આપણા શાસ્ત્રમાં તમામ સિદ્ધિ, તપ, ધ્યાન, હંમેશા પ્રભુ અને આધ્યાત્મિક્તા માટે જ કરવાની રહે છે

સમગ્ર નારીમાં લક્ષ્મી બિરાજમાન છે. જે ઘરમાં નારીનો આદર હશે તે ઘર જુદું જ તરી આવશે. દીકરી આથી જ લક્ષ્મીની કૃપાથી અવતરે છે તેવી માન્યતા આપણે ત્યાં સેવાય છે. પાર્વતી, સીતામાતા, સરસ્વતી અને રૂક્મણિને લક્ષ્મીના આદિરૂપ મનાય છે.

'લક્ષ્મી'નો સંસ્કૃતમાં મૂળ શબ્દ 'લક્ષ' છે. 'લક્ષ' એટલે ધ્યાન સાધવું, ધ્યેય બનાવવું, નિરીક્ષણ કરવું વગેરે. એનો અર્થ એમ થાય કે જો તમે એકાગ્ર ચિત્ત સાથે કોઈ સાધના કરો અને પછી જે પ્રાપ્ત થાય તેને લક્ષ્મી કહેવાય છે. આપણા શાસ્ત્રમાં તમામ સિદ્ધિ, તપ, ધ્યાન, હંમેશા પ્રભુ અને આધ્યાત્મિક્તા માટે જ કરવાની રહે છે. આમ 'લક્ષ્મી' થકી જીવનના ચાર ધ્યેય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો માર્ગ દિવ્યતા તરફ લઈ જવાનો છે. લક્ષ્મીના ચાર હાથ પણ આ સૂચવે છે. લક્ષ્મીજીના હાથમાં કમળ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં કમળ જ્ઞાન, આત્મ સાક્ષાત્કાર અને મુક્તિનું પ્રતીક છે. 'જલકમલવત્ , સંદેહે વિદેહી, રંગેરંગે અરંગી રહેવાનો તે નિર્દેશ કરે છે.'

લક્ષ્મીની આજુબાજુ હાથી હોય છે. હાથી ઉદ્યમ, તાકાત, મસ્તી અને અગ્રસ્થાનનો માલિક છે. હાથી પાણી, વરસાદ અને પ્રજોત્પતિની હાજરી પણ છે. લક્ષ્મીજીનું વાહન ઘુવડ છે દિવસે એટલે કે સુખમાં તો આપણે જોતા જ હોઈશું. પણ દુઃખના અંધકારમાં આપણને દિવ્ય અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઘુવડ જેમ પ્રાપ્ત થાય તેવા નિર્દેશ છે. તેવી જ રીતે ઘુવડની જેમ સુખ અને તેજના મોહમાં મોહાંધ કે મદાંધ ના થઈ જતા તેની પણ ચેતવણી લક્ષ્મીજી આપે છે.

લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ જોતાં, તેના હાથમાંથી ધનની વર્ષા થતી હોય તેમ લાગે છે તે બતાવે છે કે હું તમને જેમ ધન આપું છું તે જોઈને તમે પણ તે રીતે જરૂરિયાતમંદોને ધનનું દાન કરજો.

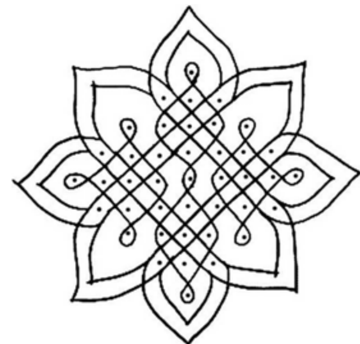
લક્ષ્મીજી સોનેરી દોરા ધરાવતી લાલ સાડી ધારણ કરે છે જે સંપત્તિ અને ઐશ્વર્ય છે જ્યારે તેમના પતિ વિષ્ણુ ઉત્તમ પુરુષ છે. જેમાં રામ, કૃષ્ણ અને મહાદેવના ગુણ છે. અર્થાત્ દંપતિએ વિષ્ણુ-લક્ષ્મી બનીને જીવન વ્યતીત કરવાનું છે.

લક્ષ્મીકૃપા : સુખી વ્યક્તિ માટે આપણે એમ કહેતા હોઈએ છીએ કે 'તેના પર ભગવાનના ચાર હાથ છે.' એટલે કે લક્ષ્મીજીના ચાર હાથ છે. તે પરથી આ કહેવત આવી છે.

અષ્ટલક્ષ્મી : આદિ લક્ષ્મી, ધાન્ય લક્ષ્મી, ધૈર્ય લક્ષ્મી, ગજલક્ષ્મી, સંતાન લક્ષ્મી, વિજય લક્ષ્મી, વિદ્યાલક્ષ્મી અને ધન લક્ષ્મી.

લક્ષ્મીના નામ : પદ્મા, કમલિની, પદ્મપ્રિય, પદ્માલયધારા, દેવી, પદ્મુખી, પદ્માશ્રી, પદ્માસના, પદ્મસુંદરી, શ્રી, શ્રીજા, વિષ્ણુપ્રિયા, ઉલ્કાવાહિની અને જગદીશ્વરી.

એમ-૭૦૪, સર્જન ટાવર,
સુભાષ ચોક પાસે, મેમનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨
મો - ૯૮૨૫૦૬૧૭૮૭

જામસાહેબનું જામનગર

– ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ

જામનગર ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું, કચ્છના અખાત પર વસેલું શહેર છે. ગુજરાત રાજ્યમાં અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા અને રાજકોટ પછીના પાંચમા ક્રમે આવેલું શહેર છે. આઝાદી પહેલાં કાઠિયાવાડમાં કુલ પાંચ વર્ગનાં રાજ્યો હતાં. તેમાં ઈ.સ. ૧૮૮૨ની દેશી રાજ્યોની યાદી મુજબ નવાનગર (જામનગર) પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય હતું. એ બંદર પણ હોવાથી દરિયાની ખાડીના મુખ આગળ રોઝી ટાપુના ઈશાન ખૂણામાં ૪૨ ફૂટ ઊંચા મિનારાની દીવાદાંડી આવેલી છે. એના દરિયાકાંઠેથી સાચાં મોતી મળી આવે છે. એ મોતી પર જામસાહેબનો હક હોઈ, તે બહાર વેચાતાં નથી.

ગુજરાતના સુલતાનોના સમયમાં (ઈ.સ. ૧૪૧૦થી ૧૫૮૩) કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો પર મુસ્લિમોની સત્તા સર્વોપરી હતી. એ વખતે ૨૨૨ જેટલાં દેશી રાજ્યો હતાં. સૌ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતાં હતાં. તેમ છતાં અંદરોઅંદરના વિખવાદને કારણે તેઓ સામસામે તલવારો ટકરાવતા. એમનાં કુસંપનો ગેરલાભ અન્ય શાસકોએ લીધો. મોગલો, મરાઠાઓ અને છેવટે અંગ્રેજો ચડી આવતા, તેમની સત્તાનો ઉપયોગ કરતા અને તેમની પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવીને પાછા જતા. આમ ચાલ્યા કરતું.

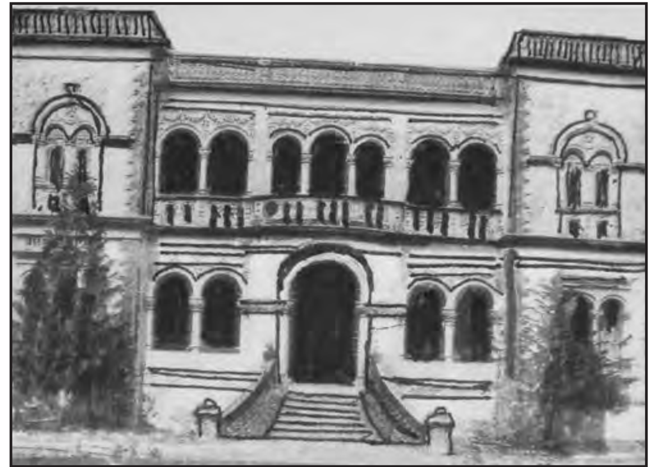
આઝાદી પહેલાં કાઠિયાવાડમાં કુલ પાંચ વર્ગનાં રાજ્યો હતાં. તેમાં ઈ.સ. ૧૮૮૨ની દેશી રાજ્યોની યાદી મુજબ નવાનગર (જામનગર) પ્રથમ વર્ગનું રાજ્ય હતું. એ બંદર પણ હોવાથી દરિયાની ખાડીના મુખ આગળ રોઝી ટાપુના ઈશાન ખૂણામાં ૪૨ ફૂટ ઊંચા મિનારાની દીવાદાંડી આવેલી છે. એના દરિયાકાંઠેથી સાચાં મોતી મળી આવે છે

એ વેળાએ કાઠિયાવાડ, ગોહિલવાડ, સોરઠ, હાલાર એ બધા અલગ પ્રદેશો હતા. પછીથી, કચ્છને બાદ કરતાં સમગ્ર પ્રદેશ કાઠિયાવાડ ગણાયો. આજે એને 'સૌરાષ્ટ્ર' કહીએ છીએ. અહીં ચાવડા સૌ પ્રથમ આવ્યા. તે પછી ચુડાસમા, જેઠવા અને જામ રજપૂતો આવ્યા. તેઓ પોતાની બળકટતા અનુસાર રાજ્યો સ્થાપીને વહીવટ કરવા લાગ્યા. ઈ.સ. ની શરૂઆતમાં રાજ્યોની વિગતો નોંધવાનાં સાધનો અલ્પ પ્રમાણમાં હતાં, તેમાં અનુશ્રુતિઓ પણ ભળતી એટલે શુદ્ધ ઈતિહાસ જાણવાનું અઘરું હતું. તેમ છતાં જે કાંઈ માહિતી મળી શકે, તે નોંધવામાં આવતી. રજવાડાના ઈતિહાસમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે, રાજવીઓની પેઢીઓમાં કેટલાંક નામ એકસરખાં હોય છે. એટલે તેમનો ક્રમ જાણવો અઘરો પડે છે. જામ રાજાઓમાં લાખાજી, હમીરજી, રાવળજી, રણજિતસિંહજી, રાયસંગજી, વિભાજી, સતાજી- એ બધાની સમયાનુસાર ગોઠવણ અડસટ્ટે કરવાની રહે છે.

ઐતિહાસિક નોંધ પ્રમાણે ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે પાવાગઢને ઘેરો ઘાલવાના કાર્યમાં મદદ કરવા બદલ જામ લાખાજીને ૧૨ ગામ ઈનામમાં અપાયાં હતાં. રાજ્યલોભમાં તેમના પિતરાઈ ભાઈએ લાખાજીને મારી નાંખ્યા અને હમીરજી

દેરાણી-જેઠાણીનું સ્મારક

એ. કે. જમાલ ડિસ્પેન્સરી

જાડેજાએ રાજ્ય પર કબજો જમાવ્યો. લાખાજીના પુત્ર જામ રાવળે મોગલ બાદશાહ હુમાયુની સહાયથી કચ્છમાં ગાદી સ્થાપી. કવિ માવદાનજી રચિત 'યદુવંશ પ્રકાશ' માં દર્શાવ્યા અનુસાર જામ રાવળ ચારેક વર્ષ કચ્છમાં રાજ્ય કરીને હાલારની ભૂમિમાં આવ્યા. અહીં રંગમતી નદીના કિનારે 'નવાનગર'ની સ્થાપના કરી, ઈ.સ. ૧૫૪૦. પછીના રાજાઓના રાજયમાં આ નામ વર્ષો સુધી ચાલ્યું. પછી તો જામ રાજાઓના શાસનના સાતત્યને લીધે 'નવાનગર'નું નામ 'જામનગર' થઈ ગયું. પૌરાણિક કથાઓમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે તેમનું રાજ્ય જામનગર જિલ્લામાં આવેલા દ્વારિકાનગરમાં સ્થાપ્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે જામ રાજવીઓ યદુ(જાદવ) વંશમાંથી ઊતરી આવેલા છે.

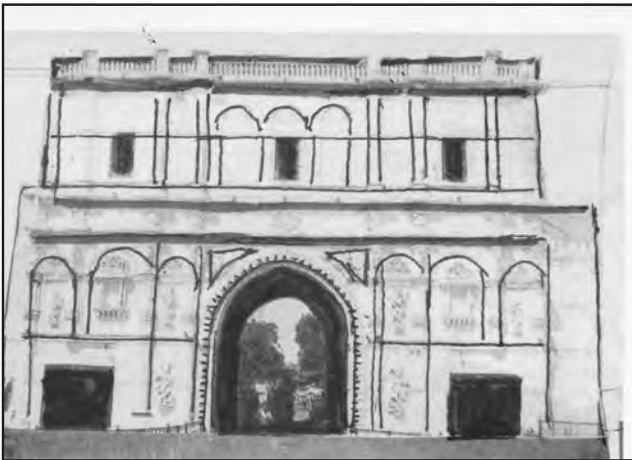
જામનગરમાં કચ્છી બોલી બોલતા થોડાક કચ્છીઓને બાદ કરતાં જાડેજા, સથવારા, આહીર(યાદવ), પટેલ, ભાનુશાળી, મેર, જૈન, લોહાણા, બ્રાહ્મણ, ભોઈ અને વાઘેર ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. તેમાંના કેટલાક સાહસિક લોકો તો દરિયા માર્ગે મુંબઈ પહોંચીને વેપાર કરીને ત્યાંના વતની બની બેઠા છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવતો અને શાંતિપ્રિય છે.

જામનગર બધી જ ઋતુઓ માટેનું હવાઈ મથક, લશ્કરી મથક અને જળમથક છે. સંરક્ષણની ત્રણેય પાંખોનાં મથકો સ્થપાયેલાં છે. અહીંથી બેડી બંદર સાત કીલોમીટર છે, ઉપરાંત રોઝી ટાપુ પર રોઝી બંદર છે. મોટા વહાણો છેક જેટી સુધી આવી શકે એવી સગવડ છે. રેલ્વે મારફત દેશનાં સ્ટેશનો સાથે સંકળાયેલું છે. ગુજરાતમાં જેમ પાટણનાં પટોળાં વખણાય છે, તેમ જામનગરની બાંધણી (સાડીની એક વિશિષ્ટ જાત-ભાત) વખણાય છે.

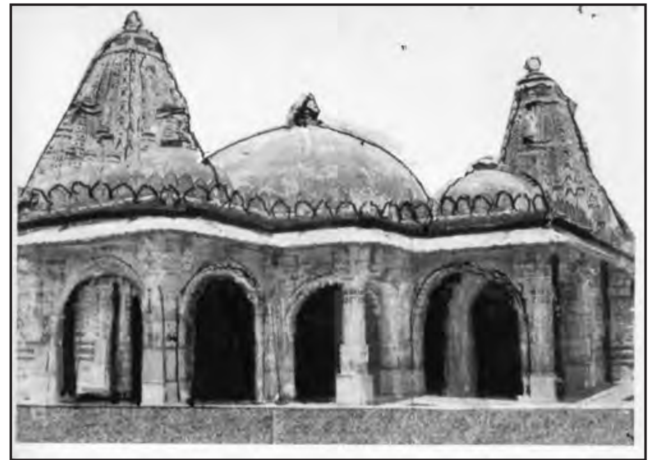
જામનગરમાં શૈવ, જૈન તેમજ સંખ્યાબંધ દેવ-દેવીઓનાં અગણિત મંદિરો આવેલાં છે. આરસપહાણનાં બનેલાં મોટા જૈન દેરાસરોમાં વર્ધમાન શાહ દેરાસર, રાઈસી શાહનું દેરાસર, શેઠનું દેરાસર અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીનું દેરાસર ઈ.સ. ૧૫૭૪થી ૧૬૨૨નાં વર્ષોમાં બંધાયેલાં છે. બાલાહનુમાનનું મંદિર પહેલી ઑગષ્ટ, ૧૯૬૪થી સતત ૨૪ કલાક સુધી રામધૂન માટે વિશ્વવિખ્યાત બન્યું છે અને ગિનીસ બુક રેકોર્ડ નોંધાવી વિશ્વવિક્રમ સર્જ્યો છે. જલારામ મંદિર, બદરી કેદારનાથ મંદિર, નીલકંઠ મહાદેવ, ભીડભંજન મહાદેવ અને કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર, જામનું દેહરું, નાગેશ્વર મંદિર, સિદ્ધનાથ મંદિર- આવાં અનેક મંદિરો અહીં છે. આસપાસમાં સોમનાથ મહાદેવ મંદિર, ઘૂમલી અને નથલખીનાં પ્રાચીન મંદિરો, બરડા ડુંગર પર કિલેશ્વર મંદિર, ગોપનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર પણ આવેલાં છે. તેથી તો જામનગરને 'છોટી કાશી' કહેવાય છે.

જામનગર 'બ્રાસ સીટી' તરીકે પણ ઓળખાતું રહ્યું છે. ત્યાં હજારો કારીગરો પિત્તળની નાની-મોટી વસ્તુઓ બનાવતા હતા. પિત્તળના દાગીના (યંત્રોના વિભાગો) અને લાંબા સળિયા અહીંથી વિદેશ જતા. એ ઉપરાંત એમ.પી.શાહ ઉપેગનગર, શંકર ટેકરી પરનાં કારખાનાં તથા જી.આઈ.ડી.સી.ના ઉપેગો ચાલે છે. રીલાયન્સ ઉપેગોની વિશ્વની સૌથી મોટી તેલ રીફાઈનરી તા. ૧૪, જુલાઈ, ૧૯૯૯માં અહીં સ્થપાઈ છે. તે ઉપરાંત 'એસ્સાર ઓઈલ રીફાઈનરી પણ છે. તેથી જામનગરને 'વિશ્વનું તેલનગર' કહેવાય છે.

જામનગર બધી જ ઋતુઓ માટેનું હવાઈ મથક, લશ્કરી મથક અને જળમથક છે. સંરક્ષણની ત્રણેય પાંખોનાં મથકો

ખંભાલિયા ગેટ

સોળમી સદીમાં બનેલું નાગેશ્વર મંદિર

સ્થપાયેલાં છે. અહીંથી બેડી બંદર સાત કીલોમીટર છે, ઉપરાંત રોઝી ટાપુ પર રોઝી બંદર છે. મોટા વહાણો છેક જેટી સુધી આવી શકે એવી સગવડ છે. રેલ્વે મારફત દેશનાં સ્ટેશનો સાથે સંકળાયેલું છે. અહીંથી ગુજરાતનાં શહેરોની બસ પણ ઊપડે છે.

ગુજરાતમાં જેમ પાટણનાં પટોળાં વખણાય છે, તેમ જામનગરની બાંધણી (સાડીની એક વિશિષ્ટ જાત-ભાત) વખણાય છે. બાંધણી બનાવવાનું કામ ખત્રીઓ કરે છે. તેઓ બંધારા કે રંગારા કહેવાય છે. બાંધણીની ડિઝાઈનના વિવિધ પ્રકાર છે. બારબાગ, બાવનબાગ, વીરભાત, નારીકુંજર ભાત, આંબાડાળ, ચોકીડાળ, મોરઝાડ, કોઠીદાણા, ખંડભાત, બસંત, લહેરિયાભાત રંગ અને ભાતનું મહત્ત્વ ધરાવે છે. છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષથી અહીં બાંધણી બને છે. બાંધણી પહેલાં તો સ્ત્રીઓની સાડી તરીકે જ મહત્ત્વ ધરાવતી હતી. હવે નવી ફેશન તરીકે કુર્તી, ડ્રેસ અને દુપટ્ટા પણ બને છે. પુરુષોને પણ એનું ઘેલું લાગ્યું છે. બાંધણીના સાફા, પાઘડી અને ટાઈ પણ બને છે. સિલ્ક, જ્યોર્જેટ અને સિફોનના કાપડમાં બાંધણી બને છે. બાંધણીની કિંમત રૂ. ૩૦૦થી માંડીને બે લાખ રૂપિયા સુધીની હોય છે. જામનગરની બાંધણીને જિયોલોજિકલ ઈન્ડિકેશન પણ મળ્યું છે.

૭૦૦ એકરના વિસ્તારમાં પથરાયેલું આ તળાવ બે માઈલ જેટલો ઘેરાવો ધરાવે છે. તેનું પાણી જામનગરની પ્રજાને મળે છે. શિયાળામાં આવતાં વિદેશી પક્ષીઓને ખોરાક અને સલામતી પૂરાં પાડે છે. ઈ.સ. ૧૮૪૦માં દુકાળ પડ્યો તે વખતે જામ રણમલજીએ ગરીબ લોકોની રોજી-રોટી પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથી આ તળાવ ખોદાવ્યું હતું

જામનગરનાં જોવાલાયક સ્થળો

દરબાર ગઢ (મહારાજાનો મહેલ) : તેના નિર્માણમાં સ્થાપત્યની રાજપૂત અને યુરોપિયન એમ બન્ને શૈલીઓનો ઉપયોગ થયો છે. તેમાં પથ્થરની કોતરણી, દીવાલ પરનાં ચિત્રો, જાળીના પડદા, અલંકૃત સ્તંભો અને આયના મૂકવામાં આવ્યા છે. દીવાલની બહારની બાજુએ ઝરૂખા બનાવવામાં આવ્યા છે. ઈ.સ. ૨૦૦૧ના ધરતીકંપમાં દરબારગઢને ઘણું નુકસાન થયું હતું.

રણમલ તળાવ (લાખોટા સરોવર) : ૭૦૦ એકરના વિસ્તારમાં પથરાયેલું આ તળાવ બે માઈલ જેટલો ઘેરાવો ધરાવે છે. તેનું પાણી જામનગરની પ્રજાને મળે છે. શિયાળામાં આવતાં વિદેશી પક્ષીઓને ખોરાક અને સલામતી પૂરાં પાડે છે. ઈ.સ. ૧૮૪૦માં દુકાળ પડ્યો તે વખતે જામ રણમલજીએ ગરીબ લોકોની રોજી-રોટી પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથી આ તળાવ ખોદાવ્યું હતું. લગભગ પોણા બસો વર્ષના જૂના લાખોટા તળાવનું એ નિમિત્તે નવીનીકરણ થયું. આ તળાવ ફરતે લોકો બેસી શકે તે માટે છ ઝરૂખાને નવાં રંગરૂપ અપાયાં. જૂના ઝરૂખા જર્જરિત થઈ ગયા હતા, એમનું સમારકામ કરવામાં આવ્યું. તે ઉપરાંત નવા ઝરૂખા જૂની ભાત પ્રમાણે બનાવવા રાજસ્થાની કારીગરોએ પોતાની કલાનો ઉપયોગ કર્યો. ઝરૂખાની બહાર કળશ જેવી કૃતિ પથ્થરમાં કોતરવામાં આવી છે. જૂના, તૂટી ગયેલા ઝરૂખામાં એવો જ રંગ ધરાવતા પથ્થરો ગોઠવી દેવાયા. સામસામા ખાંચા પાડી, લૉકસિસ્ટમથી એકબીજા સાથે પથ્થરોને જોડવામાં આવેલા છે.

ભૂજિયો કોઠો : રણમલ તળાવમાં આવેલો આ કોઠો રક્ષણાત્મક વ્યૂહ જેવો લાગે છે.જૂના સમયમાં લશ્કરનો દારૂગોળો, તોપખાનું વગેરે સલામત રહે તે માટે ચોતરફ

અજિતસિંહજી ક્રિકેટ પેવેલિયન

વિખ્યાત સુખનાથ મંદિર અને અન્ય પ્રાચીન દેરીઓ

પાણી ભરીને રાખવામાં આવતું. તેના ઉપર સર્ચલાઈટ મુકાવી હતી, જેનો પ્રકાશ માઈલો લગી પહોંચતો. આ પ્રકાશ વડે હેલિયોગ્રાફી સંદેશા મોકલવાની વ્યવસ્થા હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૬ના ઓક્ટોબરમાં આ ઈમારતને મ્યુઝિયમમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવી. એના દરવાજા પર કલાત્મક ઝરૂખા મૂક્યા છે. પૂર્વ તરફના મુખ્ય દરવાજાથી ૧૦૦ મીટરના અંતે જામનગરના સ્થાપક જામ રાવળજીનું અશ્વારૂઢ બાવલું યુરોપિયન શિલ્પીઓ પાસે તૈયાર કરાવીને મુકાવ્યું છે. મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર પર લડાઈનાં ચિત્રો અને રાજવીઓનાં તૈલચિત્રો રખાયાં છે.

લાખોટા કોટ : લાખોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલો એક નાનો મહેલ છે. તેને એકદંડિયો મહેલ પણ કહેવાય છે. યુરોપિય અને ભારતીય સ્થાપત્ય શૈલીથી તે બનાવાયો છે. રાજવી પરિવાર માટે હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે જામ વિભાજીએ તે બંધાવ્યો હતો. આ મહેલ સરોવરની સાથે શ્વેત પૂલથી જોડાયેલો છે. તેના અંદરના ઓરડાઓ વિવિધ પ્રકારની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન બન્યા છે. તેમાં ઈ.સ.ની ૯મીથી ૧૮મી સદી સુધીની ચીજો ત્યાં જળવાઈ છે.

સમય જતાં સંસ્થાના વિકાસ માટે દેશભરમાંથી પ્રખર વૈદરાજોને આમંત્રણ અપાયું. એ સૌની સંમતિથી 'આયુર્વેદ વિશ્વવિપલય'ની સ્થાપના થઈ. આ યુનિવર્સિટીમાં માત્ર ભારતના જ નહિ, પણ વિશ્વભરના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. તેમાં પ્રાચીન ભારતીય આયુર્વેદિક સંશોધન અને આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસની કાર્યશાળા ચાલે છે

ધન્વતંરિ મંદિર : (આયુર્વેદ વિશ્વવિદ્યાલય) એ વખતનાં મહારાણી ગુલાબકુંવર બાના મનમાં આયુર્વેદિક દવાઓનો વિચાર સ્ફૂર્યો. તે તેમણે એ વખતના ઈરવીન હૉસ્પિટલના ચીફ મેડીકલ ઑફિસર ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતા સમક્ષ રજૂ કર્યો. એમાંથી આયુર્વેદ કૉલેજનાં બી વવાયાં. એનું શિલારોપણ ઈ.સ. ૧૯૪૪માં થયું અને 'ગુલાબકુંવરબા આયુર્વેદ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. સમય જતાં સંસ્થાના વિકાસ માટે દેશભરમાંથી પ્રખર વૈદરાજોને આમંત્રણ અપાયું. એ સૌની સંમતિથી 'આયુર્વેદ વિશ્વવિદ્યાલય'ની સ્થાપના થઈ. આ યુનિવર્સિટીમાં માત્ર ભારતના જ નહિ, પણ વિશ્વભરના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. તેમાં પ્રાચીન ભારતીય આયુર્વેદિક સંશોધન અને આંતરરાષ્ટ્રીય અભ્યાસની કાર્યશાળા ચાલે છે.

સોલેરિયમ : સૂર્યનાં કિરણોથી અપાતી સારવારનું આ યંત્ર ઈ.સ. ૧૯૩૩માં મૂકવામાં આવ્યું હતું. એ યંત્ર જામ રણજિતસિંહજીએ મંગાવેલું અને સૂર્યકિરણથી ચામડીના રોગ મટાડનાર ડૉક્ટરને તેમણે છેક ફ્રાન્સથી અહીં વસાવ્યા હતા. સોલેરિયમની ઊંચાઈ ૪૦ ફૂટ છે. પ્લેટફોર્મ પર ૧૦ સોલેરિયમ કેબિન બાંધવામાં આવી છે, તે જમીનથી ત્રીસ ફૂટ ઊંચા ટાવર પર ગોઠવવામાં આવી છે.પ્લેટફોર્મ ૧૧૪ ફૂટ લાંબું છે. ૧૩' x ૯' ની ૧૦ કેબિનને સૂર્યની દિશા પ્રમાણે ફેરવી શકાય છે. સૂર્ય આકાશમાં ફરે છે, તે પ્રમાણે કેબિન પણ ફરે છે. કેબિનમાં ખાસ પ્રકારના કાચ લગાવવામાં આવેલા છે. સૂર્યકિરણો તેમાંથી પસાર થાય છે અને દર્દીના રોગ અનુસાર તેની તરંગલંબાઈ ગોઠવાય છે. રોગ પ્રમાણે કિરણો દર્દીના શરીર સુધી પહોંચે છે. રાજાશાહીના વખતમાં વસાવાયેલું આ સોલેરિયમ એશિયામાં એક જ છે.

સ્મશાનગૃહ : જામનગરની ઉત્તર દિશાએ 'માણેકબાઈ મુક્તિધામ' નામે એક સ્માશાનગૃહ નાગમતી નદીનાકિનારે આવેલું છે. તેમાં અનેક દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ, મનુષ્યના જન્મથી માંડીને તેના મૃત્યુ લગીનું જીવનચક્ર, અને

વિભા વિલાસ મહેલ

પ્રતાપ પેલેસ

રામાયણનાં વિવિધ પ્રસંગનાં ચિત્રો આવેલાં છે. શબવાહિની, સ્નાનગૃહ અને પ્રાર્થનાહોલ અહીં આવેલા છે. વિશ્રામકક્ષ અને વાચનગૃહ પણ આવેલાં છે.

પ્રતાપવિલાસ પેલેસ : જામ રણજિતસિંહજીએ બંધાવેલા આ રાજમહેલમાં યુરોપીય અને ભારતીય સ્થાપત્યશૈલીનો સમન્વય થયેલો છે. ઈ.સ. ૧૯૦૭માં એનું બાંધકામ શરૂ થયું અને ૧૯૧૭માં પૂરું થયું. તેનો પ્લીન્થ એરિયા ૩૦ હજાર ચોરસફૂટ છે. તેમાં કુલ ૮૫ હજાર ચોરસફૂટનું બાંધકામ છે. કલકત્તામાં આવેલા વિકટોરિયા મેમોરિયલ બિલ્ડીંગના જેવી અનુકૃતિ ધરાવતા આ મહેલમાં નાના નાના ઘુમ્મટો મૂકવાની કળા આપણા કારીગરોની છે. તેમાંના ત્રણ ઘુમ્મટો તો પૂરેપૂરા કાચના છે. સ્તંભ પરની કોતરણી બારીક અને આકર્ષક છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૭માં એનું બાંધકામ શરૂ થયું અને ૧૯૧૭માં પૂરું થયું. તેનો પ્લીન્થ એરિયા ૩૦ હજાર ચોરસફૂટ છે. તેમાં કુલ ૮૫ હજાર ચોરસફૂટનું બાંધકામ છે. કલકત્તામાં આવેલા વિકટોરિયા મેમોરિયલ બિલ્ડીંગના જેવી અનુકૃતિ ધરાવતા આ મહેલમાં નાના નાના ઘુમ્મટો મૂકવાની કળા આપણા કારીગરોની છે. તેમાંના ત્રણ ઘુમ્મટો તો પૂરેપૂરા કાચના છે. સ્તંભ પરની કોતરણી બારીક અને આકર્ષક છે

વિભાવિલાસ : ઈ.સ. ૧૮૫૧થી ૧૮૯૫ના જામ વિભાજીના શાસનકાળ દરમિયાન રણમલ તળાવના કાંઠે વિભાવિલાસ બનાવવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં તેનો સર્કિટ હાઉસ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. રાજ પરિવારના લોકોની સહેલગાહ માટે બનાવવામાં આવેલા વિભાવિલાસમાં બ્રિટિશ સ્થાપત્યની ઝલક અને 'એકદંડિયો મહેલ' પણ કહેવામાં આવતો હતો.

સજુબા કન્યાવિદ્યાલય : આજથી લગભગ દોઢસો-બસો વર્ષ પહેલાંના જામ રાજવીઓને કન્યા કેળવણીનું મહત્ત્વ સમજાયું હતું. રાજ્યની રૈયતની દીકરીઓને ભણાવવા માટે જામ રણજિતસિંહજીના શાસનમાં કન્યા શિક્ષણના હેતુથી 'સજુબા કન્યાવિદ્યાલય' સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. 'લેડી હાર્ડિંઝ' ના નામે એ પછીથી તે સજુબા કન્યાવિદ્યાલય બન્યું. આજ સુધીમાં અનેક બહેનોએ શિક્ષણ લઈ જીવનનું ઘડતર કર્યું છે.

ખંભાળિયા ગેટ : નવાનગરના સમય (ઈ.સ. ૧૭૯૮થી ૧૮૧૪) વજીર મેરામણ ખવાસ દ્વારા નગરના રક્ષણ માટે ફરતી દીવાલ બાંધવામાં આવી હતી. જૂના જામનગરના પાંચ દરવાજા-બેડી ગેટ, ખંભાળિયા ગેટ, નાગનાથ ગેટ, કાલાવડ ગેટ અને ખોજા ગેટ પૈકી ચાર દરવાજા કાળગ્રસ્ત થઈ ગયા અને માત્ર ખંભાળિયા ગેટ જ બાકી રહ્યો છે. એનો એક જ માળ હતો. સમયાન્તરે બીજો માળ બનાવવામાં આવ્યો. આ દરવાજા પર ધાર્મિક તેમ જ મલ્લકુસ્તીનાં શિલ્પો જોવા મળે છે.

એ.કે.જમાલ ડિસ્પેન્સરી : જામ વિભાજીના સમયમાં આધુનિક તબીબી વિજ્ઞાનની બે સંસ્થાઓ શરૂ થઈ. અબ્દુલ કરીમ જમાલ નામના સદ્ ગૃહસ્થના દાનથી એ.કે. જમાલ ડિસ્પેન્સરી શરૂ થઈ. તે પછી વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી હૉસ્પિટલ શરૂ થઈ. એક સમય એવો આવ્યો કે જમાલ ડિસ્પેન્સરીનો મહિલા છાત્રાલય તરીકે અને તે પછી રેલવે વહીવટી કાર્યાલય તરીકે પણ ઉપયોગ થયો હતો.

માંડવી ટાવર : જામ વિભાજીના સમયમાં નગરનું જકાતનાકું બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તેની ઉપર ટાવરનું નિર્માણ કરાયું હતું. ટાવર આરસની કોતરણીવાળો છે.

સૈફી ટાવર : નાગમતી નદીના કિનારે દાઉદી વહોરા સમાજના મુલ્લાઓની દફનવિધિ માટે હજીરાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સમયાન્તરે ચાર મુલ્લાજીની દફનવિધિ થઈ હતી. જામનગરમાં વહોરા ધર્મની ગાદી ૨૦૦ વર્ષ સુધી રહી

જામસાહેબનું વાત્સલ્ય : પોલેન્ડના ૫૦૦ નિરાશ્રિતોને આશ્રય

ધનવંતરી ઔષધાલય

ભૂજિયો કોઠો

હતી. ચોથા સૈયદ નૂરમહેમદનું કચ્છના પ્રવાસ દરમિયાન અવસાન થતાં તેમની દફનવિધિ કરવામાં આવી હતી.

પંચેશ્વર ટાવર : જામ વિભાજીના શાસનકાળ (૧૮૫૨-૧૮૯૫) દરમિયાન નગરની નવરચનાના ભાગ રૂપે આ ટાવરનું નવનિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. ઈ.સ. ૨૦૧૧માં નગરપાલિકા દ્વારા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં આવ્યો.

દેરાણી-જેઠાણી સ્મારક : જામ વિભાજી બીજાના સમયમાં તે બનાવવામાં આવ્યું હતું. તે રણમલ તળાવની મધ્યમાં આવેલું છે. આ સ્મારકમાં નીચેના માળમાં દેરાણી-જેઠાણીની ખાંભીઓ છે. તળાવ પૂરેપૂરું ભરાય ત્યારે નીચેના માળની ખાંભીઓ પાણીમાં ડૂબી જાય છે, પરંતુ ઉપરના માળ સુધી પાણી પહોંચતું નથી. ઉપરના માળે જવા માટે પગથિયાં બનાવવામાં આવ્યાં છે.

ક્રિકેટ પેવેલિયન : ક્રિકેટની રમત માટે જામનગર પ્રખ્યાત છે. ભારતમાં ક્રિકેટમાં કોઈપણ શહેર કરતાં વધુ ક્રિકેટરો જામનગરે આપ્યા છે. કે.એસ. કુમાર (કુમાર રણજિતસિંહજી) ક્રિકેટના શોખીન હતા. તેમના નામે 'રણજી ટ્રોફી' આજે પણ ચાલે છે. જામ વિભાજીના દત્તક પુત્ર રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં ભણતા હતા, ત્યારે અંગ્રેજ શિક્ષકોના હાથે ક્રિકેટ શીખ્યા. જામ રણજીતના ભત્રીજા દુલીપસિંહજીના નામે 'દુલીપ ટ્રોફી' પણ ચાલે છે. આ બન્ને ટ્રૉફીઓએ ભારતીય ક્રિકેટ જગતમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ ઉપરાંત ઈન્દ્રજિતસિંહ, અજય જાડેજા અને રવીન્દ્ર જાડેજા પણ ધરખમ ખેલાડીઓ હતા. રાજવી પરિવાર બાદ કરતાં પ્રથમ ખેલાડી વિનુ માંકડનું નામ આવે. તેમના પુત્ર અશોક માંકડ, અમરસિંહ અને રામજી નામે બે ભાઈઓ, સલીમ દુરાની, કરસન ઘાવરી, વગેરે ખેલાડીઓ જામનગરે આપ્યા છે.

બાલાચડી : જામનગરથી ૨૭ કિલોમીટર દૂર બાલાચડીનો સમુદ્રકિનારો છે. એ સુંદર જગા એવી છે કે ત્યાં કુદરતનાં દૃશ્યો જોઈને એનો દ્રષ્ટા ધરાય જ નહિ. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયે જામ દિગ્વિજયસિંહજીએ પોલેન્ડનાં ૫૦૦ જેટલા નિરાશ્રિત બાળકો માટે કેમ્પ યોજ્યો હતો. ૧૯૩૯માં વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ. એમાં સૌથી ખરાબ હાલત પૉલેન્ડની પ્રજાની થઈ હતી. પૉલેન્ડનાં નિરાધાર બાળકો ક્યાંક આશરો શોધી રહ્યાં હતાં, તે સમયે પૉલેન્ડના મિત્રોના સંપર્કમાં આવેલા જામસાહેબે જામનગરમાં ૭૦૦ જેટલા લોકો રહી શકે એવો વિશાળ મંડપ તૈયાર કરાવીને તેમાં બાળકોની ખાવા, પીવા, સૂવા તથા રમવાની તમામ સગવડો પૂરી પાડી હતી. એટલે જ પૉલેન્ડના પાટનગર વર્સોવામાં એક શાળાનું નામ 'દિગ્વિજયસિંહ હાઈસ્કૂલ' આપવામાં આવ્યું છે. આજે બાલાચડીમાં સૈનિક સ્કૂલ ચાલે છે.

આજે કાપડ ઉદ્યોગમાં ભલે અમદાવાદને યશ આપીએ, પરંતુ એના એ વખત પછી નવાનગરમાં રેશમી કાપડ અને કિનખાબનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. એ કિનખાબ અમદાવાદના કિનખાબ કરતાં ચડિયાતો બનતો. તે ઉપરાંત સુગંધી તેલ, અત્તર અને કંકુ પણ જામનગરનું વખણાય છે.

યદુવંશના રાજવીઓનું આ નગર આજે પણ વિવિધ ક્ષેત્રે વિકાસ સાધી રહ્યું છે.

૮, પ્રીતમ સોસાયટી- ૧,
ભરૂચ - ૩૯૨ ૦૦૨
ફોન. (૦૨૬૪૨) ૨૨૯૬૯૩

ક્ષિતિજે ડોકાઈ રહ્યું છે રોગરહિત, વૃદ્ધત્વરહિત જીવન !

– યશવંત મહેતા

માનવજાત કમાલ છે.

અબજો અબજો તારાઓ- ગ્રહોના વિરાટ બ્રહ્માંડમાં આવો કમાલ જીવ હશે કે નહિ, એ સવાલ છે. અમને તો લાગે છે કે નહિ જ હોય. માનવી પ્રથમ તો કેટલીક ઝંખનાઓ કરે છે, અને પછી એને સાકાર બનાવવા કમર કસે છે. ઘણી ઝંખનાઓ સાકાર કરી પણ છે. ઊડવાની ઝંખના, દૂર બનતી ઘટના બતાવે તેવી 'સંજયદૃષ્ટિ'ની ઝંખના, સ્ત્રી-પુરુષ મિલન વગર સંતતિની ઝંખના, વગેરે વગેરે, દીર્ઘજીવી અને અમર બનવાની ઝંખનાનો પૂર્વભાગ સાકાર થઈ ચૂક્યો છે. સો વર્ષથી વિશેષ વયની વ્યક્તિ હવે આશ્ચર્ય જન્માવતી નથી. વ્યક્તિ બસો-ત્રણસો વર્ષ જીવે એવાં ચિહ્નો હવે વરતાઈ રહ્યાં છે.

માનવી અલ્પજ્ઞ અને અલ્પાયુ હતો ત્યારે પણ સુખી હતો, કારણ કે તે એમ માનતો હતો કે, સૃષ્ટિ ભગવાને રચી છે. અહીં પોતાના મોડેલ પર એણે માનવી રચ્યો છે. (ઈસાઈયત) અથવા સૃષ્ટિનું સર્જન બ્રહ્માએ કર્યું છે અને સ્વર્ગમાં બેઠાં એમણે વિભિન્ન પશુ, પક્ષી, માનવીના ઘાટ ઘડ્યા છે. (હિન્દુ માન્યતા) જ્યારે રચનાર સર્વશક્તિમાન હોય ત્યારે રચિતનાં સુખ, દુઃખ, રોગ, આફત, મૃત્યુ માટે સુદ્ધાં એજ શક્તિ અથવા નિયતિ જવાબદાર. માનવીએ તો લગીરે વિચાર કર્યા વગર મનખાવતારને ઈશ્વરાધીન સમજીને જીવી નાખવો, નિયત રીતે અને નિયત મુદ્દત સુધી ! આકાશ, પૃથ્વી, જીવન, રોગ, મૃત્યુ, પર્યાવરણ એ બધાંને માટે હજારો વર્ષ અગાઉના કિંચિત કલ્પનાશીલ ભુવાઓએ જે સમજૂતીઓ આપી તે માનવીએ આંખ-કાન-દિમાગ બંધ રાખીને સ્વીકારી લીધી. જિજ્ઞાસા ગણાતી. (બહુ ડાહ્યો બહુ ખરડાય !) શંકા કરનારનો નાશ નિશ્ચિત મનાતો. (અશ્રદ્ધાવાન્ વિનશ્યતિ) વિચારશીલતાની મનાઈ કરાતી. (અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ, મા શુચ !) પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ વિશે વિચાર કરવાની ના હતી. (સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે ઘડિયાં,ટાળ્યાં તે કોઈથી નવ ટળે...)

પણ વિચારશીલતા માનવીનું અંતિમ લક્ષણ છે. એથી સદીઓ પર્યન્ત વિચારશીલો પણ પાકતા રહ્યા. લાખો વર્ષ અગાઉના માનવીને નહિ સમજાયેલાં સેંકડો રહસ્યો માણસે ઉકેલવા માંડ્યાં. પ્રથમ તો કેટલીક મોટી મોટી વાતો શોધી.

વિચારશીલતા માનવીનું અંતિમ લક્ષણ છે. એથી સદીઓ પર્યન્ત વિચારશીલો પણ પાકતા રહ્યા. લાખો વર્ષ અગાઉના માનવીને નહિ સમજાયેલાં સેંકડો રહસ્યો માણસે ઉકેલવા માંડ્યાં. પ્રથમ તો કેટલીક મોટી મોટી વાતો શોધી. અગ્નિનું ચારિત્ર્ય, ખનિજોના ગુણ, આકાશી પદાર્થોની ગતિના નિયમો, ગુરુત્વાકર્ષણ જેવા પરિબળા

અગ્નિનું ચારિત્ર્ય, ખનિજોના ગુણ, આકાશી પદાર્થોની ગતિના નિયમો, ગુરુત્વાકર્ષણ જેવા પરિબળો, ...પછી પ્રકૃતિમાં સુષુપ્ત ઊર્જાને સક્રિય બનાવી : વરાળ, વીજળી, અણુશક્તિ... એટલે કે માનવી વધુ સૂક્ષ્મતા ભણી ચાલ્યો જે બાજુ એણે વીજાણુઓનાં લક્ષણો પારખીને એમના વડે જ્ઞાનના પ્રસાર અને સંગ્રહનાં એક પછી એક અદ્‌ભુત આશ્ચર્યજનક સાધનો શોધવા માંડ્યા- રેડિયો, ટેલિવિઝન, કોમ્પ્યુટર ઓપ્ટીકલફાઈબર્સ, ડિજિટલ ટેકનોલોજી, ઈન્ફર્મેશન સેટેલાઈટ્સ, વગેરે. આજની દુનિયામાં ચકાચોંધ ઝડપે વિકાસ કરી રહેલા આ ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે બોલબાલા છે. માણસની સંદેશાવ્યવહારની, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની તથા જ્ઞાનપ્રસાર, મનોરંજનની, યંત્રનિયંત્રણની બધી જ જૂની સમજણો અને સગવડોને બહુ જલદીથી કાલગ્રસ્ત બનાવી દેશે. આ વીજાણુ ક્રાંતિ, ઈલેક્ટ્રોનિક ક્રાંતિ.

અને જૂની બધી સમજણો, નૈતિકમૂલ્યો, માનવ સંબંધોની તરફ દુઃખો અને પીડાઓ, માનવસુલભ ગણાતી મર્યાદાઓ, એ બધાંને ભૂતકાલીન શબ્દો બનાવી દેશે. બાયોટેકનોલોજી એટલે કે જીવશાસ્ત્રીય તંત્રવિદ્યા. આ વિદ્યાએ માનવીના જન્મ અને મરણના ભેદ તો સેંકડો વર્ષોથી ઉકેલી નાંખ્યા છે, પરંતુ માનવીના બંધારણનો કોયડો હજુ હવે ઉકેલાવા લાગ્યો છે. કેટલાંક માનવી ડાયાબિટિસ, અસ્થમા, અંધત્વ વગેરે રોગોના શિકાર કેમ બની જાય છે,

કેટલાંક માનવી અતિશય બુદ્ધિશાળી તો કેટલાંક બુદ્ધુ કેમ હોય છે, કેટલાંકની જાતીયક્ષમતા વધારે અને કેટલાંકની કમ કેમ હોય છે... એ શોધવાની મથામણ પ્રમાણમાં તાજી છે. પરંતુ એ ક્ષેત્રે તાજેતરમાં જે રહસ્યોઉદઘાટનો થવા લાગ્યાં છે તે લાખો હજારો વર્ષોથી ભુવા-પુરોહિત વર્ગે બંધાવેલી તમામ અંધશ્રદ્ધાઓના ભુક્કા બોલાવી દેશે. એવાં એવાં તથ્યો ઉજાગર થઈ રહ્યા છે કે રેશનાલિસ્ટ મિત્રો અક્ષરેય ન બોલે છતાં એમનો વિજય-વાવટો ફરકશે !

માનવશરીરમાં ખનિજો, જળ, પ્રોટીન્સ વગેરે અસંખ્ય તત્ત્વો રહેલાં છે. પરંતુ એ બધાંને સંચાલિત કરનાર, એની અમુક જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ કરનાર, એને અમુક રોગોનું ભોગ બનાવનાર તત્ત્વો પણ હશે જ, એવી આછી આછી કલ્પના કદાચ હજારો વર્ષ જૂની છે. એને જ 'પ્રાણ', 'જીવ' વગેરે નામ અપાયાં હશે એમ માની શકાય. માનવી જીવનભર નિરોગી અને શક્તિમય જીવન જીવે એને માટે કાંઈ નહિ તોય એના પ્રજનન વેળા કેટલીક શિસ્ત, કેટલીક પરેજી, કેટલીક વૈચારિક કસરત, કેટલીક શારીરિક કસરત વગેરેનું આયોજન કરતું પ્રજનનશાસ્ત્ર (યુજેનિક્સ) પણ વિકસ્યું છે. વિખ્યાત ગુજરાતી તત્ત્વચિંતક નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું 'હિન્દનું પ્રજનનશાસ્ત્ર' (હિન્દુ યુજેનિક્સ) પુસ્તક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાઓમાં લખાયું હતું.

બીજી બાજુ પદાર્થ માત્ર અને જીવમાત્ર પણ અમુક 'અણુઓ'ના બંધાયેલા છે એવી પ્રાથમિક સમજણ પણ હિન્દના કણાદ મુનિ, ગ્રીસના ડાયોજીનસ અને બ્રિટનના ન્યૂટન જેટલી જૂની છે. બૌદ્ધોએ તો આગળ વધીને એટલે સુધી કહ્યું હતું કે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં પદાર્થોના એકમો અને ઊર્જાના એકમો વચ્ચેના આંતર-સંબંધો તથા અંતરક્રિયા પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. (ધી હોલ યુનિવર્સ ઈઝ એન ઈન્ટરપ્લે ઓફ મેટર એન્ડ ઈનર્જી) આવી જ વિચારણાને પરિણામે કેટલાક વિજ્ઞાનીઓ કેટલીક ચીજોના આણ્વિક બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યા હતા.

સમગ્ર સૃષ્ટિમાં પદાર્થોના એકમો અને ઊર્જાના એકમો વચ્ચેના આંતર-સંબંધો તથા અંતરક્રિયા પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. (ધી હોલ યુનિવર્સ ઈઝ એન ઈન્ટરપ્લે ઓફ મેટર એન્ડ ઈનર્જી) આવી જ વિચારણાને પરિણામે કેટલાક વિજ્ઞાનીઓ કેટલીક ચીજોના આણ્વિક બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યા હતા

આણ્વિક બંધારણની યોજનામાંથી વિવિધ મૂળ તત્ત્વો (એલીમેન્ટ્સ)નાં અણુ બંધારણ શોધી કાઢ્યાં અને આગળ જતાં ભૌતિકશાસ્ત્રે અણુના કેન્દ્રમાં રહેલી ઊર્જાને મુક્ત કરવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢી, જેથી અણુ-ઊર્જાનો જન્મ થયો. એમાંથી વળી અણુશાસ્ત્રોનામક મહાસંહારક રાક્ષસ પેદા થયો. આ થઈ ભૌતિકશાસ્ત્રની ગતિ.

આ બાજુ, જીવંત પદાર્થો, જેમાં બીજમાંથી નવા જીવની અને એના બીજમાંથી વળી નવા જીવની રચના થાય છે, એના બંધારણની ખોજ ચાલી તથા એ બંધારણ બદલી શકાય કે કેમ એનું ચિંતન ચાલ્યું. પ્રયોગો ચાલ્યા. અઢારમી સદીની અધવચ્ચે વિખ્યાત ઓસ્ટ્રિયન વિજ્ઞાની ગ્રેગર મેન્ડેલે વટાણાના છોડ અને દાણા પર પ્રયોગો કરીને એ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એના બીજમાં એવા કયા લક્ષણો છુપાયાં હોય છે કે જેથી નાનો કે મોટો, પહોળો કે સાંકડો, ફળદ્રુપ કે પાંખો, દીર્ઘજીવી કે અલ્પજીવી છોડ પેદા થાય છે.

ગ્રેગર મેન્ડેલેના આ પ્રયોગથી જીવતંત્રવિદ્યા અને બાયો-ટેકનોલોજી નામની વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન-વિદ્યાશાખાનો પ્રારંભ થયો એમ કહી શકાય, જીવશાસ્ત્ર (બાયોલોજી) જીવોના બંધારણ અને કામગીરીનો અભ્યાસ કરે છે. એ વ્યાપક વિજ્ઞાનના વધુ સૂક્ષ્મ પેટા-વિભાગ જીવ-રસાયણશાસ્ત્ર અને જીવ-ભૌતિકશાસ્ત્ર (બાયો-કેમીસ્ટ્રી અને બાયો-ફિઝિક્સ)

જેવા થયા. જીવશાસ્ત્રમાં આંકડાશાસ્ત્ર અને ભૂમિતિનો વિનિયોગ કરવાથી બાયોમેટ્રી (જીવ-માપન શાસ્ત્ર) બન્યું. જીવનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને તારવેલા યાંત્રિક સિદ્ધાંતોને આધારે યંત્રો બનાવવાનું શાસ્ત્ર બાયોનિક્સ બન્યું અને તાજેતરમાં જનીનોને કૃત્રિમ રીતે પેદા કરવા,કૃત્રિમ રીતે ઉછેરવા, બદલવા, અસાધારણ ક્ષમતાઓવાળા જીવ પેદા કરવા, અત્યાર સુધી જે પદ્ધતિએ 'જીવ' સર્જાય છે એને બદલે વૈજ્ઞાનિક રીતે જીવનું સર્જન કરવું, એ બધાં કામ કરનાર પેટા વિષય જીનેટિક એન્જિનિયરિંગ છે, અને માનવ-જનીનોનો સમુચ્ચય હ્યુમન જીનોમ (Human genome) કહેવાય છે. આજકાલ માધ્યમોમાં અને ચર્ચાઓમાં આ શબ્દો ઠીક ઠીક ચર્ચાય છે. બ્રિટનના વિજ્ઞાનીઓએ કૃત્રિમ રીતે એક ઘેટીનું સર્જન કર્યું, તે જીનેટિક એન્જિનિયરિંગની એક કમાલ છે. એ ઘેટીની તસવીરો વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પછી તો એ ઘેટીએ બચ્ચાને જન્મ આપ્યો ત્યારે જીનેટિક એન્જિનિયરિંગની શક્યતા પુનઃપ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી.

જીનેટિક એન્જિનિયરિંગનું એકદમ આંજી નાખનારું અને ભડકાવનારું સ્વરૂપ ફિલ્મ 'જુરાસિક પાર્ક'માં જોઈ શકાયું. એ, અલબત્ત, કલ્પિત છે, પરંતુ એ કલ્પના સાકાર કરી શકાય તે હવે નક્કી છે.

વાત આપણે માનવના બંધારણની માંડી છે. વિજ્ઞાનીઓએ વ્યાપક સંશોધનો વડે માનવશરીરના બંધારણની સમજ મેળવવા માંડી એથી જે અનેક દિશાનું જ્ઞાન સાંપડ્યું એમાં એક તો એ કે માનવી 'એક્સ' અને 'વાય' રંગસૂત્રોના બનેલા છે. એ સૂત્રોની વધ-ઘટ વડે નર કે નારી જન્મે છે. વિજ્ઞાને તમામ જીવનના મૂળમાં રહેલા રસાયણ ડીએનએ (ડીસઈલોન્યુક્લીક એસિડ)ની શોધ કરી. એની સાંકળ જેવી રચના તપાસી. ડીએનએ વડે માનવીનાં વારસાગત લક્ષણો નક્કી થાય છે. ડીએનએની તપાસ કરીને માનવીનાં માતા-પિતા કોણ એ નક્કી થઈ શકે છે.

અને હવે..... માનવીનાં જનીન-લક્ષણો બદલીને એને રોગમુક્ત કરવા સુધી વાત પહોંચી છે. વર્ષ ૨૦૦૦માં 'ખરાબ' જનીનોને સ્થાને 'સારા' જનીનો સ્થાપીને એક જુવાનના શરીરમાંથી ડાયાબીટીસ જેવા આજીવન રોગને દૂર કરવાનો પ્રયોગ થઈ ગયો. એ પ્રયોગમાં બહુ સફળતા મળી નહોતી. (પ્રયોગ અમેરિકાની પેનસીલવેલિયાની યુનિવર્સિટીના ઈન્સ્ટિટયૂટ ફોર હ્યુમન જીન થેરપી દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો.) પરંતુ જેઓ અનિવાર્યપણે મરણ પામે એવા (ટર્મિનસ) રોગથી પીડાતા હોય અને પ્રયોગ માટે સંમત થતા હોય એવા લોકો મળતા જ રહે છે અને જીન થેરપીના પ્રયોગો ચાલતા જ રહે છે.

જનીન ચિકિત્સામાં વિજ્ઞાનીઓ કઈ રીતે કામ કરે છે એ જાણવું રસપ્રદ છે. ક્ષતિયુક્ત જનીનોને સ્થાને સ્વસ્થ જનીનો પહોંચાડવા માટે તેઓ સૂક્ષ્મ જીવવિષાણુ (વાઈરસ) નો ઉપયોગ કરે છે. વાઈરસ જ એવા સબળ છે જે માનવદેહની અંદર પેસીને ખટપટ કરી શકે છે. અમેરિકાનાં કેટલાંક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રોમાં નાક, સાઈનસ અને ફેફસાંમાં સ્વસ્થ જનીન દાખલ કરીને કેટલીક ગાંઠો (ફાઈબ્રોસીસ) મટાડવાના પ્રયોગોમાં સફળતા મળી છે. વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે શરીરમાં કૃત્રિમ રીતે દાખલ કરેલા સ્વસ્થ જનીનો રોગિષ્ઠ જનીનો પર હુમલો કરીને એમનો નાશ કરે છે.

જનીન ચિકિત્સામાં વિજ્ઞાનીઓ કઈ રીતે કામ કરે છે એ જાણવું રસપ્રદ છે. ક્ષતિયુક્ત જનીનોને સ્થાને સ્વસ્થ જનીનો પહોંચાડવા માટે તેઓ સૂક્ષ્મ જીવવિષાણુ (વાઈરસ) નો ઉપયોગ કરે છે. વાઈરસ જ એવા સબળ છે જે માનવદેહની અંદર પેસીને ખટપટ કરી શકે છે. અમેરિકાનાં કેટલાંક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રોમાં નાક, સાઈનસ અને ફેફસાંમાં સ્વસ્થ જનીન દાખલ કરીને કેટલીક ગાંઠો (ફાઈબ્રોસીસ) મટાડવાના પ્રયોગોમાં સફળતા મળી છે.

જૈવિક તંત્રવિદ્યાની આટલીક સફળતાએ પણ ઘણી મોટી આશાઓ જન્માવી છે. અમેરિકામાં હ્યુમન જીનોન

પ્રોજેક્ટ (માનવ જનીન સમુચ્ચય પરિયોજના) નામે એક પવન ફૂંકાયો છે. એકથી વધારે સંસ્થાઓ આ પ્રકારની કામગીરીમાં ગૂંથાવા લાગી છે. આ લોકો અત્યાર સુધીમાં આશરે એક લાખ વ્યક્તિઓની કરોડો જનીન-સાંકળોમાં સમાયેલ લક્ષણસમૂહને પારખી શક્યા છે. આગળ જતાં રોગમુક્તિની ગુરુચાવી તો હાથ લાગી જ હશે. દરેક વ્યક્તિનો એક જનીન નકશો બની શકશે. એને આધારે દવા-સારવારનું નિશ્ચિત પ્રમાણ નક્કી કરી શકાશે. કોઈ દવાનાં રીએક્શન જ ન આવે, એવી ચોકસાઈ કરી શકાશે.

અલબત્ત, આ નવી ચિકિત્સા પદ્ધતિ અસરકારક હોવા ઉપરાંત મોંઘી પણ હશે. છતાં એક આશ્વાસન એ છે કે કેન્સર, ડાયાબિટીસ અને કદાચ એઈડ્સ જેવી આજીવન અને જીવલેણ ગણાતી બીમારીઓને પણ જડમૂળથી દૂર કરી શકાશે.

આ નવી ચિકિત્સા પદ્ધતિ અસરકારક હોવા ઉપરાંત મોંઘી પણ હશે. છતાં એક આશ્વાસન એ છે કે કેન્સર, ડાયાબિટીસ અને કદાચ એઈડ્સ જેવી આજીવન અને જીવલેણ ગણાતી બીમારીઓને પણ જડમૂળથી દૂર કરી શકાશે

આને આનુષંગિક એક વિગત એ છે કે આવી કશી ચિકિત્સા શોધી કાઢનાર એની પેટન્ટ મેળવી લેશે અને જલદી જલદી અબજોપતિ બની જશે. આવી આશામાં અમેરિકા અને અન્ય દેશોની યુનિવર્સિટીઓ તથા ઔષધનિર્માણ કંપનીઓ સફળ જનીન-ચિકિત્સા શોધવા દોટ લગાવી રહી છે અને અબજોના ખર્ચ કરી રહી છે.

જે દિવસે જનીન-ચિકિત્સા સંપૂર્ણપણે કારગત બનશે તે દિવસથી પૃથ્વી પરથી કેન્સર, ડાયાબિટીસ, આર્થ્રાઈટીસ, એઈડ્સ જેવા કાતિલ માનવશત્રુઓનો ખાત્મો થઈ જશે. માનસિક મર્યાદાવસ્થા, અલ્પ શરીરવૃદ્ધિ, અકાળે અંધાપો, જાતીય ક્ષમતાની ક્ષીણતા... એ બધુંય માત્ર ભૂતકાળ બની જશે. શરીરનો ઘસારો ઘણો કમ કરી શકાશે. પરિણામે આવરદા ખૂબ વધશે, અને એ આવરદા રોગરહિત હશે. એટલે માનવી સુદીર્ઘ કાળ સુધી જીવવા માગશે. કેલિફોર્નિયાની 'ઈન્સાઈડ જીનોમિક્સ' નામની જીનોમ પ્રોજેક્ટમાં કામ કરતી એક પેઢીના સંચાલકો તો કહે છે કે આગામી બે-ત્રણ દાયકામાં 'જીનોમિક એજ' (જનીન ચિકિત્સા યુગ) શરૂ થઈ જશે.

જો કે આ પ્રકારની ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ સાથે જ એનાં અપલક્ષણ પણ સંકળાયેલાં હોય છે. વીસમી સદીના સાઠના દાયકામાં બ્રિટિશ વિજ્ઞાનીઓએ ગર્ભસ્થ શિશુના રોગપરીક્ષણ માટે એમ્નીઓસેન્ટેસીસ (ગર્ભજળ પરીક્ષણ)ની તંત્રવિપ વિકસાવી તો હિન્દ જેવા પુરુષપ્રધાન અને ઘણે અંશે બર્બર અવસ્થામાં જીવતા કેટલાક દેશોના લોકોએ એનો ઉપયોગ ગર્ભસ્થ શિશુની જાતિ જાણીને, જો જન્મનાર છોકરી હોય તો ગર્ભપાત કરાવી નાખવા માટે કર્યો. લાખો-કરોડો છોકરીઓને જન્મતાં પહેલાં જ મારી નાખવામાં આવી !

જૈવિક તંત્રવિપનો અને જૈવિક ઈજનેરીનો પણ દુરુપયોગ થવાનો ડર છે. પ્રથમ તો, એનો લાભ અતિશય ધનવાન લોકો જ લઈ શકશે. વળી, નાઝી જર્મનીમાં 'સુપરમેન આર્યો' જન્માવવાની જેવી ઘેલછા પ્રવર્તેલી એનું પુનરાવર્તન પણ કદાચ થાય. આ દિશામાં આગળ નીકળી ગયેલું અમેરિકા સુપર અમેરિકનો પેદા કરીને જગત પર રાજ કરવા પ્રેરાય તો ના નહિ, અલબત્ત, બાકીની માનવજાત એને મૂગા મૂગા સહી નહિ લે.

જનીનોના સંશોધનનાં અન્ય પણ કેટલાંક ચોંકાવનારા પરિણામ આવી રહ્યાં છે. જેમ કે હવે જગતભરના વિજ્ઞાનીઓ કબૂલ કરવા લાગ્યા છે કે વર્તમાન માનવજાતની આદિ માતા એક આફ્રિકન નારી હતી !

કેમ ? તમારા આર્યત્વના અહંકારને ઠેસ વાગી ? તો અત્યારે એ વાત રહેવા દઈએ. પરંતુ આખરે તો, મને યા કમને ક્યારેક એ વાત કબૂલવી પડશે. અત્યારે તો, હેપી જીનોમ મેપિંગ!

૪૭/એ, નારાયણ નગર,
પાલડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭
મો - ૯૪૨૮૦૪૬૦૪૩

મહાન વ્યક્તિઓની જીવન ફિલોસોફીની બોધકથાઓ

– ડૉ. ભરત ગરીવાલા

વિશ્વમાં પોતપોતાના કામના ક્ષેત્રોમાં લોકોપયોગી કામ કરનારી વ્યક્તિઓ એવું મહાન કાર્ય કરી જાય છે જે સામાન્યજન માટે - સમાજ માટે- બોધદાયક બની જાય છે, યાદગાર બની જાય છે. વિશ્વની અને ખાસ કરીને ભારતની વિવિધ ક્ષેત્રોની આવી કુશળ વ્યક્તિઓના જીવનનો એકાદ નાનકડો પ્રસંગ એવો હોય છે જે સમાજનું ચિત્ર બદલી નાખે છે - તેમની જીવન ફિલોસોફી અન્ય લોકો માટે પ્રેરણારૂપ બની જાય છે અને ઇતિહાસ તેની સુવર્ણઅક્ષરે નોંધ લેતો હોય છે. આવા જ કેટલાક નાનકડા પણ વિરલ પ્રસંગોને યાદ કરી આ નાનકડો લેખ લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં સાહિત્યના, રાજકારણના, ક્રિકેટના, ભક્તિના, વિજ્ઞાનના, રાજાઓના, માનવતાના, ચાણક્યના, બુદ્ધના આદિ-સંસ્કૃત સાહિત્યના, સાદગીના એવા વિવિધ સાચૂકડા બની ગયેલા જીવનપ્રસંગોને આવરી લેતી નાની-નાની કથાઓ છે જે માનવીને સુંદર બોધ આપી જાય છે. આવો માણીએ આવી મહાન વ્યક્તિઓની આવી બોધકથાઓનો આસ્વાદ. જીવનના ચેલેન્જીંગ પ્રસંગે, મુશ્કેલ સમયે, અદ્વિતીય પ્રસંગે મહાન વ્યક્તિઓના ઉદ્‌ગારો-વહેવાર કે વિચારોમાંથી જ આવી બોધકથાઓ જન્મે છે.

વિશ્વની અને ખાસ કરીને ભારતની વિવિધ ક્ષેત્રોની આવી કુશળ વ્યક્તિઓના જીવનનો એકાદ નાનકડો પ્રસંગ એવો હોય છે જે સમાજનું ચિત્ર બદલી નાખે છે - તેમની જીવન ફિલોસોફી અન્ય લોકો માટે પ્રેરણારૂપ બની જાય છે અને ઇતિહાસ તેની સુવર્ણઅક્ષરે નોંધ લેતો હોય છે

૧. બુદ્ધની શાંતિ કથા - જેની પાસે જે હોય તે જ આપે છે.

ભગવાન બુદ્ધ-તથાગત તેમના વિહારમાં એક સ્થળે સવારમાં પોતાનું વ્યાખ્યાન લોકો સમક્ષ કરતા હતા. ત્યાં એક વ્યક્તિ સીધો એ બેઠા હતા ત્યાં આવીને ગુસ્સાથી બુદ્ધને અપશબ્દો કહેવા લાગ્યો તથા બરાડા પાડવા લાગ્યો કે તમે લોકોને ભ્રમિત કરો છો વિગેરે. બુદ્ધ શાંતિથી બેઠા રહ્યા તથા તેની તરફ જોતા રહ્યા. બુદ્ધની બાજુમાં બેઠેલા શિષ્યો લાલચોળ થઈ ગયા અકળાયા - પણ જ્યાં સુધી ભગવાન બોલે નહીં ત્યાં સુધી તે કંઈ કરી શકે તેમ નહોતા. થોડીક મિનિટો પછી પેલી વ્યક્તિ ગુસ્સાથી બૂમો પાડતી જતી રહી.

સાંજના સમયે જ્યારે બધા શિષ્યો બુદ્ધ પાસે બેઠા હતા ત્યારે તેમણે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો કે, તમે અપશબ્દો બોલતી પેલી વ્યક્તિને કેમ કાંઈ કહ્યું નહીં. અમને કહ્યું હોત તો અમે તેને પકડીને બહાર મૂકી આવત. બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ''તેની પાસે જે હતું તે એણે મને આપ્યું, મારી પાસે જે હતું તે મેં એને આપ્યું.'' શિષ્યો સમજ્યા નહીં, માટે બુદ્ધે સમજાવ્યું, ''તેની પાસે ગુસ્સો હતો તે એણે મને આપ્યો, પણ મારી પાસે શાંતિ છે તે મેં એને આપી.'' બીજે દિવસે વ્યાખ્યાનમાં પેલી વ્યક્તિ ફરી આવી તથા બુદ્ધના પગમાં પડી માફી માંગી. શાંતિનો આ પ્રતાપ છે. બુદ્ધનો આ પાઠ શીખવા જેવો છે.

૨. ભોજ-મુંજની રાજકથા - પૃથ્વી કોઈની સાથે ગઈ નથી.

જ્યારે રાજા ભોજ મૃત્યુશય્યા પર હતા ત્યારે તેમનો પુત્ર ભોજ બીજો નાનો હતો, તેથી રાજાએ પોતાના ભાઈ મુંજને રાજા બનાવ્યો તથા કહ્યું કે મારો પુત્ર ભોજ-બીજો જ્યારે પુખ્ત વયનો થાય ત્યારે રાજગાદી તેને સોંપી દેજો. રાજાના મૃત્યુ બાદ કેટલાક વર્ષો પછી જ્યારે ભોજ બીજો મોટો થયો ત્યારે રાજા મુંજને થયું કે હવે તેના ભત્રીજાને ગાદી સોંપી દેવી પડશે. તેનાથી આ રાજગાદીનો મોહ છૂટતો નહોતો. તેથી તેણે પોતાના સૈનિકો સાથે નાના ભોજને જંગલમાં લઈ જઈ મારી નાંખવા કહ્યું અને શિકારમાં તેનું મૃત્યુ થયું તેમ પ્રજાને જણાવવા કહ્યું.

જંગલમાં ગયેલા મારાઓ મૂળ રાજા ભોજાના વિશ્વાસુ સૈનિકો હતા તેથી તેમણે ભોજ બીજાને આ વાત જણાવી જંગલમાં ભાગી જવા કહ્યું તથા ભોજના વસ્ત્રોને લઈ એક પ્રાણીનો શિકાર કરી લોહીથી ખરડી મુંજ પાસે પાછા આવ્યા કે કામ પતી ગયું છે. ભોજે ભાગી જતા

પહેલાં એક છેલ્લી ચિઠ્ઠી મારાઓને આપી કે આ ચિઠ્ઠી રાજા મુંજને આપજો - તેણે સંસ્કૃતમાં લખ્યું હતું,

માંધાતા સ મહિપતિ ક્ષિતિતલે અલંકારભૂતો ગતઃ
સેતુર્યેન મહાદધૌ વિરચિતઃ ક્વાંસૌ દશાસ્યાન્તકઃ
અન્યે યાપિ યુધિષ્ઠિર પ્રભુતયો યાતાવિહં ભૂપતેઃ
નૈકેતનાપિ સમંગતા વસુમતી, મુંજ ત્વયા યાસ્યતિ ॥

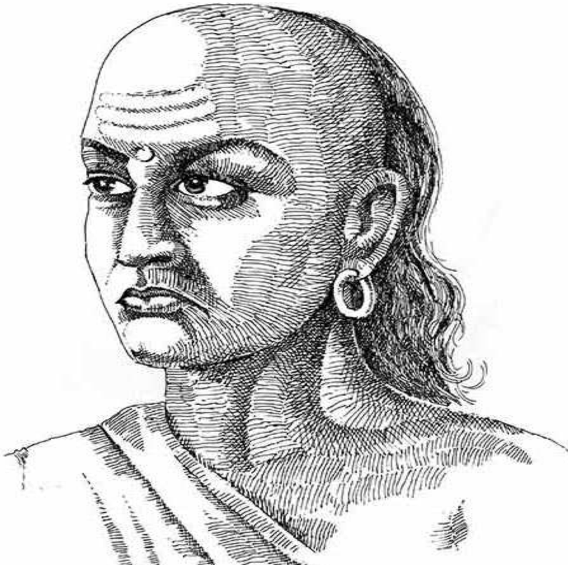
ચિઠ્ઠીમાં ભોજે લખ્યું હતું કે, "પૃથ્વી પર અલંકારરૂપ ગણાતા માંધાતા રાજાઓ ચાલી ગયા, મહાસાગરને સેતુથી બાંધનાર અને ધ્યાનથી રાવણને મારનાર શ્રીરામ આજે ક્યાં છે ? હે રાજન, યુધિષ્ઠિર આદી અનેક રાજાઓ પણ સ્વર્ગે સિધાવી ગયા છે, પણ વસુંધરા પૃથ્વી કોઈની સાથે ગઈ નથી. પણ હે મુંજ, આ પૃથ્વી તારી સાથે જરૂર આવશે તેમ લાગે છે."

આ ચિઠ્ઠી વાંચી લોભ-લાલચથી અંધ બનેલા મુંજને ખૂબ પ્રશ્વાતાપ થયો ત્યારે મારાઓએ તેને સાચી વાત જણાવી. તેણે ભોજને શોધાવી તેને ગાદી સોંપી દીધી. બોધ એ જ છે કે સત્તાની લાલચ બૂરી ચીજ છે. બધુ અહીંયા અહીં રહેવાનું છે.

ચાણક્યે કહ્યું કે આ બાવળને ખોદી તો કાઢ્યો પણ તે વૃક્ષ પાછું ઊગે, તેથી તેના મૂળમાંજ વિષ નાંખવાથી તે સંપૂર્ણપણે મરી જશે અને હવે ફરીવાર ઊગી શકશે નહીં, અને તેના કાંટા લોકોને વાગશે નહીં. ચાણક્યનો અદ્‌ભૂત છે કે ખરાબ વ્યક્તિ તેની કુટેવો ક્યારેય ભૂલતો નથી અને વારંવાર કષ્ટ પેદા કરતો હોય છે માટે તેનો જડમૂળથી જ નાશ કરવો જોઈએ. એટલે જ તેમના નીતિસૂત્રોમાં એક સૂત્ર છે કે "રોગ અને શત્રુનો જડમૂળથી નાશ કરવો"

૩. ચાણક્યની વાસ્તવિક કથા : રોગ અને શત્રુને જડમૂળથી ઉખાડી નાંખો.

પ્રાચીન તક્ષશિલાના આચાર્ય શ્રી વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય સવારે નદીએ સ્નાન કરી પાછા ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે રસ્તામાં તેમને બાવળનો કાંટો વાગ્યો. તેમણે પગલમાંથી કાંટો તો કાઢી નાંખ્યો પણ પોતાની કુટીર પર જઈ કુહાડી તથા ઝેર લઈ પાછા ફર્યા. તેમણે કુહાડીની બાવળનું ઝાડ આખું ખોદી નાંખ્યું તથા તેના મૂળમાં વિષ રેડી દીધું. લોકો ભેગા થઈ ગયેલા તેમણે પૂછ્યું કે આમ વૃક્ષ ઊખેડી નાંખ્યાં પછી તેનાં મૂળિયામાં વિષ રેડવાની શું જરૂર હતી ? ચાણક્યે કહ્યું કે આ બાવળને ખોદી તો કાઢ્યો પણ તે વૃક્ષ પાછું ઊગે, તેથી તેના મૂળમાંજ વિષ નાંખવાથી તે સંપૂર્ણપણે મરી જશે અને હવે ફરીવાર ઊગી શકશે નહીં, અને તેના કાંટા લોકોને વાગશે નહીં. ચાણક્યનો આ સિદ્ધાંત અદ્‌ભૂત છે કે ખરાબ વ્યક્તિ તેની કુટેવો ક્યારેય ભૂલતો નથી અને વારંવાર કષ્ટ પેદા કરતો હોય છે માટે તેનો જડમૂળથી જ નાશ કરવો જોઈએ. એટલે જ તેમના નીતિસૂત્રોમાં એક સૂત્ર છે કે "રોગ અને શત્રુનો જડમૂળથી નાશ કરવો."

૪. કનૈયાલાલ મુનશી- ઈર્ષ્યાકથા - તેજસ્વી હોવું અને દુશ્મનો ના હોવા તે બને ખરું !

સાહિત્યકાર કનૈયાલાલ મુનશીની મગધ સામ્રાજ્ય પરની લોકપ્રિય નવલકથાઓનો આખો સેટ છે. તેમાં એક કથા આવે છે. મગધ નરેશના મુખ્ય પ્રધાન - મહાઅમાત્મ - ખૂબ જ તીવ્ર બુદ્ધિવાળા તેજસ્વી હતા અને કામકાજ ખૂબ સુંદર રીતે ચાલતું હતું. તેથી દરબારમાં વસતા બીજા અમાત્યો ઈર્ષ્યાથી બળતા હતા તથા મગધનરેશને વારંવાર મહાઅમાત્ય વિરુદ્ધ કાનભંભેરણી કરતા હતા. એકવાર કોઈ પ્રસંગમાં મહાઅમાત્ય વિરુદ્ધ આવી વાતોમાં રાજા આવી ગયા તથા મહાઅમાત્યે રાજયનું અહિત કર્યું છે, તેમ સ્વીકારી મહાઅમાત્યને દેશનિકાલની સજા ફરમાવી, તે સમયે રાજદરબારમાં રાજા સાથે રાણી પણ બેસતાં. મગધ નરેશે સજા સંભળાવી રાણીને પૂછ્યું કે "બરોબર છે ને ?" તે સમયની રાણીમાં પણ ખૂબ હોંશિયાર તથા તીવ્ર બુદ્ધિમતા હતી. રાણીએ મલકાઈને જવાબ આપ્યો, "મહારાજ, તેજસ્વી હોવું અને દુશ્મનો ના હોવા એ કદી

બને ખરું !'' રાજા રાણીનો આ મર્મ સમજી ગયો કે મથામણ પ્રત્યે ઈર્ષ્યાના કારણે જ રાજદરબારમાંના તેના દુશ્મનોનું જ આ કારસ્તાન છે, રાજાએ મહાઅમાત્યની સજા માફ કરી તથા માનપૂર્વક રાખ્યા.

આ ગાથા બતાવે છે કે જે વ્યક્તિઓ મહા તેજસ્વી હોય છે તેના પ્રત્યે ઈર્ષ્યાથી બીજા અનેક તેની સાથે આરોપો મૂકતાં હોય છે, પણ હકીકતમાં તેજસ્વી વ્યક્તિનું સન્માન કરવું જોઈએ.

૫. બાજપાઈજીની કાવ્યમય વિકાસગાથા - નવી દિશાની ખોજ :

જ્યારે અમેરિકાના પ્રમુખ બીલ ક્લીન્ટનના ભારતની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે શ્રી અટલબિહારી બાજપાઈ ભારતના વડાપ્રધાન હતા. શ્રી ક્લીન્ટના સન્માનમાં પાર્લામેન્ટનું જોઈન્ટ સેશન યોજાયું હતું. ત્યાં બાજપાઈજીએ પોતાના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું કે, ''વી બોથ હેવ ટૂ ગો, ટૂ અનનોન ડીપ સી, વ્હેર નૉ મેન હેઝ એવર ગોન બીફોર, ટૂ ફાઈન્ડ ન્યુ હોરાઈઝોન ફોર વેલ્ફેર ઓફ મેનકાઈન્ડ.''

''આપણે બન્નેએ (બન્ને દેશોએ) એવા અજાણ્યા સમુદ્રમાં જવાનું છે જ્યાં પહેલાં કોઈ માનવી પહોંચ્યો નથી, જેથી માનવજાતના કલ્યાણ માટે આપણે નવી દિશાઓ ખોજી શકીએ.'' આ સાંભળી શ્રી બિલ ક્લિન્ટન એટલા ભાવવિભોર થઈ ગયા હતા કે, તેમણે બાજપાઈજીને વિશ્વ સ્ટેટમેન ગણાવ્યા તથા ભારતના પ્રેમમાં પડી ગયા. આજના ચીલાચાલુ રાજરમતો રમતા શાસકો માટે આ બોધપાઠ છે કે, લોકકલ્યાણ માટે નવી દિશાઓ, નવા રસ્તા શોધી કાઢો ત્યાં અમલી બનાવો.

૬. કપિલ દેવ- આત્મવિશ્વાસ ગાથા - હજુ તેમને રન બનાવવાના બાકી છે.

૧૯૯૩માં ઈંગ્લેન્ડના લોર્ડસના મેદાન ૫ર વન ડેની વર્લ્ડ કંપની ફાઈનલ મેચ અગાઉના બન્ને વર્લ્ડકપના વિજેતા વેસ્ટ ઈન્ડીઝ સામે ભારતે રમવાની હતી. ભારતના ટીમના કેપ્ટન ડાયનેમીક કપિલ દેવ હતા. ભારતનો પહેલો દાવ આવ્યો અને ટીમ માત્ર ૧૭૮ રનમાં આઉટ થઈ ગઈ. વેસ્ટઈન્ડીઝની ક્લાઈવ લોઈડ તથા વિવ રિચાર્ડસની ટીમ માટે આ મામૂલી સ્કોર હતો. ડ્રેસીંગરૂમમાં ભારતની ગવાસકર અમરનાથ- મદનલાલ સહિતની ટીમ નિરાશ થઈ ગયેલી હતી. ત્યારે કપિલ દેવે કહ્યું કે ''આપણે બધાયે આજે આપણા દેશ માટે શ્રેષ્ઠ દેખાવ કરવાનો છે. આપણે તો ૧૭૮ રન બનાવી લીધા છે પણ વેસ્ટઈન્ડીઝે હજુ બનાવવાના બાકી છે,'' આ આત્મવિશ્વાસ ભરેલા શબ્દો સાથે ટીમ મેદાનમાં ઊતરી અને વેસ્ટઈન્ડીઝને હરાવી વિશ્વકપ ચેમ્પીયન બની - ભારત પ્રથમવાર વિશ્વ ચેમ્પીયન બન્યું. હિંમત અને આત્મવિશ્વાસની આ ગાથા ત્યારબાદના બધા ક્રિકેટરો માટે પ્રેરણાદાયી બની ચૂકી છે અને ભારત વિશ્વની ટોપ ટીમ બની ચૂકી છે. એક નાનકડી સોચ,ક્યાંથી ક્યાં પહોંચાડી દે છે !

ગામમાં એક પંડિત રહેતા હતા જે મૂળ સાદા તથા લઘરવઘર કપડા પહેરેલા થોડાક ગાંડા જેવા ગામમાં ફર્યા કરતા હતા. સંસ્કૃત સાહિત્યની આ કથા છે જે કહે છે કે આ પંડિતની પંડિતાઈની વાત ચોમેર ફેલાયેલી હતી. આથી ઈર્ષ્યાથી બળતા એક બીજા ગામના એક પ્રખર પંડિત તેની પરીક્ષા લેવા અહીં આવ્યા

૭. પંડિતની ગાથા - માનવીને કપડાથી - દેખાવથી ના માપો :

એક ગામમાં એક પંડિત રહેતા હતા જે મૂળ સાદા તથા લઘરવઘર કપડા પહેરેલા થોડાક ગાંડા જેવા ગામમાં ફર્યા કરતા હતા. સંસ્કૃત સાહિત્યની આ કથા છે જે કહે છે કે આ પંડિતની પંડિતાઈની વાત ચોમેર ફેલાયેલી હતી. આથી ઈર્ષ્યાથી બળતા એક બીજા ગામના એક પ્રખર પંડિત તેની પરીક્ષા લેવા અહીં આવ્યા. પૂછતા લોકોએ તેને એક સાદા કપડા પહેરેલો ગામનાં રસ્તાઓમાં ફરતો એક વ્યક્તિ બતાવ્યો. તેને જોઈને પંડિતને આશ્ચર્ય થયું

કે આ ગાંડા જેવો વ્યક્તિ મહાન પંડિત છે, તેથી તે તેની આલોચના કરવા લાગ્યો. કોઈકે પેલા ગાંડા જેવા પંડિતને કાંઈક ખાવા આપ્યું તો તે ત્યાં ફરતા એક ગર્દભ ઉપર બેસી તેને ખવડાવવા લાગ્યો. આ જોઈ બહારનો પંડિત હસી પડ્યો તથા લોકો વચ્ચે તેનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યો. ત્યારે પેલો લઘરવઘર કપડાવાળો પંડિત બોલી ઊઠ્યો :

"વિષ્ણોપરિ સ્થિતો વિષ્ણુ,
વિષ્ણુ ખાર્દતિ વિષ્ણવે,
કથં હસસિન હે વિષ્ણો,
સર્વ, વિષ્ણુમંય જડાતઃ ॥"

તેણે પેલા બહારના પંડિતને કહ્યું, "વિષ્ણુ પર વિષ્ણુ બેઠા છે, અને વિષ્ણુ વિષ્ણુને ખવડાવી રહ્યાં છે, તેમાં હે વિષ્ણુ, તમે કેમ હસો છો ? કારણ કે આ આખું જગત વિષ્ણુમય છે." ભગવદ્ ગીતાનું આ માહાત્મ્ય પેલા સીધા સાદા લાગતા પંડિતે ચાર નાનકડી પંક્તિમાં જ સમજાવી દીધું. વિશ્વના કણકણમાં ભગવાન વિષ્ણુનો વાસ છે એ અતિ ગર્ભિત વાત પેલા સાદા પંડિતે કહી, એ સાંભળી બહારથી આવેલો પંડિત તો આ અદ્‌ભુત જ્ઞાનની વાત સાંભળી તેના પગમાં જ પડી ગયો.

આ ગાથા દર્શાવે છે કે માનવીનાં કપડાં કે દેખાવ મહત્વનાં નથી પરંતુ તેની બુદ્ધિમતા-પંડિતાઈ-તેજસ્વિતા એજ વિશ્વ માટે જરૂરી છે અને તેનું સન્માન થવું જોઈએ.

ઉપસંહાર : આ કેટલીક બોધકથાઓ દિવાળીના પાવનપર્વ ઉપર લખી છે કે સૌને પ્રેરણા આપે તથા સંસારને સુંદર બનાવે એ જ અભ્યર્થના !

૩૨ જયશેફાલી પાર્ક, સેટેલાઈટ રોડ,
શીવરંજની ચાર રસ્તા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મો. ૯૮૨૫૫૦૬૯૩૩

સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો

– ડૉ. રસેશ જમીનદાર

આપણે માનવ તરીકે જન્મ ધારણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણી પાસે સહુથી મોટી મૂડી સંસ્કાર છે. સંસ્કાર એક ભાવના છે અને તેને સિદ્ધ કરવા સારું સંસ્કૃતિ એક મહત્ત્વનું સાધન છે. આ સાધનનું અર્થઘટિત વર્ણન તે ઇતિહાસ છે. આમ, માનવ સંસ્કાર > સંસ્કૃતિ > ઇતિહાસનું સ્થાનમૂલ્ય સ્પષ્ટ છે. અને છતાંય ત્રણેયને પરસ્પરના પર્યાય તરીકે સ્વીકારીને ઇતિહાસનું મહત્ત્વ ભ્રામક રીતે પ્રસ્થાપિત થયું છે. હકીકતે સંસ્કાર ભાવનાત્મક છે. તેના જ્ઞાપક તરીકે સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય અંકાય છે. તેથી સંસ્કૃતિ સાધનાત્મક છે અને સાધનોનાં અર્થઘટિત વર્ણન કરવાનું કાર્ય ઇતિહાસનું છે. તેથી તે હકીકતાત્મક છે.

કોઈ દેશના ભૂત અને વર્તમાન વચ્ચે શાશ્વત સાતત્ય આંતરપ્રવાહથી અકબંધ વિસ્તરતું રહ્યું હોય તો છે આપણો દેશ. વિસ્તૃત સમયપટ ઉપર વિસ્તરેલી આપણી સંસ્કૃતિનાં લેખાંજોખાંના ભરતીઓટથી પણ સ્થિરતાથી આપણી પ્રજાનાં સંસ્કારનાં ઘડતર અવિરતપણે થતાં રહ્યાં છે. અલબત્ત પ્રત્યેક વિનાશક આક્રમણ પછી પણ આપણી પ્રજા પુનઃ સ્વસ્થ થતી રહી છે

અર્થાત્ સંસ્કાર શબ્દ લાક્ષણિક છે અને રક્તનિહિત છે. માનવ પ્રવૃત્તિના સમગ્ર ભાવના ક્ષેત્રને તે આવરી લે છે. સંસ્કારનું અધિષ્ઠાન છે માનવીનું મન. ઐહિક જીવનમાં માનવી જેનું જેનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપે છે તે સઘળું સંસ્કાર શબ્દમાં સમાવિષ્ટ છે. કહો કે માનવીનો સૌંદર્ય સાથેનો અનુબંધ કલાની સર્જકતા સાથેનો સંબંધ, કુદરતના અલૌકિકપણા સાથેનો નાતો, જીવનની રોમાંચકતા સાથેનો વ્યવહાર અને જ્ઞાનની પિપાસા સાથેનો ઘરોબો - આ બધાંનું સુગ્રથિત નિરૂપણ તે સંસ્કાર. આમ સંસ્કાર સૂક્ષ્મ છે, અદૃષ્ટ છે, અપરિવર્તનીય છે અને અતુલ્ય છે.

આવા અદૃશ્ય સંસ્કારને દૃશ્યરૂપ આપવાનું સાધન તે સંસ્કૃતિ. આથી, સંસ્કૃતિ સ્થૂળ છે અને દૃશ્યમાન છે. તે નાશવંત છે તેમ સ્થળાંતરિત છે. કોઈપણ પ્રજાજૂથના કલ્યાણ કાજે નિર્ણિત-નિશ્ચિત શરણે કે સાધનો વડે જે સમાજ રચાય છે તેનું વિશ્લષિત વિવરણ સંસ્કૃતિ છે. આમ, સંસ્કૃતિની બુનિયાદ સંસ્કાર છે.

જ્ઞાતવ્ય આથી એટલું જ કે હકીકતે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ બંનેના કાર્ય તો ભૂતકાળના અનુભવાતીત વારસાનું વર્તમાનમાં વિતરણ કરવાનું છે અને સુદૃઢ ભાવિને ઘડવાનું છે. આ પ્રક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરે છે. પણ જ્યારે તે અટકી જાય છે ત્યારે સંસ્કારનું અવમૂલ્યન થાય છે અને સંસ્કૃતિ નાશ પામે છે. છતાં જો વારસો-વિરાસત સ્થાનિક મૂલ્યથી કંઈક વિશેષદાયિત્વશીલ હોય તો તે જરૂર અન્યથા અન્યત્ર સ્થાન પામે છે. એટલે કે પ્રત્યેક સંસ્કૃતિને બે સાંસ્કારિક લક્ષણ હોય છે : સ્થાનિક અને વૈશ્વિક.

સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ બંનેના વારસાને પ્રજાગત કરવાનું ઇતિકાર્ય ઇતિહાસનું છે. એટલે કે સાધનાત્મક સંસ્કૃતિનાં જ્ઞાપકનાં સંચયન કરી, તેનાં સંશોધન કરી હેતુમૂલક સંકલન કરી તેનાં સંદર્શન (અર્થઘટન) કરવાનાં અને છેલ્લે તેનાં સંલેખન કરવાના કાર્યને ઇતિહાસથી ઓળખવામાં આવે છે.

આમ, ઇતિહાસ આખા સમાજનું વૃત્ત છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ પંચાંગી લક્ષણથી આવૃત્ત છે : સહિષ્ણુતાની પારદર્શક પરંપરા, સમન્વયમાં સાર્થક શ્રદ્ધા, વ્યાપક દૃષ્ટિ- કહો કે જાગતિક દર્શન, દાર્શનિક અભિગમ અને પ્રાણીમાત્ર, કહો કે બધાં સજીવ તત્ત્વ પરત્વે પ્રત્યયી સદ્ભાવના. આમાં પણ અનુસ્યૂત તત્ત્વ-સત્ત્વ છે ત્યાગનું. ઈશોપનિષદનો પ્રથમ શ્લોક આ ભાવનાને સુપેરે અને સુયોગ્ય રીતે ચરિતાર્થ કરે છે :-

ईशावास्यमिदं सर्व यंत्किचित व्ग्रगत्यां व्ग्रगत ।
तेन त्यक्तेन भूरूख्रद्ग्रव्झीथाः मा गृधः कस्यस्विद्वानम् ॥

પ્રસ્તુત વિચારને દૃઢિભૂત કરે છે આ શ્લોક -

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवम् ।
कामये दुःख तप्तानां प्राणीनामार्तिनाशनम् ॥

સરવાળે આપણી ત્યાગની ક્ષિતિજ બુદ્ધ-મહાવીરથી પ્રારંભાઈ ગાંધીજી દ્વારા વિશ્વરૂપ પામી છેલ્લે યોગથી અખિલાઈમાં પરિણમી.

કોઈ દેશના ભૂત અને વર્તમાન વચ્ચે શાશ્વત સાતત્ય આંતરપ્રવાહથી અકબંધ વિસ્તરતું રહ્યું હોય તો છે આપણો દેશ. વિસ્તૃત સમયપટ ઉપર વિસ્તરેલી આપણી સંસ્કૃતિનાં લેખાંજોખાંના ભરતીઓટથી પણ સ્થિરતાથી આપણી પ્રજાનાં સંસ્કારનાં ઘડતર અવિરતપણે થતાં રહ્યાં છે. અલબત્ત પ્રત્યેક વિનાશક આક્રમણ પછી પણ આપણી પ્રજા પુનઃ સ્વસ્થ થતી રહી છે. પ્રત્યેક સંસ્કાર પ્રવાહનો અભિનવ રંગ એમાં ભળતો રહ્યો છે, વિલીન થતો ગયો અને અંતે એકરૂપ-સમરૂપ થતો ગયો. આ બધી વિનાશક-પોષક પ્રક્રિયા દરમિયાન આપણી સંસ્કૃતિનાં આંતરિક પણ શાશ્વત સૌંદર્ય આશ્ચર્યકારક રીતે અકબંધ રહ્યાં, જે સરવાળે સત્ય-શિવ-સુંદરથી વિભૂષિત થતાં ગયાં. આથી પરિવર્તનો જરૂર આપણને આભડી ગયાં પણ વાંસોવાંસ શ્રેય અને પ્રેય એવું ઘણું બધું આપણે અપનાવતા ગયા - આત્મસાત

કરતા ગયા-રહ્યા. તો પણ ક્યારેય આપણે આક્રમણનો અભિગમ અપનાવ્યો નથી, બલકે ત્યાગીને ભોગવતા રહીને સત્ય-શિવ-સુંદરને વરેણ્ય સમજતા રહ્યા.

સંખ્યાધિક આક્રમણ-આગમન-નિર્ગમન, ઘણીબધી ક્રાન્તિ-કનડગત અને ઢગલાબંધ સત્તાપલ્ટાની તડકી-છાંયડી આવી-ગઈ-અનુભવી તેમ જ વાંસોવાંસ વિભિન્ન સંસ્કારના વિવિધ પ્રવાહનાં અજબગજબનાં સામંજ્ય કેળવીને પણ પોતીકું સત્ત્વ-તત્ત્વ ઠીકઠીક અકબંધ રાખીને- જાળવીને વિસ્તરતી ક્ષિતિજોને વિસ્તરવા તો દીધી જ. પરિણામે વિશેષમાં આપણે વિશ્વસમસ્તને ધર્મચિંતન, સંસ્કાર, સાહિત્ય, શિક્ષણ, ખગોળ, ગણિત, રસાયણવિદ્યા, વૈદકવિજ્ઞાન જેવાં અનેકાનેક ક્ષેત્રમાં ઘણું બધું આપ્યું છે. અને આપતા રહ્યા છીએ. સહુથી ધ્યાનાર્હ બાબત એ છે કે, આપણે આક્રમણનો અને યુદ્ધનો જવાબ ચિંતન અને સહયોગથી આપ્યો.

આપણે એથી અવશ્ય અવગત હોવા જોઈએ કે આપણી સંસ્કૃતિ દીર્ઘકાલીન છે તેમ જીવંત પણ છે. સાતત્યપણું અને પ્રત્યેક ક્ષણે નવીનીકરણ એનાં બે વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. આ બે બાબત આપણી સંસ્કૃતિને પરિવર્તિત વિશ્વમાં સુસંબદ્ધ રાખે છે. આન્વીક્ષિકી અને પુરાણકથા એ બે બુનિયાદી પથ પર આપણી સંસ્કૃતિ વિહરતી-વિકસતી રહી છે, રહે છે. એક તરફ આપણી સંસ્કૃતિ ખળખળ વહેતી નદીતમ જેવી છે તો અન્યથા તે સમુદ્રસમી ગહેરી છે, જે નદીનાં જળરાશિને પોતાનામાં નિરાભિમાનપણે સમાવતી રહે છે અને છતાં પોતે પૂર્ણ છે- રહે છે. આપણી સંસ્કૃતિનો એકતાનો તંતુ સૂક્ષ્મ અને સક્ષમ છે જેનું પોત સત્તા દબાવ કે તણાવથી નિર્માયું નથી, પણ ઋષિઓનાં સંતત્ત્વથી અને શાણપણથી, સંતોની જાગરૂકતાથી- સમજદારીથી, તત્ત્વજ્ઞોનાં અનુમાનોથી અને કવિકલાકારો-સાહિત્યજ્ઞોની સૂક્ષ્મ કલાથી ઘટ્ટ થતું રહ્યું છે. તેથી આ બધાના નિઃસ્વાર્થી- સેવાર્થી-સમાજપોષકતાથી આપણી રાષ્ટ્રીય એકતાને વ્યાપક, સક્ષમ અને ચિરંજીવ બનાવી શકીએ છીએ. આપણી વિસ્તરતી રહેતી સાંસ્કૃતિક ક્ષિતિજોની બુનિયાદ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોથી રચાયેલી છે. અલબત્ત, આપણે પારદર્શક રીતે જાણવું જોઈએ કે આપણી ધર્મભાવના, વ્યાપક, સર્વસમાવેશી અને સર્વધર્મસમભાવી છે. તેથી આપણી સંસ્કૃતિ પારદર્શક પરિમાણથી યુક્ત છે.

ઋષિઓનાં સંતત્ત્વથી અને શાણપણથી, સંતોની જાગરૂકતાથી- સમજદારીથી, તત્ત્વજ્ઞોનાં અનુમાનોથી અને કવિકલાકારો- સાહિત્યજ્ઞોની સૂક્ષ્મ કલાથી ઘટ્ટ થતું રહ્યું છે. તેથી આ બધાના નિઃસ્વાર્થી- સેવાર્થી- સમાજપોષકતાથી આપણી રાષ્ટ્રીય એકતાને વ્યાપક, સક્ષમ અને ચિરંજીવ બનાવી શકીએ છીએ. આપણી વિસ્તરતી રહેતી સાંસ્કૃતિક ક્ષિતિજોની બુનિયાદ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોથી રચાયેલી છે

માનવસૃષ્ટિનો ઉદ્‌ભવ એવા ભાવવિશ્વમાં થયો છે, જે મનુષ્યેતર પ્રાણીજગતથી ઘણીબધી રીતે ભિન્ન છે એનું વિશ્વ પ્રાકૃતિક વિશ્વઅંતર્ગત સંસ્કારનું છે, સંસ્કૃતિનું છે અને સુસંસ્કૃત થવાનું છે. ભાષા એક એવું ઉપકરણ છે જેણે સુસંસ્કૃત થવામાં ઉપદેશી નીવડયું છે. નામકરણ પ્રક્રિયા ભાષાનું અંતરંગી હૃદય છે જે મેઘધનુષી રંગશ્રેણીથી આવૃત્ત છે. કહી શકાય કે ભાષાના હાર્દને પ્રસ્થાપે છે નામકરણ પ્રક્રિયા. આથી, જે અભિજ્ઞાન અને પ્રત્યાપન વાસ્તે - માનવ સંસ્કૃતિના પ્રારંભથી - માણસને પોતાની ચોપાસનાં પદાર્થ-ચીજવસ્તુ- સ્થળવિશેષ - વ્યક્તિવિશેષને ઓળખવા સારુ નામની જરૂર પડે છે, પડી છે.

અનુભવે સમજાયું છે કે નામકરણનાં મુખ્યકાર્ય બે છે : કશાકને ઓળખાવવાનું અને કશાકને અર્થ બક્ષવાનું. બંને કાર્ય પરસ્પરને વ્યાપી જાય છે. સરવાળે નામનાં અધ્યયન બધાં જ સમાજવિજ્ઞાન સારુ મહત્ત્વનાં છે. તેથી નામોના અભ્યાસને કેવળ ભાષાવિજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે હવે દર્શાવવાની જરૂર નથી. બલકે સમાજવિજ્ઞાનો અંતર્ગત નામકરણવિદ્યા એ એક સ્વતંત્રવિદ્યા તરીકે કાઠું ઉપસાવી શકે તેવી ક્ષમતા હાંસલ કરી લીધી છે, જે આપણી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિની એક વિસ્તરતી ક્ષિતિજ બની રહી છે. આ કારણે વ્યક્તિનામો અને સ્થળનામોનાં અધ્યયનથી થતા લાભ ઘણા વિશેષ છે, કેમ કે આપણી જટીલ અને સંકુલ સંસ્કૃતિને ઓળખવા વાસ્તેનો ધોરીમાર્ગ છે. તેથીસ્તો કહેવાયું છે કે, જ્યારે ઇતિહાસ મૌન હોય છે ત્યારે સ્થળનામો ચોક્કસ કશુંક પ્રદાન કરે છે. જ્ઞાતવ્ય એટલું જ કે સ્થળનામ અધ્યયનવિદ્યા વિશાળ ફલક ઉપરનાં જ્ઞાનનાં પૃષ્ઠને આપણી પ્રત્યક્ષ કરે છે. તેમ જ ચોક્કસ સમયના કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશની પ્રજાનાં સાંસ્કૃતિક મનોવલણ અને બૌદ્ધિક પ્રતિભાની અભિવ્યક્તિનું શ્રધ્ધેય માધ્યમ બની રહે છે, કેમ કે નામ કેવળ અર્થહીન શબ્દનો ગરબડગોટો નથી. અર્થાત્ એમ કહી શકાય કે જ્યાં ઇતિહાસ મૌન રહે છે ત્યાં નામકરણ વિદ્યા વાચિક બને છે.

સ્પષ્ટ કહીએ તો સ્થળનામોનો અભ્યાસ એટલે અતીતની યાત્રા અથવા કહો કે પુનર્નિર્માણનાં સ્વરૂપમાંની યાત્રા. આથી, નામોનાં વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણમાં સલામત માર્ગ એ છે કે ભાષાકીય પરિબળો ઉપરાંત આભિલેખિક, પુરાવસ્તુકીય, દસ્તાવેજી, સાહિત્યિક, ઇતિહાસી અને સાંસ્કૃતિક કારણો અને પરિબળો તપાસવાં આવશ્યક છે, જેથી ગામો-નગરો-સ્થળોનાં નામ માનવીએ અનુભવેલા સંઘર્ષો, તેણે વેઠેલી યાતનાઓ, વિપરીત પરિસ્થિતિનો સામનો કરતાં તેણે અનુભૂત કરેલી તાવણીઓ, વાંસોવાંસ સિદ્ધિઓ અને નિષ્ફળતાઓનો આવૃત્ત ખજાનો છે. આવી મથામણમાં માનવીને ક્યારેક કુદરતનો,

ક્યારેક સમાજનો, ક્યારેક રાજકીય કે ક્યારેક પોતાનાં અજ્ઞાનનો અવરોધ નડે છે અને પ્રસ્તુત ચતુર્મુખી ધસારા સામે માનવી અડગ નિશ્ચલતાથી પ્રગતિના પથ ઉપર ડગ માંડતો રહ્યો છે અને રહે છે. પરિણામે ચોપાસની પ્રકૃતિ ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, સમાજના નીતિનિયમોમાં બદલાવ લાવી અવરોધ દૂર કરે છે, સત્તાપલ્ટા દ્વારા રાજકારણની આકૃતિને અનોખી રીતે આલેખે છે અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વડે અજ્ઞાનનાં અંધાર વિતરી જીત ઉપર કાબૂ મેળવે છે :- આ બધાંનું ગ્રથિત નિરૂપણ નામકરણ વિદ્યાનો મહત્ત્વનો અભિગમ રહેતો હોય છે જે આપણી સર્વ ક્ષિતિજને વિસ્તારે છે.

આમ, નામકરણ માનવસંસ્કૃતિની એક મોટી સિદ્ધિ છે જે બાબતે આપણું રાષ્ટ્ર અગ્રેસર ગતિશીલ છે. પ્રત્યેક સ્થળ સ્વયમ્ એક સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ ધરાવે છે. તેથી નામ-અધ્યયન-વિદ્યા સંસ્કૃતિની વિકાસ કૂચને પારખવાની પગથીરૂપ કે પગલીરૂપ કે સોપાનરૂપ છે. આથી, નામ અધ્યયન વિદ્યાનાં અન્વેષણને કારણે સંસ્કૃતિના ઘણા અક્ષુણ્ણ પ્રદેશ હાથવગા થાય છે, કેમ કે સ્થળનામોની ચોપાસ સાંસ્કૃતિક આવરણ રહેલું જોવું પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, માનવ-સંસ્કૃતિઓની સફળતાનો આલેખ દોરી શકાય છે. સ્થળનામોએ દોરેલી પગથીઓમાંથી.આજના વિશ્વમાં માનવેતિહાસને શક્યતઃ પારદર્શક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવામાં દ્રવ્યો કે પદાર્થો વધુ વિશ્વસનીય ગણવામાં આવે છે. જમીનની સપાટી ઉપર કે જમીન-અંતર્ગત સ્થાયીભાવે રહેલાં પદાર્થ-દ્રવ્ય-ઈમારત - સ્થાપત્ય અને માનવે સર્જેલી અને પ્રાકૃતિક પડકારોમાંથી શેષ-અવશેષ રહેલી તેમ જ માનવકૃત અડપલાંથી બચેલી બધી દ્રવ્ય સામગ્રી હાથવગી કરીને તેને પ્રજાગત કરવાની વિદ્યાને પુરાવસ્તુવિદ્યાથી ઓળખવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એટલું જ, પૂર્વકાલીન સ્થળવિશેષોની-ઈમારતોની કે એવી ભૌતિક સામગ્રીને શોધવાનું, તેનાં પરીક્ષણ કરવાનાં, જે તે સ્થળે સ્થિત કે અસ્તિત્વ ધરાવતાં પદાર્થવિશેષનું કે સંપ્રાપ્ત થતી ભૌતિક સામગ્રીનું તેના પરિઘમાં આવતી નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિ સાથે તેના અનુબંધને અનુસરવાનું અને તેના આધારે જે તે સ્થળ કે પ્રદેશ કે દેશના સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસને અર્થઘટિત કરી આલેખવાનું, વિશ્વના અન્ય ભૂભાગમાંથી પ્રાપ્ત એવા ભૌતિક પદાર્થ સાથે સાંકળવાનું કે અનુબંધિત કરવાનું કાર્ય સાધીને સમગ્ર માનવપ્રવૃત્તિનાં કાલચક્રની કાર્યશૈલીની વિવિધતાનો અભ્યાસ કરીને સંપ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનની ચર્ચા કરીને તેનાં પરિણામને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસના પરિમાણમાં ઢાળીને પ્રજાપ્રત્યક્ષ કરવાનું કાર્ય જે પ્રક્રિયાથી કે પદ્ધતિથી થાય છે તેને પુરાવસ્તુવિદ્યાથી ઓળખવામાં આવે છે. આ વિદ્યા સાથે સંલગ્નિત કર્મશીલોને આપણે પુરાવિદોશી ઓળખીએ છીએ. દુર્ભાગ્યે તેમની સંખ્યા અતિ મર્યાદિત અને એમનાં કાર્યફલક અતિ વિસ્તૃત છે. તેથી આપણા આવા સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક વારસા અને વૈભવી વિરાસતને સુરક્ષિત રાખવા મિષે અને આપણાં પૂર્વજનાં મૂધ્ય સર્જનકાર્યને સમજવા સારું પ્રજાકીય સહયોગ અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આમ, થાય તો જ સામાન્યજણ પણ આવાં પ્રમાણથી- ઈમારતથી- અવશેષથી પદાર્થગત જ્ઞાપકથી અભિજ્ઞ થાય અને એનાં જતનજાળવણી સંરક્ષણ મિષે સક્રિય થવા પ્રેરિત થાય.

આમ, નામકરણ માનવસંસ્કૃતિની એક મોટી સિદ્ધિ છે જે બાબતે આપણું રાષ્ટ્ર અગ્રેસર ગતિશીલ છે. પ્રત્યેક સ્થળ સ્વયમ્ એક સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ધરાવે છે. તેથી નામ-અધ્યયન-વિપ સંસ્કૃતિની વિકાસ કૂચને પારખવાની પગથીરૂપ કે પગલીરૂપ કે સોપાનરૂપ છે. આથી, નામ અધ્યયન વિદ્યાનાં અન્વેષણને કારણે સંસ્કૃતિના ઘણા અક્ષુણ્ણ પ્રદેશ હાથવગા થાય છે

પુરાવસ્તુઓની કે પુરાવશેષોની જાળવણી એ સંસ્કારી પ્રજાનું આભૂષણ છે. પરંતુ પોતાને સંસ્કૃત અને સંસ્કારી માનીને ચાલનારી પ્રજા જ્યારે બીજા પ્રદેશનાં - દેશનાં પુરાવસ્તુઓનો નાશ કરીને કે તેને ખંડિત કરીને નુકસાન પહોંચાડે કે મૂળસ્ત્રોતાં કરે ત્યારે અને ઐતિહાસિક અમૂલ્ય એવા દુર્લભ નમૂનાને- અવશેષને અંકે કરવાનો વાલિયાધર્મ બજાવવાની કોશિશ કરે ત્યારે આવાં અનિષ્ટમાંથી પ્રજાકીય વૈભવ અને વારસાને સાચવવાની જવાબદારી શાણી પ્રજાના સહૃદયી સહકાર અને સહયોગ વિના શક્ય નથી તે બાબતે આપણે ઉજાગર થવાની જરૂર છે.

માનવકૃત - પૂર્વજોકૃત ઐતિહાસિક પ્રમાણોને સાચવતા વિચારનું અસ્તિત્વ આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં ઋગ્વેદયુગથી જોવું સંપ્રાપ્ત થાય છે. આવું દર્શાવતો ઋગ્વેદીયમંત્ર છે. (૩.૫૫.૨) :

मो षू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।
पुराण्योः सद्मनोः केतुरन्तर्महदेवानाम सुरत्वमेकम् ॥

અર્થાત હે અગ્નિ, દેવો અને તેમનાં સ્થાનને જાણનાર પિતૃઓ અમારું અહીં નુકસાન ના કરે. (આકાશ અને પૃથ્વીએ) બે પુરાતન રહેઠાણમાંથી ધ્વજ (સૂર્ય) ઉદય પામી રહ્યો છે. દેવોનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ છે. ઈતિ. (પ્રસ્તુત શ્લોકનો લક્ષ્યાર્થ આપણા માટે બહુ ધ્યાનાર્હ છે, કેમ કે પૂર્વકાલીન ઈતિહાસી ઈમારતોથી સંસ્કૃતિને સમજવા સારુ ઘણું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થાય છે તેનું દર્શન આ શ્લોકથી થાય છે.

ગામો અને નગરોના સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિ વિકાસને આપણે જો કાયમી ધોરણે ઓપ આપવો હોય તો તે ગામ-નગર-નિવેશ-વસવાટ-વસાહતના ઐતિહાસિક અવશેષના અભ્યાસ ઉપયોગી નીવડશે. આવા અભ્યાસ ત્યારે જ સફળ થાય અને

પરિણામો સંપડાવી આપનારો બને જ્યારે એની શાસ્ત્રીય-વિજ્ઞાની જાળવણી, કહો કે યથોચિત સંરક્ષણ સંભવિત બન્યાં હોય અર્થાત ઐતિહાસિક અવશેષોની આસપાસ લૂણતંતુની જેમ સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક આવરણ, કહો કે આવૃત્ત ખજાનો અવલોકી શકાશે. આથી, અવશેષની ઇતિહાસની ઓળખ સંપ્રાપ્ત કરવી, તેનાં સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક ઉપલબ્ધિઓ પ્રત્યક્ષ કરવી અને આપણા પૂર્વજોએ કરેલાં - સર્જેલાં જ્ઞાનનાં વાવેતરરૂપી વૈભવ અને વારસાને સંરક્ષીએ જેથી આપણી ત્રીજી-ચોથી-પાંચમી પેઢી આપણાં પૂર્વજોની વરેણ્ય દૃષ્ટિને સમજવામાં - સમજાવવામાં ઉપાદેયી નીવડીએ. અને તો જ આપણી ક્ષિતિજો વિસ્તારી શકીશું અને વિકસતી ક્ષિતિજોને ગતિશીલતા બક્ષી શકીશું.

આ ભૂમિકામાં વર્ણિત અભિગમનો વરેણ્ય પ્રયાસ ચાલુ સદીના પ્રારંભિક વર્ષે સાંસ્કૃતિક ઈમારતોનાં જતન-જાળવણી-મરામત પરત્વે હાથ ધરાયો છે. આ ઘટના સાંકેતિક અને સૂચક છે. આ વાસ્તે પહેલ કરનાર નિગમિત સંસ્થા છે તાતા જૂથના ઉદ્યોગોનું સંકુલ અને જેનાં સંરક્ષણ થવાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે તે ઐતિહાસિક વિદ્યમાન ઈમારત છે. તાજમહાલ, રાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિક ભંડોળ, ભારતીય પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ અને તાતા જૂથની હોટેલો વચ્ચે તાજમહાલ અને આસપાસનાં પર્યાવરણનાં જતન-જાળવણી - મરામત વાસ્તે સમજૂતી- આલેખ સંપન્ન થઈ ગયા. આ શરૂઆત પાંચ વર્ષ પૂર્વે જાહેર થયેલી 'એડોપ્ટ એ મોન્યુમેન્ટ' યોજના અન્વયે હાથ ધરાશે. આ કાર્યક્રમમાં ભારતીય પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ સંસ્થા તકનીકી સહાય આપશે. 'ઈમારતને દત્તક લો' એવી વરેણ્ય યોજના રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ ભંડોળે તૈયાર કરી જે કાર્યક્રમને નાણાંકીય સહાય તાતા જૂથે આપી. આમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ, નાણાંકીય ઔદાર્ય અને વૈચારિક યોજનાનો ત્રિવેણી સંકલ્પ ધ્યાનાર્હ બની રહ્યો.

માનવસંસ્કૃતિની વિરાસત પ્રજાકીય જ્ઞાન સારુ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જતન-જાળવણી-મરામત એ પડકાર બુનિયાદી છે, તો વિદ્વત્તાનાં કાર્યને ઉત્તેજન આપવું એ પડકાર દ્વિતીય છે અને કલાકીય-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પરત્વે પ્રજાની સમજણ અને એનાં શાણપણ ઉજાગર થાય એ ત્રીજો પડકાર છે. આવી ત્રિવિધ સોપાનશ્રેણી ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક અવશિષ્ટ અવશેષોને ચિરંજીવ અને શાશ્વત રાખવા અનિવાર્ય છે

પ્રસ્તુત જતન-જાળવણી-મરામતના અભિયાનમાં અભિયુક્ત સંસ્થાઓ છે : ઈન્ડિયન નેશનલ ટ્રસ્ટ ફોર આર્ટ એન્ડ કલ્ચરલ હેરિટેજ, યુનેસ્કોનો આપણા દેશમાંનો સાંસ્કૃતિક વિરાસત વિભાગ અને ધ સેન્ટર ફોર એડવાન્સ્ડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રીસર્ચ. ઉપરાંત વિદેશી સહયોગી સંસ્થાઓ છે : અમેરિકાના લોસ એન્જેલસનું ગ્રેટી ફાઉન્ડેશન, વોશિંગ્ટન ડી.સી. સ્થિત સ્મિથસોનિયન ઈન્સ્ટિટયૂટ અને વેઈનની આર્ક ફાઉન્ડેશન. અલબત્ત, આ પૂર્વે હુમાયુની કબરની જાળવણી ઓબરૉય ઉદ્યોગ જૂથે અને આગાખાન ફાઉન્ડેશને હાથ ધરી હતી. તો ઈન્ડિયન ઓઈલ કોર્પોરેશને ઓરિસાસ્થિત કોર્ણાકના સૂર્યમંદિર, કુત્બમિનાર અને હેમ્પીની ઈમારતોનાં જતનકાર્ય હાથ ધર્યાં હતાં. જંતરમંતરની જાળવણી આપી- જય હોટેલ્સ જૂથ તરફથી અને પૂણે સ્થિત શનિવારવાડાની દેખરેખ પૂણે નગરપાલિકાએ હાથ ધરી હતી. જોકે ધોળાવીરા, અજન્ટા, ઈલોરા, ફત્તેહપુરસિક્રિ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, લોથલ વગેરે જેવાં સ્મારક દત્તક લેનારની રાહ જૂએ છે. ગુજરાત તો વેપારી મનોવૃત્તિ ધરાવતું રાજ્ય છે. નફો-નુકસાનનો પહેલો વિચાર કરે. ત્યારે સાંસ્કૃતિક વિરાસતી વારસાને દત્તક લેવાની પળોજણમાં પડવા ઉદ્યુક્ત હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતમાં નિગમિત સંસ્થાઓ છે પણ કોઈ આગળ આવવા ઈચ્છુક હોય એમ જણાતું નથી. રાજ્ય સરકારે આ બાબતે સક્રિયતા કેળવવી રહી. આખરે તો, માનવસંસ્કૃતિની વિરાસત પ્રજાકીય જ્ઞાન સારુ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જતન-જાળવણી-મરામત એ પડકાર બુનિયાદી છે, તો વિદ્વત્તાનાં કાર્યને ઉત્તેજન આપવું એ પડકાર દ્વિતીય છે અને કલાકીય- સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પરત્વે પ્રજાની સમજણ અને એનાં શાણપણ ઉજાગર થાય એ ત્રીજો પડકાર છે. આવી ત્રિવિધ સોપાનશ્રેણી ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક અવશિષ્ટ અવશેષોને ચિરંજીવ અને શાશ્વત રાખવા અનિવાર્ય છે. તો જ સાંસ્કૃતિક ક્ષિતિજોને વિસ્તારી શકીશું અને ભાવિ પેઢીઓને મહામૂલો વૈભવ આપણે સુપરત કરી શકીશું.

પુરાવસ્તુવિદ્યાના અભ્યાસનું ફલક વિસ્તૃત છે. સામાન્યતઃ ઊભી સપાટીએ પુરાવિદો ખોદકાર્ય કરતા હોય છે પણ અપવાદરૂપે સીધી સપાટીએ ઉત્ખનનપ્રક્રિયા થવાનાં ઉદાહરણ છે. દા.ત. ચાંપાનેર. વર્તમાન નગર કે નિવેશ પૂર્વકાલીન મહત્ત્વ દર્શાવતું હોય ત્યારે ઊભી કે સીધી સપાટીએ ખોદકામ કરવું મુશ્કેલ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં નિસ્તાર-પુરાવસ્તુવિદ્યાની કાર્ય પદ્ધતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે. જ્ઞાનસાધનામાં કહો કે જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં ભૂતકાલીન માનવ પ્રવૃત્તિઓ મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. નિસ્તાર પુરાવસ્તુવિદ્યાનું મુખ્ય કાર્ય માનવીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અર્થે થતી પ્રક્રિયા મારફતે વિનાશ પામતાં પૂર્વકાલીન માનવપ્રવૃત્તિ સૂચક સ્થળોનાં અન્વેષણ કરવાં અને તે સ્થળ કે વિસ્તારની માનવપ્રવૃત્તિનાં દર્શન કરાવવાનાં છે. નિસ્તાર પુરાવસ્તુનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત છે કેમ કે પૂર્વકાલીન વર્તમાન નગર વસતીયુક્ત હોઈ ખોદકાર્યને જરૂરી અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી.

પુરાવસ્તુવિદ્યાનાં અન્વેષણમાં સમયવિભાજન મહત્ત્વનો મુદ્દો છે, : પ્રાગૈતિહાસિક, આદ્યૈતિહાસિક, ઐતિહાસિક જેવા ત્રણ

સમયાંકન હાથવગા છે. આમાંથી ઐતિહાસિક પુરાવસ્તુવિપના તથાકથિત ત્રણ સમયપ્રકાર પ્રચારમાં છેઃ પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન. આ બાબતે વિગતે વિશ્લેષણ અહીં શક્ય નથી. કહેવાતા મધ્યકાલ માટે પુરાવસ્તુકીય પદ્ધતિઓનાં ખાસ વિનિયોગ થયો નથી. પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણોના સંદર્ભમાં પૌરાણિક સાહિત્યનાં અધ્યયન કરવાથી ઘણી રસપ્રદ અને ઐતિહાસિક-સાંસ્કૃતિક માહિતી જે તે નગર વાસ્તે હાથવગી થાય છે.

સામાન્યતઃ અદ્યાપિ પુરાવસ્તુકીય ઉત્ખનન જમીન ઉપર થતાં રહ્યાં છે. પરંતુ એંસીના દાયકાથી જલીય પુરાવસ્તુપ્રક્રિયાથી વિશેષ માહિતી હાથવગી થઈ છે. સમુદ્રનાં તળિયેથી સુરક્ષિત રહેલી ચીજવસ્તુઓ શોધી કાઢવાનું અભિયાન હાથ ધરાયું છે. જે વિસ્તરતી ક્ષિતિજતા અભિયાનમાં રજતરેખાથી ઓળખાય છે. ઋગ્વેદમાં આનાં પ્રમાણ છે :

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्या ।
मधुमन्मे परायणं मधुमत्पुनरायनम् ॥
(૧૦.૨૪.૬)

અર્થાત્ પૃથ્વીના બધા જ ભૂભાગે આપણાં વહાણો હંકારવાં અને વિદેશ જવું તથા પરત આવવું એ ઉભય પ્રક્રિયા આનંદદાયક છે.

આમ, આપણાં વહાણ ઋગ્વેદીય યુગથી સાત સમુંદર ખેડતાં હતાં અને તેથી અકસ્માતે વહાણોની જળસમાધિ થતી હોવી જોઈએ એ ધ્યાનાર્હ વાસ્તવિક્તા છે. આ કારણે સામુદ્રીય પુરાવસ્તુનાં અન્વેષણમાંથી આપણી સંસ્કૃતિની કેટલીક અનભિજ્ઞ ઘટનાને પ્રત્યક્ષ મેળવી શકાય છે. હિન્દી મહાસાગરમાં આ પ્રવૃત્તિનું વ્યુહાત્મક મહત્ત્વ અવગણવા જેવું નથી જ. તાત્પર્ય એ છે કે વેદકાલીન સંસ્કૃતિ યુગથી ૧૯મી સદીના અંત પર્યન્ત વહાણો બાંધવાની પ્રવૃત્તિઓ, દરિયાઈ વેપાર વાણિજ્ય અને સંસ્કૃતિઓનાં આંતરકાર્યના ઈતિહાસને આલેખિત કરવા સામુદ્રીય પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ હાથ ધરવાં એ સમયનો તકાજો છે. આ પડકારને સક્ષમ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું ખ્યાત પુરાવિદ અને કર્મશીલ ડૉ. શિકારીપુર રંગનાથ રાવે ગોવા સ્થિત સામુદ્રીય શોધ સંસ્થાના સહયોગથી , જેમાં તીર્થસ્થાન દ્વારકા નગરીના સમુદ્રમાં ડૂબેલા અવશેષ શોધી આપણી સંસ્કૃતિનાં ઘણાં રહસ્ય સ્ફૂટ કર્યા છે તે બાબત ભૂલવી જોઈએ નહીં. આથી માનવસંસ્કૃતિના કેટલાક અક્ષુણ્ણ અંકોડા હાથવગા થશે.

સમાજપરિવર્તન, આર્થિક વિકાસ અને સંસ્કૃતિ સંવર્ધન ઉપર પ્રભાવક અસર શિક્ષણના ઈતિહાસના વિશિષ્ટ અભિગમથી થઈ છે અને તે છે બૌદ્ધિક-વિકાસનો, કહો કે જ્ઞાનના વિકાસનો ઈતિહાસ જે બાબત સંસ્કૃતિઓના ઈતિહાસનાં અધ્યયનથી સ્પષ્ટ થઈ છે. આપણે અભિજ્ઞ હોવા જરૂરી છે કે સર્વ ઈતિહાસ એ વિચારોનો ઈતિહાસ છે. એ દૃષ્ટિએ બૌધ્ધિક ઈતિહાસનાં ખેડાણ અત્યંત આવશ્યક છે. આ ક્ષેત્ર પણ વિસ્તરતી ક્ષિતિજો અર્થે ધ્યાનાર્હ રહેવું જોઈએ. આથી શિક્ષણવિદ્યાની સંસ્કૃતિનાં ખેડાણને સ્પષ્ટતઃ મહત્ત્વ બક્ષવું પડશે કેમ કે ‘નેશનસ્ટેટ્સ’ની વિભાવનાને સ્થાને ‘નૉલેજસ્ટેટ્સ’ની વિભાવના ઊભરી રહી છે.

તો સમાજની સંસ્કૃતિઓને આલેખવા વિષે જૂથચરિત્રાલેખની (પ્રોસોપોગ્રાફીની) દૃષ્ટિએ ખેડાણ થવાં જરૂરી છે. સામાજિક સંસ્કૃતિ એ વ્યક્તિઓ, વિચારો કે સંસ્થાઓની સંસ્કૃતિ નથી પણ પ્રજાજૂથોની સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસ છે. વિચાર-વ્યક્તિ-સંસ્થા કરતાં સામાજિક સંસ્કૃતિની નિસબત પ્રજાજૂથો સાથે છે જે વાસ્તે પ્રોસોપો ગ્રાફીની અભ્યાસપદ્ધતિ મહત્ત્વનું પ્રદાન કરી શકે છે. આ ક્ષેત્ર જરૂરી આકર્ષણ પ્રસ્થાપિત કરી શક્યું નથી. પ્રજાજૂથોનાં ચારિત્રિક અન્વેષણ પણ વિકસિત ક્ષિતિજ તરીકે અનિવાર્ય રીતે સ્વીકારવાં રહ્યાં.

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન. આ બાબતે વિગતે વિશ્લેષણ અહીં શક્ય નથી. કહેવાતા મધ્યકાલ માટે પુરાવસ્તુકીય પદ્ધતિઓનાં ખાસ વિનિયોગ થયો નથી. પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણોના સંદર્ભમાં પૌરાણિક સાહિત્યનાં અધ્યયન કરવાથી ઘણી રસપ્રદ અને ઐતિહાસિક-સાંસ્કૃતિક માહિતી જે તે નગર વાસ્તે હાથવગી થાય છે

તેવી જ રીતે સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસમાં ગાણિતિક (ક્વોન્ટિટેટીવ) પદ્ધતિના અભિગમનો વિનિયોગ વિસ્તરતી ક્ષિતિજો સંદર્ભે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ગાણિતિક પદ્ધતિ સ્વંય એક વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર છે જો કે આ પદ્ધતિની એક મર્યાદા છે અને તે એ કે માનવ-સંસ્કૃતિના બધા તબક્કાને અને બધાં જ ક્ષેત્રને સમાવી લેતી નથી. જ્યાં ચોક્કસ પ્રકારની સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય છે તેવા સમયાવધિના નિરૂપણમાં આ પદ્ધતિ કાર્યાન્વિત થઈ શકે છે. ખાસ કરીને સમરૂપ અને સરખાવી શકાય તેવાં સંસાધનોમાં આ પદ્ધતિ વિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે. આ પદ્ધતિના ઉપયોગથી વર્ણનના બોજામાંથી ઘણી રાહત અંકે થઈ શકે છે. સંસ્કૃતિઓનાં અન્વેષણમાં આ પદ્ધતિના વિનિયોગથી વર્ણનાત્મક આલેખન પ્રમાણમાં ઘણું હોય છે, જે આ વિસ્તરતી પદ્ધતિની ઉપયોગીતા ગણવી રહી.

સંપ્રેષણ એટલે વૈચારિક વ્યવહારની પ્રક્રિયા. આમાં વૃત્તપત્રો, દૂરદર્શન, આકાશવાણી જેવાં સમૂહ માધ્યમનો સમાવેશ થાય છે. કોઈપણ મોટા સમૂહના-સમુદાયના-સમાજના સભ્યો પરસ્પર આંતરક્રિયા ત્યારે કરી શકે જ્યારે તેઓ આપસમાં ઈશારાથી, વાતચીતથી, ગીતથી, ચિત્રથી અને એવાં બીજાં માધ્યમથી વ્યવહાર કરે. સમાજજીવનનો આધાર જ સંપ્રેષણ ઉપર અવલંબિત છે એટલે કોણ કોને શું કેવી રીતે કયા હેતુ માટે ‘કહે છે’ એ છે. આને આપણે સમાવેશ વિશ્લેષણન (કન્ટેન્ટ એનાલિસિસની) પદ્ધતિથી ઓળખાવી શકીએ.

આપણી સંસ્કૃતિઓ અને તેના ઇતિહાસ આપણે જાણીએ છીએ તેમ ગ્રામકેન્દ્રી અને ગ્રામીણ પ્રકારની છે. એટલે ગામોના સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસને જો આપણે કાયમી ધોરણે વિસ્તરતી ક્ષિતિજ સંદર્ભે સ્વીકારવી હોય તો અને સ્વીકારવી રહી તો ગામેગામનાં પુરાવસ્તુઓની મોજણી કરવી, તેમનાં જતન-જાળવણી કરવાં અને પછી તેના અભ્યાસ કરવા એ માનવસંસ્કૃતિને સમજવા વાસ્તે અત્યંત આવશ્યક છે. ઐતિહાસિક અવશેષોનાં અધ્યયનને કારણે આપણા પૂર્વજોનાં શ્રમશક્તિ, હુન્નરકલા પરત્વેની મમતાભરી જાળવણી અને પરિશ્રમી અભિગમથી થતી કાર્યશૈલીની માહિતી હાથવગી થાય છે. વાંસોવાંસ એમની બૌદ્ધિક ક્ષમતાનો ખ્યાલ અંકે કરી શકાય છે.

ટૂંકમાં પુરાવસ્તુઓ માનવપ્રયત્નો કે માનવપુરુષાર્થો કે માનવયાતનાઓ સાથે સીધો સંબંધ રાખનારું સાધન હોઈ ગામેગામની પુરાવસ્તુકીય મોજણી સંપન્ન કરવાથી આપણા પૂર્વજોના સંસ્કારવારસાના વૈભવને અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી વિરાસતી સંપદાને સંરક્ષિત-સંગ્રહીત રાખનાર પ્રબળ સાધન તરીકે પુરાવસ્તુઓના અભ્યાસને અવગણવાની જરૂર નથી.

સરવાળે, આપણે દેશનાં સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસને પ્રજાગત કરવા કાજે અહીં વિસ્તરતી ક્ષિતિજોની એક ઝલક પ્રસ્તુત કરવાનો યથાશક્ય પ્રયાસ કર્યો છે. આ લેખનો મુખ્ય હેતુ યુવાશોધકો અને યુવા-અન્વેષકો નામકરણવિદ્યાના અભ્યાસની ઉપાદેયીતા સમજે, પુરાવસ્તુવિદ્યાના વિસ્તરતા ક્ષેત્રને ઓળખે અને શક્યતઃ પ્રાથમિક જ્ઞાન મેળવવા તે વિદ્યાની પદ્ધતિની વૈજ્ઞાનિક તાલીમ મેળવે, નિસ્તાર પુરાવસ્તુના અભ્યાસની ઉપયોગિતા તરફ વિશેષ લગાવ કેળવે જેથી ગીચવસ્તીવાળા વસવાટમાં સમયાંતરે થતાં વિવિધ ખોદકાર્યથી વિનાશ પામતાં જ્ઞાપકોને સદ્યઅભ્યાસ કરી તેની ઇતિહાસી વિગતો સુરક્ષિત કરી લે, પુરાવસ્તુવિદ્યાના સમયવિભાજનને ઓળખે અને તદનુસાર તથાકથિત મીડિયેવલ આર્કિયોલોજ અને તેના બુનિયાદી પ્રશ્નોને સમજવા સાથોસાથ સ્થાનિક ભાષાનું અને તે અંતર્ગત વિશિષ્ટ બોલીઓનું જ્ઞાન અંકે કરી લે તેમ જ કહેવાતા મધ્યકાલની પુરાવસ્તુઓની જાણકારીથી શું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે ધ્યાને લે, આપણી પરંપરાથી ઉજાગર થઈ સામુદ્રીય ઉત્ખનનના અભિયાનથી પ્રાપ્ત જ્ઞાનથી અભિજ્ઞ થઈએ. સમુદ્રના મર્યાદાભંગની પરંપરાને અવગત કરીએ, જૂથચરિત્રોની સંસ્કૃતિઓ પરત્વે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ, બૌદ્ધિક ઇતિહાસને વળોટીએ તથા ગાણિતિક પદ્ધતિના અભિગમને સમજીને સમાવેશ વિશ્લેષણ પદ્ધતિના જ્ઞાનથી પરિચિત થઈને ખાસ તો ગામેગામની જેવી છે તેવી હાથવગી થતી પુરાવસ્તુકીય મોજણીને અગ્રક્રમથી ધ્યાને લઈએ અને સંસ્કારસંક્રમણ અને વિચાર-પ્રક્રિયા પરત્વે ધ્યાનાર્હ બનીએ તો વિશ્લેષિત ઇતિકૃતિ લખવા સક્ષમ થાય તે છે. આમ કરવાથી નિર્મળ સત્યનું અન્વેષણ આપણું કર્તવ્ય હોવા બાબતે ચિંતન કરીને વિવાદની ભૂમિકાએથી મૂઠીઊંચેરા થઈ શકીએ તેવા અભિયોગને પ્રાથમિક્તા આપવી જરૂરી છે. અન્યથા વાદે વાદે વ્જાયતે તત્ત્વબોધઃ થી સમાપન તરફ જવાની સીધી રેખા લંબાતી કરતા રહીએ એજ અભ્યર્થના.

સંદર્ભ (વિશેષ વાચન)

જિજ્ઞાસુએ-સત્યાર્થીએ-ચિંતનગુરુએ અહીં અલપઝલપ રજૂ થયેલા વિચારો વિશે ઓહારણ માહિતી ગજવે ઘાલવા પરત્વે એકચિત્ત થવા આટલાં લખાણ જોવાં રહ્યાં, જે બધાં લખાણ - વિચાર - વિશ્લેષણ ડૉ. રસેશ જમીનદારનાં મનોયત્ન છે : (૧) આપણી સંસ્કૃતિની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો : અવલોકિત વિશ્લેષણ, ફાર્બર્સ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, પુસ્તક ૬૭, અંક-૪ અને પુસ્તક-૬૮, અંક-૧, વર્ષ ૨૦૦૨-૨૦૦૩, પૃષ્ઠાંક અનુક્રમે ૨૨૦થી ૨૨૯ અને ૧૦ થી ૧૮. (૨) નામકરણ વિદ્યા : ઘણી વિદ્યાઓની ગંગોત્રી, ગુજરાત દીપોત્સવાંક, વિ.સં. ૨૦૫૫ પૃ. ૧૯ થી ૨૪. (૩) 'ઈતિહાસમાં સમયવિભાજ્યનો યક્ષપ્રશ્ન' ગુજરાત દીપોત્સવાંક, વિ.સં. ૨૦૬૪, પૃ. ૩૯ થી ૪૫ (૪) 'આવો, ઓળખીએ પુરાવસ્તુને અને તેના સંરક્ષણને', ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રિમાસિક જાન્યુ.-ડિસે.૨૦૧૫, પૃષ્ઠ ૧૭૦થી ૧૭૪, (૫) 'ગુજરાતમાં થયેલાં સામૂહિક પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ', ગુજરાત દીપોત્સવાંક વિ.સં. ૨૦૬૯, પૃ.૧-૩૭ થી ૧-૪૩ (૬) 'ઈતિહાસ નિરૂપણમાં અન્વેષણનાં ક્ષેત્રના મુદ્દા બાબતે થોડુંક સહચિંતન', વિદ્યાપીઠ સળંગ અંક ૨૪૨, ઈસ્વી. ૨૦૧૧, પૃષ્ઠ ૩ થી ૧૩, (૮) 'નામ અધ્યયન વિદ્યા અને ઇતિહાસનાં પરિબળો', સામીપ્ય, જાન્યુ-માર્ચ-૧૯૯૭, પૃ. ૯૪ થી ૧૦૧. (૯) 'ભારતીયવિદ્યા : વિભાવના ઐતિહાસિક સાધનોને વાણીગત બનાવીએ', ફાર્બ્ઝ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક, ૨૦૦૩, પુ.૬૮, અંક ૪, પૃ. ૨૫૪ થી ૨૬૩, (૧૦) 'આપણી નગરીય સંસ્કૃતિનું નામકરણ અને સંલગ્નિત મુદ્દા', ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, જાન્યુ.- જૂન ૨૦૦૯, પૃ. ૨૮ થી ૩૪ (૧૧) 'ગુજરાતમાં ઈતિહાસનાં અન્વેષણ પરત્વે નિસબતનાં અવલોકન', સામીપ્ય, પુ. ૨૫, અંક-૧-૨, ૨૦૦૮, પૃ. ૯૨થી ૯૯, (૧૨) આ ઉપરાંત ડૉ. એસ.આર. રાવ સંપાદિત ગ્રંથ-મરાઈન આર્કિઓલજિ ઑફ ઈન્ડિયન ઓશનિક કંટ્રીઝ (ગોવા, ૧૯૮૮) (૧૪) જર્નલ ઑફ ઈન્ડિયન ઑશન આર્કિઓલજિ'ના ૨૦૦૪થી બધા અંક (૧૫) વડોદરા સ્થિત મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલયના પુરાવસ્તુ વિભાગનાં બધાં પ્રકાસન અને ખોદકાર્ય અહેવાલ અસ્તુ.

બી-૧૦, વસુ એપાર્ટમેન્ટ્સ,
શ્રીજી પેલેસ સામે, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન -૦૭૯-૨૭૬૮૩૩૬૫

અર્વાચીન ઇતિહાસ લેખન અને શ્રી મધુસૂદન ઢાંકી

– નરોત્તમ પલાણ

અર્વાચીનોમાં આદ્ય દલપતરામ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) અને નર્મદ (૧૮૩૩-૧૮૮૬) અર્વાચીન સાહિત્યના તેમ અર્વાચીન ઇતિહાસ લેખનના પણ આદ્ય છે. દલપતરામ ભાવનગર રાજ્યનું વર્ષાસન મેળવતા હતા. તેમણે એકથી વિશેષ રચનાઓ ભાવનગરના ગોહિલ રાજવંશ અને રાજાઓ વિશે આપી છે. 'ગોહિલ વંશાવળી' (૧૮૫૨), 'વિજય વિનોદ', 'વિજય ક્ષમા' અને 'તખ્ત વિલાસ' (૧૮૭૯) ઉપરાંત મરણોત્તર પ્રસશન પામેલ 'રત્નમાળ' (૧૯૦૬) તથા 'ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ (૧૯૩૩) છે.'

નર્મદ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે 'સૂરતની મુખ્તેસર-હકીકત' (૧૮૩૫) અને 'રાજ્યરંગ' (૧૮૭૪) ઉપરાંત અંગ્રેજીમાંથી બે ઉપયોગી ભાષાંતરો : 'ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ' તથા 'કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ' (૧૮૮૬) મળ્યાં છે.

નર્મદ- દલપતનું આ ઇતિહાસ લેખન તથા 'મિરાતે અહમદી', 'તવારિખે સોરઠ', 'રાસમાળા' અને 'કચ્છ વૃત્તાંત' - જેવા ગ્રંથો અર્વાચીન ઇતિહાસ લેખનનો શિલાન્યાસ છે. ૧૯૦૦ પછી ખાસ કરીને પુરાતાત્ત્વિક શોધખોળ જેવી કે પોટરી, ટેરાકોટા, સીલ, માટીના મણકા, મંદિર, મૂર્તિ, પાળિયા, અભિલેખાદિના વિનિયોગ સાથે જે લેખન ચાલ્યું તેણે સાચા અર્થમાં ઇતિહાસની દિશા પકડી.

નર્મદ- દલપતનું આ ઇતિહાસ લેખન તથા 'મિરાતે અહમદી', 'તવારિખે સોરઠ', 'રાસમાળા' અને 'કચ્છ વૃત્તાંત' - જેવા ગ્રંથો અર્વાચીન ઇતિહાસ લેખનનો શિલાન્યાસ છે. ૧૯૦૦ પછી ખાસ કરીને પુરાતાત્ત્વિક શોધખોળ જેવી કે પોટરી, ટેરાકોટા, સીલ, માટીના મણકા, મંદિર, મૂર્તિ, પાળિયા, અભિલેખાદિના વિનિયોગ સાથે જે લેખન ચાલ્યું તેણે સાચા અર્થમાં ઇતિહાસની દિશા પકડી

બર્જેસ, કઝિન્સ, કેમ્પબેલ, ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, ગિરજાશંકર આચાર્ય, પી.પી. પંડ્યા, અમૃતવસંત પંડ્યા, એસ.આર.રાવ, સુબ્બારાવ, ડિસકળકર, હસમુખ સાંકળિયા, ઉમાકાન્ત શાહ, રમણલાલ મહેતા અને મધુસૂદન ઢાંકી વગેરેના પ્રયત્નોથી 'ગુજરાત રાજ્ય'ની સ્વતંત્ર રચના પછી જે લેખન થયું તે ઇતિહાસની અર્વાચીન વિભાવના મુજબનું છે.

ગઈકાલ સુધીની વિભાવનામાં રાજા કેન્દ્રસ્થાને હતો. અમુક રાજાઓની પ્રશસ્તિ, યુદ્ધો, બિરદાવતી અને રાજવંશના પેઢીનામામાં ઇતિહાસ પૂરો થતો. આજે ઇતિહાસની સમજ વિસ્તૃત બની છે. હવે પ્રજાકેન્દ્ર સ્થાને છે અને રાજકીય ઇતિહાસ સાથે સાંસ્કૃતિક ઇતિવૃત્તો તથા એમ મનુષ્ય સંબંધી સર્વાંગનો વૃત્તાંત ઇતિહાસનું લક્ષ્ય બનેલો છે.

નાના મોટા અનેક લેખકોની મદદથી ૧૯૭૨થી ૧૯૮૭ દરમિયાન 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' (સં. રસિકલાલ છો. પરીખ અને હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી)ના જે નવ વોલ્યૂમો પ્રગટ થયા તે આજની તારીખે ગુજરાતનો સર્વાંગીણ ઇતિહાસ છે.

★

'સર્વાંગીણ ઇતિહાસ' એટલે એવો ઇતિહાસ, જેમાં પૌરાણિક ઇતિહાસ અને ઇતિહાસના આદિ માનવ, લોથલાદિ સિન્ધુ સભ્યતા તથા ઐતિહાસિક કાળનો વૃત્તાંત હોય. આ વૃત્તાંતમાં રાજકીય ઇતિહાસ અને એનાં જુદાં જુદાં સ્તરો, જેવાં કે શાસકોનો કાળક્રમ, એની શાસન પ્રણાલી, ગામ-નગર-તાલુકા-જિલ્લા અને એની ન્યાય તથા પોલીસ વ્યવસ્થા, પરિવહન અને ચલણ વગેરેનાં ઇતિવૃત્તો હોય. આ સાથે જ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, જેમાં સમાજ, સમાજમાં નૃવંશ, જાતિ, જ્ઞાતિ, પરિવાર, કુટુંબ વ્યવસ્થા એની ધાર્મિક માન્યતા, રીતરિવાજ, મેળા-ઉત્સવ, વસ્ત્રાલંકાર, લોકસાહિત્ય અને મનોરંજન વિશેની માહિતી હોય. સમાજના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો, પશુ-પાલક, ખેડૂત, કારીગર, વેપારી વગેરેની કાર્યપ્રણાલી તથા આવાસ યોજના, એનાં સાધનો, ડુંગરાળ પ્રદેશ, મેદાની પ્રદેશ અને દરિયા કિનારાનું વિભિન્ન જીવનયાપન તથા નેસ, ગામ, પુર, નગર અને પાટનગર આદિની રચના તથા વ્યવસ્થા વિશે વાત થઈ હોય. આ સાથે જ બોલી, ભાષા

અને સાહિત્ય, શિક્ષણ, લલિતકલાઓ, ધર્મ-સંપ્રદાયો એનાં મંદિર, મૂર્તિ-આમ મનુષ્યને સ્પર્શતા સર્વઅંગોનો વૃત્તાંત તે 'સર્વાંગીણ ઈતિહાસ' છે.

★ ★ ★

ગુજરાતના આ ઈતિહાસ લેખનમાં મધુસૂદન ઢાંકી (૧૯૨૭-૨૦૧૬)નું પ્રદાન સાહિત્ય, લલિતકલાઓ અને ધર્મસંપ્રદાયો પરત્વે છે. મહદ્અંશે સાહિત્ય, લલિતકલા અને ધર્મસંપ્રદાયો સાથે ભિન્ન, ભિન્ન રાજવંશો સંકળાયેલા છે. આવા એરિયાની આધારચર્ચા પણ ઢાંકીના હાથે થઈ છે. ભલે પ્રમાણમાં ઈતિહાસના એક નાનાં પણ ઘણાં મહત્ત્વનાં અંગો વિશે ઢાંકીનું અતિ મહત્ત્વનું પ્રદાન છે.

ઢાંકી વારે વારે કહેતા : 'મારે ઈતિહાસને ઠીકઠાક કરવો છે, સવિશેષ જૈનદર્શનના ઈતિહાસને.' આમ પણ ઢાંકી પોતે પોતાની રીતિના શ્વેતામ્બર જૈન હતા. તેણે જૈનધર્મ ક્ષેત્ર સિવાયના ક્ષેત્રોમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કરેલું છે, પરંતુ મહદ્ અંશે તેમનું સંશોધન- લેખન જૈન ક્ષેત્રે છે. જૈન દર્શન અને જૈન સાહિત્ય, જૈન અભિલેખો તથા જૈન મંદિર મૂર્તિ વિશે છેલ્લાં બસો વર્ષોમાં ન થયું હોય એટલું કામ ઢાંકીના હાથે થયું છે.

જૈનોનો એક વર્ગ દ્વારકાનું આજનું દ્વારકાધીશ મંદિર મૂળમાં જૈનમંદિર હોવાનો મત ધરાવે છે. ઢાંકીએ એકથી વધારે વખત આની સ્પષ્ટતા કરી છે કે ભગવાન નેમિનાથનું પ્રથમ કલ્યાણક 'જન્મ' દ્વારકામાં છે એટલે દ્વારકામાં એનું જૈનમંદિર જરૂર હશે, પરંતુ હાલ હયાત દ્વારકાધીશમંદિર તો મૂળથી જ વિષ્ણુમંદિરનું સ્થાપત્ય ધરાવે છે.

સૌ પ્રથમ તો ઢાંકીએ અર્વાચીનયુગમાં અતિ પ્રચલિત એવા 'જૈન' શબ્દના બદલે 'નિર્ગ્રન્થ' શબ્દને મહત્ત્વ આપ્યું છે. એક માન્યતા એવી છે કે ઈ.સ. પૂર્વે આઠમી સદીમાં પાર્શ્વનાથ દ્વારા જે ધર્મદર્શન પ્રચારમાં આવ્યું તે 'નિર્ગ્રન્થ દર્શન' છે. આ દર્શનમાં બસો વર્ષ પછી મહાવીર સ્વામીએ અતિ કઠિન એવા 'બ્રહ્મચર્ય' વ્રતને ઉમેરીને 'જૈનદર્શન' રજૂ કર્યું છે ઢાંકીને જેટલી સહજતા પસંદ છે, તેટલી વ્રતની તીવ્રતા પસંદ નથી. આપણે વારેવારે અનુભવીએ છીએ કે શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર વિશે કે શ્વેતામ્બરોના ગચ્છાગ્રહો વિશે જ્યાં જ્યાં ચર્ચા કરવાનું ઉપસ્થિતિ થયું છે ત્યાં ત્યાં દિગમ્બરો પ્રતિ અને તપની તીવ્રતામાં માનતા ગચ્છો પ્રતિ ઢાંકીનો અણગમો અપ્રગટ રહ્યો નથી.

જૈનોમાં એક એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે જૈનધર્મના ગ્રંથો હજારો વર્ષ પૂર્વે પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલાં છે. પ્રાકૃતમાં પણ દિગમ્બરોએ શૌરસેની પ્રાકૃતને અને શ્વેતામ્બરોએ માગધી પ્રાકૃતને મહત્ત્વ આપીને પોતાના ઈતિહાસ ગ્રંથો લખ્યા છે. ઢાંકીએ આ 'ઈતિહાસ'ને ઠીકઠાક કરીને નક્કર ભૂમિકા ઉપર સ્થાપતાં કહ્યું કે હજારો વર્ષ પહેલાં તો માનવી પાષાણયુગમાં જીવતો હતો. આ પછી તો ઘણાં વર્ષો બાદ ભાષાજ્ઞાન આવ્યું અને પ્રાકૃત છેલ્લા ત્રણ હજાર વર્ષની ભાષા છે.

પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત કે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત તે પ્રશ્ન આજે પણ વિચારાધીન છે, પરંતુ ભાષાનો ઉદ્ભવકાળ છેલ્લા છવ્વીશ હજાર વર્ષની અંદરનો અને લિપિ તો છેલ્લા પાંચ-સાત હજાર વર્ષની જ છે. આ લિપિ આજે પણ આપણે ઉકેલી શક્યા નથી, જ્યારે પ્રાકૃત લખી વાંચી શકાય તેવા પ્રમાણમાં ઘણા અર્વાચીન કાળની સ્થિતિ છે. ઢાંકીની આ સ્પષ્ટતા દિગમ્બરોના ગળે ઉતરી નથી પણ ઢાંકી પ્રાકૃતનો ઈતિહાસ સ્પષ્ટ કરીને ગયા છે તે તેમનું અવિસ્મરણીય પ્રદાન છે.

આવી જ એક અન્ય માન્યતા પાંડવોનું સ્વર્ગારોહણ સૌરાષ્ટ્રના શેત્રુંજા પર્વત પર થયા વિશેની છે. 'આવશ્યક સૂત્ર' આદિમાં આવા ઉલ્લેખો મળે છે, તેના આધારે ઘણા જૈનમુનિઓએ આ જાતના નિર્દેશોવાળા ઈતિહાસ ગ્રંથો લખ્યા છે અને એને અનુસરીને શ્રેષ્ઠીઓએ શેત્રુંજા ડુંગર ઉપર મંદિર મૂર્તિનું સર્જન કરીને તેના લેખો કોતરાવેલા છે. ઢાંકીએ ઘણી જ વિનમ્રતા સાથે આનો આડકતરો વિરોધ કર્યો છે. આજે તળેટીથી ડુંગર ઉપર જતાં રસ્તામાં વચ્ચે પાંચ પ્રતિમાઓવાળી જે દેરી આવી છે તેને 'પાંડવોની દેરી' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, પણ જૈનકથાનુસાર પાંચ પાવચ્ચાદિ પુત્રોની આ પ્રતિમાઓ છે અને શેત્રુંજા ઉપર જે પ્રતિમાને 'પાંડવકારિત' કહેવામાં આવેલા છે તે ઈ.સ.ની સત્તરમી સદીના કોઈ ધરમદાસ નામના શ્રેષ્ઠીએ કરાવી આપી છે.

જૈનોનો એક વર્ગ દ્વારકાનું આજનું દ્વારકાધીશ મંદિર મૂળમાં જૈનમંદિર હોવાનો મત ધરાવે છે. ઢાંકીએ એકથી

વધારે વખત આની સ્પષ્ટતા કરી છે કે ભગવાન નેમિનાથનું પ્રથમ કલ્યાણક 'જન્મ' દ્વારકામાં છે એટલે દ્વારકામાં એનું જૈનમંદિર જરૂર હશે, પરંતુ હાલ હયાત દ્વારકાધીશમંદિર તો મૂળથી જ વિષ્ણુમંદિરનું સ્થાપત્ય ધરાવે છે.

ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મના જેટલા પ્રાચીન અને સ્પષ્ટ અવશેષો ઉપલબ્ધ છે, તેટલા જૈનધર્મના નથી. આના વિશે ડિસકળકર અને ડૉ. સાંકળિયા જેવા પુરાતત્ત્વવિદો ઈ.સ.ની સાતમી સદીથી ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ થયો એવી માન્યતા ધરાવતા હતા. ૧૯૨૪માં ભાવનગર મુકામે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ડિસકળકરે 'ગુજરાતના ધાર્મિક ઈતિહાસની રૂપરેખા' આપતાં નોંધ્યું છે કે 'ઈ.સ. હજાર વર્ષ પહેલાંનો જૈનધર્મ સંબંધી એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળતો નથી. વલભીના જે સંખ્યાબંધ તામ્રપત્રો મળે છે, તેમાંથી એક પણ તામ્રપત્રમાં જૈનધર્મનો ઉલ્લેખ નથી.' 'પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પ્રાચીન ધર્મો વિશે વાત કરતાં ડૉ. સાંકળિયા લખે છે કે 'છઠ્ઠી-સાતમી સદીમાં વલભી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનું મથક બન્યું તે ખરું હોય તો પણ એ અરસાના પુરાવા મળતા નથી.' ('ફાર્બસ ત્રૈમાસિક' જાન્યુ. માર્ચ, ૧૯૪૧)

દેવાલય સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે પોતાના ઊંડા અને વ્યાપક અભ્યાસ પછી ઢાંકીએ 'મહાગુર્જર' શૈલીની જે સ્થાપના કરી તે ગુજરાતની યશકલગી છે. દક્ષિણ ભારતના આટલાં મંદિરોમાં ગુજરાતની પોતાની એક કલાશૈલી છે. આ આપણા માટે ગૌરવ લેવા જેવી હકીકત છે

આ સમય દરમિયાન પોતાના સ્વતંત્ર અભ્યાસથી આચાર્ય શ્રી વિજેયન્દ્રસૂરિજીએ જૂનાગઢની બાવાપ્યારા ગુફામાંથી મળેલા એક ભગ્ન શિલાલેખમાં 'કેવલિજ્ઞાન' વાંચી શકાય તેવા લેખની ચર્ચા કરી અને ગુજરાતમાં પ્રાચીનકાળથી જૈનધર્મ હોવાની સંભાવના રજૂ થઈ. આ સંભાવના ડૉ. સાંકળિયાએ સ્વીકારી છે અને 'ધ આર્ક્યોલોજી ઑફ ગુજરાત' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પોતાના શોધ નિબંધમાં ગુજરાતમાં ઈ.સના આરંભથી જૈનધર્મ હોવાનું નોંધ્યું છે. 'કુમાર' ડિસેમ્બર ૧૯૭૩માં પોરબંદર-માધવપુરના દરિયા કિનારા ઉપરથી પ્રાપ્ત પ્રાચીન જૈનમૂર્તિઓની ચર્ચા કરતા 'ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ ક્યારથી ?' એ વિશેની ચર્ચાઓમાં 'કેવલિજ્ઞાન' એવા એક શબ્દના આધારે જૈનધર્મની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ - એવો સૂર નરોત્તમ પલાણ દ્વારા ઊઠ્યો. આ બધાનો સાધાર ઉત્તર ઢાંકીએ 'પથિક' ડિસેમ્બર ૧૯૯૯માં આપ્યો, જેનું પુનર્મુદ્રણ 'નિર્ગ્રન્થ ઐતિહાસિક લેખ સમુચ્ચય' (પ્રથમ ખંડ : ૨૦૦૨)નામના પોતાના ગ્રંથમાં થયું. ઢાંકી પણ 'કેવલિજ્ઞાન' શબ્દનો આધાર લે છે અને પછી ઈ.સ. ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦ના અનુક્રમે આકોટામાંથી પ્રાપ્ત જૈન શિલ્પો, ઈડરના દિગમ્બર જૈન મંદિરમાં આવેલી પ્રતિમાઓ તથા ઢાંક(રાજકોટ)ના ગુફાશિલ્પોને 'પુરાતત્ત્વીય પ્રમાણો' ગણાવી જૈનધર્મનો ગુજરાત પ્રવેશ ઈ.સ. પૂર્વેથી થયો હોવાનું સિદ્ધ કરે છે.

ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ઢાંકીની આ અને અન્ય ગર્વેષણાઓ એક નવા વળાંક સમાન છે. જૈનધર્મ સાથે ઢાંકીએ સમગ્ર ઈતિહાસ લેખન ઉપર નવો પ્રકાશ પાર્થર્યો છે. ઢાંકીનું અતિ મહત્ત્વનું પ્રદાન ગુજરાતના મંદિર સ્થાપત્ય વિશે છે. ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત જૂનામાં જૂના ગોપમંદિર (જિ. જામનગર)થી માંડી વીસમી સદીમાં નિર્માણ પામેલા સોમનાથ મંદિર સુધીની ચર્ચા કરી છે અને એક સાફ સુઘડ તથા સાધાર ઈતિહાસ આપ્યો છે. દેવાલય-સ્થાપત્યના આરંભથી, સમગ્ર દેશના દેવાલયો વિશે ઢાંકીનું કામ ગુજરાત-ભારતમાં જ નહિ, વિશ્વ પ્રસિદ્ધ સ્થાપત્ય સંરચના, કલા પરંપરા અને કાળનિર્ણય-ઢાંકીનું કામ ન ભૂતો - ન ભવિષ્યતિ લાગે છે.

મંદિર સ્થાપત્યમાં મળતા વ્યાસ, પશુવારાહ, જાલ જેવાં શિલ્પો અને વિતાન (સિલિંગ) વિશે તો ઢાંકીનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક છે. સંખ્યાબંધ વિતાનોના ફોટોગ્રાફ્સ સાથે સ્થાપત્ય વિષયક ગ્રંથોમાં એના વિશે કેવા કેવા વિધાનો છે તેની આધાર ચર્ચા ઢાંકી દ્વારા થયેલી છે. ગુજરાતના મંદિરોની ખાસ વિશિષ્ટતા એની મુખચોકીમાં જોવા મળતું શ્રીકૃષ્ણની કાલિયદમન લીલાનું શિલ્પ છે. સૌરાષ્ટ્રના દરિયા કિનારે ઓડદર અને મૂળ માધવપુર (ઘેડ)માં નાગદમન સીસાની છતો આખા દેશમાં જૂનામાં જૂની અને કલાત્મકમાં કલાત્મક છત ગણાય છે.

અફસોસ એ છે કે ઈ.સ.ની નવમી સદીનો ઓડદર મંદિરની નાગદમન છત આપણે સાચવી શક્યા નથી ! નૂતન

મંદિર નિર્માણમાં આખું જૂનું મંદિર દૂર કરવામાં આવ્યું છે. મૂળ માધવપુર (ઘેડ)ની નાગદમન છત આજે હયાત છે અને ગુજરાતના વિરલ શિલ્પોમાંનું એક ગણાય છે.

દેવાલય સ્થાપત્ય ક્ષેત્રે પોતાના ઊંડા અને વ્યાપક અભ્યાસ પછી ઢાંકીએ 'મહાગુર્જર' શૈલીની જે સ્થાપના કરી તે ગુજરાતની યશકલગી છે. દક્ષિણ ભારતના આટલાં મંદિરોમાં ગુજરાતની પોતાની એક કલાશૈલી છે. આ આપણા માટે ગૌરવ લેવા જેવી હકીકત છે.

★ ★ ★

અર્વાચીન ઇતિહાસ લેખનનો વિચાર કરીએ તો તેમાં મધુસૂદન ઢાંકી (૧૯૨૭-૨૦૧૬) એક તેજસ્વી નક્ષત્ર સમાન છે. અલબત્ત, ઢાંકીનું મોટા ભાગનું લેખન અંગ્રેજીમાં છે. 'એનસાઈક્લોપીડિયા ઑફ ઈન્ડિયન ટેમ્પલ આર્કિટેક્ચર' જેવા અતિ મહત્ત્વના ગ્રંથો, સ્વાભાવિક છે કે ગુજરાતની શિક્ષણ સંસ્થાઓને સુલભ ન હોય, પરંતુ આબુ, શેત્રુંજો, ગિરનાર વિષયક પુસ્તિકાઓ પણ અદ્યપિ સર્વ સામાન્ય બની નથી. આજે ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ અને લલિતકલાઓ વિશે અભ્યાસો વધ્યા છે ત્યારે ઢાંકીનું લેખન કેટલું એડવાન્સ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

★ ★ ★

ઇતિહાસમાં દેવાલય ક્ષેત્રે તેમ સાહિત્ય અને સંગીત ક્ષેત્રે તેમજ ભરત-ગૂંથણ ક્ષેત્રે પણ ઢાંકીનું શકવર્તી પ્રદાન છે. ઢાંકીએ વાર્તા, નિબંધ અને ચરિત્રનિબંધો લખ્યા છે. ઉત્તર-દક્ષિણની સંગીતશૈલી પરત્વે મર્મગામી ચર્ચા કરી છે અને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના ભરતકામ તથા મોતીકામ વિશે પણ પાયાનું કામ કર્યું છે. એક માણસ પોતાની જિંદગીમાં કેટલું આપી શકે- તેનો વિચાર કરીએ તો ઢાંકીએ પોતાના જીવનનો પૂરેપૂરો હિસાબ ગુજરાતને આપ્યો છે. અર્વાચીન ઇતિહાસ લેખનને એની એક ઊંચાઈ ઉપર સ્થાપિત કરીને ઢાંકીએ વિદાય લીધી છે. ઢાંકી આપણા સમયના એક તેજસ્વી વિદ્યાવંત અને મહાન કલામર્મજ્ઞ છે.

૩/વાડી પ્લોટ, 'દર્શન'
પોરબંદર - ૩૬૦ ૫૭૫
ફોન. (૦૨૮૬) ૨૨૪૭૭૦૭

"પરિવાર"
એન. સી. પટેલ

"વૈભવશાળી લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ"
ભાટી એન.

"નિરાંત"

જયદીપ ઠાકર

"શિલ્પસૌંદર્ય"
દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય

"નમામી દેવી નર્મદે"

નટુભાઈ પરીખ

"મંઝીલ.."
વિક્રમ પગી

“એઈ... સાંભળો છો કે...”
બનવારી રાજપૂત

“હર હર મહાદેવ”

સવજી છાયા

લુપ્ત થઈ રહેલા લોકવાણીનાં ઘરેણાંસમ કૃષિસંસ્કૃતિના તળપદ શબ્દો

– જોરાવરસિંહ જાદવ

અમારું ખેડૂવરણનું કહળું કુટુંબ. મારા બાપુની ખેડયવાડ્ય મોટી. રોટલો મોટો. આબરું તો એથીય મોટી. પોતે ચાર ચોપડી ભણેલા. વિદ્યા એમના કોઠે ચડેલી નહીં એટલે મને ભણાવવાની એમને ભારે હોંશ. સને ૧૯૫૫માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં મને ભણવા મૂક્યો ત્યારે એટલું જ કહેલું : 'ધ્યાન દઈને સરખું ભણજે નંઈ તો આકરુમાં આવીને બળદિયાના પૂંછડાં આંબળવા વારો આવશે.' તે દી'થી મને સાંતી, ગાડુ, એકો, ડમણિયું, ખેતર, વાડી અને બળદિયા જેવા શબ્દોમાં રસ પડવો શરૂ થયેલો. વિદ્યાર્થીએ બળદિયાનાં પૂંછડાં આંબળવાને બદલે કાગળિયાની ખેડ્ય કરવાનું લખ્યું હશે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના વિષય સાથે અનુસ્નાતક થયા પછી કાગળિયાની ખેતી કરતાં કરતાં લોકવિદ્યા અને લોકભાષા પર સંશોધન કાર્ય શરૂ કર્યું.

સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીનો અભ્યાસ આરંભતાં જ યુનેસ્કોનો એક રિપોર્ટ મારા ધ્યાન પર આવ્યો. સને ૨૦૦૮ના વર્ષને ભાષાવર્ષ તરીકે જાહેર કરીને જણાવ્યું હતું કે, દુનિયાની અડધાથી વધુ એટલે કે ૬૭૦૦ ભાષાઓના અસ્તિત્વ પર ખતરો છે. વૈયક્તિક અને સામૂહિક ઓળખ માટે ભાષાનું મહત્ત્વ છે. ભાષા ગુમ થાય તો વિશ્વ સંસ્કૃતિના ઘણાં પહેલુ એની સાથે ખોવાઈ જાય છે. અવસર, પરંપરા, યાદો અને અભિવ્યક્તિના મજાના અક્ષર સારા ભવિષ્ય માટેનો સ્ત્રોત છે. તે ખોવાવો ન જોઈએ.

આજે ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડનાં ગામડાનું લોકજીવન યંત્રયુગની આંધીમાં ઊડાઊડ કરવા માંડ્યું છે. ભૌતિક સવલતોમાં આળોટવા માંડ્યું છે. પરિણામે ગામડાંની મૂળ સંસ્કૃતિ આથમવા માંડી છે. આપણે એને વિકાસના રૂપાળા નામે ઓળખીએ છીએ. કૃષિક્રાંતિનો આરંભ થતાં ટ્રેક્ટરો આવ્યાં. ગામડાંમાંથી સાંતી, ગાડાં ને બળદો ગયાં. એની સાથે પંડ્યુ, પશુ અને ઘરના શણગારો અદશ્ય થયાં. ખેતર અને ખેતી સાથે સંકળાયેલા લોકબોલીના તળપદ શબ્દો ય ગયા. ભાષાના અને ધરતીનાં ઘરેણાં જેવા વિસરાઈ ગયેલા કૃષિ આનુષાંગિક લોકબોલીના શબ્દોને અહીં ઉઘાડવાનો આજે ઉપક્રમ છે, જમીનો સાથે જોડાયેલા શબ્દો તો જુઓ :

આજે ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડનાં ગામડાનું લોકજીવન યંત્રયુગની આંધીમાં ઊડાઊડ કરવા માંડ્યું છે. ભૌતિક સવલતોમાં આળોટવા માંડ્યું છે. પરિણામે ગામડાંની મૂળ સંસ્કૃતિ આથમવા માંડી છે. આપણે એને વિકાસના રૂપાળા નામે ઓળખીએ છીએ. કૃષિક્રાંતિનો આરંભ થતાં ટ્રેક્ટરો આવ્યાં. ગામડાંમાંથી સાતી, ગાડાં ને બળદો ગયાં. એની સાથે પંડ્ય, પશુ અને ઘરના શણગારો અદશ્ય થયાં.

મશીનો આજે ભખભખ કરવા મંડાણાં, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાકાળે વાડિયા ગામોમાં ખેડૂતો કૂવા પર મંડાણ માંડી કોસ હાંકીને વાડિયુંમાં પાણી પાતાં આ કોસ પહેલાં તો ભેંસના ચામડામાંથી બનતા પછી લોખંડના જાડાં પતરામાંથી બનવા માંડ્યા. એની સૂંઢ તો ચામડામાંથી બનતી. કોસના માથે 'વરત' જાડું રાંઢવું અને ચામડાની સૂંઢ સાથે વરતડી-પાતળું દોરડું રહેતું. કોશે બે બળદો જોડાતા. તરેલું બળદની ડોકમાં રહેતું. કોસ માટેના મંડાણ અર્થાત ટોડા ઉપર 'ગરેડી' રહેતી. એક ગરગડી નીચે રહેતી. તેના ઉપર 'વરત' અને 'વરતડી' ચાલતા. કોસનું પાણી 'થાળા'માં ઠલવાતું. થાળામાંથી 'કૂંડી'માં જતું અને કૂંડીમાંથી 'ધોરિયે' ચડીને ક્યારામાં જતું. 'પાણીતાણિયો' દાડિયો ક્યારામાં પાણી વાળતો. નવાગઢ જિ. રાજકોટના ખેડૂત-

લેખક નારણભાઈ કે. પટેલ આવા શબ્દોની નોંધ આપે છે.

જે ખેતરમાં કે વાડીમાં કૂવો હોય તે જમીનને 'વાડીયડું' કે વાડિયું ખેતર કહેતા. તેમાં કૂવાનું પાણી સિંચીને બારેમાસ ખેતી થતી. કૂવા વિનાની જમીનને ખેતર કહેતા. ખેતરમાં માત્ર ચોમાસાના વરસાદથી જ ખેતી થાય. ભાલિયા કાઠા ઘઉંની ખેતી આ રીતે જ થાય છે. આને 'ચાસિયા' ઘઉં પણ કહે છે. કહેવાય છે કે, એક વિદેશી બાઈએ ભારતમાં આવીને ભાલના દાઉદખાની ઘઉંના પ્રયોગથી કેન્સરને પણ મહાત કર્યું હતું. જ્યાં વરસાદી ખેતી જ થતી હોય તે જમીન 'બારેત' કહેવાય છે. આ જમીનમાં જે મોલ ઊગે તેને 'રામમોલ' કહે છે.

વાડીનો કૂવો પચ્ચીસથી ત્રીસ હાથ ઉંડો હોય છે. તેમાં જુદી જુદી દિશાઓમાંથી પાણીના આવરા આવે છે. છીછરો' કૂવો હોય તેને 'બૂટ્યું' કહે છે. જે જમીન વાવ્યા વગરની પડી રહે તેને 'ગઢાણ' કે 'પડતર' કહે છે. અન્ય પ્રકારો જોઈએ તો સાવકાળી-ઢેફાંવાળી જમીન 'કરાળ' કાળી-ધોળી માટીવાળી મિશ્રિત જમીન 'બેસર', ભૂરા રંગની જમીન 'ગોરાડું', ચૂના જેવા કાંકરાવાળી જમીન 'ચુનખડ', રેતીવાળી જમીન 'વાલસર-રેતાળ, ચીકાશ વગરની જમીન 'રેસવટ', કઠણ જમીન 'કરલ', મીઠું જામેલી' જમીન 'ખારસ' કે 'ખારોપાટ', ઢાળવાળી જમીન 'ઉતરવટ' ધોવાણ થાય તેવી જમીન 'ધ્રુફણ' પાણી ભરેલી જમીન 'ઉપલવટ' કે 'ભરત' જમીન તરીકે ઓળખાય છે.

મારા બાપુ રજવાડાઓના વખતની વાતું ઉખાળે ત્યારે ઘણીવાર એ કાળના વિચિત્ર કરવેરાની વાતુંય કહેતા : એ કાળે ખેડુઓ પાસે સાંતીવેરો, ઉપનીવેરો, વાડીવેરો, વીઘાવેરો, ડગલીવેરો, કુંવરપછેડો, પાણીવેરો, પૈડાંવેરો, ઉચકાવેરો, સમરીવેરો, પૂંછીવેરો અને ઉભડવેરો. રાજ તરફથી લેવાતો. પૂંછીવેરો એટલે ખેડૂત પાસે જેટલા ઢોરઢાંખર હોય તેનાં પૂંછડાદીઠ વેરો લેવાતો. ઉભડવેરો ખેતી ન કરનાર ઉભડ લોકોએ ભરવો પડતો.

આવી જમીનમાં જુવાર, બાજરો, બાજરી, ઘઉં, ચણા, તલ-તલી મકાઈ વગેરે પાકો લેવાય છે. જુવાર, બાજરાના ફાલને 'ડુંડા' અને ઘઉંના ફાલને ડૂંડી અથવા ઉંબી, ચણાના ફાલને 'પોપટા', કપાસના ફાલને જીંડવાં, જુવારના ચડેલ અનાજને 'ડુંડા' કે કણસલાં તરીકે ખેડૂતો ઓળખે છે.

સૌરાષ્ટ્રના વાડિયા ગામના ખેડૂતો આજેય શેરડીના વાઢ કરી શેરડી પીલીને 'ગઢિયા' દેશી ગોળની 'ભેલિયું' પાડે છે. આવો 'વાઢ' ભરડાય ત્યારે જ્યાં શેરડીના ક્યારા પૂરે તે જમીનને 'પાટ' કહેવાય છે. 'ચિચોડા'માં શેરડી પિલાતી (એ કાળે મશીનો નહોતાં) ગોળ બનાવનાર માણસોની મંડળીના માણસો જુદા જુદા નામે ઓળખાતા. ચિચોડામાં શેરડી નાખનાર માણસને 'ભોરિયો', ગોળ પકવનારને 'ગળાવો', ચૂલમાં લાકડાં ઓરનારને 'ભાડવાળો', શેરડી પીલનારને 'પિલાવો', 'પીલેલ શેરડીના કૂચા બહાર કાઢનારને 'કૂચિયો' શેરડીના કટકા કરે તેને 'ફાંસીઓ', શેરડીના આગળાં કાપનારને 'આગળિયો' કહેતા.'

આજે ખેતી માટે યાંત્રિક ઓજીરો આવતાં જૂના ઓજારો ભૂલાવા માંડ્યાં છે. જૂના ઓજારો ને સાધનો જુઓ : કોસ, કોદાળી, ત્રિકમ, પાવડો, ખંપાળી, ઘોડી, સૂંડલો, ડાલું, સૂંડલી, માણું, ગાડું, ઓરણી-ડાંડવા, ખાતરણી, રાસ, રાંઢવું, છીંકલી, પરોણો-પરોણી, ખરપિયો, દંતાળ, હળ, બગડો, કળિયું, રપટો, દાતરડું, દાતરડી, કુહાડી, ગોફણ, ઢીંગલી, રાંપ-રાંપડી, સૂપડું, ગાડાના ભાગો,ડાગળી, પૈડાં, ધરો, પોખાની, ઊંટડો, ઉધ્ય, નાડુ, જોંહરું, જોતર, ઠાઠિયું, છીંકુ, ભંડકિયું ઈત્યાદિ.

મારા બાપુ રજવાડાઓના વખતની વાતું ઉખાળે ત્યારે ઘણીવાર એ કાળના વિચિત્ર કરવેરાની વાતુંય કહેતા : એ કાળે ખેડુઓ પાસે સાંતીવેરો, ઉપનીવેરો, વાડીવેરો, વીઘાવેરો, ડગલીવેરો, કુંવરપછેડો, પાણીવેરો, પૈડાંવેરો, ઉચકાવેરો, સમરીવેરો, પૂંછીવેરો અને ઉભડવેરો. રાજ તરફથી લેવાતો. પૂંછીવેરો એટલે ખેડૂત પાસે જેટલા ઢોરઢાંખર હોય તેનાં પૂંછડાદીઠ વેરો લેવાતો. ઉભડવેરો ખેતી ન કરનાર ઉભડ લોકોએ ભરવો પડતો.. ખેડૂતની ખેતીની પેદાશ આવે ત્યારે સરકારી વેરો લેવાતો તેને 'વજેભાગ' કહેતા. ગામને પાદર જ્યાં ખેતીની પેદાશ ભેગી કરાતી તેને 'માખળ' કે 'ખળાવાડ' કહેતા. રાજભાગ આપ્યા પછી જે અનાજ વધે તેને 'ગંજવધારો' કહેતા. આ ગંજવધારામાંથી ગામના વસવાયાઓ ખેડૂત પાસે 'આવત' ના દાણા માગવા આવતા. તેમના માટે જે ભાગ કાઢવામાં આવે એને 'પડધરો' અર્થાત્ 'મજમુ' કહેતા. સદાવ્રતી એટલે સાધુ - બાવા - ફકીર - પૂજારી માગવા આવતા તેને 'ખોળો' કહેતા. સરકારી જમીનમાં ગામના ઢોર ચરાવ્યા હોય તેની 'પાનચરાઈ' આપવી પડતી.

શેઢાની તકરાર હોય ત્યારે ખેડૂતો જમીનની માપણી

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧-૭૮ ઉપર)

લોકમહાકાવ્યોના વાહકો

– હસુ યાજ્ઞિક

માનવસંસ્કૃતિને બાંધનાર અને સાતત્યપૂર્વક પ્રવાહિત રાખનાર પાયાનું સત્ત્વ અને તત્ત્વ કલા છે. એનો જ એક પ્રકાર તે સાહિત્ય છે, જેના જ્ઞાનાત્મક અને રસાત્મક બન્ને પ્રકારો સંસ્કૃતિનો મુખ્ય આધાર છે. સાહિત્યનું માધ્યમ ભાષા છે, વાણી છે અને તેમાં જે કંઈ જ્ઞાનાત્મક તેમ જ રસાત્મક સાહિત્ય રચાયું તે મૌખિક અને લિખિત એવી બે પરંપરાઓમાં વહેતું રહ્યું છે. એમાં સંસ્કૃતિના આરંભથી માંડીને તે આજ સુધીની સંપદા જળવાતી આવી. આમાં મૌખિક પરંપરા મુખ્ય અને પ્રારંભની છે, કેમ કે, તેનું માધ્યમ વાણી છે, ઉચ્ચારાત ધ્વનિઓ અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા અક્ષરો અને શબ્દો છે. પ્રાણીમાત્રને એની ઉત્પત્તિ સાથે જ ધ્વનિ પેદા કરવાની, એના નાદમાંથી સાંકેતિક અર્થવાહક ધ્વનિઓ પેદા કરવાની, પોતાનાં ભાવસંવેદન ઈચ્છા-અનિચ્છા- આંકાક્ષાને પ્રગટ કરવાની શક્તિ કુદરતે આપેલી. અન્ય પ્રાણીથી વિશેષ વિકાસ પામેલા માનવે નૃવંશસાસ્ત્ર-એન્થ્રોપોલોજી-પ્રમાણે કુલ નવ તબક્કે વિકાસ કર્યો તેમાં અગ્નિ, ચક્ર પછીની ત્રીજી શોધ 'વાણી'ની. નાદજન્ય અક્ષરમાંથી શબ્દ અને શબ્દોમાંથી વાક્ય અને અર્થ સિદ્ધ થયા. આમ માણસ 'બોલતો' પહેલાં થયો, પછીના યુગોમાં જ લિપિની શોધ થઈ અને લખતો થયો. આથી મૌખિક પરંપરા મુખ્ય અને પ્રારંભિક છે. લિખિત પરંપરા એ પછીની છે. આથી પ્રાચીનતમ કાળથી માનવઉપાર્જિત જે કંઈ જ્ઞાન સંસિદ્ધ થયું તે મુખ-પરંપરાથી, મૌખિક માધ્યમે અને અનુગામીકાળે લિખિત. સાહિત્યના માધ્યમ માટે લિખિત પરંપરા આવી તે પછી પણ શ્લોક અને લોક બન્નેમાં મૌખિક પરંપરા પણ ટકી, ક્યાંક મુખ્ય જ રહી. એનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ વેદ છે. વેદ લિખિત પરંપરાના જ વ્યાપક સ્વીકાર અને પ્રસાર પછી પણ મૌખિક પરંપરામાં જ જળવાયા. વેદોત્તર પૌરાણિકકાળ, વીરગાથાકાળ અને પ્રશિષ્ટ કાળમાં રચાયેલાં સાહિત્યે લિખિત સ્ત્રોતનું માધ્યમ અપનાવ્યું પરંતુ વેદસાહિત્ય, મૂળ વેદસંહિતાએ તો મૌખિક પરંપરાને જ સ્વીકારી. આવું જ લોકસાહિત્યમાં, ખાસ તો લોકમહાકાવ્યમાં અનુસરાતું જોઈ શકાય છે. યુરોપમાં તો હોમર, દાન્તે જેવા મહાકવિઓએ એમના સમયની લોકમહાકાવ્યની પરંપરાને આધારે સંબંધિત કથાનકોને વિશિષ્ટ ઘાટઘૂટ આપી પોતાની ભાષાશૈલી સાથે કૃતિનાં રૂપોમાં બાંધ્યાં એ પછી મહાકાવ્યની મૌખિક લોકપરંપરા લુપ્ત થઈ. ભારતમાં આવું ન બન્યું. રામકથાને આદિકવિ વાલ્મીકિએ કૃતિના રૂપમાં, પોતીકા વિશિષ્ટ દર્શન સાથે 'રામાયણ'રૂપે નવનિર્મિત કરી તથા શ્રીકૃષ્ણકથા અને પાંડવકથાઓના વિવિધ રૂપાન્તરોનું આદર્શ સંયોજન કરી તેજસ્વી મેધાવી વેદ વ્યાસે ભાગવત અને મહાભારત જેવી વિશ્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિ રચી, તે પછી પણ ભારતની આદિવાસી અને ગ્રામીણ એ બન્નેની લોકકંઠની પરંપરાઓ પણ સમાન્તર વહી. આમ મૌખિક પરંપરાનો આ પણ ભારતીય સાહિત્યનો પ્રવાહ છેક વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી ધબકતો રહ્યો છે. આમ છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે, પાશ્ચાત્યમાં 'ઑરલટ્રેડિશન' પર જેટલા અભ્યાસ-સંશોધનો થયાં, ગ્રંથો રચાયા તેની સામે ભારતમાં તો લગભગ નહીંવત કાર્ય થયું છે. આપણા છેલ્લા બે સદીના લોકસાહિત્ય સંશોધન-અભ્યાસમાં મૌખિક પરંપરા પર, એનાં સ્વરૂપ અને તાત્ત્વિક અંગો પર સામાન્ય લેખ પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં જ છેલ્લી અર્ધ સદીમાં આઠ-દશ જેટલાં લોકમહાકાવ્યો સંપાદિત થયાં, એના પર અભ્યાસ - સંશોધન થયાં પણ તેમાં કોઈએ પણ આજ સુધી આટ-આટલી સુદીર્ઘ ગદ્ય-પદ્યશ્રિત રજુઆતની કૃતિઓ કથાવાહકોએ કઈ રીતે પોતાના કંઠમાં જાળવી, આવા કથાકથનગાનના વાહકોની કથાને સ્મૃતિમાં જાળવવાની, કંઠસ્થ કરીને તેનું રસપૂર્ણ વૈવિધ્ય સાથે પરફોર્મન્સ (રજુઆત) કરવાની કલા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી, એમની પદ્ધતિ કેવી હતી, પિતાપુત્ર તેમ જ ગુરુશિષ્ય પરંપરા કેવી હતી, આવી કથાઓ કયા આંતરિકબળે સાતત્યથી વહેતી રહી, ધર્મ અને વિધિ સાથેના આવી કથાના અનુબંધનું પરિણામ શું આવ્યું, જે કથાઓ પ્રત્યક્ષરૂપે ધર્મ સાથે સંકળાઈ નથી તથા દંતકથામૂલક કલ્પિત અને મહદંશે મનોરંજક છે, તેવી કથાઓ પણ કયા કયા કારણે કથાતી-ગવાતી રહી, કયા સાંસ્કૃતિક સામાજિક બંધનોના કારણે આવી કથાઓએ પણ લોકોનાં મન-હૃદય જીત્યાં, કથાવાહકોનું સંસ્થારૂપ કેવી રીતે બંધાયું, એનું મુખ્ય માળખું કેવું છે : આવું વિચારવામાં જ ન આવ્યું. આપણું કેન્દ્ર કથાઓ અને તેના સંપાદક-સંશોધકો પર જ રહ્યું, જેમના દ્વારા આ બધું જળવાયું અને આપણને વર્તમાન સદીમાં પણ મળી શક્યું એમને માત્ર નિમિત્તભુત એવા 'માહિતીદાતા'ના કૌંસમાં કેદ કર્યા. અભ્યાસ તો ઠીક આવા પૂર્વસૂરિઓના ઋણસ્વીકાર કરીને ન તો યાદ કર્યા, ન સન્માન્યા ન એમને કોઈ પારિતોષિકો આપ્યાં !

આ સ્થિતિના પ્રારંભિક વારણ-નિવારણ માટે લોકમહાકાવ્યની મૌખિક પરંપરાના વાહકો વિશે સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ અહીં આપ્યો છે.

પશ્ચિમ ભારતનાં લોકમહાકાવ્યોના સંશોધક-સંપાદક

લેખે મારી દષ્ટિએ સમયાનુક્રમે કન્હૈયાલાલ 'સહલ', રાણી લક્ષ્મીકુમારી ચૂંડાવત, જે.ડી.સ્મિથ, શાંતિભાઈ આચાર્ય અને ભગવાનદાસ પટેલ મુખ્ય છે. એમનાં સંપાદન-સંશોધનોમાં લોકમહાકાવ્યના વાહકોનું સંસ્થાગત માળખું બાંધવાની કેટલીક સામગ્રી મળે છે.

પ્રારંભક એવા કન્હૈયાલાલ 'સહલ'નો કાર્યારંભ ઈ.સ ૧૯૫૩નો છે. આ સમયે નિહાલદેના પરવાના (વિદેશ ગયેલા પતિ સમક્ષ વિરહ વેદના અને દેશમાં પાછા ફરવાનો સંદેશ-પત્ર) લોકગીત રૂપે વિશેષ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત હતા. કેટલાક આલ્હાગાયકો, ભોપાઓ, નાથજોગીઓ એની કથા માંડતા હતા પરંતુ 'નિહાલ દે- સુલતાન' લોકમહાકાવ્યનાં કથન-ગાનની નાથપંથી જોગીઓની પરંપરા ઘસાતી ગયેલી. ઈ. ૧૯૫૩માં કન્હૈયાલાલ 'સહલ'ને રાહુલ સાંકૃત્યાયને આ કૃતિ સંપાદિત કરવાનું સૂચવ્યું. અનેક પ્રયત્નો છતાં પૂરું લોકમહાકાવ્ય કંઠસ્થ હોય એવો નાથજોગી ન મળ્યો. સદ્‌ભાગ્યે કન્હૈયાલાલે જયદયાલનાથ નામનો બરફના ગોળાની લારીવાળો મળ્યો, જેને સમગ્ર લોકમહાકાવ્ય અંતર્ગત સુલતાનના બાવનસાકા (પરાક્રમ)માંથી મોટાભાગના સાકા અને સંબંધિત પદ્યો ગાન સમેત કંઠસ્થ હતા. આ જમાનામાં હજુ સંશોધકો માટે ટેપરેકોર્ડર સુલભ ન હોવાથી કન્હૈયાલાલે કુલ દશ રજિસ્ટર ભરીને કૃતિપાઠ ઉતાર્યો. પરંતુ છાપે કોણ ? આર્થિક સહાય કોણ આપે સંશોધકને? અંતે હિંદી સામયિક 'મરુ-ભારતી'ના તંત્રી હપ્તાવાર ગદ્યસાર પ્રગટ કરવા તૈયાર થયા. પરંતુ આખી કૃતિના સંપાદિત પાઠનું શું? છેવટે પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિ અને લેખક લક્ષ્મીનિવાસ બિરલાની આર્થિક સહાયે ઈ. ૧૯૭૨માં 'નિહાલદે સુલતાન' પ્રકાશિત થયું. એ હાલ દુર્લભ છે. પરંતુ સહલે તા. ૧૩-૦૪-૧૯૭૨ના રોજ આ સંપાદનની નકલ લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સંશોધક, ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. હ.ચૂ.ભાયાણીને ભેટ આપેલી, જેના આધારે આ સાંગોપાંગ ચૂસ્ત કથા ધરાવતી કૃતિનો ગદ્યસાર અને અભ્યાસ મેં આપ્યો જે લોકમહાકાવ્ય : સ્વરૂપ, પ્રકાર અને કૃતિ અભ્યાસ નામના મારા ડૉ. બલવંત જાની સંપાદિત ગ્રંથમાં છે. અહીં જોઈ શકાશે કે જોગીઓને લાચાર બનીને અંતે છૂટક ફેરિયાનું કામ કરવું પડ્યું ત્યારે પણ અંતરના લગાવથી જ આવા કથાવાહકો નિજાનંદે દીર્ઘકૃતિનું ગાન કરતા હતા.

આ પછીનું કાર્ય રાણીલક્ષ્મીકુમારી ચૂંડાવતનું છે. એમણે, આરંભના ત્રણેક સંપાદકોના લઘુ કે સારરૂપ પુસ્તકો પછી બગડાવત દેવનારાયણ મહાગાથાનું કન્હૈયાલાલના પુસ્તક પહેલાં જ ઈ. ૧૯૭૭માં પ્રકાશન કર્યું. ગુજરાતમાં અનુગામી ગાળામાં આ ક્ષેત્રનાં સંપાદનો થયાં તેનાં પ્રેરણામૂળમાં રાણી લક્ષ્મીકુમારી ચૂંડાવતનું સંપાદન છે. પોતે રાજવંશી સમૃદ્ધ અને વગદાર હોવાને કારણે એમના સમયના ઉત્તમ કથાગાયક ભોયાઓને મેળવી શક્યાં અને આ ગાળામાં જ જૈનસ્ત્રોતના સંશોધક મુનીઓની પ્રેરણાથી રાજસ્થાનમાં 'ભારતીય પ્રાચ્યવિપ' (ઈન્ડોલોજી)નો દઢ પાયો નંખાયેલો, સંસ્કૃત- પ્રાકૃતના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોનાં સંપાદનો થયેલાં અને વિશ્વવિખ્યાત ભારતીયવાદી ફ્રેન્ચવિદુષી સાર્લોત વાંદબીલે પણ રાજસ્થાનમાં રહીને રામાયણ, કબીરવાણી અને ઢોલામારું પર સંશોધન કરેલું, અન્ય પશ્ચિમના વિદ્વાનો રાજસ્થાનમાં રહી, ક્ષેત્રકાર્ય કરી, મૌખિક પરંપરાની કૃતિઓ પર સંશોધન-સંપાદન - અભ્યાસ કરતા હતા. એ કારણે રાણી લક્ષ્મીકુમારી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ પાઠ નિર્ધારણ અને અભ્યાસ આપી શક્યાં. આ વીરગાથાનાં ગાનકથન કેવાં જોશપૂર્ણ ઓજસ્વી બાનીમાં થતાં એનું દષ્ટાંત આપતાં રાણી લક્ષ્મીકુમારી જણાવે છે, 'બગડાવતની યુદ્ધ ગાથા એવી જોશીલી જબાનમાં ગવાય છે કે અમુક ભાયાઓ તો સૂકાં ઘાસનો પૂળો ઊંચે લટકાવે છે અને વીરગાથા શિખર-બિંદુએ પહોંચે છે ત્યારે ઘાસના પૂળામાં આપોઆપ આગ લાગે છે.' આ કથાના સામર્થ્યને દર્શાવવાની એક પદ્ધતિ કે રીતિ છે, દીપકરાગ ગાવાથી દીપ આપોઆપ પ્રગટે અને ગાનારના દેહમાં અસહ્ય દાહ થાય,એ કુળની.

આ યુગના સર્વોત્તમ એવા શાસ્ત્રીય સંપાદક- સંશોધક મૂળ ઉત્તરપ્રદેશ બાલિયાના શાસ્ત્રીય પરંપરાના ડૉ. શ્યામ મનોહર પાંડેય (જન્મ. ૧૯૩૬) એમણે ઈટલીની એશિયન સ્ટડીઝ નેપાલી યુનિ., નેપલ્સ, શિકાગો અમેરિકાની ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડિયન સ્ટડીઝ, લંડનના ઑરિએન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીઝ વગેરેમાં કાર્ય કર્યું અને આ યૂરોપિય સંસ્થાની સહાયથી ઈ. ૧૯૬૫થી ૨૦૦૧ સુધીના ગાળામાં લોરિક અને ચંદાની પ્રેમકથા પરના આઠેક પ્રદેશ અને ભાષા/બોલીના લોકમહાકાવ્યો પર સંપાદન કર્યું, એનાં આઠ સંપાદનો આપ્યાં જેમાં ભોજપૂરીનું 'લોરિકી' અને અવધીનું 'ચનૈની' સંશોધન-અભ્યાસ સાથે સંપાદન કર્યું. લોકમહાકાવ્ય જેવી સુદીર્ઘ કથ્ય-ગેય કૃતિઓનાં મૂળ પાઠનું સંપાદન કેવી રીતે કરાય, કૃતિના અને કથકનાં જીવનકાર્યનાં કેવાં-કેટલાં પાસાંઓ પર અભ્યાસ થવો જોઈએ, આ માટે ડૉ. પાંડેય ઉત્તમ આદર્શ છે. અન્ય કોઈપણ, પહેલાના કે પછીના સંપાદક કરતા લોકમહાકાવ્યના કથાવાહકો, એમની રજૂઆત, શ્રોતાવર્ગની સામેલગીરી વગેરેમાં ડૉ. પાંડેયે અભુતપૂર્વ અને અદ્‌ભુત કાર્ય કર્યું છે.

ડૉ. પાંડેયનાં સંપાદનોમાં 'ચનૈની' ગાયક રામઅવતાર 'વિરહિયા', ભોજપુરીના મુખ્ય ગાયક શિવનાથ ચૌધરી અને તેની શિષ્યપરંપરાના રામદેવ, અને અન્યમાં રામસકલ યાદવ, ઓરીલાલ, પંચુ ભગત, સુખુદાસ યાદવ, દલાલ મલ્લાહ, તુલસી યાદવ વગેરેનાં જીવન-કાર્ય, કથાવાહક તરીકેની લાક્ષણિક્તા, તેમની રજુઆતમાં સ્થળ, સમય અને શ્રોતા એ ત્રણે અંગોને ધ્યાનમાં લઈને કથાને યોગ્ય એવો ઘાટઘૂટ આપવાની શક્તિ, માનસિક પાઠ (Mental text)ના આધારે મૂળકૃતિના કંઠસ્થપાઠ (Memorised text) અને શીઘ્ર કાવ્યરચનાથી તેની કૃતિ

રજૂઆત, કથાગાન સમયની વાહકની મનઃસ્થિતિ (Mens Rea), શ્રોતાઓની સહભાગીતા વગેરે બધાં જ મહત્ત્વનાં અંગો આવરી લીધાં છે. આપણી પાસે ગુજરાતી સાહિત્યના નરસિંહથી માંડીને તે દયારામ તેમ જ નર્મદથી માંડીને તે વર્તમાનકાળના લિખિત પરંપરાના સાહિત્યકારોનાં જીવનકાર્યને આલેખતા ઈતિહાસ છે પરંતુ મૌખિક પરંપરાના આવા જ સમર્થ સાહિત્યકારો વિશે કોઈ માહિતી નથી! લિખિત પરંપરાને જ 'શિષ્ટ' અને 'સાહિત્ય'માની લેવાની આપણી આવૃત્તિને કારણે ગુજરાતના ચારણી-બારોટી ભીલી સ્ત્રોતના સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોનો પણ ઈતિહાસ નથી, ત્યાં આવાં મૌખિક સાહિત્યના પણ ધુરંધરોની કોઈ જ માહિતી ક્યાંથી હોય? જો મૌખિક પરંપરાના સાહિત્યના વાહકોની રજુઆતનાં સંપાદનો-સંશોધનો-અભ્યાસો તપાસીએ તો જ આપણે કેટલુંક જાણી શકીએ. આ વર્ગ ડૉ. પાંડેય કહે છે તેમ નિરક્ષર (ઈલીટરેટ) છે. અશિક્ષિત (અનએડ્યુકેટેડ) નથી ! એમને પણ અંતરંગી રંગદર્શી એવું વ્યક્તિત્વ છે, સર્જકતા છે, સ્વકીય એવી શિક્ષણની અને ઘડતરની અનૌપચારિક ગુરુમુખી વિદ્યાની પદ્ધતિ છે. એક માત્ર રામઅવતાર 'વિરહિયા'નું જીવનકાર્ય તપાસીએ તો મર્મીસ્પર્શી એવા વિરહગાનની પ્રતિભાના કારણે અનેક રાજ્યોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો શીઘ્રકાવ્યની પણ શક્તિ ધરાવતો આ વાહક કેટલો રસિક-રંગદર્શી અને કથાના મર્મને ઉઘાડી આપતો લોકકલાકાર કેવો હોય છે તે જાણી શકાય. લઘુલેખની મર્યાદાને કારણે આ બધી જ વિગત અહીં આપવાનું શક્ય નથી. વિશેષ-અભ્યાસ કરવા ઈચ્છનારને મારા અવધી લોકમહાકાવ્ય 'ચનૈનીઃ કૃતિનિષ્ઠ અભ્યાસ' (૨૦૧૫) પુસ્તકમાંથી વિગત મળશે.

આ ક્ષેત્રમાં ગુજરાતમાં થયેલાં કાર્યોને કથાવાહકોની દૃષ્ટિએ તો એમાં પ્રારંભક મેઘાણી, ફરામજી બહુમનજી,F.B., શાંતિભાઈ આચાર્ય અને જયાનંદ જોશી મુખ્ય છે. આમાં બધા અભ્યાસીઓ જે વીગત આપે છે તે પ્રમાણમાં લઘુ એવી કથાઓ અને ગીતોનો સમાવેશ થાય છે, એથી, આપણા મુખ્ય વિષયની દૃષ્ટિએ એમણે આપેલી વીગતમાં જવું અનિવાર્ય નથી.

ડૉ. શ્યામ મનોહર પાંડેય જેટલું બીજું એવું જ સર્વોચ્ચ શિખર છે. ડૉ. જે.ડી. સ્મિથનું 'ઍપિક ઓફ યાબૂજી' (૧૯૯૨) રાજસ્થાનમાં જ રહીને તેમણે ઈ. ૧૯૬૯માં સંપાદનનું કાર્યપૂર્ણ કરી, પંદર વર્ષ એના પટચિત્ર, પરંપરા, સંગીતમય રજૂઆત, પાઠનું શાસ્ત્રીય સંપાદન અને ભોપાઓની સંસ્થા પર ઊંડું અધ્યયન કરી આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે. એમાં અનેક પાસાંઓ પરનાં અભ્યાસ-સંશોધન છે જે ધર્મ અને વિધિસંલગ્ન 'ગુજરાત અને રાજસ્થાનની કથાઓ : એક તુલનાત્મક અભ્યાસ' (૨૦૧૩)માં છે. પ્રસ્તુત વિષયના સંદર્ભમાં અહીં મહત્ત્વની વિગત એ છે કે એમણે એમના 'પાઠ'માં જે પરબૂ ભોપાની રજૂઆતની સહાય લીધી, તેની અનેક પાસાંઓની વિગત આપી છે. તેમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, જેમને આપણે માત્ર રજૂઆત કરનારા કલાકાર (Performing Artist) માનીને ચાલ્યા છીએ એ વર્ગ ઉચ્ચ તર્કશક્તિયુક્ત પ્રતિભા ધરાવતો હોય છે. કોઈપણ કથાના પાત્ર અને સંલગ્ન ઘટનાને પોતે તર્કબુદ્ધિએ વિચારી મૂલવે છે. ઈન્ટરપ્રીટ કરે છે. એની કૃતિના પાઠના ગદ્ય અને પદ્યના અંશોને જુદા પાડી, કડીએ કડીને ક્રમાંક આપી સ્મિથ પ્રયુક્ત શબ્દોની કુલ સંખ્યા અને અર્થછાયાનો તફાવત નોંધે છે. આ વાહક 'એક' એ શબ્દને ૧,૮૬૧ વાર અને અન/અણ (અને) ૧,૩૯૪ વાર પ્રયોજે છે, પરંતુ સંદર્ભગત અર્થ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

આ ક્ષેત્રમાં ગુજરાતમાં થયેલાં કાર્યોને કથાવાહકોની દૃષ્ટિએ તો એમાં પ્રારંભક મેઘાણી, ફરામજી બહુમનજી, F.B., શાંતિભાઈ આચાર્ય અને જયાનંદ જોશી મુખ્ય છે. આમાં બધા અભ્યાસીઓ જે વિગત આપે છે તે પ્રમાણમાં લઘુ એવી કથાઓ અને ગીતોનો સમાવેશ થાય છે, એથી, આપણા મુખ્ય વિષયની દૃષ્ટિએ એમણે આપેલી વિગતમાં જવું અનિવાર્ય નથી. મહાકાવ્યકુળની દીર્ઘ કૃતિઓનાં સંપાદનોમાં ડૉ. એલ. ડી. જોશીનું ગલાલેંગ, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલનાં 'રાઠોર વારતા' (૧૯૮૨), 'ગુજરાંનો અરેલો' (૧૯૯૩), 'રામસીતામાની વારતા' (૧૯૯૫), અને 'ભીલોનું ભારત' (૧૯૯૭) તથા શ્રી ડાહ્યાભાઈ વાઢુનાં 'કુકણા રામકથા' (૨૦૦૩)નો સમાવેશ થાય છે. આમાં કથાવાહકના સંસ્થાગત સ્વરૂપને સમજવામાં વિશેષ ઉપયોગી અને નવી જ સામગ્રી ભગવાનદાસ પટેલનાં સંપાદનોમાં મળે છે. એમણે અરેલા ગાયક રાજીભાઈ ધૂળાભાઈ, ભીલોના ભારથના ગાયક નાથાભાઈ ભૂરાભાઈ ગમાર, ભક્તાભાઈ રોહીસા, ગમાર જીવાભાઈ ઝાલાભાઈ વગેરેની વિગત ચર્ચી છે. રામકથા આદિવાસીઓના કોઈ મહત્ત્વના આનુષ્ઠાનિક વિધિ-વિધાનમાં સંકળાયેલી ન હોઈ એના પૂર્ણ પાઠના જાણકારના અભાવે સંપાદકને ભીલ સાધુ ખાંટ નાનજી, એમના ત્રણ પુત્રો લાખાભાઈ-જીવાભાઈ-પાબુભાઈ તેમજ પારઘી નાથાભાઈ ભેંમાભાઈના પુત્ર હિલાભાઈ, નાથાભાઈના ચેલા ગમાર લાડુભાઈ રાજાભાઈ તથા ડાભી સાયબાભાઈ, ખાંટ નવજીભાઈ દેવાભાઈ વગેરેની સહાય લીધી. દીર્ઘકથાઓ-લોકમહાકાવ્યકુળમાં જેનો સમાવેશ થતો નથી એવી લગ્ન અને અંત્યેષ્ટિ જેવી વિધિઓ સાથે સંકળાયેલી ભીલી ગીતકથાઓ અને ભજનોના પણ જે માહિતી દાતાઓની વિગત છે તે પણ મૌખિક પરંપરાના વાહકોનાં સંસ્થાગત માળખાંના અભ્યાસમાં વિશેષ સહાયક છે. એમાં પણ હરમાબાઈ તથા એમના પરિવાર અને પુત્ર પરંપરાની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી વિગતો મળે છે. ખાસ તો ઉજળાં અને મેલાં દેવોનાં અનુષ્ઠાનો કેવાં જુદાં છે, ભીલી સંસ્કૃતિ સાથે એનો કેવો અતૂટ અનુબંધ છે, ભીલી

સાધુઓની સંસ્થાએ પણ મૌખિક પરંપરાના સાહિત્યમાં કેવું - કેટલું પ્રાણવાન અર્પણ આપ્યું, રજૂઆતનાં પદ્ધતિ અને સ્વરૂપ કેવાં છે, એક વૃંદ દ્વારા જ આવી કૃતિની સગાન, સનૃત્ય, અંતરંગ લગાવ સાથે રજુઆત થાય છે : આવાં અનેક પાસાંઓ અંગે અહીં શ્રદ્ધેય વિગત મળે છે.

લોકમહાકાવ્યના વાહકોની સંસ્થાના, એમની સમર્થ પરંપરા અને યોગદાનની સંક્ષેપમાં આટલી વિગત સાથે મૌખિક દીર્ઘ પરંપરાના વાહકોના સંસ્થાસ્વરૂપનાં માળખાંને સ્પષ્ટ કરી આપે છે તેવા કેટલાક મુદ્દાઓ તારણરૂપે અંતે જોઈએ :

૧. દીર્ઘકથાઓનાં કથનગાનમાં નાથબાવા, જોગી, ભરથરી, તૂરી, ભોપા, ભીલસાધુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં મોટા ભાગના આવા વાહકો કેવળ આજીવિકા માટે જ આ પ્રવૃત્તિ કરતા ન હતા. એ મને સહુ આછી પાતળી ખેતી, પશુપાલન, છૂટક મજૂરી કરતાં હોય છે. એમનાં પ્રવાસ અને પ્રસ્તુતિ માટે કોઈ નિશ્ચિત આર્થિક વળતરની અપેક્ષા હોતી નથી. સહુ કલાકારો અને વૃંદો આ પ્રવૃત્તિ બદલ જે કંઈ પુરસ્કાર પામે તેનો જ સ્વીકાર હોય છે.

૨. આવા વાહકોમાં પિતા-પુત્ર પરંપરા, કુળવંશ જાતિ પરંપરા હોય છે તેમ અનૌપચારિક અવેતનીય એવી ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા પણ જોવા મળે છે. ધાર્મિક વિધિસંલગ્ન આનુષ્ઠાનિક કથન-ગાનમાં મુખ્યત્વે કુળપરંપરા જોવા મળે છે. પાબૂજીના ભોપા અને ભીલ સાધુ જેમ સીધી રીતે આનુષ્ઠાનિક ન હોય, મનોરંજક હોય, યત્રજન્મ-લગ્ન-મેળા-ઉત્સવાદિ અનુષંગે જેનાં ગાન-કથન થતાં હોય તેમાં ગુરુશિષ્ય પરંપરા જોવા મળે છે. લોરિક-ચંદ્રા પરનાં લોકમહાકાવ્યોમાં અહીર ઉપરાંત ગડરિયા જેવા પશુપાલકો પણ અંતરંગ આકર્ષણે કોઈપણ જાણકાર પાસે મહાકાવ્યગાન-કથન શીખે છે, સાચો કલાકાર કશા જ વળતર કે બીજી અપેક્ષા વગર જ યોગ્ય રસોત્સુકને શીખવે છે. કાંડી બાંધવી, ગુરુદક્ષિણા લેવી એવા કોઈ જ ઔપચારિક અને આર્થિક વ્યવહાર વગર જ આવું શિક્ષણ અપાય છે. મોટા ભાગના ગુરુરૂપ જાણકાર ઈચ્છતા હોય છે કે એનો ચેલો મૂળને જ જાળવે મૂળ કથામાં ક્યાંય સુધારો - વધારો ન કરે.

દીર્ઘકથાનાં કથન-ગાનમાં સ્મૃતિ અને અભિવ્યક્તિ કલા ઉપરાંત કથનગાનસમયે વિશિષ્ટ મનઃસ્થિતિ સર્જવી પડે છે. દરેક આવો કલાકાર માને છે કે માતા સરસ્વતી જ પ્રસન્ન થઈને એની જીભ પર વસે છે અને બોલે છે. આવી રજુઆતમાં વિશિષ્ટ મનઃસ્થિતિ માટે મદ્યપાન અને ગાંજાનું ધુમ્રપાન અનિવાર્ય મનાયું છે. છાતીનું જોરજોશ પણ જરૂરી હોય છે.

૩. દીર્ઘકથાનાં કથન-ગાનમાં સ્મૃતિ અને અભિવ્યક્તિ કલા ઉપરાંત કથનગાન સમયે વિશિષ્ટ મનઃસ્થિતિ સર્જવી પડે છે. દરેક આવો કલાકાર માને છે કે માતા સરસ્વતી જ પ્રસન્ન થઈને એની જીભ પર વસે છે અને બોલે છે. આવી રજૂઆતમાં વિશિષ્ટ મનઃસ્થિતિ માટે મદ્યપાન અને ગાંજાનું ધુમ્રપાન અનિવાર્ય મનાયું છે. છાતીનું જોરજોશ પણ જરૂરી હોય છે. આથી યૌવન કે પુર્ણ સ્વસ્થ એવી પ્રોઢાવસ્થા જરૂરી છે. વૃદ્ધત્વ અને અશક્તિની દશામાં ગાન-કથન શક્ય નથી. સાથ પણ , વિશેષતઃ જ્યાં સમુહગાન, નૃત્ય છે, કૃતિ દીર્ઘ છે ત્યાં જરૂરી હોય છે. એકલો વાહક પોતે જોશીલી જબાનની યુદ્ધગાથા રજૂ કરી શક્તો નથી. નૃત્ય-સંગીત મહત્ત્વનાં હોય ત્યાં વાદ્ય- તંતુ અને તાલ અનિવાર્ય છે અને આવું વાદ્ય માત્ર સાધન નથી, પરંતુ કુળ પરંપરાનું વહન કરતું અને માતા સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરતું જીવતું-જાગતું માધ્યમ છે.

૪. કથામાત્ર ઈતિહાસમાં બની ચૂકેલી કે કલ્પિત ઘટના જ નથી, પરંતુ ગાન-કથન સમયે જીવતી ધબકતી ઘટના છે. પાત્ર અને પ્રસંગ માત્ર નિર્જીવ વાહન નથી, પરંતુ ક્ષણેક્ષણ ધબકતાં આત્મસાત થતાં દેવદેવી રૂપ છે. એમને પણ દુઃખ દર્દ થાય છે, એથી કોઈ કથા અકારણ ન ગવાય કે પાત્રને કોઈ કષ્ટ- યાતનાદાયક ઘટનાના તબક્કે કથાને અધવચ્ચે કે અધૂરી ન છોડાય. કથા ધાર્મિક હોય કે સાંસારિક રંજક હોય, પાત્રનું પાત્રત્વ દૈવી છે અને કથક એને આત્મસાત કરીને પોતે અનુભવે છે. પરાકાષ્ટા અને પૂર્ણતાએ આવું દેવરૂપ પાત્ર કથાવાહકના દેહમાં આવે છે. ઓતાર(અવતાર) આવે છે અને તે ઈષ્ટ આરાધ્ય દેવના રૂપમાં આશિષ આપે છે, કષ્ટ નિવારણ કરે છે. કથકનું ટ્રાન્સમાં આવવું, બધી જ ધર્મરંગી કથામાં ભારત તથા વિશ્વમાં અન્યત્ર જોવા મળે છે.

૫. ઉત્તમ વાહક પોતે શીઘ્ર કવિ હોય છે. પોતાની ઓળખ એ પદ્યમાં આપવાની શક્તિ ધરાવતો હોય તે શ્રોતાઓ આઘાપાછા થાય, પૂરી અદબ ન જાળવે તો એ પદ્ય જોડીને પણ શ્રોતા પર નર્મમર્મ પૂર્ણ કટાક્ષ કરે છે. શ્રોતાની અશિસ્ત વાહકને મન માત્ર ખલેલરૂપ નથી પરંતુ દેવી પાત્રની અવહેલનારૂપ છે.

આ માત્ર મુખ્ય ગણી શકાય એવી વિગતનો નિર્દેશ કરતા મુદ્દાઓ છે. અનેક સંપાદનોની વિગત જાણી, કોઈ આવા કલાકાર અને તેનાં વૃંદ આજે પણ સક્રિય હોય એમનો સંપર્ક કરીને એક સ્વતંત્ર અભ્યાસ કોઈ નવયુવાન હાથ ધરે એ જરૂરી છે.

અહીં જોઈ શકાશે કે મૌખિક સાહિત્યની આપણી પરંપરા કેવી-કેટલી પૂર્ણ, સમર્થ અને ફળદાયી હતી.

૧, પદ્માવતી બંગલોઝ, ભાવિન સ્કૂલ સામે,
થલતેજ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૫૯
ફોન - ૦૭૯-૨૬૮૫૩૬૨૪

એક દિવ્ય પળ જીવનનો યુ-ટર્ન બની જાય ત્યારે ...!

– *ભદ્રાયુ વછરાજાની*

આપણો જન્મ થાય ત્યારે આપણે 'લક્ષણો' લઈને આવીએ.

આપણને અહીં મોકલનારની અપેક્ષા એવી ખરી કે આપણે એ 'લક્ષણો'ને આપણી 'લાક્ષણિક્તા' બનાવીને અહીંથી જઈએ. આપણી લાક્ષણિક્તાઓ એ આપણું પ્રદાન. તારતમ્ય એવું કાઢી શકાય કે Life is a Journey from character to characteristic.

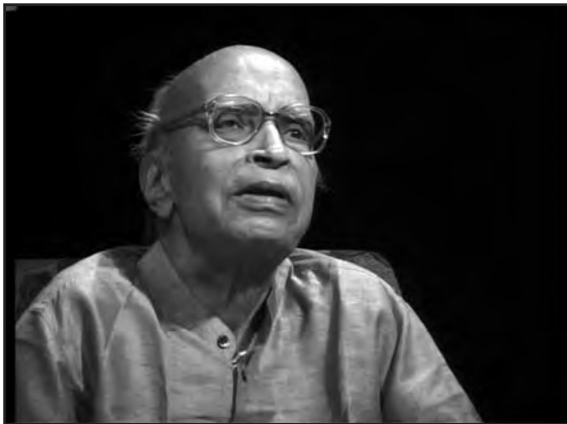
આ લાક્ષણિક્તા માટે તો આપણે જીવવાનું છે. સૌ પાસે જે છે તે મારી પાસે તો છે જ, પણ મારી પાસે એવું શું છે જેને અન્ય કોઈ અનુસરી શકે ? બસ, આ છે લાક્ષણિકતા. પ્રશ્ન એ છે કે આવી વિરલ અને ઉદાહરણરૂપ લાક્ષણિકતા કેવી રીતે ઘડવી ?! કોઈ મોટીવેશનલ ગુરુ જેવો જવાબ આ પ્રશ્નનો નથી આપવો, પણ થોડો આધ્યાત્મિક વળાંક મળે તેવો ઉત્તર આપવો છે. 'વિરલ અને ઉદાહરણરૂપ લાક્ષણિક્તા તો એક દિવ્યપળે સર્જાતી હોય છે. એક માત્ર દિવ્ય પળ કે એક નાનું વિધાન કે એક ટચુકડી ઘટના જીવનનો યુ-ટર્ન બની જતી હોય છે. નિયતિની એ ક્ષણ વ્યક્તિને વિભૂતિ બનાવે છે. કોઈ એક સ્પાર્ક કે સ્પર્શ કે સંવેદન મારાં કે, તમારાં ભાગ્યની રેખાને ઊર્ધ્વ માર્ગે વાળી દે છે. હા, આવાં કેટકેટલાંય ઉદાહરણો છે. એવી વ્યક્તિઓ છે કે જેમનાં જીવનમાં આવ્યો છે આવો જ યુ-ટર્ન... ના, એવી વિભૂતિઓને શોધવા ગુગલ સર્ચની જરૂર નથી, પશ્ચિમના દેશોને ફંફોસવાની ય આવશ્યકતા નથી, એ અહીં જ છે, મારી-તમારી-આપણી આસપાસ. હા, એ 'વ્યક્તિ'માંથી 'વ્યક્તિવિશેષ' બનેલા છે. એમની લાક્ષણિક્તાઓ એમને વિરલ માર્ગે લઈ ગઈ છે. એ અહીં છે, આપણાં ગુજરાતમાં !

નિયતિની એ ક્ષણ જેમણે આ વ્યક્તિને વિભૂતિ બનાવી છે, તેના સાક્ષી બનવું છે અહીં. ટૂંકી વાત પણ મર્મ ગહેરો. એક શબ્દ કે એક વાક્ય કે એક ઘટના અને ગુજરાતને મળે છે શિક્ષણ-સાહિત્ય-સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર ! માણીએ એ શબ્દચિત્રો અને વિચારે ચઢી જઈએ કે ગુજરાતની અસ્મિતા કેમ ઘડાણી ? સો, ગેટ, સેટ, રીડ,...ડીપલી એન્ડ વીથ ફૂલ કોન્સનટ્રેશન ! '

દસ વર્ષની ઉંમરે એક છોકરો ઝાડ નીચે ખાટલામાં બેસી પુસ્તક વાંચતો હતો. ધ્રુવનો પાઠ હતો. તેમાં લખેલું કે ધ્રુવજી તો પાંચ વર્ષે ઘર છોડી નીકળી પડ્યા સંન્યાસ માર્ગે ! છોકરાને થયું કે : 'મને તો દસ વર્ષ થઈ ગયાં અને હજી હું બેઠો છું ?' જે પાઠ વાંચતો હતો તે જ રાખી છોકરાએ ચોપડી મૂકી ઊંધી ને ચાલવા માંડ્યો ઉત્તરમાં. ખબર એટલી હતી કે ઉત્તરમાં હિમાલય છે! થાકી પાકીને જે જગ્યાએ ઊંઘ આવી ત્યાં લંબાવ્યું. પાસેના ગામનું શિવમંદિર હતું. છોકરાના પિતાજી ચતુર. એમણે જોયું કે કયો પાઠ વાંચતાં વાંચતાં આ પગલું ભર્યું હશે !? શોધખોળ ચલાવી, દીકરો મળી ગયો, સમજાવીને ઘરે પાછો લાવ્યા. પિતાજીએ કહ્યું : બેટા, સંન્યાસી થવું હોય તો થજે. મારે પણ થવું'તું પણ ન થઈ શક્યો. તું સંન્યાસી થઈશ તો મને આનંદ થશે. **પણ બેટા, અભણ સાધુ ન થવાય.**' બસ, આ છેલ્લું પિતા-વિધાન હૃદયને સ્પર્શી ગયું ! એમણે એમ.એ.વીથ ફીલોસોફી સુધી અભ્યાસ કર્યો. કાકાસાહેબ કાલેલકરે તેને લોકભારતી, સણોસરામાં 'દર્શક' દાદાની આંગળી પકડાવીને અધ્યાપક બનાવ્યો. અહીં એક પુસ્તક વાંચ્યું. સાંઈ મકરંદ દવે લિખિત 'યોગી હરનાથના સાંનિધ્યમાં ! એકી બેઠકે પુસ્તક પૂરું થયું અને એ જ બેઠકે અધ્યાત્મમાર્ગની યાત્રા શરૂ થઈ. લોકભારતી છૂટ્યું, સંસાર છૂટ્યો ને જીવ હાલ્યો ગોંડલ યોગી શ્રી નાથાભાઈ જોશીના શરણમાં. વીસ વર્ષ ત્યાં જ... દસ વર્ષે ધ્રુવજીના માર્ગે ભાગનાર

અમૃતલાલ વેગડ

ભગવતીકુમાર શર્મા

ગફુરભાઈ

'ભાણજી' તે આજના અધ્યાત્મમાર્ગના અવિરત યાત્રી સંન્યાસી શ્રી ભાણદેવજી ! મોરબી પાસેની જોધપર નદીના કાંઠે સરસ્વતી નિકેતન આશ્રમમાં સફેદ વસ્ત્રધારી 'યોગી અને યાજ્ઞિક શ્રી ભાણદેવજી પીપળાના ઝાડને બે નવાં પાન ફૂટે તો સૌને ભેગા કરે છે, કારણ કે શ્રી ભાણદેવજીને મન આખું અસ્તિત્વ આપણું ગુરુ છે !!'

છ બહેનો ને બે ભાઈઓમાં વચેટ. બાપુજી પુસ્તકોના પ્રેમી. ઘરમાં જેટલા ગ્રંથો આવે તે વાંચી જ જવાના. બા વઢે કે આંખ બગડશે તો, ડામચિયામાં સંતાઈને વાંચે. વિષયો બધા ને વાંચ્યા કરવાનું પણ બધું જ. પંદર-સોળ વર્ષે તો શેક્સપિયરને ગળે ઊતારી લીધા. ચોથા ધોરણમાં એક નિબંધ લખવાનું કહેવાયું. તરત શરૂ. શિક્ષક નિબંધ વાંચી બોલ્યા : 'બેટી, તેં આ નિબંધ પહેલેથી તૈયાર કરી રાખેલો કે શું ?' રવિશંકર જોશી આધ્યાત્મિક અને પ્રેમાળ શિક્ષક. ગુજરાતી શીખવતા. આ દીકરીનો નિબંધ આખા વર્ગમાં વાંચી સંભળાવ્યો ને નીચે લખી આપ્યું : Author in Embryo !. ત્યારે તો આ લખાયું તેનો અર્થ નહીં સમજાયેલો ! યુવાન વયે પોતાના એક મિત્રને લખેલો પત્ર 'સંસ્કૃતિ'માં મોકલી દીધો. એ પત્રનું પહેલું વાક્યઃ 'વી આર ધ લવર્સ ઑફ બ્યુટી એન્ડ વી આર ધ સીકર્સ ઓફ ટ્રુથ.' ઉમાશંકર જોશીએ 'સંસ્કૃતિ'માં એ પત્ર છાપ્યો ! ૧૯૬૨થી ૧૯૮૦ ગુજરાતી ડાયજેસ્ટ 'નવનીત'નાં સંપાદક રહ્યાં તેની ઉપલબ્ધિ કે એમને મકરંદ દવે મળ્યા ! એક કવિ નહીં, સમગ્ર કવિતા મળી ! એક સાથી નહીં, અવધૂત યાત્રી મળ્યા ! નવનીતનાં સંપાદક કુન્દનિકા કાપડિયાએ નવનીત માટે કાવ્ય માંગતો સંદેશો આપ્યો ને લખ્યું : તમે તો ગમતાનો ગુલાલ કરો એવા કવિ છો...' તો જવાબમાં મકરંદભાઈ કાવ્ય મોકલ્યું :

'ગમતું મળે તો અલ્યા ગૂંજે ન ભરીએ
ને ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ !'

ગુજરાતને મળ્યા 'સાંઈ મકરંદ' અને 'ઈશા કુન્દનિકા' અને મળ્યું સ્પંદનોનું સ્થાનક 'નંદિગ્રામ' સાંઈ મકરંદની સમાધિ અને ઈશા કુન્દનિકાની પલાંઠીનું તીર્થ નંદિગ્રામ, Designed by some power, Lead by unknown factor....!

'રોજ સવારે પાંચ અંજલિ આપું છું. એમાં એક મારા શિક્ષક લક્ષ્મીશંકર જોષીને ! મને એમણે ભણાવ્યો એટલા માટે નહીં, પણ શિક્ષકની એક ઈમેજ એમણે મારા માનસપટ પર જે ઊભી કરી તે હજુ ગઈ નથી એ માટે. ભાઈ સાથે રહેતો હતો. ગામ છોડવું પડે તેમ હતું. શાળામાંથી નામ કઢાવવા ગયો ને લક્ષ્મીશંકર જોષી ભેટી ગયા. મારી સ્થિતિ જાણી. એવો કાંઈ ગાઢ નાતો નહીં, પણ ઝટ દઈને તેનો અંદરનો અવાજ બોલી ઊઠ્યો : તારે ભણવાની બીજે સગવડ ન હોય તો મારા ઘરે રહીને ભણ....' બસ, આ એક વાક્યે મને શિક્ષકજીવ પ્રત્યે જિંદગીભરનાં વ્હાલથી ભરપૂર કરી દીધો. પછી કોઈ સંબંધ નથી રહ્યો લક્ષ્મીશંકર માસ્તર સાથે. પણ વિસાવદર-જૂનાગઢ પંથક જઉં ત્યારે પ્રત્યેક શિક્ષકમાં હું લક્ષ્મીશંકરને શોધ્યા કરું છું. 'શબ્દબ્રહ્મની પ્રતીતિ કરાવતા સારસ્વતવર્ય શ્રી લાભશંકર પુરોહિતના આ શબ્દો છે. તેમના પિતા ધનજી પુરોહિત બહુ આત્મગૌરવવાળા. એમણે મંત્ર આપેલો.' 'આજીવિકા કેવી રીતે રળવી?' ત્રણ વાત યાદ રાખવી : (૧) મારી આજીવિકા એવી ન હોવી જોઈએ કે બીજાનો રોટલો ઝૂંટવાયને મને આખો મળે. (૨) હલકા, મુફલિસ અને લબાડ માણસોની ચાપલુસી કરીને રોટલો ન રળવો. (૩) સજ્જનોના માર્ગનું અનુસરણ કરતાં કરતાં અર્ધો સૂકો રોટલો મળે તોય એને છપ્પન ભોગ ગણી સ્વીકાર કરવો ... 'પ્રકાંડ પાંડિત્યના સ્વામી, સારસ્વતોના ય સારસ્વત,શબ્દઉદ્ભવ અને શબ્દમાવજતના પ્રહરી પ્રાધ્યાપક લાભશંકર પુરોહિત જ્યારે શાસ્ત્રાર્થોનાં પોટલાં ખોલે ત્યારે દ્રૌપદીને પૂરેલાં અનંત વસ્ત્રપટના જાણે તાકા ખૂલે ! સોમનાથમાં દેહોત્સર્ગની ધરતી પર લાભુદાદાએ કૃષ્ણતર્પણ કર્યું અને અઢીસો સંતોને નોતરી શરદપૂનમની રાત્રે કૃષ્ણ વતી સંતોને રાસ લેવડાવી ભૂતલમાં પથરાયેલી ચેતનાને જાણે સજીવન કરી છે. લાભુદાદા છે એટલે આજે પણ જામનગર 'છોટુ કાશી' છે.'

શીખવાની લગની ગજબ. વેકેશનમાં જ નવાં વર્ષનાં પાઠ્યપુસ્તકો લઈને વાંચી કાઢે. વર્ગ શરૂ થાય ત્યારે તે સુસજ્જ.

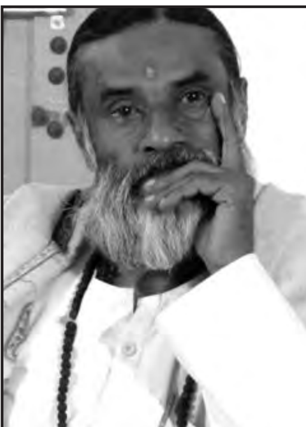

ભાણદેવજી

કુન્દનિકા કાપડિયા

લાભશંકર પુરોહિત

પહેલી જ બેંચે બેસે. સાર્વજનિક મિડલ સ્કૂલ, સુરતનો ફર્સ્ટનો ક્લાસ. અંગ્રેજીનો પિરિયડ. શિક્ષકે આ છોકરાને કહ્યુંઃ 'બ્લેકબોર્ડ પર આ શું લખ્યું છે ?' શિક્ષકને વિશ્વાસ હતો પણ છોકરો આમતેમ- ઉપર નીચે- લાંબી ટૂંકી નજર કરી, વાંચવા મથે પણ બોર્ડ પર કશું જ ન વંચાયું ! શિક્ષકે જાહેરમાં કહ્યું : છોકરા તારી આંખો નબળી છે, ચશમાં પહેરવા માંડ... છોકરા માટે આઘાત હતો. સુરત ત્યારે પોણા લાખની વસ્તીવાળું નાનું ગામ ને આંખના ડૉકટર્સ માત્ર બે ! છોકરાને તપાસીને ડૉ. મોહનલાલ દિક્ષિતે સખત સ્વરમાં કહ્યું : 'છોકરા બે વાત આજથી યાદ રાખ. કાલથી જ સ્કૂલમાંથી નામ કઢાવી નાખ અને **આખી જિંદગી ચોપડીઓને હાથ પણ અડાડવાનો નહીં.** તને સોડા બોટલના ગ્લાસ જેવાં ચશમાં આપું છું, તે પહેરીને જિંદગી કાઢ...' આ બે સૂચનાઓએ તો છોકરાને હેબતાવી દીધો. મા-બાપનું એક માત્ર સંતાન. આટલો વ્હાલો દીકરો જીવનભર વાંચી જ ન શકે તે દિવસો કેમ ખૂટે ?... પણ જિંદગીએ ફેંકેલા આ પડકાર સામે છોકરાએ પણ પડકાર ફેંક્યો : 'હું ભણીશ પણ ખરો અને વાંચીશ પણ ખરો, ઊધું ઘાલીને વાંચીશ અને પાનાં ભરીને લખીશ...' બસ, તે દિવસથી નર્મદની ભૂમિનો આ જણ વચનસિદ્ધિ માટે ઝઝૂમ્યો અને આજે ત્યાંસી વર્ષે એ પત્રકારત્વ, સાહિત્ય અને શિક્ષણનું દિગ્ગજ વ્યક્તિત્વ બની ચૂકેલ છે. ૧૯૫૫થી આજ સુધીમાં પચ્ચીસ હજારથી વધુ તંત્રીલેખો લખનાર શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ 'સાહિત્યરત્ન'નાં સર્વોચ્ચ સન્માનથી નવાજેલા છે ! 'ચોપડીઓને જીવનભર હાથ ન અડાડતો' એવું જેમને ફરમાન થયેલું તે વ્યક્તિએ પાંત્રીસ પુસ્તકો લખ્યાં ! જીવનને આઘાત પહોંચાડનારું વિધાન ભગવતીકુમારને સરસ્વતીનો કાયમી સંગાથ કરાવી ગયું.

મૂળ કચ્છના અંજાર તાલુકાના કુંભારિયા ગામના. પિતા ચૂસ્ત ગાંધીવાદી. મા-બાપ બન્ને ખાદી પહેરે. શેતરંજી અને મચ્છરદાની પણ ખાદીની ! હાથે દળેલા લોટની જ રોટલી ખાય. આવા કુટુંબ ઉછેર ધરાવતા અમૃતલાલ વેગડ પરણ્યાંના બીજા જ

નિરંજન રાજ્યગુરુ

તખતસિંહ

દિવસે હાથમાં કોદાળી, પાવડો ને તગારું લઈને નાલી ખોદવા લાગેલા ! અમૃતલાલ વેગડ ૧૯૪૮થી ૧૯૫૩ એમ પાંચ વર્ષ શાંતિનિકેતનમાં રહ્યા. આચાર્ય નંદલાલ બસુ જેવા મહાન કલાકાર પાસે ભણ્યા. અભ્યાસ પૂરો કરીને જ્યારે શાંતિનિકેતન છોડી રહ્યા હતા ત્યારે અમૃતલાલ વેગડને ગુરુ નંદલાલે કહ્યું : **'બેટા, જીવનમાં સફળ ન થજે. તારું જીવન સાર્થક કરજે.'** ગુરુના આ એક વાક્યે નર્મદાકાંઠાની ચાર હજાર કિમિની પદયાત્રાઓ કરાવી ! નર્મદા પરિક્રમાનું પાથેય મળ્યું નંદબાબુનાં પેલાં દિવ્ય વિધાનમાંથી જીવનનો યુ-ટર્ન આવ્યો. પચાસની વયે નર્મદા પદયાત્રાઓ શરૂ થઈ એટલે રેખાંકનો થવા લાગ્યા, ચિત્રો બનવા લાગ્યાં, લેખો લખાવા લાગ્યા. ૧૯૭૭થી નર્મદાની ખંડ પરિક્રમા જ શરૂ કરી તે કટકે કટકે પૂરી કરી. વેગડજીને પંચોતેરમું વર્ષ બેઠું ત્યારે ફરી પરિક્રમા શરૂ કરી અને તે પણ સજોડે. બન્ને જણાં સવા હજાર કિ.મી. ચાલ્યાં ! સાથે સાથે નર્મદાની ત્રણ સહાયક નદીઓની પરિક્રમા પણ કરી. નર્મદા મૈયાનું નામ બોલો ત્યાં અમૃતલાલ વેગડની આંખોના ખૂણા ભીના ભાળો. જીવનની મધુરપની એક જડીબુટ્ટી એમને જડી ગઈ છે : 'પતિ-પત્ની એકબીજાને પ્રેમ કરે એટલું પૂરતું નથી. બંનેએ મળીને કોઈક ત્રીજી ચીજને પ્રેમ કરવો જોઈએ. અમારા બન્ને માટે આ ત્રીજી ચીજ નર્મદા મૈયા છે.' મધ્યપ્રદેશના જબલપુરમાં વસતો આ ગુજરાતી વિરલો 'નર્મદે હર'ની આખી પરંપરાને પોતાનામાં સંવર્ધીને જીવી રહ્યા છે. અમૃતલાલ વેગડ માટે નદી એ માત્ર લોકમાતા નથી, તેથી તેઓ કહે છે : નર્મદા, તુમ કિતની સુંદર હો....

નિરંજન એટલે ઉઘાડા પગ, દાઢી, જટા, ગળામાં માળા, ખાદીનો લેંઘો-ઝભ્ભો ને ખભે બગલથેલો. દાસી જીવણની સમાધિએ બેસી પિતાજી બે-ચાર ભજન સંભળાવે અને નિરંજન એમાં સૂર પુરાવે. ઘરની કાળી કપિલા ગાયનું દૂધ પીનાર નિરંજન પિતાજી સાથે સાઈકલ ઉપર બેસી ગોંડલમાં મકરંદભાઈ દવેના ઘરે દર રવિવારે આવે. અને ત્યાં સાહિત્યનાં સામયિકો વાંચે. કુટુંબના સંસ્કારોમાં શુદ્ધ ગાંધીવાદી, આર્યસમાજી, ખાદીધારી અને ધર્મપ્રેમી જીવનશૈલી મળી. બાલ્યાવસ્થા સાંઈ મકરંદના ખોળામાં ! પિતાજીનાં માસિક સવાસો રૂપિયાનાં પેન્શનમાં ડૉક્ટરેટનું ક્ષેત્રકાર્ય કરવા નીકળેલા નિરંજનને સ્પીડબ્રેકર તો ઘણા આવ્યા. ચાર સત્રોની ફી ભુવનેશ્વરી પીઠે ભરી તો મહાનિબંધના કાગળો માટે નડિયાદના એક ટ્રસ્ટે સહાય કરી. સાતસો પાનાંનો મહાનિબંધ તૈયાર કરવા માટે જૂના-નવા વાસણનો ભંગાર કામ આવ્યો! નિરંજને પીએચ.ડી. માટે રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું ત્યારથી મનમાં સંકલ્પ કરેલો કે પદવી ન મળે ત્યાં સુધી ઉઘાડા પગે રહેવું ને પંચકેશ રાખવા ! ડૉક્ટરેટ થયા ત્યારે રાજકોટના દલિત સમાજે સન્માન કર્યું અને સન્માનપત્ર સાથ એક જોડ ચપ્પલની ભેટ આપી ! ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુએ સન્માનના પ્રત્યુત્તરમાં

કહ્યું : 'કદાચ જગતભરમાં આ પહેલો સન્માન સમારંભ હશે કે જેમાં સન્માનિત થનાર વ્યક્તિને જોડા અપાય છે, પણ જીવનભર જેમણે ચર્મકાર્ય કરીને ઉચ્ચ કવિત્વ શક્તિ ધરાવતાં ભજનો રચ્યાં છે એ સંતકવિ **દાસી જીવણની પ્રસાદી તરીકે આ ચપ્પલનો સહર્ષ સ્વીકાર કરું છું..'** રાષ્ટ્રીય કક્ષાની ગણનાપાત્ર ડૉ. હોમી ભાભા ફેલોશિપ નિરંજન રાજ્યગુરુને મળી. કંઠસ્થ પરંપરાના વયોવૃદ્ધ ભજનિકોના કંઠે સચવાયેલાં સૌરાષ્ટ્રનાં સંતસાહિત્ય અને ભજનવાણીનું ક્ષેત્રકાર્ય કરી તેનું ધ્વનિમુદ્રણ કરવાનું. બે વર્ષમાં નિરંજનભાઈએ મોટરસાઈકલ પર સિત્તેર હજાર કિ.મી.નો પ્રવાસ કર્યો. સાઠ વર્ષથી મોટી ઉંમરના દેશી ભજનિકો પાસે બેસી છસો કલાકનું ધ્વનિમુદ્રણ કર્યું અને અણમોલ ખજાનાને www.ramsagar.org ઉપર કોઈપણ જિજ્ઞાસુ માટે વિના મૂલ્યે ખુલ્લો મુક્યો. ગાંધીનગરના ખીચોખીચ ભરેલા ટાઉનહોલમાં નિરંજન રાજ્યગુરુએ સમીસાંજે ભજનો ગાવાનાં શરૂ કર્યા અને પ્રહર બદલતા ગયા તેમ ભજનો બદલાયાં, તે છે'ક મળસ્કે પ્રભાતિયું ગાઈને નિરંજને વિરામ લીધો !

૧૯૫૫-૫૬ શામળદાસ આર્ટ્સ કૉલેજ, ભાવનગર. બીજી ટર્મની ફી રૂપિયા છત્રીસ. બે-ત્રણ નોટિસ છતાં પાંચ છોકરાઓ ફી ન ભરી શક્યા. મનુભાઈ વ્યાસ નામના વિદ્યાર્થીએ માંડ-માંડ છત્રીસ ભેગા કર્યા ને ગયો કાર્યાલયમાં. કૉલેજના હિસાબી કારકુન લક્ષકાન્ત દેસાઈએ વ્યાસને કહ્યું : 'તમારા પાંચેયની ફી આવી ગઈ છે. પહોંચ લઈ જાવ.' **'અરે પણ ફી કોણે ભરી, અમારી ?'** દેસાઈએ જવાબ દીધો : 'તમારી ફી ન ભરાયાની નોટીસ પ્રસિદ્ધ થઈ તે જ દિવસે પ્રાધ્યાપક તખ્તસિંહ પરમાર તમારા સૌની ફી ભરી ગયા છે !'

૧૯૪૭માં આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ,ભાવનગરમાં વિધિવત્ શિક્ષક થનાર તખ્તસિંહ પરમાર ૧૯૭૯માં મહાત્માજી ભણ્યા તે શામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગરના આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થયા. તેઓ જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં દસ વર્ષ અધ્યાપક રહીને ભાવનગર આવ્યા, ત્યારે જૂનાગઢ રેલવે સ્ટેશને વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાય, ટ્રેનનો ડબ્બો શણગારેલો, સ્ટેશન માસ્તરને વિનંતી થયેલી કે, 'ગાડી પાંચેક મિનિટ વધુ રોકજો, અમારા સાહેબને વિદાય આપવાની છે,' પ્લેટફોર્મ પર ત્યારે રતુભાઈ અદાણી હતા. તેમણે માહોલ જોઈને પૂછેલું, કોઈ મિનિસ્ટર જાય છે ? વિદ્યાર્થીઓએ ભાવપૂર્વક કહેલું : 'અમારા પ્રાધ્યાપક તખ્તસિંહ પરમાર સાહેબની ભાવનગર બદલી થઈ છે, તેમને વળાવવા આવ્યા છીએ.' મોટા દિલના જ્ઞાનવૃદ્ધ સારસ્વત આજે સદીને સ્પર્શવા જઈ રહ્યા છે ત્યારે અનુભવાય છે કે સાહિત્યની ભીનાશ અને શિક્ષણની બુલંદી તે આનું નામ ...!

વાપીમાં બિલખિયા ગ્રુપનું વિરાટ સામ્રાજ્ય, પણ તેના સંસ્થાપક સફેદ ખાદીધારી સીધાસાદા ઑલિયા જેવા માનવ ગફૂરભાઈ. સમજણા થયા ત્યારથી ખાદી પહેરે છે. માત્ર પોતે પહેરીને અટકી નથી જતા. હજ પઢવા જતા મુસ્લિમોને ખાદી અપનાવવાની વિનંતી કરી તેઓ પવિત્રતા સાથે ખાદીનું તાંતણું બાંધી યથોચિત પ્રચાર-પ્રસાર કરે છે. ગુજરાતના ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી બળવંતરાય મહેતાએ આજથી પંચોતેર વર્ષ પહેલાં નૂરબાઈમાને કહેલું : 'મને તમારો દીકરો દત્તક આપો.' મા ત્યારે બોલેલાં : 'બધું માંગો, પણ મારી આંખના રતનને નહીં માંગો.' અમરેલી જિલ્લાના વડા ગામમાં જન્મેલા ગફૂરભાઈએ બાળપણમાં પિતાની છાયા ગુમાવી. એટલે પાળ્યા-પોષ્યા ને ઘડ્યા નૂરબાઈમાએ. આ માના છેલ્લા શબ્દો હતા કે : 'બેટા, આપણે જ્યાં જન્મ્યા અને જ્યાં કમાયા, ત્યાંના **સમાજને આપણે પાછું આપી ઋણ અદા કરવું જોઈએ.'** બસ, આ દિવ્ય શબ્દોએ 'મા ફાઉન્ડેશન'નો પાયો ચણ્યો. ગફૂરભાઈની જન્મભૂમિ અમરેલી-ભાવનગર અને કર્મભૂમિ વાપી-વલસાડ. આ વિસ્તારોનાં લાખો બાળકોને કે.જી.થી પી.જી. સુધી ભણાવવાની સઘળી જવાબદારી મા ફાઉન્ડેશન ઉપાડે છે. ત્રણસો સરકારી શાળાઓને દત્તક લઈ તેને સંવર્ધિત કરે છે, તેમ છતાં ગફૂરભાઈ તો invisibleman 'Auther in Embryo' ની જેમ નિજાનંદમાં જીવે છે. ગફૂરદાદા અમિર ખરા પણ દિલના !!

- 'બેટા, અભણ સાધુ ન થવાય.'
- 'તારે ભણવાની બીજે સગવડ ન હોય તો મારા ઘરે રહીને ભણ.'
- 'ચોપડીઓને જીવનભર હાથ ન અડાડતો...'
- 'બેટા, જીવનમાં સફળ ન થજે. તારું જીવન સાર્થક કરજે.'
- 'દાસી જીવણની પ્રસાદીરૂપે આ ચપ્પલનો સહર્ષ સ્વીકાર કરું છું.'
- 'અરે પણ અમારી ફી કોણે ભરી ?'
- '...સમાજને આપણે પાછું આપી ઋણ અદા કરવું જોઈ...'

સાવ સરળ અને સાદાં લાગતાં આ વિધાનો કે ઉદ્ગારો અર્થહીન ન હતા, એમ જ અકારણ ઉચ્ચારાયા ન હતા. નિયતિની એ ક્ષણ વ્યક્તિને વિભૂતિ બનાવવાનો નિર્ધાર કરી ચૂકી હતી અને એટલે તો એ દિવ્યપળ જીવનનો યુ-ટર્ન બની ગઈ. આ વિધાનોની તાકાત એ સાચી ગુજરાતની અસ્મિતા છે, તેમ કહીએ તો એ અતિશ્યોક્તિ નથી.

સારપ તો જીવમાત્રમાં પડી છે, પણ સારપને પ્રજ્વલિત કરે નિયતિની કૃપા. આ કૃપા તે જ તો દિવ્યતા. એ દિવ્યતાનો સંસ્પર્શ થાય તો જ શક્ય બને : માણસ મટી માનવ થવાનું.

લક્ષણોમાંથી લાક્ષણિક્તાઓ સર્જવાનું.

પ્રેમમંદિર, નર્મદા પાર્ક-૪, અમીન માર્ગ,
કાલાવાડ રોડ પાસે, રાજકોટ- ૩૬૦ ૦૦૧
મો : ૯૮૯૮૮૨૦૩૩૩

આદિવાસી લોકમંત્રોનું સ્વરૂપ

– ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ એક વિશિષ્ટ ભૂભાગ પર વસતી જાતિ-સમાજના ‘લોક’નાં સામાજિક-ધાર્મિક-આર્થિક પ્રયોજનો માટે સ્થાનિક બોલીમાં બંધાતું હોય છે. આવું સાહિત્ય સામાજિક સંસ્કાર અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાન સાથે સંકળાય છે, તથા વિધિ-વિધાન સાથે ક્રિયાશીલ થઈ પર્વ-પ્રસંગે લોકમુખે અભિવ્યક્ત થાય છે. આથી આવા મૌખિક સાહિત્યનાં સ્વરૂપો જે તે સંસ્કૃતિ-સમાજના લોકજીવનના સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય અને પામી શકાય. જેથી જે તે સમાજની મુખ-પરંપરામાં રૂઢ થયેલાં સ્વરૂપોનાં નામકરણ ધ્યાનમાં રાખી લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ થઈ શકે અને તેના સિદ્ધાંત તારવી શકાય. અહીં આપણે ગુજરાતના ઉત્તર-મધ્ય અને દક્ષિણમાં વસતા આદિવાસીઓના પ્રસિદ્ધ થયેલા લોકમંત્રોના આધારે તેના સ્વરૂપ-સિદ્ધાંતગત ચર્ચા કરીએ છીએ.

લોકમંત્રો એ લોકવિદ્યાનું એક અંગ છે. પેઢી દર પેઢી અનેક વર્ષોથી મૌખિક રીતે ઊતરી આવેલા લોકમંત્રોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની લોકાભિવ્યક્તિ જોઈ શકાય છે. પ્રત્યેક બોલીના મંત્રોમાં લોકબોલીનું પોતીકું આવરણ હોય છે. મંત્રોમાં જાદુનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય છે. મંત્રો લોકની ગુપ્તવિદ્યા છે. સામાન્ય રીતે લોકબોલીમાં મંત્ર શબ્દ માટે ‘મંતર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જે ‘જંતર’ શબ્દની સાથે વપરાય છે

જાદુ અને મંત્ર

‘જાદુ’ અને ‘મંત્ર’ ને પ્રગાઢ સંબંધ છે. મંત્ર અથવા જાદુનો આંતરિક સિદ્ધાંત એ છે કે, આ સમસ્ત પ્રપંચ કોઈ ગૂઢ શક્તિઓથી સંચાલિત થાય છે. જે શક્તિઓ નિયમોથી બંધાઈને ચાલે છે. જે આ રહસ્યોથી પરિચિત છે એ તો અનુષ્ઠાનો અને જંતર-મંતરથી આ શક્તિઓને વિવશ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી ફ્રેઝરે ‘સ્તુતિ’ અને ‘મંત્ર’ને બે અલગ અલગ તત્ત્વો માન્યાં છે. સ્તુતિની મદદથી શ્લાઘાપૂર્વક આપણે દેવતાઓને ફોસલાવીએ છીએ કે તેઓ કૃપા કરીને સ્તુતિ કરનારની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે. જ્યારે મંત્રો દ્વારા મંત્ર સાધક તે શક્તિઓને વિવશ કરીને પોતાની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાની ફરજ પાડે છે. ધર્મનો સંબંધ સ્તુતિ કે પ્રાર્થના સાથે છે, જ્યારે મંત્રનો સંબંધ જાદુ સાથે છે. લિમર્ટ લખે છે, ‘જાદુ એવા’ પ્રકારની ક્રિયા છે કે જે દ્વારા ગૂઢ શક્તિઓ પર પ્રભાવ ઊભો કરી એને શુભ અથવા અશુભ માર્ગે વાળવામાં આવે છે. એમાં સંકળાયેલી ક્રિયાઓ ગુપ્ત અને વ્યક્તિગત સ્વરૂપની હોય છે.’ મેલ્વિન કહે છે, ‘જાદુ માત્ર ચમત્કાર નથી. એમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપની એવી ક્રિયા કરવામાં આવે છે કે જેને લઈને ઇચ્છિત દિશામાં પ્રભાવક અસર ઉત્પન્ન થાય છે, જેની સ્પષ્ટતા વૈજ્ઞાનિક આધાર પર મળવી મુશ્કેલ હોય છે.’

આ વિદ્યાશાખાના વિદ્વાનો જાદુના બે પ્રકાર પાડે છે, એક સફેદ જાદુ અને બીજું કાળો જાદુ. સફેદ જાદુનો ઉપયોગ માનવ કલ્યાણ અર્થે થાય છે, જ્યારે કાળા જાદુનો પ્રયોગ માનવને પીડવા કે નાશ કરવા માટે થાય છે. ડુંગરી ભીલોમાં પ્રચલિત સાપ ઉતારવાના, વીંછી ઉતારવાના અને દુશ્મન સામે તલવાર બાંધવાનાં મંત્રો સફેદ જાદુના પ્રકારમાં આવે, જ્યારે મૂઠ મારવાના મંત્રો, ચોટના મંત્રો અને મોહિની મંત્રો કાળા જાદુનાં ઉદાહરણો છે.

ફ્રેઝર ‘Golden Bough’ પૃષ્ઠ-૫૫ ઉપર લખે છે, ‘આ વાત સંભવિત લાગે છે કે આપણી જાતિના વિકાસમાં જાદુનો ઉદય ધર્મની પહેલાં થયો તથા મનુષ્ય મંત્રો અને વશીકરણોની શક્તિ માત્રથી જ પ્રકૃતિને પોતાની અભિલાષાપૂર્તિ માટે નમાવવાની ચેષ્ટા પહેલાં કરી, જ્યારે બાદમાં તેણે સ્તુતિ અને યજ્ઞની કોમળ ફોસલામણીઓ દ્વારા તામસી દેવતાઓની ખુશામત કરીને સંતુષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા કરી.’

મંત્રનું સ્વરૂપ

લોકમંત્રો એ લોકવિદ્યાનું એક અંગ છે. પેઢી દર પેઢી અનેક વર્ષોથી મૌખિક રીતે ઊતરી આવેલા લોકમંત્રોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની લોકાભિવ્યક્તિ જોઈ શકાય છે. પ્રત્યેક બોલીના મંત્રોમાં લોકબોલીનું પોતીકું આવરણ હોય છે. મંત્રોમાં જાદુનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય છે. મંત્રો લોકની ગુપ્તવિદ્યા છે.

સામાન્ય રીતે લોકબોલીમાં મંત્ર શબ્દ માટે ‘મંતર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જે ‘જંતર’ શબ્દની સાથે વપરાય છે. ‘જંતર-મંતર’માં જંત્ર અથવા યંત્રનો ઉપયોગ લખીને કરવામાં આવે છે અને તેને શરીર સાથે બાંધવાથી કાર્યશીલ બને છે, જ્યારે મંત્રનો સંબંધ મૌખિક છે. મંત્રને મુખ દ્વારા વિશિષ્ટ ધ્વનિની રીતે ઉચ્ચારવાથી તેનો પ્રભાવ જન્મે છે. મંત્રમાં સિદ્ધ શક્તિ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેના અર્થોનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. મંત્રનો અર્થ પોતે કોઈ પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરતો નથી, પરંતુ તેમાં રહેલો

ધ્વનિ, વિશેષ કાર્યશીલ હોય છે. ધ્વનિ જ મંત્રનું ચેતન તત્ત્વ છે.

મંત્રને આદિવાસીઓ 'મંતર' કહે છે. તેઓ વાતચીતમાં મંત્ર માટે 'મંતરતંતર' સયુંક્ત શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. તેઓ 'તંતર' શબ્દનો પ્રયોગ 'મંતર'ના પર્યાય તરીકે જ કરે છે. યંત્ર કે જંત્રનું કોઈ લિખિત રૂપ આદિવાસીઓમાં પ્રચલિત નથી.

ભીલ સમાજ ભૂત (વેહ), રખી (રક્ષક, ઋષિ), જાદુ-મંતરના જન્મદાતા તરીકે શિવને ગણે છે. તેઓ ભેરવને પ્રથમ ભોપા(ભૂવા) તરીકે ગણે છે. જે તેમની 'ધરણ નં મનખા અવતાર' (સૃષ્ટિની ઉત્પતિકથા) જેવી વહી ઉપરથી જાણી શકાય છે. આ દૈવી ભોપાના અનુયાયીઓ આજે દરેક આદિવાસી ગામમાં જોવા મળે છે. તેઓ મંત્રો દ્વારા 'ઝારો-ઝપટો (મોરપીંછના મૂઠાથી શિખાથી નખ સુધી પવન નાખી રોગ દૂર કરવાનો વિધિ) કરી ભૂત-વેહ, ડાકણ અને મૂઠ-ચોટના રૂપમાં આવેલી બીમારીને દૂર કરે છે. તેઓ મંત્રો એક વિશિષ્ટ લયમાં બોલે છે. આ લય કે ધ્વનિ જ નિશ્ચિત પ્રભાવ પાડવામાં સમર્થ નીવડે છે. બાકી, અર્થનું કોઈ મૂલ્ય જોઈ શકાતું નથી. ખરેખર તો મંત્રોનો ઉચ્ચારણકર્તા ભોપો મંત્રોના શબ્દોથી જ પરિચિત હોય છે. ઘણા બધા મંત્રોના અર્થ તો તે પણ જાણતો હોતો નથી. અંતે અરુમાંન (હનુમાન), પેરવ (ભેરવ), માકાળી (મહાકાળી), ગોંગલી ગોંયસણ (ગંગલી ઘાચણ) વગેરે -દેવ-દેવીઓ અને સિદ્ધોની 'આણ' આપીને મંત્રોને દૈવી અને પ્રભાવી બનાવવામાં આવે છે. તેઓ માને છે કે યોગ્ય દિવસે, યોગ્ય અનુષ્ઠાન કરી બોત્તેર વાર બોલીને સિદ્ધ કરેલા વિશેષ ધ્વનિમાં બોલાતા મંત્રો જ કામયાબ નીવડે છે.'

આદિવાસી સમાજમાં પ્રચલિત મંત્રો-વહીઓની એક એ વિશેષતા છે કે, તેમાં આવતા શબ્દો સ્વયં વસ્તુ અથવા ક્રિયા બની જાય છે. ઈંડારૂપી ભગવાને મનમાં જળમાંથી બહાર આવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી અને જળ ઉપર કમળ પ્રગટયું. ભગવાનના મુખમાંથી અમી (અમૃત) છૂટ્યું ને ઉમિયા બની ગઈ. ઉમિયાએ કહ્યું મારો પતિ શોધ અને ભગવાને શિવ પેદા કર્યો

શબ્દમાં શક્તિ છે, જેને આપણાથી વધારે પૂર્વકાલીન માનવ સમજી શક્તો હતો. પ્રકૃતિમાં વ્યાપ્ત 'શબ્દ'નો ધ્વનિ તેને આકર્ષિત કરતો હતો. તે પોતાના વિવિધ પ્રકારોથી અને ઊંડાઈ, ઊંચાઈ અને મંદતાથી પહેલેથી જ આદિમાનવને પ્રભાવિત કરતો હતો. તેના માટે શબ્દ અથવા ધ્વનિની એક યથાર્થ સત્તા હતા અને તે શક્તિમાન સત્તા હતી. કારણ કે તે અનુભવ કરતો હતો કે, આ ધ્વનિઓથી તે એકલો જ આકર્ષિત અથવા પ્રભાવિત થતો નથી, પરંતુ તેવા ધ્વનિઓથી પ્રાણી પણ આકર્ષિત થતાં હતાં. તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતો હતો કે પ્રકૃતિમાં કોઈ શક્તિરૂપે પ્રગટ થઈને તેને પ્રભાવિત કરવા જાય છે. આ શબ્દ-સત્તા જ આદિવાસીઓના મંત્રો, વહીઓ અને વારતાઓની સર્જન પ્રક્રિયાનું મૂળ છે. જે તેમના 'ધરણ નં મનખા અવતાર' (સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિકથા), 'દેવીઓ' જેવી વઈ (વહી)ના અભ્યાસ પરથી સહેજે સમજાય છે. 'ધરણ નં મનખા અવતાર' પ્રમાણે આરંભે અંધકાર પછી જળ ઉત્પન્ન થયું. જળમાં આવેલા તરંગોથી સૌમ્ય ધ્વનિ-સ્વર ઉત્પન્ન થયો. જળમાં આવેલાં મોજાંથી સ્વર-નાદ જન્મ્યો. મોજાં પર મોજાં આવવાં લાગ્યાં. અને જળપ્રલયનો રૌદ્ર સ્વર-નાદ ઉત્પન્ન થયો. આ સ્વર-નાદ જળ સાથે સ્વર્ગ સુધી પહોંચ્યો અને શબ્દબ્રહ્મ સમા જળુકાર ભગવાન આવિર્ભાવ પામ્યા.

જળમાં થતી આ સૌમ્ય-રૌદ્ર ધ્વનિ-સ્વર-નાદની વિધ-વિધ લીલાઓની ઘટનાઓમાંથી દેવિયાવાળામાં ઉમિયા, અબાવ (અંબા), ચામુંડા, કુંવારકા જેવી નવલાખ દેવીઓ, શિવ, ગણપતિ, કાળા-ગોરા ભેરવ, કોંબરિયો ઠાકોર, વાસુકિ જેવા પ્રાકૃતિક જળ-દેવતા આવિર્ભાવ પામ્યા છે અને આ પ્રકૃતિ- તત્ત્વોની ઘટનાઓ મંત્રનું રૂપ લઈને વહી-વારતામાં પરિણમી છે. આ પૂર્વકાલીન મંત્રો-વહીઓ-વારતાઓમાં વર્તમાન સમયમાં પણ સમાજની સામૂહિક શ્રદ્ધા ભરતાં જે - તે દેવી-દેવતાના અનુષ્ઠાનને કાર્યશીલ કરે છે અને સમાજને એક તંતુએ બાંધે છે.

આદિવાસી સમાજમાં પ્રચલિત મંત્રો-વહીઓની એક એ વિશેષતા છે કે, તેમાં આવતા શબ્દો સ્વયં વસ્તુ અથવા ક્રિયા બની જાય છે. ઈંડારૂપી ભગવાને મનમાં જળમાંથી બહાર આવવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી અને જળ ઉપર કમળ પ્રગટયું. ભગવાનના મુખમાંથી અમી(અમૃત) છૂટ્યું ને ઉમિયા બની ગઈ. ઉમિયાએ કહ્યું મારો પતિ શોધ અને ભગવાને શિવ પેદા કર્યો. આ મંત્રો-વહીઓમાં શબ્દ પર અધિકાર સ્વયં વસ્તુ પર અધિકાર છે. અહીં બોલવાનો અર્થ છે થઈ જવું. આમ બોલવાની સાથે થઈ જવાની ક્રિયામાં જ ભીલોના મંત્રો અને અનુષ્ઠાનોનાં મૂળ જોઈ શકાય છે. ભૂત કાઢવાના પ્રસંગે કે બીમાર માણસ પર 'ઝારો' નાખતી વેળાએ ધરણ નં મનખા અવતારની મંત્રકથા કે વહી લયબદ્ધ બોલવાની સાથે થઈ જવાની શ્રદ્ધા સાથે બોલાય છે. આ મંત્રો સાથે જે તે દુઃખ દૂર થવાની આસ્થા પ્રગટ થાય છે આથી ઢુહલા (ભૂત કાઢવા માટે નાનું ઢોલ અને બીજા વાદ્યો વગાડવાં, જેને ભીલ આદિવાસીઓ ઢૂહલું કે મોલ્લું કહે છે) ના વિશિષ્ટ સ્વર-સંગીત સાથે રેડી ગાવામાં આવે છે અને

ભોપા દ્વારા ગુહ્યમંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. આથી ભોપો કે બીમાર માણસ વિશિષ્ટ પ્રકારનો આવેશ અનુભવે છે જેથી તેમનામાં સ્વયં દેવતા અથવા કોઈ અલૌકિક શક્તિએ અવતરણ કર્યું હોય એવું અનુભવે છે આ દેવતાની અલૌકિક શક્તિ દ્વારા અને રેડીમાં ગવાતાં દેવ-દેવીઓના કરેલા કાર્યોના મહિમા દ્વારા તાત્કાલિક રોગનું નિવારણ થતું હોય એવું બીમાર માણસ, દેવી-દેવતા તરફની પ્રગાઢ આસ્થાના કારણે માને છે. આ સમયે ભોપા (ભૂવા) દ્વારા કરવામાં આવતું અનુષ્ઠાન આ આસ્થાને વધુ પ્રગાઢ બનાવે છે. ભોપા દ્વારા ગાવામાં આવતી નવલાખ દેવીઓની આ રેડી નોરતાના અનુષ્ઠાનમાં નાટ્ય-નૃત્ય દ્વારા દેવ-દેવીઓનું મૂર્તિમંતરૂપ ધારણ કરે છે. આથી નોરતામાં ભાગ લેનાર ભોપા એવું અનુભવે છે કે તેમનામાં જે તે દેવી-દેવતાનું અવતરણ થયું છે. જેથી તેઓ જે તે દેવતા અથવા દેવીઓ બની જાય છે. અદૃશ્ય શક્તિ તરફનું તેમનું આ તાદાત્મ્યીકરણ તેમને જે તે દેવ-દેવીઓ બનાવે છે અને જેટલો સમય આ ભોપા જે તે દેવી-દેવતાઓના વેશ કે મહોરાં પહેરી રાખે છે એટલા સમય સુધી તેમનામાં અલૌકિક શક્તિ કે દેવતાનું અવતરણ થાય છે. આથી તેમના બોલવા માત્રથી ગામના માણસોમાંથી અને પશુઓમાંથી રોગનું નિવારણ થતું હોય એવું પૂરો સમાજ, દેવ-દેવીઓ તરફની ગાઢ શ્રદ્ધાને લીધે માને છે. તેમનું આ કાર્ય નવ દિવસ પછી મેલો ભોગ આપીને કરવામાં આવતા અનુષ્ઠાનથી વધુ પૂર્ણ બને છે અને આ નોરતાનું નાટ્ય-નૃત્ય મૂર્તિમંતરૂપ દિવાળીના પર્વ સમયે નવલાખ દેવીઓના અરેલા (વારતા)નું રૂપ ધારણ કરે છે. આથી અરેલામાં આવતી આ નવલાખ દેવીઓની વારતા દિવાળી સમયે પૂરો સમાજ સાચી માનીને પૂર્ણ આસ્થાથી સાંભળે છે.

લોકમંત્રોને લોકવિપવિદો લોકસાહિત્યનો અશાબ્દી પ્રકાર ગણે છે. પરંતુ, આદિવાસી સમાજના મૌખિક મંત્રોમાં કોઈને કોઈ લઘુ-કથા સમાયેલી હોય છે. જેમ કે, સાપ ઉતારવાના મંત્રમાં લાલવાદીની કથા સમાયેલી છે. મંત્ર-વહી કે રેડી, સમાજનો એક ખાસ વર્ગ લેખાતા ભોપાઓ દ્વારા રજૂઆત પામતું કંઠસ્થ ગુપ્તવિપ સ્વરૂપ છે, જે ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે

દેવી-દેવતાઓ પર ગાઢ આસ્થાને લીધે એમને ઉપાસવા માટે અનેક મેલાં-ચોખ્ખાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો, વિધિ-વિધાનો, નૃત્યો, મંત્રો, વહીઓ, ઝારો, પુરાકથાઓ, લોકાખ્યાનો, લોકમહાકાવ્યો, ગીતો ઈત્યાદિ પાદુર્ભૂત પામ્યાં છે.

ભીલ સમાજના સાધુ-ભોપા કાળ (સમય)ને ચાર ભાગમાં વહેંચે છે : (૧) ધંધુકાર (૨) જળુકાર (૩) દેવિયાવાળો અને (૪) મનખીવાળો.

આદિવાસીઓનો આરંભનો ધંધુકાર, જળુકાર, દેવિયાવાળો પ્રાગૈતિહાસિક યુગનું સૂચન કરે છે. આ સમયને આદિવાસી સમાજ સતયુગ પણ કહે છે. આ સમયમાં મૌખિક મંત્રો, વહીઓ, પુરાકથાઓ (જેને આપણે પુરાકથાઓ-દંતકથાઓ કહીએ છીએ તેને ભીલ સાધુ-ભોપા વારતાઓ કહે છે) ઈત્યાદિનું સર્જન થયું છે.

મનખીવાળો ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત સમયનો નિર્દેશ આપે છે. તેને કળજુગ પણ કહે છે. આ સમયમાં ઐતિહાસિક અરેલા, કોણીઓ (લોકકથા), વાતોની રચના થઈ છે.

વહી-રેડી-ઝારાનું સ્વરૂપ

વહી-રેડી-ઝારો પણ મંત્રનો એક પ્રકાર છે. મંત્રો ટૂંકા હોય છે, જ્યારે રેડી-ઝારો-વહીમાં 'ધરણ નં મનખા અવતાર', 'દેવીઓની વહી', 'શિવ પારવતીની વહીં વગેરે દેવ-દેવીઓની વાત (કથા) કે મહિમા હોવાથી મંત્રથી દીર્ઘ હોય છે. વારતામાં અનેક ઘટના-પ્રસંગો હોવાથી સુદીર્ઘ હોય છે. રેડી મોલ્લાનું અનુષ્ઠાન કરીને ગાવામાં આવે છે.'

લોકમંત્રોને લોકવિદ્યાવિદો લોકસાહિત્યનો અશાબ્દી પ્રકાર ગણે છે. પરંતુ, આદિવાસી સમાજના મૌખિક મંત્રોમાં કોઈને કોઈ લઘુ-કથા સમાયેલી હોય છે. જેમ કે, સાપ ઉતારવાના મંત્રમાં લાલવાદીની કથા સમાયેલી છે.

મંત્ર-વહી કે રેડી, સમાજનો એક ખાસ વર્ગ લેખાતા ભોપાઓ દ્વારા રજૂઆત પામતું કંઠસ્થ ગુપ્તવિદ્યા સ્વરૂપ છે, જે ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પાદટીપ

૧. અરવલ્લી પહાડની આસ્થા, ભગવાનદાસ પટેલ,
પૃ. ૯, દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૧૯૮૮, પ્રકાશક : તારામતી પટેલ, મુ. જામળા, તા. હિંમતનગર (ઉ.ગુ.)

૨. એજન

૩. લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન, ડૉ. સત્યેન્દ્ર, પૃ. ૩૯૮, દ્વિતીય સંસ્કરણ, ૧૯૭૧, શિવલાલ અગ્રવાલ એન્ડ કંપની, આગરા - ૩.

૩૦૪, મિથિલા, વિજ્યા બેંકની ઉપર,
જજીસ બંગલા ચાર રસ્તા, બોડકદેવ,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫
મો. ૯૪૨૮૧૦૯૫૭૯

(પૃષ્ઠ ૧-૬૬ નું ચાલુ)

'જરિફ' કે 'જેવડિયો',. જેવડિયાની દોરી ઝાલી પાછળ પાછળ ફરનારને 'પૂંછડિયો' અને સીમાડા પર કે ખેતરના શેઢે ચુનાકસી-પથ્થરની નિશાની ખોડનારને 'દડીઓ' કહેવામાં આવતો. લોકસંસ્કૃતિપ્રેમી શ્રી રમેશ ગોંડલિયા 'સંગત' સામયિકમાં પશુ-રહેઠાણ અને ચારા સાથે જોડાયેલા શબ્દો નોંધે છે : ઢોર, ગમાણ, કોઢ્ય, ખીલો, ઓગઠ, દાબો, ઉથરેટી, દૂઝણું, પાંકડું, ઓડકી, પાડરુ, ફરજો, ઢાળિયું, વંડો, વાડો, કુંડી, ડોબું, ખડલી, બોઘરું, દોહવું, નીંદવું, ખીરું, પાટુ, ભામ, વાસીદું, પોદળો, પહરજાવું, ઉથલો, ચરિયાણ, બીડ, ભરોટિયું, ભારો, ગાંહડી, કાલર, ભરોટું, ગંજી, પાથરો, પૂળો, ઓઘા, શેરવું, તણખિયો, કંબોડી ઈત્યાદિ.

તે દી' વાડિયા ગામોના ખાનપાનની પણ એવી મજા હતી. જેતપુર પાસે આવેલા નવાગામના રામાયણપ્રેમી સ્વ. કેશવબાપા નામના કણબી પટેલ નવો સાથી રાખે ત્યારે સવારમાં કાંસાની અડધી તાંસળીથી ઘીથી ભરી મંઈ ગોળ નાંખી રોટલાનો થપ્પો સાથીને આપીને ખાઈ જવાનું કહેતા. જો આવનારો સાથી ઘી-ગોળ-રોટલાનું આટલું શિરામણ ખૂટવાડી જાય તો જ તેને બારમહિના સાથી તરીકે રાખતા. એનું કારણ એ હતું કે, ખેતીનું કામ બહુ આકરું ગણાતું. આજના ચા-રોટલી ખાવાવાળા દાડિયા આ કામ ન કરી શકે. આ દેશી ખાણું બપોર થાતાં થાતાંમાં તો પચી જતું. ખેડૂતો બપોરા કરવા બેસે વાડીના કેડા દીમની નજર તાકયે રાખે કે 'ભથવારી' ભાતનું તબડકું ભરીને આવે છે કે નંઈ ? જ્યારે ભાતું આવી જાય ત્યારે સૌ પાણીના ધોરિયે હાથ-પગ ધોઈ લીંબડા કે આંબાનો છાંયો ગોતે, ભાતમાં આવેલું શાક જો કોઈને પસંદ ન પડે તો ઊભો થઈ ને રીંગણીના ક્યારામાં જઈ હાથએકનું રીંગણ તોડી મંગાળો કરી તેમાં રીંગણું શેકી નાખે. ભેગા પાંચ-દસ મરચાં શેકી નાખેને રીંગણાનો ઓળો તૈયાર કરી બાજરાના રોટલા સાથે ઝાપટવા માંડે. સાથે છાલિયામાંથી છાશના ઘૂંટડા ભરતા જાય. ખેતરના ખોળે થતું આ 'વનભોજન' માનવીને સ્વર્ગીય સુખ આપનારું ગણાય છે. પણ ભાઈ આ બધી તો ભૂતકાળની વાતો થઈ ગઈ. જૂની સંસ્કૃતિ ઝડપથી આપણા હાથમાંથી સરી રહી છે. માત્ર હાથમાં રહી ગઈ છે. કૃષિ સંસ્કૃતિએ આપેલી થોડીક કહેવતો :

ખેડૂતો બપોરા કરવા બેસે વાડીના કેડા દીમની નજર તાકયે રાખે કે 'ભથવારી' ભાતનું તબડકું ભરીને આવે છે કે નંઈ ? જ્યારે ભાતું આવી જાય ત્યારે સૌ પાણીના ધોરિયે હાથ-પગ ધોઈ લીંબડા કે આંબાનો છાંયો ગોતે, ભાતમાં આવેલું શાક જો કોઈને પસંદ ન પડે તો ઊભો થઈ ને રીંગણીના ક્યારામાં જઈ હાથએકનું રીંગણ તોડી મંગાળો કરી તેમાં રીંગણું શેકી નાખે. ભેગા પાંચ-દસ મરચાં શેકી નાખેને રીંગણાનો ઓળો તૈયાર કરી બાજરાના રોટલા સાથે ઝાપટવા માંડે.

૧. ખેતી કરવી હોય તો રાખવું ગાડું
ને લડાઈ કરવી હોય તો બોલવું આડું
૨. કરમહીણો ખેતી કરે
કાં બળદ મરે કાં દુકાળ પડે.
૩. ખેડ, ખાતર ને પાણી
સમૃદ્ધિ લાવે તાણી
૪. ખેડૂત ખેતરે ને શેઠ પેઢીએ
૫. ખેડૂત થાકે જમીન નહીં થાકે
૬. ખેતરમાં ન બાંધવો પાળો
ને ઘરમાં ન ઘાલવો સાળો.
૭. ખેતર રાખે વાડ ને તો વાડ્ય રાખે ખેતરને.
૮. આભ રાતો તો કણબી માતો
આભ ગુગળો તો કણબી દુબળો
૯. દી'વાળે દીકરા કાં ધોરિ કાં ધરા
કૈંક વ્રણ કપાસનાં જીંડવાં, નંઈ તો ઝાંકળિયાં (તલ) તો ખરા.
૧૦. ખેડ થાય ઘાસે જો ધણી ન હોય પાસે
૧૧. ખેતર વચ્ચે રાઈ
ને વંઠે ઘેર આવ્યો જમાઈ
૧૨. ખેતર વચ્ચે ખાડી
ને લાડ ચડાવ્યો હાળી
૧૩. ખેતર તેવાં વેત્તર
૧૪. ખેતર ખેડો કે ન ખેડો ભોંયભાડું નો આપવું પડે.
૧૫. ખેતર વાવે તેવાં વેત્તર.

'સજ્જન સ્મૃતિ', ૨, પ્રોફેસર્સ કોલોની,
વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૦૯
મો. ૯૮૨૪૦૨૮૩૨૬

સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ : જામનગર

– યાસીન દલાલ

જામનગર શહેર વરસોથી સૌરાષ્ટ્રનું પેરિસ ગણાય છે. એક જમાનામાં એક નવાનગર તરીકે પણ ઓળખાતું. ૧૫૪૦માં સુલતાન મહંમદ ત્રીજાના સમયમાં જામરાવળે વસાવેલું. એની આસપાસ મેરામણ ખવાસે ૧૭૮૮માં કોટ બંધાવેલો. બેડીબંદરથી માત્ર છ કિલોમીટર દૂર એવું જામનગર પિરોટન ટાપુ માટે પણ મશહૂર છે. આ ટાપુ ઉપર જાતજાતનાં દરિયાઈ જીવો અને વનસ્પતિઓ મળે છે.

જામનગરના જામસાહેબ યદુકુળના હતા. આ કુળની મુખ્ય શાખાઓ જેસલમેરના ભાટી, સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમા અને કચ્છ-કાઠિયાવાડના જાડેજાઓ છે. યદુકુળની જે શાખામાંથી ચૂડાસમા તથા જાડેજાની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમા રાજપૂત કહેવાતા અને સિંધમાં નગર ઠઠ્ઠામાં રાજ કરતાં આ પ્રાંતમાં પ્રથમ ચૂડાસમા આવ્યા એ પછી જાડેજાઓએ કચ્છમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી

જામનગરની વસતી અત્યારે ૧૨ લાખ જેટલી છે. વસતીના આ વધારા સાથે સમૃદ્ધિ પણ આવી છે. પંદરેક વરસ પહેલાં અહીં રિલાયન્સનો ફિલ્ટર પ્લાન્ટ નંખાયો એ પછી જામનગરની સીકલ અને સુરત જ બદલાઈ ગયા છે.

અહીં બે સાંધ્ય દૈનિકો નીકળે છે. 'નોબત' અને 'ભૂમિ'નો ફેલાવો ઠીકઠીક છે. ઉપરાંત કેટલાક દૈનિકોની જામનગર આવૃત્તિ પણ શરૂ થઈ છે. જાણીતા ક્રિકેટર સલીમ દુરાની મૂળ જામનગરના. એમણે જામ રણજીતસિંહનો વારસો જાળવી રાખ્યો છે. આ ઉપરાંત જામ દુલીપસિંહનો વારસો પણ જાળવ્યો છે. જાણીતા ફિલ્મ નિર્માતા અને તિરંગા ફિલ્મથી જાણીતા મેહુલકુમાર પણ જામનગરના છે. જો કે એમનું મૂળ નામ મહમદ હુસેન બ્લોચ છે.

હિન્દી ફિલ્મ ઉદ્યોગના પાયાનાં સ્તંભ એવા સરદાર ચંદુલાલ શાહ પણ મૂળ જામનગરના. સરદાર ચંદુલાલ શાહે સવાસોથી વધુ ફિલ્મો બનાવેલી. જેમાં મૂંગી અને બોલતી ફિલ્મોનો સમાવેશ થાય છે. એમની જાણીતી ફિલ્મોમાં 'જોગન'. 'હમલોગ'. 'નઝારે', 'મધુબાલા', 'ફુટપાથ', 'પાપી' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એમણે ૧૯૬૪માં 'અકેલી મત જઈયો' બનાવી. એ તેમની છેલ્લી ફિલ્મ હતી. ફિલ્મ નિર્માણ ક્ષેત્રે કરેલું પ્રદાન અદ્ભુત હતું. એણે પ્રારંભમાં ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતી ચંદ્ર' ઉપરથી 'ગુણસુંદરી' પણ બનાવ્યું. અસ્પૃશ્યતાની સમસ્યા ઉપર ૧૯૪૦માં એમણે 'અછૂત' પણ બનાવેલી. સરદારના પિતા જામનગરના રાજવી જામસાહેબના કોઠારી હતા. આમ જામસાહેબ સાથે ઘર જેવા સંબંધો હોવાથી એમણે મહારાજા રણજીતસિંહના નામ ઉપરથી રણજીત ફિલ્મસ રાખ્યું અને પ્રતીક પણ જામનગરના રાજવીનું ચિહ્ન ઘોડો રાખ્યું. એમણે સ્ટુડિયોનું મુહૂર્ત પણ જામનગરના ત્યારના રાજા દિગ્વિજયસિંહના હાથે કરેલું.

જામનગરનું એક જૂથ જૂની ફિલ્મોના ગીતોનું શોખીન છે. એક જમાનામાં ત્યાં પોલીટ્યૂન નામની સંસ્થાઓની બોલબોલા હતી. આજે પણ કેટલાક મિત્રો નિયમિત એક જગ્યાએ એકઠા થઈને જૂના મધુર ગીતો સાંભળે છે. શ્રી ચંદુલાલ બારદાનવાળા ગીતકાર હસરત જયપુરીના ખાસ મિત્ર થાય. દર વરસે હસરતના અવસાન પછી પણ એમને શ્રદ્ધાંજલિ આપવાના કાર્યક્રમો નિયમિત કરે છે.

જામનગરના જામસાહેબ યદુકુળના હતા. આ કુળની મુખ્ય શાખાઓ જેસલમેરના ભાટી, સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમા અને કચ્છ-કાઠિયાવાડના જાડેજાઓ છે. યદુકુળની જે શાખામાંથી ચૂડાસમા તથા જાડેજાની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમા રાજપૂત કહેવાતા અને સિંધમાં નગર ઠઠ્ઠામાં રાજ કરતાં. આ પ્રાંતમાં પ્રથમ ચૂડાસમા આવ્યા એ પછી જાડેજાઓએ કચ્છમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી. ચૂડાસમા સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી જેઠવા ઉત્તરમાંથી સૌરાષ્ટ્ર આવ્યા અને મોરબી તથા નવાનગરમાં થાણું સ્થાપ્યું. ખસતાં ખસતાં જેઠવા ધુમલીમાં જઈ વસ્યા, ત્યાર પછી જાડેજાની દેદા

શાખાએ જામહાલાની આગેવાની હેઠળ સવારી હતી અને જેઠવાઓ પાસેથી ઘણોખરો ભાગ જીતી લીધો. તેમને કચ્છના જાડેજાઓ તરફથી મદદ મળતી. જામ ઉન્નડે ધુમલી શહેર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો અને તેના કુંવર બામણીયોજીએ શહેર જીતી લીધું. એ પછી કચ્છ પાછો ગયો એ પછી ૧૫૩૭માં જામરાવળે સોરઠ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને દેદા તથા ચાવડાઓ પાસેથી આમરણ જીતી લીધું અને જેઠવાઓ પાસેથી નવાનગર જીતી લીધું અને વાઘેલા પાસેથી ખંભાળીયા જીતી લીધું. ૧૫૪૦માં નવાનગર શહેર વસાવ્યું. જામરાવળની સવારી થઈ તે હુમાયુએ ગુજરાત જીતી લીધા પછી થઈ હતી. સુલતાન બહાદુરશાહ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્નમાં હતા તેથી હાલાર તરફ તેનું ધ્યાન નહોતું.

જેઠવા તથા વાળા રાજપૂતો કાઠીઓ અને વાઢેરોનું લશ્કર લઈ જામરાવળ સામે લડવા આવ્યા. જેમાં જામરાવળનો વિજય થયો એ પછી તેમણે જેઠવાઓને હાલારમાંથી અને વાઢેરોને ઓખાના રણની પેલેપાર હાંકી કાઢ્યા અને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. જામરાવળે દેશ જીત્યા પછી મોડજીને ખંઢેરા ગામ આપ્યું. હરધોળજીએ ધમલ ચાવડા પાસેથી ધ્રોળ જીતી લીધું. રવોજીએ ખંભાલીડા તથા તેના તાબાના ગામ જીતી લીધા. જામ રાવળને જીયોજી, વિભાજી સહિત ત્રણ કુંવર હતા. પાટવી કુંવર જીયોજી ઘોડા ઉપરથી પડીને મરી ગયા. તેના કુંવર લાખો જામ રાવળ મરણ પામ્યા ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હતા. તેને ખીલોસનો પરગણો જીવાઈમાં આપી વિભાજી ગાદી પર આવ્યા. ભારોજીને જાંબુડા મળ્યું. જામવિભાજી ૧૫૬૨માં ગાદીએ બેઠા અને પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારીને ૧૫૬૯માં અવસાન પામ્યા. તેમને ચાર કુંવર હતા. છત્રસાલ, ભાણજી, રણમલજી અને વેરાજી. છત્રસાલ જામસતાજીના નામે પણ ઓળખાય છે. પિતાની ગાદીએ એ બેઠા. ભાણજીને કાલાવડ, રણમલજીને શિશાંગ અને વેરાજીને હડિયાણા જીવાઈમાં મળ્યું. ગુજરાતમાં ત્યારે ઘણી અવ્યવસ્થા હતી. સતાજીએ ગુજરાતના ઘણાં ગામો જીતી લીધાં. સુલતાન મુઝઝફર શાહની પરવાનગીથી નવાનગરના જામો કોરીઓ પાડવા લાગ્યા. શાહબુદ્દીન ગુજરાતનો સુબો નિમાયો. તેણે જુનાગઢમાં તાતારખાન ઘોરીના પુત્ર સમીનખાન ઉપર હુમલો કર્યો. એણે જામસત્તાજીની મદદ માંગી.

સુબાએ શરત મૂકી કે ઘેરો ચાલતો હોય એ દરમિયાન જામસાહેબે અનાજ અને પાણી પૂરું પાડવું. જામે આ શરતો કબૂલ રાખી અને રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આઝમે જુનાગઢ જીતી લીધું. ૧૫૯૧થી નવાનગર બાદશાહના ખંડીયા રાજ્યમાં ગણાયું. સોરઠના ફોજદારના તાબામાં હતું છતાં જુદું સંસ્થાન ગણાતું. જામસતાજીએ પોતાના રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરીને મજબૂત બનાવ્યું અને ૧૬૦૮માં મૃત્યુ પામ્યા

ભૂચર મોરીની લડાઈ :

બાદશાહના લશ્કરના સરદારને ઘેરો ઉઠાવીને નાસવું પડ્યું. લડાઈ થઈ તેમાં મિરઝાખાનની હાર થઈ. અમીનખાને જામસતાજીને જોધપુર, ભોડ અને ચૂંડ આપ્યા. મિરઝાખાને ખેરડીના લોમા ખુમાણને પોતાનો પક્ષ લેવા ઉશ્કેર્યા. જામે તેને બરડાના ડુંગરમાં સંતાવા દીધો. મિરઝાખાન જામ સામે લશ્કર લઈ આવ્યો પણ જામે વહેલાસર પગલાં લઈ અને એને અમદાવાદ પાછો વાળ્યો. ૧૫૯૧માં મુઝઝફર શાહ ફરીને સોરઠમાં આવ્યા અને જામસતાજી, દોલતખાન અને લોમા ખુમાણ ભેગા થયા. ગુજરાતનો સુબો ખાન આઝમ મિરઝા હતો. એનું સૈન્ય ધ્રોળ પાસે એકઠું થયું. એમાં જામ અને મુઝફ્ફર શાહ હારી ગયા. કુંવર અજાજી તથા પ્રધાન જસા લાડકે સુબા સાથે યુદ્ધ કર્યું પણ તેમાં અજાજી અને લાડક બંને માર્યા ગયા. જામનું લશ્કર ભાગ્યું. લોમા ખુમાણના ઘોડેસ્વારો તો પહેલા જ નાસી ગયા હતા. આ યુદ્ધ ભૂચર મોરીના યુદ્ધ તરીકે પ્રખ્યાત છે. અકબરના સુબાને જામસાહેબે આશ્રય આપ્યો તેથી અકબર રોષે ભરાયા અને સુબાને સોંપી દેવાનું કહ્યું પણ જામસાહેબે કહેવડાવ્યું કે શરણે આવેલાને આશ્રય આપવો એ રાજપૂતોની ફરજ છે. પરિણામે કુંવર અજાજી કે જેના લગ્ન બે ત્રણ દિવસ પહેલાં જ થયેલા એ શહીદ થઈ ગયા.

સુબાએ જામનગર તરફ કૂચ કરી, જામસતાજી ત્યાંથી નાસીને જુનાગઢના કિલ્લામાં સંતાઈ ગયા. મોગલ લશ્કરે નવાનગર શહેરને લૂંટી લીધું પછી જુનાગઢ તરફ પણ ઘેરો ઘાલવા આવતા હતા. જામસતાજી ગઢ છોડીને ભાગ્યા અને બરડાના ડુંગરમાં સંતાયા, આખરે સુબા પાસે અનાજ અને પાણી ખૂટી પડતાં ઘેરો ઉઠાવીને અમદાવાદ જતો રહ્યો અને આઠ મહિના પછી લશ્કર લઈને ફરી જુનાગઢ તરફ કૂચ કરી. જામ બહારવટે નીકળેલા એક ડુંગરમાંથી બીજા ડુંગરમાં ફરતાં તેણે સુબા પાસે સમાચાર મોકલ્યા કે મારું રાજ્ય પાછું આપો તો હું જુનાગઢ જીતી આપવામાં મદદ કરું. સામે સુબાએ શરત મૂકી કે ઘેરો ચાલતો હોય એ દરમિયાન જામસાહેબે અનાજ અને પાણી પૂરું પાડવું. જામે આ શરતો કબૂલ રાખી અને રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આઝમે જુનાગઢ જીતી લીધું. ૧૫૯૧થી નવાનગર બાદશાહના ખંડીયા રાજ્યમાં ગણાયું. સોરઠના ફોજદારના તાબામાં હતું છતાં જુદું સંસ્થાન ગણાતું. જામસતાજીએ પોતાના રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરીને મજબૂત બનાવ્યું અને ૧૬૦૮માં મૃત્યુ પામ્યા.

એમના એક કુંવર અજોજી ભૂચર મોરીમાં માર્યા ગયા હતા. બીજા બે કુંવરો જશોજી અને વિભોજી હતા. અજોજીને બે કુંવરો લાખોજી અને વિભોજી હતા. જામસતાજીના મૃત્યુ વખતે

લાખોજી બહુ નાની ઉંમરના હોવાની કાકા જસોજી ગાદીએ બેઠા પણ તેમના મૃત્યુ પછી એ ગાદી નસીન થયા. બીજા કુંવર વિભાજીને ચીભડા ગામ મળ્યું, એ વિભાજી રાજકોટ રાજયના સ્થાપક ગણાય છે. જામજશોજી પિતા સતાજીની ગાદીએ ૧૬૦૮માં બેઠા. ૧૬૦૯માં ખાન આઝમ મિરઝા ફરીથી ગુજરાતનો સુબો નીમાયો. તેના પુત્ર જહાંગીરને પોતાનો નાયબ બનાવ્યો. દોલતાબાદના હાકેમ મલેક અંબર સુરત ઉપર ધાડ પાડી ફરીથી આવા બનાવ ન બને તે માટે સુબાએ ગુજરાતની સરહદ ઉપરના રામનગરમાં લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં જામજશોજીએ ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વારો મોકલેલા. ૧૬૧૬માં બાદશાહ જહાંગીર ગુજરાતના પ્રવાસે આવેલા. જામજશોજીએ તેને મળીને ૫૦ કચ્છી ઘોડાઓ આપ્યા.

રાણીની ખટપટ :

જશોજી હળવદના ઠાકોર ચંદ્રસિંહજીના બહેન સાથે પરણેલા. એકવાર જામજશોજી અને રાણી શતરંજ રમતાં હતાં તેમાં જામે રાણીનો ઘોડો માર્યો. રાણી બોલ્યાં કે મહિલાનો ઘોડો માર્યો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી, મારા ભાઈનો ઘોડો મારો ત્યારે ખરા. જામે માણસો મોકલી રાજસાહેબને પકડી લાવ્યા અને પાછળથી છોડી મૂક્યા. જામે રાણીને ટોણો માર્યો. આથી રાણીએ થોડા દિવસમાં ઝેર આપીને ૧૬૨૪માં મારી નાંખ્યા. એમના પછી એમના મોટાભાઈના કુંવર જામલાખોજી ગાદીએ આવ્યા. ૧૬૨૭માં દિલ્હીમાં શાહજહાં બાદશાહ થયો. એ સમયે કાંકરેજના કોળીઓએ બળવો કર્યો અને જામે ખંડણી આપવી બંધ કરી. આથી બાદશાહે આઝમખાનને ગુજરાતના સુબા તરીકે મોકલ્યો અને ઈશાતરખાનને સોરઠનો ફોજદાર બનાવ્યો. આઝમખાને નવાનગર ઉપર હુમલો કર્યો અને બાકી ખંડણી વસુલી લીધી અને ટંકસાળમાં કોરી ન પાડવા બાબત વચન લીધું પણ જામે એ પાળ્યું નહીં. ૧૬૪૫માં એ મૃત્યુ પામ્યા. એના પછી રણમલજી ગાદીએ આવ્યા. એમને સંતાન નહોતું. રાણીએ વાત ઉડાડી કે પોતે ગર્ભવતી છે અને ભાઈ ગોરધન તથા મલેક ઈશા નામના નોકરની મદદથી એક છોકરાને લાવ્યા અને સતોજી નામ પાડ્યું. ભાઈ રાયસિંહજી રાજ કારભાર જોતા હતા. એમણે એ કુંવર ખોટો છે એમ કેટલાક પાસે કહેવડાવ્યું. એ પછી તરત જ રણમલજીનું મોત થયું. રાણી અને એના ભાઈએ ભાયાતોને મરણ ક્રિયા માટે બોલાવ્યા. રાઠોડોએ એવી યુક્તિ કરી કે દરબારમાં માત્ર સ્ત્રીઓને જ આવવા દેવી. રાયસિંહજીના પક્ષમાં ધ્રોળના જુણોજી અને નવાનગરના જમાદાર હતા. એમને આ યુક્તિની ખબર પડી ગઈ. એમણે કેટલાક માણસોને સ્ત્રી વેશમાં ઘુસાડી દીધા. એમણે અંદર ઘૂસીને માણસોને મારી નાંખી રાણી અને સતોજીને કાઢી મૂક્યા અને રાયસિંહજીને ગાદીએ બેસાડી દીધા. રાણી અને તેનો ભાઈ સોરઠના કુતુબુદ્દીનની મદદ માંગવા ગયા. તેણે નવાનગર ઉપર હુમલો કર્યો. લડાઈમાં જામ રાયસિંહજી માર્યા ગયા. કુતુબુદ્દીને નવાનગરનું નામ ઈસ્લામનગર પાડ્યું. રાયસિંહજીનો કુંવર કચ્છ તરફ ભાગી ગયો અને પાછળથી ઓખા મંડળમાં આવી નવાનગરનો વિસ્તાર ઉજ્જડ કરવા માંડ્યો. ૧૬૭૩માં જોધપુરના મહારાજા જે ગુજરાતના સુબા હતા. એમણે જામ તમાચીને નવાનગરની ગાદી પાછી અપાવી, પણ દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબનું રાજ હતું એટલે જામ તમાચી જામખંભાળીયામાં રહેતા. એમણે પોતાના ભાઈને ભાણવડ ગરાસમાં આપી દીધું. એમના પછી કુંવર લાખા અને એમના પછી કુંવર રાયસિંહજી ગાદીએ બેઠા.

૧૬૨૭માં દિલ્હીમાં શાહજહાં બાદશાહ થયો. એ સમયે કાંકરેજના કોળીઓએ બળવો કર્યો અને જામે ખંડણી આપવી બંધ કરી. આથી બાદશાહે આઝમખાનને ગુજરાતના સુબા તરીકે મોકલ્યો અને ઈશાતરખાનને સોરઠનો ફોજદાર બનાવ્યો. આઝમખાને નવાનગર ઉપર હુમલો કર્યો અને બાકી ખંડણી વસુલી લીધી અને ટંકસાળમાં કોરી ન પાડવા બાબત વચન લીધું પણ જામે એ પાળ્યું નહીં

રાયસિંહજીએ નવાનગરમાંથી ફોજદારને કાઢી મૂક્યા અને નવાનગર આવીને રહ્યા. હળવદના જશવંતસિંહજી પાસેથી ખંડણી લઈ મહારાજા અજીતસિંહે નવાનગર ઉપર ચડાઈ કરી. જામે ત્રણ લાખ ખંડણીના અને ૨૫ ઘોડા આપવા પડ્યા. રાયસિંહજીના નાનાભાઈ હરધોળજીને હડીયાણા ગરાસમાં મળેલું. એણે ૧૭૧૮માં રાયસિંહજીની હત્યા કરી પોતે ગાદી ઉપર આવી ગયા. તેની એક દાસી કુંવર તમાચીને એક પેટીમાં નાંખી કચ્છમાં લઈ ગયા અને તેની માસીનું રક્ષણ માંગ્યું. બાઈએ ભાણેજને પોતાની પાસે રાખ્યો અને હળવદના રાજા પ્રતાપસિંહને પોતાની કુંવરી ગુજરાતના સુબા સુર બુલંદખાન સાથે અને ભત્રીજી સલાબત મહમદ સાથે પરણાવવા લખ્યું. પ્રતાપસિંહજીએ એ જ પ્રમાણે કર્યું અને પછી જામ તમાચીને બાપદાદાની ગાદી મળી. કચ્છના રાવે જામ તમાચીને મદદ આપેલી તેના બદલામાં જામે ભૂજના રાવ દેશળજીને બાલંભા અને આમરણ ગીરવી આપ્યાં. જામ તમાચીને ગાદી ઉપર બેઠા પછી ભાયાતોને પોતપોતાના ગામ મોકલી આપ્યા. એમાં પડધરનો હાલાજી પણ હતો. તેણે જામ તમાચીને રાજ્ય અપાવવામાં મદદ કરેલી તેથી જામે નવાનગરમાંથી તેને કાઢ્યો તેનું માઠું લાગ્યું. તેણે જામ તમાચીને મારી નાંખવાનો નિર્ણય કર્યો. વઢવાણના ભાયાત કરણસિંહને જામને મળવાના બહાને મોટું લશ્કર આપી નવાનગર મોકલ્યો. કરણસિંહે તક શોધીને જામ તમાચીને મારી નાંખ્યો.

જામ લાખાજીએ ૨૪ વરસ રાજ કર્યું. હળવદની જયુબાની સાથે એ પરણેલા. જામ નબળા હતા એટલે એ વાત જયુબાને ગમતી નહીં, એટલે ૧૭૫૬માં દરવાજા બંધ કરી મેરામણના ભાઈ નાનજી ખવાસને મારી નાંખ્યો. મેરામણે પોતાના માણસો ભેગા કરી રાજમહેલમાં દાખલ થયો ત્યાં કત્લેઆમ કરી અને જયુબાને કેદ કરી લીધા અને રાજકારભાર પોતે ચલાવવા માંડ્યો. જામ લાખાજી ૧૭૬૮માં મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી આમ ચાલ્યું. એમના પછી બાળકુંવર જસાજી ગાદીએ બેઠા એને પણ કેદ કરી મેરામણ તથા ભવાને બધો કારભાર પોતાના હાથમાં રાખ્યો. કચ્છના રાવ ગોડજીએ હાલાર ઉપર સવારી કરી પણ મેરામણ ખવાસે બાલંભા ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો અને રાવને પાછા ભુજ જવું પડ્યું. આ પછી મેરામણ પડધરીના હાલોજી તરફ વળ્યો. હાલોજીએ બંડ કરીને મોડપુરનો કિલ્લો કબ્જે કરી લીધો હતો. મેરામણે મોડપુર પર ઘેરો ઘાલ્યો. હાલોજી ગોળી વાગવાથી મરી ગયા. જયુબા યાત્રાના બહાને ધ્રાંગધ્રા જતાં રહ્યાં અને ત્યાં બેઠાં બેઠાં મેરામણજીને કાઢવાની યુક્તિઓ કરતાં રહ્યાં, પણ મેરામણે જયુબાને નવાનગર બોલાવીને મારી નાંખ્યા ત્યાર પછી મેરામણે ઓખાનું પોસીતરા જીતી લેવામાં દીવાન અમરજીની મદદ માંગી બંનેનાં લશ્કરે પોસીતરા ઘેરી લીધું. પાછળથી બંને વચ્ચે અણબનાવ થયો અને સમાધાન થયું. મેરામણ ખવાસે દીવાનને ઝેર આપવાના ઈરાદાથી મહેફીલમાં બોલાવ્યા, દીવાનને ખબર પડી ગઈ એટલે તે જુનાગઢ જતો રહ્યો. ૧૭૮૩માં દીવાન અમરજી સામે લશ્કર લઈને લડ્યો, પણ પાંચપીપળા આગળ તે હાર્યો. પછી ગાયકવાડના લશ્કરની મદદથી દેવડાનો કિલ્લો જીતી લીધો પછી દીવાનની સાથે સમાધાન કર્યું. ૧૭૯૪માં હાલારના જાડેજાઓએ મેરામણને ખસેડી જામ જશાજીને છૂટો કરવાના ઈરાદાથી તોફાન મચાવ્યું. એમાં ખીરસરાના રણમલ જાડેજા, રાજકોટના મેરામણ જાડેજા, ગોંડલના દાજી જાડેજા અને ધ્રોલના મૂળજી જાડેજા આગેવાનો હતા. મેરામણ એમની સામે લડ્યો અને સરધાર ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું. આ વખતે ભાવનગરના વખતસિંહજી કાઠીઓ સામે લડતા હતા અને જેતપુર જીતી લેવાના વિચારથી જસદણ આગળ છાવણી નાંખેલી. જુનાગઢના નવાબ કાઠીઓની મદદ માટે લશ્કર લાવેલા. મેરામણે વચ્ચે પડી જુનાગઢ અને ભાવનગર વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું. જાડેજાઓને લાગ્યું કે મેરામણની સામે જીતી નહીં શકાય એટલે કચ્છના જમાદાર ફતેહ મહમદની મદદ માંગી તે મોટું લશ્કર લઈ હાલારમાં ઉતરી આવ્યું. એને રોકવા ભવાન ખવાસે ખાખરા બેલા પાસે પડાવ નાંખ્યો પણ ફતેહ મહમદે પડધરી તરફ કૂચ કરી. બંને લશ્કર વચ્ચે લડાઈ થઈ. નવાનગરની ફોજ હારી ગઈ. ફતેહ મહમદ ખંભાળીયા સુધીનો વિસ્તાર જીતી લઈ પાછો કચ્છ ગયો.

કચ્છનો ફતેહ મહમદ :

આ હુમલામાં જામસાહેબની છૂપી મદદ હતી આથી મેરામણે તેના ઉપર જાપ્તો રાખ્યો. જામસાહેબે કચ્છના રાવની મદદ માંગી. એ લોકોએ ફરીથી ખટપટ શરૂ કરી. પેશવા સરદાર સેલુકર લશ્કર લઈ આવ્યો હતો. તેને મેરામણે પુષ્કળ પૈસા આપી ગોંડલ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. ગોંડલ સાવ નિરાધાર થઈ ગયું. ૧૭૮૫માં મેરામણે ઓખાના વાઘેરો ઉપર હુમલો કરી ગંગા, ગુરગઢ ગામ છીનવી લીધાં. જામ જસાજી તથા તેના બાઈ સતાજી જાપ્તાથી કંટાળીને નાસવાની તૈયારીમાં હતા પણ મેરામણે તેમને મહેલમાં બે મહિના કેદ રાખ્યા. ફતેહ મહમદ ફરીથી ધસી આવ્યો પણ લડાઈ ન કરતાં તેણે કચ્છ અને નવાનગર વચ્ચેની લડાઈનો નિવેડો લવાદને સોંપી દીધો. ૧૭૯૮માં મેરામણે જામ સાહેબ પાસેથી જોડીયા તથા બાલંભા અને આમરણ લખાવી લીધાં. ૧૭૯૮માં કચ્છના રાયઘણજી અને ફતેહ મહમદે નવાનગરને ઘેરી લીધું પણ ફાવ્યા નહીં. ૧૮૦૦માં મેરામણ મરી ગયો એના દીકરા મુસ્લિમના પેટના હતા તેથી વારસ ન ગણાયા. બાલંભા, જોડીયા અને આમરણની જાગીર ભવાનના દીકરા સંગ્રામ તથા પ્રાગજીના હાથમાં આવી બંને તાલુકા થઈ ગયા. મેરામણના મરણ પછી જસાજી છૂટા થયા અને સ્વતંત્ર કારભાર ચલાવવા લાગ્યા. જામે પોતાનું લશ્કર વધારી ભાયાતો અને તાલુકદારોના તાલુકા દબાવવા માંડ્યા આથી ભાયાતો બહારવટિયે ચડ્યા. ૧૮૦૭માં જમાદાર મુરાહખાન તથા ફકીર મહમદ મકરાણી જે કંડોરણાના હાકેમ હતા. તેમને રાણા સાથે અણબનાવ થયો. તેણે જામને તે કિલ્લો આપી દેવાનું કહેણ મોકલ્યું. જામે તે સ્વીકાર્યું અને તેમને નોકરીમાં રાખીને કંડોરણાનો કિલ્લો પોતે જ કબ્જે કર્યો. રાણાએ ગાયકવાડ તથા બ્રિટિશ સરકારને ફરિયાદ કરી. કર્નલ વોકરે કિલ્લો પાછો આપવા સમજાવ્યા અને ન માન્યા એટલે કર્નલ વોકરે તે કિલ્લો લઈને રાણાને સોંપી દીધો. જામ એ પછી ઉદ્ધતાઈથી વર્તવા લાગ્યો. બ્રિટિશ તથા ગાયકવાડી લશ્કરે નવાનગર ઉપર કૂચ કરી અને સમાધાન કરવું પડ્યું. ૧૮૧૩માં ફતેહ મહમદે હાલાર ઉપર ફરીથી હુમલો કર્યો.આ વખતે દીવાન રણછોડજી જામની મદદે આવ્યા. બંને ફોજનો ભેટો હડીયાણા પાસે થયો. ફતેહ

પેશવા સરદાર સેલુકર લશ્કર લઈ આવ્યો હતો. તેને મેરામણે પુષ્કળ પૈસા આપી ગોંડલ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. ગોંડલ સાવ નિરાધાર થઈ ગયું. ૧૭૮૫માં મેરામણે ઓખાના વાઘેરો ઉપર હુમલો કરી ગંગા, ગુરગઢ ગામ છીનવી લીધાં. જામ જસાજી તથા તેના બાઈ સતાજી જાપ્તાથી કંટાળીને નાસવાની તૈયારીમાં હતા પણ મેરામણે તેમને મહેલમાં બે મહિના કેદ રાખ્યા

મહમદે સમાધાન કર્યું અને કચ્છ પાછો વાળ્યો, પણ ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ ફૌજ આવી પહોંચવાથી કતારીયા આગળ લડાઈ થઈ તેમાં ફતેહ મહમદ માર્યો ગયો.

જામ જસાજી ૪૭ વરસ રાજ કરી ૧૮૧૪માં મૃત્યુ પામ્યા. એમના પછી કુંવર સતાજી ગાદીએ બેઠા પણ એ અશક્ત હોવાથી જામ જસાજીની રાણી આછુબાઈએ ભાણવડના જાડેજા જસાજીના કુંવર રણમલને દત્તક લીધો પણ જસાજી મરી ગયા તે પહેલા એમણે હુકમ કરેલો કે જગજીવન દેવજીને પ્રધાન બનાવીને કારભાર એને સોંપી દેવો. આથી સતાજી કેદી બની ગયા. આ વાત આછુબાઈને ન ગમી એટલે એમણે જગજીવનને ખસેડવાની ખટપટ શરૂ કરી. કેટલાક મસ્કતી આરબોએ કંડોરણા અને પડધરીનો કિલ્લો કબ્જે કરી લીધો. જગજીવને ગાયકવાડ અને બ્રિટિશરોની મદદ માંગી. આરબો ભાગી ગયા. જામસાહેબે બ્રિટિશ અને ગાયકવાડ સરકારને ખવાસની ઉપર ફૌજ મોકલવા કહ્યું ખવાસ હિંમત હારી પોતાની જાગીર આપી દઈને મોરબી જતો રહ્યો. આખરે સમાધાન રૂપે ખવાસને આમરણ પરગણું જાગીરમાં મળ્યું એ પછી જામ રણમલજી ઈ.સ. ૧૮૨૦માં ગાદીએ બેઠા. ૧૮૨૪માં એમણે બરાના રાહુ ઉપર હુમલો કરીને હરાવ્યા. એમણે ૧૮૨૯માં ભાવનગરના ઠાકોર વજેસિંહજીની કુંવરી બાજીરાવ સાથે લગ્ન કર્યા. પોતાના રાજમાં ત્રણ વખત દુકાળ પડ્યો. તેથી એમણે મોટું તળાવ બંધાવ્યું. જામ રણમલજી શિકારના શોખીન હતા. એમણે ત્રણ વરસમાં સાત સિંહનો શિકાર કરેલો. તેઓ ૧૮૫૨માં મૃત્યુ પામ્યા. એમના પછી કુંવર વિભાજી ગાદી ઉપર આવ્યા. ૧૮૭૭માં તેઓ દિલ્હી દરબાર ગયા અને તેમને ગર્વનર જનરલ તરફથી એક વાવટો મળ્યો અને ૧૧ તોપનું માન હતું તે વધીને ૧૫ તોપનું થયું. એમને કે.સી.એસ.આઈ.નો ખિતાબ પણ મળ્યો.

જામ રણમલજી શિકારના શોખીન હતા. એમણે ત્રણ વરસમાં સાત સિંહનો શિકાર કરેલો. તેઓ ૧૮૫૨માં મૃત્યુ પામ્યા. એમના પછી કુંવર વિભાજી ગાદી ઉપર આવ્યા. ૧૮૭૭માં તેઓ દિલ્હી દરબાર ગયા અને તેમને ગર્વનર જનરલ તરફથી એક વાવટો મળ્યો અને ૧૧ તોપનું માન હતું તે વધીને ૧૫ તોપનું થયું. એમને કે.સી.એસ.આઈ.નો ખિતાબ પણ મળ્યો

વિભા જામના સમયમાં જામ રણમલજી બીજાએ નીમેલા ભગવાનજી શેઠ દીવાન પદે હતા. તેમજ વજીર માવજી વેજાણી હતા. પોલીસ વડા પોપટભાઈ વેલજી હતા. ભગવાનજી શેઠે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે રાજીનામું આપ્યું ત્યારે જામનગર ઉપર નવ લાખ કોરીનું કરજ ચડી ગયું. રાવ બહાદુર પોપટલાલ વેલજી દીવાન થયા. કાળુભા સાથે અણબનાવ થતાં તેઓ છૂટા થયા. વિભાજીએ નારાયણ રાવ ખારકરને દીવાન બનાવ્યા. તેમણે લખલૂંટ ખર્ચા શરૂ કર્યા પરિણામે રાજા અને તેમની વચ્ચે મતભેદ થયા. ૧૮૮૦માં વિભા જામે મગનલાલ બાપુભાઈને દીવાન બનાવ્યા. તેઓ પોલિટિકલ એજન્ટના નાયબ મદદનીશ તરીકે કામ કરી ચૂક્યા હતા. તેમણે ડહાપણ વાપરીને જંગલ ખાતાને એન્જિનીયર નીચે મૂક્યું અને ઘણી કાબેલિયતથી વહીવટ કર્યો. ૧૮૯૫માં જામ વિભાનું અવસાન થતાં ડબલ્યુ પી. કેનેડીએ વહીવટ સંભાળ્યો. દીવાન મગનલાલ ૧૮૯૬માં નિવૃત્ત થયા. વહીવટદારના સમયમાં જામનગરને ખાનબહાદુર મહેરવાનજી જેવાની સેવા મળી. તેઓ જામ જશવંતસિંહજીના અમલ દરમિયાન દીવાન પદે રહેલા ૧૮૯૬માં ટાઈફોઈડની બીમારીને કારણે જામ જશવંતસિંહજીનું અવસાન થયું અને રણજીતસિંહ ગાદીએ આવ્યા. એમણે સચિવાલય પદ્ધતિ દાખલ કરી અને વહીવટી માળખું સુધાર્યું. ૧૯૩૧થી ૧૯૪૮ સુધી સેક્રેટરી પ્રથા અમલમાં રહી. એમણે આધુનિક કેળવણી અને અદ્યતન સંસ્કારનું સિંચન શરૂ કર્યું. અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરી રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવના જગાડી. અંધશ્રદ્ધા પ્રેરિત કુરિવાજો નાબૂદ કર્યા. એક નવી યુવાપેઢી તૈયાર થઈ એમના સમયમાં જ્ઞાતિપ્રથા ટોચે હતી. દરેક જ્ઞાતિની પોતાની વાડીઓ બંધાતી. જામ રણમલજીએ ઘણી જ્ઞાતિઓને વાડી બાંધવા જમીન આપી.

સૈન્યમાં ફાળો :

જામ રણજીતસિંહ ૧૯૧૪માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લેવા ગયેલા તેઓ સર જહોન ફ્રેંચની ડિવિઝનમાં મેજર તરીકે ફરજ બજાવતા અને ફ્રાંસના મોરચા ઉપર હતા. જામ રણજીતના ભત્રીજા સવાઈસિંહ બ્રિટિશ લશ્કરમાં મોટા હોદ્દા ઉપર હતા. યુદ્ધ દરમિયાન આફ્રિકાના મોરચે તેઓ ઘવાયા હતા. વાઈસરોયના તેઓ એ.ડી.સી. બનેલા અને નિવૃત્ત થયા પછી જામનગર રાજ્યનાં કમાન્ડીંગ ઓફિસર બનેલા. બીજા એક ભત્રીજા કે.એસ.દાજીરાજ ફ્રાંસમાં ફરજ બજાવતા. ૧૯૧૭માં શહીદ થઈ ગયા. એમના ભાઈ જુવાનસિંહના પુત્ર પ્રતાપસિંહે વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લીધેલો તેમના નાનાભાઈ દિગ્વિજયસિંહે અને કેપ્ટન હિંમતસિંહજીએ પણ યુદ્ધમાં ભાગ લીધેલો. કેપ્ટન હિંમતસિંહજી નહેરૂના પ્રધાનમંડળમાં નાયબ સંરક્ષણ પ્રધાન બનેલા અને હિમાચલ પ્રદેશના ગર્વનર પણ બનેલા. દેવુભાના બીજા પુત્ર સવાઈસિંહજીના ભાઈ રાજેન્દ્રસિંહે પણ વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લીધો અને આઝાદી પછી ભારતીય સેનામાં સેનાપતિ બનેલા. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જામ રણજીતે ઈંગ્લેન્ડનું પોતાનું મકાન મિલિટ્રી હોસ્પિટલ બનાવવા માટે કાઢી આપ્યું. જામનગરનું લશ્કર કરાંચી, અફઘાનિસ્તાન અને જેકોબાબાદ સાથે યુદ્ધ મોરચા પર રહીને સારી નામના મેળવી. પાંચ વરસ પછી આ લશ્કર જામનગર પાછું આવ્યું એમના શાસનમાં

જામનગરે બધી રીતે પ્રગતિ કરેલી.

જામ રણજીતસિંહ પછી ગાદીએ આવનાર હતા. જામ દિગ્વિજયસિંહ એમના સમયમાં દિગ્વિજય વુલન મીલ, એરોડ્રોમ, દિગ્વિજય પ્લોટ તથા ધનવંતરી મંદિર જેવા અનેક બાંધકામ થયાં. તેમ જ સ્મશાન પણ બંધાવ્યું. જૂનું સ્મશાન નાગનાથ દરવાજા બહાર હતું. ૧૯૪૬માં વજીર રાઘવભાઈએ રેલ્વે ફાટક નજીક એક સ્મશાન બંધાવ્યું. ૧૯૨૦થી ૩૦ વચ્ચે જામનગરમાં વીજળી આવી. જામ રણજીતે પાવરહાઉસ બનાવ્યું. એમના સમયમાં વિભા વિલાસ પેલેસ તથા જામ બંગલો તેમજ પ્રતાપ વિલાસ, અમર વિલાસ તથા ફિલ્ટરહાઉસ તેમજ ઈરવીન હોસ્પિટલ તથા સોલેરિયમ તેમજ ગ્રીન માર્કેટ તથા સજુબા ગર્લ્સ, બેડીબંદર વગેરે બાંધકામ થયાં. રસ્તા પહોળા થયા. કાયમ જળ સંકટ નિવારવા તેમણે એક બંધ બાંધવાનું આયોજન કર્યું. એમના અવસાન પછી એ પૂરું થયું. એને રણજીત સાગર ડેમ નામ અપાયું. ૧૯૪૬માં તળાવ વચ્ચેના લાખોટા મહેલમાં મ્યુઝિયમ શરૂ થયું. આ મ્યુઝિયમમાં ઘુમલી પાસેથી મળી આવેલ શિલ્પના નમૂના રાખ્યા છે. તથા નવમા તથા દસમા સૈકાની મૂર્તિઓ ગોઠવવામાં આવી છે. ભૂચર મોરીના સંગ્રામનું એક વિશાળ ચિત્ર પણ ત્યાં મૂકાયું છે.

આ શહેરે એવી કાયાપલટ કરી કે એને સૌરાષ્ટ્રનું પેરિસ કહેવાયું. વ્યવસ્થિત નગર આયોજનને લીધે આ નામ અપાયું. દિગ્વિજયસિંહના સમયમાં ઘણા બાંધકામ થયાં. ૧૯૩૯માં પ્રજામંડળની સ્થાપના થઈ. આઝાદી વિરોધી માણસોનું સરઘસ નીકળ્યું એમાં અનેક દુકાનો લુંટાઈ. પ્રજામંડળની ઓફિસમાં તોડફોડ થઈ અંતે ૧૫ ઑગષ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ દેશ આઝાદ થયો અને ગાંધી ચોકમાં ખુશાલચંદ મહેતાના હસ્તે ધ્વજવંદન થયું. ૧-૪-૪૮ના રોજ સરદાર પટેલે સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાઓનું વિલિનીકરણ જાહેર કર્યું. અને જામ દિગ્વિજયસિંહ રાજ પ્રમુખ બન્યા. હાલ ભૂતપૂર્વ રાજવી તરીકે જામ શત્રુશલ્યસિંહજી બિરાજે છે.

આ શહેરે એવી કાયાપલટ કરી કે એને સૌરાષ્ટ્રનું પેરિસ કહેવાયું. વ્યવસ્થિત નગર આયોજનને લીધે આ નામ અપાયું. દિગ્વિજયસિંહના સમયમાં ઘણા બાંધકામ થયાં. ૧૯૩૯માં પ્રજામંડળની સ્થાપના થઈ. આઝાદી વિરોધી માણસોનું સરઘસ નીકળ્યું એમાં અનેક દુકાનો લુંટાઈ. પ્રજામંડળની ઓફિસમાં તોડફોડ થઈ અંતે ૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ દેશ આઝાદ થયો

ક્રિકેટ ક્ષેત્રે પ્રદાન :

જામનગર રાજ્યે ક્રિકેટની રમત ક્ષેત્રે પણ સારો એવો ફાળો આપ્યો છે. ટેસ્ટ ક્રિકેટ રમનાર પ્રથમ ભારતીય ક્રિકેટર કુમાર રણજીતસિંહજી જાડેજા હતા. તેઓ જામનગરના રાજવી હતા. રણજીતસિંહજી કેમ્બ્રિજ અને સશેક્સમાં ભણેલા અને તે દરમિયાન જમણેરી બેટ્સમેન તરીકે તેઓ ક્રિકેટમાં ખીલી ઊઠેલા. ઈંગ્લેન્ડની ટીમમાં તેમનો સમાવેશ થયો. ૧૮૯૬માં માન્ચેસ્ટરમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે તેઓ પ્રથમ ટેસ્ટ રમ્યા હતા. ભારતમાં ટેસ્ટ ક્રિકેટનો પ્રારંભ તેમણે જ કર્યો. પ્રથમ ટેસ્ટમાં જ પ્રથમ ઈનીંગમાં ૬૨ અને બીજી ઈનીંગમાં ૧૫૪ રન કરેલા અને છતાં નોટઆઉટ રહેલા. તેઓ કુલ ૧૫ ટેસ્ટ રમ્યા હતા. તેમની ૪૬ રનની સરેરાહ હતી. કારકિર્દીમાં તેમણે બે સદી અને છ અર્ધી સદી સાથે કુલ ૯૮૯ રન ફટકારેલા. ૧૯૩૫માં પટિયાલાના મહારાજા ભૂપેન્દ્રસિંહે ક્રિકેટની ટ્રોફી શરુ કરાવી ત્યારે તેને રણજી ટ્રોફી નામ અપાયું. અને આજે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસ ટેસ્ટમાં રણજીત ટ્રોફી વખણાય છે. તેઓ ૧૯૦૭થી ૧૯૩૩ દરમિયાન રાજવી રહ્યા. એમણે લશ્કરમાં નવમી ઘોડેસ્વાર રેજીમેન્ટમાં પણ સેવા આપેલી. રણજીતસિંહ કાયમ કુંવારા રહ્યા.

રણજી ટ્રોફીની જેમ દુલીપ ટ્રોફીનું નામ પણ મોટું છે. એક કાકા હતા તો બીજા ભત્રીજા હતા. તેમનું ખરું નામ જુવાનસિંહ હતું. તેઓ પણ કેમ્બ્રિજમાં ભણેલા. ૧૯૨૯માં એમણે ટેસ્ટ પ્રવેશ કર્યો અને ઈંગ્લેન્ડ વતી બર્મિંગહામ ટેસ્ટમાં રમ્યા. તેઓ કુલ ૧૨ ટેસ્ટ રમ્યા. રણજીતસિંહથી એક વધુ સદી એમણે ફટકારી. કુલ ત્રણ સદી અને પાંચ અર્ધી સદી સાથે એમણે કુલ ૯૯૫ રન કરેલા. ભારત આવીને પણ તેઓ ઘણું ક્રિકેટ રમ્યા. સરકારે તેમને ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાં હાઈકમિશ્નર તરીકે મોકલ્યા.

દુલીપસિંહના ભત્રીજા હનુમંતસિંહ પણ ૧૯૬૩થી ૧૯૭૦ સુધી ટેસ્ટ ટીમના સભ્ય તરીકે રમેલા અને એક સદી તથા પાંચ અર્ધી સદી સાથે ૬૮૬ રન કરેલા. આ ઉપરાંત ઈન્દ્રજીતસિંહ પણ ૧૯૫૫થી ૧૯૭૩ સુધી ક્રિકેટ રમેલા. અત્યારે અજય જાડેજા જાણીતા ક્રિકેટર છે.

લશ્કર ક્ષેત્રે પ્રદાન :

ભારતીય લશ્કરના પ્રથમ વડા કમાન્ડર ઈન ચીફ રાજેન્દ્રસિંહજી જાડેજા હતા.તેઓ પણ રણજીતસિંહજીથી મોટા દેવીસિંહના પુત્ર હતા. તેઓ રાજકુમાર કૉલેજમાં ભણેલા અને રોયલ મીલીટરી એકેડેમીમાં પણ રહેલા. બ્રિટીશ આર્મીમાં તેઓ સક્રિય હતા અને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પૂર્વ આફ્રિકામાં લડેલા. તેઓ ૧૯૪૬માં બ્રિગેડીયર, ૧૯૪૭માં મેજર જનરલ, ૧૯૪૮માં લેફ્ટનન્ટ જનરલ અને પછી ભારતીય સશસ્ત્ર દળના વડા તરીકે વરાયેલા. શત્રુશલ્યસિંહજી એરફોર્સમાં હતા. કાશ્મીરના રાજવી કરણસિંહના તેઓ સાઢુભાઈ થાય.

'આશિયાના', ૫ સૌરાષ્ટ્ર કલા કેન્દ્ર સોસાયટી,
નિર્મલા કોન્વેન્ટ રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
મો-૯૯૧૩૫૫૨૬૦૯

પ્રજા પરસ્ત રાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ

– દૌલત ભટ્ટ

તે દી' સેના ખાસ ખેલ સમશેર બહાદુર દૌલતે ઇંગ્લિશિયા શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનો નેજો દક્ષિણ ગુજરાતના નવસારી ઉપર ફડાકા દેતો, ઉત્તર ગુજરાતના પાટણ, કડી, મહેસાણાને ભરડો લઈને મધ્ય કાઠિયાવાડના અમરેલીને આંટો લઈને ઓખાને આંબી જઈ આણ વર્તાવતો હતો.

ત્રણ હજાર જેટલા ગામડાં ઉપર જેનો દોર દમામ ચાલતો હતો, એવા આ પ્રજાપરસ્ત રાજવીના શાસનના સંભારણાં સંભારવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

તેમને વડોદરાના મહારાણી જમનાબાઈએ દત્તક લીધા હતા. તેમની કાળજી કુશળતાપૂર્વક નિભાવી ગુજરાતને એક આદર્શ નમુનારૂપ રાજવીના રૂપમાં સયાજીરાવની ભેટ આપી. દેશી રાજ્યના ઈતિહાસમાં તેઓ પોતાનું નામ અંકિત કરી ગયા છે.

દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન આપી અનેક ગૃહ ઉપેગો ઊભા કરાવી રોજીરોટીના રસ્તા કરી આપેલા. લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ પેરિસના રાજવીના મહેલની પ્રતિકૃતિ છે. તેમાં ૫૦ લાખથી પણ વધુ રકમનો ખર્ચ કરાયો હતો. રાજ્યમાં દવાખાનાં સરસ્વતી મંદિરોનું પણ નિર્માણ કરાવીને પોતાની રાજવી તરીકેની કીર્તિ કાંગરા ઝળહળાવેલા

સયાજીરાવની અદ્‌ભુત ભાવના સતત પ્રગટ થતી રહેતી. તેમણે રાજ્યની રૈયતની રખેવાળીની અને સર્વાંગ વિકાસની ખેવના માટે પોતાના રાજ્યનો ખજાનો ખુલ્લો મુકી દીધો હતો.

શિક્ષણ, સાહિત્ય, કલાકારીગરી, ખેતી, તળાવો, જળાશયો, પુસ્તકાલયો વગેરે તમામ ક્ષેત્રોમાં એમની કુશાગ્ર બુદ્ધિની બાહોશીની પ્રજ્ઞા પ્રગટતી રહી હતી.

સાગરના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી એમનું સામ્રાજ્ય છબતું હતું. તેમણે વડોદરા ધારાસભાની રચના કરી હતી. તે સાથે પ્રાંત પંચાયતો સ્થાપી પ્રજાના પ્રશ્નો અંગે નિકાલ લાવવાની લોકશાસનનો મર્યાદિત છતાં આવકારદાયક ઉપક્રમ અપનાવ્યો હતો.

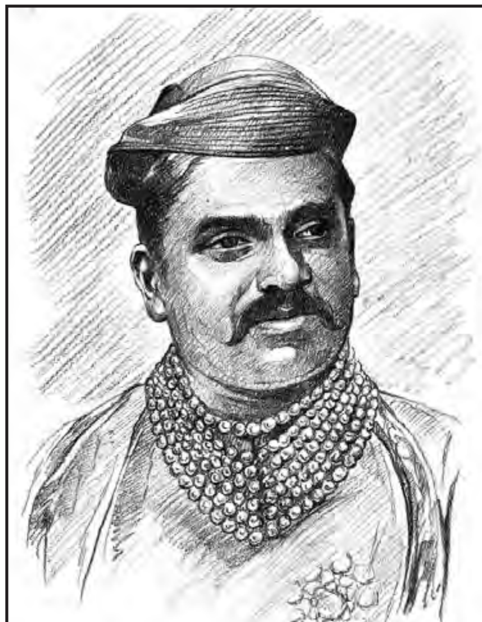
ફરજિયાત કન્યા કેળવણી, એમના શાસનનું શિરમોર પગલું હતું. કડીથી કોડિનાર સુધીની સીમાને છબતાં તેમના આધિપત્યના પ્રદેશના તમામ ભૌગોલિક રીતે ઉકેલવાની હૈયા ઉકલત આ રાજવીની સહજ અને સરળ તેમજ જરૂર જણાયે સાહસિક પણ હતી. એમણે વડોદરાને વૈભવી નગરી બનાવી તેમજ સાક્ષરભૂમિ તરીકેની ભવ્યતા પણ બક્ષી હતી.

આઝાદીના પ્રથમ ગીત ગાનાર બુલાખીરામને તેમણે કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યા હતા. તેમના અકાળ અવસાન પછી પણ તેમની વિધવાની સહાય દ્વારા સંભાળ રાખી હતી.

પ્રકાશન ખાતું ખોલીને ઉત્તમ પુસ્તકના અનુવાદો કરાવીને પ્રગટ કરાવવાનું કાર્ય પણ તેમણે શરૂ કરાવ્યું હતું.

કલાભવનનું નિર્માણ કરાવીને બેનમૂન સંગ્રહાલય તેમજ મધ્યસ્થ પુસ્તકાલયનું નિર્માણ કરાવીને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને પ્રાણવંતી રાખી હતી.

બી.બી. એન્ડ સી.આર.આઈ. રેલવે પણ એમની જ દેન હતી. ઉત્તર ગુજરાતના નગરોને આંતરિક રીતે જોડતી રેલવેના ટુકડાઓએ ગામોને ઢૂંકડા (નજીક) કરી દીધાં હતાં.

સયાજીરાવ ગાયકવાડ

મહેલોના નિર્માણ કાર્ય તેમજ મંદિરોના જીર્ણોધાર દ્વારા પણ તેમણે બહુવિધ લક્ષ આપ્યું હતું. જગત મંદિર (દ્વારકા) અને શારદાપીઠ જગદ્‌ગુરુ શંકરાચાર્યના દરજ્જાને બહુ પૂજ્ય ભાવ સાથે મહત્ત્વ જાળવી જાણ્યું હતું.

ટૂંકમાં, વડોદરા વિકાસની કોઈ વાતથી વંચિત નહોતું. તેમની જ્યાં જ્યાં નજર ઠરી ત્યાં ત્યાં તેમણે જરૂરિયાતો પૂરી કરી.

એ સમયની સમસ્યા હતી બહારવટિયાના ત્રાસની. અનેક ટોળકીઓ ઊભી થતી, ગામડાં ભંગાતાં-લુંટાતાં-ધીંગાણાં થતાં, કોઈ ઠાર મરાતાં, કોઈ પકડાતાં, આવાં સંકટ ભર્યા સમયે તેમણે બહાદુર પોલીસ વડા ઘાડગેની

ખાસ નિમણૂંક કરી તેમના દ્વારા કેટલાકનો ખાત્મો કરાવેલો, કેટલાકને જીવતાં પકડાવેલાં.

દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન આપી અનેક ગૃહ ઉદ્યોગો ઊભા કરાવી રોજીરોટીના રસ્તા કરી આપેલા.

લક્ષ્મી વિલાસ પેલેસ પેરિસના રાજવીના મહેલની પ્રતિકૃતિ છે. તેમાં ૫૦ લાખથી પણ વધુ રકમનો ખર્ચ કરાયો હતો.

રાજ્યમાં દવાખાનાં - સરસ્વતી મંદિરોનું પણ નિર્માણ કરાવીને પોતાની રાજવી તરીકેની કીર્તિ કાંગરા ઝળહળાવેલા.

નાના કારીગરોની કદર. એક મોચી પોતાની કુશળ કારીગરીના નમુના રૂપ મોજડી સીવી લાવેલો. તેને ૧૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ આપી રાજી કરેલો. એક લુહાર નકશીદાર સૂડી બનાવી લાવેલો. તેની પણ કદર કરી ઈનામો આપેલા.

સાહિત્ય ક્ષેત્રે

સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરા રાજ્યના રાજા તરીકે તેમણે શિક્ષણ અને સાહિત્ય પ્રત્યે જે પ્રેમ દાખવી અન્ય દેશી રાજ્યો કરતા આદિત્ય અને ઈતિહાસે નોંધ લેવી પડે એવું ઉમદા કાર્ય પોતાના દીર્ઘ શાસન સમય દરમિયાન કર્યું હતું.

તેમણે ફરજિયાત કેળવણી, કન્યા કેળવણી અને મફત શિક્ષણનો ત્રિપાંખિયો વ્યૂહ રચી ઊગતી પેઢીને નિરક્ષરતાના કલંકમાંથી ઉગારવાનો અભિનંદનીય આરંભ કર્યો હતો.

સ્વ. ખંડેરાવના મહારાણી જમનાબાઈના દત્તકપુત્ર તરીકે વડોદરાની રાજગાદીના વારસ તરીકે આરૂઢ થયેલા સયાજીરાવમાં શાસકનું શાણપણ હતું. પ્રથમ વિચાર તેમને આવેલો કે પ્રજાની માતૃભાષા ગુજરાતી હોવાથી રાજ્યનો વહીવટ ગુજરાતીમાં જ ચાલવો જોઈએ. તેના તુરંત જ અમલ માટે આદેશ જારી કર્યો હતો. તેનો અમલ પણ તાકીદે કરાવ્યો હતો

તે સાથે ગુજરાતી સાહિત્યના સંશોધન, સંવર્ધન અને સર્જનના ફલકને વિસ્તારવાનો અવકાશ ઊભો કરાવીને પોતાના કાર્યકાળને કીર્તિકળશરૂપે ઝળહળાવ્યો હતો.

સ્વ. ખંડેરાવના મહારાણી જમનાબાઈના દત્તકપુત્ર તરીકે વડોદરાની રાજગાદીના વારસ તરીકે આરૂઢ થયેલા સયાજીરાવમાં શાસકનું શાણપણ હતું. પ્રથમ વિચાર તેમને આવેલો કે પ્રજાની માતૃભાષા ગુજરાતી હોવાથી રાજ્યનો વહીવટ ગુજરાતી ભાષામાં જ ચાલવો જોઈએ. તેના તુરંત જ અમલ માટે આદેશ જારી કર્યો હતો. તેનો અમલ પણ તાકીદે કરાવ્યો હતો.

આ હુકમમાં એવી પણ સૂચના હતી કે તેમાં અંગ્રેજી કે અન્ય ભાષાના શબ્દો ન વપરાવવા જોઈએ.

કોર્ટને બદલે ન્યાયાધીશ

સમન્સને બદલે આવહાન પત્ર

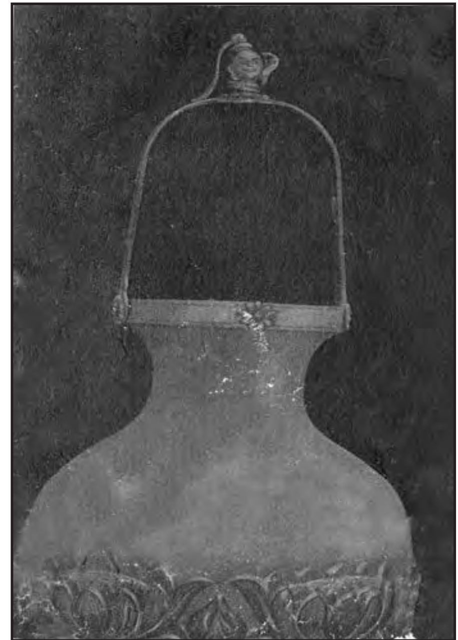
આવા પારિભાષિક શબ્દો પ્રાપ્ત થાય તે માટે એક ખાસ કોશ પણ તૈયાર કરાવ્યો. તેથી ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ બની, એ યશ સયાજીરાવને ફાળે જાય છે.

પ્રાચીન કાવ્ય સંશોધન

પોતાના રાજ્યમાં પૂર્વે થઈ ગયેલા ભક્ત કવિઓ, મહાકવિઓ, પ્રેમાનંદ, ધનેશ્વર વલ્લભ, દયારામ, ભાલણ, ભોજા ભગત, ધીરો ભગત, ગિરધર, રાધાબાઈ, દીવાળીબાઈ,

જમનાબાઈ જેમણે સયાજીરાવને દત્તક લીધા

રાજ્યાભિષેક સમયે ગંગાજળનો અભિષેક થતો તે સુવર્ણ કળશ

હરિ ભટ્ટ, બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ વગેરેની હસ્તપ્રતોનું સંશોધન કરાવી તેને પ્રસિદ્ધ કરાવવાનું કામ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાને સોંપ્યું હતું. તેની સહાય માટે નાથાશંકર પ્રજાશંકર શાસ્ત્રી, છોટાલાલ નરભેરામને નિયુક્ત કર્યા હતાં.

તેમણે ઉદ્દાત કાર્ય માટે સોળ હજાર રૂપિયા જેવી મોટી રકમ મંજૂર કરી હતી. તેની ફલશ્રુતિરૂપે ૩૬ ગ્રંથો તેની પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ગુજરાતી વાચકોને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ મહામૂલો કાવ્યનો ખજાનો ખોવાય જાય કે નાશ પામી લુપ્ત થઈ જાય તે પૂર્વે જાળવી રાખવાનો યશ પણ દીર્ઘ દૃષ્ટા મહારાજાને ફાળે જાય છે.

૧૨મી અને ૧૩મી સદીમાં હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ સાહેબ અને અન્ય મુનિ મહારાજોએ સંખ્યાબંધ રચેલાં ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી ગ્રંથોને અલગ તારવી ગુજરાતીમાં ઉતારવા તે સમયના વિદ્વતવર્ય શ્રી મણીલાલ નભુભાઈ ત્રિવેદીને ખાસ નિમણૂક આપી ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ઉપકારક કામ કર્યું હતું

પાટણના જૈન ગ્રંથ ભંડારો

પોતાના આધિપત્યમાં રહેલા પાટણ નગરમાં આવેલા જૈન જ્ઞાન ભંડારોના ભવ્ય અને દિવ્ય વારસાને પણ તેઓ વીસર્યા નહોતાં.

૧૨મી અને ૧૩મી સદીમાં હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ સાહેબ અને અન્ય મુનિ મહારાજોએ સંખ્યાબંધ રચેલાં ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી ગ્રંથોને અલગ તારવી ગુજરાતીમાં ઉતારવા તે સમયના વિદ્વતવર્ય શ્રી મણીલાલ નભુભાઈ ત્રિવેદીને ખાસ નિમણૂક આપી ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ઉપકારક કામ કર્યું હતું.

તળપદી ભાષા સાહિત્યના સંશોધન તેમજ વૃદ્ધિ માટે બે લાખ રૂપિયા અનામત મૂકી તેના વ્યાજમાંથી ‘‘શ્રી સયાજી બાળ જ્ઞાનમાળા’’ તેમજ ‘‘શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા’’ દ્વારા અલગ અલગ વિષયનું પ્રકાશન કરાવેલું. જે પુસ્તક, પુસ્તિકાનું પ્રકાશન થયેલું તેની સંખ્યા ૩૦૦ ઉપરની હતી.

હસ્તપ્રતો

આ વિદ્યા ચાહક મહારાજાએ હસ્તપ્રતોનાં સંશોધન કાર્યમાં પણ ઊંડી દિલચસ્પી દાખવી હતી. તેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી વગેરે ભાષાની અંદાજે પંદર હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો એકત્ર કરાવી, હસ્તપ્રત સંગ્રહની જાળવણી કરી હતી. તેમાંથી ઉત્તમ કોટીના ગ્રંથોની પસંદગી કરીને તેનું પ્રકાશન કરવા માટે ‘‘પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર’’ની યોજના કરી બહુમૂલ્ય ગ્રંથોની જાળવણીનું નોંધપાત્ર કામ કર્યું હતું.

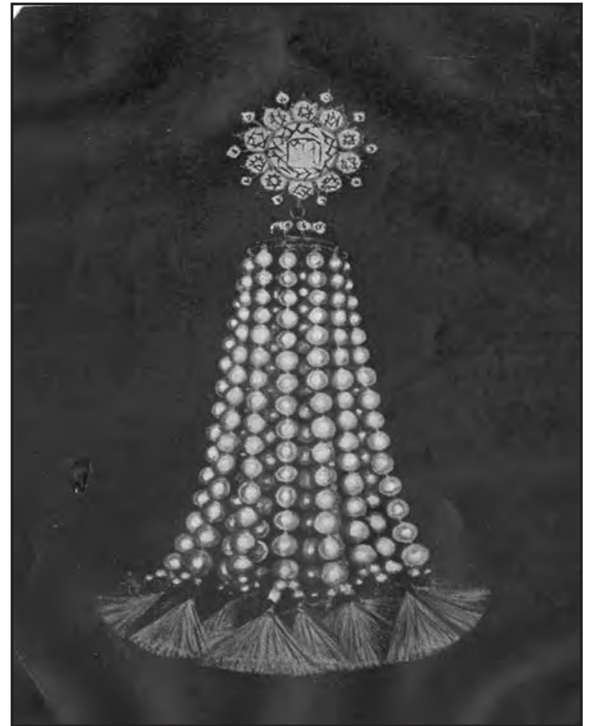
ઉપરોક્ત યોજના અંતર્ગત ૯૨ ગ્રંથોનું પ્રકાશન થયું હતું. બાકી માટે તૈયારી કરાવી હતી.

પુસ્તકાલય ખાતું

તેમણે પોતાના રાજ્યમાં પુસ્તકાલય ખાતું ખોલીને એક આગવું ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું હતું. જે ગુજરાતનાં જ નહીં, પરંતુ ભારતના દેશી રાજ્યોમાં તેઓ પ્રથમ હતા.

સુવર્ણ માળા

રાજાની પાઘને શોભાવતી મોતીની સુવર્ણમંડિત કલગી

તેમણે શરૂઆતમાં ૪૫ કસ્બાઓમાં પુસ્તકાલયો ૮૦૦ ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયો, ૧૨ મહિલાઓ માટેના ખાસ પુસ્તકાલયો બનાવડાવ્યાં હતાં. જ્યાં પુસ્તકાલયોની સગવડ ન થઈ શકી ત્યાં ફરતાં પુસ્તકાલયો શરૂ કરવામાં આવેલાં.

પ્રેમાનંદ કે દયારામની કોઈ તસ્વીર મળી નહીં. પ્રેમાનંદના આઠ મકાનમાંથી એક પણ મળ્યું નહીં. તેની એક પણ ચીજ વસ્તુ મળી આવી નહીં. તેનો મહારાજને રંજ હતો.

લોકોપયોગી કામો

૧. ફરજિયાત કેળવણી પ્રથમ ઈ.સ. ૧૮૯૩માં અમરેલી પ્રાંતમાં અને ઈ.સ. ૧૯૦૬માં આખા રાજ્યમાં દાખલ કરી, આ પ્રમાણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત કર્યું.

૨. અક્ષર જ્ઞાનથી શ્રીમંતને સંતોષ ન થયો. ભણેલું ભુલાય નહીં અને જ્ઞાન આગળ વધારી શકાય, તે માટે ઈ.સ. ૧૯૧૦માં પુસ્તકાલય ખાતાની સ્થાપના કરી. અત્યારે રાજ્યના ૮૨ ટકા ગામોમાં પુસ્તકાલયો છે.

૩. બાળલગ્ન પ્રતિબંધ કાયદો કર્યો. ઈ.સ. ૧૯૦૪

૪. જ્ઞાતિ ત્રાસ નિવારણ કાયદો કરી ગરીબોના આશિષ લીધા. તથા નકામો ખર્ચ થતો અટકાવ્યો.

૫. સંન્યાસ દિક્ષા નિયમન કાયદો કર્યો.

૬. હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસા સંબંધી કાયદો કર્યો અને વિધવાઓને પિતરાઈઓ જે દુઃખ દેતા હતા તેમાંથી મુક્ત કર્યા.

૭. વડોદરામાં સ્ત્રી શિક્ષણ સંસ્થા, પુરુષ શિક્ષણ સંસ્થા, અંગ્રેજી કોલેજ, કલા ભવન વગેરે ઉચ્ચ સંસ્થાઓ, વૈદ્યકીય શાળાઓ, વ્યાયામ શાળાઓ, સંગીત શાળાઓ અને બહેરા મૂંગાની શાળાઓ સ્થાપી.

૮. રાજ્યમાં દર્દીઓના દુઃખ ટાળવા માટે દવાખાના, પ્રસુતિ ગૃહ શરૂ કરાવ્યા.

હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસા સંબંધી કાયદો કર્યો અને વિધવાઓને પિતરાઈઓ જે દુઃખ દેતા હતા તેમાંથી મુક્ત કર્યા. વડોદરામાં સ્ત્રી શિક્ષણ સંસ્થા, પુરુષ શિક્ષણ સંસ્થા, અંગ્રેજી કોલેજ, કલા ભવન વગેરે ઉચ્ચ સંસ્થાઓ, વૈદ્યકીય શાળાઓ, વ્યાયામ શાળાઓ, સંગીત શાળાઓ અને બહેરા મૂંગાની શાળાઓ સ્થાપી. રાજ્યમાં દર્દીઓના દુઃખ ટાળવા માટે દવાખાના, પ્રસુતિ ગૃહ શરૂ કરાવ્યા

૯. પ્રજાએ સ્વરાજ્ય કેવી રીતે ચલાવવું તેની માહિતી આપવા માટે ગ્રામ્ય પંચાયત, પ્રાંત પંચાયત, મ્યુનિસિપાલિટી અને ધારાસભા વગેરેની સ્થાપના કરી.

૧૦. આખા રાજ્યમાં મોટા ખર્ચે રેલવે દાખલ કરી અને મુસાફરીની તકલીફો દૂર કરી.

૧૧. આદિવાસી પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે વસ્તી ગૃહો, બોર્ડિંગો વગેરે સંસ્થાઓ સ્થાપી સંસ્કારી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યા.

૧૨. ખેડૂત કરજ નિયમન કરી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કર્યા.

૧૩. રાજ્યસૂત્ર પોતાને હસ્તક લીધે ૨૫ વર્ષ પૂરાં થયાં તેની ખુશાલીમાં ઈ.સ. ૧૯૦૭માં પ્રજા તરફથી સિલ્વર જ્યુબિલી, ઈ.સ. ૧૯૨૫માં સુવર્ણ જયંતિ અને ઈ.સ. ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરી માસમાં હીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રીમંતે પ્રજાને કેટલીક બક્ષીસો તથા ગ્રામોદ્ધાર અને ગ્રામ્ય સુધારણા માટે એક કરોડ રૂપિયા આપ્યા હતા. તેને હીરક મહોત્સવ નિધિ નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

તવારીખ

૧. મહાવિદ્યાલય (કૉલેજ)ની ઈમારત અને લક્ષ્મી વિલાસ મહેલ ઈ.સ. ૧૮૮૦

૨. રાજ્યકારભાર જાતે જોવાની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૮૮૨

૩. સલાહકાર મંડળની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૮૩

૪. આખા રાજ્યનું નિરીક્ષણ ઈ.સ. ૧૮૮૭

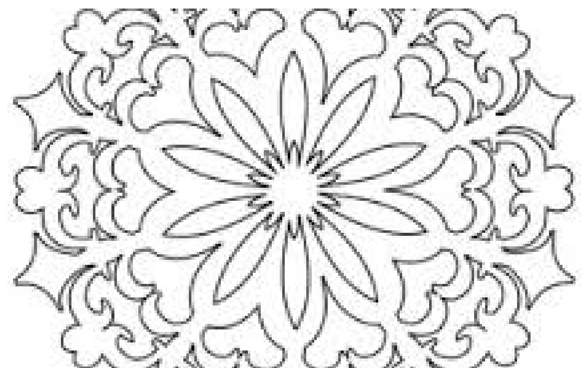
૫. સયાજી સરોવર અને કલાભવન ઈ.સ. ૧૮૯૦

૬. મહારાણી સાહેબને ''ક્રાઉન ઓફ ઈન્ડિયા'' નો ખિતાબ પ્રાપ્ત થયો ઈ.સ. ૧૮૯૪

૭. મુસાફરી ૧૯૦૦ સુધી

૮. રાજ્યમાં સુધારા અને ધારાસભાની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૦૭

૨૫/૪, ''ઘ'' ટાઈપ,
સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર
મો. ૯૮૨૫૫૨૬૨૫૫

ચારણી સાહિત્યમાં વ્યંગવાણી

– શિવદાન ગઢવી

ચારણી સાહિત્યે આપણા ઐતિહાસિક વારસાને ઉજાગર કર્યો છે. તેટલું જ નહિ, માનવજીવનને અનેક પાસામાં તે વિહર્યું છે. તેને કારણે એની વાણી જીવંત બનીને આજેય સંભળાય છે. નિસર્ગમાં ઋતુએ ઋતુએ પલટાતા રંગોમાંના સૌંદર્યને ચારણી સાહિત્યમાં એવી રીતે ગૂંથ્યું છે કે તે સંભળાતાં માનવ મેદની ડોલી ઉઠે છે. રાજદરબારો કવિ લલકારોએ પડઘાતા હતા. માનવજીવનના સંબંધો એમાં સુપેરે વિકસ્યા છે. કવિ નાનાલાલે ચારણી સાહિત્યથી અભિભૂત થઈ એક સભામાં (તા. ૧૨-૪-૧૯૩૮) બોલેલ કે, "ચારણી સાહિત્યનો કવિતાપ્રવાહ ગંગા પ્રવાહ જેવો, હિમાદ્રીના ખડકો ઉપરથી પડતા ધોધ જેવો, ગાજતો કનખળ કને વનલક્ષ્મીનાં સોહાગી રૂપ ધરતો, આગળ વધે છે. કડિમધૂમ, નિશાન ડંકા ગાજે, તેમ કાવ્યસ્ત્રોતો ગાજતાં ને પ્રજા હૈયે ડંકો વગાડતાં, નવખંડ સમા નવેરસોમાં ચારણી સાહિત્યના પડછંદા પડતા."

"ચારણી સાહિત્યનો કવિતાપ્રવાહ ગંગા પ્રવાહ જેવો, હિમાદ્રીના ખડકો ઉપરથી પડતા ધોધ જેવો, ગાજતો કનખળ કને વનલક્ષ્મીનાં સોહાગી રૂપ ધરતો, આગળ વધે છે. કડિમધૂમ, નિશાન ડંકા ગાજે, તેમ કાવ્યસ્ત્રોતો ગાજતાં ને પ્રજા હૈયે ડંકો વગાડતાં, નવખંડ સમા નવેરસોમાં ચારણી સાહિત્યના પડછંદા પડતા"

માતૃભૂમિ અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચારણી સાહિત્યમાં વીરરસ અગ્રસ્થાને હોવા છતાં ઉપરોક્ત વિગતે નવેરસમાં ચારણી સાહિત્યનો પ્રવાહ વહેતો આવ્યો છે.

રાજદરબાર અને લોકવચાળે સંભળાતા આ સાહિત્યમાં વ્યંગવાણીનાં જેટલાં તેવર છૂટ્યાં છે. તેટલાં અન્યત્ર સાંભળવા નહિ મળે. આ વ્યંગવાણી કોઈ પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહથી નહિ પણ કવિના દિલમાં જે કૃત્યથી કટારી વાગે, રાજવી કે સામી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચે, હૈયું હચમચી જાય, ત્યારે તેનું મોં કોઈ બંધ કરી શક્યું નથી ! એમ કરવું તેને પોતાનો ધર્મ માનતો.

સહુ પ્રથમ ચારણ માણસુરભાઈનો આ દુહો જુઓ :

રાંકા પર રૂઠ્યો ફરશ, ધીંગાને દેતો ધાન;
(તારી) પાસે નૈ પ્રધાન, તું ને સમજાવે કોણ શામળા ?

(સમાજ જીવનમાં પ્રવર્તતી અસમાનતાનાં શબ્દચિત્રો રજુ કરી. કવિએ વ્યંગમાં જણાવ્યું છે કે, 'હે શામળા! તારી પાસે પ્રધાન હોત તો તારા ધ્યાને આ બાબત મૂકત, તેમ ન હોવાથી આવું બન્યું છે !')

પાંચાળના પરિવ્રાજક અભણ ચારણ પાલરવભા (ઈ.સ. ૧૮૬૦-૧૯૪૦) જે "કાઠિયાવાડમાં કોક દી." નામના દુહાથી વિશ્વ પ્રસિદ્ધ બનેલ છે. તેમણે સાંપ્રત સમાજમાં ગમે તે કારણસર ન્યાય મોડો મળે છે ! તે વાતને સાંકળીને જગનિયંતાને કેવું સંભળાવ્યું છે ?

વાલા અપીલ વાંચીને, આપ ચૂકાદો આજ;
મુદત ગયે મા'રાજ, સાવ નકામું શામળા!

તદ્દન સાદી ભાષાનો તેમનો બીજો આવો જ દુહો સાંભળો,

ભૂધર જાતો ભણવા, ઠાકર તું બહુ ઠોઠ,
(તે દી) નટવર લખતો નોટ (ઈ) સુદામો હું શામળા !

(માનવી બહુ સુખી થાય છે, ત્યારે તેના બાળસાથી મિત્રના ગુણને પણ ભૂલી જાય છે. તેના ઉપર કવિએ કટાક્ષનાં તેવર છોડ્યાં છે.)

ઝવેરચંદ મેઘાણી પ્રથમ વખત (ઈ.સ. ૧૯૨૬-

૨૭માં) પાલરવ ગઢવીને મળે છે. તેનું ટાંચણ 'પરકમ્મા' નામના ગ્રંથમાં આ રીતે કર્યું છે. "પાંચાળનો એ પાલરવ ગઢવી પરજિયો ચારણ, તે સમયે ૬૦-૬૫ વર્ષનો વૃદ્ધ હતો. દુબળો, પાતળો, દાઢીના શ્વેત કાતરા ! ઝીણી આંખો, સફેદ કપડાં, ઝાડને ગુંદર ઝરે તેમ આંખોમાંથી ઝીણાં જળ ટપકે," "પાલરવ ગઢવી તમે પોતે જ ! શામળાના દુહા રચનાર, પાલરવ" એવો પ્રશ્ન મેઘાણીજીએ કર્યો ત્યારે કેવો જવાબ આપ્યો તે જુઓ,

"અરે બાપ ! કહ્યા છે."

તેમનાં કુટુંબીજનો અંગે પૃચ્છા કરતાં કેવું જણાવ્યું ? "આ હાથે તેર તેર મડદાં બાળ્યાં છે !"

મેઘાણીભાઈએ તે પછી તેમની ટાંચણપોથીમાં નોંધેલ એક વાક્ય વાચકોના દિલ હલાવી નાખે છે. જુઓ એ શબ્દો," "દુ:ખોનાં કુંડાં પીને તે કવિતાના ઓડકાર ખાતા !"

લીંબડીના રાજકવિ શંકરદાનજી દેથાએ લીંબડી રાજવીની ઇચ્છાથી કવિને લીંબડી તેડાવેલ. એક મહિનો રહ્યા છતાં એકપણ કાવ્ય રચના કરેલી નહીં ! વિદાયટાણે ઠાકોરસાહેબે થોડી ભેટ સ્વીકારવા આગ્રહ કરતાં, રાજ્યસભા વચ્ચે જ તેનો અસ્વીકાર કરી પોતાનો મનોભાવ નીચેના દુહામાં વ્યક્ત કર્યો

પાલરવભા સત્યવાદી કૃષ્ણને કેવી વ્યંગવાણી ઉચ્ચારી ઉપાલંભ આપે છે તે સાંભળો,

પારથને ભીષ્મપિતા, જૂટ્યા બે જમરાણ;
(ત્યારે) ભૂલી ગ્યો ભગવાન, સત નિજ વચન શામળા !

(મહાભારતના યુદ્ધ ટાણે હથિયાર ન ધારણ કરનાર કૃષ્ણે હથિયાર ધારણ કરીને પ્રતિજ્ઞા તોડેલી તે ઘટનાને યાદ કરીને જણાવે છે કે, પાર્થ અને ભીષ્મ બે જબરા યોદ્ધા વચ્ચેના સંગ્રામ વખતે કૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરેલો !)

આ કવિની ખૂમારીનો એક નાનકડો પ્રસંગ જુઓ, લીંબડીના રાજકવિ શંકરદાનજી દેથાએ લીંબડી રાજવીની ઈચ્છાથી કવિને લીંબડી તેડાવેલ. એક મહિનો રહ્યા છતાં એકપણ કાવ્ય રચના કરેલી નહીં ! વિદાયટાણે ઠાકોરસાહેબે થોડી ભેટ સ્વીકારવા આગ્રહ કરતાં, રાજયસભા વચ્ચે જ તેનો અસ્વીકાર કરી પોતાનો મનોભાવ નીચેના દુહામાં વ્યક્ત કર્યો.

ઉંમર બધી ઓડેલ નહિ, અમે અમાણો હાથ;
(આજે) જાચે કીં જાંબુનાથ, પચાસ વરસે પાલરવ !

(આટલી ઉંમરમાં કોઈ રાજવી સામે હાથ લાંબો કર્યો નથી. તો હે જાંબુધણી ! (અગાઉ લીંબડીની રાજધાની જાંબુ ગામે હતી તેથી આ શબ્દ વાપર્યો છે. પચાસ વર્ષની આ ઉંમરે કેમ હાથ લાંબો કરું ?)

જયાં પણ અન્યાય, અનીતિ જણાય ત્યારે ચારણ એના સાહિત્યમાં વ્યંગવાણી ઉચ્ચારે છે. આવી વ્યંગવાણીની કેટલીક ઘટનાઓનાં તાદશચિત્રો અહીં જોઈએ.

૧. બાદશાહ અહમદશાહના સમયે રાજપીપળામાં હરિસિંહજી ગોહિલની રાજધાની હતી. તેમની નીચે ૩૫૦ ગામો હતાં. આ રાજવીને એક સમયે મૂલ્યવાન મોતી ભેટમાં મળેલાં, તેમણે પોતાની રાણી માટે તેનો હાર કરાવીને કહ્યું કે, "આ મોતીમાં પાણી છે. સાચવી રાખજો." બાદશાહ અહમદશાહ બળજબરીથી રાજપૂત કન્યાઓને પોતાના જનાનખાનામાં લઈ જવા માંડ્યો તેમજ ધર્મપરિવર્તન કરવા આક્રમણ કરેલું. ક્ષત્રિયોએ તે સામે યુદ્ધ આરંભેલું. બાદશાહની પાસે મોટું લશ્કર હતું તેમજ સાધન સરંજામ હતાં. એણે રાજપીપળા ઉપર ચડાઈ કરી. ત્રાસ વર્તાવ્યો ! ઘણા શૂરવીર ક્ષત્રિયો માર્યા ગયા. રાજવી હરિસિંહજી અને રાણી રાજપીપળાનાં જંગલોમાં નાઠાં ! પાણી વિના ભારે હેરાન થવું પડ્યું. ઘોર જંગલમાં એક માલધારી ચારણને ત્યાં આશરો લીધો. રાણીબાની ડોકમાં સાચાં મોતીઓનો હાર જોયો, "તે હાર કોઈકને ત્યાં મૂકી આવ્યાં હોત તો સારું હતું." તેમ ચારણે વાત કરી ત્યારે રાણીબાએ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું કે, "મહારાજાએ મને જણાવ્યું હતું કે, "આ હાર તારી ડોકમાં પહેરી રાખ, એમાં પાણી છે."

ત્યાં આવેલા એક મહેમાન ચારણે આ સઘળી હકીકત જાણી તરત જ નીચેનું વ્યંગાત્મક કાવ્ય સંભળાવ્યું.

શાહજહાં સુલતાન કોપી ઊઠ્યો જબેતબ,
શેષના સહાનો ભાર, ધરની હલાની હૈ;
મારે રજપૂત શૂરે, મહાપૂરે રેવા હૂકે,
આસપાસ ઘૂર, લાલ રંગ એ રંગાની હૈ.
સુલતાન તેરે ત્રાસ, પાઉનમેં છાલે પરે,
કંદમૂલ ખાને ભાગી, ભોમિયોં કી રાની હૈ;
તોર તોર હાર અપ્સરા, લે નીચોવે મુખ,
તુમૈં જ્યો કહંત કંથ, મુગતા મેં પાની હૈ!

(જ્યારે સુલતાન કોપી ઊઠ્યો, ત્યારે શેષનાગ એનો (લશ્કરનો) ભાર ઝીલી ન શક્યો તે સમયે ધરતી હલબલી. રેવા કાંઠાના બહાદુર અને શક્તિવંત રાજપૂતોને માર્યા. આજુબાજુની ધૂળ લાલ રંગથી રંગાઈ ગઈ ! સુલતાન તારા ત્રાસથી આ રાણી જેવાનાં પગે છાલાં પડ્યાં છે !

ઠેકઠેકાણે અપ્સરાઓ મોતીનો હાર લઈને સન્મુખ નીચોવે છે. રાણી આ દૃશ્ય જોઈને કહે છે કે, 'મહારાજા તમે કહેતા હતા કે, "મોતીના આ હારમાં પાણી છે ! ક્યાં ગયું પાણી!")'

વ્યંગાત્મક આ કવિતામાં કવિએ કહ્યું કે, 'અપ્સરાઓ ભૂમિ માટે શહીદ થયેલા વીરોને વધાવવા હાર લઈને ઊભી છે, તમારા જેવાની વાટ્ય જુએ છે. જ્યાં ત્યાં ભટકતાં ક્ષત્રિયાણીના પગમાં છાલાં પડ્યાં છે. આવા સંજોગોમાં કયાં ગયું તમારું એ પાણી ? તે પછી હરિસિંહે કેડ્યે તલવાર બાંધી, હાથમાં બંદૂક લઈ બહારવટુ ખેલ્યું. બાદશાહને નિરાંતે નીંદર ન લેવા દેતાં છેવટે બાર વરસે ગરાસ પાછો સોંપવો પડ્યો. (અહમદશાહનો શાસન સમય ઈ.સ. ૧૪૧૧-૧૨થી ઈ.સ. ૧૪૪૩).'

કવિ ઉમાશંકર જોષીના 'વિશ્વમાનવી' કાવ્યમાં છેલ્લી બે પંક્તિઓ "વ્યક્તિ મટીને બનુ વિશ્વ માનવી; માથે ઘરું ધૂળ વસુંધરાની !" કાવ્યનો ઉત્કૃષ્ટ સંદેશ આપે છે. તે રીતે જ ચારણી સાહિત્યના દુહા, છંદ તેમજ "કવિત"ની આઠ પંક્તિઓ પૈકી છેલ્લી બે પંક્તિમાં તેનો અર્ક જોવા મળે છે

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ૧૪ પંક્તિના સૉનેટના કાવ્યમાં છેલ્લી બે પંક્તિમાં કાવ્યનો નિચોડ આવે છે. દા.ત. કવિ ઉમાશંકર જોષીના 'વિશ્વમાનવી' કાવ્યમાં છેલ્લી બે પંક્તિઓ "વ્યક્તિ મટીને બનુ વિશ્વ માનવી; માથે ઘરું ધૂળ વસુંધરાની !" કાવ્યનો ઉત્કૃષ્ટ સંદેશ આપે છે. તે રીતે જ ચારણી સાહિત્યના દુહા, છંદ તેમજ "કવિત"ની આઠ પંક્તિઓ પૈકી છેલ્લી બે પંક્તિમાં તેનો અર્ક જોવા મળે છે. સૉનેટની રચનાઓ પહેલાં ચારણી સાહિત્યમાં હૃદયતંત્રના તાર ઝણઝણાવે એવી રચનાઓ થતી આવી છે. તેની પ્રતીતિ ઉપર્યુક્ત "કવિત" ઉપરથી થશે.

૨. બરવાળાનો ઘેલોશા એટલે મર્દ વાણિયો, એની તલવાર વીજળી વેગે ચાલે. લૂંટારાઓ ઘેલાશાને ઘોડીએ ચડી પાછળ આવતા ભાળે ત્યારે લૂંટનો માલ મૂકીને જીવ બચાવવા ભાગે. આ ઘેલાશા લીંબડી રાજ્યના રાજવી હરિસિંહ નીચેના બરવાળા પરગણાના વહીવટકર્તા.

તે સમયે એક સામાજિક ઘટના ઘટી અને લીંબડીના નગરશેઠે ઘેલાશા સામે વૈરવૃત્તિથી રાજવી હરિસિંહને કાનભંભેરણી કરી. હરિસિંહે દગાથી ઘેલાશાને કેદમાં નાંખ્યા. બરવાળાની પ્રજામાં હાહાકાર મચ્યો. પણ સિંહને કોણ કહે ?

તે સમયે હાલના અમરેલી જિલ્લામાં આવેલા સનાળી નામના ગામના વયોવૃદ્ધ ચારણ કશિયાભાઈ મારવાડમાંથી પાછા આવતા હતા. રાજસ્થાન સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંયે રજવાડાં આ દેવીપુત્રને દેવની જેમ પૂજતા હતા. રાજાઓ એ ચારણ કવિની સંપૂર્ણ અદબ જાળવતા. સનાળી ગામે ચારણોની ચારચાર પેઢી સુધી કવિઓ આપ્યા છે.

કશિયાભાઈના કાને ઘેલાશાને કરેલા અન્યાયની ઘટના આવતાં એમના દિલમાં ભારે વેદના થઈ. રૂવાડા ઊભાં થઈ ગયાં. તેમણે પોતાની ઘોડી હરિસિંહજીના મહેલ તરફ વાળી, નીચે ઊતર્યા અને ઠાકોરને મેડી ઉપરથી નીચે આવવા જણાવ્યું.

કશિયાભાઈનું નામ સાંભળતાં રાજવી હરિસિંહજી મહેલની સીડી ઊતરવા લાગ્યા ત્યારે કવિએ પોતાનું મોં ફાળિયાના છેડાથી ઢાંકી દીધું, પીઠ ફેરવીને બોલ્યા, 'એ બાપ હરિસિંહ ! હરપાળના પેટ હરિસંગે ઊઠીને આવી ખોટ ખાધી ! રાજા હરિસંગ સાંભળ, સાંભળ એવાં વેણ સાથે ઠપકાનું વ્યંગાત્મક કાવ્ય સંભળાવ્યું. ગીત લાંબુ છે પણ અહીં તેની બે કડી રજુ કરી છે.'

દાવા બાંધણો ગોહિલ્લાં સામો, ચૂડાકો ભાંજણો ડોડ
અર્યાંકો મોડાણો માન, જંગકો અથાહ;
હિન્દવાંકો છત્ર ગેલો, ઝાલવો ન હુતો હરિ !

સતારા સું બઝારણો, હુતો ગેલો શાહ !

(ગોહિલોની સામે ઝઝૂમનાર ચૂડાસમાઓના ગર્વને તોડનાર, શત્રુઓનાં માન મોડનાર, યુદ્ધવીર એવો ઘેલોશા તો હિંદનું છત્ર છે. હે રાજવી હરિસંગ એને પકડવો ન હતો. ઘેલોશા સતારા સામે જંગ ખેલે એવો છે.)

નવે ખંડ માંય, અસો કીણેરો પ્રધાન નાંહી,
દાવદારાં લાગે, અસાં કામદારાં દાય,
બોત ભૂલ આપી, કાંઈ આવડી હભાણી બાબા !
માધાણાકું બેડિયાં મ હોય પાગાં માંય.

(નવેખંડમાં આવો કોઈ પ્રધાન નથી. સામી વ્યક્તિઓને ભારે પડે તેવો બીજો કોઈ કામદાર ન મળે. હે હરભમજીના પુત્ર તું આવડી મોટી ભૂલ કરી બેઠો ! માધાશાના પુત્ર ઘેલાશાને પગમાં બેડીઓ ન હોય)

રાજવી નીચે આવ્યા પણ એ કવિએ તેમના સામું પણ ન જોયું. કવિની વાણીથી દરબારગઢ પડઘા દેવા માંડ્યો. બપોરનું ટાણું હતું પણ ચારણે લીંબડીનું પાણી પણ ન પીધું ને ત્યાંથી ચાલી નીકળેલા. હરિસિંહજીના હૈયે કટારી વાગી. ચારણનો ઠપકો વસમો લાગ્યો. પરંતુ પોતાની ઈજ્જત જાળવવા ત્રણ લાખ રૂપિયાનો દંડ કર્યો. છેવટે એ દંડ પણ માફ કરેલો !

૩. પાલનપુરના શાસનકર્તા દીવાન શેરખાન પોતાના પિતાના મરણ પછી આણંદરામ ચારણની બુદ્ધિ અને સહાયતાથી રાજની ગાદી ઉપર આવ્યા ત્યારે રાજખટપટ શરૂ થઈ અને જાગીરદારો ગોળા નામના ગામે શેરખાનના કાકા મુઝાહિદખાનના આશરે ગયા. આમાં જાગીરદારોમાં કેટલાંક હિંદુ અને મુસ્લિમ હતા. શેરખાને મુઝાહિદખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે, 'તમો જેમને મદદ કરો છો તે બધા રાજદ્રોહી છે.' તેના પ્રત્યુત્તરમાં મુઝાહિદખાને જણાવ્યું કે, 'તે મારા આશ્રયે આવેલા છે, મેં બોલાવ્યા નથી.' આવો જવાબ સાંભળી શેરખાને ગોળા ગામ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે મુઝાહિદખાને ત્યાંના ચારણ કવિ દ્વારા શેરખાનને વ્યંગાર્થ તેમજ શ્લેષ અલંકારભર્યો દુહો સંભળાવ્યો.

ગોળા ઉપર ગોળા, મત નાખો શેરમીયાં.
એ તો ડાકણ રા ડોળા, ભરખી જાશે ભાંખરી.

"હે શેરામીયાં ! ગોળા ગામ ઉપર તોપના ગોળા ફેંકાવશો નહિ. (તેમ કરતાં અટકશો નહિ તો) ગોળા તો ડાકણની આંખો જેવા થશે અને તમારા પ્રદેશ ભાંખરીને ભરખી જશે." દરમિયાન મુઝાહિદખાનનું મૃત્યુ થતાં તેમના પુત્ર ઉરમાનખાને તોપોનો મારો ચલાવ્યો.

શેરખાનના યોદ્ધાઓએ ગોળા ગામની ઉપર તોપમારો કરી ઘેરી લીધું. (શેરખાન તેના યોદ્ધાઓને રોજ કસરત કરાવીને શીરો ખવરાવતો.)

"હે શેરામીયાં ! ગોળા ગામ ઉપર તોપના ગોળા ફેંકાવશો નહિ. (તેમ કરતાં અટકશો નહિ તો) ગોળા તો ડાકણની આંખો જેવા થશે અને તમારા પ્રદેશ ભાંખરીને ભરખી જશે." દરમિયાન મુઝાહિદખાનનું મૃત્યુ થતાં તેમના પુત્ર ઉરમાનખાને તોપોનો મારો ચલાવ્યો. શેરખાનના યોદ્ધાઓએ ગોળા ગામની ઉપર તોપમારો કરી ઘેરી લીધું

ગોળા ગામ ભાંગી ત્યાં શેરગઢ વસાવ્યું. તેમના એક કવિ દ્વારા ઉરમાનખાનને નીચેનો વ્યંગાર્થ દુહો સંભળાવ્યો.

ગોળા રી ગાગર કરી, વાસ્યો તે ગઢ શેર;
જે નર બેહસાં મારતા, વનવન કીધાં વેર.

શ્લેષ અલંકૃત આ દુહામાં જણાવ્યું કે, 'ગોળાની (પાણી ભરવાનો ગોળો) ગાગર કરી (મોટા પાત્રમાંથી નાનો ઘડો કરી દીધો) તે જગ્યામાં શેરગઢ વસાવ્યું. જે માણસો બણગાં મારતા હતા તેમને વેરવિખેર કરી દીધા ! (નોંધ : દીવાન શેરખાન-શાસન સમય ઈ.સ. ૧૭૮૫-૧૭૯૨)'

૪. ગોંડલના રાજવી સગરામસિંહ (બીજા) શાસનકાળ - ઈ.સ. ૧૮૫૧-૬૯)ના કુમાર પૃથ્વીરાજજી (પથુભા)નું ભરયુવાનીમાં અવસાન થતાં તેઓ ત્રણ-ચાર મહિનાથી સૂનમૂન રહેતા હોવાથી રાજકુટુંબ, ભાયાતો, રાજના મુખ્ય મુખ્ય માણસો વિમાસણમાં મૂકાઈ ગયેલા. આ ઘટના જામનગર જિલ્લાના કલ્યાણપુર વિસ્તારના રંગપુર ગામના ચારણ કવિ બાણીદાનના કાને આવી. (પિતાનું નામ સામતભાઈ જન્મ અંદાજે ઈ.સ. ૧૮૩૪) મહારાજાને ઘેરા શોકમાંથી બહાર લાવવા બાણીદાને બીડું ઝડપ્યું. વ્યંગ, ઉપાલંભ અને હાસ્ય એવી ત્રિવિધ બાબતો સમાવતા કાવ્યની શીઘ્રરચના કરી મહારાજને સંભળાવ્યું.

રાજવીનું અહિત થતું હોય અગર રાજવી પોતાનો ધર્મ ચૂકે. તે ચારણથી સહન થતું નથી. આવા લાગણીભર્યા સંબંધે રાજવીઓ ચારણોની ભારે આમન્યા જાળવતા.

કવિ બાણીદાનની વિશિષ્ટ શક્તિ, ઉપમા અને ઉપાલંભ બધું જ આ નાના કાવ્યમાં જોઈ શકાય છે. વ્યંગવાણી તો પંક્તિએ પંક્તિએ છે. ક્યાં ગોંડલનું નાનું રાજ્ય અને ક્યાં દિલ્હી, પૂના, સતારા, જૂનાગઢના મોટાં રાજ્ય જીતવાની શક્તિ ! હાસ્ય અને ઉપાલંભ એટલું જ નહિ તેમના બોલવાથી કવિઓને લાભ થાય તેવો નિર્દેશ પણ કરી દીધો.

કાવ્ય સાંભળીને રાજવીના અંગે અંગમાં જીવનની સ્ફૂર્તિ આંટા મારી રહી. ખુશ થઈ હસીને બોલવા લાગ્યા. કવિ ઉપર પ્રસન્ન થઈ રૂપિયા ત્રણસોનું વાર્ષિક સાલિયાણું અને ત્રણ ઓરડાવાળું ડેલીબંધ મકાન આપ્યું. રાજકવિ સ્થાપ્યા.

કાવ્યની આ કંડિકાઓ સાંભળીએ :

સધ જબરા બોલ જોગંદર સગમલ !
કે, કે, સાધ્યો કૈંક કળા ?
પલટણ દલી સતારા પૂણા,
(કે) ગઢ જૂનાનો થિયો ગળા ?
(આવું) જબરૂં વ્રત લીધું કિમ જાડા ?
ભડ સાચું કહેજો સતભાણ,
દેવાહરા કવ્યાં અથ દેવા,
(કે ના) રાજાસું ટલ્લા લેવા જદુરાણ?
બનરાં પંખી પઢાવ્યાં બોલે, દલમાં દૂજા નકે દગા
કુંભા તણ પ્રાક્રમ અંગ કેવાં
(કે, ના) સિધ જોગારો ખેલા સગા ?
દેવળ તેય પડછંદા દેવે,
કહીએ તેવું તે જ કહે.
મેપત બોલો ખૂબ મજાથી
(તો) રાજસભાને મોજ રહે.
કરડા તણી ઘર લેવા કાજે,
(તું તે) નવ સોરઠાં સામો નાથ ?
આબુ ટોક ઘોંકથી આવ્યો,
(કે તું) રેવાશી કાશી સમરાથ ?
સૂબો જબર, જબર મનસૂબા,
ઘાટ સમજણે ઠાઠ ઘણા,
સગમલ અરથ કવ્યાં જગ સધરે,
તું બોલ્યાથી ભાણ તણા. !

૫. હાલના બનાસકાંઠા જીલ્લાના વારાહી તાલુકામાં આવેલ ઝંડાળા નામના નાનકડા ગામની જાગીરીમાં અડધી રોહડિયા શાખાના ચારણોની હતી. અને અડધી જાગીરી લાલુજી નામના દરબારની હતી. થરપારકરનાં સોઢીબાઈ સાથે તેમનાં લગ્ન થયેલા. ચાર દાયકા જેટલી ઉંમરે ધણી-ધણીયાણીને વાંધો પડતાં એમણે પારકરની ભૂમિ તરફ વેલડાને વહેતું કરેલું. તે અગાઉ ગામલોકોએ બંનેને સમજાવવા ભારે પ્રયાસો કરેલા. પરંતુ તે નિષ્ફળ નીવડેલા. છેવટે ત્યાંના એક ચારણ કવિને ઘોડી આપી સોઢીબાઈને સમજાવવા મોકલેલા.

ચારણની ઘોડી વેલડાને આંબી ગઈ સોઢીબાઈએ વેલ થંભાવી. ચારણે ઘણું સમજાવ્યું પણ સોઢીબાઈ એકનાં બે ન થયાં ! છેવટે ચારણે દુહો સંભળાવ્યો.

હાલના બનાસકાંઠા જીલ્લાના વારાહી તાલુકામાં આવેલ ઝંડાળા નામના નાનકડા ગામની જાગીરીમાં અડધી રોહડિયા શાખાના ચારણોની હતી. અને અડધી જાગીરી લાલુજી નામના દરબારની હતી. થરપારકરનાં સોઢીબાઈ સાથે તેમનાં લગ્ન થયેલા. ચાર દાયકા જેટલી ઉંમરે ધણી-ધણીયાણીને વાંધો પડતાં એમણે પારકરની ભૂમિ તરફ વેલડાને વહેતું કરેલું. તે અગાઉ ગામલોકોએ બંનેને સમજાવવા ભારે પ્રયાસો કરેલા

બહોળો થાતો બાજરો, નરવાં ભરતાં લોક,
સોઢી તમને સાંભરશે, (આ) ઝંડાળાની ઝોક.

(તમો ગિરાસદાર છો. તમારી જમીનમાં બહોળો બાજરો પાકે છે અને લોકો ચોખ્ખો (છઠ્ઠો) ભાગ આપે છે, તમારે જવું હોય તો જાઓ પણ આ ઝંડાળાનું પાદર તમને યાદ આવશે.)

આ દુહો સાંભળતા સોઢીબાઈએ તરત જ વેલડું પાછું ઝંડાળા તરફ વળાવ્યું.

૬. બાદશાહ અકબર બુદ્ધિશાળી, કુનેહબાજ અને દીર્ઘદૃષ્ટા હોવાથી પોતાના સૈન્યનું સૂકાન આંબેર (જયપુર)ના કુમાર માનસિંહને સોંપેલું. અકબરે માનસિંહને રાજાનું બિરુદ આપેલું.

રાજા માનસિંહ, ડુંગરપુર ઉપર વિજય મેળવીને અષાઢના પ્રારંભે ઉદેપુરના પિછોલા તળાવ ઉપર પહોંચ્યા. ક્ષત્રિયના નાતે રાણા પ્રતાપે ત્યાં મિજબાની ગોઠવેલી. પરંતુ પેટની ગરબડનું બહાનું કાઢી ત્યાં હાજર ન રહ્યા. કુમાર માનસિંહે અકબર સામે મસ્તક નમાવ્યું તે રાણા પ્રતાપને ખટકતું હતું. પીછોલા તળાવની પાળ ઉપર મિજબાનીનું નિમંત્રણ આપી રાણા પ્રતાપ હાજર ન રહેતા તે ક્રોધમાં સળગી ઊઠ્યા.

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૩ના જેઠ સુદ બીજના કુમાર માનસિંહ, અકબર સૈન્યની આગેવાની નીચે ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરી, હલદીઘાટના મેદાનમાં આવ્યા. રાણા પ્રતાપ પણ તેમના જવાંમર્દ યોદ્ધાઓ સાથે આવી પહોંચ્યા. ધૂંવાધાર યુદ્ધ થયું. મૌલવી અબ્દુલ કાદિરબદાયુ એ યુદ્ધ નજરે નિહાળી તેમના ગ્રંથ "મુન્તખબુક્ષ તવારિખ" માં નોંધ્યું છે કે, "આ યુદ્ધમાં બાદશાહી ફોજના તો છક્કા છૂટી ગયા હતા! એમની સેના યુદ્ધનું મેદાન છોડી પાંચ-છ ગાઉ સુધી ભાગી ગઈ હતી. તેમાંના કોઈએ યુક્તિ વાપરીને ગર્જનાઓ કરાવી કે, 'બાદશાહ આવી ગયા છે.' બાદશાહ આવી ગયા છે. આ કારણે તેમની સેનામાં પ્રાણ પૂરાયો અને જીત મેળવેલી.

એ વિજયના મદમાં કુંવર માનસિંહ પોતાના ઘોડાને પીછોલા તળાવમાં પાણી પાતાં પાતાં બોલે છે કે, 'બેટા નીલા, ધરાઈને પાણી પી લે, રણસંગ્રામમાં આપણો ડંકો વાગ્યો છે. અહીં મંડોવરના રાવ જોધા રાઠોડે રાણાના બળના ચૂરેચૂરા કરી પોતાના ઘોડાને પાણી પાયું હતું. આજે હું રાણા પ્રતાપના ગર્વને ખર્વ કરી તને પાણી પીવરાવું છું.'

એ વિજયના મદમાં કુંવર માનસિંહ પોતાના ઘોડાને પીછોલા તળાવમાં પાણી પાતાં પાતાં બોલે છે કે, 'બેટા નીલા, ધરાઈને પાણી પી લે, રણસંગ્રામમાં આપણો ડંકો વાગ્યો છે. અહીં મંડોવરના રાવ જોધા રાઠોડે રાણાના બળના ચૂરેચૂરા કરી પોતાના ઘોડાને પાણી પાયું હતું. આજે હું રાણા પ્રતાપના ગર્વને ખર્વ કરી તને પાણી પીવરાવું છું'

આ સમયે માનસિંહ સાથે યુદ્ધમાં સામેલ જગાજી નામનો તેમનો ખાસ ચારણ પણ પોતાના ઘોડાને પાણી પાતો હતો. આમેરના તે રાજકવિ હતા. કુંવર માનસિંહના ગર્વયુક્ત વેણ ચારણના દિમાગમાં વાગ્યાં, તે મનોમન ધૂંવાપૂઆં થઈ ગયો ક્ષત્રિયવટનો તેને ખ્યાલ હતો કે ક્ષત્રિયે, દુશ્મનની શક્તિને પણ દાદ દેવી જોઈએ. સાગર જેવડી સેના સામે રાણાનું સૈન્ય તો નાનું હતું ! રાજા માનસિંહ આ ભૂલી ગયા હતા. તેથી કવિએ ત્યાં જ દુહા દ્વારા તલવારના ઝાટકા જેવી વ્યંગાત્મક વાણી સંભળાવી.

માના મન અંજસ મતિ, અકબર બળ આયાહ;
જોધે જંગમ આપરા, પાણી બળ પાયાહ !

(હે રાજા, માનસિંહ ! અભિમાનમાં ફૂલાઈ જઈશ નહીં. તું તો અકબરના બળ ઉપર યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે. જોધા રાઠોડે તો પોતાના બળ ઉપર પોતાના ઘોડાને આ તળાવમાં પાણી પાયું હતું.)

નોંધ : પોતાના જ યુદ્ધવીર અને રાજકવિના આ દુહાથી કુંવર માનસિંહે ક્રોધમાં સળગી ઊઠીને પોતાના રાજ્યમાંથી ચારણોની હકાલપટ્ટી કરેલી. આ ઘટના અજમેર રાજ્યના રાજકવિ કિસન ભાદાના કાને આવી.

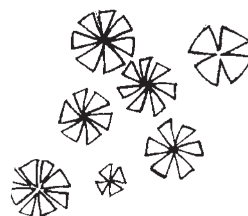
અજમેર રાજ્યના પ્રધાનમંત્રી અને ચારણ કવિ કિસન ભાદાએ દરમિયાનગીરી કરી માનસિંહને સમજાવેલા કે ક્ષત્રિયવટને જ્યાં ઝાંખપ લાગે ત્યારે ચારણ કવિએ એની ફરજ બજાવવી જોઈએ, તેથી આવી વૈરવૃત્તિ શોભે નહિ. છેવટે ચારણોને જાગીરી પરત આપેલી.

આવી વ્યંગવાણીની કેટલીયે ઘટનાઓ છે જે ફરી ક્યારેક.

સંદર્ભગ્રંથો :

૧. પ્રજાબંધુ, દૈનિક તા. ૧૩-૪-૧૯૩૮
૨. લોકસાહિત્ય, ઝવેરચંદ મેઘાણી પા. ૨૮૬
૩. સ્વર્ગ ભૂલાવું શામળા - ડૉ. બળવંત જાની, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા
૪. રાસમાળા - ભાગ -૧, એલેક્ઝેન્ડર ફોર્બસ
૫. પરકમ્મા - ઝવેરચંદ મેઘાણી
૬. પાલનપુર રાજ્યનો ઈતિહાસ : ભાગ-૧, તાલે મહમદખાન પાન - ૨૫૨
૭. શારદા માસિક - ડિસેમ્બર, ૧૯૨૬, રાજકવિ માવદાનજી
૮. "ચારણ" (હિંદી ભાષામાં) અંક-૨૧, ઈ.સ. ૧૯૨૯, ઠાકુર કિશોરસિંહ બાર્હસ્પત્ય, પતિયાલા સ્ટેટ હિસ્ટોરીયન.
૯. ખાંભીએ જ્યોત ઝળહળે - શિવદાન ગઢવી

૩૭, શાકુંતલ બંગલોઝ, સોલા રોડ,
ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૬૧
મો. ૯૮૨૫૦૭૮૯૧૭

કવિતાનો આસ્વાદ

– *પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ*

'કવિતાનો આસ્વાદ'માં બે શબ્દો છે : 'કવિતા' અને 'આસ્વાદ'. પહેલાં આ બે શબ્દોને સમજીએ. ભૂપેશ અધ્વર્યુએ કહ્યું છે, "આસ્વાદ એટલે કોઈપણ પદાર્થ, તેનું સ્વરૂપ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય યા ન હોય, ને એની સ્વયં પર્યાપ્ત સમગ્રતામાં વ્યક્તિ દ્વારા પામવાની-અનુભવવાની પ્રક્રિયા. આમ એ એક મનોવ્યાપાર છે." આસ્વાદ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે, કારણ કે જગતના બધા જ પદાર્થો અને આસ્વાદક વ્યક્તિ પણ સતત પરિવર્તનશીલ છે.

આપણે ત્યાં 'કાવ્યાસ્વાદ' અને 'રસાસ્વાદ' એવા બે શબ્દો પ્રયોજાય છે. આનંદશંકર ધ્રુવે 'વસન્ત'માં કવિ કાન્તના ખંડકાવ્ય 'વસન્તવિજય'નો આસ્વાદ કરાવતાં 'રસવિવેચન' સંજ્ઞા પ્રયોજી હતી. આપણને વ્યવહારમાં થતા સુખદુઃખના અનુભવો અને કવિતાના રસાસ્વાદ વચ્ચે પાયાનો ભેદ છે. એ ભેદની જો અવગણના કરવામાં આવે તો મોટી ગૂંચ ઊભી થઈ શકે. પ્રશ્ન થાય કે કાવ્યમાં આસ્વાદનો વિષય શો છે ? આપણને અભિમત એવી કશીક લાગણી, ઊર્મિ, અભિગ્રહ, નૈતિક ભાવના ? કે પછી એ બધાંને નિમિત્તરૂપ લેખીને અદ્વિતીય રૂપનિર્માણને માટેનું કવિનું સર્જન કર્મ ? એક જ કાવ્યને જુદા જુદા આસ્વાદકો ભિન્ન ભિન્ન કારણોથી સારું કહેતા હોય છે. આ અંગે સુરેશ જોષી લખે છે, "રસાસ્વાદની સામગ્રી વ્યવહારના અનુભવમાંથી જ નિપજાવી લેવાની હોય છે એ સાચું, પણ એ કક્ષા સુધી પહોંચ્યા પહેલાં જ જો આપણે અટકી જતા હોઈએ કે કવિ પણ પૂરતું તાટસ્થ્ય કે નિર્મમતા રાખી ન શકવાને કારણે પોતાના નિર્માણમાં પોતાના વ્યવહારિક વ્યક્તિત્વની આક્રમક વૃત્તિને જ વિઘ્નરૂપ બનતાં ટાળી ન શકતો હોય તો રસાસ્વાદમાં ક્ષતિ થવાની જ." ('ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ,' ત્રી.આ. ૨૦૧૫, પૃ. ૧૦)

સુરેશ જોશીના વિવેચનના પ્રથમ પુસ્તક કિંચિત્ (૧૯૬૦)માં પ્રથમ લેખ જ 'કાવ્યનો આસ્વાદ' છે. તેમાં તેમણે જે વિચારણા કરી છે તે મુજબ કાવ્યમાં માણવું અને જાણવું એ પૂર્વાપર અવસ્થાઓ નથી, બંનેની યુગપદ્ સ્થિતિ છે. કાવ્યની રચના પરત્વે છન્દનું જ્ઞાન, શબ્દાર્થનું જ્ઞાન, કાવ્યના વિષયનું જ્ઞાન હોવા છતાં એ પરત્વે એક વાક્યતા હમેશાં સંભવતી નથી. એનો અર્થ એ કે કાવ્યની રચનામાં એવું કશુંક છે જે કેવળ છન્દના શબ્દાર્થના કે વિષયના જ્ઞાનથી આપણી પકડમાં આવતું નથી. આ અગ્રાહ્ય તત્ત્વ તે શું છે ને એનો સ્વભાવ આમ અગ્રાહ્ય અથવા તો દુર્ગ્રાહ્ય રહેવાનો છે કે કેમ તે આપણે તપાસવું જોઈએ. કાવ્યમાં કયો અલંકાર કે છંદ છે એ વિશે મતભેદ સંભવે નહિ, પણ એ અલંકાર કે એ છન્દ કાવ્યના કાવ્યત્વમાં શો ભાગ ભજવે છે, કાવ્યનું કાવ્યત્વ શેમાં રહેલું છે એ પરત્વે મતભેદ રહેવાનો. કાવ્ય જેમ વધારે સમૃદ્ધ, સત્ત્વવાળું તેમ આવા મતભેદને અવકાશ ઝાઝો રહે એમ પણ બને. કોઈ સંજ્ઞાઓને વચમાં લાવ્યા વિના, કાવ્યમાં શું બને છે, કવિકર્મનો શો વિશેષ છે તે જાણવું કાવ્યના આસ્વાદ માટે જરૂરી છે. કવિ આપણે જે ભાષા વાપરીએ છીએ તે જ વાપરે છે. છતાં જ્યારે કાવ્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે એ ભાષા પાસેથી કવિ જુદા જ પ્રકારનું કામ લેતો હોય એમ લાગે છે, આપણને પરિચિત લાગણીઓનાં રૂપ કવિતામાં બદલાઈ ગયેલાં લાગે છે. આ શી રીતે બને છે તે જોઈએ તો કવિ શો કીમિયો કરે છે તે કદાચ સમજી શકાય.

કાવ્યમાં કયો અલંકાર કે છંદ છે એ વિશે મતભેદ સંભવે નહિ, પણ એ અલંકાર કે એ છન્દ કાવ્યના કાવ્યત્વમાં શો ભાગ ભજવે છે, કાવ્યનું કાવ્યત્વ શેમાં રહેલું છે એ પરત્વે મતભેદ રહેવાનો. કાવ્ય જેમ વધારે સમૃદ્ધ, સત્ત્વવાળું તેમ આવા મતભેદને અવકાશ ઝાઝો રહે એમ પણ બને. કોઈ સંજ્ઞાઓને વચમાં લાવ્યા વિના, કાવ્યમાં શું બને છે, કવિકર્મનો શો વિશેષ છે તે જાણવું કાવ્યના આસ્વાદ માટે જરૂરી છે

કવિકર્મનો વિશેષ એ છે જે આપણી ભાષાની પકડની બહારની વસ્તુ છે તેને સંવેદ્ય ને આસ્વાદ્ય બનાવી આપે છે, એમાંથી એની તાત્કાલિકતાને ગાળી નાંખે છે, એને માટે જે આકાર ઘડે છે તેમાં, આકારની દૃઢ સીમામાં રહીને, એના આકલનની અનેકવિધ શક્યતાઓનો અવકાશ રાખે છે. ભાષામાં વાક્યબંધનો અન્વય આનુપૂર્વીને વશ વરતે છે. એવી ભાષાને જ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારીને સંકુલ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવાનું કવિ માથે લે છે. આવો ચમત્કાર એ શી રીતે સિદ્ધ કરે છે તે જોવું ભારે રસભર્યું થઈ પડે છે. કાવ્યના આસ્વાદની સાચી સામગ્રી એ છે. આને માટે એ શબ્દોના ધ્વનિને ખપમાં લે છે, ઈન્દ્રિયોનાં પરિમાણને બદલે છે - જે શ્રવણગોચર હોય તેને સ્પર્શક્ષમ કે દૃષ્ટિગોચર બનાવે છે. કાવ્યમાં કવિ કશું કહેવા માગતો નથી, કશુંક કરવા માગે છે, ને એનું એ કાર્ય તે ભાષાનું પુનર્વિધાન, ભાષાનો અપૂર્વ વિનિયોગ. આપણે જેને કાવ્યનો વિષય કહીને ઓળખાવીએ છીએ એ તો નજીવું નિમિત્ત છે,

કાવ્યનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ એ નથી. કાવ્યનો 'અર્થ' તો કાવ્ય સમસ્ત જ છે, એ એના અમુક અંશમાં નથી, પણ કાવ્યમાં સર્વત્ર છે. કાવ્યમાં Form થી Content નું પૂરેપુરું નિગરણ થાય છે ને કવિએ રચેલું એ અપૂર્વરૂપ, કવિનું એ અનોખું સંવિધાન, કાવ્યનો સાચો 'અર્થ' છે.

ઓછામાં ઓછી સામગ્રીના ઉપયોગથી જે કવિ વધુ સિદ્ધ કરે છે તે ઉચ્ચ કવિ, પોતાની અભિવ્યક્તિના માધ્યમની શક્યતાઓને જે કવિ વધુ પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરે છે તે ઉચ્ચ કવિ, જેને આકાર આપવો અશક્યવત્ છે તેને સુરેખ આકાર આપવાનું આહ્વાન જે ઝીલે છે તે ઉચ્ચ કવિ. વિવેચકનું સૌથી સમર્થ ઓજાર તે અનેક કલાકૃતિના પરિશીલનથી પરિષ્કૃત મુકુરીભૂત રુચિ. એના વિના બીજા બધા જ નિયમોનું જ્ઞાન મિથ્યા બની રહે છે. કાવ્ય અતંત્ર અરાજકતા નથી, એમાં તો એવી અરાજકતામાંથી આસ્વાદક્ષમ રૂપ ઉપજાવવામાં આવ્યું હોય છે, ને કાવ્યનું આ વિધાયક બળ, ઋત જ એને વિશેના સ્વેચ્છાચારને ખોટો ઠરાવશે. કાવ્યને જ કાવ્યવિવેચનનું નિયામક તત્ત્વ બનવા દઈએ.

કાવ્યનો આસ્વાદ કેવી રીતે કરવો-કરાવવો એ શીખતાં પહેલા કાવ્ય એટલે શું એ સમજવું આવશ્યક છે. કાવ્યની વ્યાખ્યા આપવાના અસંખ્ય પ્રયત્ન થયા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યામાં કોઈને કોઈ દિશાથી કવિતાની નજીક પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈપણ વ્યાખ્યા સર્વસ્વીકૃત બની શકી નથી એ બાબત કવિતા એ કેવું છટકણું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે એનો સંકેત કરી રહે છે

કાવ્યનો આસ્વાદ કેવી રીતે કરવો-કરાવવો એ શીખતાં પહેલા કાવ્ય એટલે શું એ સમજવું આવશ્યક છે. કાવ્યની વ્યાખ્યા આપવાના અસંખ્ય પ્રયત્ન થયા છે. પ્રત્યેક વ્યાખ્યામાં કોઈને કોઈ દિશાથી કવિતાની નજીક પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈપણ વ્યાખ્યા સર્વસ્વીકૃત બની શકી નથી એ બાબત કવિતા એ કેવું છટકણું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે એનો સંકેત કરી રહે છે.

ભારતીય કાવ્યાચાર્યોમાં મમ્મટની કાવ્યની વ્યાખ્યા જાણીતી છે : तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि । એટલે મમ્મટના મત મુજબ કાવ્ય શબ્દાર્થનું બનેલું હોય, અદોષ હોય, ગુણયુક્ત હોય અને સામાન્યતઃ સાલંકાર જ હોય. આ વ્યાખ્યા કાવ્યરચનાના પ્રારંભકને દિશાસૂચન કરે છે, પણ તેને શાસ્ત્રીય ન ગણી શકાય. રમણીયતાની જેમ કવિતા પણ કવિએ કવિએ, કૃતિએ કૃતિએ નવાં રૂપ ધારણ કરે છે. કવિતામાં શબ્દ, અર્થ, લય, છંદ, ભાવ, રસ, વિચાર વગેરે તત્ત્વોને પૂરતો અવકાશ છે.

કવિતાનું સ્થૂળ ઉપાદાન અર્થમય શબ્દ છે, પણ તેનું સૂક્ષ્મ ઉપાદાન આ સ્થૂળ ઉપાદાન દ્વારા વ્યક્ત થતું હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. रमणीयार्थ प्रतिपादकः शब्द' ને કવિતા કહેનાર જગન્નાથ શબ્દની જ આ મહત્તા વ્યક્ત કરે છે. પ્રાશ્ચાત્ય કવિ વિવેચક કોલરિજની વ્યાખ્યા - 'Poetry is best words in the best order' માં પણ વાત તો કવિતાના બાહ્ય ઉપાદાનની જ છે.

કવિતાના આંતર ઉપાદાન તરીકે સમગ્ર વિશ્વ, મનુષ્ય, મનુષ્યની વિવિધ ઊર્મિઓ, વિચારો, તરંગો વગેરેને ગણાવી શકાય. વર્ડઝવર્થે કવિતાને 'the breath and finer spirit of all knowledge' તરીકે ઓળખાવી સમસ્ત જ્ઞાનને કાવ્યવિષય માન્યું છે. તો બીજી બાજુ મેથ્યુ આર્નોલ્ડે કવિતાને જીવનની સમીક્ષા કહી છે. કેટલાક વિદ્વાનો કવિતામાં ઊર્મિનું પ્રાધાન્ય માને છે તો કેટલાક વિચારનું. કવિતામાં ઊર્મિ અને વિચાર બંનેનું ઉચિત સ્થાન છે જ. એબરક્રોમ્બીએ કહ્યું છે તેમ જીવનનો કોઈપણ અનુભવ કવિતાનો વિષય બની શકે.

કવિતાના સર્જનમાં બુદ્ધિ વ્યાપાર પણ પ્રવર્તે છે. આનંદશંકર ધ્રુવ તેને કલ્પના વ્યાપારની કોટિનો ગણે છે. તેઓ કવિતાને આત્માની કલા કહે છે અને તે આત્માની બધી જરૂરિયાતોને સંતોષે એવી હોય છે એમ જણાવે છે. કાવ્યરસિક તો કવિતામાંથી રમણીયતા સૌન્દર્ય શોધતો હોય છે. 'वाक्यं रसात्मसम् काव्यम्' એવી વ્યાખ્યામાં કે આપણે ઉપર ઉલ્લેખ જગન્નાથની વ્યાખ્યામાં પણ કાવ્યના આ ગુણ ઉપર જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કોલરિજ કવિતાના પરિણામ તરીકે સૌન્દર્યમયતા અને આનંદપ્રદતાને ગણાવે છે. કવિતા વિશે 'Nothing is poetry unless it transports' એમ જે કહેવાયું છે તેમાં પણ આ તત્ત્વોનો નિર્દેશ જોઈ શકાય.

કવિતાનાં અનેક પ્રયોજનો ગણાવાયાં છે પણ તેમાં આનંદ આપવાનું પ્રયોજન મુખ્ય છે એ વિશે મતભેદ નથી. કાવ્ય વાંચતી વખતે તેનો આસ્વાદ કરવાનો આપણો હેતુ હોય છે. કાવ્યનો પૂરો આસ્વાદ મેળવવા તેને બરોબર સમજવું પડે. કેટલીક વાર કાવ્ય પૂરું ન સમજાય તો પણ આપણને તે ગમે છે એક વિવેચકે કહ્યું છે તેમ You can often enjoy a peom without fully understanding its meaning. આ સાચું હોવા છતાં કાવ્યનો પૂર્ણ આસ્વાદ મેળવવા કાવ્યને સમજવું જરૂરી છે.

કાવ્યને બરાબર સમજવા માટે તેને ત્રણચાર વાર ધ્યાનથી વાંચવું જોઈએ. કાવ્યનું પ્રત્યેક પઠન એવી રીતે થવું જોઈએ કે તેમાંથી કાંઈને કાંઈ નવું પામી શકાય. આપણે જેનું પઠન કરતાં

હોઈએ એ કાવ્ય જો ઉત્તમ હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સાથે તન્મય થઈ શકાય. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ "કવિતા વાંચવામાં સૌથી મુખ્ય વિવેક આ કરવાનો છે : કૃતિ કવિતા બનવા પામી છે કે નહીં ! પદ્ય જોઈને ભોળવાઈ જવાનું નથી. રચનાની નેમ માહિતી આપવાની છે કે સુંદરતાના અનુભવ દ્વારા આનંદ આપવાની, રસનિમગ્ન કરવાની છે ? - એ જોવાનું છે. અનેક નમૂનાઓનો પરિચય કરતાં કરતાં આ વિવેકશક્તિ ખીલે છે. ધીમે ધીમે એ વસ્તુ સમજાય છે કે રસાસ્વાદ કરાવવા તાકતી શબ્દ રચના જુદી જ - ચમત્કારક હોય છે. કવિતા સુધી પહોંચનાર શબ્દરચનાના વિશેષો પકડવાની તાલીમ ધીમે ધીમે, અનેક કૃતિઓના પરિચયને પરિણામે, સાંપડે છે." (કવિતા વાંચવાની કળા, પૃ. ૬, ૭)

કાવ્યપઠન કેવી રીતે કરવું જોઈએ એ વિશે નિરંજન ભગતે 'કવિતા કાનથી વાંચો' પુસ્તિકામાં ત્રણ રીતો દર્શાવી છે તેમના મતે પહેલાં તેનું ગેય પઠન, પછી વારંવાર અર્ધગેય, અને અંતે અગેય પઠન કરવું જોઈએ. કાવ્યપઠન કેવું હોવું જોઈએ અને એ દ્વારા શું પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એ દર્શાવતાં તેમણે લખ્યું છે : "કાવ્યસમગ્રનો અર્થ(જે કાવ્યના સૌ શબ્દોના અર્થોના સરવાળાથી કંઈક વિશેષ અને કંઈક અન્ય હોય છે તે અર્થ), કાવ્યખંડોનો અર્થ, શબ્દસમૂહોનો અર્થ, શબ્દેશબ્દનો અર્થ, હૃદય-બુદ્ધિ-આત્મા માટેનો અર્થ - આ સૌ અર્થોને અનુસરીને એમને અનુરૂપ, અનુકૂળ અવાજ, લય, આરોહ-અવરોહ, સ્વરભાર, વિરામ, મૌન આદિ દ્વારા વિવેકપૂર્વક, ઔચિત્યપૂર્વક, સમજપૂર્વક, સૂઝપૂર્વક, ધ્યાનપૂર્વક કવિતાનું પઠન કરવાનું છે. પઠન એ સમાધિ છે, રસસમાધિ છે. કવિતાનું પઠન એ સર્જન છે, સર્જનનો અનુભવ છે. વળી વાચક, ભાવક જ્યારે કોઈપણ કાવ્યનું પઠન કરે છે ત્યારે જ એક અર્થમાં એ કાવ્ય અસ્તિત્ત્વમાં આવે છે, એ કાવ્યનું સર્જન થાય છે... સુંદર પઠન થાય ત્યારે જ એનો સાચો રસાસ્વાદ થાય છે. કવિતાનું પઠન એક કળા છે, શ્રમસાધ્ય અને કાષ્ટસાધ્ય કળા છે, દુઃસાધ્ય અને દુર્લભ કળા છે." ('કવિતા કાનથી વાંચો, પૃ. ૧૯,૨૦)'

ઉમાશંકર જોશી પણ કહે છે કે કવિતા કેવળ આંખ, કાન, લાગણી કે બુદ્ધિ વડે વાંચવાની નથી, લોહીથી વાંચવાની છે, સમગ્ર સંવિત, તંત્રથી સંવેદવાની છે. કાવ્યના આસ્વાદની પ્રક્રિયાને પૂરેપૂરી પામવી મુશ્કેલ છે. છતાં એને વિશે એમ કહી શકાય કે પ્રથમ તેનાં વિવિધ અંગોનું દર્શન થાય છે, પછી તે પ્રત્યેક અંગના સૌન્દર્યનો બોધ થાય છે, અને અંતે સમગ્ર કૃતિનું ભાવક આકલન કરી રહે છે

ઉમાશંકર જોશી પણ કહે છે કે કવિતા કેવળ આંખ, કાન, લાગણી કે બુદ્ધિ વડે વાંચવાની નથી, લોહીથી વાંચવાની છે, સમગ્ર સંવિત, તંત્રથી સંવેદવાની છે. કાવ્યના આસ્વાદની પ્રક્રિયાને પૂરેપૂરી પામવી મુશ્કેલ છે. છતાં એને વિશે એમ કહી શકાય કે પ્રથમ તેનાં વિવિધ અંગોનું દર્શન થાય છે, પછી તે પ્રત્યેક અંગના સૌન્દર્યનો બોધ થાય છે, અને અંતે સમગ્ર કૃતિનું ભાવક આકલન કરી રહે છે. પ્રથમ બે તબક્કાઓ માટે વસ્તુલક્ષી ધોરણો દર્શાવવાં શક્ય છે. કવિતાના સ્વરૂપનું, તેના ઘટક તત્ત્વોનું અને કાવ્યસૌંદર્યના સર્જનમાં તેમના ફાળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં- કવિતાની સમજ વિકસે છે અને પછી કવિતાનો રસાસ્વાદ શક્ય બને છે.

કવિતાની તપાસમાં પ્રથમ આવે છે શબ્દ. શબ્દ કવિતાનું બાહ્ય ઉપાદાન છે. કવિતામાં પ્રયોજાયેલ શબ્દનું ઘણું મહત્ત્વ છે. કવિતામાં પ્રયોજાયેલ શબ્દમાં ચોકસાઈ, સૂચકતા, સામર્થ્ય અને સમુચિતતા હોવા જરૂરી છે. કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલ શબ્દ કાવ્યના સંદર્ભમાં કેટલો ઉચિત છે તે તપાસવું જોઈએ. કવિ પોતાની કલાસૂઝથી શબ્દ પાસેથી કેવું અને કેટલું કામ કઢાવે છે તે પણ આપણે જોવું જોઈએ. કવિતામાં પ્રયોજાયેલ શબ્દનો અર્થ એ માત્ર શબ્દકોશનો અર્થ નથી હોતો. કવિ પોતાની પ્રતિભાથી શબ્દનો નવો અર્થસંદર્ભ પ્રગટાવે છે, નવી અર્થચ્છાયા ઉપસાવે છે. ખૂબ જાણીતું ઉદાહરણ જોઈએ. મીરાંની એક કાવ્યપંક્તિ 'મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું'માં 'હંસલો' અને 'દેવળ' શબ્દના અર્થ બદલાઈ જાય છે. એક જ અર્થ આપતા અનેક પર્યાયોમાંથી સમર્થ કવિ જે શબ્દ પ્રયોજે છે તે સૌથી વધુ ઉચિત હોય છે. કવિએ પ્રયોજેલ શબ્દને સ્થાને તેનો કોઈપણ પર્યાય મૂકવાથી કાવ્યસૌંદર્ય ખંડિત થવાનું. સુન્દરમ્‌ના પ્રસિદ્ધ મુક્તકની પ્રથમ પંક્તિ - 'તને મેં ઝંખી છે'-માં 'ઝંખી' શબ્દની જે તાકાત છે તે તેના કોઈપણ પર્યાયમાં આવી શકે તેમ નથી.

શબ્દનો વાચ્યાર્થ હોય છે તેમ સૂચિતાર્થ પણ હોય છે. કવિતામાં આ સૂચિતાર્થનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. તેને વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિ પણ કહેવામાં આવે છે. વ્યંજનાપૂર્ણ કાવ્યને ધ્વનિકાવ્ય અર્થાત્ ઉત્તમ કાવ્ય માનવામાં આવે છે. કવિતાનો શબ્દાર્થ પામ્યા પછી તેનો વ્યંગ્યાર્થ પામવા પણ ભાવકે મથવું જોઈએ. ઉમાશંકર જોશીના કાવ્ય 'બળતાં પાણી'નો વાચ્યાર્થ તો સરળતાથી સમજી શકાય છે. નિકટમાં સળગતા પર્વતને ન છૂટકે ત્યજીને નદીએ સમુદ્રના વડવાગ્નિને બુઝાવવા જવું પડે છે એ વાત પામવાથી કાવ્યને પૂરું પામી શકાતું નથી. તેનો વ્યંગ્યાર્થ વિશેષ મહત્ત્વનો છે. અહીં એક સ્પષ્ટતા કરી લેવી જોઈએ. કવિતાનો વ્યંગ્યાર્થ માત્ર એક જ નથી હોતો. વ્યંગ્યાર્થ તો અનેક હોઈ શકે. ભાવકે

ભાવકે તે ભિન્ન હોઈ શકે. એક વ્યંગ્યાર્થ સાચો અને બીજો ખોટો એમ પણ ન કહી શકાય. કવિ જેટલો સમર્થ, કાવ્ય જેટલું ઉત્તમ, તેટલી વ્યંજનાની ત્રિજયાઓને વિસ્તરવાની શક્યતા વિશેષ સંદિગ્ધતા (ambiguity)નું પણ કવિતામાં સ્થાન છે. તે નિયંત્રિત અને હેતુપૂર્ણ હોય તો કાવ્ય અર્થનાં ઊંડાણોને તાગી શકે..

કવિતા શબ્દની કલા છે. કવિ શબ્દનો કસબી છે. એણે કરેલી શબ્દની યોજના શબ્દની બધી શક્યતાઓનો કસ કાઢે છે એટલું જ નહિ શબ્દના અર્થને, તેના મૂળ સંકેતો જાળવવા ઉપરાંત નવા નવા સંદર્ભો દ્વારા વધુ સંકેતો સમર્પે છે. મનુષ્યજીવનની પ્રત્યેક પરિસ્થિતિને તથા માનવમનની સૌ અવસ્થિતિને કવિતા અવગત કરે છે. કવિતાને માનવ અનુભવની વાઙ્મય અભિવ્યક્તિ કહી શકાય. અલબત્ત, કવિનું અતિ અંગત સંવેદન કાવ્યમાં બાધક નીવડી શકે. સ્વાનુભવને વ્યાપક પરિપાટી અર્પવાની ક્રિયાને સાધારણીકરણ કહી શકાય. કવિતામાં આવનારો માનવઅનુભવ સાધારણીકૃત હોય છે. સાધારણીકરણ થવા છતાં કવિના અનુભવનું આગવાપણું કવિતામાં પૂરેપૂરું લુપ્ત થતું નથી. કવિ પોતાના આગવા વિશિષ્ટ અનુભવને ભાવક હૃદયમાં સંક્રાન્ત કરવા સાદૃશ્યોનો આશ્રય લે છે. એ માટે તે ઉપમાદિ સાદૃશ્ય મૂલક અલંકારો, કલ્પનો, પ્રતીકો વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. કવિતાની વાણી કલ્પનાત્મક હોવાથી કલ્પનસર્જક હોય છે. કલ્પનોને કારણે કવિતા ચિત્રાત્મક બનતી હોય છે કવિતાની ગતિશીલ ચિત્રાત્મકતા વાણીના લયને આભારી છે. કવિતાની વાણી લયાત્મક-લયાન્વિત હોય છે. સાધારણીકૃત માનવઅનુભવની કલ્પનાત્મક અને લયાત્મક વાણીમાં અભિવ્યક્તિ તે કવિતા એમ કહી શકાય. કવિતામાં અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિનું એવું અદ્ભુત સંયોજન થાય છે કે બંનેને અલગ તારવવાં દુષ્કર બની જાય.

કવિતા શબ્દની કલા છે. કવિ શબ્દનો કસબી છે. એણે કરેલી શબ્દની યોજના શબ્દની બધી શક્યતાઓનો કસ કાઢે છે એટલું જ નહિ શબ્દના અર્થને, તેના મૂળ સંકેતો જાળવવા ઉપરાંત નવા નવા સંદર્ભો દ્વારા વધુ સંકેતો સમર્પે છે. મનુષ્યજીવનની પ્રત્યેક પરિસ્થિતિને તથા માનવમનની સૌ અવસ્થિતિને કવિતા અવગત કરે છે. કવિતાને માનવ અનુભવની વાઙ્મય અભિવ્યક્તિ કહી શકાય

આપણે જોયું તેમ કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન આનંદ છે. ઉમાશંકર જોશીએ કહ્યું છે તેમ "આનંદ સ્વયં અહેવાલમાં ઊતરવો શક્ય નથી, આનંદ તો કલાકૃતિના અનુભવની ક્ષણે જ સાક્ષાત્ કરવાની વસ્તુ છે. અહેવાલ આપવા બેઠા ત્યાં પેલું વસ્તુ અને રીતિ, દર્શન અને આકૃતિ એ દ્વન્દ્વ ડોકિયાં કરવા માંડયું અને એણે વિવેચનનો પીછો પકડવાનું ક્ષણવાર પણ છોડ્યું નથી. વિવેચનની આ મર્યાદા છે.") 'કવિની સાધના', પૃ. ૧૭૩)

વિવેચનની આ મર્યાદા છે એટલે કવિતા વિષયક ગમે તેટલાં વિવેચન કરતાં કવિતાનું મૂલ્ય વિશેષ છે. કવિતાને સમજવામાં, એનો આસ્વાદ કરવામાં કવિતાનું વાચન વધુ મદદરૂપ થઈ શકે. કોલરિજ તાત્કાલિક આનંદ આપવાના હેતુને કાવ્યનું વ્યાવર્તક લક્ષણ માને છે. કાવ્યની વ્યાવર્તક વિશેષતા એ એની અનન્ય આકૃતિ, આકાર કે રૂપ છે. કવિતાનું કાર્ય આનંદ આપવાનું છે- નિર્ભેળ, નિર્વ્યાજ આનંદ. જીવનમાં અન્યત્ર મળતા આનંદથી એ આનંદ ભિન્ન અને ઉચ્ચ કોટિનો છે. એ કલાનો આનંદ છે. એમ કહેવાય છે કે જેના દ્વારા આનંદસૌંદર્યની અનુભૂતિ થાય એવી શબ્દરચના એ કવિતા. એ ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં સંભવી શકે.

માનવહૃદયને તરત જ અસર કરી જનાર (સદ્યઃસ્પર્શી), ચમત્કાર જેવી જે વસ્તુ અનેક પ્રકારની કૃતિઓમાં, અનેક રીતે, અનેક રૂપે, વધારે-ઓછા પ્રમાણમાં રહેલ હોય છે તેને આપણે કાવ્યત્વ (the poetic element) કહીશું. ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમાં ભિન્ન ભિન્ન કાવ્યસ્વરૂપો ઉદ્ભવી ખીલેલાં છે. એમાં મુખ્ય છે મહાકાવ્ય, આખ્યાનકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય વગેરે. આધુનિક કાળમાં વિશેષ પ્રમાણમાં ઊર્મિકાવ્યો લખાય છે. ઊર્મિકાવ્યના પ્રભાવનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કવિતાનું જે ઉપાદાન છે એ માનવ અનુભવ મૂળમાં સંવેદનાત્મક એટલે લાગણી કે ઊર્મિમય હોય છે.

માનવઅનુભવ કવિતાનું આંતર ઉપાદાન છે અને અર્થવત્ શબ્દ એનું બાહ્ય ઉપાદાન છે. શબ્દ અને અર્થના સહિતત્વને કાવ્ય કહેનાર પ્રથમ આલંકારિક ભામહે 'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्' એવી ટૂંકી વ્યાખ્યા આપેલી. શબ્દ અને અર્થના સહિતપણાની વાત બીજા કાવ્યાચાર્ય કુંતકે કુશળતાપૂર્વક કહી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કાવ્યના પ્રશ્નો કાવ્ય, કવિ અને ભાવક ત્રણેને સ્પર્શે છે. આ હકીકતથી સભાન કુંતકે કાવ્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે :

शब्दार्थौ सरितौ वक्रकवि व्यापारशालिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाहलादकारिणि ॥

કવિવ્યાપાર-કવિકર્મકૌશલ પર કુંતકે ભાર મૂક્યો છે એમાં એની સૂઝ વરતાય છે. કાવ્યની વ્યાખ્યામાં કવિની સાથે તદ્વિદ એટલે કાવ્યવિદ ભાવકનો ઉલ્લેખ કરી કુંતકે તેનો જે મહિમા કર્યો છે એ મહત્ત્વનો છે. રાજશેખરે પણ પ્રતિભાના કારયિત્રી

અને ભાવયિત્રી એવા બે પ્રકાર પાડી ભાવકનું ઉચિત ગૌરવ કર્યું છે. કવિતાના ભાવન માટે ભાવકને કાવ્યશાસ્ત્ર અને અન્ય શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જરૂર ઉપકારક નીવડે,પણ કવિતાના ભાવન માટે વિદ્વત્તા કરતાં સહૃદયતાની વધુ જરૂર છે. 'ધ્વન્યાલોક'માં અભિનવગુપ્ત કહે છે તેમ સતત કાવ્યાનુશીલનથી જેમની મનોવૃત્તિ સ્વચ્છ દર્પણના જેવી બની હોય છે ને જેમણે કવિએ વર્ણવેલા કાવ્યવસ્તુની સાથે પોતાની ચિત્તવૃત્તિને અભિન્ન બનાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે તેઓ જ સહૃદય કહેવાય.

કાવ્યનું ભાવન એટલે શું ? કવિ પોતાના દર્શનને અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ કરવા વિવેક અને ઔચિત્યપૂર્વક શબ્દ પસંદગી કરે છે તે જ રીતે ભાવકે કવિપ્રયુક્ત શબ્દે શબ્દને અવગત કરી કવિના દર્શનને પામવાનું હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો કાવ્યનું અનુભાવન એટલે એનું પુનઃ નિર્માણ. કાવ્યકૃતિ કોઈપણ વાચક આગળ પોતાનું હાર્દ ખોલવા તત્પર હોય છે જ, પણ વાચકની તત્પરતા ઉપર એ અનાવરણનો આધાર છે. કાવ્યનો કેન્દ્રસ્થ ભાવ તો ભાવક પકડી શકે પણ એ કેન્દ્રને આધારે એણે પોતે પોતાને માટે અનેક ભાવવર્તુળો દોરવા પડે છે. ભાવક જેટલો વધુ સજ્જ તેટલી તેની ત્રિજ્યા મોટી અને એનું ભાવવર્તુળ વિશાળ. કાવ્યના સંપર્કથી જેની ચેતનાની સકલ પદ્મપાંખડી વિકસી ઊઠે અને જે આનંદસ્વરૂપ બની રહે એ જ સાચો સચેતસ. ભાવક માટે આચાર્ય વિશ્વનાથે સંભવતઃ આ અર્થમાં જ 'સચેતસ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. કવિતાના સાચા ભાવક થવા માટે કવિતાની સમજ મેળવવી જરૂરી છે.

કાવ્યનો કેન્દ્રસ્થ ભાવ તો ભાવક પકડી શકે પણ એ કેન્દ્રને આધારે એણે પોતે પોતાને માટે અનેક ભાવવર્તુળો દોરવા પડે છે. ભાવક જેટલો વધુ સજ્જ તેટલી તેની ત્રિજ્યા મોટી અને એનું ભાવવર્તુળ વિશાળ. કાવ્યના સંપર્કથી જેની ચેતનાની સકલ પદ્મપાંખડી વિકસી ઊઠે અને જે આનંદસ્વરૂપ બની રહે એ જ સાચો સચેતસ

કવિ પોતાની કલાસૂઝથી શબ્દ પાસેથી કેવું અને કેટલું કામ કઢાવે છે તે કાવ્યના સીધા સંપર્કથી જ સમજી શકાય. શબ્દનો ખ્યાલ કરતાં એનો સંદર્ભ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ભાષાને વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજતો કવિ સમૃદ્ધ સંદર્ભયોજના કરે છે. કવિના શબ્દના સંદર્ભની વિશેષતા જ કાવ્યના અર્થ અંગેના મતાંતરોની શક્યતા સર્જે છે. કાવ્યનો સંદર્ભ એટલે અમુક પંક્તિ કે પંક્તિખંડનો સંદર્ભ નહિ પણ સમગ્ર કૃતિનો સંદર્ભ. વળી કૃતિમાંથી ઊઠતા સંદર્ભ સાથે વાચકના ચિત્તમાં રચાતા સંદર્ભોનું સધાયેલું અનુસંધાન પણ કાવ્યાસ્વાદની પ્રક્રિયામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એક જ કૃતિનો જુદા જુદા અભિગમથી આસ્વાદ કરાવી શકાય. પોતાનો અભિગમ જ સાચો છે એમ કહેવું કે પોતાનું અર્થઘટન જ સાચું છે એમ માનવું ઉચિત નથી.

આપણે કાવ્યની ભામહે આપેલી વ્યાખ્યા જોઈ શબ્દ અને અર્થ મળીને કાવ્ય થાય છે એટલો સાદો એનો મતલબ નથી, પરંતુ શબ્દ અને અર્થનું અપૂર્વ, વિશિષ્ટ સહિતત્ત્વ, સંહતિ તે કાવ્ય એવો એનો અભિપ્રાય છે. ભામહ 'કાવ્લંકાર'માં તો કહે છે : 'વક્ર શબ્દ અને અર્થવાળી ઉક્તિ એ જ વાણીનું ઈષ્ટ સૌંદર્ય છે.' ભામહમાંથી વક્રતાની પ્રેરણા લઈ કુંતકે વક્રોક્તિ સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. શબ્દ અને અર્થના સાહિત્ય વિશે એ કહે છે કે બધી બાબતથી સમાન ગુણવાળા બે મિત્રો જેમ એકબીજાની શોભા વધારે છે તેમ શબ્દ અને અર્થ (કાવ્યમાં) પરસ્પરની શોભા વધારતા હોય છે. કુંતક કાવ્યમાં જે વિશિષ્ટતાનો આગ્રહ રાખે છે તે છે વક્રતા. તે માને છે કે શબ્દ અને અર્થ બંને અલંકાર્ય છે. એ અલંકારિત્વ એ બંનેના વિચિત્ર વિન્યાસમાં વક્રોક્તિમાં રહેલું છે, જે આહ્લાદકારક છે એને જ 'વૈદગ્ધ્યભંગીભણિતિ' કહે છે, વૈદગ્ધ્ય એટલે કવિકર્મકૌશલ તેની ભંગી એટલે શોભા, ભણિતિ એટલે ઉક્તિ. વક્રોક્તિ એટલે વૈચિત્ર્યપૂર્વકની ઉક્તિ કુંતકની દૃષ્ટિએ કાવ્યનો પ્રાણ છે. શબ્દમાધુર્ય પ્રત્યે આપણું મન આકર્ષાય છે પરંતુ કાવ્યનું અસલી સૌંદર્ય સિદ્ધ થાય છે તેની અર્થસંપત્તિથી. કવિ શબ્દના કોશગત અર્થ પાસે કામ લેવા ઉપરાંત એમાં પોતાના વિશિષ્ટ સંકેતો ઉમેરે છે. શબ્દરચનાની અમુક ચોક્કસ રીતિમાંથી કવિતાની બાની (diction) નીપજે છે. કવિનો શબ્દાર્થ ઉચિત, યથાર્થ અને સમર્થ હોવો જોઈએ. શબ્દમાધુર્ય જળવાય અને શબ્દની અર્થસમર્પણની શક્તિનો પણ કસ કઢાય તથા ઊંચું કાવ્યત્વ સિદ્ધ થાય એ ઘટના વિરલ હોય છે.

કવિતાનું કામ સૌંદર્યનિર્માણ દ્વારા આનંદાનુભવ કરાવવાનું છે, એટલે એવી કાવ્યકૃતિને કલાકૃતિ કહી શકાય જે સૌંદર્ય સંપન્ન અને આહ્લાદકારી હોય. કાવ્યચર્ચાનો પ્રાણપ્રશ્ન એ છે કે કાવ્યને સૌંદર્ય અર્પનારું તત્ત્વ કયું છે ? આનો સર્વસ્વીકૃત ઉત્તર મળવો શક્ય નથી.

જો શબ્દનું નાદતત્ત્વ અલંકારના ક્ષેત્રમાં આવતું હોય તો આપણે ત્યાં અલંકારનો સૌંદર્યવિધાયક તરીકે જ નહિ, અમુક રીતે કાવ્ય તરીકે સ્વીકાર થયો છે. અલંકારનું કાવ્યમાં શું સ્થાન છે એ વિશે ભારતીય તેમ જ પ્રાશ્ચાત્ય વિવેચકોએ ઘણી ચર્ચા કરી છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનો એ વાત પર સંમત છે કે અલંકાર કાવ્યનું બાહ્ય તત્ત્વ નથી પણ આંતરતત્ત્વ છે. લોકોત્તર કવિવાણી અલંકૃતા જ હોય છે, વિશિષ્ટ જ હોય છે.

કવિતામાં શ્રાવ્ય શબ્દનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કાવ્યમાં આવતો કોઈ શબ્દ એકલો અટૂલો નથી હોતો. શબ્દના અવાજથી શ્રવણસુભગતા સાથે લયાન્વિતિ પણ સધાય છે. કવિતામાં છંદ-લય મહત્ત્વનાં ઘટકો છે. છંદનો નિયત લય અને શબ્દોચ્ચારણનો સહજ લય એ બેની સંયોજનાથી જે લયસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે તેનો કાવ્યનિર્માણમાં મહત્ત્વનો ફાળો છે. છંદોલયની સમજ કવિતાને પામવામાં ઉપકારક નીવડી શકે. શબ્દસર્જિત પ્રાસ અને લય કવિતાનાં મહત્ત્વનાં ઘટકતત્ત્વો છે. 'શબ્દમાધુર્ય', 'લયમાધુર્ય' જેવા પ્રયોગો તેને અંગે જ થાય છે. ભાષા-લયમાં જે ભાર આવે છે તે વિચાર, લાગણી કે કલ્પનાના બળનો-અર્થપૂર્ણ ભાર હોય છે. એ અર્થને યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરવામાં જ લયની સાર્થકતા છે.

અર્થાનુકૂલ લય પ્રકટાવવો એ કવિનું કામ છે, પણ છંદ એના બંધારણને લીધે, વિવિધ મુદ્રાને ઝીલવાની એની ગુંજાયશને લીધે એમાં સહાયક નીવડે છે. કવિચિત્તમાં થતા કાવ્યના સહજ સ્ફૂરણ સાથે જ તેનો લય પ્રકટે છે. કાવ્ય અને કાવ્યલય સહજન્ય છે. કવિનો અનુભવ લયનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરે છે. કાવ્યમાં પ્રયુક્ત શબ્દનો અવાજ બે કાર્ય કરે છે. લય નિર્મિત અને લાલિત્યસર્જન. વર્ણસૌંદર્યસર્જનની વિવિધ રીતોને શબ્દાલંકાર કહેવામાં આવે છે. પ્રાસ કેવળ વર્ણચમત્કારની યુક્તિ કે રીતિ જ નહિ, પણ કડી કે શ્લોકની પંક્તિઓને સાંકળનાર તથા પરસ્પરના અનુસંધાનના સંસ્કારથી કૃતિનું એકત્વ સિદ્ધ કરનાર કાવ્યનું એક અંગ છે. પ્રાસ સિવાયના શબ્દાલંકારોમાં વર્ણાનુપ્રાસ અને યમક આવે છે. માધુર્ય અને ઓજસ જેવા ગુણો વર્ણના બળે જ કાવ્યમાં ઉત્કર્ષ પામે છે.

કાવ્યાસ્વાદ માટે ભાવકે કાવ્યના ઘટકાંશોને પૃથક્ પૃથક્ તપાસી છેલ્લે કૃતિના સમગ્ર સૌંદર્યનો વિચાર કરવો જોઈએ. જુદા જુદા અંશોનો કાવ્યના સૌંદર્યવિધાનમાં શો ફાળો છે તે તેણે દર્શાવવું જોઈએ. સમગ્ર કૃતિ આપણા ચિત્ત પર કેવી છાપ મૂકી જાય છે તે પણ જણાવવું જોઈએ. કાવ્યનું ગુણદર્શન રસદર્શન કરાવવાની સાથે સાથે તેમાં જો કોઈ દોષ હોય તો તેનો નિર્દેશ પણ કરવો જરૂરી છે

પોતાના કાવ્યાત્મક અનુભવને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા કવિ કલ્પન-પ્રતીકનો વિનિયોગ પણ કરે છે. કવિતાની વાણી કલ્પનાત્મક હોઈ ચિત્રનિર્માણક્ષમ બને છે. શબ્દ દ્વારા સર્જાતું માનસચિત્ર એ જ કલ્પન છે. કલ્પન અને પ્રતીક પરસ્પર સંકળાયેલાં છે. પ્રતીક મૂળભૂત રીતે તો કલ્પન જ હોય છે. એ કલ્પન તેની વિશિષ્ટ ઉપસ્થિતિ તથા સંદર્ભને કારણે પ્રતીક બને છે. કાવ્યમાં પ્રયોજિત કલ્પનો-પ્રતીકો શોધવાં અને તેમની અર્થચ્છાયાઓ સ્પષ્ટ કરવી કાવ્યના આસ્વાદ માટે આવશ્યક છે.

આધુનિક કવિઓ કાવ્યમાં પ્રતીક, કલ્પનની જેમ ક્યારેક ક્યારેક પુરાકલ્પન(મિથ)નો વિનિયોગ કરતા હોય છે. ઈતિહાસ, પુરાણાદિનાં પાત્રો, પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિઓમાંથી કોઈ વસ્તુ (થીમ) ઉપાડીને રચાનાર કલ્પનને સામાન્ય રીતે પુરાકલ્પન કહે છે.

કવિતાનાં મુખ્ય ઘટક અંગો બે શબ્દ અને અર્થ. શબ્દકાવ્યનું ઉપાદાન છે. આપણે કવિના શબ્દથી આરંભી શબ્દની શક્તિ, છંદ-લય, અલંકાર, પ્રાસ, કલ્પન, પ્રતીક, પુરાકલ્પન વગેરે કાવ્યના ઘટકાંગોની ચર્ચા કરી. એમાં કાવ્યની આકૃતિ આકારનો ઉમેરો કરી શકાય. કાવ્યનો આકાર એટલે શબ્દ અને અર્થની સહસ્થિતિ, કાવ્યગત શબ્દાર્થની સંકુલ એકતા. આવી એકતા કાવ્યકૃતિને કલાકૃતિ બનાવે છે.

કાવ્યાસ્વાદ માટે ભાવકે કાવ્યના ઘટકાંશોને પૃથક્ પૃથક્ તપાસી છેલ્લે કૃતિના સમગ્ર સૌંદર્યનો વિચાર કરવો જોઈએ. જુદા જુદા અંશોનો કાવ્યના સૌંદર્યવિધાનમાં શો ફાળો છે તે તેણે દર્શાવવું જોઈએ. સમગ્ર કૃતિ આપણા ચિત્ત પર કેવી છાપ મૂકી જાય છે તે પણ જણાવવું જોઈએ. કાવ્યનું ગુણદર્શન રસદર્શન કરાવવાની સાથે સાથે તેમાં જો કોઈ દોષ હોય તો તેનો નિર્દેશ પણ કરવો જરૂરી છે. કવિતાનો વિષય કયો છે, તેનો પ્રકાર કયો છે, તેમાં કયો રસ છે એ બધું પણ આસ્વાદકે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. કવિતામાં કયો રસ છે તે દર્શાવીને અટકી ન જતાં તે રસ કવિએ કેવી કુશળતાથી નિષ્પન્ન કર્યો છે તે દર્શાવવું જોઈએ. કવિતાનો આસ્વાદ કેવી રીતે કરાવવો એ વિશે આ તો થોડાંક સૂચનો માત્ર છે. કાવ્યાસ્વાદની કોઈ એક જ ચોક્કસ પદ્ધતિ નથી. કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોના જુદા જુદા કાવ્યમર્મજ્ઞોએ આસ્વાદ કરાવેલા છે. ઉત્તમ કાવ્યાસ્વાદોનું પરિશીલન કરવાથી ભાવકની સજ્જતા ઉત્તરોત્તર વધતી હોય છે.

૧૦, શુકન વિલાઝ, બકેરી સિટી, ટાગોર માર્ગ,
વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૧
મો. ૯૯૨૫૧૫૯૭૫૧

આધુનિક વિજ્ઞાનથી વિકાસ !!

– પરમાનંદ મા. ગાંધી

આજે કેટલાકની સમજણ છે કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં માણસે અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે. અદ્ભુત મોબાઈલ કે જે હજારો માઈલ દૂર હોવા છતાં વોટ્સએપથી પોતાની વ્યક્તિ સાથે પોતીકાપણાનો અહેસાસ કરાવી શકે છે. કોમ્પ્યુટર અને તેમાંય વળી રોબોટ (માનવયંત્ર)ની નિર્મિતિ એ તો આધુનિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિની પરાકાષ્ઠા છે. અને વળી અતિ નાજુક એવા હાર્ટનું ઓપરેશન તેનાથી થઈ શકે છે !

ચંદ્રની ધરતી ઉપર માનવે પગ મૂક્યો છે અને મંગળના ગ્રહ ઉપર આવાસ માટે બુકિંગ પણ થઈ રહ્યું છે. માનવ સંચાલિત સેંકડો ટનના ઉપગ્રહો અવકાશમાં તરતા મૂકી માનવી વિશ્વભરની માહિતી ઉપલબ્ધ કરી શકે છે.

આધુનિક વિજ્ઞાનની આ અને આવી બીજી ઉપલબ્ધિઓ ન હોત તો માણસ પાંગળો બની ગયો હોત. પરંતુ આ બધી ઉપલબ્ધિઓ માનવી અને સમાજ માટે ઉપકારક હોવા છતાં સમાજ અને માનવીના વિકાસ માટે કેટલી હિતકારી છે, એ એક લાખેણો સવાલ છે.

વિકાસની દૃષ્ટિએ થયેલાં પરિણામોનો વિચાર કરતી વખતે વિકાસની પરિભાષા સમજી લેવી જરૂરી છે. વિકાસ એટલે વૃદ્ધિ - જે વધે છે તે. ઉદાહરણર્થ બીજમાંથી અંકુર ફૂટે છે, તેમાંથી છોડ થાય છે અને છોડમાંથી ફળફૂલથી પલ્લવિત વૃક્ષ થાય છે.

શારીરિક દૃષ્ટિએ પણ વિચારવાનું હોય તો બાળક કિશોર થાય છે, વધીને યુવાન બને છે, અને તેમાંથી વૃદ્ધત્વ પામે છે.

એવી રીતે જીવનમાં વિકાસ એટલે વૃત્તિનું ઔદાર્ય, બીજાના સુખમાં સહભાગી થઈ તેને અગ્રિમતા આપવી. પોતાની શક્તિનો સત્કાર્ય તથા સમાજની સુખાકારી માટે ઉપયોગ કરી, જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને સમાધાનની અનુભૂતિ લેવી.

પરંતુ એક તટસ્થ નિરીક્ષણ કરતાં એવું જણાયું છે કે, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના કારણે ઉપલબ્ધ આવાં સુખના સાધનો હોવા છતાં માનવીને સુખનો-તૃપ્તિનો અમી ઓડકાર નથી. સગવડોમાં આળોટવા છતાં પણ તેને મીઠી નીદર માટે વલખાં મારવાં પડે છે. વિરાટ યંત્રોનો સર્જક માનવી જાણે કે તેણે બનાવેલા યંત્રોનો એક પૂરજો બની ગયો હોય એવું લાગે છે અને સમાજના ભોગવાદી માનસના કારણે માનવી કેવળ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોપભોગમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી તેની ચેતના કુંઠિત થઈ છે.

વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો વિચાર કરવાનો હોય તો કોઈપણ કાળે, કોઈપણ રાષ્ટ્રમાં જે કાંઈ સંશોધનો થયાં છે તે માનવી, સુખ અને શાંતિની અનુભૂતિ લઈ શકે તે માટે થયાં છે. પરંતુ આજે એ વૈજ્ઞાનિકોનાં સંશોધનોનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો છે ?

એવું હોત તો ૬ઠ્ઠી ઑગષ્ટ ઈ.સ. ૧૯૪૫ના રોજ નાગાસાકી અને હીરોસીમા ઉપર અણુ વિસ્ફોટ થયો ન હોત. પરિણામે વિશ્વ આજે વિધ્વંસના આરે આવી ઊભું છે. અણુસ્ફોટે જે તબાહી સર્જી છે તેના વિચાર માત્રથી કંપારી છૂટે છે. અને માનવ સમાજ ભયના ઓથારે જીવે છે.

ભૌતિક સુખનાં સાધનોનાં સંશોધનોના કારણે માનવીની ભોગવૃત્તિ પોષાતી ગઈ છે અને ભતૃહરિએ વૈરાગ્યશતકમાં કહ્યું છે તે મુજબ -

भोगाः न युक्ता वयमेव भुक्तां तपो न तप्त वयमेव तप्ताः
कालो न याता वयमेव याता :
तृष्णा न जिर्णाः वयमेव जिर्णा : ॥

ભોગ તો ભોગવાયા નહીં પણ અમે(કાળથી) ભોગવાઈ ગયા. તપથી તો તપાયું નહીં, પણ દુઃખથી તવાઈ ગયા. કાળ તો ન ખૂટ્યો પણ અમારું આયુષ્ય ખૂટી ગયું. તૃષ્ણા તો જીર્ણ ન થઈ - ઘરડી ન થઈ પણ અમે ઘરડા થઈ ગયા.

આધુનિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિની વકાલાત કરતાં બર્ટ્રાન્ડ રસેલે વિજ્ઞાનથી થયેલા અનેક ફાયદાનું તેમના પુસ્તક The Impact of science on the society માં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ માનવીની ભોગવૃત્તિના કારણે થતાં દુષ્પરિણામો- જેવાં કે વાસના વિકારો, સત્તાની લાલસા, ધિક્કાર, અસહિષ્ણુતા વગેરેનું નિવારણ થઈ શકે છે તેનું તેના પુસ્તકમાં કોઈ ઠેકાણે લખાણ નથી.

વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય તો માનવી ભોગવૃત્તિના કારણે ભાવ શૂન્ય બન્યો, સંકુચિત વૃત્તિથી સ્વાર્થી અને આત્મકેન્દ્રિત બન્યો છે.

જનમાનસમાંથી માનવતા પ્રામાણિક્તા, નીતિમત્તા અને કૃતજ્ઞતા જેવા માનવી મૂલ્યોનો હ્રાસ થયો છે.

આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિની જીવનનાં મૂલ્યોના વિકાસના વિચાર કરવાનો હોય તો કયા ક્ષેત્રોમાં આ તેણે મૂલ્યો વિકસાવ્યા ? શિક્ષણમાં ?

શિક્ષણમાં જાતજાતના ડિગ્રી અને ડિપ્લોમા કોર્સ શરૂ થયા છે. તે જરૂરી પણ છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે કોઈ ઠેકાણે જીવનના ઘડતરનો, જીવનના સંઘર્ષોમાં સામનો કરી શકે તેવા કોર્સ શરૂ થયા છે ? અથવા તો પ્રચલિત શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોમાં તેનો સમાવેશ કરાયો ?

એરિકફ્રોમે તેમના પુસ્તક same societyમાં યુવાપેઢી સાથેના તેમના શિક્ષણના પ્રયોગોના સંદર્ભમાં લખ્યું છે, ‘યુવાનોને કેવળ ઉપભોગના સાધનો ભોગવવામાં રસ છે. જીવન ઉન્નત થાય તે માટે સદવાંચન ઈત્યાદિમાં તેમને બિલકુલ રસ નથી.

એ પુસ્તકમાં તેમણે આધુનિક શિક્ષણની આલોચના કરતાં લખ્યું છે, ‘આ પરિસ્થિતિ કાયમ રહી તો માનવીનો પૂર્ણ વિકાસ સંભવિત નથી. સમાજ રોગિષ્ઠ થશે. તેમાંથી ઉગરવા માટે આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની નિતાંત આવશ્યકતા છે.

શિક્ષણ શાસ્ત્રની જેમ વૈદકશાસ્ત્ર પણ આધુનિક વિજ્ઞાનના પરિણામોથી અછૂત નથી રહ્યું. વધેલી ટેકનોલોજીના કારણે શરીરને જાણે કે તે યંત્ર હોય એમ સમજી તેનાં જુદાં જુદાં અંગોની, તે તે ક્ષેત્રના

નિષ્ણાત ડોક્ટરો મારફતે નાડી ચિકિત્સાને બદલે લેબોરેટરીમાં એક્સરે, સોનોગ્રાફી ઈત્યાદિ વિવિધ સાધનો મારફતે ચિકિત્સા થાય છે અને હૉસ્પિટલો તો મોટાં કારખાનાં જેવી થઈ ગઈ છે. જુદા જુદાં અંગોની સારવાર માટે જુદા જુદા વિભાગ તેના નિષ્ણાત ડૉક્ટરો અને નર્સો-ઓપરેશન થિયેટરો ઈત્યાદિ જોઈને ગંભીર માંદગીમાં પણ હબક ખાઈ ગયેલો દર્દી તેમાં જવાની ના પાડે છે !

આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રગતિની આવશ્યકતા છે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક ટેકનોલોજી વધવાના કારણે તેની ગુણવત્તા વધારવાના બદલે વધુને વધુ ઉત્પાદન કરો, વેચાણ કરો તે માટે જાતજાતની જાહેરાતો અને Buy two, get one free- જેવી તરકીબોથી વસ્તુઓ ખરીદવા માટે લોકોને આકર્ષકવામાં આવે છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસના સંદર્ભમાં વિમલાતાઈ ઠાકરે તેમના એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું, 'આજે આર્થિક હરીફાઈ અને સરખામણી વધતી જાય છે. હજુ વધુ ઉત્પાદનની દોડમાં માનવી, જીવનનું હાર્દ અને મર્મ ભૂલતો જાય છે. બાહ્ય જીવનનું એટલે કે ઉત્પાદનનું સ્તર પ્રતિષ્ઠા આપશે. પણ આતંરિક જીવનનું શું? જીવનનાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનું શું ? આત્મિક શક્તિનો આના લીધે ક્ષય થાય છે તે માટે દરેકે જાગરૂક રહેવાની આવશ્યકતા છે.

ભૌતિક વિકાસની આંધળી દોટમાં માનવી એક તાત્ત્વિક સમજણ ભૂલી જાય છે. જેમ પ્રત્યેક વસ્તુનો કોઈ કાર્યકર્તા હોય છે તેમ, આ વિરાટ સૃષ્ટિ બનાવનાર કોઈ કાર્યકર્તા હોવો જોઈએ. આ સૃષ્ટિનું નિયમ બાહ્ય વિવેકપૂર્ણ સંચાલન કરી આ સૃષ્ટિચક્રને ફેરવનાર કોઈ ચેતનાશક્તિ હોવી જોઈએ.

કઠોપનિષદમાં આવા જ સંદર્ભમાં મંત્ર છે -

भयाद स्याद अग्निस्तपति भयात् .... (કઠ. ૨/૩/૩)

'સમગ્ર વિશ્વ ઉપર શાસન કરનાર પરમતત્ત્વ બધાને નિયંત્રણમાં રાખી તેને નિયમ અનુસાર ચલાવે છે. તેની શક્તિના પ્રભાવથી અગ્નિ અને સૂર્ય તપે છે. ઈન્દ્ર, વાયુ અને મૃત્યુદેવ, બધા જ પોતપોતાનું કાર્ય સાવધાનીપૂર્વક કરે છે.

અલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને પણ આ જ વાત કરતાં તેમની ભાષામાં કહ્યું હતું, 'આ સૃષ્ટિનું નિયમન એક અદશ્ય ચેતનશક્તિ કરી રહી છે. તેના લીધે માનવીનું શરીર તથા આ સમગ્ર દશ્યજગતમાં જડ અને ચેતનની સંયુક્ત સત્તા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બંનેનો સંયોગ છૂટો પડી જાય તો પદાર્થ રહેશે જ નહી.'

શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે, 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धनादी उमावपि' (ગી.અ.૧૩/૧૯) 'પ્રકૃતિ એટલે જડ પદાર્થો અને પુરુષ એટલે કે પરમતત્ત્વ એ અનાદિ છે. તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી. અને આ બંનેના સંયોગથી વિસ્તૃત સમજણ આગળ શ્લોકોમાં છે.

આજ વાતનું સમર્થન કરતાં નામખ્યાત આધુનિક વૈજ્ઞાનિક ફ્રિટમેફ કાપ્રાએ Tao of Physics(પદાર્થ વિજ્ઞાન બ્રહ્મ) નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે, 'ક્વોન્ટમ થિયરીના પરિણામે પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં નવાં તથ્યો નિર્માણ થયાં છે અને વિજ્ઞાનની માન્યતાઓ અને તેનાં વલણો વગેરેને હિંદુધર્મ, બુદ્ધધર્મ, તાઓવાદ, યુગવાદ વગેરેની ધર્મુપરંપરાઓ અને અધ્યાત્મની સામ્યતા છે. તેનું વર્ણન કરતાં તેમણે લખ્યું છે, 'અણુમાંથી પરમાણુનો વિસ્ફોટ જે તીવ્ર ગતિથી થયો તેનો હિંદુધર્મના આરાધ્ય દેવ શિવતાંડવના નૃત્યની તેમને અનુભૂતિ થઈ એવો તેમાં ઉલ્લેખ છે.

પ્રાચીન ધાર્મિક પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમણે લખ્યું છે, તેના લીધે આ સૃષ્ટિ ચેતનવંતી છે. તે આપણું ધારણ -પોષણ કરનારી માતા છે. તેથી તેની સાથે અમુક મર્યાદાઓનું પાલન થવું જોઈએ તે ન થાય તો તે અનૈતિક ગણાતું. પરંતુ આજે આ સૃષ્ટિને આપણી દાસી બનાવવાની- આપણી સેવામાં જોતરવાની ફાયદાવાદીઓ અને ધંધાદારી દૃષ્ટિ આવી ગઈ છે અને અધ્યાત્મની સમજણ આવતાં એ પણ લખ્યું છે કે, 'માણસના જીવનને સભર-સંપન્ન બનાવવાનું, પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરાવવાનું અને આ સૃષ્ટિ સાથે સુસંવાદી જીવન વ્યવહાર બનાવવાનું ક્ષેત્ર અધ્યાત્મનું છે.'

Turning Point પુસ્તકના ઉપસંહારમાં કાપ્રાએ લખ્યું છે, 'જેમ માનવ ચિત્ત છે તેમ સમગ્ર વિશ્વ તથા બ્રહ્માંડ પણ એક ચિત્ત છે. તેને ઈશ્વરની માન્યતા વિશે પણ સરખાવી શકાય. પરંતુ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વ્યક્તિગત નથી. તે ખૂબ વ્યાપક છે અને સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા કરતી ગતિશીલતાનું છે.'

કઠોપનિષદમાં एको वशी सर्व भूतान्रात्मा... 'સર્વ ભૂતમાત્રમાં એ પરમતત્ત્વ વસેલું છે.

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં પણ આ જ ભાવના વ્યક્ત કરતું વર્ણન છે. સમગ્ર વિશ્વ એ ઈશતત્ત્વથી વ્યાપ્ત છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૪માં 'The Great Design-' એ પુસ્તકમાં ચૌદ વૈજ્ઞાનિકોએ તેમનો મત પ્રગટ કરતાં લખ્યું છે, 'આ સંસાર ચેતનારહિત એક મશીન નથી. તેનું નિર્માણ, એક અકસ્માત નથી. પરંતુ બ્રહ્માંડના બધા જ કાર્યક્રમોને એક ચેતનશક્તિ નિયંત્રણ કરી રહી છે. પછી તે શક્તિને ગમે તે નામ આપો.'

ન્યુયોર્ક એકેડેમી ઓફ સાયન્સના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ એ. ક્રેસી મોરીસને તેમના સંશોધનો પછી વિશ્વમાં ભરતીઓટ, ગુરુત્વાકર્ષણ જેવી ઘટનાઓનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યા પછી એમણે સાત કારણો આપી તે ચેતનશક્તિ માટે લખ્યું છે, Why we believe in God. નિર્માણ થયેલી આજની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી કાપ્રાએ લખ્યું છે, 'આધુનિક વિજ્ઞાન અને તેના સંશોધનોની માનવી જીવનમાં આવશ્યકતા છે. સાથે સાથે ઉપભોગોને પ્રાધાન્ય આપતી માનવી વૃત્તિને જીવનમાં સુખ, શાંતિ અને સમાધાનની તૃપ્તિ માટે અધ્યાત્મની ઉપેક્ષા કરવી સંભવિત નથી. તેથી તેમણે એક વ્યવહારુ સૂચન કરતાં લખ્યું છે, 'વિજ્ઞાનને ભલે અધ્યાત્મની જરૂર ન હોય અને અધ્યાત્મને વિજ્ઞાનની, પણ માણસને તો અધ્યાત્મ અને વિજ્ઞાન બંનેની આવશ્યકતા છે.

અંતમાં, પાશ્ચાત્યોની ભોગવાદી મનોવૃત્તિના પ્રભાવમાં આવેલી યુવાન પેઢી તથા આના પ્રભાવમાં આવેલા સહુ આધુનિક વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ બંનેના પરિણામોથી અજ્ઞાન છે તો તેમના આ અજ્ઞાનને દૂર કરવા કાપ્રાએ કહ્યું તેમ બંનેના જ્ઞાનની સમજણની આવશ્યકતા છે અને તે ઉજાગર કરવામાં આવે તો આધુનિક વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી સમાજનો વિકાસ સંભવિત છે.

૧૦૦૬, બી, કલાસાગર,
રત્નમણિ કોમ્પ્લેક્ષ પાછળ ,
જોધપુર ચાર રસ્તા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫
ફોન. ૦૭૯-૨૬૭૪૩૫૮૬

ઐતિહાસિક અમદાવાદ

– ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'

તાજેતરમાં યુનિસ્કોએ અમદાવાદને હેરિટેજ સિટી તરીકે દરજ્જો જાહેર કર્યો છે. અમદાવાદ જ્યારે તીવ્ર ગતિએ વિકાસ પામી રહ્યું છે ત્યારે, આ ગૌરવ લેવાય એવા સમાચાર છે. આ એક સિદ્ધિ છે. અમદાવાદ પેરિસ, વિયેના, રોમ જેવા હેરિટેજ સિટીની હરોળમાં ઊભું રહ્યું છે. અમદાવાદને વિશ્વ વિખ્યાતિ પ્રાપ્ત થશે. વિશ્વના પ્રવાસીઓ અમદાવાદ આવશે.

તે માટે ખાસ ગ્લોબલ ફન્ડિંગ મળશે. આપણે ત્યાં ટુરિઝમ વધશે.

અમદાવાદ છેલ્લી છ સદીથી ઔદ્યાગિક રાજધાની બની રહ્યું છે. અમદાવાદના મુખ્યત્વે 'વૉલસિટી'ની પોળની સંસ્કૃતિ, પોળ અને ઘરની બાંધણી, શાસકોનાં સ્થાપત્યો અને અન્ય સ્થાપત્યો - મંદિર- ચબૂતરા - વાવ વગેરે કારણોને લઈને 'ઐતિહાસિક અમદાવાદ'ને હેરિટેજ સિટીનો દરજ્જો એનાયત થયો છે. તો ચાલો, ઐતિહાસિક અમદાવાદની માહિતી મેળવીએ.

સુલતાન અહમદશાહ એકવાર સાબરમતી નદીકાંઠે આવેલી વનકટીમાં શિકાર અર્થે ફરતા હતા. જ્યારે એમના શિકારી કૂતરા ઉપર બાજુની ઝાડીમાંથી સસલો ધસી આવ્યો, ત્યારે સુલતાનને સાબરમતીનું પાણી પાણીદાર હોવાનો ખ્યાલ આવ્યો અને આવા પાણીદાર સ્થળે રાજધાની વસાવવાનો મનસૂબો સેવ્યો. કૂતરા-સસલાની દંતકથા પ્રમાણે અમદાવાદનો પાયો નંખાયો. આમ લોકો કહે છે "જબ કૂત્તે પે સસ્સા ધાયા, તબ બાદશાહને યે શહર બસાયા."

અમદાવાદ બધી રીતે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક શહેર છે. યુગાન્તરથી આ બાબત પુરવાર થઈ છે. વળી રાજકીય અને રાજનીતિની દૃષ્ટિએ આ શહેર પરિપક્વ છે. એનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ છે, સક્ષમ છે. સાબરમતીનાં વહેતાં નીર અને સમયની સાથે અમદાવાદે પરિવર્તનનો શ્વાસ લીધો છે. પુનરાવર્તન એના સ્વભાવમાં નથી. અસાધારણ સમાજને કંઈક આપવું તેમાં તે પ્રતિબદ્ધ છે. અમદાવાદની વાત જ અનોખી છે. તે ૬૦૦થી વધુ વર્ષનો રસપ્રદ અને રોમાંચક ઇતિહાસ ધરાવે છે. ઘણો બધો હેરિટેજ વારસો ધરાવે છે. આ એક જીવંત અને સમૃદ્ધ શહેર છે. એક સાથે જેટલું જૂનું તેટલું નવું આ અમદાવાદ શહેર છે. આ શહેરના વિકાસમાં શાસન અને શાસકના યોગદાન કરતાં, મારી દૃષ્ટિએ નગરજનો થકી વધુ વિકાસ થયો છે. તેથી ગૌરવ સાથે કહું છું કે અમદાવાદીઓનું આ ઐતિહાસિક અમદાવાદ છે.

લોકજીભે અમદાવાદ તરીકે ઓળખાતું આ નગર સુલતાન અહમદશાહે સ્થાપેલા અહમદાબાદથી સુખ્યાત હતું. પ્રશ્ન એ થાય કે સુલતાને અહીં શા માટે શહેર વસાવ્યું ? સુલતાન અહમદશાહની રાજગાદી ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા પાટણ શહેરમાં હતી. તેઓ એકવાર સાબરમતી નદીકાંઠે આવેલી વનકટીમાં શિકાર અર્થે ફરતા હતા. જ્યારે એમના શિકારી કૂતરા ઉપર બાજુની ઝાડીમાંથી સસલો ધસી આવ્યો, ત્યારે સુલતાનને સાબરમતીનું પાણી પાણીદાર હોવાનો ખ્યાલ આવ્યો અને આવા પાણીદાર સ્થળે રાજધાની વસાવવાનો મનસૂબો સેવ્યો. કૂતરા-સસલાની દંતકથા પ્રમાણે અમદાવાદનો પાયો નંખાયો. આમ લોકો કહે છે : "જબ કૂત્તે પે સસ્સા ધાયા, તબ બાદશાહને શહર બસાયા."

૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આશાભીલે ઊંચા ટેકરા

ઉપર જે નગરી વસાવી તે તેના નામ ઉપરથી આશાપલ્લીથી ઓળખાઈ. લોકજીભે તે આશાવલ છે. આસ્ટોડિયા દરવાજા નજીક આવેલા ઢાળની પોળના ઊંચાઈવાળા વિસ્તારને આશાભીલનો ટીંબો માનવામાં આવે છે. રાજા કર્ણદેવ સોલંકીએ આશાભીલને હરાવીને સુરક્ષાહેતુથી લશ્કરી છાવણી સ્થાપી હતી અને તેના નામ ઉપરથી તે કર્ણાવતી નગરી તરીકે ઓળખાઈ. સારંગપુર દરવાજા બહાર આવેલા કર્ણમુક્તેશ્વર શિવાલય કર્ણાવતી કાલનું માનવામાં આવે છે. કર્ણદેવ પછી સોલંકી સત્તા સિદ્ધરાજના હાથમાં આવી. તે બધી રીતે સક્ષમ રાજવી હોઈ તેને કર્ણાવતી લશ્કરી છાવણીની જરૂરિયાત જણાઈ નહીં હોય ! સિદ્ધરાજના સમયમાં કર્ણાવતીનું અસ્તિત્વ હતું, એમાં કોઈ શંકા નથી.

પાટણના સુલતાન અહમદશાહે ગુજરાત મધ્યે નવું પાટનગર વસાવવા માટે આશાવલ-કર્ણાવતીનો સાબરમતીનો પસંદ કર્યો. સુલતાને એના ગુરુ શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષની સલાહ પ્રમાણે પવિત્ર એવા ચાર અહમદના હાથે આ શહેરનું ખાતમુહૂર્ત કરાવી રાજગઢ-ભદ્ર કિલ્લાનું નિર્માણ કર્યું. શહેરની સ્થાપના અંગે ઈતિહાસકારોમાં મતાંતરો છે. આ મુજબ અમદાવાદ ૧૪૧૦, ૧૪૧૧, ૧૪૧૩ અને ૧૪૫૮ સ્થાપના વર્ષનાં ઉલ્લેખો છે. ડૉ. તિરમઝી ૪થી ફેબ્રુઆરી, ૧૪૧૧ને અમદાવાદનો સ્થાપના દિવસ ગણે છે. નગરજનોએ ૨૬મી ફેબ્રુઆરી, ૧૪૧૧ને અમદાવાદનો સ્થાપના દિવસ તરીકે ખુલ્લા મનથી સ્વીકારીને દર વર્ષે ફેબ્રુઆરીના રોજ શહેરનો જન્મદિવસ આનંદ ઉલ્લાસથી ઉજવે છે. આ શહેરના અનુરાગી તરીકે હું પણ ખાસ કાર્યક્રમનું આયોજન કરું છું, જાણે મારો જન્મ દિવસ ના હોય !

સુલતાન અહમદશાહ ખૂબ જ ન્યાયપ્રેમી અને ઉત્તમ રાજકર્તા હતો. એણે ૩૨ વર્ષ શાસન કર્યું. એના પૌત્ર કુતબુદ્દીનનું નામ 'હોજે કુતુબ' સાથે સંકળાયેલું છે. એ પછી ગાદીએ આવેલા તેના ભાઈ મહમૂદશાહે નગરને ફરતે કોટ અને દરવાજા બંધાવીને શહેરને સુરક્ષિત કર્યું હતું. આપણે સૌ જૂના અમદાવાદને 'વૉલસિટી' તરીકે ઓળખીયે છીએ. મહમૂદશાહ આમ જનતામાં મહમૂદ બેગડા તરીકે ખૂબ જાણીતો હતો. એ પછી એના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ બીજાએ ગાદી સંભાળી. તે ખૂબ ભલો અને દયાળુ રાજવી હતો. છેલ્લે બહાદુરશાહ નામના સુલતાન રહ્યા હતા.

૧૫૭૨માં બાદશાહ અકબરે અમદાવાદ જીતીને મુગલ હકૂમતની જવાબદારી સૂબા અઝીઝ કોઠાને સોંપી હતી. એ પછી ગાદીએ આવેલા જહાંપનાહ જહાંગીર અમદાવાદમાં ઘણા મહિના રહ્યા હતા. પરંતુ એમણે આ શહેરને ધૂળવાળું, રોગોવાળું અને કાંટાળું શહેર ગણાવ્યું હતું. તેમનો ૫૦મો જન્મદિવસ કાંકરિયા તળાવ ઉપર ઉજવ્યો હતો. ખૂબ જ નોંધપાત્ર ઘટનામાં અંગ્રેજ શાસનના એલચી સર ટોમસ રૉની મુલાકાત જહાંપનાહ જહાંગીર સાથે ૧૬૧૮માં થઈ હતી અને એમણે રાજા જેક્સને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. અમદાવાદ છોડતી વખતે જહાંગીરે શાહજાદા શાહજહાંની ગુજરાતના સૂબા તરીકે નિમણૂક કરી હતી. બાદશાહ શાહજહાંએ મોતીશાહી મહેલનું નિર્માણ કર્યું હતું. આપણે તેને શાહીબાગ પેલેસ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

શાહજાદા ઔરંગઝેબની સૂબાગીરી દરમિયાન શહેરમાં બે વખત કોમી હુલ્લડો થયાં હતાં. નોંધપાત્ર ઘટનામાં એણે

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧-૧૪૨ ઉપર)

ગાંધીજીના સ્વપ્નનું ભારત

– કિશોર મકવાણા

સ્ત્રી એ સમાજની આધારશક્તિ છે...ધારણા શક્તિ છે. સમાજને અને સંસ્કૃતિને નિરંતર આગળ વધારવાનું મહાન કાર્ય એ કરે છે. કવિ ન્હાનાલાલે કહ્યું છે, ''સંસારમાં બ્રહ્મકર્મી સરજનહારી કો હોય તો તે છે જનની અને જગતજનની.''

એક હિબ્રૂ સુભાષિત છે, ''ઈશ્વરે સૃષ્ટિ રચી, પણ એનાથી બધે પહોંચી વળાયું નહી એટલે એણે માતાનું સર્જન કર્યું.''દેવીપુરાણે ગાયું છે, ''માતામાં સાગર જેવું ગાંભીર્ય છે, પૃથ્વી જેવી સહિષ્ણુતા છે, વાયુ જેવી સુગંધવાહિતા છે, ચંદ્રમા જેવી શીતળતા છે અને આકાશ જેવી ઉદારતા છે.''

એક સમય એવો હતો જ્યારે સ્ત્રી અબળા ગણાતી. પણ સમય બદલાયો. ભારતના સામાજિક જીવનમાં બહુ મોટી ક્રાંતિ આવી. અબળાઓ પ્રબળા બની. કવિ કરસનદાસ માણેક કહે છે –

''ન બેમ્યાન છૂરી જેણે કદી ઝાલી જાણી,બની એવી અબળાઓ અંબા-ભવાની.''

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે, ''સ્ત્રી અબળા નથી, પણ પોતાની શક્તિ સમજે તો પુરુષ કરતાંયે વધારે સબળા છે. એ માતા થઈ જેવી રીતે બાળકને ઘડે છે અને પત્ની થઈ જેવી રીતે પતિને દોરે છે, મોટેભાગે, પુરુષો તેવા બને છે.''

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને સદીઓ જૂનાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરી સમાજમાં ઉચિત સ્થાને તેમને ફરીથી સ્થાપિત કરી. રસોડાની ચાર દીવાલોની બહાર આણી, સ્વમાન શીખવ્યું, બહાદુર અને ધૈર્યવાન બનાવી. તેમને માટે તેમને અનુકૂળ આવે એવા શિક્ષણની હિમાયત કરી. તેમના મિલકત માટેના દાવાને માન્ય કર્યો. તેમને પુરુષોની સમાન ભૂમિકા પર મૂકી તથા તેમના મુક્ત વિકાસને રૂંધી રાખનારી રૂઢિઓ અને પ્રથાઓનો વિઘાતક બોજો દૂર કર્યો

માત્ર શબ્દોમાં 'અર્ધાંગના' કહેવાતી સ્ત્રીને જોઈને ગાંધીજીને થયું કે સમાજના અડધા અંગને પક્ષપાત થયો છે. કોઈપણ સમાજ સ્ત્રીને પછાત રાખીને પ્રગતિ ન કરી શકે. ગાંધીજી માનતા કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં કુદરતી ભેદો છે. તેથી નિત્ય જીવનમાં તેમને બજાવવાની ફરજોમાંયે ભેદો હોય, છતાં બે વચ્ચે કોઈ ઊંચ કે નીચ નથી, પણ સમાજનાં સરખાં મહત્ત્વનાં અને પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગો છે.

અત્યારે આપણા સમાજમાં કેટલેક અંશે દીકરીઓને અવતરવા જ ન દેવાની અને ભ્રૂણહત્યા કરવાની પ્રક્રિયા ચાલુ છે. સમાજ માટે આ અત્યંત ઘાતક બાબત છે અને પુરુષ અને સ્ત્રીની સંખ્યામાં....એના પ્રમાણમાં ભારે અસંતુલન સર્જે એવી બાબત છે. દીકરો જન્મે તો પેંડા વહેંચવા અને દીકરી જન્મે તો જલેબી એવું કરનારા પરિવારો પણ છે. ગાંધીજી કહે છે, ''ઉછેરવામાં અને કેળવવામાં દીકરા અને દીકરી વચ્ચે ભેદ કરી દીકરી પ્રત્યે ઓછી કર્તવ્યબુદ્ધિ રાખનાર માતા-પિતા પાપ કરે છે.''

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને સદીઓ જૂનાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરી સમાજમાં ઉચિત સ્થાને તેમને ફરીથી સ્થાપિત કરી. રસોડાની ચાર દીવાલોની બહાર આણી, સ્વમાન શીખવ્યું, બહાદુર અને ધૈર્યવાન બનાવી. તેમને માટે તેમને અનુકૂળ આવે એવા શિક્ષણની હિમાયત કરી. તેમના મિલકત માટેના દાવાને માન્ય કર્યો. તેમને પુરુષોની સમાન ભૂમિકા પર મૂકી તથા તેમના મુક્ત વિકાસને રૂંધી રાખનારી રૂઢિઓ અને પ્રથાઓનો વિઘાતક બોજો દૂર કર્યો. આ બધાનો વિચાર કરીએ તો તેઓ જગતના એક સૌથી મહાન સ્ત્રીઉદ્ધારક હતા એવું લાગ્યા વિના નહી રહે.

સ્ત્રીઓને સમાજજીવનમાં સ્વમાનભેર પ્રવેશ કરાવવાની દિશામાં હિંમતભરી પહેલ કરનાર પૂ. ગાંધીજી એક જગ્યાએ કહે છે, ''સ્ત્રી એટલે ત્યાગ અને તપસ્યાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ. જાહેર જીવનમાં તેમના પ્રવેશથી બે પરિણામ આવવાં જોઈએ : એક તો વાતાવરણની શુદ્ધિ અને બીજું મિલકત એકઠી કરવાના પુરુષના લોભ ઉપર અંકુશ.'' કેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિયુક્ત વાત કરી છે મહાત્માજીએ !

'ખરી કેળવણી'માં પૃષ્ઠ નં. ૧૮૯ પર ગાંધીજીએ 'સ્ત્રી કેળવણી' અંગે તેમના વિચારો આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યા છે, ''સ્ત્રી અને પુરુષ એક દરજ્જાનાં છે, એક જ નથી, એ અપૂર્વ જોડી છે, એકબીજાની પૂરણી અને બંને અરસપરસ ટેકારૂપ છે. તે એટલે સુધી કે એકને અભાવે બીજાનો સંભવ થી. પણ જો પુરુષ અથવા તો સ્ત્રી સ્થાનભ્રષ્ટ થાય તો બંનેનો નાશ થાય. તેથી સ્ત્રીકેળવણીની રચના ઘડનારે આ વાત નિરંતર યાદ રાખવી જોઈએ. દંપતીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં પુરુષ સર્વોપરી છે. તેથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિનું વિશેષ જ્ઞાન તેને આવશ્યક છે. આંતર પ્રવૃત્તિમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય છે. તેથી ગૃહવ્યવસ્થા, બાળકોની માવજત, તેઓની કેળવણી વગેરે વિષયોમાં સ્ત્રીને વિશેષ જ્ઞાન જોઈએ. કંઈ પણ જ્ઞાન લેવાની કોઈને બંધી કરવાની અહીં કલ્પના નથી. પણ કેળવણીનો ક્રમ આ વિચારોને ઉદ્દેશીને ઘડાયેલો ન હોય તો બંને વર્ગને પોતાનાં ક્ષેત્રોમાં પૂર્ણતા મેળવવાની તક ન મળે.''

વળી પોતાના એક પુસ્તક 'આપણે સૌ એક પિતાનાં સંતાન'માં પાના નં. ૨૨૪ પર સ્ત્રીની ગરિમા એમણે બહુ આક્રમક શબ્દોમાં વધારી છે. ''સ્ત્રીને અબળા જાતિ કહેવી એ તેની બદનક્ષી કરવા બરાબર છે. એ પુરુષનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો અન્યાય છે. બળનો પશુબળ એવો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો, સાચે જ, પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઓછા પ્રમાણમાં પશુ છે. બળનો નૈતિક બળ એવો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો સ્ત્રી પુરુષ કરતાં ક્યાંયે ચડિયાતી છે. તેનામાં અંતઃસ્ફૂરણા વધારે પ્રમાણમાં નથી ? તેના વિના પુરુષની હસ્તી હોત જ નહીં. અહિંસા આપણા જીવનનો કાયદો હોય તો ભાવિ સ્ત્રીઓને પક્ષે છે...સ્ત્રીના કરતાં હૃદયને વધારે અસરકારક અપીલ બીજું કોઈ કરી શકે એમ છે ?''

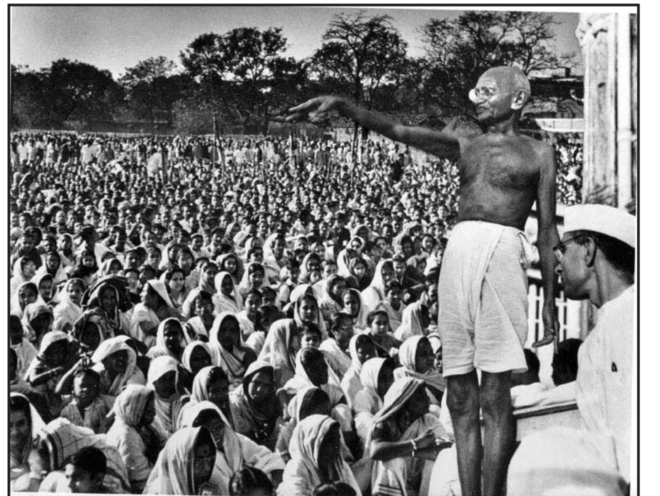
બીજા એક ખૂબ મહત્વપૂર્ણ વિષયમાં મહાત્માજીના ઉદ્‌ગારો યાદ કરીએ...વિષય છે – બહેનોને માતૃધર્મની કેળવણી. દિ. ૧૫-૦૩-૧૯૪૨ના 'હરિજન બંધુ'ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૬૮ પર આ વિષયમાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે, ''સાધારણ રીતે બહેનોને માતૃધર્મની કેળવણી મળતી નથી. પણ ગૃહસ્થજીવન જો ધર્મ છે, તો માતૃજીવન તો ધર્મ છે જ. એ ધર્મ કઠણ છે. તે માટે દંપતીને સંયમ રાખીને પ્રજોત્પાદન કરવાનુ છે. ગર્ભધારણથી માંડીને માતાએ શું કરવું જોઈએ તે તેણે જાણવું પડે છે. જે સ્ત્રી દેશને તેજસ્વી, નીરોગી અને સુશિક્ષિત સંતાનો આપે છે તે પણ સેવા જ કરે છે. જ્યારે તેનાં બાળકો મોટાં થશે ત્યારે તે પણ સેવા માટે જ તૈયાર થશે. આથી જેના હૃદયમા અખંડિત સેવાભાવના છે તે દરેક સ્થિતિમાં સેવા જ કરશે, અને જે વસ્તુમાં સેવાધર્મનું પાલન નહીં હોય તેનું આચરણ નહીં કરે.''

ગાંધીજીએ આ પાયાનો વિષય સ્પર્શ્યો છે કારણ કે તેમાં સમાજપરિવર્તનની અને સામાજિક પુરરુત્થાનની દિશા સમાયેલી છે.

શિક્ષણ મનુષ્યને જીવવાની કળા શીખવે છે. શિક્ષણ મનુષ્યને કલા, કૌશલ અને સાહિત્ય સાથે જોડે છે. જીવ, જગત અને જગદીશનું જ્ઞાન આપે તેનું નામ શિક્ષણ. શિક્ષણ એટલે અક્ષરજ્ઞાન નહીં પણ શિક્ષણ એટલે અક્ષયજ્ઞાન. એ માનવજીવનને સંસ્કારે છે.

જીવનનું એવું કોઈ પાસું નથી જેનો મહાત્માજીએ વિચાર ન કર્યો હોય. એમના પ્રત્યેક વિચારમાં વાસ્તવદર્શિતા જોવા મળે છે. શિક્ષણ વિષે પણ એમણે ઘણું વિચાર્યું છે ને લખ્યું છે. ગાંધીજીએ શિક્ષણ વિષે ઘણું વિચાર્યું, લખ્યું અને અમલમાં પણ મૂક્યું. શિક્ષણ અંગે એમના કેટલાક વિચારો : '૧. શિક્ષણ માતૃભાષામાં અપાય. ૨. શિક્ષણ અને ગૃહ સંસાર વચ્ચે પરસ્પર એકતા એટલે કે અનુસંધાન હોય. ૩. શિક્ષણ પ્રજાના મોટાભાગની જરૂરિયાતોને પુરી પાડે એવું હોવું જોઈએ ૪. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો છેક પહેલા ધોરણથી અવશ્યમેવ ચારિત્રવાળા હોવા જોઈએ' ગાંધીજીની આ અપેક્ષા છે. ગાંધીજી એ પણ કહે છે કે 'જ્યાં લગી દેશમાં વિદ્યાદાન ચારિત્રવાળા શિક્ષકોની મારફતે નહીં થાય, જ્યાં સુધી ગરીબમાં ગરીબ હિન્દીને સારામાં સારી વિદ્યા પહોંચી શકે એવી સ્થિતિ નહી હોય, જ્યાં સુધી વિદ્યા અને સંપૂર્ણ ધર્મનો સંગમ નહી થયો હોય ત્યાં સુધી પ્રજા જીવન કદી ઉછળવાનું નથી એ નિઃશંક છે' ગાંધીજીના આ વિચારો એકવીસમી સદીમાં પણ એટલાજ તરોતાજા છે.

ગાંધીજીએ શિક્ષણ વિષે ઘણું વિચાર્યું, લખ્યું અને અમલમાં પણ મૂક્યું. શિક્ષણ અંગે એમના કેટલાક વિચારો : ૧. શિક્ષણ માતૃભાષામાં અપાયા ૨. શિક્ષણ અને ગૃહ સંસાર વચ્ચે પરસ્પર એકતા એટલે કે અનુસંધાન હોય. ૩. શિક્ષણ પ્રજાના મોટાભાગની જરૂરિયાતોને પુરી પાડે એવું હોવું જોઈએ ૪. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો છેક પહેલા ધોરણથી અવશ્યમેવ ચારિત્રવાળા હોવા જોઈએ' ગાંધીજીની આ અપેક્ષા છે

'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' માં એમણે નીચેના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે.

"મુખ્ય અડચણ કેળવણીનો ખરો અર્થ સમજવાની ખામી એ છે. આ જમાનામાં જેમ જમીનના કે શેરના ભાવ તપાસીએ છીએ, તેમ કેળવણીની કિંમત કરીએ છીએ. છોકરો વધારે કમાણી કરી શકે એવી કેળવણી આપવા માગીએ છીએ. છોકરો સારો કેમ થાય એ વિચાર બહુ નથી કરતા. છોકરી કાંઈ કમાઈ નથી કરવારી, એટલે તેને કેળવણીની જરૂર શી ? આવો વિચાર જ્યાં સુધી હશે ત્યાં સુધી આપણે કેળવણીની કિંમત સમજવાના નથી."

કેળવણી ક્ષેત્રે ગાંધીજી હંમેશાં પ્રયોગવીર રહ્યા છે. એમનામાં વૈજ્ઞાનિકની ધીરજ હતી, સાચા શિક્ષકની શાંતિ હતી અને એક મનીષિની બુદ્ધિપ્રતિભા હતી. આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઈ. દેશી સ્ત્રી-પુરુષોથી વિદેશીઓની જેલો ઊભરાવા લાગી. ગાંધીજીની સામે સવાલ ઊભો થયો- જેલમાં જનારાં ભાઈ-બહેનોનાં કુટુંબોનું શું ? એમનાં બાળકોનાં શિક્ષણનું શું ?...અને... ગાંધીજીએ બહુ દૂરંદેશીથી ટોલ્સટોય આશ્રમ અને ફિનિક્સ આશ્રમ સ્થાપ્યા. ત્યારબાદ ૧૯૧૫થી ગાંધીજી ભારતને પોતાનું કર્મક્ષેત્ર બનાવે છે. સહુથી પહેલાં તેઓ સાબરમતી આશ્રમ સ્થાપે છે. આશ્રમની કેળવણી વિષે ગાંધીજી સતત વિચારતા રહ્યા, પ્રયોગો કરતા રહ્યા. સફળતા પણ મળી અને નિષ્ફળતા પણ...નિષ્ફળતાથી ડર્યા નહીં. ભૂલ જણાઈ ત્યાં કબૂલ કરીને સુધારી, જે કંઈ સારું જણાયું તે સ્વીકાર્યું.

દેશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ, ક્રિકેટ ને ફૂટબોલનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ ત્રણે રમતોમાં રસ છે એમ કબૂલ કરવામાં બાધ નથી. પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઈ ન ગયા હોત તો આપણે એટલી જ રસિક, ખરચ વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડીદડો, મોઈદાંડિયો, ખોખો, મગમાટલી, હુતુતુતુ, ખારોપાટ, નવ નાગેલીઓ, સાતતાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત. કસરત જેમાં આઠે અંગને પૂરતી તાલીમ મળે છે અને જેમાં ઘણું રહસ્ય રહ્યું છે

ગાંધીજી ૧૯૧૫માં ભારત આવ્યા ત્યારે ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણી પૂરબહારમાં ખીલેલી હતી. હજારો માઈલ દૂરથી મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજો આ દેશ પર શાસન કરવા આવ્યા હતાં. અહીંના લોકોની સહાય વિના એ રાજ્ય કેવી રીતે કરે ? તેથી અંગ્રેજોએ કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉઘાડી હતી. એમાં ભણીગણીને દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં કારકુનો, તલાટીઓ, શિક્ષકો અને સર્વન્ટો બહાર પાડતા હતા. કેળવણી બાબુઓ તૈયાર કરતી હતી. એમાં કોઈ શાસ્ત્રીય વિચાર ન હતો. આદર્શ ન હતો. સિદ્ધાંત ન હતો. મહેનતના કામથી બાબુઓ જરતા ! બુદ્ધિનો વિકાસ ઝાઝો થતો નહીં. સંકુચિત મનોદશામાં જીવવાની કેળવણી તેઓ પામતા હતા. હા, અપવાદરૂપ ગણીએ તો દેશને નવા નવા નેતાઓ આ અંગ્રેજી કેળવણીએ જ દીધા હતા. તેઓ દેશની કરોડોની જનતાની ચિંતા કરનારા હતા. એમને એ અંગ્રેજી કેળવણીમાં ઘણા દોષો દેખાતા હતા. એમણે પોતાની રીતે નવી....વૈકલ્પિક કેળવણી અંગે વિચાર્યું.

ગાંધીજી માનતા હતા કે, "કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યનાં શરીર, મન અને આત્માં જે ઉત્તમ અંશો હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર આણવા. અક્ષરજ્ઞાન એ કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય નથી, તેમ તેનો આરંભ પણ નથી. હું તો બાળકની કેળવણીનો આરંભ તેને કંઈક ઉપયોગી હાથ-ઉદ્યોગ શીખવીને અને તેની કેળવણીનો આરંભ થાય તે ક્ષણથી એને કંઈક નવું સર્જન કરવાનું શીખવીને જ કરું."

ગાંધીજીને તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીથી ઉમદા નાગરિકો તૈયાર કરવા હતા. એક એવો સમાજ એમને જોઈતો હતો, જેમાં કોઈ ભૂખ્યું ન હોય, દુઃખી ન હોય, બેકાર ન હોય, ભયગ્રસ્ત ન હોય, જડ ન હોય, વહેમી ન હોય, બેઘર ન હોય કે નિર્વસ્ત્ર ન હોય. માનવીને 'માનવ' બનાવે એવી કેળવણીના તેઓ હિમાયતી હતા. ગાંધી બાપુએ કહ્યું છે કે, "મસ્તક, હૃદય અને શરીર, આ ત્રણેનો સમન્વય થાય ત્યારે જ શિક્ષણ પૂર્ણતા તરફ દોરી જાય છે."

પૂ. બાપુએ કહ્યું છે મનુષ્યના જીવનમાં શ્રમ અને વ્યાયામનું અનન્ય મહત્ત્વ છે. એના વિના કેળવણી અધૂરી છે.

'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ' ભાગ ૧૪માં પૃષ્ઠ ૩૧ પર લખ્યા મુજબ ગાંધીજીનાં નીચેનાં વાક્યો ખૂબ મહત્ત્વનાં છે —

"વ્યાયામ શબ્દમાં રમતો ઈત્યાદિનો સમાવેશ કર્યો છે. તેનો ભાવ પણ પુછાયો નથી. દેશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ, ક્રિકેટ ને ફૂટબોલનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. આ ત્રણે રમતોમાં રસ છે એમ કબૂલ કરવામાં બાધ નથી. પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઈ ન ગયા હોત તો આપણે એટલી જ રસિક, ખરચ વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડીદડો, મોઈદાંડિયો, ખોખો, મગમાટલી, હુતુતુતુ, ખારોપાટ, નવ નાગેલીઓ, સાતતાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત. કસરત જેમાં આઠે અંગને પૂરતી તાલીમ મળે છે અને જેમાં ઘણું રહસ્ય રહ્યું છે તેનો અને

કુસ્તીના અખાડાનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે. જો કોઈ પાશ્ચાત્ય વસ્તુની નકલ કરવી યોગ્ય હોય તો 'ડ્રિલ'ની નકલ કરવા જેવું છે એમ મને લાગે છે. એક મિત્રે ટીકા કરેલી કે આપણને ચાલતાં આવડતું જ નથી....અને એકઠા થઈને રીતસર ચાલવાની તો મુદ્દલ ખબર નથી. હજારો માણસો તાલબંધ ચૂપકીથી ગમે તે દશામાં બબ્બે ચાર ચારની હાર બાંધી ચાલી શકે એ શક્તિ આપણામાં નથી આવી. આવી 'ડ્રિલ'નો કેવળ લડાઈમાં જ ઉપયોગ છે એવું કાંઈ નથી. ઘણાં પરોપકારી કામોમાં 'ડ્રિલ'નો ભારે ઉપયોગ થઈ શકે છે, જેમ કે આગ હોલવવામાં, ડૂબેલાને મદદ કરવામાં, માંદાને ડોળીમાં લઈ જવામાં 'ડ્રીલ' બહુ કિમતી સાધન છે. આમ આપણી શાળાઓમાં દેશી રમતો, દેશી કસરતો અને પાશ્ચાત્ય ડ્રિલ દાખલ કરવાની આવશ્યક્તા છે."

ગાંધીજી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેને પોતાના ગુરું માનતા. એમની સાથેનો એક સંવાદ મઝાનો છે. એક વાર ગાંધીજીએ ગોખલેજીને કહ્યું, "પણ તમે ફરવા પણ પૂરા નથી જતા. એટલે તમે માંદા રહો છો એમાં શી નવાઈ ? શું દેશકાર્યમાંથી વ્યાયામને સારું પણ નવરાશ ન મળી શકે ?"

"પુસ્તકાલયનો દિવસે દિવસે વિકાસ થતો જાય એવું કરજો. એક બે માણસ ઘણો વખત આપનારા હશે તો સારું થશે. ગ્રંથપાલ કોઈ વેપારીને ન રાખજો, જે ફક્ત પુસ્તકોને સાચવી શકે પણ એવો રાખજો કે જે પુસ્તકોને સમજે, તેની પસંદગી કરી શકે. એવો કોઈ સ્વયંસેવક ન મળે તો વધારે રૂપિયા આપજો. હરિજનને મફત આવવા દેજો, પુસ્તકો પણ લઈ જવા દેજો. એમને હાથે પુસ્તકો બગડે કે ચોરાઈ જાય તો સહન કરજો

ગોખલેજીએ જવાબ આપ્યો, "મને તમે કયે વખતે નવરો જુઓ છો, જ્યારે હું ફરવા જઈ શકું ?"

ગાંધીજી આ વિષે એમની આત્મકથામાં પૃષ્ઠ ૨૧૬ પર લખે છે, "મારા મનમાં ગોખલે વિશે એવો આદર હતો કે હું એમને પ્રત્યુત્તર ન આપતો. ઉપરના જવાબથી મને સંતોષ ન થયો, પણ હું ચૂપ રહ્યો. મેં માન્યુ ને હજુ માનું છું કે, ગમે તેવાં કામ છતાં જેમ આપણે ખાવાનો સમય કાઢીએ છીએ તેમ જ વ્યાયામનો કાઢવો જોઈએ. તેથી દેશની સેવા વધારે થાય પણ ઓછી નહીં, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે."

વ્યાયામની આવશ્યકતા વિશે પૂ. ગાંધીજીનો હજુ એક સંદર્ભ જોઈએ. બિહારના છાત્રસંમેલનમાં ૧૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૧૭ના દિવસે જે ભાષણ એમણે આપ્યું એના શબ્દો આવા હતા, "ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એમ માને છે કે, શરીર માટે કંઈક અધિક પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી. પણ શરીરને વાસ્તે વ્યાયામ બહુ આવશ્યક છે. જે વિદ્યાર્થી પાસે શરીરસંપત્તિ નથી તે શું કરી શકવાનો છે ? દૂધને કાગળના વાસણમાં રાખ્યું રાખી શકાતું નથી, તેમ શિક્ષણરૂપી દૂધ વિદ્યાર્થીઓના કાગળ જેવા શરીરમાંથી નીકળી જવાનો સંભવ રહે છે. શરીર આત્માનું નિવાસસ્થાન હોવાથી તીર્થક્ષેત્ર જેવું પવિત્ર છે. તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. વહેલી સવારમાં દોઢ કલાક અને સાંજના દોઢ કલાક નિયમસર અને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વચ્છ હવામાં ફરવાથી તાકાત વધે છે અને મન પ્રસન્ન રહે છે, અને તેમ કરવામાં ગાળેલો સમય બરબાદ જતો નથી. આવા વ્યાયામની અને આરામથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધી તીવ્ર થશે અને બધી વાત શીઘ્રતાથી યાદ કરી શકશે. મને લાગે છે કે બોલબેટ આદિ આ ગરીબ દેશ માટે ઠીક નથી. આપણા દેશમાં નિર્દોષ અને ટૂંકા ખર્ચની રમતો ઘણીયે છે." (ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ ખંડ-૧૪, પૃષ્ઠ-૯)

પૂ. ગાંધીજીનું વાક્ય, "શરીર આત્માનું નિવાસસ્થાન હોવાથી તીર્થક્ષેત્ર જેવું પવિત્ર છે..." એ સારરૂપ અતિ મહત્ત્વનું વાક્ય છે. આપણાં શાસ્ત્રોએ એ વાત આ રીતે કહી છે –

- શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ ।

શરીર એ ધર્મના આચરણ માટેનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

- નાયનાત્મા બલહીનને લભ્યઃ ।

બળવિહીન શરીરમાં સ્વસ્થ આત્મા વસતો નથી.

સ્વસ્થ શરીર – સ્વસ્થ આત્મા

ગાંધીજીનો પુસ્તકો સાથેનો... સાહિત્ય સાથેનો નાતો પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો રહ્યો છે. એમણે પોતે સર્જનાત્મક સાહિત્ય નથી રચ્યું પણ સર્જનાત્મક સાહિત્ય રચનારા લેખકોનો એક વર્ગ ઊભો કર્યો, જેમણે પોતપોતાની અંગત પ્રતિભાથી ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રત્યેક અંગને સમૃદ્ધ કર્યું. કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ, સુંદરમ્ તથા ઉમાશંકર જેવા સમર્થ લેખકો એમની જ પ્રેરણાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખવા પ્રેરાયા અને આ લેખકોએ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉચ્ચ કોટિનાં ગદ્યો, પદ્યો, કાવ્યો, નિબંધો અને જીવનચરિત્રો આપ્યાં. એમણે આઝાદીની લડતનો રસિક અને રોમાંચક ઈતિહાસ આપ્યો એટલું જ નહીં ભારતની અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું.

ગાંધીજીએ પણ સતત પ્રવૃત્તિમય જીવતાં જીવતાં ઘણું લખ્યું. એમની શૈલીની વિશેષતા એ છે કે એમાં સૌંદર્ય કરતાં સરળતા ને સામર્થ્ય વધારે છે.

પુસ્તકાલય માટે ગાંધીજીએ લખ્યું છે, "પુસ્તકાલયનો દિવસે દિવસે વિકાસ થતો જાય એવું કરજો. એક બે માણસ ઘણો વખત આપનારા હશે તો સારું થશે. ગ્રંથપાલ કોઈ વેપારીને ન રાખજો, જે ફક્ત પુસ્તકોને સાચવી શકે પણ એવો રાખજો કે જે પુસ્તકોને સમજે, તેની પસંદગી કરી શકે. એવો કોઈ સ્વયંસેવક ન મળે તો વધારે રૂપિયા આપજો. હરિજનને મફત આવવા દેજો, પુસ્તકો પણ લઈ જવા દેજો. એમને હાથે પુસ્તકો બગડે કે ચોરાઈ જાય તો સહન કરજો. એ લોકો ગરીબોમાં પણ છેલ્લી

પંક્તિમાં છે. એ છૂટ ગરીબમાત્રને માટે રખાય તો રાખજો. એ શોભી નીકળશે.''(ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન, પૃષ્ઠ ૨૪૫)

પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો જ્ઞાનનાં મંદિરો છે અને નાનામાં નાના, છેવાડાના માણસને એનો લાભ મળવો જોઈએ.

ગાંધીજીનું એ દૃઢ મંતવ્ય હતું કે ભારતનો પ્રાણ એનાં ગામડાં છે. ભારતના કુલ વિસ્તારનો ૭૦% ગ્રામીણ વિસ્તાર છે. ગામડાંઓની અર્થપ્રવૃત્તિ, કૃષિ વ્યવસ્થા, સિંચાઈ વ્યવસ્થા, શિક્ષણ સુવિધા અને સામાજિક સમરસતા જેવી બાબતો પર લોકોની સુખાકારી અવલંબિત છે. ગામડાં સુખી તો શહેરો પણ સુખી થશે એમ કહેવું ખોટું નથી.

જાણીતા અમેરિકન પત્રકાર અને ચરિત્રકાર લૂઈ ફિશર પૂ. ગાંધીજી વિશે લખવા માગતા હતા, તેથી તેમણે આશ્રમમાં રહેવાની પરવાનગી માગી. 'ક્વિટ ઈન્ડિયા'ના ઠરાવ પહેલાં તેઓ એક સપ્તાહ સુધી પૂ. બાપુ સાથે વર્ધા રહ્યા, મુલાકાતો કરી. ગાંધીજીના સહવાસમાં એમને ખૂબ આનંદ થયો. વાતવાતમાં ગાંધીજીએ જોયું કે પોતાના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાની તારીખ – વાર –સમય સહિતની રજેરજ માહિતી ફિશરની પાસે હતી. એટલે એમણે પ્રશ્ન કર્યો કે આટલી વિગતો હોવા છતાં આશ્રમમાં રહેવાનું કોઈ ખાસ પ્રયોજન? ત્યારે ફિશરે કહ્યું કે, ''માહિતી તો ગમે તેમ કરીને મળી રહે, પણ સમીપના સહવાસ વિના બધું ધૂળ !'' અને ફિશરે પાછળથી કહ્યું પણ ખરું કે, ''હું લેનિન, સ્ટાલિન, ચર્ચિલ, રૂઝવેલ્ટ એટલી અને આઈન્સ્ટાઈનને મળ્યો છું. પણ ગાંધી કરતાં વધારે ચમત્કારી માણસને હું મારી જિંદગીમાં મળ્યો નથી.''

''હું લેનિન, સ્ટાલિન, ચર્ચિલ, રૂઝવેલ્ટ એટલી અને આઈન્સ્ટાઈનને મળ્યો છું. પણ ગાંધી કરતાં વધારે ચમત્કારી માણસને હું મારી જિંદગીમાં મળ્યો નથી.'' ગાંધીજીએ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પ્રત્યક્ષ ભ્રમણ અને દર્શન કર્યું હતું. ગ્રામ્યજીવનને ખૂબ નજીકથી નિહાળ્યું હતું. ગ્રામજનોનાં દુઃખ-દર્દ એમણે નજરે નિહાળ્યાં અને સંવેદના અનુભવી.

ગાંધીજીએ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પ્રત્યક્ષ ભ્રમણ અને દર્શન કર્યું હતું. ગ્રામ્યજીવનને ખૂબ નજીકથી નિહાળ્યું હતું. ગ્રામજનોનાં દુઃખ-દર્દ એમણે નજરે નિહાળ્યાં અને સંવેદના અનુભવી.

બિહારના ચંપારણ જિલ્લાના એક ખોબા જેવડા ગામમાં ગાંધીજી એક સમયે રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક ગ્રામજનો સરઘસાકારે ઘેટીના એક બચ્ચાને લઈને જઈ રહ્યા હતા. ગાંધીજીએ પૂછ્યું ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે દેવીને બલિ ચઢાવવા તેઓ મંદિરે જઈ રહ્યા છે. ગાંધીજી ભીડમાં જોડાઈ ગયા. મંદિરમાં વેદી આગળ ઘેટાના બચ્ચાને ઊભું રાખવામાં આવ્યું.

''હવે શું કરશો આ બચ્ચાનું ?'' ગાંધીજીએ પૂછ્યું. ''દેવીને આ ઘેટાનો બલિ અર્પણ કરી તેનું રક્ત ચડાવીશું'' જવાબ મળ્યો.

''પણ આ પશુ કરતાં તો માણસનું રક્ત બહેતર ગણાય,'' એમ કહીને પૂ. બાપુએ કોઈને પણ પોતાના બલિ માટે આગળ આવવા કહ્યું. છેવટે કોઈ ન આવતાં પૂ. બાપુ પોતે બલી આપવા તૈયાર થયા, ત્યારે ગ્રામજનો ભોંઠા પડી ગયા.

ગાંધીજી માનતા કે સાચું હિંદ તેનાં ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં શહેરોમાં નહીં, પણ તેનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વસેલું છે. પરંતુ આપણે... નગરવાસીઓ એમ માનતા હતા કે, હિંદ તેનાં શહેરોમાં વસેલું છે... અને ગામડાંને તો એ શહેરોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને માટે નિર્માણ કરવામાં આવ્યાં છે ! ('હરિજન' અંક ૪, એપ્રિલ-૧૯૩૬, પૃષ્ઠ-૬૩)

અને હવે, વિચારો અને કર્મનું સામ્ય જુઓ ! વર્તમાન વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી કહે છે, ''આત્મા ગામડાંનો, સુવિધા શહેરની !'' એમણે ગાંધીજીના માર્ગે ચિંતન કરીને ગ્રામોદ્ધારની કેટકેટલી યોજનાઓ બનાવી! અને એ દ્વારા ૧૮૬૧૮ ગામડાંની કાયાપલટ કરીને બતાવી આપ્યું છે કે આ છે ગાંધીજીના સ્વપ્નનું 'સાચું સ્વરાજ' !

દિ. ૩૦-૧૨-૧૯૩૬ના 'હરિજન'માં પૃષ્ઠ ૩૯૧ પર ગાંધીજીએ આર્થિક વિકેન્દ્રીકરણ અને અહિંસક ગ્રામસ્વરાજ વિશે લખ્યું છે, ''કેન્દ્રીકરણમાં હિંસા અને શોષણની પ્રવૃત્તિ થવી સ્વાભાવિક છે. જો આપણે હિંસા અને શોષણવિહીન સમાજની રચના કરવા ઈચ્છતા હોઈએ તો વિકેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડશે.''

એમણે એવું પણ કહ્યું છે કે, ''માત્ર નાના નાના ઘટકો જ ખરા લોકતંત્રમાં સહાયક થાય છે, તથા વ્યક્તિઓના પૂર્ણ વિકાસ માટે અવસર પ્રદાન કરે છે. તેથી એ જરૂરી છે કે વર્તમાન રાજનૈતિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાઓમાં સુધારા કરીને નાના નાના વિકેન્દ્રિત ઘટકોની રચના કરવામાં આવે. એના અભાવમાં શાન્તિનો આદર્શ છિન્ન ભિન્ન થઈ જશે અને એવી સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થશે કે 'સ્વરાજ' સંકટમાં આવી જશે. તેથી વિકેન્દ્રિત રાજનૈતિક અને આર્થિક ઘટકોની રચના કરવી હવે અનિવાર્ય થઈ ગયું છે.''

(સંદર્ભ – ગાંધી કે વિચારોં કી ૨૧વી સદીમેં પ્રાસંગિક્તા – લેખક : માણક જૈન, પૃષ્ઠ – ૩૫૦)

તા. ૦૨.૦૮.૧૯૪૨ ના 'હરિજનબંધુ' પત્રમાં ગ્રામસ્વરાજની વિશદ છણાવટ કરતાં પૂ. ગાંધીજી જણાવે છે, ''ગ્રામસ્વરાજનો મારો ખ્યાલ એવો છે કે દરેક ગામ એક સંપૂર્ણ પ્રજાસત્તાક હોવું જોઈએ. પોતાના જીવનની અત્યંત મહત્ત્વની જરૂરિયાતો માટે એ પ્રજાસત્તાક પોતાના પાડોશીઓથી સ્વતંત્ર હશે, પરંતુ જે બાબતોમાં સહકાર્ય અનિવાર્ય હશે તે બધાં કાર્યોમાં

પાડોશીઓ સાથે પરસ્પર સહાયથી કાર્ય કરશે. એ મુજબ પોતાની જરૂરિયાત જેટલું ધાન્ય અને પોતાના કાપડ માટેનો કપાસ ઉગાડવાની તેની પહેલી ફરજ ગણાશે. ગામની દરેક વ્યક્તિને સ્વચ્છ પાણી મળે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવશે. પૂરતી દેખરેખ નીચે નભાવવામાં આવતા કૂવાઓ અથવા તળાવોથી આ કાર્ય પાર પાડી શકાશે. પાયાની કેળવણીના છેવટના ધોરણ સુધીની કેળવણી ફરજિયાત હશે.''

આજના ભારત અને ગુજરાતની સ્થિતિ જોતાં એવું ચોક્કસ લાગે છે કે ગાંધીજીએ ચીંધેલા માર્ગે ગુજરાત આગળ વધી રહ્યું છે. સરકારે ગામડાંઓની સુખ-સુવિધા માટે એટલી બધી યોજનાઓ બનાવી છે કે કોઈ ક્ષેત્ર વણસ્પર્શ્યું રહેતું નથી. 'હરિજનબંધુ'ના દિ. ૩૧.૦૧.૧૯૩૭ના અંકમાં આદર્શ ગામડાંની પોતાની વિભાવના રજૂ કરતાં લખે છે, ''ભારતવર્ષના આદર્શ ગામડાંની રચના એવી હશે કે જેમાં સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા જાળવવાની અનુકૂળતા રહે. તેમાં પૂરતાં હવા-અજવાળાવાળી ઝૂંપડીઓ હશે, ઝૂંપડીઓમાં વાડા રાખેલા હશે જેથી તેમાં વસનાર માણસો તેમના ઘરના ખપ પૂરતાં શાકભાજી ઉગાડી શકે ને ઢોર રાખી શકે. ગામડાના રસ્તા અને શેરીઓ જેટલા ધૂળ વિનાનાં બનાવી શકાય એટલાં બનાવાશે. ગામમાં ગામની જરૂરિયાત પૂરતા કૂવા હશે ને તેમાંથી પાણી ભરવાની સૌને છૂટ હશે. સૌને માટે ઉપાસનાનાં સ્થાનો હશે. એક સાર્વજનિક સભાસ્થાન હશે. ઢોરને ચરવા માટે ગોચર હશે. સહકારી પદ્ધતિએ ચાલતું દુગ્ધાલય, ઔદ્યોગિક શિક્ષણને કેન્દ્રમાં રાખીને ચાલતી પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શાળાઓ, અને ઝઘડા પતાવવા માટે પંચાયતો એ ગામડાંમાં હશે. પોતાના ખપ પૂરતાં અનાજ, શાકભાજી ને ફળ પકવી લેશે, ને પોતાને વાપરવા પૂરતી ખાદી પેદા કરી લેશે. આદર્શ ગામડાં વિશેની મારી કલ્પનાની આ રૂપરેખા છે.'' 'હરિજન' પત્રમાં દિ. ૨૯-૦૬-૧૯૩૫ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૫૬ પર પૂ. બાપુએ કહ્યું છે, ''ગામડાંમાં પાછા જાઓ એનો અર્થ છે રોટી-મજૂરી અને તેમાં જે જે અર્થ સમાયેલા હોય તે બધાનો સ્પષ્ટ અને સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર.'' ગાંધીજી પોતે સખત શારીરિક શ્રમ કરતા અને એટલે જ ખેડૂત પ્રતિ એમને આદર રહ્યો છે. શ્રમ વિના ખોરાકની કોઈ મજા નથી એ સરળ સત્ય એમણે પોતાના જ જીવનમાં આચરણથી સિદ્ધ કર્યું હતું.

મહાત્માજીએ તો અનેક લોકોને હાથમાં સાવરણા લઈને સફાઈકર્મમાં જોડ્યા હતા... શ્રમ અને જાતમહેનત કરતાં કર્યા હતા. ગાંધીજીના 'ગ્રામસ્વરાજ'નો એક મહત્વનો ભાગ 'સ્વચ્છતા અને સફાઈ' છે. એના વિના 'ગ્રામસ્વરાજ'નું ચિત્ર જ અધૂરું છે. કોઈપણ પ્રકારના ક્ષોભ કે સંકોચ વિના ગાંધીજીએ સફાઈ-સ્વચ્છતાને પોતાના જીવનમાં એવું સ્થાન આપ્યું કે કોઈ એને ઈચ્છે તો પણ અવગણી ન શકે

ગ્રામસ્વરાજના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં પૂ. બાપુ 'આર્થિક સમાનતા'ના ખૂબ આગ્રહી છે. 'હરિજનબંધુ' પત્રના દિ. ૦૬.૦૨.૧૯૩૮ ના અંકમાં તેમણે એક જ વાક્યમાં જણાવી દીધું, ''મારે તો સૌનો દરજ્જો સમાન બનાવવો છે.''

તેમણે કહ્યું, ''આર્થિક સમાનતાનો મુદ્દો અહિંસક પૂર્ણ સ્વરાજની ચાવી છે. આર્થિક સમાનતાને માટે કાર્ય કરવું એટલે મૂડીને મજૂરી વચ્ચેના કાયમના ઝઘડાને મિટાવવો. એનો અર્થ એવો થાય છે કે, એક બાજુથી જે થોડા પૈસાવાળા લોકોના હાથમાં રાષ્ટ્રની સંપત્તિનો મુખ્ય ભાગ એકઠો થયો છે તેમની સંપત્તિ કમી કરવી અને બીજી બાજુથી અર્ધા ભૂખ્યા રહેતા કરોડોની સંપત્તિ વધારવી. જ્યાં સુધી ખોબા જેટલા પૈસાવાળા ને ભૂખ્યા રહેતા કરોડો વચ્ચેનું બહોળું અંતર ચાલુ રહે ત્યાં લગી અંહિસાના પાયા પર ચાલતો વહીવટ...રાજ્ય વહીવટ સંભવિત નથી.''

આર્થિક સમાનતાના સિદ્ધાંતને અને ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંત વચ્ચેનો આંતરસંબંધ પણ મહાત્મા ગાંધી પોતાના 'ગ્રામસ્વરાજ' પુસ્તકના પ્રકરણ-૬ના પૃષ્ઠ ૪૦ પર આ શબ્દોમાં પ્રસ્થાપિત કરે છે, ''આર્થિક સમાનતાની જડમાં ધનિકનું ટ્રસ્ટીપણું રહ્યું છે. એ આદર્શ પ્રમાણે ધનિકને પોતાના પડોશી કરતાં એક કોડી પણ વધારો રાખવાનો અધિકાર નથી. ત્યારે શું વધારાનું એની પાસેથી છીનવી લેવું ? એમ કરતાં હિંસાનો આશ્રય લેવો પડે અને હિંસા વડે એમ કરવું સંભવે તોય સમાજને તેથી ફાયદો ન થાય. કેમકે દ્રવ્ય એકઠું કરવાની શક્તિ ધરાવનાર એક માણસની શક્તિને સમાજ ખોઈ બેસે. એટલે અહિંસક માર્ગ એ થયો કે માન્ય થઈ શકે એટલી તેની હાજત(ફરજિયાત) પૂરી પાડી બાકીનાનો તે પ્રજાની વતી ટ્રસ્ટી બને. જો પ્રામાણિકપણે સંરક્ષક બને તો જે દ્રવ્ય તે ઉત્પન્ન કરશે તેનો સદ્ભાવ પણ કરશે. વળી જ્યારે મનુષ્ય પોતાને સમાજનો સેવક માને, સમાજને અર્થે ધન કમાય, સમાજના કલ્યાણના અર્થે તે વાપરે ત્યારે તેની કમાણીમાં શુદ્ધતા આવશે, તેના સાહસમાં પણ અહિંસા હશે. આ પ્રમાણે જો કાર્યપ્રણાલી ગોઠવાય તો સમાજમાં વગર ઘર્ષણે મૂક ક્રાન્તિ પેદા થાય.''

આ જ વાત 'હરિજનબંધુ'ના દિ. ૨૪.૦૮.૧૯૪૦ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૮૮ પર લખવામાં આવી છે.

મહાત્માજીએ તો અનેક લોકોને હાથમાં સાવરણા લઈને સફાઈકર્મમાં જોડ્યા હતા... શ્રમ અને જાતમહેનત કરતાં કર્યા હતા. ગાંધીજીના 'ગ્રામસ્વરાજ'નો એક મહત્વનો ભાગ 'સ્વચ્છતા અને સફાઈ' છે. એના વિના 'ગ્રામસ્વરાજ'નું ચિત્ર જ અધૂરું છે. કોઈપણ પ્રકારના ક્ષોભ કે સંકોચ વિના ગાંધીજીએ સફાઈ-સ્વચ્છતાને પોતાના જીવનમાં એવું સ્થાન આપ્યું કે કોઈ એને ઈચ્છે તો પણ અવગણી ન શકે.

'ગ્રામસફાઈ'ના મુદ્દે ગાંધીજી પોતાની 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ' શીર્ષકની નાની પુસ્તિકામાં પૃષ્ઠ ૧૯-૨૦ પર આ રીતે

લખે છે, ''મજૂરીને બુદ્ધિ વચ્ચે ફારગતી થઈ છે તેથી ગુનો ગણાય તેટલી હદ સુધી આપણાં ગામડાંઓ તરફ આપણે બેદરકાર થયા છીએ. એટલે શોભીતાં ને રળિયામણાં નાનાં નાનાં ગામો ઠેર ઠેર પથરાયેલાં હોય તેને બદલે આપણે ત્યાં ઉકરડા જોવાના મળે છે. ઘણાં, કહો કે લગભગ બધાં, ગામોમાં પેસતી વખતે જે અનુભવ થાય છે તેનાથી આનંદ ઉપજતો નથી. ભાગોળે જ આજુબાજુ એવી ગંદકી હોય છે ને તેમાંથી એવી બદબો ઊઠે છે કે ઘણીવાર ગામમાં પેસનારને આંખ મીચી જવી પડે છે ને નાક દબાવવું પડે છે. મોટા ભાગના મહાસભાવાદીઓ ગામડાંઓને બધી રીતે ચોખ્ખાઈના નમૂના બનાવવાં જોઈએ. પણ ગામડાંના લોકોના નિત્ય એટલે કે રોજેરોજના જીવનમાં ભાગ લેવાની અથવા તેની સાથે એકરૂપ થવાની તેમણે પોતાની ફરજ કદી માની નથી. રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક સફાઈને આપણે જરૂરી ગુણ માન્યો નથી ને કેળવ્યો નથી. આપણે રિવાજથી અમુક ઢબે નહાઈએ છીએ એટલું જ, બાકી જે નદી, તળાવ કે કૂવાને કાંઠે આપણે શ્રાદ્ધ ને એવા બીજા ધર્મવિધિ કરીએ છીએ, ને જે જળાશયોમાં આપણે પવિત્ર થવાને સ્નાન કરીએ છીએ તેમનું પાણી બગાડતાં કે ગંદું કરતાં આપણને છીત થતી નથી. આપણી આ ખામીને હું એક મોટો દુર્ગુણ ગણું છું અને આપણાં ગામડાંઓની તેમ જ આપણી પવિત્ર નદીઓના પવિત્ર કાંઠાઓની નામોશી ઉપજાવે તેવી અવદશા અને ગંદવાડમાંથી પેદા થતા રોગો આપણે તે દુર્ગુણના ફળરૂપે ભોગવીએ છીએ.''

'જ્યાં શરીરની ચોખ્ખાઈ, ઘરની સફાઈ અને ગામની સ્વચ્છતા હોય, યુક્તાહાર અને ઘટતી કસરત હોય, ત્યાં ઓછામાં ઓછા રોગ થાય છે. સાથે દિલની સફાઈ હોય તો રોગ અસંભવિત બની જાય, એમ કહી શકાય દિલની સફાઈ રામનામ વગર ન થાય. આટલી વાત લોકો સમજી જાય, તો વૈદ, હકીમ કે દાક્તરની જરૂર રહેતી નથી.' આજે ૧૦ દાયકા પછી પણ મહાત્માજીના સિદ્ધાંતનું જીવંત રૂપ ભારત 'સ્વચ્છ ભારત અભિયાન'માં નિહાળી રહ્યું છે

મહાત્મા ગાંધી સ્વચ્છતા જીવન માટે કેટલી જરૂરી છે એ સંદર્ભે કહે છે- 'જ્યાં શરીરની ચોખ્ખાઈ, ઘરની સફાઈ અને ગામની સ્વચ્છતા હોય, યુક્તાહાર અને ઘટતી કસરત હોય, ત્યાં ઓછામાં ઓછા રોગ થાય છે. સાથે દિલની સફાઈ હોય તો રોગ અસંભવિત બની જાય, એમ કહી શકાય દિલની સફાઈ રામનામ વગર ન થાય. આટલી વાત લોકો સમજી જાય, તો વૈદ, હકીમ કે દાક્તરની જરૂર રહેતી નથી.' (મારા સ્વપ્નનું ભારત, પ્રકરણ ૩૫ ગામડાનું આરોગ્ય પૃષ્ઠ - ૧૩૩) આજે ૧૦ દાયકા પછી પણ મહાત્માજીના સિદ્ધાંતનું જીવંત રૂપ ભારત આજે નરેન્દ્રભાઈ મોદીના 'સ્વચ્છ ભારત અભિયાન'માં નિહાળી રહ્યું છે.

લગભગ દરેક ગામમાં કપાસના વાવેતરની વાત પૂ. બાપૂએ કરી છે. ૧૯૩૫માં જુલાઈની ૨૮મીએ 'હરિજનબંધુ'માં તેમણે લખ્યું કે, ''કાંતનારાઓ પોતે કપાસ ઉગાડતા ન થઈ જાય અથવા તો દરેક ગામમાં કપાસનું વાવેતર ન હોય તો એ સ્વાવલંબી ખાદી સફળ નથી થવાની. એટલે સ્વાવલંબી ખાદીની દષ્ટિએ તો દરેક ઠેકાણે કપાસની ખેતી થવી જ જોઈએ.''

ગાંધીબાપુ પ્રેરિત ખાદી-હાથકાંતણના કાપડને વધુને વધુ લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ ખાદીમાં ફેશનનો આધુનિક ટ્રેન્ડ ઉમેરીને ખાસ તો યુવાવર્ગને આવકાર્યો છે. એમાં પણ તેમનો આશય તો ખાદીમાં સ્ટાઈલનો ક્રેઝ ઉમેરીને યુવાનોને આકર્ષવાની સાથે ખાદીનું વેચાણ વધારવાનો જ રહ્યો છે, છેક ૨૦૦૮ના ગાંધીજયંતી દિનની પૂર્વસંધ્યાએ તેમણે જનતા-જનાર્દનને આ પર્વની ઉજવણી ખાદીવસ્ત્રની ઓછામાં ઓછી એક જોડ ખરીદીને કરવા માટે અપીલ કરી હતી. વાસ્તવમાં તો તેઓ આવું કરીને ખાદીના વેચાણને જ પ્રોત્સાહિત કરતા રહ્યા છે.

મહત્ત્વની વાત એ છે કે નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ દર વર્ષે ગાંધીજયંતીના દિવસે ખાદીવસ્ત્રો ખરીદવાની પહેલ કરી છે. એટલું જ નહીં, તેમની અપીલને માન આપીને મંત્રીમંડળના સભ્યો પણ દર વર્ષે ખાદીનાં વસ્ત્રો ખરીદી રહ્યા છે. સરકારની આવી પહેલને કારણે સમાજના વિવિધ વર્ગના લોકો પણ ખાદી ખરીદતા અને પહેરતા થયા છે. આથી ખાદીના વેચાણમાં પણ વર્ષોવર્ષ કંઈક અંશે વધારો નોંધાઈ રહ્યો છે. ખાદી એક એવી ચીજ છે કે જેમાં બિલકુલ નુકસાન નથી. બલકે લાભ જ લાભ છે. ખાદીનું ઉત્પાદન કે તેનો વપરાશ કશું જ પર્યાવરણને હાનિકર્તા નથી. વળી ખાદી બનાવવામાં કોઈ પ્રકારની વીજળી, રસાયણો કે પેટ્રોલિયમ પેદાશોનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. ખાદીનાં વસ્ત્રો સુંદર, આધુનિક, પર્યાવરણ સહાયક, ટકાઉ અને સંવેદનશીલ હોય છે. તેમાં જીવંત વ્યક્તિના હાથનો શ્રમ સમાયેલો હોવાથી તેની ખરીદીથી ગ્રાહક સીધો જ તેના ઉત્પાદકને લાભ પહોંચાડે છે. પૂ. બાપુ તો કહેતા, ''ખાદી માત્ર વસ્તુ નથી, પણ એક વિચારધારા છે.''

ગાંધીજીએ 'ગ્રામસ્વરાજ'નો વિચાર સમગ્રપણે મૂક્યો છે. કેવળ ખાદીની વાત કરીને તેઓ અટકી નથી ગયા. એક નાનકડી પુસ્તિકા એમણે લખી છે, જેનું નામ છે, 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ : તેનું રહસ્ય અને સ્થાન.' આ પુસ્તિકાના પૃષ્ઠ ૧૮-૧૦માં એમણે 'બીજા ગ્રામોદ્યોગ' વિશે વિગતે વાત કરી છે... ''ખાદીની સરખામણીમાં ગામડાંમાં ચાલતા ને ગામડાંઓને જરૂરી બીજા ધંધાઓની વાત જુદી છે. એ બધા ધંધાઓમાં આપમેળે ખુશીથી મજૂરી કરવાની વાત બહુ કામ આવે એવી નથી. વળી એ દરેક ધંધામાં કે ઉદ્યોગમાં અમુક થોડી સંખ્યામાં જ માણસોને મજૂરી મળી શકે. એટલે આ ઉદ્યોગો ખાદીના મુખ્ય કાર્યને મદદરૂપ

થાય તેવા છે. ખાદી વિના તેમની હયાતી નથી અને તેમના વિના ખાદીનું ગૌરવ કે શોભા નથી. હાથે દળવાનો, હાથે છડવાનો ને ખાંડવાનો, સાબુ બનાવવાનો, કાગળ બનાવવાનો, દીવાસળીઓ બનાવવાનો, ચામડાં કમાવવાનો, તેલની ઘાણીનો અને એવા જ બીજા સમાજજીવનને જરૂરી તેમ જ મહત્વના ધંધાઓ વિના ગામડાંની અર્થરચના સંપૂર્ણ નહીં થાય, એટલે કે તે સ્વયંસંપૂર્ણ ઘટક નહીં બને. મહાસભાવાદી આ બધા ધંધાઓમાં રસ લેશે, અને વધારામાં તે ગામડાંનો વતની હશે અથવા ગામડે જઈને રહેતો હશે તો આ ધંધાઓને નવું ચેતન ને નવું વલણ આપશે. દરેક જણે, દરેક હિંદીએ જ્યારે જ્યારે ને જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં કેવળ ગામડાંમાં બનેલી વસ્તુઓ વાપરવાનો પોતાનો ધર્મ માનવો જોઈએ. આવી વસ્તુઓની માગ ઊભી થાય તો આપણી મોટા ભાગની જરૂરીયાતો ગામડાંઓ પૂરી પાડી શકે એમાં જરાયે શંકા નથી. ગામડાંઓને વિશે આપણને લાગણી થશે ને તેમાં બનેલી વસ્તુઓ આપણને ગમતી થશે તો પશ્ચિમની નકલમાં મળતી સંચામાં બનેલી ચીજો આપણને નહીં ખપે, અને જેમાં ગરીબી, ભૂખમરો ને આળસ કે બેકારી નહીં હોય તે નવીન ભારતના આદર્શની સાથે મેળ ખાય એવી અભિરુચિ આપણે કેળવીશું.''

ગાંધીજીનાં આ વાક્યોમાં સ્વદેશીનો રણકાર છે, સ્વદેશી ચીજ-વસ્તુઓના ઉત્પાદન દ્વારા અને ગામડાંમાં શ્રમિકોના હાથે બનેલી વસ્તુઓના વ્યાપક વપરાશ દ્વારા આપણે નવીન ભારતનું સર્જન કરી શકીશું એવો વિશ્વાસ ઝળકે છે. આ દર્શાવે છે કે ગામડાંમાં કુટિર ઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોનું કેટલું બધું મહત્ત્વ છે. ગામડામાં બનતી ચીજ-વસ્તુઓનો વપરાશ જો શહેરીજનો કરતા થાય તો ગામડાનાં ઉત્પાદનોને ઉત્તેજન મળે, એટલું જ નહીં દેશનું ધન દેશમાં જ રહે, વિદેશોમાં ન જાય.

પૃથ્વી જ્યારે સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે ત્યારે ઋતુઓ બદલાય છે અને ક્લાઈમેટ (વાતાવરણ) પણ બદલાય છે. પરંતુ કેટલાક દૂષિત વાયુઓ વાતાવરણમાં વધી જાય ત્યારે ઋતુઓનું ચક્ર અનિયમિત બની જાય છે. આ પરિસ્થિતિને ક્લાઈમેટ ચેન્જ કહે છે. ક્લાઈમેટ ચેન્જના કારણે પાણીનું સ્તર ઊંચું જાય છે અને વરસાદ અનિયમિત થાય છે, ગરમીનું પ્રમાણ વધે છે. અનેક કુદરતી આફતો પણ વધે છે

આ સાથે આપણે 'બદલાતા પર્યાવરણ' Climate changeના વિષયને પણ થોડો સ્પર્શી લઈએ.

પૃથ્વી જ્યારે સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે ત્યારે ઋતુઓ બદલાય છે અને ક્લાઈમેટ (વાતાવરણ) પણ બદલાય છે. પરંતુ કેટલાક દૂષિત વાયુઓ વાતાવરણમાં વધી જાય ત્યારે ઋતુઓનું ચક્ર અનિયમિત બની જાય છે. આ પરિસ્થિતિને ક્લાઈમેટ ચેન્જ કહે છે. ક્લાઈમેટ ચેન્જના કારણે પાણીનું સ્તર ઊંચું જાય છે અને વરસાદ અનિયમિત થાય છે, ગરમીનું પ્રમાણ વધે છે. અનેક કુદરતી આફતો પણ વધે છે.

ગાંધીજી કહેતા કે આ વિશ્વને આવતી પેઢીઓ માટે જાળવી રાખવું જોઈએ.

'હરિજનબંધુ'ના દિ. ૦૮-૦૨-૧૯૪૮ના અંકમાં પૂ. મહાત્મા ગાંધીએ લખ્યું છે, ''મારું ચાલે તો આપણો વડો હાકેમ ગવર્નર જનરલ પણ ખેડૂત હોય, આપણો વડાપ્રધાન ખેડૂત હોય, બધા જ ખેડૂત હોય...ખેડૂત જમીનમાંથી પેદા ન કરે તો આપણે ખાઈશું શું ? હિન્દુસ્તાનનો સાચો રાજા ખેડૂત છે.''

સમાજમાં બધા ખેડૂત ન હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે...પણ ગાંધીજીએ 'ખેડૂત' શબ્દને ગરિમા આપવા માટે આમ કહ્યું હોય એવું બને. પણ એ વાત એટલી જ સાચી કે સમાજ આખો ખેડૂતના સહારે જીવે છે....અને એ વાત પણ એટલી જ સાચી કે ખેડૂતનો આધાર જળ છે. જળ વિના ખેતી નથી, જળ વિના ધાન નથી, જળ વિના જીવન નથી. પૂ. બાપુએ ૨૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૯ના 'યંગ ઈન્ડિયા'માં સરિતાઓનાં વહેણની વેદના જે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી હતી તે ટાંકવાનું મન થાય છે –

'In the modern rush, the chief use we have fro our rivers is to empty our gutters in them and navigate our cargo vessels, and in the process make them dirtier still. We have no time to stroll down to these rivers, and in silent meditation listen to the message they murmur to us.'

પૂ. બાપુ કહે છે, 'આ પૃથ્વી, આ ભૂમિ અને આ પાણી એ બધું આપણા વડવાઓ દ્વારા આપણને કંઈ વારસામાં નથી મળ્યું, પણ આપણાં સંતાનો તરફથી લોન સ્વરૂપે મળ્યું છે. એટલે જે રીતે આપણને મળ્યું એ રીતે આપણે આપણાં સંતાનોને બધું યથાવત્ સોંપવાનું છે.'

પૂ. બાપુ એવું પણ કહેતા કે આ ધરતી મનુષ્યની જરૂરિયાતોને સંતોષવા સક્ષમ છે પણ એના લોભને સંતોષવા એ સક્ષમ નથી.

ગાંધીજીનો પ્રકૃતિપ્રેમ પણ અદ્ભુત હતો. નિસર્ગોપચારમાં એમની શ્રદ્ધા હતી. પૃથ્વી અને પર્યાવરણ અંગેના એમના વિચારો સ્પષ્ટ હતા. કુદરતે આપેલી સંપત્તિનો સંયમિત અને નિયંત્રિત ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ તેઓ માનતા.

મહાત્મા ગાંધી લિખિત 'ગ્રામસ્વરાજ'ના પ્રકરણ ૧૪માં પૃષ્ઠ ૯૩ પર આવા શબ્દો લખાયા છે, ''ગામડાંના લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ખેતી, ગોપાલન અને બીજા ઉદ્યોગો ગામડાંમાં કેવી રીતે બંઠાં થાય તેનો વિચાર કરું છું. મને પહેલેથી જ શ્રદ્ધા છે કે આ દેશના વાસીઓને માટે ખેતી જ એકમાત્ર અતૂટ અને અટલ સહારો છે. એની પણ ખોજ કરીશું અને જોઈશું કે એને

સહારે ક્યાં સુધી જઈ શકાય છે. જો આપણા લોકો ખાદીને બદલે ખેતીમાં પરંપરાગત થઈને લોકોની સેવા કરશે તો મને અફસોસ નહીં થાય. હવે ખેતી તરફ ધ્યાન આપવાનો સમય આવી ગયો છે. આજ સુધી હું માનતો હતો કે જ્યાં સુધી સરકારી તંત્ર આપણા હાથમાં આવે નહીં ત્યાં સુધી દેશની ખેતીમાં સુધારો કરવો શક્ય નથી. હવે મારા એ વિચારોમાં કાંઈક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. હું જોઈ શક્યો છું કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આપણે અમુક હદ સુધી સુધારો કરી શકીશું. એમ થાય તો ખેડૂત મહેસૂલ વગેરે આપીને પણ જમીનની મદદથી પોતાને માટે કંઈક બચાવી શકશે.''

ખેતી અને પશુપાલન એ બંને બાબતો પરસ્પર પૂરક છે. ગામડામાં બેઠેલા છેવાડાના માનવી પાસે ગુજરાન ચલાવવા માટે એકાદ પશુ હોય તોય ઘણું થઈ જાય છે. મહાત્મા ગાંધી એ વાત પણ બરાબર સમજ્યા હતા કે ખેડૂત પાસે બે-ત્રણ વીઘાં જમીનનો ટુકડો હોય તો પણ એનું જીવન ચાલે છે. ગાંધીજીએ એમના 'ખાદી શા માટે ?' નામના એક પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૧૭ પર લખ્યું છે, ''ગામડાંમાં લોકોનું ગુજરાન ખેતી પર ચાલે છે, અને ખેતીનું ગાય પર. હું આ વિષયમાં આંધળા જેવો છું. મને જાત-અનુભવ નથી. પરંતુ એવું એક પણ ગામ નથી જ્યાં ખેતી નથી અને ગાય નથી. એટલા માટે ગામડાંના પશુધનનો, ખાસ કરીને પોતાનાં ગામનાં ઢોરોનો કાર્યકર્તાએ પૂરો ખ્યાલ રાખવો પડશે.'' ગાંધીજીએ ખેતીને આ ભૂમિનો પ્રાણ ગણાવ્યો, એમનાં ચિંતનમાં અત્યધિક મહત્ત્વ આપ્યું પણ ખેતીના ક્ષેત્રે ઉત્પાદકતા વધારવાની દિશામાં ખાસ કોઈ વિચારણા કરી ન હતી. ઉત્પાદન વધારીને ખેડૂતોની આવક વધારવાના ઉપાયો પણ એ જમાનામાં સુલભ ન હતા. આજે હવે ખેતીના ક્ષેત્રે મોટાં ટેકનોલોજિકલ પરિવર્તનો કરી શકાયાં છે અને એ માર્ગે ખેતીમાં રોકાયેલા લોકોની આવક તથા રોજગારીમાં વધારો કરી શકાયો છે. હકીકતમાં દેશમાં ખેતીના ક્ષેત્રે ઉત્પાદકતા વધાર્યા વિના એ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા કરોડો લોકોને ગરીબીમાંથી બહાર લાવી શકાય તેમ નથી. એ જ રીતે દેશની સવા અબજની સપાટીએ પહોંચેલી વસતીને સ્વાવલંબી બનાવવી અને એનું પેટ ભરવું એ બહુ મોટો પડકાર દેશ સમક્ષ છે. અને એ માટે ગુજરાતે જે હરિયાળી ક્રાંતિ છેલ્લા નવ વર્ષમાં કરી છે એ સમગ્ર દેશ માટે દીવાદાંડીરૂપ છે.

ગાંધીજીના મત પ્રમાણે, ''આપણા ગ્રામવાસીઓં ગુજરાન ખેતી પર અને ખેતી ગાય અને પશુધન પર નિર્ભર છે. તેથી કાર્યકર્તાઓએ ગામોના પશુધનનું ખૂબ ધ્યાન રાખવું પડશે. એ સંપદાનું જો આપણે યોગ્ય રીતે ધ્યાન નહીં આપીએ તો હિન્દુસ્તાનની બરબાદી થશે અને સાથે સાથે આપણી પણ !

ખેતી અને પશુપાલન સંબંધે ગાંધીજી અત્યંત સંવેદનશીલ હતા. દેશના સમગ્ર અર્તતંત્રનો આધાર આ બે બાબત પર છે એવું તેઓ દ્રઢપણે માનતા. માણક જૈન લિખિત એક હિન્દી પુસ્તક ''ગાંધી કે વિચારો કી ૨૧વી સદી મેં પ્રાસંગિકતા'' માં પૃષ્ઠ ૩૯૨ પર એમણે નોંધ્યું છે કે ગાંધીજીએ 'ગ્રામસ્વરાજ'ને સુનિશ્ચિત કરવા માટે કૃષિ અને પશુપાલનને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ગાંધીજીના મત પ્રમાણે, ''આપણા ગ્રામવાસીઓં ગુજરાન ખેતી પર અને ખેતી ગાય અને પશુધન પર નિર્ભર છે. તેથી કાર્યકર્તાઓએ ગામોના પશુધનનું ખૂબ ધ્યાન રાખવું પડશે. એ સંપદાનું જો આપણે યોગ્ય રીતે ધ્યાન નહીં આપીએ તો હિન્દુસ્તાનની બરબાદી થશે અને સાથે સાથે આપણી પણ ! કારણ કે એવી પરિસ્થિતિમાં આપણી સામે, પશ્ચિમી દેશોની જેમ આ પશુઓનો આર્થિક બોજો સહેવાની શક્તિ ન રહેવાથી, એમની કતલ કરવા સિવાય કોઈ રસ્તો નહીં બચે.''

આ જ વિષયમાં ગાંધીજી આગળ કહે છે (પૃષ્ઠ-૩૯૩), ''મને વિચાર આવે છે કે હું ખેતી, ગોપાલન અને અન્ય ગ્રામીણ ઉદ્યોગોને ફરીથી ગામડાંમાં કેવી રીતે સ્થાપિત કરું કે જેથી લોકોની સ્થિતિ સુધરે? જો બે-ચાર ગામોમાં પણ હું આવું કરી શકું તો સમસ્યા હલ થશે. 'યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે'. લોકો એવાં આદર્શ ગામડાંઓનું અનુસરણ કરીને પોતાનાં ગામોને પણ એવાં બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે.''

કેટલું દૂરનું જોતા હતા ગાંધીજી !

ગાંધીજીએ એ જ હિન્દી પુસ્તકના પુષ્ઠ ૩૯૩ પર કહ્યું છે, ''જેને અહિંસાનું પાન કરવું છે તેને માટે તો શરીરશ્રમ અનિવાર્ય છે. આ શ્રમનો સંબંધ વાસ્તવમાં ખેતી સાથે છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં મેં એક કવિતા વાંચી હતી જેમાં ખેડૂતને જગતનો તાત કહેવામાં આવ્યો હતો. જો પરમાત્મા દેવાવાળો છે તે ખેડૂત તેનો હાથ છે. આપણી ઉપર કિસાનનું જે ૠણ છે તેને ચૂકવવા માટે આપણે શું કરીએ છીએ ? અત્યારે તો આપણે એના સખત પરિશ્રમના પરસેવાની કમાણી ખાઈ રહ્યા છીએ. આપણે આપણું કામ ખેતીથી શરૂ કરવાનું હતું, પરંતુ આપણે એવું ન કરી શક્યા.''

આગળ ઉપર ગાંધીજીએ બીજી એક સરસ વિભાવના પ્રસ્તુત કરી છે આ શબ્દોમાં... ''જેવો તમે ભારતીય ખેડૂત સાથે વાર્તાલાપ છેડશો એવો જ એ તમારી સાથે બોલવા લાગશે. એના મુખમાંથી જ્ઞાનનું ઝરણું વહેવા લાગશે. તમને અનુભવાશે કે અભણ ભલે હોય, પણ એના આંતરિક વ્યક્તિત્વમાં તો જ્ઞાનનો ભંડાર અને આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિનું સરોવર દેખાશે. આ બાબતને હું સંસ્કૃતિ કહું છું. પરિશ્રમમાં તમને આવો અનુભવ નહીં થાય. તમે યુરોપના કોઈ ખેડૂત સાથે વાત કરશો તો ધ્યાનમાં આવશે કે એને કોઈ આધ્યાત્મિક વાતોમાં રસ નથી. જેવો હોય તેવો,

પણ લઘરવઘર ભારતીય ખેડૂત યુગોપુરાણી સંસ્કૃતિને સાચવીને બેઠો છે. જો એના ઉપરછલ્લા દેખાવને, એની નિરક્ષરતમાને અને એની દારૂણ ગરીબીને આપણે હટાવી દઈએ તો આપણને સભ્ય, સુસંસ્કૃત અને ખમીરવંતો સુંદરતમ માનવી મળી જશે !''

ખરેખર ઈન્ફ્રા રેડ કેમેરાની જેમ ગાંધીજીએ આરપાર જોયું છે. તેઓ ખેડૂતને આત્મિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી ઓતપ્રોત માનતા હતા.

ખેતી અંગે ગાંધીજીએ ખૂબ વિચાર્યું છે અને દૂરનું વિચાર્યું છે. એનાં દૂરગામી પરિણામો હોઈ શકે. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના પુસ્તક 'ગાંધી-વિચાર-દોહન'માં પૃષ્ઠ ૧૦૬ પર ગાંધીજીના વિચારો આવી રીતે ટાંક્યા છે –

''ખેડૂત આવશ્યક જથ્થામાં ધાન્ય અને ઘાસ પોતાની પાસે રહે એની પહેલી ચિંતા કરે. કેવળ વધારે ભાવ પર દૃષ્ટિ રાખી કપાસ, તેલીબિયાં, તમાકુ વગેરેના ઢગલા ઉત્પન્ન કરવા ન બેસે. વધારે ભાવ મેળવવાના લોભથી થતી વેપારી ખેતીથી ખેડૂતને વધારે લાભ તો છેવટે થતો જ નથી. એક બાજુથી આવેલા પૈસા બીજી બાજુથી ચાલ્યા જાય છે. પણ એથી નૈતિક નુકસાન ઘણું થાય છે. પોતે જે ખેતી કરે છે, તેથી પોતાની જેમ જ બીજી પ્રજાઓની શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક હાનિ કેટલી થાય છે, તેનો વિચાર કરવાની એની કર્તવ્યબુદ્ધિ જ હણાઈ જાય છે. તમાકુ, અફીણ વગેરેની ખેતી એના દાખલા છે.''

ગાંધીજી કહેતા કે આપણા દેશનું ખરું પ્રતિબિંબ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં છે. વાત પાયાની અને મુદ્દાની એટલા માટે છે કે ૭૦% ગ્રામીણ વિસ્તારના વિકાસ અને સુખાકારીના આધારે ૩૦% શહેરી વિસ્તાર સુખાકારી મેળવી શકશે. ગામડું દુઃખી હશે તો શહેર પણ દુઃખી હશે. અને ગ્રામીણ વિસ્તારના વિકાસ માટે ખેતી અનિવાર્ય છે અને ખેતી માટે જળ ! આથી જળસંચય અને જળવ્યવસ્થાપન એ ખૂબ અગત્યનું પાસું છે. ગાંધીજી કહેતા કે ગ્રામીણ વિસ્તારના સાધારણ ખેડૂતો પણ જે સરળતાથી સમજી શકે અને વાપરી શકે એવી ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી જ ખરો ગ્રામવિકાસ થશે.

ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરની જેમ જ ગાંધીજી પણ જાણતા હતા કે ભારતની પ્રગતિમાં જો કોઇ એક અવરોધરૂપ પરિબળ હોય તો એ છે જાતિવાદ. ગાંધીજીના વર્ણાશ્રમના વિચારોને આપણે સ્વીકારી શકીએ નહી. પરંતુ એમણે અસ્પૃશ્યતા અને નાતજાત સામે પોકારેલો બળવો આજે પણ મહત્ત્વનો અને સ્વીકારવા જેવો છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ જોઈએ: 'નાતજાતને હું માનતો નથી. પ્રગતિમાં વિઘ્નરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેની અસમાનતાને પણ માનતો નથી. આપણે સૌ સંપૂર્ણતા એ સમાન છીએ. ...કોઇપણ માણસ બીજા કોઇના કરતાં પોતાને ઊંચો માને એ ઈશ્વર તેમ જ મનુષ્ય સામે પાપ છે' (મારા સ્વપ્નનું ભારત, ગાંધીજી પૃષ્ઠ-૨૪૪) ગાંધીજી આગળ કહે છેઃ 'અસ્પૃશ્યતાના લીધે આજે હિન્દુ ધર્મને માથે ન ભૂંસી શકાય એવું કલંક લાગેલું છે. મારા મત પ્રમાણે એ આપણા ઉપર ઉતરી આવેલો એક શાપ છે અને મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી આપણા માથે એ શાપ છે ત્યાં સુધી આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર જે જે દુઃખ આવી પડે તે આપણે જે ન ભૂંસાય એવું પાપાચરણ કરી રહ્યા છીએ તેની યોગ્ય શિક્ષા છે એમ માનવું રહ્યું' (મારા સ્વપ્નનું ભારત, ગાંધીજી પૃષ્ઠ-૨૪૬)

ગાંધીજીએ બહુ સંવેદનશીલ અને માર્મિક ઉદગારો કાઢ્યા છે, ''મારી તપસ્યાનો હિમાલય ત્યાં જ છે, જ્યાં હજી દરિદ્રતા પડી છે. તેને કાઢવાની છે, શોષણ દૂર કરવાનું છે અને દુઃખ નિવારવાનું છે. દેશમાં એક પણ માણસ જ્યાં સુધી જીવનની જરૂરિયાતોથી વંચિત હોય ત્યાં સુધી મને શાંતિ ન મળે અને હું પગ વાળીને બેસી શકું નહી.''

લેખના અંતમાં આપણી સંસ્કૃતિ બાબતે ગાંધીજી શું કહે છે એ વાત ટાંકીએ- 'હું એટલું જરૂર કહીશ કે આપણી પોતાની સંસ્કૃતિની કદર કર્યા પછી જ અને તેને પચાવ્યા પછી જ આપણે બીજી સંસ્કૃતિઓની કદર કરી શકીએ; તે પહેલા નહી, મારો દૃઢ મત છે કે આપણી સંસ્કૃતિ પાસે જેટલો સમૃદ્ધ ભંડારો છે તેટલા બીજી કોઈ સંસ્કૃતિ પાસે નથી. આપણે આપણી સંસ્કૃતિને પિછાણી નથી ઉલટું આપણને તેના અભ્યાસ પ્રત્યે સૂગ કેળવવાનું અને કિંમત ઓછી આંકવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે આપણે આપણી સંસ્કૃતિ મુજબ આચરણ કરતા લગભગ અટકી ગયા છીએ. ...મારો ધર્મ મને મારી સંસ્કૃતિ પચાવીને તે મુજબ જીવન ગાળવાનો અનુરોધ કરે છે. આપણી સંસ્કૃતિ અનુસાર ન જીવીએ તો એક સમાજ તરીકે આપણે આપઘાત વહોરી લઈશું. મારો ધર્મ જેમ મને મારી સંસ્કૃતિ મુજબ જીવવાનો આદેશ આપે' મહાત્મા ગાંધીજીના આ વિચારો ભારતને દુનિયાનું સમૃદ્ધ અને મહાન રાષ્ટ્ર બનાવનારા છે. આપણે એક નવા યુગમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છીએ, તેવા સમયે દેશ અને દુનિયા સમક્ષ મહાત્મા ગાંધીના સ્વપ્નના ભારતનું ચિત્ર રજૂ કરનારા વિચારો કરવા અત્યંત જરૂરી છે.

આઈ-૭, મધુરમ્ કોમ્પ્લેક્ષ,
પેટ્રોલ પંપ પાછળ, જીવરાજ પાર્ક,
અમદાવાદ-૧૭, મો. ૯૮૨૫૦૪૪૭૩૪

સતજુગિયા માનવીઓનો પ્રદેશ : દેવકો પંચાળ

– ભૂપેન્દ્ર મો. દવે

પંચાળ અને પાંચાળી વચ્ચે એક વિશિષ્ટ સામ્ય છે. પાંડુની પુત્રવધૂ, હસ્તિનાપુરની મહારાણી, દ્રુપદતનયા પાંચાળી પાંચ પતિઓમાં વિભક્ત હતી તેવું જ પંચાળ પ્રદેશ માટે બન્યું છે. આઝાદી પહેલાં આ વિસ્તાર જુદા જુદા રજવાડાંઓ કે એજન્સીની હકુમત હેઠળ હતો. આઝાદી આવ્યા બાદ, એ આજે જુદા જુદા ચાર જિલ્લાઓ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના મૂળી, ચોટીલા અને સાયલા, રાજકોટ જિલ્લાના વાંકાનેર અને રાજકોટ તથા જસદણ, અમરેલી જિલ્લાના બાબરા તાલુકા અને મોરબી જિલ્લાના હળવદ તાલુકા એમ આઠ તાલુકાઓમાં વહેંચાયેલો છે.

પંચાળ એ અતિ પ્રાચીન પ્રદેશ છે. સ્કંદ પુરાણ અને પદ્મ પુરાણમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. સ્થાન મહાત્મ્યમાં પંચાળનો વિસ્તાર સૂરજદેવળને મધ્યમાં રાખીને પૂર્વમાં મૂળી માંડવરાય, પશ્ચિમે મહિકુ, ઉત્તરે સરા - માથક અને દક્ષિણે ચોટીલા - આણંદપુર સુધીનો ગણવામાં આવ્યો છે. જ્યારે લોકજીવનમાં તો છેક જસદણ અને બાબરા સુધી પથરાયેલો ગણવામાં આવે છે.

પંચાળમાં અનેક સ્થાનો લોક માન્યતાઓ પાંડવોની સાથે, દ્રૌપદીની સાથે જોડાયેલી છે. અને તે કારણે આપણો આ પંચાળ તે દ્રુપદતનયા પાંચાળીનું પિયર એમ માનવામાં આવે છે. તરણેતરના કુંડમાં અર્જુને મત્સ્યવેધ કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ હકીકત જુદી છે. રામાયણ યા મહાભારત કાળનો પાંચાળ પ્રદેશ તે હિમાલય અને ચંબલ વચ્ચે ગંગા નદીની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ. ગંગાનો ઉત્તર ભાગ - ઉત્તર પાંચાળ કહેવાતો અને દક્ષિણ ભાગ - દક્ષિણ પાંચાળ કહેવાતો. આપણા આ પંચાળ પ્રદેશને તો દેવ પંચાળ કહેવામાં આવતો હતો.

પ્રદેશનું નામ પંચાળ કેમ પડ્યું તે માટે બે વાત કહેવામાં આવે છે. એક તો એ કે અહીં પાંચ ઋષિઓના આશ્રમો હતા. પંચાલયમ્ - પંચ આલય તે ઉપરથી આ વિસ્તારને પંચાળ નામ પ્રાપ્ત થયું. આ વિસ્તારને પંચાળ નામ કેમ મળ્યું તેની વિસ્તૃત ચર્ચા જાણીતા પુરાતત્ત્વવિદ્ નરોત્તમ પલાણે તેમના ''ઇતિહાસ વિમર્શ'' નામના પુસ્તકમાં કરી છે. તેમના મત મુજબ રામાયણ મહાભારત અને પુરાણોનો પાંચાળ પ્રદેશ તો દિલ્હીની આજુબાજુ હતો. એક કાળે પાંચાળની રાજધાની કનોજ હતી.

આ પ્રદેશનું નામ પંચાળ કેમ પડયું તે માટે બે વાત કહેવામાં આવે છે. એક તો એ કે અહીં પાંચ ઋષિઓના આશ્રમો હતા. પંચાલયમ્ - પંચ આલય તે ઉપરથી આ વિસ્તારને પંચાળ નામ પ્રાપ્ત થયું. આ વિસ્તારને પંચાળ નામ કેમ મળ્યું તેની વિસ્તૃત ચર્ચા જાણીતા પુરાતત્ત્વવિદ્ નરોત્તમ પલાણે તેમના ''ઇતિહાસ વિમર્શ'' નામના પુસ્તકમાં કરી છે. તેમના મત મુજબ રામાયણ મહાભારત અને પુરાણોનો પાંચાળ પ્રદેશ તો દિલ્હીની આજુબાજુ હતો. એક કાળે પાંચાળની રાજધાની કનોજ હતી. ત્યાંના પ્રતિહારો એક કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ને પોતાના પ્રદેશના નામનો પણ અહીં જયાં તેમણે વસવાટ કર્યો તે પ્રદેશને - 'પંચાળ' નામ આપ્યું. આ પ્રદેશને આ નામ આઠમી સદી પછી મળ્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે.

ભગવદગોમંડળ પણ પાંચાળ પ્રદેશને દેવ પંચાળથી ભિન્ન માને છે. દેવ પંચાળ તે સૌરાષ્ટ્રનો પંચાળ પ્રદેશ અને તે ચોટીલાની આજુબાજુનો ભાગ. તેમ એ નોંધે છે.

આજના થાનગઢ શહેરને પુરાણોમાં પંચાળનું એક અગત્યનું સ્થળ ગણવામાં આવ્યું છે. તેમાં આપેલા માપ અને વસ્તીની સંખ્યાને જો ગણત્રીમાં લેવામાં આવે તો એ જમાનામાં આ નગર પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતું હશે.

કંડોળ પુરાણ પ્રમાણે આ નગરનું નામ સત્યયુગમાં કમ્પાલય હતું. દ્વાપર યુગમાં કાંપિલ હતું. ત્રેતા યુગમાં કલુષાર હતું. અને કલિયુગમાં તેનું નામ કંડુલ હતુ. કણ્વ ઋષિએ આ નગરની સ્થાપના કરી હોવાનો અને તેમાં ૩૦,૦૦૦ વણિકો રહેતા હોવાનો કંડોળ પુરાણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ નગર અનાવૃષ્ટિનો ભોગ બનીને નાશ પામ્યાનો ઉલ્લેખ પણ કંડોળ

પુરાણમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે :

પહેલાં કોઈક બાબતે લાંબા સમય સુધી પૃથ્વી ઉપર અનાવૃષ્ટિ થયેલ હતી. તેથી ત્યાંના લોકો તે સ્થાન - પ્રદેશનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી ચાલી ગયેલા હતા. જ્યારે ઘણાં જ વર્ષો વ્યતીત થયા બાદ સારો સમય આવ્યો ત્યારે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયેલા મનુષ્યો તે સ્થાને પાછા આવ્યા.

પરંતુ તે સ્થળે પોતાના રહેવાનાં સ્થળો અને દેવતાઓનાં મંદિરો વગેરે કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યા નહિ તેથી તે લોકો અનુમાનથી તે સ્થળે રહેવા લાગ્યા.

પુરાણોના સમયનું સ્થાન - કુંડલ નગર આજના થાન અને જૂના સૂરજદેવળ વચ્ચેના કોઈ સ્થળ પર વસ્યું હશે અને સમય જતાં, જરૂરિયાત ઊભી થતાં તેનું સ્થળાંતર થતાં, હાલમાં જ્યાં થાન છે, ત્યાં તે વસ્યું હશે.

પુરાણોની બાબતોને એક બાજુ રાખીએ. ઐતિહાસિક પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે કે થાન કેટલોક સમય બાબરિયાના આધિપત્ય હેઠળ હતું પરંતુ પરમારોના આક્રમણ સામે બાબરિયા ટકી ન શક્યા અને તેમને થાનનું આધિપત્ય ગુમાવવું પડયું. પરંતુ કાઠીઓના આક્રમણ સામે પરમારો ટકી ન શક્યા અને તે વખતે થાન કાઠીઓનું કેન્દ્ર સ્થળ બન્યું.

ઈ.સ. ૧૬૯૦માં ગુજરાતના સુબા કરતસબખાને આ પ્રદેશ પર હુમલો કર્યો. કાઠીઓને હરાવ્યા. સુરજદેવળના મંદિરનો ધ્વંશ કર્યો અને તે પછી થોડો વખત થાન નગર મોગલ સલ્તનતના આધિપત્ય હેઠળનું એક થાણું, પરંતુ મોગલ સલ્તનતના પાયા હચમચવા લાગ્યા. ઈ.સ. ૧૬૦૪ના અરસામાં થાન વિસ્તાર ઝાલા રાજપૂત - લખતર શાખાના આધિપત્ય હેઠળ આવ્યો. ત્યારપછી આઝાદીના સમય સુધી થાન એ લખતર રાજ્યના એક ભાગ તરીકે રહ્યું અને ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતાં, ચોટીલા તાલુકામાં અગત્યના શહેર તરીકે થાનગઢ રહયું હતું અને આજે થાન એક તાલુકા મથક બન્યું છે.

ઈ.સ. ૧૬૦૪ ના અરસામાં થાન વિસ્તાર ઝાલા રાજપૂત - લખતર શાખાના આધિપત્ય હેઠળ આવ્યો. ત્યારપછી આઝાદીના સમય સુધી થાન એ લખતર રાજ્યના એક ભાગ તરીકે રહ્યું અને ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતાં, ચોટીલા તાલુકામાં અગત્યના શહેર તરીકે થાનગઢ રહયું હતું અને આજે થાન એક તાલુકા મથક બન્યું છે. પંચાળની ભૂ-રચના ઝાલાવાડ - સુરેન્દ્રનગર જિલ્લા કરતાં જુદી પડે છે. આ વિસ્તાર ડુંગરાળ છે

પંચાળની ભૂ-રચના ઝાલાવાડ - સુરેન્દ્રનગર જિલ્લા કરતાં જુદી પડે છે. આ વિસ્તાર ડુંગરાળ છે પણ ડુંગરાઓ દુર્ગમ નથી. સહેલાઈથી ચડી - ઊતરી શકાય તેવા છે. નદીઓ છે પણ સહેલાઈથી પાર કરી શકાય તેવી છે. કુદરતે આ વિસ્તારને પાણી આપ્યું છે. ડુંગરાળ વિસ્તાર હોવાને કારણે વસવાટ માટેના સ્થળો સપાટ જમીન કરતાં હંમેશા ઓછા હોય. ખેતી કરતાં, ચરિયાણ માટેનો અવકાશ વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. તે કારણે માલધારીઓ આ વિસ્તારમાં સ્થિર થયા હશે તેમ માની શકાય.

પ્રાચીન કાળમાં આ વિસ્તારમાં અનેક પ્રજાઓ આવીને વસી છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ પ્રજાને પોતપોતાના રિવાજો અને ખાસિયતો હતી. અગાઉ આ વિસ્તારમાં નાગપૂજા કરતી પ્રજા વસતી હતી. અહીં નાગ પૂજાનાં અનેક સ્થાનકો આજે પણ મળી આવે છે. કુંડળું વાળીને ફેણ ચડાવીને બેઠેલા નાગના શિલ્પાંકનોવાળા પાળિયા અનેક સ્થળે મળે છે. સૂર્ય પૂજા કરતાં કાઠીઓ મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા અને સમગ્ર કાઠિયાવાડમાં છવાઈ ગયા. પંચાળમાં તેઓ સવિશેષ છે. ઉત્તર ભારતમાંથી અગ્નિ પૂજક પ્રતિહારો આવ્યા અને અહીં સ્થિર થયા. એ જ પ્રમાણે ઉત્તર ભારતમાંથી માલધારીઓ આવ્યા અને અહીં સ્થિર થયા. આ વિસ્તારની મૂળ પ્રજા કોળી હોવાનું મનાય છે. જુદી જુદી પ્રજાઓ જુદે જુદે સમયે આ વિસ્તારોમાં આવી, સ્થિર થઈ અને તેમાંથી પંચાળનું આગવું પોત ઊભું થયું છે.

ધર્મની બાબતમાં જો વિચાર કરીએ તો પંચાળમાં વિવિધ ધર્મ પાળનાર પ્રજાઓ વસે છે. પંચાળમાં અનેક શક્તિ સ્થાનકો છે. શક્તિ પૂજા અહીં સામાન્ય છે. ભરવાડ - રબારી ઠાકરને માને છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો પણ છે. કાઠી સૂર્ય ઉપાસના કરનારા છે. શૈવ સંપ્રદાયને અનુસરનારા પણ અહીં વસે છે.

આ વિસ્તારમાં બૌધ્ધકાલીન ગુફાઓ મળી આવી છે. તે પરથી એક અનુમાન એવું પણ થાય છે કે કોઈ કાળે અહીં બૌધ્ધ ધર્મ પાળનારાઓ વસતા હશે. થોડા સમય પહેલાં બીજી એક

બૌધ્ધ ગુફા રામકુભાઈ ખાચર અને તેમના સાથીદારોએ શોધી છે. તે ઉપરાંત થોડા વરસ પૂર્વે આ વિસ્તારમાંથી બૌધકાલીન માટીની મુદ્રા પણ મળી આવી છે.

પંચાળમાં ભલે જુદી જુદી પ્રજાઓ જુદે જુદે સમયે આવી . ભલે અહીં જુદા જુદા ધર્મ કે સંપ્રદાયના માનવી રહેતા હોય, પણ એ સઘળાના મિલનમાંથી પંચાળનું આગવું અસ્તિત્વ ઊભું થયું છે. આ આગવું અસ્તિત્વ ઊભું કરવાનો યશ પુનિત ગામ સોનગઢના પંચાળના સંતોને ફાળે જાય છે.

પંચાળના સંતો જુદી માટીના સંતો છે. નાનપણમાં ઘર છોડીને જંગલમાં જઈને દિવસ - રાત તપ કરનારા આ મહાત્મા નથી. ચારેય વેદ અને પુરાણો કંઠસ્થ કરીને કથામૃત પીરસનારા વિદ્વાનો આ સંતો નથી. આ સંતો તો પંચાળની ધરતીમાં જન્મ્યા છે, તેનાં સુખ - દુઃખ તેમણે જોયા છે. સંસારથી ભાગી - છૂટીને એકાંતમાં તપ કરવાની એમની ફિલસૂફી નથી. એમની ફિલસૂફી તો સંસારમાં રહીને માનવ માત્રની સેવા કરવાની, ગાયોની સેવા કરવાની, જાતિ - જ્ઞાતિનો ભેદ રાખ્યા વગર ભૂખ્યાને અન્ન આપવાની એમની ફિલસૂફી છે. આ એમની સાધના છે. એને તમે તપ કહો તો તેમનું તપ છે.

પંચાળના માનવીઓને રામ અને કૃષ્ણ તો દૂરના ભગવાન છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, વેદ અને પુરાણમાં આ અબુધ - ભોળા માનવીઓને કાંઇ ગતાગમ ન પડે. એમના આંગણાના ભગવાન માનવ દેવ - એટલે પંચાળના સંતો. એમના ઉપર પંચાળવાસીઓ ઓળઘોળ. આ સંતોના પરચાઓનું એમને મન વધારે મહત્ત્વ છે. આજે પણ આ માનવ - દેવોની પંચાળવાસીઓ બાધા - આખડી રાખે છે. આ સંતોના સેવકગણમાં મોટે ભાગે ઉચ્ચ વર્ણના બ્રાહ્મણ - વાણિયા નહોતા.

આ પરંપરાના પહેલા સંત તે ગેબીનાથ. હાલ સોનગઢ ગામ છે, ત્યાં પ્રાચીન જૂના સૂરજદેવળનું મંદિર છે. તેની સામે આવેલ નાના એવા ડુંગરા ઉપર ગેબીનાથની ગુફા છે. ત્યાં તેમનું સ્થાન. એમના શિષ્ય તે થાનના પ્રજાપતિ મેપા ભગત. ભગત કુંભાર કામ પણ કરે અને અભ્યાગતને રોટલો આપે.

મેપા ભગતના શિષ્ય તે આપા રતા - મોલડીના. આપા રતાને એક દીકરી માંકબાઈ નામ. તેને પરણાવેલી થાન પાસેના સોનગઢ ગામે. જમાઈ જાદરો પણ ભારે આપલખો. બોલાવ્યો થાય નહિ. દીકરી માંકબાઈને ખૂબ દુઃખ દે. એકવાર દીકરી માંકબાઈ કંટાળીને પોતાના પિયર જવા નીકળી. પાછળ એની રજા વગર જવાથી ક્રોધે ભરાયેલો જાદરો ચડયે ઘોડે પાછળ પડયો. પણ ભગવાનને કરવું છે - ને તે બે વચ્ચે અંતર ન ઘટે. મોલડી ગામે ધૂંવાફૂંવા થતો જાદરો આવ્યો. રાત પડી ગઈ હતી. ખેતરે વાહુ રહેવા આપા રતાની હારે જાદરો ગયો અને ત્યાં જે જોયું સાવજ હારે - માણસ સાથે વાત કરતા હોય, તેમ આપા રતાને વાતો કરતા જોયા અને જાદરાનો અહંકાર ઓગળી ગયો.

પછી તો એ દરરોજ સોનગઢથી મોલડી આપા રતાના દર્શન કરવા આવતો. એક વખત આપા રતાએ કહ્યું કે આંઈ મોલડી સુધી લાંબા થવાની જરૂર નથી. થાનમાં મેપા ભગત છે. તેના દર્શન કરો. અને તે દિવસથી જાદરો થાનના મેપા ભગતની ડેલીયે દર્શન કરવા જવા માંડયો. પણ જાદરાની આબરું ડાકુગીરીની. કુંભારવાસના માણસો થરથરે કે આ વળી દરરોજ અહીં આવતો થયો, તે કોક વાર ભૂંડું કરશે.

મેપા ભગતે એક વાર જાદરાને ચેતવ્યો કે હવે પછી જો ડેલીમાં પગ દીધો તો સારા વાટ નહીં રહે અને જાદરો હવે બારણાં બહાર ઊભો રહીને દર્શન કરવા લાગ્યો. એક દિવસ મેપા ભગતે તેને જોયો. ક્રોધ ચડયો અને ફળીમાં રાંઢવું હતું તે લઈને માંડયા ફટકારવા. પણ જાદરો હવે પહેલાનો જાદરો નહોતો રહ્યો. અકેક ફટકાએ જાણે કે તેનાં અંતરના કમાડ ઊઘડી ગયા અને જાદરો ભગત કહેવાયો. પીર થઈને પૂજાયો.

સોનગઢના આ આપા જાદરાનો પુત્ર આપો ગોરખો, તેમણે પંચાળની પરંપરા ચાલુ રાખી. આ પરંપરામાં દાદબાપુ અને તેમના પુત્ર નાના બાપુ થયા. સૌમ્ય આભાથી હસતું તેમનું નિર્મળ મુખ. સવારથી લોકો તેમના દર્શને આવે. સુખ - દુઃખમાં નાના બાપુ દાદા બાપુ ભગત સધિયારો આપે. સોનગઢની આ જગ્યા સૌરાષ્ટ્રની દેહાણ જગ્યાઓની ગુરુગાદી મનાય છે.

આપા જાદરાના બે પ્રતાપી શિષ્યો તે આપા વિસામણ અને આપા દાના. આપા વિસામણની જગ્યા તે પાળિયાદની જગ્યા તરીકે પ્રખ્યાત છે. અને આપા દાનાની જગ્યા તે ચલાળાની જગ્યા તરીકે

પ્રખ્યાત છે. પાળિયાદની જગ્યા ઉપર હાલ પૂ. નિર્મળા બા ઉનડબાપુ બિરાજે છે.અને ચલાળાની જગ્યા ઉપર વલકુબાપુ મંગળુબાપુ બિરાજે છે. આજે પણ આ જગ્યામાં જૂની પરંપરા ચાલુ રહી છે.

પંચાળના માનવીઓને રામ અને કૃષ્ણ તો દૂરના ભગવાન છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, વેદ અને પુરાણમાં આ અબુધ - ભોળા માનવીઓને કાંઈ ગતાગમ ન પડે. એમના આંગણાના ભગવાન માનવ દેવ - એટલે પંચાળના સંતો. એમના ઉપર પંચાળવાસીઓ ઓળઘોળ. આ સંતોના પરચાઓનું એમને મન વધારે મહત્ત્વ છે. આજે પણ આ માનવ - દેવોની પંચાળવાસીઓ બાધા - આખડી રાખે છે.

આ સંતોના સેવકગણમાં મોટે ભાગે ઉચ્ચ વર્ણના બ્રાહ્મણ - વાણિયા નહોતા. એમનો સેવકગણ નાનાં નાનાં માનવીઓ જેમના મન મોટાં હતાં, તેમાંથી આવતો હતો. હા, જ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ જો જોવામાં આવે તો કોઈ સેવક હરિજન કે ગધઈ, કુંભાર હતા. એમને ઉચ્ચ કુળના માનવીને જ સેવક બનાવવાનો અભરખો નહોતો. જેમને ગૌ સેવા કરવી હોય, ઘેર ઘેર કે ગામ - પરગામ ઝોળી લઈને ફરી, આંગણે આવેલા અભ્યાગતો માટે અન્નક્ષેત્ર ચલાવવાનું જેમને મન હોય, તેવા જ એમના શિષ્ય થઈ શકતા. પંચાળના લોક જીવનનું આ સંતોએ પોતાના જીવન - આચરણ દ્વારા ઘડતર કર્યું છે.

બહેનના મલકમાં દુકાળ પડયો. બેનને થયું કે શું કરવું ? ક્યાંય જવા જેવું ઠેકાણું દેખાતું નહોતું. અચાનક તેને યાદ આવ્યો તેનો ભાઈ રેશમિયો. મનમાં થયું કે હાલ, ભાઈના ઘેર જાઉં ત્યાં કાંઈક ને કાંઈક થઈ પડશે. છોરુડાં સચવાશે - અને એક દિવસ બેન અને ભાણેજડાં ઊપડયાં ભાઈને ઘેર જવા હાલતા, પોરો ખાતાં એક દિવસ ભાઈના ગામના પાદરમાં આવી પહોંચ્યાં

પંચાળની કંકુવરણી ભોમકા અને એમાં વસતા સતજુગિયા માનવીઓને ઓળખાવાનું કામ કર્યું. ચોટીલાની ધરતી ઉપર જેમણે જનમ લીધો હતો એ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ. કાળના ભાર હેઠળ ગારદ થઈ ગયેલા, નર - પટાધરોને એમણે જીવતા કર્યા. પંચાળના કોઈ અગોચર ગામડામાં રહીને ગૌ-સેવા કરતા, અન્નક્ષેત્ર ચલાવતા સતજુગિયા સંતોની ગુજરાતને ઓળખાણ કરાવી. આવા પંચાળના કેટલાક સતજુગિયા માનવીઓની વાતો વાગોળીએ.

ચોટીલા તાલુકાના ભીમોરાના ગઢને એક વખત દુશ્મનોએ ઘેરી લીધો. ક્યાંયથી અનાજ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કર્યો, પણ ગઢની અંદર રહેલા માનવી મચક આપતા નથી. સવારથી સાંજ સુધી ધીંગાણું ચાલ્યા કરે છે. પણ પછી અનાજ ખૂટયું અનેક જુવાનિયા ખપી ગયા અને ગઢમાં મૂઠીભર માણસો રહી ગયા. બચવાનો ઈલાજ નહોતો, નાસીને જીવ બચાવવો નહોતો. જીવતા લગત દુશ્મનોના હાથમાં ગઢ પડવા દેવો નહોતો. એક જ ઈલાજ હતો, કેસરિયા કરવાનો.

સાંજના ટાણે અચાનક કયાંકથી દ્વારકાની જાત્રાએ જવા નીકળેલા મામા - ભાણેજ ગઢમાં આવી પૂગ્યાં. જે કાંઈ બચ્યું તું તેનાથી તેમનું આછું પાતળું સ્વાગત કર્યું અને તેમને શિખામણ દીધી કે ગઢ આખો ઘેરાઈ ગયો છે. અનાજ - પાણી ખલાસ થઈ ગયા છે. આવતી કાલે સૂરજ મહારાજ કોર કાઢે ઈ ટાણે કેસરિયા કરવાના છે. તમો તો જાત્રાળુ છો. અમારા મહેમાન છો. તેથી દિવસ ઊગે એ પહેલાં અહીંથી નીકળી જાજો.

પણ જાત્રાળુ માથાના ફરેલ નીકળ્યા. એમણે કહ્યું કે અમારી જાત્રા તો તમારી હારે જ પૂરી થશે - અઠે હી દ્વારકા - અમે ય તમારી હારે કેસરિયા કરીશું. જાત્રા માટે નીકળેલા, એક ટંકની જેણે મહેમાનગતી માણી - જેનું લુણ ખાધું તે વટેમારગુઓ - જાત્રાળુઓ બીજે દિવસે જ્યારે ગઢના મૂઠીભર જોધ્ધાઓએ કેસરિયા કર્યા ત્યારે તેમની સાથે રહ્યા અને મોતને મીઠું કર્યું. એ તો ગયા, પણ 'અઠે હી દ્વારકા' તો લોક હૈયે અમર છે.

અને ભીમોરાના ધણી ઓઢા ખાચરને કેમ વિસરાય ? એ તો સત ધરમનો પાયો. જો કોઈ બાઈ માણસને આડુ અવતર્યું હોય ને ઓઢા ખાચરની નાડી ધોઈને તેને પાણી પીવરાવે તો આડું ભાંગી જાય એવું એનું સત. આજે તો એનો પાળિયો ઊભો છે અને આ સતજુગિયા માનવીની ખાંભીની પણ માણસો બાધા - આખડી રાખે છે.

ચોટીલા પંથકનું નાનકડું એવું ગામ. ત્યાં એક ખેડૂત રહે - રેશમિયો. એકવાર એની બહેનના મલકમાં દુકાળ પડયો. બેનને થયું કે શું કરવું ? ક્યાંય જવા જેવું ઠેકાણું દેખાતું નહોતું. અચાનક તેને યાદ આવ્યો તેનો ભાઈ રેશમિયો. મનમાં થયું કે હાલ, ભાઈના ઘેર જાઉં ત્યાં કાંઈક ને કાંઈક થઈ પડશે. છોરુડાં સચવાશે - અને એક દિવસ બેન અને ભાણેજડાં ઊપડયાં ભાઈને ઘેર જવા હાલતા, પોરો ખાતાં એક દિવસ ભાઈના ગામના પાદરમાં આવી પહોંચ્યાં. બેનના હૈયામાં ટાઢક વળી, કે હવે તો આવી પહોંચ્યાં. સંધ્યાની ઝૂંઝયું - કુંઝયું વળી ગઈ છે. પાદરમાં કોઈ જાણીતો જણ નીકળે તો તેને પૂછી તો લઉં, કે ભાઈ રેશમિયો ઘેર છે કે નહિ, એમ બેન મનમાં વિચારતી હતી ત્યાં જ સામે એક જુવાન ઘોડા ઉપર આવતો દેખાયો. આછા અંધારામાં એનું મોઢું તો કળાયું નહિ. બેને એ જુવાનને પૂછ્યું, ભઈલા, મારો વીર રેશમિયો ઘેર તો છે ને ?

જુવાન જણ તો બેનને ઓળખી ગયો હતો. એના મનમાં

ગડમથલ ચાલતી હતી. આ દુકાળના વરસમાં બેન ને ઈના છોકરાં જો ઘેર આવે તો પોતાના કુટુમ્બનું જ્યાં પૂરું થતું નથી, ત્યાં આ પળોજણ શીદ ઊભી કરવી ?

બેન જવાબ માટે સામે ઊભી છે. જુવાને જવાબ દીધો. અરરર.....

તમને ખબર નથી ? રેશમિયો તો લાંબે ગામતરે ગયો !

અને બેન માથે આભ તૂટી પડયું. એ ભાંગી પડી. કેટલી કેટલી આશા કરી, દડમજલ કરતી એ ભાઈના ઘરે પહેલી વાર આવી હતી. એની આંખે અંધારા આવ્યા અને વ્યથિત હૈયામાંથી મરશિયા ઉપડયા.

ભેડા ભાંગી ડાળ, જેના આધારે ઊભતાં,
કરમે કાળો કાળ, રેલ્યા રેશમિયા.
ટોળામાંથી તારવ્યે, ઢાઢું દિયે ઢોર,
કાપી કાળજ કોર, ભેડા ભાંભરતા રિયા.

સામે ઊભેલો જુવાન રેશમિયો થરથર કાંપતો હતો. અકેક મરશિયે એનું અકેક અંગ પાષાણ થતું જતું હતું. એણે બેનને વિનવી : બેન, મને માફ કર, હું પોતે જ રેશમિયો છું ... તારી સામે ઊભો છું. પણ બેન તો અંતરમાં ઊતરી ગઈ હતી. એની આંખો દેખતી નહોતી. કાન સાંભળતા નહોતા. રેશમિયો કરગરતો હતો, કે મારી ભૂલ થઈ. તને અને ભાણેજડાંને સાચવવા નોં પડે ઈ સારૂ જુઠું બોલ્યો. પણ કોણ એ વિનવણી સાંભળે ? દુઃખના દરિયા ઊમટ્યા હોય એમ મરશિયા રેલાતા હતા. - અને દુકાળના વરસમાં બેનને પાલવવી ન પડે માટે જુઠું બોલનાર રેશમિયો - પથ્થરમાં ફેરવાઈ ગયો ! વિશ્વાસઘાતના પ્રાછત રૂપે, કપટ કરીને, આશાભરી આંગણે આવેલી બહેનને દુભાવવા માટે આજે પણ એ પાષાણ પાળિયો રેશમિયો ભેડો આંસુ સારી રહ્યો છે અને સત - અસતની વાત કરતો ઊભો છે.

સામે ઊભેલો જુવાન રેશમિયો થરથર કાંપતો હતો. અકેક મરશિયે એનું અકેક અંગ પાષાણ થતું જતું હતું. એણે બેનને વિનવી : બેન, મને માફ કર, હું પોતે જ રેશમિયો છું ... તારી સામે ઊભો છું. પણ બેન તો અંતરમાં ઊતરી ગઈ હતી. એની આંખો દેખતી નહોતી. કાન સાંભળતા નહોતા. રેશમિયો કરગરતો હતો, કે મારી ભૂલ થઈ. તને અને ભાણેજડાંને સાચવવા નોં પડે ઈ સારૂ જુઠું બોલ્યો

હળવદ તાલુકાનું આજનું મયુરનગર ગામ. જૂના જમાનામાં વાંટાવદર નામથી ઓળખાતું. ગામ સુખી. વસતી મોટાભાગની આયરની. એવા આયરના ગામમાં એક મોભાદાર આયરનું ખોરડું. એને એક દીકરી. એનું નામ રામબાઈ. પહેલેથી જ રામબાઈને ધાર્મિક સંસ્કાર.

દુકાળનું વરસ એટલે મોટા ભાગના ખેડૂત, મજૂર, કારીગરના ઘેર તો લગન લેવાયાં જ નહીં. પોતાનું પૂરું ન થાય, ત્યાં લગનના ખરચ કોણ વેંઢારે ? દીકરીના આણાં - પરિયાણા અને કરિયાવર પણ દુકાળના વરસમાં કોઈ ન કરે. પરંતુ વાંટાવદરના આયરનું આ ખોરડું તો ગામમાં અને આજુબાજુના પાંચ - પચીસ ગામમાં સુખી ગણાતું ઘર. આયરને પણ થયું કે દીકરી મોટી થઈ છે અને દુકાળ તો આવ્યા કરે, દીકરીના પીળા હાથ કરી દેવાય એટલે હાંઉ. અને લગન લેવાણાં. વાંટાવદરને પાદર જાન આવી પહોંચી. જાનૈયાના વાજતે ગાજતે સામૈયાં થયાં. ભલી ભાતે ગામને જમાડયું અને જાન વળાવવાની વેળા થઈ. ગાડાનું પૈ સિંચાયું અને ત્યાં જ પાદરમાં રીડિયા થયા - લ્યા, કાંગલા આવ્યા છે. મારો, મારો, કાઢો, કાઢો. દુકાળના વરસમાં ગરીબ માણસોને પૂરૂં ન થતાં બાળકોને છોડી દીધેલા. કેટલાંક એવાં કે જેના મા-બાપ મરી ગયા હોય એને રાખનારા કોઈ ન હોય. આવા ન બાપા, નમાયા, અનાથ બાળકોનો જમેલો જ્યાં ત્યાં ભટકે. જ્યાં ખાવાનું મળે ત્યાં જાય, જે મળે તે ખાય. દુકાળના વરસમાં આવા ટોળાબંધ કાંગલા ફરતા. એક ગામે આવે, તો એને મારીને બીજે કાઢે - કેટલાક ઘવાય, કેટલાક મરે, અને ટોળું આગળ ચાલે. આવું ટોળું પોતાને ગામ આવે એટલે ગામવાળાને ધ્રાસકો પડે.

વાંટાવદર ગામવાળાને પણ ધ્રાસકો પડયો કે આ કાંગલાં જે કાંઈ બાકી રહ્યું હશે તે લૂંટી ખાશે. અને જુવાનિયા જે હાથમાં મળ્યું તે લઈ દોડયા.

કાંગલા તો નિરાધાર હતા, નિઃસહાય હતા. એમની ભૂખ એમને ગામમાં લૂંટીને ખાવા માટે લાચાર કરતી હતી. પાદરમાં દેકારો મચ્યો, તડાફડી બોલવા લાગી. કાંગલા રોકકળ કરવા માંડયાં. - અને રામબાઈએ ગાડામાંથી જરાક લાજ ઊંચી કરી નજર માંડી - તો જોયું, નાનાં - નાનાં બાળકોને માર પડતો હતો. તેનાથી આ જોવાયું નહીં, જીરવાયું નહીં. એકપળમાં તેણે નિર્ણય લઈ લીધો. અને જેની ઓઢણી એણે ઓઢી હતી એ વરરાજાને - આયરને કીધું : ‘ આયર હવે રામ રામ, મારે ઘરસંસાર માંડીને છોકરા જણવા નથી. મારે તો જેનું કોઈ નથી એવા કાંગલાની મા બનવું છે - આયર તું છુટ્ટો છે. મને હવે કાંગલા બોલાવે છે.’ વાંટાવદરને પાદર તે દાડે કાંગલાના ટોળાને રામબાઈએ આશરો આપ્યો. દુકાળ પાર કરાવ્યો. આજે રામબાઈ નથી. તેની દેરી છે. સતધરમની વાત કરતી ઊભી છે.

પંચાળની કાંધી ઉપર આંબરડીના ટીબે પેલા ‘અણનમ માથાં’ હસી રહ્યા છે. આંબરડીનો ધણી વિહળ રાબો. તેને એવું નીમ કે પોતાની તલવાર સિવાય બીજા કોઈને નમે નહીં. વિહળ રાબાને અગિયાર ભેરૂબંધ. એ પણ એવા જ અણનમ. સંધાયે

એક વખત નીમ લીધું હતું કે જીવવું ય હારે, ને મરવું ય હારે.

ભગવાનને કરવું છે કે કોઈક ઈર્ષાળુ આદમીએ અમદાવાદના સુલતાનના કાન ભંભેર્યા કે આંબરડીનો ધણી વિહળ રાબો કોઈને નમતો નથી; અને સુલતાન ક્રોધે ભરાણો. દળકટક લઈને ઊપડયો વિહળ રાબાને નમાવવા. સુલતાને વિહળ રાબાને કહેવરાવ્યું કે કાં સલામ ભરો, ને કાં લડાઈ કરો. વિહળ રાબાએ લડાઈનું નોતરું ઝીલી લીધું. પણ સુલતાનને કહ્યું કે અમારી પાસે તોપ ને બંદૂકો તો નથી, પણ આડ હથિયારે તારું લશ્કર લડે, ને અમે ભાઈબંધુ પણ આડ હથિયારે લડીએ. સુલતાને વિહળ રાબાનું વેણ રાખ્યું. ધીંગાણું મચ્યું - સુલતાને જોયું કે આ બળુકા જુવાનિયા તો નાળિયેર ફોડે એમ પોતાના લશ્કરનાં માથાં વધેરતા હતા. પોતાના લશ્કરનો સોથ વળી જતો જોઈ સુલતાને ફેરવી તોળ્યું અને બંદૂકોમાંથી ગોળીઓ છૂટવા માંડી. બહાદૂરોના શરીર ચાયણી જેવા થઈ ગયા. વિહળ રાબાએ એ ટાણે એક કુંડાળું દોર્યું અને ભાઈબંધોને કહ્યું કે આપણે સંધાય જીવ્યા છીએ સાથે અને મરવા ટાણે આ કુંડાળામાં ભેગા મરશું. ઘાયલ થયેલા ભેરૂબંધમાંથી કોઈ પોતાના આંતરડા લઈને કુંડાળામાં આવે છે. કોઈનું ધડ હાથમાં માથું લઈને આવે છે. બધા આવી ગયા અને અગિયારે જણ પડખોપડખ સદાને માટે પોઢયા.

સુલતાને વિહળ રાબાનું વેણ રાખ્યું. ધીંગાણું મચ્યું - સુલતાને જોયું કે આ બળુકા જુવાનિયા તો નાળિયેર ફોડે એમ પોતાના લશ્કરનાં માથાં વધેરતા હતા. પોતાના લશ્કરનો સોથ વળી જતો જોઈ સુલતાને ફેરવી તોળ્યું અને બંદૂકોમાંથી ગોળીઓ છૂટવા માંડી. બહાદૂરોના શરીર ચાયણી જેવા થઈ ગયા. વિહળ રાબાએ એ ટાણે એક કુંડાળું દોર્યું અને ભાઈબંધોને કહ્યું કે આપણે સંધાય જીવ્યા છીએ સાથે અને મરવા ટાણે આ કુંડાળામાં ભેગા મરશું

સાંજ વેળાએ બહારગામ ગયેલો ભાઈબંધ તેજરવ સોયો ગામમાં આવે છે. તેણે જોયું તો ભારે અનરથ થઈ ગયો હતો. પાદરમાં લોહીનાં ખાબોચિયાં ભરાયાં હતાં. સમશાનમાં ચિતાઓ જલતી હતી તે દોડયો. કેટલાકે એને પાછો વાળવા હાક મારી પણ એને મોડું થતું હતું. એ ચિતા ઉપર ચડી ગયો. સરગાપરની વાટે ભેરૂબંધોથી છેટું પડવા ન દીધું.

આવો, આજે આંબરડી (રાબા)ના ગામમાં આવેલી આ 'અણનમ માથાં' ની ખાંભીઓને જુહારીએ.

★ ★ ★

સંદર્ભ અને ઋણ સ્વીકાર : સુરેન્દ્રનગર ડિસ્ટ્રીક્ટ ગેઝેટીયર, તરણેતર - અરવિંદ આચાર્ય, જય સામૃદ્રિ : વિશેષાંક, પાંચાળનું ભક્ત મંડળ : ઝવેરચંદ મેઘાણી, મેઘાણીની લોકકથાઓ : કસુંબીનો રંગ - ૩, કંદુલ પુરાણ - જ્યો. મા. ક. અધ્વર્યું, સેવા ધરમના અમરધામ - જયમલ્લ પરમાર, રાજુલ દવે

દેવકો પંચાળ

કંકુવરણી ભોમકા, સરવો સાલેમાળ
નર પટાધર નિપજે, હોય દેવકો પંચાળ.

★ ★ ★

ખડ પાણી ને ખાખરો, ધરતી લાંપડિયાળ
વગર દીવે વાળુ કરે, ભલો દેવકો પંચાળ.

★ ★ ★

નદી ખળકે નીઝરણાં, મલપતા પીએ માલ
ગાળે કસુંબા ગોવાળિયા, પડ જોવો પંચાળ

★ ★ ★

ઠાંગો, માંડણ ઠીક છે, કદી ન આંગણ કાળ
ચાર પગાં ચરતાં ફરે, પડ જોવો પંચાળ

★ ★ ★

ઉદરથી ઉરે સરસ, નાક નેણાંનો તાલ
ચાર હાથનો ચોટલો, પડ જોવો પંચાળ

★ ★ ★

ગુઢે વસ્તર ગોરિયા, પગ પીડીનો તાલ
પનઘટ ઉપર પરહરે, પડ જોવો પંચાળ

★ ★ ★

કુકડકંધા, મૃગકુંદણાં, શત્રુને હૈયે સાલ,
તાતા તોરીંગ નીપજે, પડ જોવો પંચાળ......

'પૂર્વાલય'
૮, પરિમલ સોસાયટી,
સુરેન્દ્રનગર
(મો. ૯૪૨૭૬ ૮૯૦૦૯)

મહિલા સશક્તિકરણને સમર્પિત કર્મયોગિની : સેવામૂર્તિ દિવ્યાબહેન મારવાડી

– નટુભાઈ પરમાર

આપણા દેશની લોકશાહીના ત્રણ સ્તંભો એટલે સંસદ, વહીવટી તંત્ર અને ન્યાયતંત્ર. સંસદ જો કાયદાઓ ઘડવાનું કામ કરે છે તો વહીવટીતંત્ર - બ્યૂરોક્રેસી એ કાયદાઓના અમલની કામગીરી કરે છે. જો એના અમલમાં કશી ચૂક કે ફરિયાદ આવે છે તો આપણું ન્યાયતંત્ર એમાં ન્યાય તોળે છે.

આ ત્રણેય સ્તંભોની ભૂમિકા સ્વયંસ્પષ્ટ છે. તેમ છતાં જ્યાં સુધી વહીવટી તંત્ર - નોકરશાહી કે બ્યૂરોક્રેસી ને સંબંધ છે, તેને માટે એવું કહેવાય છે કે, જો લોકશાહી - પ્રજાતંત્રની પાર્લામેન્ટ દ્વારા ઘડાયેલા કાયદાઓ અને તેના થકી અમલી બનાવાયેલી પ્રજાકલ્યાણલક્ષી યોજનાઓનો બ્યૂરોક્રેસી અક્ષરશઃ પૂર્ણ નિષ્ઠાથી અમલ કરે તો, અથવા આઝાદીના આટલાં વર્ષોમાં જો એ એણે કર્યો હોત તો, આ દેશની અડધી સમસ્યાઓ ક્યારનીય ઉકેલાઈ ગઈ હોત.

શ્રી પી. કે. લહેરીએ સરકારી યોજનાઓના સફળ અમલમાં દિવ્યાબેને એક સરકારી અધિકારી તરીકે દાખવેલા અદમ્ય ઉત્સાહને પણ બિરદાવ્યો છે. વરિષ્ઠ પત્રકાર ધર્મેશ ભટ્ટ (મુંબઈ) પણ લખે છે : 'ગુજરાતમાં મહિલા સશક્તિકરણની ચળવળના ઇતિહાસમાં દિવ્યાબેન મારવાડીનું નામ મોખરે છે.સમાજસેવા અને ખાસ કરીને મહિલાઓના ઉત્કર્ષના કાર્ય માટે દિવ્યાબેને લગ્ન ન કર્યા અને આજીવન સેવા માટે ભેખ ધારણ કર્યો.

આવા કડવા સત્યની વચ્ચે આપણા દેશના વહીવટી તંત્રમાંથી કોઈ કોઈ એવા અમલદાર કે બ્યૂરોક્રેટ આવી કલ્યાણ યોજનાઓના સચોટ અમલ માટે નિષ્ઠાપૂર્વક, સમર્પિત ભાવે જ્યારે જ્યારે મથ્યા છે, ત્યારે ત્યારે એમની એ સાફલ્યગાથાઓના પણ આપણે સાક્ષી બન્યા છીએ.

દિવ્યાબેન મારવાડી

આવા સમર્પિત અમલદારોના અસંખ્ય ઉદાહરણો આપણી પાસે મોજૂદ છે. આવા અમલદારો માટે એ જરૂરી કે મહત્ત્વનું નથી હોતું કે તેઓ ધારાસભ્ય અથવા મંત્રી બનીને જ સમાજસેવા કરી શકે. ગુજરાતના આવા જ એક મહિલા અધિકારી અને હવે આપણી વચ્ચે વિદ્યમાન નહિ એવા આ રાજ્યના એક સમયના સમાજ સુરક્ષા નિયામક દિવ્યાબહેન મારવાડીની વાત હું અહીં કહેવા જઈ રહ્યો છું.

ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય સચિવ રહી ચૂકેલા અને દિવ્યાબહેન મારવાડીના સમાજસુરક્ષા નિયામક તરીકેના સમયમાં રાજ્ય વહીવટીતંત્રમાં વરિષ્ઠ સનદી અધિકારી તરીકે કાર્યરત રહેલા શ્રી પ્રવીણભાઈ ક. લહેરી દિવ્યાબહેન સાથેના સંસ્મરણો વાગોળતા લખે છે : 'દિવ્યાબહેનનું સ્મરણ કરીએ ત્યારે આપણી સમક્ષ એક સ્વસ્થ, નિરાભિમાની, ઉત્સાહી અને લાગણીશીલ વ્યક્તિનું ચિત્ર નજર સમક્ષ ખડું થાય છે. સરકારી નોકરીને લોકસેવાના અવસરમાં પરિવર્તિત કરીને તેમણે વહીવટી તંત્ર માટે જે ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે તે મારા માટે આનંદ અને ગૌરવની વાત છે. સાંપ્રત સમયમાં ઝાકઝમાળ કારકિર્દી અને કરોડોની આવક ધરાવતા મુઠ્ઠીભર કલાકારો અને ક્રિકેટરોને પોતાનો આદર્શ માનતી પેઢી માટે દિવ્યાબહેનના જીવન અને કાર્ય હકીકતમાં પ્રેરણાસ્ત્રોત બનવાં જોઈએ. યુવા પેઢીમાં પણ હજારોની સંખ્યામાં ભાઈઓ-બહેનો સમાજસેવા ક્ષેત્રે સક્રિય છે, તેમના સુધી દિવ્યાબહેન મારવાડીનું સમાજસેવા ક્ષેત્રેનું પ્રદાન જાણકારી રૂપે પહોંચે તો તે સૌ માટે પ્રેરણારૂપ અને ઉત્સાહવર્ધક બનશે તેવી મને શ્રદ્ધા છે.'

શ્રી પી. કે. લહેરીએ સરકારી યોજનાઓના સફળ અમલમાં દિવ્યાબહેને એક સરકારી અધિકારી તરીકે દાખવેલા અદમ્ય ઉત્સાહને પણ બિરદાવ્યો છે.

વરિષ્ઠ પત્રકાર ધર્મેશ ભટ્ટ (મુંબઈ) પણ લખે છે : 'ગુજરાતમાં મહિલા સશક્તિકરણની ચળવળના ઇતિહાસમાં દિવ્યાબહેન મારવાડીનું નામ મોખરે છે. સમાજસેવા અને ખાસ કરીને મહિલાઓના ઉત્કર્ષના કાર્ય માટે દિવ્યાબહેને લગ્ન ન કર્યા અને આજીવન સેવા માટે ભેખ ધારણ કર્યો. દિવ્યાબહેન

માટે દલિત, પીડિત, શોષિત વર્ગનું કામ અન્ય કોઈપણ બાબત કરતા વિશેષ હતું. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘનું પારિતોષિક મેળવનારા દિવ્યાબહેનની કર્તવ્યનિષ્ઠા અનન્ય હતી. ૧૯૫૦ના દાયકામાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ડિગ્રી મેળવેલા દિવ્યાબહેન માટે કોર્પોરેટ કે બેન્કમાં સારો હોદ્દો મેળવવો સહજ શક્ય હતો, પણ એમણે જનસેવાનો માર્ગ અપનાવ્યો. દિવ્યાબહેનના પીઠબળ અને સહાયને કારણે પગભર બનેલી હજારો મહિલાઓના હૃદયમાં આજે પણ દિવ્યાબહેનની છબી સચવાઈ રહી છે.'

આ પત્રકાર આગળ લખે છે : 'એમના જેવી તેજસ્વી પ્રતિભાને રાજકારણમાં લઈ આવવાના પ્રયાસો તે કાળે પણ થયેલા. કિન્તુ દિવ્યાબહેનનો આ એક જ જવાબ રહેતો : મારી વિચારધારામાં હોદ્દો કે સત્તા ગૌણ વસ્તુ છે. એક સરકારી અધિકારી તરીકે - સરકારના પીઠબળથી સમાજસેવાનું ઘણું કામ કરી શકાય છે. એમાં પણ સરકારી હોદ્દા પર રહીને બહેનોને સામાજિક ન્યાય મળે, તેઓ પણ સ્વમાનભર્યું જીવન જીવે, અને એમાં મારું યોગદાન હોય તો એ મારા માટે ધારાસભ્ય કે પ્રધાન થવા જેવું જ ગણાય.'

સરકારી હોદ્દા પર રહીને, જનસેવાનું - મહિલા ઉત્થાનનું પ્રણ આદરી બેઠેલા દિવ્યાબહેને એ જ કારણે લગ્ન ન કર્યા. રાજ્યના એક સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્રકારે એમની સાથેની મુલાકાતમાં આ જ મુદ્દો છેડ્યો ત્યારે દિવ્યાબહેન બોલેલાં : 'આપણા સમાજની બહેનોના પ્રશ્નો જોઈ મને લાગેલું કે, જો મારે ખરેખર આ બહેનોની સેવા કરવી હોય તો મારે લગ્ન ન કરવા જોઈએ. પરિવારે પણ આ નિર્ણય મારા પર છોડેલો, પણ પછી તો કામમાં ગળાડૂબ રહેવાને કારણે મને લગ્ન કરવાનો વિચાર કદી આવ્યો જ નહિ.'

રાજ્યના સમાજ સુરક્ષા વિભાગમાં વર્ગ-૩ થી શરૂઆત કરી, સમાજ સુરક્ષા નિયામકના વરિષ્ઠ હોદ્દા પર પહોંચેલા દિવ્યાબહેને, એક સરકારી કર્મી અને અધિકારી તરીકે, એમના કાર્યક્ષેત્ર હેઠળની મહિલા ઉત્થાનની સરકારી કામગીરીને એ રીતે દીપાવી કે આજે પણ વહીવટીતંત્રમાં એમનાં ઉદાહરણો અપાય છે. મહિલા ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિમાં ઓતપ્રોત દિવ્યાબહેન હંમેશા એમ કહેતા કે, શિક્ષણ, વ્યવસાય, સાહસ અને ફેશનમાં મહિલાઓ આજે જરૂર આગળ વધી છે, તો પણ તેમના સામાજિક દરજ્જામાં હજુ નોંધપાત્ર ફેરફાર આવ્યો નથી. સ્ત્રીઓની આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે જ તેનો સામાજિક દરજ્જો સંકળાયેલો છે, જે તેમના માટેની વિકાસની તકો તેમજ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદાર બનવાના તેમને મળતા અવસરો પર આધારિત છે. સ્ત્રીઓની કામગીરીનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આજે પણ થતું નથી. જ્યારે હકીકત એ છે કે, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને વંશપરંપરાગત ધંધા જેવા કે ખેતીકામ, કડિયાકામ, મજૂરીમાં સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો જેટલું જ કામ કરતી રહી છે.

દિવ્યાબહેન હંમેશા કહેતા કે, શિક્ષણ, વ્યવસાય, સાહસ અને ફેશનમાં મહિલાઓ આજે જરૂર આગળ વધી છે, તો પણ તેમના સામાજિક દરજ્જામાં હજુ નોંધપાત્ર ફેરફાર આવ્યો નથી. સ્ત્રીઓની આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે જ તેનો સામાજિક દરજ્જો સંકળાયેલો છે, જે તેમના માટેની વિકાસની તકો તેમજ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગીદાર બનવાના તેમને મળતા અવસરો પર આધારિત છે. સ્ત્રીઓની કામગીરીનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આજે પણ થતું નથી

એક સરકારી અધિકારી તરીકે જ નહિ, કિન્તુ મહિલાઓના પ્રશ્નોના એક જાણતલ અને અભ્યાસુ વિદ્વાન તરીકે દિવ્યાબહેનના અભિપ્રાયની રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નોંધ લેવાતી હતી. અસંખ્ય પ્રસંગોએ દિવ્યાબહેનને દેશ અને દેશની બહાર ગુજરાતનું અને ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માનભેર મોકલવામાં આવ્યા હતા. આવો જ એક પ્રસંગ ૧૯૭૦નો છે, જ્યારે તેઓ ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે અમેરિકા ગયાં હતાં.

૮ જુલાઈ ૧૯૭૦ના રોજ યુનાઈટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકાના એક નામાંકિત દૈનિક 'SUN'ના પાન-૧૬ પર 'U.S. Women Behind In Equal Rights' શીર્ષક હેઠળના એક રિપોર્ટમાં રિપોર્ટર સુશ્રી લિન્ડા કોહલે લખ્યું : 'Divya Marwadi, from India was surprised that American women were not rated on an equal salary scale as men in the same position. Divya Marvadi says: 'I do not see how being a woman would get in the way of performing duties efficiently. In India, men and women get equal pay for equal jobs and qualifications. There are many women doctors in India and women may serve in military if they wish. The prime minister of India is a woman. Mrs. Indira Gandhi and women hold and equal number

of seats in the parliament.'

'Youth Leaders and Social Workers Information Program' કે જેમાં વિવિધ ૨૭ દેશોના ૩૭ જેટલાં જૂથોએ અમેરિકાના ટ્વિન સીટી ખાતે હિસ્સો લીધો હતો, તેમાં ભારતના એક મહિલા પ્રતિનિધિ તરીકે, સુશ્રી દિવ્યાબહેન મારવાડી પણ ઉપસ્થિત હતા. વિવિધ દેશોની મહિલા પ્રતિનિધિઓએ પોતપોતાના દેશમાં મહિલાઓની સ્થિતિ વિશે વાત કરી, તેમાં 'સમાન અધિકારોનો સવાલ છે ત્યાં સુધી અમેરિકન મહિલાઓ હજી પાછળ છે' એવાં દિવ્યાબહેને કરેલા નિવેદનની એ દિવસોમાં ત્યાં ખૂબ ચર્ચા થઈ. સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના મુદ્દે વિશ્વભરમાં અગ્રેસર હોવાનો વહેમ રાખતાં, એક દેશને - તેની જ ધરતી પર આમ કહેવું, દિવસો સુધી ત્યાં ચર્ચાનું કારણ બની રહ્યું. આવા ડેરિંગ લેડી હતા દિવ્યાબહેન મારવાડી.

મૂળ મારવાડના, ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી આવી તે પછી મુંબઈ સ્થાયી થયેલા, ચુસ્ત ગાંધીવાદી અને ગાંધીજીના અંતેવાસી સમા - મુંબઈની ગુજરાતી શાળાના પ્રિન્સિપાલ શામજીભાઈ મારવાડી અને શિક્ષિકા એવા માતા સોનાબહેનના આ પુત્રી દિવ્યાબહેન, મુંબઈની તે વખતની નામાંકિત ન્યુ એરા અને ફેલોશીપ હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા. ભણવાની સાથે ઇતર શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ દિવ્યાબહેનને એટલો જ રસ

મૂળ મારવાડના, ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી આવી તે પછી મુંબઈ સ્થાયી થયેલા, ચુસ્ત ગાંધીવાદી અને ગાંધીજીના અંતેવાસી સમા - મુંબઈની ગુજરાતી શાળાના પ્રિન્સિપાલ શામજીભાઈ મારવાડી અને શિક્ષિકા એવા માતા સોનાબહેનના આ પુત્રી દિવ્યાબહેન, મુંબઈની તે વખતની નામાંકિત ન્યુ એરા અને ફેલોશીપ હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા. ભણવાની સાથે ઈતર શાળાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ દિવ્યાબહેનને એટલો જ રસ. પ્રાથમિક શાળા સ્તરે દિવ્યાબહેન હંમેશા પહેલા ક્રમાંકે ઉત્તીર્ણ થતા. એમની ધગશ અને કુશળતાને પારખીને શાળા સંચાલકોએ દિવ્યાબહેનને એક સાથે બે ધોરણની પરીક્ષા આપી, સીધા એક ધોરણ આગળ વધી જવાની તક આપી અને વિદ્યાર્થિની એવા દિવ્યાબહેનનો એ માટે અભિપ્રાય માંગ્યો.

'ના, મારે આ રીતે આગળ નથી વધવું. હું સૌની સાથે, સૌની જેમ જ આગળ વધીશ.' દિવ્યાબહેનનો જવાબ હતો. એક બાળકીનો આવો પ્રત્યુત્તર શાળા સંચાલકોનેય અચંબામાં મૂકી ગયો. આવી મક્કમતાના ધની હતા આપણા દિવ્યાબહેન મારવાડી.

૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૩૧ના રોજ અમરેલીમાં જન્મેલા, મુંબઈમાં ભણેલા અને સેવાકીય કારકિર્દીની લાંબી સફર ગુજરાતમાં વ્યતીત કરી ચૂકેલા દિવ્યાબહેન મારવાડી છ ભાઈ અને બે બહેનોના વિશાળ પરિવારનાં સૌથી મોટાં સંતાન.

ગાંધીજી, સરદાર પટેલ, ક.મા. મુનશી, ઠક્કરબાપા, વિનોબા ભાવે અને આપણા મસીહા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર સાથે તેમજ અનેક સ્વાતંત્ર્ય વીરો - વિરાંગનાઓ, સામાજિક આગેવાનો સાથે ઘરોબો ધરાવતા સામાજિક આગેવાન અને શિક્ષણશાસ્ત્રી એવા પિતા શામજીભાઈ મારવાડીના સંસ્કારવારસાને સૌ પ્રથમ ઝીલનાર સંતાન હતા દિવ્યાબહેન મારવાડી.

આજીવન ખાદી જ પહેરતાં, જીવનમાં સત્યના નિતાંત આગ્રહી, સમાજસેવક અને એ જમાનામાં સાચા 'દલિત મિત્ર' નો ખિતાબ પામેલા શામજીભાઈ મારવાડીની સુવાસ એવી તો હતી કે ખુદ સુભાષચંદ્ર બોઝ મુંબઈમાં એમના મહેમાન બનેલા. ડૉ. બાબાસાહેબ જેમ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડની સ્કોલરશીપ મેળવી વિદેશ અભ્યાસ માટે જઈ શક્યા, તે જ રીતે શામજીભાઈ પણ તે પછી તેજસ્વી દલિત યુવાનોને વિદેશ અભ્યાસ માટે મહારાજા પાસેથી સ્કોલરશીપ મેળવી અપાવવામાં નિમિત્ત બનેલા.

આવા મહાન દલિત રત્નને ત્યાં જ દિવ્યાબહેન મારવાડી જેવા પ્રભાવી અને મેધાવી દીકરી પાકે.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મુંબઈમાં લીધા બાદ દિવ્યાબહેન દેશની પ્રતિષ્ઠિત મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં સોશ્યોલોજી સાથે એમ.એ. થયાં. તે પછી ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશ્યલ સાયન્સમાં પ્રવેશ મેળવી ડિપ્લોમા મેળવ્યો અને યુ.એસ.એ. જઈ ત્યાંના મીનીસોટા શહેરની યુનિવર્સિટીમાં જઈ સોશ્યલ વર્ક પરનો ડિપ્લોમા

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પદવીધારક દિવ્યાબહેન મારવાડી

પ્રાપ્ત કર્યો, ત્યાં સુધીનો દિવ્યાબહેનનો-એક દલિત દીકરીનો પ્રવાસ, દિવ્યાબહેનને એક પ્રતાપી અને પુરુષસમોવડી મહિલા તરીકેની ઓળખ આપવાને પર્યાપ્ત ગણાય. પણ ના, અભ્યાસને સંબંધિત શૈક્ષણિક કારકિર્દી બાદ દિવ્યાબહેને એક સાચા સમાજચિંતક તરીકે, મહિલાઓ, બાળકો અને વિશેષ કરીને અપંગ - અંધ અને ઉપેક્ષિત એવા સમાજ માટે આજીવન અપરિણિત રહીને સમર્પિત ભાવે જે બેમિસાલ કામગીરીના સીમાચિહ્નો સર કર્યા છે, એનો એક આગવો ઈતિહાસ છે, એક અનોખી - પ્રેરણાદાયી યશગાથા છે.

દિવ્યાબહેનને એક પ્રતાપી અને પુરુષસમોવડી મહિલા તરીકેની ઓળખ આપવાને પર્યાપ્ત ગણાય. પણ ના, અભ્યાસને સંબંધિત શૈક્ષણિક કારકિર્દી બાદ દિવ્યાબહેને એક સાચા સમાજચિંતક તરીકે, મહિલાઓ, બાળકો અને વિશેષ કરીને અપંગ - અંધ અને ઉપેક્ષિત એવા સમાજ માટે આજીવન અપરિણિત રહીને સમર્પિત ભાવે જે બેમિસાલ કામગીરીના સીમાચિહ્નો સર કર્યા છે, એનો એક આગવો ઇતિહાસ છે, એક અનોખી - પ્રેરણાદાયી યશગાથા છે.

૧૯૫૮માં ૨૭ વર્ષની યુવાવયે 'સોશ્યલ વેલ્ફેર' વિષય પરની નિપુણતા સાથે, કંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના સાથે, બીજી પંચવર્ષીય યોજનાના સામાજિક નૈતિક અભિગમના ભાગરૂપે તે સમયના સમાજ કલ્યાણમંત્રીશ્રીના આગ્રહથી પાલનપુર (બનાસકાંઠા)ના નારી સંરક્ષણ કેન્દ્રના અધિક્ષક (સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ) તરીકેનો કાર્યભાર દિવ્યાબહેને સંભાળ્યો. મહિલાઓ માટે ન પ્રોત્સાહક કે ન પ્રેરક એવા એ સમયે, એક નવા પ્રદેશ - નવી ભૂમિ પર દિવ્યાબહેને પગ માંડતા જ નારી-વિરોધી માનસિકતાનો તેમણે સામનો કરવો પડ્યો. દિવ્યાબહેને પાલનપુરમાં નારી સંસ્થા શરૂ તો કરી પણ પ્રચંડ વિરોધ ઊઠ્યો. ત્યારના સમાજસેવિકા પુષ્પાબહેન કોઠારીના સાથ-સહકાર-પ્રેરણાથી દિવ્યાબહેન આગળ વધ્યાં. ખૂબ જ મહેનત કરી અને આખું વાતાવરણ જ બદલી નાખ્યું. ચાર વર્ષ સુધી આ સંસ્થાનું નિષ્ઠાભેર સંચાલન કરતાં રહીને કેટલાક અસામાજિક તત્ત્વ સમા પુરુષોના કુકર્મોથી કુંવારી માતાઓ બનેલી અનેક દીકરીઓ અને કંઈ કેટલીય વિધવાઓના પુનઃલગ્ન કરાવવામાં તેઓ સફળ થયા. કંઈ કેટલીય બહેનોના અંતરની સાચી વાત જાણીને, તેમને ભરણપોષણ અપાવ્યા અને છૂટાછેડા પણ અપાવ્યાં. એ સમયે દિવ્યાબહેનનું એ કાર્ય અને એમની આગેવાની સાથે જ એક ભારે સાહસનું કાર્ય હતું. જે તેમણે તેમના મક્કમ મનોબળ અને સાચી સમાજનિષ્ઠા સાથે પૂર્ણ કરી બતાવ્યું. આ ગાળા દરમિયાન એક સગીર છોકરી સાથે છેડછાન કરનાર માથાભારે પુરુષને, અનેક ધમકીઓ અને દબાણો વચ્ચે પુષ્પાબહેન જેલના સળિયા ગણાવીને જ જંપ્યા.

UNO:2004

INTERNATIONAL ASSOCIATION OF EDUCATORS FOR WORLD PEACE (IAEWP), USA

The Global Open University, Milan

National Institute of Correspondence Education (NICE)

Diyaben Marwadi

In Testimony whereof this

International Felicitation

is being accorded and

International Award for

Social Defence & Social Welfere Activities

on the occasion of the national conference on "Role of Media for International Peace and International understanding" organized by IAEWP on UNO Day 24-10-2004 with the collaboration of Press Academy Government of Gujarat at Uday Bhansinhji Institute of Cooperative Management, Gandhinagar

યુનો દ્વારા દિવ્યાબેનને મળેલ પ્રશસ્તિપત્ર

સરકાર અનુદાનિત શાળાઓ અને સંસ્થાઓનાં ગુજરાતનાં પ્રથમ મહિલા નિરીક્ષક થવાનું બહુમાન મેળવી ચૂકેલા દિવ્યાબહેને રાજ્યની સમાજ સુરક્ષા કચેરીના વડપણ હેઠળ વિશેષ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારની ૨૫૦ ઉપરની સંસ્થાઓની રૂબરૂ મુલાકાત લઈ, વિદ્યાર્થિનીઓ - મહિલાઓની સ્થિતિ અંગેનો અહેવાલ રાજ્ય સરકારમાં રજૂ કર્યો હતો.

દિવ્યાબહેનની ધગશની કદર કરીને રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેમની 'ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશ્યલ સાયન્સ'માં (૧૯૬૩થી ૧૯૬૫)માં મહિલા તજજ્ઞ તરીકે નિમણૂક થતાં, મુંબઈના માટુંગા, ઉમરખાડી, ચેમ્બુર, દેવનાર જેવા સ્થળો પર આવેલા ભિક્ષુક ગૃહો, રિમાન્ડ હોમ, નારી સંરક્ષણ ગૃહો, ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં મહિલાઓની વિકટ સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, તેમના સૂચનો રાજ્ય સરકારને આપવાની મહત્ત્વપૂર્ણ જવાબદારી સોંપાઈ હતી.

અમદાવાદથી ૨૧ કિ.મી.ના અંતરે આવેલ ગાંધીનગર જિલ્લાના ડભોડા મુકામે કે જેમાં ૮૦ ટકા અસ્થિર મગજની બહેનો ભિક્ષકગૃહમાં લાચાર અવસ્થામાં જીવતી હતી, ત્યાં પણ સમર્પિત ભાવે પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવનારા દિવ્યાબહેને ૧૯૭૦થી ૧૯૭૨ના સમયગાળા દરમિયાન વડોદરાના નારી સંરક્ષણ ગૃહના અધિક્ષક તરીકે પણ કામગીરી બજાવી. અહીં પણ સામાજિક રીતે પછાત એવી મહિલાઓને મહિલા કોન્સ્ટેબલ થવામાં અને અન્ય વ્યવસાય ક્ષેત્રે પગભર બનાવવામાં તેઓ નિમિત્ત બન્યાં. અનૈતિક વ્યવસાયમાં ફસાવી દેવાયેલી

કંઈ કેટલીય અબળાઓને 'નારી સુરક્ષાગૃહ'માં આશરો આપી, તેમના જીવન થાળે પાડવામાં પણ દિવ્યાબહેન નિમિત્ત બન્યાં. તેમની આ સેવાઓના પ્રતાપે જ ૧૯૭૦માં અમેરિકાના ઓહિયોમાં ૧૯૭૦માં યોજાયેલી સમાજસેવા ક્ષેત્રના નિષ્ણાતોની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં હિસ્સો લેવા તેમને સરકારશ્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવામાં આવ્યાં.

૧૯૭૨માં સરકાર દ્વારા અપંગો-વિકલાંગો માટેના ખાસ અધિકારી તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ, જ્યાં અનેક નવી સંસ્થાઓ ઊભી કરી, વિકલાંગ કલ્યાણનો એક નવો જ વિચાર અને યોજનાઓ અમલી બનાવવામાં તેઓ નિમિત્ત બન્યાં.

૧૯૭૯માં સમાજસુરક્ષા વિભાગમાં નાયબ નિયામક તરીકે બઢતી સાથે, ગુજરાત મહિલા આર્થિક વિકાસ નિગમમાં સેક્રેટરી અને ત્યારબાદ મેનેજીંગ ડિરેક્ટરની જવાબદારી સંભાળનારા, તેમણે જેના માટે ભેખ ધારણ કર્યો હતો, તે નારી અધિકાર અને નારી સુરક્ષા ક્ષેત્રે ઘણા જ ક્રાંતિકારી કદમ ઉઠાવ્યાં.

અમદાવાદથી ૨૧ કિ.મી.ના અંતરે આવેલ ગાંધીનગર જિલ્લાના ડભોડા મુકામે કે જેમાં ૮૦ ટકા અસ્થિર મગજની બહેનો ભિક્ષકગૃહમાં લાચાર અવસ્થામાં જીવતી હતી, ત્યાં પણ સમર્પિત ભાવે પ્રશસ્ય કામગીરી બજાવનારા દિવ્યાબહેને ૧૯૭૦થી ૧૯૭૨ના સમયગાળા દરમિયાન વડોદરાના નારી સંરક્ષણ ગૃહના અધિક્ષક તરીકે પણ કામગીરી બજાવી

છેક નિરીક્ષકના પદથી શરૂઆત કરનારા દિવ્યાબહેન એ જ સમાજ સુરક્ષા ખાતાના નિયામક કરીકે નિમાયાં, એ વર્ષ હતું ૧૯૮૫નું. આ પદ પર રહીને સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે દિવ્યાબહેને સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્ક, પાકિસ્તાન, યુએસએ જેવા અનેક દેશોની મુલાકાત લીધી. ૧૯૮૪ની સાલમાં ભારતમાંથી દત્તક લેવાયેલા અને ડેન્માર્કમાં સ્થાયી થયેલા, એ બાળકોની સ્થિતિ ત્યાં ડેનમાર્કમાં કેવી છે ? તેનો અભ્યાસ કરવા - અહેવાલ મેળવવા, ભારત સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે ખાસ દિવ્યાબહેનને મોકલવામાં આવ્યાં.

ત્યક્તા, વિધવા, નિરાધાર, કુંવારી માતા, જેવી આપણી કરુણા અને સહાય ચાહતી બહેનોના પુનઃસ્થાપન અને ઉત્થાન માટે, આજીવન જેઓ સેવારત રહ્યા છે, એમાં એક અગ્રેસર નામ દિવ્યાબહેન મારવાડીનું પણ છે. અંધ-વિકલાંગ પણ સ્વાશ્રયી બનવા ચાહતા આપણા જ આ Differently able પરિવાર માટે હૃદયની અનુકંપા સાથે દિવ્યાબહેને જે પણ કાર્યો હાથ ધર્યા છે તે દીપી ઊઠ્યા છે અને એની સુવાસ ચોમેર પ્રસરી છે.

જીવનસંધ્યા, કસ્તુરબા ગાંધી નેશનલ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ, નારી જ્યોત, મંગલ તીર્થ, વિકાસ ગૃહ, રાજ્ય મહિલા સુરક્ષા સમિતિ, બાળ સુરક્ષા સમિતિ, સમાજ સુરક્ષા સમિતિ, આરોગ્ય સમિતિ, મહિલા ઉપેગકાર સમિતિ, ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ, મહિલા માર્ગદર્શન કેન્દ્ર, મહિલા પુસ્તકાલય જેવી અગણિત સંસ્થાઓ સાથે સક્રિયપણે સંલગ્ન રહેલા દિવ્યાબહેનને ગુજરાત રાજ્યમાં મહિલા આર્થિક વિકાસ નિગમની સ્થાપનાના પાયોનિયર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમાજસુરક્ષા વિભાગમાં નિયામક પદે રહી દિવ્યાબહેન સરકાર અને સામાજિક સંસ્થાઓ વચ્ચેની એક મજબૂત કડી બની રહ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓને સંબંધિત કાયદાઓની પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવાની પહેલ પણ તેમની જ. અપંગ અને અંધ બહેનો માટે બેકરી, શાળાઓ અને આજે જેની બોલબાલા છે એ નોકરી કરતી બહેનો માટેની 'વર્કિંગ વુમેન હોસ્ટેલ'ની પરિકલ્પના પણ દિવ્યાબહેનની જ.

નિવૃત્તિ પછી પણ સતત એમને મનગમતી એવી મહિલાઉત્થાન અને વિકલાંગ કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રહેલાં દિવ્યાબહેન રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ અનેક ઈનામ-અકરામ-સન્માન મેળવી ચૂક્યા છે. પાછલા ૧૦૦વર્ષનાઈતિહાસમાંગણનાપાત્રપ્રદાન કરનાર ગુજરાતની મહિલાઓ પરના સંકલનમાં તેમજ સુશ્રી ટીના દોશી લિખિત 'મહિલા વિશ્વકોશ'માં પણ દિવ્યાબહેનનું નામ આદરપૂર્વક શોભી રહ્યું છે. નમ્રતા, સહૃદયતા, કાર્યનિષ્ઠા, સમર્પિતતા, કરુણા અને મક્કમતાના પ્રતીક સમા દિવ્યાબહેન મારવાડી ૭૬ વર્ષે ૨૦૦૭માં દેહાવસાન પામ્યાં પણ તેમણે કરેલાં કાર્યોની સુવાસ હજી એમ જ અકબંધ છે.

દિવ્યાબહેનની અમેરિકન સખી મિસ મેગી જોને દિવ્યાબહેનની ખૂબ સરસ ઓળખ આપી છે આ શબ્દોમાં :

Oh Miss Marwadi ! You are an Ahmedabadi !
In what a way you dress your hair !
It give me too much of glare !
No doubt you feel so proud !
Because you move with such a crowd !

આજે રાજ્યના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા

વિભાગમાં નાયબ નિયામક ડો. હસમુખ પરમાર લખે છે : ‘જ્યારે રાજ્ય સરકારના વહીવટીતંત્રમાં મહિલાઓની અછત વર્તાતી હતી, તેવા સમયે એક મહિલા જ નહિ દલિત મહિલા તરીકે દિવ્યાબહેન મારવાડીએ સંવેદનશીલ સરકારી અધિકારી તરીકે કરેલ કામગીરી હંમેશા શિરમોર રહેશે. દલિત સમાજમાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે, સરકારમાં બેઠેલા ઉચ્ચ દલિત અધિકારીઓ, દલિત સમાજ પ્રત્યે સંવેદનશીલ નથી હોતા પણ આ વાતમાં તથ્ય નથી. ત્યારે ઘણાને એ પણ ખબર નહોતી કે દિવ્યાબહેન દલિત સમાજનાં છે.’

ગુજરાત રાજ્યના જોઈન્ટ સેક્રેટરી (નાણાં) શ્રી ચંદ્રવદન મેકવાન તો સેવામૂર્તિ દિવ્યાબહેન મારવાડીને મધર ટેરેસા સાથે સરખાવી કહે છે : ‘સમાજસેવાની સાથોસાથ એક ઉમદા અધિકારી અને સજાગ વહીવટદાર તરીકે દિવ્યાબહેન ખૂબ લોકપ્રિય બન્યાં. તેઓ વહીવટના ઊંડા અભ્યાસી હતાં તેથી પોતાની કોઠાસૂઝથી લોકોપયોગી યોજનાઓ સરકાર દ્વારા શરૂ કરાવવામાં તેઓ સફળ રહ્યાં હતાં. ઉચ્ચ અધિકારીના પદે હોવા છતાં તેઓએ નમ્ર અને સંવેદનશીલ રહીને સમાજની સેવા કરી છે.’

દિવ્યાબહેનની સેવાકીય સફરના સાક્ષી એવા અનંત શાહ લખે છે : ‘સામાન્ય રીતે સરકારમાં ઉચ્ચ હોદ્દા પર બિરાજમાન અધિકારી કાયદાની પરિભાષાનું અર્થઘટન પોતપોતાની રીતે કરતા હોય છે. ‘પ્રજાનું જે થવું હોય તે થાય’, પોતાની જવાબદારી ઊભી ન થાય અને કેમ છટકી જવાય તેનું ધ્યાન રાખીને નિર્ણયો લેતા હોય છે. બાબુઓની આ વૃત્તિને કારણે, વંચિતો માટે સરકારે બનાવેલી યોજનાઓ અસરકારક નીવડતી નથી. યોજનાઓ જેમના માટે બનાવવામાં આવી છે એવા દરિદ્રનારાયણ, દિવ્યાંગો કે છેવાડાના માણસોને તેનો પૂરેપૂરો લાભ મળે તે માટે, સરકારી અધિકારીઓએ કાયદાનું શબ્દશઃ અર્થઘટન કરવાના બદલે, કાયદાનું હાર્દ જોવું જોઈએ અને તેમાં પોતાની સંવેદનશીલતા જોડવી જોઈએ. કુ. દિવ્યાબહેન મારવાડી આવાં એક સંવેદનશીલ અધિકારી હતાં.’

દિવ્યાબહેન મારવાડીના સમાજસુરક્ષા નિયામક તરીકેના કાર્યકાળમાં વરિષ્ઠ સનદી અધિકારી રહેલા શ્રી પી. કે. વાલેરા પણ કહે છે : ‘સચિવાલય ખાતેની સચિવશ્રી કે મંત્રીશ્રી સમક્ષની બેઠકોમાં દિવ્યાબહેન તેમના અભિપ્રાયો/ સૂચનો ખૂબ અડગ રહીને કરતાં હતાં. સરકારી વિભાગોમાં પણ ભૂલ કે ક્ષતિ હોય તો, અધિકારીઓની નારાજી વેઠીને પણ પોતાનો અવાજ રજૂ કરતાં.’

દિવ્યાબહેનના ભાઈ ભરત મારવાડી બહેન સાથેની યાદોને તાજી કરતા કહે છે : ‘ગુજરાત રાજ્ય અલગ થતા જ મારા મોટા બાપુ સામંત મારવાડી અને મારા પિતા શામજી મારવાડીએ આઝાદીની ચળવળમાં, પૂ. બાપુ મહાત્મા ગાંધી સાથે રહીને આપેલ યોગદાન અને કરેલી સમાજસેવાને લક્ષ્યમાં રાખીને મારા બહેન ગુજરાત સરકારના સમાજસુરક્ષા વિભાગમાં જોડાયાં હતાં. આજીવન સરકારી નોકરી કરીને પણ તેમણે સેવાની સુવાસ ફેલાવી.’

આવા કર્મઠ આગેવાન અને મહિલાઓના ભલા માટે જીવન ન્યોચ્છાવર કરી દેનાર દિવ્યાબહેન મારવાડી ગુજરાતના જૂજ સેવાના ભેખધારી નારીરત્નોમાંનાં એક છે. એમના ઉચિત મરણોત્તર સન્માનની અપેક્ષા રાખવી અસ્થાને નથી.

આપણા મહાન સર્જક સ્વ. જોસેફ મેકવાને પણ એવો વસવસો વ્યક્ત કર્યો છે કે : ‘આજીવન અપરિણીત રહી, કઠોર પરિશ્રમથી ભરપૂર તપસ્વિની જીવન જીવી - નિષ્કામ કર્મયોગિની સિદ્ધ થઈ દિવ્યાબહેન છોંતેર વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય વટાવી ૨૦૦૭માં દિવંગત થયાં. વસવસો એટલો જ રહે છે કે, જાહેર જનતાએ તો એમને અઢળક શ્રદ્ધા - આદર ને પ્રેમ અર્પ્યાં, પણ ગુજરાત સરકાર એક સમર્પિત સેવિકાની કોઈ કદર ના કરી શકી.’

‘છાંયડો’,
પ્લોટ : ૧૬૮/૨, સૂર્યનારાયણ સોસાયટી,
સેક્ટર-૨૫, ગાંધીનગર :૩૮૨૦૨૪
મો.નં. ૯૮૨૫૬ ૩૨૮૩૮

વાર્તાકાર ચેખોવ

– વિજય શાસ્ત્રી

રશિયન વાર્તાકાર એન્ટન પાવલોવિચ ચૅખોવનો જન્મ ૧૮૬૦માં, અવસાન ૧૯૦૪માં. તેમના વાર્તાસંગ્રહોમાં Tales of Melpomene, In the twilight, Gloomy fote અને Russkaya Mysele મહત્ત્વના છે. પશ્ચિમી સર્જક સ્વિનબર્ગનું એક વિધાન છે. Matter dictates Manner કૃતિના વિષયવસ્તુ પ્રમાણે લેખનની રીતિ નિર્માણ પામે છે. ચેખોવની બાબતમાં આ વાત પૂરેપૂરી લાગુ નથી પડતી. તેમની 'ડેથ ઓફ એ ક્લર્ક' અને 'કોરસગર્લ' જેવી કૃતિઓનું વિષયવસ્તુ વાર્તાક્ષમ તો છે જ સાથે જ સરસ, ચૂસ્ત એકાંકી બનવાની પણ પૂરી ક્ષમતા ધરાવે છે. ચેખોવના જાણીતા વિવેચક william Boyd ચેખોવની Unsentimental લખાવટને તેનો વિશેષતા ગણે છે. ગુજરાતીમાં આવા બહારથી નિર્મમ અને રુક્ષ લાગતા કાકુ (Tone)માં લખાયેલી કૃતિઓ શોધવી હોય તો દ્વિરેફની 'મુકુન્દરાય', 'ખેમી', સુન્દરમ્‌ની 'ખોલકી' અને સુરેશ જોષીની 'જન્મોત્સવ' જેવી વાર્તાઓ તરત સ્મરણે ચડે. તટસ્થતાના અંચળા હેઠળ ભારોભાર સંવેદના અભિવ્યક્ત થતી હોય એવી આ રચનાઓ સાથે જયંતી દલાલની અને જયંત ખત્રીની પણ એકથી વધુ રચનાઓ યાદ આવે અતિરંજિતતા Melo-dramaનો આશ્રય લીધા વગર પણ આ બધી રચનાઓ પ્રભાવક અસરો જન્માવી શકે છે. ચેખોવની વાર્તાઓનું આ એક પ્રમુખ લક્ષણ ગણીએ તો બીજું, અનાયાસ નજર ચડતું લક્ષણ છે તેની પાત્રસૃષ્ટિ. ચેખોવનાં પાત્રો મહદ્ અંશે Underdogs છે. સામાજિક પરિપાટીની બહારના-submerged - છે. 'ઈસ્ટર ઈવ'નો આયરોનિમ હોડીવાળો, 'એક અજબ પ્રણય કિસ્સો[1] નો સિસ્મકોવ, 'ડેથ ઓફ અકલર્ક'નો ચેરવ્યાકોફ અને બીજાં એકથી વધુ પાત્રો વ્યથિત પીડિત અને વધુ પડતાં સંવેદનશીલ છે. તેમની અતિસંવેદનશીલતા જ તેમની નિયતિ છે એ એક તરફ 'ડેથ ઓફ એ કલર્ક'ના ચેરવ્યાકોફના અને 'વૉર્ડ નંબર સિક્સ'ના ડૉક્ટર રાગીનના પાત્રમાં બીજી તરફ પ્રગટ થાય છે. 'કારકુનનું મૃત્યુ' અર્ધગંભીર રીતિમાં તો 'વૉર્ડનંબર સિક્સ' સાદ્યન્ત ગંભીર રીતિમાં નિર્વાહણ પામે છે. બંનેમાં મુખ્ય પાત્રો તેમની પ્રખર સંવેદનશીલતાને પરિણામે મૃત્યુ પામે છે. એકબીજી પણ તુલના સૂઝે છે. 'કોરસગર્લ'ની ગણિકા અને ગી દ મોપાસાંની દીર્ઘ રચના 'બૉલ ઓવ ફેટ[2] ની નાયિકાઓ પર તિરસ્કૃતનું લેબલ લાગેલું છે. પણ હકીકતમાં તે બંને સંસ્કારી નીવડે છે જ્યારે ઉચ્ચ વર્ગનાં કહેવાતાં કુલીન પાત્રો અંદરખાનેથી અસંસ્કારી અને વિકૃત નીવડે છે.)

તટસ્થતાના અંચળા હેઠળ ભારોભાર સંવેદના અભિવ્યક્ત થતી હોય એવી આ રચનાઓ સાથે જયંતી દલાલની અને જયંત ખત્રીની પણ એકથી વધુ રચનાઓ યાદ આવે અતિરંજિતતા Melo-dramaનો આશ્રય લીધા વગર પણ આ બધી રચનાઓ પ્રભાવક અસરો જન્માવી શકે છે ચેખોવની વાર્તાઓનું આ એક પ્રમુખ લક્ષણ ગણીએ તો બીજું, અનાયાસ નજર ચડતું લક્ષણ છે તેની પાત્રસૃષ્ટિ

ગેર્હાડી 'નામના વિવેચકે ચેખોવને વાસ્તવિકતાના નકાર નહિ પણ અર્ધનકાર semidefiance કરનારા સર્જક ગણાવ્યા છે તે સાચું છે, કેમ કે ચેખોવ વાસ્તવિક્તામાં થઈને વાસ્તવિકતાથી પર (માનવચિતની) જતી રચનાઓ આપે છે. સ્થૂલ માનવસંદર્ભથી આરંભાતી તેમની એકાધિક રચનાઓ માનસિક / આધ્યાત્મિક વાસ્તવિક્તામાં જઈ પહોંચે છે. કેટલીક રચનાઓ સંદર્ભે આ બધાં લક્ષણોની ખરાઈ કરીએ તો -'

'ઈસ્ટર ઈવ'માં ગોત્વા નદીને સામે કાંઠે ઈશુનો જન્મોત્સવ ધૂમધડાકા અને આતશબાજી વડે ઊજવાઈ રહ્યો છે, જ્યારે આ કાંઠે યંત્રવત્ હોડી ફેરવતો રહેતો આયરોનિમ ઘોર અંધકારમાં ઊભો છે. આ કાંઠે અંધકારને સામે કાંઠે ઉજાસનું juxtaposition વિરોધસૂચક બને છે. હોડીવાળાને ઈશુદર્શનની પ્રબળ ઇચ્છા છે પણ તે તેની ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શક્તો નથી. યંત્રવત્ હોડી ફેરવતો રહે તો આયરોનિમ સિસિફ્સની યાદ અપાવે છે. એક તરફ ફરજ અને બીજી તરફ ઈશુદર્શનની પ્રબળ ઝંખનાનું બીજું સંનિધિકરણ જોવા મળે છે. આ હોડીવાળાની ઈશુદર્શનની પ્રબળ ઝંખનાનું આલેખન ખાસ્સું પ્રસ્તારી છે. તે સાભિપ્રાય છે કેમકે વર્ણનની દીર્ઘતા તેની દર્શનઝંખનાને ઘૂંટે, વળ ચડાવે છે. આમ તો ઈશુનો જન્મ ગોત્વા નદીના સામે

૧. આ વાર્તાના ગુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ : 'વિશ્વની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ' અનુ.વિજય શાસ્ત્રી, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૪૦
૨. આ કૃતિના ગુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ : 'ત્રણ વિદેશી લઘુનવલો' હર્ષ પ્રકાશન અમદાવાદ પૃ. ૧૩૭

કાંઠે થાય છે, પણ ચેખોવે સાંકેતિક રીતિએ આ હોડીવાળાનાં અંતરમાં ઈશુજન્મ થઈ ચૂક્યો હોવાનું સૂચવી દે છે, જે સહૃદય ભાવકે સમજવું પડે. ચેખોવ માત્ર પાત્ર અને પરિસ્થિતિનાં ચિત્રાંકનો કરે છે, કરીને અટકી જાય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કશી ચોખવટો કરતા નથી. The real artist never talks about the main thing - આ મતલબનું વિધાન પશ્ચિમમાં થયું છે. (વાક્યના શબ્દો બરાબર યાદ નથી. વિ.) હોડીવાળાના અંતરમાં સાચો ઈશુજન્મોત્સવ આકારિત થયો છે એવું ચેખોવ પોતે થઈને ક્યાંય કહેતા નથી. તમારી સામે પાત્ર અને તેની પરિસ્થિતિ મૂકી આપે છે. અર્થઘટન વાચકે કરવાનું રહે. પશ્ચિમમાં, પછીનાં વર્ષોમાં Act of reading - નો જે મહિમા થયો તે ચેખોવની કૃતિમાં કામે લગાડવી શકાય. લોકટોળાં તો ફક્ત બાહ્યાચાર (જે મિથ્યાચાર પણ છે જ) માં જ વ્યસ્ત અને મસ્ત છે જ્યારે બીજી તરફ આ હોડીવાળો નિર્જન, નીરવતામાં ચૂપચાપ ઈશુને પોતાનામાં જન્માવી ચૂક્યો છે. ખ્રિસ્તી પરંપરામાં પુનર્જન્મનો ખાસ્સો મહિમા છે. રશિયન લેખકો પર આ પરંપરાનો ખાસ્સો પ્રભાવ પણ દેખાય છે. ટોલ્સ્ટોયે તો 'Ressurection' નામની નવલકથા લખેલી (જેનો ગુજરાતી અનુવાદ વિ.મ. ભટ્ટે 'પુનરાવતાર' નામે કરેલો એવો ખ્યાલ છે - વિ.) દોસ્તોયેવસ્કીની 'બ્રધર્સ કરામોઝાવ'માં પણ 'ધ ગ્રાન્ડ ઈન્કિવઝીટર'. નામક પેટાખંડ આવે છે.

'ઈસ્ટર ઈવ'માં ગોત્વા નદીને સામે કાંઠે ઈશુનો જન્મોત્સવ ધૂમધડાકા અને આતશબાજી વડે ઊજવાઈ રહ્યો છે જ્યારે આ કાંઠે યંત્રવત્ હોડી ફેરવતો રહેતો આયરોનિમ ઘોર અંધકારમાં ઊભો છે. આ કાંઠે અંધકારને સામે કાંઠે ઉજાસનું juxtaposition **વિરોધસૂચક બને છે. હોડીવાળાને ઈશુદર્શનની પ્રબળ ઇચ્છા છે પણ તે તેની ફરજમાંથી મુક્ત થઈ શક્તો નથી**

સહેજ વિષયાન્તર કરીને આ સંદર્ભે પ્લેટોને યાદ કરવા જેવો છે. એણે 'Republic' ગ્રંથમાં 'Idea' અને 'Appearance' એવા બે સંપ્રત્યયોની વાત કરી છે. સ્થૂળ દેખાવ - 'Appearance- નાશવંત હોઈ મિથ્યા છે. પણ આંતરસત્ત્વ Idea - અમર છે, અવિનાશી છે માટે સત્ય છે. વૃક્ષ નાશ પામે છે પણ વૃક્ષત્વ નાશ પામતું નથી. આ ન્યાયે ઈશુ મરણશીલ છે પણ ઈશુત્વ અવિનાશી છે અને તે સાધુ નિકોલાય અને હોડીવાળા આયરોનિમ જેવાં પાત્રોમાં જીવંત છે. ઈશુનું આ બે સિવાય, વાર્તાને અંતે એકબીજા પાત્રમાં પણ રૂપાંતર થતું લેખક દર્શાવે છે. એ ત્રીજું પાત્ર છે હોડીમાં મુસાફરી કરી રહેલી એક સ્ત્રીનું. ઈશુદર્શનની ઝંખનાથી ગ્રસ્ત હોડીવાળાની દૃષ્ટિ આ સ્ત્રીના ચહેરે સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે ચેખોવ એક વાક્ય લખે છે : 'એ પ્રમાણે ટીકી રહેલી તેની આંખોમાં એક પુરુષની નજર જરાયે નહોતી.'[૩]

સાધુ નિકોલાય મૃત્યુ પામ્યા છે છતાં તેમણે રચેલા સ્તોત્રો વડે જાણે જીવંત છે, તેથી નિકોલાયનું મરણ ફક્ત દૈહિક જ ગણાય. હોડીવાળાનું ઈશુમાં થતું મેટામોર્ફોસિસ સામે કાંઠે થતી ઊજવણીનું મિથ્યાત્વ પણ સૂચવે છે. બાહ્ય વાસ્તવિકતાનો આંતરિક વાસ્તવિકતા વડે છેદ ઊડી જાય છે. એ જોતાં વાસ્તવિક્તાનું તિરોધાન - semi defiance તેની આ (અને બીજી પણ કેટલીક) કૃતિઓમાં જોઈ શકાશે. ચેખોવને નિરાશા સ્વીકાર્ય નથી. નિરાશામાંથી જ આશાનું પ્રાગટ્ય અભિપ્રેત છે, તેથી તેને pessimist નહિ પણ Meliorist કહેવો વધુ સાચું ગણાય.

'ઈસ્ટરની સાંજે' તો સાદ્યન્ત કરુણગંભીર કાકુ (Tone)માં લખાયેલી છે પણ ચેખોવની કાકુગત - Tonal અને રચનાગત વિવિધતા જોવી હોય તો તેની 'એક અજબ પ્રણયકિસ્સો'[૪] માંથી પસાર થવું રહ્યું. વાર્તાની પ્રત્યેક વિગત સાભિપ્રાયપણે આવે છે. સંગીતકાર સિસ્મકીવ બહુ 'દૂરથી', 'પગપાળો', 'તાપતડકો ખમતો' રાજકુમાર બિલુલોવની બહેનના વિવાહમાં પોતાનું ' મહાકાય' વાજિંત્ર લઈને જઈ રહ્યો છે. અવતરણચિહ્નમાં મૂકેલા શબ્દોને કારણે તેને થાક લાગ્યો છે. આ સંજોગોમાં શીતળજળનું તળાવ તેની નજરે પડે એટલે તેમાં ડૂબકી મારવાનું તેને મન થાય એ સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિકર લાગે છે. પાત્રવર્તનની પ્રતીતિકરતા ઊપજાવવા પરિસ્થિતિ નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે. તે પોતાનાં તમામ વસ્ત્રો ઉતારીને પાણીમાં કૂદી પડે એ પણ સાવ સ્વાભાવિક છે કેમ કે આમ (કપડાં ઉતારી પાણીમાં ડૂબકી લગાવતી) કરતી વખતે આજુબાજુ કોઈ કરતાં કોઈ નથી. સાવ નિર્જન સ્થળ છે. ટાઈમસેન્સ હવે જોવા જેવી છે. સંગીતકાર પાણીમાં ખાબકે ત્યારે ત્યાં કોઈ હોય નહિ, પણ પાણીમાં પડ્યા 'પછી' તેને કિનારે બેસીને માછલી પકડતી યુવતી દેખાય છે. આ યુવતી ખૂબસૂરત છે તે મહત્ત્વની વિગત છે કેમકે, ખૂબસૂરતીથી

૩. 'ચેખોવની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ' અનુ. જયન્ત પાઠક, રમણ પાઠક, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૮.
૪. 'વિશ્વની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ' અનુઃ વિજય શાસ્ત્રી, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૪૦થી ૪૭

આકર્ષાઈને આ સંગીતકાર તેના પ્રેમમાં પડે છે. પ્રેમ પ્રદર્શિત કરવા તે પુષ્પગુચ્છ બનાવીને યુવતીની પાણીમાં ડૂબેલી લાકડીના છેડે બાંધે છે. સંગીતકાર પાણીમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તેનાં વસ્ત્રો ચોરાઈ ગયાં હોય છે. આ પુષ્પગુચ્છમાં પાણી ભરાવાથી તે વજનદાર બની જાય છે. પેલી યુવતી કૃશકાય છે માટે વજનદાર લાકડી ઊંચકી શક્તી નથી. તેથી તે પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારીને પાણીમાં ખાબકે છે. બધી જ વિગતો કાર્યકારણસંબંધથી ગૂંથાયેલી છે જે ચેખોવની વાર્તાકલાનો એક હૃદ્ય ઉન્મેષ ગણી શકાય. સંગીતકાર પાણીમાંથી બહાર આવીને ભાગી છૂટે તે દરમિયાન પેલી યુવતી આંખો મીંચીને બેઠેલી બતાવાઈ છે - માછલી પકડાવાની રાહ લાંબા સમયથી જોતી હોઈ, આંખો મીંચેલી હોય એ પણ સાવ સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિકર બને છે. યુવતી સશક્ત હોત તો પરિસ્થિતિ જુદી હોત. તેને વસ્ત્રો ઉતારી પાણીમાં પડવાની જરૂર ન પડતે. અને તો વાર્તા જે દિશામાં આગળ વધે છે તે શક્ય બન્યું ન હોત. પાત્રનું શારીરિક કદ પણ વાર્તા માટે કેવું નિર્ણાયક બને છે તે જોઈ શકાય છે. પાણીમાં પડી, વાંસપટ્ટી બહાર કાઢી તે કિનારે પાછી આવે છે તો - તેનાં કપડાં પણ ચોરાઈ ગયાં હોય છે. બેબાકળી બની, આશરો શોધતી તે પણ એજ સ્થળે પહોંચી જાય છે, જ્યાં પેલો સંગીતકાર છૂપાયો છે ! ઝાડપાંદડાંની આડશે બંને વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય છે. યુવતી પોતાની ઓળખ રાજકુમારી બિબુલોવા તરીકે આપે છે. સંગીતકારનું વાજિંત્ર પણ 'મહાકાય' બતાવાયું છે, તેનો (વાંજિત્રનો) કોથળો પણ એટલો જ મોટો છે. આ યુવતી નાજુકનમણી છે એટલે સંગીતકારની વિનંતીથી તે આ કોથળામાં ભરાય છે અને સંગીતકાર તે કોથળામાં ભરાયેલી બિબુલોવાને ઊંચકીને મહેલ તરફ ચાલવાનું શરૂ કરે છે, ત્યાં જ રસ્તામાં માથે કપડાંનું પોટલું ઊંચકીને જતો માણસ દેખાય છે. તેને કપડાંચોર માની, પકડવા, રાજકુમારીવાળો કોથળો ખભેથી નીચે ઉતારી સિસ્મકોવ ચોરની પાછળ દોડે છે. પણ ચોર પકડાતો નથી એટલે ખાલી હાથ પાછો ફરે છે. અહીં વળી એક ટાઈમસેન્સ દર્શાવતી ઘટનાની નોંધ લેવી જરૂરી છે. સંગીતકાર ચોરને પકડવા ગયો હોય એ જ સમયે (રિપીટ : એ જ સમયે) સંગીતકારના બે મિત્રો ત્યાંથી પસાર થાય. આ તો આપણા મિત્ર સિસ્મકોવનું વાજિંત્ર છે એમ ઓળખી જાય, કશી તપાસ કર્યા વગર, સિસ્મકોવની પણ કશે તપાસ કર્યા વગર કોથળો (જેમાં રાજકુમારી બિબુલોવા છે !) ઊંચકી ચાલતા થાય ને છેક મહેલે પહોંચે ત્યાં બધો ઘટસ્ફોટ થાય !

સંગીતકાર ચોરને પકડવા ગયો હોય એ જ સમયે (રિપીટ : એ જ સમયે) સંગીતકારના બે મિત્રો ત્યાંથી પસાર થાય. આ તો આપણા મિત્ર સિસ્મકોવનું વાજિંત્ર છે એમ ઓળખી જાય, કશી તપાસ કર્યા વગર, સિસ્મકોવની પણ કશે તપાસ કર્યા વગર કોથળો (જેમાં રાજકુમારી બિબુલોવા છે !) ઊંચકી ચાલતા થાય ને છેક મહેલે પહોંચે ત્યાં બધો ઘટસ્ફોટ થાય !

આ તરફ ચોરને પકડવામાં નિષ્ફળ રહેલો સંગીતકાર રાજકુમારીના પ્રેમમાં પડી ચૂક્યો હોઈ 'હું એને શોધીને જ જંપીશ' એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી તેની શોધ આદરે છે. હવે સર્વજ્ઞના કથનકેન્દ્રથી ચેખોવ જે વિધાનો કરે છે તે ચેખોવિયન વાર્તાકલાનો આગવો ઉન્મેષ છે. લેખક નોંધે છે :

"આજે પણ એ વિસ્તારમાં રહેતા ખેડૂતો બતાવી શકે છે કે કઈ રીતે રાત્રે પગરસ્તાના પુલ પાસે હેટ પહેરેલી, લાંબા વાળવાળી, નગ્ન માનવ-આકૃતિ કશુંક શોધતી દેખાય છે.[૫]

વાસ્તવિકતામાં થઈને તીવ્ર ભાવનાત્મકતામાં થતું Initiation ચેખોવની કલાનું દ્યોતક બને છે.

વાર્તાકાર તરીકે ચેખોવનો એકબીજો ઉન્મેષ નોંધ લેવા જેવો છે. 'વોર્ડનંબર સિક્સ' જેવી સાદ્યન્ત કરુણગંભીરમાં નિર્વાહણ કરતી વાર્તાને સામે છેડે 'કાંચિડો' અને 'ડેથ ઓફ એ કલર્ક'[૬]. જેવી અર્ધગંભીર રચનાઓ પણ તપાસવા જેવી છે 'કારકુનનું મૃત્યુ' વાર્તાના આરંભે ચેરવ્યાકોફ નામનો કારકુન એક કાર્યક્રમ જોતો બેઠો છે. લેખકે આરંભે જ 'મજાની રાત્રે', 'મજાનો કારકુન' જેવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે, એ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિના સૂચક છે કેમ કે આવો 'મજાનો કારકુન' વાર્તાને અંતે મરણ પામે છે ! આ માણસને એકાએક છીંક આવે, તેના છાંટા આગલી હરોળમાં બેઠેલા એક ઉપરી અધિકારી પર પડે, આ કારકુન ગભરું છે, કારણ કે કારકુન છે ! તેથી ગભરાઈને માફી માગે, ઉપરી તેના તોરમાં તેને અવગણે, પરિણામે ગભરાટ વધે, વારંવાર માફીના પ્રયત્નો અને ઉપરી અધિકારી દ્વારા થતી તેની ઉપેક્ષા સાભિપ્રાય છે કેમ કે તેનાથી ચેરવ્યાકોફનો ગભરાટ અને બીક ઘૂંટાય છે, તેને વળ ચડે છે અને છેવટે તે મરણ પામે છે. આખી વાત પૂરી નાટ્યક્ષમ બને છે. કારકુનના મરણ માટે તેની પોતાની અતિસંવેદનશીલતા અને તેને વળ ચડાવનાર ઉપરીનું

૫. અને ક્યારેક એ પુલની નીચે વાજિંત્રનો મધુર ધ્વનિ પણ હવામાં ભળી જતો સંભળાય છે.
૬. આ બંને વાર્તાઓની વિસ્તૃત સમીક્ષા માટે 'પરિપૂર્તિ' ડૉ. રતિલાલ રોહિતનું પુસ્તક જિજ્ઞાસુઓએ જોવા જેવું છે.

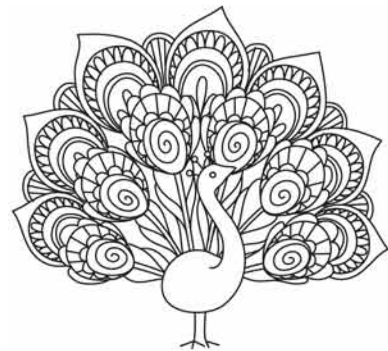
ઉપેક્ષાભર્યું વર્તન બંને જવાબદાર છે. આ બે વાનાંને juxtapose કરીને ચેખોવે વાર્તાની ચૂસ્તબંધ આકૃતિ નીપજાવી છે.

ચેખોવની સાથે સાથે જ ફ્રાન્સના મોપાસાંનું નામ લેવાતું રહ્યું છે. બંનેની સર્જક ઓળખ જુદી છે છતાં ગી દ મોપાસાંની 'બોલ ઓવ ફેટ'[૭] અને ચેખોવની 'કોરસગર્લ' અનાયાસે જ કેટલાંક સામ્યો (અને ભેદ પણ) દાખવે છે. 'કોરસગર્લ'ની ધંધાદારી નાયિકા પાશાને 'બોલ ઓવ ફેટ'ની રોઝેટ સાથે સરખાવી શકાય. રોઝેટ સમાજના ઉન્નતભ્રૂવર્ગ દ્વારા હડધૂત થતી રહે છે. છતાં આ જ વર્ગ કટોકટીના સમયે તેના દ્વારા અપાયેલું ભોજન સ્વીકારતાં ખચકાટ અનુભવતો નથી. ખરી સંસ્કારી આ કહેવાતી અસંસ્કારી સ્ત્રી છે. અને ખરા અસંસ્કારી કહેવાતા સંસ્કારી ઉચ્ચ વર્ગનાં લોકો છે. આ જ થીમ જાણે ચેખોવની 'ગાનારી'માં જુદા પરિવેશમાં રજૂ થયું છે. ગાનારી પાશાની સાથે અવૈધ સંબંધ ધરાવતો પરિણીત કાલ્પાકોફ પાશાને ત્યાં હાજર હોય ત્યારે જ તેની પત્નીનું ત્યાં આગમન થાય એવી દશ્યયોજના નાટ્યક્ષમ છે. ગણિકાને ત્યાં છુપાઈ ગયેલો કાલ્પાકોફ પત્ની અને પ્રેમિકાના ઉગ્ર સંવાદોનો શ્રોતા બને છે. પાશા પોતાની સ્થિતિથી શરમસંકોચનો અનુભવ કરે એ તેની કુલીનતા દર્શાવે છે જ્યારે બીજી તરફ કાલ્પાકોફની પત્ની 'ગૃહિણી' અને સંસ્કારી સ્ત્રી કહેવાતી હોવા છતાં અપશબ્દો કશાય ખચકાટ વગર વરસાવે છે. આમ, બે સ્ત્રીઓનાં વિરોધ મૂલક સંનિધિકરણ વડે લેખકે મૂલ્યવિપયસિ તાક્યો છે. નિર્દોષ પાશા ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રી સમક્ષ લઘુતાગ્રંથિ અનુભવે અને પૈસા, દાગીના તેના ચરણે ધરી દે છતાં તેનું બલિદાન વ્યર્થ નીવડે અને ક્લ્પાકોફ પત્નીનો પક્ષ લઈ પાશાને હડધૂત કરે, એ આખી વાત રશિયન સમાજમાં underdogs ગણાતા વર્ગને જે સહન કરવાનું થાય છે તેને નાટ્યક્ષમ રીતિએ વ્યક્ત કરી આપે છે. ક્યાંય ભાવુકતાવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ થયો નથી. મેલોડ્રામાનો આધાર લેવાયો નથી. નિર્મમતાના કાકુમાં વહેતી વાત ભારોભાર પીડિત પાત્રોની વ્યથા પરત્વે મમત્વ અને સમભાવ પ્રગટાવી રહે છે. Tonal effect ચેખોવની વાર્તાકલાનો એક સબળ અંશ છે તે આ(વી) વાર્તા (ઓ) પરથી સમજી શકાય તેમ છે. સાવ નિર્દોષ એવી પાશા જ સૌથી વધુ પીડિત બની રહે એ કરુણવક્રતા કથનના કાકુને લીધે જ વેધક બને છે.

ચેખોવની સાથે સાથે જ ફ્રાન્સના મોપાસાંનું નામ લેવાતું રહ્યું છે.બંનેની સર્જક ઓળખ જુદી છે છતાં ગી દ મોપાસાંની 'બોલ ઓવ ફેટ' અને ચેખોવની 'કોરસગર્લ' અનાયાસે જ કેટલાંક સામ્યો (અને ભેદ પણ) દાખવે છે.'કોરસગર્લ'ની ધંધાદારી નાયિકા પાશાને 'બોલ ઓવ ફેટ'ની રોઝેટ સાથે સરખાવી શકાય

ચેખોવની પાત્રસૃષ્ટિ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો એક તરફ તેમાં સિસ્મકોવ, આયરોનિમ, ચેરવ્યાકોફ, ડૉ. રાગીન અને પાશા જેવાં અતિસંવેદનશીલ સ્ત્રીપુરુષો છે, તો બીજી તરફ 'કોરસગર્લ' નો કાલ્પાકોફ, કારકુનનું મૃત્યુ' નો ઉપરી અધિકારી, 'વૉડનંબર સિકસ'[૮]નો નિકિતા જેવાં સંવેદનહીન અને કઠોર પાત્રો છે. ભલાભોળા, નિર્દોષ અને સંવેદનપ્રધાન પાત્રોની કરુણતા તેમને ભટકાતાં ક્રૂરકઠોર પાત્રોને આભારી છે. એ જોઈ શકાય છે. સત્પાત્રોનું કારુણ્ય અને પતન વાચકમાં કરુણ હતાશાની લાગણી જન્માવતાં લાગે છતાં ચેખોવને સંપૂર્ણતયા નિરાશાવાદી ગણી લેવા જેવો નથી કેમ કે 'ઈસ્ટર ઈવ' જેવી વાર્તામાં હતાશનિરાશ આયરોનિમને છેવટે એક સુકુમાર નિર્દોષ સ્ત્રીના ચહેરામાં, જેની તેને પ્રબળ ઝંખના છે તે ઈશુનાં દર્શન થાય છે. એટલે ઘોર નિરાશામાંથી પણ નાનકડું આશાકિરણ વ્યક્ત થતું તે આલેખે છે તે ઘટનાને પણ પોતાનું રહસ્ય-માહત્મ્ય વ્યક્ત છે અને તે ચેખોવને pessirrist નહિ પણ Meliorist ઠરાવે છે.[૯]

જે-૩-૩૦૨, મુક્તાનંદ,
અડાજણ રોડ, સૂરત - ૩૯૫ ૦૦૯
મો. ૦૯૮૨૫૨૮૦૧૫૫

૭. આ વાર્તાના અનુવાદ માટે જુઓ : 'ત્રણ વિદેશી લઘુનવલો' વિજય શાસ્ત્રી હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૧૩૭થી ૧૯૬.

૮. આ વાર્તાની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ : 'તથાકથિત, (પુસ્તક) લે : વિજય શાસ્ત્રી, પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ : ૧૯૮૭, પૃ. ૮૩ થી ૮૭

૯. webster's seventh New Collegiate Dictionary _૧૯૭૦માં જણાવાયા મુજબ Meliorism : the belief that the world tends to become better and that man can aid its betterment P : 517

[૯] ૮ મુંબઈ યુનિવર્સિટી વડે મીઠીબાઈ કૉલેજ (વિલેપારલા) ખાતે તા.૬-૧-૨૦૧૬ના રોજ ચેખવ વિષયક અને દિવસીય પરિસંવાદમાં અપાયેલું વક્તવ્ય સુધારા વધારા સાથે.

સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણીનું સર્વાંગી દર્શન

– લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી

સૌરાષ્ટ્ર એટલે અનેક ધર્મોની ભૂમિ, સૌરાષ્ટ્ર એટલે ધર્મોનું સંગ્રહાલય, સૌરાષ્ટ્ર એટલે સર્વ સંપ્રદાયોને મતોની સમન્વયની ભૂમિ, સૌરાષ્ટ્ર એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના યોગેશ્વરની ભૂમિ, સૌરાષ્ટ્ર એટલે સંતો, ભક્તો, ત્યાગી, તપસ્વી, ધર્મવીરો, શૂરવીરો, ધર્મપંડિતો, મહાત્માઓ, ધર્મ-પ્રવર્તકો, જતી, સતી, જોગમાયાઓની સતની ભૂમિ- આ બધાને કારણે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રની ધર્મ સાધનાને બહુરંગી ચૂંદડી તરીકે ઓળખાવી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સેવાધર્મનાં અમરધામો સ્થાપનાર શીલવંત સોરઠી સંતોની સાધુતા જગવિખ્યાત છે. આ સોરઠી સંતો શાસ્ત્રો ભણી શાસ્ત્રી, વિદ્વાન કે પંડિતો થયા ન હતા, પુરાણો કે ઉપનિષદો કે અન્ય શાસ્ત્રો વાંચ્યાં ન હતાં, આધ્યાત્મિકતાનો મત, સંપ્રદાય કે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો ન હતો, પરંતુ માનવ, પશુ, પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ ને પ્રત્યેક જીવ માત્રની સેવાને પરમોધર્મ માની પ્રભુ સેવાનો સાક્ષાત્કાર અનુભવતા, આતિથ્ય સત્કારને આતિથ્ય સેવાના પ્રત્યક્ષ ઉમદા પાઠ ભણાવતાં, છૂટે હાથે અન્નદાન ને વસ્ત્રદાન કરતાં, સર્વધર્મ સમભાવ શિખવતાં, સદાચારનો મંત્ર ભણતાં, માનવતા, સમાનતા, નીતિમત્તા, એકતાના સદાયે આગ્રહી રહેતા, સાધુતા, ત્યાગનો, નિર્ભયતાના આકરા સબક શિખડાવતાં, દુઃખી દર્દીને આપત્તકાલીનને અભયપદ આપતાં, નિઃસ્વાર્થે સમગ્ર સમષ્ટિનું હિત કરનારા, સંસારમાં રહીને પણ પાંપણનાં પલકારાની જેમ છાના ખૂણે આધ્યાત્મમાર્ગે વિકાસ સાધનારા, માનવત્વને સાચાં અર્થમાં જાણનારા, માણનારા, પ્રકૃતિનું, ઐશ્વર્યનું પરમતત્વનું દર્શન કરનારા સત માનવ સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક સમા આનંદી, મરમી, ધરમી, કરમી, યોગી, સાદા, સરળ ને સેવાર્થી લોકસંતો હતા ને લોકધર્મના પયગમ્બરો હતા. આ સોરઠી સંતોએ ફિલસૂફીનાં ઊંચામાં ઊંચા શિખરો સર કરી સોરઠી સતવેલની ધજા ફરકતી રાખી છે. આ સંતો એ સાંજની સંધ્યાથી માંડી પ્રભાતનાં પહોરના પ્રભાતિયાં સુધીના, અનેક પ્રકારની શબ્દબ્રહ્મ અને નાદબ્રહ્મની ઉપાસના માટે પરબ્રહ્મ, સદ્‌ગુરુ, પરમતત્વને પામવા માટે બોધ-ઉપદેશ તેમજ સાધનાની પ્રારંભથી બ્રહ્માનુભૂતિ- આત્માનુભૂતિ, બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર સુધીની વિવિધ ભૂમિકા - મંજિલ હોય છે, તેની પ્રવાહી રાગદારી સ્વરૂપમાં સાદી, સીધી, સરળ સોંસરવી લોકબોલીમાં સંતવાણી-ભજનવાણી રચી છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ભાગ-૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે : ''પુસ્તક નહીં પણ પંડનો અનુભવ આ પરંપરાના સંતકવિઓની મોટી મૂડી છે. એથી એમની સાધના શાસ્ત્ર સંમત નહીં પણ અનુભવસમંત સાધના તરીકે પણ ઓળખાવવી ઘટે.'' એને સંતવાણી કહેવામાં આવે છે. આ સંતવાણી એ સોરઠી લોકધર્મનું અને સોરઠી સંતસાહિત્યનું મુખ્ય અંગ ગણાય છે, જે ભજનવાણી છે.

સંતવાણીનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ : પદ સંસ્કૃત શબ્દ છે. જે ચરણના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. પદ ચરણમાંથી કડી, કડીમાંથી કડી સમૂહમાં વિકસીત થયેલો પદ્ય પ્રકાર છે. જે લઘુકાવ્યનો એક પ્રકાર છે, સમગ્ર મધ્યકાલીન કવિઓનો કાવ્યસર્જનમાં સૌથી વધુ પ્રિય પ્રકાર રહ્યો હોય, તો તે પદનો જ રહ્યો છે.

સંતવાણી અર્થાત્ ભજન પણ પદનો એક પ્રકાર મનાય છે. આ અંગે ડૉ. શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતા લખે છે કે ''પદના પ્રકાર વિશે વિચારતાં વસ્તુદષ્ટિએ પ્રથમ ભજન આવે છે. ભજનમાં ઈશ્વરસ્તુતિ, જગતનું મિથ્યાતત્ત્વ, પરબ્રહ્મની મહત્તા તથા ભવ્યતા, આત્મા પરમાત્માનું સાયુજ્ય, પરમતત્ત્વ જોડે એકતા સાધતા આનંદ, મૂર્છા, જગત પ્રત્યેનો નિર્વેદ, ઈશ્વર શ્રદ્ધા - એમ વિધ વિધ ભાવો આલેખાયેલા હોય છે.'' ડોલરરાય માંકડ ''ભજનને ઈષ્ટદેવ કે ઈષ્ટતત્ત્વને સેવવાને રચાયેલું પદ કહે છે.

એમાં ભક્તિનું મુખ્ય તત્ત્વ સમર્પણ દર્શાવાય છે.''

ભજન મોટે ભાગે પાંચ સાત કડીનું ઊર્મિસભર પદનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. ભજનવાણીમાં સંત, ભક્ત, સાધક કવિઓનો ભક્તિભાવ અને ચિંતનનું ગાંભીર્ય તેમજ સ્વરની સાધના ભળેલી છે. ભજનમાં ભાવોદ્‌ગાર હોય. લાગણીની જ્યાં ઉત્કટતા હોય ત્યાં ગેય રચનાનું સ્વરૂપ ટૂંકું હોય છે. ભજનની વાણી અનેકાર્થી, લોકમનોહર, અલ્પાક્ષરી મધુર અને સત્યપૂર્ણ એ નિશ્ચિયાત્મક હોય છે. એમાં વાણી વિલાસ નથી પરંતુ જીવનનું, સાત્વિકતાનું સતનું, ચિંતન તળપદા લાક્ષણિક શબ્દ પ્રયોગોમાં રજૂ થાય છે. ભજનની લોકવાણીમાં મીઠાશભરી ટેકપંક્તિઓ, ધ્રુવપદો ચોટદાર મધુરને ઉઠાવદાર, હૈયા સોંસરવી ઊતરી જાય તેવી તીક્ષ્ણ અને વેધક હોય છે. તળપદા ગ્રામીણ શબ્દો, લય, રાગ, ઢંગ અને ઢાળને કારણે એની રજૂઆત અત્યંત પ્રભાવક હોય છે. ભજનમાં વૈયક્તિ અનુભૂતિને વાચા આપવામાં આવતી હોવાથી તેમજ સામૂહિક અનુભૂતિ ન હોવાથી તેનો સમાવેશ લોકગીતમાં કરવા અંગે વિવાદ છે, પરંતુ હકીકતે લોકસાહિત્યનાં પદનું બોધપ્રધાન સાહિત્ય છે. પ્રા. શ્રી જશવંત શેખડીવાળાના મતે : ''ભજનો પણ લોકસાહિત્યનાં પદ્ય-સ્વરૂપોની અંતર્ગત આવે. તે એવાં લોકગીતો છે, જેમાં ઈશ્વર યા કોઈ દેવ-દેવી તરફનો ભક્તિભાવ, જગત-પરલોક-પાપ-પુણ્ય વિશેનું ચિંતન-દર્શન, દેહ-જીવ-જીવનની સદ્‌ગતિ માટેનો બોધ- ઉપદેશ- શિખામણ વગેરે સરળ-સુબોધ-મધુર શબ્દ-ઢાળમાં નિરૂપતી થાય છે. અનુભૂતિ કલ્પના ચિંતનનો તેમાં સુયોગ સધાય છે.'' આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભજન પણ લોકસાહિત્યના એક સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકાર્ય છે.

રસ : ભજનમાં રસની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભજનોમાં ભક્તિ, શૃંગાર, કરૂણ, વીર, અદ્‌ભૂત અને શાંતરસનો ધોધ વહે છે. ભજનોમાં બહુધા રસો આખરે તો શાંતરસમાં વિવર્ત થાય છે. ભજનની શૈલી સરળ, સ્વાભાવિક, અર્થગૌરવ કરતાં ભાવગૌરવ વિશેષ ધરાવે છે. નાદવૈભવ, લાઘવ, ઋજુતા ગેયતા, ડોલન, કલ્પન, પુરાકલ્પનનો પ્રતીક વગેરેથી ભજન સાહિત્યસભર છે. અલખની લહેરુ અલૌકિક હોય છે.

ભજનની વ્યાખ્યા : ભજનનો શબ્દાર્થ ભજવું, ઈશ્વર સ્મરણ, પ્રાર્થના નામસ્મરણ અને ઈશ્વરનાં યશોગાન એવો થાય છે. ભજનની ક્રિયાવિધિ કરતાં કરતાં સાધક અંતરનાં ઊંડાણમાં પહોંચ્યા પછી જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું પ્રગટીકરણ ભજન સ્વરૂપે પ્રગટે છે. પરાવાણીની આ સાધના છે. જેમાં શબ્દો અસમર્થ હોય છે. આ વાણીનું મૂળ સત્ હોય છે. સત્‌ની વાણી મોક્ષતરફની ગતિ કરનારી હોય છે. અદ્વૈતની અનુભૂતિ એ સંતવાણીનુ સર્વોચ્ચ શિખર છે. અદ્વૈતનો અનુભવ અલૌકિક, અવર્ણનીય, અનિર્વચનીય, અકથ્ય છે. મૂંગા માણસના સ્વાદ જેવો હોય છે. આ બધું અશક્ય હોવા છતાં એ સંબંધમાં કંઈને કંઈ કહેવા સાધકો સદા તત્પર હોય છે. આ અનુભવગમ્યને ગેયપદમાં નિરૂપતાં હોય છે. જેમાં તેમનું બ્રહ્મદર્શન, આત્મદર્શન, આર્ષદર્શન, ક્રાંતિદર્શન અને આર્દ્રદર્શન હોય છે. આ આધ્યાત્મ અનુભૂતિને પદમાં મૂર્તિકૃત કરે છે, તે પદને ભજન, સંતવાણી કહેવામાં આવે છે. શ્રી મકરંદ દવેના મતે : ''પશુત્વમાંથી મનુષ્યત્વ ને મનુષ્યત્વમાંથી દિવ્યતા ભણી આ આરોહણ છે. મન-વાણીની જ્યાં ગતિ નથી પહોંચતી ત્યાં એકમાં અનેકત્વનો, નશ્વરમાં અનશ્વરનો એ તાળો મેળવી લે છે. માણસ પોતાની શોધમાં આમ વ્યક્તથી અવ્યક્તામાં ગમથી અગમમાં, મૃત્યુથી અમૃતમાં પ્રવેશવા જાય છે, ત્યારે તેને સંતોની વાણી હરેક મુકામની વાત કહેતી જાય છે. જે વાણીમાં ન ઊતરે એને વાણીથી વધાવવાનો ઊછાળો તે ભજન.'' કબીરજી કહે તેમ ''ભજન ભેદ હૈ ન્યારા'' એટલું સમજી સંતોષ માનવાનો રહે છે.

ભજનનું વિષય વસ્તુ : ભજનના વિષય વસ્તુનો વિસ્તાર પામી શકાય તેમ નથી કારણ કે, ઈશ્વર જેટલો જ એનો વિસ્તાર છે. બ્રહ્માનુસંધાનની પ્રક્રિયાઓ ભજનોનું વિષયવસ્તુ બની રહે છે. ભજનોમાં બ્રહ્મને અનેક રીતે, અનેક સ્વરૂપે અને અનેક ભાવે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતોએ ગુરુગમ્યવાણી ગૂઢ આત્માનુભ્યાત્મકવાણી, બોધ, ઉપદેશ, જ્ઞાનમીમાંસા, સંપ્રદાય-માર્ગની સાધના પદ્ધતિ ગુરુ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ, પંચદેવનું અર્ચન-પૂજન તેમજ મનસાતીત કક્ષાએ જે દિવ્યતાનું દર્શન કર્યું છે, તે સઘળું ભજનવાણીમાં અક્ષરદેહે નિરૂપાયેલ છે. ચારણ, બ્રાહ્મણ, સાધુઓ ઈત્યાદિ પૌરાણિક, લૌકિક મહાકાવ્યો, પુરાણોના પ્રસંગોને માનવજીવનચક્ર અંતર્ગત ભક્તિ વિષયક સાહિત્યને ભજનોમાં નિરૂપેલ છે. મધ્યકાલ અશાંતિનો યુગ હતો. અન્ય ધર્મના ધસારા સામે સ્વધર્મરક્ષણ, ધર્મરક્ષા માટે, ધર્માંતરણ રોકવા માટે ભક્તિ રક્ષક બની હતી. સમગ્ર દેશમાં ભક્તિનું પૂર ફરી વળ્યું. પરિણામે આ યુગનું સાહિત્ય ભક્તિવિષયક સર્જાયું હતું. નાદબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસનાથી પરમબ્રહ્મ પમાય છે. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના મતે ''એ અભણોની વાણીમાં પણ કંઈક ગેબી તત્ત્વનું ચિંતન તરવરે છે. આ દુનિયાની સામે પાર અનહદમાં નજર કરીને જાણે એ પુરુષોની ઘેરી આંખએ કંઈક દીઠું લાગે છે, અને તેઓની આંખોનાં રંગો એનાં ભજનોમાં નીતર્યા હોવા જોઈએ.'' દસ હજારથી પણ વધુ સંખ્યાનાં ભજનો કંઠસ્થ સ્વરૂપે જીવંત હતાં. સૌરાષ્ટ્રના ભજનિક શ્રી મોહનદાસ મહારાજ. લાખણકાવાળાના કંઠે ત્રણ હજાર ભજનો અને શ્રી મોહનલાલ રાયાણી-સોનગઢના કંઠે બે હજાર ભજનો કંઠસ્થ પરંપરામાં જીવતા હતાં.

ભજનોનુંપ્રભાવકબળ: વેદકાલીનસંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનની સુવાસ લોકહૃદયમાં પ્રસરતી રહી હોવાથી ભજનમાં તત્ત્વજ્ઞાન

અનેકદર્શન ખીલ્યાં છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને કારણે વૈષ્ણવભક્તિ વિષયક ભજનો રચાયાં. સૌરાષ્ટ્રના ભજનોમાં સમય સમયનાં રાગાદિ સંગીતમાં વૈષ્ણવભક્તિસંગીતનો પ્રભાવ ઝીલાયો છે. સૌરાષ્ટ્રનાં નાથસંપ્રદાયે યોગને, હઠયોગ દ્વારા ષડચક્ર જાગૃત કરી બ્રહ્મને પામવામાં અક્ષરદેહ આપ્યો છે, એ અદ્ભૂત છે. અલૌકિક છે. મહાપંથ, નિજારીપંથ, બીજમારગી પંથનું તત્ત્વજ્ઞાન ખૂબ ગૂઢ અને ઊંડું હોવાથી અનેક પ્રકારનાં તે સ્વરૂપનાં ભજનો સૌરાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર મળે છે. અલખધણી, જ્યોતસ્વરૂપની ઉપાસના, નવધાભક્તિ, ગુરુ શરણભાવ ચક્ર ભેદન અજપાજપ, ગતગંગા, વચન મહિમા, જ્ઞાનમહિમા યોગસાધના, અવળીવાણી, આગમવાણી, આરાધવાણી ને આતમવાણી વિષયક ભજનોની સંખ્યા વિપુલ માત્રામાં છે. શાકતસંપ્રદાય શાકતપંથમાં શક્તિપૂજાનાં કાવ્યસ્વરૂપમાં વિશિષ્ટ વિશાળ ગહન, ગંભીર અને ઊંડુ જણાય છે. દરેક સમાજ વર્ગમાં દેવી ઉપાસના જોવા મળે છે. કબીરપંથમાં બહુધા અદ્વૈત અને નિર્ગુણ બ્રહ્મનું વિષયવસ્તુ સવિશેષ છે. તેમાં અંતઃસ્તરમાંથી ફૂટતી વાણી હોય છે.

રવિભાણ સંપ્રદાયના સંતોએ ભજનોમાં વૈવિધ્ય, વિપુલતા, અર્પી છે. તેમના સંપ્રદાયનું સાહિત્ય, ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, ઈસ્લામધર્મ, પારસીધર્મની તત્ત્વજ્ઞાનની અસરો પણ સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણીમાં ઝીલાઈ છે. આથી સોરઠી સંતવાણીમાં શાશ્વત સૌંદર્ય છે.

ભજનના પ્રકારો : શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના મતે ''એક ને એક ભજનમાં એક કરતાં વધુ ભાવોની આવ-જા થતી હોવાથી સજ્જડ ખાનાં તો પાડી શકાય નહીં.'' લોકજીવનમાં ભજનો માટે જે પ્રચલિત શબ્દો પ્રયોજાય છે તે વિષયવસ્તુ પ્રમાણે ઉપદેશવાણી, આગમવાણી, આતમવાણી, અવળવાણી પ્રમાણે ભજનોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ભજનના બધા પ્રકારો, વર્ગો, ભેદ, પ્રભેદો અને વિભાગો સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

કાવ્યસ્વરૂપના નામધારી ભજનોમાં સાખી, આરતી, આખ્યાન, છપ્પો, ચાબખો, ધોળ, લાવણી, ગરબી, ગરબા, રાસ, કીર્તન, હાલરડું, ચંદ્રવળા, રામાવળા, સોળા, સાવળ, ચરજ, અરણ્યુ ઝાલણ્યું, ધ્રુપદ, ખ્યાલ, ટપ્પો, ઠુમરી, પદ, હોરી, રૂપાવેલ, ઈત્યાદિ પ્રયોજાય છે.

રાગનામધારી ભજનોમાં સંધ્યા, આરતી, કાફી, પરજ, રામગરી, પ્રભાત, પ્રભાતી, પ્રભાતિયાં, ઈત્યાદિ ભજનોનો સમાવેશ થાય છે.

રૂપકનાં ભજનોમાં કટારી, ચરખો, મોર, હાટડી, આંબો, ચૂંદડી, ઈત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે.

નાદ-ધ્વનિનાં નામધારી ભજનોમાં વાંસળી, બંસરી, પાવો, ઝાલરી, ખંજરી, જંતર, તંબૂરો, સિતાર, ભમરો, સમુદ્રનાદ ઈત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે.

પાત્રોના નામધારી ભજનોમાં થાળી, ગોળી, પ્યાલાનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વરૂપ અને દર્શન દૃષ્ટિએ જેને શુદ્ધ ભજનની રચના કહી શકાય એવી નમુનેદાર અને પાણીદાર રચનાઓ તેમજ વિવિધતા સભર રચનાઓમાં મૂળદાસજી, મોરારસાહેબ, રવિસાહેબ, દાસીજીવણસાહેબ, સતી લોયણ, ગંગાસતી, સ્વામી બ્રહ્માનંદ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, લખ્ખીરામ, દેવાયત પંડિત, ધીરા ભગત, ભોજાભગત, દયારામ, હરદાસ સૂઈ ભજનસાહિત્યમાં આગવી ભાત પાડે છે.

ભજનનું સંગીત અને પ્રસ્તુતિકરણ : સૌરાષ્ટ્ર પાસે સંતસંગીતનો મહામૂલો સમૃદ્ધ વારસો પડ્યો છે. ભજન સાંભળવાની, સમજવાની અને માણવાની રચના છે. તેથી ભજન સ્વરપ્રધાન સ્વરૂપ છે. તેમાં સ્વરમાધુર્ય અને સ્વરશુદ્ધિ વિશિષ્ટરૂપે એકરૂપ એકાકાર થયાં હોય છે. રાગ અને રસ , સ્વર અને શબ્દ, મધુરતા અને સંવાદિતા એ બધાંનો ત્રિવેણી સંગમ ભજનમાં સધાતા નાદબ્રહ્મની નિર્વિકલ્પ સમાધીની સૂરાવલિ પ્રગટે છે. ભજનોમાં રામગરી, દેશાબ, આશાવરી, ગોડી, મારુ, કેદાર, વસંદ, મેઘકન્નડા, સોરઠ, ભુપાલ, ધન્યાશ્રી, મલ્હાર, સામેરી, વેરાડી, બિલાવલ, પરજ, પ્રભાત ઈત્યાદિ રાગોમાં અને હીંચ, કેરવા, લાવણી, રૂપક, ચાચર, ત્રિતાલ, એકતાલ, દાદરા, ઝપતાલ કે દીપચંદીના તાલોના પ્રવાહમાં વહે છે, જુદી જુદી રીતે ગવાતાં ભજનોમાં પોતાનું આગવું સ્વર-ગાંભીર્ય હોય છે.

ભજનમાં ભાવોત્પતિ લય અને તાલ આધારિત છે. બે,ત્રણ ચાર કે પાંચ માત્રાના તાલનો બહુધા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભજનોમાં અનેક લોકઢાળો ને લોકતાલો રહેલા છે. ભજનનું સંગીત પ્રાયોજિત Applied Music છે. ત્યાં તેને અર્થભાવને બહેલાવવાનું, એના અર્થને વિશદ કરવાનું અને એના મૂળભાવને અનુસરવાનું પ્રયોજન હોય છે.

ભજનિક : ભજનિકનો આત્મા ભક્તિના રંગે રંગાયેલો હોવો જોઈએ. ભજનગાનમાં ભજનિકે સૌ પ્રથમ ભજનનું ચિંતન, મનન, અભ્યાસ કરી શબ્દશુદ્ધિ, ઉચ્ચારણશુદ્ધિ,સ્વરશુદ્ધિ કેળવી ભજન કંઠસ્થ કરવું પડે છે. માધુર્ય ને ભાવવર્ણ્ય ગળામાં ઘૂંટવું પડે છે. સ્વરો અને ભાવોને મનધારી રીતે ખીલવવાના હોય છે. સ્વર અને ભાવ, સ્વરમાધુર્ય અને સ્વરશુદ્ધિ, રાગ અને રસ, સ્વર અને શબ્દ એકરૂપ થઈ જવાં જોઈએ. ભજન જે ઠાઠમાં હોય તે જ ઠાઠના રાગ, તાલ, ઢાળ, ઢંગ ને લૂણમાં રજૂ કરવાનાં હોય છે, અસલી હલક, ઢંગ ને ઢળથી ગવાવું જોઈએ. ગાનારાઓ કવિએ લખેલાં ભજનને વફાદાર રહીને જ પોતાની લય બાંધવી જોઈએ. અસલ કૃતિમાં કોઈપણ પ્રકારની છૂટછાટ ન લેવી જોઈએ.

વાદ્યો : રામસાગર, એકતારો, મંજીરા, દોક્કડ, ઝાંઝ, કરતાલ, માણ, ઘડો, દેશી સિતાર, રાવણહથ્થો, હારમોનિયમ અને બેન્ઝો જેવા સંગીતસાધનો ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

સંતવાણીનું પ્રસ્તુતિકરણ : સંતવાણી ભક્તિરસથી સભર હોવાથી તેને પ્રકૃતિનો શાંત નિરવ મંગલમય માહોલ વધુ અનુકૂળ આવે છે. જેવું રાત્રિનું પ્રાકૃતિક વાતાવરણ હોય છે, તેવું જ ભજનનું ભીતરી સ્વરૂપ હોય છે. અમુક નિશ્ચિત સમયે અમુક જ ભજન ગવાય એવું પરંપરિત નિશ્ચિત થયેલું છે. તે જ, પ્રમાણે ભજન ગાનની પરંપરા રહી છે. અને તે જ પ્રમાણે ગાવવામાં આવે છે.

લોકજીવનમાં રાત દિવસના આઠ પ્રહરમાં દિવસના ચાર પ્રહરમાં ચંદ્રવળા, રામવળા, કથા, કીર્તન, સંધ્યા આરતી, માળા, થાળી, સતસંગ જ્ઞાનચર્ચાનો દોર ચાલતો હોય છે.

થાળ, આરતી, માળા, સંધ્યાને સાવળ : સાંજની સંધ્યાના સમયની પૂજન-અર્ચન વિધિમાં ગાવામાં આવે છે. આરતી સમુહગત રીતે ગાવામાં આવે છે. સમુહગાનની સરવાણી આરતીમાંથી પ્રગટી છે તેમ શ્રી મોહનલાલ રાયાણી કહેતા.

ગણપતિ, ગુણપતિ, ગુરૂમહિમાનાં સાખી અને ભજનો: રાત્રિના બીજા પ્રહરે નવ વાગ્યા પછી વિધિવત ગણપતિ, શારદા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, પંચદેવ અને ગુરુવંદનાની હળવે રાગે અને લાંબી હલકની સાખીઓથી કરે છે. ગણપતિવંદના કલ્યાણરાગમાં કરવામાં આવે છે. સદ્ગુરુ મહાત્મ્યની સાખીઓ અને ભજનો એ પછી શરૂ કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઉપદેશના ભજનો : રાત્રિના બીજા પ્રહરના ૧૦ વાગ્યા પછી ઉપદેશવાણીનાં ભજનોનો દોર શરૂ થાય છે.

વેદાંત દર્શન, નિર્ગુણ, પરમબ્રહ્મ, અલખ, રૂપક રહસ્ય અને યોગનાં ભજનો : રાત્રિના બીજા પ્રહરનાં અગિયાર વાગ્યે આ પ્રકારના ભજનોનો દોર શરૂ થાય છે. પ્યાલાના રાગમાં, ઢાળમાં આ સમયે હૃદયની ઝણઝણાટી પેદા કરવાની શક્તિ હોય છે. આ સમયે પ્યાલો વિશિષ્ટ રીતે ગવાય છે.

આરાધ : રાત્રિના ત્રીજા પહોરે સંતવાણીનાં હાર્દસમા આર્તનાદનાં મંત્રોસમા, ઢાળ, ઢંગ, છટા, તાલ, રાગમાં વૈવિધ્ય અને વિશિષ્ટતા સભર આરાધતા ભજનોની આરાધના શરૂ થાય છે. વાતાવરણમાં એક પ્રકારની ભક્તિની ખુશ્બો પ્રસરી જાય છે. આરાધ પછી આગમવાણીનાં ભજનો ગવાય છે.

પરજ : રાત્રિના ચોથા પ્રહરે ગળતી માજમ રાત્રે સાડાત્રણ વાગ્યાના સમયે લાંબા વિલંબિત સૂરે પરજનાં ભજનો શરૂ થાય છે. પરજ એ શાસ્ત્રીય રાગ છે. પરજમાં ગવાતાં બધાં જ ભજનો શાંત અને ગાંભીર્ય ભાવમાં ગવાય છે. પરજનો ઢાળ ઘણો મનમોહક હોય છે. લોકસંસ્કૃતિના ધારક બુલંદકંઠના સ્વર સમ્રાટ શ્રીમેરૂભાભાઈ ગઢવીના કંઠમાં પરજના ભજનો જે રીતે ગવાયાં છે, તેવાં આજ પર્યંત કોઈ કલાકાર કે સ્વરસાધક ગાઈ શકેલ નથી તેવો શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમારનો મત છે.

રામગરી : રામગરી એ પણ એક રાગ છે. બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ગવાય છે. ભક્તિ અને જ્ઞાનની વિવિધતામાં રામગરીમાં નિરૂપાય છે.

પ્રભાતિ : રાત્રિના ચોથા પ્રહરે પાંચ વાગ્યે પ્રબોધ પદો કે પ્રભાતિપદો પ્રભાત રાગમાં ગાવાની પરંપરા પ્રાચીનકાળથી શરૂ થઈ હોવાનું જણાય છે. પ્રભાતિનું તત્ત્વદર્શન જાગૃત થવાનું રહ્યું છે.

પ્રભાતિયાં : પ્રભાતિયાં રાત્રિના ચોથા પ્રહરના અંતે અને દિવસના પ્રથમ પ્રહરના આરંભ જેવા સંધિકાળે પ્રલંબિત સ્વરે, ગંભીર ઝુલણાનાં નાદે, કેદારને શંકરાભરણા, બિલાવલ દ્રુતમાં અહિરભૈરવના મિશ્ર રાગે ગવાતા શાંતરસનાં અને જ્ઞાનનાં પદો છે.

આજે તો અસલી ઢંગમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે ભજનવાણી રજૂ કરવાવાળા આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા જ સાચાં ભજનિકો જોવા મળે છે. લાયકાત કે યોગ્યતા વગરના નક્કલખોર, ટૂંકી મૂડીએ ઝાઝો વ્યાપાર કરનારા કલાકારોની સંખ્યા વિશેષ છે એને ભજન એટલે શું ? ભજનના પ્રકારો કેટલા ? કયું ભજન ક્યારે ને કેમ ગાવું ? ભજન સાથે કઈ સાખી ગાવી ? ભજનનાં ઢાળ, ઢંગ, હલક કેવી ? સાચી ગાયકી કેવી હોય ? એ બધાંનું સામાન્ય કે પ્રાથમિક જ્ઞાન નથી, સમજ નથી, અભ્યાસ નથી. ભજન ગાવા માટે ભક્તિ ભીનો આતમા જોઈએ, સંવેદનશીલ હૃદય જોઈએ, મા શારદાનો કૃપાપાત્ર કંઠ જોઈએ તો જ અસલી ચમક પ્રગટે છે, આનંદની હેલી ઉભરાય છે.

આજે પણ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત ભજનિકો શ્રી મેરૂભાભાઈ ગઢવી, શ્રી નારાયણનંદ સ્વામી, શ્રી મોહનલાલ રાયાણી, શ્રી મોહનદાસ મહારાજ, શ્રી કનુભાઈ બારોટ, શ્રી અભરામ ભગત, શ્રી રામરતન, શ્રી સેવાદાસજી, શ્રી કહાનદાસ મહારાજ, શ્રી મનુ મહારાજ ત્રિવેદી, શ્રી યશવંત ભટ્ટ, શ્રી ઈસ્માઈલ વાલેરા, શ્રી નટવરગિરી ગોસ્વામી, શ્રી હેમુગઢવી, શ્રી ગૌરીદાસજી મહારાજ, શ્રી પ્રાણલાલ વ્યાસ, શ્રી અમરનાથજી ઈત્યાદિને રસિકો આદરપૂર્વક યાદ કરે છે. આજે પણ કેટલાક ભજનિકો ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે પરંતુ તેઓની સંખ્યા અલ્પ માત્રામાં છે. સંતવાણી ગેબની વાણી છે, તેના કલાકાર પણ અલખના આરાધક, ગેબના ગાયક, અલૌકિક સ્વરસાધક હોવા જોઈએ, એ અત્યંત જરૂરી છે.

૯-એ, પટેલ કોલોની, રોડ નં. ૪,
કવિ શ્રી પિંગળશીભાઈ ગઢવી માર્ગ,
જામનગર - ૩૬૧ ૦૦૮ મો. ૯૯૨૫૦૫૭૮૫૬

ગુજરાતી બાળસાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે ?

અપેક્ષાઓ અને અવરોધક પરિબળો

– સોમાભાઈ વિ. પટેલ

ગુજરાતી બાળસાહિત્ય, આરંભકાળથી આજ સુધીની તેની સર્જનયાત્રા દરમિયાન અનેકવિધ વિકાસ તબક્કાઓમાંથી પસાર થયું છે, પરંતુ તેના સમગ્ર સર્જનપ્રવાહનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ યુગવિભાજન કોઈએ કર્યાનું જાણમાં નથી. તેમ જ આ દ્રષ્ટિએ તેની પદ્ધતિસરની ચર્ચાવિચારણા પણ થઈ જણાઈ નથી. અલબત્ત, થોડાંક વર્ષ અગાઉ ગુજરાતી બાળસાહિત્ય અકાદમી યોજિત બાળસાહિત્ય અંગેના એક અધિવેશનમાં 'બાળસાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે?' એ વિષય પર ઠીક ઠીક ચર્ચા વિચારણા થઈ હતી.

આ સંદર્ભમાં, આપણા બાળસાહિત્ય વિશે ચિંતા અને ચિંતન કરનાર અગ્રણી બાળસાહિત્યકાર શ્રી યશવંત મહેતાએ ગુજરાતી બાળસાહિત્યના સર્જનપ્રવાહને એમની પોતાની રીતે ચાર કે પાંચ યુગમાં વહેંચ્યો છે. એમાં, પ્રથમ ૧૯મી સદીનો 'શિખામણ યુગ', બીજો ૨૦મી સદીના ત્રણ દાયકાનો 'રાષ્ટ્રીય જાગરણ અને વિજ્ઞાન સભાનતાનો યુગ' અને ત્રીજો 'ગિજુભાઈ યુગ' ગણાવ્યો છે. આ ત્રણ યુગોની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નથી. પણ એ પછીના ચોથા યુગને તેઓ 'બાળસાહિત્યના વ્યાપનો યુગ' કહે છે. તેમની દૃષ્ટિએ આ ચોથો યુગ ૮૦ના દાયકાની અધવચ સુધી ચાલ્યો, જેમાં શિક્ષણના વિસ્તારનો પડઘો બાળસાહિત્યની વ્યાપકતાના રૂપમાં પડયો. આ સમયગાળા દરમિયાન બાળસાહિત્યકારો, બાળસમાયિકો, બાળસાપ્તાહિકો, ચિત્રવાર્તાઓ, બહુરંગી પ્રકાશનો બધાંને વિકસવાની-મહોરવાની તક મળી. ગુજરાતી બાળસાહિત્ય પ્રત્યે બાળજગતનું અને સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. શ્રી યશવંતભાઈ આ ચોથા યુગને 'સોનેરી યુગ' કહે છે. પણ આ 'સોનેરી યુગ' ૮૦ના દાયકાની અધવચ સુધી કે તેના અંત સુધી ચાલ્યો એવું સ્વીકારીએ તો એ પછીના સમયનું શું ?

જો ૮૦ના દાયકા સુધી ચાલેલા ચોથા 'સોનેરી યુગ પાછળનું એક મુખ્ય પરિબળ શિક્ષણનો વ્યાપ હોય તો શિક્ષણનો વ્યાપ તો આજ સુધી વધતો જ રહ્યો છે. બાળસાહિત્યમાં લખનારા પણ વધ્યા છે. બાળસાહિત્યનું સર્જન પણ સારા પ્રમાણમાં થતું રહ્યું છે. પ્રકાશનો પણ વધુને વધુ થઈ રહ્યાં છે. અગાઉ કરતાં બહુરંગી સચિત્ર પ્રકાશનો પણ કમ્પ્યૂટરનો લાભ લઈને વધુ સારી કોટિનાં થઈ રહ્યાં છે

જો ૮૦ના દાયકા સુધી ચાલેલા ચોથા 'સોનેરી યુગ પાછળનું એક મુખ્ય પરિબળ શિક્ષણનો વ્યાપ હોય તો શિક્ષણનો વ્યાપ તો આજ સુધી વધતો જ રહ્યો છે. બાળસાહિત્યમાં લખનારા પણ વધ્યા છે. બાળસાહિત્યનું સર્જન પણ સારા પ્રમાણમાં થતું રહ્યું છે. પ્રકાશનો પણ વધુને વધુ થઈ રહ્યાં છે. અગાઉ કરતાં બહુરંગી સચિત્ર પ્રકાશનો પણ કમ્પ્યૂટરનો લાભ લઈને વધુ સારી કોટિનાં થઈ રહ્યાં છે

શ્રી યશવંતભાઈ એ પછીના સમયને 'વચગાળાનો અછતયુગ' કહે છે. આ 'અછતયુગ' એ જ આપણે જેની અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે 'નવા યુગ' પહેલાંનો હાલમાં પ્રવર્તમાન યુગ. આપણા બાળસાહિત્યના સર્જનપ્રવાહની ગતિવિધિને લક્ષમાં લેતાં આપણે તેને 'મંદયુગ' પણ કહી શકીએ. પ્રશ્ન થાય કે આપણા બાળસાહિત્યમાં એવી શી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ, જેથી તેનો સર્જનપ્રવાહ મંદ પડ્યો? જો ૮૦ના દાયકા સુધી ચાલેલા ચોથા 'સોનેરી યુગ પાછળનું એક મુખ્ય પરિબળ શિક્ષણનો વ્યાપ હોય તો શિક્ષણનો વ્યાપ તો આજ સુધી વધતો જ રહ્યો છે. બાળસાહિત્યમાં લખનારા પણ વધ્યા છે. બાળસાહિત્યનું સર્જન પણ સારા પ્રમાણમાં થતું રહ્યું છે. પ્રકાશનો પણ વધુને વધુ થઈ રહ્યાં છે. અગાઉ કરતાં બહુરંગી સચિત્ર પ્રકાશનો પણ કમ્પ્યૂટરનો લાભ લઈને વધુ સારી કોટિનાં થઈ રહ્યાં છે. દૈનિક વર્તમાનપત્રોના પીઠબળ હેઠળ બાળસાપ્તાહિક પૂર્તિઓ પણ ઘેરઘેર પહોંચે છે. તો પછી આ પ્રવર્તમાન યુગને 'અછતયુગ' કે 'મંદયુગ' કેમ કહેવો પડે છે ?'

૮૦ના દાયકા સુધીના અને પછીના બાળસાહિત્ય સર્જનમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ ઝાઝો ફરક ન જણાતો હોવા છતાં ઝીણવટભરી નજરે જોઈશું તો આ ફરક ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. એ ખરું કે આજે બાળસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે, પરંતુ એમાં સત્ત્વશીલ, બાળકોને રસથી પરિપ્લાવિત કરે એવું સર્જન કેટલું ? એ બધું લખાય છે 'લેખકો' દ્વારા, તેમ છતાં આ ક્ષેત્રમાં મૌલિક પ્રતિભાવાળા બાળસાહિત્યકારોની ખોટ તો ઘણા વખતથી

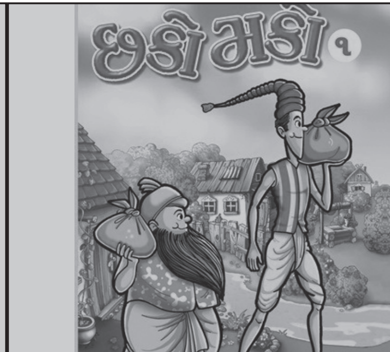
વરતાઈ રહી છે. ગિજુભાઈ મૂલતઃ બાળસાહિત્યકાર ન હતા. બાળકેળવણીનું ધ્યેય ઉત્તમ રીતે સાકાર થાય એ માટે એમણે બાળસાહિત્ય રચ્યું અને તેનું સંપાદન કર્યું. માટે તેમણે વિષયવસ્તુ, વય-કક્ષાભેદ, પ્રયોજનભેદ નિરૂપણરીતિ - એમ જુદી જુદી ભૂમિકાઓને ખ્યાલમાં રાખી વિવિધ પ્રકારનું માતબર બાળસાહિત્ય આપ્યું. બાળકેળવણીમાં જ નહિ, ગુજરાતી બાળસાહિત્યના ક્ષેત્રમાંયે ક્રાંતિ આણી. આજ સુધી ગિજુભાઈની પ્રતિભાને આંબી શકે એવો તો ઠીક, એમની બરોબરી કરી શકે એવો એક પણ બાળસાહિત્યકાર આપણને મળ્યો નથી. એ તો ઠીક, આજે છેલ્લા બે ત્રણ દાયકા દરમિયાન, જીવરામ જોશી, હરિપ્રસાદ વ્યાસ, નવનીત સેવક, રમણલાલ સોની, ત્રિભુવન વ્યાસ જેવા બાળસાહિત્ય સર્જકો પણ ક્યાં દેખાય છે? જીવરામ જોશીએ સર્જેલ મિયાં ફુસકી અને તભા ભટ્ટ, છેલ અને છબો, ધનંજય શાહે સર્જેલ સોટી અને પોઠી, હરિપ્રસાદ વ્યાસે સર્જેલ બકોર પટેલ જેવાં કે રમણલાલ સોનીએ સર્જેલ ગલબો શિયાળ જેવાં ચિરંજીવ પાત્રોની હરોળમાં ઊભું રહી શકે એવું મૌલિક પાત્રસર્જન પણ આપણા બાળસાહિત્યમાં કેમ જણાતું નથી ?

અગાઉ બાલજીવન, બાલમિત્ર, ગાંડીવ, રમકડું, ઝગમગ જેવાં બાળસામયિકો બાળકોની વાચનભૂખ જગાડવામાં, બાળસાહિત્યને બાળજગત સુધી અને લોકહૃદય સુધી પહોંચાડવામાં તેમજ બાળસાહિત્યમાં રસ ધરાવતા લેખકોને લખવાની પ્રેરણા પૂરી પાડવામાં ભારે ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવ્યું હતું. આજે પણ ગુજરાતી ભાષામાં બાળસામયિકો પ્રગટ થાય છે, પણ એમાંના ભાગ્યે જ કોઈ બાળજગતને અને લોકહૃદયને સ્પર્શી શક્યાં છે

અગાઉ બાલજીવન, બાલમિત્ર, ગાંડીવ, રમકડું, ઝગમગ જેવાં બાળસામયિકો બાળકોની વાચનભૂખ જગાડવામાં, બાળસાહિત્યને બાળજગત સુધી અને લોકહૃદય સુધી પહોંચાડવામાં તેમજ બાળસાહિત્યમાં રસ ધરાવતા લેખકોને લખવાની પ્રેરણા પૂરી પાડવામાં ભારે ઉત્તરદાયિત્વ નિભાવ્યું હતું. આજે પણ ગુજરાતી ભાષામાં બાળસામયિકો પ્રગટ થાય છે, પણ એમાંના ભાગ્યે જ કોઈ બાળજગતને અને લોકહૃદયને સ્પર્શી શક્યાં છે. આજેય દૈનિક વર્તમાનપત્રોની બાળસાપ્તાહિક પૂર્તિઓ પ્રગટ થાય છે. પરંતુ એમાં બધુ ચીલાચાલુ, ઉછીનું, પરંપરાગત મૌલિકતાવિહીન એવું સાહિત્ય પીરસાય છે, જેનાથી બાળજગતને કશો લાભ થવાની વાત તો બાજુએ રહી, બલકે બાળસાહિત્ય પ્રત્યે અ-ભાવ થાય એવી સ્થિતિ છે. એક બાજુ આપણા બાળસાહિત્યમાં મૌલિક, સત્ત્વશીલ સર્જનનહિવત થઈ રહ્યું છે, ત્યારે બીજી બાજુએ પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, ઈસપ, રામાયણ-મહાભારત જેવા સાહિત્યમાંથી રૂપાંતરિત, અનુસર્જન કે પુનસર્જનવાળું પરંપરાગત, ચીલાચાલુ સાહિત્ય ભરપૂર પ્રમાણમાં પ્રગટ થતું રહ્યું છે. આમ હોવાથી બાળસાહિત્યના આજના આ સમયગાળાને 'વચગાળાનો અછતયુગ' કહેવામાં આવે તેમાં કશું અનૌચિત્ય નથી.

અહીં 'વચગાળાનો' શબ્દ નોંધપાત્ર છે. આ 'અછતયુગ' ખરો, પરંતુ વચગાળાનો, થોડા સમય માટેનો જ છે. અગાઉ આપણા બાળસાહિત્યનો 'સોનેરી યુગ' હતો. હવે, ભવિષ્યમાં નવો યુગ આવવાનો છે એવી આશા જ નહિ, પૂરેપૂરી, ખાતરીપૂર્વકની શ્રદ્ધા હોય તો જ આ 'વચગાળાનો' શબ્દ સાર્થક થાય. પ્રશ્ન થાય કે ક્યાં પરિબળો આ વચગાળાના અછતયુગને પોષી રહ્યાં છે ? ક્યાં પરિબળો નવા યુગના આગમનને અને તેના પ્રવર્તનને

અવરોધી રહ્યાં છે ? નવો યુગ ક્યારે આવશે ?

આનો વિચાર કરતાં સૌથી પ્રથમ બાબત એ લક્ષમાં આવે છે કે નવો યુગ ત્યારે આવશે, જ્યારે આપણા બાળ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા સમયથી જેનો ઠીક ઠીક દુકાળ વરતાય છે તે નવા નવા મૌલિક પ્રતિભા ધરાવતા સર્જકો તેમના મૌલિક સર્જન સાથે આવશે. આજના બાળકોની પેઢીને આપણે ગમે તેટલું સારું, પણ કેવળ જૂનું, પરંપરાગત બાળસાહિત્ય આપીશું તે હવે નહિ ચાલે. હાલના આ પ્રવર્તમાન અછતયુગમાં આપણે આ જ કરી રહ્યા છીએ. અત્યારે આજની પેઢીને આપણા બાળસાહિત્યમાંથી તેમને રુચે તેવું ઉત્તમ બાળાસહિત્ય આપવું હોય તો શું આપી શકાય? ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ, જોડકણાં કે બાળગીતો? જીવરામ જોશીનું મીયાં ફુસકી ? હરિપ્રસાદ વ્યાસનું બકોર પટેલ ? આ જે છે તે આપણા સાહિત્યનું ગમે તેટલું ઉત્તમ સર્જન છતાં ઘણા વખત પહેલાનું, વિષયો, વાતાવરણ, સામાજિક પરિવેશ બધુ ઠીક ઠીક જૂનું, આજના બાળકને 'આઉટ ડેટેડ લાગવાનું !'

આજનાં બાળકોની નવી પેઢી પાછળ ઓછું અને આગળ વધુ જોનારી છે. એમની સમજશક્તિ અને ગ્રહણશક્તિ ઘણી વધારે છે. તેઓ ઘટનાને વિજ્ઞાનની આંખે જુએ છે અને તર્કબદ્ધતાથી ચકાસે છે. એમને અગાઉનું ઉત્તમ લાગતું સાહિત્ય આપીશું. તો એ વાંચશે ખરાં, પણ એમને એ લાંબા સમય સુધી સ્પર્શી નહિ શકે. જૂના સમયની વાર્તાઓ વાંચી એ અનેક પ્રશ્નો કરશે, જેના એમની તર્કબુદ્ધિને ગ્રાહ્ય એવા પ્રત્યુત્તર આપવાનું મુશ્કેલ બનશે. જેમકે, 'સસલો અને કાચબો' વાળી વાર્તામાં સસલા અને કાચબા વચ્ચે દોડવાની હરીફાઈ થાય છે. તેમાં ઝડપથી દોડીને ઘણો જ આગળ નીકળી ગયેલો સસલો વચમાં ઝાડ નીચે ઘડીક આરામ કરવા બેસે છે અને ત્યાં એ ઊંઘી જાય છે. ધીમી ગતિએ ચાલતો કાચબો છેક લક્ષ્ય સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે જ સસલો જાગે છે !

આ વાર્તા વાંચી આજનું બાળક પ્રશ્ન કરશે. આ સ્પર્ધા છે, એમાં સસલો ઊંઘે જ નહિં ને ! એ કદાચ આરામ કરવા ઝાડ નીચે બેસે અને ઘડીભર એને ઝોકું આવી જાય એ તો સમજાય, પરંતુ સાવ ધીમી ગતિએ ચાલતો પેલો કાચબો દૂર આવેલા અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી સસલો ઊંઘ્યા જ કરે એવું તો બને જ નહિ ! આ તો સસલો વચ્ચે ઊંઘી ગયો, એટલે જ કાચબો જીત્યો, પરંતુ એ ઊંઘી ન ગયો હોત તો ? કાચબાએ આવી હરીફાઈ સસલા સાથે કરાય જ નહિ. એને ક્યાં ખબર હતી કે રસ્તામાં સસલો ઊંઘી જશે ? સસલો રસ્તામાં ઊંઘે નહિ તો જીત હંમેશા એની જ થાય. આટલી સાદી સમજણ કાચબામાં હોવી જોઈએ. સામેના પાત્રની શક્તિ જોયા વગર એની સામે હરીફાઈમાં ઉતરવાથી તો હંમેશાં હાર જ થાય. આ વાર્તામાં તો કાચબાને જીતાડવા માટે જ સસલાને રસ્તામાં ઊંઘાડી દેવામાં આવ્યો હોય એવું જ લાગે. 'કાગડો અને કૂંજો' વાળી વાર્તા વાંચીને આજનું બાળક કહેશે : કાગડાએ પથરાનો ઢગલો જોયો, પરંતુ એને એવી શી ખબર હોય કે આ પથરા કૂજામાં નાખીશ તો પાણીની સપાટી ઊંચી આવશે ? આવી બુદ્ધી અને વૈજ્ઞાનિક સમજ કાગડામાં ક્યાંથી આવે ?

કમ્પ્યૂટર અને માહિતી- ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસે છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકામાં ઘણું બધું બદલી નાખ્યું છે. એક સમયે શેરી અને પાદરના સીમિત પરિવેશમાં રમતું બાળક આજે વિશ્વના આંગણામાં રમતું થઈ ગયું છે. દુનિયાના એક છેડે બનતી ઘટનાઓને એ જ સમયે ઘરમાં બેઠાં બેઠાં 'લાઈવ' નિહાળે છે. એ ઈચ્છે ત્યારે પોતાને જરૂરી માહિતી ઈન્ટરનેટના સહારે મેળવી શકે છે અને અન્યને મોકલી શકે છે. જાણે કે દુનિયાનાં જ્ઞાન અને માહિતીનો ખજાનો તેને હાથ લાગી ગયો છે.

નવી પેઢી આ નવા પરિવેશ વચ્ચે ઊછરી રહી છે. નવાં સંચાર માધ્યમોએ એના ભાવજગતમાં ઘણું પરિવર્તન આણ્યું છે. આવાં આજનાં બાળકો માટેનું બાળસાહિત્ય પણ અગાઉ કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું હોય એવી અપેક્ષા રહેજ. હવે જૂની મૂડી પર લાંબુ નહિ ચાલે. આજના બાળસાહિત્યકારે જૂના પરંપરાગત સર્જનથી અલગ પડીને બાળસાહિત્યના નવા આયામો તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. ૨૧મી સદીમાં નવતર પરિવેશ વચ્ચે ઊછરી રહેલી બાળપેઢીના મનોજગતને, એના ભાવજગતને સમજવાનો અને એની અપેક્ષાઓને લક્ષમાં લઈને એના રસજગતને સંતોષે એવા સાહિત્યનું નિર્માણ કરવાનો નવો અને મોટો પડકાર

આજના બાળસાહિત્ય સર્જકે ઝીલવાનો છે. નવો અને મોટો પડકાર એટલા માટે કે છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકામાં કમ્પ્યૂટર અને કોમ્યુનિકેશનના ક્ષેત્રમાં થયેલ ક્રાંતિના પરિણામે આપણા જીવનમાં આવેલાં પરિવર્તનો અને પરિણામોથી આજનો બાળભાવક વર્ગ ઘણે અંશે અવગત છે. જ્યારે બાળસાહિત્યનો (પ્રૌઢ) સર્જક વર્ગ આ બધાં પરિવર્તનોને આશ્ચર્યસહ નિહાળી રહ્યો છે. પરિસ્થિતિ એવી સર્જાઈ છે કે, નાની વયનો આ ભાવક ટેકનોલોજી અને સંચારમાધ્યમોના ઉપયોગની બાબતમાં આજના પ્રૌઢ બાળસાહિત્યકાર કરતાં આગળ નીકળી ગયો છે. ગુજરાતી બાળસાહિત્યના સર્જકે આજના આ નવા, ગતિશીલ યુગનાં પરિવર્તનોને લક્ષમાં લેવાં પડશે. આ માટે એણે પરંપરાગત, સર્જન - પરિપાટીથી ઊંચે ઊઠીને આજના બાળજગતની આકાંક્ષાઓને અને તેની રસવૃત્તિને પોષે તેવું નવતર, મૌલિક અને મહત્ત્વાકાંક્ષી બાળસાહિત્ય સર્જવા પ્રવૃત્ત થવું પડશે.

આ અસંભવિત નથી. છેલ્લા ત્રણેક દાયકામાં વિશ્વમાં માહિતી-ટેકનોલોજીના અસાધારણ વિકાસ પછી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં થયેલાં પરિવર્તનો અને સંચારમાધ્યમોની ગતિવિધિમાં રહેલી અખૂટ ક્ષમતાનો લાભ લેતાં આવડે તો આજના બાળસાહિત્યકાર માટે તેની કલ્પનક્ષમતા અને સર્જકતાના ઉપયોગ દ્વારા અવનવીન બાળસાહિત્યના અસાધારણ સર્જનની અનંત શક્યતાઓ રહેલી છે. આજના અને નવા આવી રહેલા પ્રતિભાવંત બાળસાહિત્ય સર્જકો આ નવા વૈશ્વિક પરિવેશનો લાભ લઈ અનેક પ્રકારની અવનવીન વિજ્ઞાનકથાઓ, અવકાશી ગ્રહોની અને ગ્રહવાસીઓની કથાઓ, રહસ્યકથાઓ સાહસકથાઓ તેમજ નવા વિશ્વની અણકલ્પી અદ્‌ભુત સાહસકથાઓનું સર્જન કરી શકે, જે બાળમાનસને વધુ આકર્ષી શકે. ૧૯મી સદીમાં જન્મેલા જુલે વર્ને લખેલી વિજ્ઞાનકથાઓ આજનાં બાળકોને પણ આકર્ષે છે. એક લેખક વિજ્ઞાનનો સહયોગ લઈને, કલ્પનાની પાંખે ઊડીને પોતાની સર્જનલીલાનો કેવો ચમત્કાર બતાવી શકે એ જુલે વર્ને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આપણે અપેક્ષા રાખીએ કે આપણા બાળસાહિત્યમાં પણ કશુંક નવું, વિશિષ્ટ, તાજગીસભર પ્રદાન કરે એવા નવા નવા પ્રતિભાવંત સર્જકો મળે, જેઓ નવા સમયનાં પરિવર્તનોને ઝીલી પોતાની અસાધારણ સર્જનક્ષમતાનો ચમત્કાર બતાવે. આપણા બાળસાહિત્યમાં નવો યુગ ત્યારે આવશે, જ્યારે આજના સમયમાં નવતર પરિવેશ વચ્ચે ઊછરી રહેલી બાળપેઢીના માનસને એના ભાવજગતને સમજીને તેમની રસ-રુચિને સંતોષે એવું, નવું મૌલિક અને વિશિષ્ટ સર્જન કરવા પ્રવૃત્ત થશે.

ગુજરાતી બાળસાહિત્યની આજની સ્થિતિનો વિચાર કરીશું તો આ ક્ષેત્રમાં નવા નવા મૌલિક અભિગમ ધરાવતા સર્જકો આવી રહ્યા હોય એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ રહી છે. બાળસાહિત્યના પરંપરાગત સર્જન અને પુનર્સર્જનોની સાથે સાથે નવા યુગના વૈજ્ઞાનિક અભિગમવાળા બાળસાહિત્યનું નિર્માણ પણ થવા લાગ્યું છે. બાળસાહિત્ય અકાદમી જેવી સંસ્થાઓ દર વર્ષે બાળસાહિત્યકારોનાં અધિવેશનો યોજવાની સાથે તેમને પુરસ્કારો-પારિતોષિકોથી પ્રોત્સાહિત કરી રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને અન્ય સંસ્થાઓ પણ બાળસાહિત્યના વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી રહી છે. હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યને સેવનારો, જૂના સર્જકોની સાથે નવા નવા સર્જકો બાળસાહિત્યના નવા આયામો સાથે સક્રિય થયેલા જણાય છે. એ જોતાં ગુજરાતી બાળસાહિત્યનો નવો યુગ વહેલેરો આવશે એવી આશા નિરાધાર નથી.

૧, રચના સોસાયટી, જોધપુર ચાર રસ્તા પાસે,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫
મો. ૯૭૨૬૪૮૫૧૧૬

જન્મતારીખ વિનાનું શહેર - સુરત

– અજય મો. નાયક

વ્યક્તિ હોય કે શહેર હોય કે દેશ હોય દરેકનો પ્રાગટ્ય દિન હોય છે. એની અલગ અલગ રીતે ઉજવણી કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિ હોય તો પોતાના કુટુંબીજનો સાથે, શહેર હોય તો સમગ્ર શહેર અને દેશ હોય તો સમગ્ર દેશ દુનિયામાં તેની ઉજવણી થતી હોય છે. જન્મ દિવસ માટે દરેક વ્યક્તિને એક અલગ પ્રકારનો જ લગાવ હોય છે. જે વ્યક્તિ કે શહેર આવી ઉજવણીથી વંચિત રહે તો તેના માટે એ ઘણું દુઃખદ હોય છે. આમ તો આ વિશેષ પ્રકારના દિવસો ઉજવણી માટે જ હોય છે.

આપણે વાત કરી રહ્યા છીએ સુરતની. આ એક એવું શહેર છે કે જેની જન્મ તારીખ નથી. આશ્ચર્યથી વાત એ છે કે અહીંના લોકો, ઇતિહાસકારો, રાજકારણીઓ કે આગેવાન નાગરિકોએ પણ શહેરનો જન્મદિવસ શોધવા માટે પ્રયત્નો કર્યા નથી. કોઈપણ વ્યક્તિ કે શહેરના જન્મદિવસની ઉજવણી એ માત્ર એક રસમ નથી હોતી. પરંતુ આગામી વર્ષની પ્રગતિ માટે પ્રેરણા પણ પૂરી પાડતી હોય છે. સુરત કદાચ દુનિયાનું એક માત્ર શહેર છે કે, જેણે ક્યારેય પોતાની વર્ષગાંઠ ઉજવી નથી.

શહેરના કેટલાક પ્રબુદ્ધ નાગરિકો અને રાજકારણીઓ હવે પ્રયત્નશીલ બન્યા છે આ માટે મહાનગરપાલિકાએ પણ આગેવાની લઈને એક કમિટિ બનાવી છે જેમાં વિખ્યાત સાહિત્યકાર ભગવતીકુમાર શર્મા તથા ખ્યાતનામ ઇતિહાસકારો અને શહેરના આગેવાન નાગરિકોનો સમાવેશ કરાયો છે. આ સમિતિ સુરત શહેરનો જન્મદિવસ નક્કી કરશે. આ સમિતિએ પણ સાંયોગિક પુરાવાના આધારે જ તારીખ નક્કી કરવી પડશે

આ અંગે શહેરના કેટલાક પ્રબુદ્ધ નાગરિકો અને રાજકારણીઓ હવે પ્રયત્નશીલ બન્યા છે. આ માટે મહાનગરપાલિકાએ પણ આગેવાની લઈને એક કમિટિ બનાવી છે, જેમાં વિખ્યાત સાહિત્યકાર ભગવતીકુમાર શર્મા તથા ખ્યાતનામ ઇતિહાસકારો અને શહેરના આગેવાન નાગરિકોનો સમાવેશ કરાયો છે. આ સમિતિ સુરત શહેરનો જન્મદિવસ નક્કી કરશે. આ સમિતિએ પણ સાંયોગિક પુરાવાના આધારે જ તારીખ નક્કી કરવી પડશે. સુરત શહેર પણ ઉત્સવ પ્રિય છે અને ઉજવણી માટે બહાનાં જ શોધતું હોય છે જો સુરતની જન્મતારીખ શોધાઈ જશે તો સુરતીઓને ઉજવણીની વધુ એક તક મળશે. હાલમાં શહેરમાં આ માટેની ઝુંબેશ ચાલી રહી છે. ઘણા બધા લોકો તેમાં જોડાયા છે. ડિસે. ૨૦૧૭માં ચૂંટણી પણ આવી રહી છે. સુરત શહેરને તેની જન્મતારીખથી વિશેષ કોઈ ભેટ હોઈ શકે નહીં. આ માટે રાજકીય ઇચ્છાશક્તિ પણ હોવી જોઈએ. સુરતની નેતાગીરી આટલી વસ્તુ સમજીને આગેવાની લે તો આ કામ એટલું અઘરું નથી. અમદાવાદ શહેરને હેરિટેજનો દરજ્જો આપવામાં જે રીતે નાગરિકોની સાથે રાજકીય નેતાઓ પણ જોડાયા હતા તેને ધ્યાનમાં લેતાં સુરતમાં પણ તેનું જ પુનરાવર્તન થવું જોઈએ. હેરિટેજ ડોઝિયર બનાવવા જે રીતે નિષ્ણાતોની મદદ લેવાઈ હતી તે રીતે સુરત માટે પણ બહારના તજજ્ઞોની પણ મદદ લઈ શકાય.

સુરતના ઇતિહાસકાર સંજય ચોક્સી જણાવે છે કે, કંઈ કેટલાય શહેરોનો જન્મદિવસ ઉજવાયાની વાતો સાંભળીએ કે વાંચીએ છીએ ત્યારે સૌ પહેલો પ્રશ્ન એ થતો હતો કે, આપણા સુરતનો જન્મદિવસ ક્યારે ? એ દિશામાં કેટલાક સંદર્ભો શોધવાના પ્રયત્નો કર્યા અને કેટલાંક પુસ્તકોમાં છપાયેલી દસ્તાવેજી નોંધ મળી, જેના દ્વારા સુરતની પ્રાચીનતા જાણવા મળી અને કેટલીક તારીખોના ઉલ્લેખો પણ મળ્યા.

'સોળમી સદીના સુરત' પર સુરતના ઇતિહાસકાર ડૉ. મોહન મેઘાણીએ પીએચડીની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમના સંશોધન મહાનિબંધમાં તેમણે કેટલાંય પુસ્તકો, દસ્તાવેજી નોંધો, હસ્તપ્રતો, તામ્રપત્રો અને શિલાલેખોના આધારભૂત પુરાવા રજૂ કર્યા છે, તે મુજબ સુરત શહેર માટે 'સૂર્યપુર' અને 'સુરત' નામોના ઉલ્લેખ પંદરમી સદીના મધ્યભાગથી માંડીને ૧૯મી સદીના અંત સુધીના આધારોમાં જોવા મળે છે. આ બંને નામોનો ઉલ્લેખ મુખ્યત્વે જૈન ધાતુપ્રતિમા પરના લેખો, સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથો તેમજ અર્ધસાપ્તાહિક એવા જૂની ગુજરાત હિંદી ભાષામાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં થયેલો છે. સૂર્યપુર શબ્દપ્રયોગ સૌપ્રથમ વિક્રમ સંવત ૧૫૧૩, ઈ.સ. ૧૪૫૭ના ધાતુપ્રતિમાના લેખમાં જોવા મળે છે, ત્યારપછી અનુક્રમે વિ.સં. ૧૫૧૯, ઈ.સ. ૧૪૬૩, વિ.સં. ૧૫૩૯, ઈ.સ. ૧૪૮૩ના લેખોમાં જોવા મળે છે. સોળમી સદીના અંતમાં લખાયેલા હેમવિજયકૃત 'વિજયપ્રશસ્તિ' કાવ્યમાં એક કરતાં વધારે વખત 'સૂર્યપુર'ના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલા ખંડકાવ્ય 'ઈન્દ્રદૂતમ્'માં 'સૂર્યપુર'ને બદલે 'સૂર્યદ્રંગ (સૂર્યનું નગર) અને 'તરણિનગર' જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૧૭મી અને ૧૯મી સદી દરમિયાન સુરતમાં

લખાયેલા અથવા લિપિબદ્ધ થયેલા કેટલાક જૈન કાવ્યગ્રંથોમાં 'સૂર્ય' અથવા 'સૂર્યપુર' શબ્દની સાથે 'બંદર' શબ્દપ્રયોગ પણ જોવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૬૩૮થી ૧૭૦૮ સુધીની આવી કેટલીક કૃતિઓમાં 'સૂર્યપુર બંદિર', 'સૂર્યપુર બિંદર', 'સૂર્યબંદિર' જેવા શબ્દપ્રયોગો થયા છે.

સૂરત બંદરમાં સૂરત અને બંદર એમ બંને શબ્દો અરબી ભાષાના છે. સુરત સાથે કેટલીક દંતકથાઓ પણ જોડાયેલી છે. તેનો પણ અભ્યાસ કરી શકાય. કવિ પદ્મનાભે ૧૪૫૬માં કાહનડદે પ્રબંધ સુરત નામનો સૌપ્રથમ સાહિત્યિક ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જ્યારે મિદ્આતે સિકંદરીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૪૧૦માં મસ્તીખાન સુરત- રાંદેરનો હાકિમ હતો. આ સિવાય પણ એ પહેલાના સમયના સુરતના કેટલાક ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. અનેક વિદ્વાનો અને ઈતિહાસકારોએ સુરતની પ્રાચીનતા વિશે અનેકવિધ મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે અને તેનો સારાંશ લઈ હવે આગળ જઈને એક ચોક્કસ નિર્ણય પર અવશ્ય પહોંચી શકીશું.

સુરતનો ઈતિહાસ ભવ્ય છે. સુરતની એમટીબી આર્ટ્સ કૉલેજ પ્રોફેસર ડૉ. મુકેશ પટેલે સુરતના સમાજ સુધારકો અંગે વિસ્તૃત આલેખન કર્યું છે. તેમના શોધ નિબંધમાં જણાવ્યું છે કે ૧૮મી સદીથી સુરતમાં સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. આવો ભવ્ય ઈતિહાસ ધરાવતું શહેર જન્મ તારીખથી વંચિત રહી જાય તે સ્વભાવિક છે કે કોઈને પસંદ પડે નહીં.

૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ઈ.સ. ૧૮૨૮માં ખુદ કંપની સરકારે સુરત અને આજુબાજુના વિસ્તારની વિવિધ જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓની માહિતી એ.એ. બોરોડેઈલ દ્વારા ભેગી કરી અને સુરતમાં ૨૦૭ અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણોની ૪૯ જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ હતી. પ્રત્યેક જ્ઞાતિ કુરિવાજોથી ડૂબેલી હતી. બાળલગ્નો, બાળહત્યા, વિધવાવિવાહ નિષેધ, નાની ઉંમરે લગ્ન, સતિપ્રથા અને જાતિભેદ જેવી અનેક પ્રથાઓથી સમાજો ઘેરાયેલા હતા. ૧૯મી સદીમાં ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતા દુર્ગારામ મહેતાજી, દાદોબા પાંડુરંગ, દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી, દલપતરામ માસ્તર, દામોદરદાસ એમ પાંચ દદ્દાઓ પછી ત્રણ નન્ના નર્મદાશંકર, નવલરામ, નંદશંકરની ત્રિપુટીએ સામાજિક પરિવર્તનમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ કરી. ગુજરાતમાં સુરતમાં સમાજ સુધારાની શરૂઆત દુર્ગારામ મંછારામ દવેએ કરી હતી. વર્ષ ૧૮૪૪માં તેમણે માનવધર્મ સભાની સ્થાપના કરી હતી.

પ્રત્યેક જ્ઞાતિ કુરિવાજોથી ડૂબેલી હતી. બાળલગ્નો, બાળહત્યા, વિધવાવિવાહ નિષેધ, નાની ઉંમરે લગ્ન, સતિપ્રથા અને જાતિભેદ જેવી અનેક પ્રથાઓથી સમાજો ઘેરાયલા હતા. ૧૯મી સદીમાં ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતા દુર્ગારામ મહેતાજી, દાદોબા પાંડુરંગ, દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી, દલપતરામ માસ્તર, દામોદરદાસ એમ પાંચ દદ્દાઓ પછી ત્રણ નન્ના નર્મદાશંકર, નવલરામ, નંદશંકરની ત્રિપુટીએ સામાજિક પરિવર્તનમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ કરી

મહિપતરામ રૂપરામ નિલકંઠ નાગર જ્ઞાતિના આ સુધારાવાદીએ સૌથી વધુ હેરાન થવું પડ્યું હતું. તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા ત્યારબાદ જ્ઞાતિએ બહિષ્કાર કર્યો હતો. વર્ષ ૧૮૬૧માં શરૂ થયેલો વિવાદ વર્ષ ૧૮૭૨માં પૂરો થયો. ગુજરાતમાં પ્રાર્થના સમાજની રચનામાં તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ જેના નામ પરથી આજે સુરતમાં યુનિવર્સિટી છે તે વીર નર્મદ સમાજ સુધારકોના સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. નર્મદ પોતાને સમાજની બદીઓ સામે લડવાનું શૂરાતન પ્રગટાવનાર કડખેદ તરીકે ઓળખાવતો. નર્મદ રૂઢિચુસ્ત સમાજ અને દંભી ધર્મગુરુઓ સામે લડતા લડતા ખુવાર થઈ ગયા હતા. વિધવા વિવાહ કરનાર તે પ્રથમ હતો. વર્ષ ૧૮૬૦માં તેમણે તત્ત્વશોધક સભા સ્થાપી સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. જદુનાથજી મહારાજને નર્મદનો શાસ્ત્રાર્થનો કિસ્સો બહુ ચર્ચિત છે. ત્યારબાદ તો મહારાજ લાયબલ કેસ પણ થયો. લોકોને સમાજના અનિષ્ટનું ભાન કરાવવા દાંડિયો સામયિક પણ બહાર પાડ્યું હતું.

નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતાએ દુર્ગારામ મહેતાજીના સાથમાં ભૂવા, જાદુગરો, તાંત્રિકોને જાહેરમાં ખોટા પાડવા ચોરે ને ચૌટે ભાષણો આપવા જતા હતા. ૧૮૫૦થી ૧૮૭૦ના બે દાયકામાં સમાજ સુધારાની જબરદસ્ત ઝુંબેશ ચલાવી હતી. વહેમખંડન અને સમાજ સુધારાના લેખો તેઓ વર્તમાનપત્રમાં લખતા હતા.

નવલરામ લક્ષ્મીશંકર પંડ્યાએ દુર્ગારામ, કવિ નર્મદ વગેરેને કારણે નવલરામ પણ સમાજ સુધારામાં જોડાયા. નર્મદનો મહારાજ લાયબલ કેસ ચાલતો હતો ત્યારે સુધારાવાદી શેઠિયાઓએ આ કેસ બાબતે ઉત્તમ કવિતા લખી મોકલનારને ૨૫૦નું ઈનામ જાહેર કર્યું હતું. નવલરામે ૨૫૦ પંક્તિનું કાવ્ય લખી મોકલી આપ્યું. તેઓ સમાજ સુધારા માટે લખતા રહ્યા.

સુરત શહેરના નામ માટે પણ ઘણું બધું લખાયું છે. ઈતિહાસકાર ડોક્ટર મોહન મેઘાણીએ તેમના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે તાપી તટે વસેલા 'સૂરત' કે 'સુરત'ના ગામ નામને લઈને આદ્યપર્યંત ચર્ચાઓ થતી રહી છે. ઈતિહાસ લેખનમાં એક સિદ્ધાંત તો સર્વસ્વીકૃત છે કે કોઈ પણ સત્ય આંત્યિક સત્ય હોતું નથી અને નવા સંદર્ભો પ્રકાશમાં આવતાં અનુમાનો કે ધારણાઓ બદલાતા રહે છે. મેં આ લેખમાં વિવિધ સમયે પ્રચલિત નામોના પરિપેક્ષમાં તપાસ રજૂ કરી છે. જોકે, આનાથી સત્યાન્વેષણ પણ થઈ શકે છે.

વર્તમાન નગર સૂરત ગામ નામ તરીકે સૂર્યપુરનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ વિ.સ. ૧૫૧૩ (ઈ.સ. ૧૪૫૭)માં ઢળાયેલી અને પ્રતિષ્ઠિત કરાયેલી જૈન ધાતુપ્રતિમા ઉપર ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે. ત્યાર પછીના ઈ.સ. ૧૪૬૩ અને ૧૪૮૩ના વર્ષના લેખોમાં પણ 'સૂર્યપુર' નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. સૂર્યપુર પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જૈનોએ નવું ગામનામ સૂર્યપુર પ્રચલિત કર્યું, પરંતુ ગામનું મૂળ નામ 'સૂરત' કે સ્ત્રીલિંગે 'સૂરતિ' તો ચૌદમી-પંદરમી સદીઓ દરમિયાન પ્રચલિત રહ્યું જ હતું. સં. ૧૫૩૪ (ઈ.સ. ૧૪૭૮)ના એક ધાતુપ્રતિમાલેખમાં પણ ગામનામ 'સૂરત' જણાવ્યું છે. પારસી દસ્તાવેજોમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવતી ઈ.સ. ૧૪૭૮ અને ૧૪૮૦માં ઈરાનથી લવાયેલી રેવાયતોમાં પણ સૂરતના પારસી ધર્મગુરુઓને સંબોધન કરાયેલું છે. ક્યાંય સૂર્યપુર નામોલ્લેખ નથી. આ સંદર્ભો ધ્યાનમાં લેતાં એવા નિર્ણય પર આવી શકાય કે ગામનામ 'સૂરત' ચૌદમી-પંદરમી સદીઓ દરમિયાન પ્રચલિત રહ્યું હતું. જો કે, પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કેટલાક જૈન કુટુંબોએ સૂરતના સ્થાને 'સૂર્યપુર' પ્રયોજ્યું હતું. વિદ્વાનો દ્વારા એક એવી પણ ધારણા રજૂ કરાઈ છે કે આરબોએ ૧૨૨૫માં રાંદેર પર સત્તા સ્થાપ્યા પછી વેપારી પ્રવૃત્તિના સંદર્ભે સૂરતના સંપર્કમાં આવ્યા હશે. ત્યારે સૂરત શબ્દનું એકત્વ કુરાનના અધ્યાય 'સૂરત' સાથે જણાતાં તેમણે સૂરત નામ અપનાવી લીધું હશે. જોકે જૈનોને સૂરત નામ મુસ્લિમ લાગતાં તેઓએ સ્વીકાર્યું નહીં હોય. જૈન વિદ્વાનોએ તેને સાંસ્કૃતિક નામ આપીને સૂર્યપુર કર્યું હશે. ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોને ધ્યાનમાં લીધા વગર કેટલાક વિદ્વાનોએ સૂરત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મૂળ શબ્દ સૂર્યપુરમાંથી થઈ છે, એવો મત રજૂ કર્યો છે. ઈ.સ. ૧૪૫૭માં સૌપ્રથમ વાર સૂર્યપુર નામ પ્રચલિત થયું પરંતુ તે પહેલાં 'સૂરત' 'સૂરતિ' નામ પ્રચલિત હતું. તેથી સુરતનું શબ્દમૂળ સૂર્યપુર શી રીતે હોઈ શકે ? પ્રખર ભાષા શાસ્ત્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીએ 'સૂર્યપુત્રી' ઉપરથી 'સૂરતી' વ્યુત્પન્ન થયું છે. એવો તર્કસંગત મત રજૂ કર્યો છે તેમના કહેવા પ્રમાણે તાપી નદીના કિનારાઓ પર નજીકમાં તેમ થોડા વધુ અંતરે પણ કોઈ જૂનું નગર નથી એટલે આજના ભૂભાગ પર કોઈ નગરી હોય એ વિશે તો શંકાને અવકાશ નથી. માત્ર નામ શું હતું તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તાપી એ સૂર્યપુત્રી છે તેના ઉત્તરકાંઠે તો સૂર્યપત્ની રત્ના ઉપરથી વ્યુત્પન્ન રાંદેર (રત્નેઅર) - રન્નેર - રાનેર - રાંદેર) નગર છે જ. તો દક્ષિણકાંઠે પણ સૂર્ય કે સૂર સાથે સંબંધ ધરાવતી નગરી હોઈ શકે.

વર્તમાન નગર સૂરત ગામનામ તરીકે સૂર્યપુરનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ વિ.સ. ૧૫૧૩ (ઈ.સ. ૧૪૫૭)માં ઢળાયેલી અને પ્રતિષ્ઠિત કરાયેલી જૈન ધાતુપ્રતિમા ઉપર ઉત્કીર્ણ લેખમાં મળે છે. ત્યાર પછીના ઈ.સ. ૧૪૬૩ અને ૧૪૮૩ના વર્ષના લેખોમાં પણ 'સૂર્યપુર' નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. સૂર્યપુર પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જૈનોએ નવું ગામનામ સૂર્યપુર પ્રચલિત કર્યું, પરંતુ ગામનું મૂળ નામ 'સૂરત' કે સ્ત્રીલિંગ 'સૂરતિ' તો ચૌદમી-પંદરમી સદીઓ દરમિયાન પ્રચલિત રહ્યું જ હતું

૫૫-૬૦ લાખની વસતિથી ધમધમતું આ શહેર કાપડ અને હીરાને કારણે પણ પ્રખ્યાત છે અંદાજે ૧૨ લાખ લોકો હીરા વ્યવસાય સાથે અને ૧૩ લાખ લોકો કાપડ વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે. હીરા માર્કેટનું વાર્ષિક ટર્ન ઓવર ૧૦,૦૦૦ કરોડથી વધુનું મનાય છે. તો કાપડ માર્કેટનું ટર્નઓવર ૧૦૦૦ કરોડથી ઉપરનું ગણાય છે. મહાપાલિકાનું બજેટ જ ૬૦૦૦ કરોડને પાર કરી ગયું છે. જન્મતારીખ વિનાના આ શહેરમાં ૨૮ લાખ વાહનો છે. હવે વધુ એક બિરુદ તેને મળ્યું છે. ફ્લાઈ ઓવર સિટી તરીકે પણ તેની ગણના થવા માંડી છે. શહેરમાં ૧૦૧થી વધુ બ્રીજ આવેલા છે.

આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હવે તો સ્પષ્ટ થઈ જાય કે, આટલા ભવ્ય શહેરને જન્મતારીખ હોવી જ જોઈએ. સાહિત્યકાર ભગવતીકુમાર શર્માના મતે સુરતની પણ હોવી જોઈએ. તાપીની જન્મતિથિના આધારે સુરતની પણ જન્મતિથિ નક્કી કરી શકાય. અમદાવાદ 'જબ કુત્તે પે સસ્સા આયા તબ, બાદશાહને નગર બસાયા' જ્યારે સુરત માટે ઘણી શોધખોળ આવશ્યક છે.

તેવી જ રીતે વિખ્યાત પારસી નાટ્યકાર યઝદી કરંજિયા કહે છે કે, દરેકની હોઈ તો સુરતની પણ જન્મતિથિ હોવી જોઈએ. સાહિત્યના પુસ્તકો વાંચીને તારીખ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો શોધવા પર પણ તિથિ નહીં મળે તો તાપીના જન્મદિનના આધારે સુરતની જન્મતિથિ નક્કી કરી શકાય. તો ડૉ. મુકુલ ચોક્સીના મતે સુરતની જન્મતિથિ તો હશે જ, પરંતુ તે આપણને ધ્યાનમાં ન આવી હોઈ. સુરતનું નામ પડ્યું હોય ત્યારે જન્મતિથિ હશે અને આ નામ ક્યારે પડ્યું તે સાહિત્યકારોએ શોધવું રહ્યું. સુરતની જન્મતિથિ સારી અને મહત્ત્વની વાત છે.

એચ-૫/૪૧, નિધિ એપાર્ટમેન્ટ,
પ્રગતિનગર, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૩
મો - ૯૮૨૫૪૬૪૪૮૧

(પૃષ્ઠ ૧-૧૦૪નું ચાલુ)

નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી દ્વારા નિર્મિત ચિંતામણિ દેરાસરને ખંડિત કર્યું હતું. આ ઘટનાને કારણે બાદશાહ શાહજહાંએ ઔરંગઝેબને દિલ્હી પરત બોલાવી લીધો હતો. ૧૬૫૪માં શાહજાદા મુરાદબક્ષ સૂબો થયો. ૧૬૫૮માં બાદશાહ ઔરંગઝેબે દિલ્હીની ગાદી સંભાળી. એમના પછી દિલ્હીના બાદશાહ નબળા થતા ગયા. તેથી ૧૭૨૦માં ગુજરાતમાં-અમદાવાદમાં જોધપુરના મહારાજ અજિતસિંહના અનોપસિંહ ભંડારીએ વહીવટ સંભાળ્યો. ૧૭૫૩માં અમદાવાદ મરાઠા હકૂમતમાં આવ્યું. મરાઠારાજ વખતે અમદાવાદમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે ભાગીદારી પેઢી જેવું શાસન રહ્યું. અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા અને અંતે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની વતી જહ્નૉન એન્ડ્રુઝ ડનલોપે અમદાવાદનો કબજો લીધો. છઠ્ઠી જૂન, ૧૮૧૮થી ભદ્રના કિલ્લા ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો 'યુનિયન જેક' ધ્વજ ફરકતો શરૂ થયો.

અંગ્રેજ શાસન શરૂ થતાં, પ્રથમ કામ કાયદો- વ્યવસ્થાનું કર્યું. શહેરમાં વિકાસનો દોર શરૂ થયો. જિલ્લા કલેક્ટર મિ. બોરડેલે ૧૮૩૧માં શહેરના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોને ભેગા કરી 'ટાઉન વૉલ ફન્ડ કમિટી'ની રચના કરી. તે કમિટીએ શહેરના તૂટેલા કોટનું સમારકામ કરાવ્યું. તેમાંથી સ્વયંભૂ અમદાવાદ સુધરાઈ (મ્યુનિસાલિટી)નો જન્મ થયો.

૧૮૪૮માં અંગ્રેજ અમલદાર એલેકઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સે 'કવિ દલપતરામની સાથે 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી. શિક્ષણ અને પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. ૧૮૪૯માં અંગ્રેજ સરકારે રૂપિયા ૮૦૦૦ના ખર્ચે લંડનથી 'ટાવર ક્લૉક' મંગાવીને ભદ્રના કિલ્લા ઉપર લગાવાયુ. નગરજનોની સુખાકારી અને આરોગ્ય સેવા અર્થે ૧૮૫૮માં ઘીકાંટા રોડ ઉપર સિવિલ હોસ્પિટલ શરૂ કરી. ૧૮૬૧માં શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલે શહેરમાં પ્રથમ કાપડની મિલ શરૂ કરી. આગળ જતાં અમદાવાદે 'ભારતનું માન્ચેસ્ટર' તરીકે નામના મેળવી. ૧૮૬૩માં રેલવે શરૂ થઈ. રેલવે સ્ટેશનથી શહેરમાં પ્રવેશ માટે ૧૮૬૪માં પ્રેમદરવાજા અને ૧૮૬૮માં પાંચકૂવા દરવાજા બંધાવ્યા. ૧૮૮૯માં અંગ્રેજ અમલદાર સર બરો હલ્બર્ટ એલિયો લોખંડના બ્રિજનું નિર્માણ કર્યું. આપણે તેને 'એલિસબ્રિજ'થી ઓળખીએ છીએ.

૧૯૧૫માં બે પ્રકારનો પ્રકાશ શહેરમાં પથરાયો. પ્રથમ પ્રકાશ વીજળીના ગોળાથી આવ્યો. બીજો પ્રકાશ દક્ષિણ આફ્રિકાથી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના આગમનથી આવ્યો. અંગ્રેજ શાસનમાં વિવિધ સુવિધાઓની સાથે શહેરનો વિકાસ થયો, પણ નગરજનો મોટે ભાગે અજ્ઞાન હતા. તેમ છતાં તેમનામાં સ્વાતંત્ર્ય અંગે જાગૃતિ અને એકતા વધવા માંડી.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અમદાવાદ :

આઝાદીની લડતમાં અમદાવાદ અગ્રેસર રહ્યું. તેનું મુખ્ય કારણ મહાત્મા ગાંધીજીનું સબળ અને સક્ષમ નેતૃત્વ હતું. ગાંધીજીનો આશ્રમ ફક્ત ઘર નહોતું તે સત્યના પ્રયોગોની પ્રયોગશાળા હતી, આઝાદીના જંગનો રંગમંચ હતો, આઝાદીની લડતનું હેડક્વાર્ટર હતું. એમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને તાલીમ માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી. એમનો સંદેશો લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે 'નવજીવન' પ્રકાશનગૃહની (પ્રિન્ટ મીડિયા) શરૂ કર્યું. જ્યારે મિલ અને મજૂરો વચ્ચેના સંબંધો તણાવપૂર્ણ હતા, ત્યારે એમના આશીર્વાદથી દુનિયાનું પ્રથમ અનોખું ટ્રેડ યુનિયન- 'મજૂર મહાજન સંઘ' નો જન્મ થયો. મહાત્મા ગાંધીજીને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, દાદા સાહેબ માવળંકર જેવા ઉમદા સાથી કાર્યકરો મળ્યા. મિલ માલિકો, શેઠિયા અને અસંખ્ય લોકો એમની સાથે જોડાયા.

૧૯૩૦માં મહાત્મા ગાંધીજીએ મીઠાના કાયદાના વિરોધ માટે કરેલી દાંડીકૂચથી આઝાદીની લડતને વેગ મળ્યો. દાંડીકૂચથી અમદાવાદ દુનિયાના નકશા ઉપર ઉપસી આવ્યું. એ પછી ૧૯૪૨ની લડત તીવ્ર બની. લોકનેતા જયપ્રકાશ નારાયણની નોંધ મુજબ બીજા શહેરોની સરખામણીમાં ભારતની આઝાદીની લડતમાં અમદાવાદે સૌથી વધારે માનવ યોગદાન આપ્યું હતું. અંતે ૧૫મી ઑગષ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ ભારત દેશ આઝાદ થયો. નગરજનોએ ભદ્રના કિલ્લા ઉપર રોશની કરી, આઝાદીનો ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પછીનો ઇતિહાસ આપણા સૌની નજર સમક્ષ છે. તેની ટૂંકી નોંધ લઈએ તો ગુજરાત મુંબઈ રાજ્યમાં સમાયું. ૧૯૫૬ના મહાગુજરાતના આંદોલનથી ૧લી મે, ૧૯૬૦ના રોજ ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ. અમદાવાદ ગુજરાત રાજ્યનું કામચલાઉ પાટનગર બન્યું. નવું પાટનગર ગાંધીનગર તૈયાર થતાં, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૧માં વિધાનસભા અમદાવાદથી ગાંધીનગરમાં લઈ જવામાં આવી. આજે અમદાવાદનો વિકાસ ઔદ્યોગિક પાટનગર (ઈન્ડસ્ટ્રિયલ કેપિટલ) તરીકે જળવાઈ રહ્યો છે. ન વાદ, ન વિવાદ, ન સંવાદ, અમારા માટે એક મોટો વાદ એટલે અમદાવાદ ! અમદાવાદીઓનું અમદાવાદ !

૮૫, શંકર સોસાયટી, વિભાગ-૨,
અંકુર રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ - ૧૩.
મો. ૯૮૨૫૦૪૨૨૩૧

ધીરુભાઇ ઠાકર : જ્ઞાનમાર્ગના કર્મઠ ઉપાસક

– વી એસ. ગઢવી

ગુજરાતે કેટલાયે માનવરત્નોની ભેટ સમગ્ર દેશ તથા જગતને આપી છે. વિવિધ ક્ષેત્રમાં પ્રતિભા ધરાવતા આ ગુજરાતી મહાનુભાવોએ તેમના યોગદાનથી જગતને વધારે રળિયામણું બનાવ્યું છે. વેપાર – વાણિજયના ક્ષેત્રમાં સાગરખેડુ ગુજરાતીએ પોતાનું કૌવત દાખવ્યું છે. સત્ય તથા અહિંસાના માર્ગે પણ પરાધિનતાની બેડીઓ ફગાવી શકાય તેવી વાતનું પ્રતિપાદન ગુજરાતના પનોતા પુત્ર ગાંધીએ કર્યું તથા તે બાબત વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કરી. આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્યા પુરુષ તથા ડૉ. વિક્રમ સારાભાઇ જેવા જ્વલંત વૈજ્ઞાનિક એ પણ ગુજરાતની જ અમૂલ્ય સોગાદ છે. ડૉ. પ્ર.ચુ.વૈદ્ય, સુંદરમ, ઉમાશંકર જોશી તેમજ ડોલરરાય માંકડ જેવા સર્જકો તથા શિક્ષણવિદોથી ગુજરાતની ધરા ગૌરવશાળી બની છે. આજ શ્રેણીમાં વિશ્વકોશના સર્જક ધીરુભાઇ ઠાકર એક તેજસ્વી તેમજ અહર્નિશ અભ્યાસુ તરીકે આપણી સામે પ્રેરણાના સ્રોત બની ઊભા છે. ૨૦૧૭-૧૮ નું વર્ષ એ ધીરુભાઇ ઠાકરની જન્મ શતાબ્દીનું વર્ષ છે. ધીરુભાઇના શાશ્વત યોગદાનની શતાબ્દી વંદના કરવાનો આ સુવર્ણયોગ છે. ગુજરાત કૃતજ્ઞતાથી પોતાના આ તપસ્વી સાધકને આ પ્રસંગે યાદ કરીને શતાબ્દી વંદના કરશે તે નિર્વિવાદ છે.

ધીરુભાઇએ વિશ્વકોશનો આંબો વાવ્યો છે જેનાં મીઠાં ફળ આવનારી અનેક પેઢીઓને હંમેશા મળતા રહેશે. વિશ્વના અનેક વિષયોની જાણકારી એક જ સ્થળેથી પ્રાપ્ત કરવા માટે વિશ્વકોશના માધ્યમની ઉપયોગિતા બાબત ઠાકર સાહેબ સ્પષ્ટ હતા. વિશ્વકોશને ધીરુભાઇ ક્રાંતિનું વાહન કહેતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ વિચારનું મૂળ જાણકારીમાં અથવા જ્ઞાનમાં રહેલું છે

ધીરુભાઇએ વિશ્વકોશનો આંબો વાવ્યો છે જેનાં મીઠાં ફળ આવનારી અનેક પેઢીઓને હંમેશા મળતા રહેશે. વિશ્વના અનેક વિષયોની જાણકારી એક જ સ્થળેથી પ્રાપ્ત કરવા માટે વિશ્વકોશના માધ્યમની ઉપયોગિતા બાબત ઠાકર સાહેબ સ્પષ્ટ હતા. વિશ્વકોશને ધીરુભાઇ ક્રાંતિનું વાહન કહેતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ વિચારનું મૂળ જાણકારીમાં અથવા જ્ઞાનમાં રહેલું છે. જ્ઞાન મેળવવાનો સ્ત્રોત એ માહિતી છે. વિશ્વકોશ અનેક વિષયોની સંગીન તેમજ અધિકૃત માહિતીનો સ્ત્રોત છે. કોશમાં માહિતી રજૂ કરનાર વ્યકિત પણ જે તે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય છે. આથી આ પ્રકારની માહિતીની સંપૂર્ણ વિશ્વસનીયતા રહે છે. વિશ્વકોશના સંદર્ભમાં ધીરુભાઇએ કહેલી વાત વિસરી શકાય તેવી નથી. ધીરુભાઇ કહેતા કે, તેમણે જયારે વિશ્વકોશનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારે સામાન્ય લોકોને આ વિષય અંગેની જાણકારીનો અભાવ હતો. ધીરુભાઇ અનુભવના આધારે લખે છેઃ

‘‘સમાજને વિચારનું બળ પૂરું પાડનાર વિશ્વકોશ છે. ગુજરાતમાં અમે વિશ્વકોશનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારે ઘણાં લોકોને શબ્દકોશ અને વિશ્વકોશ વચ્ચેના અંતરની ખબર ન હતી. આજે આ પ્રવૃત્તિની જાણ વિશ્વકોશના સંપર્ક પત્ર ‘વિશ્વવિહાર’ દ્વારા ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે થઇ ગઇ છે. વિશ્વકોશનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક ઉપરાંત સામાન્ય જિજ્ઞાસુ વર્ગ પણ કરતો થઇ ગયો છે.’’

વિશ્વકોશના સર્જનના ઇતિહાસની વાત વાગોળીએ તો એ બાબતની પ્રતીતિ થાય છે કે માત્ર અક્ષર જ્ઞાનના આધારે જ કોઇકના વ્યકિતત્વની મૂલવણી કરીએ તો તેમાં થાપ ખાઇ જવાની સંભાવના રહેલી છે. ઉત્તર ગુજરાતના કર્મયોગી તેમજ સહકારી ક્ષેત્રના અગ્રણી શ્રી સાકળચંદ પટેલ અક્ષરજ્ઞાનથી નહિ પરંતુ અંતરજ્ઞાનથી એ વાત સમજ્યા કે શ્રી ધીરુભાઇ ઠાકર જેવા સમર્પિત સારસ્વત વિશ્વકોશનું કામ ઉપાડે તો આંબાનું વૃક્ષ રોપવા જેવું ફળદાયી કાર્ય થઇ શકે. આથીજ તેમણે ઠાકર સાહેબને વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિ આર્થિક બાબતોની ચિંતા કર્યા સિવાય શરૂ કરવાનું કહ્યું. આવા શિવ સંકલ્પનું પરિણામ આજે નજર સામે છે. વિશ્વકોશનું વટવૃક્ષ ફૂલ્યું ફાલ્યું છે. ધીરુભાઇએ જીવનના લગભગ સાત દાયકાની સફર પૂરી કરી ત્યાર બાદ વિશ્વકોશની સ્થાપનાનું ઐતિહાસિક કાર્ય સંપન્ન કર્યું. કામ કરનારને ઉંમર – કાળ કે સંજોગોના બંધન નડી શકતા નથી. તે વાત આ ઘટનાથી સ્પષ્ટ થાય છે. વિશ્વકોશ જેવો જ્ઞાન ભંડાર ગુજરાતીઓને ઉપલબ્ધ થાય તેવો મહત્વાકાંક્ષી સંકલ્પ પૂ. મોટાનો પણ હતો. પૂજય મોટાના શિવ સંકલ્પની પૂર્તિ સાંકળચંદ – ધીરુભાઇના સાંન્નિધ્ય તેમજ નિર્ધારથી થવાનું વિધિ-નિર્માણ હશે તેથી કામ થયું અને ચોમેર ખ્યાતિને વર્યું. જીવનના જે જે ક્ષેત્રોમાં ધીરુભાઇએ કામ કર્યું ત્યાં એકજ સરખી નિષ્ઠાનું દર્શન થાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓની ધમાલ વચ્ચે પણ અવિરત સાહિત્ય સર્જનનો પ્રાવહ તેમની કલમે વહેતો રહેલો છે તે પણ એક નોંધપાત્ર

બાબત ગણાય. ભારત સરકારે તેમને પદ્મભૂષણના ખિતાબથી નવાજ્યા તે ઉચિત નિર્ણય ગણી શકાય. પરંતુ અનેક લોકોનો જે સ્નેહાદર ઠાકર સાહેબને મળ્યો છે તે સૌથી મોટો એવોર્ડ છે.

ધીરુભાઇ તેમના સુદીર્ઘ જીવનમાં કાળના અનેક પ્રવાહોના સંપર્કમાં આવ્યા. ગાંધી પ્રેરિત મહાન લડતના પણ તેઓ સાક્ષી તથા સહભાગી બન્યા. આ કાળમાં યૌવનનો જે અજંપો હતો તેના ધબકાર તેમણે ગુજરાત કોલેજના યુવાન અધ્યાપક તરીકે અનુભવ્યો. દેશનું વિભાજન થયું અને રાજકીય સમસ્યાઓ ઉપરાંત જે સામાજિક સમસ્યાઓના વમળો ઊભાં થયાં તેનું નિરીક્ષણ તથા અભ્યાસ તેમણે એક જાગૃત નાગરિક તરીકે સતત કર્યો. તત્કાલિન કાળના પ્રવાહો પારખીને તેના બધા અનુભવોના ભાથાનું નવનીત એ સર્જક ધીરુભાઇના શબ્દોમાં પ્રગટ થયું છે. સાંપ્રત પ્રવાહો સાથે સંપર્ક જાળવવાની તેમની જિજ્ઞાસુ વૃત્તિ આજીવન રહી હતી. જીવનના સાત- આઠ દાયકા પસાર થયા પછી પણ તેમને સામાજિક જીવન અને સાહિત્યને સબંધિત અનેક ઘટનાઓમાં સક્રિય રીતે સહભાગી થતાં અને દોરવણી આપતાં જોયા છે. વિશ્વકોશના નિર્માણનું પડકારરૂપ કાર્ય જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં કરીને તેમણે એક દીવાદાંડીરૂપ કાર્ય કર્યું છે. દરેક જીવંત વ્યકિતની વિદાય ગમે તેટલી વસમી લાગે તો પણ નિશ્ચિત હોય છે. આ સંજોગોમાં વ્યકિતએ પોતે હાથ ધરેલા કાર્યો પૂરાં ન થાય અથવા કાળના પ્રવાહમાં ટકે નહિ તેવું બનવાનો પૂરો સંભવ છે. આથી જ વિશ્વકોશનું નિર્માણ કરીને ધીરુભાઇએ એક મજબૂત —ટકાઉ તથા હેતુપૂર્ણ સંસ્થાગત માળખું ઊભું કર્યું છે. જે ખૂબ નોંધપાત્ર બાબત છે. વિશ્વકોશના દરેક નવા ભાગના વિમોચન સાથે જ જાણે ધીરુભાઇની ચેતનામાં નવો સંચાર થતો હતો. પોતે વાવેલા બીજને પલ્લવિત વૃક્ષ તરીકે જોવાનું સદભાગ્ય ઓછા લોકોને પ્રાપ્ત થતું હોય છે. એ રીતે જોઇએ તો 'સવ્યસાચી' ધીરુભાઇ ખરા અર્થમાં બડભાગી હતા. જીવનનો ધર્મ કદાચ તેમણે સતત કર્તવ્ય પરાયણતામાં જોયો હશે તેમ લાગે છે.

ગીતાકારે પ્રબોધેલી ''કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, મા ફલેષુ કદાચન્'' એ વાત સાંભળવા તો અવારનવાર તથા અનેક પ્રસંગોએ મળે છે. આ વાત કરવી સહેલી છે પરંતુ વાસ્તવમાં તેને જીવી જાણવી મુશ્કેલ છે. આથી કેટલાક વિરલાઓ જે આ વાતને પોતાના જીવતર થકી ઉજાળે છે તેમના જીવન સમક્ષ સમાજ અહોભાવપૂર્વક નતમસ્તક થાય છે. નિરંતર કર્મની જ્યારે વાત કરીએ ત્યારે જેમની ચિર વિદાયને ચાર વર્ષ જેટલો સમયગાળો થયો છે તેવા શ્રી ધીરુભાઇ ઠાકરની સ્મૃતિ થવી સ્વાભાવિક છે. આપણી નજર સમક્ષ હજુ ગઇકાલ સુધી ઉન્નત તથા અર્થસભર જીવતર જીવી જનાર ઠાકર સાહેબ નવા ચિલા પાડીને ગયા. થાક તથા નિરાશાનો ઓછાયો પણ તેમના જીવનમાં પડ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. વિશ્વકોશના આ જગનન્નાથના રથને ખેંચવા જેવું કપરું કામ નહિતર કેવી રીતે થયું હોત ? ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક જેવા ઝંઝાવાતી કર્મવીર જેના સર્જન સાથે સંકળાયેલા છે તેવી '' મોંઘેરી ગુજરાત '' ની એક અલગ રાજ્ય તરીકે ૧૯૬૦ માં રચના થઇ. ગુજરાતની સ્થાપના પછીના પાંચ દાયકામાં થયેલા ઐતિહાસિક કાર્યોની સૂચિ તૈયાર કરીએ તો તેમાં વિશ્વકોશની સ્થાપના અને તેના યોગદાનની વાત અચૂક આવે તેમ કહેવામાં સહેજપણ અતિશયોક્તિ નથી. એક હજાર પૃષ્ઠનો એક એવા પચીસ ગ્રંથોની વિપુલ સામગ્રી તૈયાર કરીને જગતના ચોકમાં મૂકવી તે ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના પછીના વર્ષોની એક અસામાન્ય તથા જ્વલંત ઘટના છે. વિશ્વના કોઇપણ ખૂણે વસનાર ગુર્જર આ યશસ્વી કાર્ય માટે ગૌરવનો ભાવ અનુભવી શકે છે. ઠાકર સાહેબે જાતે તો કાર્ય કર્યુ જ પરંતુ આ કામની અવિરત પ્રગતિ માટે મજબૂત ટીમવર્ક તથા સંસ્થાગત માળખું પણ ઊભું કર્યું. કામને પોષક તેવું સુયોગ્ય માળખું નિર્માણ કરવાની તેમની દીર્ઘદ્રષ્ટિને કારણે તેમની અનુપસ્થિતિમાં પણ આ કાર્ય નિરંતર ચાલતું રહેલું છે. કુમારપાળ દેસાઇ તથા કવિ ચન્દ્રકાન્ત શેઠ જેવા સમર્પિત લોકોએ ધીરુભાઇએ પ્રગટાવેલી જ્યોતને સક્રિય રહીને જાળવી છે અને તેમાં સતત દીવેલ પૂરવાનું યજ્ઞકાર્ય કરેલું છે. કર્મની દિશામાં તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની દિશામાં ગતિ કરવાની પ્રેરણા ધીરુભાઇના જીવનમાંથી અનેક લોકોએ મેળવી. કવિ શ્રી વેણીભાઇ પુરોહિતના નીચેના શબ્દોમાં કર્મનો મહિમા સુંદર રીતે વ્યક્ત થયો છે. ધીરુભાઇ ઠાકર જેવા કર્મવીર તથા પ્રજ્ઞાવાન સાક્ષરના જીવનમાંથી પણ નીચેના અર્થસભર શબ્દોમાં વણેલો ભાવ સતત પ્રગટતો જોવા મળે છે.

થાકે, ન થાકે છતાંયે
હો માનવી, ન લેજે વિસામો !
ને ઝૂઝજે એકલ બાંયે
હો માનવી, ન લેજે વિસામો .
ઝાંખા જગતમાં એકલો પ્રકાશજે,
આવે અંધાર તેને એકલો વિદારજે,
છો ને આ આયખું હણાયે
હો માનવી, ન લેજે વિસામો !

માનવ માત્રને પોતાના વિશે તેમજ પોતાનો ઉછેર જ્યાં થયો છે તેવી આસપાસની દુનિયા વિશે હંમેશાં થોડાઘણાં અંશે કુતૂહુલનો ભાવ રહેતો હોય છે. આવી ઉત્સુકતા માનવમનમાં ધરબાઇને પડી છે તેના કારણે અનેક નવી શોધની ભેટ જગતને મળી છે. છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં જે પરિવર્તન થયા છે તેના કારણે માહિતીના વિસ્ફોટના યુગમાં આપણે જીવતા હોઇએ તેવી અનુભૂતિ થયા કરે છે. સોશયલ મીડિયાનું હથિયાર થોડા સમયથી હાથવગું થયું છે. અનેક પ્રકારના સંદેશાઓની સતત

આપલે થયા કરે છે. આવી સ્થિતિ થવાના કારણે કેવા અને કેટલા લાભ કે ગેરલાભ થયા છે તે અલગ વિષય છે. પરંતુ માહિતી કે સંદેશ ઝડપી તથા સામાન્ય રીતે પરવડે તેવા ખર્ચે પહોંચાડવાનું નેટવર્ક ગોઠવાયું છે તે નજર સામેની હકીકત છે. આથી અર્વાચીન યુગમાં વિશ્વકોશ કે જ્ઞાનકોશ જેવા સાધનની વિશેષ આવશ્યકતા ઊભી થઇ છે. જો માહિતી પ્રમાણભૂત હોય તો અર્થપૂર્ણ તથા ઉપયોગી બની શકે. આથીજ જગતની શક્ય થાય ત્યાં સુધી તમામ વિદ્યાઓની માહિતી એક સાથે તથા પ્રમાણભૂત રીતે મળી રહે તે સમાજની એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત બને છે. વિશ્વકોશ ખરા અર્થમાં વિશ્વવિદ્યાનો કોશ છે તેવું ધીરુભાઇનું અવલોકન યથાર્થ છે. લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલા ''એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'' ના પ્રકાશનથી માહિતીના અધિકૃત તથા વિશાળ જથ્થાનો સૂર્યોદય થયો. ઝડપથી બદલાતા જતા સમય – સ્થિતિના પ્રવાહમાં આ એક ખૂબજ ઉપકારક તેમજ આવકારદાયક કાર્ય થયું હતું. ભારતમાં શબ્દકોશની રચનાનો ઈતિહાસ પ્રમાણમાં જૂનો છે. પરંતુ વિશ્વકોશના નિર્માણની વાત એ શબ્દકોશ જેટલી જૂની નથી. આમછતાં આ દિશામાં અલગ અલગ લોકો કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ પ્રયાસ જરૂર કર્યા છે. પૂ. મોટા તરફથી સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી તેમજ ગુજરાત યુનિવર્સિટીને આ કાર્ય માટેનું અનુદાન પણ આપવામાં આવ્યું. કેટલુંક કામ આ રીતે થયું પણ ખરું. કાળની કોઇ શુભ ક્ષણે આ કામમાં સાકળચંદ પટેલ, ડૉ. પી. સી. વૈદ્ય તથા ''એક અને અનેરા'' ધીરુભાઇ મળ્યા અને વિશ્વકોશના ઉજળા કાર્યના મજબૂત પાયા નાંખવામાં આવ્યા. પૂ. મોટાના આશીર્વાદ અને પ્રોત્સાહન બન્ને મળ્યાં. તે વખતના ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ વૈદ્ય સાહેબે પ્રાધ્યાપક ધીરુભાઇની શક્તિને પારખીને આ કામ ધીરુભાઇ કરે તેવો આગ્રહ રાખ્યો. ધીરુભાઇ ૧૯૭૮માં મોડાસા કોલેજમાંથી નિવૃત્ત થઇને આવ્યા હતા. વિશ્વકોશના આ કાર્યમાં ઉત્તર ગુજરાતના કર્મઠ આગેવાન સાંકળચંદ પટેલનો સધિયારો ધીરુભાઇને મળ્યો તે ગુજરાતના ઉજળા શ્રેષ્ઠીઓના ઈતિહાસનું એક સુવર્ણ પ્રકરણ છે. વિશ્વકોશના ભૂમિકાખંડનું અર્પણ સાંકળચંદ પટેલને કરી આ કોઠાસૂઝવાળા આગેવાન તરફ આદર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. ગુજરાત સરકારે પણ વિના મૂલ્યે જમીન આપીને વિશ્વકોશભવનના નિર્માણ માટે પાયાની સવલત કરી આપી. વિશ્વકોશમાં પ્રગટ થતી માહિતીની પ્રમાણભૂતતા તેમજ અધ્યતનપણાને કારણે અનેક અભ્યાસુઓને જ્ઞાનનો આ વિશાળ જથ્થો ઉપલબ્ધ થયો છે. ગુજરાતી ભાષામાં અંતરીક્ષ વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી કે તબીબીશાસ્ત્ર જેવા વિષયોની માહિતી મળે અને પારિભાષિક શબ્દો મળી રહે તે નાનીસૂની વાત નથી. વિશ્વકોશ ઉપરાંત પણ અનેક મહત્ત્વનાં અને ઉપયોગી પ્રકાશનો એ વિશ્વકોશની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. કવિ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત શેઠની ચીવટપૂર્વકની મૂંગી મહેનત તથા કાર્યનિષ્ઠાને કારણે થયેલા બાળ વિશ્વકોશના કામથી વિશ્વકોશની પ્રવૃત્તિને સુવર્ણકળશ ચડેલો છે.

સ્વસ્થતા તથા શાલીનતા જેમની પ્રકૃતિના અભિન્ન અંગ સમાન હતાં તેવા ધીરુભાઇ એટલાજ પ્રફુલ્લિત રહેનારા તથા આસપાસના લોકોને રાખનારા હતા. વિશ્વકોશનું નિર્માણ હોય કે મોડાસાની કોલેજને શિક્ષણના ઊજળા શિખર સુધી લઇ જવાના પ્રયાસ હોય – દરેક કાર્યમાં નિષ્ઠાના બળે ઠાકર સાહેબે સંસ્થાઓના નિર્માણનું કાર્ય કરેલું છે. જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેમણે વિશ્વકોશની ખેવના કરી. આ કાર્યમાં પ્રાણ પુરતા રહે તેવા નિષ્ઠાવાન લોકોના હાથમાં સંસ્થાની લગામ સોંપીને તેઓ ફાની દુનિયામાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. ધીરુભાઇની સાધના પાછળના અનેક કારણોમાં એક મહત્ત્વનું કારણ તેમના ધર્મપત્ની ધનુબહેન હતાં તે વાતનું યથાર્થ દર્શન નીતિનભાઇ શુકલએ લખેલી સ્મૃતિઓ પરથી થાય છે. ધનુબહેન પોતે શારીરિક રીતે અસ્વસ્થ હોય તો પણ ધીરુભાઇને વિશ્વકોશના કામ માટે જવાનો આગ્રહ કરે. દાંપત્ય જીવનની આ વિરલ સાધના ગુજરાતને ફળી છે તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ઋજુ પ્રકૃતિવાળા ધીરુભાઇ બધાને સાથે લઇને ચાલ્યા. ટીમવર્કના નિર્માણની તેમની હથરોટી સૌથી ભિન્ન તથા અસરકારક હતી. વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા એટલી વ્યાપક છે કે તેના અભાવવાળું કોઈ પણ ગ્રંથાલય અપૂર્ણ રહેલું ગણાય. સુદીર્ઘ તેમજ ભર્યાભાદર્યા જીવનના સંધ્યાકાળે પણ પાબ્લો નેરુદાના પુસ્તકનો અનુવાદ 'સત્યની મુખોમુખ' નામે વર્ષ ૨૦૧૦ માં કર્યો. વિશ્વકોશપુરુષ સમાન ધીરુભાઇ જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધી કાર્યરત રહ્યા. ધીરુભાઇએ જેનો પ્રારંભ કરાવ્યો છે તે સરસ્વતી ઉપાસનાના માર્ગનો કોઇ આખરી મુકામ નથી. આ યાત્રા તો પેઢી દર પેઢી સુધી નિરંતર વહેતી રહેનારી છે. જ્ઞાનર્ષિ ધીરુભાઇનો જ્ઞાનયજ્ઞ સદાકાળ પ્રજ્વલિત રહેવા સર્જાયો છે. ધીરુભાઇની ઉજ્વળ જીવનયાત્રા તેમજ તેમની ઉપલબ્ધિઓ સદાકાળ જીવંત રહે તેવી છે. મકરંદી મિજાજમાં કહીએ તો ઠાકર સાહેબ કરી ગયા છે તે કમાલ ઝાંખી-પાંખી થાય તેવી નથી.

અમે તો જઇશું અહીંથી
પણ આ અમે ઉડાડ્યો
ગુલાલ રહેશે,
ખબર નથી શું કરી ગયા
પણ કરી ગયા તે કમાલ રહેશે.

૧૧૫/૨, સેક્ટર-૨-એ,
ગાંધીનગર.
મો - ૯૯૭૮૪૦૬૧૩૦

ગીતા એક મહાજ્ઞાન

– ડૉ. અશોક નારાયણ

સાચું કહું તો આપણું ચિત્ત શરીરથી સુપેરે પરિચિત છે. શરીરની સુંદરતા માટે આપણે એટલી માવજત, એટલી કાળજી લઈએ છીએ કે આખા શરીરમાં ઉપરછલ્લું આ શરીરનું જ પલ્લું ભારે છે. શરીર ભારે છે એ વાત સાચી પણ જે હલકા શરીરનો સૌથી અગત્યનો ભાગ છે તે આત્મા (soul). જે દેખાય છે તે તો છે જ પણ નથી દેખાતો તે આ આત્મા સર્વોપરી છે. એના વિના શરીરની કોઈ વીણા કામ કરી શકે નહીં. આત્મા વગરનું શરીર જડ, અચેતન બની જાય. આપણને કાયાની માયા મોટીમસ લાગે પણ, આત્માની માયા જે અવિરત સમગ્ર શરીરને જ નહીં પણ માનો ને માણો તો સમગ્ર અસ્તિત્વમાં નવા જોમ ને શક્તિ પ્રેરનાર છે. તેના તરફ પૂરતું લક્ષ્ય એટલે મન લગાવવામાં આવે તો તેના સુખદ પરિણામો ભોગવવા મળે. પણ આપણું દુર્લક્ષ્ય, બેધ્યાનપણું શરીરના અણુએ અણુમાં આત્મિક આનંદ પ્રસરવા દેતો નથી. તે એક ચિંતાનો વિષય જ લેખાય. ભગવાને પવિત્ર ગીતામાં આત્મા વિશે કેટલી સુંદર અને ગહન વિચારસરણી દર્શાવી છે. અંતઃકરણપૂર્વક તેમાં દર્શાવેલ મૂળભૂત બાબતોને લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો માનવજીવન ઉચ્ચ સ્તરે બિરાજમાન થઈને જ અટકે એમાં કોઈ શંકા નથી.

આત્માને છેદી શકાતો નથી. બાળી શકાતો નથી. શોષી શકાતો નથી કે ભીંજવી શકાતો નથી વળી તે કાયમી અને સર્વવ્યાપક છે તેમજ તેનો અંત છે જ નહીં. આપણે દરેક ભૌતિક પદાર્થ ફળ, ફૂલ વગેરે કાપી શકીએ છીએ. ચીરી શકીએ છીએ, ટુકડા કરી શકીએ છીએ પણ આપણો આત્મા એવું તત્ત્વ છે કે, જેને આપણે કાપી કે ચીરી શકતા નથી. વળી કોઈ પણ ચીજને કાપવા કે ચીરવા જોવી તો પડે ને... આત્માને કેવી રીતે જોઈએ? તેનો આકાર ન હોવાથી તેને પકડી પણ શકતા નથી, તેને શોષી પણ શકાતો નથી કેમ કે, આત્મા કોઈ પ્રવાહી સ્વરૂપનો થોડો છે તે શોષી શકાય.... આત્મા કાયમી છે, તેનો સમયગાળો કોઈ નિશ્ચિત નથી. દેહમાંથી આત્મા નીકળી જાય પછી દેહ નિશ્ચેતન પડી રહે. દાટીને કે બાળીને તેનો નિકાલ થાય. આ દેહ અનિત્ય પણ આત્મા તો નિત્ય છે સનાતન છે. આત્મા મરતો નથી તેનો અંત પણ થતો નથી. આમ જે જન્મે નહીં તે મરે કઈ રીતે ? આપણે સૌએ આત્માની સર્વવ્યાપકતાને સ્વીકારીને દેહના મરણ સંબંધી શોક કરવો જોઈએ નહીં. એટલે જ માનવીને કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિમાં સતત રમમાણ રહેવું જોઈએ. કલ્યાણકારી કાર્ય કરનાર કોઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી. એટલું જ નહીં કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાયેલા તે પુરુષોનો નાશ આ લોકમાં કે પરલોકમાં પણ થતો નથી. જો તમે તમારો નાશ ન થાય એવું ઈચ્છતા હો તો તમારે સદાય કલ્યાણકારી કાર્યો હૃદયમાં વસાવી તે તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. મને લાગે છે કે કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓના બે ભાગ પાડી શકાય. પહેલા ભાગમાં એવી પ્રવૃત્તિઓ સમાજના કે કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિના ભૌતિક કલ્યાણને જ ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે. જ્યારે બીજા ભાગમાં અભૌતિક એટલે કે લોકો અથવા તે વ્યક્તિઓના આત્મિક કલ્યાણને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે .... જેને હૈયે લોકોનું માત્ર અને માત્ર કલ્યાણ જ વસેલું હોય તેને ભગવાન પણ શું કામ કોઈ તકલીફ આપે ? કલ્યાણકારી કાર્યોથી જ આત્મ સંતોષ મળે અને તેનો આનંદ અવર્ણનીય જ હોવાનો... પછી અહીં દુર્ગતિની વાત જ ક્યાં ? હંમેશાં સારું થવાની ભાવના રાખનાર માણસને કોઈ તકલીફ કે વિટંબણા થતી જ નથી એ સાવ સ્પષ્ટ જ છે. આવો આપણે આપણા જીવનને લોક કલ્યાણના યજ્ઞમાં જોડી દઈએ.

ગીતા જ્ઞાન ગહન છે... તેને સમજવા માટે આત્મા રેડવો પડે. જીવને દુન્યવી માયાથી અલિપ્ત કરીને મનને તેમાં પરોવવું પડે. ખરેખર જો તેમ થાય તો ગીતા જ્ઞાન જેવું મિષ્ટ, મધુરું સર્વોચ્ચ જ્ઞાન સમગ્ર અસ્તિત્વને પુલકિત કરી દે તેમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. સમગ્ર વિશ્વ માટે ગીતાજ્ઞાન એક અદ્‌ભુત, સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે... એનો રસાસ્વાદ માણનાર પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવી દે એવી મહાશક્તિ તો ગીતાજ્ઞાનથી જ મળી શકે. અસ્તુ...

પ્લોટ નં. ૮૫૨, સેક્ટર-૮, ગાંધીનગર.

આત્મજ્ઞાનથી ભરપુર સંતોનાં નિજાનંદી પદો....

– કાકડિયા મનુસખ વી.

આપણી ભારતની સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન છે એમ, આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિનો મહિમા અગાધ છે. અનંત બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો મહાપુરુષની વાણીમાં પ્રગટ થયેલાં જણાય છે. આ પુણ્યભૂમિ પર અનેક ઋષિમુનિઓ, મુનિવરો, મહાયોગીઓ, મહાતત્ત્વવેતા પુરુષો, સંતો, મહાત્માઓ અને જીવનમુક્ત પુરુષોએ જન્મ ધારણ કરી પોતાની અનુભવ વાણીમાં સમગ્ર બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિનું ગૂઢ રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે. એના એકએક કણને અનુભવ જ્ઞાનથી અનુભવ્યો છે. આત્મ ઉદ્ધારક બોધનું નિરૂપણ સાથે સાથે કર્યું છે. જેમ ઉમરાના વૃક્ષની ડાળે ડાળે અને થડ પર અગણિત ફળો લાગેલાં હોય છે. જે ગણ્યામાં ન આવે, આ ફળો અનંત હોય છે. એવી જ રીતે મહાપુરુષોના અનુભવમાં દિવ્યદૃષ્ટિ દ્વારા આકાશ રૂપી બ્રહ્માંડમાં અનંત ગોળાઓ છે. જેનો તાગ, ભાળ, આપણા સંતોએ પોતાના પંડમાં મેળવીને, અનુભવીને સશરીરે કે સૂક્ષ્મ શરીર વડે જઈને પોતાની અનુભવ વાણીમાં સઘળું રહસ્ય જણાવ્યું છે. યોગમાર્ગમાં અને કૃપા ભક્તિમાર્ગમાં શક્ય છે. મહાન સંતો પંચ મહાભૂત(પંચતત્ત્વો) રૂપે થયા છે એમને માટે સે’જે સહેલું છે. સર્જન-વિસર્જન કરવામાં પોતે સમર્થ હોય છે. શ્રી રામતીર્થે જળતત્ત્વને સિદ્ધ કર્યું હતું. જળની પ્રચંડતા, વાવાઝોડું, વેગ કે ધસમસતાં પૂર એનું કશું જ બગાડી શકતાં નહિ. છતાં ! અંતમાં એમણે પોતાનો દેહ જળમાં જ છોડ્યો હતો.

આ કળિકાળમાં મંત્રનો પ્રભાવ નષ્ટ થતો ગયો એના જાણકારો રહ્યા નહિ. સમય જતાં યંત્રયુગ શરૂ થયો. અવનવાં આધુનિક યંત્રોના જ સહારે, આધારે બ્રહ્માંડના રહસ્યને પામવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. વૈજ્ઞાનિકો સતત એમાં પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. હમણાં હમણાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિના કણને (અણુને) શોધીને (યંત્ર વડે) આખા જગતમાં દાવો કરીને ઢંઢેરો પીટ્યો છે. છતાં ! સંપૂર્ણ સત્ય તો નથી

આ કળિકાળમાં મંત્રનો પ્રભાવ નષ્ટ થતો ગયો એના જાણકારો રહ્યા નહિ. સમય જતાં યંત્રયુગ શરૂ થયો. અવનવાં આધુનિક યંત્રોના જ સહારે, આધારે બ્રહ્માંડના રહસ્યને પામવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. વૈજ્ઞાનિકો સતત એમાં પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. હમણાં હમણાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિના કણને (અણુને) શોધીને (યંત્ર વડે) આખા જગતમાં દાવો કરીને ઢંઢેરો પીટ્યો છે. છતાં ! સંપૂર્ણ સત્ય તો નથી. આધ્યાત્મિકતામાં સાધક જ્યારે આત્માના શારીરિક પાંચકોષમય બની એક પછી એકરૂપે થતાં આગળ વધીને જ્યારે સાધક વિજ્ઞાનમય કોષમાં પ્રવેશે છે ત્યારે અવનવી શોધો કરી શકે છે. સાધક ત્યાં અટક્યા વગર આગળ આનંદમય કોષમાં પ્રવેશી જાય તો સમગ્ર બ્રહ્માંડના રહસ્યનો તાગ મેળવી શકે છે.જો સદ્‌ગુરુની કે હરિની પૂરણ કૃપા સાધક પર ઊતરે તો જ શક્ય બને છે. બાકી આમાં પ્રવેશવું ખૂબ જ અઘરું છે.

આમ તો મૂળપુરુષ અને પ્રકૃતિથી અને એના સંકલ્પથી “એક ઓમ બહુ શ્યામ” થકી જ બ્રહ્માંડ અને સૃષ્ટિનું સર્જન થયેલું છે. નાદબ્રહ્મ, વાણીબ્રહ્મથી જ સર્વેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. આ સમગ્ર બ્રહ્માંડનું રહસ્ય સંતોએ અનુભવવાણી દ્વારા શરીર પરના સાત્વિક લક્ષણો અને નિશાની સાથે બતાવ્યા છે. સંપૂર્ણ યોગસાધનાના રહસ્યો કહ્યાં છે. આ યોગ સાધના પ્રખર યોગપુરુષ કે અનુભવી મહાપુરુષના સાંનિધ્યમાં રહીને પામી શકાય છે. યોગમાર્ગમાં આઠ સિદ્ધિઓ છે જેના દ્વારા પણ સમગ્ર બ્રહ્માંડનો તાગ મેળવી શકાય છે. આપણા પુરાણોમાં, ગ્રંથોમાં અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોમાં વિગતવાર વર્ણન જોવા મળે છે. આ પંચતત્ત્વનું શરીર ત્યાગી કે વિસર્જન કરી બીજી જગ્યાએ શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ આપણા યોગપુરુષો અને સંતોમાં હતી. શુદ્ધ સંકલ્પ દ્વારા જે જગ્યાએ જવું હોય ત્યાં જઈને મૂળ જગ્યાએ પાછા આવી શકાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર ધરણીના નાના એવા ગામ સમઢિયાળામાં થઈ ગયેલા ભક્ત નારી કવિયિત્રીએ સમગ્ર બ્રહ્માંડનું રહસ્ય અને રચના પોતાના અનુભવ ભક્તિપદમાં વર્ણવ્યું છે.

“ભાઈ રે ! ચૌદલોકથી વચન છે ન્યારું પાનબાઈ.
તમે તેની કરી લિયો ઓળખાણ રે;
ભાઈ રે ! વચનથકી ચૌદલોક રચાણાં,
વચનથકી ચંદા ને સૂર રે.
વચનથકી માયાને મેદની પાનબાઈ,
વચનથકી વરસે સાચાં નૂર રે;”

એક ખૂબ જ અતી જાણીતા ભક્તિપદમાં કહ્યું છે કે :

“વીજળીના ચમકારે મોતી પરોવવું પાનબાઈ,....
ભાઈ રે ! પિંડ બ્રહ્માંડથી પર છે ગુરુ પાનબાઈ,
તેનો દેખાડું હું તમને દેશ;
ગંગાસતી એમ બોલિયાં રે,
ત્યાં નહિ માયાનો જરીએ લેશ....

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું ગામ નવદ્વીપથી સૌ કોઈ પરિચિત છે જેમણે કૃષ્ણધૂનથી બંગાળને ઘેલું કર્યું હતું. એમના જીવનના અદ્‌ભુત અને અલૌકિક પ્રસંગો આજે પણ યાદ કરાય છે. ભક્તિભાવ અને પ્રેમાવતાર તરીકે ભક્તોના હૃદયમાં સ્થાન પામેલા છે. નવદ્વીપ પાસેનું કૃષ્ણનગર (બંગાળ) અને એની નજીકનું ધુરણીગામમાં મહાન યોગીરાજ શ્યામાચરણ લાહિરીનો જન્મ થયો હતો. પોતે ગૃહસ્થી હતા. એમનું જીવન અનેક રહસ્યોથી ભરપૂર હતું. એમને પગલાબાબુ અને બંગાળી બાબુથી સૌ કોઈ બોલાવતું હતું. એમના જ મુખથી બ્રહ્માંડની વાત કહી છે. કૂટસ્થરૂપી દૂરબીનના માધ્યમથી વિશ્વ બ્રહ્માંડનું સમગ્ર ચિત્ર કે દૃશ્ય યોગીઓને માટે બોધગમ્ય થઈ જાય છે. એ દૃશ્યમાન આકાશ નથી. બલ્કે આકાશનું આકાશ અર્થાત્ મહાકાશ છે. મહાકાશના દર્શનથી યોગીને ભૂત-ભવિષ્યનું જ્ઞાન થાય છે. એકવાર પોતાના અંગ્રેજ, મોટા સાહેબને (સરકારી નોકરીમાં જ્યારે હતાં) ઉદાસ અને ચિંતીત મુખે બેઠેલા જોયા, તેનું કારણ જાણ્યું. ત્યારબાદ એકાંતમાં ધ્યાનસ્થ થઈને બધું વિગતે જાણી લીધું. પોતે સૂક્ષ્મરૂપે શરીર ધરી છેક દરિયાપાર પરદેશમાં મદદ કરી, સહાય કરી. પોતાના સાહેબની પત્નીને મૃત્યુના મુખમાંથી સૂક્ષ્મદેહ ધારણ કરીને બચાવી રોગમુક્ત કર્યા. જે બચે એવી કોઈ શક્યતા હતી નહિ. મોટા સાહેબને વિગતવાર વાત જણાવી. કુશળ સમાચારની જાણ કરી. ટૂંક સમયમાં મેં જે આપને કહ્યું તે વિગતવાર પત્રમાં લખેલું જણાવશે. તમારા પત્ની ઇંગ્લેન્ડથી ભારતમાં કુશળપૂર્વક આવી પહોંચશે. આ બધી વાત જાણી એમના સાહેબ નવાઈ પામ્યા. આવી અલૌકિક યોગની વાત અંગ્રેજ અફસરના મગજમાં આવી નહિ. એક આશ્વાસનરૂપે માની થોડા શાંત થયા. જેમ છે એમ સત્ય માન્યું નહિ. થોડા સમય પછી ઉપર મુજબની ઘટના યથાર્થરૂપે ઘટી, એમના પત્ની ભારત આવ્યાં. સૌ સાથે મળવાનું થયું ત્યારે શ્યામાચરણ લાહિરીને જોઈને તેઓ અભિરત થયા. પોતાના પતિને કહ્યું કે, આ એજ મહાપુરુષ છે કે તેઓ મારા પલંગ પાસે આવીને મારા મસ્તકપર હાથ મૂકીને મને મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગારી મહારોગથી મુક્ત કરી હતી. જ્યારે વાત પોતાની પત્નીના મુખે બરાબર સત્ય સ્વરૂપમાં જાણી ત્યારે એ અંગ્રેજ અફસરે લાહિરી મહાશયના પગમાં પડી જઈને માફી માંગી. એમનો ખૂબ ખૂબ હૃદયથી આભાર માન્યો.

આવા તો અનેક મહાપુરુષો, યોગપુરુષો અને સંતો થઈ ગયા. સૌનું વર્ણન કરવું અહીં અશક્ય છે. આ બ્રહ્માંડના રહસ્યોને ગામડાગામના સાવ અભણ સાદા સીધા ભોળા ગામડિયા ભક્તોએ સાદી સરળ ભાષામાં અનેક જુદા જુદા મધુર રાગોનાં પદોની રચના કરી જગત સામે મૂક્યા છે. દોહા, ચોપાઈ, રાગડો, રામકમેટ, બિહાગ, કાલિંગડો, સારંગ, સોરઠ, કાફી, ખમાયચી, સોહાણી, બીયાવલ, લલિત, ભૈરવી, હલારી, મેવાડો, ધનાશ્રી, ગરબી, પ્રભાતી, રામગરી, ધોળ, સવૈયા, કવિત, દેશાખ, સિંધુડો, ભીલડી, માલકોષ, રાગબદ્ધ, કડવાબદ્ધ, દેશીઢાળના પદો, છંદ, આશાવરી, આશાગોડી, લાવણી, ચંદ્રાવલા, માલિની, શાર્દૂલ, મનહર, કુંડળિયા, હરિગીત, મદનમલ્લિકા, સુગીતિકા, ચર્ચરી, ઝિલણિયા, ગરબા, પ્રભાતિયાં અને પ્રેમલક્ષણાનાં અદ્‌ભૂત પદોને રાગોમાં ઢાળીને લોકજીભે ગાતા કર્યા છે. આ પદોમાં સમગ્ર બ્રહ્માંડના રહસ્યને સમાવી લીધું છે. ભક્તિભાવને અનેક રાગરાગિણીના પદોમાં ઢાળી સંસારી લોકોને ચેતવ્યા છે. "જન્મે છે એનું મૃત્યુ નક્કી છે." જે સનાતન સત્ય છે. ભક્તિરસની અનુભૂતિ સ્વયં માણીએ ત્યારે જ ખરું બ્રહ્માંડનું રહસ્ય પદોમાં જાણવા મળશે. પ્રભુના ચરણોમાં સમર્પણ થઈ જઈને અઢળક શુદ્ધપ્રેમ રાખીને જે પદો પરાવાણી રૂપે કાવ્ય રૂપે આવ્યા છે. પ્રગટ્યા છે. એમાં સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન તથા સર્વોત્તમભાવ પ્રગટ થયો હોય છે. આવા મહાન આત્મા આ જગતમાં જન્મે ગૃહસ્થી જીવનને દિપાવી ઉમદા રીતે પ્રભુમય જીવન જીવીને પરમાર્થ કાર્ય કરતાં કરતાં પોતે તરે છે અને બીજાને તારે છે. સંસારી સુખ તો એક છળ છે. વિષયવાસનાથી ઘેરાયેલું છે. મૃગજળ સમાન છે. જે ક્યારેય તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરતું નથી. (તરસ છીપાવતું નથી)

દોહા, ચોપાઈ, રાગડો, રામકમેટ, બિહાગ, કાલિંગડો, સારંગ, સોરઠ, કાફી, ખમાયચી, સોહાણી, બીયાવલ, લલિત, ભૈરવી, હલારી, મેવાડો, ધનાશ્રી, ગરબી, પ્રભાતી, રામગરી, ધોળ, સવૈયા, કવિત, દેશાખ, સિંધુડો, ભીલડી, માલકોષ, રાગબદ્ધ, કડવાબદ્ધ, દેશીઢાળના પદો, છંદ, આશાવરી, આશાગોડી, લાવણી, ચંદ્રાવલા, માલિની, શાર્દૂલ, મનહર, કુંડળિયા, હરિગીત, મદનમલ્લિકા, સુગીતિકા, ચર્ચરી, ઝિલણિયા, ગરબા, પ્રભાતિયાં અને પ્રેમલક્ષણાનાં અદ્‌ભૂત પદોને રાગોમાં ઢાળીને લોકજીભે ગાતા કર્યા છે

જેણે બ્રહ્મસુખ માણ્યું છે તે સંસારી સુખની સામે સ્વપ્નમાંય નહિ જોવે. સંસાર ભોગવવા છતાં ઉપરામતાથી રે'વું એ ભક્ત માટે પડકાર રૂપ છે. આવા વિરલ ભક્તો આ યુગમાં ક્યાં જોવા મળે છે ? ભક્તિના પદોમાં યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન, બ્રહ્માંડનું રહસ્ય, આ ક્ષણભંગુર દેહ વિષે જે એની મહત્તા યોગ માટે કહી છે તે બીજે જોવા નહિ મળે, શરીરના અમુક ચોક્કસ ભાગો અને સ્થાનોને યોગશક્તિના કેન્દ્રો દર્શાવ્યાં છે. મૂળાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ, આજ્ઞા અને સહસ્ત્રારચક્ર. આ ચક્રોનું ભેદન અને પાંચતત્ત્વોની જેને રહસ્યતા હાથ આવી ગઈ એને માટે બ્રહ્માંડના એકએક કણનો

અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. આવા મહાન ભક્તો સંતોએ રચેલા બાર મહિનાઓનો થોડો અહીં નિજાનંદમય રસાસ્વાદ માણવાનો પ્રયત્ન કરીયે. એક વર્ષમાં આવતી ત્રણ ઋતુઓ- ઉનાળો, ચોમાસું અને શિયાળો. નક્ષત્રો, સૂર્ય-ચંદ્રનો પ્રભાવ, રાત્રી-દિવસના પ્રહરો, નવગ્રહોની થતી અસરો, દેવો-દેવીઓ એના મૂળ સ્થાનો, બારમાસમાં આવતાં આપણા ઉત્સવો, જેની ગૂંથણી લોકજીવનને આધારે હોય છે. જે જીવનમાં નવા રંગો ભરી દે છે. સાથેસાથે આધ્યાત્મિકતાનો અગાધ સંદેશો આપી જાય છે. જેમની ઉપર સમર્થ સદ્ગુરુ છે તેની તો વાત ખૂબ ન્યારી નિરાળી છે. સંતો એ જુદા જુદા રાગોમાં મહિનાઓની રચનાઓ કરી એમાં જીવનદર્શન કરાવ્યું છે. યોગક્રિયાની રીતો, આસનો (મુખ્ય ચોર્યાસી (૮૪) આસનો છે.) જેનું રહસ્ય, પંચતત્ત્વોનું નિરૂપણ, પંચકોષનું રહસ્ય, અષ્ટાંગ યોગ અને ભક્તિયોગમાં માધુર્યભક્તિ, પ્રેમભક્તિને લગતાં ભાવોની ગૂંથણી કરેલી હોય છે. એમાં અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોનું તથા નવધાભક્તિનું યથાર્થ વર્ણન જોવામાં આવે છે. આવા પદોમાં જુદા જુદા રૂપકો ભક્તોએ દર્શાવ્યાં હોય છે. ચોવીસ અવતારમાં બે મુખ્ય અવતાર રામ અને કૃષ્ણનું વધારે રસભર્યું વર્ણન જોવા મળે છે.

નર્મદા નદી કાંઠે વસેલું ચાંદોદ જેમનું ગામ છે અને મોસાળગામ ડભોઈ. જેમની ગરબીઓ ગુજરાતના ઘરોઘરમાં ગુંજે છે, ગવાય છે. એવા કૃષ્ણ ભક્ત શ્રી દયારામે પોતાના ''વ્હાલાજીના મહિના'' પદમાં ભક્તિભાવનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે. ભક્તને પોતાના ભગવાન વિના, પ્રિયતમાને પોતાના પ્રીતમ વિના હૈયામાં જે તડપન અનુભવાય છે. રાધાને જેમ કૃષ્ણનો વિરહ થાય છે એની મનની સ્થિતિ દરેક મહિનામાં કેવી હોય છે ? એનો ભાવ બદલાતો રહે છે એ ભક્ત કવિએ અદ્ભુત વર્ણવ્યું છે. પ્રકૃતિના સૌંદર્યને પ્રેમભાવમાં ગૂથી, સરખાવીને સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

જેમની ગરબીઓ ગુજરાતના ઘરોઘરમાં ગુંજે છે, ગવાય છે. એવા કૃષ્ણ ભક્ત શ્રી દયારામે પોતાના ''વ્હાલાજીના મહિના'' પદમાં ભક્તિભાવનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે. ભક્તને પોતાના ભગવાન વિના, પ્રિયતમાને પોતાના પ્રીતમ વિના હૈયામાં જે તડપન અનુભવાય છે. રાધાને જેમ કૃષ્ણનો વિરહ થાય છે એની મનની સ્થિતિ દરેક મહિનામાં કેવી હોય છે ? એનો ભાવ બદલાતો રહે છે

અહીં દરેક મહિનાને લેવા શક્ય નથી. એથી અમુક ખાસ મહિનાનો જ નિજાનંદ ભાવથી માણશું.

''ચૈત્રે ચંદ્ર ચંદ્રિકા ફૂલી રે,
વૃંદાવનમાં, વેલ વૃક્ષલત્તા રહી ઝૂલી રે,
જમુનાજીમાં માહરે જોવાનું સુખ ગયું ડુલી રે.
પ્રિતમ પાખે. સખી મુને....''
''વૈશાખ વ્રજ સૂનું સહુ લાગે રે,
વ્હાલમ વિના; મુને વ્રેહેના બાણ
ઉર વાગે રે; કોને કહું,
માહરૂ એ દુઃખ કોઈથી ન ભાગે રે.
કૃષ્ણ વિના.... સખી મુને...''

એકબાજુ દિવસનો તડકો ખમાતો નથી. રાત્રે ચંદ્રની ચાંદની ફૂલ બહારમાં ખીલી છે પણ કૃષ્ણ નથી, પિયુ નથી. આમ બધી બાજુની અકળામણમાં અને વાલાના વિરહમાં જાય છે. ત્યાં વૈશાખ આવી પહોંચ્યો. સૂર્યનારાયણ ખૂબ તપ્યા છે. ધરણી ધગધગી ગઈ છે. કોઈ પ્રકારનું હૈયામાં ચેન નથી. વ્રજ સાવ સૂનું લાગે છે. હું એકલી જ બહાવરી બનીને પિયુ માટે ફરું છું. પિયુ વિના મારા તનબદનમાં વિરહ અગન પ્રગટી છે. મારી મુશ્કેલી હું કોને જણાવું ? મારા હૈયાની વેદના કોઈથી દૂર થઈ શકે એમ નથી. એનો ઉપાય પ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ પાસે છે. જો તેઓ આવીને મળે તો જ ચંદ્રની ચાંદની જેવી શીતળતા મારા અંગમાં નખશીખ પ્રસરે અને મને પરમ શાંતિ મળે.

આણંદ અને કરમસદ પાસેનું ગામ સંદેસર એમાં થઈ ગયેલા ભક્ત કવિ પ્રીતમદાસે અનેક ભક્તિભાવનાં પદો રચ્યાં છે. મહિનાનાં અનેક પદો લોકજીભે કંઠસ્થ થઈને ગુંજી રહ્યાં છે. શૃંગારના પદો એમનાં અદ્ભુત છે. એમની ભક્તિપદની રચનાની તોલે કોઈ આવી શકે તેમ નથી. ગાંધીજીનું પ્રિય ભજન...

''હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ
કાયરનું કામ જો ને;
પ્રથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી
લેવું નામ જો ને.''

પ્રીતમદાસની ભાષા માધુર્ય ભક્તિતત્ત્વના મર્મ સાથે ઊંડાણમાં ખેંચી જાય છે. આપણાપણું અહીં ભૂલી જવાય છે. અષાઢ મહિના માટે ભક્ત કવિ કહે છે કે :

''અષાઢે અમરિત તણા વરસ્યા વરસાદ,
હરિહરિ સઘળે થઈ રહ્યું; થાવર જંગમ જાત;
ચિત્ત ચાતક રંગે રહે, બોલે મન મોર,
જ્યાં ત્યાં ચૈતન્ય બ્રહ્મના, ઊગતા અંકુર;
સુખસાગર સહેજે ઊછળ્યો, સરિતા શુભ સાર.''

ભક્ત કવિ પ્રકૃતિ અને મૂળપુરુષની સર્જનતા અને નજાકત સાથે કેટલા નજીક છે.

મહિનાપદમાં અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે. વૈશાખની અકળામણ, તપેલી ધરણી અષાઢે બારેમેહ ખાંગા થતાં વરસાદની અમૃતધારાથી તૃપ્ત થઈ એની માટીની મીઠી મીઠી માદકતાવાળી સુગંધ ચારે તરફ ફેલાવે છે. વરસાદની હેલીથી સચરાચરમાં આપોઆપ ચેતનવંતાના અંકુરો પ્રગટે છે. પશુપક્ષીઓ મધુર

ગાન કરે છે. ધરણીમાં પડેલા બીજો લીલી કૂંપળો સાથે ફૂલેફાલે છે. વૃક્ષો ઘેઘુરરૂપ લીલપત્તાથી ધારણ કરે છે. જેમ પોતાનો પિયુ મળતાં જ પ્રિયતમા વીંટળાય વળે છે. વેલીઓ વૃક્ષોને વીંટળાય વળે છે. ધરણી પર ચારો તરફ ઉલ્લાસ છવાય જાય છે. નદી-ઝરણાં-નાળાં અને સરિતા જળપ્રવાહથી પૂરબહારમાં વહેવા લાગે છે. આમ ચારો તરફની સૃષ્ટિ અને જીવપ્રાણીમાત્ર સુખના સાગરમાં હિલોળે છે જ્યારે પ્રિયતમાની અધીરાઈ શાંત થઈ ભીતરના બધા જ સંતાપ દૂર કરી જેમ સાગરને સરિતા મળી શાંત થઈ સમાય જાય છે, એકરૂપ થઈ જાય છે તેમ પિયુના હૈયા પર માથું ટેકવી હર્ષના આંસુ સાથે વીંટળાય વળે છે. સાધક જ્યારે વૈરાગ્યના વિરહતાપમાં તપતો હોય, ચારો તરફથી નિરાશાથી ઘેરાયેલો હોય, ચિત્ત પોતાના ઈશની યાદનું રટણ કરતું હોય, આંખથી ચોધાર આંસુ વહેતાં હોય, પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થતાં હોય, જ્યારે વિરહની પરાકાષ્ઠાએ ચિત્ત તદાકાર થઈને તડપન અનુભવતું હોય ત્યારે પોતાના પ્રભુ, ઈશ, ઠાકર સામે આવીને ઊભા રહી પોતાના ભક્તને બાહુમાં લે છે ત્યારે જીવન - શિવની ઐક્યતાના નિજાનંદની વાત શું કરવી. પિયુનું મિલન પ્રિયતમા સાથે થતાં જે નખશિખ અખંડાનંદ પ્રગટે છે એનું વર્ણન શું કરવું? આવું ઘણું બધું મહિનાપદો અને ભક્તિનાં પદોમાં ભરેલું છે. ભક્ત કવિની લેખીનીના આપણે શું વખાણ કરીએ. પરાવાણીના ઉપાસકો અને પરાવાણીમાં પ્રગટતાં ભક્તિભાવનાં પદોનું વર્ણન સામાન્ય વ્યક્તિથી થઈ શકે નહિ. જયદેવ સ્વામીનું ગીતગોવિંદ જો કૃષ્ણ લખી જતાં હોય તો એનું વર્ણન સામાન્ય કવિ શું કરી શકે. જે આપણી કલ્પના બહારનું છે.

બીજા એક પદમાં કહે છે કે :

‘‘આવ્યો માસ અષાઢ અમૃત વરસે રે,
તું અનુભવ આંખ ઉઘાડ, આતમ દરસે રે,
એક સન્મુખ સભર ભર્યો સાગર મોટો રે,
તે મધ્યે જીવ કર્યો જુગ પરપોટો રે....’’

ત્રીજા એકપદમાં કહે છે કે :

‘‘અષાઢ માસે પુનરપિ નાવે તેહ રે, આ અવસરમાં,
જેને નિરભે નારાયણ શું સ્નેહ રે. આ અવસરમાં.

વિરહના એકપદમાં શામળિયાની ફરિયાદ રાધાજી પોતાની સૈયરને કહે છે કે :

‘‘માસ અષાઢો આવ્યો નાવ્યા નાથજી,
કઠણ થયા કંઈ નટવર નંદકુમાર જો;
કુણ ભાગ્ય કહીએ રે મધુપુર ભામિની,
કુબજાએ પૂજી સાચા મનથી ગોરય જો.
શામળિયો ના આવ્યો.....’’

ચોથા એક પદમાં પણ સખીને ઉદ્દેશીને ફરિયાદ કરે છે કે :

‘‘સખી આવ્યો અષાઢો માસ રે,
અતિ ગાજે ગગન આકાશ રે,
મારો પ્રાણ પ્રભુજી પાસ,
સાહેલી શામળિયો શેં ન આવ્યો રે....’’

આવા સુંદર પ્રેમમાધુર્ય પ્રેમભક્તિનાં અદ્ભુત પદોના મહિનાનો મહિમા ભક્ત કવિ શ્રી પ્રીતમદાસે કહ્યો છે. દરેક ભક્તની એક આગવી શૈલી હોય છે. તેમજ અધિકાર ભેદે પણ થોડું જુદું પડે, બધા જ પૂરણ કક્ષાના ના હોય, જુદી જુદી ભૂમિકામાં પોતાનું સ્થાન હોય. એ મુજબ એની વાણી હોય, પદ કવિતા હોય. સૌથી મોટી વાત ભાવની છે. ભક્ત કવિ છોટમની વાણી આધ્યાત્મિક જગતમાં અતિ લોકપ્રિય છે. યોગમાર્ગનું ઊંડાણ એમનાં પદોમાં વધારે જોવા મળે છે. અનંત બ્રહ્માંડનું રહસ્ય પોતાનાં પદોમાં મધુર રીતે વર્ણવ્યું છે. કારતક મહિનાનાં પદમાં તેઓ કહે છે કે :

‘‘કારતકે કાયામાં કોણ છે રે, જોને શોધીને સાંખ્ય;
દિવ્ય દૃષ્ટિએ દરસશે, આપે જો ગુરુ આંખ્ય... હો મન.
બીજ બિંદુમાંહિ બાંધીઓ રે, સૌ સૃષ્ટિનો સંચ;
ધન્ય ધન્ય કરતાર તું, પ્રીછે કોઈ પ્રપંચ ... હો મન.
બીજમાં રચના વૃક્ષની રે, વૃક્ષથી બીજ થાય;
બિંદુથી ઉત્તમ તનુ બને, તનુમાં તે રચાય... હો મન.
અદ્ભૂત ખેલ એવો કર્યો રે, કળી જાણે ન કોય;
છોટમ શ્રુતિ ગુરુગમ મળે, સમજે જમ સોય... હો મન.

કારતક મહિનો એટલે આનંદનો ઉત્સવ. આ ઉત્સવના આનંદમાં નવું વર્ષ આવી જાય છે. ધરણીમાં પાકેલું ધાન્ય ઘરમાં આવે છે એટલે એનો આનંદ. જૂનું ભૂલી નવું અપનાવી લેવાનો અનેરો આનંદ. આ આનંદ ક્યાંથી પ્રગટે છે ? આ કાયા કોણે ઘડી છે ? બનાવી છે ? હે ! જીવ તું શોધી કાઢ. કપિલ મુનિએ રચેલું સાંખ્યદર્શન જે છ વૈદિક દર્શનોમાંનું એક છે તે તપાસી જો તો તને મુક્તિ મળશે. સમર્થ સંત કે સદ્ગુરુ જ તારી આંખ ઉઘાડી શકશે. તને દિવ્યદૃષ્ટિ આપશે. આ સૃષ્ટિનું રહસ્ય આપોઆપ સમજાય જશે. તારી કાયામાં બિરાજમાન ઈશની તને ઓળખ થશે. જેમ બીજમાં આખા વૃક્ષનું નિર્માણ છે તેમ જ પુરુષબીજથી આખી કાયાનું સર્જન થાય છે. આ બધી જ કરામત ઈશ્વરની છે. સર્જનહારની છે એ ઘટના શું બને છે ? તે તું સદ્ગુરુ પાસેથી યથાર્થ જાણી લે. હે ! જીવ આ કાયાનું તું કલ્યાણ કરી લે.

બીજા એક મહિના પદમાં રાગ-ગરબીમાં ઉપાસના વિશે કહે છે કે :

‘‘કારતકે કર્મ રૂડાં કરીએ, ધ્યાન એક શંકરનું ધરીએ,
દુષ્ટના સંગ થકી ડરીએ, સદા એક શંકરને ભજીએ....

હે ! જીવ તું જન્મીને જન્મદાતાને, સર્જનહારને ભૂલી ગયો છે. આ ધરા પર આવીને સારા કર્મ કરજે જેથી તારો

જન્મ સફળ થાય. આ અસારસંસાર તો મોહ ઉપજાવે એવો છે એમાંથી બચવા તું હરદમ ભક્તિના દાતા ભોળાનાથનું નામ મુખેથી લીધા કર, જેથી તારો બેડો પાર થાય અને તને દુષ્ટજનો, દુરિજનો, પાપીઓ, દુરાચારીઓનો સંગ ન થાય. દુર્ગુણોથી ભરેલા હોય એવાથી છેટા રહેવામાં જ સાર છે. આપણને લાભ છે. બસ ફક્ત શંકરનું ધ્યાન ધરી એના શિવત્ત્વને પામીજા. હરદમ ઊઠતાં, બેસતાં, સૂતાં ઈશને યાદ કર્યા કર જેથી તારું જીવન ધન્ય બની જાય.

ભાણફોજ... એક એકથી ચડિયાતા ભક્ત કવિઓ થઈ ગયા. આ સંપ્રદાયમાં સંત રવિસાહેબનું નામ ખૂબ આદરથી લેવાય છે.એમણે માગશર મહિના માટે કહ્યું છે કે :

"માગશરે મોહ તે મટી ગયો, ભરમકરમ થયાં દૂર,
હું નહિ તું નહિ તે નહિ, રામ રહ્યા ભરપૂર...
વ્યાપક વ્યત્રિક વિશ્વમાં, સોહં સાચું મૂળ,
આદ્ય અંતને મધ્ય નહિ,વર્જીત સૂક્ષ્મ સ્થુળ.... "
"સદ્‌ગુરુ સંત સ્વરૂપ છે, કોઈ નહિ આકાર;
ભણ્યા ગણ્યા ને ભૂલા પડ્યા, પંડિત ન લહે પાર...

(આ ભક્તિપદ ઘણું મોટું છે.)

ભગવાન પોતે શ્રીમુખે કહે છે કે બારે મહિનામાં મારું સ્વરૂપ પૂર્ણ હોય તો તે માગસર છે. ભક્ત પોતાના ઈષ્ટના દર્શન પામી એની હયાતી હૈયામાં જાણી મારો તો ભ્રમ અને કર્મ છે, તે દૂર થયાં. સઘળું સહેલું થયું, સરળ થયું. પિયુનું મિલન થતાં બધું જ શમી જાય છે. તેમ ઈશ્વરદર્શન થતાં અજ્ઞાનતા દૂર થાય છે.જીવ-શિવ એક થાય છે એ ઐક્યતામાં હું તું તે રહેતા નથી. સઘળું એકરસ થઈ જાય છે. સચરાચરમાં બધું રામ રૂપે દેખાય છે

ભગવાન પોતે શ્રીમુખે કહે છે કે બારે મહિનામાં મારું સ્વરૂપ પૂર્ણ હોય તો તે માગશર છે. ભક્ત પોતાના ઈષ્ટના દર્શન પામી એની હયાતી હૈયામાં જાણી મારો તો ભ્રમ અને કર્મ છે, તે દૂર થયાં. સઘળું સહેલું થયું, સરળ થયું. પિયુનું મિલન થતાં બધું જ શમી જાય છે. તેમ ઈશ્વરદર્શન થતાં અજ્ઞાનતા દૂર થાય છે.જીવ-શિવ એક થાય છે એ ઐક્યતામાં હું તું તે રહેતા નથી. સઘળું એકરસ થઈ જાય છે. સચરાચરમાં બધું રામ રૂપે દેખાય છે. સઘળે વ્યાપક રૂપે વિશ્વમાં પોતાનું જ મૂળરૂપ ભાસે છે. આદ્ય, અંત અને મધ્ય અને સ્થુળ-સૂક્ષ્મમાં એકાકારે બધું જ સરખું ભાસે છે. કંઈપણ ત્યાગવાનું મન થતું નથી. બધું જ હરિમય દીસે છે. સદ્‌ગુરુ સંત સગુણ સ્વરૂપે હયાત છે. છતાં કોઈ જ આકારે ભાસતું નથી. એમનો દેહ નિર્ગુણ નિરાકાર રૂપે રસમય લાગે છે. જેમ સમુદ્રમાં જળ ભરપૂર છે. સરિતાનું જળ એમાં ભળ્યું હોવા છતાં સઘળે જળ જ જળ દેખાય છે. એમ મને આનંદરૂપે, નિજાનંદ રૂપે, આત્માનંદ રૂપે, ચિદાનંદરૂપે સઘળું દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પછી એ આનંદની વાત શી કરવી ?

બીજા એક બારમાસી પદ-રાગ-કાફીમાં માગશર મહિના માટે ખૂબ નિજાનંદથી મહિમા કહે છે કે :

"માઘ ત્રિવેણી નહાતાં, નાઠા રોગને સદ્‌ગુરુજી;
એહ લોક પરલોકના ભોગ મારા ગુરુજી,
નિજાનંદ શું નિશ્ચે વાધ્યો રંગ રે. સદ્‌ગુરુજી,
પૂર્વ થકી પશ્ચિમ વાળી ગંગ મારા ગુરુજી..."

મૂળપુરુષ જે તખતપર ગાજી રહ્યા છે. સાચું નૂર સઘળે ફેલાયેલું છે. પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપે સદ્‌ગુરુજીની હૈયામાં હયાતી છે. એમની નિર્મળ નીરરૂપી અમરવાણીનું એકચિત્તે પાન કરતાં આઠે પહોર નિજાનંદની હેલી છવાય છે. બસ એમની જ હયાતીના સૂરો કર્ણપટ પર તૂહી તૂહીના ગાજે છે. એ અખંડાનંદનું વર્ણન આ જીભે કેમ કરવું ?

ભાણ-ફોજમાં મોરાર સાહેબનું અનોખું સ્થાન છે. મોરાર સાહેબના ભજનો ખૂબ જ પ્રચલિત છે. મોરાર સાહેબ બારમાસી મહિનામાં (રાગ-સંદેશાનો) મહામહિના માટે પોતાના એકપદમાં કહે છે કે :

"મહામાસે રે મન મળવા કરે,
અંગ આલીંગન લેવાને અકલાયજો,
નેણાને સાહેરે નિરખવા નાથને,
ચિત્ત અમારું ચરણ કમલને ચહાયજો...."

મારા અંતરયામી પ્રભુ ક્યારે આવશે. મારા તે મળવાના કોડ ક્યારે પૂરા કરશે ? મારું મન અધીરું થયું છે. મારા અંગમાં પ્રેમજવર વ્યાપ્યો છે. પિયુની સાથે વીંટળાય વળવાને માટે તો મન અકળાય છે, આતુર છે. મારું ચિત્ત એમના ચરણકમળને ઈચ્છે છે. મારા નયનો એમને ધરાય ધરાયને નીરખવા માંગે છે. પ્રભુ આપ મુજપર દયા કરો. હે ! નાથ આપ વગર હું પલભર રહી જ કેમ શકું ? આપ મારી ઈચ્છાને જાણી આપના શ્રીચરણોમાં સ્થાન આપો. હું સમગ્ર જગતના ભોગ ઈચ્છતો નથી. એ ભોગ મારે શું કામના ? આપના ચરણો જ મારા માટે સર્વસ્વ છે. હું તો એને જ ખૂબ હૃદયથી ચાહું છું. આગળ ફાગણ મહિના માટે કહે છે કે :

"ફાગણે ફાગ કેની સંગે ખેલીયે,
વાલા વિના કાંઈ વાલો ન લાગે વસંત જો;
ચોળીને ચીર રે ચીત્તા જેમ પરજળે,
તન આભૂષણ તારુંણી તાપ તપંતજો..."

રૂડો ફાગણ ફાગ રમવાનો આવ્યો છે. કેસૂડો કેવો મોર્યો છે ? અરે! ચારે તરફ વસંતનાં વધામણાં છે પણ ! પિયુ વગર બધું જ નક્કામું છે. હોળી ઉત્સવ મનાવવો છે પણ કોની હારે રમવી ? આ બધું મારે કોને કહેવું ? પ્રકૃતિ સદાબહાર ખીલી

છે. વસંતે મહોરવામાં, ખીલવામાં માઝા મૂકી છે. પણ વાલા વગર બધું નક્કામું છે. મેં પહેરેલી ચોળીનો રંગ અગ્નિ જેવો લાગે છે. જેમ મડદા માટે કાષ્ઠની ચિત્તા ગોઠવી હોય અને એ ભડભડ બળતી હોય એવી અગ્નિ જેવી વાલા વગર લાગે છે. પિયુ માટે યુવાનીને જાળવી મેં સોળે શૃંગાર કર્યો પણ પ્રીતમ આવે તો રૂડું લાગે. એક તો વાલાની ગેરહાજરી સાલે છે એની તડપનની આગ ભીતર પ્રગટેલી છે અને ઉપરથી મારા અંગને, ચિત્તને ચીર અને આભૂષણો બાળે છે. કોઈ ઉપાય બતાવો ? અરે ! કોઈ પિયુને મેળવી આપો. એ ક્યારે આવશે ? આમ આ ભક્તિપદમાં પ્રેમ ઉત્સુકતાનો વિરહિણીનો ભાવ ભક્તે દર્શાવ્યો છે.

સદ્‌ગુરુની ભક્તિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સાથે આરૂઢ દાસી ભાવે પોતાના મહિના પદનો મહિમા કંઈક જુદી જ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

હૈયાના ભાવને ઠાલવતાં હર્ષથી કહે છે કે :

"વાલાના વધામણા કરીયે રે...
શ્રાવણે શ્યામ જનમસુખ અતિ રે,
મારી ગઈ બ્રહ્માની મતિ રે;
શુદ્ધભાવે ગોપીની અમરગતિ, બેની,
વાલાના ..."

મારા ઘરે વાલો (પિયુ) પધાર્યો છે, હે ! સખી, હે ! બેની એનાં વધામણાં, એનું સ્વાગત ચાલ કરીયે, શ્રાવણ માસ એટલે વરસાદની ચારે તરફ અમૃતની હેલી ઉપર હેલી. ધરા તૃપ્ત થઈને નવપલ્વ સજીધજીને લીલીછમ થઈ ગઈ હોય છે. ચારે બાજુ હરિયાળી છવાયેલ હોય છે. સૌનાં હૈયામાં આનંદની લહેરો ઊઠતી હોય છે. એવા સમયે જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ વાલાની યાદ અપાવી જાય છે. જન્માષ્ટમી એટલે કૃષ્ણ જન્મ વધાય. કૃષ્ણના જન્મથી ભક્તો આનંદમાં નાચી ઊઠે છે. કૃષ્ણ જન્મ પછી પંજરી તથા પેંડાનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ પ્રભુને શૃંગાર ધરાવે છે, લાડ લડાવે છે. વિવિધ શૃ ંગારવાળા હિંડોળે ઝુલાવે છે. વિવિધ પકવાન, માખણ, મિસરી અને અનેક ફળો બાળકૃષ્ણને, લાલાને ધરે છે. પ્રભુની જન્મ વધાઈમાં આબાલવૃદ્ધના હૈયામાં હરખનો પાર નથી. જ્યારે પ્રભુએ વ્રજમાં લીલા કરી હતી ત્યારે જગતના સર્જનહાર બ્રહ્માજી પણ થાપ ખાય ગયા હતા. તેઓ પણ કૃષ્ણને જેમ છે તેમ ઓળખી શક્યા ન હતા. એમની મતિ મારી ગઈ હતી એ વખતે, બાળકૃષ્ણના સખા અને નાના વાછરું બ્રહ્માજીએ ચોરી લીધા હતા. ઘણા સમય પછી નજર કરી ત્યારે પોતે જેને જેને હરી લાવ્યા હતા એમને બાળકૃષ્ણ પાસે જોયા.

મારા ઘરે વાલો (પિયુ) પધાર્યો છે, હે ! સખી, હે ! બહેની એનાં વધામણાં, એનું સ્વાગત ચાલ કરીયે, શ્રાવણ માસ એટલે વરસાદની ચારે તરફ અમૃતની હેલી ઉપર હેલી. ધરા તૃપ્ત થઈને નવપલ્વ સજીધજીને લીલીછમ થઈ ગઈ હોય છે. ચારે બાજુ હરિયાળી છવાયેલ હોય છે. સૌનાં હૈયામાં આનંદની લહેરો ઊઠતી હોય છે. એવા સમયે જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ વાલાની યાદ અપાવી જાય છે

કૃષ્ણને યથાર્થરૂપે તો ગોપીઓ જ જાણી શકી છે. જે કૃષ્ણાકારે થઈને ભાગવતમાં સ્થાન પામી. ગોપીઓને પ્રેમદાન આપી પરાભક્તિની સર્વોત્તમ, શ્રેષ્ઠ ટોચ પર કાયમ માટે સ્થાપી દીધી. ભક્તિમાં એમનું આગવું અને અનુપમ સ્થાન છે. ગોપીઓ નવધાભક્તિથી પર દશમભક્તિ (કાંતભક્તિ) પામીને કૃષ્ણ-રાસલીલાની ભાગીદાર બની એથી બીજું શું રૂડું હોય શકે? મહિનાપદની આ તો વિશેષતા છે. બીજા એક ભાદરવા મહિના માટે દાસી કહે છે કે :

"ભાદરવે ઉત્સવો આવે એકમેક રે,
વરાહવામન રાધાષ્ટમી અનેક રે ;
ઋષીપાંચમે પાળો પિતૃટેક બેની,
વાલાના વધામણા ..."

ભાદરવે વરસાદનાં સરવડાં આવે જ્યાં પણ વરસે ત્યાં ઢગલો(મુશળધાર) થાય. આવા વખતે અનેક ધાર્મિક તહેવારો આવે છે. ભાદરવો એટલે પિતૃ મહિનો કહેવાય. શ્રાધ્ધમાસ વર્ષમાં એક વખત આવે. એનો મહિમા અગાધ છે. એમાં ઋષિપાંચમનું મહત્ત્વ વધારે છે. પિતૃ પાછળ દાન, બ્રાહ્મણને ભોજનસીધુ, દાનદક્ષિણા અને જળ રેડવાનું મહાત્મ્ય વધારે છે. ચોવીસ અવતારમાંના વરાહ, અને વામન અવતારના ઉત્સવો આવે છે. સાથે સાથે રાધા આઠમ પણ આવે છે. માટે હે ! સખી, આવા શુભ અવસર પર વાલાના વધામણા કરીયે.

મહિના માહાત્મ્યમાં અનેક ભક્તોએ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને યથાર્થ રીતે અનુભવ કરીને પોતાના ભક્તિપદોમાં મર્મ સાથે જણાવ્યું છે. આપણા સંતોએ જીવનની રે'ણી કરણીના આધારે જ પદોની રચના કરી છે. મહિના, તિથિ, વાર, કક્કો, એકથી સો અંક, ઋતુઓ અને અનેક રાગરાગિણીમાં ભક્તિના પદો જનસમાજને બોધરૂપે આપ્યાં છે. જેનો ઉપકાર ક્યારેય પણ ભુલાય એમ નથી. જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવું એ જ એમનો મોટો પરમાર્થ હોય છે. જે માનવ માટે સૌથી હિતકર્તા હોય છે. સંતોએ સમાજને આત્મજ્ઞાન આપ્યું છે એના બદલામાં પોતે કશું જ મેળવ્યું કે માગ્યું નથી. સામેનાના દુર્ગુણો લઈને સદ્‌ગુણો આપવા એજ એમનું પરમાર્થનું મહાન કાર્ય હોય છે.

એ-૧૪, હરિઓમનગર સોસાયટી,
રમેશનગર પાસે, ઈન્ડિયા કોલોની,
ઠક્કરબાપાનગર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦
મો : ૯૯૭૮૮૦૩૦૧૪

સીતાજીની શોધ - રામસેવક હનુમાન

– શિવશંકર ડી. દવે

વાલ્મીકિના 'રામ' માનષી રૂપ છે. શરીર ધારી માનવરૂપ છે. સંત શ્રી તુલસીદાસના 'શ્રીરામ' સાક્ષાત્ નારાયણ-વિષ્ણુ અવતાર છે. બંનેનું પોતાનું સૌંદર્ય અને આગવું રસમાધુર્ય છે. બંનેનો આશય 'રામરસ' પિવડાવી સમાજને આદર્શ માનવ બનાવવાનો છે.

ઋષ્યમૂક પર્વત પર બેઠેલા સુગ્રીવની નજર પમ્પા સરોવર તરફ જાય છે. શ્રી રામ, લક્ષ્મણને આવતાં જુએ છે. સુગ્રીવ તેના ભાઈ વાલીથી ભયભીત છે. એટલે હનુમાનજીને બોલાવી તપાસ કરવા મોકલે છે. હનુમાનજી વાનર રૂપ છોડીને "ભિક્ષુ સામાન્ય તપસ્વી સ્વરૂપ" ધારણ કરે છે અને શ્રી રામ લક્ષ્મણ પાસે જઈને વાતચીત કરે છે. પોતાનો પરિચય આપતાં જણાવે છે કે, અહીં સુગ્રીવ નામનો શ્રેષ્ઠ વાનર રહે છે એના ભાઈ વાલીએ તેને ઘેરથી કાઢી મૂક્યો છે. આથી તે દુઃખી છે. "સંજ્ઞા વાનરમુખ્યાનામ્", હનુમાન નામ વાનર સુગ્રીવના કહેવાથી હું આવ્યો છું અને "મારું નામ હનુમાન છે." હું પણ વાનર જાતિનો છું. (વા.રા. કિષ્કિન્ધાકાંડ-સર્ગ-૩, શ્લોક - ૨૧)

શ્રી રામ-લક્ષ્મણ હનુમાન સાથેની વાતચીતથી પ્રસન્ન થઈ સુગ્રીવ પાસે જાય છે. માનસમાં સંત શ્રી તુલસીદાસે આ પ્રસંગ સુંદર રીતે વર્ણવ્યો છે જેમાં હનુમાનજી કહે છે કે :-

"જગ કારન તારન ભવ ભંજન ધરની ભાર
કી તુમ્હ અખિલ ભુવનપતિ લીન્હ મનુજ અવતાર"

મનને હરનારા આપના સુંદર કોમળ અંગો છે. આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા શંકર ત્રણ દેવોમાંના કોઈ છો કે બન્ને નર-નારાયણ છો ? (તુલસીકૃત રામાયણ કિષ્કિ-કાંડ દોહા-૧)

સમગ્ર વિગતો રામ લક્ષ્મણ પાસેથી જાણી, સુગ્રીવની વિગતો આપી શ્રીરામ અને લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે લાવ્યા.

સુગ્રીવ સાથે મિત્રતા - દઢ પ્રીતિ જોડી સુગ્રીવે જણાવ્યું કે, "હું એક વાર મંત્રીઓ સાથે બેઠો હતો તે સમયે સીતાજીને વિલાપ કરતાં આકાશ માર્ગે જતાં જોયા છે અને

સીતાજીએ "રામ-રામ" પોકારી વસ્ત્ર નાખ્યું તે શ્રીરામને બતાવ્યું. સુગ્રીવે શ્રી રામને ધીરજ આપી સીતાજીની શોધમાં બધી જ સેવા કરીશ તેવું વચન આપ્યું." (ક્રિ.-કાંડ ચો. ૭.૮)

શ્રી રામને વાલીનો દોષ જણાતાં, વાલીનો વધ કર્યો તેના પુત્ર અંગદને યોદ્ધો બનાવ્યો. વર્ષાઋતુ પૂરી થતાં સુગ્રીવને બોલાવ્યો. સુગ્રીવે બધી સેનાને સમજાવી કહ્યું કે, આ રામનું કાર્ય છે તમે ચારે બાજુ જઈ સીતાની શોધ લઈ એક મહિનામાં પાછા આવો." સુગ્રીવે તે પછી અંગદ, નલ, હનુમાન આદિ મુખ્ય યોદ્ધાઓને બોલાવ્યા. તેમને દક્ષિણ દિશામાં જવા આજ્ઞા આપી. યોદ્ધાઓ પણ ચાલ્યા.

સર્વની પાછળ પવનપુત્ર હનુમાને મસ્તક નમાવ્યું.

પાછેં પવન તનય સિરુ નાવા, જાની કાજ પ્રભુ નિકટ બોલાવા.
પરસા સીસ સરોરુહ પાની, કર મુદ્રિકા દિન્હી જન જાની

શ્રી રામે પોતાના હસ્તકમળથી તેમના મસ્તકનો સ્પર્શ કરી, પોતાના હાથની વીંટી ઉતારીને આપી. (તુ.રા.ક્રિષ્કિ.કાંડ ચો. ૯.૧૦)

તે સીતાજીને આપવા જણાવ્યું, "સીતાજીને સમજાવવા અને મારું બળ તથા વિરહ (પ્રેમ) કહીને જ પાછા આવજો." શ્રી રામનો હનુમાનજી પરનો અતૂટ વિશ્વાસ અહીં દેખાય છે.

અધ્યાત્મ રામાયણમાં પણ શ્રી રામે મુદ્રિકા આપ્યાનું જણાવેલું છે.

જાંબવાન, અંગદ, હનુમાનજી સીતાની શોધ માટે સમુદ્ર કિનારે જાય છે ત્યારે ગૃધરાજ સંપાતિ જણાવે છે કે "સો યોજન સમુદ્રની પાર લંકાપુરીમાં રાક્ષસ રાજ રાવણ રહે છે. ત્યાં અશોકવાટિકામાં સીતાજીને છુપાવીને રાખ્યાં છે." સમુદ્ર કેવી રીતે ઓળંગવો તે પ્રશ્ન મોટો થયો. આવા સમયે જાંબવાને હનુમાનજીનાં બુદ્ધિ, બળ, તેજ, પરાક્રમનું વર્ણન કર્યું. હનુમાનની જન્મ કથા કરી તુલસીદાસનું વર્ણવે છે કે :-

"રામકાજ લગિ તવ અવતારા,
સુનતહિં ભયઉ પર્વતાકારા
કનક બરન તેજ બિરાજા,
માનહું અફર ગિરન્હ કર રાજા."

જાંબવાન કહે છે કે "હે હનુમાન, તમે બળવાન છો,

વાયુદેવના પુત્ર છો, બુદ્ધિ, વિવેક અને જ્ઞાનના ભંડાર છો, રામના કાર્ય માટે તમારો અવતાર થયો છે. હનુમાન પર્વતાકાર થયા. સોના જેવો વર્ણ થયો. હનુમાન કહે છે કે : ''વાનરો, હું સમુદ્ર ઓળંગીને લંકાને ભસ્મ કરી દઈશ. જાંબવાન કહે છે કે ''હનુમાનજી તમે જાનકીજીને જીવતાં-જાગતાં જોઈને જ ખબર લઈને પાછા આવો.''

જાંબવાનના વચનો સાંભળી હનુમાનજી પ્રસન્ન થયા અને રઘુનાથજીને હૃદયમાં ધરી સમુદ્ર તટે આવ્યા. સમુદ્ર પાસે એક સુંદર પર્વત જોઈને હનુમાનજી તેના પર ચઢી ગયા.

સમુદ્રના કહેવાથી મૈનાક પર્વત હનુમાનજીને પ્રણામ કરી, પર્વત પર આરામ કરવા કહ્યું. હનુમાને તેને હાથથી સ્પર્શ કર્યો.

''રામ કાજુ કીન્હે બિનુ મોહિ કહા બિશ્રામ''

હે ભાઈ, શ્રીરામનું કામ કર્યા વિના વિસામો કેવો ? (તુલસી રા. સુંદરકાંડ દોહા.(૧))

પવનપુત્ર હનુમાનને જતાં જોઈ ''સુરસા'' નામે રાક્ષસી સામે આવી. સુરસાએ મોઢુ વધાર્યું. હનુમાનજી તેના મુખમાં પેસી, પાછા બહાર આવી ગયા.

સુરસા ઓળખી ગઈ. કહે છે કે ''તમે બળ, બુદ્ધિના ભંડાર છો.'' આગળ વધતાં બીજી રાક્ષસી આવી જે પડછાયાને જોઈને જીવ-જંતુ મારી ખાતી. હનુમાનજી સામે આ રીતે કરતાં તેને મારી સમુદ્રની પાર ગયા 'ત્રિકૂટ' પર્વત પર ઉતરી આવ્યા. ઘણો જ વિચાર કરી લંકામાં પ્રવેશ કરવા રાત્રે નાનકડું રૂપ ધરીને પ્રવેશ કર્યો. લંકાની અધિષ્ઠાત્રી લંકિનીએ તેમને રોક્યા. તેને ધક્કો લગાવી - મારી ત્યારે લંકિનીકહે છે કે : 'આજે હું ધન્ય છું. બ્રહ્માએ મને વરદાન આપેલું. હવે રાક્ષસકુળનો નાશ થશે. આપને જોઈને હું ધન્ય થઈ. મરતાં મરતાં જણાવે છે કે ;

''તાત સ્વર્ગ અપબર્ગ સુખ, ધરિએ તુલાએક અંગ,
તુલ ન તાહિ સકલ મિલિ, જો સુખ લવ સત સંગ''

''હે તાત્, સ્વર્ગ તથા મોક્ષના સર્વ સુખોને ત્રાજવાના એક પલ્લામાં રખાય તો પણ તે સત્સંગના સુખથી બરાબર થઈ શક્તું નથી. ''સત્સંગનું પલ્લુ વધી જશે. નમી જશે. લંકા નરેશની નગરીની અધિષ્ઠાત્રી ઘણી જ વિદ્વાન છે.''

શ્રી હનુમાનજીને લંકા પ્રવેશ પહેલાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી. ધ્યેય સિદ્ધિમાં પણ મુશ્કેલીઓ આવે. (૧) પ્રથમ પર્વત 'આરામ' કરવાની વિનંતી કહી. હનુમાનજીએ રામકાર્યની સિદ્ધિ પહેલાં વિશ્રામ કેવો ? તેમ કહી તે વાત ટાળી. જો આરામ લીધો હોત તો ત્યાંથી જ વિલાસ, આળસ, શરૂ થઈ જાત. (૨) ત્રણ રાક્ષસીઓ મળી એક જમીન પર હતી, એક આકાશ માર્ગની રક્ષા, ત્રીજી લંકા રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી હતી.

આ ચોપાઈ સર્વ લોકોને સાચું માર્ગદર્શન આપે છે. જીવનનો વિકાસ સત્સંગીઓથી જ થાય છે. રાવણ આ સમજયો નહીં.

હનુમાનજીએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવણના મહેલમાં ગયા. તુલસીદાસ કહે છે કે ભવ્ય, અદ્‌ભૂત મહેલોનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. એક મહેલમાં રાવણને સુતેલો જુએ છે પરંતુ સીતાજી જોયા નહીં.

શ્રી હનુમાનજીને લંકા પ્રવેશ પહેલાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી. ધ્યેય સિદ્ધિમાં પણ મુશ્કેલીઓ આવે. (૧) પ્રથમ પર્વત 'આરામ' કરવાની વિનંતી કહી. હનુમાનજીએ રામકાર્યની સિદ્ધિ પહેલાં વિશ્રામ કેવો ? તેમ કહી તે વાત ટાળી. જો આરામ લીધો હોત તો ત્યાંથી જ વિલાસ, આળસ, શરૂ થઈ જાત.

(૨) ત્રણ રાક્ષસીઓ મળી એક જમીન પર હતી, એક આકાશ માર્ગની રક્ષા, ત્રીજી લંકા-રાજયની અધિષ્ઠાત્રી હતી. હનુમાન ત્રણેને સામનો કરી આગળ વધ્યા. શ્રી રામ સ્વામી છે, હનુમાન સેવક છે. અહીં સ્વામી અને સેવકનો સંબંધ વર્ણવાયો છે. (માસ્ટર એન્ડ સરવન્ટસ) હનુમાન આદર્શ કર્મચારી છે. કામની સિદ્ધિ કરી બતાવી.શ્રી રામે પણ તેમની પૂરી કદર કરી છે.

(૩) લંકામાં ''સીતા'' ની શોધ માટે આવ્યા છે. મહેલોમાં સીતા દેખાતાં નથી, પણ પ્રથમ દર્શન ''રાવણ''ના થાય છે. ધ્યેયથી વિચલિત થવાતું નથી. હતાશા, નિરાશા છોડી હનુમાન આગળ વધે છે. ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે અહીં સૌને તુલસીદાસજી હનુમાનના પાત્ર દ્વારા શીખ-માર્ગદર્શન આપે છે.

આગળ જાય છે. ''રામ અંકિત'' ધનુષ બાણના નિશાનીવાળું મકાન જોયું. રામભક્ત વિભિષણનો પરિચય થયો. હનુમાન આનંદિત થયા. હનુમાન જણાવે છે કે,

''સાધુ તે હોઈ, ન કારજ હાની''

(તુલસી રામાયણ સુંદર કાંડ, ચો. - ૩૪)

સજ્જન દ્વારા કાર્યની હાનિ થતી જ નથી. પણ લાભ જ થાય છે. આપણે સૌ જીવનમાં યાદ રાખીએ, વિભિષણ કહે છે કે : આ (રાક્ષસોની) લંકા નગરીમાં મારો વાસ મુશ્કેલ છે.

''જિભ દસનન્હિ, મહુ જીભ બિચારી''

(સુંદર કાંડ - ચો. ૧.૦૨)

જેમ દાંતની વચ્ચે (બત્રીસ દાંત) એક જીભ રહે છે તેમ હું રહું છું. ક્યારે કચડી નાખે તે કહેવાય નહીં ! અહીં નોંધવું રહ્યું કે જીભ એક અપશબ્દ બોલે તો બત્રીસ દાંત તૂટી જાય. જીભ ઉપર દાંતનો આધાર છે. વિભિષણ પોતે રાક્ષસ જાતિનો હોવાથી રામકૃપા થશે કે નહીં તેવો પ્રશ્ન પૂછે છે. હનુમાન જણાવે છે કે હું વાનર જ્ઞાતિનો છું. પ્રભુના સેવક ઉપર પ્રીતિ રાખે છે.

''કરહિં સદા સેવક પર પ્રીતિ''

(સુંદર કાંડ ચો. ૫, ૬)

વિભિષણે સીતાજીના દર્શન માટેની સર્વ યુક્તિઓ બતાવી. ''અશોકવાટિકા'' ના સ્થળની વિગતો જણાવી, જ્યાં સીતાજીને રાવણે રાખ્યાં છે.

હનુમાન અશોકવાટિકામાં નાનું રૂપ ધરીને વૃક્ષનાં પાંદડામાં સમાઈને બેસી જાય છે. સીતાજીની અવસ્થા, રીતભાત, રૂપ, ગુણ, પ્રભુભજન જોઈને તે સીતાજી છે તેમ જાણી લીધું. હવે મળવું કઈ રીતે તે વિચાર છે.

આવા સમયે રાવણ ત્યાં આવે છે. સીતાજીને ઘણી રીતે વશ કરવા સમજાવ્યા. સીતાજી શ્રી રામના બાણનો ખ્યાલ આપે છે અને ધુત્કારે છે. રાવણ જણાવે છે કે; એક મહિનામાં જો મારું કહ્યું નહીં માને તો તલવારથી મારી નાખીશ. (અહીં હનુમાને રાવણને જોયો.) સીતાજીની શું દશા છે તે નજરે નિહાળી, ઘણા જ દુઃખી થયા. દુઃખો આવે છે ત્યારે માણસ કે રાક્ષસો સૌ કોઈ ભાંગી પડે છે અને મૃત્યુ કે આપઘાત કરવાનો વિચાર કરે છે. સીતાજી નારી છે, રાક્ષસોની વચ્ચે છે. રામનો વિરહ છે, રાવણ હરી લાવ્યો તે પછી કોઈ સમાચાર રામના મળ્યા નથી. અહીં દુઃખોની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગયા. સીતા શરીર છોડી દઉં, હવે દુઃખ વિરહ સહી શકાતો નથી. ચિતા એક માત્ર આશરો દેખાય છે એમ વિચારે છે. ત્રિજટા-એક રાક્ષસી પણ પ્રભુભક્ત સન્નારીને ચિતા તૈયાર કરવાનું કહે છે. ત્રિજટા સીતાના ચરણોમાં પડી પોતાને ઘેર ગઈ.

આ પ્રસંગ પણ હનુમાને જાતે જોયો. શ્રી રામના સમાચાર અને યાદગીરી માટેની વીંટી ક્યારે આપવી તે વિચાર્યું. આ જ સમય બરાબર છે તેમ વિચારી, રામ કથાનું વર્ણન કરવા લાગી ગયા.

સીતાજી વિરહમાં છે, સ્વપ્ન કે ભ્રાન્તિ છે તેવું વિચારે છે બોલે છે :

સ દૃશ્યતાં મહાભાગઃ પ્રિયવાદી મમાગ્રતઃ ।

જેમણે મારા કાનોને અમૃત સમાન પ્રિય લાગનારા વચન સંભળાવ્યા તે પ્રિયભાષી મહાભાગ મારી સામે પ્રગટ થાય.

(અધ્યાત્મ રામાયણ ૫-૩-૧૮)

બુદ્ધિમત્તાં વરિષ્ઠ- શ્રી હનુમાનજી સીતાજીની સમક્ષ હાજર થવાની તક-સમય જોઈને જ બેઠા હતા. સીતાજીના વચનો સાંભળી - (મને લાગે છે કે સીતાજીની આજ્ઞાની રાહ જોઈને બેઠા હશે ?) સીતા આજ્ઞા થતાં રામ સેવક હનુમાનજી પ્રગટ થયા. સીતાજી પાસે ગયા, સીતાજીને કહે છે કે - ''હું મન, વચન કર્મથી કૃપા સાગર શ્રી રામચંદ્રજીનો દાસ છું. સીતાજી ખુશ થયાં. સીતાજી પ્રભુરામની કુશળતા પૂછે છે. રામકૃપાળુ હોવા છતાં મારી સાથે આવા નિષ્ઠુર-દયા વગરના કેમ થયા ?''

હનુમાનજી વિનયયુક્ત વચનો બોલે છે કહે છે કે ''પ્રભુ રામ, નાનાભાઈ સહિત કુશળ છે. છતાં આપનાં દુઃખે દુઃખી છે. રામચંદ્રજીનો આપના તરફનો પ્રેમ આપનાથી બમણો છે.''

રામજીનો સંદેશ સીતાજીને આપે છે. રામના શબ્દો વર્ણવે છે.

''તત્ત્વપ્રેમ કર મમ અરુ મોરા ।
જાનત પ્રિયા એક એકુ મનુ મોરા''(સું-૬)

હે, પ્રિય મારા અને તારા પ્રેમનું તત્ત્વ એક મારું મન જ જાણે છે.

હનુમાને તેમના આશીર્વાદ લીધા સાથે અશોક વાટિકાના ફળ ખાવાની અનુમતિ-આજ્ઞા પણ લીધી. (આ છે સેવક ધર્મ-રામ ભક્ત હનુમાનજીનો)

અશોકવાટિકાના વૃક્ષોનાં ફળ ખાધાં, વૃક્ષો ઉખેડી

અશોકવાટિકાના વૃક્ષોનાં ફળ ખાધાં, વૃક્ષો ઉખેડી નાખ્યાં. યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યા. આ સમાચાર લંકા નરેશ રાવણને પહોંચ્યા. સૈન્ય મોકલેલ સેનાના યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા. રાવણનો પુત્ર કુમાર અક્ષયકુમાર આવ્યો. તેને પણ મારી નાખ્યો. રાવણ વધુ ખિજાયો. બળવાન પુત્ર મેઘનાદને મોકલ્યો. યુદ્ધમાં મેઘનાદે હનુમાનજી મુર્છિત અવસ્થામાં હોઈ, નાગપાશથી બાંધી દીધા. હનુમાનજીને રાવણની સભામાં લાવ્યા. રાવણ તેની વિગતો પૂછતાં જણાવે છે કે ''હું શ્રી રામનો દૂત છું. ભૂખ લાગવાથી વાટિકામાંથી ફળ ખાધાં.

નાખ્યાં. યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યા. આ સમાચાર લંકા નરેશ રાવણને પહોંચ્યા. સૈન્ય મોકલેલ સેનાના યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા. રાવણનો પુત્ર કુમાર અક્ષયકુમાર આવ્યો. તેને પણ મારી નાખ્યો. રાવણ વધુ ખિજાયો. બળવાન પુત્ર મેઘનાદને મોકલ્યો. યુદ્ધમાં મેઘનાદે હનુમાનજી મુર્છિત અવસ્થામાં હોઈ, નાગપાશથી બાંધી દીધા. હનુમાનજીને રાવણની સભામાં લાવ્યા. રાવણ તેની વિગતો પૂછતાં જણાવે છે કે ''હું શ્રી રામનો દૂત છું. ભૂખ લાગવાથી વાટિકામાંથી ફળ ખાધાં. હું પ્રભુ કાર્ય કરવા આવ્યો હોઈ, મને લાજ કે શરમ નથી હે રાવણ, ''તું અભિમાન છોડી, સીતાજીને પાછાં સોંપી દે'' રાવણનું અપમાન થતાં રાક્ષસોને હનુમાનને મારી નાખવા આજ્ઞા કરી. આવા સમયે રાવણનો નાનો ભાઈ વિભિષણ સભામાં આવ્યો અને હનુમાનને બીજી કોઈ શિક્ષા કરવા બતાવ્યું. રાવણને હનુમાનજીના અંગભંગ કરવા જણાવ્યું. તેમના પુંછડા ઉપર તેલ, તેલવાળું કપડું બાંધી અગ્નિ લગાડવા કહ્યું.''

અશોકવાટિકાના વૃક્ષોનાં ફળ ખાધાં, વૃક્ષો ઉખેડી નાખ્યાં. યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યા. આ સમાચાર લંકા નરેશ રાવણને પહોંચ્યા. સૈન્ય મોકલેલ સેનાના યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા. રાવણનો પુત્ર કુમાર અક્ષયકુમાર આવ્યો. તેને પણ મારી નાખ્યો. રાવણ વધુ ખિજાયો. બળવાન પુત્ર મેઘનાદને મોકલ્યો. યુદ્ધમાં મેઘનાદે હનુમાનજી મુર્છિત અવસ્થામાં હોઈ, નાગપાશથી બાંધી દીધા. હનુમાનજીને રાવણની સભામાં લાવ્યા.

હનુમાનજીને ગમતું હતું તે જ થયું. હનુમાનજીએ દોડીને સમગ્ર લંકા સળગાવી. વિભિષણનું ઘર બચી ગયું. નગરવાસી રાક્ષસો બૂમાબૂમ કરવા લાગ્યા. સર્વત્ર હાહાકાર વર્તાઈ ગયો. હનુમાનજી સમુદ્રમાં કુદી પડ્યા. અગ્નિ શાન્ત થયો.

હનુમાનજી સીતાજી પાસે આવી વિદાય માગે છે. હનુમાન કહે છે કે આપ મને કોઈ ચિન્હરૂપનિશાની આપો.

''ચુડામની ઉતારી તબ દયઉ,
હરષ સમેત પવન સુત લયઉ.''
(સુંદરકાંડ ચોપાઈ ૧-૨)

સીતાજી પોતાની વ્યથા જણાવે છે અને હનુમાન સાથે સંદેશો મોકલે છે :-

માસ દિવસ મહંુ નાથુ ન આવા
તૌ પુનિ મોહિ જીઅત નહીં પાવા
(સુંદરકાંડ)

જો એક મહિનામાં નાથ, નહીં આવો તો મને જીવતી નહિ પામો'' હનુમાન સીતાજીને સાંત્વના આપી વંદન કરી શ્રી રામ પાસે જવા નીકળ્યા.

હનુમાનજીને જોતાં સૌ વાનરો ખુશ થયા. મધુવનમાં મધ અને ફળ ખાધાં.

સમસ્ત વાનરો હનુમાનજી સાથે કિષ્કિન્ધા પહોંચ્યા. સુગ્રીવ આવ્યા. બધા શ્રી રામ પાસે આવ્યા. જાબંવાને હનુમાનજીના કાર્યને બિરદાવ્યું. હનુમાનજીએ શ્રીરામના ચરણોમાં વંદન કર્યાં.

સર્વ સમાચાર આપી સીતાજીએ આપેલ ''ચુડામણી'' રામને આપી. સર્વ સમાચાર સાંભળી શ્રી રામ ઘણા ખુશ થયા.

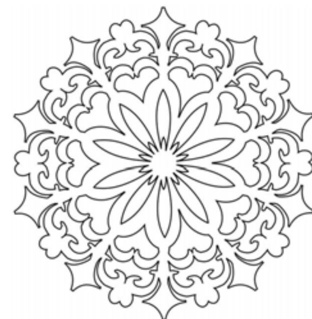
રામે હનુમાનને હ્રદય સરસા ચાંપ્યા.

દોહા :

સુનિ પ્રભુ બચની બિલોકી, મુખ ગાત હર્ષિ હનુમંત
ચરન પરે કે પ્રેમાકુલ, ત્રાહિ ત્રાહિ ભગવંત.
(સુંદરકાંડ - દોહા- ૩૨)

પ્રભુનાં વચનો સાંભળી હનુમાનજી હર્ષિત થયા અને બોલ્યા, ''હે ભગવાન, રક્ષા કરો, રક્ષા કરો.'' એમ બોલતાં ચરણોમાં પડ્યા. હનુમાન કહે છે, હે રામજી! આ બધો પ્રતાપ તમારો છે. હનુમાને શ્રી રામ પાસે તેમની અત્યંત સુખ આપનારી ભક્તિ માગી. રામે આપી. હનુમાનજીએ સેવકની પૂરી ફરજ બજાવી. શ્રી રામે સ્વામી તરીકેની ફરજ બજાવી. સૌને ફરજ (ડ્યુટી) બજાવવા સંકેત કર્યો છે.

પ્લોટ નં. ૪૩૬-બી-૨, ગીતાંજલી પાર્ક,
સેક્ટર-૮-બી, ગાંધીનગર
મો. ૯૪૨૭૬૦૦૩૧૬

મૌર્યકાળનું ઘાતક શસ્ત્ર : વિષકન્યાઓ

– ડૉ. ટીના દોશી

'એનું એટલું બધું અવર્ણનીય રૂપ હતું કે નવાઈ પામી જવાય. જો સ્ત્રી હોય તો એ આ પૃથ્વીની ન હોય. કોઈ આકાશમાંથી એ ઊતરી આવી હોય તો આ રૂપ હોઈ શકે. એ રૂપનારીના ચહેરા ઉપર એટલી બધી મોહક રમણીયતા છવાઈ ગઈ હતી કે માણસની એક વખત ત્યાં ગયેલી દૃષ્ટિ, પછી પાછી જ ન ફરી શકે. એ દૃષ્ટિ મોકલનારું મન મૂર્છામાં પડી ગયું હોય તેમ માણસની દૃષ્ટિ ગઈ તે ગઈ. એ ગઈ તે પાછી વળી શકે જ નહીં. એટલી બધી અવશતા એ રૂપ જોતાં વ્યાપી જાય. એ સ્ત્રીના રમણીય લાલિત્યમાં બીજી એક નવીન વસ્તુ હતી તે એની કાંતિ. એનું રૂપલાલિત્ય પણ ગૌણ થઈ જાય- એવી એના ચહેરાની કાંતિ હતી. જાણે એ કાંતિ, પ્રકાશમાં ઝબકાર મારતી જણાતી હતી. સેંકડો વિષધરોની તેજસ્વી, નીલી, ભયંકર પ્રકાશિત આંખો, જાણે ત્યાં બેઠી હોય તેમ એના ચહેરામાંથી કાંતિ, કાંતિ, કાંતિ ઝબકારા મારતી આવી રહી હતી. તેજ લખલખી રહ્યું હતું !'

આ નિરૂપણ કોઈ સૌંદર્ય સમ્રાજ્ઞીનું નથી. આ તો વિષકન્યાનું વર્ણન છે. આ પ્રકારની વિષકન્યાનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ મૌર્યકાળમાં થયો છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં વિષકન્યાનો પ્રયોગ થયાનો ઉલ્લેખ છે. વિષકન્યા એટલે વિષરૂપા કે વિષમયી કન્યા. મહાકવિ વિશાખદત્તે રચેલા 'મુદ્રારાક્ષસમ્'ની ટિપ્પણીમાં ડો. વિજય પંડ્યાએ નોંધ્યું છે કે, સુંદર કન્યાને થોડું થોડું વિષ આપવામાં આવતું.

ના... આ નિરૂપણ કોઈ સૌંદર્ય સમ્રાજ્ઞીનું નથી. આ તો વિષકન્યાનું વર્ણન છે. આ પ્રકારની વિષકન્યાનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ મૌર્યકાળમાં થયો છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં વિષકન્યાનો પ્રયોગ થયાનો ઉલ્લેખ છે. વિષકન્યા એટલે વિષરૂપા કે વિષમયી કન્યા. મહાકવિ વિશાખદત્તે રચેલા 'મુદ્રારાક્ષસમ્'ની ટિપ્પણીમાં ડૉ. વિજય પંડ્યાએ નોંધ્યું છે કે, સુંદર કન્યાને થોડું થોડું વિષ આપવામાં આવતું જેથી તેની સાથે શારીરિક સંપર્ક કરનારને ઘાતક નીવડે. આવી કન્યા તે વિષકન્યા.

આ પ્રકારની વિષકન્યાનો ઉછેર જેવી તેવી વસ્તુ ન હતી. વિષકન્યા કાંઈ બેચાર દિવસમાં તૈયાર થતી ન હતી. એને તૈયાર કરતાં તો વર્ષોનાં વર્ષો વીતી જતાં. વિષકન્યા તૈયાર કરવાની એ પ્રક્રિયા અંગે 'મહાઅમાત્ય ચાણક્ય'માં મૌર્યકાળનો અધિકૃત ઈતિહાસ લખનાર ધૂમકેતુએ નોંધ્યું છે કે, 'જન્મથી જ જયારે માતાના દૂધ સાથે અતિશય અલ્પ પ્રમાણમાં ભયંકર શૌકિલકેય ઝેર-સોમલનું પાન કરવામાં આવે, ત્યારે વિષકન્યાઓ તૈયાર થતી. વય સાથે એ પ્રમાણ વધતું જતું. બરાબર તૈયાર કરવા માટે એને વિષધરના કાતિલ ઝેરની પણ દોસ્તી કરવી પડતી. અમૃત સાગર સમા એના મોહક સ્મિતમાં ઝેરબિંદુ ત્યાંથી આવતાં હળાહળ ઝેરમાંથી ઊભી થયેલી વિષકન્યા એ વર્ષોની મહેનતનો પરિપાક હતો.'

આ વર્ષો દરમિયાન વિષકન્યાને તાલીમ આપવા જે સામગ્રીનો ઉપયોગ થતો તેમાં ઝેરી પુષ્પોની હવાનો સમાવેશ પણ થતો. તે અંગે 'ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય'માં ધૂમકેતુએ આ શબ્દો ટાંક્યા છે. :

'રંગરંગીન પણ કાળા ભમ્મર ધતુરાના મહા ઝેરી પુષ્પોની હવા, ઘણી વખત વિષકન્યાને આપવામાં આવતી. ને એનું વિષ-આશુ તત્કાળ અસર કરનારું થઈ જતું. વિષકન્યાને નિત્ય નિત્ય અપાતી આવી પુષ્પોની મત્ત સુગંધ ભરી ઝેરી હવા, એ એના શબ્દોની હવાને પણ એ જ સુગંધી, અને એ જ ઝેર આપી દેતી! એવી સુંદરી બોલે તો એ શબ્દો જાણે સુગંધ સુગંધ ભર્યા આવે. પણ એ શબ્દો એટલી ઝેરી હવા ફેલાવે કે દૃષ્ટિવિષ નાગિણી માફક, એવી વિષકન્યા શબ્દવિષ બની રહે. શબ્દ બોલે, ને ઝેરી હવા વહે. એ શબ્દ લાગે અત્યંત મધુર. પોતાની અનોખી મધુરતા ભરીને કંઠમાંથી આવે, ને જાણે શરીરને સ્પર્શીને એને નિદ્રા હીંચોળે હીંચોળે. શું એ શબ્દની અમૃતકુંભ સમી મીઠાશ હોય ? સાંભળનાર એ શબ્દ-સ્વર ફરી ફરીને સાંભળવા ઈચ્છે. પણ હસતી, રમાડતી, સ્મિત કરતી, કેવળ મધુર શબ્દોના વિષથી જ એવી વિષાંગના, મૃત્યુ ઊભું કરી દે !'

એક એવી જ વિષકન્યા મહાઅમાત્ય ચાણક્યે જોઈ. તાલીમની તમામ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ ચૂકેલી એ વિષકન્યાને, ધૂમકેતુએ, ચાણક્યની નજરે, આ શબ્દોમાં

આલેખી છે.

એ સ્ત્રી પોતાની હથેળીમાં એક નીલો મણિ ધારી રહી હતી. એને એ જોઈ રહી હતી. એની હથેળીમાં મણિ ઉપર દીપકનો પ્રકાશ પડતો હતો. એક અજબ દૃશ્ય ખડું થતું હતું. આચાર્ય એ જોઈ રહ્યા. એ નીલમણિમાંથી આછો સુંદર નીલો તેજપ્રવાહ એની હથેળીમાં વહી રહેલો જણાતો હતો ! નંગ ઘણું અમૂલ્ય જણાયું. એની શોભા ખરેખર અવર્ણનીય હતી. એમ જ લાગે કે પ્રકાશનું એક નાનું સુંદર ઝરણું, જાણે એ રૂપભરી હથેળીમાં થઈને વહી રહ્યું છે પણ કોણ જાણે કેમ, આચાર્યને એ નીલા તેજમાં નીલા ઝેરનો પ્રવાહ જાણે વહી રહેલો જણાતો હતો ! જેમ પેલા નીલમાંથી નીલો આકર્ષક પણ ભયંકર જણાતો તેજપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો, બરાબર એવો જ પ્રવાહ, એના ચહેરામાંથી નીકળી રહેલો લાગે ! ઘડીભર તો એમ જ થાય કે જાણે, એ સ્ત્રીને દેહ નથી. કેવળ એના દેહનું નીલું કાચ સુંદર તેજ વહી રહ્યું છે, ને એ તેજમાંથી જ એની રૂપભરી દેહ પ્રગટી છે!'

જેવો દેહ એવું ઝેરીલું સ્મિત પણ હતું એ વિષકન્યાનુ. એ સ્મિતમાં એવી કાતિલ, ભયંકર, મોહક આકર્ષતા હતી, કે એના પ્રમાણમાં એની બીજી બધી મોહિની, જાણે કાંઈ હિસાબની જ રહેતી ન હતી. એ સ્મિત અનોખું જ હતું. એ સ્મિતમાં એક ખૂબી હતી. એ સ્થિર હતું. જાણે કે એ મનતરંગમાંથી જન્મ્યું ન હોય - પણ આ સ્ત્રીની સાથે જન્મ્યું હોય ! એ સ્મિત લઈને જ એ આ પૃથ્વી ઉપર આવી હોય, એટલું બધું એ ત્યાં સ્થિર, આકર્ષક, મોહક રીતે બેઠું હતું. અને એ મીઠા, મોહક, મૌનભર્યા મધુર સ્મિતમાં, એ બે જરાક જ રમ્ય વળાંક લેતાં એના ઓષ્ઠમાં- હજારો વિષધરોનું કાતિલ ઝેર બેઠું હતું. પણ જોનારને તો લાગે કે એક અમૃતબિંદુ પ્રગટેલું છે, પણ એવું અમૃતબિંદુ હતું કે એમાં હલાહલના મહાસાગરો સમાઈ ગયા હતા. એનું એ સ્થિર થઈ ગયેલું સ્મિત સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે, કોઈ સ્ત્રીનું સ્મિત નથી. ભયંકર નાગણીઓના કાળકૂટ ઝેરમાંથી એણે મંથન કરી કરીને આ સ્મિત મેળવ્યું હોય, તો જ એ એવું હોય !

આ વિષકન્યાને વૈશાલી નગરીના પંડિત આર્યમિશ્રે મગધના મહામંત્રી શકરાલના કહેવાથી તૈયાર કરી હતી. વિષકન્યાનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરીને, મગધપતિ નંદરાજને હણવા માટે. આ યોજના પાર પાડવા માટે એક ઉત્સવની આડમાં, વિષકન્યાને વૈશાલીની નર્તિકાના રૂપમાં મગધ લવાઈ. પણ યોજના અમલમાં મૂકી શકાય એ પહેલાં, નંદરાજને અત્યંત વફાદાર એવો મગધનો મંત્રી રાક્ષસ વિષકન્યા વિશે જાણી ગયો. અને અનાયાસ જ વિષકન્યા રાક્ષસની સામે આવીને ઊભી રહી ગઈ. એ વખતે એનો અવાજ સાંભળીને રાક્ષસે કેવી અનુભૂતિ કરી તેનું વર્ણન ધૂમકેતુએ આ શબ્દોમાં કર્યું છે :

રાક્ષસ અમાત્ય એના અક્ષરે અક્ષરમાંથી ઊઠતા, અવશ બનાવી દે તેવા સ્વરભારને સાંભળી રહ્યો. એ ત્યાં ઊભી હતી. સીધા પાતળા સોટાની જેમ, કોઈ તેજસ્વી ડંખીલી નાગિણી જાણે પૂંછડીથી સામે આવીને સીધી ઊભી રહી ગઈ હોય એવી એ જણાતી હતી. એની આસપાસની હવામાં પણ જાણે માણસને ખેંચી લેવાની શક્તિ હોય તેમ હવાના કણકણમાંથી પણ એના વિલાસભર્યા અવાજભારનો હજી પડઘો ઊઠતો હતો. એ નારીના મોંમાંથી આવતો શબ્દેશબ્દ, એટલો મોહક બનીને આવી રહ્યો હતો, એના અક્ષરે અક્ષરમાં વહેંચાતો સ્વરભાર એટલો આકર્ષક હતો કે જાણે એ એટલે દૂર ઊભી ઊભી માત્ર શબ્દો વડે, માણસને પ્રેમમાં દીવાનો બનાવી દે, તેવો પ્યાલો આપી દેવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. એ ખરેખર મોહિની હતી અને એથી પણ કાંઈક વધુ હતી. એના શબ્દો એટલા બધા કોમળ બનીને આવી રહ્યા હતા કે, જાણે રાક્ષસના અંગેઅંગને નારીદેહનો સ્પર્શ આપતાં હોય તેમ સ્પર્શીને ચાલ્યા ગયા ! શબ્દો સ્પર્શ કરી રહ્યા હતા ! રાક્ષસને ભ્રમ થયો કે એટલે દૂરથી પણ આ નારી પોતાને આલિંગી શકે છે કે શું ?

આ સ્ત્રી, વિષકન્યા નામનું ભયંકર શસ્ત્ર હતી એ રાક્ષસને સમજાઈ ગયું. રાક્ષસે એ વિષકન્યાને બંધનાગારમાં ધકેલી દીધી. અને એ જ વિષકન્યા થકી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને હણવાનું કાવતરું કર્યું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગે યોજાયેલા ઉત્સવની ઓથ લઈને રાક્ષસે પોતાની યોજના અમલમાં મૂકી. એ યોજના અનુસાર વૈશાલીની વિખ્યાત

આ સ્ત્રી, વિષકન્યા નામનું ભયંકર શસ્ત્ર હતી એ રાક્ષસને સમજાઈ ગયું. રાક્ષસે એ વિષકન્યાને બંધનાગારમાં ધકેલી દીધી. અને એ જ વિષકન્યા થકી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને હણવાનું કાવતરું કર્યું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગે યોજાયેલા ઉત્સવની ઓથ લઈને રાક્ષસે પોતાની યોજના અમલમાં મૂકી. એ યોજના અનુસાર વૈશાલીની વિખ્યાત નર્તિકા આંદોલિકાના રૂપમાં એક સોનેરી શિબિકામાં આવી પહોંચી

નર્તિકા આંદોલિકાના રૂપમાં એક સોનેરી શિબિકામાં આવી પહોંચી. તેને લઈને આવેલાઓએ કહ્યું : ‘નર્તિકા આંદોલિકા શિબિકામાંથી નીચે નહીં ઊતરે. કારણ કે એમની એક પ્રતિજ્ઞા છે. એ પ્રતિજ્ઞા એમની પણ નથી. એમને તો એ પ્રતિજ્ઞા સપ્તવંશવારસાથી મળતી આવી છે. એમના નૃત્યવંશનો એક કુલાચાર છે. એ નૃત્ય પહેલું હંમેશાં મુખ્ય પ્રધાન પુરુષને બતાવે છે. ત્યાર પછી જ એ રાજસભા-પ્રવેશ કરે. આ એમનો કુલાચાર છે. એટલે એમનું પહેલું નૃત્ય મહારાજ જોઈ શકશે. પછી સભાજનો.!’

રાક્ષસની યોજના પ્રમાણે જ ષડયંત્ર આગળ વધી રહ્યું હતું. પ્રતિજ્ઞાના નામે આંદોલિકાને ચંદ્રગુપ્તના મહાલયમાં લઈ જવામાં આવી. તેના અવગુંઠનમાંથી પણ એનું અદ્‌ભુત મનોહારી રૂપ છાનું રહેતું ન હતું. એના ચરણ જ્યાં પડતાં હતા, ત્યાં પૃથ્વી રૂપાળી બની જતી હતી. એને જોતાવેંત ચાણક્ય ઓળખી ગયો કે આ તો પેલી ભયંકર વિષકન્યા છે !

ચાણક્યને પળવારમાં ખ્યાલ આવી ગયો કે આ તો રાક્ષસ મંત્રીનું જ કાવતરું. જરૂર એણે ચંદ્રગુપ્તને હણવા માટે આ વિષકન્યા મોકલી છે ! ચાણક્યે રાક્ષસની ચાલ ઊંધી વાળી દીધી. ચંદ્રગુપ્તને મહેલમાંથી બહાર મોકલી દીધો અને એના ખંડમાં પર્વતક મલયકેતુને ગોઠવી દીધો. આ અદલબદલથી અજાણ એવી વિષકન્યા ચંદ્રગુપ્તના ખંડમાં મલયકેતુ સમક્ષ આવીને ઊભી.

ચાણક્યને પળવારમાં ખ્યાલ આવી ગયો કે આ તો રાક્ષસ મંત્રીનું જ કાવતરું. જરૂર એણે ચંદ્રગુપ્તને હણવા માટે આ વિષકન્યા મોકલી છે ! ચાણક્યે રાક્ષસની ચાલ ઊંધી વાળી દીધી. ચંદ્રગુપ્તને મહેલમાંથી બહાર મોકલી દીધો અને એના ખંડમાં પર્વતક મલયકેતુને ગોઠવી દીધો. આ અદલબદલથી અજાણ એવી વિષકન્યા ચંદ્રગુપ્તના ખંડમાં મલયકેતુ સમક્ષ આવીને ઊભી

એનું એટલું તો કાતિલ રૂપ ત્યાં રેલાઈ રહ્યું હતું કે, મલયકેતુ પોતે જે જુએ છે તે સત્ય છે કે ભ્રમણા છે, એ કાંઈ જાણે સમજી જ ન શક્તો હોય તેમ, કેવળ એના તરફ જોઈ જ રહ્યો હતો ! જાણે ત્યાં ચારે તરફ એનું રૂપ અને રૂપ ઢોળાઈ રહ્યું હોય તેમ, આખો પ્રધાનખંડ એમાં નાહી રહ્યો હતો. અને મલયકેતુ અવશપણે એમાં તણાતો હતો.

સેંકડો દીપકો ત્યાં જલી રહ્યા હતા. પણ એ બધા દીપકો આ નારીના રૂપરાશિ પાસે ઝાંખા પડી જતા હતા. એની આંખમાંથી વીજળીનો પ્રવાહ વહેતો હતો. એના અંગઅંગમાંથી લાવણ્યની સરિતા જાણે ચાલી રહી હતી. કોઈ એને કોઈ વાતની ના ન પાડી શકે, એટલું બધું આકર્ષણ એની આંખમાં બેઠું હતું. ચારે તરફના કૃત્રિમ રચાયેલા સુંદર જળપ્રવાહો, રંગપ્રવાહો , હંસયુગલ, તેમના સુંદર કલરવો-પ્રધાનખંડની તમામે તમામ રમણીયતા આ એક નારી આંહી ઊભી રહેતાં, જાણે અર્થહીન બની જતાં હતાં.

મહારાજ મલયકેતુ હજી પણ સમજ્યા ન હતા કે આ નારી છે, અપ્સરા છે કે સ્વર્ગની કોઈ અંગના છે કે શું? ભયંકર, મોહક, આકર્ષક, એક સ્મિત વેરતી આંદોલિકા ત્યાં ઊભી હતી. તે બે પગલાં સામે ચાલી અને તરત એના ચરણમાંનાં નુપૂરની સોનેરી કિંકિણીઓ નૃત્ય કરી રહી.

અને બીજે દિવસે સમાચાર પ્રસરી ગયા કે રાક્ષસ મંત્રીએ પર્વતરાજ મલયકેતુને વિષકન્યા દ્વારા હણી નાંખ્યો. વિશાખદત્તે પણ મુદ્રારાક્ષસમ્‌માં રાક્ષસે પર્વતક મલયકેતુને વિષકન્યાથી હણ્યાનું નોંધ્યું છે. જોકે રાક્ષસ એ બાબતનો સતત ઈનકાર કરતો રહ્યો, પણ પોતે ચંદ્રગુપ્તના મૃત્યુ માટે વિષકન્યા તૈયાર કરી હોવાનું એ કહી શકે એમ નહોતો. એ વિષકન્યા અંગે ‘પ્રાચીન ભારતમાં ગુપ્તચર સેવાઓ’માં ડૉ. સત્યદેવ ત્રિવેદીએ નોંધ્યું છે કે, ‘મુદ્રાક્ષસમ્ નાટકની વિષકન્યા પ્રાણઘાતક પ્રબળ વિષનું નિયમિત નિરંતર સેવન કરીને તૈયાર થયેલી વિષકન્યા હતી. વિશાખદત્તના નિરૂપણ પ્રમાણે આવી વિષકન્યા ઘાતક નાગની જેમ એક જ વાર વિષની અસર કરી શકે. એકવાર એ વિષ પ્રથમ વારના આલિંગનમાં વપરાઈ જાય પછી તેની ભયંકરતા રહેતી નથી. ’

એટલે જ, આ એક જ પ્રકારની વિષકન્યા ઉપલબ્ધ હોવાનું દુઃખ વ્યક્ત કરતાં નંદરાજના અમાત્ય રાક્ષસે કહેલું કે, ‘હંમેશાં આમ જ બને છે. ભાગ્ય સદૈવ ક્રૂર ચંદ્રગુપ્તને જ ફળે છે. તેથી નિશ્ચિત રીતે હત્યા કરવા હું વિષકન્યા મોકલું છું અને તે હથિયાર તેના એક હરીફની હત્યા કરવા માટે વપરાય છે. જે અડધું સામ્રાજ્ય પડાવી લેવા સમર્થ થયો હતો. મારાં બધાં જ શસ્ત્રો, વિષ કે વ્યૂહો બધું ચંદ્રગુપ્ત સામે નિષ્ફળ જાય છે અને મારા મિત્રો તથા સેવકો સામે જ તેનો ઉપયોગ થાય છે જેથી હું ગમે તે ષડયંત્રણા કરું તેનાથી તેને અણધાર્યો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. જે વિષકન્યા દ્વારા હું ચંદ્રગુપ્તની હત્યા કરવા

ઈચ્છતો હતો તેણે પર્વતેશ્વર મલયકેતુની હત્યા કરી, કારણ ચાણક્ય તેના પ્રાણ લેવા તરસ્યો હતો.'

ચાણક્યની એ રાજનીતિ હતી. જે વિષકન્યાથી રાક્ષસ ચંદ્રગુપ્તને હણવા માગતો હતો, તે જ વિષકન્યાથી ચાણક્યે મલયકેતુ નામનો કાંટો દૂર કર્યો. ચાણક્ય આ કાર્ય એટલા માટે કરી શક્યો કે એ પોતે વિષકન્યા અંગે ખાસ્સું જ્ઞાન ધરાવતો. એ વિષકન્યાના વિષને કઈ રીતે નષ્ટ કરવું એની રીત પણ જાણતો. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં એ અંગે જણાવે છે કે, 'શ્લેષ્માન્તક-માલકાંકણી-ઘોડાવજ, કપિત્થ, દંતી-નેપાળો, દંતશઠ-લાંબા લીંબુ, ગોબી, શિરીષ-સરસડો, કાળી પાટલ, બલા, સ્યોનાક, પુનર્નવા, મદિરા અને વાયવરણ વૃક્ષની ત્વચા લઈને આ સર્વનો કાઢો-ઉકાળો બનાવવો. ત્યારબાદ ચંદન અને શિયાળવીનું રક્ત મેળવીને તેનાથી તેજન ઉદક બનાવી લેવું.

આ ઉપાય માત્ર એવી વિષકન્યાઓ માટે કારગત નીવડતો જેના ગુપ્ત અંગમાં વિષ લગાડ્યું હોય. વિષની અસર નષ્ટ થવાથી તે વિષકન્યા નામનું શસ્ત્ર નકામું થઈ જતું. પરંતુ વિષકન્યાઓ અન્ય પ્રકારની પણ હતી. આ બીજા પ્રકારની વિષકન્યા ગુપ્તચર તરીકે કામ કરતી. તે જુદી જુદી રીતે વિષનો પ્રયોગ કરીને શત્રુ રાજાને તથા તેના સૈન્યને મોતને ઘાટ ઉતારતી. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં કહે છે કે, 'સામાન્ય લોકો માટે પ્રતિબંધિત હોય તેવા સ્થાનમાં સૂતેલા શત્રુ રાજા પર ગુપ્તચર સ્ત્રીઓએ સર્પ, વિષ તથા ઝેરી ધુમાડાનો ગુપ્ત રીતે પ્રયોગ કરીને તેને મારી નાખવો.'

બીજા પ્રકારની વિષકન્યા ગુપ્તચર તરીકે કામ કરતી. તે જુદી જુદી રીતે વિષનો પ્રયોગ કરીને શત્રુ રાજાને તથા તેના સૈન્યને મોતને ઘાટ ઉતારતી. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં કહે છે કે, 'સામાન્ય લોકો માટે પ્રતિબંધિત હોય તેવા સ્થાનમાં સૂતેલા શત્રુ રાજા પર ગુપ્તચર સ્ત્રીઓએ સર્પ, વિષ તથા ઝેરી ધુમાડાનો ગુપ્ત રીતે પ્રયોગ કરીને તેને મારી નાખવો'

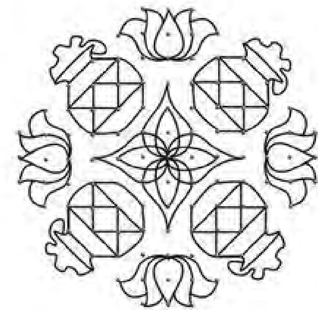
શત્રુ રાજાની જેમ જ તેના સૈન્યનો ખાત્મો બોલાવવા માટે પણ વિષપ્રયોગ કરવાનું સૂચન અર્થશાસ્ત્રમાં કરાયું છે. એ વિશે કૌટિલ્ય કહે છે કે, 'ગુપ્તચર સ્ત્રીઓ તથા બાળકોએ, મદિરા, દૂધ, દહીં, ઘી, તેલ અને અન્ય સામગ્રી તેના વેચનારાઓ પાસેથી પોતાનાં ઝેરથી લેપાયેલાં પાત્રોમાં લઈ લેવી. પછી તે તે સામગ્રીના ભાવ ઘટાડવાની અને ઓછા ભાવે જ તે વસ્તુઓ વેચાતી આપવા માટે વેપારીઓ પાસે માંગણી કરવી. વેપારીઓ કિંમત ઘટાડવાનો ઈનકાર કરે ત્યારે નારાજ થવાનો દેખાવ કરીને તે સ્ત્રીઓ અને બાળકોએ પોતાનાં પાત્રોમાં લીધેલા પદાર્થો તે વેપારીઓનાં પાત્રોમાં પાછા ઠાલવી દેવા. આથી તે વેપારીઓની સામગ્રી વિષયુક્ત થઈ જશે. શત્રુના સૈનિકો તે પદાર્થો વેપારીઓ પાસેથી ખરીદીને ખાશે ત્યારે તેઓ મરણ પામશે.'

આ પ્રકારની જુદી જુદી કાર્યપદ્ધતિનો આધાર લઈને ડૉ. સત્યદેવ ત્રિવેદીએ વિષકન્યાને ચાર ભાગમાં વિભાજિત કરી છે, જે આ પ્રમાણે છે :

એક એવી સુંદરી, જેનું શરીર ધીરે ધીરે ખવડાવવામાં આવેલા વિષની માત્રાથી પૂરેપૂરી રીતે રોમે રોમ વિષમય થઈ ગયેલું હોય અને જે તેની સાથે સંપર્કમાં આવનાર કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપર પોતાના વિષનો પ્રભાવ પાડવા સમર્થ હોય, એક એવી સ્ત્રી જે છદ્મવેશથી કોઈપણ વ્યક્તિનું હૃદય જીતી શકે અને પછી તેના ભોજન અથવા પીણામાં વિષ ભેળવી શકે, એવી કન્યા જે એક કે બીજી રીતે એટલી હદે વિષમય થઈ ગઈ હોય અથવા એવી ઘાતક બીમારીથી પીડાતી હોય કે જે કોઈ તેની સાથે સંપર્કમાં આવે તેના પ્રત્યે આ વિષ અથવા તેના ઘાતક રોગનું સંવાહન કરી શકે અને અંતે એવી વિષકન્યા જેનો જન્મ અશુભ ગ્રહોની કુંડળીમાં થયો હોય તથા તેની સાથે સંપર્ક કરનાર પુરુષનું તરત મૃત્યુ થાય.

અહીં સુધી વાંચ્યા, સાંભળ્યા પછી એટલું જરૂર કહી શકાય કે, વિષકન્યાનાં રૂપ અને પ્રકાર ભલે અનેક હોય, તેનો સંગ કરનારનો અંત તો નિશ્ચિતપણે એક જ હતો : મૃત્યુ !

૧૦૩, નેહદીપ એવન્યુ, પ્રિયદર્શિની ટાવર પાસે
જજીસ બંગલો, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫
મો. ૦૯૮૯૮૦૭૦૨૦૫

"ઓ માજી રે..."
ભૌમિકકુમાર ડી. પગી

“શોભે શેત્રુંજય ન્યારો”
જિજ્ઞેશ ઠાકર

“મલકનો માર્ગ મઝાનો”
રાજેન્દ્ર ભાવસાર

“હું અને મારી સખી”

દામોદર ગજ્જર

નવલિકા સંપુટ

ભગવતીકુમાર શર્મા
મહંમદ માંકડ
ડૉ. દિનકર જોષી
વર્ષા અડાલજા
મોહનલાલ પટેલ
ઊજમશી પરમાર
કેશુભાઈ દેસાઈ
ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા
રમેશ ર. દવે
ઉત્પલ ભાયાણી
રાઘવજી માધડ
નસીર ઈસમાઈલી ‘ઝુબિન’
સુમન્ત રાવલ
રમેશ ત્રિવેદી
ભી. ન. વણકર

નીતિન ત્રિવેદી
નટવર પટેલ
દશરથ પરમાર
અલતાફ પટેલ
અતુલકુમાર વ્યાસ
નટવર ગોહેલ
નિલમ દોશી
અવિનાશ પરીખ
માવજી મહેશ્વરી
ડૉ. સુરમ્યા જોષી
ડૉ. સ્વાતિબહેન નાયક
રેખાબા સરવૈયા
દર્શના ભગલાણી
સંજય થોરાત
કુંતલ નિમાવત

“પ્રણય”
ધનરાજ કોઠારી

શંખધ્વનિ

- ભગવતીકુમાર શર્મા

ચૈતન્યરાયે હળવેકથી ચાદર ઊંચે ખસેડી અને કરુણાબહેનના ચહેરા પર ઓઢાડવા જતાં પહેલાં અટકી ગયા. તેમણે પોતાની વૃદ્ધ ઝાંખી આંખોથી કરુણાબહેનના ચહેરા પર અપલક દૃષ્ટિ કરી. છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી તેઓ આ ચહેરો જોતા આવ્યા હતા. અડધી સદી પહેલાં તેમણે એક રાતે કરુણાબહેનના કપાળ પરની જરીભરત ભરેલી સાડી ઊંચી કરી તેમનું મુખ પહેલીવાર ધારી-ધારીને જોયું હતું. કપાળ પર સફેદ ટીપકીઓની પિયળ, મોટો લાલ ચાંદલો, હોઠ સુધી ઝૂલતી નાકની વાળી અને લજ્જાના ભારથી ઝૂકી ગયેલી આંખો... આટલે વર્ષેય ચૈતન્યરાયના મનમાં એ મુખાકૃતિ ખાસ્સી અંકિત થયેલી હતી, તે આ ક્ષણે તેમની સ્મૃતિમાં ઊપસી આવી. ફરક તો ઘણો પડી ગયો હતો. ચહેરાની ઊજળી આભા લગભગ જેમની તેમ હતી. ચાંદલો પણ ખાસ ચહેરાયો નહોતો. વૃદ્ધ ગાલોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. વર્ષો પહેલાં જ પાંપણો લજ્જાના ભારથી ઝૂકી ગઈ હતી તેના પર આજે મૃત્યુનો બોજ ઊતરી આવ્યો હતો. ચૈતન્યરાયના કંઠમાં ધીમું ધ્રુસકું ધસી આવ્યું. વય અને અનુભવે પ્રેરેલી ધૃતિને આધારે તેને રોક્યું, પણ આંખો તો ભીની થઈ જ ગઈ. આટલાં વર્ષોનો સહવાસ છેવટે થોડીક જ મિનિટોમાં છૂટી ગયો ! એ રોકી શકાય એવી ક્ષણ નહોતી. વર્ષોથી તેનો પગરવ સંભળાતો હતો અને નજીક આવતો જતો હતો. શક્ય છે કે, કરુણાબહેનને એ ભણકારા સંભળાયા કે ન સંભળાયા હોય. ચૈતન્યરાયને બરાબર ખ્યાલ હતો કે, પત્ની સાથેની વાતચીતમાં પોતાનો અવાજ ઉત્તરોત્તર વધાર્યે જવો પડ્યો હતો. પછીથી તો મોટે ભાગે સંકેતોની ભાષામાં જ કામ ચલાવવું પડતું હતું. ક્યારેક તેઓ આ વધતી જતી અશબ્દતાથી થાક અનુભવતા હતા અને પછી પોતે જ જાણે બોલવાનું બંધ કરી દેતા હોય તેમ હોઠ ભીડીને ખૂણામાં હાથની અદબ વાળીને બેસી જતા. પણ પછી થોડી વારે તેમને જ પસ્તાવો થતો : 'અરે ! મારા આ વર્તનથી કરુણાને કેટલું બધું ઓછું આવ્યું હશે !' તેઓ માંડમાંડ પત્ની ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી તેના ભાવોને વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતા. પણ લગભગ નિરર્થક.

છેવટે કરુણાબહેન જ તેમની પાસે આવી પૂછતાં, 'કેમ ? મારાથી થાકી ગયા ?' ચૈતન્યરાયની પસ્તાવાની લાગણી ઘેરી બનતી. તેઓ પત્નીના માથાની સફેદ લટોમાં ધ્રૂજતો હાથ ફેરવતા અને પછી તેના કાન પાસે મોઢું લાવી ઊંચા અવાજે બોલતા, 'મારી ભૂલ થઈ. મારે આમ કરવું જોઈતું નહોતું.' વળી મનોમન ઉમેરતા, તેં મારી કેટલી બધી અધૂરપો જિંદગી આખી વેઠી છે, અને હું આટલામાં કંટાળી ગયો ? છેવટે તો પુરુષ ખરોને ?'

થોડીક ક્ષણોમાં તો પતિ-પત્ની વચ્ચેની તિરાડ સંધાઈ જતી અને ચૈતન્યરાય કરુણાબહેનનો હાથ પકડી તેમને તેમની પ્રિય જગ્યા - ઘરના ભગવાનના ગોખલા પાસે દોરી જઈ આસન પર બેસાડતા. પછી પોતે તેમની બાજુમાં ગોઠવાતા. કરુણાબહેનના હાથ આપોઆપ ગોખલા ભણી પ્રણામની મુદ્રા રચી લેતા. ચૈતન્યરાય બધું થોડી ઘણી આસ્થા સાથે જોઈ રહેતા. પછી કરુણાબહેનના શબ્દો સંભળાતા : 'હું કેવી હતી ને આજે કેવી થઈ ગઈ છું ! દેવની ઘંટડી વગાડું છું પણ તેનો રણકાર હું જ સાંભળી શકતી નથી.' ચૈતન્યરાય કંઈ જ બોલ્યા વિના પત્નીને વાંસે થોડીવાર સુધી હાથ થપથપાવ્યા કરતા. એકાએક કરુણાબહેનના અવાજમાં અણધાર્યો ઉમંગ ઊતરી આવતો. 'રણકાર નથી સંભળાતો પણ આરતીના દીવાનો ઉજાસ હું ચોખ્ખેચોખ્ખો જોઈ શકું છું. અને ફૂલોની આ સુગંધ તો મારી છેક ઊંડે ઊતરી જાય છે....' પત્નીના આ શબ્દોથી ચૈતન્યરાયને સંતોષ થતો. થપકી દેતા તેમનો હાથ વધારે સક્રિય થતો. થોડીવારે કરુણાબહેનના કંઠમાંથી ભજનો અને સ્તોત્રો રેલાવા માંડતા : 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ...' અને પછી પતિ તરફ જોઈ સ્મિત વેરી ઉમેરતાં : 'તમે સમજો છો ને ? મારા ગિરિધર ગોપાલ કોણ છે તે ?' ચૈતન્યરાય પોતાનું સ્મિત માંડ ખાળી શકતા. વળી કરુણાબહેનનો ધ્રૂજતો, પણ હજી સૂરીલો રહી શકેલો અવાજ વહી આવતો : 'મહિમ્ન પારન્તે પરમ વિદુષો...' અને વળી ઉમરતાં, 'મારે મન તો મોટો મહિમા તમારો, સમજ્યા ચૈતન્યરાયજી ?'

એક દિવસ કૌતુક થયું. ચૈતન્યરાયનો આ નિત્યક્રમ હતો : રોજ સવારે આઠેક વાગ્યે એક હાથમાં થેલી અને બીજા

હાથમાં લાકડી લઈ ધીમે ધીમે શાકબજાર ભણી તેઓ જતા. વચ્ચે એક લાઈબ્રેરી આવે. તેઓ ત્યાં જતા અને તાજાં અખબારો - સામયિકો ઉથલાવી જતા. તે દિવસે લાઈબ્રેરીના દરવાજા પાસેની ફૂટપાથ પર આધેડ વયનો એક માણસ કપડું બિછાવીને બેઠો હતો. કપડાં પર શંખ-છીપલાં વગેરે દરિયાઈ પેદાશનો ઢગલો હતો. થોડાં લોકો કુતૂહલથી પ્રેરાઈ સહેજ ઊભાં રહેતાં, શંખ-છીપલાં વગેરે હાથમાં લઈ ભાવતાલ કરતાં ને પછી આગળ વધી જતાં. ચૈતન્યરાયને અણધાર્યો રસ પડ્યો. તેઓ લાકડીને ટેકે અધૂકડા બેસી શંખ-છીપલાંના ઢગલાને જોવા-સ્પર્શવા લાગ્યા. તેમને પહેલેથી આવી કુદરતી દરિયાઈ પેદાશોમાં બહુ રસ હતો. તેમણે એક મોટો સફેદ દૂધ જેવો શંખ હાથમાં ઉપાડ્યો અને તેને જોઈ રહ્યા. તેમને લાગ્યું કે, સમગ્ર દરિયાઈ સૃષ્ટિ પોતાની ભીતર ઘૂઘવી ઊઠી હતી. તેમને એકાએક ભગવદ્ ગીતામાં મહાભારતના યુદ્ધ પૂર્વેની સ્થિતિ વર્ણવતા શ્લોકો સાંભર્યા. યુદ્ધના આરંભ પૂર્વે યોદ્ધાઓ શંખધ્વનિ કરી વાયુમંડળને ગજવી રહ્યા હતા, તેનું વર્ણન તેમને યાદ આવ્યું. 'પાંચજન્યો ઋષિકેશઃ'... શ્રી કૃષ્ણના શંખધ્વનિનું વર્ણન કરતો શ્લોક તેમની રગેરગમાં ગૂંજી ઊઠ્યો. તેમણે ભાવતાલ કર્યા વિના એ શંખ ખરીદી લીધો. શંખ વેચનારો ફેરિયો બોલ્યો, 'દાદા, આને પૂજામાં મૂકજો.' પણ ચૈતન્યરાયનું ધ્યાન એ શબ્દોમાં નહોતું. તેઓ તો તરત ઘરની દિશામાં ચાલવા માંડ્યા. ઘરના પગથિયાં ચઢતાં જ તેમણે બને તેટલા બળથી શંખઘોષ કર્યો. તે સાંભળી આસપાસનાં બાળકો દોડી આવ્યા. બારણું જોગાનુજોગ અડધું ખુલ્લું હતું. ચૈતન્યરાય તરત ઘરમાં પ્રવેશ્યા. કરુણાબહેન પૂજા કરી રહ્યાં હતાં. ચૈતન્યરાયે ફરીથી શંખઘોષ ગજાવ્યો, પણ

કરુણાબહેનની કર્ણેન્દ્રિય સુધી એ ધ્વનિ પહોંચ્યો ન હોય તેમ તેઓ પૂજામાં જ વ્યસ્ત રહ્યાં. ચૈતન્યરાયને તે ક્ષણે ખાતરી થઈ : પત્નીની શ્રવણેન્દ્રિય હવે સાવ - બધી દિશામાં આરતી ફેરવતાં કરુણાબહેનને પતિની હાજરી વર્તાઈ. આરતી ભોંય પર મૂકી તેમણે તેમની તરફ જોયું. હાથમાં હંસની પાંખ જેવો ઊજળો શંખ જોઈ તેઓ રાજી થઈ ગયાં. હાથ લંબાવી ચૈતન્યરાય પાસેથી શંખ માંગતાં બોલ્યાં, 'હવેથી હું રોજ આ શંખની પૂજા કરીશ. શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ એવું વિષ્ણુ ભગવાનનું વર્ણન...' ચૈતન્યરાય પત્નીની પાસે બેસી પડ્યા. 'તું પૂજા કરજે ને હું આ શંખ વગાડીશ.' પત્નીના કાન પાસે પોતાનું મુખ લાવી તેમણે મોટેથી કહ્યું, ને કરુણાબહેન માત્ર સુનકાર અને કૌતુકભરી આંખે તેમના ભણી જોઈ રહ્યાં. ચૈતન્યરાયે ઊંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

શહેરના જાણીતા ઈ. એન. ટી. સ્પેશિયાલિસ્ટ પાસે ઓપરેશન કરાવ્યું, હિઅરિંગ એઈડ્ઝ લીધાં, કંઈ વળ્યું નહીં. કરુણાબહેનને શ્રવણયંત્ર તો ફાવ્યું જ નહીં. કડાકૂટથી કંટાળી એક દિવસ તેમણે ચૈતન્યરાયને કહ્યું, 'હવે આ વાત જ જવા દો. કાન ઠીક હતા ત્યાં સુધી સાંભળ્યું. સારું-સારું સાંભળ્યું. કથાઓનું શ્રવણ કર્યું, ભજન-શ્લોકો સાંભળ્યાં, સૌથી વધારે તો તમારી પ્રેમની ભાષા સાંભળી, ને એ તો હું હજીયે સાંભળી શકું છું હોં ! માણસને આનાથી વધારે બીજું શું જોઈએ ?'

'પણ, રોજિંદા જીવનમાં તારી મુશ્કેલી....'

'એની તમે ચિંતા ન કરો. હા, તમને કઠણાઈ પડે છે, પણ...' કહી કરુણાબહેનને ચૈતન્યરાયનો હાથ પસવાર્યો. ચૈતન્યરાયને વૃદ્ધત્વને ઉંબરે બેઠેલી પત્ની તરફ અગાધ વહાલ ઊભરી આવ્યું, થયું કે આ વહાલ પોતે કેટકેટલા શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરે - ટચૂકડા પંખીના ઝીણકા ટહુકા જેવા ધીમા અવાજમાં. પણ એમણે કરુણાબહેનના બંને કાનોને વારાફરતી અછડતો સ્પર્શ કર્યો. યુવાનીના દિવસોમાં પોતે કરુણાબહેનના કાનોમાં હજારો વાર 'કરુણા ! કરુણા !' ફુસફુસાતા સ્વરે બોલ્યા કરતા ને કરુણાબહેન આંખો મીંચી હૈયું કાનમાં લાવી તે સાંભળી મરક્યાં કરતાં. ને હવે તો - ઘરમાં બે જણ હાજર હોવા છતાં ચારે બાજુ મૌનની ઊંચી દીવાલો ઊભી થઈ હતી. માત્ર કોઈ કોઈ વાર ચૈતન્યરાયના મોટા અવાજે થતાં સંબોધનો અને ઉદ્ગારો તે દીવાલોને થોડી ઘણી ઓગાળતા.

ચૈતન્યરાય એમના પલંગ પર તકિયાને અઢેલીને

વિચારતંદ્રામાં ડૂબી જતા. ટહુકતી કોયલ, કૂતરાનું જોર-જોરથી ભસવું, દૂરથી કોઈની વાંસળીના મીઠા સૂર, પડોશીના ટી.વી. પર ગુંજતા મધુર ગીતના સ્વરો... બધું પોતાને માટે તો સુશ્રાવ્ય હતું, પણ કરુણાબહેન તો તેનાથી લગભગ સમૂળગા વંચિત જ ! આ તે કેવું સહધર્માચરણ ? એક આંગણે વરસાદ, બીજે કોરુંધાકોર. ચૈતન્યરાયના ચિત્તમાં વિષાદ ઊભરવા લાગતો. પોતે શ્રાવ્ય અને એ અશ્રાવ્ય વચ્ચે આ તે કેવો વિલક્ષણ સંઘર્ષ ? તેમને પત્ની તરફ અનુકંપા જાગતી. ઝળઝળિયાંભરી આંખે તેઓ પત્નીને જોઈ રહેતા. પણ તેના ચહેરા પર તો ગમગીનીની એક છાયા સરખીયે ક્યાં હતી ? કદાચ તે કશાક નિજાનંદમાં ખોવાઈ ગઈ હતી. ચૈતન્યરાયને પત્ની પરત્વે વહાલની સાથે ગૌરવ ઉપજતું.

એ નિત્યક્રમ હતો. નાહીધોઈ, તુલસીના છોડની પૂજા કરી, કુંડામાં ખરેલાં-ગરેલાં પાન વીણી કરુણાબહેન દેવના ગોખલા પાસે આવતાં અને ધીમે ધીમે પૂજા-આરતીની તૈયારી કરતાં. એ દરમિયાન ચૈતન્યરાય શાકભાજી અને પ્રસાદનું એકાદું ફળ લઈ આવતા. ફળ પત્ની પાસે મૂકી તેઓ પણ ત્યાં ગોઠવાતા અને પત્નીની ક્રિયાઓ જોયા કરતા. તે રૂની દિવેટો બનાવતી, આરતીમાં ઘી પૂરતી, પ્રસાદની ઢાંકણી તૈયાર કરતી, ફૂલ-બીલીપત્ર, તુલસી, દૂર્વા બધું દેવને ચઢાવતી ને એક ક્ષણે દીવાસળી પેટી સાથે ઘસાતી. તેનો અવાજ પણ ચૈતન્યરાય સાંભળતા ને એમને થતું કે કરુણા - ત્યાં તો પ્રકાશ ઝળહળી ઊઠતો. જમણે હાથે આરતી, ડાબે હાથે રૂપાની ઘંટડી અને હોઠો પર આરતીના સ્વરો... ચૈતન્યરાયની પાંપણો પલકારો મારવાનું ભૂલી જતી. કરુણાબહેન આરતી નીચે મૂકતાં, તેની ફરતે જળ લઈ પ્રદક્ષિણા કરતાં, આરતીની પહેલી આશકાદેવના ગોખલા તરફ અર્પતાં, પછી પોતે લેતાં અને ચૈતન્યરાય તરફ આરતી ધરતાં. દીવાના અજવાળાથી ચૈતન્યરાયનો ચહેરો આછો-આછો ઝગમગી ઊઠતો. કરુણાબહેને લંબાવેલી પ્રસાદની ઢાંકણીમાંથી થોડો પ્રસાદ લઈ મોંમાં મૂક્યા પછી તેમને એકાએક શંખ યાદ આવતો. તેઓ શંખધ્વનિથી વાતાવરણને ભરી દેતા. પત્નીના અર્ધસ્ફૂટ ઉચ્ચારણોનો ગુંજારવ પણ તેમાં ભળી જતો.

એક વાર ભીની સાંજે કરુણાબહેનને શું સૂઝ્યું કે તેઓ પતિની લગોલગ બેઠાં અને થોડી વાર સુધી તેમને જોઈ જ રહ્યાં. ચૈતન્યરાયે નવાઈથી હાથનો સંકેત કરી પૂછ્યું, 'શી વાત છે કરુણા ?' કરુણાબહેને મીઠું સ્મિત કરીને કહ્યું, 'તમને નવાઈ લાગશે, કદાચ હસવુંયે આવશે, પણ મારી એક ઈચ્છાને હું આજે રોકી નથી શકતી. જોઈએ તો તેને મારી છેલ્લી ઈચ્છા ગણી લેજો.' ચૈતન્યરાયની આંખોમાં આશ્ચર્યની રેખાઓ તરવરી. આ વૃદ્ધ, અશક્ત, બીમાર પત્ની આજે શું કહેવા-કરવા ઈચ્છતી હશે ? તેમણે ફરીથી પૃચ્છા કરતો હાથનો ઈશારો કર્યો. કરુણાબહેન એમની વધુ નજીક સરક્યાં, બોલ્યા, 'તમે ક્યારેક મારા બહેરા કાન સંબંધે વાત કરતા'તા ને મેં કહેલું કે, તમે યુવાનીમાં મારે માટે ઉચ્ચારેલા તે પ્રેમભર્યા શબ્દો હજી મને બરાબર યાદ છે, ને તે મારા મનમાં રણકે છે...' ચૈતન્યરાયે હકારમાં માથું ધુણાવ્યું. કરુણાબહેને વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું : 'એ શબ્દો તમારા પ્રેમભર્યા અવાજમાં હું આજે તમારી પાસે ફરીથી સાંભળવા માગું છું.'

ચૈતન્યરાયે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના પત્નીને આછેરા આશ્લેષમાં લઈ લીધી. કરુણાબહેન તેમની સામે તાકી રહ્યાં. ચૈતન્યરાયે કહ્યું, 'ઓહોહો ! કેટલાં વર્ષ થયાં ! તને એ બધું યાદ છે તો હુંયે ક્યાં ભૂલ્યો છું ?' પછી એકાએક ખ્યાલ આવતા ઊંચે અવાજે તેમણે કહ્યું, 'લાંબી વાત તો શી રીતે કરું ? છતાં હું એટલું કરીશ કે ત્વમેવ ભાર્યા ન ચ વિપ્રયોગ.'

કરુણાબહેન જાણે બત્રીસ કોઠે દીવા થઈ ગયા હોય એમ સ્મિત વેરી બોલ્યાં, 'મારે માટે તો તમારા આટલા શબ્દો જ પૂરતા છે. તેને હું આવતા ભવ સુધી જાળવી રાખીશ.'

★★★

એ ધૂસર શિયાળુ સાંજ હતી. છેલ્લાં થોડાંક દિવસોથી

કરુણાબહેનનું શરીર વધારે લથડ્યું હતું. તેમને અણસાર આવી ગયો હોય એમ ચૈતન્યરાયને પોતાની પાસેથી ઝાઝું ખસવા દેતાં નહોતાં. ડોક્ટરોના આટાંફેરા વધી પડ્યા હતા અને કરુણાબહેનનો તરફડાટ પણ. તેમના પલંગ પાસેની મોટી ટીપોય પર દવાઓનો ખડકલો થઈ ગયો હતો. કોઈ કોઈ સગાંસબંધી ખબર જોવા આવ્યા કરતાં. પણ ચૈતન્યરાયનું મન તેમની વાતોમાં લાગતું નહીં. અજંપા અને ઉચાટથી ભીતર કશોક ચચરાટ થયા કરતો. ને વળી કરુણાબહેન થોડી થોડી વારે કશુંક લાવ્યા કરતાં તે -

આંખ જ ફરી ગઈ હતી એમની. જૂની સ્મૃતિઓ એમના ચિત્તના પડળો ખોલી બહાર આવી જતી. છત તરફ ખુલ્લી આંખોએ પડ્યાં પડ્યાં એમને નાટકના દશ્યોની જેમ બધું દેખાતું. વર્તમાન-ભૂતકાળ બધું ભેળસેળ થઈ ગયું હતું. ને ભવિષ્યકાળ તો કદાચ હતો જ નહીં. તેમની આંખો દિગંતમાં તાકી રહેતી ને અચાનક જ તેઓ ચૈતન્યરાય તરફ ચહેરો ફેરવી હસું-હસું થતાં બોલી ઊઠતાં - 'અરે ! તમે સાંભળો છો ને ? આ પડોશમાં કો'કને ઘેર લગન લેવાયાં છે તે બૈરાં ક્યારનાં ગીતો જ ગાયાં કરે છે. કેવાં તો મીઠાં લાગે છે ગીતો... આપણા લગનમાંયે પેલી કોકિલાએ આજ ગીત નહોતું ગાયું ? યાદ છે ? આમ કહી પોતે જ ગીત ગાવા લાગતાં - 'સૂરજ ઊગ્યો રે કેવડિયાની પાળે...'

ચૈતન્યરાય દિગ્મૂઢ જેવા થઈ જતા. કરુણાબહેન સાથેનો કોઈ અદશ્ય તાર જ કપાઈ ગયો હોય એવું લાગતું. કરુણાબહેન ખરા અર્થમાં બધિર થઈ ગયાં હોય તેવું એમને અનુભવાતું ને થતું : વિધિની વિડંબના તો જુઓ ! કશું જ સાંભળી ન શકતી આ સ્ત્રી મરણશય્યા પર અત્યારે જાણે બધું ચોખ્ખું સાંભળે છે, જે કોઈનેય નથી સંભળાતું એય સાંભળે છે, કદાચ આ પેલે પારના અવાજો...

તંદ્રામાંથી જાગી ગયેલાં કરુણાબહેને ચૈતન્યરાયનો હાથ પકડી પૂછ્યું, 'આ આપણાં બા ગાય છે તે મહેતાજીનું પદ સાંભળ્યું ? છાબમાં તુલસીપત્ર મૂકશે, ઊભો રહીને શંખ ફૂંકશે !... તમને સંભળાય છે ને ? બા જેવું ગાતા તેવું મને ન જ આવડ્યું...' થોડીવાર શાંત થયા પછી કણસાટ કરતાં કહ્યું, 'આ બધાં આખી રાત મોડે સુધી ગાયાં જ કેમ કરે છે ? સૂવાયે નથી દેતા... લો બોલો ? હું બહેરી ઠીક સાંભળું ને તમને ના સંભળાય ? અરે ! તમને તો મારો છાનો નિહાકોય નો'તો સંભળાતો ? તો પછી કેમ ના પાડો છો કે કોઈ નથી ગાતું ? મારું માથું ભારે થઈ ગયું. બધાને કહો ને કે...'

ચૈતન્યરાયે ડૂમો ખાળીને બારી આગળ જઈ ઠાલો ઠાલો ઘાંટો પાડ્યો - 'એ હવે બધાં જંપો, અવાજ ન કરો. સૂવા દો... લે બસ ? કીધું ને ? હવે શાંત થઈ ગયા જો ! તું તારે ભગવાનનું નામ લેતીલેતી સૂઈ જા...'

લેમ્પના આછા અજવાળામાં ચૈતન્યરાયની આંખોમાંથી આંસુનો અજસ્ત્ર પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ત્યાં ફરી કરુણાબહેનના શબ્દો વહી આવ્યા : 'ચાલો ! સાંજની આરતીનો સમય થયો. ક્યાં છે તમારો શંખ ? મારે તે સાંભળવો છે. મારી પેલી રૂપાની ઘંટડી ક્યાં ગઈ ?' 'ચૈતન્યરાય શ્વાસ રૂંધી બધું સાંભળતા રહ્યા. ફરી કરુણાબહેન મોટા અવાજે ગાવા લાગ્યાં,' 'શ્રી ગંગાજી કા પટ હો, યમુનાજી કા બંસીવટ હો... મેરા સાંવરા.. સાંવરા... નિ... ક... ટ....'

કરુણાબહેનના શબ્દો અધૂરા રહ્યા.પત્ની હવે જંપી જાય તો સારું એ વિચાર ચૈતન્યરાયના મનમાં પૂરો ઘૂંટાય તે પહેલાં તો કરુણાબહેને આંખો મીંચી દીધી. થોડીક ક્ષણો પહેલાં તેમના ધ્રૂજતા હોઠો જાણે આછું આછું ઉચ્ચારતા હતા - 'ત્વમેવ ભાર્યા... ન ચ...'

ચૈતન્યરાયના અસ્તિત્વમાં એક સાથે રૂપાની અનેક ઘંટડીઓનો મંજુલ રણકાર ગૂંજી ઊઠ્યો અને તે સર્વની ઉપરવટ શંખધ્વનિ...

બી-૩૨, પવિત્રા રો-હાઉસ,
સહજ સુપરસ્ટોરની ગલીમાં, આનંદ મહલ રોડ,
અડાજણ, સુરત-૦૯. ફોન: ૦૨૬૧-૨૭૪૩૯૬૭

દીવાલમાં ચણાયેલો માણસ...

- મોહમ્મદ માંકડ

He thought as a sage,
and he felt as a man.

- James Beattie in 'The Hermit'

રવજી પગીને ભગતબાપુ ઉપર ભારે આસ્થા હતી. રવજીનો ચહેરો એવો હતો કે, આંખ ફરે ત્યાં ભલભલા ધ્રૂજી જાય પણ ભગતબાપુ પાસે રવજી પાળેલા જાનવર જેવો ડાહ્યો બની જતો. ભગતબાપુની આંખોમાં અજબ વશીકરણ હતું. પરંતુ એક દિવસ, શિવના દહેરામાં ભગતબાપુના પગે હાથ મૂકીને રવજીએ બાધા લીધી કે, 'હવે કોઈ જાતના વકરમ (વિકર્મ) નઈ કરું ને સીધી લીટીએ રળી ખાઈશ.' ત્યારે ઘડીભર ભગતબાપુ પણ આંચકો ખાઈ ગયા. પછી આંખો સ્થિર કરીને બોલ્યા, 'પગી, એ બહુ અઘરું છે.'

'બાપુ, મારું મન ઈમ કે'સે કે, હવે બસ. બઉ બાંધ્યા - હવે છૂટી જાવું છે.'

'પણ આગલી આંટીઘૂંટી પડી ગઈ હોય એનું શું ?'

'તમે આશીર્વાદ આપો બાપુ.'

'હું તો સાધુ છું - સિદ્ધ પુરુષ નથી.'

'પણ મારે મન તો તમે ભગવાન જ છો.'

'ભગવાન તમારી ઈચ્છા પૂરી કરે - તમને બળ આપે.' ભગતબાપુએ આશીર્વાદ આપ્યા. 'જેસલ પીરનું સમરણ રાખજો. બીજું તો શું કહું, પણ બહુ અઘરું વ્રત છે. લીધું જ છે તો ટકાવી જાણજો.'

ભગતબાપુ તો એમનો મુકામ ઉપાડીને બીજે ગામ ઊપડી ગયા. સાધુ તો ચાલતા ભલા. ગમે ત્યારે આવી ચડે ને ગમે ત્યારે ઊપડી જાય. સ્થાનકપુરમાં અવારનવાર આવે, અને ક્યારેક બે વરસ સુધી મોઢું પણ ન દેખાડે. કોઈને ક્યારેય ચેલો બનાવે નહીં ને કંઠી બાંધે નહીં. કોઈ બહુ પાછળ લાગે તો કહે કે, ભગવાનનું નામ લ્યો, ને ભજન કરો. એથી વિશેષ કાંઈ નહીં. રવજી પગીની સ્થાનકપુર પંથકમાં બહુ રાડ, પણ ભગતબાપુ ઉપર એને ભારે આસ્થા. એટલે રવજીની બાધાની વાત સ્થાનકપુરમાં ફેલાણી ત્યારે માણસો અવનવી વાતો કરવા લાગ્યા.

સ્થાનકપુરની પ્રખ્યાત ચૌદસિયા કંપની, તળશી મોહનની દુકાને ભેગી થતી. એ મિટિંગમાં ઈશ્વર મા'રાજે સૌથી પહેલાં રવજી પગીની બાધાની વાત કરી.

ચૌદસિયા કંપનીના ચેરમેન જયંતીલાલે એ વાત ઉપર ટીકા કરતા કહ્યું, 'કોલસાને ઊજળા કરવા હોય તો કેટલા પાણીએ ધોવા જોઈએ ?'

બધા હસી પડ્યા.

મનહર લાંબો બોલ્યો, 'ભાઈ, આ તો માણસના મનની વાત છે. મન ફરી જાય તો... જેસલ જગનો ચોરટો પલમાં કીધો પીર...'

'ભગતબાપુએ પગીને જેસલ પીરનું જ સ્મરણ રાખવાનું કીધું છે.' ઈશ્વર મા'રાજે વચ્ચે કહ્યું.

કાન્તિ બાંઠિયાએ હળવેકથી કહ્યું, 'અલ્યા, સીધી લીટીએ રળી ખાવું એમાં વળી અઘરું શું ?'

મનહર લાંબો તરત જ એની વિરુદ્ધ પડ્યો, 'તને એમાં ખબર ન પડે. રવજી પગી સીધી રીતે રળી ખાય તો આખા મહિનામાં કેટલું કમાઈ શકે ? તું વાણિયાનો દીકરો - તને ખબર ન પડે. રવજી પગી ડાબા હાથનો ખેલ બંધ કરે તો ભૂખે મરી જાય.'

તળશી મોહને આંખ મીંચકારીને પૂછ્યું, 'વાણિયા સીધી રીતની કમાણી કરતા હશે ?'

જયંતીલાલે આખરી વાણી ઉચ્ચારી, 'મનહર સાચું કહે છે. ધંધામાં સાચું ખોટું તો બધાં કરે, પણ રવજીને તો ફક્ત ડાબા હાથની કમાણી જ છે. એને આવી સતની પૂંછડી થવાની શી જરૂર ? એવી તે કઈ ભક્તિ એને આંટો લઈ ગઈ છે ? આજ સુધી ગુંડા તરીકે નામના મેળવી, હવે ભગત તરીકે નેજો ફરકાવવો હશે, પણ... જવા દો ને યાર, ગમે એટલા પાણીએ ધોવો તોય -'

'એને જેસલ પીર થવું હશે !' ઈશ્વર મા'રાજે કહ્યું.

'ના, રવજી પીર.' તળશી મોહન હસ્યો.

અને તે દિવસથી ચૌદસિયા કંપનીના સભ્યો રવજી પગીની જાસૂસી કરવા લાગ્યા. આમ તો ગામમાં રવજી પગીથી સૌ ડરતા હતા એટલે ઉઘાડા છોગે એની વાત થઈ શકે તેમ નહોતી, છાની-છપની તપાસ ને છાની છાની ટીકાઓનો રસ ચૌદશિયા કંપનીના સભ્યો માણવા લાગ્યા.

રવજી પગીની બાધાની વાત સ્થાનકપુરમાં બીજા લોકોએ સાંભળી ત્યારે ઘણા રાજી થયા. મોહન સવાણી, ટપુ મેઘજી, કાસમ દાઉદ જેવા ખેડૂતોએ નિરાંત જાહેર કરી, 'અલ્યા, હવે સીમચોરી ઘટશે !'

હરગોવિંદ ઉજમશી જેવા વેપારીએ કહ્યું. 'પગી સાચો હોય તો એણે આજ સુધી જેનો જેનો માલ લીધો હોય એને પાછો પહોંચાડી દેવો જોઈએ.'

- હરગોવિંદને એવો વહેમ હતો કે, એની દુકાનમાં બે વરસ પહેલાં ચોરી થઈ હતી એનો માલ રવજીએ સગેવગે કર્યો હતો.

આંબલીવાળા ચોકમાં રાત્રે માણસો ભેગા થતા, એમાં પણ રવજીની વાતની ચર્ચા થતી. કોઈ સારું કહેતા - કોઈક

ટીકા કરતા. ઈશ્વર મા'રાજ ક્યારેક એ મંડળીમાં પહોંચી જાય તો કહેતો, 'આ બધો સ્મશાન વૈરાગ છે, જયંતીલાલ કહે છે કે, બિલાડીના નહોર અંદર ક્યાં સુધી રહેવાના છે ?'

યુસુફમિયાં અને માનસિંહ જેવા પોલીસવાળાઓ કહેતા, 'રવજીને બહુ છેડવો નહીં. જે રસ્તે જતો હોય એ રસ્તે જવા દેવો.'

રવજીને પોતાને નવા રસ્તાની મુશ્કેલીઓની ખબર ધીમે ધીમે પડવા લાગી. થોડો સમય તો બધું ઠીક ચાલ્યું પણ ત્રણ છોકરાં ને એક બૈરી, ચાર જણાંને ખેંચવાનો ભાર ધીમે ધીમે એને લાગવા માંડ્યો. સવારમાં ઊઠીને એ ભગવાનનું ભજન કરતો, પછી ગામમાં જતો. ગમે તે મજૂરીનું કામ કરવાની પણ એની તૈયારી હતી, પણ કોઈ એને એવું કામ આપવા તૈયાર નહોતા. રવજી હિંમત પાનવાળાની દુકાનના ઓટે બેસતો, બીડીઓ પીતો, ભગતબાપુને સંભારતો, સંસારનું ગાડું કેવી રીતે ખેંચવું એના ઘોડા દોડાવતો.

એક દિવસ છગનો અને હેબતખાન મળી ગયા. હેબતખાને કહ્યું, 'વીરપુરમાં એક ખોજાને ત્યાં...'

'મેં ઈ બધું છોડી દીધું છે.' રવજીએ કહી દીધું.

છગનો બોલ્યો, 'ઈ તો ઠીક હવે પણ આમ જોવો, આતો આકડે મધ, ને માખીયું વિનાનું, ભાઈના સમ. એક વાર હા પાડો એટલી વાર.'

'મેં બધું છોડી દીધું છે. ભગતબાપના પગે હાથ મૂકીને બાધા લીધી છે.'

'પ્રાસત (પ્રાયશ્ચિત) કરજો. ઈનો રસ્તો વાંહેથી નીકળી જાશે. આવો મોકો ફરીથી હાથમાં નઈ આવે.' હેબતખાને કહ્યું.

છગનો બોલ્યો, 'અલ્યા કાકા, હા ભણી દે.'

પણ રવજીએ સાફ ના પાડી દીધી, 'હું માંડ માંડ બહાર નીકળ્યો છું, હવે ઈમાં પડવા નથી માગતો.'

હેબતખાન ને છગનો બેય નિરાશ થઈને ચાલ્યા ગયા. જતાં જતાં હેબતખાન તો કહેતો ગયો, 'રવજી, વાઘ ગમે એવો ડાહ્યો થઈ જાય તોય ખડ ખાઈને જીવી ન શકે. તું કાંઈ ગાવડી નથી. તારું લોહી ગરમ છે. ભક્તિ બક્તિનું તારું કામ નઈ.'

હેબતખાનની મુલાકાતની વાત ચૌદસિયા કંપનીમાં પણ પહોંચી. જયંતીલાલે કહ્યું 'કેમ, મારી વાત સાચી ને ?'

'પણ રવજીએ તો ચોખ્ખીચટ ના પાડી.' ઈશ્વર મા'રાજે કહ્યું.

'જોઈએ હવે. નવી નવેલી વહુ જેમ એની ના કેટલા દી ?' જયંતીલાલ હસ્યો, બીજા પણ હસી પડ્યા.

એક વાર ઓચિંતા ભગતબાપુ આવી ચડ્યા. છગનને હેબતખાનની મુલાકાતની વાત ભગતબાપુ પાસે પણ પહોંચી. ભગતબાપુએ રવજીને ટકોર કરી, 'દરિયો તરનારો ક્યારેક કાંઠે આવીને ડૂબી જાય છે હોં !'

રવજીને ખોટું એટલું લાગ્યું કે ભગતબાપુને કોઈકે અડધી વાત જ કરી હતી. ભગતબાપુ પાસેથી એને શાબાશીના બે શબ્દ સાંભળવાની ઝંખના હતી : શાબાશ પગી, તમે વેણ પાળ્યું, લાલચમાં લપસ્યા નહીં !

પણ ભગતબાપુએ તો ચેતવણી આપી, 'પગી, સોબતથી બચવું બહુ અઘરું છે રસ્તામાં એકલો પથ્થર પડ્યો હોય, ને દીવાલના ચણતરમાં પથ્થર હોય, એ બંનેમાં ફેર છે. સંસારના ચણતરમાંથી ચસકવું સહેલું નથી.'

રવજીએ નીચી મૂંડીએ બધું સાંભળી લીધું.

ભગતબાપુએ કહ્યું, 'હું તો કહું છું કે, એ બંધન બધા કાપી જ નાખવાં. મળવા-હળવાનું જ બંધ કરી દેવું. મળવાનું થાય તો બીજાની ગંધ આપણનેય લાગે.'

રવજીએ માથું હલાવીને હા પાડી દીધી.

ભગતબાપુ ગયા પછી પણ ઘણા દિવસ રવજીને ચેન ન પડ્યું. માણસો જાણે એની પાછળ પડી ગયા હતા. કોઈને હળેમળે, કોઈની સાથે સંબંધ રાખે, એમાં બીજાને શું ? પણ ભગતબાપુની વાતો વાજબી હતી. ભગતબાપુએ એના હિતની જ વાત કરી હતી. સીધા રસ્તે જવું હોય તો સીધા માણસોની સોબત જ રાખવી જોઈએ.

- પણ રવજીને એવા સીધા માણસો જડતા નહોતા.

રસ્તા ઉપર ચાલતાં ભરતિયા ગાડાની જેમ સમય વજનદાર ગતિથી ખસતો હતો. રવજી પગી ધીમે કચડાતો હતો. શિયાળાની ટાઢ અને ઉનાળાની ગરમીનો નવો અનુભવ એને થતો હતો. જૂનાં કામ એણે છોડી દીધાં હતાં, પણ નવું કોઈ કામ એને મળતું નહોતું, કુટુંબનો ભાર એને ખેંચવાનો હતો. દિવસે દિવસે એને માણસોની માણસાઈની બૂરી પિછાન થતી જતી હતી. એ કોઈ સાધુ ફકીર હોત - એકલદોકલ પથ્થર જેવો - તો જુદી વાત હતી, પણ એ તો સંસારના ચણતરમાં જડાઈ ગયેલો પથ્થર હતો. હવે એ કરવટ બદલવા માગતો હતો, રૂખ બદલવા ઇચ્છતો હતો, પણ એ શક્ય નહોતું. બહુ મુશ્કેલ હતું, બહુ અઘરું હતું.

ક્યારેક જૂની ઇચ્છાઓ જોર કરી જતી. ઘરમાં તંગી વધતી જતી હતી. સારી ચીજ-વસ્તુઓ, વાસણો, વેચાઈ ગયાં. બૈરી અને છોકરાં ઉઘાડાં થવા લાગ્યાં. રવજીએ બીડી છોડી દીધી. માણસો સાથેની બેઠઊઠ ઓછી કરી નાખી. ઘરમાં ક્યારેક એની નજર ફરતી તો ઘર ખાવા દોડતું. એક વાર, માત્ર એક જ વાર, બીજાં પાસેથી લૂંટી ઝૂંટીને એ ઘર ભરી દેવાનું એને મન થઈ જતું. છગનો, હેબતખાન, આલેગભાઈ, કાળિયો, જૂના સાથીદારો સાંભરી જતા... પણ પછી, ભગતબાપુને સાંભાળીને એ પોતાના મનને મનાવી લેતો, ઘરમાંથી જે ગયું હતું એનો અફસોસ છોડી દેતો - સારું થયું એટલો ભાર ઓછો થયો ! ભગતબાપુની વાત એને સાંભરી જતી, જે વાળ કપાઈ ગયા, એનો અફસોસ શું ?એ રૂપાળા હોય કે બરછટ હોય, કાળા હોય કે ધોળા હોય, એની તે વળી ગણતરી હોતી હશે ? એટલો બોજો ઓછો...

એ દિવસોમાં સ્થાનકપુરના પોલીસથાણામાં લાભશંકર હવાલદાર બદલાઈને આવ્યો. લાભશંકર રવજીનો જૂનો ભાઈબંધ. અગાઉ એક વાર સ્થાનકપુરમાં રહી ગયો હતો. સારી કમાણી કરી ગયો હતો. એ વખતે રવજીની હાક વાગતી હતી. લાભશંકર રવજીને ઓળખી ગયો હતો અને રવજીએ લાભશંકરને પિછાની લીધો હતો. એકબીજાને આડેપગે આવવાના બદલે, દોસ્તી બાંધવામાં બંનેને વધુ સલામતી લાગી હતી. લાભશંકરે રવજી સાથે પોલીસ-દોસ્તી બાંધી હતી. રવજી વેણનો સાચો હતો. લાભશંકરની હદમાં ગુના ઓછા બનતા અને રવજીને લીધે કેટલીક કાયમી કમાણી લાભશંકરને મળતી હતી. લાભશંકર સ્થાનકપુરમાંથી બદલાઈને ગયો ત્યારે જશ અને જર, બેય સારા પ્રમાણમાં લઈને ગયો. હવે ફરીથી એ સ્થાનકપુર બદલાઈને આવ્યો હતો.

રવજીને લાભશંકરના ખબર મળ્યા, પણ એને મળવા જવાનું મન ન થયું. ભગતબાપુ કહેતા હતા, એ બધા સંબંધ કાપી જ નાખવા, હળવા મળવાનું જ બંધ કરી દેવું... ભગતબાપુની વાત સાચી હતી. હવે રવજી લાભશંકરને શું કામનો હતો ? પછી, મળવા જઈનેય શું ?

લાભશંકરે પોલીસથાણું સંભાળ્યા પછી રવજીના ખબર પૂછ્યા. યુસુફમિયાંએ કહ્યું, ‘પગી તો હવે ભક્તિમાં પડી ગયો છે.’ અને રવજીની બાધાની વાત માંડીને કરી.

એ બાત સાંભળીને લાભશંકર દોગું હસ્યો. યુસુફમિયાંને એણે પૂછ્યું. ‘બાર મહિનામાં કેટલા મહિના તમારે રોજા હોય ?’

યુસુફમિયાંએ સહેજ અટકીને કહ્યું, ‘એક મહિનો.’

‘કોઈ બારેય મહિના રોજા રાખે તો ?’

યુસુફમિયાં લાભશંકરની ટકોર સાંભળીને હસી પડ્યો.

લાભશંકરને મળવાની ઈચ્છા રવજીને નહોતી પણ એક વાર એવી જરૂરત ઊભી થઈ. સ્થાનકપુરના સરકારી ગોદામ ઉપર ચોકીદારની જરૂર હતી. રવજીને એની ખબર પડી. એને થયું કે, જો લાભશંકર તાલુકાના મામલતદારને એની ભલામણ કરે તો ચોકીદારની નોકરી કદાચ એને મળી જાય...

- અને ચોકીદારની નોકરી મળી જાય તો ?

- અરે, એકવાર નોકરી મળી જાય, ગમે તેવી આછી પાતળી નોકરી મળી જાય તો.. તો રંગ રહી જાય ! રવજી આ સંસારસાગર તરી જાય ! પછી, પાછું વાળીને જોવાનું મન પણ એને ન થાય.

રવજી લાભશંકરને મળવા ગયો, લાભશંકરને થયું કે, પાળેલી બિલાડી, આંખો બંધ કરીનેય છેવટે દૂધ પીવા આવી ખરી ! રવજીના એણે ખબર અંતર પૂછ્યા. રવજીએ દિલ ખોલીને વાત કરી કે, બધી વાતે એ સુખી હતો, મનમાં પણ બહુ શાંતિ હતી, ફક્ત નાણાં ભીડ રહેતી હતી. અને હળવેકથી ચોકીદારની વાત એણે લાભશંકરને કરી, તાલુકા મામલતદારને લાભશંકર જો એના માટે ભલામણ કરે તો...

લાભશંકર રવજીના મોઢે ચોકીદારની નોકરીની વાત સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડયો, ‘હવે, સાવજ ખડ ખાઈને જીવવાનો, એમ ને ?’

રવજીએ કહ્યું, ‘હું વળી સાવજ ક્યાંનો ? હું એક મામૂલી માણસ, તમે મારી ભલામણ કરો તો ચોકીદારની નોકરી મને મળી જાય, અને નોકરી મળી જાય તો -’

લાભશંકરે દોંગું દોંગુ હસીને પૂછ્યું, ‘મામલતદાર સાહેબને તમારી ઓળખાણ કઈ રીતે આપું, પગી ? નોકરી માટેની તમારી લાયકાતની કઈ વાત એમને કરું ?’

રવજીને થયું કે, કોઈ એના ગળે ટૂંપો દઈ રહ્યું હતું. એ મૂંગો થઈ ગયો. એક નવી જિંદગી જન્મતાં જન્મતાં જ તરફડીને જાણે મૃત્યુ પામી. લાભશંકર પાસેથી ઊઠીને એ ચાલી નીકળ્યો.

લાભશંકર કહેતો હતો, ‘તોય હું મામલતદાર સાહેબને વાત તો કરીશ, પણ... એમ હેરાન થવા કરતાં...’

રવજી, વધુ કાંઈ સાંભળ્યા વિના, માથું નીચું રાખીને દૂર નીકળી ગયો. ઊંડા અંધારા પાણીના ધુનામાં કોઈ મોટા મગરમચ્છે એને પકડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. મન ઘણા વખત સુધી છટપટતું રહ્યું - ધમપછાડા કરતું રહ્યું.

જ્યારે મન શાંત પડ્યું ત્યારે રવજીને થયું, આપણી મથરાવટી મેલી એમાં કોઈનો શું વાંક ?

પણ એમ મન વાળ્યેથી કાંઈ મૂંઝવણ મટી જાય તેમ નહોતી. ભીંસ ચારે તરફથી લાગતી હતી. ક્યારેક ચહેરા પર લાલ લોહી ધસી આવતું હતું.

ઈશ્વરે મા’રાજ, જયંતીલાલ, કાંતિ બાંઠિયો, તળશી મોહન, મનહર લાંબો, જાણે ખાઈ પીને હવે રવજી પાછળ પડી ગયા હતા. જયંતીલાલ કહેતો હતો, હવે ગઢ પડું પડું થઈ રહ્યું છે ! ઈશ્વર મા’રાજ કહેતો, ચોકીદારની નોકરીની ટહેલ રવજીએ નાખી. પણ બિચારો ખાલી હાથે પાછો ફર્યો !

રવજી બજારમાંથી પસાર થતો ત્યારે, કોઈ કોઈ વાર એ પણ ‘બિચારો’ને ‘બાપડો’ સાંભળતો. એને ભગતબાપુ સાંભરી જતા : પગી, માણસ માત્ર બિચારા છે. માણસના જનમની વાત સંભારો, મરણની વાત સંભારો, તો તમને લાગશે કે ગમે તેવો રાજા-મહારાજા પણ આખરે તો બિચારો બાપડો જ છે. જન્મે ત્યારે કેટલો નબળો - મરે ત્યારે કેટલો ઓશિયાળો !

એક વાર રાત્રે ઓચિંતા કાળિયો ને આલેગભાઈ આવી ચડ્યા. રવજી એમની સાથે બે વાત કરીને વળાવવાની વેતરણમાં હતો ત્યાં પાછળ હેબતખાન અને છગનો આવ્યા. રવજીના હાથ પકડીને બોલ્યા, ‘પગી, આજની રાત સંઘર્યા વિના છૂટકો નથી. પાછળ જિલ્લાની પોલીસ પડી છે. તમારા આશરે છઈ.’

રવજી બે ઘડી ખચકાઈ ગયો, ‘ભલા માણસો, તમે એક વાત કેમ સમજતા નથી, મેં હવે બધું છોડી દીધું છે.’

'શરણાગતને આશરો આપવાનીય બાધા લીધી છે ?'

'મને ઈમ મૂંઝવો મા.'

'અમે મૂંઝાણા છઈ ત્યારે તો તમારી પાંહે આવ્યા છઈ. કાં મારો ને કાં તારો. તમારો ભગવાન કે' ઈમ કરો.'

રવજી ઉતાવળો ઉતાવળો બોલ્યો, 'ઠીક લ્યો, હાલો મારી હારે, દાનાભાઈની વાડીએ રાત પડ્યા રહેજો. તમારું કોઈ નામ નહીં લે. પણ ફરી કોઈ વાર મારા ઘરે આવશો નહીં - હું હાથ જોડું છું.'

આલેગભાઈએ રવજીના ઘરના હાલહવાલ જોયા. હેબતખાનને એણે ઇશારો કર્યો. હેબતખાને રવજીની વહુને બોલાવી, 'તું અમારી બોન છો. અહીં આવ્યા છઈ ત્યારે કાપડા જોગું કાંઈક આપતા જાઈ. તને ગમે ઈ આમાંથી લઈ લે.' રવજીની વહુ સામે એણે ઘરેણાંની પોટલી ખોલી નાખી.

રવજી હા-ના કરતો હતો. પણ હેબતખાન એને બોલવા દેતો નહોતો, 'પગી, તમને તમારી ભક્તિ આડી આવતી હોય તો હાથેય નો અડાડશો પણ આ તો અમારી બોન-અમારા ભાણેજ...'

રવજીની વહુએ સામે હાથ જોડીને કહ્યું, 'ભાઈ, તમારું કાપડું મને પોગી (પહોંચી) ગયું. મારે ઈ ઘરેણાં નો ખપે.'

હેબતખાને ઘણું કહ્યું, 'બોન, આનું બધું પાપ અમારી માથે. આ તો અમે દઈ છી ને તારે લેવાનું છે ને ?'

પણ રવજીની વહુ મક્કમ રહી, 'ઈમનો રસ્તો ઈ મારો રસ્તો. મારે કાંઈ નો જોઈ. મારે ઈ અગરાજ છે.'

રવજીનું અંતર બહુ રાજી થયુ.

હેબતખાન, કાળિયો, આલેગભાઈ, છગનો, બધા કહી કહીને થાક્યા. પછી રવજી સાથે દાનાભાઈની વાડીએ જવા રવાના થયા.

બે દિવસ વીતી ગયા પછી એ વાત સ્થાનકપુરમાં ઘૂમરાવા માંડી. ચૌદસિયાઓ કકળાટ કરવા લાગ્યા : જોયું ને, કૂતરાની પૂંછડી કોઈ દી સીધી થાય ? પોટલું બાંધીને પગીને એના ભાઈબંધ આપી ગયા. જિલ્લાનો માલ હતો. હવે પગીને લીલા લહેર...

રવજીના કાને વાતો આવવા માંડી. એને ઘણું કહેવાનું મન થતું કે, ભલા માણસો મેં એક કોડીય નથી લીધી. અરે, મેં તો નથી લીધી, પણ મારા ઘરમાંથીય કોઈએ મન નથી બગાડ્યું. તમે કાંઈક વિચાર તો કરો.

પણ વિચાર કોણ કરે ? અફવાને અને વિચારને શું મેળ ? વાત તો વધતી જ ચાલી. ચૌદસિયા કંપનીએ સ્થાનકપુર માથે લીધું. ઘેર ઘેર અને ઓટલે ઓટલે વાત પહોંચાડી દીધી. દુકાને દુકાને રવજી પગીની ભક્તિનાં તોરણ બાંધી દીધાં. રવજીને ઊંચું ઉપાડીને ચાલવા જેવું રહેવા ન દીધું. રવજી મનમાં ને મનમાં કોચવાઈ ઊઠ્યો, ભલા માણસો, મારે ત્યાં કોઈ આવે જાય... મારા આશરે આવેલાને... તમે કોઈ સમજતા કેમ નથી, હું મોઢું સંઘરું ?

ચાર પાચં દિવસ પછી લાભશંકરે રવજીને બોલાવ્યો, 'પગી, તે દી રાતે કોણ કોણ આવ્યા'તા ?'

રવજી બોલ્યો, 'તમે બધું જાણો છો. મને શું કામ પૂછો છો ? આપણી હદમાં કાંઈ બન્યું નથી. અને મારે ત્યાં તો આશરો લેવા જ આવ્યા'તા. હું હવે ઈ વાતમાં...'

લાભશંકર તાડૂકીને બોલ્યો, 'સતની પૂંછડી થા મા. સાચે સાચી વાત કહી દે. ખોટી બાતમી આપીશ તો તારી ચામડી ઊતરડી નાખીશ. અહીં તારી ભક્તિબક્તિ કાંઈ નહીં ચાલે.'

રવજી લાભશંકર સામે તાકી રહ્યો. લાભશંકરે એને તુંકારો કર્યો ! શા માટે ? શું ખૂટી ગયું હતું એનામાં ?

લાભશંકર ફરીથી ગાજ્યો : 'ભગત તારા ઘેર. અહીં પોલીસચોકીમાં સીધી વાત કરવાની, સમજ્યો ?'

એક પળ વીજળીનો જાણે કડાકો થયો. એ એક પળમાં રવજી જાણે બધું સમજી ગયો. વીંછીનો આંકડો જાણે એકાએક ઊંચો થયો. રવજી ઊભો થઈ ગયો. એનો અવાજ ફરી ગયો. લાભશંકરને એણે કહ્યું, 'તારા હાથમાં સત્તા હોય તો ખીલા મારી દેજે. તને હું કાંઈ કહેવાનો નથી. જો, જાઉં છું, હવે જોજે...' ગુસ્સાથી એનો અવાજ ફાટી ગયો.

લાભશંકર હેબતાઈ ગયો. એટલી વારમાં તો રવજી પગી પોલીસથાણું થોડીને ક્યાંય દૂર નીકળી ગયો.

બે દિવસ પછી સ્થાનકપુરમાં એક સાથે ત્રણ દુકાનો તૂટી. રવજી પગી તે દિવસે બહારગામ હતો. બીજે અઠવાડિયે એ સ્થાનકપુરમાં આવ્યો ત્યારે એના શરીર પર નવાં નક્કોર કપડાં હતાં ને મોઢામાં સિગારેટ હતી.

ચૌદસિયા કંપનીનો ચેરમેન જયંતીલાલ કહેતો હતો : વીંછી આંકડો માર્યા વિના ક્યાં સુધી જીવી શકે ? એ એનો સ્વભાવ છે. સ્વભાવ કોઈ દી બદલાતો હશે ?

લાભશંકર રવજીને કહેતો હતો, 'પગી, તમે સમજતા કેમ નથી ? આપણી હદમાં થાય એ બરાબર નહીં. અડધોપડધો માલ હાજર કરાવી દો ને, બાકીનું અમે ફોડી લેશું.'

રવજી સિગારેટ પીતો પીતો માથું હલાવતો હતો.

૧૫૩-બી, સેક્ટર-૨૦,
રાજભવન સામે,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૦.

પુનર્લગ્ન

- ડૉ. દિનકર જોશી

પુનર્લગ્ન કરવા માટે બીજવરની જે ઉત્તમ ક્ષમતા ગણાય એ બધી જ મનહરલાલ ધરાવતા હતા. પિસ્તાળીસ વરસની ઉંમર યૌવનનો સંધ્યાકાળ જરૂર કહેવાય પણ એને વાર્ધક્યનો આરંભ ન કહેવાય. પૈસે ટકે પણ મુઠ્ઠી ભરીને વાપરે તોય તાણ પડે નહીં એવી અવસ્થા, શરીરે પાંચ વરસ નાના દેખાય પણ એક વરસ પણ વધારે ન દેખાય એવી સોહામણી કાયા- નાતજાત અને ધંધા રોજગારમાં એક સારા માણસ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પણ ખરી.

પત્નીનું મૃત્યુ થયાને હજુ તો માંડ છએક મહિના થયા હતા. આ છએક મહિનામાં છએક ઓળખીતા પાળખીતા અને સ્નેહી સંબંધીઓએ ચોખો ચાંપી જોયો હતો. બીજવર હતા એટલે વીસ વરસની કોઈ કોડીલી કન્યા ગળામાં વરમાળા પહેરાવે એવું તો હતું નહીં. મનહરલાલે આ તમામ પ્રસ્તાવોને એક જ કારણ દર્શાવીને સ્વીકાર્યા નહોતા. પત્ની મૃત્યુ પામે એટલે પુરુષે પોતાના સુખ માટે પુનર્લગ્ન કરવું જોઈએ. એ વાત ઝટ ગળે ઊતરે એવી નથી, ધારો કે મનહરલાલ મૃત્યુ પામ્યા હોત તો સદ્‌ગત પત્નીને પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો હોત ખરો ?

પણ ઉમિયાશંકરકાકા જે માંગું લઈને આવ્યા હતા એ માગામાં માત્ર પ્રસ્તાવનું જ તત્ત્વ નહોતું. કાકા પાસે મનહરલાલને દબાવીને કહી શકાય એવો અધિકાર પણ હતો - ઉમિયાશંકરકાકાએ મનહરલાલને આ ધંધામાં કામે લગાડ્યા હતા. મૂડીની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. ખરીદ વેચાણ ક્યાંથી કેમ કરવું, કોને કરવું એમણે જ શીખડાવ્યું હતું. બાવીસમાં વરસે મનહલાલના લગ્ન થયા ત્યારથી જ ઉમિયાશંકરકાકાએ મનહરલાલને સગા દીકરાની જેમ ધંધામાં પલોટ્યા હતા. અને ઉમિયાશંકરકાકા પુનર્લગ્ન માટે પ્રસ્તાવ લઈને નહોતા આવ્યા. આદેશાત્મક સૂરે એમણે તો કહ્યું હતું - ''મનુ તારી ઉંમર હજુ નાની છે. ઘણાં વરસ કાઢવાનાં છે. ઘરને ધરમશાળા બનવા ન દેવાય. અને આ કન્યા પણ તારા માટે બધી રીતે બંધબેસતી છે. વિચાર કરી રાખજે. આપણે એ લોકોને કાલે જવાબ આપવાનો છે.''

કાકાની વાત સાચી હતી. કન્યા બધી રીતે બંધબેસતી હતી. આ નહીં અને પેલું નહીં, આ તો જોઈએ જ અને આટલું જ જોઈએ એવી ચપાચપીમાં આ કન્યા સાડત્રીસ વરસની થઈ ચૂકી હતી, એટલે એક તો છૂટાછેડા લીધેલી નહીં, પતિએ હાંકી કાઢેલી નહીં, સુપેરે શિક્ષિત અને સાડત્રીસ વરસની ઉંમરે પણ બે વરસ નાની લાગે એવું દેહસૌષ્ઠવ. વીસ બાવીસ વરસની ઉંમરે કન્યા સહુથી વધુ રૂપાળી લાગે પણ એ વખતે દુનિયાનું દર્શન થયું ન હોય. માત્ર પાઠ્યપુસ્તકો, નવલકથાઓના નાયકો અને નાયિકાઓ, બગીચાના પાંદડે પાંદડે ઉડતા પતંગિયાના રંગો જ દેખાતા હોય. આ સાડત્રીસ વરસની કન્યાનું પણ એવું જ થયેલું. મેઘધનુષી રંગોમાં અટવાઈ ગઈ. માત-પિતા મૃત્યુ પામ્યા પછી ભાઈ-ભાભી જોડે હવે નભતું નહોતું. એને શહેરના રાજમાર્ગો ઉપર જેટલા વાહનો દોડે છે એના કરતા અધિક માત્રામાં વરૂઓ જ શિકારની શોધમાં ફરતા હોય છે, એનો પણ એને પૂરતો અનુભવ થઈ ગયેલો. ઉમિયાશંકરકાકાએ આ કન્યાને એના જન્મ સમયે જ જોઈ હતી. એના પિતા સાથે ગાઢ ઘરોબો પણ હતો. હવે તો આ કન્યા લગ્ન માટે મનોમન તૈયાર પણ થઈ હતી. ઉમિયાશંકરકાકાએ એને એકલી બોલાવીને ચોખો ચાંપી જોયો હતો. એની ઇચ્છા જાણી લીધા પછી એમણે મનહરલાલનું નામ સુદ્ધાં આપ્યું હતું. આ પછી જ કાકાએ મનહરલાલને મોઢે આ વાતની ચોખવટ કરી.

કાકા તો આજની વાત કાલ ઉપર ઠેલીને જતા રહ્યા પણ મનહરલાલ ભારે વિમાસણમાં પડી ગયા હતા. મૃત પત્ની સાથેના બાવીસ વરસના લગ્નજીવનને સંભારી રહ્યા હતા. જો કોઈ એમને અત્યારે પૂછે કે બાવીસ વરસના લગ્નજીવનની કઈ પળ પુનર્જીવિત થાય તો તમને ગમે, તો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ વાળી શકે એમ નહોતા. બાવીસ વરસના ૨૬૪ મહિના, સેંકડો સપ્તાહો અને હજારો કલાકો આ બધા પૈકી એક ક્ષણ એમને એવી નહોતી સાંભરતી કે જેમાં એમને ફરીથી જીવવાનું મન થાય. જન્મકુંડળીમાં બારે બાર રાશિ ચક્રમાં સોમ, મંગળ,

બુધ, ગુરુ અને શુક્ર, શનિ, રવિ સુદ્ધાં બરાબર તપાસ્યા હતા. ગુણાંક મેળવ્યા હતા. લગ્ન વખતે ગ્રહ શાંતિ પણ કરી હતી અને આમ છતાં એકેય ગ્રહે આ પતિ-પત્નીને ઠરીને ઠામ થવા દીધા નહોતા - વાતમાં કંઈ માલ ન હોય અને છતાં વાતનું વતેસર થઈ જાય. એકવાર તો ઘરે કશુંય કહ્યા કારવ્યા વિના પત્ની પિયર જતી રહેલી. પછી પત્નીના પિયરિયા એટલે મનહરલાલના સાસરિયા વડીલોની એક ફોજ લઈને મનહરલાલને સમજાવવા આવ્યા. મનહરલાલ બધું સમજેલા જ હતા. નવું કંઈ સમજવા જેવું હતું જ નહીં. આ વડીલોને એમણે શાંતિથી કહી દીધું - તમારી દીકરી એ મારી પત્ની છે. આ ઘર એનું જ છે. એણે મને જાણ કર્યા વિના જ ઘર છોડ્યું છે. ઘરે પાછા ફરવાનો એનો અધિકાર કોઈ લઈ શકે નહીં.''

પેલા સાસરિયા પણ કન્યાનો બોજો માથેથી ઉતારવા માંગતા હતા. એમણે જમાઈની આ સીધી સાદી વાત પકડી લીધી, પણ નાકનું ટીચકું સાવ ઘસાઈ ન જાય એ માટે કહ્યું, ''તમારી વાત સો ટચના સોના જેવી છે પણ જો દાગીનો ઘડવો હોય તો એમાં થોડીક ભેળસેળ કરવી પડે. અમારું કહેવું એટલું જ છે કે તમે આવો અને અમારી દીકરીને તેડી જાઓ.''

બીજો કોઈ અકડું જમાઈ હોત તો આ વાત એણે સ્વીકારી ન હોત. એણે કહ્યું હોત, ''તમારી દીકરીને એકવાર હું ધામધૂમથી તમારા ઘરેથી તેડી લાવ્યો હતો. આ વખતે ઘર એણે છોડ્યું છે એટલે એણે એની મેળે જ પાછા ફરવું જોઈએ.'' પણ મનહરલાલે એવી કોઈ હઠ લીધી નહીં. મૂર્ખતાભરી વાતને પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બનાવીને બંનેના જીવન રગદોળી નાખવા

એમાં ડહાપણ નહોતું. મનહરલાલ સાસરે ગયા, કંસારનું જમણ જમ્યા અને પછી શાંતિથી પત્નીને તેડીને ઘરે લઈ આવ્યા.

પણ એથી વાત પૂરી નહોતી થઈ. રાશિચક્રના ગ્રહો સાથે સાથે નહોતા પણ સામે સામે હતા એ વાત ડગલેને પગલે સમજાવા માંડી. ઘરની દીવાલો ઉપર કયો રંગ કરવો ત્યાંથી માંડીને, મનહરલાલે મિત્રને ચા-નાસ્તા માટે નોતરવા હોય ત્યાં સુધી દરેક વાતમાં બંનેના ગ્રહો વક્રગતિએ જ ચાલતા. બેડરૂમનો પંખો કે ડીમલાઈટ કઈ રીતે રાખવા એ પણ મનહરલાલ માટે યક્ષ પ્રશ્ન બની જતો.

વચ્ચે મનહરલાલની ઓફિસમાં ભારે ગરબડ થઈ હતી. ધંધાની હજાર માથાકૂટમાં ક્યાંક ભૂલચૂક થઈ ગયેલી. મનહરલાલ સવારે ઓફિસે જાય ત્યારે મનમાં છલોછલ ભાર ભર્યો હોય. કલાકોની એકધારી યંત્રણાઓ પછી મોડી સાંજે ઘરે આવે ત્યારે મનમાં પેલા ભાર ઉપરાંત ભય પણ ઉમેરાયેલો હોય. આજે હવે કયા મુદ્દા ઉપર ચડભડ થશે. કે વાંધો વાંચકો ઊભો થશે એની ચિંતા ઘરે પાછા વળતા આખે રસ્તે થતી. કોઈકવાર તો પથારીમાં પડ્યા પછી એવા વાંધાવચકા થઈ જતા કે મનહરલાલને હાથ ઉપાડી લેવાનું મન થઈ જતું, પરંતુ એવું જો કે એમણે કયારેય નહોતું કર્યું પણ ઓશીકું ઉઠાવીને ફેંકી દેવાનો વારો તો આવી જ ગયો હતો.

ઉમિયાશંકરકાકાએ જે પ્રસ્તાવ કર્યો હતો એ પ્રસ્તાવ સામે મનહરલાલને ખાસ કશું કહેવા જેવું નહોતું. કાકા કહેતા હતા એમ કન્યા રૂપાળી હતી, ભણેલી હતી અને પોતાને પણ હજુ જિંદગીના ઘણા વરસો વીતાવવાના બાકી હતા. સંસારનો ભોગવટો કડવો નહોતો લાગતો અને એનો સ્વાદ કોઈવાર સરકતી સાપણની જેમ સડસડાટ કરતો અંગોને આભડી જતો હતો. પણ -

એમ તો મનહરલાલે જ્યારે લગ્ન કર્યા ત્યારે જે કન્યાને જોઈ હતી એ પણ કંઈ ઓછી રૂપાળી નહોતી. ભટ્ટ પરિવારની અને ભણેલી ગણેલી હતી. સામાજિક પ્રસંગો, પર્વો, ગરબાઓ આ બધામાં કુશળતાપૂર્વક ભાગ લેતી હતી. આડોશપાડોશ અને સગાસંબંધીઓ એની કોઠાસૂઝની પ્રશંસા પણ કરતા. બસ, આ એકમાત્ર મનહરલાલ સાથેની ગ્રહદશા સિવાય બધું બરાબર રહ્યું હતું. મનહરલાલ ક્યારેક વિચારતા કે જો આ

સ્ત્રી પોતાના સિવાય બીજા કોઈના જીવનમાં પ્રવેશી હોત તો એ બંને જણા સુખી થાત.

મનહરલાલ આજ સુધી બીજા સહુને તો સામાજિક સુષ્ઠુ સુષ્ઠુ જવાબ આપીને ટાળી દેતા હતા પણ, ઉમિયાશંકરકાકાને એમ ટાળી શકાય નહીં. છેલ્લા ઘણા વરસથી ઓફિસેથી ઘરે પાછા વળતી વેળાએ ચિંતા અને ભયથી મન ઊંચું રહેતું. આ અનિશ્ચિતતાએ એવા ઊંડા મૂળ નાખી દીધાં હતાં કે, ચિત્ત જાણે એક ભયથી ઉભરાઈ ગયું હતું. ઉમિયાશંકરકાકા કહે છે એમ, આ કન્યા અથવા તો બીજી કોઈપણ કન્યા સાથે લગ્ન કરવાના ખ્યાલ માત્રથી મનહરલાલના મનમાં પેલો ભય પાંખો ફફડાવીને ચિચિયારી કરવા માંડતો. હવે એમને રૂપાળા હોવું કે રાશિચક્રના ગુણાંકોનો મેળ પડ્યો આ બધી વાતમાં વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો. પોતે પુનર્લગ્ન કરે અને બીજી પત્ની ઘરમાં આવે તો એનાથી પણ પહેલા જેવો જ કડવો અનુભવ થાય તો એને જીરવી કેમ શકાય ? વાંધો પુનર્લગ્ન સામે નહોતો - વાંધો પુનર્લગ્ન પછી જે ભયની સંભાવના ઊભી થતી હતી એનો હતો. આ સંભવિત ભયને હવે એ જીરવી શકે એમ નહોતા.

કલાકોના ઉજાગરા પછી મનહરલાલે નિર્ણય કરી લીધો. ઉમિયાશંકરકાકાનું વેણ ઉથાપાય નહીં એની ઊંડી સભાનતા સાથે એમણે બીજે દિવસે કાકાને કહી દીધું - “કાકા, તમારી કોઈપણ સેવા હું કરીશ પણ પુનર્લગ્ન કરવાની વાત માત્રથી મારાથી કશુંક ન સમજાય એવું થઈ જાય છે. હું પુનર્લગ્ન નહીં કરું. તમે કહો છો એ કન્યા સામે મારે કોઈ વાંધો નથી પણ પુનર્લગ્ન સામે જ મારું મન અકળાઈ જાય છે. મને માફ કરી દો કાકા !”

ઉમિયાશંકરકાકાએ સમજાવવાની કોશિશ તો કરી પણ મનહરલાલ ન માન્યા તે ન જ માન્યા. વાત પૂરી થઈ ગઈ.

પણ પૂરી થઈ જતી લાગતી આ વાત ઉમિયાશંકરકાકા માટે નવેસરથી શરૂ થતી હતી. જે કન્યાનું એ કશેક ગોઠવી દેવા માંગતા હતા એમાં એમની નરી વિશુદ્ધ લાગણી હતી. દીકરી એમની પોતાની નહોતી પણ લાગણી પોતાની દીકરી જેવી જ હતી. જોઈ શક્યા હતા કે માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી આ કન્યા સોરવાતી હતી. ભાઈ-ભાભી સાથે મનમેળ નહોતો. એકલવાયા રહેવા જેવું નહોતું. આ સંજોગોમાં જો એનું ક્યાંક સારી રીતે ગોઠવાઈ જાય તો બાકીની જિંદગી નિર્ભયતાપૂર્વક, નચિંત ભાવે વીતાવી શકાય. ઉમિયાશંકરકાકાના ધ્યાનમાં એક બીજો મુરતિયો પણ હતો. વિનોદચંદ્ર એનું નામ. વિનોદચંદ્રના પિતામહના સમયમાં ઉમિયાશંકરકાકા એના પરિચયમાં આવેલા. પિતામહ તો સદ્ગત થઈ ગયેલા પણ પિતા હજુ બેઠા હતા અને ઉમિયાશંકરકાકા પ્રત્યે પૂરતો આદરભાવ પણ ધરાવતા હતા. ભોગજોગે બન્યું એવું કે, અચાનક વિનોદચંદ્રના સુખી અને સોહામણા સંસારનો નિષ્ઠુર અંત આવી ગયો. વિનોદચંદ્રની પત્ની રૂડીરૂપાળી, મીઠા બોલી અને હસે ત્યારે ફૂલ ઝરે એવી લાગતી, એક અકસ્માતમાં મોતનો કોળિયો બની ગઈ. વિનોદચંદ્રના તો હોશકોશ ઊડી ગયા પણ આખું ઘર હેબતાઈ ગયું હતું. આ વાતનેય ખાસ્સું એક વરસ થઈ ગયું હતું અને મહાકાળના નિયમ મુજબ બધું, પાછું પહેલાની જેમ જ ગોઠવાઈ ગયું હતું. ઉમિયાશંકરકાકાને થયું કે પેલી પોતાની માનેલી દીકરી માટે આ વિનોદ પણ કંઈ ખોટો મુરતિયો ન કહેવાય. વિનોદના મનનો તાગ લેવા માટે એમણે એક દિવસ વિનોદને જ મોઢામોઢ અને સીધેસીધું પૂછી જ લીધું.

વિનોદ સાંભળી રહ્યો. ઉમિયાશંકરકાકા માટે એમના મનમાં પણ પૂરતો આદરભાવ હતો. ઉમિયાશંકરકાકાના પ્રસ્તાવનો એ તત્કાળ જવાબ તો ન વાળી શક્યો. ઉમિયાશંકરકાકા પણ જાણતા હતા કે, પુનર્લગ્ન કરવા માટે વિનોદ વિધુર થયો એ પછી જે કંઈ વાતો થઈ હતી એ બધી વિનોદે આટોપી દીધી હતી. પુનર્લગ્ન વિશે એના મનમાં મુદ્દલ ભાવ નહોતો.

ઉમિયાશંકરકાકને એણે મોઢામોઢ ના તો ન પાડી પણ વિચારવા માટે થોડોક સમય મેળવી લીધો.

અને આ સમય એટલે -

પત્નીના મૃત્યુ પછી એક ક્ષણ એવી નહોતી કે વિનોદે એનું એક યા બીજા કારણોસર સ્મરણ ન કર્યું હોય ! રંગ ગુલાબી હોય કે આસમાની, નજરે પડતાવેંત વિનોદને સાંભરતું કે આ ગુલાબી રંગ પત્નીને બહુ શોભતો હતો એ પેલા આસમાની રંગના પડદા એણે જ ખાસ પસંદ કર્યા હતા. ભોજનમાં શાક તુરિયાનું હોય કે પછી ભીંડાનું હોય, ભાણે બેસતાવેંત વિનોદને સાંભરતું કે આ તુરિયા સાથે પાતરા ભેળવીને પત્ની જે શાક બનાવતી... અને આ ભીંડા... ભરેલા ભીંડાનું શાક એને બહુ ભાવતું.

આમ તો વિનોદે કામ ધંધામાં મન પરોવી દીધું હતું પણ, એને માટે આ સ્મૃતિ સંવેદના અલગાતી નહોતી. ડોક્ટરના દવાખાના પાસે ઊભો હોય અને કોઈ દર્દીને આવતા જતા જુએ કે તરત જ એના મનમાં ઝબકારો થાય. પોતાને એક છીંક પણ જો વધારે આવે તો કેવી સારવાર શરૂ થઈ જતી. શહેરના બાગબગીચા કે નદીતળાવો તો ઠીક પણ મહાબળેશ્વરથી માંડીને આબુ, મસુરી, સિમલા, દાર્જીલિંગ... કોઈ એવું સ્થળ નહોતું કે જ્યાં આ પતિ-પત્નીએ નવેસરથી હનીમુન ન માણ્યું હોય. અખબારોમાં ચેન્નઈ, કોલકત્તા, બેંગ્લોર કે મુંબઈ જેવા મહાનગર વિશે કંઈ સમાચાર છપાયા હોય કે તરત જ વિનોદને સબાકો ઊઠે - તે દિવસે ચેન્નઈમાં મરીના બીચ ઉપર કેવો સમય પસાર કર્યો હતો. કોલકાતામાં ગુરુદેવ ટાગોરના નિવાસસ્થાન જોરાસાંકોમાં બેય જણે સાથે મળીને કેવી પ્રસન્ન પળો મુગ્ધતાથી માણી હતી.

સંસ્મરણોનો કોઈ અંત નહોતો. સંસ્મરણો સાથે જ જડબેસલાખ ચીટકેલાં સુખનો કોઈ પાર નહોતો.

હવે આ સંસ્મરણો અને આ સુખ આંગળી પર વધેલા નખની જેમ કાપી નાખવાના કે પછી શરીર પર વળગેલી ત્વચાની જેમ અકબંધ રાખવાના ?

જિંદગીના હજુ બીજાં ઘણાં વરસ કદાચ પસાર કરવાના બાકી હોય એવું બને પણ આ વરસોમાં પેલું સુખ અને મીઠાશ ક્યાંથી મેળવી શકાય ? સુખ અને દુઃખ તો મનનો જ ભાવ છે એવા ઉપદેશાત્મક સુવાક્યો એણે સાંભળ્યા હતા, વાંચ્યાં હતાં અને વિચાર્યા પણ હતાં. આમ છતાં પુનર્લગ્નના પ્રસ્તાવ સમક્ષ ઊભા રહેતાવેંત એને ફાળ પડતી. પુનર્લગ્ન તો કરી શકાય પણ પેલી સુખી સંવેદનાઓ પુનઃપ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી ? અને આજે આ સંવેદનાઓના સ્મરણમાત્રથી સુખની જે અનુભૂતિ થાય છે એ પુનર્લગ્ન પછી જે રીત નંદવાઈ જાય એ રીત પોતે જ શું દુઃખદ નથી ? વિનોદના મનમાં ધરબાયેલી ભયની એક લાગણી સ્પ્રિંગની જેમ ઉછળી આવી. પુનર્લગ્ન કર્યા પછી પત્ની પાસેથી નવેસરથી શું આવું સુખ મળે ખરું ? અને જો પોતે નવી પત્નીથી એવા જ સુખી થઈ જાય તો શું પહેલી પત્ની સાથે માણેલી પળો કચકડાની હતી ?

રાતભર એ વિચારતો રહ્યો. બીજે દિવસે એણે ઉમિયાશંકરકાકાને અત્યંત નમ્રતાથી કહી દીધું - કાકા, બીજું તમે જે કંઈ કહેશો તે હું એકેય પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના કરી નાખીશ - એકમાત્ર આ પુનર્લગ્ન સિવાય !

"મારાથી આ પુનર્લગ્ન નહીં થાય."

૧૦૨-એ, પાર્ક એવન્યુ, દહાણુકર વાડી,
એમ. જી. રોડ, કાંદિવલી (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૪૦૦૦૬૭. મો. ૦૯૯૬૯૫૧૬૭૪૫

વેડિંગ એનીવર્સરી

- વર્ષા અડાલજા

આકાશ ગોરંભાયું હતું. ખરા બપોરનું સોનેરી તેજ ઝંખવાઈ ગયું હતું. રસ્તો સૂનો હતો. વૃક્ષની ઘટામાં કોઈ પક્ષી ચાંચથી આ સૂનકારને ઠોલી રહ્યું હોય એમ એકસરખો ઠક્ ઠક્ અવાજ કરતું હતું.

પ્રવીણ બાલ્કનીના હિંચકા પર સવારનું અખબાર લઈ, ધીમી ઠેસે હિંચકતો હતો. વાંચવામાં મન ન હતું. એમ જુઓ તો શેમાં ય મન ન હતું. સવારથી મોબાઈલ રણકતો હતો અને વ્હોટ્સ એપ પર મેસેજીસ આવતા હતા, હેપ્પી વેડિંગ એનીવર્સરી. ન્યૂઝીલેન્ડથી અર્પિતાનો ફોન, હાય પપ્પા ! પૂરા ૪૦ વર્ષ, રાઈટ ! તમે અને મા સાથે રહ્યા. પછી હસી પડી, આજના સમયમાં કમાલ કહેવાય હોં પપ્પા ! વ્હેર ઈઝ મા ? સોરી, ત્યાં સવાર છે કેમ ! તો તો નાસ્તામાં બીઝી હશે. પછી કરીશ.

પછી આશિતનો ફોન પપ્પા, હું અને વિશાખા સાંજે કેક લઈને આવીયે છીએ. ફોર્ટી પ્લસ, વાઉ ! સેલિબ્રેશન તો મંગતા હૈ.

અખબાર તો અદ્ધર જ રહ્યું. ચાલીસ વર્ષ થયાં લગ્નને ! ચાલીસ વર્ષ થયાં હતાં સ્વપ્નને ભાંગીને ભૂક્કો થયાને પછી એ કાચની ઝીણી ઝીણી કરચ પર આટલા વર્ષ ચાલતો રહ્યો હતો.

નાના ગામમાં બાર ધોરણ પૂરાં કરી મુંબઈની હોસ્ટેલમાં એ ભણવા આવ્યો હતો. શહેરની ઝગમગતી દુનિયાથી ધીમે ધીમે આંખ ટેવાવા લાગી હતી, નવાં નવાં સપનાનાં ઝીણાં લીલા અંકુર ફૂટવા લાગ્યા હતા અને બીજા વર્ષનાં વેકેશનમાં એ ગામ આવ્યો, ઉંબરા પર જ બાએ ગોળ વંદાવી, વધામણી ખાધી.

''બેટા, પવલા, તારું સગપણ કર્ય઼ું.''

કંઈ સમજાયું ન હોય એમ તાકી રહ્યો હતો બાને. સગપણ કર્યું એટલે ! આ ઉંમરે ? એને પૂછ્યા વિના ? થયું આ જ ક્ષણે પાછો વળી જાઉં. સગપણ ફોક ન થાય ત્યાં સુધી ગામ જ છોડી દેવું.

પણ એ ઉંબરે જડાઈને ઊભો રહી ગયો હતો.

એટલાં વર્ષો પહેલાં દાદા, મા-બાપ સામે બોલવાની હિંમત ક્યાંથી કાઢવી ! બાને ખબર ન પડે એમ મોંમાંથી ગોળ કાઢી નાંખ્યો હતો. તો ય બા એકલી પડી ત્યારે એ રડમસ થઈ ગયો હતો, બા, ગમે તે થાય. આ સગપણ ફોક કર. હાથ જોડું પગે લાગું, દાદાને સમજાવ.

પણ બા સસરા સામે ઊભી રહેતાંય ધ્રૂજે ત્યાં એનો પક્ષ કોણ લે ? એ પોતે જ વળી બીજું કોણ ! રાત્રે દાદા છીંકણીની ડબ્બી લઈ, આંગણામાં ખાટલો ઢાળીને બેસે કે સાષ્ટાંગ કરતાં રડવા જ માંડવું. કેટલીય માનતા બાધા પછી કુળનો એક માત્ર વંશ જરૂર માની જશે.

પણ મોકો જ ક્યાં મળ્યો ! બીજે દિવસે સવારે તો મીનાનું કુંવારું વહુતેડું, સગાંસંબંધીઓને જમણ, માતાજીના થાળ અને સાંજે તો લગ્નનું મુહૂર્ત જોઈ નાતમાં સાકરના પડા વહેંચાઈ ગયા.

''પપ્પા ! વ્હોટ યુ આર ટોકીંગ !''

આશિત ખડખડાટ હસી પડેલો. એક સાંજે એ સુગંધાને ઘરે લઈ આવ્યો. મહારાષ્ટ્રીયન. બંને સાથે સી.એ.નું ભણતા. હલ્લો પપ્પા ! કહેતા સુગંધા સામે બેસી ગયેલી. ટાઈટ જીન્સ અને ટીશર્ટમાં સ્માર્ટ લાગતી હતી. મીના બારણાં પાછળથી ડોકાઈ રહેલી. ચૂપચાપ જોઈ રહેલી. હંમેશની જેમ. આશિત હાથ પકડી એને બહાર લઈ આવ્યો.

''મમ્મી તું પણ ! સાસુ શરમાય કે વહુ ! મીટ માય સ્વીટ મધર.''

તરત સુગંધા ઊઠી અને પગે લાગી,

''આઈ, આશિત હેઝ ટોલ્ડ... આઈ મીન આશિત તમારી બહુ વાત કરે છે.''

એણે તરત વિરોધ નોંધાવેલો.

''પપ્પાને પગે નહીં લાગવાનું ?''

એ હસી પડી હતી. નો, નેવર. ફ્રેન્ડને પગે લગાય ?

મીના ચા નાસ્તો તૈયાર કરવા અંદર ચાલી ગઈ ત્યારે એણે પોતાની સગાઈની વાત કરેલી. સુગંધા એટલું હસેલી, હાઉ રોમાન્ટીક !

શું હતો રોમાન્સ આમાં ? મીનાને એકવાર જોઈ હતી, દૂરથી, ગામડા ગામની નવ ધોરણ ભણેલી યુવતી. ગુજરાતી ઢબે

સાડી ને કપાળ સુધી માથે ઓઢેલું. ચીસો પાડતી હતી પણ ચૂપચાપ નાળિયેર પકડી બાઘા જેવો બેસી રહેલો. હોસ્ટેલમાં પાછો ફર્યો પણ કોઈને કહેતા જીભ જ ન ઉપડી. બસ, આમ જ લગ્નને ખીલે પણ બંધાઈ ગયો, ભણતાં ભણતાં વેકેશનમાં ગામ જવું જ પડે, બા મીનાને મારી સાથે સૂવા મોકલે, ત્યારે જ કહી દીધેલું એણે, હું ભણીને કેરીયર ન કરું ત્યાં સુધી મારી પાસે ફરકતી પણ નહીં. ડોકું, ધુણાવી એ નીચે પથારી કરી પડખું ફરી ગયેલી. ત્યારે થતું, અરેરે ! આ ઢીમચા સાથે આખી જિંદગી શેં જશે !

આજે એ વાતને ચાલીસ વર્ષ થયાં, અને આશિતને સેલિબ્રેશન કરવું છે.

ઝીણાં ઝીણાં ફોરાં પડવા લાગ્યા હતા. એણે હળવી ઠેસ મારી. હિંચકો ઝૂલવા માંડ્યો.

ભણ્યો, દાદાએ ખેતર વેચી ઘર લઈ આપ્યું. ફાઈનાન્સ કન્સલટન્ટની પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. અને લગ્ન પછી ઘણે વખતે સંસાર માંડ્યો. બા મીનાને મૂકી ગઈ. મીના એવી જ. ચૂપચાપ. ઘરકામ અને રસોઈ. બહારથી ચીજવસ્તુઓ લાવવી, નોકર પાસે કામ કરાવવું. બધું ધીમેધીમે આપમેળે શીખી ગઈ. એ બીઝનેસ જમાવવામાં ખૂંપી ગયેલો. મુંબઈની તેજ રફતાર જિંદગીમાં રેસના ઘોડાની જેમ સતત દોડતો. મોટું ઘર લીધું. કાર અને પોશ ઓફિસ. બીઝનેસ પાર્ટી અને ટ્રાવેલિંગ.

ઘરે પાછો ફરે ત્યારે એક દુનિયામાંથી જાણે બીજી

દુનિયામાં પ્રવેશતો. અહીં સમય થીજી ગયો હતો. મીના ગુજરાતી ઢબે સાદી સાડી, અંબોડો, માથે ઓઢેલું અને વરતવરતુલાનાં દાયરામાં જીવતી. એ ગમે તેટલો મોડો આવે, થાળી પીરસી એ પ્રતીક્ષા કરતી હોય. આશિત અર્પિતાને સુવડાવી દીધા હોય અને એની સવારની સ્કૂલની તૈયારી પણ કરી લીધી હોય. ઘણીવાર એ બહાર જમીને આવ્યો હોય તો ભલે, કાંઈ જોઈએ છે ? એટલું જ સાંભળવા મળતું. એ નિશ્વાસ મૂકી બેડરૂમમાં ચાલી જતો.

અર્પિતાએ એક ડિવોર્સી સાથે લગ્ન કર્યાં. તે પણ પાંચ વર્ષની પુત્રી સાથે. ત્યારે એ ખૂબ નારાજ થઈ ગયેલો. પણ મીનાને તો એનો ય સ્વીકાર. તારે કંઈ કહેવાનું નથી ? એ મીના પર પહેલીવાર ખિજાયેલો.

ભલે આપણું નહીં, અપુનું મન તો છે ને ? એની જિંદગી છે, કહી એણે તરત મહોર મારી દીધી હતીં.

ફરી વરસાદ થંભી ગયો હતો. ગરમી થવા લાગી. ડ્રોઈંગરૂમમાં આવી ટી.વી. ચાલુ કર્યું. જૂની હિન્દી ફિલ્મ આવતી હતી. ટિપોય પર પગ લાંબા કરી એ સોફામાં ગોઠવાયો. રૂમમાં ઠંડક થઈ ગઈ. અચાનક ! જોયું તો મીનાએ એ.સી.ની સ્વીચ ઓન કરી હતી, કોફીનો મગ ટ્રેમાં મૂકી ગઈ. દિલીપકુમાર, મધુબાલાનો રોમાન્સ ચાલતો હતો. હોસ્ટેલમાં રવિવારની બપોર એટલે ફિલ્મ્સ. ઘેલું હતું. એનાં ગામમાં પતરાનું એક જ થિયેટર. દાદા સાથે વીર હનુમાન ત્રણ વાર જોયેલી.

પણ અહીં આવીને મુક્તિ મળેલી. અનેક બંધનોથી.

કે પછી બંધનમાં બંધાયો હતો !

સોફામાં જ આંખ મળી ગઈ.

"લો, પપ્પા તો અહીં જ લંબી ખેંચે છે. વેઈક અપ ડેડ."

આશિત, સુગંધા આવી ગયાં હતાં. એ ઊઠી ગયો. ઘડીભરમાં તો ઘર ગાજતું થઈ ગયું. આશિતે એને મોંઘો મોબાઈલ ગીફ્ટ આપ્યો, સુગંધાએ ગુચીની સુંદર મોંઘીદાટ ઘડિયાળ મીનાને પહેરાવી દીધી.

"ના, શેની પાડો છો આઈ ? યુ ડીઝર્વ સો મચ મોર."

"હા મમ્મી, રોજ પહેરવાની. જલ્દી મમ્મી, ભૂખ લાગી છે. તારું ડિનર એટલે ફાઈવ સ્ટારને ટક્કર મારે."

સુગંધા અને મીનાએ ટેબલ સેટ કર્યું. જમતાં જમતાં સુગંધાએ કહ્યું,

"પપ્પા તમારી ઈર્ષ્યા થાય છે. તમે આઈના હાથનું રોજ મસ્ત જમો છો, અને અમને જુદા રહેવાનું કહો છો."

"હા પપ્પા, હું પણ આજે જીદ કરવાની છું, અમે દિવાળી પર મૂવ ઈન થઈ જઈશું. અમે કાંઈ સાંભળવાના નથી."

"પણ બેટા, તમને તમારે ત્યાં ફ્રીડમ લાગે, એટલે..."

"નો પપ્પા, અહીં પણ ફ્રીડમ જ છે. નો ! મમ્મીએ તો ચાલીસ વર્ષ પહેલાં ફ્રીડમ આપી હતી તો હવે અમને કેવાં રીસ્ટ્રીક્શન !"

એણે ચમક અનુભવી.

"ખરી વાત ને પપ્પા ! સુગંધા, તું તો પપ્પા મમ્મીની સાથે રહી જ નથી પણ, મમ્મીને ઓળખે તો છે ને ! મને પપ્પાનો ફ્લરીશીંગ બીઝનેસ ગીફ્ટમાં મળ્યો. પણ પપ્પાએ રાત-દિવસ મહેનત કરીને જમાવ્યો એની પાછળ મમ્મીનું તપ હતું. રાઈટ પપ્પા !"

એને કશો જવાબ ન સૂઝ્યો.

"પપ્પા તો રાત-દિવસ ઘરબહાર હોય, ક્યારેક બે ચાર દિવસે ઘરે આવે. ઘરની અમારી બધી જવાબદારી મમ્મીએ એકલે હાથે સંભાળી. ને ત્યારે પૈસા બચાવવા મમ્મી કામ પણ બધું હાથે કરતી હતી..."

મીના કપડાં વાસણ સાફસૂફી જાતે કરતી હતી ! એને તો કદી ખબર ન પડી !

"...ત્યારે ફોન ક્યાં હતા ! એકવાર અર્પિતા પડી ગઈ. કપાળમાં ખૂબ વાગ્યું હતું. પપ્પા બહારગામ હતા. રાત્રે અગિયારેક વાગ્યા હશે. અર્પિતાને ખભે નાખી, મારી આંગળી પકડી, મને એકલો ક્યાં મૂકે ? ટેક્સી ન મળે. અર્પિતાને ખભે નાંખી મમ્મી હોસ્પિટલ સુધી કંઈ દોડી છે ? રીયલી આઈ ટેલ યુ !"

આ ક્યારે બન્યું હતું ! ક્યાં હતો એ ! મીનાએ તો કદી કહ્યું નથી અને બાળકો...

"અમને પપ્પાને કહેવાની મનાઈ. મમ્મી કહેતી. પપ્પાને ચિંતા થાય, એમનું કામ કરવા દો."

"બાપ રે ! રીયલી આશિત ! ભઈ, હું તો આખો સંસાર મારે ખભે ઊંચકી જ ન શકું, જો ચેતવી દઉં છું તને."

બંને ખડખડાટ હસી પડ્યા. આશિતે આજે મા પુરાણ વાંચવા માંડ્યું હતું. મીનાએ બાળકોને ભરપૂર આપ્યું હતું. દરિયાકાંઠે રેતીમાં રમાડવા લઈ જવા, સ્કૂલની મિટિંગમાં બાળકોનાં રીપોર્ટ કાર્ડની ચર્ચા કરવી, રજાઓમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિના કલાસમાં લઈ જવા... અરે ! અર્પિતાને ભરતનાટ્યમ્ શિખડાવવાની બહુ કોશિશ કરી હતી મમ્મીએ, ક્લાસ શોધી આવી, તેડવા મૂકવા જવાનું પણ અર્પિતા તો ભાગી જ આવે...

જીવનનાં નાનાં નાનાં સુખોની ઝીણી સુંદર નકશીદાર ભાત ઉપસતી હતી, ન એણે માણ્યું હતું, ન બાળકોને આપ્યું હતું. આવા સુખોની એને તો ખબર પણ ન હતી. પણ આશિત અને અર્પિતા પાસે તો ખજાનો હતો !

મીના ટ્રેમાં આઈસક્રીમ લઈ આવી. સુગંધા તરત ઊભી થઈ અને ટ્રે લઈ લીધી.

"હવે તમે નિરાંતે બેસશો મમ્મી ! મેં તો આશિતને કહ્યું, રેસ્ટોરન્ટમાં ટેબલ બુક કર, મમ્મી આજના દિવસે રસોઈ કરશે ? પણ ભાઈસાબની ના. મમ્મીને હવે આરામ નહીં આપવાનો ?"

"પણ સુગંધા મમ્મી ખાસ બધાની ભાવતી રસોઈ બનાવે તે લ્હાવો રેસ્ટોરન્ટમાં ન મળે ને ! તને એક વાતનો ખ્યાલ પણ નહીં હોય."

"શું ?"

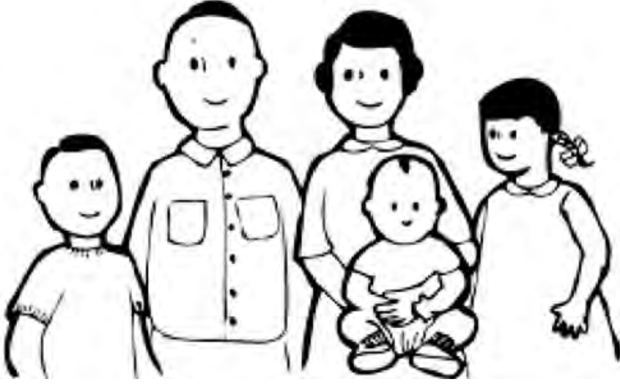
"તમે મહારાષ્ટ્રીયનો ચણાની દાળની પુરણપોળી બનાવો, અમે તુવેરની દાળની. પણ આજે મોમે તારા માટે ચણાની દાળની પુરણપોળી કરી હતી, જસ્ટ ફોર યુ. પપ્પાને બટેટાવડા પીરસાયા તેમાં લસણ નહોતું પણ મને જે પ્લેટ મમ્મીએ આપી તેમાં ભારોભાર લસણ છે ને કમાલ."

સુગંધા નવાઈ પામી ગઈ.

"ઓ રીયલી ! આઈ યુ આર ગ્રેટ."

"અને આ આઈસક્રીમ !"

"એનું શું ?"

"મમ્મીએ વહેલી સવારે ૪ વાગ્યે દૂધ ઉકાળીને રાખ્યું હશે પછી ફ્રેશ સ્ટ્રોબેરી ગ્રાઈન્ડ કરી...."

એ ચકિત થઈ સાંભળતો રહ્યો. "આઈ ! કાય રે ! તમે તો કંઈ બોલતા નથી ?"

"સુગંધા, મમ્મી આખી જિંદગી કંઈ બોલી જ નથી."

મીનાએ ઠપકાના સૂરે કહ્યું, "બસ આશિત, ક્યારનો બકબક કરે છે. કંટાળી જશે સુગંધા."

આઈસક્રીમ પ્લેટ્સ ટ્રેમાં મૂકી મીના ઊભી થઈ.

"ભલે કંટાળે પણ શી મસ્ટ નો કે મારી સાસુ ક્યા ચીજ હૈ ! થેંક્સ પપ્પા."

એણે પરાણે હસીને કહ્યું,

"હવે મેં શી ધાડ મારી ?"

"મોટ્ટામાં મોટી ધાડ મારી પપ્પા. આ મીના નામની સ્ત્રીને પરણ્યા તે, જે મારી મા છે ગોટ ઈટ !"

"શું તું પણ આશિત !"

મીના ટ્રે લઈ અંદર ગઈ. આશિતે ડાઈનિંગ ટેબલ પર કેક મૂકી અને બાલ્કનીમાંથી તોળાયેલા આકાશને જોઈ રહ્યો. સુગંધા પ્લેટ્સ લેવા રસોડામાં ગઈ. આ વેધર પણ... કેટલી અકળામણ થાય છે. બોલતાં એ ઊઠ્યો અને ટી.વી. પાસે પડેલું એ.સી.નું રીમોટ લેવા હાથ લંબાવ્યો. એણે ધીમો અવાજ સાંભળ્યો.

"આઈ, એક પર્સનલ વાત પૂછું ?"

સુગંધાનો સ્વર.

"હા બેટા."

મીનાનો પ્રત્યુત્તર...

રીમોટ પકડી એ ઊભો રહી ગયો.

"તમે તો સાવ નાના ગામમાંથી મુંબઈ જેવા શહેરમાં આવ્યાં. તમે પણ સપનાં જોયાં હશે ને મમ્મી !"

આ વરસાદ પણ... ખૂબ ગરમી થાય છે. એણે રૂમ વધુ ઠંડો કર્યો.

"બેટા, ગોરમાને પૂજતી. ત્યારથી માગતી મા મારાં સપનાં પૂરાં કરજો. પણ... પછી..."

"પણ પછી શું આઈ ? મને નહીં કહો."

એનું ગળું સુકાવા લાગ્યું. આ વરસે તો ગરમીએ ખરી કરી...

"કંઈ નહીં સુગંધા. સંસાર સારી રીતે ચલાવી શકી, એમનો બીઝનેસ, બાળકો બધું સારી રીતે ગોઠવાઈ ગયું એથી વધુ મને શું જોઈએ ? ચલ, મોડું થાય છે. આ પ્લેટ લઈ જા. હું આવું છું."

એ ઝડપથી ત્યાંથી ખસી ગયો. સુગંધાએ પ્લેટસ ટેબલ પર મૂકી, મીના નેપકીન્સ, ચમચી લઈને આવી ત્યાં જ આશિતે બૂમ પાડી,

"અરે વાહ ! વરસાદ તૂટી પડ્યો હાશ."

"લેટ્સ કટ ધ કેક, પપ્પા આઈ, ચાલો ફોટો પાડીને અર્પિતાને વ્હોટ્સઅપ કરી દઉં. કમ ઓન આશિત."

એણે મીના સામે નાઈફ ધર્યું, મીનાએ હેન્ડલ પકડ્યું એણે એની પર હાથ મૂક્યો, કેકનો ટૂકડો કાપી એણે મીનાને ખવડાવતાં ભરાયેલા કંઠે કહ્યું,

હેપ્પી વેડિંગ એનીવર્સરી.

એ/૨, ગુલબહાર, મેટ્રો થિયેટર પાછળ,
બેરેક રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.
મો. ૦૯૮૩૩૦૭૬૬૭૩

"જસ્ટ વન ક્લીક.."

ડૉ. વિમલ હેમાણી

"છબ છબીયા..."
ડૉ. તેજસ દોશી

"પ્રતિબિંબ"
જયસિંહ પગી

"દાદાનો દિક્કો"
હેતલ દવે

“શૈશવ”

આનંદ પ્રા. પટેલ

“સ્થાપત્ય કલા”

વિનય પંડ્યા

"રાષ્ટ્રપિતા"
મનહર કાપડિયા

“સ્થાપત્ય વૈભવ”
નરેશ લિંબાચીયા

સાત ભવનો

- મોહનલાલ પટેલ

એ કૂતરો કઈ ઓલાદનો છે એની મને ખબર નથી. એ કાળા રંગનો છે અને દેખાવે વિકરાળ છે. ઘરનાં સૌ એને બામ્બી કહે છે. એ સૌને આ કૂતરા માટે અપાર પ્રેમ છે. એ જાણે એક મોંઘી મૂડી હોય એમ સૌ એને જાળવે છે. એને ખવડાવવા -પીવડાવવા અને સાફ-સૂથરો રાખવા એ બધાં પડાપડી કરે છે.

એ કાળા જાનવરને લીધે એમની ઈજ્જત-આબરૂ વધી જતી હોય એમ બહાર ફરવા જતી વખતે એ લોકો એને સાથે લઈ જાય છે. અને ગાડીમાં એને આગળની સીટમાં બેસાડે છે અને એ ક્રૂર પ્રાણી બારીમાંથી અર્ધું મોં બહાર કાઢીને એની અર્ધા ફૂટ જેટલી જીભ બહાર લટકતી રાખીને બહારની દુનિયાને જોયા કરે છે. બાજુમાં થઈને પસાર થતા લોકો એને જોઈ રહે છે. ત્યારે ગાડીમાં બેઠેલાં લોકોને ભદ્રપણાનો નશો ચઢે છે.

ઘર આલિશાન છે. 'શાં સુશી' લેખક ઓસ્કર વાઈલ્ડની વાર્તા 'ધ હેપી પ્રીન્સ'ના મહેલના નામ પરથી પ્રેરણા મળી હશે. શાં સુશી જ્યાં ગમગીનીને પ્રવેશ નથી. પણ નામ પાડ્યે કંઈ અર્થ સરે ખરો ? વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે એમાં ગૃહપ્રવેશ થયો ત્યારથી તે ગયા અઠવાડિયા સુધી હું એ ઘરનો નિવાસી હતો. ઘરનાં માણસોની ભિન્ન ભિન્ન મતિના કારણે ઘરનાં બીજાંનું તો ઠીક, પણ મારા મનને કદી સુખ કે કરાર મળ્યાં નહોતાં. એમાં વળી, પેલા કૂતરાનો ઘરમાં પ્રવેશ થયો ત્યારથી તો જીવતર જાણે ઝેર બની ગયું હતું.

ઘરનું નામ આકર્ષક ખરું, પણ ઘરનાં માણસોને તો 'કૂતરાથી સાવધાન' લખેલા પાટિયા પ્રત્યે ભારે આસક્તિ છે. પાટિયાના અર્ધા ભાગમાં ચેતવણીના એ શબ્દો છે. અને બાકીના અર્ધા ભાગમાં એક ઝાફરિયા કૂતરાનું ડોકૂં ચીતરેલું છે. એ પાટિયું તૈયાર કરાવવામાં પણ ઘરનાં માણસોએ કેવી ધમાચકડી મચાવી મૂકી હતી ! જાણે એક મોટો પ્રોજેક્ટ હાથ પર લીધો હોય ! ખાસ શોધ કરીને એમણે એક ચિત્રકારને આ કામ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. એને એવી સૂચના આપવામાં આવી હતી કે કૂતરાનું એવું ચિત્ર આલેખો કે જોનારને ચિત્ર પર નજર પડતાં જ ગભરામણ થઈ જાય. પાટિયાનું કામ પૂરું થાય એ પહેલાં ત્રણ ત્રણ વાર પાટિયાં બદલવાં પડ્યાં હતાં ! ઘરનાં સૌની એક જ વાત, પાટિયાનો કૂતરો વરુ જેવો વિકરાળ લાગવો જોઈએ. એકદમ ફેરોશિયસ ! સૌને ભરોસો હતો કે આવા પાટિયાથી ઘરની પ્રતિષ્ઠા વધવાની છે.

ઘરમાં મને એકલાને જ એ કૂતરા પ્રત્યે નફરત હતી પણ એને હું કંઈ કરી શકું એમ નહોતો. હું પરિવારનું છત્ર ખરો, પણ એ છત્ર પંચોતેર વર્ષ જૂનું અને જર્જરિત થઈ ગયેલું છત્ર. કશા કામનું નહીં, શોભાનું પણ નહીં ! મારા હાથની જે વાત હતી તે તો હું કરતો હતો જ - નફરત ! હું એના તરફ સતત ઘૃણાભરી નજરે જોયા કરતો. તમને થશે, એક મૂગા જાનવર માટે આટલી બધી નફરત કેમ ? પણ આ કૂતરો ગધેડા કે ભેંસ જેવું મૂગું જાનવર નથી. એ તો વહાલાં-દવલાંના ભેદ પરાખીને હાલતું ચાલતું કોઈ રાજકારણી જેવું પ્રાણી છે. ઝેરીલું અને ડંખીલું. ડગલે ને પગલે એ મારી ઉપેક્ષા કરતું હતું. પરિવારનો હું બુઝર્ગ વડો અને એ ઘરમાં મારું અસ્તિત્વ જ ન હોય એમ વર્તતું હતું. આમ તો, ઘરમાં બધાં મારી ઉપેક્ષા કરતાં હતાં અને અભિધા કે વ્યંજના દ્વારા મારું અપમાન કરવામાં પાછાં પડતાં નહોતાં. ક્યારેક એમની રહેણી-કરણી વિશે મારાથી કશુંક ટીકાત્મક બોલાઈ જતું ત્યારે એ બધાં જ સામૂહિક રીતે મારા પર તૂટી પડતાં. એટલે સુધી કે પેલો છ વર્ષનો ભોપો 'દાદા પાગલ છે' એવું કહેતાં જરા પણ અચકાતો નહીં.

મારા જ પરિવારનાં માણસો મને આમ ધૂતકારે એ તો એક કમનસીબી ગણીને હું ચલાવી લઉં, પણ એક કૂતરો મારું ઉપેક્ષાભર્યું અપમાન કરે એ મારાથી કેમ ચલાવી લેવાય ?

તમને થશે કે એક જાનવર માણસની ઉપેક્ષા અથવા તેનું અપમાન શી રીતે કરી શકે ? એનો ખુલાસો આ રહ્યો : ઘરનાં પેલાં બધાં બહારથી આવે ત્યારે એ હરામખોર ગેલમાં આવી જાય. આગલા પગનો પંજો ઊંચો કરે, પગ આગળ આળોટી પડે, બે પગ વચ્ચે ભરાઈને ઊભો રહે અથવા બે પગ દરવાજો હોય એમ એમાંથી આવન-જાવન કરે અને એનું ઠૂંઠુ પૂંછડું તો હલાવ્યા જ કરતો હોય. ભોપા અને દોલાના ખભા ઉપર પંજો ભરાવીને મોં પર જીભ ફેરવવા માગતો હોય એવી ગંદી ચેષ્ટા કરે.

અને હું બહારથી આવું ત્યારે એ મારી સામે પણ ન જુએ. અથવા મોઢું ફેરવી લે. મારે એની નજીકથી પસાર થવાનું

થાય ત્યારે એ દૂર ખસી જાય... આ બધી ચેષ્ટાઓ અપમાન નહીં તો બીજું શું ?

એક દિવસ તો હદ થઈ ગઈ. ભોપો એના માટે ખાવાનું લઈને આવ્યો, પણ એ જ વખતે રસ્તા પર કશોક ભારે કોલાહલ સંભળાયો. કૌતુકવશ ભોપો ખાણાની પ્લેટ ટેબલ પર મૂકીને એકાએક બહાર કોલાહલની દિશા તરફ ભાગ્યો. ઠીક ઠીક સમય પસાર થયો તો પણ ભોપો પરત આવ્યો નહીં. હજુ તો એનામાં બાળક બુદ્ધિ છે ને, બધું ભૂલીને રમવામાં પડી ગયો હશે એમ માની, મારામાં જાગેલી માનવસહજ કરુણાને લીધે મેં પેલા ભૂખ્યા જાનવર આગળ પેલા ખાણાની પ્લેટ મૂકવા વિચાર્યું. ટેબલ પરથી પ્લેટ લઈને મેં એની આગળ મૂકી. પણ એ નિર્લજ્જ સાત ભવનો મારો વેરી હોય એમ એ પ્લેટને એણે સૂંઘી પણ નહીં અને આડું જોઈ લીધું !

મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મારા ગુસ્સાને મેં આચરણમાં મૂક્યો હોત તો મેં એને સોટીએ સોટીએ ઝૂડી નાખ્યો હોત. માનસિક રીતે તો એ હું કરી ચૂક્યો પણ એનો વાસ્તવિક અમલ શક્ય નહોતો. કારણ કે એ કૂતરાને હું સહેજ પણ ઈજા પહોંચાડું તો શું પરિણામ આવે એ હું જાણતો હતો એટલે ગુસ્સાના અગ્નિને મેં મારામાં જ સમાવી લીધો અને ક્યાંય સુધી હું તપતો રહ્યો.

આ કૂતરા પ્રત્યેની મારી નારાજગીની નાની મોટી સકારણ ફરિયાદો મેં ઘણીવાર કરી હતી પણ ઘરમાં કોઈએ એ તરફ લક્ષ આપ્યું નહોતું આથી હું બરાબર કંટાળ્યો હતો અને ઘણીવાર ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાના વિચારો મને આવતા હતા. પણ એ વિચારોને મેં બળપૂર્વક દાબી દઈને અમલમાં મૂક્યા નહોતા.

પણ એક દિવસ મારી આ મર્યાદાનો અંત આવ્યો. આ કૂતરું રસોડામાં પણ છૂટથી ફરતું એટલું જ નહીં પણ રસોડાના પ્લેટ ફોર્મ ઉપર પણ ઘણીવાર ચઢી જતું. આ બાબતે મારા મનમાં ભારે ચીડ હતી. એક દિવસ મારી આ ચીડ હું કાબુમાં રાખી શક્યો નહીં. પરિવારમાં બધા સભ્યોની હાજરીમાં મેં કહી દીધું : 'કૂતરો રસોડામાં આંટા-ફેરા કરતો હોય એ ખોટું છે અને એમાં વળી પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢી જતો હોય એ વધારે ખરાબ છે. પ્લેટ ફોર્મ ઉપર રાંધેલી વાનગીઓ હોય. કેટલીક તો ખુલ્લી હોય. કૂતરાની આદત બધું સુંઘવાની હોય છે. એ સૂંઘે ત્યારે એની લટકતી જીભમાંથી લાળ પણ ટપકતી હોય... આ એક ભયંકર સ્થિતિ કહેવાય.'

ક્યારેક કોઈ પાગલ માણસના બબડાટને લોકો રસપૂર્વક સાંભળી રહેતા હોય છે. બસ એવી જ રીતે ઘરનાં માણસો મને સાંભળી રહ્યાં. પછી વળતો જવાબ આપતી હોય એમ પુત્રવધૂ બોલી : 'બાપુ, તમે પ્લેટફોર્મ ઉપર ચડેલા બામ્બીને કદી ધ્યાનથી જોયો છે ખરો ? ના, તમે એને બરાબર જોયો જ નથી. તમે જે કહ્યું એમાંનું કશું જ એને લીધે થતું નથી. બામ્બી બહુ બુદ્ધિશાળી કૂતરો છે.'

હજુ કૂતરો પ્લેટફોર્મ ઉપર હતો.

એની બુદ્ધિનું પ્રમાણ સાબિત કરવા માગતો હોય એમ ભોપો એ કૂતરાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : 'બામ્બી, ડાઉન ! બામ્બી, ડાઉન !'

અને કૂતરો તરત નીચે ઊતરી ગયો.

ઉત્સાહમાં આવી જઈને ભોપો હસતાં હસતાં મુખની એક ખાસ મુદ્રા ધારણ કરીને બોલ્યો : 'દાદા, કૂતરો છે ને આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિશાળી ?!'

ભોપાના મુખભાવ અને એણે 'આપણા' શબ્દના કરેલા ઉપયોગનો મર્મ જાણી ગયાં હોય એમ પરિવારનાં સૌ મોટેથી હસી પડ્યાં. જાણે સૌએ 'આપણા' શબ્દમાં માત્ર દાદાનો સમાવેશ સ્વીકારી લીધો હોય !

ઘોર અપમાન સાથે બૂરી રીતે હડધૂત થયો હોઉં એવો કારમો અનુભવ મને એ ક્ષણે થયો.

અને ત્યાંથી તીરની જેમ છટકીને હું મારી રૂમમાં પેસી ગયો. અને ઘણા વખતથી ચિત્તમાં ઘોળાતા વિચારને મેં નિર્ણયમાં ફેરવી લીધો.

ઘર છોડીને ચાલ્યા જવાનું મેં નક્કી કરી દીધું.

નિર્ણય કરી લીધો પછી વિલંબ શા માટે ? મેં એક બગલથેલામાં બે જોડ કપડાં અને અત્યંત જરૂરી ચીજો નાખી દીધાં ઉપરાંત બહાર-અંદર મળીને પાંચ ખિસ્સાં વાળી ખાદીની બંડીમાં નાણાં માટે બેન્કની ચેકબૂક, આધાર કાર્ડ, ઈલેક્શન કમિશન દ્વારા મળેલું ઓળખપત્ર અને ટાંચણ માટે એક નાની ડાયરી વગેરે મૂકી દીધાં. ગન્તવ્ય સ્થાન હજુ નક્કી કરી શક્યો નહોતો પણ ગૃહત્યાગનો નિર્ણય પાકો હતો એટલે વહેલી સવારે બધાંને ઊંઘતાં મૂકીને નીકળી જ જવું હતું.

ચાર-પાંચ કલાક માટે પલંગમાં સૂતો રહ્યો પણ બેચેનીના કારણે ઊંઘ માટે આંખ ન મળી.

સવારે પાંચેક વાગ્યે ખૂબ જ સાવધાનીથી મેં ઘરના મુખ્ય દરવાજા બહાર પગ મૂક્યો.

ઘરના દરવાજાથી કમ્પાઉન્ડ વોલના ફાટક સુધીનાં થોડાં ડગલાંનો માર્ગ ભારે જોખમી અને ભય ભર્યો હતો.

કૂતરાની જાત. જરા સરખા કશક અણસારથી પણ ઉત્તેજિત થયા વિના ન રહે, યુદ્ધ સમયે યુદ્ધ-જહાજને દુશ્મનની ડીસ્ટ્રોયર્સનો જેટલો ભય એનાથી અદકેરો ભય મને મારા આ કાળા દુશ્મનનો હતો. એણે મને પરિવારનો માણસ ગણ્યો જ નથી એટલે અજાણ્યા માણસને જોઈને ભસે એમ મને અંધારે-અંધારે ચોરની જેમ નીકળી જતો જોઈ ભસ્યા વિના એ કેમ રહે ? છતાં Come what mayનું રટણ કરીને મેં ઘરના દરવાજાથી કમ્પાઉન્ડ વોલના ફાટક સુધીનાં ડગલાં ભરવા માંડ્યાં.

ચેઈનથી બાંધેલો મારો દુશ્મન આગળના લંબાયેલા બે પગ પર મુખ ટેકવીને બંધ પોપચે જમીન પર લંબાયેલો હતો.

સાંભળી શકાય એવા અવાજથી મારું હૈયું ધડકી રહ્યું હતું.

આશ્ચર્ય ! દુશ્મનની લટકી પડેલાં કાનમાં ટેરવાં ટટ્ટાર થયાં, પોપચાં ઉઘડ્યાં અને ગળામાંથી પોતે એકલો જ સાંભળી શકે એવો અવાજ નીકળ્યો.

ખભે બગલથેલો જોઈને દુશ્મન દૂર થઈ રહ્યો છે એવી મનગમતી સ્થિતિ જોઈને શાંત રહ્યો હશે ? ઘરનાં માણસો ભલે એને બુદ્ધિશાળી માનતા હોય પણ આટલી ધારદાર બુદ્ધિ તો આવા પ્રાણીમાં ક્યાંથી હોય ?

કે પછી ભલે અણગમતો, પણ આ જઈ રહ્યો છે એ કોઈ અજાણ્યો માણસ નથી એમ સમજી એ ચૂપ રહ્યો હશે ? હા, ખરું કારણ એ જ.

એ શાંત અને નિષ્ક્રિય હતો ખરો, પણ મારા મનમાં એક ફડક તો હતી જ. હું કમ્પાઉન્ડ વોલના ફાટક સુધી પહોંચું એ પહેલાં એના મનમાં તરંગ જાગે અને ભસવા લાગે તો ? આ ભીતિ હેઠળ મેં કમ્પાઉન્ડ વોલનો ઝાંપો ઝટઝટ ખોલી નાખ્યો અને હું બહાર નીકળીને એકદમ ભાગ્યો.

અર્ધા કિલોમીટર જેટલું અંતર કાપી નાખ્યા પછી શ્વાસ લેવા હું થોભ્યો. ક્યાં જવું અને ક્યાં ન જવું એ હજુ મારા મનમાં પ્રવેશ્યું નહોતું. અત્યારે તો મારી ગતિ રેલવે સ્ટેશન તરફ જ હતી. થોડીવાર રસ્તા વચ્ચે જ થોભ્યા પછી ધીમે ધીમે હું રેલવે સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડ્યો. સ્ટેશનમાં દાખલ થયા પછી મેં જોયું કે પહેલા પ્લેટફોર્મ પર એક ગાડી ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી. હું એમાં ટિકિટ લીધા વગર જ બેસી ગયો.

ગાડી ચાલતી હતી. સ્ટેશનો એક પછી એક એમ પસાર થતાં હતાં. એક સ્ટેશને હું ઊતરી ગયો. પ્લેટફોર્મ કે સ્ટેશનમાં માણસોની ભીડ નહોતી. પ્લેટફોર્મ પરના એક ખાલી બાંકડા પર હું બેઠો.

ક્યાંય સુધી હું બેસી રહ્યો. ગાડીઓના આવવાના અને ઉપડવાના સમયે માણસોની થોડી ભરતી થતી હતી અને પછી સૂનકાર વ્યાપી જતો હતો. બે ત્રણ ગાડીઓની અવર-જવર થઈ ત્યાં સુધી તો હું બાંકડા પર બેઠો જ રહ્યો. રેલવેના કર્મચારીઓની અવર-જવર તો થતી રહેતી હતી. ઘણા સમયથી મને એક જ સ્થિતિમાં બાંકડા પર બેસી રહેલો જોઈ હવે એમાંના કેટલાક મને ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા હતા. શંકાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકાવું એ એક ગૂંગળામણ ભર્યો અનુભવ હોય છે, એ મને સમજાયું એટલે મેં સ્ટેશન છોડ્યું.

સ્ટેશન બહાર નીકળ્યા પછી હું જોઈ શક્યો કે હું એક નાનકડા પણ સાફસૂથરા નગરમાં ફરતો થયો હતો.

આખરે મેં જમવા-ઊતરવાની સારી સગવડવાળું એક

ગેસ્ટ હાઉસ શોધી કાઢ્યું.

ત્રણ દિવસ તો ગેસ્ટ હાઉસના ઉપલા માળની રૂમમાં જ હું પુરાઈ રહ્યો. માત્ર નાસ્તા અને ભોજન માટે રૂમ બહાર નીકળીને નીચે જતો.

ચોથા દિવસે સવારે નાસ્તા પછી કાઉન્ટર પર પડેલું છાપું વાંચવા માટે મેં હાથમાં લીધું અને એકાએક પહેલા પાન પર છપાયેલા મારા ફોટા પર મારી નજર પડી. હું ભડક્યો. પહોળી આંખે મેં ફોટા પર નજર માંડી. ફોટાના ઉપરના ભાગે મોટા અને બ્લેક ટાઈપમાં લખેલું હતું : 'ઘરેથી ચાલ્યા ગયા છે.' ફોટાની નીચે કેટલીક વિગતો છપાયેલી હતી એમાં પ્રથમ લીટીમાં લખ્યું હતું. માનસિક સ્વાસ્થ્ય બરાબર ન હોવાના કારણે કશું જાણ કર્યા વગર ઘેરથી ચાલ્યા ગયા છે. આ લખાણ પછી મારા શરીરની ઊંચાઈ, રંગ, બાંધો અને પહેરવેશની વિગતો બાદ મને શોધી આપનાર કે ખબર આપનારને મનમાન્યું ઈનામ આપવાની જાહેરાત હતી.

આટલું વાંચતાં તો સાત આસમાન અને સાત પાતાળ ઉપર તળે થઈ રહ્યાં. ગુસ્સાથી મારા મગજની નસો ફાટફાટ થઈ રહી. મગજમાં હથોડા ટીપાવા લાગ્યા. માનસિક સ્વાસ્થ્ય બરાબર નહીં એટલે ? મગજની અસ્થિરતા ? પાગલપણું ?

આ જતીનનું જ કામ. જતીન મને પાગલ કહે છે ?

મારા ચિત્તમાં જ્વાળામુખીના લાવાની જેમ રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. રોષથી ખરેખર ક્ષણિક પાગલપણું આવી ગયું હોય એમ આસપાસનો કશો વિચાર કર્યા વગર તાડૂકતો હોઉં એમ હું બરાડી ઊઠ્યો : '...તું પાગલ, તારી વહુ પાગલ, તારો દીકરો પાગલ, એની વહુ પણ પાગલ, એનો દીકરો પણ પાગલ...'

કોણ જાણે શાથી, કાઉન્ટરની ગાદી પર બેઠેલા ગેસ્ટ હાઉસના માલિકે નીચે ઊતરીને મારા હાથમાંથી છાપું ખેંચી લીધું. એણે છાપામાંનો મારો ફોટો જોયો. એની નીચેનું લખાણ વાંચવા માંડ્યું. વાંચતાં વાંચતાં આંખો ફાડીને એ મારી સામે પાગલની જેમ જોયા કરતો હતો.

પણ હું પાગલ ક્યાં હતો ?

ગેસ્ટ હાઉસનો માલિક મારી સામે આંખ ફાડીને જોયા કરતો હતો એમાં મને ઘણું સમજાઈ ગયું.

એની નજરમાં મેં એના ગેસ્ટ હાઉસ સામે એક ગાડી આવીને ઊભી રહેલી જોઈ. એ ગાડીની આગલી સીટમાં મેં એક કૂતરાને બેઠેલો જોયો - બામ્બી ! એ મારી સામે તાકી રહ્યો હતો. શું હતું એ નજરમાં ? સાત ભવના વેરીની નજરમાં બીજું શું હોય ?

હવે આ ગેસ્ટ હાઉસમાં એક પળ પણ વધારે રહી ન શકાય. જમ્યા પછી બિલના ચુકવણા માટે હું કાઉન્ટર સામે જઈને ઊભો રહ્યો. ગેસ્ટ હાઉસના માલિકે કંઈ અગવડ હોય તો તે દૂર કરવાની ખાતરી આપતાં ગેસ્ટ હાઉસમાં વધારે દિવસ માટે રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

પણ હું ક્યાં પાગલ હતો ?

હવે મારી દોટ હતી રેલવે સ્ટેશન તરફ કોઈ નવા ગેસ્ટ હાઉસની શોધમાં !

૫૦૧/૨૧, સત્યાગ્રહ છાવણી સોસાયટી,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મો. ૯૯૦૪૪૮૦૫૨૨

દીવા હેઠ...

- ઊજમશી પરમાર

આમ જો ભીખાલાલને કોઈએ બજારે આંટો મારવા સાથે લઈ જવાની માગણી કરી હોય, તો તે મોટું બગાસું ખાઈને આરામ ખુરશીમાં વધારે લાંબા થઈને પેલાને માઠું ના લાગે એવી રીતે ઓશિયાળું મરકલડું મોઢા ઉપર લાવીને આજીજી કરે,

''બજારે વળી ક્યાં લાંબા થાવું ? એમ કરોને, તમે જ જરાક પગ છૂટો કરતા આવોને.''

''આ ખુરશી તમને છોડતી નથી ને તમે ખુરશીને છોડતા નથી.''

''હા, મને આ ખુરશી બહુ વહાલી છે, મારા બાપાના વારાની છે. મર્યા ત્યાં લગી આ ખુરશીમાં ઈમને આડાપડખે થાવાનું બહુ જ ગમતું.''

''સારું ત્યારે, પડ્યા રહો ખુરશીમાં. બાપા તો જતા રહ્યા ને તમેય જાશો એક દિ'. ખઈ-પીને જરાક તો પગ હલાવતા રહો, નકર પગ સાવ જતા રહેશે.''

પણ આ વાત સાચી નહોતી. ખરા બપોરે એક ગાઉ દૂર હાઈવેની બેય બાજુ રોપેલાં ઝાડને પાણી પાવા સાયકલ ઉપર કેરબો લઈને જાવાનું અને ઝાડવે ઝાડવે પાણી પાવાનું એ તેમનો નિત્યક્રમ, વળી એકાદ-બે આંટાથી પતી ના જાય, કોઈ કહેતું,

''અરે ભીખાલાલ, ગામનાં ઝાડને પાણી પાવા તોય ઘણું, ઠેઠ ન્યાંકણે હાઈવે ઉપર પાણી રેડવા જાવાનું કાંઈ તમને એકલાને લખી આલ્યું છે ? જેની જવાબદારી હોય ઈ કાં નથી ગુડાતા ? તે તમારે માંકડાંનાં માથાં ફાડી નાખે એવા તડકામાં ન્યાં ધોડવું પડે છે ?'' તો હસીને ભીખાલાલ કહેતા,

''અરે ભલામાણહ, મુનસીપાલટીવાળાથી ક્યારેક એક-બે દિવસ ચૂકાઈ જાય, તો ઝાડવાં પાણી વન્યા કરમાઈ જાય, આપણને લખી નથી આલ્યું તો કંઈ ઈમનેય થોડું લખી આલ્યું છે ? આ તો માણહમાતરનું કામ છે, કેમ કે આવતાં-જાતાં ઈનો છાંયડો ઈ સૌને મળવાનો છે, ને જેમ વધુ ઝાડવાં હશે ઈમ વધુને વધુ ફાયદા સૌ કોઈને હાંસલ થવાના છે.''

''આ માણસને શું કહેવું ? મર્યને ઢસરડા કરતો, આપણે શું ?'' સલાહ આપનારો તો ક્યારનો જતો રહ્યો હોય, પણ ભીખાલાલ જાણે હજી તે તેમની વાત સાંભળી રહ્યો હોય તેમ હોઠ ફફડાવીને એકલા એકલા બબડતા હોય ને ઝાડવાંને પાણી રેડ્યે જતા હોય.

ગામનાં ઝાડને પાણી રેડવાનું તો ઘણાય કરતા હોય, પણ આંઈ વગડામાં આ ઝાડવાંને કોણ પાણી રેડવાનું ? ને આપણે કેં બેઠાંબેઠાં તાજા થઈ જવાના છીએ ? જરાક આંઈ લગી ટાંપું કરીએ ઈમાં કેં આપણે ધહઈ જાવાના છીએ ?''

સવારમાં ચા-પાણી કરીને ઓસરીથી ઉતરીને ફળિયામાં ચંપલમાં પગ નાખતા હોય ત્યાં રસોડામાંથી છોકરાની વહુ શાંતાનો બરાડો સંભળાય,

''સાંભળો બાપા, ઈમ જ્યાં ત્યાં ગામગપાટા હાંકવા નો જતા રહેશો.''

''મારકિટમાંથી શાક લાવવાનું છે. ઘરમાં બટાકા સિવાય કંઈ નથી, પછી કહેશો નહીં કે બટાકા વાયુ કરે છે.''

''નહીં કહું દીકરા, શાક તો હજી ઠેઠ બપોરે બનાવવાનું છે ને ? ને મારે પોસ્ટ ઓફિસે જાવાનું છે તે વળતાં શાક લેતો આવીશ, લાવો થેલી.''

''એ ટીંગાય ખીંટીએ, લઈ લ્યો, મારા હાથ નવરા નથી.''

''સારું, તમે તમારું કામ કરો, હું લઈ લઈશ.''

એટલું વળી સારું કે શાંતા કોઈ દિવસ પૂછતી નહોતી કે રોજરોજ પોસ્ટ ઓફિસે શું કામ હોય છે ? ત્યાં પોતાનું કામ તો મહિનામાં એકાદ દહાડો જ પેન્શન લાવવાનું કે એવું કેંક હોય, પણ રોજ તો તે કોઈ અભણ ડોસાડગરા હોય તેને પૈસા ઉપાડવાની ચરબખી લખી દેવા જતા. કોકને પૈસા ગણતાં ના આવડતું હોય તો ગણી દેતા, અથવા જે તેની પાસબુકમાં જોઈને કેટલું જમા છે ને કેટલું ઉપાડી શકાશે તેની સમજણ આપતા. લોકોનાં એવાં બધાં જ કામ જેમાં આવી મદદની જરૂર હોય, તે ગામ આખામાંથી ફક્ત ભીખાલાલ જ કરવાની તસ્દી લેતા. કોઈ પૂછતું,

''ભીખાલાલ, સારું છે, લોકોનાં કામ તમારી મદદના લીધે અટકી પડતાં નથી, પણ ઈમાં તમારું શું રંધાયું ?''

''આપણું તો રાંધનારો રાંધી આલે છે ને મોઢામાં તૈયાર કોળિયા દ્યે છે, ઈ કાંઈ અમથેઅમથો નથી દેતો, ઈના સાટે આપણે કોકના કાજે કેંક બનતું કરી છૂટવાનું હોય છે, મારા વાલા.''

'મારા વાલા' ઉપરાંત સામે વાત કરનારું હોય એ પ્રમાણે તેમની વાતમાં સંબોધન 'મારા બાપ, મારા દીકરા, મારા વાલીડા', એમ ફરતાં રહેતાં. ગાળભેળ કે તું - તારી નો તો અણસારો સરખો નહીં. કાયમ દઈ જાણે, લેવાનું કે માગવાનું તો એમના રૂંવાડેય નહીં. આવા ભીખાલાલને જો કોઈ એમ કહે કે આવો સરસ પાવડો તમે ક્યાંથી લાવ્યા ? અમને કહોને, અમારેય લાવવાનો છે, તો પૂછે, ''તમને ગમે છે ?''

''શીદને નો ગમે ? આવો ધારદાર ને લઠીંગા જેવો પાવડો કોને નો ગમે ?''

''હૂમ્...'' એ વખતે તો મોઢામાં દાતણ હોય એટલે કાંઈ ના બોલે, પેલા ભાઈ તેમના કામે જતા રહ્યા હોય, પણ જ્યારે ઘરે જાય ત્યારે તેમના ઘરવાળાં પૂછે, ''ભીખાકાકા આવ્યા હતા તે આ પાવડો આલી ગ્યા છે, તમે મંગાવ્યો હતો ?''

''ના, મંગાવ્યો નહોતો, પણ ઈમના પાવડાના જરાક અમથા વખાણ કર્યા હતા.''

''પતી ગયું ! તમે ઈમને ઓળખતા નથી ? હવે ઈ પાવડોય પાછો નહીં લે ને પૈસાની તો વાત જ કેવી ? ઈમનો સભાવ જ ઘડનારાએ એવો ઘડ્યો છે, કોકને આલી જાણે, લેવાની વાત નહીં.

આવા કળજગમાં ગામમાં તો શું, આખા પંથકમાં કોક તો આવો દાતાર બતાવો ?''

''સાવ સાચું, આ ભીખોકાકો જેદુનાં કાકી મરી ગ્યાં તેદુનો સાવ નોંધારો થઈ પડ્યો. છોકરો ને વહુ છે પણ કહેવાનાં, ઈ તો સારું છે કે કાકાને પેન્શન આવે છે, નકર આ કોઈ રોટલો ઘડીને આલે એવાં નથી. કાકો દુનિયા આખીમાં વખાના માર્યાને ટેકા દેતો ફરે, ઈમનાં આંહુડાં લૂછતો ફરે, ને છોકરો

એવો કપાતર કે હાલતા માણહનાં લુગડાં ઉતારી લ્યે એવો, ઈને કોઈ દિ' મહેનતનું ઊગે જ નહીં, ચોરીચપાટીનું કે કોકની પાંહેથી આંચકી લીધેલું જ ઈને હજ્ય થાય, ને વહુ તો હાલતાં ને ચાલતાં ડોહાને ટકાના કરી મેલે, ઈમના પેન્શનથી તો ઘર હાલે છે ઈ નથી સમજતાં. ખાવા આલે તોય હડધૂત કરી કરીને, પણ ભીખોકાકો જેનું નામ, કોઈની આગળ દીકરા કે વહુનું જરીકેય ઘહાતું નો બોલે. ઘરમાંય માથે ગમે એટલી પસ્તાળ પડે તોય લગીરેય મગજ નો તપાવે, પાડોશના કોઈએ કોઈ દિ'ઈમનો ઊંચો અવાજ સાંભળ્યો નથી. આવી નપાવટ વહુ ઉપરેય કાયમ ઈ દીકરા-દીકરા કહેતા ઓળઘોળ થાતા રહે.''

''તારે ઈનું નામ માણા કહેવાય.''

એકવાર સાંજકના ભીખાલાલ હજી બ્હારથી ઘરે આવ્યા નહોતા, ને શાંતા રસોડામાં શાકનો વઘાર કરી રહી હતી, ત્યાં ફળિયામાં ડહેલીની સાંકળ ખખડી.

''કોણ છે ? જે હોય ઈ આગળિયો ફેરવીને અંદર આવી જાવ, હું રસોડામાં છું.''

આગળિયો ઘુમાવીને જે માજી અંદર આવ્યાં, તેમને જોતાંની વાર શાંતાનો પિત્તો ગયો,

''એ એ, માગણ છો તો માગણની રીતે રયો, ઠેઠ ઘરમાં ગરી જાવું છે કે શું ?''

''અરે બેટા, હું માગણ નથી. ભીખાભાઈને ભેગી થાવા આવી છું, ને ઈમને ભેળી થ્યા વગર હાલી જાઉં તો નગુણી કહેવાઉં, આંઈ વેવારિક કામે આવી તી, ને ઘણાં વરહથી ઈમને મળવાનું મન હતું, તે કીધું ઊભા પગે થાતી આવું.''

''તે અત્તારે ઈ ઘરે નથી, બ્હાર ગ્યા છે ને ક્યારે આવશે ઈનું ઠેકાણું નહીં. ઈ આવે ત્યારે આવજો. હું તમને ઓળખતી નથી, ને તમે ઈમને કેવી રીતે ઓળખો ?''

''તમારો તો જનમેય નહીં થ્યો હોય, ઈ વખતથી અમારે ઓળખાણ. હું પંદર-વીહની ને ભીખાભાઈ માંડ દહેક વરહના હશે. હું ને મારી મા લોકોમાં ઘરોમાં વાસણકુસણ માંજતાં ને કચરા-પોતાં કરતાં. ઈ વખતે ભીખાભાઈ અમારી ઓયડીએ મારા ભાઈ મગન હારે લેસન કરવા આવતા. તે મેં એકવાર ટીખળ કરતાં પૂછ્યું.''

''એ ભીખાભાઈ, ભેગા ભેગુ મનેય થોડુંક લખતાં - વાંચતાં શિખવાડોને. તે ઈ તો સાચું માની ગ્યા ને મને કડકડાટ લખતાં-વાંચતાં શિખવાડ્યે છૂટકો કર્યો. રાતના બાર બાર લગી ફાનસના અજવાળે મને ભણાવવા ઈ ઉજાગરા કરતા. મેં પછી પરીક્ષાયું આલી ને નિહાળમાં છોકરા ભણાવવાની નોકરી કરતી થઈ. મેંય પછી સાસરીના ગામમાં અભણ ગલઢા-બુઢાને ભણાવવાનું આદર્યું. આજ હું જે કૈં છું ઈ ભીખાભાઈના રૂડા પરતાપે...''

''પતીગ્યું તમારું ભાષણ...? હવે જાવ, મારે રાંધવાનું ખોટી થાય છે, હમણે આવીને ખાનારા તડામાર કરશે.''

''સારું બાપલા,રાંધો ને ખવરાવો ને ખાવ. ભાગ્યશાળી છો કે ભીખાભાઈ જેવા ધરમી દાતારને ત્યાં તમારા દાણાપાણી લખાયાં છે. ઈ કરે છે ઈના સોમાં ભાગનું કોકના કાજે કરશો તો ભવ તરી જાશો. જાઉં છું બેટા, સુખી રહેજો.''

''અત્તરે તમે જાવને, એટલે અમે સુખી જ છીએ.''

માજી ડહેલીની બારીમાંથી બહાર નીકળવા નમતાં જ હતાં, ત્યાં જ બહારથી ભીખાલાલ આવી ગયા.

''કોણ આવ્યું છે ને કોની સાથે આટલા ઊંચા અવાજે વાત કરો છો, શાંતાવહુ ?''

શાંતા શેહ ખાઈ ગઈ. આમ તો તેમનાથી શેક્યો પાપડેય ભંગાવાનો નહોતો એની તેને પાક્કી ખાતરી, તોય આટલાં વરસમાં પહેલીવાર સસરાનો અવાજ આટલો ઊંચો થયો હતો, ને તે સાંભળીને આજુબાજુના ઘરોમાંથી લોકો બ્હાર નીકળી આવ્યા હતા, એટલે તેનો શ્વાસ અદ્ધર ચડી ગયો, ''આ ડોસલીય ઈમના આવ્યા પહેલાં આંઈથી ગુડાણી નહીં ને હવે ઈમનો ઠપકો સાંભળવો પડશે.''

''ભીખાભાઈ, ઈ તો હું સમતા.''

''કોણ સમતા, ઓળખાણ નો પડી.''

''નો જ પડે ને, કેટલાં વરહ વીતી ગ્યાં ! હું સમતા, મગનિયાની મોટી બહેન, તમે મને ભણાવવા આવતા.''

''ઓહોહો સમતાબહેન, તમે મારા આંગણે ક્યાંથી ! ધનઘડીને ધનભાગ્ય ! શાંતાવહુ, આ સમતામાં તમારા મા સમાન છે, ઈમને પગે લાગીને આશરવા લ્યો.''

મને કમને શાંતા આવીને પગે લાગી.

''સુખી થૌ દીકરા, પગે લાગવું હોય તો આ દેવસમાન તમારા સસરાને લાગજો. દુનિયા આખીમાં ઈમના જેવું સતિયું માણહ ગોત્યું નહીં જડે. ઈમની ખૂબ સેવા કરજો, તો ભગવાનેય તમારા ઉપર રાજી રહેશે.''

વિચાર તો શાક-રોટલાથી પતાવવાનો હતો, પણ હવે ના છૂટકે શાંતાને ચૂલા ઉપર થૂલી માટે આંધણ મૂકવું પડ્યું.

હજી ઓસરીમાં ભીખાલાલ અને સમતા મોયલી વાતોના પટારા ખોલીને વાળુ કરવા બેઠાં, ત્યાં લાઈટ ગઈ, શાંતાએ કોડિયામાં તેલ કાઢીને રૂની દિવેટ મૂકી, એ કોડિયું તેમની આગળ લાવી મૂક્યું, ને બીજું એક કોડિયું ફળિયામાં ડહેલી આગળ મૂક્યું.

વાળુ પતાવીને ભીખાલાલ ફળિયામાં ખાટલો ઢાળવા ગયા, ''હવે આજની રાત રોકાઈ જાવ સમતાબહેન, સવારે શિરામણ કરીને જાજો.''

''ના ભઈલા, મારે રોકાયે પોહાય એવું નથી. આ તો કામ એવું હતું કે આવ્યા વગર છૂટકો નો થ્યો. શાંતાએ એવી સરસ મીઠી થૂલી બનાવી કે ઈનો સ્વાદ દાઢમાં રહી ગ્યો ! હવે હું રજા લઉં ભઈલા, તબિયત સાવચજો.''

સમતા ડહેલી આગળ પહોંચી ત્યાં કોડિયા નીચેના અંધારામાંથી એક લાંબોલસ કાળોભમ્મર નાગ ફેણ માંડતો તેની સામે આવી ઊભો.

''અરે નાગબાપા. રોજ આવો છો ને વયા જાવ છો, આજ આમ કાં કરો ?'' ભીખાલાલે નાગ સામે લાકડી હલાવી, એટલે તે સામેના બળતણની સાંઠીઓનાં કડપલાંમાં જતો રહ્યો,

''ક્યારે આવીને અંધારામાં બેહી ગ્યા'તા, ખબર જ નો પડી !''

''ક્યાંથી ખબર પડે ભઈલા, દીવા હેઠ તો અંધારું હોય ને !''

સમતા તો જતી રહી, પણ શાંતા હોઠ કચરીને રહી ગઈ.

૭૫, સમરથનગર,
હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫.
મો. ૯૯૨૪૧૯૭૮૧૮

હાજરી

- કેશુભાઈ દેસાઈ

કશું જ સૂઝતું નથી.

આખો દિવસ ભૂંડની જેમ રઝળ્યા કરું છું. છ મહિના થઈ ગયા છે એ યાદ કરવી ન ગમે એવી ઘટનાને. છતાં નજર સમક્ષ એ જ દૃશ્ય તરવર્યા કરે છે. શરૂઆતના દસ બાર દહાડા તો જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ કાણ-મોંકાણ જ થતી રહી. જેમને ઓળખતો સુદ્ધાં ન હોઉં એવા ચહેરા કોણ જાણે ક્યાં ક્યાંથી આવી-આવી કેવાં કેવાં વેણ ઉચ્ચારતા રહ્યા. દિલાસાની ઇંટો ખડકાતી રહી પણ એવી તકલાદી દીવાલ તળે મારા ભીતરના ઉઝરડા થોડા ઢંકાય ? ઊલટા એ વધુને વધુ દૂઝવા માંડ્યા. મરણોત્તર વિધિ પતાવીને પાછો ફર્યો ત્યાં પાછા સુધરેલા શહેરી પરિચિતોની વણજાર શરૂ થઈ. કેટલાકે તો ઠપકાની ભાષામાં કહ્યું પણ ખરું : યાર, બધું બારોબાર ગામડે પતાવી દીધું એ બરાબર ન કર્યું. અમે તો રોજ છાપાં ફેંદ્યા કરતા. બેસણાની જાહેરાત પણ ના આપી ? આવું તે વળી ચાલે કે !

‘બેસણું રાખવાથી એ જીવતી થઈને પાછી આવવાની હતી ? અને હું રહ્યો એકલો માણસ. સમાજવાળા ઘડીય જંપવા દે તો બહાર નીકળી શકું ને ! વળી બધા દિવસે સાથરામાં આવે ને રાતે પેલી ગાયત્રીવાળી બહેનો ભજન કરવા આવે. ઘર બંધ કરીને મારાથી નીકળાય ખરું ? અમથીય લોક તો કેવી કેવી વાતો ઉડાડતું ફરે છે : એમાં જો ઘર બંધ જુએ તો તો નવો જ મુદ્દો મળી જાય એ ભક્તાણીઓને. આમેય વગોવણીમાં તો ક્યાં કંઈ બાકી રાખ્યું’તું ?’

સમજુ શુભેચ્છકો તો આટલા ખુલાસા પછી શાંત થઈ જતા, પણ પેલા દિનકર ચૌધરી જેવા અડિયલ એમની દલીલબાજી ચાલુ રાખતા. ‘એમ કાંઈ લોકથી ડરી ડરીને થોડું જિવાય ? ભલા માણસ, તમારે તો માયા કે મૂડી જે ગણો તે શીલાબહેન જ હતાં ને! એમના શ્વાસ પૂરા થયા એટલે સિધાવી ગયાં એમાં તો ક્યાં કોઈનું ચાલવાનું હતું ? પણ પાછળ એમની અને તમારી પ્રતિષ્ઠાને છાજે એવું કાંઈક તો કરવું પડે કે નહીં ? આખી દુનિયા ગાંડી અને તમે એકલા જ ડાહ્યા ? અત્યારે તો ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેનારાંય બેસણાં રાખતાં થઈ ગયાં છે.’ એને સમર્થન આપનારા જીવણલાલ જેવા જ્ઞાતિબંધુ તો રાતાપીળા જ થઈ ગયેલા : ‘આમ સાવ લુખ્ખે-લુખ્ખું તે ચાલતું હશે ? ભલા માણસ, જનાર તો એની ચિઠ્ઠી ફાટી એટલે હેંડતું થ્યું, પણ પાછળ રહેનારની તો ફરજ ખરી કે નંઈ ? તમે તો ગોંમડે જઈનં બેઠા’તા- ઓંયકણિયાં કેવા કેવા મોટા લોકો ફ્લેટની સીડી ચઢીને પાછા વળ્યા છે એ તમનં ચ્યોં ખબર છઅ ?’

‘બાયણું જ બંદ હોય ત્યં બાપડા બીજું શું કરે ?’ એમની સાથે આવેલા છગનલાલે ટાપશી પૂરી : ‘દરવાજે તો તૈણશેરિયું તાળું લટકતું’તું...’

મારાથી ન રહેવાયું : ‘તો શું ઘર ઉઘાડું મૂકીને જાઉં ? ઘરવાળી હતી ત્યાં લગી ઘર. હવે તો, બાપ, ખમૈયા કરો. મારે એની એ રામાયણ નથી હોંભળવી. ને તમને બધાને પ્રતિષ્ઠાની પડી હોય તો તમારે જે કરવું હોય તે કરો, એની ના નથી. પાંચ-પચ્ચીસ ખરચવા પડે તો માગી લેજો. બાકી મારે મરનારની પૂંઠળ કશું કરવું નથી. પાછળ પુન્યદાન કરીને એમ આગળના ભવ સુધારી શકાય એવી ભ્રમણા મને માન્ય નથી. આ તો પોતે બાપડી જુનવાણી વિચારની બાઈ અને આપણો સમાજ પણ એવો. એટલે ગામડે જઈ જે થતું આવ્યું છે એ મૂંગા મોઢે કર્યું. સિદ્ધપુર જઈને અસ્થિ પણ પધરાવી આવ્યો. બાકી મારું ચાલે તો દેહદાન જ કરું. જો કે એ આવા બધા કર્મકાંડમાં માનનારો જીવ, એટલે એવો નિર્ણય ન કરી શક્યો. હજી ગંગાજી પણ જઈ આવીશ, એ જીવ ખાતર-દિલથી નહીં હોં, ફક્ત એ જીવ ખાતર. નહીંતર એકવાર ખોળિયામાંથી હંસલો ઊડી ગયો તે પછી એને બાળો, દાટો કે કાપો-તેથી એને શો ફરક પડવાનો હતો !’

મારે મન આ બધાની સુફિયાણી વાતોનો કે જેને એ લોકો આબરૂનો સવાલ ગણી બેઠા હતા એવી બિનજરૂરી રસમનું કોઈ જ મહત્ત્વ નહોતું. મારું જીવન જ સહરાનું રણ બની ગયું હતું, ત્યાં આવી પરંપરાઓ નિભાવવાથી શું વળવાનું ? એ બધું તો જેનો ભર્યોભાદર્યો ઘરસંસાર હોય, છોકરાંને ઘેર છોકરાં રમતાં હોય અને લાંબું દાંપત્યજીવન ભોગવી પાકું પાન થઈ ખરી પડ્યું હોય એવા નસીબદાર પરિવારને શોભે. હમણાં એંશી-પંચ્યાશીની થઈને ગઈ હોત

તો હું પણ પાછળ વાજાં વગડાવત. નાત શું- આખું પરગણું જમાડત. એના નામે શાળા કે દવાખાના જેવી સંસ્થામાં બે-પાંચ લાખનું દાન આપતઃ એના નામની તક્તી લાગે એવું સ્તો. એ માટે ગામની વીઘો જમીન આઘી પાછી કરતાં પણ અચકાત નહીં. પણ આ તો મને મઝધારે મૂકીને મારી હોડીની ખેવૈયણ ઊપડી ગઈ. કેટલા વિશ્વાસ સાથે એને સુકાન સોંપેલું : જો બકા, મને વહેવાર-બહેવારમાં કશી સૂઝ નથી પડતી. ને તું તો જાણે જ છે કે મને સ્ટવ ચેતાવતાં પણ નથી આવડતો. તારે જ બધું સાચવવાનું - ઘર પણ અને મારું ઘડપણ પણ. જો અધવચ્ચે રઝળતો મૂકીશ તો સાચ્ચું કહું છું, હું તને ક્યારેય માફ નહીં કરી શકું, ને તુંય રૌરવ નરકમાં પડીશ !

આવું આવું તો કોણ જાણે કેટલીવાર શબ્દો ફેરવી-ફેરવીને કહ્યું હશે એને.

- પણ મારે અમ્મર ચૂડી ચાંદલા હારે જવું હોય તો ? મને ઓશિયાળી વિધવા થઈને પાછળ રહેવાનું થોડું ગમે ?

હું એને મારો દૃષ્ટિકોણ સમજાવવા પ્રયાસ કરતો, એ પણ એની ભાષામાં તું તો પતિને પરમેશ્વર માને છે ને ? તો શું તારો પરમેશ્વર અપૂજ રહે, રસ્તે રઝળતો થઈ જાય, લોકોની ઠેબે ચડે એ તને ગમશે ? જે માણસને તેં પાણિયારેથી પાણીનો પ્યાલો નથી ભરવા દીધો એને રામભરોસે છોડી દઈ અખંડ સૌભાગ્યવતી બનવામાં તે વળી કયું ગૌરવ !

એને પણ મારી દલીલ વજૂદવાળી તો લાગતી જ. પછી જરા વિચારીને કહેતી : પણ કોઈપણ ભારતીય નારી હંમેશાં અખંડ સૌભાગ્યવતી રહેવાનું જ ઇચ્છતી હોય છે ને ! પેલી સાવિત્રીની વાર્તામાં તો એ બાઈ છેક યમરાજા પાસે જઈ એના મરેલા ધણીનો જીવ પાછો લઈ આવે છે.

'એ બધી કવિઓએ કરેલી કોરી કલ્પનાઓ છે બકા. તને ખબર તો છે : એક વાર પીંજરું તોડીને પોપટ ઊડી જાય, પછી એ પાછો ના આવે.' મારી દલીલ સાંભળી એ મૌન થઈ જતી. એને મૂંઝવણ પણ થતી : ભગવાને આવું આગળ પાછળ જવાનું શું કામ કર્યું હશે ! બેઉ જણને સાથે ઉપાડી લે તો એના બાપનું શું નુકસાન થઈ જવાનું હતું ?

એ અવઢવ અનુભવતી ત્યારે હું કહેતો : માણસને કદાચ જનમવાનો અધિકાર નથી, પણ મરવાનો તો હોવો જોઈએ. 'પણ આપણે આ મૂઆ પહેલી મોંકાણ ના માંડીએ તો ના ચાલે ?'

-એને મરવામાં નહીં, જીવવામાં જ રસ હતો. અલબત્ત, ક્યારેક દૂર-નજીકના કોઈ માઠા સમાચાર મળતા ત્યારે એના ચહેરા પર ગ્લાનિ જરૂર છવાઈ જતી. એના હોઠ કશુંક આવું ફફડતાઃ જાયું એટલું જવાનું. એ તો બધું કુદરતના હાથમાં - કોણ વહેલું જશે ને કોણ મોડું, એ માણસના હાથની વાત થોડી છે ? અને એમ જ હોત તો રાજીવ ગાંધીને કે ઇંદિરાજીને થોડું મરવું'તું? ધીરૂભાઈ અંબાણી મરત જ શું કામ ? ખુદ ભગવાન જેવા ભગવાનનેય ન'તું મરવું પડ્યું - એય પાછું સાધારણ પારધિના હાથે ? એમને તો બાપ, રાણીઓય કેટલી બધી હતી ! બધીઓને એકી સાથે રંડાપો ઓઢાડીને પોઢી ગયા ! પહેલી ભીંત પડે કાં તો કરો : બેઉ હંગાથે પડે એવું તો કચ્છમાં આવેલો એવો ભારે ભૂકંપ આવે તો જ બને. કાં તો રસ્તામાં જતાં વાહનને અકસ્માત નડે તો, અને છતાં ખાતરી તો નહીં જ. જેની જીવાદોરી બાકી હોય એ બચી જાય ને રિબાયા કરે વરસોનાં વરસો લગી...

એ કંઈ નહોતી સમજતી એવું થોડું હતું ? એણે મીઠી હલકમાં દાદા ગણગણતા એ ભજન સાંભળ્યું હતું અને એની એકાદ કડી તો એ એકલી પડી જતી ત્યારે ઓચિંતી લલકારતી પણ ખરી : મનની આશાઓ ડુંગર જેવડી.

મરણ પગલા હેઠ -

ભૂલ્યો રે મન-ભમરા તું ક્યાં ભમ્યો...

હું એકાદવાર એના હલકભર્યા કંઠે ગવાતું એ ગીત સાંભળી ગયેલો ત્યારે એ ઘડીક જાણે ચોરી કરતાં પકડાઈ ગઈ હો એમ ઓઝપાઈ ગયેલી.

'તું તો જીવવાની વકીલાત કરતી'તી ને તે દા'ડે ! આ મરણના મરશિયા ક્યાંથી યાદ આવી ગયા એકાએક ?'

એ મીઠું મલકીને કહે : હમણાં મારી નજર સામે ગરોળી જીવડું ગળી ગઈ. જીવડું થોડું મરવા માગતું'તું ? ટ્યૂબલાઈટના અજવાળાથી અંજાઈને ઊડાઊડ કરતું'તું ત્યાં ઓચિંતી જ માતાજીની છબી પાછળથી ગરોળી પ્રગટ થઈ ને હું એને વેલણ ખખડાવી ભગાડું એ પહેલાં તો બિચારા જીવડાનો કોળિયો કરી ગઈ... આટલી જ વાર કે ! ભજનમાં મરણ 'પગલા હેઠ' કહ્યું છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ગયો.

'પણ આપણે એ જીવડા જેવા પામર જીવ થોડા જ છીએ બકા. આપણે તો મોતને પણ માત આપનારી માણસજાત.

આપણે જીવવું છે અને પૂરેપૂરું આયખું જીવવું છે. તને ખબર છે ? આપણા ઋષિએ પરમાત્મા પાસે શી માગણી કરેલી ? - એ કહે છે : હે પ્રભુ, અમને સો વરસ સુખપૂર્વક જીવવાનું વરદાન આપો.'

"આપણે પણ કોઈ નાની ઉંમરનું પગે લાગે છે ત્યારે 'સો વરસનાં થજો' એવા આશીર્વાદ આપીએ છીએ ને ! અને હવે તો છાપાંમાં સો વટાવી ચૂકેલાંનાય ફોટા છપાવા લાગ્યા છે. આપણે વળી એવી શી ઉતાળવ છે ? સો નહીં તો સિત્તેર પંચોત્તેર તો જરૂર ખેંચી કાઢીશું. તમારા બાપુ પંચાશી વરસે ગયા અને મારી મા એંશીએ. આપણે કદાચ એમના કરતાં પાંચ દસ વરસ વહેલાં પરવારીએ તોય હજી તો -"

એ મારું અને એનું જન્મ વર્ષ યાદ કરી અંકોડા મેળવવા લાગતી. 'હજી તો ઓછામાં ઓછો એકાદ દસકો બાકી છે. છાનામાના પરભુનું નામ લો તો કાંઈક જયવારો થાય. હમણાંથી રોજ આ મરવાની જ રામાયણ માંડો છો - ઊઠતાં ને બેસતાં, જાણે માણસે એ સિવાય બીજું શું કરવાનું જ ન હોય !'

એના ચહેરા પર ઠપકો તરવરી રહ્યો.

'આ નવેમ્બરનો અંત અને ડિસેમ્બરની શરૂઆત આપણને હરહંમેશ કનડતાં રહ્યાં છે. કોણ જાણે કેમ - અંદરથી જ કશુંક અમંગળ થવાનું હોય એવો અણસાર આવ્યા કરે અને પાછું એવું કંઈ ને કંઈ બને પણ ખરું જ. યાદ છે ? આપણને શામળાજી જકાતનાકા પાસે પેલો અકસ્માત નડેલો ત્યારે કઈ તારીખ હતી ? ત્રીસમી નવેમ્બર અને મોટાભાઈને પણ એ જ દિવસોમાં ભળભાંખળે કોઈ અજાણ્યા વાહને ટક્કર મારી દીધી હતી. છ મહિનાનો ખાટલો આવેલો.' હજી કશુંક રહી જાય છે એમ લાગતાં મેં માથું ખંજવાળ્યું ત્યાં વિસ્મૃતિની પેટીમાંથી વધુ એક અળખામણી ઘટનાએ ડોકું કાઢ્યું. આપણી સામે ખાતાકીય તપાસ પણ ડિસેમ્બરના પહેલા વીકમાં જ મુકાયેલી, યાદ આવે છે ? કેવી દયામણી દશામાં મુકાઈ ગયેલાં આપણે ! કેટકેટલી જગ્યાએ દોડવું પડેલું - કેવા કેવા મહારથીઓની લાગવગ લગાડવી પડી'તી - ત્યારે જતીક ફાઈલ બંધ થઈ હતી. દર વરસે એક યા બીજી રીતે આ અઠવાડિયા - દસ દિવસનો ગાળો જ હરહંમેશ નડતો રહ્યો છે આપણને !'

એને પણ મારું તારણ ગળે તો ઊતરતું લાગેલું, પણ મારી જેમ હિંમત હારી જવાનું એને ન ગમતું.

'એટલે એટલા દા'ડા ક્યાંક સંતાઈ જઈએ કે'તા હો તો ! એણે આખી વાત મજાકમાં ઉડાવી દેવા પ્રયાસ કર્યો હતો. 'મોઢું સંતાડી દેવાથી મુસીબત થોડી ઉકેલાઈ જાય ? શાહમૃગ પાછળ શિકારી પડ્યો હોય એ એને ઝડપ્યા વગર પાછો વળે ખરો ?' - જાણે ખરેખર કોઈ અણધારી આફત આવવાની જ હોય, એમ હું ક્ષણભર ધ્રૂજી ઊઠેલો.

'પડશે એવા દેવાશે ! વર્તમાનમાં જીવો. સંતો હંમેશાં વર્તમાનમાં જીવવાનો ઉપદેશ આપતા રહ્યા છે. વીતી ગયેલી પળ પાછી આવવાની નથી તેમ આવનારી પળપર આપણો કોઈ કાબૂ નથી." એ પણ ક્ષણ પૂરતી માયૂસીના કોચલામાં સરી પડેલી.

'આખરે માનવીની જિંદગીમાં સૌથી ખતરનાક દુર્ઘટના કઈ ? મૃત્યુ જ કે ?' મેં કહ્યું હતું : 'અને એનું કાઉન્ટડાઉન તો બાળક જન્મે છે તે દિવસથી જ શરૂ થઈ જતું હોય છે. એટલે એનાથી ડરી જઈએ તો તો મૃત્યુ પહેલાં જ મરી જઈએ.'

મૃત્યુ, મૃત્યુ, મૃત્યુ... વળી વળીને વાત મૃત્યુના સ્ટેશને આવીને અટકતી હતી.

'ખરેખર એવું કંઈ થાય તો પણ પાછળવાળાએ તો જીવવું જ પડશે ને !' એણે કમકમાટી અનુભવી. 'અલબત્ત, એવું જીવતર મોત કરતાંય વસમું જ લાગે. એ તો રામબાણ વાગ્યાં હોય એ જાણે... આપણે તો ખાલી વાતો જ કરી જાણીએ. જઈને પૂછી આવો જેના માથે રંડાપાનું આભલું ફાટ્યું હોય એવાને તો ખબર પડે. સાહેબ, ચાળીસ-પિસ્તાળીસ વરસ સારસની જોડીની જેમ જીવનારને એકલપંડે જીવવાનું આવે ત્યારે એની શી દશા થતી હશે... હું તો એની કલ્પના કરતાં પણ ધ્રૂજી ઊઠું છું.'

મારા હૈયે હતી તે વાત હોઠે આવી ગઈ : 'બેમાંથી એક થવું જ પડે એમ હોય તો મને આગળ થવા દેવાનો બકા. સાંભળ, તું તો કદાચ મારા વગર જીવી શકે પણ હું તો તારી પાછળ સ્યુસાઈડ જ કરી દઉં ! મને એકલા જીવવાનું ફાવે જ નહીં !'

'બીજી કરી લેવાની, આમેય મારી હયાતીમાં કેટલીય સગલીઓ હારે રંગરેલીઓ ક્યાં નથી કરી !' - એણે મોઢું મચકોડ્યું.

'રંગરેલીઆ કરવી એ જુદી બાબત છે અને -' હું

ગળગળો થઈ ગયો હતો : 'ના બકા, હું પુનર્લગ્ન કરવાનું તો સ્વપ્નેય ના વિચારી શકું !' 'પણ હું તો તમારી તાસીર જાણું ને ! ઘડપણ સ્ત્રીને આવતું હોય છે. પુરુષ તો પંચોતેર વર્ષે પણ પંચાવનનો જ રહે છે.'

- એની વાત સોળ આના સાચી પડી છે.

એ ગુજરી ગઈ છે, મારી જરૂરિયાત નથી ગુજરી ગઈ. મને કોઈ મંદિર કે તીર્થસ્થાને જવાની સલાહ આપે છે ત્યારે ઝેર જેવું લાગે છે. એનું ચાલ્યું હોત તો બિચારી કોઈ વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા ગોઠવીને ગઈ હોત. પણ એને ક્યાં ખબર હતી કે એ દિવસોમાં વારંવાર રિપીટ થતી રહેલી પેલી અણગમતી ચર્ચા એ એના જ મૃત્યુનો પૂર્વ સંકેત હતો ! નવેમ્બરની ત્રીસમીએ મારું મોતિયાનું ઓપરેશન કરાવવા આવી ત્યારે ડોક્ટરે એની પણ આંખ તપાસી હતી. કહ્યું હતું : મોતિયાની શરૂઆત તો થઈ ગઈ છે, પણ હમણાં ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. સાહેબને સારું થઈ જાય પછી આવજોને નિરાંતે !

એ આગ્રહપૂર્વક મારી ઓપરેશનવાળી આંખમાં દવાનાં ટીપાં નાખી આપતી હતી. મને કરોડના મણકાની તકલીફ હતી એટલે માલિશ પણ કરી આપતી હતી. કેટકેટલા શુભેચ્છકો ખબર પૂછવા આવતા હતા ! બધાને ઊજળા મોઢે આવકાર આપતી રહી, ચા-નાસ્તો કરાવતી રહી... ખોળે કરેલી દીકરીની ફૂલ જેવી ત્રણ વરસની બેબીને રાખવા આગલી રાતે તો અડાલજ ગયેલી. વળતી સવારે નવ વાગ્યે તો એને લઈને પાછી પણ આવી ગઈ, અને -

એ જ રાતે સાડા અગિયારથી પોણા બાર વચ્ચે તો... ઓહ, એના માટે 'મરી ગઈ' જેવા શબ્દો વાપરતાં કાળજું ચિરાઈ જાય છે, પણ એ હવે નથી રહી - એનો તો ઇનકાર શી રીતે થઈ શકે ! એ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે ભલે મારા અણુએ અણુમાં ધબકતી હોય પણ ત્રીજી ડિસેમ્બરની મધરાતે એનું હૃદય તો હંમેશને માટે મૂંગું બની ગયું હતું.

પાણીયે ક્યાં માગ્યું હતું એણે ! 'જઉં' છું ત્યારે - એટલું કહેવાની પણ નવરાશ નહોતી. જાણે અનંત આકાશમાંથી કોઈ અદૃષ્ટ વિમાન ઊતરી આવ્યું અને એને ઊંચકીને સડાટ ઊડી ગયું. જેને મારી હયાતી દરમિયાન સતત મારી રખેવાળી કરતી જોવા માગતો હતો એ ઓચિંતી જ, કશો અણસાર પણ આપ્યા વગર હંમેશને માટે... હવે તો એના ઘરને પણ લકવો મારી ગયો છે. જ્યાં એક સામાન્ય તેલનો ડાઘ જોતાં વેંત એ છંછેડાઈ પડતી એ રસોડું રેઢિયાળ બની ગયું છે. ચોકડીમાં કબૂતરોએ જનાનખાનું બનાવી દીધું છે. બિલાડી કબૂતરોનો કોળિયો કરતી ફરે છે. કામવાળી રોજ ઢગલાબંધ પીછાં એપાર્ટમેન્ટના સફાઈ કામદારને સુપરત કરતી રહે છે. ઘર તો ગૃહિણીનું જ ને ! એકલો પડી ગયેલો આદમી તો એને બાવાની મઢૂલી જ બનાવી દેવાનો.

આટલા વખત પછી એ એકાએક સપનામાં આવીને ટહુકે છે : 'કહ્યું તો હતું કે એવું કાંઈ બની જાય તો બીજી કરી લેજો !'

હું સપનામાં ને સપનામાં સભાનપણે એને ખણખણતો જવાબ વાળું છું : પંદર વરસ પહેલાં ગુજરી ગઈ હોત તો જરૂર બીજી કરી લેત. ગાંડી, તારે મારી ઉંમરનો મલાજો તો રાખવો'તો !

એ મોં મચકોડીને કટાક્ષ કરે છે : 'એમ તો પાંત્રીસ વરસ પહેલાં પ્રેમમાં પડેલા ત્યારે પણ બીજી કરી શક્યા હોત.. હું કાંઈ અડચણ ન'તી કરવાની...' એ થોડું અટકીને બોલી : આંખો મીંચીને જ્યાં કીધું હોત ત્યાં સહી કરી આપી હોત !'

'પણ તો હું મારી જાતને માફ ન કરી શક્યો હોત બકા !' મારું ગળું રૂંધાઈ ગયું. અચાનક આંખ ઊઘડી ગઈ : 'મને માફ કરજે બકા !' એની હસુ હસુ તસવીર સામે હાથ જોડી હું બબડ્યો : 'તું મને અધવચ્ચે રઝળતો કરી ગઈ એ સારું તો ન જ કર્યું... પણ તારે ક્યાં મરવું'તું - જરૂર તો ઉપરવાળાને પડી હશે, નહીંતર - ' જાણે મારા હોઠ પર હાથ દાબીને એની છબી બોલી ઊઠે છે : હું ક્યાંય નથી ગઈ સાહેબ ! અને તમને છોડીને ક્યારેય જવાની પણ નથી... જરીક અડકી તો જુઓ : હાજરાહજૂર છું !

૧૩, ઐશ્વર્ય-૧, પ્લોટ-૧૩૨, સેક્ટર-૧૯,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧.
મો. ૯૮૭૯૫૪૩૧૩૨

વંદે માતરમ્

- ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

"ઈશ્વરે આપણને બે દીકરા આપ્યા, ઈજનેર તરીકેની તમને મોભાદાર નોકરી આપી. વડીલોપાર્જિત મિલકતમાં ખેતરો છે. બંને દીકરા નીતીશ અને પ્રીતીશની માતૃ-પિતૃભક્તિ જોઈ હું ગદ્‌ગદ્ થઈ જાઉં છું." મધુકાન્તાએ કહ્યું...

'એમ સુખનાં જાત-વખાણના ચક્કરમાં ન પડો. સમય પાસે ગજ પણ હોય છે અને કાતર પણ. સુખનો થોડોક અહંકાર આવ્યો એટલે સમય સુખને વેતરી નાખે છે. એટલે આપણને પરિતોષ હોવો જોઈએ કે સાદગીભર્યા જીવનમાં આપણને રસ છે. મૂળ તો આપણે કિસાનપુત્ર. ધરતી આપણી માતા. ધરતી માણસની અનેક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરે છે એટલે આપણી ઈજ્જત કરતાં ધરતીની ઈજ્જતનું રક્ષણ કરવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એક ઋષિએ ધરતી વંદના કરતાં કહ્યું છે કે -

સમુદ્ર વસતે દેવિ, પર્વત સ્તન મંડલં,
વિષ્ણુપત્ની નમસ્તુભ્યં પાદસ્પર્શ સમસ્વમે.

"ધરતીને આપણે પગથી કચડીએ છીએ, ખાડા ખોદીએ છીએ, એની છાતી પર કારખાનાં અને તોતિંગ મકાનો ઊભાં કરીએ છીએ, તોય એ બિચારી મૂંગી રહે છે એટલે ઋષિ માનવજાત વતી ધરતીની ક્ષમા માગે છે." મિ. સત્યેન્દ્ર કહેતા - કહેતાં ભાવુક થઈ ગયા.

"પરંતુ તમે તો ધરતીની સેવા અને સદાચારનું વ્રત લીધું છે. તમે સદાચાર વિશે પેલી વાર્તા કહો છો, તે કઈ ?" - મધુકાન્તાએ પૂછ્યું.

"હા, યાદ આવ્યું. હરિશંકર પરસાઈની "સદાચાર કા તાવીજ." એક રાજાના દરબારમાં એક સાધુ આવી પહોંચે છે ને કહે છે : "આ સદાચારનું તાવીજ છે. એ પહેરવાથી કોઈ કર્મચારી ભ્રષ્ટાચાર નહીં આદરે અને આદરશે તો તાવીજ તેને ચેતવણી આપશે.

રાજાએ આ વાતની ચકાસણી કરવા નિષ્ણાતોની એક કમિટિ બનાવી. કમિટિએ રિપોર્ટ આપ્યો કે સદાચારનું તાવીજ બરાબર કામ કરે છે. મોટા પાયે કારખાનું નાખી એકેએક કર્મચારી અને નાગરિકને કાંડે એ તાવીજ બાંધવું જોઈએ, જેથી તાવીજ દ્વારા ભ્રષ્ટાચારીને પકડી શકાય.

રાજાએ હજારોની સંખ્યામાં સદાચારનાં તાવીજ બનાવડાવ્યાં અને કર્મચારીઓને કાંડે બંધાવી દીધાં.

મહિનાની પહેલી તારીખે રાજા તાવીજનો ટેસ્ટ કરવા નીકળ્યો અને વેશપલટો કરી કર્મચારીને લાંચ આપવાની કોશિશ કરી. તાવીજમાંથી અવાજ આવ્યો. 'લાંચ ન લેવાય, ન લેવાય.'

રાજાને એ વાતની પ્રસન્નતા હતી કે, પોતે ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદીના કાર્યક્રમમાં સફળ નીવડી રહ્યો છે.

મહિનાના છેલ્લે દિવસે રાજા વળી પાછો વેશપલટો કરી કર્મચારીઓ પાસે પહોંચ્યો. લાંચ આપવાની કોશિશ કરી. કર્મચારીએ લાંચ સ્વીકારવાની તૈયારી કરી. રાજાએ કર્મચારીને પૂછ્યું : "આજે તાવીજ નથી પહેર્યું ? લાવ તો તાવીજનો અવાજ મને સંભળાવ. રાજા સદાચારનું તાવીજ કર્મચારીના કાંડેથી કાન તરફ લઈ ગયો. સદાચારનું તાવીજ કહી રહ્યું હતું : " આજ તો મહિનાની આખરી તારીખ છે. આજ તો લાંચ લે લે..." - અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે પણ સારાંશ એનો એ જ કે જ્યાં સુધી ભૂખનો પ્રશ્ન હલ નહીં થાય ત્યાં સુધી બાહ્ય પ્રયત્નોથી ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદ નહીં થાય. નાના અધિકારીઓની નાની ભૂખ હોય છે ને મોટા કર્મચારીઓની-અધિકારીઓની, સત્તાધીશોની વૈભવ વિલાસ અને સાહ્યબી માટેની મોટી ભૂખ" - સત્યેન્દ્રએ કહ્યું...

"પણ તમે તો આપણા દીકરા નીતીશ અને પ્રીતીશનું ઘડતર જ એવી રીતે કરી રહ્યા છો કે તેઓ ભ્રષ્ટાચાર આચરવાનું નામ જ ન લે" મધુકાન્તાએ સત્યેન્દ્રનાં વખાણ કરતાં કહ્યું...

સમય વહી ગયો. બંને દીકરા ગ્રેજ્યુએટ થઈ ગયા.

નીતીશને થોડો ઘણો રસ ખેતીવાડીમાં હતો, પણ પ્રીતીશ તો બાપને પૈસે તાગડધિન્ના કરવામાં માનતો હતો.

એવામાં કાળની કરડી નજર મિ. સત્યેન્દ્રના પરિવાર પર ઊતરી. મિ. સત્યેન્દ્રની ઈમાનદારીથી ઘણા બધા અધિકારીઓ નારાજ હતા. એટલે એક ખોટો કેસ ઊભો કરી મિ. સત્યેન્દ્ર પર આરોપ મૂકી તેમને નોકરીમાંથી સસ્પેંડ કરાવ્યા. છતાં સત્યેન્દ્ર ડગ્યા નહીં...

પણ કાળના બીજા હુમલામાં તેમનાં પત્ની મધુકાન્તા એક એકસીડેન્ટમાં ઘાયલ થયાં અને એમના હોસ્પિટલ વગેરેના ખર્ચ માટે જમીન પણ વેચવી પડી. બધી જ બચત ખર્ચી નાખવા છતાં છેલ્લે હાર્ટએટેકમાં મધુકાન્તાએ દેહ છોડી દીધો... સત્યેન્દ્ર માટે આ આઘાત અસહ્ય હતો. કોર્ટ-કચેરીના ધક્કા અને આઘાતોની પરંપરાએ મિ. સત્યેન્દ્રનું સ્વાસ્થ્ય પણ બગાડ્યું.

નીતીશ માટે હવે નોકરી કર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો પણ મિ. સત્યેન્દ્ર પોતાની વગ વાપરીને તેને નોકરી અપાવવા તૈયાર નહોતા. એમણે નીતીશને કહ્યું : 'દીકરા, તારે બાપકર્મી નહીં, આપકર્મી બનવું જોઈએ. સંતાનોને વધુ પડતી સલામતી આપવાથી તેમનું આત્મબળ છિનવાઈ જાય છે. એટલે હું તને સ્વાવલંબી બની નોકરી જાતે જ શોધી લેવાની સલાહ આપું છું. પ્રીતીશને પણ મેં સલાહ આપી જોઈ. એ લહેરી લાલો બની સાચાં-ખોટાં કામો દ્વારા પૈસા મેળવી ખાન-પાનમાં મસ્ત રહે છે. મારી દૃષ્ટિએ આ પારિવારિક ગેરશિસ્ત છે. જે કારણોસર

હું બરબાદ થઈ રહ્યો છું એ જ કારણોસર પ્રીતીશ લોકોની વાહવાહી ઝીલી રહ્યો છે. એને મન શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી. એટલે હું એને એક મહિનાનો સમય આપું છું... એ નહીં સુધરે તો હું ઘરમાંથી તેને કાઢી મૂકીશ.' - મિ. સત્યેન્દ્રે પોતાનો બળાપો વ્યક્ત કરતાં કહ્યું....

'પપ્પા, આખરે તો પ્રીતીશ પણ તમારો જ દીકરો છે. પુત્ર કુપુત્ર બને પણ માતા-પિતા આકરાં બની પોતાનો વડીલ ધર્મ ચૂકે એ મારે ગળે નથી ઊતરતું... આપના આશીર્વાદથી મને બાંધકામનો બીઝનેસ કરતી કંપનીમાં કાર્યાલય અધ્યક્ષની નોકરી મળી છે. એટલે પેટગુજારામાં તકલીફ નહીં રહે. હું પણ પ્રીતીશને સુધારવાની કોશિશ કરીશ. આપે થોડી ધીરજ ધારણ કરવી પડશે.' નીતીશે કહ્યું...

''મારી પાસે ધીરજ ધારણ કરવા સિવાય બીજો રસ્તો ક્યાં છે ? કેટલાક માણસો સિદ્ધાંત ખાતર ખુવાર થવાનું પસંદ કરશે પણ સિદ્ધાંત સાથે બાંધછોડ કરવાનું પસંદ નહીં કરે. ક્યારેક મારા મનમાં પણ એ વાતની મૂંઝવણ થાય છે કે, સત્ય શા માટે માણસની આકરી કસોટી લે છે ! સત્યભક્તોને સુખ-શાંતિવાળું જીવન જીવવામાં શા માટે મુસીબતોની વણઝાર ખડી કરી દે છે !'' 'મેરુ તો ચળે, પણ જેનાં મનડાં ચળે નહીં' - એ ગાવાનું જેટલું સરળ છે તેટલું જીવનમાં ઉતારવાનું મુશ્કેલ છે. લોકો સત્યનિષ્ઠોની વાહવાહી કરશે પણ એમનાં આંસુ લૂછવાની કોઈને ફૂરસદ ક્યાં છે ? દીકરા, આટલું હું ભાવાવેશમાં બોલી ગયો, પણ અંતિમ શ્વાસ સુધી હું ઈમાનદારી, સત્યનિષ્ઠા અને રાષ્ટ્રવંદનામાં પાછો પડવાનો નથી. તને એમ ન થવું જોઈએ કે પપ્પાના 'સત્યના પ્રયોગો' દીકરાઓને ભારે પડ્યા. ભ્રષ્ટાચાર એ પણ ભારતમાતા સાથે ગદ્દારી છે. એ કાંઈ સરકાર કે વડાપ્રધાન એકલાની જવાબદારી નથી. સમગ્ર પ્રજાજનો જો પોતે નેકનિયત રહી ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદી માટે સંકલ્પબદ્ધ બને તો 'ક્વીટ કરપ્શન'ની ઝુંબેશ સાર્થક બને.' સત્યેન્દ્રનો આત્મા અંદરથી ખૂબ મૂંઝવણ અનુભવતો હતો. એમના દિમાગમાં શ્રી કરસનદાસ માણેકનું પેલું વાક્ય ઘૂમરાતું હતું.

'કામધેનુને સૂકુંયે તૃણ ન મળતું,
ને લીલાંછમ ખેતરોને,

આખલા ચરી જાય છે,
મને એ જ સમજાતું નથી
કે કેમ આવું થાય છે ?'

મિ. સત્યેન્દ્ર રડી પડ્યા.

'પપ્પાજી, કુદરત આકરી કસોટી મર્દાનગી દેખાડનારા મજબૂત મનોબળના માનવીઓની જ લેતી હોય છે. તમે આમ ભાંગી પડશો તો અમારો આધાર કોણ બનશે ?' - નીતીશ પપ્પાજીને આશ્વસ્ત કરે છે.

'બેટા, હું ભાંગી પડ્યો નથી, પણ વેદનાઓથી મારું મન આળું થઈ રહ્યું છે. પણ મને એ વાતનો ગર્વ છે કે તું મારા સંસ્કારોને જાળવવામાં સફળ નીવડી રહ્યો છે. હું કોર્ટમાં જીતી જાઉં પછી નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લઈ ફરી જમીન ખરીદીશ. અને ભારતમાતાનું ઋણ અદા કરીશ. ખેતરમાં જ નાનકડું ફાર્મ હાઉસ બનાવી, પરસેવો પાડતી જિંદગી જીવીશ. હા, તને અને પ્રીતીશને મારા ઢાંચામાં જીવવાની હું ક્યારેય ફરજ નહીં પાડું....

તારી માતા સ્વ. મધુકાન્તાનું ધાવણ ન લજવાય તેવો ગરવો નાગરિક બનવા અને ભારતમાતાની શાન અને આન માટે તું સમર્પિત રહીશ તો હું માનું છું કે, મારો જન્મારો સફળ થઈ ગયો.' - મિ. સત્યેન્દ્ર બોલી રહ્યા હતા.

નીતીશ ચૂપચાપ તેમની વાતો સાંભળી રહ્યો હતો અને પ્રીતીશે વાતો સાંભળતાં - સાંભળતાં જે બેઠે-બેઠે ઊંઘવાનું શરૂ કરી દીધું હતું.

કોર્ટમાં મુદતો પડે જ જતી હતી. સાક્ષીઓને ફોડવાની કોશિશો પણ ચાલી રહી હતી. બીજી તરફ પ્રીતીશે ઉધાર રાખી ખરીદેલી વસ્તુઓના લેણદારોની ઉઘરાણી વધી રહી હતી.

એક સવારે નીતીશ કોઈ કારણસર બહાર ગયો હતો ત્યાં એક કંપનીનો મેનેજર પોતાનાં પેન્ડિંગ બીલો સંદર્ભે લાંચની રકમ લઈને નીતિશને ઘેર આવ્યો હતો.

નીતીશની ગેરહાજરીમાં મિ. સત્યેન્દ્રે તેમને આગમનનું કારણ પૂછ્યું... મેનેજરે કહ્યું : 'આ બેગના પૈસા જોશે, એટલે નીતીશ બાબૂ બધું જ સમજી જશે. મારી કંપનીનું વિઝિટિંગ કાર્ડ અંદર મૂકેલું છે. વડીલ, પૈસો બોલે ત્યારે માણસ ચૂપ થઈ જાય છે. પૈસાની ભાષા કોઈને સમજાવવી પડતી નથી !'

"તો ભાઈ, પૈસાનો અવાજ સાંભળવામાં હું બહેરો છું. અમે મુઠ્ઠીભર લોકો ઈમાનદારીના ખોળામાં માથું મૂકીને જીવીએ છીએ. અમને ચલિત કરીને તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે ? થોડોક સ્વાર્થ સિદ્ધ થશે એટલું જ ને ! ભ્રષ્ટાચાર ઉધઈની જેમ વ્યાપેલો છે. તમારા જેવા લોકોને એ વાતની શરમ પણ નથી કે દેશ સામે, માનવતા સામે તમે ખતરો ઊભો કરી રહ્યા છો. હું આપનું અપમાન કરવા નથી ઈચ્છતો, પણ પૈસાની બેગ સાથે અત્યારે જ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ. સત્યના ગઢમાં ગાબડાં પાડનાર પાપીઓનું મોં એક ક્ષણ માટે પણ હું જોવા ઈચ્છતો નથી" - મિ. સત્યેન્દ્રે કહ્યું...

"વડીલ, આ આપની દાદાગીરી છે. નીતીશ બાબૂ અને અમારા સંબંધ વચ્ચે તમે કેવી રીતે દખલ કરી શકો. તમારા જેવો જિદ્દી બાપ મેં જોયો નથી." - મેનેજરે કહ્યું...

"અને તમારા જેવા હલકટ અધિકારીનો પગ આ ઘરમાં પહેલી વાર પડી રહ્યો છે. તમારા ગયા પછી તમે બેઠા છો, તે જગા મારે ગંગાજળથી ધોવી પડશે." મિ. સત્યેન્દ્ર બારણું ખોલી ઊભા રહ્યા.

અંતે મેનેજરે પૈસાની બેગ સાથે નીકળી જવું પડ્યું.

પૈસાની બેગમાંથી કંપનીના નામનું કાર્ડ મિ. સત્યેન્દ્રએ કાઢી લીધું હતું.

નીતીશ એકાદ કલાક પછી ઘેર આવ્યો, ત્યારે એણે

પહેલો પ્રશ્ન એ કર્યો. 'પપ્પાજી, મારી ગેરહાજરીમાં કોઈ મોટો માણસ મને મળવા આવ્યો હતો ?'

"મોટો માણસ નહીં, ખોટો માણસ. એ તને ખરીદવા પૈસા ભરેલી બેગ લઈને આવ્યો હતો. તું તો જાણે છે કે આપણો પરિવાર લાંચ-રૂશ્વતની બદીથી મુક્ત છે. મેં એને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યો. બરાબર કર્યું ને ?" - સત્યેન્દ્રએ કહ્યું...

"તમે લાંચ ન લો, એ તો સમજાયું પણ અપમાન કરી, આવનારને કાઢી મૂકો એ બરાબર નથી ! ભ્રષ્ટાચાર દૂષણ છે એવું જ દૂષણ વાણીની કડવાશ છે. પપ્પા આપ તો સમજુ છો. મારે વધુ શું કહેવાનું હોય ?" - નીતીશના અવાજમાં આક્રોશ હતો, એ વાત તેના પપ્પાજી સમજી ગયા અને આવનારનું નામ-ઠામ જણાવતું વિઝિટિંગ કાર્ડ તેમણે પુત્ર નીતીશના હાથમાં મૂક્યું...

બીજે દિવસે કોર્ટ કેસનું જજમેન્ટ આવવાનું હતું. સત્યેન્દ્રનાં પત્ની મધુકાન્તાદેવીની પણ તે જ દિવસે પુણ્યતિથિ હતી.

મિ. સત્યેન્દ્રની છાતી પર ભાર હતો. અકથ્ય મૂંઝવણ હતી. કંપનીના મેનેજરની તરફેણમાં નીતીશે બતાવેલો રસ તેમને ખટકતો હતો. તેઓ પોતાના શયનખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

પપ્પાજી ઊંઘે છે એની ખાતરી કરવા નીતીશે બારણું ખોલી ડોકિયું કરી લીધું. મિ. સત્યેન્દ્ર પાસું ફેરવી સૂતેલા હતા.

બારણું બંધ કરવાનું એ ભૂલી ગયો અને પેલી કંપનીના મેનેજરને એણે ફોન કરી, પોતાના પપ્પાએ દાખવેલા અવિનય બદલ માફી માગી અને કહ્યું : 'હું નહોતો તો તમારે કશું બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય પાછા ફરી જવું જોઈતું હતું. તમે જાણો છો કે વૃદ્ધો જિદ્દી હોય છે. અને એમાંય મારા પપ્પાને તો નીતિ અને નેકીનું ભૂત વળગેલું છે. હવે એમ કરો, તમારું કામ તો હું કરી આપીશ, પૈસાવાળી બેગ તમે મારા ખાસ દુકાનદારને પહોંચતી કરજો. નામ સરનામું હું કાલે આપીશ. ફોન મૂકું છું. મારા પપ્પા જાગી જશે તો આપણી વાત સાંભળી ઘર આખું રોકકળથી હચમચાવી મૂકશે.' - નીતીશે વાત પૂરી કરી.

મિ. સત્યેન્દ્રએ આખી વાત સાંભળી નીતીશને નેકીના માર્ગે ચલાવવાની એમની મહેનત વ્યર્થ ગયેલી જોઈ તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં...

તેઓ ઊઠ્યા અને એક કાગળમાં બે-ચાર પંક્તિઓ લખી તેને ઓશિકા પાસે મૂકી સૂઈ ગયા.

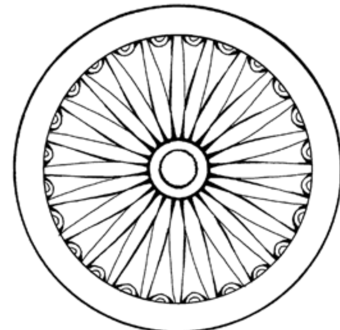
સવારે નવ વાગ્યા સુધી તેઓ ઊઠ્યા નહીં એટલે નીતિશે તેમને જગાડવાની કોશિશ કરી, પણ મિ. સત્યેન્દ્રનો આત્મા મધુકાન્તાને શોધવા ઘરને છોડી ચૂકયો હતો.

નીતીશની નજર ઓશિકા પાસે પડેલી ચિઠ્ઠી તરફ ગઈ, જેમાં મિ. સત્યેન્દ્ર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખ્યું હતું : **"જિસ દિન હમારી આત્મા ઈતની નિર્બલ હો જાય કિ અપને પ્યારે આદર્શો સે હમ ડિગ જાયે, જાન-બુઝકર અસત્ય યા પક્ષપાતી બનેં, વહ હમારે જીવન કા સબસે બડા અભાગી દિન હોગા ઔર હમ ચાહતે હૈં કિ હમારી ઉસ નૈતિક મૃત્યુ કે સાથ હી હમારે જીવન કા અંત હો જાય."** બીજે દિવસે કોર્ટના જજમેન્ટ મુજબ મિ. સત્યેન્દ્ર નિર્દોષ ઠર્યા. કેસ જીત્યા એ પહેલાં તેઓ જિંદગી હારી ગયા હતા.

ભ્રષ્ટાચાર એ ભારતમાતા પ્રત્યેની ગદ્દારી છે. તેની નાબૂદી સરકાર કે વડાપ્રધાનની એકલાની નહીં, પણ સમગ્ર પ્રજાની છે "કવીટ કરપ્શન"ની ઝુંબેશ તો જ સાર્થક બને.

"અપને પ્યારે આદર્શો સે હમ ડિગ જાયે, જાન-બુઝકર અસત્ય કે પક્ષપાતી બનેં, વહ દિન હમારે જીવન કા સબસે બડા અભાગી દિન હોગા. હમ ચાહતે હૈં કિ હમારી ઉસ નૈતિક મૃત્યુ કે સાથ હી હમારે જીવન કા અંત હો જાયે"

૧૬, હેવન પાર્ક, કર્ણાવતી ક્લબ સામે, શેલ્બી હોસ્પિટલ પાછળ, સેટેલાઈટ એરિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. મો. ૯૮૨૪૦૧૫૩૮૬

અદૃશ્ય દીવાલ

- રમેશ ર. દવે

હેમંતભાઈએ તિજોરીના ખાનામાં મૂકેલો પત્ર કાઢ્યો અને તેની સામે અપલક આંખે જોઈ રહ્યા. બે દિવસમાં આ પત્ર ત્રણ વાર રચાયો છે અને તોય ચોથી વાર વંચવા હાથમાં લીધો છે ! સ્હેજ ખચકાતાં-અચકાતાં એમણે પોતાને પૂછી લીધું-પૂર્વે, આટલી લાંબી જિંદગીમાં કદી આમ-આવું થયું છે ?

ના

તો પછી આજે...

થાય, એમ પણ થાય ક્યારેક- એમણે વળતું આશ્વાસન આપ્યું એને પત્ર ખોલી નજર માંડી-

સ્નેહી શ્રી હેમંતભાઈ,

વંદન. આમ જુઓ તો, આપણે સાવ અપરિચિત જ છીએ, પણ એ તો, દેખીતી રીતે. હા, તમે મને નથી જ ઓળખતા પણ હું તમને ક્યારેય મળી નથી તેમ છતાં ઘણી બધી વ્યકિતઓ... હા, વાયા... વાયા તમારા વિશે ખાસ્સી વાતો મેં સાંભળી છે અને તેથી જ થોડા લોભ સાથે, આમ સીધો પત્ર લખીને, આજના સમયની રીતે કહું તો, તમારી સાથે ચેટિંગ માટેની રિક્વેસ્ટ કરવા બેઠી છું.

હા, તો મારી હમ્બલ પ્રપોઝલ ગણો કે રિકવેસ્ટ જે ગણો તે, માત્ર એ જ છે કે આપણે મિત્ર થઈ શકીએ ?

અલબત્ત, આવો પ્રશ્ન પૂછતા પહેલાં, મારે તમને મારી ભૂતકાળ, વર્તમાન અને મેં કલ્પેલી ભવિષ્યની છબીઓ પણ બતાવવી જોઈએ - તો જ તમે, મારા પેલા પ્રશ્નનો સમુચિત જવાબ આપી શકો ને ! તો, આ રહ્યો મારો, સાવ કહેતાં સાવ ટૂંકો - પ્રાથમિક પરિચય -

નંદિતા કેશવરામ જોશી, જન્મ : ૨૨-૧૦-૧૯૫૫, જન્મસ્થળ-વતન : જેસલપુર, તા. કેશોદ, જિ. જૂનાગઢ, શિક્ષણ : બીકોમ, વ્યવસાય : કો-ઓપરેટીવ બેંકમાં કલાર્ક - કેશિયર, લગ્ન : ૧૯૭૫, પતિ : પ્રદ્યુમ્ન હિંમતભાઈ ભટ્ટ, સંતાન : ના, નથી, વૈધવ્ય : ૧૯૮૫, નિવૃત્તિ : ૨૦૧૨, આર્થિક પરિસ્થિતિ : મનની મોજે જીવું છું - કશી ચિંતા નથી, શોખ : ઘરની સજાવટ, મૈત્રી અને પ્રવાસ, મહેચ્છા : તમારી મિત્ર બનું !

અપેક્ષા છે, મારા મનની વાત આમ, તમારા સુધી પહોંચાડી શકીશ. અને હા, તમે મારા આ પત્રનો જવાબ તો આપશો ને ? ના, ઉતાવળ કંઈ નથી, તમારી અનુકૂળતાએ લખજો.

- લિ. નંદિતા

પત્ર પૂરો થતાં એમણે વ્યવસ્થિત ગડી વાળીને કવરમાં મૂક્યો પણ પાછો બહાર કાઢ્યો. હેમંતભાઈને થયું : બે દિવસથી જવાબ લખું-લખું થાય છે ને લખાતો નથી ! તો પછી અત્યારે જ લખી દઉં; કરેલો સંકલ્પ પાછો ફરીવાર વિખેરાઈ જાય એ પહેલાં એમણે લેટરપેડ અને પેન લીધાં પણ જવાબીપત્રનો આરંભ, આમ કરું કે તેમ-એવી વિમાસણ-અવઢવમાં ડૂબ્યા પણ મન કાઠું કરીને તરત જ બહાર આવ્યા અને લખ્યું -

બહેન શ્રી નંદિતાબહેન,

તમારો જરા જુદેરો પત્ર મળ્યો છે. એ સંબંધે બીજું કંઈ પણ લખું એ પહેલાં કહીં દઉં - તમે સાવ સ્પષ્ટવક્તા વ્યક્તિ છો !

હવે પત્રની મૂળ વાત-તમે લખ્યું છે કે, તમે મારા વિશે, ઘણી બધી વ્યક્તિઓ દ્વારા ઘણું બધું જાણ્યું છે પણ એ વ્યક્તિઓ વિશે તમે કંઈ-કશો ફોડ પાડયો નથી. આપણે ત્યાં વ્યક્તિ કોઈની વાત કરવા બેસે ત્યારે એને તલમાંથી તાડ બનાવી દે છે... કહો ને ચણાના ઝાડ પર ચડાવી દે છે પૂરો સંભવ છે, મારા વિષયે પણ આવું બન્યું હોય ! આ સ્થિતિમાં તમે જે રીતે તમારો ટૂંકો પણ લાક્ષણિક પરિચય આપ્યો છે - એ રીતે તો મને કદાચ ન ફાવે પણ તમારા મોડેલને અનુસરીને મારો પરિચય આપું છું -

હેમંત નંદલાલ કાપડિયા, જન્મ : ૨૫-૨-૧૯૫૦,

વતન : તોરણગઢ, તા. ઈડર, જિ. સાબરકાંઠા.

જન્મસ્થળ : મોસાળ-વેજલપુર, અભ્યાસ : એમ.એ, બી.એડ્. વિષય : ઈતિહાસ, વ્યવસાય : સેકન્ડરી સ્કૂલમાં શિક્ષણકાર્ય, લગ્ન : ૧૯૭૩, પત્ની : હેમલતા નવનીતલાલ શેઠ, સંતાન પુત્ર-કિશોર, પુત્રી-કલ્પના (હાલ બંને અમેરિકા છે.) હેમલાતનું અવસાન : ૧૯૯૭, નિવૃત્તિ : ૨૦૦૫, આર્થિક હાલત : સારી. સંતાનો વિશેષ કાળજી રાખે છે પણ મને મારી સાદગી ગમે છે. ઘરનાં બધાં કામ, રસોઈ પણ જાતે - પોતે જ કરું છું - મઝા પડે છે ! શોખ : વ્યાયામ, વાચન અને જૂની ફિલ્મો જોવી, ના, મહેચ્છા જેવું કંઈ નથી. મનમાં જોકે તન-મનથી તંદુરસ્ત રહું અને ગમતાં કામ કરી શકું એ ગમે !

હવે તમે કરેલી હાર્દિક દરખાસ્ત વિશે લખું ? પણ એ વાંચીને નારાજ - નિરાશ તો નહીં થાવ ને ? મિત્ર થવું તો કોને ન ગમે ? પણ મિત્ર કંઈ એમ સંકલ્પપૂર્વક-વિધિસર થોડું થવાય છે ? ફરી કહી દઉં-આમ લખીને, તમારી હૂંફાળી હોંશને નકારતો નથી ! કોઈ માણસ સામે ચાલીને મિત્ર થવાનું આમંત્રણ આપે

- એ તો સદ્ભાગ્ય જ ગણાય ને ! આપણે અનુકૂળતા મુજબ મળતાં રહીશું અને એમ કરતાં કરતાં મિત્ર થઈ જવાશે તો જરૂર થઈશું - તમારું સ્વાગત કરું છું - હૃદયપૂર્વક.

નંદિતા અને હેમંતભાઈ લેકવ્યૂ હોટલના ગાર્ડનમાં નિરાંતે બેઠાં છે. બાગ ઊંચાં વૃક્ષો અને નમણાં ફૂલછોડથી ભર્યો ભર્યો છે. સમય જ એવો છે - જાણે ફૂલ - કળીઓની રંગોળી ભરી છે કુદરતે.

નંદિતાને કોઈપણ સિઝનમાં આબુ આવવું ગમે છે, અવારનવાર, એકલી તો એકલી આવે છે. સવાર-સાંજ નખી-સરોવરની ફરતે, લીલમછોયા રોડ ઉપર નિરાંતે ટહેલવું અને ખાઈ-પીને લહેર કરવી - બસ, બાકી કોઈ કામ નહીં, ના વાચન પણ નહીં.

નંદિતાને ન ગમતા પણ પાંચ-છ મિનિટ લંબાઈ ગયેલા મૌનને તોડતા એણે કહ્યું - 'તમને નવાઈ તો લાગશે પણ પૂછવાનું મન થયું છે તો પૂછી જ લઉં બરોબર ને ? હં... તો આપણે સ્યૂટ બુક કરાવતાં હતાં ત્યારે હોટેલના રિસેપ્સનિસ્ટે તમને શું પૂછ્યું હતું ?'

'એ તો એને, આપણાં નામ લખતી વખતે મારી અટક કાપડિયા અને તારી અટક જોશી લખતાં પ્રશ્ન થયો હશે કે આમ કેમ ? એક બનિયા ઔર દૂસરા બ્રાહ્મિન ?'

'પણ તમે શું કહ્યું ?'

'બીજું શું કહું ? એમ કહ્યું કે મેડમની મેઈડન સરનેઈમ યથાવત્ રાખી છે, બદલી નથી. સાંભળીને એ ય મલકી ગયો.'

'તો હવે બદલવી છે ?' - નંદિતાના મોં પર ગમ્મત રેલાઈ.

'જરૂર છે એની ?'

'આમ તો નહીં પણ આવતી કાલે હું તમારી સાથે રહેવા આવું ત્યારે તમારે તમારા પાસ-પડોશમાં કોઈને પ્રોબ્લેમ થાય - એના કરતાં તો...'

'ના, એવું નહીં થાય. તું આવે એ પહેલાં, હવે આપણે સાથે રહેવાના છીએ - એ વાત સૌ મિત્રોને કરી દઈશ.'

'પણ...'

'હવે આટલા સમય પછી આ 'પણ'... 'પણ' કેમ થાય છે ? મિત્રો મટી ગયાં વિના, સહવાસી થયું છે - એમ તેં કહ્યું હતું ત્યારે મેં પૂછ્યું હતું ને - લગ્ન કરવાં છે ? એ વખતે તેં સામો સવાલ પૂછ્યો હતો - એની જરૂર છે ?'

નંદિતાના કપાળ પરની કરચલીઓ ફુરુરુ... કરતી ઊડી ગઈ અને એણે કહ્યું - 'હા, આ બાબતે હું સાવ સ્પષ્ટ છું. માતા-પિતા, ભાઈ-બહેન આ બધા લોહીના સંબંધ અને પતિ-પત્ની જેવો, સભાનતા સાથે બાંધેલો સ્વીકારેલો સંબંધ - આ બધા સંબંધોમાં હંમેશાં, એકની અપેક્ષાને બીજાએ પૂરી કરવાની જવાબદારી જ છેલ્લે બચે છે. એટલે મારે તો આ બધી વિધિસર સ્વીકારેલી જવાબદારીઓથી વેગળા રહેવું છે...'

'પણ એવું શા માટે ?'

'બસ, મારે તો મને ગમતા માર્ગે જ ચાલવું છે અને એ તો માત્ર ને માત્ર મૈત્રી - સંબંધમાં જ સંભવે !'

'તું કહે છે એ મૈત્રી - સંબંધમાં પણ અપેક્ષા તો હોય જ છે. તારી જ વાત કરીએ તો, તારે તને ગમતા માર્ગે જ ચાલવું છે - એ ઇચ્છા - મહેચ્છા પણ મારી પાસેની તારી, તેં સેવેલી અપેક્ષા જ ગણાય ને ?'

'હા, પણ મારી એ અપેક્ષા તમને અનુકૂળ ન લાગે, મંજૂર ન થઈ શકે તો મને ના પાડો અને હું તમને, મિત્ર મટી જઈને, 'આવજો' કહી દેવા આઝાદ તો ખરી ને !'

'હા, એ તો ખરું !'

'બસ, આ આઝાદીની વાતે, હું મૈત્રીને સર્વોત્કૃષ્ટ માનવ - સંબંધ ગણું છું.'

ઘરમાં કરવાના નાના-મોટા ફેરફાર અને નવી સજાવટ માટેનાં નંદિતાએ કરેલાં ડ્રોઈંગ જોતાં હેમંતભાઈ બેઠા છે. એમને અધવચ્ચે જ મન થયું કે, એ હાલ ને હાલ રૂબરૂ જઈને નંદિતાની પીઠ થાબડીને એની ઘર-સજાવટની આવડતને વખાણે-પણ એ જરા વધારે પડતું થશે - એમ વિચારીને પેલા લહેરાયેલા હોંશીલા તરંગને એમને એમ કોરો પસાર થવા દીધો. પણ કામની ચીવટ, સ્પષ્ટતા અને ડ્રોઈંગ - રેખાંકનની કળા - એ બધું અવ્વલ દરજ્જાનું હતું. ડ્રોઈંગ્સની ફાઈલ લઈને એ બેઠકખંડમાં આવ્યા અને એમાં થનારા ફેરફારોને સંબંધિત જગ્યા સાથે સરખાવવા લાગ્યા. એમના ચહેરે મલકાટ છવાયો ત્યાં ડોરબેલ વાગ્યો.

હા, કુરિયર છે. ફોન-નંબર અને તારીખ લખીને સહી કરી દઈ એમણે કવર લીધું. રવાનગીની જગ્યાએ જોયું તો ચોંક્યા - અરે ! નંદિતા ? ગઈ કાલે તો આવી હતી પણ આ કવર વિશે તો કંઈ વાત કરી નહોતી... એમણે મનોમન પુછાતા પ્રશ્નોથી પરવારીને ઉતાવળે કવર ખોલ્યું. પત્ર જોઈને તેની લખ્યા-તારીખ વાંચવા, કાગળના જમણા ખૂણે નજર માંડી - આ તો બે દિવસ પહેલાં લખેલો છે. તો પછી કાલે કેમ કંઈ કહ્યું નહીં ? - ફરી પ્રશ્નને કોરાણે મૂકી એમણે કાગળની ગડી સરખી કરીને પત્ર વાંચ્યો -

પ્રિય હેમંત,

સ્નેહ. આ પત્ર પહોંચે - એ પહેલાં કે એ વખતે જ તું, ઘરની નવી સજાવટનો મારો પ્લાન લઈને મને મળવા દોડતો આવીશ કદાચ ! અહીં મેં ભલે 'કદાચ' શબ્દ વાપર્યો પણ મને વિશ્વાસ છે કે ઘરને નવો લુક આપવાની મારી બધી દરખાસ્ત તને ગમી જ હશે અને એનાથી રાજી-રાજી થઈને તું મને શાબ્બાશી આપવા આવીશ !

આ પ્લાનમાં નથી નોંધી એવી એક વાત માટે આ પત્ર લખું છું. તું જાણે જ છે કે, મારો સ્વભાવ સીધી વાત, સીધેસીધી કહી દેવાનો છે પણ મારી આ વાત જરા એવી છે ને... એટલે રૂબરૂ કહેવાને બદલે આમ પત્ર લખીને કહું છું - મને વિશ્વાસ છે કે, ઘરની નવી સજાવટ અંગેની મારી બધી વાતે તેં હોંશ બતાવી છે એટલે આ છેલ્લી વાત પણ તું સ્વીકારીશ જ !

હેમંત, આપણા ઘરમાં... ના, હાલના તારા ઘરમાં બહુ સહજ ગણાય એ રીતે, તારાં પત્ની હેમલતાબહેનના ફોટા, એમણે શોખથી દોરેલાં ચિત્રો, મઝાથી ખરીદેલું કોતરણીવાળું વુડન ફર્નિચર અને એમના વોર્ડ રોલમાં હેંગરો પર ઝૂલતી ઈસ્ત્રી બંધ સાડીઓ... એમની હયાતી સૂચવતી આ બધી વસ્તુઓથી ચણાયેલી એક અદશ્ય દીવાલ મને, મૂળે તમારા પણ હવે આપણા થઈ રહેલા ઘરમાં પ્રવેશતાં અટકાવે છે... પ્લીઝ હેમંત, નારાજ ન થઈશ. કદાચ કહેવાની વાત મને કહેતાં ન પણ આવડી હોય... પણ વીતેલા સમયની સાથે વીતી જવી જોઈતી આ બધી વસ્તુઓ આપણે કોઈને પ્રેમપૂર્વક ભેટ ન આપી શકીએ ?

બસ, અહીં જ અટકું છું.

- લિ. તારા ઘર-હૃદયમાં વસવા તલપાપડ નંદિતા.

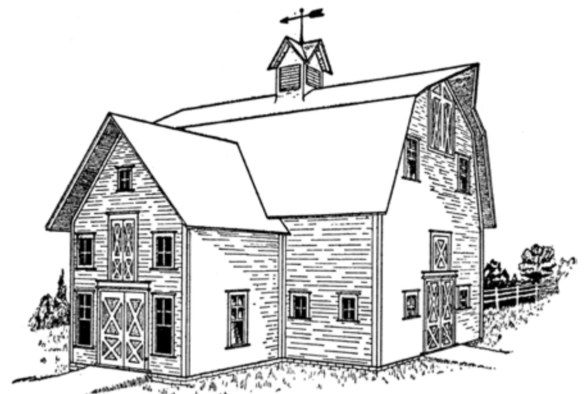
ગુંદરની ટ્યૂબથી કવર બંધ કરવા જતો હાથ સ્હેજ ખચકાયો. હેમંતભાઈએ હસી દીધું - મનની ગડમથલ અંતે પ્રગટ થઈ ખરી ! પણ એમણે આ ખચકાટ સ્વીકારીને કવરમાં મૂકેલો પત્ર બહાર કાઢી ફરી વાંચ્યો -

પ્રિય નંદિતા,

સ્નેહ સ્મરણ. કુરિયર દ્વારા તેં મોકલાવેલો પત્ર મળ્યો છે. કવર ઉપર, પ્રેષક તરીકે તારું નામ વાંચીને નવાઈ તો પામ્યો જ હતો પણ પત્ર વાંચતાં એનું સમાધાન પણ થયું.

હા, તેં કલ્પ્યું છે - એમ જ હું તને આપણા ઘરની સજાવટના તારા પ્લાન માટે શાબાશી આપવા આવવાનો જ હતો. ત્યાં કુરિયરે તારું કવર આપ્યું. પત્ર વાંચતા બે પળ તો સ્તબ્ધ થઈ જવાયું. જો કે મારા ઘરમાંની, હેમલતાની હયાતીની દીવાલ તને નડે એ વાત હું સમજું તો છું પણ આ બે દિવસ ને રાત, તેં કરેલી આ દરખાસ્તની સાથોસાથ મારા મનમાં, વર્ષો પહેલાંની એક નાની શી વાત ઘુમરાયા કરે છે - મૈત્રી દાવે મારે એ તને જણાવવી જોઈએ - નાનો હતો ત્યારે, શાળામાં મારી સાથે ભણતી લલિતા અમારી બાજુમાં જ રહેતી હતી. અમે નિશાળનું લેસન પણ ભેગાં બેસીને કરતાં. એનું ગુજરાતી સારું અને મને ગણિત વધારે ફાવે - એટલે એકબીજાને મદદ પણ કરતાં. મોટે ભાગે તો પાંચમાં ધોરણમાં હશું ત્યારે, એક દિવસ લેસન કરતાં પહેલાં, મારી પાટીમાં મેં દોરેલું, ઝાડની ડાળી પર બાંધેલા માળા પાસે બેસેલાં હોલા-હોલીનું ચિત્ર લલિતાને બતાવ્યું. પણ એણે તો ચિત્ર જોયું - ન જોયું કરીને, ફોકર્સથી ભૂંસી નાખ્યું અને ડ્રોઈંગમાં જે ચિત્રે એને પહેલો નંબર અપાવ્યો હતો એ કુદરતી દશ્યનું ચિત્ર દોરવા માંડી. હું તો બસ એને તાકી જ રહ્યો... ડુંગરા, નદી, બે-ચાર મોટાં ઝાડ, વાદળાં ભર્યું આકાશ અને એમાં ઊડતાં પંખી-ચિત્ર પૂરું કરીને એણે પાટી મારી સામે ધરી. મારું મોઢું તો સાવ પડી ગયું. અકળામણેય કંઈ ઓછી નહોતી પણ... પણ લલિતાને કંઈ કહ્યા વિના મારી પાટી દફતરમાં મૂકીને હું ઊભો થઈ ગયો હતો. નંદિતા, હવે તું જ કહે - નાના એવા હેમંતે ત્યારે સાવ અનાયાસ જે કહ્યું હતું - એનાથી જુદું કંઈ થઈ શકે ખરું ?

'વૈશાખ', ૨/૨, વીમાનગર,
સેટેલાઈટ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
ફોન : ૦૭૯ - ૨૬૭૪૦૧૨૪

રેઈડ

- ઉત્પલ ભાયાણી

સવારના આઠેક વાગ્યે તો એ લોકો આવી ગયા. દસેક જણાનું જૂથ હતું અને પાકી તૈયારી સાથે આવ્યું હતું. વ્યવહાર અને વાતચીતમાં સહેજે અવિવેક નહોતો પણ કામગીરીની મક્કમતા દેખાઈ આવે એવી હતી.

ભરતભાઈ પોતાના જ ઘરમાં સહકાર આપવાથી વિશેષ ભાગ્યે જ કશું કરી શકે એમ હતા. આવકવેરાની રેઈડમાં પોતાનું અને પેઢીનું નામ પણ આવી શકે એવો અણસાર થોડોક વખત પહેલાં એમનું ઈન્કમટેક્સનું કામકાજ સંભાળતા ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટે આપેલો અને એ મુજબ હિસાબો, રોકડ કે સ્ટોકમાં જે કંઈ કરવા જેવું હતું એવું સાવચેતીરૂપે કરી પણ નાખવામાં આવેલું. પણ ખરેખર રેઈડ પડશે અને એની શરૂઆત ઘરથી જ થશે એનો ભરતભાઈને અંદાજ નહોતો.

બંને બાળકો હજી પણ સૂતા છે એ જાણ્યા પછી અધિકારીઓએ એમના બેડરૂમને તાત્કાલિક બાકાત રાખ્યો પણ ભરતભાઈ અને શેફાલીબહેનના બેડરૂમની તપાસ તો એમણે તરત જ શરૂ કરી દીધી.

શેફાલી માટે આવું આગમન તદ્દન અનપેક્ષિત હતું એટલે પહેલાં તો એ હેતબાઈ ગઈ. પછી એણે ભરતભાઈ તરફ એવી નજર નાખી જેમાં આશ્ચર્ય અને આક્રોશ ભારોભાર હતાં. ભરતભાઈની નજરમાં. જે આવ્યું છે એ સ્વીકારી અને સહન કરી લેવાની લાચારી હતી.

પતિ અને પત્ની બંનેની સામે એમનો જ શયનખંડ ખુલતો જતો હતો. અનુભવી નજરો રૂમમાં પડેલી સાધનસામગ્રીને વ્યવસ્થિત રીતે જોતી-તપાસતી અને જરૂર પડે નોંધ કરતી જતી હતી.

શેફાલીના કબાટને ખોલવા ચાવી માટે અધિકારીએ એની તરફ નજર નાખી. શેફાલીએ ભરતભાઈ સામે જોયું. ભરતભાઈએ નજરથી જ નિઃસહાયતા વ્યક્ત કરી. થોડાક ખચકાટ પછી ધૂંધવાઈને શેફાલીએ ચાવીનો ઝૂડો પલંગ પર ફેંક્યો, સહેજ પણ અકળાયા વિના અધિકારીએ એ લઈ લીધો અને કબાટમાંથી નાનીમોટી એક પછી એક ચીજો બહાર આવવા માંડી.

પોતાને કોઈ બળજબરીથી અડતું હોય અને જે ત્રાસ થાય એવો શેફાલીને પોતાના કબાટની ચીજવસ્તુઓ પર એક અજાણ્યાનો હાથ ફરતાં થતો હતો.

હવે વારો કબાટમાં ગોઠવેલી તિજોરીનો હતો. બાજુના ટેબલ પર ઘરેણાંના નાના-મોટા સેટ ગોઠવાતા ગયા. આખી તિજોરી ખાલી થવામાં જ હતી ત્યારે અધિકારીએ સહેજ ઊંચા થઈને તળિયે પડેલી એક જૂની ડાયરી બહાર કાઢી.

'એ મારી પર્સનલ ડાયરી છે.' અધિકારીના હાથમાંથી જાણે ઝૂંટવી લેવા માગતી હોય એમ શેફાલીએ અધિકારી તરફ ધસી જતાં લગભગ ચીસ પાડી.

અધિકારીએ ડાયરી પરત કરતાં પહેલાં સિફતથી પાનાં ફેરવી લીધા. એમ કરવા જતાં ડાયરીમાં સાચવી રાખેલા ખાસ્સા જૂના થઈ ગયેલા ફોટોગ્રાફમાંથી બે-ત્રણ બેડરૂમની ચકચકિત સફેદ આરસપહાણની ફર્શ પર સરી પડ્યા.

એને ઉઠાવી લેવા અધિકારી વાંકા વળ્યા અને હાંફળીફાંફળી થઈ ગયેલી શેફાલી પણ નમી. શેફાલીની પાછળ દોરાતા ભરતભાઈને એવું કરવાની જરૂર નહોતી પણ ચત્તી પડેલી તસવીરો એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા.

કોઈ પણ કહી શકે કે એ પ્રેમીઓની તસ્વીર હતી. પ્રેમિકા તરીકે અલબત્ત જુવાનજોધ શેફાલી હતી. પણ પ્રેમી સ્વરૂપે ભરતભાઈ નહીં પણ જે યુવાન હતો એને ભરતભાઈ સારી રીતે ઓળખતા હતા.

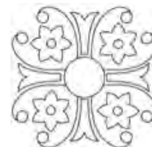
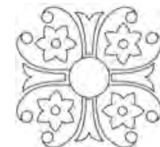
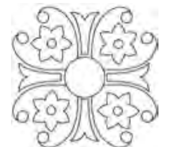
નીચે પડેલી તસવીરો અને ડાયરી લઈ લીધા પછી શેફાલી આઘાતથી પલંગ પર બેસી પડી. અધિકારીઓનો તો પ્રશ્ન નહોતો. અને ભરતભાઈએ ત્યારે તો નહીં જ. એ પછી પણ આ અંગે શેફાલી સાથે વાતચીત કરવાનું મુનાસીબ નહોતું માન્યું.

મોડી સાંજે અધિકારીઓની વિદાય પછી ભરતભાઈ ડ્રોઈંગરૂમમાં બેસી રહ્યા. શેફાલી બેડરૂમમાંથી બહાર નહોતી આવી.

રેઈડ માટેનું સમન્સ લઈ અધિકારીઓ આવ્યા ત્યારથી જ ભરતભાઈએ સેટલમેન્ટ કઈ રીતે કરવું એની મનોમન ગોઠવણી કરવા જ માંડી હતી.

હવે તેઓ એક નહીં પણ બે સેટલમેન્ટ વિશે વિચારતા હતા.

૫૦૧, ન્યુ મધુવન ૮૧, સરસ્વતી રોડ,
સાન્તાક્રુઝ (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૪.
મો. ૯૮૨૦૦૩૨૧૯૯

સનેડો

- રાઘવજી માધડ

'એલા જા, લઈ આવ્ય... સનેડો !

જવાબમાં કોઈ બોલી ગયું... ને વળતી પળે જ. બેઠકના છેવાડે બેસી મોંમાં મસાલો મમળાવતી ટણકટોળી મોં ફેરવી ખી... ખી... કરતી હસવા લાગી. નવું નકોર કાપડ ચિરાતું હોય એવો ચરરરર... અવાજ થયો. ત્યાં તેની પડખે બેઠેલા બીજા બે-ચાર મોટેરાઓ પણ મોં મરકાવી, હળવું હસવા લાગ્યા... ને બહુ નજીવા સમયમાં બેઠકનું ગંભીર ને માંદલું વાતાવરણ કેસૂડાનાં ફૂલની જેમ ખીલી ઊઠ્યું. વળી ઓછામાં પૂરું હોય તેમ ઓસરી પર બેઠેલી સ્ત્રીઓમાંથી પણ વહેતા ઝરણાંના ખળખળાટ જેવો તીણો ને મધુરો ગણગણાટ શરૂ થયો.

આ સનેડો... ને તેમાં સૌનું આવું મોઘમ હસવું.. મારી સમજના કવરેજ ક્ષેત્ર બહાર હતું. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું હતું: 'ભાઈ, પાણીની શું વ્યવસ્થા છે ?'

ત્યાં કોઈએ ઉત્તર આપ્યો હતોઃ 'સનેડો છે ને !'

મેં નવાઈ પામતા પ્રતિ સવાલ કર્યો હતો : 'સનેડો !?'

પણ ત્યાં જ કોઈ રાહ જોઈને બેઠું હોય એમ બોલી ઊઠ્યું હતું : 'એલા મનકા.. જા, લઈ આવ્ય સનેડો !'

અને મનકો ઉર્ફે મનજી પણ બેઠકમાંથી સબળ બેઠો થઈ ગયો. તેના મોંમાં ઠાંસોઠાંસ મસાલો ભર્યો હતો. થૂંક્યા વગર બોલી શકાય એમ નહોતું. તેથી બોલવાના બદલે સીધું કામ કરવા ઉતાવળા પગે ઊપડ્યો. હાથ હતો તે સેલફોન ખિસ્સામાં મૂક્યો.

'હે મારો બાપલિયો... ઠાલા હાથે પાછો નો આવતો...!'

'આવતો હશે...' પાનો ચઢાવવા કોઈ વ્યંગમાં બોલ્યું : 'સનેડો લીધા વગર્ય...!'

વળી પાછું ટણકટોળીનું બે ગોઠણ વચ્ચે મોં રાખીને હસવું...

મનજી ધોરણ બારમાં નાપાસ થયો એટલે તેના બાપે પોતાની સાથે કડિયાકામમાં જોતરી દીધો. પણ તેના કામમાં કોઈ ઠેકાણું કે ભલીવાર ન મળે. પણ આવા સમૂહના કામમાં સપૂરો, સૌથી આગળ હોય.

એકાએક ઊગી નીકળેલો ગુસ્સો વ્યક્ત કરું કે સૌની સાથે મોઘમ હસું...? શું કરું...? ભારે કફોડી સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો. બહુ નજીવી ક્ષણોમાં મારા હોવાપણાનું નાત વચ્ચે જાણે સૂરસૂરિયું થઈ ગયું. હીરોમાંથી જાણે ઝીરો થઈ ગયો. આમ છતાં નાક જતા હોઠ રાખવો હોય એમ મનોમન મથામણ કરવા લાગ્યો પાણીનું કહેવું, સામે સનેડો ઉત્તર મળવો, મનજીનું ઝડપથી જવું ને નાતીલાનું હસવું... કોઈ વાતનો તાલ મળતો નહોતો. વળી આ મરણ-પ્રસંગની નાતીલાઓની બેઠક હતી. લગભગ બધા ગંભીર મોંએ બેસે, એકાદ કોઈ ધાર્મિક વાત કરે, સામે દલીલો થાય... પણ તેમાં આવું ઉઘાડું હસવાનું તો આવે નહીં. પણ આવ્યું ને પાછું ઉઘાડેછોગ, જગજાહેર આવ્યું !

બીડીના ધૂમાડાના લીધે કોઈને ઉધરસ આવી, હસવામાંથી ખસવું થઈ ગયું.

સનેડા શબ્દથી અજાણ નહોતો. થોડાં વરસો પહેલા આ પ્રકારના ગીતે ધૂમ મચાવી હતી. ત્યારે આ ગીત ન્યુ જનરેશન માટે નવું હતું. બાકી ગામમાં ભવાઈ રમાતી તેમાં આ ગીત ગવાતું જ હતું !

'માસ્તર ! હંધુંય થઈ રે'હે...' એક મોટેરાએ મને ઉદ્દેશી ઠપરામણ આપતા હોય એમ કહ્યું : 'તમ તમારે બેઠાં બેઠાં જોયે રાખો !'

થોડામાં ઘણું આવી જતું હતું. સંજોગો સાથે સમાજ, સ્થિતિ, રીત-રિવાજ... ઘણું ખરું ધરમૂળથી બદલાઈ ગયું હતું. તેથી માન-મર્યાદા ખાતર પણ મૌન રહેવું. વાત નાખી દીધા જેવી નહોતી. પણ અમુક-તમુક પરંપરા હજુ જળવાઈ રહી હતી. ખાસ તો આવા નબળા કે મરણ-પ્રસંગે એકબીજા હાથ અને સાથ આપી પ્રસંગ પાર પાડી દે... તેની ઘરધણીને ખબર પણ પડવા ન દે. આ નરવી હકીકતનો હું ક્યાંક સાક્ષી અને સહભાગી રહ્યો છું. પણ આ વેળા હું ખરેખરો વિમાસણમાં મુકાઈ ગયો. થયું કે, નક્કી કાંઈક દાળમાં કાળું લાગે છે !

'મનકો એક નંબરનો ડાંડ. ઠેલ્યો ઠહ નૌ દેય. કોયનું કામ નો કરે પણ...'

મનજીનો બાપ કરગરીને થાકી જાય પણ સવારે સમયસર ઊઠીને સાથે કામમાં આવવાનું બને જ નહીં. હા, મસાલા કે બાઈક માટે પેટ્રોલના રૂપિયા ખૂટી ગયા હોય તો વાત જુદી છે.

ત્યાં સામે કોઈએ ટાપસી પૂરવા ઉમેર્યું : 'સનેડાનું નામ પડે એટલે... મનકો ઝાલ્યો નો રેય !'

વળી પાછું ખી... ખી... કરતું લૂચ્ચું ને બેહુદું હાસ્ય પથ્થર ઘસાય એમ કર્કશતાથી પ્રસરી ગયું. કાનને તો ઠીક મનને પણ ઘચરકો કરી ગયું. બળતરા થઈ. ખંજવાળ ન આવવા છતાં શરીરે હાથ ઘસ્યા. અસુખ જેવું લાગ્યું તે ઊભા થઈ જવાનું મન થઈ આવ્યું... પણ મન મારીને બેસી રહ્યા વગર છૂટકો નહોતો. આ પ્રસંગ જ એવો હતો. વળી સૌ દુઃખમાં ભાગીદાર થવા ને મદદ કરવા આવ્યા હતા. બેસી રહેવું જ પડે.

પણ એક બાબત તો સ્પષ્ટ થઈ ગઈ કે જે કાંઈ ભેદ છે તે આ સનેડા પર છે !

કોઈ છોકરીનું નામ હશે કે પછી આ લોકોએ પાડેલું તેનું

ઉપનામ હશે !

પણ છોકરીને લેવા જવાનું ન હોય… ને અહીં પાણી ભરવા આવે પણ શું કરવા ?

ત્યાં મારી અવઢવને પામી જઈ, અવઢવ ઓછી કરવા માગતા હોય એમ નાતીલાએ મોઘમ કહ્યું : 'હવે તો ઘેર્ય ઘેર્ય સનેડા થઈ ગ્યા છે, ભાઈને કંવ !'

મારાથી સહેવાયું નહીં એટલે તાડૂકીને બોલી ઊઠ્યો : 'આ સનેડો શું છે, ભાઈ…!'

'છે… સૌને ખપમાં આવે એવો, એક જગ્યાએ !' પણ આમ કહેવાના બદલે વાતને વાળી લેવાના ઈરાદે કહ્યું : 'હમણાં આવશે સનેડો, જોઈ લેજે ને !'

★★★

મનજીને તો ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યા જેવું થયું હતું. તે બાઈકને કીક મારી, મોંમાંથી મસાલાની પિચકારી ઉડાડતો ઝડપથી પસાકાકાની ડેલી આગળ બાઈક ઊભું રાખ્યું. પછી હળવેકથી ડેલી હડસેલી અંદર આવ્યો. વીઘા એકનું મોટું ને પહોળું ફળિયું સૂનું ને ભેંકાર ભાસ્યું. કોઢાર પણ કૂતરાની બખોલ જેમ અવાવરું ને રેઢિયાળ જગ્યા જેવું લાગ્યું. દુધાળા કે વસૂકી ગયેલા ઢોર નામે બાંડી બકરી પણ બાંધી નહોતી. અને બળદ તો વરસોથી ખીલો છોડી ગયા હતા. તેથી એવું કોઈ કરવાનું નહોતું. નહિતર કાકીના લીધે કરવું પડે !

એક સમયે પસાકાકાનું આખું ઘર માણસોથી હર્યું ભર્યું રહેતું ને કોઢાર તો ઢોરથી ધમધમતું હતું. દૂધ-ઘી તો પાણીની જેમ વપરાતા…

- પહેલાં તો અહીં ગામડે દૂધ લેવા આવતા હતા ને હવે દેવા આવે છે, દૂધની થેલીઓ…

'સનેડો…!' મનજીએ ઓશરી પાસે ઊભા રહીને ધીમેકથી બૂમ પાડી. તેનું ચાલ્યું હોત તો ગળું ફાટી જાય એટલા ઊંચા સાદે બૂમ પાડી શક્યો હોત, જેથી એ સાંભળીને દોડતી આવે ! પણ બીજા કોઈ સાંભળે તો…

ત્યાં એક ઓરડામાંથી ઝબ દઈને સીતા કાકીએ દેખા દીધા. તેણે પૂનમના ચાંદા જેવું મોં પહોળું કરી મઘમઘ મરકલું આપ્યું. ને સામે મનજી તો જાણે આ પળને જ ઝંખતો હોય એમ પાણી પાણી થઈ ગયો. કાકી… બોલવાના બદલે તે લીંબોળી જેવું મોં લાંબું ટૂંકું કરતો લાળું ઝેરવા લાગ્યો. સામે સીતા કાકી પણ…

આ બાજુ સનેડો… સાંભળતાં જ પસાકાકાના કાન ઊંચા થઈ ગયા હતા.

'હાળું… ગમે ઈ હોય પણ નવીનું નામ ચોંટી ગ્યું ઈ પાક્કું !' તેણે પલકારામાં મનજીને જોયો… ત્યાં સામે ઓરડાના બારણે ઊભી રહી સનકારા કરતી સીતાને પણ જોઈ… આંખમાં અંગારા ચંપાઈ ગયા. ક્રોધ ધૂમાડા કાઢી ગયો. ને જાણે શિયાળાની કડકડતી ઠંડી, હડેડાટ કરતી ધોમધખતો ઉનાળો જણી બેઠી !

'હાળું આ દેખવું ને દાઝવું, એના કરતા એક ઘા ને બે કટકા… જાય જંતર વગાડતો…!'

કોઢારમાંથી ખપાળી કે પાવડો લઈને મનજીને સારીપટનો મારવાનું મન થઈ આવ્યું. એકવાર બરાબરનો લમઠોરે એટલે આ બાજુ જોવાની કે આવવાની ખો ભૂલી જાય !

ગામ આખામાં પો પડી જાય, સનેડાનું નામ ભૂલી જાય !

'પસીયા, તારા ઘરની થાંભલી જ વાંકી છે… તું ગામના કેટલાંક મનકાને મારીશ !'

પસાકાકા પળવારમાં પલળી ગયેલા કાગડા જેમ ટાઢાબોળ થઈ ગયા. ધગી ગયેલું લોહી ઠરી ગયું. આવું તો કેટલીયવાર બન્યું હશે. કોઠે પડી ગયેલું તેથી પસાકાકાને બહુ ચચર્યું નહીં.

બીજી બાજુ સીતા શ્વાસભેર ઓસરીની કોરે, મનજી તરફ ધસી આવી… જોનારાને લાગે કે સીધી જ મનજીને વળગી પડશે ! પણ મનજીની નજર સાવરણા જેમ ફળિયામાં ફરી વળી હતી તેમાં પસાકાકા હડફેટે આવી ગયા હતા. ઝબકી જવાયું હતું. પણ સીતાને ચેતવવા અને પોતાને અહીં આવવાનું કારણ પસાકાકાને જણાવવા એકદમ બોલી ગયો : 'સનેડો…!'

'તારી તે જાત્યનો મારું…' મોં આવી ગયેલું : 'મને હાંભળતા ઈંના આવા અવળા નામ લે છે !?'

પસાકાકા વાડી-ખેતર જવા સનેડો લઈને નીકળે, સીતા તેમાં બેઠી હોય. કોઈ મોં ભરીને કહે : 'સનેડો…!' પણ પાસે આવી વાત ફેરવી તોળે : 'બવ હારો, પસાકાકા તમારો આ સનેડો !'

'સીતાને કહેતા હોય એવું જ લાગે, પસાકાકાને !'

'બાકી બનાવ્યો છે એમ, ભગવાને.'

'ભગવાને !?' ઘા કરતા હોય એમ પૂછે : 'કોણ ભગવાન !?'

ત્યાં સામે જવાબ હાજર જ હોય : 'આપડા ગામનો ભગવાન લુવાર, બીજું કોણ !?'

'કોને કીધું, તે સનેડો…' પસાકાકા કહે : 'એલા મારી વવને સનેડો કે'તા શરમ નથી આવતી, તમે મા'ણાના પેટના છો કે…'

પણ પસાકાકાના મનમાં બીજું જ ઊગ્યું : 'તારી માનો સનેડો મારું, ઈ મફતમાં નથી હાલતો…' પસાકાકા આગળ બોલે : 'જા… નવરીના નથી દેવો સનેડો, હાલતીનો થા…' ત્યાં તેમની નજર સીતા પર ગઈ. એકાદ ક્ષણ નજર એકમેકમાં ગૂંથાઈ વળી. સાથે સનકારો પણ થયો…

'હાળી મને લપેટમાં લીધો એમ આ મનકાને પણ…'

- સીતા પસાકાકાનું ખેતી બીજીવારનું બૈરું છે. બૈરું બીજું મળવું મુશ્કેલ હતું. આખો પરિવાર હીરાના ધંધામાં સુરત ને પસાકાકા ખેતી સાચવવા અહીં ગામડે… તે ગામમાં રોદણાં રોતા ફરેઃ 'દુઃખ રોટલાનું, કોણ ઘડી દે…!'

આધેડવયના પસાકાકાનું આ દુઃખ દબાવ્યું દબાવાય કે ઢાંક્યું ઢંકાય એમ ન હતું.

આ દુઃખમાં,ખેત-મજૂરીએ આવતી સીતા સચવાઇ કે વટલાઇ ગયેલી. સીતાનું પિયર દાહોદ-પંચમહાલ. તેના મા-બાપ વરસોથી મજુરી અર્થે આવે. વરસમાં સાત-આઠ માસ અહીં વાડી-ખેતરમાં રહીને મજુરી કરે. પસાકાકા તો પોતાનું ઘર-ખેતર તે માથેના માથે જ હોય. પછી તો... જે બનાવાનું હતું એ બન્યું. પસાકાકાએ સીતા સાથે ઘર માડ્યું. કન્યાઓની અછતે નાત-જાતના ભેદ ભૂસાઇને ભૂલાઇ ગયા. પસાકાકાની આ કેડી,પરગણામાં સરળ ને સસ્તો રસ્તો થઈ ગયો. કેટલાંય ગરજવાન, પસાકાકાના સાઢુભાઇ થઈ ગયા હતા !

પસાકાકા સ્વભાવે શિયાળની સવાર અને સીતા ઉનાળાની ધગધગતી લૂ... પસાકાકા એટલે કેસર કેરીનો મીઠો રસ ને સીતા એટલે મહુડાનો અસર સોમરસ... ગામનું એવું મનેખ સીતાના સૌન્દર્યનું રસપાન કે છાંટોપાણી કરવા ભૂરાયું થાય. પણ કોઇની ચાંચ ડૂબતી નહોતી. સીતા ગામમાં નીકળે ત્યારે લાજ-મર્યાદા જાળવવા છાતી સમો ઘૂમટો કાઢે... સભ્યતાથી ચાલે. પણ ત્યા કોઇ ખાટસ્વાદિયો સીધું જ પૂછે : ‘કાકી, પસાકાકા ઘેર્ય છે?’

જવાબ ન મળે એટલે કહેઃ ‘કાકી, ભત્રીજાની લાજ નો કઢાય !’

હાઉં... સીતા ધડ દઇને ઘૂમટો ઉઘાડો કરી નાખે...!

પછી તો ઘણું ખરું ગામ પસાકાકા કહેતા થઈ ગયેલું ને સીતા... ગામની સાગમટે કાકી !

મનજી સીતાને કાકી કહે એમાં જરાય ખોટું નહોતું. પણ પસાકાકાને આંખમાં કમળો તો બધે પીળું જ ભાળે. હા, સીતા મનજી પાસે અમરેલીથી અંગત વસ્તુ મગાવતી, મોબાઇલ રીચાર્જ કરાવવાનું કહેતી... તે પસાકાકા માટે સાચા-ખોટું કે નાનું અમથું પણ મનમાં ઘર કરી ગયેલું સબળ કારણ રહેતું.

‘સનેડો...!’ સીતાએ હસીને કહ્યું:‘તારી હાટુ તીયાર જ છે...’

સીતા મનજીની લગોલગ આવી, તેની સામે નજર નચાવતી ઊભી રહી ગઈ હતી.

‘એ વંઠેલ જરીક આઘી ઊભી રે, લાજ-મર્યાદા જેવું રાખ્ય. નફફટની...’ પણ વંટોળના જેમ ઘૂમરી ખાઈને કહેઃ ‘હા... હા... લઈ જા... પડ્યો જ છે !’

સીતા માટે પસાકાકાના વાણી-વર્તન માટે નવાઈ નહોતી... તેને ગણકાર્યા વગર મનજીને સનેડો લઈ જવાનું કારણ પૂછ્યું. મનજીએ વાત કરી. ત્યાં પસાકાકાએ સામેથી કહ્યું : ‘એલા તો તો મારેય ખરખરો કરવા આવવું પડે હો...!’ પછી સ્વગત બોલ્યા : ‘માસ્તર ને અમે જૂની નિહાળમાં હારે ભણતા’તા...’

મનજીએ સનેડો પર બેસી સીતા સામે જોયું. બંને હસ્યાં... પછી કીક મારી સનેડો ચાલુ કર્યો...

‘એલા એનેય ખાવા જોઈ હો, ડીઝલ જોય લે !’

આ વેળા સીતા સાવ પાસે આવી ગઈ હતી. તેણે પોતાની હાથવગી કળા, કુનેહ કે પછી લટકો કહો-તે ખપમાં લેતાં હળવેકથી ઘર-ખેતરનાં બે-ચાર કામ મનજીને ચીંધી દીધાં. સામે મનજી તો શું, ગામનું કોઇ મનેખ ના ન પાડી શકે. મનજી ડોકી નીંદોળી હા પાડી એટલે અદકા સાથે ભાવ ભાર દઈને પૂછ્યું : ‘એલા ખાધું કે બાકી છે...’ સામે મનજી કાંઈ બોલે એ પહેલા જ સીતાએ કહી દીધું : ‘તિયાર છે, ખાવાનું...’

પણ મનજીએ જે રીતે સીતા સામે જોયું... તે સીતા સમજી ગઈ. પછી કૃત્રિમ રોષ ઠાલવતાં બોલી : ‘રોયા, મકાઇના રોટલા નથી ઘડ્યા હો...’

સીતા અને મનજી વચ્ચે ભાવસભર સંવાદ, પસાકાકાને કાળોતરા નાગ જેમ આભડી ગયો.

- સનેડોમાં મૂકે દીવાસળી, ગામ વચાળે સળગાવી દે... દેખવું નહીં ને દાઝવું નહી.

પણ સીતાની કામ કઢાવવાની કળાએ પસાકાકા વારી ને હારી ગયા. મનોમન બોલ્યા પણ ખરાઃ

‘આજ દિ’ લગી કોય કામ રઝળ્યું નથી, નવીના આવ્યા પછી...’

તેથી જ સીતાને સનેડો ગામમાં વગોવાઈ ગયા છે તે નકારી શકાય તેમ નહોતું.

★★★

સાંજ થવા આવી એટલે બેસવા આવેલું કોઈ રહયું નહોતુ. ઘરના ફળિયામાં પાથરેલ બૂંગણ પર એકલો બેઠો બધું જોતો હતો. કેટલું બદલાઇ ગયું... આ ફળિયામાં પરદેશી બાવળની કાંટા વાળી રાંગ હતી ત્યાં બગીચો થઈ ગયો છે. સામે વોકળા પર પુલ બંધાઈ ગયો છે... તેના પરથી કેટલા વાહનો પસાર થાય છે !

‘એ રામ... રામ...’ કહેતા એક ભાઈ આવીને ઊભા રહ્યા. મારા સામે જોયું ને કહ્યું : ‘ઓળખ્યો કે પછી ભૂલી ગ્યો...!’ ‘આ પહેલો સવાલ નહોતો. મેં કહ્યુઃ ‘ના આપણે તો...’ ત્યાં

વાતનો સાંધો મારતા તેમણે કહ્યું : 'હારે ભણતા'તા...!' સામે બેઠા. પછી ખરખરો કરતા પૂછ્યુંઃ 'માડીને હારું નો થયું, સેવા તો બોવ કરી પણ આવરદાના ઓસડ છે. હંધાયને એક દિ'ઈ મારગે જ જવાનું...'

પસીયો, પરસોત્તમ ને હવે ગામમાં પસાકાકા... મારાથી ઓળખી જવાયું.

થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી તેમણે જ કહ્યું : 'મનકો સનેડો લઈને હજી આવ્યો નથી !?'

મેં માથું હલાવી ના પાડી. ત્યાં તેમણે જ કહ્યું : 'ભાઈને કંવ... બળદ-ગાડું ગ્યા, આ સનેડો જ સર્વેસર્વા... હંધાય કામમાં આવે.'

સનેડો એક સાધન છે એવું તો નક્કી થયું, પણ તેનું નામ લેતાં હસતા'તા શું કરવા ?

'ભાઈ હવે ઢોર કોયને પોહાય કે પરવડે એમ નથી. ડેરીનું દૂધ ગામમાં આવે છે...'

મારે સાંભળવા સિવાય કાંઈ કરવાનું નહોતું. પણ ગામડાંનું ચિત્ર બદલાઈ ગયું હતું તે હકીકત હતી.

પસાકાકાએ પેટ છુટ્ટી વાત કરતાં કહ્યું : 'ભાયું ભાગ પડતા ખેતી ટૂંકી થઈ ગઈ... ને મોટું દુઃખ, મોં માગ્યા દામ દેતાંય કોઈ ખેતીની મજૂરી કરવા તૈયાર નથી...'

'પણ મારે તોય હારું છે..' પસાકાકા ઝીણી આંખ કરી, મોં મારી ઉરાઉર લાવીને ધીમેથી બોલ્યાં 'આ તારી નવી ભાભી... બોલાવે-ચલાવે બવ હારી. સભાવ હારો તે કોય કામ ના નો પાડે.'

ત્યાં ભખ... ભખ... કરતું છકડો રિક્ષા જેવું સાધન ફળિયામાં આવીને ઊભું રહ્યું.

મનજી ઠેકડો મારીને નીચે ઊતર્યો... 'લ્યો આવી ગ્યું, પાણી...!'

મોં, આગળનું મોરું છકડો રિક્ષાનું ને પાછળ ગાડા જેવી લારી... પસાકાકએ કહ્યું : 'આવા તો કેટલાંય દેશી બનાવટના સાધનો ગામમાં થઈ ગયા છે... હંધાય કામમાં હાલે !'

પણ મારા મનમાં તો સવાલ ઊભો જ હતો : 'સનેડાનું નામ પડતા સૌ હસે છે શું કરવા !?'

જવાબ જડવો મુશ્કેલ હતો. વળી આવું કોઈને પૂછાય પણ નહીં.

સનેડામાં પાણીના બેરલ ભર્યા હતા તે એક-બે માણસોની મદદથી નીચે ઉતાર્યા. આ દરમિયાન પસાકાકાએ મનજીને કહી દીધું હતું : 'એલા તારી કાકીયેય પાણીનું કીધુ'તું. ભૂલી નો જાતો ભાયને કંઉ...'

પાણીનું એક બેરલ ભરેલું રાખી, મનજી સનેડો લઈને ગ્યો.

'એ હંધુય હાંભળી ને રાખજે... ભાયને કંઉ...?'

આ વેળા પસાકાકનું મોં જોયા જેવું હતું. તે મારા સામે, પડખે બેઠેલા બીજા બે-ચાર માણસો અને સનેડો ગયો તે દિશામાં વારાફરતી જોવા લાગ્યા.

ત્યાં એક બાખડબોલો બોલી ગયો : 'પસાકાકા હવે ઉપડો, ઘર રેઢું નઈ હારું...'

પસાકાકાને છાતીમાં ઘા વાગ્યો હોય એમ થયું. એકાદ પળ અબોલ રહ્યા. પછી બોલી જ ગયા : 'મનકો ઘેર્ય ગ્યોને... રેઢું રેય એમ ક્યાં છે !'

રેઢું ના કહેવા પર, પડખે બેઠેલું એકાદ જણ મોં ફેરવી, હસવું માંડ માંડ ખાળી કે ટાળી શક્યો.

પસાકાકાને ધ્રુજારી આવી ગઈ. આંખો કાઢીને જોવાના બદલે આંખો બંધ કરી ગયા... ત્યાં જાણે નજર સામે સીતા ઊભી રહીને કહેતી હતી : 'બોલો... આજ લગી મારામાં એવું કાંય નજર હામેં જોયું. ભાળ્યું...!'

સીતાનું કહેવું પસાકાકાને વિચારતા કરી ગયું. સીતા સાથેનો સમયપટ ફિલ્મની પટ્ટી માફક પસાર થઈ ગયો... ક્યાંય એવું નજરે ચઢ્યું નહીં. તેમનો શ્વાસ હેઠો બેઠો. નિરાંત થઈ. પછી ટાઢા કોઠે કહ્યું : 'ભાઈ... દેખાય એવું હોય નંઈ ને, હોય ઈ દેખાય નંઈ... હમજ્યા !'

મારા સાથે બેઠેલા સૌ મોં વકાસીને પસાકાકા સામે જોઈ રહ્યા.

'ને સનેડો તો નવું-જૂનું હંધુય ભેગું કરીને બનાવ્યો છે..'

વાતમાં સૂર પુરાવતા મેં કહ્યું : 'જૂનું ગયું ને નવું આવ્યું એટલે...!'

ત્યાં પસાકાકા બે હાથ જોડીને સફાળા ઊભા થતા બોલ્યાઃ 'લ્યો તઈ રામ રામ... ભાયને કંઉ !'

જે હસતા હતા તે પણ પડી ગયેલા મોં લઈ હડફ કરતા ઊભા થઈ ગયા..

મારા જેમ તમને પણ આજે સનેડાનો સાચો અર્થ સમજાઈ ગયો હોય એવું લાગ્યું.

'અભિષેક', પ્લોટ નં. ૭૧૫/૧,
સેક્ટર-૭-બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
મો. ૯૪૨૭૦૫૦૯૯૫

પીસ પેલેસ

- નસીર ઈસમાઈલી 'ઝુબિન'

હું પ્રવાહ ગાડરિયા, આજકા એમ. એલ. એ. હોવાથી મારી વાત તમને માનવામાં નહીં આવે, પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ એવું અજીબ કિસમનું વ્યક્તિત્ત્વ ધરાવતી હોય છે કે, તમે જીવનમાં આવી વ્યક્તિ કરતાં અનેકગણી સફળતા મેળવી હોય છતાં આવી વ્યક્તિને મળતાં તમને તમારી સફળતા વામણી લાગવા માંડે. અને એ વ્યક્તિ પ્રત્યેનું તમારું આકર્ષણ અને કદાચ ઈર્ષ્યા પણ દરેક મુલાકાતે વિસ્તરતાં જ રહે. મારી વાત ન સમજાઈ ને ? જ્યાં સુધી તમે મારા મિત્ર સુજ્ઞને નહીં મળો ત્યાં સુધી મારી આ વાત તમને નહીં જ સમજાય !

...આજે ચૌરાહાના ઘુમાવ પાસેથી ટર્ન લઈને મેં મારી 'બ્રેઝા' કારને સુજ્ઞની ચાલીના છેડે ઊભી રાખી ત્યારે ભાદરવી તડકો તપતી વાદળ છાઈ બપોરના ચારનો સુમાર હતો. આ સુજ્ઞ મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ એવો અજીબ કિસમનો આદમી છે કે, એ એની ચાલીની આ નાનકડા ફળિયાવાળી ડબલ રૂમ છોડીને બહાર નીકળવા તૈયાર જ નથી થતો. નહીં તો આ જ ચાલીમાં સુજ્ઞની જોડેની ડબલ રૂમમાં હું રહેતો હતો ને શિક્ષકની નોકરીની સાથે કટપીસ કાપડનો છૂટક ધંધો મેં શરૂ કર્યો ત્યારે ભાગીદારી માટે પ્રથમ ઓફર સુજ્ઞને જ કરેલી. હું અને સુજ્ઞ ત્યારે એક જ સ્કૂલમાં શિક્ષકો હતા પણ સુજ્ઞ જેનું નામ !

"ના ભાઈ ના પ્રવાહ ! શિક્ષક જો વેપારી બની જશે, તો નિશાળો બધી દુકાનો બની જશે ને એમાંથી બે નંબરિયા વેપારીઓ જ બહાર પડશે. મને બાળકોને ભણાવવામાં, એમની આગળ કવિતાઓ ગાવામાં, એમને વાર્તાઓ કહેવામાં, એમની સાથે રમવામાં આનંદ આવે છે. રૂપિયા માટે મારે એ આનંદની હત્યા નથી કરવી. અને આમેય તું જાણીતી મિલોના બનાવટી સિક્કા લગાવેલું જે ઘટિયા કાપડ વેચવાની વાત કરે છે, એ બેઈમાની તો મારાથી નહીં જ થાય પ્રવાહ ! સૉરી !"

અને કાપડના બે નંબરી ધંધાએ મને પ્રગતિ (!)ની દિશા ખોલી આપેલી. પાઘડી આપીને કાપડ બજારમાં મેં એક નાનકડી દુકાન લીધી, શિક્ષકની નોકરી છોડી દીધી અને મણિનગરમાં નવો ફ્લેટ લીધો ને નવું મોપેડ લીધું ત્યારે વટવાની આ ચાલી છોડવાના દિવસેય મેં સુજ્ઞને કહેલું.

"વટવાની આ ઘોંઘાટિયા ગંદી ચાલીમાં તને શેં ફાવે છે ? હજીય જોડાઈ જા મારા ધંધામાં ! દુનિયા ચંદ્ર પર પહોંચી ગઈ, ને તું હજી આ ગોબરી ચાલીની બહાર નીકળીને શાંત જગ્યાએ રહેવા ય નથી જઈ શકતો !" અને ઉતરમાં સરળ મોહક હસીને અમને વિદાય આપતાં સુજ્ઞએ કહેલું.

"જાચં કર ચાંદ કી મિટ્ટી કો ભલા ક્યા હાંસિલ ?
અપની મિટ્ટી કો તો ઈન્સાનને પરખા હી નહીં."

અને જે દિવસે મારી દુકાન મોટી થયેલી હતી, સેટેલાઈટ રોડ પર નવું ટેનામેન્ટ લીધેલું હતું ને નવા ચમકતા કાઈનેટીક હોન્ડા સ્કૂટર પર હું સવાર હતો ત્યારે... પત્ની હજી 'પારેખ્સ'માંથી શોપિંગ કરી આવીને સ્કૂટર પર બેસવા જતી હતી ને ખભે બગલથેલો લટકાવી સીંગદાણા ફાકતા જઈ રહેલા સુજ્ઞએ પાછળથી આવી દોસ્તાના ઉષ્મા ભરેલો ધબ્બો મારી મને ચમકાવી દીધેલો.

"અરે વાહ રે પ્રવાહ બચ્ચુ ! શું વાત છે ? તેં તો વાળેય બધા રંગીને કાળા કરી દીધા છે ને કાંઈ ! કેમ દેખાતો નથી ?" અને મેં સુજ્ઞને મારી ટેનામેન્ટ પ્રગતિ-કથા કહી સંભળાવેલી...

"... દૂર 'સેટેલાઈટ'ના પીસફૂલ એરિયામાં રહેવા ચાલી ગયો ને એટલે એ બાજુ નથી અવાતું. ફ્લેટમાં તો હું કંટાળી ગયેલો. ઉપરવાળો ઠોકે ને નીચેવાળો રોકે, સાલી જરાય શાંતિ નહીં."

"સરસ સરસ ! પણ હવે તારા પેટને તારી પ્રગતિ (!) ની ગતિએ આગળ વધતું અટકાવ પ્રવાહ, નહીં તો ટેનામેન્ટના દરવાજા મોટા કરાવવા પડશે. અને સુલુભાભી પણ તારા કરતાં 'પ્રગતિ'માં કંઈ પાછળ નથી રહ્યાં." સુજ્ઞએ અમને બંનેને મજાકી સ્વરે કહ્યું ને મેં સ્કૂટર સ્ટાર્ટ કરેલું...

... અને વરસ દહાડા પહેલાં પેલા દિવસે સુજ્ઞ મને થલતેજ ટી.વી. સ્ટેશન પાસે ઓચિંતો મળી ગયો, ત્યારે તો હું એમ.એલ.એ. હતો, અનેક ધંધાઓનો અને ડ્રાઈવ-ઈન રોડ પરના સ્વતંત્ર બંગલાનો તથા આ 'બ્રેઝા' કારનો માલિક પણ. 'બ્રેઝા' છેક એની પાસે જઈને ઊભી રાખતાં એ સહેજ ચમકીને ઊભો રહી ગયો હતો, ને પછી 'રે-બાન' ગોગલ્સમઢ્યા ગરદન ફૂલેલા મારા ગોળમટોળ ચહેરાને ઓળખી જતાં મુક્ત હસીને એ બોલેલો, "અરે વાહ પ્રવાહ ! રાજકારણના કીચડમાં પડ્યા પછી તારી પ્રગતિનો પ્રવાહ કંઈ વિદ્યુતવેગી છે ! ફરી મળીશ ત્યારે મને બોલાવવા કદાચ તારા પ્લેન યા હેલિકોપ્ટરને તારે નીચે ઉતારવું પડશે. પણ એનાથી ઉપર તો ન જ જતો રહેતો પાછો ! નહીં તો હું ત્યાં આવીશ ત્યારે આપણે બેઉ પાછા બરાબર થઈ જઈશું. તારા ટેનામેન્ટની તબિયત કેવી છે ?"

"શીટ ! એમ.એલ.એ. તો વળી ટેનામેન્ટડીમાં રહેતો હશે ? હવે તો સ્વતંત્ર બંગલો જ લીધો છે. હજાર વારના પ્લોટમાં ચારસો વારના બાંધકામવાળા. આજુબાજુ કોઈ અડોશ-પડોશનો કકળાટ જ નહીં. એકદમ 'પીસફૂલ' (શાંત) ! ચાલ આવે છે ને ઘેર ?" મેં મગરૂર સ્વરે કહેલું.

"નહીં યાર ! હમણાં જ ટી.વી. સ્ટેશન પર બાળકોનો એક કાર્યક્રમ કરાવીને નીકળ્યો, અને અત્યારે સાંજે પાછાં આપણી ચાલીના બાળકો વાર્તા સાંભળવા માટે મારી રાહ જોતાં હશે. લે આ મારી બસ આવી." કહેતાં પાતળિયો કફની-

ઝભ્ભાધારી સુજ્ઞ સ્ફૂર્તિથી દોડીને બસ-સ્ટોપ પર આવી ઊભેલી બસમાં ચડી ગયો. એ પછી...

... એ પછી છેક આજે હું અમારી જુની ચાલીના દરવાજે પગ મૂકી રહ્યો હતો.

મને જોઈને આશ્ચર્યથી આનંદિત થઈ ગયેલી, પિસ્તાલીસમાં વર્ષેય પચ્ચીસની પાતળી નમણાશ ધરાવતી, સુજ્ઞની પત્ની સૌમ્યા, મને ચાલીના બીજા છેડે આવેલા નાનકડા મેદાનમાં લીમડાના ઝાડ નીચે ખાટલો પાથરી હળવા હળવા વાયરામાં બપોરની મીઠી ઊંઘ ખેંચી રહેલા સુજ્ઞ પાસે લઈ ગઈ ને સુજ્ઞને જગાડ્યો.

''અરે અરે પ્રવાહ ! આજે ઊલટો વહીને ચાલીના અંધારે આવી ગયો કંઈ ?'' આંખો ચોળતાં ઊભા થઈ ગયેલા સુજ્ઞએ ઉષ્માભર્યા સ્વરે મને આવકારીને ખાટલા પર બેસાડ્યો, અને અમારા બંને માટે ચા-નાસ્તો બનાવવા રૂમની દિશામાં જઈ રહેલી સૌમ્યાને રોકીને સુજ્ઞએ કહ્યું,

''ચા પહેલાં પ્રવાહનું મોઢું મીઠું કરાવજે સુમી !'' અને પછી મારી ભણી જોઈ સુજ્ઞ બોલ્યો,

''આજે સારા દિવસે તું આવ્યો પ્રવાહ ! સવારે જ મારા નાના બાબાનું એમ.બી.બી.એસ.નું રિઝલ્ટ આવ્યું છે. એ ફર્સ્ટ-ક્લાસમાં પાસ થઈને ડોક્ટર થઈ ગયો. મોટો તો વડોદરામાં કેમિકલ એન્જિનિયર છે, એ તું જાણે છે. બોલ કેમ આવવું પડ્યું આ બાજુ ? તારા જેવા બિઝી રાજકારણી કમ બિઝનેસમેનને અમસ્તી ફૂરસદ તો મળે જ નહીં ને આ બાજુ આવવાની ?''

''સાચી વાત છે સુજ્ઞ ! હું બિઝી નહીં પણ 'ઓવર બિઝી' છું. ગુંડાગર્દી અને આડી લાઈને ચડી ગયેલા મારા બંને છોકરાઓ મોજમજામાંથી ઊંચા નથી આવતા અને રાજકારણની શતરંજ તથા 'ધંધા'ઓના મોટામસ પથારાને પહોંચી વળતાં હું એકલો તો હાંફી જાઉં છું યાર ! એમાં ને એમાં મને અનિદ્રાનો રોગ થઈ ગયો છે - ઈન્સોમેનિયા ! હું રાત્રે પણ ઊંઘી નથી શકતો. મારા બંગલાનું નામ 'પીસ પેલેસ' છે, પણ મારા મનને જરાય શાંતિ નથી. તને ભરબપોરે આ લીમડા નીચે આટલા ઘોંઘાટ અને અવાજો વચ્ચે ઘસઘસાટ ઊંઘતો જોઈ મને તારી ઈર્ષ્યા આવે છે સુજ્ઞ. હું તો 'પીસપેલોસ'ના આલિશાન એરકન્ડિશન બેડરૂમમાંય આખી રાત પાસાં ફેરવતા જાગતો રહું છું. હમણાં એક તાંત્રિક-જ્યોતિષીએ મને કહ્યું કે, એ અમુક વિધિ કરી આપશે અને હું અંબાજીની આઠ પૂનમ ભરવાની માનતા પૂરી કરીશ તો મારી અનિદ્રાની બીમારી દૂર થઈ જશે ને મનની 'પીસ' (શાંતિ) પણ મળશે. એટલે કંપની માટે તને મારી સાથે અંબાજી લઈ જવા આવ્યો છું. તું આવીશ ને ? યુ આર એ ગૂડ જોયફૂલ કંપની !''

''એનો તો સવાલ જ નથી પ્રવાહ ! આ ફકીર તો હમણાં ખાટલા પરથી ઊભો થઈને તારી સાથે ચાલી નીકળશે. પણ તું જો એમ માનતો હોય કે, અંબાજીની માનતા માનવાથી યા ત્યાં જવાથી તને પીસ મળશે ને તારો અનિદ્રાનો રોગ દૂર થશે તો એ તારી ભૂલ છે.''

''તો પછી શું કરવું ? હું ઊંઘી નહીં શકું તો પાગલ થઈ જઈશ સુજ્ઞ !''

''અરે પાગલ તો તું છે જ. તારે જોઈએ છે 'પીસ' અને તું પોતે એટલા બધા 'પીસીઝ' (ટુકડાઓ)માં વહેંચાયેલો છે પ્રવાહ કે 'પીસ' (શાંતિ) તારા સુધી પહોંચે કઈ રીતે ? કેમ કે 'પીસ'એ કોઈ પીસફૂલ બંગલામાં યા અંબાજીના દ્વારે મળતી ચીજ નથી. એ તો મનની અંદરની મિલકત છે, અને તું હંમેશાં 'પીસીઝ'માં વહેંચાઈને બહાર જ દોડતો રહ્યો છે. લોહીલુહાણ નપાવટ કીચડિયું રાજકારણ કાળા નાણાં - ધોળા નાણાં, બંગલો, કાર, શરાબ, સ્ત્રીઓ, પદ-પ્રતિષ્ઠા, હોટેલ્સ - ક્લબ્સ ! અંદરથી કેટકેટલા ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલો છે તું રે ? ભાગદોડના આ બધા ટુકડાઓ જતા કરી તું 'સમગ્ર' બની જિંદગીના પ્રવાહમાં લાપરવાહ, મસ્તીથી વહેતું એક સરળ ઝરણું નહીં બની શકે, ત્યાં સુધી કોઈ 'પીસ પેલેસ' કે કોઈ માતાજી તને અંદરની 'પીસ' નહીં આપી શકે કે તારો અનિદ્રાનો રોગ દૂર નહીં કરી શકે. અને જો તું 'હોવાપણા'નો એકમાત્ર હળવો ફૂલ સરસ અસ્તિત્વ એકમ બની શકીશ તો આ લીમડાના ઝાડ નીચે, આ ઘોંઘાટમાં, આ ખાટલામાંય તને પીસફૂલ નિદ્રા આવી જશે પ્રવાહ.''

આખરી મંઝિલ જે બધાની જ છે તે મૃત્યુ તારું પણ હોય તો પછી આ બાહ્ય દોડનો કંઈ અર્થ ખરો પ્રવાહ ? યાદ છે ! આપણે છોકરાઓ સ્કૂલમાં ટોલ્સ્ટોયની વાર્તા 'એક માણસને કેટલી જમીન જોઈએ ? ભણાવતા હતાં એ ? જિંદગી ચાલનાર અને દોડનાર બધાને પહોંચાડવાની તો છે આખરે એક જ જગ્યાએ. તો પછી 'પીસીઝ'માં વહેંચાઈને હાંફભરી દોડમાં રીબાવા કરતાં મસ્તીભરી પીસફૂલ ચાલે ચાલીને જ મૃત્યુની મહાપીસની મહેફિલમાં શામિલ શા માટે ન થવું ? બાકી તારી મરજી. હું તો તારી સાથે અંબાજી આવવા તૈયાર જ છું પ્રવાહ. પણ તારી જિંદગીની આ બાજી એ અંબાજીની નથી. એ તારી અહમ-બાજીની છે, અને તારે જાતે જ રમવાની છે એ.'

-અને એ જ ક્ષણે મેં નિર્ણય કર્યો કે, હું હવે યાત્રાએ જઈશ પણ અંબાજીની નહીં, 'અંદર'ની યાત્રાએ જ્યાં વેરાયેલાં મારા અસ્તિત્વના બધા 'પીસીઝ' હોવાપણાનો એક અખંડ આનંદપૂર્ણ પીસફૂલ પીસ બનવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

- તો હવે તમને મારા મિત્ર સુજ્ઞ વિશે પહેલા પેરેગ્રાફમાં મેં કહેલી વાત સમજાઈ ને ?

૩૦૧, જીશન રેસીડેન્સી, ખોજા સોસાયટી,
વેદ મંદિર પાસે, કાંકરિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨.
મો. ૯૯૭૯૨૦૪૨૪૨

હાજરાહજૂર

- સુમંત રાવલ

શીવુકાકાના મરણ વખતે હું રામપર ગયો હતો, તે વખતે ઉમાકાકી ભારેપગે હતાં. પચાસ વરસના શીવુકાકા અને ચાલીસ વરસના ઉમાકાકી, પાછલી ઉંમરે એમના ઘેર પારણું બંધાવવાનું હતું. છેવટે મોટી ઉંમરે ફળ મળ્યું. કાકીના પેટમાં જીવ સળવળતો ત્યારે કાકા પેટ પર હાથ મૂકતા અને સળવળાટનો હથેળીમાં અનુભવ થતા ખુશ થતા હતા, પોતે ગળાના કેન્સરથી પીડાતા હતા. આજકાલના મહેમાન હતા પણ જતા જતાં પોતાની નિશાની પત્નીના પેટમાં છોડતા જતા હતા એનો એમને આનંદ હતો.

શીવુકાકાના મરણને દસ વરસ થઈ ગયાં... ઉમાકાકીએ દીકરો જણ્યો... એ પણ હવે દસ વરસનો થઈ ગયો... આ દસ વરસથી હું રામપર જઈ શક્યો નહોતો, એનો મને પારાવાર અફસોસ હતો. કાકી ફોન પર આગ્રહ કરતા... 'ભૂલી ગયો દીકરા, કે તારે એક વિધવા કાકી પણ છે !'ગણપતનું મોં જોવા પણ આવ્યો નહીં, હવે તો આવ... તું ન આવ તો તારી વહુ ને મોકલ...

'અમે બંને સાથે આવીશું...' હું તેમને રાજી રાખવા કહેતો રહેતો, પણ જઈ શકતો નહોતો. કાકી આર્થિક રીતે સાધન સંપન્ન હતાં. કાકાને કેન્સર થયું એટલે કાકીના ભવિષ્ય માટે બધું ગોઠવતા ગયા, બે મજલાનું પાકું મકાન, ગામની બજારમાં ત્રણ દુકાનો, જેનું ભાડું કાકીને દર મહિને મળતું રહેતું. સીમમાં થોડી જમીન હતી જે ભાગીયાને વાવવા આપી દીધી. કશી વાતે દુઃખ નહોતું, ફક્ત દુઃખ હતું તો દીકરાનું.. જેમ જેમ ગણપત મોટો થતો ગયો તેમ તેમ ઉપાધિ વધતી ગઈ. તે માનસિક રીતે વિકલાંગ હતો, મોટો થતો ગયો અને તેની બુદ્ધિ નાના બાળક જેવી જ રહી ગઈ... દરેક ફોન વખતે એ પોતાની વેદના ઠાલવતા... 'મને ગણપતની ચિંતા રહે છે...' હું દિલાસા આપતો 'ચિંતા ન કરો, સરકારે એના માટે સ્કૂલો અને હોસ્પિટલની વ્યવસ્થા કરી છે, જ્યાં રહ્યા પછી એ સાજો નરવો થઈ બહાર આવશે.'

'તારા કાકા ગયા પછી આ એકમાત્ર મારો સહારો હતો હવે એ સહારોય તુટી ગયો છે... જીવવાનો કશો આધાર રહ્યો નથી...' કાકી ડીપ્રેસ્ડ થઈ જતાં...

'હું છું ને હું તમારો દીકરો નથી...?' હું હિંમત આપતો રહેતો.

'હું તમારા ઘેર નાનેથી મોટો થયો છું... પાંચ વરસનો હતો અને તમે મને માધાપરથી ગોદમાં ઉઠાવીને રામપર લઈ આવ્યા હતાં, મને તો ખબરે ય નહોતી કે મારા મા-બાપ બીજા છે. મેં તમને જ મારા મા-બાપ માની લીધા હતાં. વીસ વરસનો થયો પછી મેં પગભર થવા ઘર છોડ્યું...'

'અને અમનેય છોડી દીધા...'

'એવું ના બોલો કાકી...'

'દસ વરસથી મો દેખાડ્યું નથી... સંભાળે ય નથી લીધી કે તારા વિધવા કાકી જીવે છે કે મરી ગયાં...'

'કાકાના મરણ વખતે આવ્યો, હવે કાકીના મરણ વખતે ય આવજે...'

'કાકી...!' હું ચીસ પાડી ઊઠ્યો... કાકીના શબ્દોથી મારું હૃદય ચચરી ઊઠ્યું... મેં ફોન મૂકી દીધો...

યાદ આવી ગયું... કાકાના કેન્સરના સમાચાર પણ ઓફિસમાં ફોન દ્વારા મળ્યા હતા, કાકા આજકાલના મહેમાન હતા અને મને ઝંખી રહ્યા હતા, હું સઘળા કામ છોડી રામપર દોડી ગયો, મને જોઈ રહ્યા, ગળા ફરતો પાટો હતો. પથારીમાં પડ્યા હતા. મને જોતા આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં, 'આવી ગયો દીકરા...'

ત્યાં કાકી આવ્યાં, તેમના ઉપસેલા પેટ તરફ જોતા કાકા બોલ્યા.

'ભગવાન જો એક માસ જેટલી જિંદગી આપે તો દીકરાનું મોં જોઈને મરું...' એટલું બોલી તે અટકી ગયા. કાકાની આંખથી આંસુની ધાર ટપકી ગઈ...

હું સ્ટુલ પર બેઠો અને કાકાના માથા પર હાથ ફેરવતા કહ્યું. હું... હું... તમારો દીકરો નથી ?

આંખમાંથી વહેતા આંસુની ધાર છેક કાનપટ્ટી સુધી પહોંચી ગઈ હતી... મેં રૂમાલ વડે ધાર લૂછી નાખી...

એ રાતે અચાનક મારા ઓરડાનું બારણું ખુલ્યું, મેં પથારીમાં બેઠા થતાં જોયું તો કાકી હતાં. કાકી તમે અડધી રાતે ?

ત્યાં એ મારી પથારી નજીક આવ્યા. પછી કહે શેખર... તારો હાથ આપ... મેં હાથ લાંબો કર્યો તેમણે મારો હાથ પકડીને પોતાના ઉપસેલા પેટ પર મૂક્યો અને પૂછ્યું શું લાગે છે ?

મેં ઉત્તર ન આપ્યો એટલે તેમણે ચોખવટ કરી 'દીકરી હશે કે દીકરો ?'

'દીકરો...!' મેં કહ્યું, પણ અંદરથી થોડો ડર હતો...

તેમના ચહેરા પર સંતોષની આભા પ્રસરતી જોવા મળી !

સદનસીબે દીકરો જ આવ્યો. કાકીએ ફોન પર ખુશખબર આપ્યા... 'બહુ રૂપાળો છે... અને ડાહ્યો છે... કનડગત કરતો નથી. બેય માણસ રમાડવા આવો...'

ચોક્કસ આવીશું... મેં કહ્યું.

મેં તો નામ પાડી દીધું... ગણપત.. કેવું લાગ્યું ?

સરસ ! કાકા શીવશંકર, કાકી ઉમાદેવી અને દીકરો ગણપત એટલે આખું કૈલાસધામ તમારા ઘરમાં આવી ગયું !

મેં મજાક કરી... કાકી હસ્યાં... પછી ગંભીર અવાજે કહ્યું 'તારા કાકા જીવતાં હોત તો દીકરાને જોઈ કેટલા રાજી થાત...!'

દિવસો પસાર થતા ગયા. મારા હસ્તક બે ત્રણ ટેબલનો ચાર્જ હતો. જગ્યા ખાલી હતી, કામનું ભારણ હતું એટલે હું ગણપતને રમાડવા ન જઈ શક્યો... રેખા જઈ આવી. તેણે કહ્યું ત્યારે મને ય દુઃખ થયું... કાકી નારાજ હતાં, કહેતાં કે શેખર સ્વાર્થી થઈ ગયો છે... પોતાની બઢતી અને પગારભથ્થાંના વધારા સિવાય બીજામાં રસ નથી. મને કહે... રેખા... તને તો સાચવે છે ને !

ધીમે ધીમે વરસો પસાર થતાં ગયાં તેમ તેમ કાકીની ચિંતા વધતી ગઈ... ગણપતનું માથું મોટું હતું પણ મગજ નાનું, પગ કામ કરતા નહોતા, અને હાથ પણ કામ કરતા નહોતા, કાકી જાતે કોળિયા દઈ ખવરાવતાં, ખાવાનું મોડું થાય ત્યારે ચીસાચીસ કરી મૂકતો... ખોરાક અને વજન બંને વધતાં જતાં હતાં. તેને ઉંચકવા કાકીએ ખાસ માણસો રાખ્યા હતા... પાંચ વરસનો થયો એટલે કાકીએ વ્હીલચેર લીધી. જેના પર બેસાડી તેને રોજ સાંજે બહાર ફરવા લઈ જતાં... પગ દોરડી જેવા હતાં... હાથમાં પણ તાકાત નહોતી... ગણપતિ જેમ પેટ બહાર નીકળી ગયું હતું. તેનો કાયમી પોષાક હતો, ઢીંચણ સુધીનો ચડ્ડો અને ટૂંકી બાયવાળું પ્હેરણ...

કાકીએ પથ્થર એટલા દેવ કર્યા અનેક માનતા બાધા આખડી... એક શહેરથી બીજા શહેરની હોસ્પિટલના ખાસ ડોક્ટરોને બતાવ્યું, ખૂબ જ દવાદારૂ કર્યા... છતાં કશું કારગત ન નીવડ્યું. કાકી જાતે નવરાવે તો જ ન્હાય... રોજ કાકી બાથરૂમમાં લઈ જઈ ઉઘાડો કરી જાતે નવરાવે. બીમાર પડે તો દવાખાને લઈ જાય, સારવાર કરે, નાની મોટી ઈજા થાય કે ગડગુંમડ થાય તો કાકી જાતે પાટાપીંડી કરે. એક રૂમમાં તો એની દવા અને ટિકડા માટેનો કબાટ હતો... મેન્ટલી ટ્રીટમેન્ટ કરવા એક બહેન આવતા હતાં... તે સિવાય ફિઝીયોથેરેપી પણ થતી

રહેતી... પણ અંગોમાં ચેતન આવતું નહોતું. એને ચેતન આવતું નહોતું અને કાકીનું ચેતન જતું રહેતું હતું. રેખાએ કહ્યું કે કાકીએ ગણપતની પાછળ પોતાની જાત ઘસી નાખી છે... તમે એકવાર જઈ આવો... પણ હું જવા નીકળતો ત્યારે કૈંક ને કૈંક અડચણ આવી જતી હતી... શહેરમાં મેં પ્લોટ ખરીદ્યો હતો, ત્યાં મારું મકાન બંધાતું હતું, કચેરીમાંથી છૂટી રોજ સાંજે બાંધકામ જોવા જવું પડતું... બિલ્ડર નવો હતો...! ગમે તેમ પણ રામપરનું નામ કાને પડતું ત્યારે હૃદયમાં ઊંડો ધ્રાસ્કો પડતો. કાકીને દુઃખી જોતાં મન અચકાતું હતું. મારી પાસે તેમને દિલાસો આપવા જેવા શબ્દોય નહોતા.

બીજા પાંચ વરસ નીકળી ગયાં... ગણપત પણ દસ વરસનો થઈ ગયો... કાકી ફોન પર કહેતા કે મારે જાતે તેના માથાના વાળ કાપવા પડે છે, હજામ આવે તો રાડો પાડે છે. મારું કહ્યું માને છે... મોટો થશે દાઢી મુછ ઉગશે ત્યારે દાઢીય કરવી પડશે... ક્યા જાઉં ? શું કરું ? આ દીકરો નથી ઉપાધિ છે. ફોનમાં કાકીનું ડુસ્કું સાંભળી હું ઉદાસ થઈ જતો...

'તું આવ તો થોડી વાતો કરી મારા માથા પરનો ભાર હળવો કરું...'

કાકીના આ શબ્દોએ મને હચમચાવી દીધો, ઓફિસમાં તે દિવસની રજા મૂકી હું બસમાં બેસી ગયો... રામપર ઊતરી હું સીધો ઘેર પહોંચી ગયો... દસ વરસમાં રામપર બદલાઈ ગયું હતું. પણ કાકીનું ઘર બદલાયું નહોતું. એજ ફળિયું, ફળિયામાં હીંચકો, ઓસરી, બે ઓરડા, ડાબી તરફ રસોડું... કાકી મને જોઈને સંચા પરથી ઊભા થઈ ગયાં, આંખો પરથી બેતાળા ઊતારી લીધાં ત્યારે આંખોમાં મોતી જેવા આંસુ ચમકતાં હતાં !

'કાગડો બોલતો'તો એટલે મનમાં થતું કે શેખર આવશે ત્યાં સાચું પડ્યું... આવતા પે'લા ફોને ય ન કર્યો...'

'તમને સરપ્રાઈઝ આપવું હતું !' મેં કહ્યું ત્યાં મારી નજર વ્હીલચેર પર બેઠેલા ગણપત પર પડી, ખુલ્લો ચડો પહેરી. અને શરીર પર બનીયન ધારણ કરી એ બેઠો હતો...

'ગણપત મને ઓળખે છે ?' હું તેની નજીક ગયો, માથા પર હાથ મુક્યો, ત્યાં એ મને જોઈ રહ્યો.

'મને ઓળખે ખરો ?'

'ના... એક મને જ ઓળખે છે...' કાકીએ કહ્યું. મેં કાકીનો ચરણ સ્પર્શ કર્યો.

'પોતાની જાતે કશું કરે ખરો ?'

'હા, પોતાની જાતે ખાતા શીખી ગયો છે... તેના હાથ એટલું કામ કરે છે... થાળીમાંથી કોળિયો લઈને મોમાં મૂકવાનું કામ ! એક ભાઈ આવે છે તે કલાક તાલીમ આપે છે, પોતાની જાતે જાજરૂ જવું, શરીર સાફ કરવું... સ્નાન કરવું... એ બધું પ્રેમથી શીખવે છે...'

'વ્હીલચેર ને બદલે ટ્રાયસીકલ પર બેસતા...'

'ના... ના... ઈલેક્ટ્રિક વાહન ચલાવતા શીખ્યો નથી એમાં જોખમ છે, ક્યાંક ઉથલી પડે... આ વ્હીલચેર પણ માંડ

માંડ ચલાવી શકે છે.'

મેં કાકાના ફોટા પર બાઝી ગયેલી ધૂળ નેપકીન વડે લુછી નાખી... પછી ગણપતને પૂછ્યું ફોટા તરફ આંગળી ચીંધતા પૂછ્યું કોણ છે આ ?

બાઆઆપા! તે માંડ માંડ બોલ્યો..

'ખેર... બાપાને તો ઓળખે છે...' મને યાદ આવ્યું, એક વખત કાકા મારો હાથ પકડીને રામપરની નિશાળે ભણવા લઈ જતા હતા. તેમના કારણે જ હું ભણી શક્યો, જેટલી વાર નિશાળેથી ભાગીને ઘેર પહોંચી જાઉં એટલી વાર એ હાથ પકડીને ફરીથી મને નિશાળે મૂકી જતા હતા...

'હા, શેખર દીકરા એ વખતે હું નવી નવી પરણીને આવેલી અને રાતે તેં કાકા ભેગા સુવાની જીદ કરેલી...'

કાકી જોરથી હસી પડ્યાં... 'કેવા દિવસો હતા...'

'દિવસો નહીં કેવી રાતો હતી !' મેં સુધાર્યું... અને કાકી વધુ જોરથી હસી પડ્યાં.

ઢળતી સાંજે અમે જમીને સામસામા દીવાન ખંડના સોફા પર બેઠા... કાકીની બાજુમાં ગણપત બેઠો હતો અને અમારી વાતો ચાલતી હતી... રાત રંગીન બનતી જતી હતી. અચાનક મને જૂનું ઘર યાદ આવી ગયું...

'કાકી સઈ શેરી વાળું જૂનું ઘર યાદ છે... જ્યાં માટીનો ચુલો હતો, અને ચુલામાં બળતણ ભરી સળગાવી તમારે રાંધવું પડતું હતું...' કાકીએ આંખોની કીકી સ્થિર કરી યાદ કર્યું... 'યાદ છે ને... બળતણ માટે અડાયા છાણાં વેચાતા લેવા પડતાં હતાં... અને સુકા લાકડાય ખરીદવા પડતાં, ઘરમાં નળે ય નહોતા એટલે સવાર સાંજ પાદરના કૂવે પાણી ભરવા જવું પડતું હતું... બધુંય યાદ છે. તું આવ્યો અને બધું તાજુ થઈ ગયું !'

'એ વખતે ગામમાં વીજળી દીવા નહોતા, ટમટમિયાં હતાં...'

'હા... હા... સુધરાઈનો વાળંદ નીસરણી લઈ રસ્તા પરના ટમટમિયામાં કેરોસીન પૂરતો અને સળગાવતો... વીજળી દીવા બહુ મોડા આવ્યા અને રાંધણ ગેસ તો હજુ પાંચ વરસ પહેલાં જ...'

રાત પડી ગઈ એટલે કાકીએ ઊભા થઈ સ્વીચ પાડી, છત પરના ઝુમ્મરની રોશની ઝગમગી ઊઠી.

ખંડ ઝળહળી ઊઠ્યો.

કાકી સોફા પર બેઠા કે તરત જ ગણપતે તેમના ખોળામાં માથું મૂકી દીધું.

'બહુ વે'લો ઊંઘી જાય છે ?'

'હા... મારે આ રીતે પંપાળવો પડે, લાડ કરાવવા પડે...' કાકી ના ખોળામાં તે ઊંધો સૂતો હતો અને કાકી પીઠ થાબડતાં હતાં... 'તનેય આવા લાડ કરાવતી...' પછી ઉમેર્યું, મોટો થયો એટલે તેં તો ખોળો છોડી દીધો... આ તો હજુ મોટો જ ક્યાં થયો છે...'

'બધુ સારું થઈ જશે...' મેં આશ્વાસન આપ્યું...

'બધું સારું થઈ જશે, પણ ગણપત સારો નહીં થાય...'

'એને મારી કસોટી લેવા ભગવાને મોકલ્યો છે...'

ગણપત નસ્કોરા બોલાવવા લાગ્યો..

'હવે ઊંઘી ગયો...' કાકી એ તેને બે હાથ વડે ઉંચક્યો અને અંદર ઓરડામાં લઈ ગયાં, પછી પાછા ફર્યાં, થાકી ગયા હોય તેમ લાં...બો શ્વાસ લઈ સોફા પર બેઠાં... હું જોઈ રહ્યો, કાકાના ગયાં પછી પૂરી વૈધવ્ય પાળતાં હતાં. ચાંદલા વિનાનું કોરું કપાળ. માથા પરથી બધા વાળ ઉતરાવી દીધા હતા. શરીર પર ભાતીગળને બદલે કાળો સાડલો ધારણ કર્યો હતો, બંગડી વગરના હાથ અને ચૂંક વગરનું નાક અને ઈયરીંગ વગરના કાન... અરે પગની આંગળીમાંથી 'વેઢ' પણ કાઢી નાખ્યા હતા... મારું ધ્યાન પગની આંગળીઓ પર ગયું અને યાદ આવી ગયું...

'કાકી તમને યાદ છે, કાકાએ તમારા પગની આંગળી પર ચાવીના ઝૂડાનો ઘા કર્યો હતો અને તમે ચીસ પાડી ગયા હતાં...'

કાકીના સુકા ગાલમાં લોહી ભરાયું હોય તેમ ઉપસી આવ્યા અને ચૂપ રહેતા હોઠ મલકી ઊઠ્યા...

'હા... પરણીને આવી ત્યારે હું થાંભલીને પીઠ ટેકવીને પગ લાંબા કરીને બેસતી... જૂના ઘરમાં અને પગની આંગળી હલાવ્યા કરતી... તારા કાકા ટોકતા આ ટેવ છોડી દે, પણ ટેવ છુટતી નો'તી. એક દિ' આંગળી હલાવતી બેઠી હતી, પગ લાંબા કરીને... ત્યાં તારા કાકાએ ચાવીના ઝૂડાનો છૂટો ઘા કર્યો, બરાબર ડાબા પગની આંગળી પર વાગ્યો, રાડ નીકળી ગઈ પણ પછી એ ટેવ છૂટી ગઈ...'

પછી ફોટા સામે જોયું અને મોં મલકાવ્યું.

'તારો કાકો પણ મારો તો વર.. એ રાતે કલાકો સુધી મારી આંગળી પંપાળ્યા કરી અને પૂછ્યા કર્યું. 'ઉમા... બહુ વાગ્યું !' 'પછી નીચા નમીને પગની આંગળીઓને બકી ભરી...

હું શરમાઈ ગઈ...' બોલતાં બોલતાં કાકીનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું... કેટલા વરસે ગાલ પર સુરખી આવી હતી...

'તારા કાકા હતા પાકા શિવભક્ત ! રોજ સવારે સ્નાન કરી હાથમાં લોટો લઈ શિવપૂજા કરવા શિવ મંદિરે જાય... ત્યાંથી નમન લેતા આવે અને મને કહે આંખે હોઠે કાને અડાડ... હું આંખે હોઠે કાને અડાડું... એકવાર તેમણે પરાણે મારા પેટ પર અડાડ્યું, એ વખતે મેં ચોળી પહેરેલી, પેટ ઉઘાડું હતું, નમન અડાડતા કહ્યું જા... શીવશંકર તને દીકરો આપશે... મેં કહ્યું ચાલીસની થઈ તમે પચાસના હવે કંઈ થાય તો ગામ લોકો હાંસી કરે... પણ ખરેખર ચમત્કાર થયો... કૂળ ફળ્યું. પણ કૂળ કાચું મળ્યું...'

'સમય જતા કાચું ફળ પાકુ થઈ જશે...' મેં ફરી આશ્વાસન આપતા કહ્યું.

'હવે શું રાખ પાકું થાય !' તેમનું મોં પડી ગયું. એટલે મેં વાત બદલી નાખી... 'કાકી, તમને યાદ છે એકવાર કાકા બગીચાના માળી પાસે ખાસ ફૂલોનો ગજરો બનાવીને લાવ્યા હતા...'

કાકીની આંખો ચમકી... 'શેખર... તને તો બધું યાદ છે... તે દિવસે અમારી લગ્નતિથિ હતી.'

'હા, મને યાદ છે, તમે નીચા નમી સાવરણા વડે ફળિયું વાળતા હતાં અને કાકાએ કેડમાંથી તમને પકડી લીધા, તે વખતે હું બારણા પાછળ સંતાઈને આ બધું જોઈ રહ્યો હતો...'

'લુચ્ચા !' કાકીએ આંખો કાઢી,

'મને ખબર છે... હું તને જોઈ ગઈ હતી. પણ તારા કાકાએ તો મારા માથાના વાળમાં ગજરો ભરાવી મને ગોળગોળ ફેરવતા ગાવા લાગ્યા, હેપી બર્થ ડે ટુ યુ !'

કાકી આંખો મીંચી ગયા અને જાણે ભૂતકાળના એ દશ્યો બંધ આંખો સામે દેખાતા હોય તેમ ક્યાંય સુધી આંખો મીંચી બેસી રહ્યાં, મેં પણ તેમને 'ડીસ્ટર્બ' ન કર્યા.

પણ આંખો ખોલી ત્યારે આંખોમાં આંસુની મચક હતી ઝુમ્મરની રોશનીમાં યાદો આંસુના ટીપાં બની ને ટપકી પડી !

'મને બહુ પ્રેમ કરતા હતા...' ફરી ફોટા સામે જોયું. 'ક્યારેય આ ફોટાની ફ્રેમમાંથી બહાર નીકળતા નથી પણ શેખર તેં આજે એમને ફોટાની ફ્રેમમાંથી બહાર કાઢી દીધા !'

તારી નજર ભીંત ઘડિયાળ પર પડી... 'ઓ ! બાર વાગી ગયા... સમય કેટલો ઝડપથી વહી ગયો... વાતોમાંને વાતોમાં ખબરેય ના પડી !' મેં કહ્યું.

આજ તો ભલે સવાર પડી જાય... કાકીએ કહ્યું... તેમની આંખમાં તો ઊંઘનું નામોનિશાન નહોતું, પણ મને જોકા આવી રહ્યા હતા... મોડી રાત સુધી વાતો ચાલતી રહી, કાકા-કાકી પરણ્યા ત્યારથી લઈને છેક કાકાના અસ્થિકુંભ હું ગંગામાં પધરાવવા ગયો ત્યાં સુધીની કથા યાદ કરી લીધી... ભૂતકાળના કૂવાની માટી ખોદાતી ગઈ... અને તળિયેથી મીઠા પાણીની સરવાણી ફૂટી નીકળી. આખો કૂવો છલકાઈ ગયો, ક્યારેક કાકી હસી પડતાં તો ક્યારેક સાડલા વડે આંખો લુછી લેતા હતાં... કાકીનો સંસાર કોમેડી અને ટ્રેઝેડી મિશ્રિત હતો...

'શેખર દીકરા... તું આવ્યો અને આજે પહેલીવાર રાતે ટી.વી. સિરિયલ જોવી ન પડી...'

'આપણા જીવનની સિરિયલ જ સાચી સિરિયલ છે જેમાં કશું ગ્લેમર નથી, જૂઠું નથી.. ચકાચૌંધ નથી.'

છેવટે રાતના એક વાગે અમે ઊભા થયા, કાકી ગણપતના ઓરડામાં ગયાં, અને હું મારા ઓરડામાં. સવારે કાકી મોડા જાગ્યાં.

બીજે દિવસે પણ રોકાઈ ગયો. કાકીએ પરાણે રોકી રાખ્યો... ઘોડાગાડી બાંધી રૂપાળી બાના મંદિરે ગયો, રામપરથી પાંચ કિલોમીટર છેટે હતું. ટેકરી પર મંદિર હતું અને નીચે તળેટીમાં રૂપાળી નદી વહેતી હતી. ગણપતને પણ સાથે લઈ ગયા, ગણપત ઝાડની ઘટામાં ઉડા ઉડ કરતા પંખીઓને જોઈ રહ્યો, મેં તેને વ્હીલચેર પર બેસાડી થોડો ફેરવ્યો... કાકી વિચારમાં પડી ગયાં... તારા કાકા ગયા પછી પહેલીવાર આ ટેકરી પર આવી છું 'તારા કાકા સાથે તો અનેકવાર આવતી હતી, પણ એમના મરણ પછી જીવ નહોતો ચાલતો...'

સાંજે પાછા ફર્યા.. રાતે ફરી મહેફિલ જામી ગઈ. મોડી રાત સુધી દીવાનખાનાનું ઝુમ્મર રોશની પાથરતું રહ્યું, થોડી થોડી વારે કપ રકાબી ખખડતાં રહ્યાં. દિવાનખાનું ખડખડાટ હસતું રહ્યું.

સવારે હું બેગ લઈને પરત ફરતો હતો ત્યારે કાકી બારણા સુધી વળાવવા આવ્યાં. મેં ચરણ સ્પર્શ કર્યા, કાકી મલક્યાં, 'આવતો રહેજે દીકરા...' તેમના ચહેરા પર અનોખી ચમક હતી. 'તું આવ્યો અને આ મરું મરું થઈ રહેલું ઘર જીવતું થઈ ગયું !' વર્ષો પછી તે મારા ધણીને જીવતો કરી દીધો, ઓલ્યા વળગાડવાળા કે 'છેને કે મરેલો માણસ પંડમાં આવી ગયો... એમ તે મારા ઘરધણીને મારા પંડમાં લાવી દીધો... હાજરાહજૂર કરી દીધો !' એટલું બોલતા તેમની આંખોમાં જરાતરા આંસુ ચમકી ઊઠ્યા, અને હોઠ પર એક તોફાની સ્મિત ફરકી ગયું !

"શક્તિ શિવાલય", છબીલા હનુમાન પાસે,
માધવનગર, મુ.પો. સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧.
મો. ૯૪૦૮૨૧૦૨૯૩

મત્સ્યાખ્યાન

- રમેશ ત્રિવેદી

મીના ગાર્ડન - ચેરમાં બેઠી હતી.

ઢળતી સાંજ, લોન પર ધીમે ધીમે ઊતરી રહેલું અંધારું.

આસોપાલવ, સરુ, બોગનવેલ, ફુવારાના જલશીકરો, અને... મીનાએ પાંપણો ઢાળી દીધી.

બંગલાના વરંડાની અડોઅડ થઈને પસાર થતી સડક, વીજળીના થાંભલા, વાહનોની સતત અવર-જવર, હેડલાઈટોના અજવાળાના લિસોટાથી અંજાઈ જતી થાકેલી, અધખુલી આંખો, અને થોડીવાર પહેલાં પસાર થઈ ગયેલું સરઘસ. બેનરો લઈને ચાલતી સ્ત્રીઓ, મોંએ બાંધેલી પટ્ટી, અકળાવતું મૌન, થોડી થોડી વારે એક સાથે હવામાં વીંઝાતા મુઠ્ઠી બંધ હાથ... બેનરો પર લખાયેલાં સૂત્રો : 'નારી શક્તિ ઝિંદાબાદ !' 'નારીનું સન્માન કરો !' બળાત્કાર બંધ કરો : લાંબી સર્પાકાર સડક, શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી સ્ત્રીઓ, અને... મીનાએ ધીમેથી પાંપણો ખોલી.

પોર્ચ સામે જોયું, ટ્યૂબલાઈટનો પ્રકાશ, ફુદાંઓની ઊડાઊડ. લાંબુ બગાસું ખાઈ આળસ મરડી એ ઊભી થઈ, પગ ઉપાડ્યો, ધીમાં થાકેલાં ગણીગણીને મૂકાતાં ડગલાં સાથે એ આગળ વધી. ઠંડા પવનની લહેર, મોગરાની મહેક ને છતાં મનમાં કશીક અકળામણ !!' એ પોર્ચનાં પગથિયાં ચઢીને હાંફ ચઢી જતાં ઘડીક ઊભી રહી. પછી ડ્રોઈંગ રૂમ ને ઝળાહળાં થતો વિશાળ ઝુમ્મરનો પ્રકાશ, અંજાઈ ગયેલી આંખો... એ સોફા પર બેસી પડી. થાકેલી આંખો ફરી ઝુમ્મર સામે મંડાઈને એ ફરી અકળાઈ ઊઠી : 'આજે કદાચ હિઝ હાઈનેસની પધરામણી થવાની લાગે છે. કદાચ મોડી રાતની ફ્લાઈટમાં આવી ચડે, કદાચ એ ગગનવિહારી મહાશય એકાદ રાતનું રોકાણ પણ કરે, ને પછી થોડીક હસવા-બોલવા-ચાલવાની ઔપચારિકતા, પોલિશ્ડ દીવાલો વચ્ચે પિયાનોની લોન્ગપ્લે રેકર્ડનું બજી ઊઠવું, બ્રિઆર - પાઈપ, ઈમ્પોર્ટેડ તમાકુની તીવ્ર વાસ, બ્રીફકેસ, ફાઈલોનું ખૂલવું, પાનાંઓનું ફરફરવું... ને પછી સ્લિપિન્ગ-પિલ્સ, વાઈનના ઘૂંટ. ભીંસાવું-ગૂંગળાવું અને ફરી નેક્સ્ટ-ડે-મોર્નિંગ એરાઉન્ડ ધ વર્લ્ડ ફોર અ વીક... ન્યૂયોર્ક, પેરિસ-રોમ અને... ફરી આગમન, ઈમ્પોર્ટેડ પરફ્યૂમ્સ, વ્હાઈટ હોર્સનો કેફ, અને ફરી... મીનાએ સાડીના પાલવ વડે કપાળ પરનો પરસેવો લૂછી નાખ્યો, પૂરા કદના આયના સામે જોયું, ક્યાંય સુધી સ્થિર નજરે જોઈ રહી. મ્લાન સ્મિત કર્યું. સૂક્કા હોઠ, ફિક્કી આંખો ને લાંબા કાળા વાળ, અને પોતાના જ છતાં સાવ અજાણ્યો લાગતો ચહેરો ! એ સૂનમૂન બની અપલક તાકી રહી...'

...બાએ ખાટી-બડસ છાશ નાંખી માથું ચોળ્યું હતું... બાની રાજકુમારીના બે-ચાર સોનેરી વાળ ઉતર્યા હતા ને પછી તો બાપરે ! બાનો જીવ તાળવે ચોંટી ગયો જાણે. એણે ટૂચકું કર્યું હતું. એક રામપાતર લઈ એમાં અંગારા ભરી, સૂક્કા મરચાં નાખ્યાં, પછી માથા પરથી સાતવાર ઉતારી, હનુમાન ચાલીસા બોલતાં બોલતાં ઘરના બધા જ ખંડના ઓરડે ફરી વળેલી...

...શેરીમાં લાંબી ખીચડિયા દાઢીવાળો બાવો આવેલો, બાવા પાસે ઉજણી નંખાવી હતી, પછી ભવિષ્ય યે જોવડાવેલું. બાવાએ પિંજરામાં પૂરાયેલી દેવચકલીને બહાર કાઢેલી, એણે પોતાની નાજુક ચાંચ વડે એક પત્તુ. ને એમાં - 'બંગલો, ગાડી ને રાજરાણીનું દોમદોમ સાહ્યબી ભર્યું અઢળક સુખ !' બા તો હરખપદુડી તે રડી પડેલી. મીનાએ ઊંડો શ્વાસ ખેંચ્યો.

એ ધીમેથી ઊભી થઈ, થોડુંક ચાલીને આયના પાસે ગઈ. વિખરાયેલા વાળની લટને કપાળ પરથી ખસેડીને ચૂપચાપ આયના સામે જોઈ રહી. ક્યાં ગઈ ભૂરી ભૂરી આંખોની પાછળ સંતાઈ બેઠેલી પેલી છોકરી ? હા, એ છોકરી તો ફળિયા આખામાં ધમાચકડી મચાવીને નાનાં મોટાં સૌને તોબા તોબા પોકારાવતી હતી, સામે ભલેને માથાભારે જણ હોય પણ એ કોઈથીય ગાંજી જતી નહોતી, એકવાર પિત્તો ગયો તો તો પછી સામેનાનું આવી જ બન્યું સમજો. ગળચી પકડવી, ચામડીએ તીક્ષ્ણ નખના ઉઝરડા પાડવા, વાળ ખેંચીને થરથરાવી મૂકે તેવી ચીસ પાડવી, ને પછી તો ગુસ્સે થયેલી બાની સામે એટલી જ ઊંચી ત્રાડ, ગાળો, શિખામણો... અને પછી તો ગામ છોડીને મામાને ત્યાં અમદાવાદ કોલેજ કરવા... અરે ! પત્તો જોઈએ છે એ દુબળી પાતળી ને નમણી છોકરીનો... કોઈ તો મોબાઈલમાં વાઈરલ કરો એનું એ અલ્લડપણું ! એનો ક્ષણિક હસતો, ક્ષણિક ગુસ્સાયેલો છતાં માસૂમ ચહેરો... કોલેજમાં એકવાર ડિબેટ... નારીશક્તિને લગતો વિષય હતો. ને એમાં એ છોકરીની દમદાર દલીલો. ને આખુંય ઓડિટોરિયમ તાળીઓથી ગાજી ઊઠેલો હીપ... હીપ... હૂર્રે !... દે ધનાધન !... કોલેજની સ્ટુન્ડટ - યુનિયનની રસાકસીભરી ચૂંટણીમાંય ભારે રંગ જામેલો... કોલેજની લોબીમાં એક મિજાજી છોકરાએ એને ચૂંટણીમાંથી નોમિનેશન પાછું ખેંચવા ધમકી... ને એ જ ક્ષણે છોકરીનો અસ્સલ મિજાજ ગયો... જેવો એણે પેલા નબીરાને તમાચો ઘસી દેવા ડાબો હાથ... ત્યાં જ એની ફ્રેન્ડે એને વારી દીધેલી... ને છતાં છોકરીનો લાલઘૂમ આંખો, એકવડિયું ધ્રૂજતું શરીર... પણ સામે પેલો તુંડમિજાજી નવાબજાદો ય ગાંજ્યો જાય તેમ ક્યાં હતો !? એણે ચેલેન્જ આપેલી કે, એની સામે ઊંચકાયેલા હાથને એ... કોઈપણ ભોગે...

મીના ફિક્કું હસી. એને થયું : પેલી છોકરી ? એનું શું થયું ? એ મ્લાનમુખે ફરી હસી. ઘીસી પીટી હિન્દી ફિલ્મોમાં કે પછી ટી.વી. સિરિયલોમાં તાલમેલ વગર આવે છે તેમજ... હા, તેમજ બાપને અચાનક લકવો પડ્યો. નોકરી છૂટી ગઈ, મધ્યમ વર્ગીય માએ કમર તો કસી... બે ત્રણ ઘરનાં કચરા-પોતાં-વાસીદાં- પણ મુઠ્ઠી હાડકાનું શરીર ખખડી ગયું. ને છેવટે એનું ઓશિયાળું મોં, સૂનમૂન આંખો, અને બાપુજીનો ટેકો શોધતાં અસહ્યાં હાથ...

મીના ગંભીર બની ગઈ. કાપડના બિઝનેસમાં ભારે ખોટ ને મામા ??... પછી તો કેવો જોગાનુજોગ ! ફિલ્મી સ્ટોરીમાં બને છે તેવું જ બન્યું ને ! જે ઓફિસમાં સર્વિસ મળી એ !? એનો સાહેબજાદો !...

મીનાએ લાંબુ બગાસુ ખાધું. એ ખૂબ જાળવીને ઊભી થઈ. ધીમાં ધીમાં મૂકાતાં ડગલાં, અને એ ડાઈનીંગ રૂમમાં પહોંચી

ગઈ. ખાસ યુનિફોર્મમાં સજ્જ બાઈએ એનો હાથ પકડી લીધો. એ ડાઈનિંગ ટેબલ પાસેની ખુરશી પર બેસી પડી. એણે જોયું તો એનો એ જ રોજિંદો બધો રજવાડી ઠાઠમાઠ... ચાંદીની પ્લેટો, છરી-કાંટાને ચમચીઓનો આછો ખખડાટ ને શિસ્તબદ્ધ નોકર-ચાકરોની માત્ર બોલતી આંખોના ઈશારા... હોઠો પર કરમાયેલું સ્મિત... દિવસ દરમિયાન એની રખાતી કેવી ખાસ કાળજી ! સમયસરનાં સૂપ-નાસ્તા-ફ્રૂટસ-દવાઓ-વિટામીન-ટેબલેટ્સ... મેડિકલ ચેકઅપ - લેડી ડોક્ટરનાં સૂચનો... અને એ પ્રમાણે જ બધું એકદમ કોઈપણની સરતચૂક વગર... 'મેડમ, વિલ યુ પ્લીઝ હેવ યોર સપર ! પ્લીઝ... કમ ઓન...' બાજુમાં ઊભેલી આયા એ સહેજ ઝૂકીને પોલિશ્ડ સ્મિત કર્યું. ને એણે જમવા અંગે અરુચિ પ્રગટ કરી.

'આઈ શેલ હેવ ઈટ આફટર અ વ્હાઈલ !' ને એ સાથે જ સહેજ પણ ખલેલ ન પડે તેની કાળજી રાખતી આયા તરત જ જાદુઈ મહેલના દરવાજામાં અલોપ !!

મીનાએ માત્ર ટામેટા સૂપ પીધો. એ ડાઈનીગ રૂમમાંથી બહાર આવી. બાલ્કનીમાં પહોંચી ગઈ. ખુરશી પર બેસીને આંખો મીંચી દીધી.

શહેરમાં બે દિવસમાં જ બળાત્કારનો આ બીજો કિસ્સો... ગયા મહિને વહેલી સવારે ટ્રેનમાંથી ઉતરેલી બાઈ એની બાળકીને લઈ રિક્ષામાં બેઠેલી... ને પછી ?? રિક્ષામાં બેઠેલા નરાધમે એને ચપ્પાની અણીએ... દૂર એકાન્ત જગાએ...

ઊફ ! ને ફરી પાછી ગઈકાલે ગોઝારી ઘટના... એ પણ વહેલી સવારના અંધારાની કાલિમા... ખુલ્લામાં શૌચક્રિયા માટે ગયેલી સાતેક વરસની બાળકી... ને એની સડી ગયેલી લાશ પોલીસને ત્રણ દિવસે અવાવરા કૂવામાંથી... ને પછી તો ભારે ઊહાપોગ, સરઘસો, ભાષણો, બૂમબરાડા, શહેરમાં એક દિવસના સજ્જડ બંધ... દોડતી થયેલી ગાડીઓ, જીપો, ઝૂંપડપટ્ટીમાં ચાલતી રોકકળને શાંત પાડવા થતી હિલચાલ, આર્થિક સહાય... કેટલો મોટો ખળભળાટ છાંપા... ટી.વી.માં !!

કોઈનો પગરવ !! મીનાએ આંખો ખોલી.

'બેનજી, અમાર ઈહા લખમીજી... પધારી.'

માળી બે હાથ જોડી ઊભો હતો.

'એમ કે ! લક્ષ્મીજી પધાર્યાં !! બધાઈ હો...' - કહેતી એ ઊભી થઈ. બાજુના ખંડમાં ગઈ. પાછી ફરી,

'મા... બેટી... ઠીક છે ને !!.'

'હા, બેનજી, આપકી કિરપાસે... ઠીક હૈ...'

'લ્યો, હમણાં થોડા પૈસા રાખો...' - કહી એણે હાથમાંની સો સોની નોટો માળીને આપી,

માળી ગળગળો થઈ ગયો. હાથમાંથી નોટો સામેથી નજર ખસેડી, ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો.

એ બારણા સામે જોઈ રહી - ચુપચાપ.

બિચારી બા !... બબ્બે કસુવાવડો, ને એ પછીય ? ત્રણ ત્રણ છોકરીઓ !! બાપુજી તો ભાંગી પડયા હતા, પણ બા !!...

'તમે જોજોને ! એ... આ છોડીઓ જ છેવટે કામ લાગશે...' આજે બાનો ફોન હતો. 'દીકરી, તું કે'તી હોય તો... તારા છેલ્લા દા'ડામાં... તારી જોડે...' ને એ રડી પડેલી : 'શું કરું ? તારા બાપ હાવ પાંગળા... કોઈ પાણી પાનારુંય નથી ઘરમાં મારા વના !' પેલી બે તો મૂઈ ! મા-બાપને રેઢા મેલીને... લંડન... ન... અમ્બેરિકા... બુન, મું જોર્ણું છું કે મી એ તને અમારા સવારથમાં ખારાઉસ દરિયામાં ધક્કેલી, દીધી... મું તો રાત-દા'ડો ભગવાનને એક જ અરજી, કર તારું હૈયું ઠારે એવો એક... બાનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલા એણે તરત મોબાઈલની સ્વીચ ઓફ કરી દીધીને મનોમનઃ 'ના, બા... મારે તો બસ, મારા જેવી... એક... હા, એક... માંડ થોડું ખાધુંને પછી મીના શયનખંડમાં પ્રવેશી. વિશાળ પલંગ, ડન્લોપની ગાદી ને ખંડના બારણામાંથી દેખાતું એકવેરિયમ જળમાં શેલાશ લેતી રંગબેરંગી માછલીઓ ! એ ઘણીવાર ક્યાંય સુધી એની સામે ખુરશી નાંખીને બેસી રહેતી, નજરથી માછલીઓની સાથે ગોષ્ઠિ માંડતી, અને... ક્યારેક તો એ આખેઆખી એકવેરિયમમય બની જતી... એ આડી પડી કે તરત ઝબકી ઊઠી !

અરે ! કોઈ એકવેરિયમ પાસે ઊભું છે કે શું ?

હા, બીજું કોણ હોય કે. કે કરોડપતિ ઉર્ફે હિઝ હાઈનેસ વગર ?... એમની પધરામણી થતાં જ પહેલું કામ એમની વ્હાલી સોનેરી માછલી ! બસ, ક્યાંય સુધી એને નિહાળ્યા કરવાની ! પછી ? રજવાડી ખાણી-પીણી ને ઠાઠમાઠ સભર રાત્રિ રોકાણ ! હા, માત્ર રાત્રિ રોકાણ... વહેલી સવારે તો ફલાઇટ... ને પછી...

મીનાએ ફરી શ્રમિત આંખોની પાંપણો ઢાળી દીધી. એને થયું કે કાનમાં વ્હીસપરિન્ગ !? ડીયર, ડાર્લિંગ ! યુરોપ કે અમેરિકા ગમે ત્યાં હોઉં બાકી મારું હાર્ટ... એના ધબકારા... ડીયર, તારી કાળજી તો... રોજેરોજની ડોક્ટર-નર્સ સાથેનો ફોન પર કોન્ટેકટ... તારા બી.પી., સુગર, બ્લડ ટેસ્ટનો રિર્પોટ... તો અચૂક ડેલિ... તારી આ ફસ્ટ ડિલેવરી... ને મારી પ્રેઝન્સ ન હોય એ થોડું વિચિત્ર તો... પણ શું કરું ? આઇ હેટ માય બિઝનેસ... બટ... મીનુ ડાર્લિંગ, ડોક્ટરે ડેઈટ આપી છે... ત્યારે જ ન્યૂયોર્કમાં મિટિંગ ! ઊફ ! બિઝનેસ... આઇ હેટ. લ્યો, સપનું આવ્યું ખરું ! ને ?...

મીના ચત્તીપાટ શબવત્ પડી રહી હતી, આંખો મીંચીને. અને ધીમું કમ્પતો હાથ પેટ પર ફરી રહ્યો હતો.

એ અચાનક ચમકી ઊઠી. એને થયું કે મોં એ પટ્ટી બાંધેલી સ્ત્રીઓનું સરઘસ ફરી એકવાર... સૂત્રો લખાયેલાં બેનરો સાથે ભારેલા અગન જેવી આંખોથી જાણે દઝાડતું હોય તેમ આગળને આગળ વધતું હતું. ને એમાં સૌથી આગલી હરોળમાં આ કોણ ? અરે !?... આ તો !?... આંખો ખૂલી ગઈ.

બાજુના ખંડમાં ઝુમ્મરનો ઝળહળાટ, ને એકવેરિયમ... સોનેરી... મીના એકિટસે જોતી પડી રહી, ને ઓશિકા પાસે મૂકેલો... મોબાઈલ ફોન ક્યાંય સુધી બજતો જ રહ્યો...

૩૩, રોયલ વ્યુ સોસાયટી,
કડી-કરણનગર રોડ, કડી (ઉ.ગુ)૩૮૨૭૧૫
મો. ૯૪૨૭૯૦૯૯૦૨

વિટમણા...

- ભી. ન. વણકર

"**શં**કર... હવે, ક્યાં સુધી ઊંઘીશ ?"

"થોડુંક, ઊંઘવા દેને મા." કહેતાં શંકરે પડખું ફેરવ્યું.

"વલોણાનું ય મોડું થાય છે, બેટા ! પછી આંબાવાડિયે ક્યારે જઈશ ?"

શંકર ઊઠીને બારણું ખોલી બહાર ગયો. બગાસું ખાઈ, ખુલ્લા આકાશ તરફ જોયું. તારાઓ ય ઝાંખા પડી રહ્યા છે, પાડોશીની ઓસરીમાં ઉગરી મા પ્રભાતિયું ગાઈ રહ્યાં છે. "જાગ ને જાદવા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજ વિના ધેનમાં કોણ જાશે ?"

મા એ ફરી બૂમ પાડી, "શંકર..."

મા નો અવાજ સાંભળી આંગણામાં બાંધેલી "ધામણી" ઊભી થઈ, રેંકવા લાગી.

શંકર ઝટપટ તૈયાર થઈ, મા સાથે વલોણું વલોવવા લાગ્યો. ઘડીકમાં તો પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો. વલોણું પૂરું થતાં જ, પરસેવો લૂછ્યો. રવૈયે ચોંટેલું માખણ શંકરે આંગળી વડે લઈ ચાખ્યું, તેને થયું, "કનૈયો અમથો માખણ ચોર કહેવાયો હશે ?" શંકર મનોમન હરખાયો.

"મા, હવે હું જાઉં ?"

"બેટા ઊભો રહે, થોડીક છાસ તો પીતો જા !"

"...અને, શંકરે ઊભા ઊભા જ તાંસણું ભરી છાસ પી લીધી. તાંસણું મૂકતાં તેની નજર ગોરસી પાસે પડેલા ખાલી વાસણો ઉપર પડી. વાસ આખાના ખાલી તપેલા, ડોલચાં છાસની પ્રતિક્ષામાં પડી રહ્યાં હતાં."

શંકરે ઊંડી આહ લીધી.

ખભે રૂમાલ અને હાથમાં લાકડી પકડી શંકર આંબાવાડિયે ઉપડ્યો. ઓટલા ઉપર બેઠેલી 'બંસરી' ઊભી થઈ પૂંછડી હલાવતી વાસના ઢાળ સુધી પૂંઠે પૂંઠે ગઈ. શંકરે બંસરીના માથે વ્હાલથી હાથ મૂક્યો. આજુબાજુ જોઈ, ટેવ મુજબ ઢાળ ઉતરતાં હડી કાઢી, માઢના ફળિયા તરફ શંકરે જોયું ના જોયું કર્યું, પણ... ફળિયાનાં કૂતરાં ભસી રહ્યાં હતાં. "શંકર..." ફળિયા તરફની બૂમ સાંભળતાં જ શંકરના પગ થંભી ગયા. તેણે પૂંઠ વાળી જોયું...

"લે, શકરી... ! અટાણે તારે વળી શું કામ પડ્યું ?"

"તને જોયો, એટલે... કેરીઓ ક્યારે ખવડાવીશ ?"

"કેરીઓ ખાવા તો... આંબાવાડિયે આવવું પડે."

"ઠીક, આંબાવાડિયે આવીશ, બસ ! પણ..."

"પણ શું ?"

"પછી કહીશ," કહેતાં શકરી હસી પડી.

"મોડું થઈ ગયું છે..." કહેતાં શંકર ચાલવા માંડ્યો. તળાવના ઢાળ ઉપરથી નેળિયામાં પ્રવેશતાં જ નોળિયો આડો ઊતર્યો. શંકરને સાપની સ્મૃતિ થઈ. દૂર ખેતરમાંથી મહુડાની માદક મહેંક આવી રહી હતી. રેતીના દળમાં આંધળી ચાકરણ વાંકી ચૂંકી વળાંક લેતી જઈ રહી હતી. શંકરને થયું. "આજે દિવસ જ ખરાબ ઊગ્યો લાગે છે."

ગધેડાનો ભોંકાટ સાંભળી, શંકરે દૂર... ડેરા તરફ જોયું. "મૂઆ, આ લોકો.. હવે જાય તો સારું... જાણે બાપની જાગીર ન હોય તેમ પડાવ નાખીને પડ્યા છે. એક જાય ને બીજો ડેરો આવે. વગડાને ય બગાડી નાખે છે." વાડ ઓળંગી નજીક જતાં જ શંકરને આશ્ચર્ય થયું. "અરે ! આ લોકો તો ડેરા તંબુ સંકેલી જઈ રહ્યા છે... હાશ ! શંકરથી મનોમન બોલાઈ ગયું. ડેરાનો પડાવ હતો તે તરફ શંકરના પગ ઉપડ્યા. શંકર દૂરથી જોઈ રહ્યો હતો. ખાટલો, માટલું, પોટલું, છોકરું... સઘળો અસબાબ ગધેડા ઉપર હતો. સ્ત્રીઓ નાનાં છોકરાંને લૂગડાંનાં ખોયાંમાં સૂવાડી, ખોયાં ખભે ભરાવી ચાલતી હતી. પુરુષો ખભે લાકડી રાખી, લાકડીના છેડે લૂગડાનો ખડિયો અને ખડિયામાં કરંડિયો રાખી... સૌની મોખરે વાતો કરતાં કરતાં ઉઘાડા પગે નિરાંતે ચાલી રહ્યા હતા. ઉભડક , ખેતરો વચાળે. શંકરને થયું. "બિચારાઓની અવદશા તો જૂઓ ! ભંઠ અને ગોખરુંય પગ તળે ચગદાઈ જતા હશે ને !" કૂતરાં જીભ લબલબાવતાં આગળ-પાછળ ચાલતાં હતાં. "આ લોકોનું જીવન કેવું વહેતા વાયરા જેવું છે ! આજે અહીં, કાલે બીજે, ના કોઈ ઠામ-ઠેકાણું, મૂંગા જીવતરની વેદનાઓ વેંઢારીને

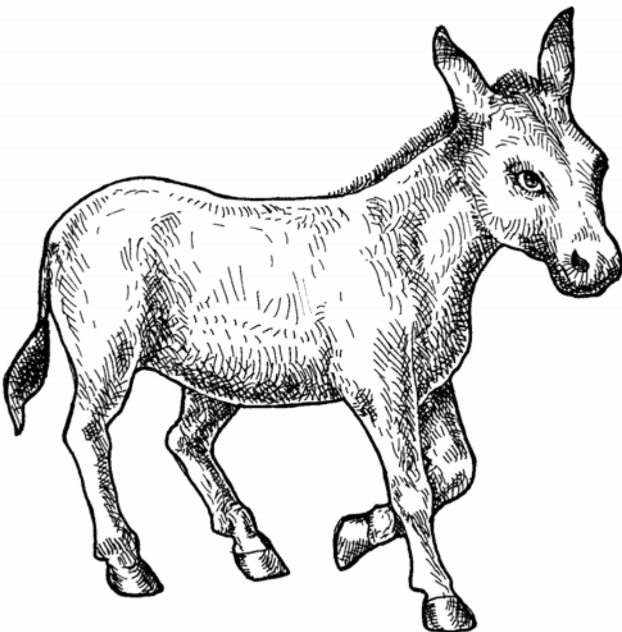
જીવે છે. ઝાડ, ઝાંખરાં, વાડ, કાંટા, ખુલ્લા આકાશનો તડકો અને બળબળતી ધરતી... આપદાઓ ભરેલાં આયખાં...'' શંકર મનોમન વિચારતો ડેરાના પડાવવાળા ખેતર વચાળે જઈ ઊભો. કાગડાઓ ગદા ગાભાઓ ફંફોળી રહ્યા હતા. સંગથરા બાવળનાં ઝૈડાં, અર્ધ બળેલા લાકડાના ટૂકડા, ફૂટેલાં માટલાંનાં ઠીકરાં, ગધેડાનાં મળ-મૂતરની બદબૂ... શંકરથી સહેવાયું નહીં, ખીજડા નીચે જઈ ઊભો.

શંકર ઘડીભર બેચેની અનુભવી રહ્યો હતો. ''બિચારા અભાવની આગમાં શેકાઈને, કાળાં પડી ગયેલાં અડધાં ઉઘાડાં શરીર, દૂબળાં-ભૂખ્યાં, નાગાં પૂંગા બાળકો, જથર-વઘર ઝટિયાં ને ફાટેલાં વસ્ત્રો પહેરેલ સ્ત્રીઓ, કૂતરાં-ગધેડાં જેવાં પાલતું પ્રાણીઓ સાથે વગડામાં જીવન વિતાવતાં માનવો શું રાંધતાં હશે ને શું ખાતાં હશે ?''.. શંકર મનોમન વિચારી રહ્યો હતો.

ખીજડા ઉપરથી માળામાં બેઠેલી સમડીનું ખરેલું પીછું પડતું જોઈ શંકર સભાન થયો.

વાંદરાઓનું ટોળું હૂકાહૂક કરતાં સાંભળી શંકરને થયું. ''રખે વાંદરાં...'' શંકર ઉતાવળે આંબાવાડિયે જઈ ચડ્યો. વાયરે પડેલી કેરીઓ વીણી માળામાં મૂકી. હુડાઓ ઉડાઉડ કરતા હતા. કોયલ મધુર ટહૂકી રહી હતી. સવારનો તડકો દેહ દઝાડતો હતો.

શંકરે માળા ઉપર ચઢી જોયું, ખેડૂતો ખેતરોમાં એરંડા

ગોદવા જઈ રહ્યા હતા. દૂર નેળિયામાં હળાયું ઊંટ ખોડંગાતું જઈ રહ્યું હતું. શંકરને એકાએક માટલી ખાલી હોવાનું યાદ આવ્યું. માળા ઉપરથી ઉતરી, ખાલી માટલી લઈ, દૂર લીંબુડીઓની વાડીએ ઉપડ્યો. બોર ચાલુ હતો. કૂંડીમાંથી પાણી લેવા જતાં જ બોરવાળાએ કહ્યું, ''અલ્યા, કૂંડીમાંથી પાણી ભરીશ નહીં, નીંકમાંથી લે.'' શંકરને ગુસ્સો ચઢ્યો. પણ લાચાર હતો. નીંકમાંથી પાણી ભરી ચૂપચાપ ચાલતો થયો. માટલી માળામાં મૂકી, શંકર ફરી માળા ઉપર ચઢ્યો. થોરની વાડ ઓથે, આંબાના છાંયડે, ખેતરમાં રોઝડાઓનું ટોળું પૂંછડીઓ હલાવતું ઊભું હતું. શંકરને થયું, ''કુદરતે કેવાં સુંદર શરીર આપ્યાં છે ! પણ... નિર્દોષ જીવોની પૂંઠેય શિકારીઓની આફત હોય છે. સિંહોનાય શિકાર તો થાય છે.''

માળા ઉપર મૂકી રાખેલું જૂનું મેગેઝીન શંકર ઉથલાવવા લાગ્યો, ઘડીકમાં એણે પાછું મૂકી દીધું.

''શં...ક...ર...'' વાડના છીંડા તરફથી ઓચિંતો પરિચિત અવાજ સાંભળતાં જ શંકરે છીંડા તરફ જોયું.

''શકરી ! આવી ગઈ તું !'' કહેતાં શંકર માળા ઉપરથી નીચે ઉતરી, ઉતાવળે સામે ગયો. શકરીનો ચહેરો બપોરના તડકે પરસેવે રેબઝેબ હતો. શકરી ઘડીભર આંબાના છાંયડે ઊભી રહી. ચારે તરફ જોયું. ''પોપટ, કોયલ, કબૂતર, કાબર, કાગડા.. કેવાં કલરવ કરી રહ્યા છે ?'' શકરી આનંદ વિભોર બની, લળીને હસી પડી.

''પણ, તું ઓચિંતી અહીં...?''

''બાપુજી સાથે ખેતરમાં આવી હતી. તડકો થયો એટલે બાપુજીએ જ કહ્યું,'' ''જા બેટા, પેલ્લું આંબાવાડિયું છે ને.. શંકર હશે, છાંયડે બેસજે. પછી હું આવું છું.''

બંને વાતો કરતાં કરતાં માળા પાસે આવ્યાં. શકરીની નજર માટલી ઉપર પડી. શકરીએ માટલી ઊંચકી, પાણી સીધું જ ઘટઘટાવ્યું. ''હાશ ! પાણી તો બહુ જ મીઠું છે, હાં કે ભૈયા !''

શંકરે આજુબાજુ જોયું, શંકરની વિહવળતા શકરી સમજી ગઈ હોય તેમ, ''કોઈનો તને ડર લાગે છે ?'' શકરીએ કહ્યું.

''રખે કોઈ વાતનું વતેસર કરે, એટલે...?''

''તરસી હતી ને પાણી પીધું, એમાં કઈ મોટી વાત ?''

શંકર મૌન રહી, દયાર્દ્ર નેત્રે જોઈ રહ્યો.

"નિશાળમાં તો દર વરસે તને રાખડી બાંધું છું. બા-બાપુજીને ય વાતની ખબર છે, પછી ?"

વગડાઉ વૈશાખી લૂની ડમરીઓ વહી રહી હતી.

"કેરીઓ ખાવા આવી છું, આંબાવાડિયે, ખબર છે ને ?"

"લ્યો ને મારી બૂન... આ કેરીઓ અને ચપ્પુ, પછી કહેતાં નહીં કે શંકરે કેરીઓ ખવડાવી નહોતી."

શકરીએ કેરી છોલી. કેરીની ચીરી ખાતાં, ખાતાં તેની નજર છીંડા તરફ ગઈ... "કોઈ...?"

"લે, મા આવી ગઈ, મારું ભાત લઈને." શંકર હરખાઈને બોલ્યો માથેથી ભાતનો ટોપલો ઉતારતાં જ મા એ કહ્યું, "તું વળી ક્યાંથી આવી શકરી ?"

"મા ના હાથના રોટલા ખાવા" કહેતાં શકરીએ ટોપલામાં જોયું. છાસનું ઢોલચું લઈ શકરી બોલી, "શંકર, હવે તું ખાઈ લે."

"તારે પણ ખાવું હોય તો બેસી જા."

"હું ખાઈશ તો, આપણે બેઉ ભૂખ્યા રહીશું, કહેતો હોય તો..."

ઢોલચી હલાવી, છાલિયામાં છાસ કાઢી, શકરી ઘટઘટાવી ગઈ. માથી સહેવાયું નહીં. "શકરી હવે તારા ચાળા બસ કર" આગ ઝરતા તડકે આવેલી માનો ચહેરો ખેંચાયેલો હતો. "પછી... સૌની નજરે મારો શંકર... નાત-જાતની મોકાણમાં. તને ક્યાં ખબર છે, અમારી આપદા શી છે ?"

શકરીને ચીડ ચઢી. "નાત-જાત ગઈ ભાડમાં. શંકરને બહેન મળી અને મને ભાઈ મળ્યો, એમાં કોઈને ય શું ?"

વેદનાસભર નેત્રે શકરી તરફ ડગર ડગર જોઈ મા મનોમન વિચારે ચઢી, "મૂઈ, આ વિટમણા ક્યારે મટશે?"

ઘૂઘવાટા મારતી ધૂળની ડમરીઓ ઘડીભર આંબાવાડિયાને ધમરોળી રહી હતી.

શંકરે જમી લીધું એટલે માએ ભાતનું ડોલચું અને છાસની ઢોલચી ટોપલામાં મૂકી દીધી.

કેરી ખાતાં ખાતાં શકરીએ વાડના રસ્તે નજર નાખી.

"લે, બાપુજી પણ આવી ગયા." કહેતાં શકરી ઊભી થઈ.

"શંકર ! હું પણ જાઉં. ભેંસને મંદિરના વડલા નીચે છાંયડે બાંધી આવી છું. પણ હવે તડકે... તરસ્યે તોબાહ કરતી હશે." કહેતાં મા એ પણ ટોપલો માથે મૂકયો. બાપુજીની પૂંઠે શકરી અને મા ગામના રસ્તે જઈ રહ્યાં હતાં. ધૂળની ડમરીઓ વચ્ચે અટવાતાં ત્રણેય ને શંકર છીંડે ઊભો, ઊભો... ક્યાંય સુધી જોતો રહ્યો. વગડો સાવ વેરાન બની ગયો હતો.

આંબાના છાંયડે નિરાંતે ઊભેલું રોઝડાનું ટોળું, ઓચિંતુ ધડબડાટી કરતું ભાગતું જોઈ, શંકરે માળા ઉપર ચઢી જોયું. વગડાના ટીંબેથી પવન વેગે મૂંઝિયાના ઊંટ, ટોળા પૂઠે, દોડી રહ્યા હતા. "બિચ્ચારાં !" શંકર મનોમન બોલ્યો. કોણ જાણે કેમ, શંકર અસલામતી અનુભવી રહ્યો હતો. રસ્તા તરફની વાડ ઓથેથી કોઈની બૂમ સંભળાઈ.

"અલ્યા, શંકરિયા શું કરે છે ?"

"કોણ ?... ખોડાકાકા ! બોલો શું કામ છે ?"

"મારે વળી તારું શું કામ હોય, ફાડ્યા ? પેલા અમથાની છોરી કેમ આવી હતી, તારી પાસે ?"

"એમાં પૂછવાનું હોય કાકા ?"

"અલ્યા, દિવાળી ટાણે, મગફળીના ખેતરમાં તમને જોયાં હતાં, આજે અહીં જોયાં એટલે પૂછ્યું. ભણે છે એટલે નાત-જાત ભૂલી ગયો લાગે છે, પણ..." કહેતાં ખોડાકાકા

રસ્તે, રસ્તે ચાલતા થયા. ત્રાંસી નજરે જોતાં.

શંકરને થયું, "આ સમયે, આ અહીં કેમ હશે ? કોણ જાણે ? કેરીઓ ચોરવા કે પછી...? કામધંધા વિનાનો નવરો. રેવલી એની જ દીકરીને ? બિચારીને ભણવાય ના દીધી. નિશાળમાં એક વરસ તે મારી સાથે જ હતી ને ? પુસ્તકો વિના રડતી. આખુંય વરસ મારી ચોપડીઓ વડે ભણી. વાસમાં, મારે ઘેર આવીને મારી નોટો પણ લઈ જતી. અને આપી જતી. ત્યારે એને નાત-જાત નહોતી દેખાઈ ? અને આજે...?"

સમડીઓ આકાશમાં વંટોળ સાથે ચકરાવે ચઢી હતી. સૂરજ ધીમે ધીમે ઢળી રહ્યો હતો. શંકર વાડ તરફ ગયો. "રખે, કોઈ...?" કહેતાં વાડ ઉપરનો ડોડીનો વેલો ખેંચ્યો. વાડમાંથી તેતર નીકળીને દોડ્યું. "બિચારું ગભરાઈને !" શંકર વાડથી દૂર હઠ્યો. કબૂતરી થોર વચાળે માળામાં ઝંપી રહી હતી.

સંધ્યાના રંગો ઝાંખા પડી રહ્યા હતા, ભેળસેળ થૈ. શંકરે ચારે તરફ નજર કરતાં, છીંડું બંધ કર્યું. અંધકારના ઓળા ઘેરાઈ રહ્યા હતા... ધીરે, ધીરે. દૂર વગડાઉ ટીંબે ગાંડા બાવળના ઝૂંડમાં શિયાળવા હુકી હુકી કરી રહ્યાં હતાં.

શંકરને વાતાવરણ બિહામણું લાગી રહ્યું હતું. મકરોડના ઝાડ ઉપર ફરકતી ધજા તેને ડરાવી રહી હતી. શંકરને થયું, "રખે પેલો ખોડિયો..." મનોમન ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યો. નેળિયામાંથી તળાવના ઢાળે ચઢ્યો. તળાવની પાળેથી કાચબો કૂદીને ડબાક કરતો પાણીમાં પડ્યો. શંકર ફફડી ગયો. આડુંઅવળું જોયું. આછા અંધારામાં સામેથી કોઈ આવી રહ્યાનો અણસાર વરતાયો. ગામમાં મંદિરનો ઘંટાવર સંભળાતો બંધ થયો હતો. અને હોબાળો સંભળાઈ રહ્યો હતો. શંકરે વાસ તરફ નજર કરી. "કશુંક બન્યું તો નહીં હોય ? ખોડિયો પલિતો ચાંપવામાં માહેર છે. ફળિયું રસ્તામાંજ આવે છે. શકરીને પૂછી લઉં, ખોડિયાએ વાતનું વતેસર તો નથી કર્યું ને ? પણ શકરીને ક્યાં ખબર છે કે ખોડિયો આંબાવાડિયે આવી પૂછપરછ કરતો હતો."

શંકરે રસ્તા સામે નજર કરી. "કોઈ આવી તો રહ્યું જ છે... ખોડિયો હોય તો... અંધારે લાકડી ઝીંકી દઉં." શંકરે મનોમન ગુસ્સો કર્યો. આંખ મસળીને ખોંખારો ખાધો.

શંકરે ફરી વાસ તરફ નજર કરી. "કશુંક અજુગતું તો નહીં બન્યુ હોય ?" હૃદયના ધબકારા વધતાં શંકર ઘડીભર તળાવની પાળે ઊભો રહ્યો.

"ઘેરાઈ રહેલા અંધકારમાં ય કોઈ આવી રહ્યું છે, આવવા દે, એની ય ખબર લઈ લઉં." કહેતાં શંકરે લાકડી જમીન પર ખખડાવતાં આગળ ડગ માંડ્યા.

"કોણ... કોણ છે ?" શંકરથી બોલાઈ ગયું.

"એ.તો... હું છું રમલો, કોણ શંકર ?"

"અલ્યા, આમ અંધારે તું એકલો...?"

"એટલે તો તને લેવા માટે આવ્યો છું ને ? મને થયું શંકરને આજે મોડું કેમ થયું છે ?"

"એટલે કાંઈ અજુગતું થયું છે ?"

"ના, રે ના... પણ..."

શંકરના હૈયે ફાળ પડી. "જે હોય તે, પણ કહી દેને રમલા." શંકર ગુસ્સા સાથે બોલ્યો.

"એ...તો..., મંદિરે... વડલાના છાંયડે, બાંધેલી આપણી ધામણીને કોઈ છોડી ગયું... બઉ શોધી, પણ હજુ એની કોઈ ભાળ મળી નથી." રમલા એ દુઃખી હૈયે કહ્યું.

"વાસ આખામાં એક ભેંસ હતી, તે ય... ચોરાઈ ગઈ..." મનોમન બોલતાં, શંકરથી ઓચિંતુ ડૂસકું લેવાઈ ગયું.

૫૧૬, ગાયત્રીનગર સોસાયટી,
સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮.
મો. ૯૪૦૮૨૮૮૦૩૫

ભ્રમસુખ

- નીતિન ત્રિવેદી

મને આંચકો લાગ્યો. પહેલાં તો વિશ્વાસ બેઠો નહીં : મારી આંખો મારી સગી હતી. એટલે ખાતરી થઈ ગઈ. બીજા તમામ વિચારો થંભી ગયા. ફક્ત આ જ વાત મગજમાં ચક્રવાત થઈને ઘૂમરી લેતી રહી.

હું તો ત્રણ દિવસની રજાઓમાં એકલો પડયો હતો એટલે વળી, આ દૂરના અંતરિયાળ અને ઓછાં જાણીતા, પણ મજાના નાનકડાં હિલસ્ટેશન જેવા લાગતા આ સ્થળે આવી ચડ્યો હતો. સ્થળ સુંદર હતું, પણ ઓછું જાણીતું એટલે રજાઓમાં પણ લોકો તો ઓછાં જ હતાં.

આ હોટલની રૂમમાં મારે રોકાવાનું ઓછું હતું ને બહાર રખડવાનું ઝાઝું હતું, છતાં રૂમ ભાડે રાખવી જરૂરી હતી.

...અને આ હોટલની લોન્જમાં જ મારી નજર એમના પર પડી. મારાથી એમને સાદ દેવાઈ જાત - 'ઓ શિલ્પાભાભી...' પણ એ પહેલાંની પળે કોઈ પુરુષે શિલ્પાભાભીનો હાથ પોતાનો હાથમાં લીધો. અને સાદના બીજા અક્ષરે જોરદાર બ્રેક મારી. સાદનો પહેલો અક્ષર ધીમો હોય એટલે એમના સુધી ન પહોંચ્યો. એમની નજર હજુ મારા પર પડી નહોતી, પણ હવે તો ન જ પડે એ રીતે હું મારી જાતને આઘીપાછી કરવા લાગ્યો.

એ શિલ્પાભાભી હતાં એ તો પૂરી ખાતરી થઈ ગઈ પણ પેલો પુરુષ કોણ ? એ મારા માટે સાવ અજાણ્યો હતો. કદાચ એ એમના પિયર તરફનો હોય પણ એમની ચેષ્ટા કોઈ રીતે સુસંગત લાગતી નહોતી એટલે એવું પણ નહીં હોય.

એમની નજરે નહીં ચડવાની મારી મથામણમાં આંચકો, આઘાત અને આશ્ચર્ય ભળી ગયાં હતાં, એટલે મથામણ લાંબી ચાલી. આ બધું પચાવવા હું એક પિલર પાસેની ખુરશી પર બેસી ગયો. રિસેપ્શન કાઉન્ટર પરથી વિધિઓ પતાવી શિલ્પાભાભી અને પેલો પુરુષ ચાવી લઈ એમની રૂમ તરફ ગયાં. રૂમ અંદરથી બંધ થઈ ગયો.

હું સુન્ન થઈ આ સઘળું જોતો ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યો. મારા આખા શરીરમાં ઝડપથી લોહી ફરવા લાગ્યું હતું. નજીકના વર્તુળનો તપન મારો મિત્ર ન હોત તો મેં જે કંઈ અત્યારે જોયું એ સાથે મારે લેશમાત્ર નિસબત ન હોત. એ રીતે આ સ્ત્રી મારી ભાભી પણ ન હોત. અને આટલી મિનિટોની છેલ્લી આ ઘટના એક સ્વાભાવિક ક્રમ હોત.

મને તો અત્યારે અકસ્માતે આ જાણ થઈ ગઈ, પણ તપન ચોક્કસપણે અણજાણ જ હોવો જોઈએ. આ પ્રકરણ તો કોણ જાણે કેટલા સમયથી ચાલતું હશે...!

આંચકો પચાવતાં પચાવતાં મને કેટકેટલાય વિચારો આવી ગયા. મારે શા માટે આટલું ડિસ્ટર્બ્ડ થવું જોઈએ ? પછી થતું કે ના, મારે નિસબત છે. તપન સાથે નિસબત છે. સીધી નિસબત છે. વળી પાછું થતું કે એથી શું ? પછી શું ? અહીં મારી જવાબદારી શી ? તપનને જાણ કરી દેવાની ? એમના પર મારે વીજળી નાંખવાની ? થનારાં વિસ્ફોટ માટે મારે નિમિત્ત બનવાનું ?

મારું મગજ બહેર મારી ગયું. ક્યાંય સુધી મારી આ મનોદશા રહી. પછી તમામ મૂંઝવણોને એકબાજુ હડસેલતો હોઉં એમ મારાથી હાથ વિંઝાઈ ગયો. હું ઊભો થઈ ગયો. ઊંડા શ્વાસ લીધા. શિલ્પાભાભીની નજરે નહીં ચડવા મારે સજાગતા પણ બતાવવાની હતી. એમનાથી રહી ગયેલી નાનકડી ચૂકને કારણે એક ક્ષણમાં મોટી વાત બની ગઈ હતી. સાડી ન પહરી હોત તો એમણે ચોક્કસપણે દુપટ્ટાથી એમનું મોં ઢાક્યું હોત. જો કે એવુંય હોય કે આ દૂરના અંતરિયાળ સ્થળમાં એમને એવું ખાસ જોખમ ન પણ લાગ્યું હોય.

હળવા ટ્રેકિંગ માટે બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હું હતો, એ જ સમયે આ બની ગયું હતું, પણ હવે તો અહીં આવવાનો મારો હેતુ એકાએક બદલાઈ ગયો હતો.મારું સમગ્ર લક્ષ્ય આ શિલ્પાભાભી અને પેલા પુરુષ પાછળ પરોવાઈ ગયું હતું. ચિત્ત

ખળભળી રહ્યું હતું, એ લોકો તરફ મારી નજર પડી એ ક્ષણો ચૂકાઈ ગઈ હોત તો સઘળું સામાન્ય હતું, પણ એ જ ક્ષણોએ સઘળું અસામાન્ય કરી નાંખ્યું હતું.

અવશપણે મારી નજર એ લોકોની ખણખોદ કરતી ફરતી રહેતી હતી અને પેલી રૂમના બારણે જઈ અથડાતી રહેતી હતી. ત્રણ દિવસ બે રાત દરમિયાન એ બંને લંચ-ડિનર કે ક્યારેક લટાર મારવા જ બહાર નીકળેલા. પૂરો સમય રૂમમાં જ ભરાઈ રહ્યાં હતાં. ત્રીજા દિવસે એ બંને ક્યારે હોટેલ ચેક-આઉટ કરી ગયા એ પણ ખબર ન પડી.

હું ઘરે પાછો ફર્યો હતો પણ ચેન નહોતું. મારી પાસે જે કંઈ નક્કર હકીકત હતી એનાથી તપનને વાકેફ કરવો કે કેમ એ દ્વિધા હતી. હું પહેલી જ વખતે આટલી હદે ફંટાઈ ગયો હતો. જો પેલી નિસબતનો તંતુ કપાઈ જાય તો સઘળું પૂર્વવત્ થઈ જાય, યથાવત થઈ જાય. પણ એ તો...

હા, એક વખત તો તપનને ખાસ મળવું જોઈએ એમ લાગતું હતું પણ એને આ મળવું ખાસ લાગવું ન જોઈએ.

મારાથી તપનને શું કહી શકાશે, કઈ રીતે કહી શકાશે - એ પણ અવઢવ હતી. સ્પષ્ટ કહેવું ? ગોળગોળ કહેવું ? સીધો ધડાકો કરવો ? કે પછી એવું કશુંક કરવું કે એ આ દિશામાં ગંભીરતાપૂર્વક વિચારતો થઈ જાય !

મેં મનોમન તપન સાથે અલગ અલગ વાર્તાલાપો કલ્પી જોયા. એના પ્રત્યાઘાતો પણ કલ્પી જોયા. એક નાનકડો ઘટસ્ફોટ એના માટે મોટો વિસ્ફોટ પણ બની શકે.

... પણ હાલ તુરત તપનને કશું ન કહેવું, માત્ર મળવું જ એવું નક્કી કર્યા પછી મનમાં એક વિચિત્ર હળવાશ અનુભવાઈ.

ફોન કરીને હું તપનને ઘરે મળવા ગયો ત્યારે મને એ જ ઉમળકાથી આવકાર્યો. જે ઉમળકો હંમેશા રહેતો. 'અરે આવ આવ યાર ! ક્યાં ખોવાઈ જાય છે વારેવારે તું ?' કહીને એ મને ભેટ્યો.

'ખોવાઈ નથી જતો. તારી જેમ વ્યસ્ત હોઉં છું.' મેં હસીને કહ્યું. વાતચીત કરતાં હું ઘરમાં બધે નજર દોડાવતો સોફા પર બેઠો. 'કેમ ભાભીસાહેબા દેખાતાં નથી ?'

'એ હમણાં હમણાંથી બિઝી રહે છે.' તપન હસ્યો.

'કેમ બિઝી રહે છે ? કોઈ નવો બિઝનેસ શરૂ કર્યો છે ?'

'ના, બિઝનેસ તો નહીં. પણ કેટલાંક સમયથી એ સમાજસેવા પ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ છે.'

'ઓહો, બહુ સરસ !' મેં તાજ્જુબીથી કહ્યું.

'હાસ્તો, એને આ એક સારી પ્રવૃત્તિ મળી ગઈ છે. તો ભલે કરે. એને અહીંથી ત્યાં ને ત્યાંથી અહીં દોડતાં પણ રહેવું પડે છે. ઘણી વખત દિવસ-રાતનાય ઠેકાણાં નથી રહેતાં. આમ છતાં એક વાત એ પણ છે કે, મને કશી તકલીફ પડવા દેતી નથી.'

'વાહ, આ તો બહુ સારું કહેવાય.'

'હા, આમાં પડ્યા પછી તો એ મારી બધી સગવડો વધુ સારી રીતે સાચવતી થઈ ગઈ છે. ખાવા-પીવાથી માંડીને એકેય વાતે ઓછું આવવા દેતી નથી. પછી બીજું શું જોઈએ ? તપને સ્મિત કર્યું.'

હું એને તાકી રહ્યો. મને સાચેજ એની દયા આવી ગઈ.

'અને યાર. બીજી ય એક વાત છે.' તપનના ચહેરા પર મદમસ્ત રંગીની ઉછળી. 'કેટલાંય વખતથી શિલ્પા બહુ રિસ્પોન્સ આપતી થઈ ગઈ છે. એ કહેતી હોય છે કે એને વારેવારે દૂરદૂર જવું પડતું હોય છે એ કારણે મને સહેજેય ઓછું ન આવવું જોઈએ. એટલે ઘરે હોઈએ ત્યારે વધુને વધુ નિકટ રહેવાનું. બોલ, યાર ! આથી વધારે જોઈએ શું ? જમાવટ છે જમાવટ.' આંખ મારતા એ બોલ્યો, 'મારે તો બસ હનીમૂન પર હનીમૂન ચાલી રહ્યાં છે.' કહીને મને તાળી દઈ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

હું પણ હસ્યો. વિસ્ફોટનું પાપ કરવા કરતાં એમનું આ ભ્રમસુખ અકબંધ રાખવાનું પૂણ્ય કરવા મેં એમની સાથે મેળવ્યા. 'નસીબદાર છો તપન. બધાંના ભાગ્યમાં તારા જેવું સુખ નથી હોતું. અભિનંદન !'

પ્લોટ નં. ૧૧-સી, કામિનિયાનગર,
સિદસર રોડ, જૂના તળાજા જકાતનાકા પાસે,
ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨. મો. ૯૪૨૮૫૮૯૨૩

પોઝિટિવ... નેગેટિવ

- નટવર પટેલ

જયરામ ભગતને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ ટીંબાવાલા ખેતરે હતા.

'અલ્યા ધનિયા, હાચી વાત સે.' ભગતને હજી વિશ્વાસ બેસતો ન હતો એટલે ફરીવાર પૂછ્યું.

'હા ભગત બાપા, હાવ હાચું કઉં સું. સરપંચ બાપાના સવજી ભૈને એક્સિડંટ થ્યો સે ને ઈમને શેરમાં દવાખાને લઈ જ્યા સે.' ભગતને થયું કે મારે ગામમાં જવું પડશે. ને જરૂર પડશે તો શે'રમાં ય જવાની તૈયારી રાખવી પડશે. સવજીનું બાઈક રસ્તે જતાં એક ઝાડ સાથે કેમ કરતાં અથડાયું ? અથડાયું તો ખરું પણ ઈને એમાં આટલું બધું કેમ કરતા વાગ્યું એ હજી ભગતને સમજાતું નહોતું. જોકે અકસ્માત થાય એટલે ક્યારે કેટલું વાગે એની કદી કોઈને ક્યાંથી ખબર પડે ? પ્રથમ તો ભગતને એમ જ લાગ્યું કે ક્યાંક માધા હારે ઝઘડો થયો હશે ને માધાએ માથામાં લાકડી... ને પછી અકસ્માતનું નામ પડાયું હશે. સરપંચના દીકરા પર કોઈ હાથ ઉપાડી જાય એમાં સરપંચની આબરૂનું શું ? આવું પણ હોય.. એ તો બધું ઘેર જ્યા પછી ખબર પડશે.

રસ્તામાં ભગતને માધા વિશે શંકા-કુશંકા થયા કરતી હતી. હા... માધો... ભૂદર નરશી પરમારનો દીકરો માધો. ભૂદર વરસોથી ભગતની જમીનનો સાથી હતો. ભૂદર ભગતની જમીન વરસોથી વાવતો હતો. ભગત પણ ભૂદરને દીકરા જેવું રાખતા હતા ને ભગતેય સાચા અર્થમાં નરસીં મહેતા જેવા ભગત હતા. સવાર-સાંજ મંદિરે જતા. આંખો દિ' મનમાં રામનામનો જાપ જપતા. એમને મન ઈશ્વરનાં ઘડેલા સૌ માનવીઓ એક સમાન હતા. ખેતરમાંય એ ભૂદરની જોડે કામ કરતા. સાથે બેસી ચા પણ પીતા. ભૂદર શરૂ શરૂમાં સંકોચ અનુભવતો, ત્યારે ભગત કહેતા, 'ભૂદર, મનમાં કોઈની બીક રાખ મા.'

'પણ ભગતબાપા, તમને આં ને ઉં આં ? ને ગોંમમાં સરપંચબાપાને ખબર પડહે તો મારી ધૂળ ખંખેરી કાઢહે !' ને ભૂદરની વાત સાચી હતી. સરપંચે એને ઘણીવાર ધમકાવ્યો હતો. 'અલ્યા ભૂદરિયા, તારી જાતના... જરા માપમાં રે'જે. આખા ગામને અભડાવા બેઠો સે તે.' 'સરપંચબાપા, એમાં મારો ઉં વાંક ? ઉં તો ભગતબાપાને ઘણું કઉં સુ પણ એ જ...' 'હા, એ ભગતડો જ એવો સે. હંધીય ખબર સે મને. ઈ જ ગામ વટલાવવા બેઠો સે.'

પણ સરપંચ ભગતને મોડે કશું કહી શકતા ન હતા. ભગતનું ગામમાં બહુ માન હતું. ભગત ભૂદરના વાસના લોકો હારે પણ સારાસારી રાખતા. એમના મહોલ્લામાં જાય, એમના ખાટલે બેસી ભક્તિની વાતો કરતા. ક્યારેક વરસે એકાદવાર હરિજનવાસમાં જઈ ભજનો પણ ગાતા. સરપંચને આ બધું જરાય પસંદ નહોતું. ગામમાં લોકોને ખોટેખોટું ભંભેરી ગામમાં ભગતને એકલા પાડી દીધેલા. પણ ભગતને તો 'ભલું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજશું શ્રીગોપાળ' એમ માની પોતાની ધૂનમાં મસ્ત રહેતા.

સરપંચનો દીકરો સવજી તો ગુંડાગીરી અને છળકપટમાં બાપના માથે છાણાં થાપે એવો હતો. તે ગામમાં વાતવાતમાં લોકો હારે ઝઘડતો. દલિતોને તો ગાળો ય દેતો ને ધમકી પણ આપતો. એમાંય ભૂદરના માધા પર તો એ દાંત કચકચાવતો હતો. માધો પણ કંઈ ગાંજ્યો જાય એવો ન હતો. આખા વાસમાં એનું કોઈ નામ ન લે. એય સવજીને છઠ્ઠીનું ધાવણ યાદ કરાવી દે તેવો બળૂકો હતો પણ એના જ મહોલ્લાના લોકોનો એને સાથ મળતો ન હતો. એ લોકો માથાભારે સવજીથી ડરતા હતા. કારણ...? એમને એમના જ ખેતરોમાં મજૂરી કરી ખાવાની હતી ને !

વળી, બે મહિના પછી ગ્રામપંચાયતની ચૂંટણી આવી રહી હતી. આ વખતે સરપંચની બેઠક દલિતોને ફાળે આવતી હતી. માધો સરપંચ થવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. પણ સવજી એમ કંઈ એની મનમાની થવા દે ખરો ? સવજીએ માધાના મહોલ્લાના પસાને સરપંચ માટે તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો. પસો સ્વભાવે ગરીબડો અને સવજી કે' એટલું જ પાણી પીએ તેવો હતો, સવજી તો આ ચૂંટણી ટાણે એક કાંકરે બે પંખી મારવા ઈચ્છતો હતો. પસાને આગળ કરી તે જ પંચાયતમાં સર્વેસર્વો રહેવાનો હતો ને માધાનું નાક ઘસીને કાપવા ઈચ્છતો હતો... ને ત્યાં સવજીને જીવલેણ અકસ્માત થયો એટલે...

ભગત આ બધું યાદ કરતાં કરતાં ગામના ચોરે આવ્યા. ત્યાં ઘણા લોકો એકઠા થયા હતા. એક જુવાનિયો મોબાઈલ પર વાત કરી રહ્યો હતો. સવજી સાથે ગયેલા કોઈ વડીલે ફોન કર્યો હતો. લોકોને જુવાનિયાના એકતરફી સંવાદો સંભળાતા હતા ને એ પરથી મનમાં વાતના તાર મેળવતા હતા. સૌ વાતચીતનો તાળો મેળવવા ઉપર-તળે થઈ રહ્યા હતા.

ફોન બંધ થયો કે એક જુવાનિયે પૂછ્યું, 'મનજી, શું કે'શે ?'

'કે'શે કે સવજીભૈને લોઈ બૌ વઈ ગયું સે એટલે ભાનમાં નથી. ઈમને તાત્કાલિક લોઈ ચડાવવું પડશે.'

સૌ જુવાનિયા બોલી ઊઠ્યા, 'એવું હોય તો હું જાઉં લોઈ આપવા.' 'લોઈ આપનારા તો દવાખાનેય ઘણા સે પણ ઈમાંથી કોઈનું લોઈ સવજીભૈને માફક આવે એવું નથી.' 'હેં ભૈ ? એટલે શું ? લોઈ એટલે લોઈ ? એમાં માફક કેવું ન નામાફક કેવું ?' એક વડીલ બોલ્યા. 'કાકા, સવજીભૈનું લોઈનું ગ્રુપ ઓ નેગેટિવ પ્રકારનું સે. હવ દાક્તર ઈમ કે'શે કે ઈમને આવું ઓ-નેગેટિવ પ્રકારનું જ લોઈ આપવું પડે. ને દવાખાનામાં આ પ્રકારનો બાટલો જ નથી.' 'અમે બધા જઈએ. કદાચ કોઈનું લોઈ આવું નીકળે તો...?'

'પણ હાંભળો તો ખરા ? દાગતર કે'શે કે આવું લોઈ માંડ લાખમાં એકાદ જણાને હોય છે. કોઈ એવી વ્યક્તિ મળે તો જ એનું લોઈ સવજીભૈને ચડાવાય...' 'તો પસી મોટા શેરમાં તપાસ કરાવોને ?' કોક બોલ્યું. 'એય દાગતરને પુછાવ્યું તો કે'કે આવું લોઈ અમે સંગ્રહ કરતા નથી. એ તો આવો કોક દરદી આવે તાણ

ફોન કરી બોલાવી લઈએ...!' ગામના પાદરે ચર્ચા થતી રહી. ભગત બધું સાંભળી રહ્યા. ઓ નેગેટિવ લોહી...! ભગતના મનમાં લાઈટ થઈ. આ તો કેડમાં છોરુંને ગામમાં ઢંઢેરો પીટવા જેવી વાત છે. એવું એક પણ જણ મારા ધ્યાનમાં સે પણ સરપંચ માનશે ખરા...?

ભગતના માનસપટ પર એ આખ્ખોય પ્રસંગ ચિત્રપટની જેમ ભજવાઈ ગયો. એકવાર ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં ભૂદરને કોદાળી વાગેલી. ઘા ઊંડો હતો. તત્કાળ તેને દવાખાને લઈ ગયેલા. માધો પણ બાપની હારે હતો. ભૂદરને લોહી આપવાની જરૂર પડેલી. માધો કે'કે સા'બ મારું લોઈ લઈ લો. સાહેબે માધાનું લોહી ચેક કરાવ્યું ને નવાઈ પામ્યા. તેમણે ભગતની હાજરીમાં કહ્યું, 'ભગત, આ ભાઈનું લોહી તો અમૂલ્ય છે. એને એમ વેડફી ના દેવાય.' ડોક્ટર શું કહેવા માગે છે. એ ભગતના ગામઠી ભેજામાં ન ઊતર્યું. તેઓ ડોક્ટરના મોઢા સામે જોઈ રહ્યા. માધોય અડબંગની જેમ ઊભો હતો. ડોક્ટરે ફરી સમજાવતાં કહ્યું. 'આ ભાઈનું રૂધિરજૂથ 'ઓ' નેગેટિવ છે, જે બહુ જૂજ વ્યક્તિનું હોય છે. આવા પ્રકારની કોઈ વ્યક્તિ આવે તો જ અમે આવું લોહી કાઢીએ ને આપીએ બાકી... આવા બ્લડગ્રુપ વાળાનું નામ-સરનામું લઈ લઈએ ને પછી તાત્કાલિક બોલાવી દર્દીને આપીએ.'

ભગતને આ વાત યાદ આવી ગઈ. તેમને મનમાં દ્વિધા થઈ પણ... માધો લોહી આપવા તૈયાર થશે ખરો ? કદાચ એને તૈયાર કરું પણ સામે વીંછીના ડંખ જેવા સરપંચ માનશે ખરા ?.. એ બધી વાત પછી... પે'લા માધાને બોલાવી તો લઉં ને વાત તો કરું... ભગત બોલ્યા, 'અલ્યા જવાનિયા, જટ સરપંચને ફોન જોડી મને આપ.' ને ફોન જોડાયો. ભગતે ફોન કાને માંડ્યો. 'નાનજીભૈ, ચંત્યા ના કરો. મારા ધાનમાં એવો એક માણહ સે... હા, હા એને લઈ ઝટ દવાખાને આવં સું.'

સરપંચે એનું નામ જાણવાની પણ તસ્દી ન લીધી... એમના મનમાં તો દીકરાની ચિંતા હતી ને! ને પછી ભગતે દૂર જઈ માધાને ફોન કર્યો. માધો ખેતરે હતો. 'માધા, બાઈક લઈ ઝટ આઈ જા. શેરમાં જવાનું સે... રસ્તામાં બધી વાત કરું સું.' માધો દોડતો આવ્યો ને કહે, 'ભગતબાપા, તમે તમારે મને હકમ કરો.. હું કરવાનું સે ઈ ના પૂછો. હેંડો બેહી જાવ...'

ભગત બાઈક પર માધાની પાછળ બેસી ગયા. દૂરથી ચોરે બેઠેલા લોકોએ આ જોયું. સૌના મનમાં તર્કવિતર્ક થવા માંડ્યા. માધો.. ભગત.. ક્યાં ઊપડ્યા ? રસ્તામાં ભગતે વાત ઉઘાડી. 'જો માધા, આજ તારા હાથે એક પુન્યનું કામ થવાનું સે. ના ન પાડતો હોં, ભૈ ?' 'બાપા, તમને તમારા માધા પર વસવાહ નથ બેહતો ?'

'ભૈ, તને હું નાનપણથી ઓળખું સું ને તું તો મારા દીકરા જેવો સે. પણ વાત એવી હોય એટલે તને બાંધવો તો પડે ને ક્યાંક તું મારું વેણ અંડોળે તો...'

'ભગતબાપા એ હું બોલ્યા ? તમે કાં'તો મારું મોંથું ઉતારી દઈ દઉં... કો', શી વાત સે... ?'

ને ભગતે ધીમે રહી સવજીને થયેલા અકસ્માતની વાત કરી. ને પછી કહ્યું, 'માધા, આજ સરપંચના દીકરાને તારા લોઈની જરૂર પડી સે. એને તારા સિવાય કોઈનું લોઈ માફક નહી આવે. દવાખાનેથી દાક્તરે કીધું સે.' વાત સાંભળી માધો વિચારમાં પડી ગયો. બાઈકની સ્પીડ પણ ઘટી ગઈ. 'માધા, શું થયું ?' 'બાપા, મને કાંય નથ થયું પણ વચારું હુ કે સરપંચબાપા માનશે ખરા ?'

'માધા, દીકરાના જીવન-મરણનો સવાલ હો ત્યાં પથ્થરદિલ માનવીય પીગળી જાય ભૈલા.' થોડીવારે દવાખાનું દૂરથી દેખાયું. 'માધા, ઈમ કર તું થોડે દૂર લીમડા નીચે બાઈક પાર્ક કરી ઊભો રે હું અંદર જઈ...'

'સમજી ગ્યો બાપા...' ને ભગત અંદર ગયા. સરપંચ તરત દોડતા આવ્યા. 'આવો ભગત, એ જવાનિયો મળ્યો ? ક્યાં સે...'

'નાનજી ભૈ, એક મિનિટ આ બાજુ આવો...' ભગત સરપંચને દૂર ખૂણામાં દોરી ગ્યા ને પછી ટૂંકમાં બધી વાત કરી. એ જવાનિયો માધો છે એ સાંભળતાં જ સરપંચ ભડક્યા. મન ખૂન્નસથી ભરાઈ ગયું. એટલામાં ત્યાંથી ડોક્ટર પસાર થયા. ભગતે એમનેય ઈશારો કરી બોલાવી વાત કરી. ડોક્ટર સરપંચને સમજાવતાં કહે 'જુઓ ઊંચ-નીચની વાત છોડો. હાલ તમારા દીકરાની જિંદગીનો સવાલ છે. થોડા જ સમયમાં જો લોહી નહીં મળે તો અમે ઓપરેશન પણ નહીં કરી શકીએ... ને પછી જે થાય એની જવાબદારી તમારી...'

સરપંચ નીચું જોઈ ગયા. કશું ન બોલી શક્યા. ભગતે એમના ભારેખમ મૌનને જ સંમતિ માની લીધી. હાક મારી ભગતે માધાને અંદર બોલાવી લીધો. માધો બેઉ હાથ જોડી બોલ્યો, 'સરપંચ બાપા, મારા મનમાં સવજી ભૈ માટે લગારેય ખાર નથી. ને હુંય લોઈ આપી કાંય ઉપકાર નથી કરતો બાપ... ને એનો ઢોલેય નંઈ પીટું. સમય આવે માનવી માનવીના કામમાં નો આવે ઈ અવતાર જ ખોટો...' ને સરપંચે ભગતને ઈશારો કર્યો. છૂટકો જ નહતો. અહીંથી મોટા શહેરમાંથી મંગાવેલ બ્લડના બાટલાને આવતાં હજી બે કલાક જાય એમ હતા. ને પછી તો દવાખાનાનું ભારેખમ વાતારવણ હળવું ફૂલ થઈ ગયું. સૌને હાશ થઈ.

સવજીને બે દા'ડા પછી ઠીક થયું ત્યાર પછી જ ભગતની અને એના અંગત મિત્રોની હાજરીમાં સરપંચે જ સાચી વાત દીકરાને કહી. 'જો બેટા, માધો ન માન્યો હોત તો આજ તું...' કહી સરપંચ આડું જોઈ ગયા.

પછી ભગતે હાક મારી 'માધા... અંદર આવ.' માધો આવ્યો ને સવજીથી દૂર હાથ જોડી ઊભો રહ્યો. સવજી ધીમેથી બોલ્યો, 'માધા, નજીક આવ ભૈ...!' ને માધો નજીક ગયો કે તરત સવજીએ એના બેઉ હાથ પકડી લીધા. સવજીની આંખોમાં પશ્ચાતાપનાં મોતી જેવડાં આંસુ દડદડી પડ્યાં. માધો પણ પછી તો રડી પડ્યો...! આવું વિરલ દશ્ય જોઈ ત્યાં હાજર સૌની આંખો ભીંજાઈ ગઈ. રૂમનું ભારેખમ વાતાવરણ પ્રેમના રસકટોરાથી છલોછલ થઈ ગયું.

નેગેટિવ બ્લડગ્રુપે આજ એક પોઝિટિવ કામ કરી દેખાડ્યું હતું !

એચ-૫૦૩, નિશાન રેસિડેન્સી, આનંદ પાર્ટીપ્લોટ રોડ,
ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦.
મો. ૯૮૯૮૪૭૦૮૮૧

આ રીતે અવાતું હશે...?

- દશરથ પરમાર

સામેના પાત્રની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાને સહેજ પણ લક્ષ્યમાં લીધા વગર કુલ બે વાર એનું આગમન થયું. આગમનના બે બંને પ્રસંગોમાં આકસ્મિકતા એટલી ભરપૂર હતી કે, એને લગભગ અણઘડતામાં જ ખપાવવી પડે. જો કે એને આકસ્મિકતા કે અણઘડતા - જે ગણવી હોય તે પણ એ યજમાન પક્ષે જ ગણાવી જોઈએ. કેમ કે આગંતૂક માટે તો એ પૂર્વનિયોજિત હતું. વીસ વરસની કઠિન અને કઠોર પ્રતીક્ષાનું પરિણામ. ગઈકાલે રાતે શોભનાના એક દૂરના કાકા અચાનક ભેટી ગયા હતા. એમની પાસેથી પાકું સરનામું મળી ગયું હતું - નરોડા હાઈવે.. કૃષ્ણનગર સોસાયટી, બ્લોક નંબર ૩૫, નજીકમાં કોઈક આંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વ વિદ્યાલય હતું. એટલું જરા વધારે યાદ રાખવું પડતું હતું. વિસ્તાર એણે જોયેલો હતો, એટલે કોઈને પૂછવાનું તો હતું નહીં. બગલથેલો ખભે કરીને નીકળી જ પડવાનું હતું. કેટલાંય વર્ષોથી, ગામમાંથી જ સવારે પાંચ વાગ્યે ઉપડીને સીધી અહીં આવતી સરકારી બસ, ભવિષ્યમાં આ રીતે પોતાના પ્રિય પાત્ર સાથેના ઐતિહાસિક મિલનનું નિમિત્ત બનશે, એવું તો એણે સ્વપ્નેય વિચાર્યું નહોતું. એના જેવા ઊંઘણશી માટે એ બસ પકડવાનું ઘણું પડકારરૂપ હતું, પણ એ કામ એણે ખૂબીપૂર્વક પાર પાડ્યું હતું.

ચોમાસું તો ક્યારનુંય ડેરા-તંબૂ ઉપાડીને પાછું ચાલી ગયું હતું, પણ આગલા દિવસે ભારે સુસવાટા અને કડાકા-ભડાકા સાથે કમોસમી માવઠું થયેલું. કરા પડ્યા હતા. શિયાળો એકદમ બેસી ગયો હતો. રાતના અંધારામાં ઝબોળાઈને આવેલા સૂર્યનેય ટાઢ લાગતી હતી કે શું તે મોડે સુધી ઢગલો એક વાદળોમાં લપાઈને બેસી રહ્યો હતો. પરિણામે, વાતાવરણમાં પથરાઈને પડેલી ઠંડીને મોકળું મેદાન મળી ગયું હતું. અને ધુમ્મસની આડમાં એ પળે-પળે બળકટ બનતી જતી હતી. આવી સ્થિતિમાં એ સવારના સાત વાગ્યાથી રાહ જોઈને બેઠો હતો - સોસાયટીના મેઈન ગેટની સામેના પાનના ગલ્લે, ઠંડીમાં ઠૂંઠવાતો, ટૂંટિયું વાળીને, આંખો એકધારી આ તરફ માંડીને...! આમાં એનો કોઈ દોષ નથી. ઊંચાં-ઊંચાં બિલ્ડીંગોની આસપાસ સંતાઈ જવા કે જાસૂસી માટે આનાથી ઉત્તમ વ્યવસ્થા એ ગામઠી જીવને બીજે ક્યાયં દેખાઈ નહીં હોય, એટલે બીજું કરે શું ? ઉલટાનો, યોગ્ય મોકાની રાહ જોતાં-જોતાં ગલ્લાવાળાની 'ભૂ' જેવી ચાને પણ 'અફલાતૂન' કહીને ત્રણ વાર ઠઠાડી ગયો હતો, એ વધારામાં. નજરચૂક ન થાય તે રીતે દૂરથી જોતો રહ્યો હતો : ધૂંધળાશમાં લપેટાયેલો વરંડો.. પાળ પર કતારબંધ ગોઠવાયેલાં ફૂલ-છોડનાં કૂંડાં... અને બે કૂંડાં વચ્ચેની જગ્યામાં હરફરતા-હિલ્લોળાતા ઢગલો એક કાળાભમ્મર વાળ...

શોભના હમણાં જ નાહી હતી. ઢીલો અંબોડો બાંધ્યો હતો, એમાંથી કેટલાક વાળ ક્રાંતિ કરીને છટકી જવા મથતા હતા. વારેઘડીએ આગળ આવી જતા વાળના જથ્થાને એક હાથથી એ પાછા ખદેડી મૂકતી હતી. સાડીનો એક છેડો કમરે ખોસ્યો હતો. હાથમાં સાવરણી હતી. પાંચમા નોરતાનો ઉજાગરો ભીતર ખૂબ ઊંડે ધરબાઈને કદાચ પડ્યો હોય તો પડ્યો હોય બાકી શરીરના કોઈ ખૂણા પર એની અસર ક્યાંય વર્તાતી નહોતી. થોડીવાર પહેલાં જ દીકરાને નાસ્તો-દફતર-પાણીની બોટલ વગેરે પકડાવી ટાટા-બાય-બાય કરી, સ્કૂલમાં ધકેલીને ઘરમાં આવી હતી, ત્યાં વળી ડોક્ટર સાહેબ એમની બેગ ઝૂલાવતા સોસાયટીથી દસ-બાર કિલોમીટર દૂરની, એમની દસ બાય બારની ઓરડી - જ્યાં તાવ-શરદી-ખાંસીથી ખખડતાં કેટલાંક હાડપિંજરો વહેલી સવારથી જ એમની રાહ જોઈને બેસી રહેતાં - તે તરફ જવા તત્પર થયા. શોભનાએ જેવું એમને ''જય અંબે'' કહ્યું કે બીજી જ ક્ષણે અડધા ખુલ્લા કાચમાંથી હાથ બહાર કાઢી, ઊંચો કરી, હવામાં ફરકાવી પોતાની મારૂતિ ફ્રન્ટીને ઉડાડતા એ પણ સોસાયટીના ઝાંપા બહાર નીકળી ગયા...

દરવાજો બંધ કરવા જતી હતી ત્યાં જ એની નજર સામે પડી.

- કો... ણ... ? તું...? અત્યારે... અહીં...?

- અહીં એક કામ હતું તે આયો'તો. પતી ગ્યું એટલે થ્યું, આટલે આયો છું તો મળતો જઉં : એકસામટા પ્રશ્નોનો, આ ટૂંકો, સીધો ને સરળ, ઘણા સમયથી ગોખી રાખેલો ઉત્તર.

- બહુ, સરસ... અંદર આવ.. જો ને, કેટલો બદલાઈ ગયો છે...? પહેલા તો ઓળખી જ ન શકી...! કેટલા વર્ષે મળવાનું થાયું...? પછી હોઠ ભીડીને આંગળીના વેઢાઓ સામે જોઈ જાતે જ જવાબ આપતાં પૂછ્યું : વીસેક તો ખરાં જ, નહીં...?

- હા, તું હાઈસ્કૂલ છોડીને ગઈ એ પછી પે'લી જ વાર : અંદર પ્રવેશી, જાતને સોફામાં પરાણે ગોઠવતાં એ પ્રગટપણે એમ બોલ્યો. બાકી, ગઈ કાલ રાતે સૂતાં પહેલાં છેલ્લે નક્કી તો એમ કરેલું કે શોભના આવો સવાલ પૂછેઃ ત્યારે સામે કહેવાનું હતું એને કે, મને તો બધું મોંઢે યાદ છે, પણ તેં જે કહ્યું એ તો ચાલુ વર્ષમાંથી, ભૂતકાળના છેલ્લા મિલનના વર્ષની સીધી બાદબાકી થઈ, શોભના..! એ વિશાળ સમયખંડને મહિનાઓ - દિવસો - કલાકો - મિનિટો - સેકંડોમાં વિભાજિત કરીને બતાવી શકે એવું કોઈ કેલ્ક્યુલેટર તારા ધ્યાનમાં હોય તો એમાં ગણી જોજે, સાચું પરિણામ એમાંથી મળી જશે..!

- કેવું છે ગામમાં...? : શોભનાનો નવો સવાલ.

- ગામમાં તો શું હોય....? લે'ર, પાણી ને ભજિયાં...!

- મોટીબાના ગયા પછી અમારે તો કોઈ રહ્યું નહીં, એટલે એ દિશાનાં બારણાં જ બંધ થઈ ગયાં, પણ...: એ થોડી ખચકાતી હતી. હવે પછી પૂછવાના પ્રશ્ન અને એના ઉત્તર, બંને માટે ખૂબ તાકાત ભેગી કરવી પડે એમ હતી, એટલે એણે થોડો વિરામ લીધો. આંખો બંધ કરી. ઊંડો શ્વાસ ખેંચ્યો. અને ફટાફટ પૂછી નાખ્યું :

- મો...ટો મા...ઢ...? : આટલું પૂછીને એ તરત અવળું તાકી ગઈ.જેને રોકવાના પ્રયાસો કર્યા હતા એમાં એ નિષ્ફળ ગઈ, એટલે કપાળે ટપલી મારી :

- અરે...! હું તો સાવ રવેરા જ રહી.! પાણી આપવાનું ભૂલીને મોટા માઢની કથા કરવા બેસી ગઈ તે..!

વાત પલટીને ઉત્તરની અપેક્ષા રાખ્યા વગર એ ઝડપભેર કીચન તરફ ધસી ગઈ. જતાં-જતાં બોલાયેલા શબ્દોની ભીનાશ હજીય હવામાં તરતી હતી.

- જઉં છું એ બાજુ. રોજ સવારે, નિશાનના સમયે. માઢના મોટાં બારણાં સામે તાકી રઉં. લાગે કે સફેદ શર્ટ, વાદળી સ્કર્ટ અને બે ચોટલાવાળી એક પાતળી, શ્યામ છોકરી દફ્તર ખભે રાખી હડી કાઢીને હમણાં બા'ર નીકળશે. અને પાછળ રાડો ને કૂકવા કરતી એની મોટીબા. પણ બીજી જ પળે સામે હોય-માઢના ખાલી ખૂણાઓમાં રવડતો કો'ક ડોસા-ડોશીના ખાંસવાનો અવાજ. અને ઢોર વગરની ગમાણોમાં બખોલ કરીને લપાયેલાં કૂતરાંનો ઘૂરકાટ.. : એનો સંવાદ મનમાં ને મનમાં ચાલતો રહ્યો.

ખાસ્સીવારે શોભના પાછી આવી ત્યારે હાથમાં ટ્રે હતી. આ આસમાની સાડીનો કમરે ખોસેલો છેડો ખૂલી ગયો હતો. આછા પવનમાં વાળ જોરજોરથી ફરફરતા. એક હાથે ટ્રે પકડી રાખીને એ પેલા નફ્ફટ વાળને હળવેથી પાછળ ધકેલી મૂકતી હતી. આવા દૃશ્યનું એની કલ્પનામાં ક્યાંય સ્થાન નહોતું. એટલે એ એવી નજરને ત્યાંથી ખસેડી, ગ્લાસ મોઢે માંડતાં કહ્યું :

- માઢ જેવું તો હવે ક્યાં રહ્યું છે કશુંય...? બધાં "નવાં ઘર" બાજુ નીકળી ગ્યાં - હાઈસ્કૂલના પાછળના ભાગે નવાં ઘર થ્યાં એની તો ખબર હશે જ.

- હા, બધેય હવે તો એ જ દશા છે... એ જવા દે... તારે કેવું ચાલે છે ? આઈ મીન... ઘેર બધાં ?

હવે આનો શો ઉત્તર આપવો ? એને ભયંકર ક્ષોભ થતો હતો. આ લઘરવઘર લૂગડાં - અસ્તવ્યસ્ત વાળ - મહિનાની વધી ગયેલી દાઢી અને મેલોઘાણ બગલથેલો... શરૂઆત ક્યાંથી કરવી ? જીવનનાં એક અતિ ઉજ્જવળ પરંતુ ભૂતકાલીન હિસ્સાનો ભીષણ વર્તમાન સાથે ક્યાંય મેળ ખાતો નહોતો, એટલે વચ્ચેના કાલગ્રસ્ત સમયખંડ પરથી કૂદકો મારીને છેવટે એ સીદો વર્તમાન પર આવી ગયો :

- બસ, બે વીઘા જમીન છે તે ભાગિયો અવેરે છે. વરસે દા'ડે આવીને હિસાબ કરી જાય. હિસાબમાં તો શું ?

જે કંઈ પાકે એમાંથી થોડું અનાજ, ધૂળ-માટી-કાંકરા સમેત, આંગણે આવીને ઠલવી જાય છે બાપડો !

- કેમ બે જ વીઘા ? તમારો તો... ? : શોભનાને ખબર હતી કે એ લોકોને ત્રીસ વીઘા જમીન હતી, આખાયે ગામમાં સૌથી વધારે.

- તને તો ક્યાંથી ખબર હોય... ? નવી મા ને ઓરમાન ભૈએ ભેગા મળીને મને ટાઢા પાણીએ નવડાયો...!

- કેમ શું કર્યું એમણે...?

- બાપા હતા ત્યાં લગી તો બધું બરાબર ચાલ્યું. પણ હું કોલેજના છેલ્લા વરસમાં હતો. ને એ પાછા થ્યા. મઈના- દા'ડા પછી પેલાં લોકોનું પોત પ્રકાશ્યું. કોર્ટમાંથી નોટિસ કઢાઈ - તમારા ભાગની તો ફક્ત બે જ વીઘા છે, બાકીની જમીન ખાલી કરો...! ઘરનુંય એવું જ કર્યું. મને જૂનામાં પડતો મેલી, એ બે જણ રાતોરાત નવાં ઘરોમાં જતાં'ર્યાં..

- પછી...?

- પછી શું ? હું તો મહાન પ્રણય - ગાથાઓના સર્જક પંડિત પન્નાલાલના શરણે હતો. ઓળખ્યા ? ધોરણ નવ - માનવીની ભવાઈ - ખાંડણિયામાં માથાં રામ....? કાળુ-રાજુ...? એસ. એસ.સી. - મળેલા જીવ...! કાનજી-જીવી...? એક પા લોઈના કોગળા તો બીજી પા પ્રીતના ઘૂંટડા ? યાદ છે....?

- મારાથી તો આ બધું નથી સંભળાતું, ભૂરા...! બંધ કર...!

એના કાન અચાનક સરવા થઈ ગયા. એ શું બોલી હતી ? ભૂરા ? શાળાજીવનનું સંબોધન... ? આ ઝભ્ભા-લેંઘા અને વિખરાયેલાં જટિયાંમાં એને ભૂરો ક્યાં ભળાયો હશે ? એણે શોભના તરફ નજર નાખી. કેવળ ઝાંખો-ઝાંખો ઝળહળાટ.. આમ થવાનું કારણ તે ઉજાગરાને લીધે આંખોમાં આવેલી નબળાઈ...? કે પછી... ?

- આ તો કશું નથી, શોભના. એમ તો હજી આગળ ઘણું છે : એણે ઝભ્ભાની ચાળ વડે આંખો સાફ કરી.

- ના, એ બધું પછી. અત્યારે તો તારે માટે ચા બનાવી લાવું. અને હા, હવે આવ્યો છે તો જમીને જજે, હોં ! ડૉક્ટર સાહેબ બપોરે આવશે. આપણે બધાં સાથે.

- ના, તું જમવાની ભોડાકૂટ રે'વા દે ! જવાય તો હજુ એક-બે સગે-વહાલે જવાનો વિચાર છે, ફરી કો'કવાર આઈશ ત્યારે વાત... અતારે તો આદુ-ઈલાયચીવાળી મસ્ત ચા પિવડાવીને, અહીં બેસ. અને મને સાંભરે રે... તને વીસરે રે - માટે તૈયાર થઈ જા, બસ..!

- એવો ને એવો જ રહ્યો, ભૈસા'બ...! આ ચોપડીઓ જ - શોભનાએ કીચન તરફ જતાં-જતાં, પડખે પડેલા થેલામાંથી

ડોકિયાં કરી રહેલાં પુસ્તકો તરફ આંગળી ચીંધતાં છણકો કર્યો - આવું બધું બોલતાં શીખવતી હશે, નહીં ?

એ બોલ્યો નહીં. ટિપોઈ પર પડેલું અંગ્રેજી પેપર હાથમાં લઈને ખાલી-ખાલી પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. રસોડામાં થતો વાસણોનો ખખડાટ અને આદુ છીણવાનો અવાજ એને સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. થોડીવાર પછી ઉકળતી ચાની સુંગધ પણ વહી આવી. એ જોઈ રહ્યો. ઉઘાડા પગે ચાલીએ તો ડાઘા પડી જાય તેવો સફેદ-મોંઘોદાટ માર્બલ-દીવાલો પરના અંગ્રેજી રંગો-ન સમજાય તેવાં આધુનિક પેઈન્ટિંગ્સ - સઘળું સુવ્યવસ્થિત, કોની પસંદગીથી થતું હશે આ બધું ? શોભનાની કે પછી એ ડોક્ટર-વરની...? ના, શોભનાની તો ન જ હોય. એ સારી પેઠે ઓળખતો હતો - મા વગરની, મોટીબા પાસે રહીને ભણતી એ તોફાની છોકરીને. એનાં મોટીબા કાયમ બૂમો પાડ્યા કરતાં : આ છોડીથી તો હાથ ઘશી જૈ, ભૈ'શાબ...! અલી ફેરા ઈનો બાપ આવઅ એકઅ કે'વું સઅ કઅ લૈ જા આંયથી..! ઈનામાં સે'જેય ભલીવાર નહીં બળ્યો. હાવ રોલા જેવી સઅ...! અલી, આંય તો બધું ચાલશે.. પણ કાલ્ય પૈણીનં હાહરે જયે તે ત્યાં હું કર્યે...?

કપ-રકાબી ખખડ્યાં. થોડીકવારમાં જ શોભના, મોટા માઢમાંથી તૈયાર થઈને નીકળતી એસ.એસ. હાઈસ્કૂલની ધોરણ દસની વિદ્યાર્થિનીની અદાથી, બંને હાથમાં રકાબીઓ અને એમાં ચાના કપ ગોઠવી બેઠકખંડમાં પાછી પ્રગટ થઈ. એ હવે ખાસ્સી સ્વસ્થ લાગતી હતી. કપ ટિપોઈ પર મૂકતાં એણે પૂછી લીધું :

- સાથે નાસ્તો કે એવું કંઈ...?

- ના, તને તો ખબર છે, મને પે'લ્લેથી જ એવી આદત નથી...! એણે ટિપોઈ પરથી કપ ઉઠાવી, ચા રકાબીમાં રેડતાં કહ્યું. હાથ ઠંડીને લીધે ધ્રૂજ્યો કે કેમ તે સમજાયું નહીં. પણ રકાબી સહેજ સળવળી અને એમાંથી થોડી ચા નીચે ઢળી. એને સંકોચ થયો. હતું કે શોભના મોઢું બગાડીને હમણાં દોડતી કીચનમાં જશે, કપડાનો ટૂકડો લઈને આવશે. અને -

પણ એવું થયું નહીં. શોભનાએ કમરે ખોસેલો રૂમાલ હાથમાં લીધો. બીજી જ પળે વાંકી વળી. અને એટલો ભાગ રૂમાલ વડે સાફ કરી નાખ્યો. એને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું : એની મોટીબા પાસેથી 'રવેરા' અને 'રોલી' અને 'ડોબા' જેવાં ઢગલાબંધ પ્રમાણપત્રો પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલી સાવ ગામડિયણ છોકરીનું, સાંગોપાંગ ગૃહિણીમાં રૂપાંતર ક્યારે થયું હશે ? અને કેવી રીતે ?

એ ફૂંકી ફૂંકીને, નિરાંતે ચા પીતો હતો ત્યાં જ ડોરબેલ રણક્યો. એ ભડક્યો. કોણ હશે ? શોભનાએ હાથમાંનો કપ ટિપોઈ પર મૂક્યો. અને માફી માગતી હો એવા ભાવથી એની સામે જોઈ, એ તરફ છલાંગ લગાવી.

- અરે...! ઉષાબહેન ? બહુ દા'ડે ભૂલાં પડ્યાં ને કાંઈ...? શું કહ્યું...? તારાબહેન...? સાત નંબરવાળાં.. ? યુ. એન. મહેતામાં...? ક્યારે...? હા, હા...! ઘેર મહેમાન છે, પિયરથી... પણ આવીશને... તમે ચિંતા ન કરો... તે ભલેને ગયાં બાકીનાં. હું બેઠી હોઉં પછી તમારે એકલાં શું કામ જવું પડે...?

અધખુલ્લા બારણામાંથી શોભનાની પીઠ દેખાતી હતી. તૂટક-તૂટક આવી રહેલા અવાજોને સાંભળતો એ વાંકો નમીને શોભનાના શરીરના હલનચલનને તાકી રહ્યો. મામલો ખૂબ ગંભીર હશે. એનું મન માનતું નહોતું. એ થથરી રહ્યો હતો, બહારની ઠંડીથી નહીં. અંદર ઉદ્ભવેલી કંપારીથી. રાત થોડી અને વેશ ઝાઝાં હતાં. ભારે કપરું કામ. એ માટે કાળના અગણિત કાળા લઠ્ઠ પરદા હટાવીને હાઈસ્કૂલના એક ભૂરા-પાતળા છોકરાએ પ્રગટ થવાનું હતું. અને બે પિરીયડ વચ્ચેના પાંચ મિનિટના વિરામમાં, ટાંકીના એક જ નળ નીચે પાસપાસે હથેળી ગોઠવીને પાણી પીતાં-પીતાં કોણી લગી લંબાયેલી પાતળી-પારદર્શક ધાર ઝીલતી વખતે કે બપોરની મોટી રિશેસમાં સાથે-સાથે અડવાણા પગે ઘેર જતાં-આવતાં કે પછી શાળાના મેદાનમાં ખો-ખો રમતી વખતે હળવેથી ખભાને સ્પર્શીને "ખો" આપતાં કે પછી મોટા માઢના નાકે લેસનની નોટોની આપ-લે કરતી વેળાએ અનાયાસે સ્પર્શી ગયેલી કંપતી આંગળીઓની સાક્ષીએ કહેવાની રહી ગયેલી વાતને આટલા ઓછા સમયમાં કઈ રીતે વ્યક્ત કરવી...? શબ્દો છટકીને વેરણછેરણ થઈ જતા હતા. જેને બરાબર જાણ્યા-પારખ્યાનો ફાંકો હતો એ વાગ્દેવી અચાનક આટલો વામણો બનાવી મૂકશે એવી એને અપેક્ષા નહોતી. પરંતુ નિર્દેશકનો આદેશ થયો હતો - ચાલો. તમારી ભૂમિકા અહીં ખતમ થાય છે. સમેટો તમારી જાતને અને કરો એક્ઝિટ ફટાફટ...!

કીચનનો દરવાજો બંધ કરીને શોભના પાછી ફરી ત્યારે બેઠકરૂમ ખાલી હતો. એ દોડતી બહાર આવી. વરંડાની પાળ પર કોણી ટેકવી, ડોક લંબાવી ખૂબ દૂર સુધી નજર નાખી. કોઈ દેખાતું નહોતું. એ વિચારવા લાગી - કે'તો'તો કે હજી તો ઘણી વાતો કરવી છે, ને આમ કશું કીધા-કારવ્યા વગર ક્યાં જતો રહ્યો આ ગાંડિયો..?

બનાવ બન્યો એની શોભનાને તો ખૂબ મોડેથી જાણ થઈ હતી.

છઠ્ઠા નોરતાની રાત. દેશી ઢોલના તાલે બરાબરનો સમો બંધાયો હતો. આ વખતે પાછું એક નોરતું કપાઈ ગયું હતું. સાતમનો ક્ષય હતો. એને સરભર કરી લેવા લોક એક પળ પણ બગાડવા નહોતું માગતું. શોભનાને એમાં ઝાઝો રસ નહીં. આખા દિવસની થાકી-પાકી એ સૂવાનું કરતી હતી, પણ એક-બે પડોશણો એને ખેંચીને લઈ ગઈ હતી. સોસાયટીના

પ્રમુખની પત્ની તરીકે નાછૂટકે જોડાયેલી એ, ગરબાના લયમાં રમમાણ થવા જતી હતી, ત્યાં જ એક બહેનપણીએ ધ્યાન દોર્યું :

- અરે.. ! શોભનાબહેન, જોયું...? તમારા ઘર આગળ ટોળા જેવું દેખાય છે તે...? કાં'ક થયું લાગે છે...!

વળતા ચક્કરે શોભનાએ પણ કોમન પ્લોટની માંડવીમાંથી નજર ચગચગાવી. વાત સાચી હતી. તાળી પાડવા માટે હવામાં ઊંચકાયેલા હાથને વચ્ચેથી પાછો વાળ્યો. અને લાઈનભંગ કરી બહાર નીકળી. આ ડોક્ટર સાહેબનો સ્વભાવ ખૂબ આકરો છે. નાની અમથી વાતમાંય ઝઘડો કરતાં વાર ન કરે...! બહુ સાચવવું પડે છે, ભૈસા'બ...!

એ ઘર તરફ ચાલી. થોડે દૂરથી દેખાયું. ટોળું જ હતું, નાનકડું. મહદંશે સોસાયટીના પુરુષો. પ્રમુખસાહેબ, શર્ટની બાંયો કોણી સુધી ચડાવી, ટોળાની આગેવાની લઈને રસ્તા વચ્ચે ઊભા હતા. અને સામે નતમસ્તકે ઊભેલો મેલાંઘેલાં લૂગડાંવાળો થરથરતો એકલો અટૂલો પાતળો પુરુષ. ઠેકઠેકાણેથી ફાટી ગયેલાં વસ્ત્રોએ, સ્ટ્રીટ લાઈટના દૂધિયા અજવાસને છેક ચામડીના પહેલા સ્તર સુધી પહોંચવાની સુંદર વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. અને એને લીધે એનો ઉજળો વાન, હતો એનાથી પણ વધારે ઉજળો લાગતો હતો.

કોઈ ઊંચા અવાજે કહેતું હતું કે -

- લાગે તો છે સારા ઘરનો, ચોર ન પણ હોય...!

- એમ કોઈના કપાળે ક્યાં ચોર કે શાહુકારની છાપ મારેલી હોય છે...? આજે બપોરે જ મેં આવા એક જણને સોસાયટીના નાકેથી જતા જોયો હતો. દિવસે કદાચ રેકી કરવા આવ્યો હોય. અને હવે...

- આમ ખભે થેલો.. .દાઢી... અને તમે બીજું કંઈ માર્ક કર્યું, ડોક્ટર સાહેબ ? થેલામાં ચોરસ બોક્સ જેવું લાગે છે. નજીકમાં હાઈ-વે છે. પેલા લોકોની વસ્તી. અને પાછો નવરાત્રી જેવો તહેવાર. કશું કહેવાય નહીં. અંદર બોમ્બ નહીં ભર્યા હોય એની શી ખાતરી ? ઝડતી લો, સાલાની...

- ના, એમ આપણાથી હાથ ન લગાડાય. પોલીસને જાણ કરો. હમણાં ખબર પડશે...

- આમાં પોલીસને બોલાવવાથી તો વાત વણસી જહેં, યાર...! ઉલટાનું બકરું કાઢતાં ઊંટ પેહી જહેં...!

- જે થવાનું હોય તે થાય : એક જણ વળી ઉત્સાહમાં આવી ગયો. આપડે કોઈનાથી બીતા નહીં... ! કરતો એ હડી કાઢીને એ તરફ ધસ્યો. ચૂપચાપ ઊભેલા પેલા માણસનો થેલો એના ખભા પરથી ખેંચવા લાગ્યો. સામેના પક્ષેથી પણ બચાવ અર્થે યથાશક્તિ પ્રયાસ થયો. બેય તરફથી થયેલા બળ-પ્રયોગને લીધે થેલાના પટ્ટાએ વિદ્રોહ કર્યો. અને પટ્ટ દઈને મૂળમાંથી છૂટો પડી ગયો. સળેકડી જેવા હાથ પર ટિંગાઈ રહેલા થેલાનું મોઢું ખૂલી ગયું. અંદરથી ત્રણ-ચાર પુસ્તકો ખર... ખર... કરતાં ખરી પડ્યાં. બે-ત્રણ જૂની નોટબુક અને પીળા પડી ગયેલા થોડાક કાગળો પણ છુટ્ટા પડીને ઠંડી હવામાં મુક્ત ઉડ્ડયન કરવા લાગ્યા...

ટોળામાં હાસ્યનું મોજું ફેલાઈ વળ્યું.

- અલ્યા, આ તો ખોદ્યો ડુંગર નં નેંહર્યો ઉદર...! જવા દ્યો, ભૈ...! કોક ગાંડા જેવો લાગે છે...! મૂકી આવો 'લ્યા દરવાજા બાર... અને બાકીનાં બધાં હેંડો-હેડો પાછાં માંડવીમાં...'

ટોળું વીંધીને એકદમ આગળ ધસી આવેલી શોભનાની આંખો ફાટી ગઈ. મોઢેથી એક નિસાસો સરી પડ્યો.

- અરેરે, બાપડા જીવની આ દશા...? કોણે કર્યું આ કારસ્તાન...?

એક જણ આ અજાણ્યા આગંતુકને, કૂતરાને ખદેડતો હોય એમ હોડ-હોડ કરતો, છેક ઝાંપા સુધી વળાવી આવ્યો, ટોળું વિખેરાઈ ગયું. રહી ગઈ કેવળ શોભના. અને ઊંધું ઘાલીને, ભાંગેલા પગે મેઈન ગેટમાંથી બહાર જઈ રહેલો એક ચીંથરેહાલ પુરુષ...! સુદ છઠનો ચંદ્રપ્રકાશ એની આસપાસ આછા ઉજાસની એક આભા રચતો હતો. શોભના અસહાય નજરે એ બાજુ જોઈ રહી. એ દેખાતો બંધ થયો એટલે ધીમેથી નીચે બેસી પડી. ફાટી ગયેલાં પુસ્તકો અને હવામાં ફરફરતાં, આમતેમ ઊડેલા ભેજવાળાં પાનાં એકઠાં કર્યાં. ઉપર ચોંટેલી ભીની રેત ખંખેરી. જાળવીને પાછા થેલામાં ભર્યા. થેલો છાતી સરસો દાબી, કોમન પ્લોટ તરફ જવાને બદલે ઘર તરફ ચાલતા-ચાલતાં એનાથી બબડી જવાયું : સાવ ગાંડિયો જ રહ્યો. આ રીતે અવાતું હશે...?

૬, પુષ્પકુંજ સોસાયટી, ગુરુકુળ હાઈસ્કૂલ સામે,
કાંસા રોડ, વિસનગર-૩૮૪૩૧૫ (ઉ.ગુ.)
મો. ૯૪૨૭૪૫૯૩૦૫

મરતાં પહેલાં...

- અલતાફ પટેલ

આજે મહંમદદાદાની ચોથી વરસી હતી. દર વર્ષે મોહન એમની કબર પર આવતો. ફૂલો ચઢાવતો. મસ્જિદમાં જઈને મદ્રેસામાં કુરઆન શરીફ પઢાવીને મહંમદદાદાના આત્માની શાંતિ માટે દુઆ કરાવતો. મહંમદદાદાને યાદ કરીને ઘણીવાર રડી પડતો. એમની પ્રેમાળ સ્મૃતિ કેમેય આંખ સામેથી ખસતી નહોતી.

બેટા એની તે કઈ ખાસ વાત છે કે તું અહીં કબર પર નિયમિત આવી જાય છે. મને તારો રડમસ ચ્હેરો જોઈને ખરેખર ખૂબ દુઃખ થાય છે, દયા પણ આવે છે.

કબ્રસ્તાનની દેખભાળ કરતાં રસુલચાચાએ ઘણા સમયથી મનમાં વલોવાતી વાતનું રહસ્ય જાણવા મોહનને ઢંઢોળ્યો.

કબ્રસ્તાનમાં હમણાં ઠંડી ઠંડી શીતળ હવા ચાલી રહી હતી. કબ્રસ્તાન જેને શહેરે ખામોશાં કહે છે તેની પ્રતીતિ ખરેખર અહીં આવનારના મનમાં થયા વિના રહે જ નહીં. અદ્‌ભુત નીરવ શાંતિ...

રસુલચાચા તમે કદાચ મીઠા તળાવ સામે આવેલ લુંદા લાલ રંગનું મકાન નહીં જોયું હોય.. આજુબાજુ ગુલમોહર ને લીમડાના વૃક્ષોની શૃંખલા છે... ત્યાંથી થોડે દૂર એક ગ્રીન કલરની મસ્જિદ છે યાદ આવ્યું ?

રસુલચાચા ઘડીક વિચારીને બોલ્યા : હા બેટા જોઈ લીધી... મસ્જિદ સામે એક જૂના જમાનાનું એક વિક્ટોરીયા ગાર્ડન પણ છે...

હા બસ એજ... એ મીઠા તળાવની પાસે કેટલાક જૂના લાકડાના બાંકડા ગોઠવેલા છે. ત્યાં દર સવારે અને સાંજે મહંમદદાદા બેસે. તમને એ પણ ખબર હશે કે આ કહેવાય છે મીઠું તળાવ પણ છે ગોઝારું, કેટલાય લોકોએ આ તળાવમાં જીવાદોરી ટૂંકાવી. ઘણા લોકોને મહંમદદાદાએ સમજાવી સમજાવીને ઉગારી લીધેલા. આ તળાવ પાસેથી રાત્રે તો ભાગ્યે જ કોઈ જાય. એવા એવા ભયંકર અવાજો આવ્યા કરે, સામાન્ય લોકોના તો કાળજાં થથરી જાય. પણ મહંમદદાદા ભારે નીડર. કશાયથી બીએ તે બીજા. રાત્રે પણ તળાવનો આંટો મારી લેતા. મોડે સુધી અગાશીમાં બેઠાં બેઠાં તાક્યા કરતા. એમના સાયરાબેગમ તો જવાનીમાં જ જન્નતનશીન થઈ ગયેલાં. બીજી શાદી માટે તેમને મિત્રો ને કેટલાક સગાં સમજાવતા તો એક જ રટણ લઈ બેઠેલા : બસ સાયરા કે સિવા કોઈ ના ભાયે.. અબ કીસીકે લીયે દિલમાં જગા નહીં... પાંચે ટાઈમની નમાજ પડે. કુરઆનનું પઠન કરે. જે મળે તેને બેસાડી ઈસ્લામની વાતો કરે. બાળકો હતાં નહીં. બધાં સગાં ભાગલા સમયે પાકિસ્તાન જતા રહેલા પણ મહંમદદાદાને ભારતભૂમિ પ્રત્યે ભારે લગાવ. અહીંની સંસ્કૃતિ ને માનવતા, અહીં આબોહવાની અનેરી સુગંધ એમને હૈયે એવી વસી ગયેલી કે ક્યારેય પરદેશનું ભૂત એમને વળગેલું નહીં. પોલીસ ખાતામાં ઉચ્ચ હોદ્દા પર રહેલા પણ કડકાઈ તો નામે નહીં. મોઢેથી કદી અપશબ્દો બોલે નહીં, પણ એમની આંખમાં જબરદસ્તનું ખેંચાણ. ભલ ભલા ગુનેગારોને પારખી લ્યે, તેમને સુધારે, તેમને સીધો રસ્તો દોરી મદદરૂપ થાય. અન્યાય તો જરાય સાંખી ન લ્યે. સૌને સમજાવતા કહેતાઃ અલ્લાહપાક ફરમાવે છે કે, કોઈપણ વ્યક્તિને ખરાબ કે બુરો ન કહો તેના કામને બુરુ ગણો...

મોહન હજુ કાંઈ આગળ વાત વધારે ત્યાં તો રસુલચાચાનો દીકરો ચાના બે કપ લઈ આવ્યો.

પીઓ બેટા... તમારે બહાને હુંય બે ઘૂંટડા ભરી લઉં. હજુ તો ચાની રકાબી નીચે મૂકે ત્યાં તો કબ્રસ્તાનમાં બીજો જનાજો આવ્યો. રસુલચાચા બેટા મેં અભી આયા જાના મત.. કહેતાં ઊભા થઈ ગયા... સાથે સાથે મોહને પણ ઊભા થઈ જનાજાને કાંધો આપ્યો... એ વાતની મોહનને ખબર હતી કે જનાજાને કાંધો આપવાથી બધા ગૂના અલ્લાહપાક માફ કરી દે છે. ખૂબ જ પૂણ્યનું કામ છે. પછી એ જનાજો કોઈ શત્રુનો કેમ ન હોય...

દફનવિધિ પતી એટલે રસુલચાચા આવ્યા. બેટા આપકો દેરી તો નહીં હો રહી ?

નહીં ચાચા આજ વરસી હૈ ઈસ લિયે દુકાન બંધ રખ્ખી હૈ... કુછ ફકીરબાબા એક ઘંટે બાદ આયેગે ઉન્કો ખાના ખીલાના હૈ... મેં આપકે લીયે ભી કુછ ફલ લાયા હું... કહેતાં એક પ્લાસ્ટીકની થેલી રસુલચાચાના હાથમાં મૂકી... અરે બેટા એસા ખર્ચ મત કીયા કરો..

બાબા ઘર મેં ઔર મેરી બીબી કે સિવા હૈ કૌન... મેરે મા-બાપ તો કબસે ગુજર ગયે...

ચોમાસાના દિવસો હતા. વાદળાં ઘેરાયાં હતાં.

કબ્રસ્તાનમાં જ રસુલચાચાની ઝૂંપડી હતી એટલે મોહનને ચિંતા નહોતી.

હાં તો બાબા... અસલ વાત તો હવે છે. એ દિવસોમાં શેર બજારમાં મને જબરો ચસ્કો લાગેલો. મેં શેર બજારમાં ઝંપલાવ્યું. બિન આવડત, બિન અનુભવે મને ખૂબ રડાવ્યો એટલું જ નહીં ફસાવ્યો. માથે ભયંકર દેવું થઈ ગયું. મારી પત્ની પિયર ચાલી ગઈ. સમાજમાં બધે બાજુથી ફિટકાર ને નામોશીએ જબરો ઘેરો ઘાલ્યો. મારી ભૂખ ને ઊંઘ બંને રિસાઈ ગયાં. રાત-દિવસ રડતો, ડૂસકાં લેતો બેસી રહેતો. એક દિવસ પેપરમાં મીઠા તળાવમાં એક વ્યક્તિના આપઘાતના સમાચાર જાણ્યા ને મને પણ મીઠા તળાવે દોડી પડતું મૂકવાનો સતત વિચાર સતાવવા માંડ્યો ને છેવટે એક રાત્રે તો ચૂપચાપ મારી પત્નીને માફી પત્ર લખી, તકિયા નીચે મૂકી સીધો મીઠા તળાવે દોડી આવ્યો.

બાબા એક કબર ખોદકે તૈયાર રખ્ખો. બીસ સાલકે નવજવાન કી હૈ. દો ઘંટે જનાજા આનેમેં લગેગે... એણે માપ આપ્યું. ચાચાએ કહ્યું. ફીકર મત કરો... કામ હો જાયેગા... એક વ્યક્તિ ઉતાવળી ઉતાવળી આવીને ચાચાને કામ સોંપી ચાલી ગઈ...

ચાચા તમને રાત્રે આ કબરો વચ્ચે બીક નથી લાગતી... કોઈ ભયંકર અવાજો રાત્રે સાંભળ્યા છે ખરા...

ટેવાઈ ગયો છું બેટા... આજ રોજી છે... મારા કુટુંબીજનો... તેમણે આંગળી ચીંધી સામેના ખૂણાની કબરો બતાવી... એમની આંખોમાં આંસુ તગતગી રહ્યાં. મારો પંદર

વરસનો દીકરો કમળામાં... કહેતાં ચાચા ખરેખર રડી પડ્યા. મોહને તેમના ખભે હાથ મૂક્યો... ચાચા અલ્લાહની મરજી. શાંત થઈ જાવ. એક દિવસ બધાને જ અલ્લાહની રહેમતે જવાનું છે કોઈ વહેલા કે કોઈ મોડેથી પણ જવાનું જરૂર...

હા બેટા વાત તો તારી સાચી છે. મોત સે કીસકો રુસ્તગારી હૈ, આજ ઉન્કી તો કલ અપની બારી હૈ... શું કરું ક્યારેક ક્યારેક સબર ખૂટી જાય છે. વ્હાલો મારો દીકરો મારી આંખો ચિરાગ અચાનક ચાલ્યો ગયો ત્યારથી આંખ સામેથી ખસતો જ નથી. સર્વત્ર અંધકાર નજરે ચઢે છે.

વરસાદના ફોરાં શરુ થયાં. વાતાવરણમાં તાજગી હતી પણ ઉદાસીનતા પણ એટલી જ... અમે ત્યાંથી બેઠા થઈ ચાચાની ઝૂંપડીમાં આવ્યા. કાથીનો એક ખાટલો ઢાળેલો તેમાં અમે બેઠા.

ચાચા તમે માનો છો એ રાત મારા માટે છેલ્લી રાત જ હતી. મને કંઈ જ સમજાતું નહતું. બસ એક જ ધૂન અને તે મરી જવું. આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ. હું તળાવમાં કૂદકો મારવાની તૈયારીમાં જ હતો ને પાછળથી કોઈકે મને પકડી લીધો ને તળાવથી દૂર લઈ આવ્યા. એક વૃદ્ધ જેના હાથ ધ્રૂજતા હતા. અંધારામાં પણ એમનો ચ્હેરો નૂરાની લાગતો હતો. મોટી મોટી આંખો વેદનાસભર હતી. મેં એમનો હાથ છોડાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોયો. બળજબરી કરી પણ તેમનો પંજો એવો કસાયેલો કે હું કશું કરી શક્યો નહીં. મેં જોસથી બૂમ પાડી : છોડી દો મને... મરવા દો... મારે જીવવું જ નથી.

હા બેટા તું તારે નિરાંતે મરી જજે પણ સામે પેલું ઘર દેખાય છે ત્યાં જઈને બેસીએ. મારે થોડું કામ છે તે પતાવીને મરી જજે. એકાદ બે દિવસ મરવાનું મોડું થશે તો શું વાંધો ?

ના... ના... દાદા મારે તો હમણાં મરવું જ છે હમણાં જ...

તે મારો હાથ ખેંચીને તેમના ઘરે લઈ આવ્યા. ઘર નાનકડું હતું. સાદું હતું પણ રાચરચીલું સુંદર ગોઠવેલું. સામે મક્કા મદીનાનો એમના કહેવા મુજબ એમણે જાતે બનાવેલું દીવાલે ચિત્ર હતું. એમણે બીજી કોઈ વાત ન કરતાં દીવાલ પર આંગળી ચીંધી કહ્યું : સવાર સવારમાં મક્કા મદીના જોઈ અલ્લાહ પાસે દુઆ માગતો રહું છું. પહેલાં મારા મા-બાપ જીવતા હતાં ત્યારે તેમનો ચ્હેરો જોઈને નોકરી પર જતો હતો. અમારા

પ્યારા આકા તાજદારે મદીના મહંમદ પયંગરસાહેબ હંમેશા કહેતા : મા-બાપનો ચ્હેરો જોવાથી જન્નત મળે... માના ચરણોમાં જન્નત છે... ને જન્નતનો દરવાજો પિતા ખોલશે. માટે એમની સામે એક પણ શબ્દ ઉચારવા નહીં. એમના હૃદયને કદી ઠેસ પહોંચાડવી નહીં, એમને જેટલી ખુશીઓ આપશો, સેવા કરશો તેનો બદલો અલ્લાહપાક અચૂક આપશે.

એમની વાતો સાંભળી હું શાંત થયો. એ ફ્રીઝમાંથી લીંબુંના શરબતનો ગ્લાસ લઈ આવ્યા. મારા હાથમાં મૂકતા કહ્યું : અલ્લાહ પાક ફરમાવે છે કે, આ શરીરના માલિક તમે નથી. આ શરીર ને આત્મા એમની આજ્ઞાઓનું પાલન કરવા માટે છે. હાથે કરીને જે મોતને ભેટશે તેના પર મોટો અઝાબ ઉતરશે. માટે બેટા, મરવું શા માટે... હિંમત રાખી કલ્યાણ કામો કર. અલ્લાહ તને જરૂર મદદ કરશે. એ રહેમો ગફુર છે... તે કદી કોઈનો રસ્તો બંધ કરતો નથી. નિરાશામાં એ આશાનો પ્રકાશ વેરી દ્યે છે. ઈરાનના મહા ચિંતક રુમ સાહેબનું કહેવું છે કે રહેમત હક્ક બહાના મી જોયદ... રહેમત હક્ક બહા નમી જોયદ... એટલે કે અલ્લાહપાક તો તેમની કૃપા વરસાવવા માટે બહાનાં શોધે છે કે મારો બંદો સહેજ પણ નેકી કરે છે તો હમણાં કૃપા વરસાવી દઉં. તેના માટે એ કોઈ બદલો ચાહતા જ નથી...

સાચું કહું તો એ રાતે મારા મગજમાં એમના વિચારો જાણીને અજબનો ચમકારો થયો. મારા શરીરમાં એક મીઠી કંપારી પ્રસરી ગઈ. હું વિશાળ હૃદયના દાદાને પગે પડી ખૂબ રડ્યો. એમણે મને ખૂબ સમજાવ્યો. મારી આપવીતી જાણી. ખભે હાથ મૂકી કહ્યું : બસ બેટા મોહન, આટલી જ વાત... એમાં મરવાનું શું... તારા મહંમદદાદા તારી પડખે આવી ગયા છે, બધું થાળે પાડી દઈશ પણ આજ પછી મરવાનો વિચાર કદી કરતો નહીં મને વચન આપ...

મેં એમને વચન આપી એમના હાથ ચૂમી લઈ સહેજ અચકાતા હિંમતથી ઘુમરાતો પ્રશ્ન ન પૂછી જ લીધો... દાદાજી, આપ ધારતા તો એક મુસ્લિમના જીવનના દાતા બની શકતા હતા... મને હિન્દુને... ?

તે ઘડીક વિચારમાં પડી ગયા... પછી મારા ખભે હાથ મૂકી સસ્મિત કહે : અરે મોહન આ કેવી વાત કરે છે તું... સાચો મુસલમાન દરેકનો મદદગાર બની જાય... એ જાતિ, કૌમને ન જુવે... ઈસ્લામ તો ખયરુનનાસ છે... સૌની ભલાઈ, કલ્યાણ જ ઇચ્છે છે... અલ્લાહપાકે કુરાન શરીફમાં દર્શાવ્યું કે મેં મારા પ્યારા નબીને રહેમતુલ આલગીન એટલે કે સૌ પર કૃપા કરવા માટે તો આ પૃથ્વી પર મોકલ્યા છે. એમના ઉચ્ચ, પવિત્ર સંસ્કાર ને આજ્ઞાઓનું પાલન થાય તો આ પૃથ્વી પર ચોક્કસ જન્નત ઉતરી આવે...

મેં માથું નમાવી એમનો આદર કરતાં કહ્યું : હા દાદાજી આપ કહો એમાં સત્ય હકીકત જ હોય...

રાત બહાર જામી હતી. વરસાદ થંભી ગયેલો. આકાશમાં તારા ટમટમતાં દેખાવા માંડેલા. મહંમદદાદાએ કબાટમાંથી એક મોટો થેલો કાઢીને મારી પાસે બેઠા. બધું મારા હાથમાં મૂકી દીધું. મારી ઉંમર આજે પંચ્યાણુ વર્ષની થઈ. ક્યારે ગબડી પડું બેટા કંઈ કહેવાય નહીં. જો મોહન બેટા, આ બધું હવે તારું જ છે. મારું હવે અહીં કોઈ નથી. મારી શોપીંગમાં એક દુકાન છે. હમણાં જ શરુ કરી છે. તને કાલે બતાવીશ. સંભાળીને પ્રમાણિકતાથી જીવજે. કોઈને છેતરીશ નહીં. મારી વાત એક ખાસ યાદ રાખજે કે કોઈને પણ છેતરવાથી તુરત લાભ થઈ પણ જાય છતાં ગમે ત્યારે એ હરામ ધનનો દંડ ચૂકવવો જ પડે... લાલચથી દૂર જ રહેજે બેટા...

એ આખી રાત મને ઊંઘ ન આવી. દાદાના જ વિચારો આવ્યા. સવારે અગિયાર વાગ્યાના સમયે એ મને લઈને સરકારી કચેરીઓમાં લઈ ગયા. દસ્તાવેજો મારા નામે કરી દીધા. મને શોપીંગમાં દુકાન બતાવી. ચાવી પણ આપી. અમે ઘેર આવ્યા ત્યારે ઝોહરની નમાજનો સમય આવ્યો. એમણે નમાજ પઢી. હું ચૂપચાપ તાકી રહ્યો. ઊભા થઈ મને ફૂંક મારી. એમની આંખોમાં

અશ્રુ હતા. ગળગળા સાદે બોલ્યા : સાચું કહું મારો દીકરો હુમાયુ બિલકુલ તારા જેવડો હો... તને જોયો તો પળે પળે તેને યાદ કરું છું. આઠ વર્ષની ઉંમરે જ બીમારીમાં જન્નતનશીન થઈ ગયો. એની યાદમાં તારા દાદી પણ ગુજરી ગયા. બધાં મને એકલો મૂકીને ગયાં. મારું કોઈ નથી દીકરા...

એટલું બોલતાં બોલતાં તો દાદાજી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે બાળકની જેમ રડી પડ્યા. હું એમને ભેટી પડ્યો. મારી આંખો પણ ભીની થઈ ગયેલી.

એ રાત એમની છેલ્લી રાત હતી. બહાર કાળા ડિબાંગ વાદળો, વીજળીનો ભયંકર ચમકારો... મેં અગાશીમાં આવી જોયું તો દૂર તળાવના બાંકડા પર એક વ્યક્તિ બેઠી હતી. મેં દાદાજીને જગાડી કહ્યું દાદાજી... આવા ભયંકર તોફાનમાં કોણ સામે બેઠું છે.

દાદાજી બેઠા થયા. માળીયા પરથી એક જૂની પેટી બહાર કાઢી. તેમાંથી તેમણે એક રીવોલ્વર કાઢી એમના ખીસ્સામાં મૂકી : બેટા, તે આજે એ વ્યક્તિને જોઈ. છેલ્લા કેટલાય દિવસથી આવે છે. તે કદાચ સાંભળ્યું હશે એ ટાઈગર દાદો છે. ઘણા ખૂન ને ઘણા ગુના કરી ચૂક્યો છે. કોઈના હાથમાં આવતો નથી. કાનૂનના પંજામાંથી પણ પૈસાના જોરે છટકી જાય છે... આપણા સમાજનો મોટો શત્રુ છે...

એટલું બોલી મેં ખૂબ રોકવા પ્રયત્ન કર્યો પણ રોકાયા નહીં. તે સડસડાટ નીચે ઉતરી પડ્યા... હું આંખો બંધ કરીને પથારીમાં પડ્યો ભગવાનનું સ્મરણ કરવા માંડ્યો. થોડીવારે જ ગોળીના ત્રણ રાઉન્ડ કાને અથડાયા... તળાવમાં જોસથી ધુબાકો સંભળાયો... દાદાજીનું શું થયું હશે. એ વિચારમાં ધ્રુજી જ રહ્યો હતો ને દાદાજી થોડા સમયબાદ સીડી ચઢીને ઉપર આવ્યા. મારા માથે હાથ મૂક્યો. મને ભેટ્યા... પછી કલ્મો પઢ્યા : લાઈલા હા ઈલ્લલાહ મુહમ્મદરુ રસુલુલ્લાહ... (નથી કોઈ અલ્લાહ સિવાય બંદગી કરવાને, મહંમદ રસુલુલ્લાહ અલ્લાહના રસુલ, સંદેશવાહક છે...) એમના નૂરાની ચ્હેરા પર નૂર ફરક્યું.. સવારે અલ્લાહપાકના દરબારમાં તે પહોંચી ગયા... હું એમની છાતી પર માથું મૂકી ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડ્યો... જેણે મને જીવતદાન આપ્યું ચાચા એ ફરિશ્તાને હું કેવી રીતે વીસરી શકું... ચાચા આપ જ કહો...

કબ્રસ્તાનમાં જબરો સોપો પડી ગયેલો... ડમરાના ફૂલોની ખુશ્બુ હૃદયને વલોવી રહી હતી.

એટલામાં રસુલચાચાનો દીકરો આશ્ચર્યચકિત મને પૂછવા માંડ્યો : હે ચાચા જાન, આપ કીસીસે બાતે કર રહે થે...

મેં કહ્યું, બેટા આપકે વાલિદ રસુલચાચા સે... એ ગંભીર બોલ્યો : ઉન્કે મરને કો દસ મહિને બીત ગયા... આપકો પતા નહીં.. એણે આંગળી ચીંધી દૂર એક કબર બતાવી કહ્યું : વો રહે મેરે વાલીદ...

મેં ભારે હૈયે ત્યાં જઈને ગુલાબના ફૂલો કબર પર મૂક્યાં...

જિંદગી કા સફર અલતાફ કહેકશાં (આકાશગંગા) કહાં હોતા હૈ

કુછ પાક કદમોં કા કરિશ્મા મગર આસાન બના દેતા હૈ...

૬૫૮-૧, અમન સોસાયટી, આમીર-મસીહા - રૈયાન,
સેક્ટર-૨૯, અમન સોસાયટી, ગાંધીનગર.
મો. ૯૪૨૬૩૫૬૭૫૯

કસબ...!

- અતુલકુમાર વ્યાસ

ભાદરવની મેઘલી રાતે ટેકરી પર શિવાલયની અડોઅડ આવેલી ઓરડીના બંધ બારણાની સાંકળ એકધારી ખખડવા માંડી. બહાર લોકોનો કોલાહલ સમાતો ન હતો. વીશુ મહારાજ પલંગેથી સડક કરતાંક ઊઠીને ઓરડીના બંધ બારણાની સાંકળ ખોલી : ''કોણ છે... ભાઈ..?''

''બાપુ- ગામમાંથી એક ચોર ભાગતો ટેકરી ચઢી ગયો.'' માનસિંહે કહ્યું : ''છેક આંય શિવાલય લગી દેખાતો હતો પછી ઓઝલ થઈ ગયો.''

બાપુએ સ્વીચ પાડી શિવાલય અને એના પટાંગણમાં પ્રકાશ પડે એવી બત્તી કરી. ને બોલ્યા : ''આ આસપાસના વિસ્તારમાં જોઈ લ્યો ક્યાંય હોય તો..'' ગામ લોકોના હાથમાં ટોર્ચ અને લાકડીઓ સાથે સળિયા અને બીજા હથિયાર પણ હતાં.એકાદ ક્ષણ રોકાઈને વિશુ મહારાજે કહ્યું : ''ઈ અટાણ સુધી નો હોય ટેકરીના સામા તળે ઊતરીને નદીના કોતરોમાંથી બે ચાર ગાઉ નીકળી ગયો હોય !''

ગામ લોકો બેટરીનો પ્રકાશ ફેંકી આસપાસ અને ટેકરીના બીજા તળ તરફ જ્યાં સુધી પ્રકાશ જોય ત્યાં સુધી તપાસ કરી પણ ચોર સરકી ગયો હતો. આખરે સૌ ટેકરી ઊતરવા માંડ્યા. માનસિંહે એના બે ભાઈ બંધને કહ્યું : ''બિચારા બાપુને નાહકના મોડી રાત્રે ઊંઘમાંથી જગાડ્યા.'' પછી ટેકરી ઊતરતા સાદ પાડીને કહ્યું :''બાપુ, ઓરડીનું બારણું અંદરથી બંધ કરીને નિરાંતવા ઊંઘી જાવ.'' વિશુ બાપુ મનોમન હસ્યા : ''આ બાવાની ઓરડીમાં ચોર આવીને શું લઈ જાશે.?''

''ચોર..? એ શબ્દ વિશુબાપુના મનમાં ગોકીરો મચાવતો હતો.''

''વિશુબાપુ'' એ નામે તો એને ગામ ઓળખતું હતું.!

એ તો ભગવા કપડાંમાં સંતાવા માટેનું જ નામ. સાધુ ન હતો ત્યારે તો એ વનરાજ હતો. આ પંથકનો સૌથી મોટો ઘરફોડ ચોર...! જીવનના રસ્તે કેટલીય જેલો આવી હતી, હવે એ ભગવા કપડાની જેલમાં સુરક્ષિત હતો. સજા કાપીને ઘેર આવતો ત્યારે એની મા જીવી એને શીરો કરી ખવરાવતી ને પછી ચોરી છોડી દેવા એને સમજાવતી. મહેનત મજૂરી કરી પેટિયું રળી ખાવાની સલાહ એને ગમતી નહીં એટલે પાછો નાસી જતો. છેલ્લી સજા કાપીને એ ગામડે આવ્યો એની એકેએક પળ યાદ હતી.

ભાદરવા વદ અગિયારસની કાળી ડિબાંગ મેઘલી રાતે વનરાજ શેરીમાં દાખલ થયો. ખૂણો શોધીને જંપી ગયેલા એની શેરીના કૂતરાં એના પગરવથી જાગીને માથું ઊંચકી એની સામે જોઈ લેતાં. વનરાજનો ચહેરો વાંચીને પાછા જંપી જતાં.! આખી જિંદગીમાં કેટલી ચોરીઓ કરી એની વનરાજને નોંધેય ન હતી. એની ચોર ટોળકીનો સરદાર હતો. ગમે એવા જસતી અને અલીગઢનાં ય તાળાં તોડવા એટલે વનરાજ માટે એક ચપટીનો ખેલ હતો. દોલો, વીહો ખુમાન અને વીરજી એ ચાર એની ટોળકીમાં, ચોરીનો માલ બરાબર વહેંચાતો. ને બધાયની ફરજો પણ વહેંચેલી હતી. દોલો શહેરની સોસાયટીના અને ગામના ધનવાન માણસોની માહિતી લઈ રાખતો. જ્યારે વનરાજ કોઈ ઘર કે દુકાનનું તાળું તોડીને અંદર ઊતર્યા હોય ત્યારે બારણાંની આગળ વીહો અને પાછળ ખુમાન રહેતા. છેલ્લી ચોરીમાં પકડાઈ ગયો ને જેલ થઈ ગઈ... માને મૂકીને જેલમાં જવું પડ્યું... બિચારી બા. એને ક્યાં ખબર હતી કે એના આ દીકરો ચોર નહીં મહાચોર છે.!

ગામના બીજા નાકે આવેલી એક શેરીમાં એની મા જાગતી પડી હતી. ધીમું ઝગમગતું ફાનસ એની અંધારી ઓરડીના અજવાસિયામાંથી ગામડાની શેરીમાં પડતું હતું. વનરાજે ધીમેથી આગળિયો ખોલ્યો. પણ સામા ખાટલે ખાંસતી પડેલી એની મા જીવી એની જ રાહ જોતી પડી હોય એમ ખાટલેથી જ સ્હેજ માંથું ઊંચકીને બોલી : ''કોણ, વનુ..? આવી ગયો મારો વનરાજ..'' ''હા, માડી - '' વનરાજ એની નજીક આવીને જીવીના તૂટલ ખાટલા પાસે નીચે બેસી ગયો : ''અરે રે. માડી તું તો બવ બીમાર દેખાશ, સાવ અડધી થઈ ગઈ છો. તું ક્યારની ખાટલે પડી છો.?''

''હોળી પછે શરીર લથડ્યું છે વના-'' જીવી માંડ બોલી શકતી હતી : ''હવે તો જન્મારાના દિવસો એક એક પળી ગણીને કાઢું છઉં. તને મરતા પહેલાં એક વાર જોઈ લેવાની ઈચ્છા હતી એય ઠાકોરજીએ પૂરી કરી દીધી.'' જીવીને શ્વાસ ચઢી ગયો, પણ હાંફતાં હાંફતાં ય બોલી : ''હવે મોતનો ભો નથી, મારો વાલો દોરી ખેંચી લે આ સુવાસની પીડાથી છૂટી જાઉં...!'' બોલતાં બોલતાં જીવીની આંખો બંધ થઈ જતી હતી.

વનરાજનું કાળજું કંપી ગયું.! જે જાત તોડીને દાડિયા કરતી એ માનું ખડતલ શરીર એની સામે ખાટલીમાં દેખાતું ય નહોતું. વનરાજને બે વરસની સજા પડી ત્યારે તો એ જીવી હરતી ફરતી હતી. દાડિયા કરતી. એને જેલમાં ખબર મળ્યા હતા કે એની મા બીમાર પડી ગઈ છે પણ ઈ સાવ આમ પથારીવશ હશે એની એને ખબર નહોતી. જેલમાંથી સારી વર્તણૂકના લીધે ચાર મહિના વહેલો છૂટીને એ એના ચોરીના ભાગ માટે એના સાગરિત દોલાને મળવા જતો હતો ત્યારે એના ગામના

સુંદરજી નાયકનો દીકરો મહેશ એને મળી ગયો એણે વાત કરી હતી : "વના, તારી મા જાજું ખેંચે એમ નથી. આજ કાલ જેવું છે. તને જેલમાંય કહેડાવ્યું હતું પણ તું ન્યાંથી છૂટી ગયો હતો. વેળાસર તું ગામડે જઇને મળી આવજે…"

આખી જિંદગી એ માને કાંઈ સુખ આપી શક્યો ન હતો એનો રંજ વનરાજને હતો પણ કમ સે કમ મરતી માને મોઢું બતાવી આવવાની તડપથી એ અમદાવાદથી તાત્કાલિક ગામડે દોડી આવ્યો હતો. એની મા આ ગામડામાં ઝૂંપડા જેવી ઓરડીમાં અંધારા ઓઢીને જિંદગીના દિવસો નહીં, એક એક પળ ગણતી હતી.!

વનરાજની આંખો ભીની થઈ ગઈ. એની સામે એની મા આંખો મીંચીને પડી હતી.

જીવીએ આંખો ખોલી : "વના મારી એક વાત માનીશ…?" જીવી ઉચ્ચક શ્વાસે બોલી : "માનીશ…?"

"બોલ માડી-" વનરાજે કહ્યું : "તારા જીવને વિહામો થાય એવું હું શું કરું બોલ-"

"દીકરા હવે આખો જન્મારો ચોરી નો કરતો.!" જીવી ડોશી બોલી : "ચોરી બહુ ખરાબ દીકરા."

"માડી હું"- વનરાજ કશું જ બોલી ન શક્યો, પણ જીવી ડોશી બોલી : "તું બવ મોટો કીમિયાગર ચોર છો ઇ હું જાણું છું… દીકરા પણ મારા માથે હાથ મૂક અને ચોરી છોડવાનું પણ લે તો મારો જીવ છૂટે…!" "ભલે, માડી - હવે છોડી દઈશ…" વનરાજે કહ્યું ને ડોશીએ નિરાંતની આંખો મીંચી, વનરાજને યાદ આવ્યું : અમાસે તો અભેપર ગામના મુખીને ઘેર ખાતર પાડવાનો ભેરુબંધ સાથે વદાડ છે.. એનું શું…?

- પણ વનરાજની હા કાને પડીને ડોશીનો પ્રાણ છૂટી ગયો.

વનરાજે નક્કી કર્યું… વર્ષોથી રાત્યુની રાત્ય સુધી ભલભલા ઘર ફોડવામાં જેણે સાથ આપ્યો ઈ ભેરુબંધો સાથે વદાડ તોડાય નહીં પણ આ છેલ્લી જ ચોરી…! પછી ઈમને

કહી દઈશ કે હવે ચોરી બંધ…!

ડોશીનું કારજ પતે ઈ પહેલાં ભારદવાની અમાસે અભેપરના મુખીનું ઘર ફેંદવાનું હતું… એ મુખીની સાથે વનરાજને બીજો ય એક હિસાબ હતો. એ હિસાબનું નામ સોનલ…! સોનલ એટલે છેક પગથી માથા લગી ઝગમગતી રૂપ રૂપની પૂતળી ! એના નામની જેમ જ અંગે અંગમાંથી સોનું ટપકતું હોય એવું ચમકીલું અને ઘાટીલું મનમોહક રૂપ ! એ સોનલ એને બહુ ગમતી… ગામના એક સુખી સંપન્ન ઘરનું સંતાન… નખશીખ રૂપ રૂપનો અવતાર…! ને હાડતી ય એવી કે જેવા તેવા માયકાંગલા તો એને આડા ઉતરતા ય ડરે એવી છોકરી… પણ એકવાર કૂવે હેલ ભરીને આવતી સોનલને વનરાજે આંતરી હતી. એનો હાથ પકડીને કહ્યું હતું : "સોનલી, તું મારી હારે લગન કરી લે તને સોને મઢાવી ને રાખીશ… તારાથી ઉંચકાશે નહીં એટલું સોનું પહેરાવીશ…"

"કોઈકના ચોરેલાં ઘરેણાં મને પહેરાવીશ…?" સોનલે કટાક્ષ કરીને એનો હાથ છોડાવી લીધો હતો… ને એની સામે કરડાકી ભરી આંખો ફાડી ફાડીને કહ્યું હતું : "ખબરદાર, મને હવે પછી કોઈ દહાડો આંતરી છે તો, આ હેલ માથામાં મારી મારીને પૂરો કરી નાંખીશ સમજ્યો ? છોડ મને…" એમ કહીને વનરાજને ધક્કો મારી ચાલતી થઈ ગયેલી ને વનરાજ એકાદ પળ તો સાવ નમાલો બની ખડો રહ્યો ! એના મનમાં વસી ગયેલી એ સોનલ એટલે અભેપરના મુખી પરસોત્તમના દીકરા સુરેશની ઘરવાળી…! એ જાણ્યું ત્યારે જ મનોમન નક્કી કર્યું હતું કે એક દિ એ પરસોત્તમ મુખીનું ઘર ફેંદવું એ નક્કી…!

અમાસની કાળી ભમ્મર રાતે એ લપાતો છુપાતો મુખીના ઘરની પાછલી દીવાલે સરકતો છેક ફળિયાની અરધડી દીવાલ ઠેકતો અંદર કૂદ્યો : બારીના અજવાસિયામાં સાવ ઝાંખો પ્રકાશ હતો. ટમટમતો દીવડો ઓંસરીમાં હશે… એનું અજવાળું છેક ઓરડામાં પડતું હતું… અજવાસિયાની બારીના સળિયા દોઢ વેંતના ગણેસિયાનો લાગ કરીને સિફતથી ખેસવતાં વનરાજ ઘોડો પલાણે એમ ધીમેથી બારીમાંથી ઓરડામાં ઊતર્યો. ઓસરીનું બારણું આડું કરેલું હતું ને સામે પેડલી ઉપર પટારો ! આજ તો પરસોત્તમ મુખી તું લુંટાઈ ગ્યો જાણ ! વનરાજને વિચાર આવ્યો. એને ગમતી સોનલ જેણે લઈ લીધી એના ઘરમાં હશે એટલું સોનું આજે સફાચર પણ એજ વખતે ખૂણામાં પડેલ ખાટલે સળવળાટ થયો. એની સામે એક જવાન સ્ત્રીની નાભિ ખૂલી ગઈ ! ઓઢણીનો છેડો ઊંચે સરકી ગયો હતો. બંધ આંખોની નીચે નમણું નાક અને આછા અજવાળે ચમચમતાં રતુમડા હોઠ… અને મોહક કલેવરને જોઈને એક પળ વનરાજ એની સામે તાકી રહ્યો. એ યુવતીના મોઢા પરથી એનો હાથ હટ્યો… ને વનરાજ એની સામે તાકી રહ્યો… ઓહ… ! આ તો સોનલ… ! જેના રૂપની પાછળ એકવાર ગાંડો થયો હતો… એ સોનલ…!

આની હારે સંસાર તો નથી મંડાયો પણ એના રૂપને ભોગવી લેવાનો આનાથી રૂડો અવસર ક્યારે મળે...? આખો જન્મારો ચોરીઓ કરી.. આમે ય હવે આ છેલ્લી જ ચોરી છે... પછી કોઈના ઘર ગણવા નીકળવું નથી.. પણ આ સોનલીએ એની સામે કરેલા છણકાનો બદલો લેવાનો આવો મોકો નસીબ બીજીવાર તો નહીં જ આપે...! વનરાજે ઓરડાનું અધખુલ્લું બારણું બંધ કર્યું. એટલે ફાનસનું અજવાળું બારણાની તિરાડમાંથી રોકાઈને આવતું થયું... એ ઢોલિયાની સાવ લગોલગ આવીને એકાદ ક્ષણ સુધી સોનલની ભરપુર કાયાને જોયા કર્યું. ઢોલિયે બેઠો... ને પછી ખાટલે ઝૂકીને એના દેહને બાથ ભીડીને સોનલને ભીંસમાં લીધી એટલે સોનલ ગભરાઈને જાગી ગઈ : "અરે, કોણ છે મૂવા... તું..." સોનલ માંડ માંડ બોલી : "છોડ મને તારું મોઢું કાળું કર જા અહીંથી..." "સોનલ એના ચહેરાને ઉઝરડા પાડતી. વનરાજને આઘો ઠેલતી હતી... પણ વનરાજની ભીંસ વધતી ચાલી. વનરાજને લાગ્યું કે હે સોનલ ચીસો પાડશે, તો ઘરના સૌ જાગી જશે... એટલે એણે સોનલના મોઢે હાથ સાથે ચાદર ડૂચાની જેમ દબાવી દીધી. આમેય સોનલ આ આગંતૂકના અચાનક આક્રમણથી અધમરી થઈ ગઈ હતી... સોનલનો શ્વાસ રુંધાવા માંડ્યો હતો... એટલે એ ગૂંગળાતી હતી. વનરાજે સૂસવાટાભર્યા અવાજે એના કાનની લગોલગ હોઠ ફફડાવી કહ્યું : "મૂંગી મરી રહેજે નહિતર તું મરીશ ને ઘરમાંથી બીજા ય બે ચાર ઓછા થશે." સોનલના નિઢાલ શરીરે વનરાજની રાક્ષસી તાકાત સામે હાર કબૂલી લીધી ! તાળાં અને નકુચા તોડવા માટે ભેટમાં ખોસેલો ગણેસિયો ઝપાઝપીમાં નીચે પછડાયો, એના અવાજથી વનરાજના વજન તળે કચડાયેલી સોનલ ચમકી : "કોણ છે...! અલ્યા તું વનરાજ તો નહીં.. હા, ઈ જ લાગે છે, મૂવો વનરાજ...?"

"અલી ગાંડી બાઈ - આ ટાણે આવી ઓળખાણું આપવાની હોય... ?" કહીને વનરાજ મૂંગો થઈ ગયો પણ વનરાજના અવાજને ઓળખી ગયેલી સોનલે કહ્યું : "ઘરમાં ખાતર પાડવાથી શરૂઆત કરી હવે બૈરાની આબરૂં લૂંટવાના પાપ સુધી પહોંચી ગયો...? વનરાજ...?"

પણ વનરાજનો સ્વાર્થ પૂરો થઈ ગયો હતો. એ ચૂપચાપ જે બારીમાંથી આવ્યો હતો એ બારીએથી બહાર નીકળી ગયો. મનોમન સંતોષ હતો. શેરીના નાકે ભાઈબંધો રાહ જોતા હશે... એની પાસે જઈને કહીશ કે આજ તો આખી જિંદગીની મોજ પૂરી થઈ જાય એવી ચોરી કરીને આવ્યો છું... વનરાજ જે બારીમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો ત્યાં એક નજર મારી એણે દોટ મૂકી... શેરીની બહાર અને મુખીના ઘરની આસપાસ ડ્યુટી બજાવી રહેલા એના ચારેય ભેરુબંધ દોલો, વીહો, ખુમાણ અને વીરજી કોઈ બહાર ન હતાં. નક્કી કોઈ જાગી ગયું હશે... એટલે જ એ સૌ નાઠા...! સૌ ચોરીનો માલ વહેંચવા જ્યાં મળતા ત્યાં જ મળ્યા.

વીહો બોલ્યો : "સારું થ્યું વના, આજે પરસોત્તમ મુખીના ઘરેથી આપણે નીકળી ગ્યા..."

"કાં...?" વનરાજે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, એને લાગ્યું હતું કે પોતે ચોરી કર્યા વિના એ પાછો ફર્યો છે એ જાણીને આ વીહો અને બધા ભાઈબંધ એના ઉપર તૂટી પડશે. એના બદલે અહીં ઊંધું સાંભળવા મળ્યું હતું.

"એ મરણાં વાળું ઘર છે... સમજ્યો...?" "વીરજી બોલ્યો : બાર દહાડા સુધી ન્યા ચોરી કરીએ તો દેવીનો કોપ થાય, ચોરી કરવી પણ એના ય નિયમ તો માનવા પડેને ભાઈ...!"

ખુમાન બોલ્યો : "આજે પરસોત્તમ મુખીનો દીકરો સુરેશ પાછો થયાને ચાર દિવસ થયા...!"

"હેં...? !...!" વનરાજ પથ્થરનું શિલ્પ થઈ ગયો... ઓરડાના અંધારે સૂતેલી સોનલ એતો સુરેશની વિધવા...! જેના દેહને અંધાધૂંધ અભડાવીને એ આવ્યો...? એક વિધવા બાઈની લાજ લૂંટી ? જાત માટે નફરત અને ફિટકાર ઊગી નીકળ્યો...! ચાર દિવસ પહેલાં જેનો ધણી મર્યો છે ઈસ્ત્રીના દેહને અભળાવવાનો અપરાધ થઈ ગયો ! આ પાપ ક્યારે ધોવાશે ?

વીરજી બોલ્યો : "હજી તો સુરેશને છોકરું છૈયું ય નથી... બિચારા મુખીનો તો વંશવેલો અટકી ગયો, દીકરીએ ય દીવો ન રહ્યો... માથે આભ ફાટ્યું કહેવાય...!" વનરાજ ભાઈબંધો સામે કાંઈ બોલી ન શક્યો... પણ આત્મા કોરી ખાતો હતો... આ શું થઈ ગયું... ? સોનલ તો ગામની દીકરી, એને બહુ ગમતી હતી... એ સાચું પણ એની નામરજી હતી... તોય... એને ફના કરી ? ચોરી કરવાથી પાપ લાગે છે એવું એણે કદીય માન્યું નહોતું પણ આજે ભાદરવી અમાસે એણે જે કાળા કામો કર્યા એ તો પાપ જ હતું... નર્યું અને ચોખ્ખુંચણાક પાપ...!

- ને પછી વનરાજ સંસારથી ભાગ્યો. ચાર રાત્રિ સુધી અભેપરની સીમમાં બેસી રહ્યો. ગળા નીચે અન્નનો દાણો ઊતરતો ન હતો. ફક્ત પાણી પીને આ શિવાલયના ઓટલે

પડ્યો રહ્યો... આ સંસારથી સાધુત્વના ભગવા લૂગડાં સુધી આવીને એની ભોમકા પૂરી થઈ ગઈ ! અભેપરમાં આવેલા શિવાલયે સાધુની વહેતી જમાતે રોકાણ કર્યું હતું. એની સેવા વનરાજે કરી. જમાતના મહંતે એને દીક્ષા આપી... પછી વિશુ મહારાજ તરીકે અહીં જ રોકાઈ રહ્યો. હવે સંસારથી ખરેખરી વિરક્તિ જાગી હતી. તેવીસ વર્ષથી આ શિવાલયમાં શિવ ઉપાસના કરતો હતો. જીવનમાં ભગવો રંગ ખરેખર પ્રગટ્યો હતો, પણ જીવતરની કડવી યાદો ક્યારેક આમ જાગી જતી ત્યારે ઉદાસ થઈ જતો. ગામમાં ચોરી કરીને ભાગતો ચોર એને એની ચોવીસ વર્ષ પહેલાંની જિંદગી યાદ અપાવી ગયો. હવે વનરાજમાં ચોર રહ્યો ન હતો. આ શિવ મંદિરની ટેકરીની તળેટીમાં વસેલા અભેપરમાં તો એને લોકો વીશુબાપુ તરીકે જ ઓળખતા હતાં.

પરોઢના પ્રકાશનો શેરડો ઓરડીના અજવાશિયામાંથી અંદર ડોકાતો હતો ત્યારે વિશુબાપુની આંખો ખુલી. પરવારી સ્નાન કરી, એક પગે ઓમ નમઃ શિવાયની દસ માળા કરવાનો વિશુ મહારાજનો દરરોજનો ક્રમ હતો. એ માળા પતી પછી વિશુ મહારાજ સામે પડેલી પાટે બેઠા બે ચાર ગામલોકો એમની સામે આવીને બેઠા હતા. કોઈ બોલ્યું : "બાપુ ઓલ્યો ચોર પકડાઈ ગ્યો હો...?"

"કોણ...?" વિશુબાપુએ પૂછ્યું : "રાત વાળો...?"

"હા -" ભાનુભાઈ ડોક્ટર બોલ્યા : "ઈ તો માળો ભારે પાવરધો નીકળ્યો... હોં....?"

"ઈ તો ચોર કોને કહેવાય, ઈ તો જબરા જ હોય ને ?" બાપુ હસીને બોલ્યા.

"બાપુ ઈને પોલીસે પકડ્યો, હજી બાવીશ વરસનું છોકરું છે ને આટલી નાની ઉંમરમાં પચાસ ચોરી કરી હોવાનું કબૂલ્યું... બોલો..." ભાનુભાઈ ડોક્ટર બોલ્યા : "માળો ગજબનો કારીગર હતો... માણસો ઊંઘતા રહી ગ્યાને ઈણે ઝાડું મારી લીધું એવી ય કેટલીય ચોરીઓ કરી છે..."

"તમને ઈ ખબર છે ઈ સારા ઘરનું સંતાન છે..." નરભેરામ માસ્તર બોલ્યા : "આ તો ઈના સંસ્કાર જ નાનપણથી નબળા નહિતર ઈને સાત પેઢી બેઠાં બેઠાં ખાય એવું છે...!"

"તો ચોરિયું શું કામ કરે...? માસ્તર...?" ભાનુભાઈએ પૂછ્યું... વિશુબાપાએ સૂર પૂરાવતા કહ્યું : "ચોરી કરવાનો હેતુ તો પારકું ધન ઓળવી લેવાનો જ ને...?"

"બાપુ ઈ ના વડવાઓની અસ્કયામતો એટલી છે કે, ઈને આવા કામ કરવા જ ના પડે...?" માસ્તર બોલ્યા એટલે ભાનુભાઈ ડોક્ટરે પૂછ્યું : "કાં, ઈ કાંઈ રાજા રજવાડાનો કુંવર છે...? માસ્તર -"

"હા - રજવાડું જ છે !" માસ્તરે કહ્યું : "ઈ પરસોત્તમ મુખીના સુરેશનો દીકરો છે, મુખીનો પોતરો જ આવો રાશિ પાક્યો છે..."

માસ્તરની વાતથી વિશુબાપુને આવતી ઉધરસ ગળામાં જ ઠંહકાઈ ગઈ...! માસ્તરના એ શબ્દો વિશુબાપુને લમણે ફરી અથડાયા કે એના તો સંસ્કાર જ નાનપણથી નબળા ! નક્કી એ તો આ વનરાજ નામના મહાચોરનું જ લોગી ! સોનલ દુઃખાણી એના ચોથા દિવસે એના ઢોલિયામાં કરેલાં પાપનું ફરજંદ...! અને વિશુબાપુથી ધૂનમાં ને ધૂનમાં જરા મોટેથી જ બોલાઈ ગયું : "બાપનો કસબ ઉતર્યો છે ઈનામાં...!"

"એનો બાપ ચોર નહોતો... બાપુ - એણે તો બાપની છાંયા ય નથી લીધી... સુરેશ મર્યા પછી તો નવ મહિને આ રાક્ષસનો જનમ થયો..." ભાનુભાઈ ડોક્ટર બોલ્યા : "સુરેશે તો આનું મોઢું ય જોયું નથી. ઈ સુરેશ તો મુખીને દેવનો દીધેલ દીકરો હતો."

"કોઈ મરતા ને મર ન કહે એવા સાધુ પુરુષના ઘરમાં આ નપાવટ પેદા થયો." માસ્તર બોલ્યો : "ને મુખીની હારોહાર ઈ ના બાપનુંય નામ બોળાવે... એવો પાક્યો...!"

એ બાપનું નામ નથી બોળાવતો... વિશુને વિચાર આવ્યો - એના બાપ વનરાજે નામ બોળાવ્યું છે !!

- ને વિશુબાપુને એવી બકારી ચઢી કે... ઠોં... ઠોં... કરતાં છાતી ઠાંસોઠાંસ થવા માંડી... જાણે એ હમણાં ફાટી જશે. આસપાસ બધુંય ઘુમરાવા માંડ્યું... વિશુબાપુ ઉધરસના ઉબકા ખાતા જ ઓરડીમાં આવીને ચોકડીમાં ઓકવા માંડ્યા...

આજે ઓરડીની ચોકડીમાં એને આખી જિંદગી ઓકી કાઢવી હતી... !

ઈ-૨૦૧, એટલાન્ટિક રેસિડેન્સી, કૃણાલ ક્રોસ સર્કલ,
વિદ્યામંદિર સ્કૂલ પાસે, ગોત્રી-વડોદરા-૩૯૦૦૨૩.
મો. ૯૯૨૫૮૨૫૩૯૫

સંસ્કાર બોલે છે...

- નટવર ગોહેલ

એકાએક પવનના સપાટા સાથે બારીનો પડદો ધ્રૂજી ઊઠ્યો અને ટેબલ પર ગોઠવેલો તપનનો ફોટો ટેબલ પર જ આડો પડી ગયો. પુસ્તકને સોફા પર મૂકી તન્નાએ ફોટો ઉઠાવી તો લીધો પણ અંદરથી એક હળવો ચિત્કાર જ નીકળી ગયો : ઓહ, પ્રભુ...! ફોટો સ્હેજમાં રહી ગયો, કાચ...

સહજ બનતા વાર લાગી પણ ફોટાને છાતી સાથે ચાંપતા પુનઃ અંદરથી એક લાગણી પડઘાઈ આવી : જોતજોતામાં બાર માસ પસાર થઈ ગયા તારી વિદાયને !

આંખો સજળ બની ગઈ. તન્નાની આંખો પણ ભીનાશથી ટેવાઈ ગઈ હતી. અતીતના પૃષ્ઠો પર અંકાયેલી યાદોની મરમરી તસવીરો સડસડાટ સપાટી પર આવી.

'સંસ્કાર બોલ્યા વગર રહે નહીં...' આ તકિયાકલામ શબ્દો તન્નાને બહુ ગમતા, દિવસમાં એકવાર તો તપન બોલી નાખતો.

છાપાવાળાને છ વાગે છાપું નાખવાનું કહ્યું હોય અને તે બીજા દિવસે પોણા છએ નાખી જાય તો તપન તરત કહી દેતો : 'જોયું તન્ના ! આજે પોણા છએ છાપું નાખી ગયો. માણસને કેટલી વાર કહેવાનું ? એકવાર કહો અને તે આદેશનું પાલન કરે એટલે વાત પતી, સંસ્કાર બોલ્યા વગર રહે નહીં તે આનું નામ !'

તપને છેક બપોરે કહ્યું હોય : 'સાંજે ડીસમાં પાતરા અને ખમણ જોઈએ' અને સાંજે થાળીમાંથી બંને વ્યંજનોની સોડમ ઊભરાતી મળે ત્યારે તે બોલ્યા વગર રહે નહીં : 'ઓહો, મારી ઇચ્છાનો પડઘો ઝિલાઈ ગયો લાગે છે.'

'તપન, માણસને એકવાર કહેવાનું હોય...' સ્મિત લહેરાવીને તન્ના કહેતી : 'વારંવાર ના કહેવાનું હોય પેલી કહેવત છે ને ?'

'હા, તેજીને ટકોરો અને ગધેડાને ડફણાં !' આમ કહી તપન અટકી પડતો. મરક-મરક હોઠ મલકાવી તન્નાના ખભે ચહેરાની હડપચી ટેકવી તે કહી દેતો : 'તન્ના આ સંબંધ છે હૃદયથી હૃદય સુધીનો ખરું ને ?'

'હવે વાતના વડાં પકવવાનાં નથી. પાતરા અને ખમણને ન્યાય આપવાનો બાકી છે.' તન્ના કહેતી પણ તપન રાબેતા મુજબ કહી દેતો : સંસ્કાર બોલ્યા વગર રહે નહીં' અને તે સાંભળી તન્ના ખિલખિલાટ હસી પડતી. તેનું હાસ્ય પણ તપનને સ્પર્શી જતું.

'તન્ના એક વાત કહું ?' આમ કહી તપને તન્નાને પોતાની તરફ ફેરવી, તેના લલાટ પર હોઠ ચાંપીને કહી દીધેલું : 'તને જોયા પછી કશું જ ખાવાનું મન થતું નથી, કેમ કે પેટ ભરાઈ જાય છે. આ ચહેરો, આ સદાબહાર સ્મિત અને ફરકતી પાંપણો અને તેની નીચેની આંખોની કીકીઓ... નૈસર્ગિકતાના કોઈ રંગો બહાર શોધવા જવાની જરૂર નથી !'

પુનઃ પવનનો સપાટો આવ્યો. યાદોની તસવીર સરકી ગઈ. બહાર હવે વરસાદ શરૂ થઈ ગયો હતો. બારમાસ પૂર્વેની ઘણી યાદો અકબંધ હતી. ૪૫ વર્ષનું સંસારી જીવન માધુર્યથી છલોછલ હતું. એકેએક ક્ષણ માણી હતી, પ્રમાણી હતી. લાગણીઓનો આસવ કદી ઓસરે જ નહીં.

તન્નાએ તસવીરને ટિપોઈ પર ગોઠવી. બારી બંધ કરવા આગળ વધી. ગાર્ડન પાસેના આવાસની ખૂબી જ એ હતી કે બહારનું સઘળું આંખોમાં ભરાઈ જતું.

એણે જોયું આસોપાવલના વૃક્ષ નીચે ઊભેલું યુગલ વરસાદથી ભીંજાઈ ન જવાય તે માટે શરીરને પરાણે સંકોરી રહ્યું હતું.

તેને યાદ આવી ગયું. આવી જ એક સાંજની રમણીયતાનું દૃશ્ય. તપન અને તન્ના એકબીજાની પાસે બેઠાં હતાં. એકદમ લગોલગ અને અણધાર્યો વરસાદ તૂટી પડ્યો. હૃદયની સંવેદનાઓથી તેઓ ભીંજાયેલા જ હતા, ત્યાં વળી વરસાદે પૂરું કર્યું.

'તું તો સાવ પલળી ગઈ.'

'અને તું... ?'

'હું પણ...'

બંને પલળતાં-પલળતાં જ વાતો કરતા રહ્યાં. એ દિવસો જ તન-મનથી ભીંજાવાના અને તરબતર થવાના હતા.

'ચાલ, આપણે લાલુભૈયાનાં દાળવડાં ખાઈશું. ?' તપને કહ્યું હતું અને તેની ઓફર સાથે જ તન્ના મલકાઈ ગઈ હતી. 'અરે, યાર ! તેં તો મારા મનની વાત કરી દીધી.'

લૉ ગાર્ડનના પાછળના ગેઈટ પાસે લાલુ ભૈયાની લારી હતી. વરસાદી માહોલ હોય એટલે ભઈ વાહ, દાળવડાની મોસમ ખીલી ઊઠે. લોકોને કતારમાં ઊભું રહેવું પડે.

જેઠ ઉતરતાં - ઉતરતાં તો તપન ચાર-પાંચ વખત દાળવડાના પડીકાં ઘરે લઈ આવે, તન્નાને ખવડાવીને પ્રસન્નતાઓ ઓડકાર ખાય. તન્નાના ચહેરા પરની ખુશી એવી કે તેના અંગે અંગમાં હરખની હેલી ફરી વળે.

એકવાર દાળવડા ખાતાં-ખાતાં જ તન્નાએ તપનને ખૂબ પ્રેમ અને લાડથી કહી દીધું હતું : 'ખવડાવીને ખાય એ માણસની શું વાત કરવી બોલ...? કહું તને ?'

'બોલને ?' આમ કહેતા તો તપનની આંખોમાં શરારતી આસવ ઉપસી આવ્યો હતો, ધીમેથી પત્નીના ચહેરા પર હાથ પસરાવીને ઉમેર્યું હતું : 'તું જ્યારે મારા વખાણ કરવા માટે જીભ ઉપાડે છે ત્યારે મારા કાન તારી દિશામાં ઊઘડી જાય છે...'

એ શરમાઈ ગઈ હતી.

'અરે, હવે તું નાનો નથી.' આમ કહીને તન્નાએ કહ્યું : 'આપણો દીકરો સંગત પણ...'

'એ સાચું પણ...' તન્નાને આગોશમાં લઈ લેતા કહેલું : 'આ માણસની તું શું વાત કરવાની હતી, એ તો કહે ?'

તે શરમાઈ ગઈ.

'બોલને, હોઠ પર બેસી ગયેલા આ મૌનને ઉઠાડી મૂક...' તપને તેના હોઠ પર આંગળી મૂકીને કહ્યું હતું : 'તું જ્યારે બોલતી હોય છે ત્યારે કેવળ હું જ નહીં - આસપાસનું સઘળું થંભી જાય છે. બોલ, તું શું કહેતી હતી ?'

'ખવડાવીને ખાય એ માણસના સંસ્કાર બોલે છે...!' તન્નાએ તપનની બાહુમાંથી ખસી જતા કહ્યું હતું : 'કોઈ જોઈ જશે'

બંને હસી પડ્યાં હતાં.

તપન સાથેના સંસારની મીઠાશ તન્નાના અતંરમાંથી ઓસરી ન હતી. પ્રત્યેક દિવસ યાદોમાં પસાર થતો. ૪૫ની વય પર સ્થિર થયેલ તન્નાનું અસ્તિત્વ તપનની યાદોમાં જ ઝૂલ્યા કરતું હતું. કેમેય કરીને તે તપનને ભૂલી શકતી ન હતી.

તપન-તન્નાનો દીકરો સંગત પણ, યુવાન સંધ્યા સાથે પરણી ચૂક્યો હતો. બંને મીઠડાં હતાં. વાણી, વર્તન અને વ્યવહારમાં આ એક આદર્શ યુગલ હતું. અસલ બાપ ઉપર ગયો છે તપન. ચહેરે મહોરે એકદમ સમાન, અવાજ અને હાલ-ચાલનો ઠસ્સો પણ અદ્દલ તપન જેવો. એની મુખાકૃતિ જરાયે અલગ નહીં.

તપનની યાદમાં ડૂબેલી તન્નાએ ફરીથી તસવીર સામે જોયું. ટેબલની એક તરફ સંગત અને સંધ્યાની પણ તસવીર હતી. કેટલું સુંદર યુગલ. ઓહ, નજર લાગી જાય તેવું જોડલું છે.

બહાર વરસાદ ચાલુ હતો.

આવી જ એક વરસાદી સાંજે તપનનું બાઈક રસ્તા પર સ્લીપ ખાઈ ગયું હતું અને તે સંસારમાંથી વિદાય લઈ ગયો. કેવી વસમી હતી એ સાંજ. સંધ્યા, સંગત અને તન્ના સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં. સમય જાણે થીજી ગયો હતો. કેવળ આંખો જ વરસી રહી હતી. તન્નાની મનોદશા જોઈને સગા સ્નેહીઓ પણ હતપ્રભ થઈ ગયાં હતાં.

'સારસ અને સારસી જેવું અણમોલ જોડલું - આમ એકાએક નંદવાઈ ગયું. સ્વપ્નાં સઘળાં વેર-વિખેર થઈ ગયાં. આંગણ-પ્રાંગણના હવામાનમાં ખેલતું-કુદતું હરણા જેવું હાસ્ય ઓઝલ થઈ ગયું.'

સંગત તન્નાના ખભા પર હાથ મૂકીને ફક્ત મૂક ચહેરે આશ્વાસન આપી રહ્યો, શબ્દ વગરની પણ વાણી હોઈ શકે છે, તેની આંખો કહી રહી હતી : બસ, મમા રડો નહીં ! હું છું ને !

તન્નાએ કશું કહ્યું નહીં, કશું જ કહી શકે તેમ ન હતી. તેણે કેવળ સંગત સામે જોયું હતું. શબ્દવિહોણી લાગણી કેવળ આંસુઓ વાટે જ દડી રહી હતી.

તન્ના કહેવા જતી હતી : તું ભલે તારા પપ્પાની પ્રતિકૃતિ હોય, પણ, તારા પપ્પા તો પપ્પા જ હતા, એવો પુરુષ, એવો માણસ આ પટ પર હવે ના મળે દીકરા ! પણ, તન્ના કશું જ કહી શકે તેમ નહતી.

તપન-તન્ના ઘણું ઓછું સાથે રહ્યાં પણ છલોછલ સાથે રહ્યા. ભરપુર સાથે રહ્યાં. અનરાધાર વરસ્યાં અને ભીંજાયાં.

વિચારોની હારમાળામાં અને યાદોના ઝરૂખામાં ઓતપ્રોત તન્નાની સમાધિસ્થ અવસ્થા ટેલિફોનના રણકારથી તૂટી...

આંખો ભીની થઈ ગઈ હતી. તેણે ફોન ઉઠાવ્યો.

'મમા... વરસાદ કેવો છે ?'ઓફિસમાંથી સંગત વાત કરી રહ્યો હતો : 'હું અને સંધ્યા ઘરે આવીએ તે પછી આપણે દાળવડાં ખાવાનો પ્રોગ્રામ બનાવીશું.'

'દાળવડાં...!'

તન્નાના હોઠ પરથી શબ્દો ઉતરી આવ્યા. સંગતે પુનઃ લાલુભૈયાનાં દાળવડાંની યાદ તાજી કરાવી દીધી.

'મમા, શું કહ્યું ?' ફરી સંગતનો અવાજ રણક્યો : 'સંધ્યાની ઈચ્છા પણ છે...' પછી ધીમેથી ઉમેર્યું : 'વરસાદી માહોલમાં જરા અલગ ટેસ્ટ મળે તો મજા પડેને મમા...?'

એ હસ્યો.

'ભલે, દીકરા પણ...' આમ કહી તન્ના અટકી. મૌન ક્ષણનું હતું પણ તે સામા છેડે સંગતને ખટકવું : 'મમા, ના નહી - સાથે આવવું જ પડશે. પ્રોગ્રામ મસ્ત જવો જોઈએ.'

'તું અને સંધ્યા એકલા જ જઈ આવોને દીકરા..' તન્નાનો અવાજ ભારે હતો એમાં વેદનાની ભીનાશ હતી.

'ના, મમા ! અમે એ રીતે એકલાં જઈ શકીએ નહીં. સારું નહીં લાગે. સંધ્યાને માઠું લાગી શકે છે !'

'તમે આવો પછી...'

બાળકોનું મન તો રાખવું પડે ને ?

★★★

વરસાદી સાંજની ઠંડી હવામાં લાલુભૈયાનાં દાળવડાંની સોડમ પ્રસરી ગઈ હતી. સંગત-સંધ્યા અને તન્ના દાળવડાંને ન્યાય આપી રહ્યાં હતાં.

સંધ્યા અને સંગત ખુશ હતાં. બંને તન્ના પાસે ઊભાં હતાં અને આગ્રહપૂર્વક તન્નાને ખવડાવી રહ્યાં હતાં.

તન્નાને તપનની યાદ સતાવી રહી હતી. ઘણા સમય પછી તન્ના એકલી આવી હતી. હા, ગાર્ડનના દરેક બાંકડા પર બંનેની યાદો સમાયેલી હતી.

'બહેનજી, તમે ઘણા સમય બાદ આવ્યાં છે, મારા તરફથી દાળવડા થઈ જાય...' આમ કહી લાલુભૈયાએ ઊમેર્યું : 'સાહેબની નાણાકીય સહાયથી આ લારી ખરીદી હતી.'

'નહીં, ભૈયાજી ! આપનો આભાર !' તન્નાએ વિવેક દાખવતા કહ્યું હતું.

પાછા ફરતી વખતે સંગતથી બોલાઈ ગયું : 'ભૈયાજીની વાણીમાં કેટલો બધો વિવેક હતો નહીં ? સંસ્કાર બોલ્યા વગર રહે નહીં.'

એ છેલ્લા વાક્યએ તન્નાની આંખોને સજળ બનાવી દીધી.

ડી-૬૬, માયા રોહીદાસ ટેનામેન્ટ, કાશી વિશ્વનાથ સોસાયટી, વિભાગ-૧ની બાજુમાં, ઈસનપુર, અમદાવાદ. મો. ૯૮૨૪૯૨૧૫૮૦

આંસુની ઓળખ...

- નીલમ દોશી

સાવ જ અણધારી રીતે એ આ ઘરમાં આવી ગયો હતો. એ સાંજની પહેલી મુલાકાતની વાત... એ દિવસે સોનુ સ્કૂલેથી પાછો આવ્યો ત્યારે એની સાથે એક અજાણી વ્યક્તિને જોઈ સેલિનાએ સવાલોનો મારો ચલાવ્યો હતો.

આપનો પરિચય ? અને એક સ્પષ્ટતા... ખોટું બોલવાવાળા લોકો માટે મને નફરત છે.

યુવક એકાદ ક્ષણ આ યુવતી સામે જોઈ રહ્યો.

''મારી વાત માનવી કે ન માનવી એ તમારે નક્કી કરવાનું છે. હું ગ્રહનિકાલ થયેલી એક વ્યક્તિ છું.''

''ગ્રહનિકાલ ? સમજાયું નહીં ?''

''જેમ તમે લોકો દેશનિકાલ કે એવું કશુંક કહેતા હો એ રીતે.''

''તમે લોકો અર્થાત્ ?''

''અર્થાત્ હું આ ગ્રહનો... તમારી પૃથ્વી પરનો માણસ નથી.''

''મને મશ્કરી પસંદ નથી.''

''આ મશ્કરી નથી. હકીકત છે. સોરી, હું તમને વધારે માહિતી તો નહીં આપી શકું. અમને મનાઈ હોય છે. પણ એકાદ નાનકડી ભૂલ થતા અમને આવી કોઈ સજા કરવામાં આવે છે. જેથી અમારે બીજા કોઈ ગ્રહમાં એટલો સમય રહેવું પડે છે. એટલે કે, તમારા માટે હું એલિયન ગણાઉં.''

ક્યાંય સુધી બંને વચ્ચે સવાલ જવાબ ચાલી રહ્યા.

આખરે સેલિનાને સંતોષ થયો. તેની આંખોમાં અપાર અચરજ ઊમટ્યું હતું. પણ ભાવનાઓને ભીતરમાં જ ધરબી રાખવા કદાચ તે ટેવાયેલી હતી.

'One More Question... તમારા કહેવા મુજબ તમને એક કલાક પૂરતી જ ગ્રહનિકાલની સજા થઈ છે. એક કલાક તો મારા ખ્યાલથી પૂરો થવા આવ્યો. નાઉ યુ કેન ગો.'

'હા, પણ એ એક કલાક અમારો... અમારા ગ્રહનો... અહીંનો નહીં.'

'અર્થાત્ ?'

'અમારો એક કલાક એટલે પૃથ્વી પરનું તમારું પૂરું એક વરસ. ગુરુત્વાકર્ષણના મોટા તફાવતને લીધે આવું થાય છે.'

યુવકે આખી ગણતરી વિગતવાર સમજાવી.

ધ્યાનથી સાંભળતી સેલિનાની આંખો નર્યા વિસ્મયથી પહોળી થતી રહી.

'ઓહ... મતલબ પૂરાં એક વરસ સુધી તમે અહીં રહેશો...?'

'ગભરાશો નહીં, આપને તકલીફ નહીં આપું. હું બીજે ક્યાંક...'

'અધવચ્ચે જ ન જાણે કેમ પણ સેલિનાથી કહેવાઈ ગયું.'

'તમે અહીં રહી શકો છો. એક વરસ સુધી.'

'રીયલી ? થેંક્ન્યુ. સાચું કહું તો મને મારો નાનકડો દોસ્ત, સોનુ બહુ ગમી ગયો છે.'

'પણ તમારા આવવાથી સોનુના એજ્યુકેશનમાં કોઈ...'

'એની ચિંતા ન કરો. એને શિખવવાની જવાબદારી મારી. અમારો ગ્રહ અહીં કરતા ઘણો જ એડવાન્સ છે. અહીંની ભાષા શીખતા મને તમારી પાંચ મિનિટ લાગેલી.'

ક્યાંય સુધી બંને વચ્ચે વાતો થતી રહી. આખરે સેલિનાને દોસ્તની વાત પર શંકા કરવાનું કોઈ કારણ ન દેખાયું. ''

અર્જુનને દેખાતી પક્ષીની માત્ર એક આંખની જેમ સેલિનાને સોનુના અભ્યાસ સિવાય બીજું કશું દેખાતું જ નહોતું. જીવનના બધા રસ સૂકાઈ ગયા હતા. સમયની એક ફૂંકથી એક ચુલબુલી યુવતીમાંથી એક જવાબદાર ગૃહિણીની ભૂમિકામાં તે મુકાઈ ગઈ હતી. વ્હાલા બહેન-બનેવી પાછળ મન મૂકીને નિરાંતે બે આંસુ સારવાનો સમય સુદ્ધાં તેને ફાળે નહોતો આવ્યો. સઘળાં આંસુઓને ભીતરમાં જ શમાવીને તેણે સોનુંને પાંખમાં લીધો હતો.

પણ હવે કદાચ કાળે ફરી એકવાર કરવટ બદલી હતી. અહીં આવ્યાના બીજા જ દિવસથી દોસ્તે ફક્ત સોનુનો જ નહીં, પૂરા ઘરનો કબ્જો લઈ લીધો છે. સોનુ તેની પાસે ખૂબ ઉત્સાહથી શીખી રહ્યો છે. ઘરના પણ બધાં જ કામ દોસ્તે ઉપાડી લીધા છે. મિનિટોમાં એ બધા કામ પૂરી ચોકસાઈથી કરી શકે છે. ફક્ત અભ્યાસમાં જ નહીં, સ્કૂલની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સોનુની પ્રગતિ જોઈને સેલિના તો સાવ હળવી ફૂલ. કોઈ અજાણ્યા ગ્રહ પરથી આવેલા આ દોસ્ત એલિયનને લીધે પાંચ વરસ પછી આવેલી આ હળવાશની પળોએ સેલિનાનું મૂળ સ્વરૂપ તેને પાછું બક્ષ્યું છે. ગંભીર ગૃહિણીનું ફરી એકવાર નટખટ, ચંચળ, હસતી, ગાતી, ચુલબુલી યુવતીમાં રૂપાંતર થતા વાર ન લાગી.

એક સાંજે ગુમાવી દીધેલી સુગંધનો સળવળાટ તેની છાતીમાં... અને અકાળે ખરી ગયેલાં શમણાંઓને, અબોટી ઈચ્છાઓને પાંખો ફૂટી. સોનું તરફથી નિશ્ચિત બનેલી સેલિનાની ચેતના જાણે કેસૂડાના રંગે રંગાઈ રહી. ગુલાલ ભરેલી તાસકમાંથી સરી પડ્યું કોઈ ઝાલરટાણું. સમય નામના સારથિનો આ કેવો ચમત્કાર. સોનુ માટે તો જાણે દિવસો સોનેરી અને રાત રૂપેરી.

સોનુ તો હવે વૃક્ષો સાથે વાતો કરતા, વાયરા સાથે કલ્પનાની પાંખે વિહરતા, પતંગિયા સાથે ઊડતા કે ફૂલો સાથે ખીલતા શીખી ગયો છે.

રોજ સાંજે ત્રણેની ત્રિપુટી દરિયાની ભીની રેતીમાં દોડતી, બલૂન ઉડાડતી, હસતી ગાતી અચૂક જોવા મળે. કદીક દરિયાના પાણીમાં ઊભા રહીને એકમેક પર પાણીની છોળો ઉડતી રહે, તન, મન ભીંજાતા રહે. સેલિનાના ગળામાંથી પંખીના ટહુકાની જેમ ગીતો ગૂંજતા રહેતાં. હસીને લોટપોટ થઈ જતાં કે ગીતો ગાતાં માસીને શરૂઆતમાં તો સોનુ બાઘાની જેમ જોઈ રહેતો. સેલિનાનું મન એની પોતાની યે જાણ બહાર મોર બનીને થનગની ઊઠ્યું. સોળે કળાએ ખીલી ઊઠેલી એક ભરપૂર જિંદગી જીવાતી હતી. જાણે પાંચ વરસનું સાટું વળી રહ્યું હતું.

કદી વનભ્રમણ, કદી બોટિંગ, કદી પર્વતો, ઝરણાઓની મુલાકાત તો કદીક કોઈ ઉદ્દેશ વિના અજાણી કેડીએ રખડપટ્ટી. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના રંગો રોજ એક નવી સવાર લાવતા. આ વરસે તો મેઘરાજા પણ મન મૂકીને વરસી પડ્યા છે. વરસતા વરસાદને ઝીલવાની મજા આજ સુધી સોનુએ ક્યાં માણી છે? હવે સોનુ, સેલિના અને દોસ્તની ત્રિપુટી આભના આ નર્યા નીતરતા નીરને ઝીલવા નીકળી પડે છે. અત્ર, તત્ર, સવર્ત્ર ઘેરા લીલા રંગની બિછાત. જડ અને ચેતન બધા ભેળા થઈને મેઘની સરગમ ગાતાં હતાં. ક્યાંક કોઈ ભેદ નહીં, વાદ વિવાદ કે વિસંવાદ નહીં, તરલ, સરલ રોમાંચથી ભર્યુંભર્યું જીવન. વરસાદની મોસમ આવી સરસ હોય, ભીની માટી આવી મઘમઘતી હોય ?

દોસ્ત સામે પણ રોજ રોજ જીવનના અપાર, નિતનવા, કદી ન જોયેલા, ન જાણેલા વિસ્મયકારી રૂપો ઊઘડી રહ્યાં છે.

એ સાંજે સેલિનાને એક કૌતુક જોવા મળ્યું. તેની બહેનપણીના લગ્નમાં જવાનું હતું. દોસ્ત પણ તેની સાથે હતો. આખું વાતાવરણ જોઈ તે મંત્ર મુગ્ધ. વિદાય વખતે બધાની ભીની આંખો, આંસુઓ તે નકરા અચરજથી જોઈ રહ્યો. શું છે આ બધું? કોઈ કારણ સિવાય તેની આંખો પણ ભીની બની કે શું? એને પોતાને

નવાઈ લાગી... બાપ દીકરીને ભેટીને વહાલનો જે દરિયો વહી રહ્યો. દોસ્ત સ્તબ્ધ... અને સાથે સેલિના પણ... શું દોસ્તે આવું કદી જોયું જ નહીં હોય ?

કદીક કંઈક પૂછવાનું મન થાય છે પણ સેલિના કશું પૂછતી નથી. મિત્ર જવાબ ન આપી શકે એવું કશું પૂછવાનું તેને મન નથી થતું.

બે ચાર દિવસ પછી સેલિના સાથે તે બાળકોની હોસ્પિટલમાં ગયો હતો. નાનાં બાળકો, જેઓ આ દુનિયામાં થોડા સમયના જ મહેમાન હતાં... તેમની ઝિંદાદિલી જોઈને, મેઈક એ વીશ વાળા લોકોને નિસ્વાર્થભાવે તેમની ઈચ્છાઓ પૂરી કરતા જોઈને દોસ્તની ભીતરમાં કશુંક ખળભળી રહ્યું હતું.

એક દિવસ સેલિના એની સાથે કોઈ સેવાભાવી સંસ્થાની મુલાકાતે ગઈ હતી. ત્યાં રક્તપિતથી પીડાતા દર્દીઓની જે ભાવથી સેવા, માવજત થઈ રહી હતી એ જોઈ દોસ્તની આંખમાં પ્રગટેલી ચમક પારખવા સેલિના મથી રહી.

કદીક બીમાર પતિની સેવા કરતી પત્નીને, તો કદીક ઝૂંપડપટ્ટીમાં બાળકોને ભણાવતા કોલેજિયનોને, તો ક્યાંક પ્રણયની મસ્તીમાં ડૂબેલા યુગલોને તે ન જાણે કેવી યે રીતે નીરખી રહેતો. આવા દશ્યો પોતે કદી જોવા નથી પામ્યો. આ બધી સંવેદનાઓ તો તેને માટે સાવ અપરિચિત, નવી નક્કોર...

સેલિનાની જેમ દોસ્ત સામે પણ જીવનના અપાર, નિતનવા રૂપો ઊઘડી રહ્યાં હતાં. તેની ભીતરમાં એક દ્વન્દ સાથે રોજ એક નવી સવાર અનેક આશ્ચર્યો લઈને ઊઘડતી હતી.

અરીસામાં એક ચકલી ચાંચ મારી મારીને પોતાના હરીફને હંફાવવામાં પોતાને જ થકવી રહી હતી. દોસ્ત પણ કદાચ પોતાના જ પ્રતિબિંબને ખોતરી રહ્યો હતો.

સમય દોડી રહ્યો હતો. એક વરસ તો આંખ ઝપકતાં ઊડી ગયું એ ખ્યાલ સેલિનાને છેક છેલ્લી રાત્રે આવ્યો... તેના મનમાં અજંપાના બેબાકળા હરણાંઓ દોડી રહ્યાં.

શું ખરેખર દોસ્ત ચાલ્યો જશે ? હંમેશ માટે ? ના, ના...

આખી રાત સેલિના જાત સાથે સંઘર્ષ કરતી રહી. શું કરી શકે તે આ દોસ્તને રોકવા માટે ? જીવનના કેલિડોસ્કોપમાં સર્જાયેલું રંગીન, મોહક ચિત્ર કાલે વિખેરાઈ જવાનું ? તેની બંધ આંખોમાં ભીના ભીના વાદળોની ભીનાશ...

એ સવારે હજુ તો પ્રભાતનું પહેલું કિરણ સુદ્ધાં ફરક્યું નહોતું. ઝાંખાપાંખા અંધકાર અને ઉજાસનું અદ્ભુત સાયુજ્ય રચાયું હતું.

અચાનક હીંચકાની ઘૂઘરીનો મંદ, મીઠો રણકાર કાને અથડાતા સેલિના ઝબકી પડી.

સામે નજર કરી તો ફળિયામાં હીંચકા પર બેઠેલો દોસ્ત આકાશ સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો.

આજે દોસ્ત આટલો વહેલો ? હમણાં તો સપનામાં પોતાની સાથે હતો. આટલી વારમાં બહાર ?

કશુંક બબડતી સેલિના ધીમેથી ઊભી થઈ. ઘસઘસાટ ઊંઘતા સોનુ પર એક નજર નાખી તે બહાર નીકળી.

દોસ્તનું ધ્યાન ન જાણે ક્યાં હતું ? તેની હાજરીની દોસ્તને જાણ સુદ્ધાં ન થઈ. સેલિનાને જરા ઓછુંઆવી ગયું. સેલિનાને જોઈ હીંચકાની સામે ઊભેલો આસોપાલવ મર્માળુ સ્મિત વેરી રહ્યો. આસોપાલવને વ્હાલથી વળગીને કોઈ અનામી વેલી ઉપર ચડી રહી હતી. વેલીને વૃક્ષ વિના કદી ચાલ્યું છે ખરું ? સેલિનાના મનમાં જો વીજળીનો ઝબકારો અને કોઈ અદ્રશ્ય મોતી પરોવાઈ ગયું. તે ધીમેથી દોસ્તની બાજુમાં હીંચકા પર ગોઠવાઈ, દોસ્ત ચોંકી ઊઠ્યો.

'ઓહ... સેલિ, તું અત્યારમાં ? આટલી વહેલી ?'

'કેમ વહેલા ઊઠવાનો ઈજારો તેં એકલાએ રાખ્યો છે ?' સેલિના મીઠું હસી પડી. દોસ્ત તેની સામે જોઈ રહ્યો.

આમ બાઘાની જેમ આકાશમાં શું જોઈ રહ્યો છે ?

થોડી મૌન ક્ષણો...

વાતાવરણમાં ઠંડીનો કંપ, ચમકારો હતો. ઘાસની નીલમણિ બિછાત પર ખરતા પીળાશ પડતા સૂક્કા પાંદડાઓનો ઝીણો રવ પવનની લહેરખીઓ સાથે એક અદ્ભુત લય રચી રહ્યો હતો. આખું વાતાવરણ કોઈ સંતને ભલે પવિત્ર લાગે એવું હોય પણ સેલિનાને તો અત્યારે એ રોમેન્ટિક, માદક, મદહોશ કરી દે એવું દેખાતું હતું.

તેણે ફરીથી દોસ્ત સામે જોયું. કંઈક સમજવા મથી રહી.

પણ દોસ્તની નજર તો આસમાનમાં સ્થિર.

'શું જુએ છે ? કોને શોધે છે આસમાનમાં ?'

'કોઈને જ નહીં, અમારે વળી શોધવાનું શું ?'

'એટલે ? સમજાયું નહીં.'

'સાચું કહું તો મને યે પૂરું સમજાતું નથી કે મને શું થાય છે ?'

સેલિનાના ચહેરા પર ચંદ્ર વિનાની રાત્રે પણ ચાંદનીનો ઉજાસ...

'દોસ્ત, તે પહેલે જ દિવસે કહેલું કે અમને વધારે માહિતી આપવાની મનાઈ છે, એથી આજ સુધી મેં કશું જ નથી પૂછ્યું. અને આજે પણ તારા મુલક વિશે કંઈ નહીં પૂછું. પણ એક અંગત સવાલ પૂછી શકું ?'

'તને ના પાડવાની હિંમત મારામાં હવે છે એમ તું માની શકે છે ?'

સેલિના દોસ્ત સામે જોઈ રહી.

'તારા જીવનમાં ત્યાં તારી સાથે બીજું કોણ છે ? તારા લગ્ન...'

સેલિના વાક્ય પૂરું ન કરી શકી...

'સેલિ, અમારે ત્યાં આવી કોઈ ભાવનાઓ જ નથી. લગ્ન જેવી સંસ્થા જ નથી. અમારે તો છે માત્ર સગવડો અને ભૌતિક સાધનોની ભરમાર. લાગણી કે સંવેદનાનો પરિચય તો મને અહીં આ ગ્રહ પર, તમારી પાસેથી થયો. અમારા ગ્રહ પર આંસુ, વિરહ, મિલન, ખુશી, ઉદાસી વગેરે સંવેદનાઓનો સદંતર અભાવ... કોઈ પરિચય, કોઈ નાતો જ નથી અમારે આ બધા શબ્દો સાથે.

અચાનક સેલિના સાવ સીધા સપાટ શબ્દોમાં બોલી ઊઠી,

'કાલે તારો છેલ્લો દિવસ એમ ?'

દોસ્તનું માથું હકારમાં હલ્યું.

'તારે નથી જવાનું, ક્યાંય નથી જવાનું, ક્યારેય નથી જવાનું કહી દીધુંને એકવાર.. શું સમજ્યો ?'

દોસ્ત કોઈ જવાબ આપ્યા સિવાય તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેના ચહેરા પર કળી ન શકાય તેવી લાચારી...

અચાનક સેલિના દોસ્તને બે હાથે ધડાધડ મુક્કા મારતી મોટેથી ચીખતી રહી.

'એકવાર કહ્યું ને નથી જવાનું એટલે નથી જવાનું. સમજાય છે મારી વાત ? મારા હાથનો માર ખાઈશ.'

તેની આંખો વરસતી રહી, હાથ ચાલતા રહ્યા.

થોડીવારે થાકીને સેલિના અટકી... 'દોસ્ત, તેનો અવાજ રૂંધાયો.'

'સેલિ, તને ખબર છે ? અહીંથી જઈને હું મારા દેશવાસીઓને શું ભેટ આપવાનો છું ?'

દોસ્ત આંખો બંધ કરીને જાણે એકલો એકલો બોલી રહ્યો હતો.

'હું ત્યાં જઈને તેમને આ બધી સંવેદનાઓની ઓળખ કરાવીશ. વિરહ, મિલન એટલે શું ? ખુશી, ગમ, પીડા, વ્યથા, સેવા, કરૂણા, સમર્પણ એટલે શું ? હું તેમને આંસુની ઓળખ આપવાનો છું.'

'ના... ના... નો વે...' સેલિના ચિત્કારી ઊઠી.

દોસ્તને કશું સમજાયું નહીં. તે બાઘાની જેમ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

બીરલા કોલોની, બંગલા નં. ૨,
પોરબંદર-૩૬૦૫૭૬.
મો. ૯૪૨૭૭૯૭૫૨૪

શાંતિ બંગલો

- *અવિનાશ પરીખ*

શાંતિ બંગલો.

શહેરના આધુનિકતમ વિસ્તારમાં આવેલા પચાસ વર્ષ પુરાણા બંગલામાં બે વૃદ્ધ જીવો વસતા હતા. માણેકલાલ અને રાધાબહેનના બે પુત્રો યુ.એસ.માં હતા. તેમની પુત્રી કેનેડામાં સ્થિર થઈ હતી. એંસીના પડાવ ઉપર વૃદ્ધ દંપતીની જીવનગાડી આવી પહોંચી હતી. જીવનની સદી વટાવવાની બંનેની નેમ હતી.

તંદુરસ્તી સારી હતી.

જીવનની પાટી ઉપર નિયમિતતાનું લેબલ લાગેલું હતું. આ એકધારા નિયમિત જીવને બંનેને અસાધારણ તંદુરસ્તીનું દાન આપ્યું હતું. પૌત્રો અને પૌત્રીઓ લગ્નને લાયક થઈ ગયાં હતાં. તેમના સંતાનોને રમાડવાની આ આશાવાદી યુગલની મહેચ્છા હતી.

એક રવિવારની સવારે રાધાબહેન અચાનક માંદા પડી ગયાં. એક દીર્ઘ અવધિ બાદ રાધાબહેને માંદગીના મુખદર્શન કર્યાં. તેમને ફરજિયાત પલંગ પકડવાનો વારો આવ્યો. જીવનની શાંત યાત્રા ઉપર આવી પડેલો આ ગતિરોધક અટકાવ તેમને ન ગમ્યો.

પંદર દિવસની દાક્તરી સારવાર બાદ રાધાબહેને સ્વસ્થતા ધારણ કરી. પુનઃ જીવન સર્વિસ રોડ ઉપરથી મુખ્ય માર્ગ ઉપર આવી ગયું. પણ, કદાચ માંદગી ઘર ભાળી ગઈ હતી. એક સાંજે માણેકલાલ અસ્વસ્થ બની ગયા. ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. માણેકલાલની તપાસ થઈ.

હાઈપર એ સી ડી ટીનો ભોગ તંદુરસ્ત માણેકલાલ બન્યા હતા. પછી તો પરેજીઓનું વર્તુળ તેમની આસપાસ રચાઈ ગયું. સ્વાદિષ્ટ વ્યંજનોની આદત ધરાવતી જીભને સાદા ભોજનો ચાખવાનો વારો આવ્યો. માણેકલાલ માટે આ અસહ્ય હતું.

પછીના થોડાક મહિનાઓ સુધી માંદગી બંને જણ સાથે ખોખોની રમત રમતી રહી. જીવન વ્યવહાર જાણે ખોરવાઈ ગયો. ઠાકોરજીની સેવામાં વિક્ષેપ પડવા માંડ્યો. મોર્નિંગ વોકનો સમય ખોરવાઈ ગયો. સાત્વિક ભોજન બંનેમાંથી કોઈના જ ગળે ઉતરી રહ્યું નહોતું. મિત્રો કહેતા કે ઉંમર પોતાનું કામ કરી રહી હતી. માણેકલાલ અને રાધાબહેને પ્રથમવાર અનુભવ્યું કે ઉંમર પણ જીવનશૈલી ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે છે. હા, જાતે ઘરકામ કરવાની રાધાબહેનની જીદ અડગ રહી. આ બાબતમાં પતિના મતને પણ તેમણે પ્રાધાન્ય ન આપ્યું.

વિદેશોમાં વસતાં સંતાનો દરરોજ ફોન કરતાં અને ચોવીસ કલાક માટેની આયા રાખવાનું સૂચન કરતાં. રાધાબહેન ટસના મસ ન થતાં. પૈસો હતો, સાહ્યબી હતી, પણ, આયા રાખીને જીવનના વર્ષો ઘટાડવાની તેમની લેશમાત્ર ઈચ્છા નહોતી.

માને સમજાવવા સઘળાં સંતાનો ખાસ વિદેશથી આવ્યાં. મા ઉપર કોઈપણ પ્રભાવ પાથર્યા વગર સહુએ પરત જવું પડ્યું. જતાં જતાં સહુ એક સૂચન કરતાં ગયાં. અભ્યાસ કરતી કે નોકરી કરતી સંસ્કારી યુવાન-યુવતીને પેઈંગ ગેસ્ટ તરીકે શાંતિ બંગલોમાં સ્થાન આપવાનું તે સૂચન હતું.

માણેકલાલ અને રાધાબહેને આ પ્રસ્તાવ હસીખુશીથી સ્વીકારી લીધો હતો. સંતાનોને પણ સંતોષની લાગણી થઈ હતી. સંતાનો તો આ વખતે મા-બાપને સાથે લઈ જવાની નેમ સાથે જ આવ્યાં હતાં. તેમના મા-બાપે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઘર અને દેશ છોડવા માટેનો ઈરાદો જાહેર કરી દીધો હતો.

તે દિવસે શુક્રવાર હતો.

વિશાળ ઓટલા ઉપરના હીંચકા ઉપર માણેકલાલ સવારના છ વાગ્યે છાપાંમાં તેમણે આપેલી પેઈંગ ગેસ્ટ માટેની જાહેરાત વાંચી રહ્યા હતા. તે વખતે રાધાબહેન ચાના બે પ્યાલા અને નાસ્તો લઈને આવ્યાં અને પતિ સન્મુખ ખુરશીમાં ગોઠવાઈ ગયાં. ચા અને નાસ્તો હીંચકા ઉપર હતાં.

માણેકલાલે છાપું બંધ કર્યું.

તે બોલ્યા, “આજે સાંજ સુધીમાં તો ઢગલાબંધ યુવતીઓના ફોન આવી જવા જોઈએ. જાહેરાત જ એટલી આકર્ષક છે કે સલામતી ઈચ્છતી કોઈપણ છોકરી આ ઓફર સ્વીકારી લેશે.”

“જાહેરાત મેં લખી આપી છે, હોં...” રાધાબહેન હસ્યાં.

તે વખતે જ માણેકલાલના ફોનની ઘંટડી રણકી. પોતાના મોબાઈલ ઉપર વાત કરીને માણેકલાલે પત્ની તરફ

જોઈને મલકાટ વેર્યો. પતિ તરફ રાધાબહેનની નજર હતી.

"જાહેરાત વાંચનાર છોકરી જ ફોન ઉપર હતી ને ?" રાધાબહેને પૃચ્છા કરી

માણેકલાલે હકારમાં મસ્તક હલાવ્યું. "એક છોકરી આઠ વાગ્યે આપણને મળવા આવી રહી છે" "આટલી ઉતાવળ !"

"રાધા, દસ વાગ્યે તેની નોકરી શરૂ થાય છે. રાતના આઠ વાગ્યે પૂરી થાય છે. નવ પછી હોસ્ટેલમાંથી નીકળવાની છૂટ નથી. તેથી તેણે આઠ વાગ્યે મળવા માટે પરવાનગી માગી છે. મેં હા પાડી છે." માણેકલાલના સ્વરમાં નિર્ભેળ ઉત્સાહ હતો.

"ચહેરો જોઈને હા ન પાડી દેતા."

"અરે, પસંદગી તારે જ કરવાની છે."

"હું તો આકરી કસોટી કરીશ." રાધાબહેને મુખ ઉપર બનાવટી કરબ વીંટ્યો.

"છોકરી ડરી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખજે." માણેકલાલ હસ્યા.

"તમે ડર્યા છો... મારાથી કદી ? હું દરેકથી ડરીને ચાલું છું. સમજ્યા ?" એક ઉપાલંભ રાધાબહેનના સ્વરમાં હતો.

પત્નીની વાતથી માણેકલાલ હસ્યા વગર ન રહી શક્યા.

બરાબર આઠના ટકોરે યુવતી હાજર થઈ ગઈ. ઘઉંવર્ણી, સુદઢ બાંધાની, આકર્ષક યુવતી, ગુલાબી રંગના પંજાબી સુટમાં સોહામણી ભાસી રહી હતી. પ્રાથમિક પરિચયમાં તેણે પોતાનું નામ કુંજલ અને ઉંમર તેવીસ બતાવ્યાં. માણેકલાલ અને રાધાબહેન હવે મૂળ વાત ઉપર

આવવા માગતાં હતાં.

માણેકલાલે કહ્યું, "તારા માતા-પિતા વિષે માહિતી આપ. તું હોસ્ટેલમાં રહે છે એનો અર્થ એમ થાય છે કે તે બંને અન્ય ગામમાં રહે છે."

કુંજલે થોડી ક્ષણોના મૌન બાદ સ્વસ્થ ભાવે જણાવ્યું. "છ વર્ષ પહેલા મારાં માતા-પિતા એક માર્ગ અકસ્માતમાં માર્યા ગયાં હતાં. તે વખતે હું મારા ગામમાં બારમા ધોરણમાં અભ્યાસ કરી હતી. અભ્યાસમાં હું તેજસ્વી હતી. મારા પિતાની કરિયાણાની નાની દુકાન હતી. ઠીકઠાક ચાલતી. હું માતા-પિતાની એકમાત્ર પુત્રી હતી."

કુંજલ અટકી.

માણેકલાલે પત્ની તરફ જોયું.

રાધાબહેનના મુખ ઉપર કુંજલ માટે અનુકંપા છલકાઈ રહી હતી. તે ભીની નજરે કુંજલને નિહાળી રહ્યાં હતાં. માણેકલાલ પામી ગયા હતા કે, કુંજલનો શાંતિ બંગલોમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ ખૂલી ગયો હતો.

કુંજલ આગળ વધી. પિતા અલ્પ બચત મૂકી ગયા હતા. મારું ભાવિ મને અંધકારમય ભાસી રહ્યું હતું. ગામમાં યા અન્ય ગામમાં મારા કોઈ જ સગાં નહોતાં. મારા દૂરનાં એક ફોઈ સુરતમાં હતાં. તેમણે મારી જવાબદારી ઉઠાવવા માટે નન્નો ભણી દીધો હતો."

કુંજલના સ્વરમાં વેદના ઉદય પામી હતી. તે પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવા ઈચ્છતી નહોતી. થોડી ક્ષણોમાં તેણે સ્વસ્થતા ધારણ કરી લીધી. તેની આંખોમાં સહજતાના ભાવ હતા.

તેણે કહ્યું, "મારી શાળાના આચાર્ય પંડિત સર મારી વહારે ધાયા. બારમું ધોરણ મેં તેમના ઘરે રહીને પૂરું કર્યું. પંડિત સરની પુત્રી મારા ક્લાસમાં જ હતી. તે મારી બહેનપણી હતી. મને પંડિત સાહેબે અમદાવાદની કોલેજમાં પ્રવેશ અપાવ્યો. મારા માટે હોસ્ટેલમાં પ્રવેશની વ્યવસ્થા કરી આપી. એક સંસ્થાની શિષ્યવૃતિ પણ મને મેળવી આપી. હું બી.કોમ. થઈ ગઈ. સારા ટકાથી ગ્રેજ્યુએટ થઈ હોવાથી એક મલ્ટિનેશનલ કંપનીમાં મને એકાઉન્ટ આસિસ્ટન્ટની નોકરી પણ મળી ગઈ. આ કંપનીએ ત્રણ મહિના બાદ ફિનાન્સ મેનેજમેન્ટનો ડિપ્લોમા પણ કરાવ્યો. હું અધિકારી બની. આજે આ કંપનીમાં મારી ત્રણ વર્ષની નોકરી થોડાક સમયમાં પૂરી થશે."

કુંજલે પોતાની વાત કદાચ પૂરી કરી નાખી હતી.

માણેકલાલે પત્ની તરફ સૂચક દૃષ્ટિ કરી. રાધાબહેન પતિનો ઈશારો પામી ગયાં. તેમણે કુંજલ તરફ સ્નેહભીની નજર કરી.

તે બોલ્યાં, "તો હવે હોસ્ટેલ કેમ છોડવી છે ? ત્યાં તેં તારી જિંદગીના મહત્ત્વનાં પાંચ વર્ષ પસાર કર્યાં છે."

કુંજલ મુસ્કુરાઈ. "મારે ઘરની હૂંફ જોઈએ છે. હોસ્ટેલે મારું રક્ષણ જરૂર કર્યું. ઘરમાં સાંપડતી માનસિક રાહત મને ત્યાં એક દિવસ માટે પણ પણ ન મળી. તમારી જાહેરાત વાંચીને મારા હૃદયે કહ્યું કે મને જે ઘરની ઝંખના હતી તે ઘરની વ્યવસ્થા ઉપરવાળાએ કરી આપી છે."

રાધાબહેનની વૃદ્ધ આંખોમાં ચમક પથરાઈ ગઈ. તેમના સમગ્ર બદનમાં માતૃત્વના ફૂવારાઓ નર્તન કરવા માંડયા. કુંજલે તેમના હૃદયમાં ઘર કરી લીધું હતું.

કુંજલ બોલી, "મારા ચારિત્ર્ય વિષે તમે હોસ્ટેલ અને મારી ઓફિસમાંથી જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકો છો. આ અત્યંત જરૂરી છે."

બનાવટી ક્રોધ વ્યક્ત કરતા માણેકલાલે કહ્યું. "તારે એ અંગે સૂચન કરવાની આવશ્યક્તા નથી. સમજી તું ?"

કુંજલે પોતાના કાન સ્મિતસહ પકડી લીધા. રાધાબહેને તેને પોતાની પાસે બોલાવી. કુંજલ પોતાના સ્થાનેથી આવીને રાધાબહેન સમીપ આવીને ઊભી રહી ગઈ.

રાધાબહેને પૂછ્યું, "કયારથી રહેવા આવે છે તું ?"

કુંજલ હરખઘેલી થઈ ગઈ.

તેણે અચકાતા સ્વરમાં પૂછ્યું, "પેઈંગ ગેસ્ટ તરીકે રહેવાના મારે કેટલા પૈસા ચૂકવવાના રહેશે, આન્ટી...?"

રાધાબહેને પતિ તરફ જોઇને સ્મિત વેર્યું. કુંજલ સહેજ વિચારમાં પડી ગઈ. માણેકલાલે ઊંડા વિચારમાં ડૂબી જવાનો ડોળ કર્યો. તે કૃત્રિમ ગણતરી કરવા માંડ્યા. કુંજલ કયો આંકડો બોલાશે તેના અનુમાનમાં ડૂબી હતી.

માણેકલાલ સહજ બનતા બોલ્યા, "તને રહેવા માટે એક ખંડ નહીં, આખો, ચાર રૂમનો બંગલો મળશે. તું પેઈંગ ગેસ્ટ તરીકે નહીં, અમારા કુટુંબની સભ્ય બનીને રહીશ. હા, તારે અમારી સંભાળ લેવાની રહેશે. અમારા સંતાનો તેમ ઇચ્છે છે. બોલ, છે મંજૂર ?"

કુંજલ હજુ દ્વિધામાં હતી.

તે બોલી, "તમે રકમ કહો, અંકલ બાદમાં જ હું મારો નિર્ણય જણાવી શકીશ."

"તારે સાવ મફતમાં રહેવાનું છે, ગાંડી. તને અમે અમારા અંગત સ્વાર્થ માટે રાખવાના છીએ. તેથી, પૈસાની વાત તું ભૂલી જા. અને હા, હિન્દી ફિલ્મોની નાયિકાની જેમ ભાવુક પણ ન બની જતી. હકથી તું રહેવા આવ જા." એક આત્મીયતા હતી માણેકલાલના સ્વરમાં.

કુંજલ જતી રહી. તેણે પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો હતો. બીજા દિવસે શનિવાર હતો અને રજા હતી. કુંજલ તેથી શનિવારે જ સ્થળાંતર કરવા માંગતી હતી. માણેકલાલ અને રાધાબહેન પણ તેમજ ઇચ્છી રહ્યાં હતાં.

માણેકલાલે પત્નીને પૂછ્યું, "કુંજલને કોનો બેડરૂમ આપીશું, રાધા ?"

એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર રાધાબહેને ઉત્તર આપ્યો, "કોનો વળી ! આપણી દીકરીના બેડરૂમમાં જ કુંતલ દીકરી રહેશે."

માણેકલાલ પત્નીની પ્રસન્નતાથી પ્રસન્ન હતા.

કુંજલ શાંતિ બંગલોમાં જ નહીં, શાંતિ બંગલોના માલિકોના હૈયામાં પણ દૂધમાં સાકર ભળે તેમ ભળી ગઈ. આવવાના પ્રથમ દિવસથી જ તેણે રસોડાનો હવાલો સંભાળી લીધો હતો. બંને વૃદ્ધોના આહાર ઉપર તે પૂરતું ધ્યાન આપવા માંડી હતી. માણેકલાલ તો કુંજલની રસોઈના વખાણ કરતા જ થાકતા નહીં.

ટેલિફોનના બીલ, ચેનલ ફી, ઈલેક્ટ્રિક બીલ, ટેક્ષનાં ભરણાં... આ બધું જ તે ઓનલાઈન કરી આપતી. માણેકલાલના ડ્રાઈવર પાસે તેણે કાર શીખી લીધી હતી. રાધાબહેનને તે વાર-તહેવારે હવેલીમાં દર્શન કરવા લઈ જતી. માણેકલાલ ક્લબના મેમ્બર હતા. લાંબા સમયથી તેમણે કલબમાં જવાનું બંધ કરી નાખ્યું હતું. કુંજલે તેમની ક્લબની મુલાકાતો પુનઃ ચાલુ કરાવી દીધી હતી. તે અઠવાડિયામાં

એકવાર માણેકલાલને લઈને ક્લબમાં અચૂક જતી.

નોકરી અને ઘરનું સંતુલન કુંજલે આબાદ રીતે સાધી લીધું હતું. પોતે યોગના આસનો દરરોજ કરતી. બંને વડીલોને તેમને લાયક આસનો શીખવી દીધા હતા. માણેકલાલ સાથે તે સવારના છ વાગ્યે બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં જ મોર્નિંગ વોક કરી લેતી. રાધાબહેનને અઠવાડિયામાં ત્રણવાર ફરજિયાત ચાલવાની ફરજ તે નિષ્ઠાથી પાડતી.

ઘરકામ જાતે કરવાનો આગ્રહ રાખનાર રાધાબહેને કુંજલના આગ્રહ આગળ ઝૂકી જઈને કામવાળી રાખી લીધી હતી. આ કામના બદલામાં રાધાબહેનનો છૂટી ગયેલો વાચનશોખ કુંજલે પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરાવી આપ્યો હતો.

કુંજલ સ્નેહાળ યુવતી હતી. બેઉ વડીલો તેના પ્રેમપાશમાં બંધાઈ ચૂક્યાં હતાં. બદલામાં કુંજલને પણ માણેકલાલ પિતાનો અને રાધાબહેન માતાનો ભરપૂર પ્રેમ પ્રદાન કરતાં.

જોતજોતામાં કુંજલે શાંતિ બંગલોમાં બે વર્ષ પૂરાં કર્યાં. તેના જીવનનો આ ગાળો સંપૂર્ણ સુખનો ગાળો હતો. તેણે જે ગુમાવ્યું હતું તે બમણા વ્યાજ સાથે પરત પ્રાપ્ત થયું હતું.

એક રવિવારની સાંજે ત્રણેય જણ હવેલીમાં દર્શન માટે ગયાં હતાં. દર્શન કરીને સહુ નિરાંતની પળો એક બાંકડા ઉપર બેસીને પસાર કરી રહ્યાં હતાં. માણેકલાલ અને રાધાબહેન એકિટસે કુંજલને નીરખી રહ્યાં હતાં. બંનેની નજરમાં કુંજલ માટેની ભરપૂર લાગણી ઉછાળા મારી રહી હતી.

કુંજલ આ પામી ગઈ.

તે શાંત સ્વરમાં બોલી, ''તમે મારા માટે જરૂર કંઈક વિચારી રહ્યા છો.''

માણેકલાલ તરત જ બોલ્યા, ''બે દિવસથી હું અને રાધા તારા લગ્ન અંગે વિચારી રહ્યાં છીએ.''

કુંજલ ચમકી ગઈ.

''દીકરી, છોકરો સુખી ઘરનો છે. આપણા ઘરથી તેનું ઘર પાંચ મિનિટના જ અંતરે છે. આખા કુટુંબ સાથે અમારો ઘરોબો છે. તારે માટે આથી વધુ ઉત્તમ સ્થળ શોધ્યે નહીં જડે.'' રાધાબહેન ભલામણના પંથે હતાં.

કુંજલથી ડૂસકું મૂકાઈ ગયું. તે બોલી, ''મારે આજીવન તમારી સાથે રહીને તમારી સેવા કરવી છે.''

''ભાવનામાં વહી રહી છે તું...!''

''ના અંકલ... મને આમ તગેડી ન મૂકો. હું નિરાધાર થઈ જઈશ.''

રાધાબહેને કુંજલના ખભે પ્રેમાળ હાથ મૂક્યો. ''સંસારનો નિયમ તોડાવો ન જોઈએ. અને તું અહીં, અમારી સાથે કેટલું રહી શકીશ ! આજે નહીં તો કાલે અમે આ દુનિયામાં નહીં હોઈએ.''

કુંજલ પોતાના અશ્રુઓને રોકી ન શકી.

★★★

કુંજલ પરણી ગઈ. અરૂણ તેનો પતિ હતો. ઉદ્યોગપતિ અરૂણ ખૂબ જ સંસ્કારી યુવક હતો. તેનો બંગલો શાંતિ બંગલોથી પાંચ મિનિટના અંતરે હોઈ તે ખુદ પોતાની પત્નીને લઈને માણેકલાલ તથા રાધાબહેનને મળવા રોજ આવતો. કુંજલ સુખી હતી. તેના સુખથી રાધાબહેન વિશેષ સુખી હતાં. માણેકલાલ કુંજલને યાદ કરીને એકાંતમાં આંસુ સારી લેતા. રાધાબહેન જાહેરમાં કુંજલને યાદ કરીને દરરોજ રડવાનું ચૂકતા નહીં.

કુંજલ પતિ સાથે અઠવાડિયા માટે લંડન ગઈ હતી. તેના જવાના બીજે દિવસે જ રાધાબહેન માંદા પડી ગયાં. તેમને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. નિદાન બાદ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે તેમના હૃદય સુધી લોહી પહોંચતું નહોતું. સઘન સારવારની આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. આ પરિસ્થિતિ માણેકલાલ માટે મનોબળ તોડનારી સાબિત થઈ.

તે પણ માંદા પડી ગયા. હોસ્પિટલમાં પત્નીના ખંડમાં જ તે દાખલ થયા હતા. પતિ-પત્નીએ પોતાના સંતાનોને બાદમાં જણાવવાનો નિર્ણય લઈ લીધો. કુંજલને પણ આ સમાચાર આપવામાં ન આવ્યા.

એક સાંજના પતિ-પત્ની ખંડના સોફા ઉપર નિરાંતની પળો માણી રહ્યાં હતાં. બંનેને કુંજલની યાદ આવી રહી હતી.

માણેકલાલ બોલ્યા, ''આપણા સંતાનો વિદેશ ભણવા ગયા અને પછી પરત જ ન આવ્યાં. ત્યાં જ પરણ્યાં અને ઠરીઠામ થયાં. તેમની સાથે પસાર કરેલા દિવસો પણ હવે તો યાદ નથી. મને સ્મરણમાં રહે છે કુંજલ સાથે પસાર કરેલા બે વર્ષ, ભલે કુંજલ આપણી દીકરી નથી. તેનું સ્થાન આપણા હૃદયમાં કાયમી ધોરણે સ્થાનબદ્ધ થઈ ગયું છે.''

પતિની વાત સાંભળી રાધાબહેન ચોધાર આસુએ રડી રહ્યાં હતાં.

૨, વૃંદાવન, સ્ટેટ બેંક સોસાયટી,
ભાવસાર હોસ્ટેલ પાસે, નવા વાડજ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. મો. ૯૮૨૫૯૧૨૩૧૭

અછૂત

- *માવજી મહેશ્વરી*

ટ્રેક્ટર રેતી ઠાલવીને જતું રહ્યું. રેતીના ઢગલાને જોઈ રહેલી ચંદ્રિકાની છાતીમાં જાણે ફરી ધડાકો થયો.

નાગજી તું સારા માણસનો દીકરો થાવા નીકળ્યો છે. તને જરાય શરમ ન આવી ? તમારા બધાયના માપ મારી કને પડ્યા છે. ઉઘાડા પાડીશ ને તો કોઈને મોં બતાવવાને લાયક નહીં રહો. ધોળાં લૂગડાં પે'રીને ધરમી થવા નીકળી પડ્યા છો તે નાગજી તું આ હદે ગ્યો ?

ચંદ્રિકાની છાતી હાંફ હાંફ થવા માંડી. ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોમાંથી અંગારા વરસવા લાગ્યા હતા. લમણાની નસો ફાટફાટ થતી હતી.

પણ ચંદ્રિકાની કે તેના ગુસ્સાની કોને પડી હતી ! આસપાસ હતું ય કોણ ? હરીફરીને પોતે અને પોતાનું ઘર ભેજ સંઘરી સંઘરીને જાહલ થઈ ગયેલ ભીંતો. જૂનાં નળિયાં. આંગણામાં ઊભેલો તોતીંગ લીમડો, અંદરના ઓરડાના ગોખલામાં રાખેલી માતાજીની મૂર્તિઓ ! બીજું આવે તોય કોણ આવે ? અને હવે તો શા માટે ?

ચંદ્રિકાની અંદર વાવાઝોડું ફૂંકાઈ રહ્યું હતું. પવનના ભયંકર સૂસવાટાથી ગામના એકે એક ઘરના નળિયાં ઉડતાં હતાં. ઝાડ મૂળસોતાં હચમચતાં હતાં. પણ ગામને જરાય પડી ન હતી. કે ન્હોતી વાવાઝોડાની બીક ! એક ચંદ્રિકાને આ વાતની ખબર હતી. બરાબર ખબર હતી.

ચંદ્રિકાએ બપોરથી ઉચાટ અને વાંજિયો ગુસ્સો છાતીમાં ભરી ઓરડા અને આંગણા વચ્ચે આંટા માર્યા. કોઈ રસ્તો દેખાતો ન હતો. આખરે તે થાકીને ઓશરીની ધાર પર બેસી ગઈ. વાછંટને લીધે આખીય ઓશરીનું લીંપણ ભીંજાઈ ગયું હતું. ઓશરીમાં ગળી ગયેલા વાણવાળો એક ખાટલો પડ્યો હતો. ખાટલા નીચે સૂતેલું કૂતરું જાણે ચંદ્રિકાને અચાનક દેખાયું. કૂતરાએ ભીનું લીંપણ ખોદી નાખેલું. જેટલી ઝડપ પોતાનામાં બચી હતી તે બધીય વાપરીને તેણે લાકડી ઉપાડી, કોઈ અકળ રીતે કૂતરાને ગંધ આવી ગઈ હોય તેમ તે ચંદ્રિકાનો ઘા બચાવી નાસી છૂટ્યું. ચંદ્રિકાનો લાકડીવાળો હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યો. તેણે કૂતરાએ ખોદી નાખેલા લીપણ સામે જોયું. એકાએક કૂતરાની વાસ આવી. ભીંજાયેલા કૂતરામાંથી આવતી ગંદીવાસ ચંદ્રિકાએ પોતાના બેય હાથ મસળી નાખ્યા. તેણે ધ્રૂજતા હાથે ગોળામાંથી પાણી ભર્યું અને જ્યાં કૂતરો સૂતો હતો ત્યાં રેડી દીધું. ખદખદી ગયેલા લીંપણ પરથી સરતું પાણી ખાડામાં ભરાઈ ગયું. તે ધ્રૂજતી હથેળીનો ટેકો લઈ ફરી ઓશરીની ધાર પર બેસી ગઈ.

ચંદ્રિકાનું ઘર ફળિયાને સાવ છેડે. એના ઘરની ઉગમણી બાજુ નકરા બાવળિયા ઊગી નીકળ્યા હતા. જંગલ જેવું થઈ ગયું હતું. ચંદ્રિકાનું ફળિયું. કહેવાનું ફળિયું, બાકી બધું ઉજ્જડ! હા, કોઈક સમયે સામસામે આઠ આઠ મકાનોની બે હાર હતી. ચંદ્રિકા જ્યારે પરણીને આવી હતી ત્યારે ફળિયું ગાજતું હતું. પણ ધીમે ધીમે એક પછી એક ઘરને તાળાં લાગવા માંડ્યાં. કેટલાક તો બીજે મકાન બનાવવા નળિયાં સહિત લઈ ગયા. જાણે કોઈ શાપ લાગ્યો હોય તેમ ફળિયું ખાલી થઈ ગયું. રહી એકલી ચંદ્રિકા. પછી તો એ ચંદુડીના ફળિયા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. ચંદ્રિકા ન છૂટકે બધું જોવા લાગી. સાંભળવા લાગી.

ચંદ્રિકાનું ફળિયું જ્યાંથી શરૂ થતું ત્યાં મોટો ચોક હતો. ચોકમાં એક દેશી ઘાટનું જૂનું મંદિર હતું. મંદિરનું બારણું એકદમ ચંદ્રિકાના આંગણા સામે એટલે ચંદ્રિકાના આંગણામાં બેઠી હોય કે હરે ફરે ત્યારે મંદિરના જાળિયામાંથી ભગવાનની મૂર્તિ આછી આછી દેખાય. સાંજે પૂજારી દીવા કરી જાય, તે દીવા મોડે સુધી ટમટમ્યા કરે. ચંદ્રિકાએ ટમટમતાં દીવા જોવા ખૂબ ગમે. રાતે ફળિયામાં સૂનકાર છવાઈ જાય પછી ચંદ્રિકા ઓશરીની ધાર પર બેસી ટમટમતા દીવા જોયા કરે.

એજ જગ્યાએ બેસીને તે ગુસ્સાથી રાતીચોળ થયેલી આંખે મંદિરને જોઈ રહી હતી, ભૂકરિયા પત્થરની બનેલી મંદિરની દીવાલો પર સીમેન્ટનું પ્લાસ્ટર કરવામાં આવેલું હતું. જોકે જૂનું પ્લાસ્ટર વરસાદથી માર ખમી ન શક્યું. બે દીવાલને જોડતો ખૂણો ધસી પડ્યો. બાકોરામાંથી આવતા અજવાળામાં ભગવાનની મૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

ચંદ્રિકાએ આખાય આંગણામાં નજર ફેરવી લીધી. આંગણું ચોખ્ખુંચણાક દેખાતું હતું. ચંદ્રિકાએ આજે બપોર સુધીમાં બધું જ સાફ કરી નાખ્યું હતું. ફળિયાની જમીનનો ઢાળ ચંદ્રિકાના ઘર તરફ. એટલે વરસાદ પડે ત્યારે બધોય કચરો ચંદ્રિકાના ઘર પાસે ભેગો થાય. વરસાદ રહી જાય એટલે ચંદ્રિકા સાવરણો ઉપાડે અને બધું વાળી ઝૂડીને સાફ કરી નાખે. એનું એને જરાય દુઃખ નહીં. કોઈ આ બાબતે કહેતું ત્યારે ચંદ્રિકા કહેતી "પાણી તો ઢાળ તરફ જ વહેવાનું ને."

આજે પણ એણે એ રીતે જ કચરો સાફ કરી નાખ્યો હતો. એનું ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ગયું હતું. આછો તડકો નીકળ્યો હતો. ગામમાં ખેતરો વાવવાના હાકોટા પડકારા થતા હતા. જોકે મંદિરનો ખૂણો પડી ગયો છે તેવી ખબર ફેલાઈ ગઈ હતી. કેટલાક લોકો જોઈ પણ ગયા હતા. મંદિર આગળ ઓશરી જેવી ચાલી અને પગથિયાં હતાં. પગથિયાંની બેય તરફ ઓટલા હતા. દર પૂનમની રાતે ગામના થોડાક જણ એ ઓટલા પર ભજન

કરવા બેસતા. ચંદ્રિકા ભજનો ગાવા આવતાં લોકોને ભાવથી ચા પિવડાવતી.

પણ એ બધી જૂની વાતો, આજકાલના છોકરાને ક્યાંથી ખબર હોય ?

બપોર ઢળ્યે પાવડો લઈને રગડેલા પથ્થર સરખા કરતા ત્રણેક જુવાનિયા જેવા છોકરાઓ સાથે તેણે વાત કરી ત્યારે એમણે કહેલું. ''એ તો ફાળોય થઈ ગયો ને આજે સાંજે રેતી આવી જશે. કાલે કડિયો બધું સરખું કરી નાખશે.''

ચંદ્રિકાને ઘડીભર લાગ્યું કે મંદિરનો બીજો ખૂણો પડ્યો કે શું? તેણે જરા છણકો કરતાં કહેલું ''તો મારી પાસે કેમ ન આવ્યા ફાળો લેવા ?''

ત્રણેય છોકરા એકમેક સામે જોઈ ચૂપ થઈ ગયા. ચંદ્રિકા એના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલી ગઈ ''તમારી માઉના એઠા, બોલતા કાં નથી ? કેટલા દેવાના છે હમણાંજ દઈ દઉં. મારા ભગવાનનું ઘર પડી ગયું છે.''

એક ઠરેલ લાગતા છોકરાએ જરા અચકાતા કહી નાખ્યું. ''ચંદુ માસી, નાગજીકાકાએ તમારો ફાળો લેવાની અમને ના કીધી હતી.''

ચંદ્રિકાને લાગ્યું જાણે મંદિર ઉપર વીજનો કડાકો થયો. આખુંય મંદિર જમીનદોસ્ત થઈ ગયું. ભગવાનની મૂર્તિ કાટમાળ નીચે દટાઈ ગઈ. પોતાનાથી આ દશ્ય જોવાયું ન હોય તેમ અવાચક થઈ ગઈ. આંખો કશું જોઈ શકતી ન હતી. મન કશુ ંવિચારી શકતું ન હતું. એ વીલા પગે પાછી આવી અને ઓશરીની ધાર પર બેસી ગઈ. એની ચકળવકળ આંખો અંદરના ઓરડામાં ઢાળેલા પહોળા પલંગને, પલંગ પર પાથરેલા મેલા ગાદલાને જોઈ રહી. જાણે રહી રહીને સમજાયું હોય તેમ પછી એકલી એકલી બબડતી રહી.

નાગજી આખરે તું જાત પર ગયો ને ? તેં આ છોકરાઓને કીધું કે, મારા પાસેથી ફાળો ન લેવો ? મારા પૈસાથી ભગવાન અભડાઈ જવાના હતા ? નાગલા તું ભૂલી ગયો કે રાતોની રાતો એજ મંદિરના ઓટલે બેસીને ભૂખાળવી આંખે મને જોઈ રહેતો ? મારી આગળ તું કરગર્યો છો, આ ચંદુડીના ઘરની ધૂળમાં આળોટવા તૈયાર થઈ ગયો હતો એ યાદ છે? તું એય ભૂલી ગયો કે મારી ઉજળી ચામડીની માયામાં તારું બધુંય લખી દેવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. ત્યારે મેં જ ના પાડી હતી. તારી બાયડી છોકરાઓની દયા ખાઈને ! તું સરપંચ થા એના સારું મેં નકોરડા ઉપવાસ કર્યા હતા ને તારી જીતના નશામાં તે તારા ભાઈબંધોને મારી પાસે મોકલ્યા ! એ બધું ભૂલી ગયો તું ? આજે એજ ચંદુનો પૈસો તને પાપ લાગ્યો એમ ? મારું ઘર તને અછૂત લાગ્યું ? મારું ?

હતાશ ચંદ્રિકાએ આંખો નીચે આંગળી ફેરવી. આંખો નીચે ઉપસી આવેલા કાળા કૂંડાળા હવે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા હતા.

ચંદ્રિકા જ્યારે અરીસામા ંજોતી, કાળા કૂંડાળાને જોઈ રહેતી પછી જાણે મોં ફેરવી લેતી હોય તેમ અરીસાથી દૂર થઈ જતી. ગામમાં ચંદ્રિકા એટલે ધરમશીની વિધવા. ધણીને છોકરું ન આપી શકનાર એક સ્ત્રી અને તેય ભડકે બળતા રૂપની માલિકણ સ્ત્રી. ધરમશીના યુવાનીમાં જ ગયા પછી ચંદ્રિકા સચેત થઈ ગઈ હતી. તેણે જાળવ્યું. ગામના ખૂણે ખાંચરે, શેરી ગલીએ, સીમ-તળાવે આંખોમાં ભોકાતા કાંટા તેણે ખૂબ સહ્યા. પણ એક દિવસ નાગજીએ એવો તો ધક્કો માર્યો કે તે ભેખડ પરથી છેક તળિયે જઈ પડી. તળિયે નકરું અંધારું. તેણે સહી સલામત બહાર નીકળવા ખૂબ ફાંફા માર્યા. પણ છેવટે લાગ્યું કે બીજાની મદદ વગર બહાર નહીં નીકળી શકાય.

ભેખડ પર કેટલાય હાથ મદદ કરવા તૈયાર જ હતા.

પછી ગામમાં ધીમે ધીમે ચંદ્રિકાનું ચંદુ થયું. અને ચંદુમાંથી ચંદુડી થઈ ગયું. ચંદુડી એટલે આકડે મધ ! ચંદ્રિકા એટલે ગામની મિલકત. ગામમાં મોઢા એટલી વાતો. પણ ભીતરના ભેદ તો ચંદ્રિકા જ જાણતી હતી.

ચંદ્રિકાની આંખોમાંથી તેની જાણ બહાર આંસુ વહી નીકળ્યા. પાંસળીમાં ઘૂસી ગયેલી ફાંસની જેમ પીડા આપતા પ્રશ્નો થવા લાગ્યા. મારો પૈસો મંદિરમાં શા માટે ખપ ના લાગે ? મનેય કામ જોઈતું હતું. કામ કરવાની ત્રેવડ પણ હતી પણ જ્યાં ગઈ ત્યાં એક જ સવાલ. ''તારે કામ કરવાની શી જરૂર છે ? હું બેઠો છું ને''

જાણે સહ્યું ન ગયું હોય તેમ ચંદ્રિકાએ આભ સામે જોયું. ધૂમાડા જેવા કાળામેશ વાદળો રહ્યા સહ્યા અજવાળાને ગળી જવા આવી ચડ્યાં હતાં. ફળિયામાં ટ્રેક્ટરનો અવાજ પથરાયો. ચંદ્રિકાની આંખો એ તરફ ખેંચાઈ. ટ્રેક્ટરના ડ્રાઈવરે ટ્રેક્ટરને આગળ પાછળ કર્યું અને ટ્રોલી ઊંચી કરી. ચોકમાં ભીની રેતી ટુકડે ટુકડે નીચે ઠલવાતી રહી.

ચંદ્રિકાને લાગ્યું જાણે એ રેતી પોતાના ઉપર ઠલવાઈ રહી છે. પોતાનો શ્વાસ રુંધાય છે. ફેફસાં અંદર ને અંદર તરફડે છે. પોતે કશું જ કરી શકતી નથી અને...

પ્લોટ નં. ૧૯૯/ક, મહાદેવનગર,
અંજાર-કચ્છ-૩૭૦૧૧૦.
મો. ૯૮૨૫૭૨૫૫૯૬

ચરિત્ર ચિતરણ

- ડૉ. સુરમ્યા જોશી

વાદળ, ઝાડ, રસ્તાઓ, પુલ, માણસો, વાહનો, આકાશ... બધું ઝડપથી પસાર થતું જતું હતું અને નાનકડો છોકરો આ બધું અપલક જોયા કરતો હતો. ક્યારનો આ બાળક એની માના ખોળામાં, બારીની પાસે બેઠો હતો. માતાની બાજુમાં બાળકના પિતા હશે, હા, એમજ હતું. આ નાનકડો પરિવાર ક્યાંકથી આવી રહ્યો હતો, કે પછી ક્યાંક જઈ રહ્યો હતો, તે કળાતું નહોતું પણ એટલું ચોક્કસ હતું કે તેઓ જે પરિસ્થિતિમાંથી આવ્યા હતાં કે પછી જ્યાં જઈ રહ્યા હતાં, ત્યાં બાબત કંઈક ગંભીર હોવી જોઈએ. પતિ-પત્ની બંનેના ચહેરા પર જેને અત્યંત કહી શકાય તેવું ગાંભીર્ય હતું. 'એક ત્રીજી શક્યતા એ પણ હોય કે બંને વચ્ચેની સ્થિતિ જ ગંભીર હોય ? કંઈક અણબનાવ, કે પછી છેક છૂટાછેડાની હદ સુધી પણ વાત પહોંચી હોય !! બંને કેવાં નાનાં, સારા અને સંસ્કારી જણાય છે ! ભગવાન ના કરે કંઈ 'એવું' હોય ! અને આ નાનકડો છોકરો ! આઠ-દસ વર્ષનો માંડ હશે. અરે પ્રભુ !'

એક ટ્રેનના કમ્પાર્ટમેન્ટ, ડબ્બામાં ઉપલી બર્થ ઉપર આડા પડેલા એક વડીલ સદગૃહસ્થ, નામે રમણીકભાઈ મારફતિયા, ઉપર પ્રમાણે વિચારી રહ્યા હતા. આમ તો તેઓ બે-એક કલાકથી ઊંઘતા હતા. પંદરેક મિનિટ પહેલાં એમની આંખ ખુલી અને એમણે માથેથી ચાદર ખસેડીને ડબ્બાનું અવલોકન કર્યું.

જ્યારે એમણે ઊંઘવાની શરૂઆત કરી ત્યારે નીચે, સામેની સીટ ઉપર બે મધ્યમવયનાં ભાઈઓ, એક કાકા અને એક સ્ત્રી બેઠેલાં હતાં. બહુ સ્પષ્ટ હતું કે વચમાં કોઈ સ્ટેશને પેલા ચાર જણ ઉતરી ગયા હશે અને આ નાનું પરિવાર આવીને બેઠું હશે. જ્યારથી જોયા ત્યારથી આ ત્રણેય જણ તદ્દન મૌન બેઠાં હતાં. ના તો પતિ-પત્ની અંદર અંદર કંઈ વાત કરી રહ્યાં હતાં, કે ના તો બાળક કંઈ વાત કરતું હતું. બારીની બ્હાર દોડી જતાં વૃક્ષો અને વાદળા જોઈને પણ કૌતુકવશ બાળક સામાન્ય રીતે માને કે પિતાને એ બતાડે કે એ વિશે કંઈ પૂછે પણ અહીં તો એવું પણ નહોતું.

'શું ત્રણેય જણ મુક-બધિર હશે ! પણ એવું હોય તો ઈશારાની ભાષામાં એટલે કે સાંકેતિક રીતે પણ વાતો કરે. એવું પણ બનતું હોય છે કે, 'તેવી' સમાન વ્યક્તિઓ જ્યારે એક સાથે હોય ત્યારે સહુથી વધુ સાંકેતિક સંવાદો કરે', એટલે વળી એ શક્યતા પણ સ્વીકારવા જેવી ના લાગી.

ટ્રેન દોડ્યે જતી હતી, સમય જતો હતો અને રમણીકભાઈ મારફતિયાનું કૂતુહલ પણ ટ્રેનની ગતિની જેમ તેજ રફતારથી વધી રહ્યું હતું. પોતે જ બર્થ ઉપર સૂઈ રહેલા. હતા તેની નીચેની સીટ ઉપર કોણ બેઠેલું છે તે જોઈ શકાતું નહોતું. અલબત્ત જો નીચે વાંકા વળીને જૂએ તો જોવાય ખરું પણ... ના, એમ કરવું કંઈ શોભે નહીં એમ વિચારને માંડી વાળ્યું. પણ આતો રમણીકભાઈ ! એમનું ચિત્ત પાછું સ્થિર રહ્યું નહીં. પોતાને પોતે એમ મનાવી લીધા કે, 'કેમ ! મા'રે હવે નીચે ના બેસવું હોય ! તો જોવું તો રહ્યું ને કે બેસવાની જગ્યા છે કે નહીં ?? હા... આ બરાબર ગળે ઉતરે એવી વાત થઈ.' વળી પાછી અવઢવ થઈ કે, 'નીચે ડોકિયું સૂતા સૂતા જ કરવું કે બેઠા થઈને !' પછી પાછું આળસમાં વિચાર્યું કે આમ પડ્યાં પડ્યાં જ જરાક ડોકી વાંકી નીચે નમાવીને નજર કરી લેવાય.. બસ, પછી શું !! રમણીકભાઈએ એમ ને એમ ડાબા પડખે સૂતા રહીને જ સીટની ધાર પકડી રાખીને ડોકી વાંકી લંબાવીને નીચેની સીટ ઉપર નજર કરી.

સીટ તો ભરેલી હતી. બે ભાઈઓ, રબારી જેવા જણાતા હતા તે, બેઠાં બેઠાં જ ગોઠણ પર માથું ટેકવીને ઊંઘતા હતા. ત્રીજા એક ભાઈ જે ઘણા જાડા, તેમણે બાકીની સીટ રોકે એટલી જગ્યામાં ફેલાઈને બેસીને છાપું ખોલી રાખ્યું હતું અને એમાં મોં ખોસીને કંઈક વાંચતા હતા. બરાબર એ ભાઈની સામેની સીટ ઉપર, પેલા નાનકડા છોકરાના પિતાની બાજુમાં, એક ભારેખમ શરીરવાળા બહેન હતાં જે કદાચ છાપું વાંચી રહેલા ભાઈની સાથેનાં હશે એમ લાગ્યું. તે જ સીટના છેડા ઉપર બે દક્ષિણ ભારતીય મહિલાઓ સાંકડે-માંકડે લગભગ આડી બેઠી હતી અને સામે પેસેજ વાળી સીટ ઉપર બેઠેલા ભાઈ સાથે પુષ્કળ વાતો કરી રહી હતી, કદાચ કોઈની પંચાત કરી રહ્યા હોય એમ જણાતું હતું. 'ચા...લો, હમણાં તો નીચે ઉતરવાની તસ્દી લેવા જેવી નથી. સારું જ થયું કે પડ્યાં પડ્યાં જોઈ લીધું. નાહક બેઠો થયો હોત ને !' રમણીકભાઈએ પોતાની બુદ્ધિને પોતે જ બિરદાવી. 'ટ્રેનમાં ઘણું ખરું બેઠાં બેઠાં કે જો શક્ય હોય તો લાંબા થઈને જ ઊંઘી જવાનું મોટાભાગનાં મુસાફરો પસંદ કરતાં હોય છે,' રમણીકભાઈની વિચારયાત્રા વળી પાછી આગળ વધી. 'પણ આ ત્રિપુટી નથી ઊંઘતી, નથી વાતો કરતી !!' વિચારતાં વળી પાછી એક નજર એ લોકો ઉપર ફરી ત્યાં તો રમણીકભાઈ ચમક્યા !!! પેલો ના'નો છોકરો એમને એકિટસે જોઈ રહ્યો હતો.

ઘડીક તો એમને પરસેવો વળવા જેવું થઈ ગયું. નજર ત્યાંથી ખસેડી લીધી. મનમાં થયું, 'છોકરું ક્યારનું એમને જોતું હશે ! હા - પોતે આખાય ડબ્બાનું ચરિત્ર ચિતરણ માંડ્યું'તું ત્યારનું જ કદાચ ! પણ પછી પોતે પાછા ઝડપથી સ્વસ્થ થઈ ગયા. મનમાં સ્મિત ગોઠવીને પેલા છોકરા સામે જોયું, પણ એણે તો પાછું બારી બ્હાર જોવા માંડ્યું'તું. 'ઓહ !!', રમણીકભાઈને જાણે પરાજયનો ભાવ થઈ આવ્યો. પાંચ મિનિટમાં છ વખત

એમણે સ્હેજ સ્હેજ વારે એ બાળક સામે જોયું હશે, પણ કંઈ વળ્યું નહીં. એ તો બારી બ્હાર જ જોતો'તો અને એનાં મા-બાપ ચુપચાપ બેઠાં'તાં.

'અત્યારે થયો એટલો અજંપો તો પોતાને કદી નહીં થયો હોય...', રમણીકભાઈ વિચારી રહ્યા. ત્યાં તો કિચૂડાટ કરતી ટ્રેન ઊભી રહી. 'હવે તો પોતાને વાંકા વળીને બારી બ્હાર જોવા માટે કોઈ બહાનું કે કારણ જોઈએ જ નહીં ને !!!' રૂઆબભેર તેઓ બેઠા થયા, ચાદર બાજુ પર ખસેડતા'તા જ ત્યાં તો, "ઓ ભલા માણસ... ક્યાં છો ? જરા બારણે ઊભા તો રહીએ ! આ તો મને ડબ્બાનો નંબર ખબર હતો એટલે, બાકી..." બોલતાં બોલતાં એમની જ વયના એક સદ્‌ગૃહસ્થ બરાબર એમની બર્થ પાસે નીચે ઊભા રહ્યા અને પોતાની બેગ રમણીકભાઈના પગ પાસે ટેકવીને પછી અંદર તરફ ધકેલી ત્યાં તો ટ્રેન પાછી ઉપડી.

"અરે ! જયુભાઈ તમે !!" રમણીકભાઈનું મ્હોં પહોળું થઈ ગયું અને મોટ્ટેથી ઉદ્‌ગાર સરી પડ્યા, ને જયુભાઈ બગડ્યા. 'કેમ આટલું બધું આશ્ચર્ય રમણીકલાલ ? હું અહીંથી જોડાવાનો જ હતો ને ? તમને ઉંમરની અસર કે પછી કંઈ બીજો લોચો છે ?' બોલતાં બોલતાં પોતે પોતાની જ રમૂજ પર ખુશ થઈને જયુભાઈએ હાસ્ય ભરેલા ચહેરે આખ્ખા ડબ્બામાં નજર ફેરવી.

હા, આ શ્રી ધનંજય રાણા, હુલામણું નામ 'જયુભાઈ'. બંને મહાનુભાવો એક સમારંભમાં તેમનાં વક્તવ્ય દ્વારા પોતપોતાની પ્રતિભાના સિક્કા પાડવા જઈ રહ્યા હતા. આ બે જણની વસ્તી એકદમ જ વરતાઈ ગઈ હોય એમ બાકીના તમામ પેસેન્જર એમને જોઈ રહ્યા હતા, તેમાં તો રમણીકભાઈને છોભીલા પડી જવા જેવું થયું. પણ 'આ તો જયુભાઈનો મજાકીઓ સ્વભાવ છે.' તેવું જાણતા હતા તેથી પોતે સહેજે છોભીલા ના પડ્યા અને રૂઆબ જાળવી રાખીને વળતું હાસ્ય કર્યું, પછી જવાબ તૈયાર કરીને કહી જ દીધો કે, "જરા આંખ મળી ગઈ'તી તેમાં ખ્યાલ ના રહ્યો, અને ઉપરની બર્થ પરથી બોર્ડ પણ ના વંચાયને !"

Ahmedabad Railway Station (West India). Transit point for travelers to Dwarka and the Rann of Kutch Salt Flats

"અરે હા... હા... ભાઈ, તમેય શું ભલા માણસ મને સફાઈ આપો છો ! આ તો બે ઘડી ગમ્મત." કહેતાં જયુભાઈએ આસપાસ જોયું. પેલા, છાપું ફેલાવીને બેઠેલા, ભારે શરીરવાળા ભાઈને છાપા પર ટકોરા મારીને સ્હેજ ખસવા કહ્યું અને હજી એ ખસે એ પહેલાં તો બેસવાની તૈયારી પણ કરી લીધી અને પછી પોતે ત્યાં ગોઠવાયા.

હવે ચેલેન્જ રમણીકભાઈને હતી. પોતે ઉપર શી રીતે બેસી કે સૂઈ રહે ! એમનાં જોડીદાર તો નીચે બેસી ગયા ! પણ પોતે નીચે બેસશે ક્યાં ? દ્વિધા થઈ, અને થોડીવાર સુધી દ્વિધાને ટકાવી રાખીને વિચારમાં પડવું એ તો રમણીકભાઈનું ગમતું કામ ! પણ ત્યાં તો નીચેથી સાદ આવ્યો, "અરે લાલજી ! આવો ! આ બહેન થોડાં સંકોરાશે, ત્યાં બેસાશે." લ્યો, દ્વિધાને ઘડીકેય ટકવા ના દીધી. રમણીકભાઈએ ઉપરની બર્થ ઉપરથી પગથિયાં ઊતરવા પડ્યાં. પછી નીચે આવીને ઊભા રહ્યા અને પેલા બહેને કમને સંકોરાવું પડ્યું. રમણીકભાઈ જયુભાઈની સામે બિરાજ્યા. આખુંય નાટક પેલા બે રબારી ભાઈઓ કોઈ જ હાવભાવ વગર જોઈ રહ્યા હતા. બધું પત્યું એટલે પાછા બંને ઝોકે ચડી ગયા. 'સુખી જીવ છે ને !', રમણીકભાઈએ પાછું ચરિત્ર ચિતરણ કરી જ નાખ્યું.

"ક્યાં જવાનું ?", જયુભાઈએ પૂછ્યું.

'અરે ! આમ કેમ ? જોડે તો જઈએ છીએ !' એવું વિચારતાં રમણીકભાઈએ એમની સામે જોયું પણ વળી પાછું છોભીલા પડવા જેવું જ થયું. જયુભાઈનો પ્રશ્ન, સ્વાભાવિક રીતે જ, એમને નહોતો. એ તો પેલા નાનાં છોકરાંના પિતા સામે જોઈને પૂછી રહ્યા હતા.

'હા, આ ઠીક થયું. ક્યારનું પોતાનું કુતુહલ વધ્યે જતું હતું. આ જયુભાઈએ વાત આરંભી તે ઠીક થયું.' રમણીકભાઈને એકદમ જ આનંદ થઈ ગયો. જાણે કે મઝા પડી ગઈ. પણ મઝા બહુ ટકી નહીં. પેલા ભાઈએ કંઈજ પ્રતિભાવ કે પ્રત્યુત્તર ના આપ્યો.

જયુભાઈના ભવાં સ્હેજ સંકોચાયાં. પછી એમનેય એજ વિચાર આવ્યો જે એમના જોડીદારને આવ્યો કે 'ભાષા નહીં સમજતા હોય ?' અને આ તો જયુભાઈ, એમ કેડો મૂકે !! તરત જ ઈશારાથી એજ વસ્તુ ફરી પૂછી. ફરી એજ બન્યું. કોઈ પ્રતિભાવ નહીં.

હવે એ પણ મૂંઝાયા અને એમણે ત્યાં જ વાત પડતી મૂકી હોય એમ રમણીકભાઈ તરફ નજર ઘૂમાવી અને બોલ્યા, 'બધું આયોજન સરસ છે. આપણે પહોંચીએ એટલે લેવા આવ્યા હશે, મંડળવાળા. પહેલા તમારું પછી મારું પ્રવચન છે. વિષય પણ આપણા ગમતા છે એટલે મઝા આવશે.'

"હા, સારું ને ! બધાં મિત્રોને મળાશે. સત્સંગ થશે." બોલતાં રમણીકભાઈએ વાતને પુષ્ટિ આપી. ત્યાં તો વળી પાછો આંચકો આવ્યો ને ગાડી ઊભી રહી.

પેલા ભારે શરીરવાળા ભાઈ અને એમની સામેની સીટવાળા બહેન, દક્ષિણ ભારતીય જણાતાં બીજા બંને બહેનો અને એમની સાથે વાતો કરી રહેલ ભાઈ, બધાં આ સ્ટેશને ઉતરી ગયાં. હા... શ... અનુભવતાં બંને મિત્ર મોકળાશથી બેઠા. પેસેજવાળી બે સીટમાંની બાકીની સીટ ઉપર બેઠેલ યુવક જેને આસપાસના કોઈની હાજરીની પડી જ નહોતી, તેની ઉપર રમણીકભાઈની નજર હમણાં જ પડી અને નજર એની ઉપર મંડાણી.

સામેની સીટ ખાલી થતાં જ યુવકે બંને પગ એ સીટ ઉપર લાંબા કરીને પછી ખૂબ જ શિષ્ટ રીતે આળસ મરડી. કાનમાંથી મશીન કાઢ્યું અને પોતાના બંને હાથ ચહેરા પર પસવાર્યા. પછી એક હાથે વાળના ઝુલ્ફાને અમસ્તા જ સરખા કર્યા અને ડબ્બામાં 'આમ જ' નજર ઘુમાવી.

'ખાસ્સો દેખાવડો છે ને !' રમણીકભાઈએ ચરિત્ર ચિતરણ આરંભી દીધું. 'કોઈ સિનેમાના હીરો જેવો લાગે છે. પણ કાનમાં મશીન ?! ઓહ... ગાયનો સાંભળતો હશે.'

યુવકનું અવલોકન કરતાં કરતાં એની સાથે વાતચીત શરુ કરવાની અદમ્ય ઇચ્છા તો થઈ આવી, અને કદાચ એમણે મોકો ઝડપી જ લીધો હોત, પણ ત્યાં તો સ્ટેશનેથી ડબ્બામાં ધાડું ચઢ્યું.

બે દંપતી, એક બહેન અને છ છોકરાં ડબ્બામાં આવ્યાં. કલબલાટ ફેલાઈ ગયો. જે ઝડપથી, ચતુરાઈથી અને મસ્તીથી તે બધાં સામાન સાથે ફટાફટ ગોઠવાઈ ગયાં તે જોઈને રમણીકભાઈને પોતાની ચતુરાઈ પર ઘડીભર 'કોમ્પલેક્સ' થઈ આવ્યો.

છમાંથી ચાર છોકરા અને બે છોકરીઓ હતી. 'અંદાજિત છ થી દસ વર્ષની ઉંમરના હશે બધાં', રમણીકભાઈએ તરત જ અનુમાન કરી લીધું. તેમની અને જયુભાઈની બાજુમાં અને પેલા યુવાનની સામેની પેસેજવાળી સીટ ઉપર એમ થઈને બધાં ગોઠવાયાં. ટાબરિયાઓમાંના બે છોકરાઓ જે પેલા યુવાનની સામે બેઠા'તા તે તો આ ફિલ્મસ્ટાર જેવી વ્યક્તિને જોઈને અભિભૂત થઈ ગયેલા.

યુવાન આ બધી ધમાલથી અકળાયેલો. સામેની સીટ ઉપર લંબાવેલા પગ એણે લઈ લેવા પડ્યા અને સીટની નીચે, એક તરફ લંબાવવા પડ્યા. પોતાના ઝુલ્ફા એણે હાથ વડે સંકોરીને પાછા ઝટકાવ્યા. છોકરાં ફરી ફીદા થઈને જોઈ રહ્યા.પછી એણે કાનમાં મશીન ભરાવ્યું અને આંખો મીંચીને ગાયનો સાંભળવામાં પડ્યો. રમણીકભાઈની ત્રાંસાણમાં એની સીટ પડતી હતી એટલે તે બિલકુલ જ જોઈ શકાતો હતો. એકાએક જ એમને પોતાની વહી ગયેલી યુવાની બાબત અફસોસ થઈ આવ્યો. એમણે હાથની અદબ ફીટ વાળી. 'અમારા વખતમાં જીન્સનાં પાટલૂન અને ટીશર્ટ ક્યાં હતાં જ !' એમ પણ થઈ આવ્યું, ત્યાં જ આંચકા સાથે ગાડી ઊપડી.

જયુભાઈ પણ નવા આવેલા મુસાફરોનું અવલોકન જ કરી રહ્યા હતા. 'બધાં છોકરાં આ બે દંપતીનાં હશે ?' એવો પ્રશ્ન એમને થઈ આવ્યો. જો કે એમને એવો પ્રશ્ન થવો શા માટે જોઈએ ? એ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. આ તો બંને મહાન વ્યક્તિઓ ! જે અવલોકન, માનસિક વિશ્લેષણ જેવાં કાર્યોમાં વિશેષ આનંદ અનુભવતી હતી. તેથી આ તો બહુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ને ! પણ એમને ઝાઝું વિચારવા મળ્યું નહીં. પપ્પા, મમ્મી, માસી, માસા એવાં સંબોધનો કાને પડ્યાં. કોણ કોણ શું બોલ્યું ? એટલું બધું બારીકાઈથી જોવામાં સભ્યતા નડે, એટલે એમને સમગ્ર ચિત્રથી જ સંતોષ માનવો પડ્યો.

પેલા જૂના મુસાફરોમાંના માતા-પિતા હજી સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ જ ખોવાયેલી દૃષ્ટિ બા'રીની બ્હાર માંડીને બેઠાં હતાં, પણ બાલસહજતાથી બાળક બધાને જોવા માંડ્યું હતું. થોડી વાર એણે એ તરફ જોયું પછી પાછું નીચું જોઈને બેસી રહ્યું. રબારી જેવા બંને ભાઈઓએ નવા ચહેરાઓ ને જોયા અને ફરી પાછા આંખો મીંચીને બેઠા.

છએ ટાબરિયાં ઘણાં સતપતિયાં હતાં. તે દરેકમાંથી કોઈનેય પોતાની સીટથી સંતોષ નહોતો. થોડીક જ વારમાં તો કેટલીય વખત એમણે જગ્યાની અદલાબદલી કરી નાંખી. એમ કરતાં કદાચ પેલો યુવાન આંખો ખોલીને પોતાની 'સ્માર્ટ' દૃષ્ટિ એમની ઉપર નાંખે એના પ્રયત્નો પણ કર્યા પણ એ વ્યર્થ રહ્યા.

જયુભાઈનું ધ્યાન, સામે બેઠેલા નાના કુટુંબ પર હવે કેન્દ્રિત થયું. એમને પણ રમણીકભાઈ જેવો જ વિચાર આવ્યો. ગાંભીર્યની નોંધ એમણે પણ લીધી. 'કોઈ સ્વજનની વિદાયની પીડા, અપાર પીડાને કારણે જ કદાચ આ કુટુંબ આટલું વિષાદમાં હતું ? બની શકે કે અશ્રુઓ વહી વહીને ખૂટી ગયા હોય ? દિલને આશા બંધાવી શકે તેવા દિલાસાથી પણ હવે તેઓ પર થઈ ગયા હોય ? અને એ આઘાત, બાળકને પણ અસર કરી ગયો હોય એટલો બધો વસમો હોય !'

એક બોલ ગબડતો ગબડતો આવ્યો અને પગે અથડાયો તેમાં જયુભાઈ અને રમણીકભાઈનું ધ્યાન એ તરફ ગયું. પેલાં ટાબરિયાંઓએ હવે પોતાનાં રમકડાં કાઢીને ફેલાવ્યાં હતાં. એક

છોકરો સીટની નીચે પેઠો ને બોલ શોધી કાઢીને પાછો રમવા માંડ્યો. બાકીનાં બધાં છોકરાં પણ એમાં જોડાયાં. છોકરીઓએ રીંગ લઈને કેચમકેચ રમવા માંડી. રીતસરની ધમાચકડી મંડાઈ.

અત્યાર સુધી આંખો મીંચીને બેસી રહેલા બંને રબારી ભાઈઓ પણ ધ્યાન ભંગ થયા. જૂના મુસાફરોમાંનાં માતા-પિતાએ માત્ર એક વખત એ તરફ જોઈને પછી પાછી નજર વાળી લીધી, પણ એમનો નાનો દીકરો પોતાની જગ્યાએ બેઠો બેઠો એ બધાં છોકરાંઓની રમત બાલસહજતાથી જોઈ રહ્યો હતો અને નિર્દોષ આનંદ અનુભવતો હતો અને આ સમગ્ર ચિત્રને જયુભાઈ અવલોકી રહ્યા હતા.

બાલસહજ સ્વભાવના પણ કંઈ કેટલાય પ્રકાર હોય છે ને ! એમાં જ્યારે આડાઈ, વિચિત્ર જાતના તોફાનો કરવાની વૃત્તિ અને અવળચંડાઈ મોખરે હોય ત્યારે એમાંની બાલસહજતાને કાબુ કરવી જરૂરી હોય છે. પણ માતા-પિતાની એ તરફની દૃષ્ટિ ઝાંખી જ ઘણું ખરું તો હોય છે. અહીંની બાલમંડળી પણ કંઈક એવી જ હોઈને અવળચંડાઈ પર ઊતરી આવી હતી.

એમનાથી અલગ, પોતાનાં માતા-પિતા સાથે બેઠેલા અને એમની રમત જોઈને નિર્દોષ આનંદ માણી રહેલા પેલા છોકરાને પોતાની ભેળો રમવા બોલાવવાનો એક પણ પ્રયાસ એ લોકોએ કર્યો નહીં. બધું લક્ષ્ય માત્ર એને હેરાન કરવામાં પરોવાયું. વળી પેલા હીરો જેવા દેખાતા યુવાનનું ધ્યાન ખેંચવાની વૃત્તિ પણ પ્રબળ બનેલી તેથી આખરે એક વખત જોરથી બોલ એના ઘૂંટણે અથડાવા દીધો, પરિણામે એણે એકદમ જ આંખો ખોલીને જોયું. છોકરાંઓએ હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એણે માત્ર ભવાં સંકોચ્યાં, કાનમાંથી મશીન કાઢ્યું અને પછી પોતાના ફેશનેબલ ખભા થેલામાંથી એક ચોપડી કાઢીને વાંચવા માંડ્યો.

વળી પાછો પેલા નાનાં છોકરાંને હેરાન કરવાનો વારો આવ્યો અને ટોળકીએ બોલની ફેંકાફેંકી કરવા માંડી. ગબડાવતાં ગબડાવતાં છેક એના પગ સુધી છેડે જવા દઈને તરત જ ઝપટ મારીને લઈ આવવાનો.. વિગેરે અટકચાળા કરવા માંડ્યા. તે બધી વખતે એક પણ વાર એની સામે જોવાનું નહીં, એ વાતનુંય ધ્યાન રાખ્યું અને એમની સાથેના વડીલોએ આ બધી માથાભારે પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે તદ્દન જ દુર્લક્ષ્ય રાખ્યે રાખ્યું.

નાના છોકરાનાં માતા-પિતા સાચેજ અત્યંત સભ્ય અને સુસંસ્કૃત હોઈને એમણે તો શાંતિ જ રાખી. છોકરાની માએ હેતથી એને વાંસે હાથ ફેરવીને પોતાની પાસે ખેંચીને બેસાડ્યો.

એકાએક જ ડબ્બામાં સોપો પડી ગયો. એક મિનિટ મા ક્યાંકથી મધુર 'પાવા'ના સૂર રેલાયા. બધાનું જ ધ્યાન એ તરફ ફર્યું. પેલા બે રબારી જણાતા ભાઈઓમાંના એકે આ સૂર છેડ્યો હતો. બરાબર એમની સામે બારી પાસે બેઠેલા પેલા નાના છોકરાને એમણે 'પાવો' ધર્યો. સ્હેજવાર એ તરફ જોઈને છોકરાએ એની મા અને પિતા સામે જોયું. બંનેએ આંખોથી હા પાડી અને ડોકું હકારમાં જરાક નમાવ્યું. છોકરો ધીમે રહીને સીટ પરથી ઊતરીને પાવો લેવા આગળ વધ્યો, ત્યાંજ પેલી બાલમંડળીમાંના એક છોકરાએ દોટ મૂકીને 'પાવા' પર ઝાપટ મારી. પણ રબારીએ ઝાટકા સાથે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. માત્ર સ્હેજ કડકાઈ આંખોમાં ઉતારીને નકારમાં ડોકું હલાવ્યું, હાથ વડે એને આગળ વધતો રોક્યો અને પાછા જતા રહેવા ઈશારો કર્યો. ડઘાઈ ગયેલો તોફાની છોકરો પાછો ખસ્યો અને જઈને પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયો.

ડબ્બામાં હવે તદ્દન શાંતિ પથરાઈ રહી. રબારીએ પોતાનો હાથ લંબાવીને નાના છોકરાને સીટ પરથી નીચે ઉતાર્યો, પોતાની બાજુમાં બેસાડ્યો અને 'પાવો' વગાડતા શિખવાડવા માંડ્યું. એના નાનકડા હાથ ગોઠવાવ્યા, ફૂંક મારતા શિખવ્યું, થોડીવારમાં બાળક હળવા હળવા સૂર કાઢવાના પ્રયત્નમાં પરોવાયું, ટ્રેન ચાલ્યા કરી, ડબ્બામાં શાંતિ પથરાયેલી રહી.

સ્ટેશન આવ્યું ને ટ્રેન ઊભી રહી. પેલાં માતા-પિતા અને છોકરો સીટની નીચેથી સામાન કાઢીને ઊતરવા માટે ઊભાં થયાં. છોકરાએ રબારીને 'પાવો' પાછો આપ્યો. એમણે 'પાવો' લઈને પછી છોકરાનાં શર્ટનાં ખીસ્સામાં ખોસ્યો અને બંને આંખો મિચકારીને વ્હાલથી એના વાંસામાં ધબ્બો માર્યો. નાનકડા ખીસ્સામાં તો 'પાવો'માંય નહી, એટલે છોકરાએ બંને હાથે એ પડતાં ઝીલ્યો અને ધીમેથી મલક્યો.

આભાર છલકતી આંખો અને આછાં સ્મિત સાથે માતા-પિતા બાળક સાથે ચાલ્યાં. પેલા હીરો જેવા યુવાનની પાસેથી તેઓ પસાર થયાં ત્યારે એણે પોતાનાં અણમોલ સ્મિત સાથે પ્રેમથી છોકરાના વાળ વિખેર્યા.

થોડીવારે ટ્રેન પાછી ઉપડી. ખાલી થયેલી સીટ ઉપર ખસીને, બારી પાસે રમણીકભાઈ અને એમની બાજુમાં જયુભાઈ બેઠા. ટ્રેન દોડતી રહી. વાદળ, ઝાડ, રસ્તાઓ, પુલ, માણસો, વાહનો, આકાશ... બધું પસાર થયા કર્યું...

૫૩-સી, હસ્તિનાપુર કોલોની,
કારેલીબાગ,
વડોદરા-૩૯૦૦૧૮.

"પાવાના સૂર"
કલ્યાણ શાહ

“પીંછીનો પમરાટ”
દશરથ પરમાર

"પ્રતિક્ષા"
અંજલિ મહેતા

"શેરી પગથિયાં"
અવની દવે

" ગોખ "
નરેન અંધારિયા

“પોરો”
મુકેશ પંડિત

“વાળું વેળા”

હર્ષદ થાપા

"હાલ માડી..."
ડૉ. વિવેક ટેઈલર

છેલ્લી બસ

- ડૉ. સ્વાતિબહેન નાયક

અચાનક રાજુને પીઠમાં સખત દુઃખવા માંડ્યું. એ નીચે ઘૂંટણિયે બેસી પડ્યો. આંખ મીંચાઈ ગઈ. પરસેવાનો રેલો ને આંખનું ખારું ટીપું ભેગાં થયાં... ને રાજુને બે પાંખો ફૂટી... કાળા રંગની પાંખ... રાજુએ પાંખો પ્રસારીને એ ઊડવા લાગ્યો. ઊંચે આકાશમાંથી નીચેની દુનિયા બહુ નાની લાગતી હતી. નાનકડું શહેર, નાનકડી ગાડીઓ, રસ્તા જાણે ધૂળમાં દોરેલી આડી અવળી લીટીઓ... ને શે'રની પડખે એનું ગામડું... લીલાકુંજાર ખેતર... વાડી... લહેરાતા મોલ... બળદને ઘૂઘરા બાંધેલા તેના રણકાર સાથે ભળી જતો કૂવે પાણી ખેંચતી સ્ત્રીઓના કાચની લાલ બંગડીઓનો રણકાર. લાલ કાળા સાડલામાં લપેટાયેલી એની મા... માનો ખાલી ખોળો જોઈ રાજુને થયું લાવ ઘડીક એમાં સૂઈ લઉં... એટલે પાંખો સંકોરી નીચે ઊતરવા માંડ્યું. ત્યાં અચાનક પાંખો જ ગાયબ...!!! કોણ જાણે ક્યાં ઓગળી ગઈ... ને એ ઘૂંટણિયે પડ્યો નીચે... ઘૂંટણમાં દુઃખતું હતું. ને વળી કો'કે વાળ ખેંચ્યા...

'અબે સાલા... કામ તો હોતા નહીં તેરેસે... પૈસા એડવાન્સ ચાઈએ... ચલ ઊઠ... સુબહ સુબહ ટેમ ખોટી મત કર... કામ પે લગ... અભી ચાર બોરી ઔર હૈ... દો તો ધનિયા-લસુન કી હૈ, હલકી હૈ... ચલ ચલ ચલ... હાથ-પૈર ચલા... નૌટંકી સા...લા...' બોલીને ગળું ખંખેરી ગળફો જોરથી થૂંકીને ગફુરચાચો જતો રહ્યો... રાજુએ આસપાસ જોયું... કાંદાની ત્રીજી બોરી... ઉપાડતાં એની પીઠમાં ભારે પીડા થઈ હતી ને એ બેસી પડેલો... ચક્કર આવેલા... કે જાણે ઊંઘ... 'જે હોય તે આપણને તો ગામડું મસ્ત દેખાયું... આખું કિશનપુર... ને પાછી મા હો દેખાઈ... આજનો દા'ડો હારો જવાનો... હવાર હવારમાં મા દેખાઈ... ચાલ રાજુ... ચલાવ હાથ' મનમાં બબડીને રાજુએ ફરી પ્રયત્ન કરી ગૂણ ખભેથી સરકાવીને પીઠ પર ગોઠવી... પીડાનો સણકો ઊઠ્યો ન ઊઠ્યો ત્યાં બાજુમાં કાશીકાકીએ આવીને ટેકો કર્યો... પાછળથી સ્હેજ ઊંચકવા લાગ્યું. ને બોલી - 'ચાલ-વે'લો...' રાજુ ઉતાવળે ચાલ્યો ને ગૂણ દુકાને ગોઠવી આવ્યો... કાશીકાકીને જોઈ ગફુરચાચાએ હાથમાં મસળેલો ચૂનો તમાકું ગલોફામાં દબાવી હાથ ખંખેરી કહ્યું... 'અરે ચિકની ચમેલી... અપના બોજ તો ઉઠા ઠીકસે... બચ્ચે કો કાયકો...'

'અબે તારી માને કે'જે... આવડા છોકરા પાહે આટલું કામ લેતા હરમાતો નથી?' બોલી કાશીકાકીએ પાછી રાજુને ત્રીજી ગૂણ ઊંચકવામાં ને દુકાને ગોઠવવામાં મદદ કરી... બાકીની બે તો લીલા ધાણા-લસણની જ હતી એટલે રાજુ એકલો જ ઊંચકી લાવ્યો. કાશીકાકીએ ચા મંગાવેલી તે એનેય થોડીક પિવડાવી, 'પોયરા, બો કહર ની કરવાની, જાતને પેલ્લી જોવાની. જાત હારી ઓહે તો કામ થહે.'

બાજુમાં ઊભેલો કનુ સાંભળી ગ્યો ને એણેય ગફુરચાચાની જેમ આંખ મીંચકારી કાશીને જોઈને કહ્યું - 'જો રાજીયા, આ કાશીએ કેવી હાચવી છે ઈની જાત... હીરોઈન માફક. શું ફીગર, શું લાગે છે ! બાકી કાશી તું બો મસ્ત દેખાય બાસ.'

કાશીએ એક સડેલું બટાકું જમીન પરથી ઊંચકી એને માર્યું ને બોલી 'કનીયા તારી મા ને જો, તીનું ફિગર જો.'

બોલીને કાશી એનો ટોપલો ગોઠવવા લાગી. આખી શાકમાર્કેટમાં કાશી સૌથી રૂપાળી. ચાળીસની ઉંમર હશે પણ લાગે ત્રીસની... મોટો ગોળ ચાંદલો... તેલ નાંખીને ઓળેલા વાળ... અંબોડો... ને એમાં ખોસેલું મોગરાનું ફૂલ ને દાઢીએ ત્રોફાવેલું ત્રેલડાનું છૂંદણું. આંખે કાજળની ધાર... એ સાદું લુગડું પહેરતી તોય વ્યવસ્થિત છેડો ગોઠવીને... એટલે બધામાં અલગ તરી આવતી... ને શાક લેવા આવતા ઘરાકને 'આવો સેઠ... તમને વીણી વીણીને હાજી તુવેર આપું... લીલી કાકડી છે સેઠ... તારા જેવી મસ્ત...' કહીને મીઠું બોલીને શાક ખપાવી દેતી. સૌથી પહેલા કાશીનો ટોપલો ખાલી થાય. બધા કાશીને હીરોઈન કહેતા. ને એની ટાપટીપની મજાક ઉડાવવાની તક મળે તો તરત ઝડપી લેતા... એની નજીક જવાનો પ્રયત્ન કરતા... પણ કાશી એમ કોઈને પડખે ફરકવા દે એવી નો'તી. રાજુ એના પડોશના ગામનો એટલે એના માટે એને જરાક લાગણી... ગામડાનું માણસ શહેરમાં આવી કેવું સોરાય એની એને જાણ હતી. એટલે એ અવારનવાર રાજુને મદદ કરતી... ક્યારેક રોટલો ખવડાવતી ક્યારેક ચા પિવડાવતી.

રાજુએ ચા પીને નળ આગળ જઈ હાથ-મોં ધોયા. વાળમાં ભીના આંગળા ફેરવ્યા. એની બદામી આંખો પર છાલક મારી... આંખો બળતી હતી... શરીર દુઃખતું હતું. કદાચ તાવ રહેતો હતો બે-ત્રણ દિવસથી... કાશી એને જોઈ રહી હતી... તે મનમાં બબડી... કેવો રૂપાળો ઉતો... ને કેવો થેઈ ચાયલો બચારો...'

રાજુ ગયા વરસે શાક માર્કેટમાં નોકરીએ લાગ્યો ત્યારે તંદુરસ્ત કહી શકાય એવું શરીર હતું. લાંબા સીધા વાળ... તાપમાં ઘઉંવર્ણો થયેલો ગોરો રંગ... ફૂટું ફૂટું થતો મૂછનો આછો દોરો... ભોળી લાંબી બદામી આંખો... નાનું ગોળ નાક... અવાજ હજુ ઘેરો થયો નહોતો. ન બાળકમાં ને ન મોટામાં... રાજુ બાર તેરનો... પણ લાગતો પંદર-સત્તરનો... એટલે બાળમજૂરીવાળા ઝંડો લઈને આવે તો આરામથી ઉલ્લુ બનાવી શકાય... તો જ નોકરી મળે ને... બાકી કોને એની નવરાશ હોય કાયદાથી રાજુને સંતાડવાનો... ને પૈસા આપવાના...? 'અબે પૈહા ચઈતા હો તબ તો દોડતા આતા હૈ... અબી દેખ કામ કે ટેમ પે કાશી કે સાથ ચાય કા મજા લે રીયા... દુકાન કોણ ગોઠવવાનું... તારો બાપ ? ઝાડુ પકડ, સાફ કર દુકાન અને ટોપલા ભરી દે... એ તારી હગી કાશી તો અમણા આવો સેઠ... આવો સેઠ... કરીને ટોપલો વેચીને જતી રે'હે... આપડી દુકાનનું જો...' ગફુરચાચો પાછો બરાડ્યો... એનું પાન ખાધેલું મોં રાજુને લોહી પીધેલા રાક્ષસ જેવું દેખાતું... ગામડે રામાયણ બેસે ત્યારે રાક્ષસની વાત આવતી... ઋષિમુનિના યજ્ઞમાં હાડકા નાખે... ગફુરચાચો કાયમ કાશીની પાછળ પડી રહેતો... રાજુ જરાક એની પાસે જાય કે બૂમાબૂમ ચાલુ...

'ચાચા અબઘડી ગોઠવી દેઉં… આપડી દુકીન હો. હાંજ લગીમાં તો ઉપડી જવાની જો તું…' કહી રાજુએ કચરો વાળી દુકીન ગોઠવી દીધી. બટાકા પરથી ધૂળ લૂછી. આદુ ધોઈને છૂટું સૂકવેલું તે ટોપલામા ભરી દીધું. મરચાના ટોપલામા આગળ ઉપરની બાજુ મરચાં સીધાં ગોઠવી વચ્ચે લીંબુ મૂક્યાં… બાજુમાં ટામેટાની મસ્ત ટેકરી ને એની બાજુમાં લીલું લસણ ને કોથમીર… લીલા કાંદા… ફૂદીનો ને પછી રીંગણ…

દુકાન ગોઠવીને રાજુ પોતે જ સામે જઈને જોઈ આવતો જાણે ચિત્રકાર ચિત્રને જુએ એમ એ શાકભાજીની રંગ ગોઠવણી જોતો ને મન માને તો ઠીક બાકી ટોપલા ફેરબદલ કરીને દુકાન આકર્ષક બનાવતો. દૂધી-કારેલા જેવા નીરસ શાક પણ એની ગોઠવણથી ગ્રાહકને લલચાવી શકતા… ને બીજી દુકાન કરતા ચોખ્ખાં આદુ-બટાકા જોઈ ગ્રાહક અનાયાસ એની દુકાન તરફ વળી જતું.

'અબે દેખતા કાયકુ હૈ… ટમાટર પે તેલ લગા… ભીંડી કો પાની સે નીકાલ..' ગફુરે પાછો હુકમ છોડ્યો. રાજુએ ખૂણે મૂકેલું તેલ લઈ ટામેટા પર લગાડવાનું નાટક કર્યું. એને શાકભાજી પર દવા છાંટવીય ગમી નહોતી ગામડે. અહીં તો શાકવાળા ગ્રીસ લગાડતા… લીલો રંગ છાંટતા. લીલો રંગ તે વળી ઉપરથી છાંટવો પડે ? હરિયાળી તો ઊગે… લાલ ટામેટા જેવો સૂરજ માથું કાઢે તે પહેલા તો મા ભેગા વાડાએ જઈ લહેરાતી હરિયાળી જોવું રાજુને એક તહેવાર જેવું લાગતું. છોડ પર ઉગેલા શાક તોડતાં ય અચકાતો. મા કહે એટલે પછી ઝટઝટ શાક તોડી ટોપલો ભરી માને માથે મૂકી આપતો ને મા આમતેમ ગામડે જઈ વેચી આવતી. બાપુએ ખાકટલો પકડ્યો પછી મા બહુ બહાર જતી નો'તી એટલે રાજુએ પરાણે શહેરની વાટ પકડેલી. લહેરાતી હરીયાળી વચ્ચેના નાનકડા ઘરને બદલે ગંધાતી ખોલીની ઓરડીમાં બીજા ચાર છોકરા ભેગાં રહેવાનું ને મજૂરી કરી ખાવાનું. પહેલા તો રવિવારે દુકાન બંધ હોય એટલે રાજુ ઘરે જતો રહેતો. પણ પછી તો એ રવિવારે બપોર સુધી દુકાન ચાલુ રાખે ને સાંજે સફાઈ કરાવે…

એટલે જ તો બે મહિનાથી ગામડે જવાયું નહોતું. એટલે રાજુને જરાય ગોઠતું નહોતું. વાડીના શાકભાજી પર હાથ ફેરવ્યા વગર જાણે એની અંદર કંઈક સૂકાતું જતું હતું… શાકમાર્કેટની વાસ એના લીલપ શ્વસેલા નાકને પરેશાન કરી મૂકતી… આજુબાજુ ગોઠવેલાં શાક વચ્ચેથી એની વાડીના છોડ ઊગીને એને પૂછ્યા કરતા… 'ક્યારે આવવાનો ?' ને રાજુ એની જાતને પટાવી કહેતો… 'આ ફેરા તો ચાર દા'ડા રજા લેઈ લેમ…' પણ શેઠને પૂછવા જવાતું જ નહીં…

'આવ સેઠ, કૂમળી કાકડી લેઈ જા. મીઠ્ઠી તુવેર-વટાણા… તાજાં વેંગણ… ઘરવાળી ખુશ થેઈ જહે… લાવ થેલી… રૂપિયો ઓછો આપજે બસ… એટલામાં હુ પૈહાદાર થેઈ જવાના… 'કાશીની જીભ મધમાં બોળાઈને રસ છલકાવવા માંડી… ગફુરે પાછું એના તરફ જોઈ બૂમ પાડી…' એ કાશી… મને હુ આપવાની ? મૈ આઉં ક્યા ? કાશીએ એના તરફ જોયા વગર ઘરાકને કહ્યું 'કારેલા બો હારા છે સેઠ.. લેઈ જા…'

રાજુ નવો નવો આવેલો ત્યાર એને કાશી જરાય ગમતી નહીં. 'આમ એકલી બૈરી ગામ આખાના મરદ હાથે વાત કરે ને પાછા લટુડા પટુડા… આનાથી દૂર હારા…' બબડી એ એના તરફ જોતો ય નહીં. પણ પછી ખબર પડી કે કાશીના વરને પણ બાપુની જેમ ટીબી છે. ત્યારે એ સમદુઃખિયા વચ્ચે સંબંધનો દોરો બંધાયેલો… કાશી ગામડેથી આવતી એટલે ગમે તેમ પણ રોજ ગામની હવા લઈને આવતી… રાજુને એના શાકભાજીમાંથી એની વાડીની સુગંધ આવતી… ને એના સાડલામાં એને મા દેખાતી… તોય ગફુરચાચો ને કનીયો ગમે તેમ બોલે ત્યારે એ કહેતો… 'કાકી આ બધાને મોઢું ની આપવાનું… બધાની દાનત ખોરી… તને એકલી જાણીને…'

ને કાશી ફલાવરના દડા જેવું ખિલખિલ હસીને કહેતી, 'આવા ઢીલી કાછડીનાથી કોણ બીએ ? દાતરડું જોયું કે ? ટોપલામાં હાથે જ. જે દા'ડે વધારે લૂલી ચલાવી કે ભેજામારી કરી તે દા'ડે દાતરડું બતાવી દેવાનું. જો રાજીયા, આ દુનિયા બો ખરાબ. ઢીલાનું કામની મલે. જરાક ઢીલા પઈડા કે ગીયા… વાહી ટામેટા જેવા ગણીને લોક લાખી આવે ઉકરડે…'

'પણ તું આમ હાજ્જી તીયાર થેઈને આવે તીમાં લોક તને… તને… તને હારી ની માને…' રાજુને કાશીની સામે ખરાબ શબ્દો બોલતા સંકોચ થતો તે જોઈ કાશી હસી પડતી ને કહેતી ઈમની આંખે ભડકા ઊઠે તીમા આપડે હું ? આપડે હજ્જા લાગીએ તો હાક વે'લું વેચાઈ જાય… વેલી ઘરે જામ તો તારા કાકાને જોમ… ખવાડું ને વાડીએ જામ… બે હાક વધારે લવાય… પાંચ રૂપિયાનો ફાયદો થાય… હમજ પડી…? તારે હો હજ્જા રે'વાનું… તાજા હાક જેવા… ભોંયમાંથી ઉખળે તો હો લીલા… આપડે તો વાડીના પોયરા… આ બધા હાક વેચાતા લાવે… આપડે તો જમીનમાં ઉગાડીએ… જલમ આપીએ હાકભાજીને… 'કાશી શાકભાજીને છોકરાં જેવું વ્હાલ કરતી એને પેટે છોકરા ન્હોતા એટલે કદાચ… એની કૂખની વાડી હરિયાળી થાય તે પહેલા એના વરને ટીબી થયો. અચાનક જાણે જિંદગીમાં સુકારો લાગ્યો. કાશી લીલી કોથમીર જેવી ને એનો વર દા'ડે દા'ડે કાતરાએ ખાદેલી પાપડી જેવો દુણાતો જતો હતો. જિંદગીનાં ગાડાના બે પૈંડા વચ્ચેનો તાલમેલ ખોરવાયો ને તોય કાશી હંમેશા હસતી રહેતી, આખી માર્કેટમાં બધાને વાત કરવાનું મન થાય એવી.

'અબે રાજુ બટાકાની બોરી ખાલવ… બટાકા સાફ કર… ગોઠવ… ને કોલ્ડ સ્ટોરેજમાંથી કેરી કાઢ…' ગફુરચાચાની બૂમ પડીને રાજુ કામે લાગ્યો… કાશીના લહેકા સંભળાતા હતા… અને રાજુને કોણ જાણે કેમ આજે મા-બાપુ બહુ યાદ આવતાં હતાં. બાપુની દવા ય પહોંચાડવાની હતી. રાજુએ મોકો જોઈને ગફુરને પૂછ્યું… 'ચાચા કલ છુટ્ટી દોગે ? મા પાહે જવું છે… બાપુની દવા…'

'અબે છુટ્ટી બો જોઈએ તને… કામ કર શામકો દેખેંગે… દેખ અબી ત્યોહ ર કે દિન હૈ… સફાઈ કરની હૈ…' ગફુરને કામ લેતા બરાબર આવડતું હતું.

'છેલ્લી બસમાં પાછો આવી લાગા… ચાચા આ ફેરા જવા દે… બાપુની દવા આપી આમ… ને મારો ઈસાબ… થોડાક રૂપિયા હો… બિયારણ લાવવા જોઈતા છે.' રાજુએ કાલાવાલા કર્યા… કાશી સાંભળતી હતી. તેણે કહ્યું… 'આપી દે ને બચાડાને રૂપિયા. કેટલું કામ લેય ઈની પાહે… એક દા'ડો જવા દે… તારી દુકાન મેં ગોઠવી આપા…'

'અબે નૌટંકી… રોના બંદ કર… તુ જા કે આતા નહીં જલદી… છેલ્લી બસ ચૂકી ગ્યો કરીને…' ગફુરે કહ્યું…

'ના, પાક્કું... છેલ્લી બસ લગીમાં તો કામ પૂરું કરી લાખા... જાયને વાડીએથી હાક તોડવા લાગા... બાપુને દવા પાવા... ને પાછો આવી લાગા...' બોલતાં બોલતાં રાજુને ફરી અંધારા આવી ગયા... પાછી કાળી પાંખો... પાછું ઊડવું ને એજ ગામડાના દૃશ્યો... બાપુનો ખાટલો... માનો ખાલી ખોળો... એજ ચકરાવો. 'મા હું આવું છું...' કહી નીચે ઉતરવા જાય ત્યાં જ પાંખો ગાયબ... પાછો ધબ્બ દઈને ઘૂંટણિયે પડ્યો... ગફુરચાચો ચિલ્લાયો... 'ક્યા ગિરતા રહેતા હૈ... બારબાર...'

કાશીએ જોયું તે દોડી. 'રાજીયા, ખાધેલુ કે કાંઈ ? કાલે રાતના હુ ખાધેલું ? અલા કનીયા આ પોયરો ભૂખો રેય તે ભાન કે.. હુ ખવડાવેલું રાતના ઈને ?'

'કેળા... તારે ખાવા ઓય તો તુ બી આવજે ખોલી પર...' કહીને કનીયો ખીખી કરતો હસ્યો... રાજુને ઉબકો આવ્યો ને દોડ્યો. સવારની ચાને બિસ્કિટ નીકળી ગયાં... કાશીએ ઠંડુ પાણી મંગાવી પિવડાવ્યું ને બોલી... 'હારુની મલે આ શે'ર. પૈહાને પૂજે ને માણહને વાપરે... પોયરા તું અમથો અઈઆ કુટાય કરે... 'ગફુરચાચો અકળાયો...' અબે કાશી તારું હુ જાય...? બો લાગતુ ઓય તો લેઈજા તારે ઘેર... રાતના... રોજ રાતકુ લે જાનેકા સુબહ વાપિસ... તેરા મરદ ખાટ પકડ કે બેઠા હૈ... તો યે કામ આયેગા.'

આજુબાજુના દુકાનવાળામાંથી કેટલાક ભલા હતા.. રોજના આવા ચીડ ચડે એવા સંવાદો સાંભળી એ લોકો અકળાતા પણ કાશી કોઈ દી અકળાઈ નો'તી તે આજે અકળાઈ...

'તારી તો અમણા કે'ઊ તે... ચૂપ મર... વધારે ઉસીયારી નો કર...ની તો આ દાતૈડી જોઈ કે ? ને કનીયા... તને બો મરદાનગી આવી ગેઈને કંઈ? પોયરાને કાંઈ થયું તો જીવતો દાટી દેવા... ચાલ રાજીયા... પોટલું બાંધ... આજે જ તારે ગામડે મૂકતી જામ તને... એક બસ બદલવી પડે તેજ ને... કાલે રજા પાડીને પરમ દાડે આવતો રેજે. જોમ કોણ નાં કેય તે...'

રાજુ હજુ ઘૂંટણિયે પડેલો હતો. એણે ડોકું ઊંચું કરી ગફુર તરફ જોયું... ગફુરે સળીથી દાંત ખોતરતાં કહ્યું - 'ઠીક છે ચલા જા... પર કલ કી છેલ્લી બસ... લેટ કીયા તો દુસરા લડકા મિલતા હૈ મેરેકુ...'ને એના પગારમાંથી અડધા રૂપિયા આપીને કહ્યું... 'બાકી... તું આને કે બાદ...'

રાજી થતો રાજુ ઊઠ્યો ને એના કપડા લઈ આવ્યો... ક્શી જોડે ઊપડ્યો બસમાં... ને ત્રણ કલાકમાં તો ઘેર... સૂકાઈ ગઈ હતી... લાકડે લુંગડું વીટ્યું હોય તેવું શરીર. આંખ ફરતે કુંડાળા... કરચલી પડવા માંડી હતી. રાજુને જોઈને વળગી પડી... કેટલાય દા'ડાથી પાણી વગર સૂક્કી થયેલી વાડીમાં અચાનક પાણી છંટાયું હોય તેમ બેય મડદામાં જીવ આવ્યો... 'રાજીયા તું તો ગીયો તે ગીયો... આ ફેરાતો કેટલા દા'ડે આઈવો કરીને મા રડવા લાગી... કાશીની આંખ ભીની થઈ... રાજુએ માને કહ્યું 'મા, આ કાશીકાકી, બઉ હારી... મેં એક ફેરા તને નો'તું કીધું ? તી આ જ... 'મા બાપુની આભાર ભરેલી નજર કાશી તરફ નોંધાઈ... સંબંધના બીજ વવાઈ ગયા...'

કાશીએ થેલો મૂકી કહ્યું... 'ચાલ ત્યારે રાજુ... મારી બસનો ટેમ થીયો... તું તારે નિરાંતે વાત કર... મેં તો બસ પકડી લેવા... કાલે છેલ્લી બસ પકડીને આવજે... મેં તો ની મલા. પરમદાડે હવારે મલા તને... ને પછી રાજુની માને કહ્યું...' માડી તારો પોયરો બો હારો... બો પૂન કરેલા તેં...' કહીને કાશી જતી રહી... રાજુએ થેલામાંથી દવા કાઢીને આપી... 'આ સરકારી ઓસ્પીટલમાં મલે. પણ રોજ લેવાની. ચૂકવાની ની. એવું ડાગતર કેતા ઊતા... ને મા આપડી વાડીમાં રોપવા બીયા લાવેલો છું. કાકડીના ને પપમનાં ને ધાણા... મેથી હો... કાલે હવારમાં જહુ હેં ?'

રાતનો સમય રોટલા ખાઈને બાપુની સેવામાં ગયો. સવારે આદત પ્રમાણે રાજુ ને મા ઊઠી ગયાં... વાડીમાં ગયાં ને બિયારણ રોપી શાક તોડી ઘડીક બેઠાં... નાનકડો વાડો... એમાં કતારબંધ રોપેલી રીંગણી... ટામેટી... વચ્ચે મેથીની ભાજીના ચોકઠાં... એમાં વળી મરચા ને નાનકડો ટીંડોડાનો માંડવો... રાજુએ આંખમાં આખું દૃશ્ય ભરી લીધું... ને માને કહ્યું... 'મા થોડાક રૂપિયા ભેગા થાય કે આવતો રેવા... આપડે થોડાક વધારે હાક ઉગાડહુ' માએ પાલવથી રાજુના કપાળે પરસેવો લૂછતાં કહ્યું... 'હારુ... તારે જેમ કરવું ઓય તેમ કર... તું હારો છે ને ? તને તાં આબદા પડતી ઓય તો નખે જતો... આપડે જીવવા જોગું તો ઉગાડી લેહું... ને બો થહે તો ગામમાં મજૂરીએ જહુ... અવે તો ગામમાં હો કામ મલી રેતું છે... બાપુ બેઠો થઈ જાય તો...'

બેય ક્યાંય સુધી દૂર તાકતાં બેઠાં રહ્યાં...પછી ઘરે જઈ ચોખા રાંધીને ખાધા... બાપુથી ખવાતું નહોતું. માએ ચોખાને મસળી, ઉકાળી, મીઠું નાખી રાબ બનાવી પિવડાવી. માંડ ચાર-પાંચ ચમચી પીવાઈ હશે... માએ માંડ એક રોટલો ખાધો... રાજુએ ઘણા દિવસ પછી ધરાઈને ખાધું... બપોરે બેય મા દીકરાએ વાતો કરી... ત્યાં તો બસનો ટાઈમ થઈ ગયો.

'મા... છેલ્લી બસ આવે જ ની તો કેટલું હારું.' રાજુ એ કહ્યું... મા હસી ને બોલી 'બસ તો આવવાની જ... આપડે જાવું કે ની જાવું એ આપડે જોવા પડે... આ કંઈ હરગાપુરીની બસ થોડી છે કે જવા જ પડે...'

'જાવું તો પડહે... પઈહા હો બાકી... ને કાળુબાપો હુ કેતો... ઉતો ? ઉધાર ની ચુકવે તો વાડો લેઈ લેવા તે...? આપડે ની આપહુ... વાડો તો બાપ જેવો... હાચવી રખહુ. મેં અઈયા જ રેઈ ને હાક ઉગાડા.'

મા નિસાસો નાખી બોલી, 'આવડો અમથો વાડો... ઈમાં તારું પુરું ની થાય... ને કાળુબાપો ની લેહે તો સરકારી રોડ બનવાનો તી લેઈ લેહે... આપડું કોણ હાંભળે ? તું જરાક મોટો થઈ જાય એટલે ચૂકવી દેહું દેવુ... ને નવી નાલ્લી વાડી લેહુ...'

રાજુએ પાછું પોટલું બાંધ્યું ને થેલો તૈયાર કર્યો. થેલાના તળીયે એક બિયારણનું પડીકું રહી ગયેલું. તે માને આપતા બોલ્યો... 'આ લે... આ પરદેસના બી છે... વાવી દેજે... મોટા મોટા ફૂલ થાય... ફોટામાં જો... આવા...'

માએ કહ્યું... 'પરદેસના બી આપડે તાં ની ઊગે. ને ઊગે તો વેલા કરમાઈ જાય.. ઈને ઈની ભોંય જ ફાવે...'

'એક ફેરા રોપી તો જો... વખતે ઊગી જાય... ઈને હો ઊગવાનું મન તો ઓહે ને...' રાજુ એ બીની કોથળી માના હાથમાં મૂકી... બાપુ સામે જોયું. એમની આંખોની લાચારી રાજુની આંખમાં ઊતરી... એ તરત મોં ફેરવી ગયો. અને ચાલવા માંડ્યો. ત્યાં તો બાપુને શ્વાસ ઊપડ્યો. રાજુ થેલો મૂકી પાછો એની પાસે ગયો... ગરમ પાણી પિવડાવ્યું. બામ ઘસ્યો... થોડું ઠીક લાગ્યું પણ છેલ્લી બસ ચુકાઈ ગઈ...

'ગફુરચાચો મારી લાખવાનો. કાલે તો ગાળ ખાઈને મરવાનો રાજ્યા' રાજુએ જાતને તૈયાર કરવા માંડી. બીજા દિવસે પાછી બાપુની તબિયત બગડી. શરીર ખવાતું જતું હતું. મા લાચાર થઈ જોયા કરતી હતી. રાજુથી પૂછાયું જ નહીં મા ને કે નોકરી પર જાઉં ? મા બાપુ તરફ જોવા સિવાય કંઈ કરી શકતી ન્હોતી.

થોડા દિવસ એમ જ નીકળી ગયા. કાળુબાપો ઉઘરાણીએ આવ્યો... ત્યારે જ બાપુને ખાંસી ઉપડી. લોહીને ગળફા... રાજુ એ થૂંકદાની ધરી ને એમની પીઠ પર હાથ ફેરવતો ઊભો રહ્યો. એ જોઈ કાળુબાપાને યાદ આવ્યું : ગઈ રાતે એમને પિત્ત ચડેલો... ઉલટીઓ થઈને માંડ થોડીક નિરાંત થયેલી. પણ દીકરો ગોપાલ શે'રમાંથી આવેલો. સૂતેલો હતો... તેણે બૂમ પાડેલી 'આ ઘરમાં કોઈ નિરાંતે ઊંઘવા ય નથી દેતું...'

કાળુબાપો રાજુને માથે હાથ મૂકીને જતો રહ્યો... જતાં જતાં કહેતો ગયો... 'બાપની ચાકરી કરજે હોં... ને થોડા થોડા કરીને આપી દે પઈહા... આવતા મઈના હુધીમાં મારે મારા પોઈરાને આપવાના છે.'

દેવું ચૂકવવાનું હતું. એટલે શહેર ગયા વગર છૂટકો ન્હોતો. થોડીક બચત હતી. પણ બીજા દસેક હજાર ખૂટે... ને ગફુરચાચો... એના પગારના બાકી નીકળથા ય આપે તો... ભલું પૂછવું... કેમ રજા પાડી ? કહીને નય આપે... છતાં મન મક્કમ કરીને રાજુએ પાછું શહેર જવાનું નક્કી કર્યું.

માર્કેટમાં પહોંચતા જ એજ વાસી શાકભાજીની થાકેલી સુગંધ... એ જ કાળી ચાની રકાબી.. એ જ ગફુરચાચાની કટકટ... એજ કનીયાના ચેનચાળા... બધું એજ ભોગવવાનું હતું... ને રાત્રે ગંધાતી ખોલીના ભૂખ્યા અંધકારમાં વાસના ભૂખ્યાઓથી બચીને ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હતો. ઘડીક તો એને થયું કે ન જ જાય... પણ દેવું ચૂકવે તો જ વાડો છૂટો થાય.

બીજે દિવસે શહેર જવાની તૈયારી કરી એ સૂતો. જાગ્યો ત્યારે માએ રોટલા તૈયાર રાખેલા. લીલા કાંદાના શાક ની સુવાસ ડબ્બામાં ભરીને જવા નીકળે ત્યાં જ કાશી આવતી દેખાઈ...

'કાકી તું ? મેં, તો આવવા નિકડતો જ ઉતોં.' કહી રાજુએ એનો ટોપલો ઉતાર્યો.

કાશીકાકી એ કહ્યું 'રાજીયા મને તો એમ કે તું કામ પર ની આવવાનો.'

'કાકી... કામ ની કરા તો ખાવા હું ?' કહી રાજુ હસી પડ્યો. વટાણાની ખુલ્લી ફાટ જેવા એનાં હોઠ અંદર દાણા જેવા દાંત દેખાડતા હસ્યા.

'થોડુંક ભણી કાઢતે તો...' કાશી એનાં તરફ હેતાળ નજરે જોતાં બોલી...

રાજુ બેફિકર હસીને બોલ્યો... 'કાકી રૂપિયા ગણતા આવડી ગયું તે બસ... અવે ભણીને કરવું હુ... મેં ગાળ બોલતો ની મલે. માવો તમાકુ ખાતો ની મલે. રોજ નાઈધોઈ રોજી પર આવતો છું. ને કોઈ ખોટું કામ કરતો ની મલે... તો ભણીને અવે બીજું હુ કરવાનો... ટેબલ પર બેહીને કામ ની થાય આપડાથી... આપડાથી તો લીલોતરી ઉગાડાય... જે છે તે હારુ છે... બસ... દેવું ચૂકવી દેમ એટલે વાડો છૂટે... પછી ઈમાં હાક ઉગાડી વેચા... અતારે તો...'

કાશીને યાદ આવ્યું ગફુરે બીજો છોકરો રાખ્યો હતો એ રાજુ પર બહુ ગુસ્સે થયેલો... ગફુરે કહેલું. 'ઉસ્કુ બોલા થા. નઈ આયા તો પૈસા ભુલ જાના... અબ આને દે ઉસે.'

રાજુને કહેવું કે ન કહેવું એ અવઢવમાં એણે રાજુના બાપુની ખબર પૂછી. થોડીવારમાં બંને બસસ્ટેન્ડ તરફ જવા નીકળ્યા. 'હવારની છેલ્લી બસ નવ વાગે આવે... ચુકી ગયા તો રામ રામ... કાકી વે'લી ચાલ...'

ઝડપથી ચાલીને બસસ્ટેન્ડ પહોંચતા સુધી બંને મૌન રહ્યાં. બસ આવવામાં જ હતી ને કાશીએ પુછ્યું. 'કેટલાક પઈહા બાકી છે ?'

'બાર અજાર' રાજુ એની ઉમર કરતા ઘણો મોટો થઈ ગયો હતો... ઓછું બોલતાં શીખી ગયો હતો. વાડો પારકો થઈ જાય તો... તો તો કાયમ શેર મા રહેવું પડે... એ વિચાર એને અકળાવી રહ્યો હતો... એનાં શાક, એનાં ફુલ... બધું પારકું થઈ જવાનું...

દૂરથી બસ આવતી દેખાઈ કાશીએ ટોપલો માથે લેતાં પહેલા ગળામાં પહેલું મંગળસૂત્ર ઉતારી રાજુના હાથમાં મૂક્યું 'આને વેચી દેજે... તોલાનું છે... હોંની ચોર ઓહે તો હો વિહ અજાર ની તો પચ્ચી હજાર તો આવહે.. ચૂકવી દે ને જા માં પાંહે, શે'રમાં આવવાનું કાંઈ કામ ની મલે... જા, પાછો જા, ગામનો હોની ગીરવે રાખે તો તેમ કર ની તો વેચી દે...'

'પણ તુ હુ કામ ?? ને તારે જ કાકાની દવાની આબદા. ને મંગલસૂત્ર ??ની પેરહેતો લોક ?? ને લોક જવા દે... કાકો હુ કહે ?' રાજુ ગુંચવાઈ ને બોલ્યો.

'જો રાજ્યા... તને પોયરો માનું... તું દેવું વારી ને હાક રોપ... ઉગે એટલે મને આ બસ પર આપી જજે, મેં વેચી આપા.પાછો શેરમાં આવતો ની...' કાશી એ ચઢવાની તયારી કરતાં કહ્યું.

'પણ... આટલા પઈહા મેં વારા કેમ ??' રાજુ હજુ મંગળસૂત્ર લેવા તૈયાર ન હતો.

'ની ચૂકવતો... બસ ?' કાશીએ હેત થી એને જોઈ ને કહ્યું. ને ઉમેર્યું, 'મારે આબદા પડહે તો તારે ઘેર આવી ને રેવા બસ ? તુ... પોયરો જ કેની મારો મને રાખહે ને...??' 'કહી એ પાછું જોયા વગર બસમાં ચઢી ગઈ.'

રાજુય ઘડીક ઊભો રહ્યો ને પછી ઝડપથી ઘર તરફ જવા લાગ્યો. બસ તરફ જોયું જ નહીં છેલ્લી બસ... શે'ર તરફ જતી એ છેલ્લી બસ હતી. રસ્તે વાડો આવ્યો. થોડા દિવસ પહેલા રોપેલા બી ના અંકુર નીકળ્યા હતા. નાનકડા છોડ ઉગું ઉગું થતા હતાં. પરદેશી બીને ભોંય માફક આવી ગઈ હતી.

'પે'લ્લા ફુલ કાશીકાકીને આપા' મનોમન રાજુએ નક્કી કર્યું.

...ને એને પાંખો ફૂટી. ધોળી... ઉજળી. એણે ઊડવા માંડ્યું. ચારે બાજુ લીલોતરી હતી. ને શાકભાજી ની તાજી વાસ... ક્યાંય રંગ ન્હોતો છાંટ્યો તોય બધુ લીલુંછમ...

મા એ પૂછ્યું 'કેમ પાછો આઈવો.'ને રાજુ એ ફરી બાળક થઈ આનંદથી કૂદતાં કહ્યું. 'છેલ્લી બસ ચુકી ગયો...'

૪૫, રૂકમણી સોસાયટી, ટીઘરા જકાતનાકા,
ગણદેવી રોડ, જમાલપુર,
નવસારી. મો. ૯૮૭૯૪૬૦૬૧૨

"કલ્યાણી"

- રેખાબા સરવૈયા

શુભ્ર-સ્ફટિક-શી ગંગાના વેગવાન પ્રવાહમાં કલ્યાણીએ પડિયા પર પ્રકટાવેલ દીવો તરતો મૂક્યો. અકથ્ય ભાવ સાથે આંખો મીંચાઈ ગઈ. તર્પણની વિધિ પૂર્ણ થતા જ, દક્ષિણા લઈ આશીર્વચનો ઉચ્ચારતો બ્રાહ્મણ ગયો કે કલ્યાણી એકલી પડી. પાણી અને પવનની વિષમતા વચાળે, સમાયોજન સાધતો દીવો પ્રવાહમાં આગળ વધી રહ્યો હતો. મા-બાપુની સ્મૃતિઓને સાક્ષી રાખીને કલ્યાણી શ્રદ્ધાસભર નજરે એ નીરખી રહી. એક કર્તવ્ય પૂર્ણ થયાની સંતૃપ્તિ કલ્યાણીને થઈ. એ સાથે જ ગંગાના આ ધસમસતાં પ્રવાહને જોઈને એમાં ચાલી જવાની 'ગાંડી' ઇચ્છા પણ જાગી ગઈ.

હૃદયનો વિષાદ ખારું પાણી બનીને આંખ વાટેથી બહાર નીકળે એ કેવું વિચિત્ર ! સમય અને સંજોગોની થપાટો વચાળે સમતુલન જાળવીને કલ્યાણી જીવતી આવી હતી. સમજણની એરણ પર જવાબદારીના ઘણના ઘા ખાઈ-ખાઈને કલ્યાણી ઘડાઈ હતી. ફરજ-કર્તવ્ય - આબરૂ - પારકાનાં મન...! સાચવતાં-સાચવતાં થાકી ગઈ હતી કલ્યાણી. આ ક્ષણો પણ એ થાકનો હુમલો ન જીરવાયો હોય એમ ધબ્બ દઈને એ ઘાટના પગથારે બેસી પડી.

ગંગાના પાણી એની કમર ફરતે વીંટળાઈને શીતળતા આપી રહ્યાં.

ગંગા વિષાદ હારિણી અને જીવનદાયિની છે. એમ એણે વાંચેલું હતું. એની સત્યતા પોતે ચકાસી શકશે ? કલ્યાણીના વિચારોએ જાણે કે ગંગાના પ્રવાહ જોડે હરીફાઈ માંડી. પણ અહીં કલ્યાણીના મનની ગંગા તો પાછા પગે વળીને પોતાની પ્રચંડ થપાટો કલ્યાણીને મારી રહી હતી. ભુતકાળની ભેખડમાં કલ્યાણીનો પગ ક્યાંક અટકાયો હતો.

નાનકડાં શહેરમાં કિલ્લોલતો પરિવાર હતો પોતાનોં. પિતાજી આદર્શ શિક્ષક અને એક ઉમદા માણસ. પ્રથમ સંતાન તરીકે કલ્યાણીના જન્મથી મા દુભાઈ હતી એ સમજણ કલ્યાણીને બહુ મોડેથી પડેલી. પરંતુ પિતાજીના વાત્સલ્યની તો કંઈ હદ જ નહીં. દીકરીને સરસ શિક્ષણ આપી, વિદ્વાન પ્રોફેસર બનાવવાનું એમનું સપનું પણ માનું વલણ કંઈક નોખું પડે. પિયર પક્ષે માને ભાઈ નહીં. તેની નાનીમાની ઘેલછા માની ઝંખના બની ગઈ. પહેલા ખોળે દીકરો જ જોઈએ - ને જન્મ થયો. કલ્યાણીનો...

માને પારાવર રંજ થયેલો. સમજ પડ્યા પછી તો ક્યારેક માનો દીકરા માટેનો મરણતોલ અહોભાવ જોઈને, કલ્યાણીને પોતાના જન્મ બદલ અપરાધભાવ થઈ આવતો. માનું એક પ્રસન્ન સ્મિત પામવા એ જીવલેણ પ્રયાસો કર્યા કરતી. દીકરાનું મોં જોવા માટે મા એ કંઈ જ કસર નહોતી છોડી... દોરા... ધાગા... ભુવા - ભારાડી - બાધા - આખડી... બાપુને આ બધું ગમતું કે કેમ એ કલ્યાણી નક્કી કરી શકતી નહોતી પણ ૩-૩ વખત માને રહેલા ગર્ભના અધૂરે મહિને થઈ ગયેલા ગર્ભપાત પછી તો બાપુ પણ માને રાજી રાખવા માટે આંખ મીંચીને મચી પડ્યા હતા. કલ્યાણીને લાગતું હતું કે, માના જીવનની કૃતાર્થતા કેવલ પુત્ર જન્મથકી જ છે, એનું જીવન ધ્યેય ફક્ત અને માત્ર એક જ - અને એ - પુત્રજન્મ !

આખરે દસ વરસની કરપીણ પ્રતીક્ષા બાદ કૃતાર્થનો જન્મ થયો...! દીકરાનાં નામ ઉપર મરી જતી મા ધન્ય હતી. નાનીમા ઘણીવાર કહેતાંય ખરા... અલી મુઈ, તું તો દીકરાના મુતરનો દીવો કરવાની છે કે શું - પણ દીવો તો કરવો પડ્યો કલ્યાણીએ...

માતા-પિતાનો સાથરો વાળીને...

વ્યવહારુ કામથી સજોડે બહારગામ ગયેલાં મા-બાપનું એક અકસ્માતમાં મૃત્યુ થયાં... કલ્યાણીના પગ પાસે જ કોઈનાં દ્વારા તરતો મુકાયેલો દીવો બુઝાયો. પાણીની જોરદાર થાપટથી ઊંધો વળી ગયો. ગંગાની જેમ કલ્યાણી પણ ખળભળી.

માની આંખોમાં કૃતાર્થને સેવાભાવી ડોક્ટર બનાવવાનું સપનું ઉછરતું હતું તે - મુરઝાયું. તરૂણાવસ્થા અને યુવાવસ્થાના સંક્રાંતકાળે કલ્યાણી પીઢ બની ગઈ. ભાવિનાં રંગીન સપનાંઓને મનવટો આપી દઈને કલ્યાણીની ઇચ્છાઓનું સરનામું બદલાયું. ફેરફુદરડી ફરતાં-ફરતાં એનો પગ મર્યાદાના કુંડાળામાં પડી ગયો. કોઈના ખભે માથું મૂકીને નિશ્ચિંત થઈ જવાની ઉંમરે એના ખભા ઉપર જવાબદરીની ધૂંસરી આવી પડી. સંજોગો કલ્યાણી જોડે સંતાકુકડી રમી રહ્યા.

એક છોકરો તડબૂચના કટકા પડિયામાં ભરીને વેચતો હતો. કલ્યાણી સામે એણે એક પડિયો ધરી લેવા આગ્રહ કર્યો. કલ્યાણીએ અન્ય મનસ્કભાવે પડિયો લઈ લીધો.

'તડબૂચ-કૃતાર્થને અનહદ ભાવતું ફળ ! મા જાતે જઈ માર્કેટમાંથી ચાખીને તડબૂચ લઈ આવતી. છાલ-બિયાં દૂર કરી મોટાં-મોટાં ચોસલાં સુધારીને ઉપર ખાંડ ભભરાવીને રાખતી. નિશાળેથી આવતાં વેંત જ દફતર ફંગોળી કૃતાર્થ મોટો કટોરો ખોળામાં લઈ ટાઢા અને મીઠા તડબૂચ ખાતાં - ખાતાં હિંચક્યા કરતો. એને બહુ મોડી-મોડી એ વાત સમજાણી હતી કે તડબૂચને ઝાઝા બધાં બિયાં પણ હોય અને જાડી-મોટી છાલ અને બિયાં પોતાના ભાગે લઈ, કૃતાર્થને તો ફક્ત મીઠો-મધ ગરભ જ આપ્યો હતો ને !'

કલ્યાણી એક-એક ચોસલું લઈને ગંગામાં પધરાવતી રહી. વેચનારો કિશોર નવાઈથી કલ્યાણીને નીરખી રહ્યો અને ઘડીકવારમાં તડબૂચ વેચવા આગળ-નીકળી ગયો. ઘાટ ઉપર એક બાળકને એના પિતાજી આવ્યા હતા અને બાળકની જીદની વશ બે-ત્રણ કાગળની હોડીઓ પ્રવાહમાં મૂકતા હતા. છોકરો

એ તરતી હોડી જોઈ રાજી થઈને, તાળીઓ પાડતો કૂદતો હતો.

પોતાની નિજી જિંદગીના સપનાંઓ આ જ રીતે, હોડીની જેમ જ તો તરતાં મૂક્યાં હતાં... પરંતુ વ્યવહારના વમળોમાં ક્યારે ડૂબી ગયાં - એ ભાન પણ ન રહ્યું કલ્યાણીને !

માના સપનાનું સરનામું બની હતી. પોતાની આંખો...! દિન-રાત, લગાતાર કૃતાર્થનું ભણતર, ઉછેર અને વિકાસ ! એની પાસે એ વિચારવાનો પણ અવકાશ નહોતો કે 'સ્વ'ની સ્વાયતત્તા મૂકીને, 'પર' - ને ખાતર કેટલું આપવું ? કેટલું રાખવું ? એની પણ જરા બહાર એનું જીવનધ્યેય બની ગયો હતો. - કૃતાર્થ !

આગળ અભ્યાસ શક્ય ન બની શકતાં નોકરી સ્વીકારી લીધી હતી કલ્યાણીએ ! મા-બાપની કમાઈમાંથી ખરીદેલા ઘરનો પણ અમુક ભાગ ભાડે આપ્યો... એક કમાઈ ઊભી કરવા માટે પોતે નોકરી સિવાયના સમયમાં વધારાના વર્ગોમાં ટ્યુશન આપવા લાગી. આખરે કૃતાર્થને ડોક્ટર બનાવવાનો હતો ને...!

કોઈ સારું પુસ્તક ખરીદવા માટે કે પોતાના વપરાશની કોઈ જરૂરિયાતની ચીજ લેવા માટે કરેલી બચતમાંથી એણે અનેક વખત કૃતાર્થની જીદ પૂરી કરવા માટે સ્પોર્ટ્સ શુઝ, બોલ-બેટ જેવી વસ્તુઓ બહુ પ્રેમપૂર્વક લઈ લીધી છે. નાના-નાના સ્વાર્થને પૂરા કરાવનાર કૃતાર્થ વિશે એ વિચારતી... કે... કાલે ઊઠીને કૃતાર્થ પણ પોતાની કાળજી રાખશે. અને ત્યારે પોતે જીદ કરીને ઘણાં બધાં પુસ્તકો લેવરાવશે, પ્રકૃતિધામોમાં હરવા-ફરવા જવાની વ્યવસ્થા કરાવડાવશે... અને...

'કલ્યાણી... તો નહીં...?'

અચાનક જ કલ્યાણીની વિચારમાળા વેરાઈ ગઈ... ખભાને એક સ્પર્શ થયો. કાનને એક સ્વર અથડાયો. સ્મૃતિની સપાટી પર કંઈક સળ પડ્યા. કપાળ પર કરચલીઓ કષ્ટાઈ અને આશ્ચર્યએ એક અર્થ પ્રકટ કર્યો... સહસા હર્ષથી કલ્યાણી બોલી પડી.

'અરે ! કાવેરી... તું ? અહીંયાં ? કેટલો સમય થઈ ગયો આપણે મળ્યાંને !?' ધીર-ગંભીર એવી એ પ્રૌઢા એટલે કલ્યાણીની જોડેની બેંચ પર બેસનારી એની સહેલી. શાળાથી લઈને કોલેજ જીવન સુધી ભણવામાં જ નહીં, તમામ ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સાથે જ રહેનારી કલ્યાણી અને કાવેરીના રસ્તા પછીથી ફંટાયા હતા. કોલેજના અંતિમ વરસમાં જ કાવેરીની સગાઈ એક ઉદ્યોગપતિ જોડે થઈ હતી અને કલ્યાણીનાં મા-બાપુનો અકસ્માત પણ તે વરસે જ.

પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં તણાતી જતી કલ્યાણીના અરમાનોએ પરિપક્વતાની સાથે પરણી જવું પડ્યું હતું. કૃતાર્થના ઉછેર સાથે બી.એડ્. કરીને એણે હાઈસ્કૂલમાં નોકરી લીધી હતી.

સાથે જોયેલાં સપનાંઓને કાવેરી પોતાની જિંદગીમાં સાકાર કરી રહી હતી. લગ્નનાં શરૂનાં વરસોમાં બંને જણ સંપર્ક સેતુને જાળવી શક્યા હતા. પણ પછી કાવેરીની કૂખે જોડકાં બાળકો અવતર્યાં. બમણી જવાબદારી આવતાં કાગળ-ફોનમાં 'ગેપ વધવા લાગ્યો. પણ પછી છોકરાઓને ઉછેર કેટલો સમય જાય... કાવેરીની આ ફરિયાદ કલ્યાણી સમક્ષ શરૂઆતમાં ઊભરતી - દૂધના ઉભરાની જેમ.'

પણ પછી તો વ્યવહારુ દલદલમાં કાવેરી વધુને વધુ ખૂંપતી ચાલી. છેલ્લે કાવેરી તરફથી દીકરીના લગ્નની પત્રિકા મળી હતી કલ્યાણીને...! પરદેશી યુવક સાથે સુખી થાય એવી શુભકામનાઓ પાઠવી હતી એણે... અને પછી તો ધોમધખતાં તાપમાં નદીનાં વ્હેણની એક પાતળી લકીર જેટલો જ પરિચય બચ્યો. આજે એટલાં વરસોને ટપી જઈને બેઉ સામ-સામે આવી ઊભાં હતાં... કદાચ સ્થળ-કાળથી અલિપ્ત બેઉ જણ નહીં જીવાયેલા વરસોને ઓગાળવા માંગતા હોય...!

ગંગાના એ પગથારા ઉપર જ બેસીને બેઉ જણ વાતોએ વળગ્યાં. ઘટનાઓ ઘણી ઘટી હતી આ વીતેલાં વરસોમાં. ગંગાના અસ્ખલિત પ્રવાહની જેમ જ કાવેરી બોલ્યે જતી હતી અને કલ્યાણી હંમેશની જેમ મૌન રહી વાતોની સંવેદનાને નોખી તારવ્યે જતી હતી.

કલ્યાણીને સંજોગોનું એક વરદાન હતું. માણસોના મનની લિપિને ઉકેલવાનું વરદાન ! આ અદ્‌ભુત વરદાનથી જ તો એ વધુ ઘવાતી રહેતી પોતીકા માણસોથી. સંબંધોમાં સ્વાર્થની સંતાકૂકડી રમનારા માણસોનાં ઉઘાડાં મન કલ્યાણીએ જોયાં હતાં. દેખીતી રીતે જ સ્વાર્થવિડા આચરનારા કૃતાર્થ પોતાની પાસે ઉઘાડો ન પડે એ માટે કલ્યાણીએ નાનપણથી લઈને છેક આજ સુધી એના સ્વાર્થને સ્નેહના ચશ્મામાંથી જોયો હતો. હંમેશાં અને કંઈક અંશે જાત સાથે પણ પોતે છળ કરતી હતી કહો ને કે... ખુદની લાગણીઓ જોડે સંતાકૂકડી રમતી હતી. ક્યારેક એ થાકી જતી આ રમતથી. વિચારતી કે ક્યાંક તો પૂરી થાય આ રમત ! પણ આજે કાવેરીની વાતો સાંભળીને એણે અનુભવ્યું હતું. કાવેરી એ પણ આ જ રમત રમી હતી જિંદગીમાં...!

દીકરીને અમેરિકા મોકલ્યાં પછી કાવેરી એના પતિ સાથે શાંતિથી જીવન જીવતી હતી... ત્યાં જ દીકરાએ - હવે આરામ કરો - કહીને બાપ પાસેથી તમામ ધંધો હસ્તગત કરી લીધો. અધૂરામાં પૂરું કાવેરી અને એના પતિની જાણ બહાર અન્ય જ્ઞાતિની છોકરી સાથે કોર્ટમાં લગ્ન કરી લીધા. લાખ વાતોમાં આશ્વાસન આપીને કાવેરીએ પતિના આઘાતને હળવો કર્યો. પણ કુદરતનું કરવું કે - પરદેશ વળાવેલી દીકરીને ઘેર મૃત દીકરો અવતર્યાના આઘાતમાં કાવેરીનો પતિ તુરત જ અવસાન પામ્યો. આ... જ લગીના બધા જ આઘાતને પચાવી બેઠેલી કાવેરીએ છાતી ઉપર મણનો પાણો મૂકી દઈ પતિ વગરની જિંદગી જીવવા માંડી. હર એક વાતમાં હકારાત્મક જ વિચારવાની કાવેરીની જીવનદષ્ટિથી કલ્યાણી વિદ્યાર્થીકાળથી પરિચત હતી... પણ પ્રૌઢાવસ્થાની આ કાવેરી...! જાતને આશ્વાસન આપીને કંઈક સંતાડી રહી હતી કે શું ? એની આંખોની પારદર્શિતા ડહોળાઈ ગયેલી લાગી.

કલ્યાણી એને એકચિત સાંભળી રહી હતી. પતિના મૃત્યુ સમયે એણે કલ્યાણીને યાદ કરી હતી. પરંતુ કૃતાર્થના ડોક્ટરના

અભ્યાસાર્થે કલ્યાણી શહેર છોડી ચૂકી હતી. નવાં ઘરનું સરનામું કલ્યાણીએ મોકલાવ્યું હતું. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં કાવેરીનું સરનામું બદલાઈ ગયું હતું.

હા... માનસિક અસ્થિરતાના ઓઠા તળે દીકરાએ માને પાગલખાનામાં મોકલી આપી હતી. કલ્યાણી મૂઢ બની કાવેરીની આંખોમાં તાકી રહી. લાંબા સમય પછી કોઈ શ્રોતા મળ્યો હોય એમ કાવેરી કલ્યાણીને વીતક કહી રહી હતી. પાગલખાનામાંથી કોઈ હિતેચ્છુના પ્રયાસો થકી કાવેરી ઘર ભૂલીને અહીં એક આશ્રમમાં રહેતી હતી.

સૂર્યનો તાપ બિલકુલ માથા ઉપર આવીને એની ચરમસીમાએ તપતો હતો. પરંતુ બેયના હૈયામાં જે તાપ હતો એની ગરમી બાહરી તાપ કરતાં ક્યાંય વધુ હતી. અહીં આશ્રમમાં ખાવા-પીવાનું ખૂબ સારું હતું. કાળજી રાખનારા માણસો પણ માયાળુ હતા. વાંચવા માટે લાયબ્રેરી હતી. સંતોના વ્યાખ્યાનો યોજાતા અને છ માસે તીર્થયાત્રા...! કાવેરીએ મન વાળી લીધું હતું... હા... એક વસવસો એણે વ્યક્ત કર્યો કલ્યાણી સમક્ષઃ

'એક વાતે તારી ઈર્ષ્યા આજેય થાય મને કલ્યાણી...! કે તેં ભલે સંસાર નથી માંડ્યો, પરંતુ તું આ સમયે પોતીકાં માણસો વચાળે છે. જતી જિંદગીએ સાજે-માંદે કોઈ તારી પડખે છે. તેં વસાવેલી વસ્તુઓમાં પોતાપણાનો ભાવ નિરૂપી શકે. તારા ઘરની ભીંતો તો તારી લાગણીને સમજી શકે. સવાર-સાંજ તારી મરજીથી ઊગી અને આથમી શકે. કાળની ગતિ અકળ છે પણ તેમ છતાં પોતાના માહોલ, પોતાની માટી, પોતાના માણસો વચ્ચે તું મરી શકીશ કલ્યાણી...!'

કલ્યાણીએ કરપીણપણે પોતાની લાગણીઓને વહી જતી રોકી લીધી. એક તીવ્રતમ આવેગથી એણે કાવેરીની હથેળી પોતાના હાથમાં લઈ, ઉષ્માથી દબાવી અને લાગલું જ એ મોં ફેરવી ગઈ. ભીની નજરે અને ભીંસાયેલા હોઠથી એનો ચહેરો વિરૂપ બન્યો. સારું થયું કે કાવેરીએ એ જોયો નહીં. ઊંડો શ્વાસ ફેફસામાં ભરી કલ્યાણી પ્રવાહ પર નજર ઠેરવી વિચારી રહી. શાંત દેખાતાં પ્રવાહમાં પણ કેટલો બધો ખળભળાટ હોય છે !?

મેડિકલ કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન જ કૃતાર્થના અતિ આગ્રહને વશ થઈ, પૈતૃક મકાન અને બાપીકું શહેર છોડી, બેઉ ભાઈ-બહેન શહેરમાં સ્થાપી થયાં હતાં. અભ્યાસમાં જ સાથે ભણતી કેરાલિયન યુવતી ક્રિસ્ટીના સાથેનો કૃતાર્થનો પરિચય પ્રેમમાં પલટાયો હતો અને પછી પરીક્ષાઓ માથા ઉપર જ હતી કે કલ્યાણીને જાણ પણ કર્યા સિવાય કોર્ટ મેરેજ કરીને કૃતાર્થ ક્રિસ્ટીનાને ઘરમાં લાવ્યો હતો.

કલ્યાણીને દુઃખદ આઘાત લાગ્યો હતો. એટલાં માટે નહીં કે કૃતાર્થે ક્રિસ્ટીના સાથે લગ્ન કર્યા એનો ધર્મ જુદો છે, રહેન-સહેન અલગ છે. પણ એટલા માટે કે... જે ભાઈને એણે જીવન ધ્યેયની માફક ઉછેર્યો હતો એ ભાઈ ખુદની ખુશીમાં બહેનને બરાબરની ભાગીદાર બનાવવાને બદલે માત્ર ઔપચારિકપણે જાણ કરે છે...! શું કલ્યાણીને વાત કરી હોત તો એ બાધક બનીને લગ્ન રોકી દેત ! અરે... કૃતાર્થ માટે થઈને તો કલ્યાણીએ કૈવલ્ય પ્રત્યે કોલેજકાળથી અંકુરિત થતી કુણી લાગણીઓનાં માથા વાઢી નાખ્યાં હતા. શાંત-સૌમ્ય અને સૌજન્યતાની મૂર્તિ જેવા શાલીન કૈવલ્યને સમાન-રસરૂચિને લીધે પોતાનાં ભણી થયેલ ખેંચાણ કલ્યાણીથી છાનું નહોતું પણ જીવનની રંગભૂમિ પર કુદરતે કંઈક જુદો જ ખેલ પાડ્યો હતો. અને એ તખ્તા ઉપર કલ્યાણીના ભાગે આવી ભૂમિકા અદા કરવાની આવી હતી. મા-બાપુની અણધારી વિદાય પછી કલ્યાણીએ જાણી-બૂઝીને કૈવલ્યને અવગણ્યો હતો. કૈવલ્યના હૃદય તરફ જતાં દરેક રસ્તાને કલ્યાણીએ અવગણ્યો હતો. બંનેની લાગણીની સાક્ષી એવી કાવેરીએ કલ્યાણીને વારી હતી પણ કલ્યાણીનો મારગ નોખો હતો. કૈવલ્યને કોઈ મોકો જ નહોતો આપ્યો ખુલાસા આપવા કે કરવાનો...!

કોલેજ પૂરી થયાનાં પાંચ-સાત વરસો બાદ કાવેરી એ સમાચાર આપ્યા હતા કે કૈવલ્ય વારાણસીમાં સંસ્કૃત ભણાવે છે ! બસ, દૂરના ઘાટ પરથી અહીં સુધી પંડિતોના શ્લોકો પવન વાટે વહી આવતા હતા. કલ્યાણીનું ધ્યાન ન હતું. એણે કાવેરીની હાજરીનું પણ ભાન ન હતું. ભુતકાળના કાળા ભમ્મર પાણી એનાં અસ્તિત્વને ચોમેરથી અજગરના પાશની જેમ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. એ પાશમાંથી છૂટવાની કલ્યાણીની તાકાત નહોતી-એમ નહીં, પણ કહો કે ઈચ્છા નહોતી...

ક્રિસ્ટીનાના ઘરમાં આવ્યા પછીનું વાતાવરણ 'સુગર-કોટેડ' રહેવા માંડયું હતું. ક્રિસ્ટીના હોશિયાર અને ચાલાક હતી. પોતાની વાતની રજુઆત મીઠાશથી કરવાની એનામાં આવડત હતી. કેટલીક વાર પોતાની વાત મનાવવા માટે કે કક્કો ખરો કરાવવા માટે એ કૃતાર્થનો ઢાલ તરીકે ઉપયોગ કરતી, એ પણ કલ્યાણીની પરિપક્વ સમજમાં નોંધાયેલ સત્ય હતું. સમયવયસ્કોની પાર્ટીઓમાં કલ્યાણીની એણે બખૂબી બાદબાકી કરી નાખી હતી. ઘરને લગતાં કોઈ જ નિર્ણયોમાં કલ્યાણીનો મત મહત્ત્વનો નહોતો રહ્યો. ક્રિસ્ટીનાની પસંદગી મુજબ ઘરનું ઈન્ટિરીયર, પેઈન્ટ, કર્ટેન્સ, એન્ટીક, ગેસ્ટમેન્યુ વિગેરે એવા માંડ્યા હતા. અરે... ડૉક્ટર તરીકેનું મોભાદાર સ્ટેટસ મળતા ક્રિસ્ટીના અને કૃતાર્થને તો કલ્યાણીની હાઈસ્કૂલની નોકરી પણ ખૂબ ખટકતી હતી.

એ જ નોકરીની આવકમાંથી તો કૃતાર્થની મેડિકલ ખર્ચની ઈમારત ચણાઈ હતી. અને ક્રિસ્ટીનાની ગર્ભાવસ્થા વખતે પોતીકાપણાના ભાવ સાથે જો કલ્યાણીને કહેવાયું હોત તો પોતે નોકરી મૂકીને બાળકની સંભાળ લેત, પણ એ વખતના ઘરના માહોલમાં કલ્યાણીનું અસ્તિત્વ અત્યંત ઉપેક્ષિત હતું. અપડાઉનના થાકનું બહાનું કરીને કૃતાર્થ એને અહીંથી કાઢવા માંગતો હતો. બાપુજીનાં મકાનનું પણ ધ્યાન રહે અને તમારે ધક્કા પણ મટે. કલ્યાણીને જૂનાં ઘરનું વળગણ હતું માટે વસવસા વગર કૃતાર્થની વાત સ્વીકારી, પરંતુ ક્રિસ્ટીનાએ અજબનો સામાજિક પાસો ફેંકી ને કલ્યાણીને રોકી લીધી હતી... લોકો શું

કહે ? તમે છો તો અમારે પણ કંઈ ચિંતા નહીં, જેવી વાતો મૂકી કલ્યાણીને અવઢવમાં મૂકી હતી. પણ એક દિવસ હાઈસ્કૂલથી વ્હેલા આવી જનાર કલ્યાણી 'સિકનેસ' - ની મેડીસીનનું પૂછવા ક્રિસ્ટીના પાસે પહોંચવાની જ હતી કે... કૃતાર્થને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલા ક્રિસ્ટીનાના શબ્દો કલ્યાણીના કાળજાની આરપાર નીકળી ગયા...

'મને પણ નથી ગમતું કે તે આપણી સાથે રહે, બટ ટ્રાય ટુ અન્ડરસ્ટેન્ડ કૃતાર્થ... આઈમ પ્રેગનન્ટ...! એન્ડ યુ નો... અબાઉટ પ્રેગનન્સી કેર...! કોઈ બાઈને રાખીશું તો એને પગાર દેવો પડશે. આવનાર બેબી માટે પણ કોઈ કેર કરવાવાળી શોધવી એના કરતાં તારી બ્હેન શું ખોટી ? બહારના માણસો પર કેટલોક 'ટ્રસ્ટ' કરી શકીએ...? પછીની વાત પછી ડાર્લિંગ...! યુ ગોટ માય પોઈન્ટ ડીયર ?!, - સંતાકૂકડીની પાક્કી ખેલાડી છે ક્રિસ્ટીના... ! સ્નેહના ચશ્મા ચૂર-ચૂર થઈ ગયા હતા અને સામે હતો કૃતાર્થનો નગ્ન સ્વાર્થ...! અને પછીના સમયમાં તો 'કબીર'નો ઉછેર...! કલ્યાણીના જીવનનું એક રસનું બહાનું બની ગયું. અતૃપ્ત ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં અવહેલનાને અવગણતી થઈ.

કેલેન્ડરમાંથી ઋતુઓ ફરતી રહી. સ્વાર્થ, સંબંધ-સ્નેહની સંતાકૂકડી ચાલતી રહી. કબીરના ધીમે-ધીમે મોટા થવાની સાથે જ ફરી પછી અસ્તિત્વની અવહેલનાનો અદૃશ્ય અધ્યાય શરૂ થયો. કલ્યાણીને અનેકો વખત અનુભવાયું કે એની હયાતી હાંસિયામાં ધકેલાઈ રહી છે. 'ચિલ્ડ્રન રૂમ' માટે કૃતાર્થને આ ઘર નાનું પડી રહ્યું હતું. કલ્યાણી રેપરની અંદરની 'ચીજ'ને ઓળખતી થઈ હતી અને એટલે જ સામેથી બાપીકા શહેરમાં જવા માટે પોતાની મરજી જાહેર કરી કે થોડી ક્ષણો તો સ્તબ્ધતા ઊતરી આવી, પણ પછી ધીરે-ધીરે કૃતાર્થ અને ક્રિસ્ટીનાએ હકીકત અનાવૃત કરી... કે બાપુજીનું મકાન તો વેચી નાખ્યું છે... આ ફ્લેટમાં ભાડે રહ્યા પછી સ્ટેટસ પ્રમાણે 'હોમ એન્ડ ક્લીનીક' સાથે થઈ શકે એવા દ્રઢીભૂત ખ્યાલને અંજામ આપવા સારું એ લોકોએ શહેરના એક 'એલીટ એરિયા'માં શિફ્ટ થવાનું નક્કી કરી લીધું છે, એ માટે ખૂટતી રકમની વ્યવસ્થાના એક ભાગરૂપે એ મકાન વેચી દીધું છે. એકલપંડે કલ્યાણીને તો કંઈ એવડું મકાન ખપતું નહોતું પણ ત્યાંની સ્મૃતિઓ નાનેરાં બાગમાં જીવંત હતી... શું ત્યાં પહોંચવાની કૃતાર્થની ત્રેવડ ખરી ? શહેરમાં તો આસાનીથી ભાડે રહી શકાય અને પરિવાર ન હોવાથી કદીય ઘરનું ઘર કરવાની કે પાછળ મૂકી જવાની કંઈ ઝંઝટ ન થાય ! આવું ક્રિસ્ટીનાનું માનવું હતું. કલ્યાણી પાસે દલીલો કાયમ ખૂટતી. કલ્યાણીએ વિચાર્યું કે... આ ક્ષણો જીવલેણ નીવડે તો કેવું !!

ચોખ્ખી રીતે ઘર બહાર કાઢી મુકનારાં સંતાનોની ગણના નાલાયકમાં થાય છે. બહુ ચાલાકીથી ઘરવટો આપનારાઓને શું કહેવાય ? કલ્યાણીને અનાથ આશ્રમ કે વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકવા ન ગયા એ એની સારપ નહીં, સ્ટેટસ જાળવવાની ચિંતા જ હતી. બધાં જ રમકડાં ઝુંટવી લીધાં પછીથી બાળકને વગર કારણે ગાલ ઉપર એક લાફો મળે એવી સ્થિતિમાં આવી પડી કલ્યાણી. પણ એ બાળક નહોતી કે ભેંકડો તાણીને રડી શકે ! એના પગ પાસેથી તમામ રસ્તાઓ પૂરા થતાં લાગ્યા. શું કરવું ? કેમનું જીવવું ? - યક્ષ પ્રશ્નોનો ઉકેલ શેનું શાક કરીશું ? 'ના - જવાબ જેમ ન લાવી શકાય.'

વરસોથી જે ખેલમાં મહારથ હતી એ જ ખેલ રમવાનું નક્કી કર્યું. જેમાં કૃતાર્થના સ્ટેટસને હાનિ પહોંચાડ્યા વગરનો કોઈ તોડ ખોળી કાઢવા માટે કલ્યાણીને થોડો સમય જોઈતો હતો... અને એ વિચાર કરવા માટે આ માહોલથી ક્યાંક દૂ...ર... જવાની જરૂર હતી... એ જ અરસામાં શાળામાંથી ઉત્તર-ભારતના પ્રવાસમાં જોડાવાની ઈચ્છા જાહેર કરી. કૃતાર્થ ક્રિસ્ટીનાને બિલકુલ અસ્વાભાવિક ન લાગવું જોઈએ એટલી સહજતા કેળવીને કલ્યાણી ઉત્તર ભારત પ્રવાસમાં જોડાઈ. શાળાના સંચાલકોને અજુગતું ન લાગે તે માટે મા-બાપનાં તર્પણ અર્થે પોતે હરિદ્વારમાં થોડો વખત રોકાવા ઈચ્છે છે. કહીને પ્રવાસને વિદાય કર્યો. સપ્તસરોવર રોડના એક આશ્રમમાં એ રોકાઈ.

બે-ત્રણ દિવસ તો એ ગંગાના ઘાટ ઉપર આખો-આખો દિવસ એમ ને એમ બેસી વિચારતી રહી... ગંગાના જ આ પ્રવાહમાં ક્યાંક કૈવલ્યના સ્પર્શની ભીનાશ પણ મળી જાય...! અથવા તો ગંગામાં તરતો મારો દેહ ક્યારેક કૈવલ્યની અર્ઘ્ય દેતી હસ્તસંપુટિકાને અથડાય...!

ઓહ ! પાગલ મન ! લાંબા સમયનાં મૌન બાદ અસંબધ લાગે એમ કલ્યાણી હસી પડી. કાવેરી ચમકી ઊઠી. હથેળીની પકડ વધુ દઢ બની. બેઉની આંખ આમને-સામને થઈ. - અને -

રેતીમાં ગાળેલા વીરડામાં જેમ સરવાણી ફૂટે એમ આંસુ છલ-છલ કરતાંકને છલક્યાં. મૌનની અદબ જાળવતી મૂર્તિમંત્ર થઈ ઊઠી, સમયે જાણે એક શિલ્પ કંડાર્યું હોય, એમ એક ક્ષણ અવતરી ! એકી સાથે કવચિત જ પામી શકાય એવી ! અંતઃચક્ષુથી ભાળી શકાય એવી ! આમગપંથીઓને જ અનુભવાય એવી ! સમાંતરે લાગણીની છાલક વડે એકમેકને તરબતર કરી જનાર એ ક્ષણ ! સંવેદનોની સંતાકૂકડીને ટપી જનારી એ ક્ષણને ઓળખી જઈ બંને સહેલીઓ તીવ્રતમ આવેગથી એકબીજાને ભેટી પડી.

ખળખળ વહેતી ગંગા અને માથે તપતો સુરજ એક નાવીન્યમ ક્ષણના સાક્ષી બની રહ્યા. ન કોઈએ કંઈ કહ્યું હતું ન કોઈએ કંઈ સાંભળ્યું હતું - ને હતું - ને છતાં - કાળનાં પ્રવાસમાં 'કંઈક' વહી ગયું હતું એ ચોક્કસ !

લાલબાગ, મોરબી.
મો. ૯૯૨૫૦૧૭૫૮૪

ગોદડી

- દર્શના ભગલાણી

'અરૂણભાઈ'

હમ્મ્મ

'અરૂણભાઈઈઈઈ...'

'હાં જી, જી સર', અરૂણ સોલંકીથી સ્વભાવવશ થોથવાઈ જવાયું.

'અરૂણભાઈ ઊઠી ગયા ?' ચારુના અવાજની અધીરતા મોબાઈલમાં અથડાઈ પડઘાતી હતી.

'હજુ તો સાડા સાત થયા, બસ હમણાં તૈયાર થઈને ઓફિસે આવવા નીકળું...'

'અરૂણભાઈ, મેં તમને શું પુછ્યુ ???' 'શું પુછ્યુ ???' અરૂણ સોલંકીથી એમ જ મોઢામાંથી સરી ગયું. અરૂણ સોલંકીને સમજાયું નહીં કે હજુ તો દી ઊગ્યો નથી ત્યાં !!! અને દી કઈ બાજુ ઊગ્યો એ ય જોવાનું ને પાછું ! આ સાદી ભૌગૌલિક ગણતરીમાં ગુંચવાયેલ અરૂણ સોલંકીને સામેથી તેના અધીર બધિર કાને ખાલી અવાજ પડઘાતો હતો. છેવટે માથું ધુણાવી અરૂણ સોલંકીએ શુભ ચોઘડિયાની રાહ જોવાનું ઉચિત સમજ્યું. સામા છેડે ચારુને બીજો કોઈ સમય હોત તો અત્યારની અરૂણ સોલંકીની હાલત, હાવભાવ સહિત નજર સામે તરવરી ગઈ હોત અને હંમેશની માફક તેના ચહેરા ઉપર હાસ્ય ફરકી ગયું હોત પણ આજની વાત અલગ હતી. આજે ચારુને પોતાની જાત ઉપર જ ગુસ્સો અને ચીડ ઉપજતાં હતાં. બારી બહાર નજર નાખતાં જ અકળામણ અનુભવતી હતી. બારીમાંથી બહાર જોવા ન માંગતી હોવા છતાં ફરી ફરીને તેની નજર બહારની તરફ ખેંચાતી હતી અને સાથે જ અવાજમાં અકળામણ અને બેચેનીની માત્રા વધતી જતી હતી. આજ તો અરૂણભાઈની સમજણની તેને સૌથી વધુ જરૂર હતી પણ દશેરાને દિજ ઘોડું ન દોડે તે આનું નામ !

'અરૂણભાઈ... નુર મા...મ...દ.' 'નુરમામદ ?' અરૂણ સોલંકીએ વગર વિચાર્યે જ આગળ ચલાવ્યું. 'કંઈ કામ છે નુરમામદનું ???' એમને બોલાવવાના છે ? અરૂણ સોલંકીના અવાજમાં ભારોભાર નિર્દોષતાભરી તત્પરતા ટપકતી હતી.

'અરૂણભાઈઈઈ, નુરમામદ ઓલરેડી અહીં આવી ગયા છે !' ચારુના અવાજમાં હવે ગુસ્સાની છાંટ હતી. અરૂણ સોલંકીને હજુ સમજાતું નહોતું કે આજે તેના અધિકારીને એવું તે કયું આભ ફાટી પડ્યું કે તે સવાર સવારમાં ઓફિસમાં પહોંચી ગયા ! આગલા દિવસે જ તો વાત થયેલી કે આજ તો તેઓ ટુરમાં જવાના છે. રેવન્યુની ભાષામાં ટુર એટલે ફેરણી અથવા ગામડાઓની મુલાકાતે જવાનું. અને એમાં વળી આ નુરમામદ પણ !!!...

'અત્યારમાં ઓફિસમાં ???' અરૂણભાઈના મોઢામાંથી સરી પડ્યું. 'અરે, અરૂણભાઈ, એ માણસ અહીં ઘરે પહોંચી ગયા છે !!!', ચારુના અવાજમાં બેબાકળાપણું હતું. 'ઓહ નો,' વાતનો ફોડ પડતાં અરૂણ સોલંકીને વધુ એક ભાંગરો વાટવા છતાં ઉપરાછાપરી મળી રહેલ ઠપકાની પરંપરામાંથી છુટ્યાંનો હાશકારો અનુભવવા સાથે પરિસ્થિતિની ગંભીરતા અને ચારુની અકળામણ પરખાઈ.

'મેડમ હું આવું જ છું, તમે ચિંતા ન કરો.' સુપરમેનનો પરકાયા પ્રવેશ થતો ચારુ અનુભવી શકી. 'હમ્મ્મ. અરૂણભાઈ, તમને પહોંચતા તો મોડું થશે, શું કરશું ?' 'સર, કોન્સ્ટેબલને મોકલાવું ?' અરૂણ સોલંકીએ પોતાની નોકરીનો અનુભવ કામે લગાડ્યો. 'અરે નહીં અરૂણભાઈ, એવી જરૂર નથી.' ચારુએ આગળ ઉમેર્યું... 'પણ આણે સમજવું જોઈએ ને, આમ ઘરે થોડું આવી જવાય !!!' ચારુથી કોન્સ્ટેબલ શબ્દ સાંભળી થથરી જવાયું. કેમ લોકો નહીં સમજતા હોઈ કે આમ છેક ઘરે !!! 'સર, આપણા ટ્રેઝરીના સિક્યોરિટીવાળાને મોકલું ?' અરૂણ સોલંકી પાસે હાથવગો બીજો ઉપાય હાજર જ હતો. 'અરૂણભાઈ, એ એમ નહીં જાય.' ચારુએ બારીની બહાર નજર નાખી જવાબ વાળતાંની સાથે સાથે મન અંકુશમાં લઈ લેતાં સ્વગત જ બબડી લીધું. ના છૂટકો જ નથી. હવે તો, ઈટ્સ ટુ મચ, 'ઓ.કે. કોન્સ્ટેબલને જ મોકલી આપોને અને હાં, તમે ઝડપથી આવી જાવ.' ચારુથી ટકોર કર્યા વગર ન રહેવાયું. આટલી સૂચના આપ્યા પછી જાણે થાક અનુભવતી હોઈ એમ

ચારુએ સોફામાં લંબાવતાં ઘરમાં ચારે તરફ નજર નાખી. દીકરો સ્કૂલે જવા નીકળી ગયેલો, મા અને ફરવા આવેલી સંબંધીની દીકરી બંને પોતાની ધૂનમાં હતાં. બંનેમાંથી કોઈનું પોતાના તરફ ધ્યાન નહોતું. તેમને નુરમામદની હાજરીથી વાકેફ કરવા... ઉંહ, વળી માંડીને વાત કરવી ને... જો કે વાતમાં કહેવા જેવું ય શું હતું !!!

★★★

'અરૂણભાઈ, નુરમામદ ઓફિસમાં આવે એટલે તમારે ચેમ્બરમાં આવી જવાનું હોઈ, કેટલી વખત તમને સૂચના આપવાની...' ચારુને ભાસ થયો જાણે અરૂણભાઈ સામે જ ઊભા હોય !!! પોતાની રેવન્યુની નોકરી ચારુએ પાયામાંથી શરૂ કરેલી... ક્યાં નિશાળમાં ભણાવવાની લાયકાત અને હોંશ અને ક્યાં રેવન્યુ ખાતાની નોકરી. જો કે ઘરમાં નાનીમા સહિતના સ્ત્રી પાત્રોને નોકરી કરતાં અને પૂરેપૂરાં નિષ્ઠાપૂર્વક નોકરી કરતાં જોયેલા એટલે રેવન્યુની હાડમારી વાળી નોકરી પણ સમયની સાથે ગમવા લાગેલા. સાત આઠ વરસની ગ્રામ્ય કક્ષાની નોકરી બાદ ચારુએ સીધી ભરતીની જાહેર વહીવટની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં સફળતા મેળવી અને તાલુકા મામલતદાર તરીકે નિમણૂક પામેલી. કાયમી લોકસંપર્ક વાળી આ નોકરીમાં જાતજાતના અનુભવની ચારુને ક્યાં નવાઈ હતી, પણ નુરમામદની વાત જ અલગ હતી.

આમ તો તેના દરેક પોસ્ટીંગમાં તેને એકાદ વ્યક્તિ તો એવી મળે જ કે જે જન્મજાત અરજદાર હોઈ, જેને ચારુએ સાચવવા જ રહ્યા. કેમ કે તે ન સાચવે તો જે તે કર્મચારીનું આવી જ બને અને માહિતી અધિકારના જમાનામાં તો વધુ મુશ્કેલ. ચારુને આમાં ફાવટ પણ આવી ગયેલી. અનુભવે તેને સમજાઈ ગયેલું કે આમાં ધીરજ રાખવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ જ નથી. આ અરજદારોની રજૂઆત કોઈ મોટી કે જટિલ નથી હોતી, પણ વહીવટી આટાપાટામાં એવી ગૂંચવાયેલ હોય કે ઇચ્છવા છતાં કંઈ જ ન થઈ શકે અથવા તેમાં તથ્ય ન હોય યા નિયમોથી વિરુદ્ધ હોય, પણ તેઓ એ સ્વીકારવા જ તૈયાર ન હોય અને તેઓની ઉંમર અને સંજોગોને ધ્યાને લેતાં તેઓને કંઈ પણ સમજાવવું અશક્ય બની રહેતું. એ પરિસ્થિતિમાં તેમને ધીરજપૂર્વક સંભાળવા, સમજવા એજ આખરી ઉપાય બની રહેતો.

આ સમગ્ર વસ્તુ સ્થિતિમાં ચારુને નાનીમા સાથે થયેલો ઉછેર મદદરૂપ બની રહેતો. મોસાળમાં થયેલો ઉછેર અને મોસાળમાં ખેતીવાડી હોવાના કારણે વાતવાતમાં થતી શેઢા-પારાની તકરાર કે કોર્ટ કેસો કે પોલીસ ફરિયાદો ચારુને મન સહજ હતા. એમાં પાછા જાતિગત વૈમનસ્ય કે નાના નાના અહમ, ઈર્ષાઓ, દુરાગ્રહો !!! મોસાળનું ગામ તો નવ ગામની જ્ઞાતિ પૈકીનું એક અને ઝઘડાઓ માટે કુખ્યાત. ઘરે ઘરે એક એક વડીલ એટલે બહારથી વકીલ રાખવાની રામાયણ જ નહીં !!! આવા દરેક ઝઘડાની પાછળ મૂળ તો ઘર-કુટુંબોના વકીલોની મમત જ જવાબદાર હોય, ઘરમાં ખાવા ધાન ન હોય પણ ગામને પાદર ખાંભિયું થવાના ઓરતા ફાટફાટ થતા હોય એવા આજન્મ લડવૈયા !!!

નુરમામદ પણ આ શુરવીરો માંહેના ગણાય બસ તેની રણભૂમિ ચારુની હાલની નોકરીનું તાલુકા મથકનું એક છેવાડાનું ગામ હતું. રણકાંઠાના આ ગામમાં મોટાભાગના ઘર જત મુસ્લિમ સમાજના. તાલુકા મથકે ફરજ પર હાજર થવાના સમયગાળામાં જ લોકસભાની ચૂંટણી નજીક હોવાથી મતદાન મથકની ચકાસણી દરમિયાન અહીં નવા મતદાન મથકની જરૂરિયાત જણાતાં ચારુને ત્રણ ચાર વખત ઉપરાછાપરી આ ગામની મુલાકાતે જવાનું થયેલું. સુઘડ બાંધણીવાળા છુટાછવાયાં નાનાં નાનાં મકાનો, પણ આવકારની મોટપ જોઈ રાજી થવાય. ચારુએ જોયું હતું કે, દરેકના ઘરમાં હાથગુંથણીના ભરતકામની વિધવિધ વસ્તુની ઝલક જોવા મળતી હતી. આમ તો આ પ્રદેશ તેના એમ્બ્રોઈડરી વર્ક માટે જાણીતો ખરો.

જ્યારે પહેલી વખત નુરમામદને લઈને અરૂણભાઈ ચેમ્બરમાં આવેલા એ પ્રથમ અંક, વાર્તાલાપ સહિત યથાતથ ચારુને આજે ય યાદ હતો. એ સમયે જ અરૂણભાઈએ નુરમામદ વિશે જણાવવા જેવું અથવા પોતે જે કંઈ જાણતા હતા એ બધું કહી દીધેલું. નુરમામદની વડીલોપાર્જીત જમીનનો પ્રશ્ન હતો. જમીન તો જાણે વેચાઈ ગયેલ પણ નુરમામદનું માનવું એમ હતું કે, તેમના દીકરા પાસેથી છેતરપીંડી કરી પૂરતું અવેજ ચૂકવ્યા વગર દસ્તાવેજ કરાવી લેવામાં આવેલા. એ સમયે ચારુના ચહેરા ઉપર ઉપસી આવેલા ભાવ 'તો એમાં હું શું કરું.' એ જાણે અરૂણભાઈ એ વાંચી લીધો હોય એમ ઝટપટ થોથવાતાં

પૂરવણી રજૂ કરેલા એ મુજબ નુરમામદ ભૂતકાળમાં જાણીતા રાજકીય પક્ષના કાર્યકર, એમનો એક જમાનો હતો, એમનું ઘણું વજન પડતું ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ...

'તો હવે શું છે એનું ?', ચારુની નજરમાં રહેલા પ્રશ્નાર્થથી એટલી તંગ પરિસ્થિતિમાં પણ અરૂણભાઈના ચહેરા ઉપર ફરી વળેલા હાસ્ય યાદ કરતાં ચારુથી મલકી જવાયું. કદાચ અરૂણભાઈનું એ હાસ્ય નર્વસનેસનું હતું. ચારું જાણે એ પરિવેશમાં પ્રવેશી રહી હતી. એ સમગ્ર વાતચીત દરમિયાન ચારુની નજર અલપઝલપ નુરમામદ ઉપર ફરી વળેલી. જમીન સંબંધિત રેવન્યુ રેકર્ડનું કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન થતાં, દરેક વ્યક્તિ અન્ય કોઈપણના ખાતાની નકલો જોઈ શકે, કઢાવી શકે, રેકર્ડની ગોપનીયતા જેવું કશું રહ્યું નહોતું યા એમ કહી શકાય કે તમામ રેકર્ડને ઓપન ફોર ઓલ જાહેર કરેલા. ચારુને બરાબર યાદ હતું કે વરસમાં એકવાર વિઘોટી ભરવા જતી વખતે ઘરના ખૂણામાં પડેલા પટારાના તળિયાથી નાનીમા લાલપૂંઠામાં જડાયેલા ચોપડી કાઢતાં, એ ખેડૂત ખાતાવહી, જાણે કોઈ ઘરેણું હોઈ એમ જાળવતાં !!!

આ વિસ્તારમાં તો ભૂકંપ પછી એમ પણ જમીન લે-વેચમાં તેજી આવતાં તકરારોનું પ્રમાણ ઘણું જ વધી જવા પામેલા. 'સર, એમનો કેસ આપણે ત્યાં ચાલે છે', અરૂણભાઈ ઉવાચ... ચારુ જોઈ રહી હતી કે અરૂણભાઈ જે બોલી રહ્યા હતા એ જ વાત સમાંતરે નુરમામદ ચહેરાના હાવભાવથી વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા. અને એ સાથે જ સ્વાભાવિકપણે જ ચારુ નોંધ લઈ રહી હતી કે નુરમામદ એંસી પંચ્યાસી વરસના તો ખરા. શરીર સાવ દુર્બળ, પીઠ પાસેથી જરાક ઝુકેલા, કરચલિયાળા ચહેરા નીચેનું રૂપ અને માથા ઉપર ખરવા વાંકે છુટાંછવાયા બચી ગયેલા એવા જ રૂપાળા વાળ, ગરવાઈથી ભરેલા ચહેરા ઉપર હજુય ટકી રહેલા કુમાશ અને આંખમાં તેજ ઓછું હશે પણ સતત નીતરી રહેલ સ્નેહની ચમક અડીખમ હતી. ચારુએ જોયું કે નુરમામદ વચ્ચે બોલવા ઉત્સુક હતા પણ કદાચ તેમને સમજાઈ ગયેલું કે તેઓની સ્થાનિક ભાષા મને આવડતી નથી. આમ છતાં તેઓએ ત્રુટક છૂટક પ્રયત્ન કર્યા. હા અરૂણભાઈને ત્યાંની લોકબોલીનો મહાવરો હતો એ કામમાં આવ્યો.

'અરૂણભાઈ, એમાં આપણે શું કરી શકીએ ? આપણું રેકર્ડ તો રજિસ્ટર્ડ દસ્તાવેજને જ ગ્રાહ્ય રાખે અને હા, બાકી તો સિવિલ કોર્ટમાં દાદ...' ચારુએ બોલતાં બોલતાં વાક્ય અધૂરું છોડી દીધું. ચારુ સારી રીતે જાણતી હતી કે આગળ કંઈ પણ કહેવું નિરર્થક હતું. સામે ઉભેલા નુરમામદની જગ્યાએ ચહેરા બદલાતા હતા બાકી વ્યથા કથા સમાન જ હતાં. અરૂણભાઈને આગળ બોલવાની જરૂર જ ન લાગી.

આમ તો અરૂણભાઈને પણ આ ઓફિસમાં આવ્યે ક્યાં ઝાઝો સમય થયેલો પણ ચારુ અને અરૂણભાઈ વચ્ચે ધીમે ધીમે એક સમજણ ઊભી થઈ ગયેલી. અરૂણભાઈના ઓર્ડર વખતે તેઓને તાલુકા કક્ષાની કામગીરીનો બિલકુલ અનુભવ ન હોઈ, જે તે સમયે જ જિલ્લા સમાહર્તાને રૂબરૂ મળી રજૂઆત કરેલી કે એવું લાગે તો રિવર્ઝન આપી દ્યો બાકી તેઓને બદલીવાળા તાલુકા મથકે નથી જવું ! ચારુને મળેલી ઊડતી વાત મુજબ તો અરૂણભાઈ અક્ષરશઃ રડી પડેલી પરંતુ મોટા સાહેબની સમજાવટ પછી તેઓ હાજર થયેલા. અરૂણભાઈમાં કામ કરવાની ધગશ અને નિષ્ઠા ભરપુર હતી. વળી રેવન્યુની જાણકારી ઓછી પણ ન્યુસન્સ વેલ્યુ બિલકુલ ઝીરો અને રમુજવૃત્તિ ખૂબ સારી એટલે કચેરીનું વાતાવરણ હળવું ફુલ રહેતું. જિલ્લામાંથી તાત્કાલિક કોઈક માહિતી માંગે ત્યારે અથવા કોઈ કામ સમયસર ન થવા બદલ ઉપરથી નીચે સુધી ઠપકાનો રેલો આવે ત્યારે અરૂણભાઈ ઘાંઘા થઈ જાય બાકી તો તેની મસ્તીમાં હોય.

આજ પણ અરૂણભાઈએ, ચારુની વાતમાં રહેલા તથ્યને સમજી નુરમામદને સમજાવી બહાર લઈ જવા લાગ્યા. ચારુએ નોંધ લીધેલી કે નુરમામદને કદાચ પહેલી વખત પોતાની વાત સાંભળનાર કોઈ મળ્યું હોય એમ જણાતું હતું. અચાનક જ નુરમામદે અરૂણભાઈના હાથમાંથી બાવડું છોડાવી ચારુની સામે ટેબલની ધાર પાસે ઊભી ટેબલ ઉપર મૂકેલા ચારુના બંને હાથ તેના હાથમાં લઈ આંખ હોઠ કપાળે અડાડી, ફરી પોતાની વાત કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તત્ક્ષણ ચારુને કંઈ જ સૂઝ ન પડી, લાચારીથી અરૂણભાઈ સામે જોઈ રહી. અરૂણભાઈ પણ કંઈ સમજે એ પહેલા ફરી નુરમામદે તેની અને ચારુ વચ્ચે રહેલા વિશાળ ટેબલની પરવા કર્યા વગર પોતાના બંને હાથ લંબાવી ચારુના માથે મોઢે ફેરવવા લાગ્યા.

આટલાં વરસોની નોકરીમાં જાત ભાતના અરજદારોનો

ચારુને અનુભવ પણ આ રીતે પહેલી વખત હોઈ, ચારુના મોઢામાંથી અરૂણભાઈના નામનો સાદ નીકળી ગયો. અરૂણભાઈને કળ વળે એ પહેલાં તો નુરમામદ બહાર હતા. ચારુ થોડીવાર એમજ પોતાના બંને હાથથી માથું ઝાલી બેસી રહી. નુરમામદે તેના માથે જે રીતે હાથ ફેરવેલો એ જોતાં ઓળેલા વાળ વિખરાઈ ગયા હશે કે વિખરાયેલા વાળ ચપોચપ બેસી ગયા હશે એ નક્કી કરવાની સુધ અત્યારે તો ચારુમાં નહોતી. ધીમે ધીમે ચારુએ છુટકારાનો શ્વાસ લીધો પણ તેને ક્યાં ખબર હતી કે હવે આ પુનરાવર્તનથી તેને ટેવાવું પડશે !

બીજો અંક પણ થોડા દિવસમાં જ બેક ટુ બેક અને એજ પાત્રો વચ્ચે અને એજ સ્થળ. ચારુને ઓફિસ કમ્પાઉન્ડમાં ગાડીમાંથી ઊતરી ચેમ્બરમાં જતાં સમયે નજર ઊંચી કરીને જોવાની ટેવ ન હોવા છતાં કશું નજરમાંથી છટકતું નહીં અને એમાંય નુરમામદની હાજરી તો ઊડીને આંખે વળગતી. ‘અરૂણભાઈ, પેલા નુરમામદ...’ ચારુએ ઈશારાથી જ વાક્ય પૂરું કર્યું. ‘હા, એ કાકા સવારના આવી ને ચાર વખત તમારી પૃચ્છા કરી ગયા !!!’, અરૂણભાઈના ચહેરા ઉપર હાસ્ય વિલાસી રહ્યું. ‘જુઓ એ મારા જ જીવના ઘરાક છે એટલે એમ તો ક્યાંથી જવાના, ખેર ! તમે ભેગા આવજો અથવા તમે જાતે નુરમામદને લઈને આવજો, તમે સમજો છો ને હું શું કહું છું એ ? ચારુના ગળામાંથી માંડ અવાજ નીકળ્યો. ફરી એજ સમગ્ર ઘટનાનું પુનરાવર્તન ચેમ્બરની ચાર દીવાલ વચ્ચે દોહરાવાયું. હા, આજ ફરક હતો તો એક વાતનો કે આજે ચારુને પ્રતિપળ શું થશે એ ખબર હતી. પછી તો પુનરપિ જન્મમ, પુનરપિ મરણમ્‌ની માફક... જો કે ચારુ હવે નુરમામદના ચેમ્બરમાં પ્રવેશની સાથે જ પોતાના બંને હાથ નુરમામદ તરફ લંબાવી દેતી અને ત્યારબાદ ટેબલ ઉપર ઝૂકીને પોતાનું માથું... સમયાંતરે પુનરાવર્તિત થતી આ ઘટનાથી હવે ઉભયપક્ષે આનંદ થતો. નુરમામદના સ્પર્શમાં નરી નિર્મળતા અને વહાલ અને આંખોમાં રહેલ અમી ચારુને ય સ્પર્શી જતાં, જાણે વણબોલ્યે અરસપરસ બધું સમજી જવાતું... અરૂણભાઈ તેમને અપાયેલ સ્ટેન્ડિંગ સૂચનાનું મૂક સાક્ષીભાવે મોજથી પાલન કરતા, પણ આજની વાત અલગ છે. આજે આ માણસ છેક ઘરે આવી ચડ્યા. ચારુ સારી રીતે જાણતી હતી કે, નુરમામદ બિલકુલ નિરુપદ્રવી જીવ હતા. અને આજદિન સુધી તેના તરફથી ભયનું કોઈ જ કારણ ન આપેલું હોવા છતાં પોતે આજ આમ આટલી આકળી થઈ. એ નિર્દોષ જીવ... ચારુ એ સફાળા ઊભા થઈ બારીમાંથી જોયું તો કોન્સ્ટેબલ, નુરમામદને...’

‘પ્લીઝ તમે એમને ઓફિસે... હું આવું જ છું’, ચારુ ઝડપથી નીચે દોડી આવી, તેના અવાજમાં હાંફ હતો.

★★★

‘સર આ ગોદડી...’ અરૂણભાઈએ નુરમામદ તરફ ઈશારો કર્યો. સુંદર ભાતીગળ રેશમના કપડામાં, રંગબિરંગી તાણાવાણાથી ગૂંથાયેલ ગોદડી, નુરમામદના હાથમાં ઝળુંબી રહી હતી અને ચારુની ભીતરનો તમામ આક્રોશ, પીડા. નિસહાયતા નુરમામદની આંખમાં... બારીની બહાર દૂર સુધી ચારુની ધૂંધળી નજર નુરમામદની થોડી વધુ ઝૂકેલી પીઠનો પીછો કરી રહી હતી... ટેબલ પર લંબાવેલ ચારુના હાથને ગોદડીની મુલાયમતા સ્પર્શતા, બીજી જ પળે ચારુનું માથું ગોદડીમાં ઝૂક્યું. નુરમામદનો હાથ જાણે ચારુના માથા-મોઢા ઉપર ફરી રહ્યો હતો.

મુ. માળિયા હાટીના, C/o. જયેશભાઈ એમ. મહેતા,
‘શ્રી’, રણછોડનગર, કડવા પટેલ સમાજ સામે,
તા. માળિયા હાટીના, જિ. જૂનાગઢ-૩૬૨૨૪૫.
મો - ૯૮૨૫૩૩૬૮૦૮

નારિયેળ પાણી

- *સંજય થોરાત*

રોજ કરતાં ઑફિસથી આવતાં આજે સૂરજને ટ્રાફિકને કારણે થોડું વધુ મોડું થયું હતું. એની બુલેટ એના જેવો જ રઘવાટ કરતી પાર્કિંગમાં આવીને રોકાઈ. બે વાર લિફ્ટનું બટન દબાવવા છતાં એની કોઈ હિલચાલ ન દેખાતાં, બે માળનાં પગથિયાં ચડવા પડ્યાં, એના રઘવાટમાં વળી થોડી વૃધ્ધિ થઈ.

એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર... એણે ડૉરબેલ દબાવી પણ અંદરથી કોઈ રિસ્પોન્સ મળ્યો નહીં. એ અકળાયો, 'મહારાણી સૂઈ ગઈ હશે! હજુ તો રાતના આઠ જ વાગ્યા છે... હું એને કહેતો હતો કે, તારી મમ્મીને થોડા દિવસ બોલાવી લઈએ, પણ સાલું આ ઑફિસની બબાલમાં સમય જ ન મળ્યો, એમને લેવા જવાનો...' સૂરજ મનમાં ને મનમાં બબડ્યે જતો હતો. મનમાં રહેલો પુરુષ અહંકાર થોડી વાર માટે બાજુએ કરી એણે ખભેથી ઑફિસબેગ ઉતારી અંદરથી ચાવી કાઢી અને દરવાજો ખોલ્યો...

ગુસ્સાથી થયેલી લાલ આંખ એને જ શોધતી હતી. હજુ લગ્નને વર્ષ પણ થયું નહોતું, આવતા મહિને ફર્સ્ટ ઍનિવર્સરી હતી. પણ સંસારમાં મીઠાં-મરચાંનો વઘાર શરૂ થઈ ગયો હતો. અને એનું કારણ એકમાત્ર સૂરજ હતો. એનો સ્વભાવ એના નામ જેવો આકરો અને પત્ની બિચારી ગરીબ ગાય જેવી! એના પેટમાં ત્રણ મહિનાનો ગર્ભ હતો. સૂરજ કંઈપણ બોલે, વઢે, અકળાય એનો એકમાત્ર જવાબ એટલે આંખોમાંથી કશુંય બોલ્યા વગર આંસુ વહાવવાનાં. એ નોકરીએ જાય એટલે બે બેડરૂમના ફ્લૅટમાં મન મૂકીને રડવાનું! એનાં સાસુ-સસરા પણ ગામડે રહેતાં હતાં. સાથે હોત તો કમ-સે-કમ પોતાનાં સુખ-દુઃખ તો એ વહેંચી શકી હોત.

'સાક્ષી... ક્યાં મરી ગઈ?' સૂરજે જોરથી બરાડીને ઑફિસબેગ સોફા પર પછાડી. શર્ટની બાંયનાં બટન ખોલતાં એ બેડરૂમ સુધી પહોંચી ગયો. એ એકદમ શાંતિથી સૂતી હતી. એના શ્વાસના કારણે ઊંચું-નીચું થતું પેટ જોઈને બે ક્ષણ એ બધું ભૂલી ગયો. એનામાં માણસ જીવે છે એવું આ એક લક્ષણ ખરું, પણ પછી એ તરત જ ભાનમાં આવ્યો. 'શું છે આ બધું? ક્યારનો તને બૂમો પાડું છું. મોબાઇલ પણ સ્વીચ ઑફ? કંઈ ભાનબાન પડે છે?' એનો અવાજ ફાટ્યો. મેઘ જેવી ગર્જના એણે કરી. પત્ની જાગીને ઊભી થઈ ગઈ, જેમ-તેમ એ સંતુલન સાચવીને ઊભા રહેવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ધરતી તો વાદળનો અવાજ સાંભળીને આનંદિત થઈ ઊઠે, પણ અહીં તો પતિની ગર્જનાથી એ ધ્રૂજતી ઊભી હતી.

'બોલ ને! મોંમાં મગ ભર્યા છે? શું મૂરખની જેમ ઊભી છે? અક્કલ તો કૉડીની નથી. એટલુંય ભાન નથી પડતું કે પતિ ઑફિસેથી આવે તો આપણે દરવાજામાં સ્મિત સાથે ઊભા રહેવું?'

સાક્ષી માટે તો આ રોજનું હતું. તો પણ એ રોજ એ વાત ભૂલીને નવા દિવસે એના સ્વભાવમાં ફેર પડશે એવી આશા સાથે ઊઠીને ઊભી થતી. માંડ હિંમત ભેગી કરીને એણે મોં ખોલ્યું, 'બપોરથી ચક્કર જેવું લાગતું હતું. કમર અને પીઠ ખૂબ દુખતાં હતાં, વાંકા વળવામાંય તકલીફ થતી હતી. એટલે ગોળીઓ ગળીને આડી પડી ને આંખ લાગી ગઈ...' કઠેડામાં ઊભા રહેલા સાક્ષી જેવો ગભરાયેલો એનો ચહેરો હતો.

'તો પછી હવે આરામ થયો કે નહીં? બાકીની સ્ત્રીઓ શું એમ ને એમ બાળકો પેદા કરે છે? પ્રેગ્નન્સીમાં આવી બધી તકલીફ તો સામાન્ય કહેવાય. પીડા વગર પ્રસૂતિ કેવી? કમર, પીઠ, પેટનો દુખાવો તો છેક સુધી રહેશે, એટલે હવે આ નખરાં બંધ કર અને કામે લાગ... ચલ જા. હું જરા ફ્રેશ થાઉં છું, તું થાળી તૈયાર કર જલદી, ભૂખ લાગી છે.' 'હું શું કહું છું...'

એની વાતને સાંભળ્યા વગર જ સૂરજ બાથરૂમ બાજુ વળી ગયો. નૅપકિનથી મોં લૂછતાં ફરી બરાડ્યો, 'આ વાસ મારે છે. ધોશે કોણ, તારો બાપ?' એણે બરમૂડો ચડાવ્યો અને ડાઇનિંગ ટેબલે આવીને બેઠો. સાક્ષીએ ટેબલના ખૂણે એમ જ ઊભી હતી. ટેબલ ઉપર જમવાની કોઈ જ તૈયારી નહોતી.

'આ શું? હજુ થાળી તૈયાર નથી? તને કહ્યું હતું ને કે જલદી પીરસ? તને ખબર કેમ નથી પડતી? પતિ ઑફિસથી થાક્યો-પાક્યો ઘરે આવે અને એના માટે જમવાનું પણ તૈયાર નહીં? શું કરે છે આખો દિવસ? આમ ડોબા જેવી શું ઊભી છે?' મધ્યાહ્નના સૂરજ જેવો એ આકરો હતો અને પત્ની પરસેવે રેબઝેબ !

'કહ્યું તો ખરું કે બપોરે તકલીફ હતી. દવા લીધી, સૂઈ ગઈ... અને આ તમારા અવાજથી જાગી. તમે બેસો, થોડું ટીવી જૂઓ, હું પંદર મિનિટમાં રસોઈ તૈયાર કરી દઉં છું' એમ બોલતાં એણે સાડીનો છેડો ખેંચીને કમરે ભરાવ્યો. ઉદાસ ચહેરે, ગળગળા અવાજ સાથે એ રસોઈ બનાવવા ચાલી.

'બસ કર હવે તારું ભાષણ. દિવસભર થાકવાનું, ઑફિસનું ટૅન્શન, ટ્રાફિક, આમ મરી-મરીને કામ કરવાનું... આ બધું કોના માટે ?' તારા માટે જ ને? અને તું સાલું બે ટંક જમવાનુંય સમયસર ના આપી શકે? કામવાળો આવે છે, કચરા-પોતાં-વાસણ માટે. તારે કામેય શું હોય છે? ખબરદાર જો હવે રસોઈ બનાવી છે તો. કંઈ ખાવું નથી મારે. ઑફિસમાં સચિન કહેતો હતો, ચાલ પંજાબી ખાવા જઈએ, ખોટી ના પાડી એને...'

એ ખુરશી હડસેલીને ઊભો થયો, એના પગમાં મોબાઈલ આવ્યો, જે બંધ હતો. 'કેમ મોબાઈલ મારા પગે પડે છે?' એણે ફરી તિરસ્કારથી સાક્ષી સામે જોયું. 'દવા લેતી વખતે ધક્કો લાગ્યો અને મોબાઈલ પડી ગયો, કમરમાં દર્દ હતું, વાંકું વળાય એમ નહોતું એટલે...' એણે બરમૂડો કાઢીને બેડ પર ફેંક્યો. ફરી પૅન્ટ ચડાવ્યું, ઉપર ટી-શર્ટ ચડાવી, પગમાં ચપ્પલ પહેરતાં બુલેટની ચાવી હાથમાં લીધી અને જોરથી બારણું પછાડતો ઘરની બહાર નીકળી ગયો. આ બાજુ સાક્ષીએ રોકી રાખેલા આંસુના ડૅમના દરવાજા ખૂલી ગયા. દડ-દડ આંસુ સારતી એ સોફામાં ફસડાઈ પડી. દેખાવે સુંદર, સમજુ, કામઢી હોવા છતાં એ સમજી નહોતી શકતી કે સૂરજ આવું કેમ કરે છે? સવારે હાથમાં બ્રશ આપવાથી લઈ ટૉવેલ, અંડરવેર, રૂમાલ, મોજાં, નાસ્તો, ટિફિન - બધું જ એના હાથમાં... પાણીનો ગ્લાસ પણ એ માટલામાંથી ભરીને ન લે. છતાંય આટલો ઉકળાટ ?

સૂરજ બહાર નીકળ્યો, ઘરના ભારેખમ વાદળાં જેવા વાતાવરણમાંથી. રાજુના પાનના ગલ્લે બુલેટ ઊભું કર્યું. આંગળીનો ઈશારો કરીને ઑર્ડર આપ્યો. રાજુએ કાયમની જેમ બે વિલ્સ

નેવીકટ સાથે રજનીગંધાની પડીકી આપી અને ડાયરીમાં નોંધ કરી લીધી. સૂરજે બુલેટને ત્યાં જ રહેવા દીધી અને ચાલતો ચાલતો અન્નાજીના નારિયેળની લારી પાસે પથ્થરની પાળી પર જઈને બેઠો. નીચે નદી શાંત હતી. એણે એમાં પથ્થર નાંખીને વમળ સર્જ્યું. એના જીવનમાં આમેય ઘણાં વમળો હતાં. એને પત્ની ઉપર ગુસ્સો આવતો હતો. એણે વિલ્સ સળગાવી કશ મારવાનું શરૂ કર્યું. છોડેલા ધૂમાડાથી પણ હવામાં એક રિંગ બની... સિગારેટના કશ સાથે ધીમે-ધીમે એનો ગુસ્સો ઘટી રહ્યો હતો. અડધો કલાક થઈ ગયો, સિગારેટ પતી ગઈ, ઠૂંઠું એણે પગ નીચે ગુસ્સાની સાથે ક્યારે કચડ્યું એની ખબર જ ના રહી.

નદીના પુલ પર રસ્તો બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું. પેલે પાર બે-ચાર તાડપત્રીનાં નાનાં ઝૂંપડાંમાં કારીગર-મજૂર રહેતા હતા. એમાંથી એક ઝૂંપડામાંથી એક કપલ બહાર આવ્યું. હાથમાં હાથ પકડીને એ બન્ને ચાલતાં-ચાલતાં અન્નાજીની લારી પાસે જ આવતાં હતાં. એ સ્ત્રીને જોતાં જ ખબર પડી કે એ પ્રૅગ્નન્ટ હતી. એનો પતિ એનો હાથ પકડીને એને લાવતો હતો. બંનેના ચહેરા પર બાળક આવવાની ખુશી છલકાતી હતી. સૂરજ એમને ખૂબ ઝીણી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. એને આશ્ચર્ય પણ થયું, અભણ મજૂર કપલ આટલું ખુશ પણ હોઈ શકે!

એ બંને ત્યાં જ આવ્યાં. સૂરજની સામેની પાળીએ બંને આવીને બેઠાં. 'બેસ અહીં. બહુ હેંડવું સારું નહીં. મુ હમણાં આવુ તારી હાટુ નારિયેળ પાણી લઈને...' એની પત્ની તો આ સાંભળીને હસવા લાગી, સૂરજને સાક્ષીની યાદ આવી. સાલું આટલા પ્રેમથી હું પત્ની જોડે છેલ્લે ક્યારે વર્ત્યો હતો? પત્ની પ્રૅગ્નેન્ટ થઈ, મારા બાળકને પેટમાં ઉછેરે છે, મેં ક્યારેય એને શું જોઈએ છે? શું ખાવાની ઈચ્છા છે? એવું પૂછ્યું નથી. એને પોતાનું જ મન ડંખવા લાગ્યું.

એટલામાં એ માણસ એક નારિયેળ કપાવીને લઈ આવ્યો, એમાં સ્ટ્રૉ નાંખીને એણે પત્ની સામે ધર્યું અને પીવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો. એની પત્ની શરમાતી હતી, સંકોચ પામતી હતી. 'શરમાય છે શું કામ? સામે બેઠેલા સાયેબની ઘરવાળી પણ હશે જ ને! એ પણ એને આવા જ લાડ કરતા હશે. ચ્યમ સાયેબ, હાચું ને?' એણે સૂરજને સંભળાય એમ પૂછ્યું.

સૂરજ ઉત્તરમાં બળજબરીથી હસ્યો. એનો અંતરાત્મા એને કોરી ખાતો હતો. અપરાધીપણાનું વાદળ એના મન પર છવાયું હતું. એણે કરેલી ભૂલો, ગુસ્સો બધું જ એને પેલા મજૂરના હાથમાં રહેલા નારિયેળ પાણીમાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. 'અલી પી લે ને જલદી જલદી. દાક્તર સાયબે કીધું હતું કે બચ્ચું રૂપાળું આવશે. પી લે...' એ એને આગ્રહ કરીને પાણી પિવડાવતો હતો.

'ઘરે જઈને પીશ, ખૂબ મોડું થયું સે, તમુનેય ભૂખ લાગી હશે. મારે ચૂલો હળગાવી રાંધવું પડશે...' 'ઈ હંધુય થઈ રહેશે. મારી ભૂખ કંઈ તારાથી વધુ સે? હું તને મદદ કરીશ ને, પછી તો ખુશ ને? ચાલ પી લે હવે નારિયેળપાણી...'

એમનો આ શુદ્ધ દેશી પ્રેમ જોઈને સૂરજની આંખો ભરાઈ આવી. આકાશમાંથી વરસી રહેલા છાંટામાં એનાં આંસુ મળી રહ્યાં હતાં. વાદળ વરસીને ગયા બાદ જેમ આકાશ ચોખ્ખું થઈ જાય એમ જ સૂરજનું મન આ કપલ જોયા બાદ ચોખ્ખું થઈ ગયું. એનાં તન-મનમાં નવો પ્રાણવાયુ ફૂંકાયો. એને સામે બેઠેલા કપલની વાતોમાં રસ પડ્યો હતો પણ એનું મન હવે સાક્ષી પાસે જવા અધીરું થયું હતું. એને જલદી એની પાસે પહોંચવું હતું. એના માથે-પેટે પ્રેમથી હાથ ફેરવવો હતો, એની માફી માગવી હતી. એને વગર વાંકે ઘણી તકલીફ આપ્યાનો વસવસો વ્યક્ત કરવો હતો.

એ ઝડપથી ઊઠ્યો. કાઢીને મૂકેલી ચપ્પલ પહેરી પોતાના ઘરમાં જલદી પહોંચવાના નિર્ધારથી એ ઊઠ્યો. 'અન્નાજી, દો નારિયેલ જલદી લાઓ...' એણે ઝડપથી નારિયેળ લઈ પોતાના બુલેટ સુધી પહોંચવા દોટ લગાવી. બુલેટને કિક મારી સોસાયટીના નાકે આવેલી ચાઈનીઝ લારી પરથી પાર્સલ પૅક કરાવ્યું. શક્ય એટલા જલદી પહોંચવા બુલેટ રેસ કર્યું. રોજ ઘરઘરાટ કરતી એની બુલેટનો અવાજ આજે સાયલન્ટ હતો, કદાચ સૂરજની ખુશી એને પણ વર્તાતી હતી.

સૂરજે શાંતિથી ડૉરબેલ વગાડી. સાક્ષીએ બારણું ખોલતાં જ હાથમાંનો સામાન નીચે મૂકી એને પોતાના બાહુપાશમાં સમાવી લીધી. કેટલીય વાર સુધી કશું જ બોલ્યા વગર એના માથા પર હાથ ફેરવતો રહ્યો. સાક્ષીની આંખો છલકાઈ પણ આજે પ્રેમનાં-ખુશીનાં આંસુ હતાં. એણે સાક્ષીને સોફા પર બેસાડી, પાર્સલમાંથી નાસ્તો કાઢી ઓવનમાં ગરમ કરી ડીશ તૈયાર કરવા લાગ્યો. પણ એને ટાઈમર સૅટ કરવાની ખબર ના પડી. સાક્ષી હસવા લાગી, 'હું કરું છું, તમે ચેન્જ કરી લો.' આજે વર્ષો બાદ કૉલેજવાળો સૂરજ ઊગ્યો હતો. એની કવિતા-ગઝલ જીવતી થઈ હતી. એણે બાથરૂમમાંથી બૂમ પાડી, 'સાક્ષી, કબાટમાં મારી ડાયરી છે, લેતી આવજે. આપણે ગૅલેરીમાં બેસીશું.' બંને ચાઈનીઝ ડીશને ન્યાય આપી ફ્લેટની ગૅલેરીમાં ગોઠવાયા. ઍણે કૉલેજની વાત યાદ કરી પોતાના શે'ર સંભળાવવાનું શરૂ કર્યું.

'સાથે લઈને ફરવામાં જોખમ છે પૂરું,
દિલ તમને સોંપું તો એને સાચવશો ને?'
વાહ.... વાહ... ચાલો, હું પણ તમને કંઈક સંભળાવું,
'આવે ત્યારે કંઈ ને કંઈ લેતાં આવે,
મારે માટે આજે ફરી એ સપનું લાવ્યાં.'

શું વાત છે? તને પણ ગઝલનો શોખ છે! સૂરજ ઘરમાં જઈને સિગારેટ લઈ આવ્યો. એ સળગાવવા જતો હતો ત્યાં સાક્ષીએ કહ્યું, 'થોડા મહિના ઘરની બહાર પીવો તો સારું, બાળકને સંસ્કાર...' એની વાત પતે એ પહેલાં જ એણે સાક્ષીના હોઠ પર આંગળી મૂકી દીધી, સિગારેટને ગૅલેરી બહાર ફેંકી દીધી.

આજે આ ઘરમાં કકળાટનાં વાદળ વિખેરાઈ ખુશીનો વરસાદ થયો હતો. સૂરજે બીજી બે-ત્રણ ગઝલ સંભળાવી, પછી કિચનમાં જઈ નારિયેળ લઈ આવ્યો, એમાં સ્ટ્રૉ નાંખી એણે સાક્ષીને આપ્યું, 'સાક્ષી, મેં અત્યાર સુધી તને...' એના હોઠ પર આંગળી મૂકતાં સાક્ષીએ કહ્યું,

'ચડે છે આંખમાં વાદળ અને બહુ યાદ આવો છો,
તમે આદત મુજબ અશ્રુ સુકાયા બાદ આવો છો!'

સાક્ષી શાંતચિત્તે નારિયેળ પાણીના ઘૂંટ ગળે ઉતારતી હતી. સૂરજને એમાં આવનારા બાળકનું સ્મિત દેખાઈ રહ્યું હતું. એક નારિયેળ પાણીએ સૂરજના સંસારમાં ખુશીનો સૂર્યોદય કરાવ્યો હતો.

પ્લૉટ નં. ૬૩૫/૨,
સૅક્ટર-૮-બી, ગાંધીનગર.
મો. ૯૪૨૬૮૮૦૪૦૦

કહે કોઈ આનાથી કેમ છુટાય...

- કુંતલ નિમાવત

'ગાંડો થઈ ગયો છે કે શું ? તારે આવા ગાંડા કાઢવા હોય તો હું તને નહીં મળું.' નીરા છેડાઈ પડી. કંદર્પને સમજ ના પડી કે આમાં આટલા ગુસ્સે થવા જેવું શું હતું ? એણે તો દિલથી નીરા સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો કે જો નીરા પોતાના પતિને છોડીને પોતાની સાથે ચાલી નીકળવા માટે તૈયાર હોય તો પોતે પણ પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છે. કંદર્પના મતે નીરાએ આ વાતથી ખુશ થવું જોઈતું હતું, પણ અહીં તો બાજી ઊંધી પડી હોય એવો ઘાટ થયો.

બંનેના વડીલો નોકરી કરતા તેથી બંને પાસે એકબીજા માટે આખા દિવસનો સમય હતો. ચડતી જુવાનીનું જોર હતું સમય જતાં બંને માનવા લાગ્યા હતા કે ભવિષ્યમાં તેઓ બંને લગ્ન કરીને સહજીવન ગાળી શકશે. પરંતુ એમ ન થયું. કંદર્પના માતા-પિતાનું સ્ટેટસ અને નીરાના માતા-પિતાનો જ્ઞાતિબાધ આડે આવ્યો ને નીરાના લગ્ન જ્ઞાતિના મૂરતિયા જોડે નક્કી થઈ ગયા, એ પરણી ગઈ.

એ પછી ત્રણ વર્ષે કંદર્પ પણ પરણી ગયો અને પોતાની સુખી જિંદગી જીવવા લાગ્યો. એના લગ્નનાં ત્રણેક વર્ષ પછી અચાનક નીરાનો ફોન આવ્યો. પહેલાં ધ્રૂજતા અવાજે ખબર-અંતર પુછાયા, પછી એકબીજાને કોસાયા ને ત્યારબાદ બંને ભૂતકાળની યાદોમાં સરી પડ્યા. ફોનનો ક્રમ અઠવાડિયું ચાલ્યો. પછી નીરા પિયરમાં આવી ને કંદર્પને મળી. જાહેરમાં મળવું તો અશક્ય જ હતું, તેથી કંદર્પ તેને એકાંતમાં લઈ ગયો. એકબીજાનાં સુખ-દુખની વાતો કરી બંને છૂટાં પડ્યાં.

આખી રાત નીરા રડી. પણ એ પછી એની હાલત વધુ કફોડી થઈ ગઈ. એની ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ હતી. એના મનમાં વર્ષોથી સુષુપ્ત થઈને પડેલો પ્રેમ જાગી ચૂક્યો હતો અને એ હવે તેને ઊંઘવા દે તેમ નહોતો. બીજી વખત એકાંતમાં મળવાની ઈચ્છા નીરાએ જ વ્યક્ત કરી.

એક અજબની શાંતિ નીરાએ અનુભવી અને એ રાત્રે પોતે ઘસઘસાટ સૂતી. છ વર્ષમાં ક્યારેય ન આવી હોય એટલી શાંત નિદ્રાથી નીરાને પોતાને આશ્ચર્ય થયું. પણ આવી નિદ્રાનું કારણ નીરા જાણી ચૂકી હતી. એ કારણને મેળવવા તે વધુ ને વધુ પ્રયાસ કરતી રહી. અલબત્ત, પોતે એ બાબતથી સારી પેઠે અવગત હતી કે એ જેમ-જેમ કંદર્પના સંપર્કમાં વધુ આવતી જતી હતી તેમ-તેમ એને મળવાની તૃષા વધુ ને વધુ ઉદ્દીપ્ત થતી જતી હતી. છતાં, પોતાના સુખ ખાતર એણે આ ક્રમ ચાલુ રાખ્યો. આવી જ એક મુલાકાત વખતે કંદર્પે બંનેનાં ઘર તોડવાની વાત કરી ને નીરા છેડાઈ પડી.

એની આંખોમાં આંસુ જોઈને કંદર્પે એની માફી માગી, સમજાવ્યું કે પોતાનો ઈરાદો નીરાને વ્યથિત કરવાનો નહોતો. નીરાએ કહ્યું, 'હું સમજું છું તારી લાગણી. એવી તો મારીય ઈચ્છા છે, વર્ષોથી હતી. તારું ઘર સાચવવું, તારા બાળકને જન્મ આપવો એ જિંદગીનો હેતુ હતો. પણ કિસ્મતે આપણને સાથ ન આપ્યો. તને જેમ સારી પત્ની મળી છે એમ મનેય સારો પતિ મળ્યો છે. ભગવાનના અવતાર જેવો છે એ. મારો પડ્યો બોલ ઝીલે છે, હું કહું એમ કરે છે. દિવસો સુધી એ મને પ્રેમ કરવા મથામણ કર્યા કરે છે પણ એ બધા જ દિવસો પર તારો એક સ્પર્શ હાવી થઈ જાય છે. બાકીનું બધું જ હું ભૂલી જાઉં એ હદે તારો સ્પર્શ મને પરવશ કરી મૂકે છે, પાગલ કરી મૂકે છે. પણ તેમ છતાં બધું જ છોડીને આપણે એકબીજાનાં થઈ શકીએ એ દિવસો હવે રહ્યા નથી. મારે એક બાળક છે ને તારે પણ. આપણી જિંદગીનું જે થવું હતું તે થઈ ગયું. હવે બાળકોને આપણે શા માટે સજા આપવી જોઈએ ? અને આમ જોઈએ તો તારી પત્ની અને મારા પતિનોય શું વાંક છે ? વગર વાંકે આપણે એમનેય સજા ન આપવી જોઈએ, એવી મારી લાગણી છે. આપણા બેયનાં ઘર ન તૂટે એ ખાતર આપણે આમ જ ખાનગીમાં મળવું રહ્યું. તું મારો હાથ પકડીને મને મનાવે તો હું હાલ બધું છોડીને તારી સાથે ચાલી નીકળું એટલી હદે તારાથી બંધાયેલી છું. પણ હું ઈચ્છુ છું કે તું એવો પ્રયત્ન ન કરે, હું ઈનકાર નહીં કરી શકું.'

છૂટ્ટા મને રડતી નીરાને કંદર્પે અટકાવી નહીં અને એને હાથ પકડીને મનાવવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો.

ખાનગીમાં મળવાનો બંનેનો ક્રમ આજે પણ ચાલુ છે, જેનાથી બે પરિવારો સુખી છે. અને બે હૈયાં પણ.

એચ-૨, વિજય એપાર્ટમેન્ટ,
વાવોલ, ગાંધીનગર
મો. ૯૮૨૪૫ ૧૦૧૪૫

"ભરત ગૂંથણ"
પ્રશાંત પટેલ

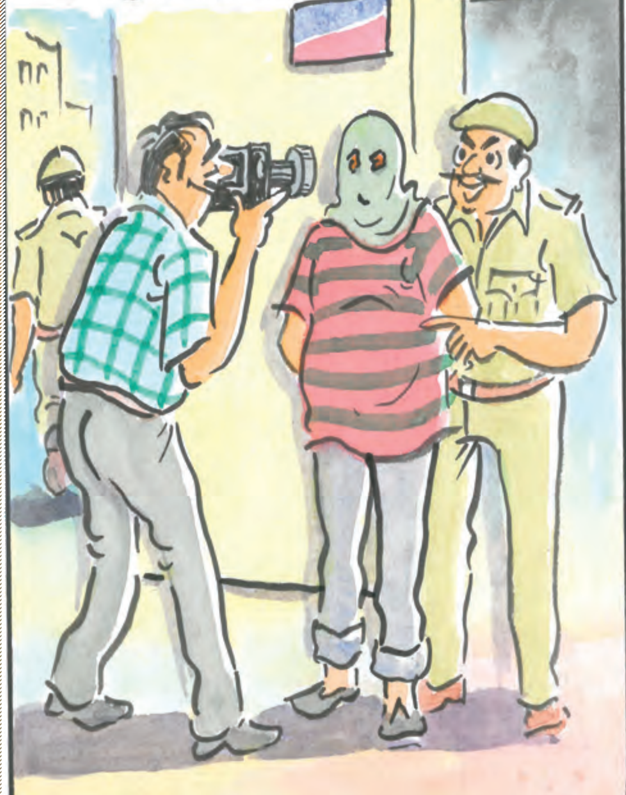

Shital P. Sarvaiya
“ગજાનન”
દીપક ઝાલા

વિનોદ ભટ્ટ
ડૉ. ઈન્દ્રદેવ આચાર્ય
રતિલાલ બોરીસાગર
નિરંજન ત્રિવેદી
હરિકૃષ્ણ પાઠક
કલ્પના દેસાઈ
ડૉ. નલિની ગણાત્રા
પરાગ ત્રિવેદી
ડૉ. જગદીશ ત્રિવેદી
નિપુણ સી. ચોક્સી
નગીન દવે

મધુકર દિ. ધ્રુવ
કૃષ્ણ પંડિત
જિતેન્દ્ર ઠક્કર
કિશોર અંધારિયા
અધીર અમદાવાદી
હર્ષદ પંડ્યા 'શબ્દપ્રીત'
પ્રવીણ દરજી
પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય
દિલીપ શાહ

"વ્યંગ વિહાર"
એ. એચ. જામી

"સૂર સ્નેહનો... "
ડૉ. દર્શન શાહ

"યોગ વૈભવ"
શૈલેષ રાવલ

પાંચ દૃશ્યો

- વિનોદ ભટ્ટ

એવું કહેવાય છે કે, ગૉડ ઈસ ધ ઓન્લી એસ્ટ્રોલૉજર - ઈશ્વર એ એક માત્ર જ્યોતિષી છે, પરંતુ એની મુશ્કેલી એ છે કે, એ આપણને સ્વપ્નમાં આવીને કહેતો નથી કે, બચ્ચા, આવતા ગુરુવારે તને રૂપિયા દસ કરોડની લોટરી લાગવાની છે, અથવા તો આવતા મંગળવારે તારું રામ નામ સત્ય થઈ જવાનું છે, લોટરી લાગ્યાના આઘાતમાં તું હાર્ટ ફેલ્યોરથી મારી પાસે આવી જવાનો છે. અને એક 'સર્વે' પ્રમાણે જ્યોતિષીઓ દ્વારા જાતકોના જે ભવિષ્ય ભાખવામાં આવે છે એમાંની ફક્ત છ ટકા આગાહીઓ જ સાચી પડે છે. બાકી ચોંરાણું ટકા ખોટી, તદ્દન ખોટી પડે છે, પણ આ જ્યોતિષીઓના સદ્‌ભાગ્યે પ્રજા એ છ ટકા આગાહીઓમાં જ વિશ્વાસ રાખે છે ને ભવિષ્યભાખુઓની સંખ્યા એકલા ભારતમાં જ છ લાખ કરતાંય વધારે જ્યોતિષીઓની છે ને એ બધાની દુકાનો ચાલે છે.

આ બધામાં વિશ્વવિખ્યાત ભવિષ્યવેત્તા શ્રીમતી ડિક્સનનું નામ લેવાય છે. તેમણે જુદા જુદા સમયે કરેલી લગભગ બધી જ આગાહીઓ સાચી પડ્યાનું કહેવાય છે. શ્રીમતી ડિક્સનની છેલ્લે એક એવી ભવિષ્યવાણી છે કે, માનવજાત એક એવા છેડે આવીને ઊભી રહેશે કે, એકબીજાના મગજમાં ચાલતા વિચારો પણ પકડી પાડશે.

ઘડીભર માની લઈએ કે, મિસિસ ડિક્સનની આ આગાહી સાચી પડી રહી છે ને સામેની વ્યક્તિના મગજનાં ચાલતા (કે દોડતા) વિચારો જાણવાની અદ્‌ભુત શક્તિ માનવજાતે મેળવી લીધી છે... તો તેની આવતીકાલ કેવી હશે ? એ આવતી કાલનાં પાંચ દૃશ્યો :

★★★

દૃશ્ય-૧

(સ્થળ: ઓફિસ)

'બૉસ...'

'યસ, મિ. મહેતા... રજા લેવા આવ્યા છો ને ?'

'પત્નીને સખ્ત માથાનો દુ:ખાવો છે એટલે જરા દવાખાને...'

'તમારા માથાનો દુ:ખાવો નેહરુ પુલના 'બસ સ્ટોપ' પર તમારી વાટ જોતી ઊભી છે. તમારા ખિસ્સામાં ફિલ્મની બે ટિકિટ છે. તમારી રીસાયેલી ગર્લફ્રેન્ડને મનાવવા -'

'પણ સાહેબ....'

'ડોન્ટ વરી માય બૉય... ગો એહેડ...'

★★★

દૃશ્ય-૨

(સ્થળ: ઘર)

'આજે મને ભૂખ નથી. પેટમાં અસુખ છે, નીતા... તું જમીલે...'

'પિક્ચર એટલે બધું બોર્રિંગ લાગ્યું ?'

'તને કોણે કહ્યું ? પછી મિ. મહેતા ગભરાટમાં બુશર્ટનાં ખિસ્સાં ફંફોસે છે.'

'તમે ફિલ્મની ટિકિટનાં અડધિયાં શોધો છો ને ?'

'અરે, તું પણ જબરી વહેમી...'

'મને બધી જ ખબર છે. સવારે ઑફિસે જતાં તમે કહેલું કે આજે એક અગત્યની મિટિંગ છે, આવતાં જરા મોડું થશે, ત્યારે જ હું તો સમજી ગયેલી કે કોની જોડે મિટિંગ છે...'

'તું મારા પર ખોટી શંકા કરે છે. નીતુ... ?'

'તમારો ચહેરો જ કહે છે કે, હું કેટલી સાચી છું...?'

★★★

દૃશ્ય-૩

(સ્થળઃ બગીચો)

'ડાર્લિંગ -'

'યસ, માય લવ...'

'તારા વગર હું પળ પણ જીવી નહીં શકું... તું નહીં મળે તો મારે આત્મહત્યા કરવી પડશે...' 'આ તારી કેટલામી આત્મહત્યા છે ? અત્યારે તારી પર્સમાં છે એ ઝેર નથી, ખસના શરબતનો અર્ક છે. લગભગ ત્રણેક કલાક પહેલાં મનોજના ખભે માથું ઢાળીને તું આ જ વાક્ય બોલી હતી. બોલ, ખરુંને ?'

દૃશ્ય-૪

(સ્થળઃ રસ્તાની ફૂટપાથ)

'કેટલાં વર્ષથી આપણી પાર્ટનરશિપ ચાલે છે ?'

'લગભગ બારેક વરસ તો થયાં હશે....'

'એ સેલિબ્રેટ કરવા સાથે ડ્રિંક લઈએ. સાંજે ઘેર આવો...'

'સૉરી, આજે અગત્યનું કામ છે, ફરી ક્યારેક....'

'આજે ક્યું અગત્યનું કામ ઓચિંતુ આવી પડ્યું ?'

'મારું વિલ બનાવવું છે, એમાં બધું વિગતે લખવું છે.'

'આટલી નાની ઉંમરે વિલ ? તમે તો ઘણા નાના છો ?'

'હા, પણ મને ખબર છે કે, મારા ડ્રિંકમાં આજે તમે પોટેશિયમ સાઈનાઈડ નાખીને મને પૂરો કરવાનું વિચારી રહ્યા છો...'

'ઓહ, ગૉડ ! શું કરીશું આ પાર્ટનરનું ?'

દૃશ્ય-૫

(સ્થળઃ મેગેઝિનના તંત્રીની કેબિન)

'તંત્રી સાહેબ, ખાસ તમારા સ્પેશ્યલ અંક માટે જ આ લેખ લખ્યો છે, તમારા ટેસ્ટનો છે.'

'સાચે જ લેખ મારા ટેસ્ટનો છે.'

'ખરેખર, આઈ મીન ઈટ, તમારા સમ...'

'પણ મારી કેબિનમાં દાખલ થતી વખતે તો તમે એવું વિચારતા હતા કે, આ બબૂચકમાં અક્કલનો છાંટોય નથી, જે ભટકાડીશું એ છાપી મારશે.'

'ખરેખર હું એવું નથી માનતો...'

એ તો હોય મારા ભૈ, ટેઈક ઈટ ઈઝી...'

'પણ એમ તો તંત્રીશ્રી, તમે પણ આ ક્ષણે એવું વિચારી રહ્યા છો કે, આ બદમાશ કોઈનો જૂનો લેખ તફડાવીને પોતાના નામે ચડાવી લાવ્યો છે...'

'ફરગેટ ઈટ માય ડિયર બ્રધર...'

'યુ... ટૂ'

આપણે બધા સમૂહમાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ કે હે પ્રભુ ! મિસિસ ડિકસનની આટલી આગાહી તું ખોટી પાડજે, નહીં તો માનવજાતનો એકબીજાને છેતરવાનો આનંદ ઝૂંટવાઈ જશે...

૭, ધર્મયુગ કોલોની,
વેદ મંદિર પાસે, પારસી અગિયારી, કાંકરિયા રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨. ફોન : ૦૭૯-૨૫૪૫૨૭૦૦

"આ જિંદગી પણ ક્રિકેટની રમત જ છે..."

- ડૉ. ઈન્દ્રદેવ આચાર્ય

ક્રિકેટની રમતમાં ને માનવીના જીવનમાં દિન-પ્રતિદિન બનતા પ્રસંગોમાં કેટલી બધી સમાનતા છે તેનો વિચાર તમે કદી કર્યો છે ખરો ! હવે જ્યારે ક્રિકેટ સ્પર્ધા પૂરી થઈ ગઈ છે... ને ભારતીય ક્રિકેટ વિશે તમે ચિંતા કરતા થઈ ગયા છો ત્યારે... આ વિષય પર જરૂરથી વિચાર કરજો... તમને આ બાબતમાં સહાયરૂપ થવા અમે અહીં કેટલાક દૃષ્ટાંતો રજૂ કર્યા છે.

ક્લીન બોલ્ડઃ

પરીક્ષામાં પાસ થવાની બધી જ તૈયારી કરી, તમે તમારું પહેલું પેપર લખવા પરીક્ષાખંડમાં બેઠા હોય ત્યારે... પાઠ્ય પુસ્તકમાંથી ઉત્તરવહીમાં જવાબ કોપી કરતા તમને સુપરવાઈઝર પકડી પાડે ત્યારે - તમે... 'ક્લીન બોલ્ડ' થવાની લાગણી અનુભવો છો.

કૅચ !

'કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા જાઉં છું' એમ કહી... તમારી કોઈ 'કૉલેજ ફ્રેન્ડ' સાથે 'લવ-ગાર્ડન'માં ફરતા તમે તમારી પોતાની મમ્મીના હાથે જ પકડાઈ જાવ ત્યારે... પહેલાં જ બોલે 'કેચ' થઈ ગયાની લાગણી અનુભવો છો ?... કે ગલ્લા-તલ્લાં કરવા લાગી જાવ છો !

ક્રિસ-આઉટ !

નિશાળે જતી વખતે તમારા દાદાએ આપેલ બાટલી એમના મિત્રને આપવા જતાં, પોલીસ તમને 'દારૂની બાટલી' સાથે પકડી પાડેલા હોઈ જેલ ભેગા કરવાની વાત કરે છે ત્યારે તમે 'ક્રિસ-આઉટ!' થઈ ગયાની લાગણી અનુભવો છો... કારણ કે સેવા કરવા જતાં જ તમે ઝડપાઈ જાવ છો. ખરું ને ?

રન આઉટ !

ઑફિસેથી ઓવરટાઈમ કરી દોડતા-દોડતા તમારા પપ્પા ઘરે આવે... ને મમ્મીને એમની ચાલચલગત પર શંકા આવેલી હોઈ, ઘરનું બારણું બંધ કરી દે... ત્યારે પપ્પા 'રન આઉટ' થઈ ગયા એમ માનવા મન લલચાય છે... થોડું વધુ ફાસ્ટ દોડ્યા હોય તો આમ આઉટ ન થયા હોત તેમ થાય છે. બરોબરને...

ઓવર-બાઉન્ડરી !

પરીક્ષામાં ચોરી કરતા પકડાઈ જતાં.. તમને પરીક્ષા હોલમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યા હોય અને એની જાણ થતાં.... તમારા પપ્પા પણ તમને... ઘર બહાર ધકેલી દેવાની ધમકી આપી, તતડાવે... ત્યારે.. પરીક્ષકે તમને ફટકો મારી તમારા બોલને 'બાઉન્ડરી' બહાર મોકલી દીધો એમ લાગે છે.

અમ્પાયરીંગ !

ઘરમાં સાસુ-વહુ ઝગડે... ને નાનો બાબો-બેબી લડી પડે ત્યારે વડીલ તરીકે તમારે 'અમ્પાયરીંગ'નો રોલ ભજવવો પડે છે. આ વખતે.. બંને પક્ષ ખૂબ જ બુમ-બરાડા પાડતા હોવા છતાં, તમારે સ્વસ્થતા જાળવી... ન્યાય તોળવાનો હોઈ.. ક્રિકેટમાં અમ્પાયરીંગ કરતા હોય એમ લાગે છે.

બમ્પર - બોલિંગ !

તોફાને ચઢેલાં વિદ્યાર્થીઓને, ડહાપણના બે શબ્દો કહેવા જતાં જ્યારે પથરાબાજીની શરૂઆત થઈ જાય છે... ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ બમ્પર બોલિંગની સ્ટાઈલથી જ પથરાબાજી કરતા થઈ જાય છે...

'આનંદ', ૧૦, વિશ્વભારતી સોસાયટી,
જુહૂ લેન, અંધેરી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮.
ફોન ૦૨૨-૨૬૭૦૧૬૨૩

બોરીસાગર ઇન વન્ડરલેન્ડ

- રતિલાલ બોરીસાગર

કેટલાંક વરસ પહેલાં સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ઇંગ્લિશ એન્ડ ફોરેન લેંગ્વેજિજના નિમંત્રણથી હું જીવનમાં પ્રથમ વાર વિમાનમાં બેસી હૈદરાબાદ ગયો હતો. એ વખતે અતિ ભવ્ય હોટેલમાં નિવાસ કરવાનું પણ પ્રથમ વાર જ બન્યું હતું. વન્ડરલેન્ડમાં ભૂલી પડી ગયેલી એલિસના જેવો એ અનુભવ હતો.

થ્રી સ્ટાર, ફાઈવ સ્ટાર હોટેલો વિશે અનેક દંતકથાઓ સાંભળી છે. હિન્દી ફિલ્મોમાં આવી હોટેલોની ઝાકઝમાળ પણ અનેકવાર નિહાળી છે. પરંતુ, આવી કોઈ હોટેલમાં આ પૂર્વે પ્રવેશ કર્યો નહોતો. થોડાં વરસ પહેલાં આકાશવાણીના કામે દિલ્હી જવાનું થયું હતું ત્યારે ત્યાંની સુવિખ્યાત ફાઈવ સ્ટાર હોટેલ 'અશોક' - જેનું અંગ્રેજી ઘણું સારું ગણાય છે એવા લોકો જેને હોટેલ 'અશોકા' કહે છે તેની પાસેથી નીકળવાનું થયેલું. પરંતુ આવી હોટેલની સામે જોવાનો પણ ચાર્જ કદાચ લેવાતો હોય અને લેવાતો હોય તો એ ચાર્જ પણ ઘણો વધારે હોય - એ બીકે બહારથી પણ એ હોટેલ બરાબર જોઈ શકાઈ નહોતી, એટલે હૈદરાબાદની ભવ્ય હોટેલ 'વાઈસરૉય'માં ઊતરવાનું છે એવા સમાચાર મારા સહપ્રવાસી ડો. રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજાએ આપ્યા ત્યારે, એક દિવસ માટે દિલ્લીની ગાદી મળતાં ભિસ્તીને થયો હશે એવો - કદાચ એથી પણ વધારે રોમાંચ થયો. વિમાનમાં જવાનું ને ભવ્યાતિભવ્ય હોટેલમાં ઊતરવાનું - કોઈ વાર નસીબ અકાળે - અપાત્રે - અકારણ ખૂલી જતું હોય છે !

હૈદરાબાદ વિમાની મથકે ઊતર્યા. વિમાની મથકેથી 'વાઈસરૉય' જેવી હોટેલમાં રાજાની જેમ ટેક્સીમાં જવાને બદલે રૈયતની જેમ રિક્ષામાં જવામાં ઔચિત્ય નહોતું. પણ સંસ્થા તરફથી મળેલા પત્રમાં વિમાન પ્રવાસનું ખર્ચ આપવાની વાત હતી પણ ટેક્સી ખર્ચ આપવાની ના પાડવામાં આવી હતી. જમવાનું અમારા ખર્ચે પણ ચા પીવાની તમારા ખર્ચે - જેવી વાત હતી. એટલે અમે ટેક્સીને બદલે રિક્ષામાં જવાનો નિર્ણય કર્યો. ખિસ્સું વધારે ઘસાય એના કરતાં સ્ટેટસ થોડુંક ઘસાય તો ભલે ઘસાય એવું અમે બંનેએ સર્વાનુમતે વિચાર્યું. નક્કી કરેલી રિક્ષામાં અમે બેઠા. અને મેં કહ્યું, 'હોટેલ વાઈસરૉય !' રિક્ષાવાળાએ ચાલુ કરેલું એન્જિન એકદમ બંધ કરી દીધું અને મુખ પૂરેપૂરું ફેરવી એની હૈદરાબાદી અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું. "હોટેલ વાઈસરૉય કે નિયર હોટેલ વાઈસરૉય ?" હોટેલ વાઈસરૉયમાં જનારા પ્રવાસી આ પૂર્વે એની રિક્ષામાં નહીં બેઠાં હોય એવું એના આશ્ચર્ય પ્રશ્નમાંથી ફલિત થતું હતું. 'હોટેલ વાઈસરૉય', રાજેન્દ્રસિંહે શાંતિથી કહ્યું. રાજેન્દ્રસિંહજીનું વ્યક્તિત્વ અભિજાત, શાલીન અને રાજપૂતી ગૌરવથી યુક્ત એટલે એણે 'યસ સર !' કહી તરત અમારી વાત માની લીધી. મેં મારા ગરીબડા મુખેથી કહ્યું હોત તો કદાચ એણે પ્રશ્ન બીજીવાર પૂછ્યો હોત !

હોટેલ વાઈસરૉયના પ્રાંગણમાં રિક્ષા ઊભી રહી કે તરત જ અમારું શાહી સ્વાગત થયું. બે પરિચારકો અમારો સામાન લેવા દોડી આવ્યા. પ્રવેશદ્વાર પર ઊભેલા પરિચારકે ઝૂકીને સલામ કરી. આ પરિચારકોને પણ ટેક્સીને બદલે રિક્ષામાં થયેલું અમારું આગમન કંઈક અનૌચિત્યભર્યું લાગ્યું હોય એવો મને વહેમ પડ્યો. પણ હું કાંઈ બોલ્યો નહીં.

કાઉન્ટર પર બેઠેલાંઓને મારું અંગ્રેજી સમજાય એવી શક્યતા ઓછી હતી અને એમનું અંગ્રેજી મને સમજાય એવી શક્યતા તો બિલકુલ નહીંવત્ હતી એટલે કાઉન્ટર પરની વિધિ ભાઈ રાજેન્દ્રસિંહે સંભાળી. આ વિધિ દરમિયાન હું એ ભવ્યાતિભવ્ય હોટેલને ચકળવકળ નજરે જોઈ રહ્યો. મારા માટે તો 'સુદામે દીઠી દ્વારામતી'વાળી વાત હતી. દ્વારકાની સીમામાં દાખલ થતાં સોનાની દ્વારકાને જોઈ સુદામા આભો બની ગયો હતો, તેમ હુંય આ આલેશાન હોટેલ જોઈ આભો બની ગયો. પહેલીવાર લિફ્ટ જોયાને અને લિફ્ટમાં ચડ્યાને ઠીકઠીક વરસ થઈ ગયાં છે. પહેલીવાર લિફ્ટમાં ચડ્યાનો ગભરાટ પણ હવે યાદ નથી. પણ અહીં જે લિફ્ટ મેં જોઈ તેવા પ્રકારની લિફ્ટ મારી આયુષ્યયાત્રાના આ સવા ઓગણસાઠ વરસમાં કદી જોઈ નહોતી. હું દિગ્મૂઢ બનીને કાચનાં બારણાંવાળી શંકુ આકારની પારદર્શક લિફ્ટને ચડતી-ઊતરતી જોઈ રહ્યો. થોડીવારમાં અમેય આ લિફ્ટમાં પ્રવેશી ઊર્ધ્વારોહણ કરીશું એ ખ્યાલે મને રોમાંચ થયો. 'લિફ્ટ' માટે કાકાસાહેબે 'પારણું' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. આપણી સ્થાનિક લિફ્ટ જોઈ મને એ શબ્દમાં કવિતા લાગતી એટલું ઔચિત્ય નહોતું લાગતું. પણ સુંદર ડિઝાઈનવાળી આ લિફ્ટ જોઈ મને કાકાસાહેબે પ્રયોજેલા શબ્દમાં રહેલાં કવિતા અને ઔચિત્ય ઉભયનો ખ્યાલ આવ્યો.

કાઉન્ટર ઉપરથી અમારા રૂમોની ચાવી લઈ, પારણામાં ઊભા રહીને (સૂઈને નહીં) અમે ઉપર આવ્યા. આ માયાનગરીમાં પ્રત્યેક પગલે માર્ગદર્શનનો ખપ પડશે એમ કહી ફ્રેન્ડ અને ફિલોસોફર એવા ભાઈ રાજેન્દ્રસિંહને મેં ગાઈડપદેય સ્થાપી દીધા. રાજેન્દ્રસિંહે હોંશથી મારા ગાઈડ બનવાનું સ્વીકાર્યું.

અમારા રૂમો નજીક નજીક હતા. રાજેન્દ્રસિંહે મને મારા રૂમની ચાવી આપી. અપેક્ષા મુજબ - એટલે કે મારી અપેક્ષા મુજબ મારાથી રૂમ ખૂલ્યો નહીં. દેશી તાળાં પણ મારાથી જલદી ખૂલતાં નથી - પણ આ તો તદ્દન આધુનિક લોક હતું. 'તમે જે તમારા વરદ હસ્તે રૂમનું ઉદ્‌ઘાટન કરો. ફોટોગ્રાફર તો નથી, પણ હું તાળી પાડીશ.' હસીને રાજેન્દ્રસિંહે રૂમનું ઉદ્‌ઘાટન કર્યું, મેં આપેલા વચન મુજબ તાળી પાડી. અંદર પ્રવેશતાં જ રૂમના બારણાની પાસેના નાના ખાનામાં રાજેન્દ્રસિંહે ચાવી નાખી ને એ ભવ્ય રૂમના દીવા ઝગમગી ઊઠ્યા. એકાએક થયેલા પ્રકાશથી હું ઝબકી ગયો. રાજેન્દ્રસિંહે કહ્યું, ''રૂમમાં દાખલ થઈ ચાવી આ ખાનામાં નાખવાની, એટલે બત્તી થશે. પછી અંદરની સ્વિચ ઑફ કરીને બત્તી બુઝાવી શકો - હા, પણ એક વાતનું ધ્યાન રાખજો. બહાર નીકળતી વખતે ચાવી લેવાનું ભૂલશો નહીં. રૂમ બંધ ઓટોમેટિક થઈ જશે. એ વખતે જો ચાવી અંદર રહી ગઈ હશે તો રૂમ ખોલવામાં પ્રોબ્લેમ થશે.''

અમે રૂમમાં પ્રવેશ્યા. રૂમનો વૈભવ આંજી નાખે એવો હતો. રાજેન્દ્રસિંહે બાથરૂમ ખોલ્યો. બાથરૂમ પણ અતિભવ્ય ! રાજેન્દ્રસિંહની સાથે બીતાંબીતાં હું એમાં પ્રવેશ્યો. અમારા રસોડાથીય મોટો બાથરૂમ હતો. બાથરૂમમાં મોટું ટબ હતું. ટબમાં બેસીને કે સૂઈને હું કદી નાહ્યો નહોતો. બાથરૂમમાં મોટામોટા અરીસા, ટુવાલ અને બીજી પ્રસાધન-સામગ્રી હતાં.

ટબમાં નાહવામાં ખાસ જોખમ નહોતું. ગરમ-ઠંડા પાણી માટે નળને કેવી રીતે વિનંતી-વિનવણી કરવી એ રાજેન્દ્રસિંહે મને વિગતે સમજાવી દીધું હતું, પણ બીજા એક કારણસર હું ટબનો ઉપયોગ કરી ન શક્યો. જગપ્રસિદ્ધ ટાઈટેનિક સ્ટીમર ડૂબી ગઈ એ વખતે બહુ થોડા માણસો બચ્યા હતા. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ઊગરી ગયો હતો એવો એક માણસ કેટલાંક વર્ષ પછી ટબમાં નાહતાં નાહતાં હૃદય બંધ પડી જવાને કારણે ગુજરી ગયો હતો એવું મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું. હૃદયની તકલીફવાળા એવા મને આવું કંઈ થઈ જાય તો આ ભવ્ય હોટેલને કલંક ચોંટી જાય. એમ માની આ ભવ્ય હોટેલની કીર્તિ અક્ષુણ્ણ રાખવા મેં ટબમાં નાહવાનો લોભ જતો કર્યો. ઘેર નહાતો હોઉં એવું જ સિમ્પલ સ્નાન કર્યું. અલબત્ત, સાબુ અને ટુવાલ હોટેલના વાપર્યા. નાહ્યા પછી વાળમાં તેલનું સિંચન કરવાનો પ્રશ્ન થયો. ત્યાં પડેલી શીશીઓમાં જાતજાતનાં પ્રવાહી હતાં. પણ ક્યું પ્રવાહી માથાના તેલ તરીકે વાપરવાનું છે એની સમજ ન પડી. અમારા એક મિત્રે માથામાં એકવાર એવો પદાર્થ નાખી દીધેલો કે, એમના રહ્યા સહ્યા વાળ પણ જતા રહેલા. રાજેન્દ્રસિંહને પૂછતાં પણ મને સંકોચ થયો એટલે ઘેરથી લાવેલા દેશી તેલનું જ વાળમાં સિંચન કર્યું.

મિટિંગમાં જવાને વાર હતી એટલે નાહ્યા પછી હોટેલના એ ભવ્ય કક્ષનું મેં અવલોકન કરવા માંડ્યું. બારી બહારનું દૃશ્ય ઘણું જ રમણીય લાગતું હતું. હું થોડીવાર બારી પાસે એમ જ શાંત ઊભો રહ્યો. પછી આમતેમ જોતાં દીવાલ પર એક ચાર્ટ જોયો. ઈમરજન્સી વખતે સહીસલામત રીતે બહાર નીકળવા માટે શું કરવું એ અંગેનું માર્ગદર્શન, રૂમનો નકશો ચીતરીને આપવામાં આવ્યો હતો. એ સમજવાનો મેં થોડીવાર પ્રયત્ન કર્યો. અમદાવાદમાં પચીસ વરસના નિવાસ પછી પણ કાગળ પર દોરેલી આકૃતિને આધારે મને ક્યારેય કોઈ સ્થળ જડતું નથી. સામાન્ય સંજોગોમાં પણ મંદ-સુમંદ ગતિએ ચાલતું મારું મગજ ઈમરજન્સીમાં તો તદ્દન બહેર મારી જાય પછી ઈમરજન્સીમાં નકશાના આધારે સહી સલામત નીકળવાનું તો અશક્યવત્ જ હતું. એટલે પછી નકશો સમજવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન માંડી વાળ્યો. ઊલટું, ઈમરજન્સી વખતે ઘાંઘો થઈને આ દસમા-બારમા માળની બારીમાંથી પડતું મૂકી ન બેસું એ માટે બારી બંધ રાખવી સારી - એમ માની મેં બારી બંધ કરી દીધી. રમણીય દૃશ્ય આંખોથી ઓઝલ થઈ ગયું.

સૂવા માટે ભવ્ય પલંગ ઉપર ફોમની ગાદી હતી. માથું ખૂંપી જાય એવાં પોચાં ઓશીકાં હતાં. પણ કેડના દુખાવાને કારણે હું તો કાયમ ભોંય પર જાજમ પાથરીને જ સૂઉં છું. બેત્રણ દિવસ આવી ગાદી પર સૂવાને કારણે કેડનો દુઃખાવો વધી જશે તો એવી બીકે ફોમની ગાદીનો રાજવૈભવ તજી એક રજાઈ પાથરીને અને એક રજાઈ ઓઢીને તપસ્વીની જેમ હું ભોંય પર જ સૂતો !

- કવિ દયારામે કહ્યું છે ને કે, ''ઉત્તમ વસ્તુ મળે અધિકાર વિણ તદપિ અર્થ નવ સરે'' - આ ભવ્યાતિભવ્ય હોટેલમાં મેં આપણા કવિની વાણી સાચી પાડી.

એફ-૬૭, રતિલાલ પાર્ક, એસ. આર. રોડ,
દર્પણ છ રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪.
ફોન : ૦૭૯ - ૨૭૬૮૦૨૬૪

વિનોદ ભટ્ટ સાથે અલગારી રખડપટ્ટી

- નિરંજન ત્રિવેદી

કોઈ સ્વાદિષ્ટ વાનગી આપણને ખાવા મળે તો પહેલો વિચાર આપણા સ્વજનોનો આવે, તેમના સુધી આ વાનગી પહોંચાડવાનો વિચાર થાય.

બસ એ રીતે જ વિનોદ ભટ્ટે અન્ય ભાષાની હાસ્યરસની કૃતિઓ વાંચી એટલે ગુજરાતી વાંચકોને તેનો સ્વાદ મળે તે વિચાર તેને આવ્યો. હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી , ઉર્દૂ વગેરે ભાષાની ઉત્તમ હાસ્યકૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદો તેણે કરાવ્યા અને આપણા સુધી પહોંચતા કર્યા ગુજરાતી વાંચકોની આ સેવા માટે આપણે તેને ધન્યવાદ આપીએ.

હાસ્યરસની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા કરતું તેનું પુસ્તક 'વિનોદ વિમર્શ' સાહિત્યના અભ્યાસુઓ માટે નજરાણું છે વિનોદે હાસ્યરસના તેના વિવિધ પ્રકારના સર્જનથી આપણને ન્યાલ કરી નાખ્યા છે. હું અને વિનોદ બંને રામાનંદ કોલેજમાં ભણતા હતા (હાલની એચ. કે.) અમને ભેગા કર્યા શ્રી ધીરેશ ટી શાહે જેઓ લાયન્સ ક્લબના ભૂતપૂર્વ ડિસ્ટ્રિક્ટ ગર્વનર, અને હાલમાં ઓલ ઈન્ડિયા નોટરી એસોસિએશનના પ્રમુખ છે. ત્યાર પછી અમે સતત મળતા રહ્યા, બંને નો 'કોમન ઈન્ટરેસ્ટ' હાસ્યરસ હતો. વરસો સુધી અમે દર રવિવારે સવારે મળતા. વિનોદ જાની પણ આ બેઠકમાં હોય. એ ટીખળમાં રવિવારની આ બેઠકને રવિવારીય બેસણું કહેતો. રવિવારે વિનોદ ભટ્ટના ઘેર અમે મળતા. થોડી હાસ્ય વિનોદની ચર્ચાઓ થાય પછી અમે રખડપટ્ટી કરતા.

આ રખડપટ્ટીને સાહિત્યયાત્રા પણ કહી શકાય.

જુદા જુદા લેખકો, કવિઓને અમે મળવાનું કરતા. અગાઉથી કોઈ નક્કી નહીં કેટલીકવાર અમે શ્રી મધુસુદન પારેખ 'પ્રિયદર્શન'ને ત્યાં પહોંચી જતા. મધુસુદન સિનીયર હાસ્યલેખક, મારા અને વિનોદ ભટ્ટના ગુરુ તેમજ વિનોદ જાનીના તો પૂરું નહીં થયેલ પીએચ.ડી.ના ગાઈડ હતા. મધુભાઈ એકદમ સરળ સ્વભાવના સજ્જન તેમને ત્યાં જઈએ ત્યારે તેમના સાહિત્યની પ્રસાદી મતલબ કે તેમના પ્રગટ થયેલ પુસ્તકની ભેટ નકલ મેળવતા. મધુભાઈને ત્યાં સાહિત્યની ઘણી અલપજલપ વાતો થાય. સાહેબ ખવડાવવાના પણ શોખીન, તેમને ત્યાં સ્વાદિષ્ટ નાસ્તો પણ હોય જ.

વિનોદ ભટ્ટ પણ ખાવા ખવડાવવાનો શોખીન, અમદાવાદની ઘણી પ્રખ્યાત રેસ્ટોરન્ટની મુલાકાત આ રખડપટ્ટી દરમિયાન થતી. ટેબલ ઉપર નાસ્તો અને ચાય-નાસ્તે પે ચર્ચા પણ થતી. ક્યારેક નાટ્ય લેખક શ્રીકાંત શાહને ત્યાં પણ અમારી સવારી ઉપડતી. 'તીરાડ' નાટકના આ લેખકને ત્યાં પણ મંડળી જામતી. તો ક્યારેક પ્રસિદ્ધ અનુવાદક શ્રીકાંત ત્રિવેદીને ત્યાં પણ અમે પહોંચી જતા. શરદબાબુની નવલકથાઓના એકદમ પ્રસાદિક શૈલીમાં અનુવાદન શ્રીકાંતભાઈએ કરેલો તેમને ત્યાં પણ ચાય-પે-ચર્ચા થતી.

ગુલાબદાસ બ્રોકર આમ તો મુંબઈ વાસી, એમને હું એન.આર.કે. કહેતો (નોન રેસિડેન્ટ કાઠિયાવાડી) તેઓ અમદાવાદ આવે ત્યારે તેમના ઉતારે અમે અચૂક પહોંચી જતા, બ્રોકર સાહેબ પાસે જાણકારીનો તો ખજાનો હતો. આઝાદીના સંગ્રામના સંભારણાથી માંડી વર્તમાન સાહિત્ય રસમય શૈલીમાં પીરસે.

એકવાર મુંબઈથી હાસ્યલેખક - રમેશ મંત્રી આવ્યા હતા. વિનોદ સાથે એમની પણ મુલાકાતનો લાભ મલ્યો હતો. બ્રોકર સાહેબ સાથે અમારી મંડળી નો એવો નાતો થઈ ગયેલ કે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેની તેમની ચૂંટણીનો પ્રચાર ભાર અમારી 'ત્રિપુટી'એ ઉપાડી લીધો હતો. વિનોદ ભટ્ટ, વિનોદ જાની અને હું, અમે પ્રચાર માટે ખાસ કાર્ડ પણ છપાવ્યા હતા અને બ્રોકર સાહેબના પ્રમુખપદ હેઠળ વિદ્યાનગર-આણંદ ખાતે જ્ઞાનસત્ર ભરાયું, ત્યારે અમદાવાદમાં તોફાન અને કરફ્યુની અસર, સ્ટેશને જવામાં મુશ્કેલી, અમે ત્રણ ત્યારે સ્કૂટર ઉપર આણંદ-વિદ્યાનગર ગયા હતા. ત્યારે જલસો પડી ગયો હતો. એકવાર અમારી ત્રિપુટી ભગવતીકુમાર શર્માને ત્યાં બે દિવસના પ્રવાસે ગઈ. ટ્રેનના પ્રયાસમાં અને સૂરતની રખડપટ્ટીમાં પણ અમે ખૂબ આનંદ માણ્યો હતો.

એકવાર રવિવારની રખડપટ્ટીમાં અમે 'વનમાળી વાંકો' યાને કે દેવેન્દ્ર ઓઝાને ત્યાં ગયા હતા. દેવેન્દ્રભાઈ સાથે થોડાક ટોળટપ્પા મારવા હતા, પણ બોનસમાં અમને

ત્યારે શ્રી સનત મહેતા મળી ગયા. સનતભાઈ, દેવેન્દ્રભાઈને મળવા આવ્યા હતા. એમની સાથે પણ રમૂજભરી વાતો નો લાભ અમને મળ્યો હતો.

આ અલગારી રખડપટ્ટીમાં અમે એટલા મસ્ત રહેતા કે મૌસમ પણ અમને અટકાવી શકતી નહીં. ઉનાળાની એક રવિવારે અમે રખડપટ્ટીએ નીકળેલા ત્યારે એ દિવસે કાળઝાળ ગરમી હતી. લગભગ ૧૧૭ કે ૧૧૯ ગરમી એ દિવસે પડેલી. અમે એ તાપમાનમં સ્કૂટર ઉપર રખડ્યા હતા. એ દિવસે વિનોદ જાનીએ કહેલું, 'યાર, આજે તો મુશળધાર ગરમી પડે છે.'

આવી ગરમીમાં પણ અમે 'મધુર ચાંદની મેં હમ...'ના મૂડમાં મહાલતા હતા. ત્યારે, ચાંદની નહીં પણ ગરમીમાં પણ અમને બહાર લાગતી. અફસોસ એટલો છે કે, આ રવિવારીય રખડપટ્ટીની અમે નોંધ ન રાખી, નહિતર જે રામ કે જેરામ ની મશહૂર કથા 'થ્રી મેન ઈન એ બોટ...' 'અમે ત્રણ' નામે જ અનુવાદ પણ પામી, એવી રસિક કથા બની શકત.

ઘણા વરસો સુધી સાહિત્યપરિષદ આયોજિત અધિવેશન તેમજ જ્ઞાનસત્રમાં અમે સાથે જતા-આવતા જતાનો પ્રવાસ અમે માણતા. શારદાગ્રામ, જૂનાગઢ, પોરબંદર, મુંબઈ, અમરેલી, રાજકોટ એ બધા પ્રવાસમાં અમે જાતપાતની ઘણી વાતો કરેલી આનંદ લીધેલો અને અમારી આસપાસના લોકોમાં આનંદ લૂંટાવ્યો હતો. મૂળમાં હળવા અને હાસ્યપ્રીતિ વાળા સ્વભાવના કારણે વિવાદને શોકમય વાતારવણ ગમે જ નહીં.

સર્વમિત્ર, શેખાદમ આબુવાલા ગૂજરી ગયા. તેની દફનવિધિ કાંકરિયા પાસેના કબ્રસ્તાનમાં થઈ, ત્યાર પછી નજીકમાં જ રહેતા વિનોદ ભટ્ટને ત્યાં કેટલાંક લેખકો ભેગા થયા. વાતાવરણ ગંભીર હતું.પણ વિનોદે કહ્યું 'જો આપણે શોક કરીશું તો શેખાદમને નહીં ગમે, ચાલો તેને ગમે તેવી વાતો કરીએ અને વિનોદ ભટ્ટે શેખાદમ વિશેની હળવી વાતો કહેવા માંડી થોડી જ મિનિટોમાં વાતાવરણ એકદમ હળવું થઈ ગયું લોકો પ્રસન્ન થઈ ગયા.'

એથી પણ મોટી વાત થઈ જ્યારે નાટ્યલેખક 'જી. રાય' (ગુણવંત જોશી)ના યુવાન પુત્રનું કાર અકસ્માતમાં અવસાન થયું. આ સમાચાર જ ભારે આઘાતજનક હતા. હું અને વિનોદ, જી. રાયને મળ્યા. મંદિરના પ્રાંગણમાં પ્રાર્થનાસભા હતી. વિનોદે જોયું કે વાતાવરણ ખૂબ જ શોકમય છે. જે થયું છે તે તો થયું જ છે. બાકીના લોકોની સ્વસ્થતા બહુ જરૂરી છે. એટલે, વિનોદે થોડીક હળવી વાતો શરૂ કરી. લોકોના ચહેરા મલકવા લાગ્યા. ધીરેધીરે વાતાવરણ હળવું થઈ ગયું. સ્વજનો જે ત્યારે શોકમાં ડૂબેલા હતા એ બધાને વિનોદે બહાર કાઢ્યા.

પરિવષદના અધિવેશન, જ્ઞાનસત્રમાં અમે સાથે જ જતા, પણ ત્યાં સભામંડપમાં ચાલતી ભારેખમ જ્ઞાન ચર્ચાઓમાં વનોદ હાજર લગભગ ન હોય.

પણ સણોસરાથી માંડી છેક મહુવા સુધી, (જો કે મહુવા સિવાય) પરિષદ વતી આભારવિધિ હળવી રીતે હું કરતો, રઘુવીરભાઈએ પહેલવહેલા સણોસરામાં એ કામ મને સોંપ્યું. લોકોને ગમેલું પણ ખરું, આ બધી આભાર વિધિના પ્રવચન વખતે વિનોદ ભટ્ટ જરૂર હાજર રહેતા. હાસ્ય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે તેનો લગાવ હતો.

આજે તેને હાસ્ય સાહિત્ય માટે રમણલાલ નિલકંઠ એવોર્ડ મળી રહ્યો છે. ત્યારે મારા કંઠમાંથી તેની હાસ્ય સાહિત્યની સેવા માટેના શબ્દો સરી પડે છે. ધન્યવાદ - વિનોદ ભટ્ટ તમારી હાસ્ય પ્રીતિને.

૫૦, લેક્વ્યૂ સોસાયટી, ગોવિંદવાડી પાસે,
ઈસનપુર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૪૩.
મો. ૮૪૦૧૨૦૫૧૧૫

છબલો - એક હળવી ચરિત્ર કથા

- હરિકૃષ્ણ પાઠક

નામ તો એનું છબીલદાસ, પણ ગામ આખું છબલાના નામે જ ઓળખે, સંબોધે ને વ્યવહાર કરે.

આમ તો એ અમારો સહાધ્યાયી-સહપાઠી ગણાય, પણ મિડ્લ સ્કૂલમાંથી જ ઊઠી ગયેલો; ને અમે બધા હાઈસ્કૂલમાં આવડે એવું ભણતા'તા.

છબલો નવરો પડ્યો એટલે એક કામ શોધી કાઢ્યું. ગામના થિયેટરોમાં નવી નવી ફિલ્મો ચડે તેની ટિકિટો લાવી આપે. વહેલો વહેલો લાઈનમાં ઊભો રહી જાય ને આ સેવાકાર્ય બજાવે. ક્યારેક પાઈ-પૈસો મળે તો એકાદ ફિલમ જોઈ નાખે - પણ હા, બીજા કોઈની નહીં, દેવાનંદના રોલ વાળી જ જુએ ! દેવાનંદની ફિલમના બોર્ડ સામે ઊભો હોય ને ટીકી ટીકીને પોસ્ટરમાં દેખાતો દેવાનંદનો ચહેરો જોયા કરે... જોયા કરે, ને પછી તો એને પોસ્ટરમાં પોતાનો ચહેરો દેખાવા માંડ્યો ! કોઈને ખબર કેમ પાડવી કે પોતે દેવાનંદ થઈ ગયો છે - તેથી દેવાનંદ જેવી બાબરી રખાવી, ચોકડાવાળો બુશકોટ સિવડાવ્યો, ચાલે તો યે ડોક એક બાજુ નમાવીને ચાલે, થોડી થોડી વારે વાંકો વળીને પાછળ જુએ ને ગાલમાં જીભ ફેરવ્યા કરે ને વાત વાતે ડોકી ધુણાવે ને ક્યાંકથી જૂની ફેલ્ટ હેટ મળી તો તે ય ચડાવી રાખે.

જમાનો ય દેવઆનંદનો હતો. બાગી, કાલાપાની, ટેક્સી ડ્રાઈવર કંઈ કેટલી બધી ફિલમો દેવાનંદના નામે ભરચક ચાલતી હતી. ધીરે ધીરે છબલાની નોંધ તો લેવાઈ - પેલો દેવાનંદવાળો? એ રીતે. ગામ રાજી હતું, છબલો યે આનંદમાં હતો એમાં એક વાર હાઈસ્કૂલની છોકરીઓ ફિલમ જોવા આવી. પહેલો શો પૂરો ન તો થયો તેથી બહાર છાંયે ઊભી રહી ને થિયેટરમાં લગાવેલ દેવાનંદના ચહેરાને ચમકાવતું પોસ્ટર જોવા માંડી, ને પછી અંદરોઅંદર વાતો ચાલી : જોયું સાલો કેવો રૂપાળો લાગે છે ! બસ દેવલો એટલે દેવલો...! છબલાએ સાંભળ્યું ને મનોમન ધારી લીધું કે કલાકારોને તો તેના ચાહકો-પ્રશંસકો આવી રીતે જ વધાવે. પોતાને બધા 'છબલો' કહે છે તેમાં તેને આવો ભેદ ઉકલ્યો. પછી તો કોઈ એને ભૂલથીયે 'છબીલદાસ' કહે તો તેને માઠું લાગી જતું. એક દેવલો હતો મુંબઈમાં ને બીજો પોતે નામે છબલો, પણ ખરેખર તો દેવલો, ભાવનગરનો દેવલો !

છબલાના મનોવિહારથી અમે બધા મિત્રો - બકુલ, કનુ, રાજાણી, ચિત્તરંજન, રઘુ, પ્રવીણ ને કૃષ્ણવદન (કાકો) રમૂજ માણતા, પણ એક મિત્ર - ભાંકો તો અકળાઈ ગયો, જે મળે તેને કહે : આ છબલાનું કંઈક કરો એણે તો મારી મજા બગાડી નાખી છે, છબલાનું કંઈક કરો !

બધાએ ભેગા મળીને ભાંકાને તેની તકલીફો વિશે પૂછ્યું - ને સમજાવ્યો કે છબલો તને ક્યાં નડે છે ? એ તો બાપડો લાઈનમાં ઊભો રહીને ટિકિટ લાવી દે ને ટાંપાં-ટૈયાં કરે, તેમાં તને શું મુશ્કેલી પડી ?

ઉત્તર મળ્યો : મારી જિંદગીમાંથી એક કલાકાર બાદ થઈ ગયો, હવે મારાથી દેવઆનંદની ફિલમ જોવાતી નથી...

- અરે પણ... એમાં છબલો ક્યાં નડ્યો ?

તો કહે : દેવાનંદની ફિલમ જોવા જાઉં ને દેવાનંદની એન્ટ્રી પડે ત્યાં મને છબલો દેખાવા માંડે છે !

અમને થયું કે છબલાનું તો થવાનું હશે તે થશે, પણ હવે તો ભાંકાની દવા કરવી પડશે...! શું કરવું ? વાતો ચાલી, કશોક ઉપાય શોધવા માટે. ત્યાં કોઈક ને સૂઝ્યું - બચુભાને બોલાવીએ...

બચુભાયે અમારા સહપાઠી. સ્હેજ સમજણા થયા ત્યારથી મનમાં ધારી રાખેલું કે નોકરી તો પોલીસની જ કરવી, બીજી કોઈની નહીં. ચહેરો કરડો રાખે, આંખોમાંથી ઠપકો જ સંભળાય તે રીતે જુએ, ને મૂછ ઊગવા માંડી ત્યારથી વળ ચડાવવા માંડેલા. કોઈને તતડાવવો હોય કે કશુંક આકરું વેણ કહેવું હોય તો કાયમ તૈયાર. વખાણ તો કોઈના ક્યારેય નો કરે.

બધાએ ઠેરાવ્યું કે એક વાર આ છબલાને બચુભાની સામે ગોઠવી દઈએ, બધું થઈ પડશે ને એક સાથે બે કેસ ઉકલી જશે !

અગાઉથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે બધા મિત્રો ભાંકાને ત્યાં ભેગા થયા. એણે છબલાને ય અગાઉથી બોલાવી રાખેલો. થોડીવાર પછી બચુભા આવ્યા. ચહેરાની કડકાઈને ઓછી કર્યા વિના બધા સામે જોઈને થોડું થોડું હસી લીધું ને વાતમાંથી વાત નીકળી કે આ ભાંકાને છબલાની તકલીફ છે. બચુભાએ બધું એક ન્યાયાધીશની અદાથી સાંભળ્યું ને ભાંકાને પૂછ્યું : બીજી કાંઈ મુશ્કેલી છે ?

જવાબ મળ્યો : હા, ક્યારેક છબલો નોર્મલ છબલો હોય ને કશા ચાળા નો કરતો હોય પણ જો એને ખ્યાલ આવે કે હું તેને જોઈ રહ્યો છું તો તરત દેવાનંદ થઈ જાય, મારો છાલ છોડતો નથી ! અને બચુભાએ છબલાને બરાબરનો લીધો.

- જો છબલા, તેં દેવાનંદની પૂંછડીયે નથી ભાળી ને એનો અવતાર થઈને બેહી ગ્યો ! આ બધા અને આખું ગામ તારી ઠેકડી કરે છે, ને તું કશું સમજતો નથી, ને હાલી નીકળ્યો દેવાનંદ થાવા ? જો, કહી દીધું તને. હવે બાબરી ઉલાળીશ તો ટકો કરાવી નાખીશ. જો, ચોડાવાળો બુશકોટ પહેર્યો તો ઉઘાડો કરી દઈશ, હવે ગાલમાં જીભ પેરવવાની નંઈ, નિકર ધોલ મારીશ. દેવાનંદનો એકેય ચાળો નંઈ કરવાનો, સમજ્યો ? એમ દેવાનંદ થવાતું હશે ? બચુભાએ કહેવાનું કીધું ને બધાને લાગ્યું કે હવે છબલો રાગે આવી જશે, પણ એ તો શાંતિથી ઊઠ્યો ને સીધું સંભળાવ્યું. આખું ગામ કે' છે કે દેવાનંદ જેવો લાગ છે, ને તમે એક કહો એટલે મારે માની જવાનું ? - ને ઊઠીને ચાલતો થયો, થોડેક આગળ જઈને માથું એક બાજુ ઢાળ્યું, એક ખભો ઊંચો કર્યો ને દેવાનંદની જેમ વાંકા વળીને પાછળ જોયું... બધા હસી પડ્યા. આ તો ગયેલો કેસ છે. કશું વળે એમ નથી આ બચુભાનું રામબાણેય પાછું પડ્યું.

હતાશ થઈ ગયેલ ભાંકાને બધાએ કહ્યું : કાં તો તું તને સૂઝે એવો ઉપાય કર્ય, ને નહીંતર તારા મનનું ભૂત તગેડી નાખ, એ સિવાય આનો કશો ઉકેલ દેખાતો નથી.

ભાંકાએ કશુંક ધારી-વિચારી લીધું ને છબલાને ફરી એકવાર એકલો એના ઘરે બોલાવ્યો, ને સહાનુભૂતિના સ્વરે વાત માંડી : જો છબલા, મને લાગે છે કે, ભાવનગરમાં તારી કદર નંઈ થાય. જોયું નંઈ ? બચુભાએ તારું કેવું અપમાન કર્યું ! આંઈ તો કોઈ ક્યારેય યાદ નહીં કરે કે ભાવનગરમાં યે એક થઈ ગયો ! આંઈ ટાંટિયા ઘસડીને મરી જઈશ. પણ તારી કદર નંઈ થાય ! જો મારું કહ્યું માને તો મુંબઈ વિયો જા. ત્યાં તારો સિતારો ચમકી જાશે, પણ ભાવનગરમાં તો...

છબલો થોડું પીગળ્યો. કહે, તારી વાત સાચી પણ મુંબઈ તો કેટલું મોટું ! કેટલું આઘું ! ત્યાં કેમ કરીને...

ભાંકો કહે : ચિંતા નો કરતો, હું તને મુંબઈ જવાનું ભાડું આપું. કહે તો ટિકિટ કરાવી દઉં, છેક બોમ્બે સેન્ટ્રલની, ને થોડા વધારે પૈસા, તને ત્યાં કામ મળે ત્યાં સુધી ચાલે તેટલા. છબલો થોડીવાર મૂંગો રહ્યો ને વળી થોડી મૂંઝવણ સાથે બોલ્યો : તારી વાત સાચી ભાંકા, પણ મને એક વિચાર આવે છે... - કેવો વિચાર ? બોલી નાખ, એનો યે ઉપાય કરીએ... અને છબલો એના હૃદયની તમામ કરુણાને વ્યક્ત કરતો હોય એમ બોલ્યો; મને એમ થાય છે કે કોઈના પેટ ઉપર પાટુ શું કામ મારવું ?

પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨-એ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
મો. ૯૪૨૮૯૦૬૭૭૪

મોબાઈલના ફાયદા

- કલ્પના દેસાઈ

વર્ષો પહેલાં જ્યારે આપણે ત્યાં નવી નવાઈના મોબાઈલ ફોનનું આગમન થયેલું, ત્યારે તો ફોનની દુનિયામાં હલચલ મચી ગયેલી. શરૂઆતમાં તો એ મોબાઈલ ધારક માટે વાત કરવા કરતાં વટ મારવા જ વધારે કામ આવતો. મોબાઈલનો મોટામાં મોટો ફાયદો એને એ થતો કે, અજાણ્યા લોકો પણ એની સામે અહોભાવથી ને ઈર્ષાથી જોઈ રહેતા. એ માટે જો કે, એણે મોટે મોટેથી ઘાંટા પાડીને, થોડા ચોક્કસ અંતરના ચોકઠામાં આંટા માર્યા કરવા પડતા અને બધા પર આડકતરી નજર ફેરવ્યા કરવી પડતી. ઘણીવાર તો, ફોનની વાતોમાં એનું ધ્યાન રહેતું હશે કે કેમ તેય શંકા થતી. ખેર, પહેલો ફાયદો થયા પછી તો મોબાઈલના ઘણા ફાયદા ફૂટી નીકળ્યા.

સૌથી પહેલાં તો, લેન્ડલાઈન ફોન સાથે સરખામણી કરવા એ કામ આવ્યો. લોકોએ જોયું કે, આ તો જ્યારે પણ ફોનની રિંગ વાગે, ત્યારે ઘરમાં હોય એ બધાએ ફોન લેવા દોડવાની જરૂર નથી પડતી. જેની માલિકીનો ફોન હોય એણે જ ચિંતા ને વાત કરવાની. પછી, ફોન લઈને એક જ જગ્યાએ ઊભા રહીને સામે પડેલા કાગળ પર ચિતરામણ કરવામાંથી કે અમસ્તાં અમસ્તાં સામે પડેલી વસ્તુઓને કારણ વગર આઘી પાછી કરવામાંથી ને એવાં પરચુરણ, કામ વગરનાં કામમાંથી પણ મુક્તિ મળી. ફોન લઈને આખા ઘરમાં ફરો કે ઘરના કોઈ ખૂણામાં ભરાઈ જાઓ, કોઈ ચિંતા નહીં. હા, ચિંતા ઘરનાં બાકીનાં લોકો ભલે કરે, વાંધો નહીં. લેન્ડલાઈન ફોનમાં તો કેવું હતું, કે જ્યારે પણ રિંગ વાગતી ત્યારે ફોન કાયમ દૂર જ લાગતો ! ઘણાંએ તો ફોન તરફ દોડવામાં હાડકાંય ભાંગેલાં ને ઘણાં અંદર અંદર લડી પણ પડેલાં ! ત્યારે દરેકને એમ જ લાગતું, કે મારો જ ફોન આવ્યો હશે ! એમાં ને એમાં ફોન પણ કેટલીય વાર પડતો ને નવા ઝઘડાને આમંત્રણ આપતો. હવે કોઈનો મોબાઈલ પડે છે, તો પહેલાં જોઈ લેવાય છે, કે ફોનનાં હાડકાં પાંસળાં સલામત છે કે ? હવે તો ફોન દૂર લાગવાની ચિંતા જ નહીં, જીવની જેમ વહાલો એટલે કાયમ સાથે જ વળગેલો !

લેન્ડલાઈનમાં ખાનગી વાતોય જાહેર થઈ જતી ને એકાંતનો અભાવ વર્તાતો. મોબાઈલમાં તો એકાંતની અઢળક સુવિધાઓ. એમ જોવા જાઓ, તો લેન્ડલાઈનના રંગની શુષ્કતા અને એનાથી ન મળતા એકાંતના અભાવે જ કદાચ મોબાઈલનો આવિષ્કાર થયો હશે. જૂના ફોનમાં તો, વાત કરતી વખતે ફોનને તાકી રહેવા સિવાય કોઈ છૂટકો નહોતો. જ્યારે મોબાઈલમાં તો, વાત કરતાં કરતાં કેટલાંય કામ કરી શકાય. ગૃહિણીઓ કાને મોબાઈલ રાખીને, વાત કરતાં કરતાં ને હસતાં હસતાં રસોઈ પતાવી શકે. કાર કે બાઈક ચલાવનારાઓ, ચારે બાજુનું ધ્યાન રાખવાના વહેમમાં, વાતો કરતાં કે સંગીત સાંભળતાં કે ફિલ્મો જોતાં પણ બેધ્યાનપણે વાહન હંકારી શકે. જોતાં ખૂટે એટલા ફોટા ને રમતાં ખૂટે એટલી રમતો. ફિલ્મો, સિરિયલો કે નાટકો ને ગીતો જોવા સાંભળવાની ને ગમે તેટલા કલાક વાતો કરવાની આઝાદી પણ આપણી જ. આખી દુનિયા જાણે કે, આપણી મુઠ્ઠીમાં સમાઈ ગઈ હોય એટલો આનંદ થાય. હા, અચાનક મગજ છટકે ત્યારે કોઈની ઉપર મોબાઈલને છૂટ્ટો મારવાની કે ફેંકવાની જે આઝાદી કે સગવડ મોબાઈલમાં છે, તે લેન્ડલાઈનમાં નહોતી. કદાચ આ પણ એક મોટો ફાયદો ગણી શકાય.

લેન્ડલાઈન ફોનનું બિલ વધારે આવવાનું એક કારણ હતું, એના પર કહેવાતું આ વાક્ય, 'ફોન ચાલુ રાખજો હં, હમણાં બોલાવી લાવું.'ને પછી બે બે મિનિટે અપાતી હૈયાધારણ, 'ફોન ચાલુ રાખજો હં, હમણાં આવે છે.' ફોન કરનાર કંટાળી જાય ત્યાં સુધી કોઈ ફોન લેવા આવતું જ નહીં, ત્યારે કાં તો ફોન મૂકી દેવાતો અથવા એકાદ ઝોકું કાઢી લેવાતું. તે સિવાય, બહારગામથી આવતા ફોન પર, ઘરમાં હોય તેટલાં બધાંની વાત કરવાની ઉત્કંઠા ચરમસીમાએ રહેતી, એટલે સામેવાળા ન કહે ત્યાં સુધી બિલનું ચકરડું ફરતું રહેતું. જ્યારે મોબાઈલમાં તો, જુઠ્ઠું બોલવાની સુવિધા હોવાથી ગમે ત્યારે ફોન કાપી શકાય, મૂકી શકાય ને બંધ પણ કરી શકાય. કોઈ ઝંઝટ જ નહીં. જોકે, બિલ તો મોબાઈલનાંય ધરખમ આવતાં. એ તો, કંપનીઓની એકબીજા સાથેની હરિફાઈએ ગ્રાહકોને બચાવી લીધા, બાકી તો એક જમાનામાં મિસ્ડ કોલની પણ બોલબાલા હતી.

લેન્ડલાઈન ફોનની સંકુચિત વૃત્તિ કે ઓછી સગવડની સામે મોબાઈલે તો એના ગ્રાહકો માટે અધધ સગવડોનો જાણે ખજાનો જ ખોલી દીધો. ઘરની બહાર નીકળ્યા પછી, રસ્તો ભૂલી જવાની કે કશે ખોવાઈ જવાની ચિંતા જ નહીં. 'ભાઈ, ફલાણે રસ્તે કઈ બાજુથી જવાય ?' અથવા 'ઢીંકણી દુકાન ક્યાં આવી ?' જેવા સવાલોના જવાબો તો મોબાઈલ ધારકની હથેળીમાં જ હોય.

ગૂગલની સુવિધા તો, માહિતીના ભંડાર સાથે મા-બાપ ને મિત્રની ગરજ સારે એટલી જોરદાર ! કોઈની ગરજ રાખવાની નહીં કે કોઈને આજીજી કરવાની નહીં, 'તમે ક્યારે મળશો ?' કે 'તમારા સમયે અમે આવીએ ?' જેવા જીવ બાળનારા પ્રશ્નોમાંથી પણ મુક્તિ. ફક્ત હાથમાં એક મોબાઈલ જ હોય, તો તમે દુનિયામાં સૌથી હોંશિયાર વ્યક્તિ ગણાઈ શકો.

મોબાઈલે જૂના મિત્રો મેળવી આપ્યા, તો નવા મિત્રોનો ઢગલો કરી દીધો. આખો દિવસ મોબાઈલના ચિંતનમાં ઊંડા ઉતરી જાઓ, તોય કોઈ કહેવા કે પૂછવાવાળું નહીં. મોબાઈલે તો દરેક ઘરમાં શાંતિનો પ્રચાર કર્યો. દરેક પોતાના મોબાઈલમાં વ્યસ્ત એટલે ઘરમાં કે બહાર, ખટપટ જ નહીં. દરેક વ્યક્તિ પોતાની જવાબદારી સમજે ને સમય મળે ત્યારે નિભાવે, એવા ભ્રમમાં રાચે. ભ્રમમાં રહેવાના કે ઊંડા ચિંતનમાં રહેવાના મળતા અમૂલ્ય લ્હાવા મોબાઈલની જ તો દેણ છે.

મોબાઈલે તો, ગલીએ ગલીએ પાનના ગલ્લાની જેમ મોબાઈલના સમારકામની દુકાનો પણ ખોલાવી દીધી. મોબાઈલના કવર લેવા કે મોબાઈલના ગલ્લામાં પૈસા જમા કરાવનારાઓની લાંબી લાઈનો લાગવા માંડી. મોબાઈલમાં ફોટો પાડવાની સુવિધાએ તો દુનિયાના લોકોને પાગલ કરી મૂક્યા. ચોવીસ કલાકમાંથી કેટલાય કલાકો તો ફોટા પાડવા, જોવા, બધાંને મોકલવા ને વખાણવામાં ખર્ચાવા માંડ્યા. આ બધી લેવડ-દેવડે તો કેટલાય લોકોના આનંદમાં વધારો કર્યો, તો ગેરફાયદામાં કેટલાય સંબંધો પણ એણે તોડ્યા. ખેર, એ તો જેવા જેના વિચાર પણ મોટામાં મોટો ફાયદો જો થયો હોય તો આખી દુનિયાના આબાલવૃદ્ધ સૌ, વગર કંઈ શીખ્યે કે વગર મહેનતે ફોટોગ્રાફર બની ગયાં. મોબાઈલને કારણે ભારેખમ આલ્બમની અને એને મહેમાનોને બતાવીને ત્રાસ આપવાની પ્રથાનો અંત આવ્યો.

આ મોબાઈલે તો નવા નવા ફોનની કંપનીઓ ખોલાવી દીધી અને કંપનીઓને પણ ઘી-કેળાં કરાવી દીધાં. 'સેલ્ફી શબ્દે લોકોને રીતસરનું ઘેલું લગાડ્યું અને એમાંથી સેલ્ફીસ્ટિકનો આવિષ્કાર થયો. સમૂહ તસવીરની પ્રથા જે ભૂલાતી જતી હતી તેને સેલ્ફીની લાકડીએ ફરી જીવંત કરી. દરેકના જીવનમાં જબરદસ્ત બદલાવ લાવનાર મોબાઈલના તો ફાયદા ગણાવીએ એટલા ઓછા.

ગુલમહોર, પો. ઉચ્છલ,
જિ. તાપી-૩૯૪૩૭૫.
મો. ૯૯૦૯૪૨૮૧૯૯

...તો બહુ રાજી ન થવું !

- ડૉ. નલિની ગણાત્રા

સાંપ્રત સમયમાં સહુથી વધુ તેજી હોય તો એ મંદીમાં છે. પ્રેમ, પ્રમાણિકતા, વિશ્વાસ, વેપાર-વાણિજ્ય વગેરેમાં પણ તેજ મંદી છે. મગજ (બુદ્ધિ)માં પણ ઝટ ખ્યાલ ન આવે એવી મંદી ચાલી રહી છે. (મગજમાં મંદી હોય તો જ ઝટ ખ્યાલ ન આવે ને ?!) આમેય મંદીની અસર મગજ પર જ વધારે થાય. હવે આ માહોલમાં વખાણ... વળી કઈ ખાણની ખેતી ? મતલબ એમાં પણ મંદી છે. યાદ કરો, તમે જ છેલ્લે કોના વખાણ કરેલા ? જોકે વખાણ કરવામાં મંદી છે પણ વખાણ મેળવવાની ડિમાન્ડ તો માણસની આદિકાળથી એવી ને એવી જ તીવ્ર છે, એટલે વખાણની આ મંદી અને માંગનો ગેરલાભ લઈ કેટલાક ભાણિયાઓ મણિ-મૂળચંદને મામા-મામી બનાવી જાય છે. આ સ્માર્ટીઓ એવા વખાણ વાકયો બોલે કે એ સાંભળીને આપણે સ્વભાવ મુજબ તાત્કાલિક ખુશ થઈ જઈએ. પરંતુ ભાણિયો ભાગી જાય પછી આપણને ભાન થાય કે એ મામો બનાવી ગયો. કહેવાનો મતલબ ચાલાક લોકો આવી ‘કોથળામાં પાંચ શેરી’વાળી કરતા હોય છે. અને તાજમહાલ ‘બની’ ગયા પછી શાહજહાં માથે હાથ દઈને અફસોસ કરે કે, સાલા બહોત ખર્ચા હો ગયા....! એનો અર્થ નહીં ને ! એટલે આગોતરી સાવધાની જરૂરી છે.

મારા વાચકો મારી શાન છે અને તેઓ આ પાંચશેરીનાં આક્રમણથી આબાદ બચી જાય એમાં એમની પોતાની શાન છે. એટલે ઉભયની ‘શાન’ ઠેકાણે એટલે કે સ્વસ્થ રહે એ શુભ હેતુથી જ, ‘પ્રિવેન્શન ઇઝ બેટર ધેન ક્યોર’ના ધોરણે સદરહુ નમૂનાઓના કેટલાક નમૂના રજૂ કરું છું. જેથી વખાણ સાંભળવાની લ્હાયમાં ઉલ્લુ બનતા બચી શકાય. તો પેશ છેઃ શું સાંભળીને ઇન્સ્ટન્ટ રાજી ન થઈ જવું એની ટિપ્સ -

- “તમે બહુ હસમુખા છો હો... જ્યારે જોઈએ ત્યારે કાયમ હસતા જ હો છો.” આવું કોઈ કહે તો રાજી રાજી ન થઈ જવું કારણ કે, એ એવું કહેવા માંગતો હોય છે કે તમને ક્યારે હસવું, ક્યારે ન હસવું એનું ભાન જ નથી !!
- “તમને કોઈ દિવસ નવરા બેઠેલા જોયા નથી. કંઈ ને કંઈ કરતા જ હો છો.” આવું કોઈ નવરો તમને કહી જાય તો રાજી ન થઈ જવું. ખરેખર તો એ તમને વેઠિયા કે સતપતિયા સમજતા હોય છે !!
- “તમારા જેવા સિદ્ધાંતવાદી મેં મારી જિંદગીમાં જોયા નથી.” આવું સાંભળીને રાજી ન થવું. એ એવું કહેવા માંગતા હોય છે કે તમે લીધી લત મૂકો નહીં એવા ચીકણા છો અને તમારામાં ફ્લેકિસબિલિટીનો અભાવ છે !!
- “તમારો પૌત્ર તમારા પર ગયો છે.” એવું સાંભળીને દાદાએ ફાંદ ફુલાવીને ખુશ ન થઈ જવું. એ મજાકિયો એવું કહેવા માંગતો હોય છે કે તમારો પૌત્ર તમારા જેવો બેઠી દડીનો થશે !!
- “તમારા ટિનીયાને ૯૩% આવ્યા, કહેવું પડે!!” આવું પડોશી કહે તો રાજી ન થઈ જવું. એ એવું કહેવા માંગતા હોય કે માનવામાં તો હજુ નથી આવતું. પણ ટકા આવ્યા છે એટલે કહેવું પડે !!
- “મેં જોયું કે તમે ગમ્મે તેના સારા-માઠા પ્રસંગે જઈને ઊભા જ રહો છો.” આવી ખુશામતથી ખુશ ન થઈ જવું. એનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ હોય છે કે તમે સાવ નવરા છો. જ્યાં ત્યાં હાલી જ મળો છો !! મેડિક્લેમ પાસ ન થાય એવા ટાઈમ-પાસના તમે રોગી છો રોગી !!
- “તમે તેત્રીસ વરસ નોકરી કરી પણ ભ્રષ્ટાચારમાં તમારું નામ કદી આવ્યું નહીં.” તમારી ચા પીતાં પીતાં ચમનભાઈ આવું કહે તો રાજી ન થઈ જવું. એનો ગર્ભિત ઇશારો એવો હોય છે કે, તમે ભ્રષ્ટાચાર કરીને જ તમારું નામ આવતું અટકાવ્યું હશે !!
- “આ ઉંમરે તમે ઘણું કામ ખેંચો છો.” એવું કોઈ કહે તો, હાશ, કોઈકે તો કદર કરી એમ સમજી રાજી ન થઈ જવું. કામ ખેંચો છો તમને બળદ કહી દે છે !!
- “હું તમને રોજજે મંદિર જતા જોઉં છું.” આવું કહેનાર તમને પવિત્ર અને પુણ્યશાળી માને છે એવું માનીને પોરસાવું નહીં. એ તો એવું કહેવા માંગતો હોય છે કે,

ભિખારી પણ રોજજે મંદિર જઈને બેસે છે !!

- "તમે ઘણું સહન કરો છો." એવું કોઈ સગો-સંબંધી કહે તો એ એક જ તમને સમજ્યા છે એમ સમજીને રાજી રાજી ન થઈ જવું. એનો કહેવાનો મતલબ એવો નીકળતો હોય કે ભાયડા કદી સહન ન કરે !!
- "તમારામાં અભિમાનનો છાંટોય નથી." ...એવું કહે તો નાકનાં ફોરણાં ફુલાવીને રાજી ન થઈ જવું કારણ કે એ મનમાં બબડતો હોય કે અભિમાન કરવા જેવુ કશું તમારામાં બળ્યું હોય તો અભિમાન કરો ને !!
- વરસના વચલા દિવસે કોઈ આપણને કહે કે, "ઓ હો,આજે તો જામો છો ને કાંઈ ?!"... તો બહુ રાજી ન થઈ જવું. કારણ કે આમાં વખાણખોરનો ઈશારો એવો હોય છે કે કાયમ તો તમે 'મેળવણ' વગરનાં જ લાગો છો !!!
- "ઓ હો... તમે એ.સી. લીધું ?!" એમ કહે તો એ હરખ કરે છે એમ માનીને રાજી ન થઈ જવું. પણ સમજી લેવું કે એ તમને હજુયે સુદામો જ માને છે !!
- "લે,તમે હજી રિટાયર નથી થયા ?" એમ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે તો એ તમારી દયા ખાય છે, એવી ગેરસમજ કરીને રાજી ન થઈ જવું. ખરેખર તો એ એવું કહેવા માંગતા હોય કે તમે ઘરડાં તો ઘણા સમયથી લાગો છો !!!
- "તમારા વિચારો બહુ ઊંચા છે." એવું કહેનાર પર ઓળઘોળ ન થઈ જવું એ એવું કહેવા માંગતા હોય છે કે માત્ર વિચારો જ ઊંચા છે. તમારા ઉચ્ચ વિચારો તમારા આચરણમાં ક્યાંય ડોકાતા નથી !!
- "તમારા ફોટા સરસ આવે છે." એવું કોઈ કહે તો રાજી ન થવું. એ એવું કહેવા માંગતો હોય છે કે તમારો ચહેરો તો લોટા જેવો છે, પણ ફોટોગ્રાફરની કમાલથી ફોટા સારા આવે છે !!

• • •

અહીં સેમ્પલિયાં સમાપ્ત થાય છે. બાય ધ વે, હું પણ ઘણીવાર આવા 'આનંદના ગરબા' લેતી હોઉં છું. અને સામેવાળાને રાજી થતા જોઈને - અંદરખાને હસી લઉં છું. જો કે લોકોનો પણ વાંક નથી. અત્યારે વિટામિન K, બોલે તો કદરની કમી સાર્વજનિક તૌર પર છે. એટલે જ કેટલાક તો સાંભળી શકાય એમ બબડતા હોય છે કે, તરડાઇને તૂટી જઈએ તોય કોઈને કદર નથી. ત્યારે આપણાથી કહેવાઈ જાય કે તો તરડાયા વગર તૂટતો હોય તો ?! હવે આવા માહોલમાં કોઈ બે શબ્દ સારા બોલે તો સ્વાભાવિક છે કે, વખાણ અને મજાક વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની ભાંજગડમાં પડ્યા વગર આપણે ફુલ સ્પીડમાં રાજી થઈ જઈએ. થાવ, રાજી થાવ, છૂટ છે. પણ કોઈ સહેજ સ્વીચ દબાવે એટલે તુરત પંખાની જેમ ગોળ ગોળ ફરવા ન માંડો, એ.સી.ની જેમ થોડો સમય લો. મતલબ stop, think and then be pleased !!

છમ્મવડું : 'નલિનીબહેન, કેટલીક વાર તો તમારા હાસ્ય લેખમાં હસવું પણ આવી જાય છે !' 'ઓહ થેન્ક્યું... થેન્ક્યું... વાચકભાઈ.'

એ-૭૦૪, સંધાર્ય ટાવર, નંદદીપ બંગલાની બાજુમાં,
વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મો. ૯૪૨૮૩૫૧૧૨૦

કૃતિઓની કરૂણ કથાઓ

- પરાગ ત્રિવેદી

કોઈ સાહિત્યકાર કૃતિની રચના કરે, તેને મઠારે, આખરી ઓપ આપે અને પછી કોઈ સાહિત્યિક સામયિકમાં મોકલે, ત્યારે તે પ્રકાશિત કરવા મોકલતો હોય છે, એમ ઘડીભર માની લઈએ. આપણે ઘડીભર આવું માની એટલા માટે લેવાનું છે કારણ કે, સામયિકના સંપાદકો દરેક વખતે આવું માનતા નથી. જવાબી પોસ્ટકાર્ડ / કવર મોકલ્યું હોવા છતા તેઓ અમુક કૃતિઓને 'જનરલ ઓપ્શન'માં કાઢી નાખે છે ! - જવાબ લખતા જ નથી. આમ, એ એવું પેપર હોય છે. જેનું પરિણામ ક્યારેય આવતું જ નથી.

પણ ઘણા સામયિકોના સંપાદકો ઘણી વખત જવાબ આપે છે, થોડા દિવસોમાં કે એકાદ મહિનામાં આપે છે. ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે આપે છે.

પંદરેક વર્ષ પહેલાં મારો લખેલો પહેલો હાસ્યનિબંધ 'બેશુમાર' નામનાં સામયિકમાં મોકલ્યો. તેઓ 'શર્મભર્મ વિશેષાંક' કે એવું કંઈ બહાર પાડવાના હતા. તે વિશેષાંક માટે કૃતિઓ મંગાવતી વખતે તેમણે ઈનામ જાહેર કરેલાં. 'વિશેષાંકમાં પ્રકાશિત થયેલ કૃતિઓમાંથી નિર્ણાયક મંડળ ત્રણ ઈનામી કૃતિઓ પસંદ કરશે...' લેખકો-કવિઓને વર્ષભરમાં મળતા પુરસ્કાર કરતાં એ ઈનામની રકમ ઘણી વધારે હતી, એટલે જિંદગીમાં ક્યારેય ન હસેલા અને ક્યારેય હાસ્યકૃતિ ન સર્જનારા સાહિત્યકારોએ પણ તેમાં કૃતિઓ મોકલી હતી. એ અંક બહાર પડ્યો, પણ પછી ખબર નહીં શું થયું - અગાઉ જાહેર થયેલા ઈનામો ખરેખર ક્યારેય જાહેર થયા જ નહીં. હાસ્યરસની કૃતિઓની વચ્ચે-વચ્ચે અમુક કૃતિઓ વાંચી નિર્ણાયકો રડી પડયા હોય અને 'આ શાનો વિશેષાંક છે' - એ નક્કી જ ન કરી શક્યા હોય એવું બનવાજોગ છે. બીજી શક્યતા એ જણાય છે કોઈ સજ્જન, કોઈ સ્પોન્સરે સામયિકે આપવાના થતા ઈનામનો ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું જાહેર કર્યું હોય. પણ અંક બહાર પડયા પછી કોઈ કારણસર વિચાર ફરી જતા તેઓએ એ રકમ ન આપવાનું જાહેર કર્યું હોય. આ અંગે ત્યારબાદ મેં એક-બે પત્ર લખવા છતાં સંપાદકે તેની જાહેર કે અંગત ટીપ્પણી કરાવાનું ટાળ્યું હતું. આમ મારો પહેલો હાસ્યનિબંધ છપાયો ખરો, પણ પહેલા પુરસ્કારથી વંચિત રહી ગયો. જો કે આવા ઉત્કૃષ્ટ સામયિકમાં તે પ્રકાશિત થયો, તેને જ મેં પુરસ્કાર માન્યો.

અન્ય એક સામયિક 'ગરક'માંથી એક દિવસ મને જવાબી પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું. - 'તમારા હાસ્યનિબંધ સ્વીકાર્યા છે, અનુકૂળતાએ પ્રકાશિત થશે.' હું ખૂબ રાજી થયો. 'વાહ ! એકથી વધુ હાસ્યનિબંધ સ્વીકાર્યા... અને તે પણ આવા ઉત્તમ સામયિકમાં...' એવું હું વિચારી રહ્યો. પણ પછી મને પ્રશ્ન થયો. - 'એમણે મારા કેટલા હાસ્યનિબંધ સ્વીકાર્યા હશે ? વળી, હું તો એક સમયે જ એક મોકલું છું...' મેં મારી કરેલી નોંધ જોઈ. તે સામયિકમાં મેં વીસેક દિવસ પહેલાં એક નિબંધ મોકલેલો. તે પહેલા ત્રણેક મહિના અગાઉ એક અન્ય નિબંધ મોકલેલો, જેનો કોઈ જવાબ મળ્યો નહોતો. મેં એવું તારણ કાઢ્યું કે, 'આ બંને - મેં મોકલેલા છેલ્લા બે નિબંધો સ્વીકારાયા છે. મેં નોંધ કરી એ બંને નિબંધો જુદા મૂકી દીધા. છ-આઠ મહિના સુધી એમાંથી એકેય પ્રકાશિત થયો નહીં.' 'આવા સામયિકો પાસે થોકબંધ કૃતિઓ આવતી હોય, સ્વીકારાતી હોય. અંકને સમતોલ બનાવવા તેમને જુદી જુદી રીતે સ્થાન અપાતું હોય, તેથી વાર લાગી શકે.' - આવું હું વિચારતો રહ્યો. વિક્રમ સંવતની સાલ બદલી પછી ઈસ્વીસનની સાલ પણ બદલી. હું ધીરજ ધરી રહ્યો હતો. ફરી વખત વિક્રમ સંવત અને ઈસ્વીસન બદલાઈ ગયા. હવે મને નવાઈ લાગી. શંકા પણ થવા લાગી. 'સ્વીકારાયેલા નિબંધ ગુમ થઈ ગયા હશે ? બીજા કોઈની બદલે મને પત્ર લખાઈ ગયો હશે ?' અને ત્યારે યાદ આવ્યું કે નિબંધનાં નામ તો સ્વીકૃતિપત્રમાં છે જ નહીં, એટલે પત્ર લખું તો પણ શું લખું ? છતાં પણ એક પત્ર લખ્યો, જેમાં તેમના પત્રની તારીખ અને વિગત લખી પૃચ્છા કરી. થોડા વખત પછી બીજો પત્ર લખ્યો, તેનો પણ કંઈ જવાબ ન આવતાં સામયિકમાં લખેલ લેન્ડલાઈન નંબર

જોડ્યો. એક વ્યક્તિએ ફોન બીજાને આપ્યો. તેમણે ચાલુ ફોને યાદી જોઈ જણાવ્યું. "તમારો કોઈ નિબંધ અહીં સ્વીકારાયેલો પડ્યો હોય, એવું યાદીમાં છે જ નહીં !" મને કળ વળે અને હું બોલી શકું એવી શક્યતા નહોતી. મને મળેલ સ્વીકૃતિપત્રની ફોટોકોપી કરાવી ત્રીજા પત્રની સાથે મોકલી. કંઈ જવાબ ન મળ્યો. ફરી ફોન કરી સંપાદક સાથે વાત કરાવવા વિનંતી કરી. "શુક્રવારે સાંજે મળશે. ત્યારે ફોન કરજો." કર્યો, કોઈએ ઉપાડ્યો, સંપાદકને આપ્યો પણ ખરો. "હું મિટિંગમાં છું, ૮ વાગ્યા પછી ઘરે ફોન કરજો." ફોન મૂક્યા પછી યાદ આવ્યું કે મારી પાસે ક્યાં એમના ઘરનો નંબર છે ! બીજા દિવસે ફોન કરી તેમના ઘરનો નંબર લીધો, લગાડ્યો. "બહાર ગયા છે, અડધા કલાક પછી કરો." અડધો કલાક પછી ફોન પર મળ્યા, વાત કરી કે, "હા, તમારો એક નિબંધ સ્વીકારાયેલો પડ્યો છે, 'બબલગમ' કે એવું કંઈક શીર્ષક છે, કાલે ઓફિસમાં - ભાઈ સાથે વાત કરજો. એ તમને શીર્ષક કહેશે." બીજા દિવસે એ ભાઈએ જે શીર્ષક કહ્યું, તે સાંભળી હું સડક થઈ ગયો ! એ નિબંધ તો વર્ષ પહેલા અન્ય એક સામયિકમાં છપાઈ ચૂક્યો હતો... મેં તરત તેમને તે જણાવી દઈ, "હવે ન છાપશો" કહી

ફોન મૂક્યો. ત્યાર પછી તેમને અન્ય એક નિબંધ મોકલ્યો અને તરત સંપાદકનો ફોન આવ્યો. તેમણે સ્વીકૃતિની જાણ કરી. એ સહૃદયી સંપાદક મારું દર્દ સમજતા હતા, કોઈ પત્રથી થઈ શકનાર ગેરસમજણની શક્યતા તેઓએ નિર્મૂળ કરી હતી. તે વાતને તો હજી બે'ક મહિના જ થયા છે, પણ મને હવે બીજી ચિંતા થાય છે. આની પહેલાંના કિસ્સામાં તો મારી પાસે સ્વીકૃતિપત્ર - ભલે નિબંધનાં નામ વિનાનો, પણ હતો ખરો. આ વખતે તે પણ નથી. પણ આશા અમર છે.

'અભીફોક' નામના શ્રદ્ધેય સામયિકના સંપાદકને સાવ જુદી જ આદત હતી. આઠેક વર્ષ પહેલા સુધી, જ્યારે મારાથી હાઈકુ/તાન્કાનું સર્જન થતું, ત્યાં સુધી હું જેટલી પણ વખતે 'અભીફોક' માટે હાઈકુ/તાન્કા મોકલાવું, એટલી વખત તેઓ તેમના જ સંપાદકપણા હેઠળના એક અન્ય સામયિક માટે તે સ્વીકારી લેતા. આવું ત્રણેક વખત બન્યા પછી તો હું 'અભીફોક' માટે રચના મોકલી પેલા અન્ય સામયિકમાં છપાવાની રાહ જોતો.

એક દિવસ મારા એક મિત્રનો ફોન આવ્યો "તારી કવિતા આ મહિનાના 'ભવભીંત'ના અંકમાં વાંચી, અભિનંદન." બીજે દિવસે મને અંક મળ્યો. 'કવિતા વિભાગ'માં જોઈ ગયો. મારી કવિતા ક્યાંય મળી નહીં. ફરી જોઈ ગયો - નહોતી... પેલા મિત્રની કોઈ ભૂલ થતી હશે ? 'ભવભીંત'ના બીજા કોઈ અંકમાં તેણે વાંચી હશે ? આમ પણ જો મુખપૃષ્ઠ અલગ ન હોય, તો તેના અંકોમાં તફાવત શોધવો મુશ્કેલ હોય છે. સાહિત્યકારો તો લગભગ બધા અંકોમાં એ જ હોય છે... મેં મિત્રને ફોન જોડ્યો - "કયા મહિનાનો અંક વાંચે છે તું ?" 'અરે, આ મહિનાનો જ... જો પાના નંબર ૨૩ પર' ત્યારે જ મને ખબર પડી કે કોઈ લેખ પૂરો થયા પછી અવતરણ / સુવાક્ય / કાવ્યકણિકા છપાય, એ જગ્યાએ મારી કવિતા, નવી કવિતા છપાઈ હતી. કોઈ માણસને લઈ જઈ, મ્યુઝિયમમાં જીવતો ઊભો રાખી દેવામાં આવે - એવું મને લાગ્યું.

થોડા સમય અગાઉ મેં લઘુકથા લખવા પ્રયત્ન કરેલો, બલ્કે એક લખેલી. 'વિખંડાવાદ' સામયિકમાં મોકલી. તરત સ્વીકૃતિ પત્ર આવ્યો. છ એક મહિના સુધી તે લઘુકથા છપાઈ

નહીં. અગાઉના બનાવમાંથી શીખેલો હું, નવો અંક આવે કે તરત પાનેપાનાં, ખૂણાખાંચરા જોઈ વળતો - બે લેખની વચ્ચે ગમે ત્યાં લઘુકથા તો આવી જાય.. અરે, કોઈ લેખના બે ફકરાની વચ્ચે નથી છાપી ને - એવું પણ હું જોઈ લેતો. આમ કરતાં-કરતાં તેના પચીસેક અંક બહાર પડી ગયા. 'લઘુકથા' શોધતાં-શોધતાં મારી આંખની 'લઘુદૃષ્ટિની ખામી ઘણી વધી ગઈ - નંબર વધી ગયા. એક દિવસ તે જ લઘુકથા માટેનો, તે જ સામયિક તરફથી બીજો સ્વીકૃતિપત્ર આવ્યો !' 'સાચી સાહિત્યકૃતિઓ નિત્યનૂતન રહે છે' - આવું વાંચ્યું - સાંભળ્યું હતું, અનુભવ્યું ન હતું. હવે મને અનુભવવા મળ્યું. બે વર્ષ પહેલા સ્વીકારાયેલી મારી લઘુકથા તેઓના માટે હજી નવી જ હતી... 'ચાલો, સારું થયું. હવે તો ત્યાં એ તાજી થઈ ગઈ, ટૂંક સમયમાં છપાશે.' - એવી આશા બંધાઈ. એ વાતને આજે બીજા દોઢ વર્ષ થયા છે, નથી એ લઘુકથા છપાઈ, કે નથી એના માટેનો ત્રીજો સ્વીકૃતિપત્ર આવ્યો ! મારી લઘુકથા ક્ષેત્રેની કારકિર્દી આમ અત્યંત લઘુ રહી - લઘુકથાથી યે લઘુ.

મારાં હાઈકુ જ્યારે 'લલિતા' સામયિકમાં છપાતા ત્યારે 'એક આખી ચા' હું પી શકું, એટલો પુરસ્કાર મને અચૂક મળતો. પહેલા હું તેને ઓછો સમજતો. પણ પછી મને સમજાયું. 'હાઈકુ વાંચતા વાર કેટલી લાગે ? ચાની એક રકાબી પીતા જેટલી વાર લાગે, એટલી સ્તો ! તો એને લખતા વળી બહુ બહુ તો ચાનો આખો કપ પીતા વાર લાગે, એટલી વાર લાગતી હોવી જોઈએ.'- આવું તેઓ વિચારતા હશે... તો એટલો પુરસ્કાર તો મને મળતો હતો. પછી તે ઓછો કેમ કહેવાય ? વળી, હાઈકુમાં લીટી પણ ત્રણ જ લખવાની આવે. છતાંય તેઓ લીટી દીઠ એક રૂપિયા કરતા પણ વધુ પુરસ્કાર તો આપતા જ હતા ને ! આટલો બધો પુરસ્કાર મળવાનું ચાલુ થયા પછી મેં કલમને ખોળે માથું મૂક્યું છે. હા, મારા માથા માટે કરવો પડતો ખર્ચ, બધા પુરસ્કાર ભેગા કરું તેમાંથી નીકળી જ જાય છે. બે મહિને તેલની એક બોટલ, છ મહિને દાંતિયો ખરીદી શકાય છે.. ને તોય દોઢ મહિને વાળ કપાવવા માટે જોઈતી રકમ જમા રહે છે... થયું ને 'કલમને ખોળે માથું ?'

એક લેખકે થોડા સમય પહેલા ઘણા સાહિત્યકારોને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. તેમાંના ઘણા પ્રશ્નો ઘણાને વિચિત્ર લાગતા હતા. પણ તેઓએ એકદમ સમજી વિચારને યોગ્ય પ્રશ્નો જ પૂછ્યા હતા. દા.ત. 'તમે કઈ ટૂથપેસ્ટ વાપરો છો ?' 'તમે સાદું રેઝર વાપરો છો કે ટ્વીનબ્લેડવાળું ?' આવા પ્રશ્નોના જવાબ પરથી જે-તે સાહિત્યકારને કેટલો પુરસ્કાર મળતો હશે એનો અંદાજ આવી જાય અને એના પરથી સાહિત્યકારની કક્ષા નક્કી થઈ જાય.

એક સુંદર સવારે મારો મોબાઈલ ફોન રણક્યો. "હું 'રવેશ' સામયિકનો સંપાદક બોલું છું, તમારો હાસ્યનિબંધ મળ્યો છે, સ્વીકારું છું." પછી તેમણે ઉમેર્યું, 'અમુક ઋતુને લગતો આ હાસ્યનિબંધ હોવાથી જ્યારે એ ઋતુ આવશે, ત્યારે હું તેને છાપીશ.' મને કોઈ વાંધો નહોતો. એ ઋતુ આવી પહોંચી, 'ઋતુ ચાર મહિના ચાલે, એટલે ત્યાં સુધીમાં ગમે ત્યારે નિબંધ છપાઈ શકે' - આવું વિચારીને મેં એ ઋતુ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી રાહ જોઈ, ન છપાયો. 'તેઓ ઋતુવાળી વાત ભૂલી ગયા હશે. અનુકૂળતાએ બીજી કોઈ ઋતુમાં પ્રકાશિત કરશે.' - એવું મને લાગ્યું. બીજી ઋતુ પણ ગઈ, ત્રીજી પણ જવા આવી. ફરી પેલી ઋતુ આવવાનો સમય થઈ ગયો. મેં

તેમને ઋતુપત્ર લખ્યો. એ એટલા ભલા અને વિનમ્ર કે તરત મને ફોન કરી નિબંધ પ્રકાશિત કરવો રહી જવા બાબત "સૉરી" કહ્યું અને "એ ઋતુ ફરી આવી જ ગઈ છે, બસ હવે છાપું જ છું." - કહી મને ચિંતામુક્ત કરી દીધો.

એક પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકની જાહેરાત વાંચી મેં તેમને મારા હાઈકુ / તાન્કાનાં પુસ્તક માટે ફોન કર્યો. તેમણે વાત સાંભળી, પછી કહ્યું. "હાઈકુ/તાન્કાનું પુસ્તક નવા લેખકનું વેચાય નહીં. આથી પોસાય નહીં. હા જો રસરંજન ટીલાવત હાઈકુ /તાન્કાનું પુસ્તક કરે તો અમે છાપીએ. એના નામ પર એ ચપોચપ વેચાય. તમે ટૂંકી વાર્તા કે એવું કંઈક લખતા હો, ને એનું પુસ્તક કરવું હોય તો જોવા મોકલી શકો છો." ત્યારે જ મને સમજાયું કે ગુજરાતી ભાષામાં હાસ્યરસના આટલાં ઓછાં પુસ્તકો શા માટે પ્રકાશિત થયા છે, થાય છે. સુંદર મજાનું, બઈવૃષ્ટિ નામનું એક સામયિક બારે મહિના નીકળે છે, મેં અનુવાદ કરેલી એક ટૂંકી વાર્તા તેમાં પ્રકાશિત થઈ હતી. પરંતુ તેમાં મૂળ લેખકનું નામ તેમણે છાપ્યું જ નહીં. 'આ વાર્તા અનુવાદિત છે' - એવો પણ કોઈ ઉલ્લેખ નહીં. મેં તરત પત્ર લખ્યો અને તેમણે બીજા અંકમાં એ ચોખવટ કરી દીધી, પણ એ પહેલા મારે એક લેખકનો ઠપકો ખાવો પડ્યો. એક જાણીતા વાર્તાકારનો પત્ર આવ્યો. તેમણે મને તે વાર્તામાં એક જગ્યાએ દર્શાવેલી રકમના ઔચિત્ય અંગે પ્રશ્ન કર્યો, ઠપકો આપ્યો. મારે તેમને વળતી ટપાલે જણાવવું પડ્યું કે આ રકમ તો મૂળ લેખકે વર્ષો પહેલા લખેલી છે અને હું ઇચ્છું તો પણ તેમાં કઈ વધારો કરી શકું એમ નથી.

મારાથી હાસ્યલેખો લખાવાનું શરૂ થયું, ત્યારથી મને એ તો ખબર હતી કે કરૂણરસ અને હાસ્યરસનો નજીકનો સંબંધ છે. પણ હાસ્યરસમાં કરૂણરસ આવી - આવી રીતે - વિવિધ પ્રકારે આવી ને ભળી જશે, એવી તો કલ્પનાયે નહોતી.

એ-૩૦૪, હિમાલય સ્કાયઝ,
હિમાલય મોલ પાસે, ભાવનગર.
મો. ૯૮૯૮૩૫૭૩૫૭

અડધી સદીનાં ઓવારણાં...

- ડૉ. જગદીશ ત્રિવેદી

આજથી પચાસ વરસ પહેલાની સત્યકથા.

૧૯૬૭ની બારમી ઓક્ટોબર.

વિજયાદશમી ઉર્ફે દશેરાની સાંજ.

સ્થળ વઢવાણની સાર્વજનિક હોસ્પિટલ.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનાં સાવ નાનકડાં ગામડાની પ્રાથમિક શાળામાં માસ્તરની નોકરી કરતો એક યુવા ચિંતાતુર ચહેરે પ્રસૂતિગૃહની બહાર બેઠો છે. માસ્તરની પત્નીને પ્રસૂતિની પીડા શરૂ થઈ છે. થોડીવાર પછી નર્સે બહાર આવીને સમાચાર આપ્યા કે 'બાબો આવ્યો છે.' એ સાંભળીને માસ્તરના હરખનો પાર નહોતો. કારણ નવજાત બાળક માસ્તરનું પ્રથમ સંતાન હતું. નર્સે ત્યારબાદ બીજી માહિતી આપી કે 'બાબો ત્રણ કિલોનો છે' એ સાંભળીને માસ્તર મૂંઝાઈ ગયા. એમણે તરત જ નર્સને બે હાથ જોડીને કહ્યું કે : 'બહેન, હું ગામડાની નિશાળમાં માસ્તર છું. તમને વાજબી ભાવ ભરજો.'

આ માસ્તરનો વસ્તડીમાં જન્મ, અભ્યાસ ગામડામાં, નોકરી પણ થાન ચોવીસીના મનડાસર જેવા ગામડામાં. તેથી વઢવાણ ભલે ૨૦૧૭માં પણ એક પણ દિશામાંથી શહેર જેવું લાગતું નથી, પરંતુ માસ્તરને ૧૯૬૭માં પણ વઢવાણ મેગાસિટી જેવું લાગતું હતું. નર્સે બાળકનું વજન કર્યું અને કહ્યું એટલે ભોળા દિલનાં માસ્તરને થયું કે, શહેરમાં છોકરાં પણ વજન ઉપર વેચાતા આપતાં હશે.

આ બાળકનો જન્મ ખૂબ નાની ઉંમરમાં થયો હતો. એ જનમ્યો ત્યારે એની ઉંમર એક સેકન્ડની માંડ હતી. આ રીતે પહેલા ખોળાના દીકરાને જોખાવીને ગામડે લઈ આવ્યા. છોકરો ધીરે ધીરે મોટો થવા માંડ્યો.

લોકોને લગ્નનો જરાપણ અનુભવ ન હોય છતાં લગ્ન કરે છે, તેવી જ રીતે બાળઉછેરનો રજમાત્ર અનુભવ ન હોય છતાં બાળ પેદા કરે છે. ઘરમાં નાનું બાળક હોય ત્યારે દાદા-દાદી કે નાના-નાની જેવા કોઈ વડીલની ઘરમાં હાજરી હોય તો બાળક ઓછું દુ:ખી થાય છે અને બાળકનાં ઉત્પાદકોને પણ ઘણી રાહત રહે છે.

સદરહુ બાળકનાં માતા-પિતા ગામડાની નિશાળમાં માસ્તર હતાં. કોઈ વડીલ સાથે રહેતું નહોતું. હરિભાઈ પાનવાળાના નામથી ઓળખાતાં એક પ્રજાપતિ સદગૃહસ્થનાં ઘરમાં શિક્ષક દંપતી ભાડે રહેતું હતું. બંનેનો થઈને કુલ પગાર આશરે સો રૂપિયા હતો, તેમાંથી દસ રૂપિયા જેવી માતબર રકમ તો ઘરભાડામાં વપરાઈ જતી હતી.

એક રાતે છોકરો સતત રડતો હતો. દંપતીનાં તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા એટલે પાડોસમાં રહેતા વડીલોને વાત કરી, કોઈ ડોસી ફલાણું પીવડાવી ગઈ તો કોઈ વૃદ્ધા ઢીકણું ખવડાવી ગઈ. અડધી રાત થઈ છતાં છોકરો છાનો રહેતો નહોતો. અંતે ઘોડિયામાંથી બહાર કાઢવા ઓઢાડેલી ચાદર આઘી કરી તો લોહી જોવા મળ્યું. બાળકને પહેરાવેલા સસ્તા મોજાનું કઠણ ઈલાસ્ટીક એનાં કુમળા પગની ચામડી ચીરીને અંદર સુધી જતું રહ્યું હતું. જેવા મોજા કાઢી લીધા કે બાળક શાંત થઈને સૂઈ ગયું. બાળક તો સૂઈ ગયું, પરંતુ બાળકની માતા પુત્રની પીડા જોઈને રડતી રહી.

આ બાળક અત્યારે પચાસ વરસનો પ્રૌઢ થયો, પરંતુ એના ડાબા પગ ઉપર મોજાને કારણે થયેલી ઈજાનું નિશાન છે. આજ દિવસ સુધી એટલી ગોળાકાર જગ્યામાં વાળ ઊગતાં નથી.

અંતે બાળકને નાના-નાનીનાં ગામમાં લઈ આવ્યા. તેના દાદા-દાદી તો હયાત નહોતા, પરંતુ માતાનાં સગા મોટાબહેન અને પિતાના સગા મોટાભાઈ બાળકને પાલક મા-બાપ સ્વરૂપે મળ્યા. આમ ચાર વડીલોની છત્રછાયા મળી. બાળક તોફાની એવો કે, શેરીનાં છોકરાં કંટાળીને નિશાળમાં મૂકી જાય અને નિશાળનાં છોકરાં કંટાળીને શેરીમાં મૂકી જાય. આ બાળક આ રીતે શાળા અને શેરી વચ્ચે આવ-જા કરવામાં જ રહ્યો.

બાળકનાં નાના ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ નવલકથાકાર અને નાનકડાં ગામનાં મુખી એટલે બાળક આખા ગામનો ભાણો. ભાણાનાં પાલક મા-બાપ પણ શિક્ષક એટલે ભાણાને શરારત માટે છૂટછાટ મળવા માંડી. ઘણા લોકો ભાણાનાં તોફાનોથી થાકીને એમ કહેતા કે આંગણામાં પાણો ખપે પણ અમને ભાણો ન ખપે.

૧૯૭૪માં માત્ર સાત વરસની ઉંમરે ભાણાએ જિંદગીમાં

પહેલું સારું કામ કર્યું. એક કવિતા ગોખી નાખી. એ કવિતા ભણવામાં તો આવતી જ નહોતી. આ છોકરાએ આખી જિંદગી જે કાંઈ કર્યું તે ટેક્સબુક બહારનું જ કર્યું. એ કવિતા ૧૯૭૫ આસપાસ સૌરાષ્ટ્રના તમામ ગામડામાં લોકપ્રિય હતી. આ કવિતાની ખાસિયત એવી કે, એ કવિતા જે ગામમાં બોલવામાં આવે ત્યારે એ કવિતામાં જે તે ગામના જીવંત પાત્રોના નામ આવે. ભાણાએ ગોખેલી કવિતા કંઈક આ મુજબ હતી :

ડીંગડીંગાણું ડીંગની ટોળી,
ડીંગ મારે છે હકલો કોળી.
હકલા કોળીનાં પગે સોજો,
ડીંગ મારે છે હૈદર ખોજો.
ખોજાની ખોવાણી ઈસ્ત્રી,
ડીંગ મારે છે લાલજી મિસ્ત્રી.
મિસ્ત્રી કહે હું સાવ સુખી,
ડીંગ મારે છે દેવુભા મુખી.
દેવુભા કહે મારી મરજી,
ડીંગ મારે છે રામજી દરજી.
દરજીએ વગાડ્યો પાવો,
ડીંગ મારે છે વિઠો બાવો...

૧૯૭૫ આસપાસ આ કવિતામાં ગામડાની અભણ અને ભોળી પ્રજાને મઝા પડતી. ભાણો ગામમાં નીકળે તો લોકો. ભાણાનું બાવડું પકડીને ઊભો રાખે, ભાણા, ઓલી કવિતા થાવા દે. ભાણો કવિતા થવા દે પછી જ ભાણાને જવા દે. આમ નાનકડાં ગામમાં ભાણો અને ભાણાની કવિતા લોકપ્રિય થઈ ગયા.

★★★

આસોની નવરાત્રિ આવી. એ જમાનામાં લોકો શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ચોરાના ચોકમાં રામલીલા ભજવતાં. બહેનો ગરબો ગાતી અને પુરુષો ગરબી ગાતાં. બહેનો જે ગાય તે નરજાતિનું અને પુરુષો જે ગાય તે નારી જાતિનું હોય છે.

બહેનો જે પહેરે તે પણ નરજાતિનું હોય છે. ઉ.ત. સાડલો, ચણીયો, ચુડલો, હારલો, ચાંદલો વગેર અને ભાઈઓ જે પહેરે અથવા પોતાની સાથે રાખે તે પણ નારી જાતિનું હોય છે. ઉ.ત. ધોતી, ટોપી, બંડી, લાકડી, છીંકણી, બીડી વગેરે...

ભાણાનાં ગામમાં પણ નવરાત્રિમાં રામલીલા ભજવાતી. એમાં કોઈને વિચાર આવ્યો કે, ભાણો રામલીલામાં ડીંગડીંગાણું રજૂ કરે તો ફારસિયાની જરૂર ન પડે. ગામ લોકોને કોમીક થશે. પરંતુ સવાલ એ હતો કે, સાત-આઠ વરસનાં બાળકને રામલીલામાં કયું પાત્ર આપવું ? અંતે સીતાનાં સ્વયંવરમાં ઘણા રાજાઓ દેખાડવા પડે તેમાં ભાણાને એક રાજા બનાવીને મોકલવો તેવું નક્કી થયું.

દલુરામબાપુ દશરથનું પાત્ર ભજવતાં હતા. જગજીવન શામજી રામ થતાં. ગાંડુ દમા સીતાજી થતાં અને ગણેશ વસરામનો વાસુદેવ હનુમાનજી થતો હતો. એક વરસે ઝાઝું માણસ જોઈને હનુમાનને જે શૂરાતન ચડ્યું તે દુકાનમાં છાપરા ઉપરથી 'જય શ્રી રામ' કહીને ચોરાનાં ચોકમાં કૂદકો માર્યો એમાં હનુમાનજીનો પગ મચકોડાઈ ગયો હતો. હનુમાનજીને તાત્કાલિક ખાટલામાં સુવડાવીને હળદર ભરવી પડી હતી.

આગળ લખ્યા મુજબ ભાણો અતિશય અટકચાળો હતો. એટલે સરપંચે ભાણાને કડક સૂચના આપી કે, તારે ધનુષ્ય ભાંગવાનું નથી. જો તું ધનુષ્ય ભાંગી નાખીશ તો આખી રામાયણ ગોટે ચડી જશે. તારે માત્ર ડીંગડીંગાણુંની કવિતા બોલીને નીકળી જવાનું છે. ભાણાએ સરપંચને ખાત્રી આપી કે, હું ધનુષ્ય ભાંગીશ નહી. ભાણો સાત-આઠ વરસનો જ હતો છતાં સમજતો હતો કે, દમાકાકાનો ગાંડુ સીતા થયો હોય તેમાં ધનુષ્ય ન ભાંગવામાં જ મઝા છે.

લેખકનો તોફાની ભાણિયો સાત-આઠ વરસની ઉંમરમાં માથે સાફો, ખોટી મૂછ અને કેડમાં તલવાર લટકાવીને સીતાના સ્વયંવરમાં ભગવાન રામનો હરીફ થઈને ગયો. રામને બરાબર ખબર હતી કે, બીજા રાજાઓ ગમે તેટલા કૂદકા મારે છતાં વરમાળા તો મારે જ પહેરવાની છે. ભાણાને પણ પાકી ખબર હતી કે, મારે વરમાળા પહેરવાની નથી છતાં ભગવાન કરતાં

ભાણાને વધુ આનંદ હતો, કારણ એ ભાણાની જિંદગીનો પ્રથમ જાહેર કાર્યક્રમ હતો.

મિથિલાનરેશ મહારાજ જનક બધા રાજાઓનો પરિચય મેળવતાં હતાં. એમણે ભાણાને પૂછ્યું : 'આપ કયા દેશનાં રાજા છો ?' ભાણો બોલ્યો : 'હુ ંભૂખડદેશનો રાજા છું.' 'આપનું શુભનામ શું છે ?' 'મારું નામ ખાધોડકો રાજા છે.' ભાણાએ ઉપર મુજબ જવાબો આપ્યા હતા.

બે પ્રશ્નોના જવાબો પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જનક વિદેહીને શું થયું કે એમણે આશ્ચર્ય સાથે પૂછ્યું : 'આપ ધનુષ્ય ભાંગશો એમ ?' આ સાંભળી ભાણો બોલ્યો : 'ના, હું ધનુષ્ય ભાંગવાનો નથી કારણ મને સરપંચે ના પાડી છે. જો સામે બેઠાં-બેઠાં મૂછના આંકડા ચડાવે છે. જો હું ધનુષ્ય ભાંગુ તો સરપંચ મને ભાંગી નાખે તેવો ભય છે માટે હું એક કવિતા સંભળાવીશ.' આ સાંભળી જનક બોલ્યા : 'સંભળાવો ત્યારે.'

ત્યારબાદ ભાણો પતરાની ખુરશી ઉપર ઊભો રહ્યો જેથી સ્વયંભૂ શિસ્તથી મનફાવે તેમ અને મન ફાવે ત્યાં બેઠેલા પ્રેક્ષકો ભાણાને બરાબર જોઈ શકે. એ જમાનામાં ભાણો નીચો નહોતો પણ ઠીંગણો હતો. અંતે ભાણાએ કવિતા રજૂ કરી : ડીંગડીંગાણું ડીંગની ટોળી, ડીંગ મારે છે હકલો કોળી...

ભાણો મિથિલાનરેશના દરબારમાં ઊભો ઊભો સતી સીતાજીના સ્વયંવરમાં કવિતા બોલતો હતો, પરંતુ એમાં જે લોકોનાં નામ આવતાં હતા એ હકલો કોળી, હૈદર ખોજો, લાલજી મિસ્ત્રી, દેવુભા મુખી, વિઠ્ઠલદાસ બાવાજી અને રામજી દરજી વગેરે ઓડીયન્સમાં બેસીને ખડખડાટ હસતાં હતા.

ભાણાની કવિતા સાંભળીને રામ તો હસતાં હતા, પરંતુ સીતાજી પણ હસતાં હતાં. સીતાજીની વાત છોડો. પરશુરામ હસે એવી કલ્પના થઈ શકે ? પરશુરામ દાંત ન કાઢે, એ કાઢે તો ડોળા કાઢે, એથી આગળ વધે તો ફરસી કાઢે, જો એનાથી આગળ વધે તો કોઈનો વંશ કાઢે પણ દાંત ન કાઢે. પરંતુ સાત-આઠ વરસનાં ભાણાની કવિતા સાંભળીને પરશુરામ પણ હસતાં હતા. એ કેમ ન હશે ? ભાણો જન્મે બ્રાહ્મણ હતો અને કદાચ એટલે જ દાદો રાજી થતો હતો.

ભાણાને એ તમામ દેવોનાં આશીર્વાદ એવા લાગ્યા કે, મોટો થઈને આખા વિશ્વને હસાવી શક્યો. દુનિયાના પચીસ જેટલા અલગ-અલગ દેશોમાં કુલ પંચાવન વખત ગયો અને લોકોને હસાવી આવ્યો. ભાણો અત્યારે અડધી સદીનો થયો. હા, પચાસ વરસનો થઈ ગયો છે.

★★★

૧૬મી જૂન ૧૯૭૯.

સ્થળ સર જશવંતસિંહજી ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી ભુવન, લીંબડી, જ્યાં ભાણાને આઠમા ધોરણથી દાખલ કરવામાં આવ્યો. જે રીતે દવાખાનામાં દર્દીને દાખલ કરવામાં આવે છે. મા-બાપ પોતાના સંતાનના તોફાનોથી તંગ હતા. એમ પણ લખી શકાય કે, હાથનાં કર્યા હૈયે વાગ્યા હતાં. ત્રણ વરસમાં બોર્ડીંગનાં ગૃહપતિ ગળે આવી ગયા. એમણે ૧૯૮૨નું નવું સત્ર શરૂ થાય તે પહેલાં વિદ્યાર્થી ભુવનના પ્રમુખને પત્ર લખ્યો કે, નવા વરસથી આ બોર્ડીંગમાં મને રાખો અથવા ભાણાને રાખો. એક મ્યાનમાં બે તલવાર રહેશે નહીં.

આ ગૃહપતિ પહેલાં એક ગૃહપતિ હતા એ ચિત્રકાર હતા. કલાકાર ક્યારેય નિર્દય ન થઈ શકે. એમણે ભાણાને ખૂબ વેઠ્યો, ખૂબ માર્યો, પરંતુ ક્યારેય રસ્ટીકેટ કરવાનો વિચાર કર્યો નહોતો. એ જૂના ગૃહપતિએ ૧૯૮૧માં એક આગાહી કરી હતી. આ તોફાની પોતાની પ્રતિભાને સવળા માર્ગે વાપરશે તો આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનો કલાકાર થશે અને જો અવળા માર્ગે વાપરશે તો ખૂબ જ કુખ્યાત ગુંડો થશે. ભાણાને પ્રખ્યાત અથવા કુખ્યાત બેમાંથી એક થવાનું હતું, પરંતુ શું થવું એ તેના હાથમાં નહોતું.

નવા ગૃહપતિનો પત્ર વાંચી ટ્રસ્ટીગણ અને અન્ય હોદ્દેદારોની મિટિંગ તાબડતોબ મળી. મિટિંગમાં બધા જ બ્રાહ્મણો

હતા છતાં સર્વાનુમતે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. એ નિર્ણય નીચે મુજબ હતો : આટલા ટૂંકા પગારમાં આ સંસ્થાને બીજો ગૃહપતિ મળવાની શક્યતા નહીવંત છે. જો એક વિદ્યાર્થી ઓછો થશે તો વિદ્યાર્થી ભુવનને ખાસ કોઈ નુકશાન થવાનું નથી, માટે ગૃહપતિને રાખો અને ગાંડાને કાઢો.

અંતે ભાણો રસ્ટીકેટ થયો. લીંબડી બ્રાહ્મણ બોર્ડીંગના આજ દિવસ સુધીના ઇતિહાસમાં ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા હાંકી કાઢવામાં આવેલો એક માત્ર વિદ્યાર્થી થવાનું સૌભાગ્ય ભાણાને મળ્યું છે. ત્યારબાદ આ છોકરાને મા-બાપ ઘેર રાખવા માટે તૈયાર નહીં અને બ્રહ્મસમાજના આગેવાનો બ્રાહ્મણ બોર્ડીંગમાં રાખવા માટે તૈયાર ન હતા. આ છોકરાની હાલત અયોધ્યાની ગાદી જેવી થઈ ગઈ જેને રામ કે ભરત બેમાંથી કોઈ સ્વીકારવા માટે રાજી નહોતા.

અંતે ભાણાને લીંબડીમાં જ તેમનાં દૂરનાં સગાને ત્યાં પેઈંગ ગેસ્ટ તરીકે રાખવામાં આવ્યો. તો હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો થાકી ગયા. બોર્ડીંગનાં ગૃહપતિ બાદ હવે થાકવાનો વારો શિક્ષકોનો હતો. લીંબડીની ગીજુભાઈ શુક્લ કુમાર વિદ્યાલયમાં ભાણો અગિયારમા ધોરણમાં ભણતો હતો. એ સમયમાં અગિયારમું ધોરણ સ્થાનિક પરીક્ષામાં હતું, તેથી અગિયારમાં ધોરણમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને નાપાસ કરવાનો કુરિવાજ નહોતો. એ સમયમાં દસમું અને બારમું બે બોર્ડની પરીક્ષાનાં ધોરણો હતાં. આ છોકરાનાં તોફાનોથી તંગ આવીને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોએ છોકરાને સજાના ભાગરૂપે અગિયારમાં ધોરણમાં નાપાસ કર્યો હતો.

અગિયારમાં ધોરણમાં શિક્ષકોએ નાપાસ કર્યો અને બારમાં ધોરણમાં ભાણાએ પોતાની લાયકાતથી નાપાસ થઈને બતાવ્યું. એને ૧૯૮૩માં વિચાર આવ્યો કે, હું એવો તે કેવો હેન્ડીકેપ કે મારી જાતે નાપાસ પણ ન થઈ શકું ? મારે નાપાસ થવા માટે પણ મારા શિક્ષકોનું અવલંબન લેવું પડે એ તો શરમજનક ગણાય. એણે ડંકે કી ચોટ પર સાબિત કરી દીધું કે, તમે નાપાસ કરો ત્યારે જ નાપાસ થાઉં એવો નબળો નથી. હું મારી જાતે પણ નાપાસ થઈ શકું છું.

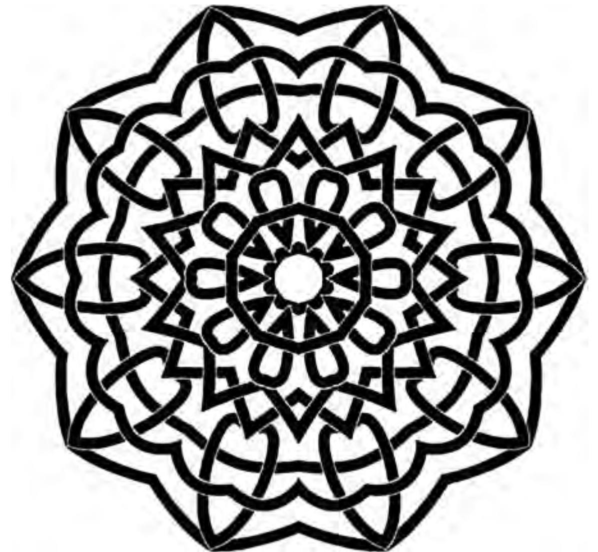
અહીંથી ભાણાની જિંદગી કરવટ બદલે છે. એ બીજીવાર નાપાસ થયો ત્યારે આખી રાત રોયો હતો. બાર સાયન્સમાં નાપાસ થયો ત્યાં સુધી એને ડોક્ટર થવું હતું. મા-બાપની પણ ઈચ્છા હતી કે મારો દીકરો ડોક્ટર બને. બીજીવાર નાપાસ થયા બાદ જ્ઞાન થયું કે હું વિજ્ઞાનનો માણસ નથી, પરંતુ અજ્ઞાનનો માણસ છું.

લીંબડીના જગદીશ આશ્રમના પગ પખાળીને વહેતી ભોગાવો નદીના પટમાં 'ગાઈડ' ફિલ્મનાં એક ગીતનું શુટીંગ થયું છે એ ગીતનાં શબ્દો છે : આજ ફીર જીને કી તમન્ના હૈ... આજ ફીર મરને કા ઈરાદા હૈ.

ભાણો એ નદીના કાંઠે આખી રાત રોયો. પસ્તાવાનાં વિપુલ ઝરણામાંથી પ્રતિજ્ઞાનો જન્મ થયો. અત્યારે ભલે બે વખત નાપાસ થયો, પરંતુ બે વખત પીએચ.ડી. કરીને બતાવું નહીં તો મને ધિક્કાર છે. આ તોફાની છોકરાએ બે વખત નહીં, પરંતુ ત્રણ વખત ડોક્ટરેટ લીધું. કદાચ ગુજરાત રાજ્યની આ સૌપ્રથમ ઘટના હશે કે કોઈ વિદ્યાર્થી માત્ર શોખ અને સદભાવનાથી ત્રણ વખત પીએચ.ડી. થયો હોય. ભાણાએ પોતાના નિવાસસ્થાનનાં પ્રવેશદ્વાર ઉપર પોતાનાં નામની તક્તી ચોડી છે તેમાં આજે પણ નામ આગળ ડોક્ટર લખ્યું નથી.

તા. ૧૪ જુલાઈ, ૨૦૧૭ના દિવસે અજબ ઘટના બની. ભાણાના અનુજે ભાણા ઉપર પીએચ.ડી. કર્યું. જીવનમાં બે વખત નાપાસ થનારો વિદ્યાર્થી જો આપઘાત કરી બેસે તો ત્રણ વાર પીએચ.ડી. ન થઈ શકે, તો તેના વિશે કોઈ અન્ય વિદ્યાર્થી પણ પીએચ.ડી. ન થઈ શકે. જીવનમાં આગળ વધવા માટે કઠોર પરિશ્રમ કરવો જરૂરી છે અને પરિશ્રમ કરવા માટે જીવતાં રહેવું ફરજિયાત છે.

માતૃ આશિષ, ૨૦, શારદા સોસાયટી,
જિનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર.
મો. ૯૮૨૫૨૩૦૯૦૩

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા

- નિપુણ સી. ચોકસી

ઈશ્વરે દરેક પ્રાણીને સુંદર શરીર આપ્યું એમ માણસ પણ સામાજિક પ્રાણી જ છે તો એને પણ જન્મથી જ સુંદર શરીર આપ્યું છે. પણ બીજા બધા જ પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ અને સજીવો ભગવાને જેવા રંગ, રૂપ અને શરીર આપ્યા છે એને જાળવીને જતન કરીને રહે છે. એમાં પોતાની રીતે કોઈ જ ફેરફાર થવા દેતા નથી. પણ આ માણસ જ અવળચંડુ પ્રાણી છે જે સુંદર શરીરને જાળવી શકતું નથી. નાનપણમાં તો વાંધો આવતો નથી. દાંત નથી હોતા ત્યારે જેમ જેમ દાંત આવતા જાય તેમ તેમ બાળક બધી જ વસ્તુ આ દુનિયામાં ખાવાલાયક જ છે એમ સમજીને મોઢામાં નાખી ચાવવા લાગે છે. જમીન ખોતરી સીધી માટી મોંમાં, ભીંત પરથી ચૂનો ઉખાડી સીધો મોંમાં, રમકડાં એ રમવા કરતાં મોઢામાં લઈને ચાવવા વધુ પસંદ કરે છે. પોતાના નાજુક હાથોથી જે વસ્તુ હાથમાં આવે એ કશા જ ભેદભાવ વગર મુખગમન કરાવશે પછી ભલે એ ચપ્પુ હોય કે ચંપલ હોય. કશું જ હાથમાં ના આવે તો પોતાના હાથ, આંગળા, અંગૂઠો પણ સતત ચાવ્યા કરશે. આપણે હાથમાં લઈ રમાડીએ તો આપણા ગાલ, નાક, કાન આ બધી નોનવેજ આઈટમ પણ બચકાં ભરી ખાવાનો ટ્રાય જરૂર કરશે. એટલે દરેક વસ્તુ ઈશ્વરે ખાવા માટે જ બનાવી છે એવી ઈચ્છાઓ બાળકમાં જન્મથી જ હોય છે. પછી ધીરે ધીરે એને રાંધેલા ખોરાકનો પરિચય થવા લાગે પછી આ બધી આલતુ ફાલતું અખાદ્ય વસ્તુઓ નો મોહ છૂટે છે. અને જેમ જેમ મોટો થાય એમ ખાવા પીવાના શોખ વધતા જાય છે. અને સમજ આવતી જાય એમ ખબર પડે છે કે પીવામાં પાણી, છાશ અને ફ્રૂટ જ્યુસ કરતાં પણ ઘણી રંગબેરંગી પીવાની બોટલો પણ મળે છે, જે તમને જન્મ સમયની નાસમજ સ્થિતિમાં પાછા થોડા સમય માટે પણ લાવી શકે છે.

કુદરતી આહારને બાજુ પર રાખીને જીભના ચસ્કાઓ માટે જાતજાતની વાનગીઓ શોધી કાઢીને ખા ખા કરશે. તેલ અને મરચાંથી ભરપુર વાનગીઓ, માવાથી ભરપુર મીઠાઈઓ ખાઈ આખો દિવસ ખોં ખોં કરશે અને પચે નહીં તો અગ્રમુખે બગાસા ખાઈ અથવા તો મધ્યે પુષ્ટપ્રદેશેથી વાયુ મુક્ત કરી ભોં ભોં કરશે અને અવાજ અને વાયુનું પ્રદૂષણ સતત વધાર્યા કરશે. જો સંશોધન કરવામાં આવે તો વાતાવરણમાં ગ્લોબલ વોર્મિંગ અને કાર્બન મોનોક્સાઈડ, મિથેન ગેસ વધવાનું કારણ અતંદુરસ્ત લોકોનું આ પ્રકારનું ગેસ ઉત્પાદન હોઈ શકે છે. જો ધ્યાન આપવામાં આવે તો આ ગેસ ઉત્પાદનને સ્ટોર કરી ઘરગથ્થું રસોઈ કે વાહનોમાં ભરવાના કામમાં પણ લઈ શકાય જેથી કરીને દેશ પર આયાતી ગેસનો બોજો ઓછો પડે. સરકાર જેમ સોલારની યોજના કરે છે કે, અગાસી પર સોલાર પેનલ લગાવી જે વીજળી પેદા થાય તે ઘરમાં જ વાપરી શકાય અને વધારાની સરકારને વેચી પણ શકાય આવી જ યોજના આ પ્રકારના ઘરેલુ ગેસ ઉત્પાદન (પાદન) માટે પણ રાખી શકાય. તો લોકોને ખર્ચમાં બચત પણ થાય અને વધુ ઉત્પાદન હોય તો આવક પણ થાય. જો કે ઘર અને ઓફિસોમાં એરફ્રેશનરનો ખર્ચો થોડો થાય પણ એનર્જી કન્ઝર્વેશન માટે એ કંઈજ ન કહેવાય.

'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા' એમ પહેલું સુખ તે જાતે નાહ્યાં. એ સમજીને લોકો બે વાર નાહ્યા તો તો ઘણું સારું પણ લોકો જાતે નાવા કરતાં બીજાને નવડાવી નાખવાનો આનંદ બહુ લે છે.

અમારા મિત્ર છે એક જીજ્ઞેશ ઝાપટીયાં અમે એને જીગો સાપટીયો કહીને બોલાવીએ. ખાવા પીવાની બાબત હોય તો જીગો હંમેશા ઝાપટવા માટે તૈયાર, એ જ્યારે ખુલ્લાં કપડાં પહેરે ત્યારે લંબચોરસ જ લાગે. ટાઈટ ટી શર્ટ પહેરે ત્યારે ફાંદ એવી લટકતી લાગે કે હમણાં જ ફાંદ છૂટી પડી જશે. મેં કહ્યું 'યાર જીગા કસરત બસરત કરવાનું રાખ' 'જીગો કહે : રોજ સવારે ૫૦ સૂર્યનમસ્કાર, ૫ કિ.મી. રનીંગ, ૫૦ પુશ અપ્સ, ૧૫૦ ડમ્બેલ્સ તો હું છે ને સપનામાં જ પતાવી દઉં છું... તું નહીં માને પણ આટલી મહેનત કર્યા પછી સાલી ભૂખ પણ એવી સોલીડ લાગે છે કે, મારે બહુ હેવી બ્રેકફાસ્ટ કરવો પડે છે. હવે તમે જ કહો જીગાના લખણ જ આવા હોય પછી એ ચારે બાજુથી ના ફૂલે તો જ નવાઈ.

અમારી નજીક એક વડીલ રહે, કોઈ દિવસ મેં એમને ચાલતા જોયા નથી. સ્કૂટર અથવા તો કારમાં જ હોય. ઘરે પણ એ.સી. અને ઓફિસમાં પણ એ.સી. અચાનક મળતા, દેખાતા બંધ થઈ ગયા થોડા દિવસ પછી અચાનક વહેલી સવારે ઝડપથી ચાલતા જોયા. મેં પૂછ્યું આ અચાનક કેમ ચાલવાનું શરૂ કર્યું ? તો કહે : અરે વાત જ ના પૂછો એટેક આવી ગયો, માંડ માંડ બચ્યો છું. લોહી લઈ જતી નળીઓ સાંકડી અને બ્લોક થઈ ગઈ છે.

એન્જિઓગ્રાફી કરાવ્યું. ડોક્ટર કહે હવે નિયમિત ચાલવાનું રાખો નહીં તો ઉપર ચાલી જશો તો ખબરેય નહીં પડે. મેં કહ્યું સાચી વાત છે. આ જીવનની સફર સાયકલથી શરૂ કરી

અંતે સાયકલથી જ પૂરી થાય છે એવી આ જીવનની સાયકલ છે. મને કહે એ કેવી રીતે ? મેં કહ્યું જુઓ અંકલ : શરૂઆતમાં નાનપણમાં સ્કૂલે સાયકલ લઈને જતા. પછી થોડી આવક વધે એટલે કોલેજમાં બાઈક લઈને જાય, પછી નોકરીએ લાગ્યા પછી આવક વધે એટલે કારમાં ફરે, આવક વધે એમ પછી પ્લેનમાં અંતે આ બધાની સાથે ડાયાબીટીસ, બી.પી. અને કોલેસ્ટેરોલ વધે એટલે ફરી ડોક્ટર સલાહ આપે એટલે ઘરે અથવા તો જીમમાં જઈને અંતે તો સાયકલ જ ચલાવવી પડે છે. વાહન છોડીને પગપાળા પ્રવાસો અને લીફ્ટ છોડીને દાદરા ચડવાની જરૂર પડે છે. મેં કહ્યું **'જે પોષતું તે મારતું એ ક્રમ દિસે છે કુદરતી...' અને 'અતિ સદા વર્જયતે' એવું જ્ઞાની માણસો કહીને ગયા છે. એટલે હવે લોકો મર્સીડીઝ અને ચાર બંગડી વાળી ગાડી લઈને જીમમાં જઈને સાયકલ ચલાવતા થયા છે... ઘરેથી સાયકલ લઈને નહીં જાય વી.આઈ.પી.ઓ...**

'સુલતાન' ફિલ્મ અને સલમાનખાનનાં બાવડાં જોઈને ઘણા અદકપાંસળી યુવાનો ને પણ કુસ્તી શીખવાના અરમાન જાગે એ સ્વાભાવિક છે. એમાં વળી અનુષ્કા શર્મા જેવી કોઈ છોકરીના પિતા જો અખાડો ચલાવતા હોય તો ફિલ્મ જોયા પછી કેટલાય ગલોફામાં તમાકુ ભરી રાખતા યુવાનો કે પતંગ લુંટતા યુવાનો આવા અખાડાના ખાડામાં કુસ્તી શીખવા તૈયાર થઈ જાય છે. અને ત્યાં ગયા પછી આ અદકપાંસળી અક્કલમઠાઓ એકાદ પાંસળી ઓછી કરી આવે પછી કે પછી શરીરમાંના ૨૦૬ હાડકાં ને બદલે હાડકાંની સંખ્યા વધારીને આવે પછી ખબર પડે કે કુસ્તી કેમ થાય છે.. એવી જ રીતે આમિરખાનની દંગલ ફિલ્મ જોઈને ઘણી છોકરીઓ કુસ્તી શીખવા તૈયાર થઈ જાય છે. એમાં સૌથી સહેલું કામ એ લોકો પહેલા કરી લે છે. વાળ ટૂંકા કરવાનું. બસ બોયકટ વાળ કરાવી દો પછી કુસ્તી તો આવડશે જ ને ક્યાં જશે. અરે એ તો પેલી હરિયાણાની ત્રણ ફોગટ અટકધારી બહેનો ગીતા, બબીતાને... ને પૂછવું પડે કે મેડલ કેવી રીતે આવે છે અને કુસ્તી કેવી રીતે શીખાય છે !... ૩ મિનિટની કુસ્તીની સ્પર્ધા માટે ૧૩ વર્ષ રોજ ૧૩ કલાક મહેનત કરવી પડે...

હવે લોકોને ખબર પડી છે કે, 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.' બાકી પહેલા તો એવું જ માનતા કે 'પહેલું સુખ તે જાતે ઊંઘ્યા અથવા તો જાતે બેઠા' એટલે હવે પાનના ગલ્લાની જેમ ઠેરઠેર યોગા, ફિટનેસ સ્ટુડીઓ અને જીમ્નેશીયમ વગેરે ખુલવા લાગ્યા છે. ફિલ્મ અને સીરીયલના હીરો, હિરોઈનની જેમ બધાને એકદમ ફીટ થઈ જવું છે. ટીવીમાં જાતજાતના પ્રોટીન પાવડર, ફાંદ પર બાંધવાના બેલ્ટ, ઘરે વસાવવાના સસ્તાં મશીનોની જાહેરાતો તમને ૧૫ દિવસમાં જ ૧૦૦ કિલો વજનમાંથી ૬૦ કિલો વજન કરી આપવાની ગેરંટી આપે. જો કે એ વાત અલગ છે કે તમારું વજન તો એ જ રહેશે પણ તમારા ખિસ્સાનું વજન સારું એવું ઓછું થઈ જશે.

બાબા રામદેવ અને આપણા લોકલાડીલા પ્રધાનમંત્રી શ્રી મોદી સાહેબે યોગને દેશમાં અને ઈન્ટરનેશનલ લેવલે ખૂબ લોકપ્રિય કરી દીધો છે. આપણે યોગ કરીએ અને વિદેશના લોકો યોગા કરે. આમેય વિદેશના લોકો ને બધું મોટું અને વિશાળ જોઈએ એટલે યોગ પણ બહુવચનમાં યોગા કરશે. **બાબા રામદેવ 'વક્રાસન' શીખવે. પણ ઘણા લોકો પૂર્ણ શરીરનું વક્રાસન કરવાને બદલે માત્ર જીભનું જ વક્રાસન શીખીને આવે છે. અમુક સ્ત્રીઓને આ આસન બહુ પસંદ આવે છે.** અમુક લોકોને આ આસનની સારી ફાવટ હોય છે. વક્રવાણીનો જયારે ને ત્યારે... વારે-તહેવારે ઉપયોગ કરી સાંભળનારને વક્રાસન કે શબાસનની અવસ્થામાં લાવી દે. એક ભાઈ કહે હું કલાકો સુધી આસન કરું છું પણ કઈ ફરક પડતો નથી. મેં પૂછ્યું કે ખાસ કરીને ક્યું આસન કરો છો... તો કહે રાત્રે ૧૦ થી સવારે ૮ સુધી શબાસન કરું છું બસ... મેં કહ્યું : તો દિવસે પણ ચાલુ રાખો ને જરૂર ફાયદો થશે...

બીજા એક ભાઈ આખો દિવસ વાછૂટ કર્યા કરે... મેં અકળાઈને પૂછ્યું યાર જમવાનું નથી પચતું કે શું ?... તમે તો હાલતા બાયોગેસ ઉત્પાદક થઈ ગયા છો... મને કહે એવું નહીં હું તો 'પવનમુક્તાસન' કરું છું... પવન એટલે કે 'વા' અને વા ને એકદમ છૂટથી છૂટો જ મૂકી દઉં છું.. મેં કહ્યું બરાબર પવનમુક્તાસન પદ્ધતિસર શીખો તો તમારો પગનો 'વા' અને કાયમ છૂટ્યા કરતો 'વા' બંને કાબુમાં રહેશે. જાતજાતના નમૂનાઓ હોય છે બોલો.

એક ભાઈ કહે હું કપાલભારતિ કાયમ કરું છું પણ પચાસ ટકા જ થાય છે. મેં કહ્યું : હું સમજયો નહીં... એટલે કહે ખાલી મારા શ્વાસ અંદર બહાર થાય છે પણ સાલું આ માટલા જેવું પેટ બહારનું બહાર જ રહે છે.. સહેજ પણ હાલતું નથી.. મેં કહ્યું તમારે કપાલભારતિ નહીં પણ કપિલભારતિ કરવાની જરૂર છે. એટલે કે કપિ (વાંદરો)ની જેમ ચડ-ઉતર, કૂદતા અને દોડાદોડ કરવી પડે તો જ આ તમારા પેટનો પૃથ્વીનો ગોળો ઓછો થાય અને તગારામાંથી સોલીડ પ્લેટ જેવું પેટ થઈ જાય પછી જ સો ટકા કપાલભારતિ થશે. પેલા ભાઈ કહે તમે યાર રામદેવ બાબાની જેમ આવા નવા જ આસનો શીખવવાનું શરૂ કરી દો. **જુઓ મને તો ફાફડાસન.. સમોસાસન.. પીઝાસન... ભજીઆસન.. વડાપાંવાસન... ઢોંસાસન, પેંડાસન, જલેબીઆસન બહુ ગમે અને બપોરે નિદ્રાસન સાથે નસકોરાસન પણ ખરું જ.**

મેં કહ્યું : આ બધા આસનો પછી તમારે ત્રિફલાસન, ચૂર્ણાસન જેવી ફાકીઓના આસનની પણ જરૂર પડતી હશે નહીં... પેલા ભા ઈખી... ખી... ખી... કરી હસવા લાગ્યા.

મુકેશ અંબાણીના દીકરા અનંત અંબાણીએ ૧૦૮ કિલો વજન ધરાવતા પોતાના 'ફેટ'ના શેર પોતાના શરીર રૂપી પોર્ટફોલીઓમાંથી ઓછા કરી દીધા. ત્યારથી બધાને લાગે છે કે શરીરની 'ફેટ'ને ફેં... ફેં કરી નાખવી જોઈએ ભલે પોતાની ફેંફડે ફેં થઈ જાય.

એટલે આજકાલ લોકો લેટેસ્ટ જીમમાં મેમ્બરશીપ લેવા લાગ્યા છે કે જેમાં સોનાબાથ હોય. સોનાબાથમાં ૩૦ થી ૪૦ મિનિટ તમને ૫૦ ડિગ્રીથી ઉપરના તાપમાનમાં બેસાડી રાખે... અને તમે પરસેવે રેબઝેબ થઈ થોડા ગ્રામ પરસેવો પાડો એટલે લાગે કે આહાઆ કેટલી બધી મહેનત કરી... જો કે ત્યાર બાદ એ.સી. વગર તો ક્યાંય ન ફાવે પાછું... અરે આપણા દેશમાં સૂરજદાદા જ આખો દિવસ સોનાબાથ કરાવે છે એનો લાભ લો... વિદેશોમાં ઠંડી બહુ હોય ત્યાં આની જરૂર ખરી. એ સિવાય પેસીવ ટ્રીટમેન્ટ પણ હોય છે... સૂતાં સૂતાં અલગ અલગ મશીનોથી શરીરના અલગ અલગ ભાગમાં ટેમ્પરેચરની ટ્રીટમેન્ટ લેવાની એટલે ઈંચ લોસ થાય... અરે જીગાઓ અને જીગીઓ એટલું તો સમજો કે એના પછી જીમમાં ફ્લોર એક્સરસાઈઝ, સાયકલીંગ, ફાસ્ટ ટ્રેડમિલ એ બધું કરવું પડે નહીં. તો ઈંચ લોસ નહીં પણ ઈંચ ગેઈન થાય. આ ઉપરાંત ડાયેટનું પણ ધ્યાન રાખવું પડે... ક્યારેય કોઈપણ ખાવાની ઓફર કરે ત્યારે માથું ઉપર અને નીચે નહીં પણ ડાબી અને જમણી બાજુ જ કરવાનું એવો દરેક જીમ અને યોગક્લાસનો કાયદો હોય છે. **પાણી અને ફ્રૂટ જ્યુસ પીધે રાખો બાકી... રોટલી ગણીને જ, ભાતના દાણા પણ ગણીને જ (એ પાછા બ્રાઉન રાઈસ), દાળના સબડકા પણ ગણીને જ, લીલું લીલું. ઘાસ ફૂસ બધું ખવાય એટલું ખાધે રાખો...જો કે આ બાબતમાં પ્રાણી જેવા થઈ જવાનું...** મોબાઈલ અને કોમ્પ્યુટરમાં જાતજાતની એક્સરસાઈઝની વિડીયો જોઈને ખુશ થયા કરે પણ કરવાના નામે બીજા ને ફોરવર્ડ કરે અને મોબાઈલ પર જ ફિંગર એક્સરસાઈઝ કર્યા કરે.

એક બહેન ગમે તેટલી કસરત કરે પણ વજન સહેજ પણ ઘટે નહીં. ડાયેટ પણ કરે તો પણ મિલીગ્રામ પણ ઘટે નહીં. મેં કહ્યું મારી પાસે મસ્ત રેસીપી છે વજન ઘટાડવાની... 'ખાવું હોય એટલું ખાવ અને ઝિરો ફિગર બનાવો.' આ મારી શોધેલી લેટેસ્ટ ડાયેટ રેસીપી છે જે મેં પેટન્ટ કરાવેલી છે... મને કહે એવું તો હોતું હોય... ગમે તેટલું ખાવ તોય વજન ઘટે જ... મેં કહ્યું મારી ગેરંટી... મારી રેસીપીનું ગમે તેટલું ખાઈ શકો એ સિવાય બીજું નહીં... મને કહે તો તો તમે બાબા રામદેવથી પણ વધુ પ્રખ્યાત થઈ જાવ... શું છે રેસીપી ? ... મેં કહ્યું :

તમ તમારે ગમે તેટલા..

હિંચકા ખાવ, સમ ખાવ, પોરો ખાવ, હવા ખાવ, ગમ ખાવ (કોઈ સંભળાવી જાય તો) થાક ખાવ, છીંક ખાવ, ખાંસી ખાવ, તમે વેજીટેરિયન હોય તો પણ કોઈનું મગજ ખાવ, ભેજું ખાવ, ગાળો ખાવ (કોઈની સાથે ઝઘડો થાય તો)... ખાધે જ રાખો... ૧૫ દિવસમાં જ ઝીરો ફિગર થઈ જાય... એ બહેને ત્યારથી મારી સાથે વાત કરવાનું બંધ કરી દીધું છે...

જીમમાં લેડિઝ માટેનો સમય હોય ત્યારે તેઓ આવી ફ્લોર એક્સરસાઈઝ કરવાને બદલે ગોળ ફરતા સાસુ... દેરાણી... જેઠાણી... નણંદ... શોપિંગ અને સેલની વાતો કરે રાખો તો ક્યાંથી વજન ઘટે ? ટ્રેડ મિલ અને સાયકલ પર પણ લોકો મોબાઈલ પર વાતો અને ચેટ ચાલુ રાખે તો વજન ક્યાંથી ઘટે...?

ઝુમ્બા ડાન્સમાં પણ જ્યારે જમ્બો લોકો ડાન્સ કરતા હોય તો એવું લાગે રોલર અને જેસીબી મશીન જુગલબંધી કરે છે... એ પણ ઉપરના ફ્લોર પર આ ડાન્સ ચાલતો હોય તો નીચે રહેતા હોય એને એમ જ લાગે કે ધરતીકંપ આવ્યો હશે.

શોખીન લોકો ગરબાની સ્ટાઈલમાં પણ ઝુમ્બા અને જીમની એકસરસાઈઝ કરતાં હોય છે.

મારા એક ડોક્ટર મિત્ર કહે, યાર તમે સ્વીમીંગ, જીમ, સ્પોર્ટસ, રનિંગનો આટલો બધો પ્રચાર કર્યા કરો છો તો અમારી આ મલ્ટીસ્પેશ્યાલિટી હોસ્પિટલોનું શું થશે ?... મેં કહ્યું : દોસ્ત ચિંતા ના કરો... જેટલા કસરતવાળા છે એનાથી હજાર ગણા આળસુઓ પણ હોય છે... એ જ હોસ્પિટલો ચલાવે રાખશે. અમુક જાતમહેનતથી તંદુરસ્ત થાય અને ફીટ રહે એને સ્ટેટસ સમજે છે... અને અમુક પૈસાથી તંદુરસ્તી ખરીદવામાં સ્ટેટસ સમજે છે. એમને અષ્ટમ પષ્ટમ મોટી મોટી બીમારીઓ ના હોય તો સાલું સ્ટેટસ જેવું જ ના લાગે.. વાત ક્યા વિષય પર કરવી હેં ?... બાય ધ વે તમે કયા સ્ટેટસમાં માનો છો ?

સરકારે જી.એસ.ટી.ની જેમ એચ.ડબલ્યુ.ટી. એટલે કે હેવી વેઈટ ટેક્સ લેવાનું ચાલુ કરવું જોઈએ. જેનું વજન બી.એમ. આઈ. એટલે કે બોડી માસ ઈન્ડેક્સ કરતા વધુ હોય એ લોકો આ ટેક્સ ભરે. તો સ્વચ્છ ભારત અભિયાનની જેમ તંદુરસ્ત ભારત અભિયાનની દિશામાં આગળ વધી શકાય.

પ્લોટ નં. ૯૮૨/૨, સેક્ટર-૪-ડી,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૬.
મો. ૯૩૨૭૦૮૮૮૭૪

ષષ્ટિપૂર્તિ સમારોહ

- નગીન દવે

હું સન્મુખરાય સંપતરાય બાજીગર બે વર્ષ પહેલા ૩૬ વર્ષની નોકરી કરી નિવૃત્ત થયેલો છું. થોડા દિવસમાં જ હું સાઠમાં વર્ષમાં પ્રવેશ કરીશ. હું એવા મનોરથ સેવી રહ્યો છું કે, મારી ષષ્ટિપૂર્તિ ધામધૂમથી ઊજવાય. પહેલા વરિષ્ઠ લેખકો, સાહિત્યકારો, સાક્ષરોની ષષ્ટિપૂર્તિ કેવી ભવ્ય રીતે ઊજવાતી હતી ! ફૂલોના હાર, સૂતરની આંટીઓ પહેરાવી શાલ ઓઢાડી સન્માન, વિદ્વાનો વિદુષીઓનાં ઝડઝમક ભર્યાં ભાષણો સાથે સાઠ હજાર રૂપિયાની થેલી અર્પણ, અનેક મહાનુભાવો દ્વારા, સંસ્થાઓ દ્વારા સન્માન, તેમનાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન બદલ પ્રશંસાપત્રો, સન્માનપત્રો, કવિસાક્ષર મહાશય ગદ્‌ગદ્ થઈ જાય.

જો કે એ સમયે સાઠ વર્ષ જીવવું એ મોટી સિદ્ધિ ગણાતી. હવે તો સરેરાશ આયુષ્ય વધ્યું છે. માણસ માંદા પડે છે પણ સ્વર્ગવાસી થતાં નથી. નિષ્ણાત ડોક્ટરો અને દવા ઉપલબ્ધ છે. ૮૦-૯૦-૧૦૦ વર્ષ હવે જીવી શકાય છે. મારી પણ એવી જ કામના છે કે, સદી ફટકારવી કારણ કે હું નિરોગી છું. રોજ યોગા-કસરત-મેડિટેશન કરું છું. નિયમિત પ્રાતઃ ભ્રમણ કરું છું. સદા યુવાન દેખાવા માટે હું નિયમિત જેન્ટ્સ પાર્લરમાં જઈ વાળ કાળા કરાવું છું. ફાંકડી કાળી ભમ્મર મૂછો રાખું છું. પંચકર્મ-મસાજ કરાવું છું. મોંમાં વીસ હજાર રૂપિયાની બત્રીસી ચડાવી છે. સૂટેડ બૂટેડ થઈને ફરું છું.

મારી ષષ્ટિપૂર્તિ ઉજવાવી જ જોઈએ કારણ કે, તેની પૂરેપૂરી યોગ્યતા ધરાવું છું. હું કવિ છું, લેખક છું, સાક્ષર છું, હું જન્મજાત કવિ નથી તેમજ પ્રેમમાં નિષ્ફળતાનાં કારણે કવિ થઈ ગયો નથી. પરંતુ મહેનત કરીને હુ ંજાતે કવિ બન્યો છું. મારી કવિતા છપાય એ માટે હું સામયિકોનાં લવાજમ ભરું છું. કવિ મિત્રોને સાચવું છું. મારા મિત્રો સહકર્મીઓ શુભેચ્છકો મને કવિરાજ કહે છે તેથી મને પોરસ ચડે છે. કોઈ વાંકદેખા મને જોડકણાબાજ કે તુકબંધીકાર કહે છે. પરંતુ બંદાને તેની કાંઈ પડી નથી. ભલે મને પ્રખ્યાતી ન મળી હોય, પરંતુ કાવ્યના દરેક પ્રકાર ગીત, ગઝલ, અછાંદસ, કસીદા, મસનવી, મર્સિયા, રૂબાઈઓ, મુક્તકો, નજમો રહ્યા છે. ઊર્મિનાં ઓઘ ભલે મારાં હૃદયમાં ન ઉછળ્યા હોય, પરંતુ રદીફ અને કાફિયા શોધવામાં મેં રાત ઉજાગરા ખૂબ કર્યા છે.

નાટકમાં તો મને ઊંડો રસ. ભલે હું શ્રેષ્ઠ રંગકર્મી નાટ્યવિદ ન ગણાતો હોઉં પણ અમારી સંસ્થાનાં વાર્ષિક ઉત્સવોમાં જે નાટકો ભજવાય છે. તેનાં કથા, સંવાદ, ગીતો હું જ લખું છું. દિગ્દર્શન અને રજૂઆત પણ મારાં જ. પાત્ર પણ હું ભજવું. આજના ટીવી યુગમાં પણ અમારાં નાટકો ચાલે છે, વખણાય છે. રા'ખેંગાર, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, બાદશાહ ઝફર જેવા ઐતિહાસિક નાટકોમાં મેં હીરોની ભૂમિકા કરી છે. તો મેરૂભા, દયારામ, આત્મારામ ઘડિયાળી, વાયલ વરરાજા જેવા કોમેડીયન પાત્રો મેં ભજવ્યાં છે. દરેક પાત્રમાં બંદાનો અભિયન લાજવાબ ! વાહ ! વાહ ! ના પોકારો અને તાળીઓનાં ગડગડાટ ! મારો ય એક જમાનો હતો.. હોં ! માનશો ને ? ક્યારેક નાટકમાં છબરડા પણ થતા ખરા. સિપાહ સાલાર બનેલો ત્યારે એકવાર પાઘડી નીચે પડી ગયેલી. બાવાનાં વેશમાં ચાલુ નાટકે જટાજૂટ અને દાઢી મૂછ નીચે પડી ગયેલાં.. લોકો ત્યારે બબડતાં કે નાટકમાં ચેટક !

એક સમયે બહારવટિયાના મુલક તરીકે ઓળખાતા આ પંથકનો હું એક માત્ર સાક્ષરરત્ન છું. સાહિત્યના બધા પ્રકારોમાં લટાર મારી હોવાથી મારી ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવવી જ જોઈએ. મારાં ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ રતનલાલ મોતીલાલ અને હીરાલાલ માણેકલાલનો હીરા બજારમાં છાકો પડે. ઘણાં રત્નકલાકારો પણ મારા વિદ્યાર્થીઓ છે. આ બધા મને ચોક્કસ સહકાર આપે જ. સરપંચ, સહકારી મંડળીના પ્રમુખ, ગામનાં આગેવાનો, નેતાઓ સાથે પણ મારે ઘરોબો છે. મારી ષષ્ટિપૂર્તિ ભવ્ય રીતે ઊજવવા મારે જ તેમને તૈયાર કરવા પડે કારણ કે એ લોકોની આ લાઈન નહીં. ભભૂતગર મહારાજ આ ગામના અડીખમ માણસ. લોકો તેમનો પડ્યો બોલ ઝીલવા તૈયાર. ભણતર ઓછું પણ ગણતર પૂરેપૂરું. કલાના પણ શોખીન. અમારા કાર્યક્રમોમાં રસ લે અને પ્રોત્સાહન પણ આપે. લોકસાહિત્ય - ડાયરા - ભજનમાં પણ તેમને ઊંડો રસ. હોળીનાં હડુલા અને છક્કડિયા દુહામાં ભલભલાને ભુ પાઈ દે એવા. એ જો આગેવાની લે તો ષષ્ટિપૂર્તિ સમારોહમાં ચાર ચાંદ લાગી જાય અને એ જો આડાફાટે તો ફિયાસ્કો થયો જ સમજો. આ ભભૂતગર પાસે મેં વાત મૂકી

તો તેઓ તો ખુશી ખુશી થઈ ગયા... 'જલસા કરો બાજીગર સાહેબ ! જલસા ! તમારી ષષ્ટિપૂર્તિ તો એવી ઉજવાશે કે લોકો દંગ રહી જશે.' ભભૂતગરે અભય વચન આપી દીધું. તેમનો જુસ્સો જળવાઈ રહે એટલે રૂપિયા પાંચ હજાર તેમની ઝોળીમાં સરકાવી દીધા.

સાક્ષરના ષષ્ટિપૂર્તિ સમારોહમાં સાક્ષરો તો જોઈએ જ. ભભૂતગરે સાક્ષરોની શોધ આદરી તો આ સાક્ષરો બે ગ્રુપમાં વહેંચાયેલા હતાં. એક કલમ-એ-રંગ ગ્રુપ અને બીજું કલમ-એ-જંગ ગ્રુપ. આ બંને ગ્રુપોમાં ઠંડો કલહ ચાલી રહ્યો હતો. અખબારોમાં નિવેદનબાજી થઈ રહી હતી. સ્થિતિ ભારેલા અગ્નિ જેવી છતાં નિયંત્રણમાં હતી. આવા સંજોગોમાં પણ અમુક કવિ-સાહિત્યકારો-સાક્ષરો એવા પણ હતાં કે તે દહીં-દૂધમાં પગ રાખી રહ્યા હતા. એમની ખાસિયત જ એવી હતી કે જિસકે તડમેં લડુ ઈસકે તડમેં હમ. જેની જાન જાય તેનાં ગાડામાં બેસી જવું. ભભૂતગરે તેમનો ખેલ શરૂ કરી દીધો. તેમની મંછા એવી પણ હતી કે, આ સમારોહ સાથે સાથે તેમની મઢીનો પણ જીર્ણોદ્ધાર થઈ જાય.

ભભૂતગર ભેરે બેઠાં એટલે બેડો પાર થયો જ સમજો. તેઓ કામે લાગી ગયા. ઠીક ઠીક જાણીતા અને પ્રશંસાપ્રિય એવા એક વૃદ્ધ ઉંમરના કવિને તેમણે પ્રમુખસ્થાન માટે મનાવી લીધા. સુરતમાં વસતાં વતન પ્રેમી હીરા કારખાનેદારો તથા રત્નકલાકારો પાસેથી સારો એવો ફાળો ઉઘરાવ્યો અને મઢી માટે પણ ઠીક ઠીક રકમ ઉઘરાવી. કારખાનાના માલિકોને તો મંચ પર બેસાડવાની યોજના કરી. આ કાર્યક્રમ બે દિવસનો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો. પ્રથમ દિવસે સવારે અને સાંજે સંગોષ્ઠિઓ અને બીજા દિવસે ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવણીનો ભવ્ય સમારોહ.

જેની જોતાં વાટ એ સમય આવી પહોંચ્યો. પ્રથમ દિવસનો પ્રથમ કાર્યક્રમ. દીપ પ્રાગટ્ય અને અન્ય ઔપચારિકતા પછી પ્રો. બિલ્લુપ્રસાદના અધ્યક્ષસ્થાને પ્રથમ સંગોષ્ઠિ શરૂ થઈ. વિષય હતો ગુજરાતી કવિતા : ગઈકાલ આજ અને આવતીકાલ. ઘણા સેમિનાર-પરિસંવાદો સંગોષ્ઠિઓમાં હાજરી પાંખી હોય છે. ઘણીવાર તો શ્રોતા કરતાં વક્તા વધારે હોય છે. પરંતુ અહીં તો ફૂલ હાજરી હતી. ખભે દફતર ભેરવીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ખાસ્સી હતી. બૌદ્ધિકો અને ગ્રામજનોની પણ હાજરી સારી હતી. ત્રણ વક્ત ાહતા. તેઓ કવિ સાક્ષર ઉપરાંત સમીક્ષક પણ હતા તેઓએ મનનીય પ્રવચનો આપ્યાં. પ્રો. બિલ્લુપ્રસાદે તેમના વક્તવ્યમાં વક્તાઓની પ્રશંસા કરી રમૂજી શૈલીમાં કાર્યક્રમનું સમાપન કર્યું. ભભૂતગરે આ સમગ્ર કાર્યક્રમનું ટીવી પર જીવંત પ્રસારણ થાય તેની વ્યવસ્થા પ્રથમથી જ કરી હતી એટલે દેશ અને દુનિયામાં આ કાર્યક્રમ દર્શકો માણી શક્યા.

ભાવતાં ભોજનિયાં અને વામકુક્ષી પછી બીજી સંગોષ્ઠિ શરૂ થઈ. વિષય હતો : સાહિત્યમાં ધર્મ અને ધર્મમાં સાહિત્ય. સંચાલનકર્તા હતાં પ્રા. ડો. જુહારમલ્લ રંગીલા, શ્રોતાઓની હકડેઠઠ હાજરી હતી. ત્રણે ત્રણ વક્તાઓના પરિચય પછી સંચાલકે ભૂમિકા બાંધી વક્તાઓને નિમંત્ર્યા પ્રથમ અને બીજા વક્તાએ દૃષ્ટાંતો સાથે તેમના વિષયને ન્યાય આપ્યો. અંતિમ વક્તા તો પ્રવચનકાર ઉપરાંત સારા ગાયક ભજનિક હતાં. સાજિંદાઓ અને વાજિંત્રો સાથે હતાં. તેમણે વક્તવ્ય ઓછું આપ્યું અને ભજનની રમઝટ બોલાવી. ભજનરસવાળી આધુનિક કવિતાઓ પણ તેમણે રાગરાગણીમાં રજૂ કરી. ઘણાં શ્રોતા ભાઈ-બહેનો મન મૂકીને ઝૂમ્યાં, ગરબા થયાં, ડિસ્કો થયો અને ટીટોડો પણ થયો. વાતાવરણ એવું જામ્યું કે જાણે નંદ ઘેર આનંદ ભયો ! સમાપનમાં પ્રા. રંગીલાજીએ ધર્મ અને સાહિત્યની ઘણી ખૂબીઓ સમજાવી ત્રણે વક્તાઓને બિરદાવ્યા.

રાત્રિ ભોજન પછી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમમાં મસ્તાના એન્ડ પાર્ટીનો કવ્વાલીની મહેફિલનો કાર્યક્રમ બહુ જામ્યો. બિલાવલ મસ્તાનાએ આરોહ અવરોહ અને અંગભંગી સાથે કરેલી ગાયકી અને સાજિંદાઓનાં સંગીત પર નોટોનો વરસાદ વરસ્યો. ડાયરામાં તો નોટો વરસે છે પણ કવ્વાલીના જલસામાં અહીં પહેલ-વહેલો નોટોનો વરસાદ વરસ્યો. કારીગરી કરવાવાળા કોઈ કોઈએ રદ થઈ ગયેલી હજારની અને પાંચસોની નોટો પણ ઉડાડી તો કોઈએ વળી રમકડાંની નોટો પણ ઉડાડી. જો કે સાચી નોટોનાં પ્રમાણમાં તે ઘણી ઓછી હતી. સાચી નોટોના તો ટોપલાઓ ભરાયા. નોટો વીણનારા થાકી જતા હતા.

વરરાજાને જેમ લગ્નની આગલી રાતે ઊંઘ ન આવે તેમ મને પણ ઊંઘ ન આવી. બીજા દિવસે તો ષષ્ટિપૂર્તિનો ભવ્ય સમારોહ! વિચારમાં ને વિચારમાં સવાર પડી ગઈ. મૂળ કાર્યક્રમ પ્રમાણે પાટણમાં યતિ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનાં 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ ગ્રંથની જેમ મારાં કાવ્ય ગ્રંથ 'હોળીનું નાળિયેર' સાથે મારે હાથી પર સવાર થઈ શોભાયાત્રા કાઢવાની હતી, પરંતુ સાધુસમાજના અખાડાની ગજ શાળાનાં ગજપતિઓની આકરી શરતોથી એ કાર્યક્રમ ફેરવવો પડ્યો.

ગામનાં જ ભેરૂમદલ મારવાડી પાસે ઉચ્ચ નસ્લનો ઊંટ હતો. ઊંટ સવારીની સ્પર્ધાઓમાં ઘણીવાર ઈનામો જીતી ગયેલાં આ ઊંટને તેણે એવો તૈયાર કરેલો કે તે બે પગે ઊંચો થઈ નૃત્ય કરવા જેવા અનેક કરતબો પણ કરતો. ગજરાજની સવારી ઝાંખી પડે તેવો તેણે એને શણગાર્યો. આ રજવાડી ઊંટની અંબાડી પર હું મારા કાવ્યગ્રંથને લઈ બિરાજ્યો. મને એવું લાગતું હતું કે, હું ઈન્દ્રના ઐરાવત હાથી પર બેઠો છું. ટપોટપ સેલ્ફીઓ ખેંચાતી હતી. બેન્ડવાજાંવાળા સંગીતની સૂરાવલિઓ રેલાવતાં હતા. ફટાકડા ફૂટતાં હતા. યુવાનો ડિસ્કો કરતાં હતા. ઢોલીના ઢોલ પર નોટોનો વરસાદ વરસતો હતો.

સાક્ષરધામ શમિયાણામાં વાજતે ગાજતે સૌ પહોંચ્યાં. એર ઈન્ડિયાના મહારાજા જેવા વેશમાં હું સજ્જ હતો. સિંહાસન જેવી ખુરશી પર મેં આસન ગ્રહણ કર્યું. મારી બાજુમાં મંચ પર વિદ્વાનો, હીરા બજારના શેઠિયાઓ, મહાનુભાવો બેઠા હતા. પ્રાર્થના પછી કાર્યક્રમ શરૂ થયો. મારા ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓએ સો સો રૂપિયાની સાઠ નોટોનો હાર પહેરાવ્યો. સરપંચે સાઠ ગુલાબનો હાર પહેરાવ્યો. પ્રગતિશીલ ખેડૂતોએ સાઠ ઘઉંની ડૂંડીનો હાર પહેરાવ્યો. એક ઉત્સાહી રત્નકલાકાર સાઠ શ્રીફળનો હાર લઈને આવ્યા. આ શ્રીફળનો હાર હું પહેરું તો સીધું દવાખાને જવું પડે એટલે તેને હાથ અડાડી તે હાર મંદિરમાં તોરણરૂપે બાંધી દેવા સૂચના આપી. ભભૂતગર એકઠી કરેલી રકમમાંથી રૂપિયા સાઠ હજારની થેલી અર્પણ કરી ત્યારે તાળીઓનાં ગડગડાટ થયા. મારાં સાક્ષર તરીકેનાં ગણનાપાત્ર પ્રદાન બદલ કલમ-એ-રંગના સાક્ષરોએ મને 'ગંગાપ્રસાદ જમનાદાસ મહાસાગર સુવર્ણચંદ્રક'થી નવાજ્યો. સાક્ષવર્ય અમથારામે મારા કાવ્ય સંગ્રહ 'હોળીનું નાળિયેર'ની વિગતે વાત કરી અને બીજા પુસ્તક 'કોના બાપની દિવાળી'ને શુભેચ્છા પાઠવી. આ પુસ્તકો આવતી પેઢી માટે પ્રેરણાપ્રદ બને તે માટે સૌને વસાવવા પણ અપીલ કરી.

હું એક અદનો સાક્ષર આવા બહુમાનોથી ગદ્‌ગદ્‌ થઈ ગયો. મને એ કહેવત યાદ આવી ગઈ, 'સાઠે બુદ્ધિ નાઠી.' એમ પણ કહેવાતું કે, બાર વર્ષે બુદ્ધિ અને સોળ વર્ષે સાન આવે. જો સોળ વર્ષે ન આવે તો છેક સાઠે આવે. ભવાઈનાં વેશમાં આ છપ્પો બોલાતો...

સાઠ વર્ષે આવી સાન,
સાંભળવાને ન રહ્યા કાન,
ઘરનાં છોકરાંવે ઘાંઘો કર્યો,
તણખલાને તોલે કર્યો.

હું આવા વિચારમાં ખોવાઈ ગયો હતો ત્યાં સંચાલકે મને સન્માનના ઉત્તરરૂપે સંબોધન કરવા સૂચન કર્યું. મીઠી મૂંઝવણ અનુભવતો હું ઊભો થયો.

'આદરણીય અધ્યક્ષશ્રી, મંચસ્થ સાક્ષર મહોદય તથા શ્રેષ્ઠીઓ, પૂજ્ય ભભૂતગરજી, સર્વ સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો ! આજે સોશ્યલ મીડિયાના જમાનામાં વાચન પ્રેમ ઘટી રહ્યો છે. તેવા સમયમાં અને સાક્ષરોની ષષ્ટિપૂર્તિઓ પણ હવે જવલ્લે જ ઊજવાય છે. એવા સમયે આપ સૌએ તન, મન ધનથી સહકાર આપી મારા જેવા એક અલ્પપ્રતિષ્ઠિત લેખક-કવિની ષષ્ટિપૂર્તિની ઉજવણી કરી મને સાઠ હજાર રૂપિયાની થેલી અર્પણ કરી તે બદલ આપ સૌનો ખૂબ ખૂબ આભાર. ધન્યવાદ. અનેક સન્માનો-સુવર્ણચંદ્રકથી મને નવાજી મારી જે કદર કરી છે તેનું વર્ણન કરવા મારી પાસે શબ્દો ટૂંકા પડે છે. મને અર્પણ થયેલી રકમનો હું પુસ્તકો પ્રકાશિત કરી તેને વહેંચી તેનો સદુપયોગ કરીશ. કવિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભારવિ, ભાસ, માઘ, શુદ્રક જેવા મહાકવિઓનાં પુસ્તકો વાંચી તેના પર હું વિના પુરસ્કારે પ્રવચનો આપીશ. સૌનો પુનઃ આભાર ધન્યવાદ. કાર્યક્રમ સમાપ્તિની ઘોષણા.

હું પુલકિત થઈ ગયો છું. મોબાઈલમાં રિંગટોન રણકી ઊઠે છે... મતવાલી નાર ઠુમક ઠુમ ચલી... જાય...' 'હેલો.. સામેથી મંજુલ સ્વર આવે છે,' આ વર્ષના ગુર્જર ગુણનિધિ એવોર્ડ માટે તમારી પસંદગી થઈ છે. ધન્યવાદ !' હું ધન્યતા અનુભવું છું ખુદા દેતા હૈ તો છપ્પર ફાડકે દેતા હૈ... હું ખડખડાટ હસું છું.

ત્યાં પત્નીનો અવાજ કાને પડે છે. ઊઠો ઊઠો ! હવે આઠ વાગવા આવ્યા... આમ ધોળા દિવસે શું ભર ઊંઘમાં હો એમ બકો છો ! જાગો હવે... નિવૃત્ત થઈ ગયાં એટલે આમ એદી જેમ પડ્યાં ન રહેવાનું હોય... જુઓ.. આ ચા ઠંડી થાય છે...

હેં એં... એં... એં... ચાદર હટાવતાં જ હું આંખો ચોળીને બેઠો યયો. આકળવિકળ આંખે હું ઘરની દીવાલોને જોઈ રહ્યો. ક્યાં ગયા ષષ્ટિપૂર્તિ સમારોહનુ ંલાઈવ પ્રસારણ કરનારાં...? ક્યાં ગયા રિપોર્ટિંગ કરતા પત્રકારો ? ત્યારે રેડિયો પર નરસિંહ મહેતાનું આ પદ ગૂંજી રહ્યું હતું. જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે...!

૨૪૨, પુષ્કરધામ સોસાયટી,
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
મો. ૯૪૨૬૯૬૩૧૪૨

કોર્ટની રમૂજ

- મધુકર દિ. ધ્રુવ

ન્યાયાધીશ : મધરાતે જ્યારે તમે ધીમી ગતિએ લપતા છુપાતા હો તેવી રીતે જઈ રહ્યા હતા ત્યારે, પોલીસે તમને પુછેલું કે આટલી મોડી રાત સુધી બહાર કેમ ફરો છો ? તો તે બાબતમાં તમારે શું કહેવું છે ?

આરોપી : મારા ઉપર શંકા ગયેલી તેથી પોલીસે મને તેવું પુછેલું તે વાત ખરી છે.

ન્યાયાધીશ : તો પછી તમે કોઈ ખુલાસો કેમ ન કર્યો ?

આરોપી : સાહેબ, હું પોતે જ વિચારમાં હતો કે ઘરે જઈ શું ખુલાસો કરું.

★★★

ન્યાયાધીશ : ઝડતીમાં પંચોએ તમારા ખિસ્સા તપાસ્યા ન હતા તેમ તમે શાના આધારે કહો છો ?

આરોપી : કારણ કે મારા ખિસ્સામાં જે રકમ મૂકેલી હતી તે અકબંધ હતી

★★★

વકીલ : જો ભાઈ, મારી ફીનું ધોરણ ઘણું ઊંચું છે. તારામાં તે આપવાની શક્તિ હોય તો જ વાત કર.

આરોપી : વકીલ સાહેબ, ફોજદારી કેસ છે. મારી આર્થિક સ્થિતિમાં તો મારી પાસે એક નવું સ્કૂટર છે પણ...

વકીલ : બસ તો પછી તે ગીરવે મૂકી તે રકમમાંથી મારી ફી આપી દેજે વાંધો નહીં. હવે બોલો શું હકીકત છે ? કઈ બાબતનો કેસ લડવાનો છે ?

આરોપી : સાહેબ મેં કહ્યું તે સ્કૂટર ચોરવા બદલ મારા સામે કેસ થયેલો છે.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમારી છત્રી ચોરાઈ ગઈ તો તેની ફરિયાદ પોલીસમાં ક્યારે કરી ?

ફરિયાદી : તે જ દિવસે.

ન્યાયાધીશ : પણ તમને ખબર ક્યારે પડી કે તમારી છત્રી ચોરાઈ ગઈ છે ?

ફરિયાદી : વરસાદ શરૂ થયો અને મેં છત્રી ઉઘાડવા હાથ ઊંચો કર્યો ત્યારે.

★★★

ન્યાયાધીશ : તે પત્ર શ્રીમતી શાંતાકુમારી ગુપ્તાને પોતાને જ મળે તે માટે કઈ યોજના કરેલી ?

સાક્ષી : તે માટે તે પત્રના કવર ઉપરનું સરનામું તેણીના પતિના નામનું લખવાનું અને તે કવર ઉપર ‘અંગત’ એવો શેરો કરવો.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમે તમારી પત્નીને ઘરકામમાં મદદ કરો છો ?

પક્ષકાર પતિ : ના જી. પણ મારી પત્ની મને ઘરકામમાં મદદ કરે છે.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમે અરજદારનો ઝભ્ભો અને પાયજામો ખોઈ નાંખ્યો આમ છતાં ધોલાઈના પૈસા માંગો છો તે બાબતમાં શું કહેવું છે ?

સામાવાળા (ધોબી) : માનનીય સાહેબ, ઝભ્ભો અને પાયજામો ધોવાયા પછી ઈસ્ત્રી કર્યા પછી ખોવાઈ ગયા એટલે હું તો મારી મહેનતના પૈસા ગણતરીમાં લેવા કહું છું.

★★★

ન્યાયાધીશ : ખોટું બોલનાર કર્મચારી સાથે તમે કઈ રીતે કામ લો છો ?

પક્ષકાર કંપની મેનેજર : નામદાર સાહેબ, એવા કર્મચારી થોડાં વર્ષ કામ કરે પછી અમે તેને સેલ્સમેન બનાવી દઈએ છીએ.

★★★

ન્યાયાધીશ : તો મેં એ પુસ્તક શા માટે ખરીદ્યું તે અંગે કંઈ કહેવા માંગો છો ?

મહિલા પક્ષકાર : જી સાહેબ.

ન્યાયાધીશ : તો જણાવી શકો છો.

મહિલા પક્ષકાર : બહાર જવાનું થયું ત્યારે દુકાનવાળાએ કહ્યું કે આજે તમારા પતિએ આ પુસ્તક ખરીદ્યું છે. તે પુસ્તક છે - ‘ઘરની બહાર રહેવા માટેના સો બહાનાં’

★★★

ન્યાયાધીશ : તમારી ચેકબુક ખોવાઈ ગઈ તો તેની ફરિયાદ તમે ક્યાં કરી ?

ફરિયાદી : નામદાર સાહેબ, મેં પોલીસ સ્ટેશને તેમજ બેન્કમાં મેનેજરને માહિતી આપી.

ન્યાયાધીશ : તે ફરિયાદનું શું થયું ?

ફરિયાદી : પોલીસે કહ્યું તપાસ કરીશું અને બેન્ક મેનેજરે કહ્યું કે 'સંભાળજો, તમારી ચેકબુકમાં ચેક ઉપર કોઈ પણ માણસ સહી કરી શકે.'

ન્યાયાધીશ : તો પછી તમે શું કર્યું ?

ફરિયાદી : મેં બેન્ક મેનેજરને કહ્યું કે મેં બધા જ ચેક ઉપર સહી કરેલ છે, એટલે બીજું કોઈ સહી નહીં કરી શકે.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમે કહો છો કે, આરોપીઓએ તમને ઘેરી લીધા અને તમારી પાસે જે કંઈ માલ મિલ્કત, રોકડ રકમ, પહેરેલાં ઘરેણાં સુદ્ધાં પડાવી લીધા, સાથે એમ પણ કહો છો કે, તમારી પાસે રીવોલ્વર પણ હતી તો પછી આવું કેવી રીતે બન્યું ?

ફરિયાદી : જી નામદાર સાહેબ, મારી પાસે રીવોલ્વર હતી પણ તેના ઉપર તે લોકોનું ધ્યાન જ નહોતું ગયું.

★★★

ન્યાયાધીશ : શું તમે એમ કહેવા માંગો છો કે ફાંસીની સજાથી ગુન્હાઓ ઓછા થાય છે ?

વકીલ : જી સાહેબ.

ન્યાયાધીશ : ફાંસીની સજાથી ગુન્હાઓ ઓછા થયાના કોઈ દાખલા કે પ્રમાણ ખરાં ?

વકીલ : જી નામદાર સાહેબ, જે જે લોકોને આપે ફાંસીના માંચડે મોકલ્યા તેમણે ત્યાર પછી ક્યારેય પણ કોઈ ખૂન કે બીજો ગુન્હો કર્યો નથી.

★★★

ન્યાયાધીશ : તો શું તમારા લગ્ન થયા તે અરસામાં તમારા પતિને બધા એક બહાદુર વ્યક્તિ તરીકે જાણતા હતા ?

પક્ષકાર પત્ની: જી સાહેબ, તે વખતે મને જરા પણ લાગેલું નહીં કે તેઓ બીકણ અને ડરપોક માણસ છે.

ન્યાયાધીશ : તમારી પત્નીના આ નિવેદન બાબતમાં તમારે શું કહેવું છે ?

પક્ષકાર પતિ : મારા લગ્ન પહેલા તો બધા જ લોકો મને બહાદુર વ્યક્તિ તરીકે જ ઓળખતા હતા.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમારો દીકરો શું કામ કરે છે ?

સાક્ષી : સાહેબ, હાલમાં તો તે જેલમાં છે.

ન્યાયાધીશ : પણ તે પહેલાં શું કામ કરતો હતો ?

સાક્ષી : જી સર, તેણે એક દુકાન ખોલી હતી.

ન્યાયાધીશ : પણ જેલમાં કયા કારણસર છે ?

સાક્ષી : મેં જણાવ્યું તેમ દુકાન ખોલી હતી તે તાળું તોડીને ખોલી હતી એટલે.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમારી પત્નીની બાબતમાં બીજી શું રજૂઆત છે ?

પક્ષકાર પતિ : સાહેબ મારી પત્નીની યાદશક્તિ બહુ ખરાબ છે.

ન્યાયાધીશ : એટલે તમે શું કહેવા માંગો છો ?

પક્ષકાર પતિ : માનનીય સાહેબ, તે નાની નાની વાતો પણ યાદ રાખે છે.

★★★

ન્યાયાધીશ : તમે મહેનત કરી હોય તેવો કોઈ દાખલો છે ?

આરોપી : જી સાહેબ, ગઈ વખતે આપ નામદાર સાહેબે જ મને સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદની સજા કરેલી.

એ-૩૭ રો હાઉસ, સોમેશ્વર-૨,
જોધપુર ચાર રસ્તા પાસે, સ્ટાર બજાર સામે, સેટેલાઈટ રોડ,
આમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. મો-૯૮૨૫૩૨૫૪૯૨.

બકવાસ પ્રેમ

- કૃષ્ણ પંડિત

અતિથિ વિશેષ તરીકે - નોતરેલ વ્યક્તિ, માનને બદલે અપમાન અથવા આદરને બદલે ઘૃણાને પાત્ર હોય, છતાંય, એન્કરને બોલવું પડે છે કે, અત્યંત અગત્યનાં રોકાણો હોવા છતાં, માનનીય શ્રી કોદરભાઈ સાહેબ સમય કાઢી અત્રે ઉપસ્થિત થયા છે. તે બદલ અમારા મંડળ વતી હું આભાર માનું છું. તાલીઓ, સંસ્થાના ભંડોળ મંત્રી કૈલાસબહેન એમનું ફૂલહારથી સ્વાગત કરશે. તાલીઓ...

આવી બકવાસ પ્રધાન-પ્રેમ ઘટના વિષે રમૂજ કરવી છે. જોકે આ વાસ્તવિક ઘટનામાં મારી સેક્ટર 'અની' સોસાયટીના નિવૃત્ત સહકર્મચારી કમ પડોશીઓ સાથે હું પણ અદાકાર તરીકે હતો, અથવા છું. આ ઘટના ચિત્ર વાંચ્યા પછી, આપ કહેશો કે, 'માણસ માત્ર બુદ્ધિમાન છે. પરાક્રમી છે, સાચો યા ખોટો પ્રેમ કરતાં એને આવડે છે. તથા સામાજિક જવાબદારી ઉઠાવવામાં, આપણી કાશ્મીર, બોર્ડરના સૈનિક જેમ તે સંનિષ્ઠ ને સતર્ક છે. એક અંગ્રેજી ઉક્તિ છે,'ઉંદરની સ્મેલ આવે, એ પહેલાં, સતર્ક વ્યક્તિ, કોથળામાંથી બિલાડું કાઢવાની તૈયારી કરે છે ! અમો બધા, બિલાડું પાળી બેઠેલા છીએ.'

"ગાંધીનગરના ભવ્યાતિભવ્ય સ્વચ્છ રસ્તા કે જ્યાં ઠેર-ઠેર ડસ્ટબીનો ને બાંકડા છે. તૂટ્યા વગરના બાંકડા પેલા તૂટેલાં બાંકડાની મજાકો કરે છે. તથા હળવાશની પળોમાં, પાલિકાના વહીવટની અને સત્તાધીશોની રમૂજો કરે છે. આવા રસ્તે વાહન ચલાવાનો લ્હાવો લેવા, હું નીકળ્યો ત્યાં વિદ્વાન નટુ ભાવસાર મળ્યો પછી અમો ઉષ્ણોદક (ચા)ની લારીએ બેઠા. અન્ય ઘણા બધા બેઠા હતા. એકાદ જાણીતા જણે, નટુભાઈને બોલાવ્યા. હું, નામી હાસ્યલેખક હોવા છતાં, કોઈએ મારો ભાવ પણ ન પૂછ્યો !"

નટુભાઈ ગુસ્સામાં હોય એમ મને લાગ્યું. મેં પ્રશ્ન કર્યો, નટુભાઈ શું વાત છે ?

કંઈ ટેન્શનમાં છો ?

વ્યંગ કરતાં ને ચાબખો વીંઝતાંને વધા, સોસાયટીમાં રોજબરોજ નવા પ્રશ્નો ખડા થયા છે. જેના ઉકેલ માટે અમો બધા રાવલ-પટેલ, દેસાઈ ને ગોર સહિતના બધા મિટિંગો કરી કલાકો ખર્ચીએ છીએ પણ તમને છે કાંઈ ચિંતા ? મિટિંગો એટેન્ડ કરો તો ખબર પડે કે કેટલું ટેન્શન છે ?

હું: 'નટુભાઈ એમ આડું ન બોલો. હું પણ મિટિંગમાં આવું જ છું. પણ આજનો, તાજો પ્રશ્ન શું છે ? એ તો કહો ?'

તેઃ 'પ્રશ્ન તો ૧ વર્ષ જૂના દારૂ જેવો વાસી છે. તમે તો જાણો છો. આપણો સહકર્મચારી ને મિત્ર એવો નાથુ બે વરસ પેન્શન ખાઈ એના પાગલ કુપુત્ર મનોજને ખાસ આપણી જ સોસાયટીના માથે મારી ઉપર પહોંચી ગયો...'

હવે ગઈ કાલે રાતે એની પ્રેમિકા (કાલ્પનિક) એવી દાધારંગી કાંતિ ગોરની બૈરી શાંતાને જોવા, સ્માઈલ આપવા, બાય કરવા રાતના બાર કલાકે, તે આવ્યા હતો. તાકડે આપણા ચોકની સઘળી લાઈટો બંધ હતી. પ્રેમઘેલો મનોજ ટાઈમ પાસ કરવા આપણી તથા આપણા પડોશની સોસાયટીની ગલીઓમાં આંટા દેતો હતો, તેવે ટાણે આપણો રોકેલ રાત્રી ને દિનો ચોકીદાર ગુરખો પણ આંટા દેતો હતો... તેને સોસાયટીમાં ચોર આવ્યો છે અથવા ઘૂમે છે અને તાળું તોડવાની પેરવીમાં છે, એમ લાગ્યું.

અમારો ચોકીદાર કર્મઠ ને વધુ પડતો લાગણીશીલ હતો. તેથી તે મનોમન વિચારતો હતો કે, ત્રણેક વર્ષથી બેઠાં બેઠાં હરામનો પગાર, આ સોસાયટીનો મેં ખાધો છે. તથા હજુ સુધી મેં એક પણ હિંમતવાળું શૌર્યગીત લખાય એવું ચોરને પકડી, ધોલાઈ કરી પ્રથમ સોસાયટીને અને તે પછી પોલીસને સોંપવાનું શાબાસીભર્યું કામ કર્યું નથી. તેથી આજે ઈશ્વરે મને સામે ચડી તક આપી છે એટલે ચોરને પકડી પાડું, આમ ગુરખાએ 'ચોર... ચોરની' બૂમો સાથે દોડ મૂકી. ચાલાક મનોજ તો ક્યારનો સોસાયટી છોડી મેઈન રોડ ક્રોસ કરી બીજા સેક્ટરમાં પહોંચી ગયો હતો, આમ 'ચોર ચોર'ની બૂમો સાંભળી, સમગ્ર સોસાયટી જાગી ગઈ, રાવલ, પટેલ દંડા લઈ નીકળ્યા, દેસાઈ ધારીયું લઈ નીકળ્યો. કેટલીક મહિલાઓ વરંડામાં ઊભી-ઊભી 'ચોર ચોરની' બૂમો પાડતી હતી. નટુ ભાવસાર ચાર સેલવાળી ટોર્ચ લઈ નીકળ્યો, કાંતિ ગોર લૂંગી ને બનીયન સાથે હાથમાં હોકી લઈ ગુરખાની પાછળ દોડ્યો.

અંધારામાંની અર્ધો કલાકની અમારી કવાયતને અંતે, અચાનક લાઈટ આવી... અમારી આ નવજાત દુર્ઘટના માટે જવાબદાર અંધકાર છે. ચોર થકી નહીં પણ અંધકાર થકી અમને વધુ સહેવા વેળા આવી છે. ઊજાસમાં અમે જોયું તો, ખૂબ દોડ થકી ગુરખો બેભાન થઈ પડ્યો હતો. હોકી લઈ દોડેલ કાંતિ કોઈએ ઢોળેલ પાણી થકી લપસી પડ્યો ને બબડતો ને કણસતો હતો, કોઈ મને દવાખાને લઈ જાઓ, મારો પગ ભાંગ્યો છે. ભારે કળતર થાય છે. હાય ! ઓય મા...! ગુરખાની હાલત અમને નાજુક લાગી. ધમણ જેમ ચાલતા શ્વાસ અટકી ગયા હતા, આંખો ફાંગી થઈ ગઈ હતી. રાવલ તથા દેસાઈ તરત જ એમની કાર લઈ આવ્યા. ગુરખાને સિવિલમાં એડમિટ કર્યો. કાંતિને

ખાનગી હાડકાના ડોક્ટર પાસે લઈ ગયા. ડાબા પગે આખો પગ ઢાંકે એવો પાટો આવ્યો. કારણ ઢીંચણ ઉપર થાપામાં ને ઢીંચણ નીચે, સળિયા મૂકી ડોક્ટરે પ્લાસ્ટર કર્યું હતું...

પાગલ મનોજ, હવે મનોજને બદલે દેવદાસ અથવા મજનુ થઈ ચૂક્યો હતો. તેની હરકતો વધતી ગઈ હતી. સોસાયટી ચોકમાં દૂધ વિતરણનું પોઈન્ટ હતું. પરોઢે પાંચ કલાકે દૂધની વાન અને દૂધ વિતરણ વાળો આવી પહોંચે એ સાથે તે આવી પહોંચતો... સોસાયટીના ઘરોના ચક્કર કાટતો... ભાદરવી પૂનમે અંબાજી પહોંચવા સળંગ ત્રણ દી સુધી લોકો ચાલ્યા કરે. એમ મનોજ સોસાયટીમાં ચાલ્યા કરતો, છેલ્લા એક અઠવાડિયા દરમિયાન, 'હિરો-હિરોઈન' જેમ મિનિમમ વસ્ત્રોમાં તેણે ફિલ્મી ગીતો લલકારવાનું શરુ કર્યું, તે થકી સોસાયટીના જવાનીયા પાછળ પડ્યા ને ભારે ધોલાઈ કરી, પણ તેની કોઈ અસર ન થઈ, ચાર દી બાદ ફરી હાજર થઈ ગયો.

આખરે આ સમસ્યાના નિવારણ માટે પ્રમુખ લાભશંકરે જનરલ મિટિંગ બોલાવી. ૧૦૦ કપ ચા સાથે નાસ્તાનો પ્રબંધ કરવા કેટરરને ઓર્ડર આપ્યો. ૯ વાગે મહિલા વર્ગ સહિત બધા ચોકમાં ભેગાં થયાં. ચા-નાસ્તા સાથેનું મનોરંજન મફતમાં મળનાર હતું. મિટિંગ શરૂ થઈ, મજાક મસ્તી માટે - એન્ટરટેઈનમેન્ટ ટેક્ષ ફ્રી - લાભશંકર, 'જુઓ - પંડિત, આપણા બધા કરતાં વધુ વિદ્વાન છે. વળી એને બોલતાં ફાવે છે.'

એટલામાં કોઈ વચ્ચે બોલ્યું, લાભુભાઈ પંડિતને બોલતાં નહીં, બાફતાં ફાવે છે.

બધા ખખડીને હસ્યા, કેટલાકે કાંતિ ગોરનો હુરિયો પણ બોલાવ્યો મારો ન બોલાવ્યો તેથી હું ફુલાયો.

જોકે, આ કોમેન્ટ થકી, બે ઈજ્જત થવા છતાં હું ઊભો થઈ બોલ્યો, ભાઈઓ, પ્રેમોન્માદી અર્ધ પાગલ જંગલી મનોજની, શાંતાભાભી થકી ઊભી થયેલી બેશરમ હરકતોથી સોસાયટી ત્રાસી ગઈ છે, આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે સુઝાવ પેશ કરવા હું અપીલ કરું છું...

તાલીઓ... સાથે અવાજ, 'પંડિતભાઈ તમે બહુ બોલ્યા માટે બેસી જાઓ.'

રાવલઃ 'પ્રમુખશ્રી - એક નાસમજ જંગલી દિપડો અમારા ગામમાં ગઈ સાલ ઘૂસી આવ્યો ત્યારે અમોએ વન વિભાગને ફરિયાદ કરી હતી, તે રીતે આપણે વન વિભાગ પાસે જઈએ.'

મજાક મસ્તી સાથે બધા વધા, 'રાવલભાઈ, તમારા ઘરમાં દિપડો આવશે ત્યારે આપણે વન વિભાગ પાસે જઈશું. હાલ પૂરતા, તમો બેસી જાઓ.'

પટેલઃ 'ભાઈઓ, મારા ઓળખીતા વિદ્વાન એક બ્રાહ્મણ છે અને તેમની સલાહ છે કે, આપણે' 'મનોજ કષ્ટ નિવારણ 'શત કુંડી યજ્ઞ' કરીએ. ખરચ વહેંચી લઈશું.'

અવાજો : પટેલભાઈ, બેસી જાઓ ! એ કાકા બેસી જાઓ !

પ્રમુખ વધાઃ 'પટેલ, તમારા બચુડાના લગન થાય, તે ટાણે ખુશાલીમાં ૧૦૦ કુંડી યજ્ઞ કરજો...

અંતે... સેક્ટરના પોલીસ સ્ટેશને ભારે સંખ્યાબળ સાથે જવું, જેથી પોલીસ તંત્ર ઢીલું ઘેસ થઈ જાય. આમ બીજે દી, સમસ્યાના કેન્દ્રમાં કાંતિ હોઈ, તેના ભાગેલા પગના પ્લાસ્ટર સાથે વ્હીલચેરમાં તેને બેસાડી અમો ઉમટ્યા. પડખેની સોસાયટીના નવરા તથા એક્ટિવ પણ જોડાયા. સહુથી આગળ વ્હીલચેરમાં ઉંઘતા કાંતિને બેસાડ્યો હોઈ, અમારું સરઘસ શેનું છે ? ક્યાં જાય છે ? શા સારુ જાય છે ? તે વિશે લોકો તર્ક-કુતર્ક કરવા માંડ્યા. ગિનીસ બુકમાં નામ આવી શકે તેવું આ સરઘસ ગણાય. અમારા સરઘસના હેતુ બાબતે ઘણા બધાએ ઘણાં બધાં અનુમાન બાંધ્યાં. જોકે અનુમાનમાં બંધાઈએ એવા અમો નથી.

કોઈએ કહ્યું : 'આ લોકો, વરદાયિની માની જાત્રાએ રૂપાલ જતા લાગે છે. કાંતો કેમ્પના હનુમાને જતા લાગે છે.'

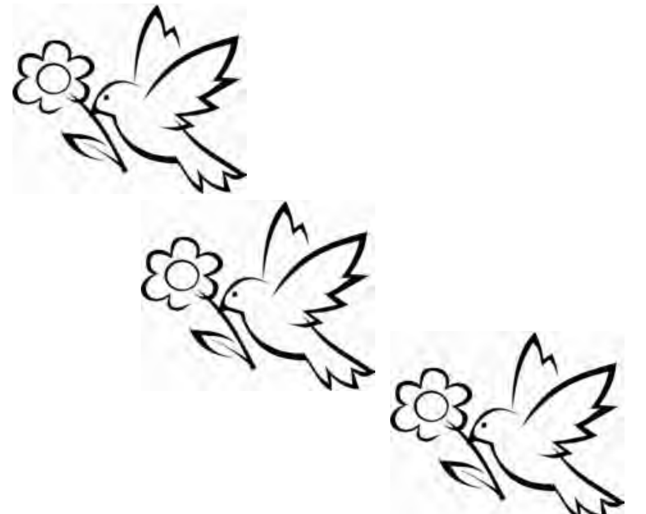
કોઈએ કહ્યું : 'મરનાર માટે (કાંતિ માટે) પાલખીની વ્યવસ્થા ન થતાં વ્હીલચેરમાં બેસાડી. સેક્ટર-૩૦ના શમશાને જતા લાગે છે.

અમો સેક્ટરના પોલીસ સ્ટેશને પહોંચ્યા, ત્યાં બહાર નજીકમાં તળાતાં ભજીયાંની વાસ આવતી હતી, એક જણે પોલીસો માટે કિલો ભજીયાં લેવાની વાત કરી. પણ અમે કહ્યું: 'આપણી પોલીસ ઈમાનદાર ને પ્રમાણિક છે.'

એટલામાં ટોળું જોઈ બે ત્રણ પુલીસમેન દોડી આવ્યા ને બોલ્યા, 'કોનું કામ છે ?' અમે કહ્યું : 'સાહેબને મળવું છે.'

તે વધો : આઈ.જી.પી. સુધીના બધા સાહેબો બંદોબસ્તમાં છે. અઠવાડિયા પછી આવજો.

૧૩૨૯/૨, સેક્ટર-૩-બી,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૬.
મો. ૯૬૮૭૪૮૫૮૮૦

" ઝરૂખેથી "

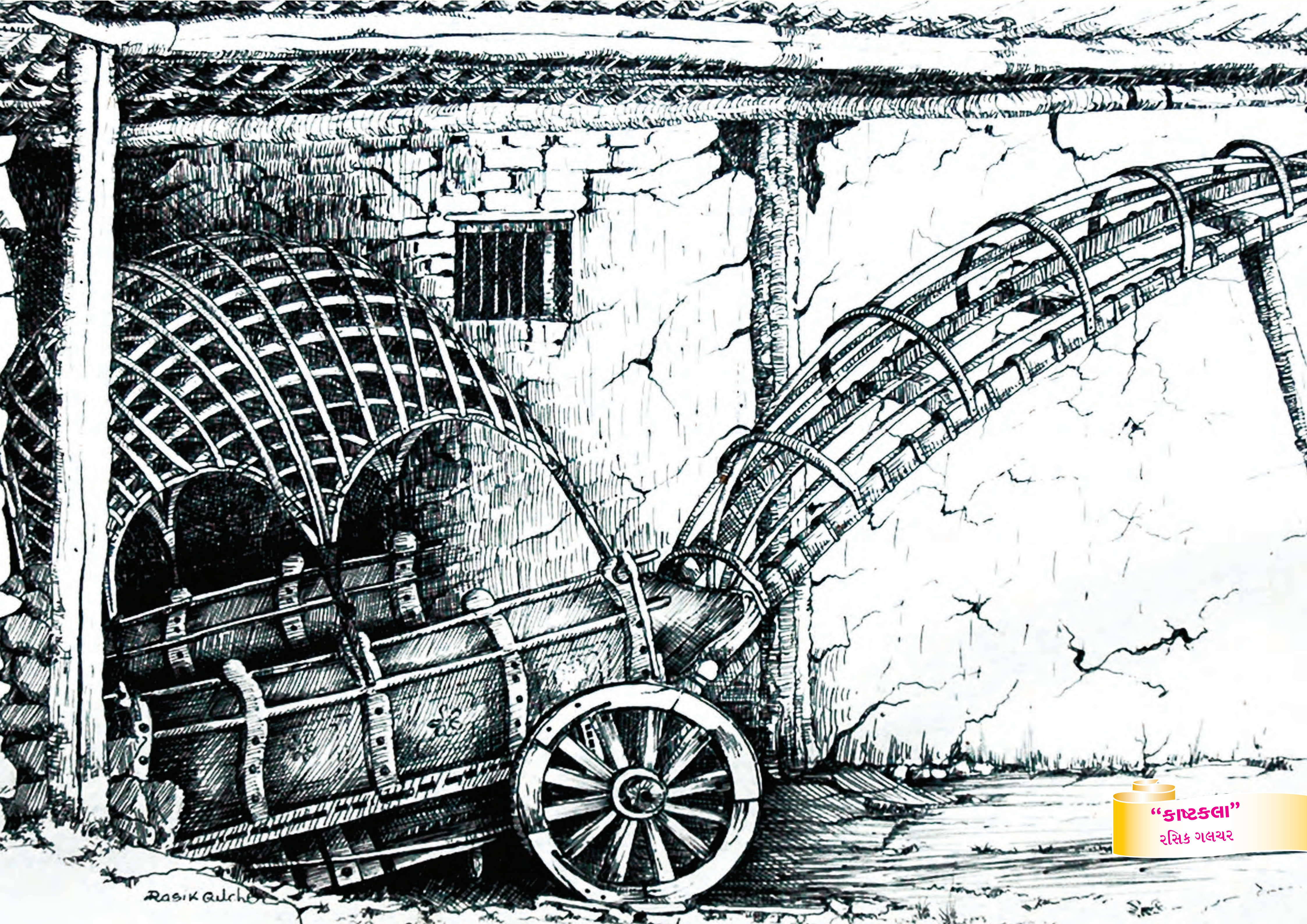
હેમલ ઠાકર

"હરિયાળું હાસ્ય"
હાર્દજ્ઞ વોરા

“વાંસલડીના સૂર”
પશાભાઈ મકવાણા

“રાણીની વાવ”
જયમીન કાપડિયા

RASIK GULCHER
"કાષ્ટકલા"
રસિક ગલચર

“રજવાડું”

રક્ષા ભટ્ટ

"સખીઓનો સંગાથ"
જગદીશ મેવા

"મસ્તી કી પાઠશાલા"

હેમંત પંડ્યા

"નવરી બજાર ફિલ્મના ચક્કરમાં"

- જીતેન્દ્ર ઠક્કર

"**બો**સ સાંભળ્યું ! ગુજરાત સરકારે ગુજરાતી ફિલ્મ માટે સબસિડી જાહેર કરી છે ! ૫૦ લાખ..." હરખપદુડિયા હિતીયાએ ચાની ચુસકી મારતાં મારતાં મમરો મૂક્યો... તરત જ પદિયો જાગૃત થયો... "ના હોય ! અલ્યા તો તો આપણે બનાવી જ નાખીએ..." હિતીયાએ પદીયાને સમજાવતાં કહ્યું "ભાઈ લોકોને બનાવવાની વાત નથી, સારી ફિલ્મ બનાવવાની વાત છે... સરકાર કાંઈ એમને એમ ૫૦ લાખ આપી દેવાની નથી. ગ્રેડેશન પ્રમાણે એટલે કે ગુણવત્તાના ધોરણે સબસિડી આપશે... ૫૦ લાખ એ ગ્રેડ માટે, ૨૫ લાખ બી ગ્રેડ માટે અને ૧૦ લાખ સી ગ્રેડ માટે..." પદીયાથી ના રહેવાયું, એણે તરત જ પોતાની જાત બતાવતાં શરૂ કર્યું "ભાઈ આપણે સી ગ્રેડમાં તો આવીએ ને ! દસ લાખ તો ખોટા નથી ને ! બે પાંચ લાખ બીજા ત્રીજા રાઈટ્સ વેચીએ એના મળે અને ફિલ્મ ચાલી જાય એના આવે એ નફો... પંદર લાખમાં તો બોસ આપણે ફિલ્મ પૂરી કરી નાખીએ..." પદિયાની વાત સાંભળીને બીજા બે અધૂરા ઘડાઓ બીડી ફૂંકતા ફૂંકતા ઊભા થયા... "બોસ પંદરમાં તો બે ફિલ્મો થાય... ગયા વર્ષે મેં જ બનાવી હતી ને ! ચંદુડીયાની પાર્ટનરશીપમાં... "કાણી તોય મારા રૂદિયાની રાણી" સાત લાખમાં ફિલ્મ બનાવેલી... એ વખતે પાંચ લાખ જ સબસિડી હતી... એ મળી ગઈ... બે લાખ ડીજિટલ રાઈટ્સ-ઓડીઓ-વિડિઓ રાઈટ્સના મળ્યા અને થિયેટરમાં ફિલ્મ ચાલી એ નફ્ફો બોસ..."

પદિયાના મોંમાં લાળ ટપકવા માંડી... મનોમન વિચારવા માંડ્યો... દસ લાખમાં ટનાટન ફિલ્મ બનાવવી... સરકાર દસ લાખ તો આપશે જ... બીજા રાઈટ્સના પાંચ સાત લાખ મળી જશે. થિયેટરમાં વકરો થશે એ તો સાવ જુદો... દસ લાખ નફો તો મળશે જ... દર વરસે એક ફિલ્મ બનાવવી એવું મનોમન નક્કી કરી નાખ્યું... પાંચ વરસમાં તો વન બી.એચ.કે. ફ્લેટ અને એક મારૂતિ ફ્રન્ટી તો આવી જ જશે... લગ્ન કરીશું... બાળકો થશે... પપ્પા પપ્પા કહેશે... વાહ જીવનમાં આનંદ જ આનંદ... પાંચ મિનિટમાં વિચારે તો પદિયાને સદ્‌ગૃહસ્થ બનાવી નાખ્યો... દરેક છાપાંની હેડલાઈન્સમાં ફિલ્મ ડિરેક્ટર પ્રધ્યુમન પારેખના ઈન્ટરવ્યૂ છપાશે એવા વિચારો પણ આવવા માંડ્યા... એણે તરત જ ચાર આખ્ખી ઈલાયચી વાળી બાદશાહી ચાનો ઓર્ડર આપ્યો અને સાથે ચાર મસ્કાબન પણ ખરાં... આજુબાજુ ગોઠવાયેલી નવરી બજારોને તો જાણે આજે જ ધનતેરસ થઈ ગઈ.

પદિયાએ હવે ફિલ્મ બનાવવાનું નક્કી જ કરી નાખ્યું... પોતાના એકના એક બાપાના પેન્શનના ભેગા કરેલા પાંત્રીસ હજાર રૂપિયા, આકાશના ચાંદ-તારા બતાવીને પદિયાએ પોતાના ખિસ્સામાં સેરવી લીધા. પોતાના ખાતામાં બે હજાર ત્રણસો મરણ મૂડી હતી એ પણ ત્રણસો રાખીને ઉપાડી લીધી. આમ સાડત્રીસ હજારના માતબર રોકાણથી ફિલ્મ શરૂ કરવાનું ફાઈનલ કર્યું. રાત-દિવસ વગર વિચારે ફિલ્મની સ્ટોરી લખવાનું જાતે જ નક્કી કર્યું. જોકે પદિયાને ગુજરાતીમાં ૩૦ માર્ક્સ જ આવેલા, પાંચ કૃપાગુણના આધારે આઠમીમાં ઉપર ચઢેલો. ત્યારબાદ શાળાનું મોં પદિયાએ જોયું નથી. તેમ છતાં એણે ફિલ્મ લખવાનું દુઃસાહસ કર્યું. ફિલ્મનું ટાઈટલ આપ્યું.. 'એલઈડી ટ્યુબલાઈટ...' સલમાનખાનની ફિલ્મનું ટાઈટલ સાદી ટ્યુબલાઈટ હતું, એટલે આજના જમાનામાં એ ના ચાલે, એટલે પદિયાએ પોતાની ફિલ્મનું ટાઈટલ 'એલઈડી ટ્યુબલાઈટ' રાખ્યું. એનો આત્મવિશ્વાસ જબરજસ્ત હતો. ફિલ્મની વાર્તા કંઈક આવી હતી. ફિલ્મનો હીરો ટ્યુબલાઈટની ફેક્ટરીમાં કામ કરે છે... તેને વિચાર આવે છે કે સાદી ટ્યુબલાઈટના બદલે એલઈડી ટ્યુબલાઈટ બનાવવી... કારખાનામાં એક છોકરી કામ કરતી હોય છે... બંનેની આંખો મળે છે. બંને ગીત ગાય છે "તને મારૂતિ ગાડી અપાવી દઉં... રિવરફ્રન્ટમાં મકાઈ ખવડાવું..." બસ બંને નક્કી કરે છે કે આપણે અલગ ફેક્ટરી બનાવવી અને એલઈડી ટ્યુબલાઈટો બનાવીને સરકારને આપવી. સરકાર નાગરિકોને આ એલઈડી ટ્યુબલાઈટ સબસિડીથી આપશે. લાખો ટ્યુબલાઈટો વેચાશે. આમ હીરો-હીરોઈન કરોડપતિ બની જાય છે. આ વાર્તામાં સ્વચ્છતા ઝુંબેશ અને શૌચાલયની વાર્તા પણ વણી લેવામાં આવે છે. ફિલ્મનું ટાઈટલ બદલવામાં આવે છે. "એલઈડી ટ્યુબલાઈટ - એક પ્રેમકથા" બસ પદિયો હવે માતેલા સાંઢની જેમ ગામ આખામાં ફરવા માંડ્યો... સ્ટોરી પોતાની, ડાયરેક્ટર પોતે એટલે એ ખર્ચો બચી ગયો...

કલાકારોનાં ઓડીશન લીધા... એમાં ૧૦૦ રૂપિયા ફી લીધી એટલે ૫૦૦૦ એમાં કમાયો... મુખ્ય કલાકારમાં પોતાની સ્કૂલના જ મિત્ર રમણને લીધો... હીરોઈનમાં મુંબઈથી એક નિરાધાર બહેનને બોલાવ્યાં... હીરોનું નામ રમણકુમાર... હીરોઈનનું નામ ચંદનબાળા રાખ્યું... નાના મોટા રોલમાં ગામના નાટકના - ભવાઈ મંડળના કલાકારોને લીધા. શુટીંગ શરૂ થયું. પદિયાને લાગતું હતું કે કદાચ મારી ફિલ્મ ઓસ્કારમાં જશે. છેવટે નેશનલ એવોર્ડ તો મળશે જ. સરકારશ્રીના સંદેશને વણી લેતી આ વાર્તા શ્રેષ્ઠ લેખનનો એવોર્ડ તો જીતશે જ... કેમેરામેનના સહારે ફિલ્મ પૂરી થઈ. માત્ર સાત દિવસમાં આખી ફિલ્મનું શુટીંગ પૂરું થયું. એડિટિંગ-ડબીંગ બેકગ્રાઉન્ડ સંગીત વિગેરે પણ ઉધારીમાં પૂરું કર્યું. પદિયો હવે પ્રધ્યુમન સર બની ગયો હતો... ભવાઈ મંડળની રસીલા, શાંતાદેવી અને કોમેડિયન મુળજી મેનેજર તો પ્રધ્યુમનની આજુબાજુ સર-સર કહીને ફર્યા કરતાં. ફિલ્મ સેન્સરમાં ગઈ. સેન્સરના મોટાભાગના સભ્યો, આ ફિલ્મ જોઈને બેભાન થઈ ગયા. સેન્સરનું કયુ સર્ટિફિકેટ આપવું એ સમજાતું ન હતું. છેવટે ગમે તે એક સર્ટિ આપ્યું. ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો આ ફિલ્મ જોઈને લાઈન છોડવા તૈયાર થઈ ગયા. થિયેટર માલિકોને સ્વાઈન ફ્લુ થઈ ગયો. છેવટે આ ફિલ્મ એક નાનકડા ગામમાં સીંગલ સ્ક્રીન થિયેટરમાં રજૂ કરવાનું નક્કી થયું... આ ફિલ્મ જોવા પદિયાની ફિલ્મના મુંઝાયેલા કલાકારો તથા ઘરના નાદાર સભ્યો હાજર હતા. ફિલ્મ જોયા પછી પદિયાના પિતાજીએ મનોમન વિચાર્યું "કયા કાળ ચોઘડિયામાં મેં આ પદિયાનું નિર્માણ કર્યું હશે !" ખૂબ પસ્તાવો થતો હતો પણ હવે શું થાય ? જબ ચીડીયા ચુક ગઈ ખેત ! એલઈડી ટ્યુબલાઈટના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરોએ આ ફિલ્મ પર બાન લાવવા માટે કોર્ટમાં અપીલ કરી. પોતાની એલઈડી ટ્યુબલાઈટોના વેચાણમાં ઘટાડો થશે તેવી બીકના કારણે પદિયાની આ ફિલ્મ માટે મોટો વિરોધ થયો. છેવટે પદિયાને આ ફિલ્મ રજૂ ના કરવા માટે વળતર રૂપે એલઈડી ટ્યુબલાઈના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરોએ ભેગા મળીને પચાસ હજાર રૂપિયા આપ્યા. પદિયાને ફિલ્મ પાછળ પાંત્રીસ હજાર રોકડાનો ખર્ચ થયેલો. બાકીના ઉધારી હતી. ઉધારી ચૂકવવાનો પ્રશ્ન તો હતો જ નહીં ! પચાસ હજારનો વકરો લઈને પદિયો ભૂગર્ભમાં જતો રહ્યો. હજી પણ નાટક મંડળીના કલાકારો, એડિટિંગ, ડબીંગ અને કેમેરાવાળા પદિયાને શોધે છે. કોઈને એની ભાળ મળે તો કહેજો... નહીંતર સાલમુબારક... બીજું શું ???

૩, સંજયપાર્ક, સુંદરવન પાછળ,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મો. ૯૮૨૫૩૬૫૪૪૪

બઢતી કા નામ દાઢી

- કિશોર અંધારિયા

સ્ત્રીને કુદરતે સૌંદર્ય આપ્યું છે એની ઈર્ષ્યા ક્યારેક કોઈ બીજી સ્ત્રીને પણ થાય છે, પરંતુ આખી પુરુષજાતિને માથાકૂટ (એટલે કે દાઢી કૂટ) નથી કરવી પડતી. કુદરતે જ એને એમાંથી મુક્તિ આપેલ છે. પુરુષ તો આજીવન આ કામમાંથી નવરો નથી પડતો. સેલરીમાંથી સેવિંગ્જ થાય કે ન થાય, આ શેવીંગ વગર નથી ચાલતું. ક્લિનશેવ કરીને સવારમાં પોતાનો ચોખ્ખો ચણાક, લીસ્સો ચહેરો નીરખીને હરખાનારો માણસ બીજે (કોઈક વળી ત્રીજે !) દિવસે અરીસામાં નજર નાખે એટલે પોતે પોતાની નજરમાંથી ઉતરી જાય એવી લાગણી થાય છે. દાઢીના સમગ્ર પ્રદેશ-વિસ્તારમાં કાંટાની જેમ આડેધડ વાળ ઊગી નીકળ્યા હોય છે. દાઢીનું નામ મોંઘવારી ન હોવા છતાં વધતી જ રહે છે. ચહેરો ગુલાબ જેવો હોય કે ન હોય, કાંટા જેવા વાળ ઊગવા ફરજિયાત હોય છે.

દાઢી કરવાનું કામ અણગમતું લાગવા છતાં રોજ રોજ નિયમિત કરનાર સવંતીલાલને એટલે જે થાય છે કે આના કરતા તો પોતે સ્ત્રી હોત તો કેવું સારું હતું ? આવો વિચાર તેણે એની પત્ની સમક્ષ વ્યક્ત કર્યો, એના જવાબમાં પત્નીએ કહ્યું, '... તો હું તમારી સાથે લગ્ન કરવામાંથી ચોક્કસ બચી જાત !'

ગુફાવાસી આદિમાનવના સમયમાં કેશકર્તન એ કલા નહીં ગણાતી હોવાથી ત્યારે, પુરુષના દાઢીના વાળ માથાના વાળથી ક્યાં જુદા પડે છે એ પણ ખબર ન પડે એટલી હદે વધતા-ગૂંચવાતા રહ્યાં હશે. સિંહની કેશવાળી અને આદિમાનવની દાઢી... જંગલમાં એ સમયે બંને સ્પર્ધામાં હશે. શક્ય છે કોઈ આદિમાનવની આદિપ્રેમિકાએ એને એમ કહ્યું નહીં હોય કે, 'તારી આ વધી ગયેલી મેલીઘેલી દાઢી તો જો... કેટલો કદરૂપો

લાગે છે ! મને તો ક્લિનશેવ્ડ મેન ગમે !' જેના કારણે અસ્ત્રા અને બ્લેડ-રેઝરની શોધ બહુ મોડી થઈ હશે.

ખેડૂતને જેમ ખેતરમાં આડેધડ ઊગી ગયેલ નીંદામણ દાતરડાં વડે વાઢીને દૂર કર્યા કરવું પડે છે તેમ, એ ખેડૂત સહિત સઘળાં પુરુષોએ આ ખેતી તો કરવી જ પડે છે. દાતરડાને બદલે રેઝર ને નીંદામણની બદલે વાળ ! સમગ્ર પૃથ્વી પરની કોઈપણ જાતના નાત-જાતના બાધ વગર પુરુષજાતિ સાથે જોડાયેલી સમસ્યા કે પળોજણ જે કહો તે, ભલે પહેલા ક્રમે પત્ની આવે પરંતુ બીજા ક્રમે તો ચોક્કસ દાઢી આવે ! (દાઢી પણ નારીજાતિ ખરીને !) ખરેખર કેટલા માનવ (ઈનફેક્ટ પુરુષ) કલાકો બગડતા હશે આ નોનપ્રોડક્ટીવ કામમાં !

સ્ત્રી જો એમ ગાય કે, 'ઓઢણી ઓઢું ઓઢું ને ઊડી જાય..' પુરુષે સૂર પૂરાવવો પડે, 'દાઢી કરું કરું ને ઊગી જાય...!'

એટલે જ કેટલાક પુરુષો દાઢી વધારે છે. જો કે એ વધે એ માટે તેણે કાંઈ વિશેષ કરવાનું રહેતું નથી. બસ, દિવસ હોય કે રાત, વધ્યા કરે છે. દાઢી કરવાની રોજની ઝંઝટમાંથી જરૂર મૂક્તિ મળે છે, પરંતુ એમાં એક ભયસ્થાન છે. દાઢી ન કરો એટલે વાળને અનિયંત્રિતપણે આડેધડ ઊગવું-ફાલવું ફાવી જાય છે. થોડાક દિવસોમાં એ વાળનું અડાબીડ જંગલ ચહેરા પર એવી રીતે છવાઈ જાય છે કે, એ બિહામણો ચહેરો જોઈ પત્ની પણ ડરી જાય. (પત્ની પતિથી ડરી શકે ખરી ? પતિઓને પોતાના જોખમે ટ્રાય કરી લેવાની છૂટ !) તમને ખબર હશે ચોર, ડાકુ, લૂંટારા આ બધાં (નેતા સિવાયના) ખૂંખાર તત્ત્વો વધેલી દાઢી ને વધેલા વાળધારી જ હોય છે. એ જાણે એમનો ટ્રેડમાર્ક ! માળી જે ખંતથી નિયમિત રીતે બગીચાની વાડનું ટ્રીમિંગ કરે એ જ રીતે વધેલી દાઢીને સંભાળીએ તો કુછ બાત બને !

હિમાલય કે ગિરનારની તળેટીમાં રહેનારા પેલા અલગારી બાવાઓને જોઈએ તો તેની વધેલી દાઢીની લંબાઈ એના માથાના વાળની સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરી હોય એવી લાંબી લચક હોય છે. કહેવત છે ને દાઢીની દાઢી ને સાવરણીની સાવરણી !

વિશ્વમાં સૌથી મોટી દાઢી ધરાવનાર દાઢીએસ્ટ મૂળ ભારતીય છે અને કેનેડાના રહીશ છે. સરવણ સિંઘ, ગિનીસ બુક ઓફ વર્લ્ડ રેકોર્ડમાં નોંધાયા પ્રમાણે એની દાઢીની લંબાઈ આઠ ફૂટ ને માથે સવા બે ઈંચ છે, જે એની કાયાની લંબાઈથી આશરે અઢી ફૂટ વધુ કહેવાય ! સરવણસિંઘ બહાર નીકળે ત્યારે કદાચ પોતાના બાળકો કરતા પણ દાઢીની વધુ સંભાળ રાખવી પડતી હશે. સ્ત્રીઓના ચોટલા જેવી એ દાઢી સ્ત્રીઓના ચોટલા

(હવે તો હોય તો) થી જુદી એ રીતે પડે છે કે, ચોટલો શરીરની પાછળના ભાગે હોય છે અને દાઢી આગળ. જમીન સુધી ફરફરતી વિલંબિત આ દાઢી આગળ હોવાથી ચાલવા જતા પગમાં આવી જવાની અને ગડથોલિયું ખાઈ જવાની પૂરી સંભાવના હોય છે.

કવિઓ અને દાઢી વચ્ચે પણ, પરાપૂર્વથી ઋણાનુંબંધ ચાલ્યો આવે છે. રેશમી કલરફૂલ કફની અને ખભે બગલથેલો આટલા ગેટઅપ પછી પણ કોઈ કવિની કવિ તરીકેની ઓળખ પ્રસ્થાપિત નથી થતી ત્યારે એ દાઢી રાખવી શરૂ કરે છે. આમ પણ કવિની દાઢી પરની કવિતા કંઈક આવી જ હોય :

અણસમજ માણસે ક્રુરતાથી વૃક્ષોનું હનન શરૂ કર્યું.
બિચારા વિહગો...! જાય ક્યાં ?
એકાદ નાનકડાં પક્ષી માટે પણ કાશ,
મારી દાઢી માળો બને !
તો લાવ, દાઢી રાખું...!

કેટલાક મહાન માણસો દાઢીથી જ શોભે છે. જેમ કે અબ્રાહ્મ લિંકન, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સોક્રેટીસ વગેરે. જો કે નહેરુજી કે ગાંધીજી ક્લિનશેવમાં માનતા. જાણીતા ચિંતકો, વૈજ્ઞાનિકો, ગાયકો, કલાકારો અને એવા પ્રતિભાશાળી લોકો ઘણું કરીને દાઢી રાખતા હોય છે. આપણે જો દાઢી વધારીએ તો ચહેરો વધુ નિસ્તેજ તથા મુફલિસ જેવો લાગવાની સાંભાવના હોય છે. આવા ગેટઅપ સાથે મંદિરે દર્શન કરવા જઈએ તો કોઈક દયાળુ આપણા હાથમાં રૂપિયા-બે રૂપિયા પકડાવી પુણ્ય કમાઈ લેવાની લાલચ રોકી ના શકે એમ પણ બને. જો કે હકારાત્મક વિચારીએ તો દાઢી વધુ વિસ્તરે તો તમને પ્રણામ કરવા, ચરણ સ્પર્શ કરવા પડાપડી પણ થઈ શકે. 'બાબા'ના દર્શન જ પવિત્ર - પાવનકારી હોય છે ભલે એ મેલાઘેલા, જટાધારી, દાઢીધારી હોય.

એક વખત એવું બન્યું. અવંતીલાલે આઠ-દસ દિવસ દાઢી કરી નહીં. એ વધારવા માંગતા હતા. કાળા-ધોળા સમભાગે વાળ ધરાવતી એની દાઢી કાબરચીતરી પૂરવાર થઈ. વધેલી દાઢીમાં એ ચૂસ્ત નહીં પણ સૂસ્ત અને માંદલા લાગતા હતા. જે મળે એ એની તબિયતના સમાચાર પૂછવા લાગતા. 'ક્યા હાલ બના રખા હૈ અવંતીલાલ, કુછ લેતે ક્યું નહીં હો!'

'કોઈ સારા ડોક્ટકરને દેખાડ્યું કે નહીં ?'

'શરીર પ્રત્યે આવી બેદરકારી સારી નહીં ભાઈ!'

'કહો, ના કહો, તમારી તબિયતમાં કંઈક મોટી ગરબડ છે અવંતીલાલ...'

એને બ્રહ્મજ્ઞાન લાધ્યું ને બરાબર દાઝ ચઢાવીને દાઢીને રાતોરાત સફાચટ કરી નાખી. ચહેરા પર થોડાં ઉઝરડાં પણ પડ્યા. હવે એનેય તે તબિયત સુધરી રહી હોય એવું લાગવા માંડ્યું !

એકવાર ભારે કૌતુક થયું. દૃશ્ય આમ હતું...

'તમે બંને સગી બહેનો છો ?'

આટલું સાંભળી બીજો, કે જે 'ભાઈ' હતો તેણે દાઢી-મૂછ રાખવાનું શરૂ કરી દીધું !

(બહેન-ભાઈના ચહેરા સમાન અને રૂપાળા હતા.)

૩૦૧/એ, રાધે રેસીડન્સી, ગદા સર્કલ પાસે,
મોટનાથ મહાદેવ રોડ, હરણી, વડોદરા-૩૯૦૦૨૨.
મો. ૯૪૨૮૧૮૨૭૪૭

રોડ લેસ ટ્રાવેલ્ડ

- અધીર અમદાવાદી

અમેરિકન કવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની એક કવિતા છે ‘ધ રોડ નોટ ટેકન. ફ્રોસ્ટ આ કવિતામાં બે સરખા જણાતા વિકલ્પ પૈકી જે વિકલ્પ ન પસંદ કર્યો એના અફસોસની વાત કરે છે. પરંતુ છેલ્લી પંક્તિ, જે વધારે પ્રચલિત છે, એમાં એ પાછો “લેસ ટ્રાવેલ્ડ બાય” રોડની પણ વાત કરે છે, જેથી આપણા જેવા ભોળા ભાવકો ગોથાં ખાય. રોડ લેસ ટ્રાવેલ્ડ બાય એ એવા રસ્તાની વાત જણાય છે જે સામાન્ય રીતે લોકો પસંદ નથી કરતા. “હરિના મારગ જેવું, પણ ફ્રોસ્ટે પછી ચોખવટ કરી હતી કે, એમણે આ કાવ્ય નિર્ણય ન લઈ શકતા અથવા લીધેલાં નિર્ણય અંગે કાયમ અફસોસ કરતા વ્યક્તિ અંગે વ્યંગમાં લખ્યું છે. થોડા વર્ષોથી સોશિયલ મીડિયા પર “અહીં કવિ શું કહેવા માગે છે...” પ્રકારની જે જોક્સ ચાલે છે એનું મુખ્ય કારણ આવી કવિતાઓ છે, એ કવિઓએ સમજી લેવું જરૂરી છે. આપણે ત્યાં પરીક્ષામાં કવિતાની બે પંક્તિ અર્થવિસ્તારમાં પૂછવાનો રિવાજ છે.પછી જેમ આગળની પંક્તિમાં ફ્રોસ્ટે કૈંક જુદું કહ્યું હોય અને છેલ્લી પંક્તિનો ટોન જુદો હોય, એવું થાય તો વિદ્યાર્થીઓ અર્થનો અનર્થ કરે, પણ એમાં વિદ્યાર્થીઓનો શું વાંક ? કોન્ટ્રાક્ટમાં પણ એન્ટાયરિટી ક્લોઝ હોય જ છે ને ? તો પછી કવિતાની આમ એક જ કડી આપીને વિદ્યાર્થીઓની કડી પરીક્ષા કરવું કેટલું વાજબી ગણાય ?”

અહીં આજે આપણે બંને અર્થમાં, નિર્ણય લેવાના અભાવ અને કંઈક અલગ કરવાની મનીષા ધરાવનારા એકલવીર કે વિરલાઓ વિષે ચર્ચા કરીશું.

જો કોઈ રસ્તા પર લોકો જવાનું પસંદ ન કરતાં હોય તો એની પાછળ ચોક્કસ કોઈ કારણ હોવું જોઈએ. જેમ કે, એ રસ્તા પર ખાડા હોય, પાણી ભરાયેલાં હોય, સ્ટ્રીટલાઈટ બંધ હોય, ભૂત-પિશાચ કે ડાકણ (જેન્ડર ઇક્વાલિટી બોસ !) કેમિયો કરતા હોય, કૂતરા પાછળ પડતા હોય, બહુ બધાં ટોલ બૂથ આવતા હોય, લેણદાર રહેતા હોય, સાસરું હોય વગેરે વગેરે. ‘રોડ લેસ ટ્રાવેલ્ડ ઈઝ લેસ ટ્રાવેલ્ડ ફોર અ રીઝન’ એવું જેરી સીનફિલ્ડ કહે છે. ક્યારેક એક કરતા વધારે કારણો પણ હોય !

અમે તો રેસ્ટોરન્ટમાં પણ આ અનુભવેલું છે. રવિવારે વેઈટિંગથી બચવા ભીડ વગરની રેસ્ટોરન્ટમાં ગયા તો ત્યાં સલાડમાં વંદા ફરતા હતા. એ પણ બૂટ-ચંપલ પહેર્યા વગર. શોપિંગ મોલમાં પણ અમે જોયું છે કે, જે દુકાન ખાલી હોય ત્યાં વસ્તુના ભાવનું લેબલ જોઈને ચોક્કસ ચક્કર આવી જાય છે. એક વખત લાઈનથી બચવા અમે ખાલી હેરકટિંગ સલૂનમાં ગયા તો ત્યાંથી છોલાઈને આયા. લીટરલી. હા ભાઈ, શબ્દશઃ વાહન ખરીદવામાં પણ એવું બને કે અમુક સ્કૂટર, બાઈક કે કારનું મોડલ બહુ જોવા ન મળતું હોય એ ખરીદ્યાં બાદ એ મોડલ બંધ થઈ જાય ત્યારે એના સ્પેરપાર્ટ્સ માટે ફાંફાં મારવા પડે છે. અમારી કોલેજના, અને લગભગ બધા આર્કિટેક્ટ્સમાં કૈંક અલગ કરવાનો ક્રેઝ હોય છે. અમારા ઓળખીતા આર્કિટેક્ટ્સમાંના એકને અમે ફ્રેંચ કારના મોડલને ભારે ખોટ ખાઈને વેચતા જોયા છે ! અરે ભાઈ, અમુક મોડલ ચાલતા નથી અને એના કારણ હોય છે. મનુષ્યમાં પણ અમુક મોડલ આવા હોય જ છે ને ?

ફ્રોસ્ટ જેવા જ મતલબની વાત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કવિતાના મહાદેવભાઈ દેસાઈ દ્વારા થયેલા અનુવાદ ‘તારી જો હાક સૂણી ને કોઈ ન આવે રે તો એકલો જાને રે...’માં કરી છે. આ ઉત્સાહપ્રેરક કવિતા છે. ધારો કે તમે તમારા માનીતા એક્ટરની આર્ટ ફિલ્મ રૂપિયા ખર્ચીને થિયેટરમાં જોવા માંગો છો. હવે આર્ટ ફિલ્મમાં સામાન્ય રીતે અંધારું જ હોય કે અડધો અડધો કલાક સુધી પાત્રો ચાવી ચાવીને જમતા હોય, ચમચી પકડીને મોઢા સુધી લાવવામાં દસ મિનિટ કરતા હોય. સ્વાભાવિક છે કે, આવી ફિલ્મ જોવા કોઈ કંપની આપવા તૈયાર ન હોય, ત્યારે કવિ એકલા જવાની વાત કરે છે. એકલા જવામાં હિમ્મત જોઈએ. એ કાયરનું કામ નથી. એમાંય આર્ટ ફિલ્મમાં પાછો અંત ન હોય. એટલે પછી શું થયું હશે અથવા કવિ, લેખક કે ડાયરેક્ટર શું કહેવા માગે છે એ આપણે ઘેર જતાં જતાં રસ્તામાં, કે રાત્રે સૂતી વખતે લાઈટ ચાલુ રાખીને છત પર રમતી ગરોળીને તાકતાં તાકતાં નક્કી કરવાનું હોય. મનમોહન દેસાઈની હેપી એન્ડિંગ પ્રકારની ફિલ્મના અમારા જેવા ચાહકો માટે આ કામ ‘ફીયર ફેક્ટર જેવા રીઆલિટી શોમાં ભાગ લેવાથી કમ સાહસ નથી.’

એકલા જવામાં ક્યારેક શું કાયમ કૂતરા નડે છે. પાછળ પડે છે. અને ક્યારેક કરડે પણ છે. એકથી ભલા બે કહેવત એ કૂતરાના ત્રાસના કારણે જ કદાચ આવી હશે. બે જણા જતા હોય તો કૂતરાને પણ બે વિકલ્પ મળી રહે. આમ થવાથી આપણને કરડવાની પ્રોબેબિલિટી અડધી થઈ જાય. હા કાકા, પ્રોબેબિલિટી નહીં સંભાવના, આવડે છે ગુજરાતી. ત્રણ જણ હોય તો સંભાવના

૦.૩૩૩ થઈ જાય. એમાંય સાથે કોઈ મજબૂત માણસ હોય તો કૂતરાને હટ કહેવાનું આઉટસોર્સ પણ કરી શકાય. હા, ઘણા એવાય હોય છે કે, જેમને કૂતરાને હટ કહેવામાં ડર લાગતો હોય છે. અમને નથી લાગતો, ખાસ કરીને કારમાં જતા હોઈએ ત્યારે, અમે તો કાચ નીચે ઉતારીને અમુક વખત કૂતરાને ખખડાવી પણ નાખીએ છીએ કે, 'ભલા કૂતરા આમ કાર પાછળ પડાય ? કાર પાછળ દોડવામાં જિંદગીના અમૂલ્ય વર્ષો વેડફીને તને શું મળે છે ?' પરંતુ આજના યુવાનોની જેમ કૂતરાઓને પણ અમારી સલાહ ગળે ઊતરતી નથી.

જો કે અમે મોર્નિંગ વોકમાં 'એકલા ચાલો રે...' સૂત્ર અમલમાં મૂક્યું છે અને એના ફાયદા પણ થયા છે. કોઈની રાહ જોવામાં ખાડા વધારે પડે છે. અમે તો વિવેકાનંદજીએ જે કહ્યું છે એમાં થોડો ફેરફાર કરીને 'ઊઠો, જાગો, બ્રશ કરો, ચા પીવો અને ચાલવા માંડો અપનાવી લીધું છે. કારણ કે મોટે ભાગે જેને સાથે ચાલવા લઈ જવાના હોય એ મોબાઈલ બંધ કરીને સૂતાં હોય છે. જેને ખરેખર ચાલવું છે એને ઉઠાડવો નથી પડતો, એ ચંપલ પહેર્યા છે કે બૂટ, લેંઘો છે કે ટ્રેક્સૂટ, બગીચો છે કે રસ્તો એ ફિકર કર્યા વગર ચાલે રાખે છે.'

હવે રોડ લેસ ટેકનની વાત પર આવીએ. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની કવિતાનું શીર્ષક જ 'રોડ લેસ ટેકન છે. આમાં 'કભી હા કભી ના પ્રકારની દ્વિધા અનુભવતા મિત્રની વાત છે. આવું અમારે બહુ થાય છે. હાઈવે પર જતા હોઈએ અને ટોલબૂથ અડધો કિલોમીટર દૂર હોય ત્યારે કઈ લેનમાં ચલાવવું અને કઈ લાઈનમાં જલદી નંબર આવશે એ નિર્ણય લેવાનો હોય છે. એમાં પાછાં કારમાં ત્રણ-ચાર જણા બેઠાં હોય, અને એ જો ફોનમાં ગુથાયેલા ન હોય, તો દરેક અલગ સલાહ આપે.''

'પેલી બસવાળી લાઈનમાં લઈ લે, એક ટ્રક અને એક બસ જ છે.'

'અરે પેલી લાઈન જલદી ક્લિયર થાય છે, ત્યાં લે'

'અરે ટ્રકની પાછળ બેવકૂફ હોય એ ઊભા રે, ડ્રાઈવર એની બંડીના અંદરના ખીચામાં હાથ નાખીને રૂપિયા કાઢશે ત્યાં લગીમાં તો આપણે નડિયાદ પોકી ગ્યા હસુ.'

અને પછી તમે આ બધાની સલાહો સાંભળી, પોતાનું મગજ દોડાવી, જે લાઈન પસંદ કરો તેમાં આગળ ઊભેલો કોક કારવાળો પોતાનું આઈડેન્ટિટી કાર્ડ બતાવી ટોલ ભર્યા સિવાય મફતમાં પસાર થવા રકઝક અને ટાઈમપાસ કરે, ત્યારે સાલું આપણને આપણા જ નિર્ણય માટે લાગી આવે ! અને ઓછું હોય એમ પાછળથી અવાજ આવે 'હું નો'તી કે'તી !

જોકે ટોલબૂથની લાઈનમાં ઊભા હોવ તો કોઈ એક લાઈનમા જવાનો નિર્ણય લેવો જ પડે છે, પરંતુ જ્યાં નિર્ણય લેવામાં ઢીલ મૂકી શકાય તેમ હોય તેવા નિર્ણયો ટલ્લે ચઢતા હોય છે. બે ક્રિકેટરો એક જ કેચ માટે દોડે ત્યારે 'હું કરું કે તું કરે છે ?' એ વાતચીત કરી નિર્ણય લેવાનો સમય ન મળે ત્યારે બેઉ પકડવા જાય છે. પરંતુ નરસિંહ મહેતાએ આ અંગે કહ્યું છે કે 'હું કરું, હું કરું એજ અજ્ઞાનતા...' એમ અંતે બાવાના બેઉ બગડ્યામાં પરિણામે છે. આવું જ ફિલ્ડરને 'બાઉન્ડરી રોકું કે કેચનો ટ્રાય કરું' કન્ફ્યુઝન થાય છે, જો કે ડોક્ટર પાસે જવાના નિર્ણયમાં ઢીલ મૂકી 'આજનો દહાડો ખેંચી કાઢીએ જેવા અધકચરા નિર્ણય લીધા હોય અને સારું થઈ જાય અને ડોક્ટરની ફી બચી જાય એવું પણ બને. એકંદરે નિર્ણય લેવામાં પરિણામ જાણ્યા પછી 'કેવો નિર્ણય લેવા જેવો હતો ?' તે સૌ કોઈ કહી શકે છે.

પરંતુ અમુક સવાલ પુરુષને ધર્મસંકટમાં મૂકી દેનારા હોય છે. અમે જે પત્નીને ખુશ રાખવાના ઉપાયોમાં અગાઉ કહી ગયા છીએ તે, પત્ની તૈયાર થઈને તમારી સામે આવીને ઊભી રહે અને પૂછે કે 'હું કેવી લાગુ છું ?' આમાં પત્નીને જે જવાબ જોઈએ છે એ કહેવામાં જૂઠું બોલવું પડે અને ન કહેવામાં સાંજે બગડે, ત્યારે 'આજે તું જુદી જ લાગે છે' એવું કહી વાતને વાળી દેવી જોઈએ. આ જવાબનો તમને અફસોસ નહીં થાય !

મહાત્મા ગાંધીએ સાઉથ આફ્રિકામાં અન્યાયના વિરુદ્ધમાં લડત શરૂ કરી અને વકીલાત અને વિદેશ મૂકીને ભારતમાં આવી વસ્યા અને સ્વરાજ્યની લડતમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. બર્ડ ઈન હેન્ડ છોડી દેવાનો નિર્ણય લેવો અઘરો છે. પણ મન મક્કમ હોય તો જે નિર્ણય લો તે સાચો અને સારો સાબિત થાય છે બાકી કહેવાવાળા તો એમ પણ કહેવાના કે 'ગાંધીજીને મળ્યું શું, ગોળીઓ ?'

ડી-૧૨, ન્યુ વૈભવ એપાર્ટમેન્ટ, સમર્પણ ફ્લેટની સામે, ગુલબાઈ ટેકરા, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬. મો. ૯૯૦૯૯૫૬૬૬૧

બાબુ, વરસાદ અને બૉસ !

- હર્ષદ પંડ્યા 'શબ્દપ્રીત'

વરસાદી વાતાવરણમાં દરેક કર્મચારીને પોતપોતાના પુણ્યબળે 'રજાયોગ' પ્રાપ્ત થઈ જ જતો હોય છે.

બાબુ બૉસની ઑફિસ પ્રાઈવેટ કહેવાય, પણ વરસાદ થોડો કંઈ પ્રાઈવેટ છે ? એને માટે તો સરકારી, બિનસરકારી દરેક કર્મચારી સરખો!

'મિસ્ટર શાહ', ધોધમાર વરસાદમાં લથપથ હાલતે ઑફિસમાં ચૂપચાપ ઘૂસી જતા બાબુને જોઈને સાહેબે ગર્જના કરી, ''આખી ઑફિસ ગંદી કરી મૂકી. તમને કંઈ ભાન છે ?''

''સાહેબ,'' મોંઢા પરથી પાણી લૂછતાં (ખરેખર તો પાણી ઉતારતાં !) બાબુએ કહ્યું, ''બહાર કેટલો ભારે વરસાદ છે !''

''પણ હવે તો તમે અંદર આવી ગયા છો ને?''

''જી.''

''રેઈનકોટ નથી પહેરતા?''

''અરે સાહેબ,'' હાથરૂમાલથી માથાના વાળને કોરા કરતાં બાબુએ કહ્યું, ''પ્રિ-મૉન્સૂન ઍક્શન પ્લાન મુજબ આ ચોમાસામાં નવો જ ખરીદેલો, પણ...''

''તો એમ કહોને કે રેઈનકોટ સાચવી રાખવો છે અને ઑફિસ બગાડી મૂકવી છે ?''

''એ... એ... એ... હાક્છીઈ... ઈ... ઈ...'' બાબુએ એક ફોગાઈ ગયેલી છીંક ખાઈ નાક લૂછતાં કહ્યું, ''એવું નથી સર, મેં પહેલા જ વરસાદમાં રેઈનકોટ પહેર્યો, અને બે દિવસમાં તો ચડી ગયો!''

''ક્યાં ?'' સાહેબે છત તરફ નજર કરીને પૂછ્યું.

''ક્યાંય નહીં સર, રેઈનકોટનું કાપડ જ એટલું તકલાદી નીકળ્યું કે પહેલા જ વરસાદમાં ચડી ગયું.'' ભીના શર્ટને ખંખેરતાં બાબુએ કહ્યું, ''હવે એ કોટ મારો બાબો પહેરે છે.''

''તમે નીતિ આયોગના અધ્યક્ષ બની શકો એમ છો.''

''થેન્ક્યુ સર !''

''વોટ થૅન્ક્યુ ?'' સાહેબ ખુરશીમાંથી સફાળા ઊભા થઈ ગયા. ''મેં કહ્યું ને તમે માની પણ લીધું ?''

''સર,'' બાબુએ ભૂતકાળ યાદ કરાવ્યો, ''તમે જ એકવાર કહેલું કે હું જે કંઈ કહું એને સાચું જ માનીને એનો અમલ શરૂ કરી દેવો. હું તો એનો આવતીકાલથી જ અમલ પણ શરૂ કરી દેવાનો હતો...''

''શેનો ?''

''નીતિ આયોગના અધ્યક્ષ તરીકેનો,'' ભીના પેન્ટ પરથી પાણી નીતારતાં બાબુએ કહ્યું, ''સારું થયું પ્રૉબ્લેમ અહીં જ સોલ થઈ ગયો.''

''પ્રૉબ્લેમ સોલ નથી થયો બાબુલાલ,'' બૉસે ખુરશીમાં બેસતાં સહેજ ઊંચા અવાજે કહ્યું, ''પ્રૉબ્લેમ તો હવે શરૂ થશે.''

''નહીં થાય સર,'' પોતાની કેબિન તરફ જતાં બાબુએ કહ્યું, ''હવે તો હું આવી ગયો ને...!''

''એટલે જ...'' ચેમ્બરમાંથી બહાર આવી સાહેબે કહ્યું, ''એટલે જ પ્રૉબ્લેમ શરૂ થશે.''

''હું સમજ્યો નહીં સર,'' બાબુએ આજ્ઞાંકિત પતિની જેમ સ્થિર ઊભા રહીને પૂછ્યું, ''મારા આવવાથી પ્રૉબ્લેમ શરૂ થશે ? ઉલટાનું હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ગમે તેવા પ્રૉબ્લેમ હોય તોય પતી જાય છે સર...''

''પ્રૉબ્લેમ નહીં'' ચેમ્બરનું બારણું બહારથી બંધ કરતાં સાહેબે કહ્યું, ''માણસો પતી જતા હશે.''

''એવું તમે શેના પરથી કહો છો ?''

''સાંભળવું છે તમારે ?''

''સાંભળ્યા પછી જ ખબર પડે ને કે મારામાં જિનિયસ કહેવાય એવી ગુપ્તશક્તિઓ કેવી કેવી અને કેટલી છે ?''

''આને ગુપ્ત નહીં, અઘોરી શક્તિ કહેવાય,'' બૉસે બાબુના ખભા પર હાથ મૂકી મિત્રભાવે સ્મિત કરતાં કહ્યું, ''તમારે આજે રજા લેવી હોય તો લઈ શકો છો. પગાર નહીં કપાય.''

''આજે તમે ઓવર ખુશ લાગો છો સાહેબ !'' બાબુએ ખુશ થઈને કહ્યું, ''થૅન્ક્યુ, થૅન્ક્યુ ફૉર યોર ખુશી !''

''ખુશી તો તમે રજા લઈને જશો, પછી થશે.''

''એ તો શક્ય નથી સર, જુઓને આટલા ધોધમાર વરસાદમાં વાઈફે જ મને ધકેલીને અહીં મોકલ્યો છે. આ સંજોગોમાં મારા વહેલા ઘેર જવાથી વાઈફ ખુશ થાય એમ નથી સર.''

''અરે યાર,'' બૉસ અકળાયા, ''હું તમારાં વાઈફની વાત નથી કરતો, હું તો મારી ખુશીની વાત કરું છું કે હાશ, તમે ઘેર જશો તો સ્ટાફના બાકીના કર્મચારીઓ આજે વણજોઈતી શરદીના મારથી બચી જશે !''

''મારા જવાથી સ્ટાફના કર્મચારીઓ બચી જશે ?!'' બાબુએ આશ્ચર્યથી કહ્યું, ''જરા ફોડ પાડીને કહેશો સાહેબ ?!''

''જુઓ'' સાહેબે બાબુને સમજાવ્યો, ''આ સ્થિતિમાં તમે અહીં રહેશો તો સ્ટાફના અન્ય લોકોને ઉપરાઉપરી છીંકો...''

''હાઆ... આ... આક્છીઈ...'' ત્યાં જ બાબુને છીંક આવી.

''જોયું?'' બૉસે ડોળા કાઢ્યા, ''આ તો હજી શરૂઆત છે...''

''શેની સર ?''

''એ... એ... હાઆ... આ... આક્છીઈ...'' બૉસને પણ ચેપ લાગ્યો. છીંક ખાતાં નીચે પડી ગયેલાં ચશ્માં ઉપાડી એમણે કહ્યું, ''સુનામીની... તમે અહીં આવ્યા એ પહેલાં નાની-મોટી એક પણ છીંકે મારા નાકમાંથી બહાર નીકળવાની હિંમત નહોતી કરી, અને અત્યારે જુઓ ? પ્લીઝ, આજે તમે રજા લઈને ઘરભેગા થઈ જાવ એમાં જ મારું અને સ્ટાફનું ભલું છે.''

એવું કહેવાય છે કે ઑફિસ કોઈપણ સૅક્ટરની હોય – પબ્લિક સૅક્ટર કે કૉર્પોરેટ સૅક્ટર – પણ બૉસની પોઝિશન લગભગ એકસમાન હોય છે. મોટા ભાગના બૉસ MBA થયા હોય કે નંબર વન આવડત ધરાવતા હોય, પણ જ્યાં સુધી કુંવારા હોય છે ત્યાં સુધી દરેકના સ્વભાવમાં વિવિધતા જોવા મળતી હોય છે. સ્વભાવે સહેજ અક્કડ અને ગરમ તો દરેક કુંવારા

બૉસ હોવાના, જો ન હોય તો એને દુનિયાની નવમી અજાયબી કહેવાય! શક્ય છે કે એ સૌના સ્વભાવમાં અક્કડતા અને ગરમીનું પ્રમાણ વધતું-ઓછું હોય, પણ હોય તો ખરું જ ! 'બૉસ ઇઝ ઑલવેઝ રાઇટ' એ માન્યતા કુંવારા બૉસને જ લાગુ પડે છે કારણ કે લગ્ન પછી તો બૉસના ય બૉસ આવી ગયા હોય ને!

બૉસનો બીજો પ્રકાર છે પરણેલો બૉસ ! કહેવાય બૉસ, પણ બીચારા સહેજ પણ બૉસગીરી કરે નહીં. લગ્ન પછી કોઈપણ પુરુષ, પુરુષ હોવા છતાં પુરુષાતન વેડફી મારવામાં નથી માનતો. કુંવારા બૉસ પાસે ફક્ત MBAની ડીગ્રી જ હોય છે, પણ ધીરજ, સંયમ કે સહનશીલતાની તાલીમ નથી હોતી; એ તેમને લગ્ન પછીના સૅમેસ્ટરમાં મળી જતી હોય છે. સાચામાં સાચો મૅનેજમૅન્ટ ગુરુ, ઇન્સ્પિરેશન ગુરુ, પેશન્સ ગુરુ એક અને માત્ર એક જ હોય છે અને એ છે : વાઇફ ! કદાચ આને કારણે જ પરણેલા બૉસ પોતાની કંપનીને વધારે ગતિશીલ, પ્રગતિશીલ અને વિકાસશીલ રાખી શક્યા છે. એમનો એક જ મંત્ર હોય છે : સ્વભાવે ઠંડા રહેવું !

પણ આપણા બાબુના બૉસ તો એટલા ઠંડા સ્વભાવના છે કે એમને પટાવાળોય ધમકાવી જાય! એકવાર ઑફિસના જુનિયર કલાર્કે બૉસને કહ્યું, ''સર, તમે એટલા બધા નરમ ન રહો કે એક પટાવાળો પણ તમને ગાંઠે નહીં.''

''ભાઈ,'' બૉસે એવી જ નરમાશથી પૂછેલું, ''આર યુ મેરિડ?''

''નો સર...!'' પેલો સ્ત્રીસહજ શરમાઈ ગયો.

''બસ ત્યારે,'' બૉસે કહ્યું, ''એકવાર મેરેજ કરી લો, પછી ખબર પડશે કે આપણને કોણ ગાંઠતું નથી...''

અત્યારે બાબુ પણ બૉસને ગાંઠ્યા વિના જ ભીના કપડે તેની કેબિનમાં જઈ ખુરશીમાં બેસી ગયો.

થોડીવાર પછી પટાવાળાએ આવીને બાબુને ચિઠ્ઠી આપી. ચિઠ્ઠી સાહેબની હતી. એમાં લખ્યું'તું : 'બાબુલાલ, મેં શરૂઆતમાં જ તમને કહ્યું'તું કે આજની રજા લઈને તમે ઘેર જઈ શકો છો... તમે ગયા નહીં, અને તમારો ચેપ લાગવાથી ત્રણ કર્મચારીઓ કપાત પગારે રજા લઈને ઘેર જતા રહ્યા. આ વાત હું તમને ફોન પર પણ કરી શકત, પણ મને ખબર છે... ઑફિસના અન્ય કર્મચારીઓ પર તમારો વટ પાડવા તમે મોટા અવાજે અને વિકરાળ મોં કરીને મારો ફોન એટેન્ડ કરતા હો છો. આ જોઈને તમારી કેબિન બહારનો કોઈપણ કર્મચારી તમને પૂછે તો તમે એને એવું કહો છો કે, આજે તો મેં બચુ બૉસને ધમકાવી નાખ્યો. 'બચુભાઈ બૉસ' એવું પણ બોલવાનો વિવેક તમે બતાવતા નથી... તમે તો બૉસ નથી, તો પણ તમને બૉસ શબ્દ સાંભળવો ગમે છે એવું મને સ્ટાફ દ્વારા જાણવા મળ્યું છે. ત્યારથી હું પણ તમને બૉસ કહીને બોલાવું છું. માટે જ આ ચિઠ્ઠી લખવામાં મેં ઑફિસની સ્ટેશનરીનો અને સમયનો દુરુપયોગ કર્યો છે. તમને હું હજી પણ ખાતરી આપું છું કે તમે રજા મૂકીને ઘરે જતા હો, તો પગારમાંથી એક રૂપિયોય કાપીશ નહીં. પૈસા કરતાં મને મારા કર્મચારીઓના સ્વાસ્થ્યની વધારે ચિંતા છે. જે નિર્ણય લો, એ વળતી ચિઠ્ઠીએ જણાવજો, ફોન કરીને મારી ઈમેજ ના બગાડશો.'

ચિઠ્ઠી વાંચીને બાબુએ પટાવાળા સામે જોયું.

''હાઆ... આ... આક્છીંઇ...'' શર્ટની બાંયથી નાક લૂછી પટાવાળાએ બાબુને કહ્યું, ''જી, તમારે કોઈ જવાબ લખી આપવાનો છે?''

''હું જ આવું છું,'' બાબુએ ઊભા થતાં કહ્યું, ''તું જા.''

કેબિનમાંથી બાબુ બહાર નીકળતો'તો ત્યાં જ કમ્પ્યૂટર ઑપરેટર સખારામ સાળુંકેએ કમ્પ્યૂટર પડતું મૂકીને બાબુને ઑપરેટ કરતો હોય એમ પૂછ્યું, ''કાય ઝાલા? બૉસની હુડકલવા કાય?''

''નકો નકો.'' કહીને બાબુ ભીના કપડેય ગરમ થઈ બચુ બૉસને મળવા પહોંચી ગયો.

''મે આઈ કમ ઇન?'' ચેમ્બરનું બારણું ખોલીને બાબુએ પૂછ્યું.

''એક મિનિટ.'' બૉસે ઊભા થતાં કહ્યું, ''પાંચ મિનિટ પહેલાં જ ફિનાઈલનાં પોતાંથી ચૅમ્બર સાફ કરાવી છે. હું જ બહાર આવું છું.''

''સર,'' ચૅમ્બરમાંથી બહાર આવી બાબુથી ખાસુ એવું અંતર રાખીને ઊભેલા બૉસને બાબુએ કહ્યું, ''આજે હું કોઈપણ હાલતમાં ઘેર જઈ શકું એમ નથી.''

''કેમ?'' સાહેબે બારી બહાર નજર કરી, ''વરસાદ તો બંધ થઈ ગયો છે.''

''મને બીક વરસાદની નથી સર,'' બાબુએ દયામણે ચહેરે કહ્યું, ''એવું હોત તો આટલા ભારે વરસાદમાં આવ્યો જ ન હોત...!''

''તો શેની બીક છે?''

''સર,'' આજુબાજુ જોઈને બાબુએ ધીમેથી કહ્યું, ''ન કહેવાય, ન સહેવાય, એવી સ્થિતિ છે મારી...''

''કેમ આમ બોલો છો?'' સાહેબને આશ્ચર્ય થયું, ''પોતાના ઘેર જતાંય સંકોચ!''

''એવું નથી સર,'' બાબુએ સહેજ દુઃખી અવાજે ધીમેથી કહ્યું, ''હમણાં જ વાઇફનો ફોન હતો કે ઠેરઠેર પાણી ભરાઈ ગયાં હોવાથી આજે કામવાળો આવ્યો નથી...''

''એ તો પાણી ઊતરી જશે એટલે આવશે.''

''પણ ન આવે, તો... મારું જ પાણી ઊતરી જવાનું ને?'' બાબુએ બળાપો કાઢ્યો.

''બાબુલાલ!'' બૉસે વિજયી સ્મિત કર્યું, ''થૅન્ક્યુ દોસ્ત, થૅન્ક્યુ વેરી મચ ! આજે મને એ વાતની ખુશી થઈ કે વાહ મારા સિવાય બીજા પુરુષો પણ ઘરનાં કામ કરતા હોય છે!''

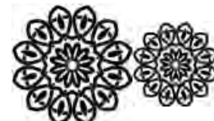
''પુરુષો નહીં સર, પતિઓ.''

''યા! યા!'' સાહેબે બાબુના ખભા પર હાથ મૂકતાં કહ્યું, ''તમારા જે ઈષ્ટદેવ હોય એનું સ્મરણ કરતા કરતા ઘેર જાવ... કામવાળો આવી જશે.''

''ધારો કે ન આવ્યો, તો?''

''તો પણ તમારાં વાઇફ તો એમ જ સમજશે કે, કામવાળો આવી ગયો!''

છેવટે ઑફિસના કર્મચારીઓના સ્વાસ્થ્યની ચિંતા રાખીને 'ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું, ના હઠવું' બબડતો બબડતો બાબુ બૉસ પોતાના ઘેર જવા નીકળી ગયો.

બી/૧૦, દેવસિટી બંગલોઝ,
આર.ટી. ટૅક્નિકલ રોડ, ઘાટલોડિયા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧. મો. ૯૭૨૪૫૦૧૯૮૭

બુધાલાલ : કમાલ - ધમાલ - બબાલ !

- પ્રવીણ દરજી

ચોમાસું આવે છે અને અમે બુધાલાલમય થઈ જઈએ છીએ. તમે કહેશો કે એમ કેમ ? તો સાંભળો, ચોમાસાનો સ્વભાવ લીલાછમ્મ રહેવાનો છે. બુધાલાલની પ્રકૃતિ પણ હૃદયથી લીલી લીલી છે. ચોમાસું વરસે છે, ગાજે છે, ઘેરે છે અને ઘરમાં પૂરી પણ રાખે છે. અમારા આ બુધાલાલ પણ વરસે છે - ખુશ હોય ત્યારે... ગાજે - ગરજે પણ છે - ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ ને તેમાંય કન્યાઓ સમક્ષ ભાષણ આપતા હોય ત્યારે અને ક્યારેક તેમનો સ્વાર્થ હોય તો ઘેરે છે, સેલ્ફી લે છે, સામેવાળાને રાજી રાજી કરી દે છે. અને ક્યારેક આપણને ઘરમાં પૂરી રાખે છે. ખાસ તો તે ફોનને કરી આવવાનું કહે ત્યારે આપણને ખુદને પુરાઈ રહેવું ગમે ! તેમની પ્રકૃતિ ભદ્રંભદ્રના કુળની છે. તેઓ બોલે ત્યારે બેસુમાર, અનરાધાર વરસાદ જેવું.

આવા બુધાલાલને અમે વર્ષોથી ચાહીએ છીએ. ઘણું નથી ગમતું તો પણ ‘હા, હા, હા,’ એમ હસીને અમે ‘બહુ સરસ’, ‘બહુ સરસ’ એમ કહીએ છીએ. આજકાલ તેઓનો વિષય છે તેમની અનાત્મકથા. તેમની અનાત્મકથા વાંચવાથી કોનો ઉદ્ધાર થશે એ તો ભગવાન જાણે. પણ તેમણે પચરંગી વાતોથી કહે છે કે, અનાત્મકથાને રસાળ બનાવી છે. જે નથી તે ઉમેર્યું છે અને જે ઉમેર્યું છે તે પણ નિરાધાર - એવું એમના વિરોધીઓ ગાઈ-વગાડીને કહે છે. પણ અમારા બુધાલાલ એમ ગાંજ્યા જાય તેવા નથી. તે અત્યાર સુધી, રિટાયર્ડ થયા તે પછી - પણ એવું જ કહેતા આવ્યા છે કે, ‘મારા જેવો લેખક જ ક્યાં છે ? મારાથી કોઈ સારું લખી શકે તેવું છે કોઈ ?’ અમે નતમસ્તકે તેઓની વાતનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. સ્વીકાર એટલા માટે કે બુધાલાલ હવે બધું શાંભળેલું અને બોલેલું પણ ભૂલી જાય છે. હવે તેઓ લખવાનું ટાળે છે. વટથી જે સહી કરતા હતા તે સહી કરવાનું પણ ટાળે છે. કારણ કે એમના હાથ ધ્રુજે છે. કારણની ખબર નથી, પણ ધ્રુજે છે એટલું સૂર્ય-ચંદ્રના હોવા જેટલું સાચું છે. સાંભળ્યું છે કે, લખવાનું ઓછું થતાં તેમનું વાંચન વધ્યું છે. પણ ટીકાકારો કહે છે ‘કપાળ.. વાંચે છે જ ક્યાં ? ગપ્પાબાજીનો હેડ છે. ગપ્પાબાજીનું મસમોટું ડિપાર્ટમેન્ટ ચલાવે છે.’ અમે અમારા બુધાલાલ મિત્ર માટે આવું સહન કરી શકતા નથી. પણ થાય શું ! બુધાલાલ રંગોનું આકાશ છે. લાલ-પીળા-વાદળી રંગો વેર્યા જ કરે છે. નદી ન હોય ત્યાં પુલ બંધાયાની વાત કરે છે. ભણવામાં ઠ અને ઢ થી આગળ વધ્યા જ નથી છતાં ભણવામાં હું જ માત્ર કૉલેજમાં તેવી ગુલબાંગો હજી તેઓ આ ઉંમરે પણ માર્યા જ કરે છે. વૃદ્ધાનારી પતિવ્રતા જેવી પાર વિનાની વાતો કરીને પોતાને તે હજી અન્યો સામે ટકાવી રહ્યા છે. બુધાલાલનું નામ હવે ગપ્પાબાજી પડી જશે તો ! અમે અમારા પરમ મિત્રનું આવું અપમાન કેવી રીતે સહી શકીશું ! કહે છે કે, હવે તેઓ સમય પારખી જઈને અમર થવાની ફિરાકમાં છે. જ્યાંથી કશુંક મળે તે લઈ લેવા માટેની તેમની કૂદાકૂદ વધી છે. લોકો ધીમે ધીમે આ બધું સમજતા થયા છે. પણ બુધાલાલનું યકૃત હજી ખાલી ને ખાલી જ છે. હવે તેમનાં ચરિત્રો લખાય, તેમના વિશે અતિશયોક્તિઓ સભર કથાઓ થાય તે માટે તે કૃતનિશ્ચયી બન્યા છે. તેમના બાયોડેટાનાં કાગળિયાં ઊડતાં થયાં છે. પોતે લખે, લખી આપે, છાપાને મોકલે, કોઈકને તેમાં જાતે યોગ્ય લાગે તેવું ઉમેરણ કરવા કહે, જરૂરી માહિતી તો પૂરી પાડે પણ અન્યથી નોખા ક્યાં છે, ઊંચા ક્યાં છે, શ્રેષ્ઠ ક્યાં છે, એમનાં લખાણો કેવાં જુદાં તરે છે વગેરે વગેરેની આખી ટીપ્સ તે તૈયાર કરીને આપે છે. અને વીશફુલ થિંકિંગમાં તો તેમનો જોટો ન મળે. ફલાણાએ તેમના વિશે આવું કર્યું - કહ્યું ને ઢીકણાંએ તેવું કર્યું કે કહ્યું. અને પછી ગાડું ગબડે, એમનાં એવાં વીશફુલ થિંકિંગવાળાં ચરિત્રો લખાય. મૂળો અને ગાજર ભેગા થાય પછી ધમ-ધમાધમ ! કહો કે બુધાલાલ જીવનનો ઢાળ ઊતરતાં ઊતરતાં પણ ઢાળ ચઢી રહ્યા હોય તેવી હોંસથી આગળ વધી રહ્યા છે.

હમણાં હમણાં બુધાલાલ, સાપ અકળામણમાંથી છટકવા પોતાના દરમાંથી બહાર આવે તેમ, બહાર આવી રહ્યા છે. પોતાના જૂના વિદ્યાર્થીઓની કાર લઈને તેઓ એકસામટાં બે-પાંચ જગાએ ભાષણ આપી આવે છે. ઘણું ખરું તેઓ એકાદ વિષયને જ, સ્ત્રી વળગી રહે છે અને બધે જ તેની લ્હાણી કરે છે. દાઢીને પસવારતાં પસવારતાં ક્યારેક તેઓ નવું કહી રહ્યા છે તેવી ભાવમુદ્રાથી કોઈ લાગણીશીલ સ્ત્રીની જેમ ભાવુક થઈ જાય છે પણ બીજી જ પળે તેઓ કવિ પ્રેમાનંદની ચપળતાથી શૃંગાર કે હાસ્યના ઘરમાં જઈને મહાલે છે. એક કૉલેજમાં કામ પતતાં બીજી કોલેજ ભણી હડી કાઢતાં નરી ઉતાવળ કરે પણ એકાઉન્ટ સેક્શનનો ક્લાર્ક ટી.એ.ડી.એ.નું કવર આપે ત્યારે તેઓ એક નહીં, બેવાર આંકડાની ખરાઈ કરી લે, પુરસ્કારના અલગ પૈસા મૂક્યા છે કે કેમ, તેય પૂછી લે અને ગાડીનો નંબર પૂછે તો થોડાં ગલ્લાંતલ્લાં કરે. ગાડી પોતાની છે તેવો વટ મારે પણ ગાડી તો ભલા જૂના કહ્યાગરા વિદ્યાર્થીની હોય. ગાડી જ નહીં, છોગાનું પેટ્રોલ પણ એ વિદ્યાર્થીના ખિસ્સાના પૈસાથી જ ભરાવેલું હોય ! બુધાલાલની જય હો ! જય હો ! બુધાલાલની

આવી વિદ્યા-વિદ્યાર્થી પ્રીતિ આખાય મલકમાં સુખ્યાત ! બુધાલાલ ખરા કીમિયાગર છે. બે હાથ જોડીને તેઓ ચીપી ચીપીને બોલે, મોં થોડું ધીરગંભીર રાખે, વિદ્વતાનું મ્હોરું ચઢાવી દે અને પછી ઉદ્ગારે 'આ શિક્ષણનું શું થવા બેઠું છે !' બુધાલાલ આવું બોલે ત્યારે શિક્ષણપ્રેમીઓ ધરતીકંપનો હળવો આંચકો અનુભવે, થનાર દુર્દશાનું તેમણે આપેલા ચિત્રથી સૌનો ચહેરો ચિંતાશીલ બની રહે પણ થોડીક ક્ષણોમાં તો ભદ્રંભદ્રની જેમ જ થોડાક તત્સમ શબ્દો બોલીને વાતને વાળી લે. ઠાવકાઈથી ધીમેથી કોઈ દિવંગત કવિની સ્ટાઈલથી કહે : 'આપણે આપણું કર્મ કરવું, શેષ ઉપરવાળા પર છોડી દેવું.' બુધાલાલનું આ વાક્ય સાંભળી સૌ શાંત થઈ જાય. બુધાલાલની ગીતાવાણી સૌમાં બળ પૂરી રહે. બુધાલાલ તે આ નાટક કરે, પણ અદ્દલ જીવન જેવું. તેઓ રડે, હસે, લડે કે ગળે પડે - બધી વેળા અભિનયના માસ્ટર. જૂની રંગભૂમિના અશરફખાન જોઈ લો ! ટીખળી કરનારાં કહે પણ ખરા કે, 'બુધાલાલ ! વાહ ! તમે તો કમાલ કરો છો, ધમાલ કરો છો, બબાલ કરો છો પણ ખરેખર તો બધાંને હલ્લાલ કરો છો.' બુધાલાલના કાને કેટલાક શબ્દો પડે પણ ખરા છતાં સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને વાતને ટાળી દે.

બુધાલાલા ઘણીવાર વતનની વાત કાઢે, ખેતરની વાત કરે, વૃક્ષો વિશે વાત કરે, શેઢા વિશે પણ કશુંક કહે. તેમના ઘર અને ઘરનાં માણસો વિશે પણ વાત કરે. બુધાલાલનું એ જ્યુરિસ્ડિક્શન પણ ખરુંને ! પણ બુધાલાલ વાંસ જેવા સીધા નથી. વાંસની ગાંઠોની જેમ તેમનામાં ય વચ્ચે વચ્ચે ગાંઠો હોય. નગરના વૈભવમાં આળોટવાનું, બંગલામાં નિવસવાનું અને શ્રોતાઓ પાસે 'વાહ!' કે 'આહ'ના ઉદ્ગાર કઢાવવા હોય ત્યારે ગામડાની એકાદી વાત ઠપકારે, અભાવો વિશે કોઈ ફેબ્રિકેટેડ સ્ટોરી રચી દે. બુધાલાલને એમના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ક્યારેક કોઈક કોઈક કહેતા 'મદારી છે મદારી'. અમારા બુધાલાલ વિશે જ્યારે જ્યારે અમે આવું-તેવું ઘસાતું સાંભળીએ છીએ - ત્યારે અમારો જીવ કપાઈ જાય છે. 'બુધાલાલ હવે તો છોડો આ નાટક, હવે તો થોડાક સહિષ્ણુ બનો, હવે થોડુંક તો સત્ આચરો' એવું કહેવા અમે તૈયાર થઈએ છીએ પણ અમારી લૂલી ત્યાં જ અટકી જાય છે. મોંના દાબડામાં તે પુરાઈ જાય છે. કારણ કે, એમની જીવનલીલા જોતાં લાગે કે બદલાય તે બુધાલાલ નહીં, અટકે તે બુધાલાલ નહીં. નકટો થઈને નાચી શકે તેજ બુધાલાલ. બુધાલાલ અને અમારી વચ્ચે હજી મૈત્રી તૂટી નથી. બુધાલાલને મિત્રો સાથે અલબત્ત, ફાવ્યું નથી. તેમના 'ખાસ' મિત્રોને પણ તેમની સાથે વાંધા છે, ફરિયાદો છે. તેઓનું પણ કહેવું છે : 'કહેવા પૂરતા સંબંધો. બાકી બુધાલાલ ફેંકુ છે, જૂઠ્ઠો છે.' પણ અમે હજી બુધાલાલ માટે આસ્થાવાન છીએ. સત્ય-અસત્ય વચ્ચેની પાતળી ભેદરેખાને એ ભૂંસી નાખશે જરૂર જરૂર. અમોને શ્રદ્ધા છે કે, બુધાલાલ અસહિષ્ણુતામાંથી સહિષ્ણુતાની સરહદમાં જરૂર પ્રવેશી રહેશે. અમોને એ વાતનો પણ પાક્કો વિશ્વાસ છે કે, બુધાલાલ હવે તેમની જ કારમાં, તેમના ખુદના પૈસાથી ખરીદેલ પેટ્રોલથી ગાડીનું બીલ મૂકશે. અમોને તો એ પણ શ્રદ્ધા છે કે, નગરના આલિશાન બંગલા કે વૈભવી જીવનની સામે, તેમના વતન વિશે પણ સાચું કહેશે કે 'અભાવો' વિશેની વાતો કલ્પિત હતી તેવું કબૂલશે. બુધાલાલ તેમના વિશાળ શિષ્યવૃંદ વચ્ચે પણ સાચી હકીકતોની કેફિયત આપશે. અમે તો ત્યાં સુધી વિશ્વાસ દાખવીએ છીએ કે, તેમણે લખેલી અનાત્મકથા કે લખાવેલાં જીવનચરિત્રોના પણ લીરેલીરા કરીને કહેશે : 'અરે, હું બુધાલાલ, ગીતા પર હાથ મૂકીને સ્વીકાર કરું છું કે, મેં મને જે આજદિન સુધી છેતર્યો છે ! હું તેનું પ્રાયશ્ચિત દાઢી વધારીને, મૌન રાખીને, આડુંતેડું નહીં લખીને કરીશ.' અમે બુધાલાલ માટે આમ ભારોભાર શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ. બુધાલાલ જરૂર ઈશ્વરે આપેલું તેમનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને સારાય વિશ્વમાં સૂર્યની જેમ ઝળહળી ઊઠશે. બુધાલાલનો આત્મા હજી સાબૂત છે ! અમે તો ત્યાં સુધી કલ્પિએ છીએ કે, જગતના પાટલે હવે બુધાલાલનો નવપ્રવેશ થશે ત્યારે નવી હવા, નવું વાતાવરણ અનુભવી રહેવાશે. પશ્ચાતાપના અગ્નિમાં તવાઈ તેમનું શરીર કુંદનનો ચળકાટ ધારણ કરશે. થોડી ઓછી ઊંચાઈએ જન્માવેલી લઘુતા દૂર થશે અને થોડીક ઊંચાઈ પણ વધી હશે. તેમની ભાષામાં પ્રવેશી ગયેલા ખંધા શબ્દો બાષ્પીભૂત થઈ જશે અને તેના સ્થાને કૂંણાં કૂણાં ડૂંડા જેવા કુમાશ ભરેલા શબ્દો તેનું સ્થાન લેશે. લો, ચરિત્ર પૂરું કરું. બુધાલાલ અમારા મિત્ર છે અને રહેશે. જગતને બુધાલાલની હજી જરૂર છે. તમે ઈચ્છો અને કશુંક આ સિવાયનું પણ બુધાલાલ વિશે ઉમેરવા ઈચ્છતા હો તો જરૂર જરૂર નવા રંગો તેમાં ઉમેરશો. બુધાલાલ દીપ્ત, પ્ર-દીપ્ત થઈ રહેવા જોઈએ એ જ અમારો મિત્ર તરીકેનો અભિલાષ છે.

ફુવારા પાસે, 'વાગીશા', રાજમહેલ રોડ,
લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦, જિ. મહિસાગર.
મો. ૯૮૨૫૩૫૬૫૫૧

પ્રસન્ન દામ્પત્ય યાને સુખી જોડી

- *પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય*

અમારી બાજુમાં સુધાબહેન અને ગમનભાઈ રહે છે. તે બહાર જતાં હતાં. આગળ સુધાબહેન ચાલતા હતા, પાછળ ગમનભાઈ ચાલતા હતા. મેં મારા પત્નીને કહ્યું કેવું સુખી જોડલું છે ! પત્ની કહે ‘રાખ ને ધૂળ ? આને તમે સુખી જોડલું કહો છો ? સુધાબહેન વાઘણ જેવી છે. બિચારા ગમનભાઈનું કાંઈ જ ચાલતું નથી. (આ બાબત આપણા બંનેને લાગુ પડે છે તેવું હું પ્રકટપણે બોલ્યો નહીં.) જોતા નથી, ગમનભાઈ નીચી મૂંડી કરીને બકરીના બચ્ચાની માફક પાછળ પાછળ ચાલ્યા જાય છે ! મેં તો સાંભળ્યું છે કે, સુધાબહેન ક્યારેક ગમનભાઈ પર હાથ પણ ઉપાડી લે છે. (આ બાબત મારે તમારો આભાર માનવો ઘટે) હું ચૂપ થઈ ગયો.

વિષયને બીજે વાળતાં કહ્યું, પ્રસન્ન દામ્પત્ય એટલે શું તે તું જાણે છે ? પત્ની આંખ ફાડી સામે જોઈ રહી. આગનાં પારખાં ન કરાય તેવું જાણતો હોવા છતાં, આવો પ્રશ્ન મારાથી થઈ ગયો. મારા પત્ની કાંઈ બોલ્યા નહીં એટલે મેં સમજાવવાની કોશિશ કરી. મેં કહ્યું જેમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે પ્રેમ હોય, સમજણ હોય, પરસ્પર સન્માન અને આદર હોય. અને કજિયો હોય તો તે પણ પ્રેમનો હોય. પત્ની વિફરી. સીધો જ મારા પર હુમલો કર્યો.’ ‘તે હું જ તમારા ઘરમાં કકળાટ કરનારી છું તેમ સીધું કેમ નથી કહેતા ? તમે આમેય કયે દાડે સીધું બોલો છો ? દુનિયામાં તમે એક જ સારા અને બીજા કકળાટ એમ જ ને ? તમે ક્યારેય મને બે સારા વેણ કીધા છે ?’ અને તે રડવા લાગી. મેં તેને શાંત પાડવા કોશિશ કરી. ‘જો મારું કહેવાનું એમ નથી હું તો માત્ર અમસ્તી પ્રાસ્તાવિક વાત કરતો હતો કે, સુખી જોડી કોને કહેવાય.’ મને આ પ્રમાણે વાતની શરૂઆત કરવા માટે પસ્તાવો થયો. સ્ત્રીને ક્યારેય સમજી શકાતી નથી. સમજાવી શકાતી નથી. અને તેમાંય ખાસ કરીને રડતી હોય ત્યારે, સમજાવવાની કોશિશ વ્યર્થ છે.

તે વધુ જોરથી રડવા લાગી. અને બોલી, તે માટે તમને સુધાબહેન અને ગમનભાઈ જ નજરે ચડ્યા ? જ્યારથી લગન કરીને આવી અને ઘરમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી ક્યારેય મારા માટે એક પણ સારું વેણ બોલ્યા છો ? કાયમ મેણા ટોણા જ માર્યા કરો છો. આખો દિવસ નોકરડીની જેમ કામ કરવાનું તમારી પ્રજા સાચવવાની. પણ તમે ક્યારેય ઘરકામમાં મદદ કરી છે ? કપડાં બદલીને અરે લેંઘો પણ ઊંચો મૂકતા નથી. ચા પીને રકાબી પ્યાલા મૂકવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પણ છાપા પર કપના કુંડાળા પાડી ઊભા થઈ જાઓ છો. અને સુખી જોડીનો ઉપદેશ આપવા બેસી જાઓ છો ? મારા તો કરમ જ ફૂટેલા નીકળ્યા. મને થયું ખોટા સમયે ખોટા પ્રદેશમાં પ્રવેશ થઈ ગયો. હવાઈ ઊડીને ક્યાં પડશે તેની આગાહી થઈ શકે નહીં. તેવું જ સ્ત્રીઓના કકળાટનું છે. કઈ વસ્તુમાં ક્યારે ડુંભાણું મૂકાઈ જશે, તે કોઈ કહી શકે નહીં.

ફરી મેં કહ્યું‘તું કહે છે તેવું કહેવાનો મારો આશય ન હતો. હું તો માત્ર પ્રયોજન વિના જ વાત કરતો હતો. અને તને એમ લાગતું હોય કે, હું ઘરકામમાં મદદ કરતો નથી તો સાંભળ, આજથી મારું કામ મારી જાતે જ કરીશ. પછી તો રાજી નેં ? તેણે કહ્યું ‘તમે તમારા કામ જાતે કેવી રીતે કરો છો તે અમે જોઈશું.’ તે માંડમાંડ શાંત થઈ. આમ મારા દોઢ ડહાપણમાં મારી સ્વતંત્રતા શહીદ થવાને આરે પહોંચી ગઈ. પછી હું જમવા બેઠો. જમીને થાળી લઈને ચોકડીમાં મૂકવા જતો હતો તે કતરાતી આંખે જોઈ રહી. તેણીને આઘાત લાગ્યો હોવો જોઈએ કે આ માટીડો માત્ર વાતો જ નથી કરતો બોલે છે તે કરી બતાવે છે. આ તેણીને માટે નવો અનુભવ હતો. અને કદાચ ઊંડે ઊંડે એવી પણ ચિંતા થઈ હોય કે, તેની મારા પરની શાસનની પકડ ઢીલી પડી જશે. પરંતુ કાંઈ બોલી નહીં.

જમીને અમે હીંચકા પર બેઠા હતા. તેવામાં તેણીના દૂરના કાકા તેના દીકરાને લઈને મળવા આવ્યા. તેઓ દૂરના ગામડે રહેતા હતા, દીકરા બબલુને બારમા ધોરણમાં દાખલ કરવાનો હતો. અને હોસ્ટેલમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. પત્ની કહે ‘કાકા, તમે જરાય ચિંતા કરશો નહીં. તે પોતાની વગ વાપરીને પણ જે શાળા કોલેજમાં દાખલો જોઈતો હશે તે શાળા કોલેજમાં દાખલો અપાવી દેશે.’ હું મનમાં જ બોલ્યો ‘મારી બીજે ઠેકાણે વગ ચાલે છે, એક માત્ર ઘરમાં જ વગ ચાલતી

નથી.' પરંતુ મેં ટાપશી પુરાવતા કહ્યું 'કાકા તમે જરાય ચિંતા કરશો નહીં. બોર્ડીંગ, હોસ્ટેલમાં પ્રવેશ મળે ત્યાં સુધી બબલુ અમારી સાથે જ રહેશે. શાળા કે કોલેજમાં હોસ્ટેલ અગર બોર્ડીંગમાં જ્યાં દાખલ કરવાનો હશે ત્યાં હું મહેનત કરીશ. મારી વગનો ઉપયોગ કરીશ.' કાકા ખુશ થઈ ગયા, તેનાથી વધુ ખુશ તેની ભત્રીજી થઈ. તેમને હિંમત અને આશ્વાસન મળ્યાં. કાકા બોલ્યા, 'તમારાં કાકી કહેતા હતાં, બંનેની જોડી જાણે શિવ પાર્વતીની જોડી છે.' મારી પત્ની ખુશ થઈ હોય તેવું લાગ્યું. સવારે પ્રસન્ન દામ્પત્યનું ડહાપણ ડહોળેલું તેની આ ભરપાઈ હતી. તમે આને લાંબા ગાળાની ચાલ કહી શકો. પત્નીને જીતવી મુશ્કેલ છે. પણ મારા પાસા પોબાર પડતા હોય તેવું લાગ્યું. તેણી ચા બનાવીને લાવી. તેઓ ચા પીને વિદાય થયા. પછી મારી પત્નીને વચન આપ્યા પ્રમાણે ચા પીને રકાબી પ્યાલો રસોડામાં મૂકવા ઊઠ્યો કે, તુરત પત્ની બરાડી ઊઠી, 'ખબરદાર, રકાબી પ્યાલાને હાથ અડાડ્યો છે. રસોડામાં પગ મૂક્યો છે તો. અમે બારવરસના નથી બેઠાં ?' મેં કહ્યું 'મારું વચન મારે પાળવું જોઈએ. સવારે મેં કહ્યું હતું કે, મારું કામ હું જાતે કરીશ. હવે જ્યારે ખરેખર તેમ કરવા જાઉં છું તો તને વાંધો પડે છે.' તેણી બોલી, 'તમે તો વાતેવાતે વેણ પકડો છો. એક અમસ્તું અમે બોલ્યા ત્યાં તાળવામાં ટીપું પડી ગયું.' આમ બોલી મારા હાથમાંથી રકાબી પ્યાલો ખૂંચવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી. ખબર નહીં કેમ, મને પણ શૂરાતન ચડ્યું. મેં પણ રકાબી

પ્યાલો મજબૂતીથી પકડી રાખ્યો. મારે બતાવી દેવું હતું કે, અમે પણ વચન પાલક છીએ આમ અમારા વચ્ચે ખેંચતાણ ચાલતી હતી તેવામાં બાજુ વાળા નીલુબહેન અને તેના પતિ સતીષભાઈ ઘરમાં પ્રવેશ્યા. અમને આવી સ્થિતિમાં જોઈને નીલુબેન તેના પતિને કહેવા લાગ્યા 'જોયું આનું નામ સુખી જોડી. કજિયો છે પણ પ્રેમનો છે. તમે કાંઈક પ્રધ્યુમનભાઈ પાસેથી શીખો. તમે સળી ભાંગીને બે કટકા કરતા નથી. સોફા પર બેઠાં બેઠાં ચાના ઓર્ડર છોડ્યા કરો છો. અને છાપા પર ચાના કપના કુંડાળા પાડતા જાઓ છો. અમને એક નોકરડી સમજી બેઠા છો. તમને એમ ક્યારેય થયું કે, ચાલો ઘરમાં મદદ કરીએ ? નાની એવી મદદ પણ ક્યારેય કરી છે ?' હું અને મારા શ્રીમતી હસી પડ્યાં.

પ્રસન્ન દામ્પત્યમાં બંનેએ 'પતિ-પત્ની' હોવું જરૂરી છે. 'દમ્પતી'નો અર્થ જ છે. જાયા ચ પતિ ચ. - જમ્પતિદમ્પતિ. એટલે Live in relationship, અગર મૈત્રી કરારમાં બંને પાત્રો ગમે તેટલા પ્રસન્ન, સુખી હોય તો પણ પ્રસન્ન દામ્પત્ય કહી શકાય નહીં. 'દમ્પતી' શબ્દ આમ તો દ્વંદ્વ સમાસ છે. દ્વંદ્વ મોટે ભાગે યુદ્ધના સંદર્ભમાં જ વધુ પ્રયોજાય છે, સમજાય છે. 'બેઉ બળિયા બાથે વળગિયા.' જ્યારે સાથે સમાસનો નિર્ણય કરે ત્યારે પ્રસન્ન દામ્પત્ય સર્જાય છે. અને તેમાં જ તેની સાર્થકતા છે.

એમ કહેવાય કે, પ્રસન્ન દામ્પત્યમાં પતિ-પત્ની બંને પ્રસન્ન હોય છે. પરંતુ તેમાં પણ પત્ની પ્રસન્ન હોય તો જ તે સાર્થક બને છે. પતિ પ્રસન્ન હોય અપ્રસન્ન હોય તેનો કોઈ જ મતલબ નથી. તેની કોઈ જ ગણના નથી. પતિ તો આંગળિયાત (Insignificant) છે. અલેલ ટપ્પું છે. (Non-entity) પેલી મનુસ્મૃતિની સૂક્તિ છે. 'યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે તત્ર રમન્તે દેવતા.' એટલે કે જ્યાં નારીની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવતાઓ આનંદ પામે છે. પરંતુ આ સૂક્તિ ઉલટાવી નાખવાની જરૂર છે. 'યત્ર નાર્યસ્તુ રમન્તે તત્ર પૂજ્યન્તે દેવતા.' એટલે કે જ્યાં નારી આનંદમાં રહે છે ત્યાં દેવતાની પૂજા થાય છે. નારી જો આનંદમાં ન હોય તો ત્યાં દેવતાની પૂજા કોણ કરે ? હું તો કહું છું તે ઘરમાં પૂજા કરવાની જરૂર જ નથી. પૂજા મનની શાંતિ અને આનંદ માટે હોય છે. નારી આનંદમાં હોય ત્યાં દામ્પત્ય પ્રસન્ન જ હોય છે. 'યત્ર નાર્યસ્તુ રમન્તે તત્ર પ્રસન્ન દામ્પત્યમ્ પ્રવર્તતે.'

ગહન વિચારણાને અંતે પત્નીને પ્રસન્ન રાખવાના સો ઉપાયો અમે શોધી કાઢ્યા છે. આ ઉપાયો અફર કારગત નીવડે

છે તેવો અમારો અનુભવ છે. 'સર્વ જન હિતાય સર્વ જન સુખાય' તે ઉપાયો રજૂ કરવા પ્રેરાયા છીએ જે નીચે મુજબ છે.

ઉપાય નં. એક - પત્ની કહે તેમ કરવું. પત્ની કરે તેમ કરવું નહીં.

ઉપાય નં. બે - પત્ની કહે તેમ કરવું. પત્ની કરે તેમ કરવું નહીં.

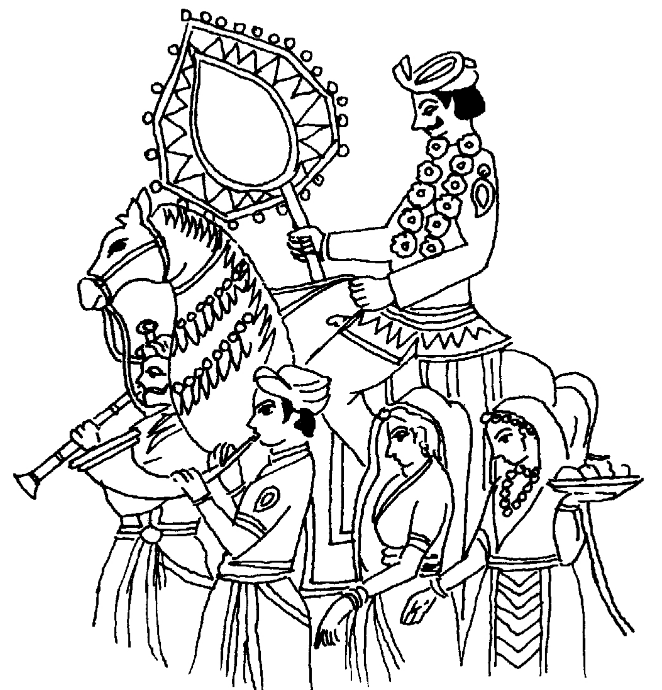
ઉપાય નં. ત્રણ - પત્ની કહે તેમ કરવું. પત્ની કરે તેમ કરવું નહીં.

ઉપાય નં. ચાર - પત્ની કહે તેમ કરવું. પત્ની કરે તેમ કરવું નહીં.

આમ સો ઉપાયો ગણી લેવા. પત્ની કહે તેમ કરવું તેમાં પત્નીના અધિકાર બાબત શંકા લાવવી નહીં, સામા સવાલ જવાબ કરવા નહીં. પત્નીની આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણવી, અને વફાદારીપૂર્વક તેનું પાલન કરશે તેની ખાત્રી વગેરે બાબતોનો સમાવેશ છે તેમ સમજવું.

પત્ની કીટી પાર્ટીમાં જતી હોય તો પતિએ કીટી પાર્ટીમાં જવું નહીં. પત્ની બ્યુટી પાર્લરમાં જતી હોય તો પતિએ બ્યુટી પાર્લરમાં જવું નહીં. પત્ની તેના પિયર જતી હોય તો તેની પાછળ તેના પિયર જવું લાખના બાર હજારનો ધંધો છે. પત્ની સેલમાં જતી હોય તો મનને મજબૂત રીતે પકડી રાખવું પણ તેની સાથે સેલમાં જવું નહીં. તેમ છતાં માણસ ભાન ભૂલે છે, ન કરવાનું કરી બેસે છે. આવું અમે એકવાર કરી બેઠા.

એકવાર મારાં પત્ની સાથે સેલમાં ગયો. જો કે તેને ગમ્યું નહીં. દુકાને ગયા ત્યાં તો કાપડિયો ઊભો તઈ ગયો 'આવો બહેન આવો, ઘણા સમયે પધાર્યા. મને થતું હતું કે બેન ઘણા સમયથી આવ્યા નથી.' પત્નીએ મારી સામે જોયું. મને કહેવાનું મન થઈ ગયું, 'સાથે આવેલા બનેવી સામે તો જો.' પણ ચૂપ રહ્યો. વેપારી કહે 'બહેનને હમણાં આવેલી છેલ્લી વેરાયટી બતાવી દો... ઠંડાં પીણાં લાવો.' વેપારી એવી રીતે બોલતો હોત કે જાણે બહેનના આવ્યાથી ધન્ય થઈ ગયો હતો. બેન સાડીઓ જોવામાં મસ્ત થઈ ગયાં. કોઈએ કહ્યું છે અગર તમારે ધીરજવાન સહનશીલ કંટાળો લાવ્યા સિવાય સતત હસતું મોં રાખીને પરિણામની પરવા કર્યા વિના કામ કરવાનું શીખવું હોય તો કોઈ કાપડિયાને ત્યાં નોકરી કરવી. અમારા બંનેનું કામ પેલા ઉપનિષદના બે પક્ષીઓ જેવું હતું. એક ખરીદીના મીઠા ફળ ચાખતું હતું. બીજું માત્ર જોયા કરતું હતું અને જીવ બાળતું હતું. મારી ધીરજ ખૂટતી જતી હતી. મારો તો કોઈ ભાવ જ પૂછતું નહતું. બીલ તો મારે ચૂકવવાનું હતું. તેની આટલી બધી ઉપેક્ષા ? તે મારાથી સહન થઈ નહીં. મારો આત્મા ઉશ્કેરાઈ ઊઠ્યો. હમ ભી કુછ કમ નહીં.'' તે બતાવી દેવા માટે ખુરશી પરથી ઊભા થઈ મોટેથી બધાનું ધ્યાન ખેંચાઈ તેમ બોલ્યો 'મને આ સામે દેખાઈ છે તે ચોકડાવાળું બુશશર્ટનું કાપડ બતાવો.' કાપડિયો ડઘાઈ ગયો.મારી પત્ની ડોળા કાઢવા લાગી. કાપડિયો કહે 'સાહેબ, તે ગાદલાનું માદર પાટ છે. બુશશર્ટનું કાપડ નથી' પછી તેના માણસને કહે સાહેબને 'ઠંડા પીણાં આપો. આઈસક્રીમ આપો, પંખો ચાલુ કરો' સાહેબ તો ઠંડાં પીણાં પીધા વિના જ ઠંડા થઈ ગયા હતા. કાપડિયો પાછો બહેનને સાડીઓ દેખાડવામાં વ્યસ્ત થઈ ગયો. તે કહે બહેનેને તાજેતરમાં આવેલી કેટરીના કૈફ વાળી સાડી બતાવો. મને કહેવાની ઈચ્છા થઈ આવી કે, કેટરિના કૈફે વળી કયે દાડે સાડી પહેરી છે ? પણ માદરપાટનો માર તાજો હતો, તેથી કાંઈ બોલ્યો નહીં ચૂપ રહ્યો. બે કલાક અંતે ખરીદી પતાવી મોટું મસ્સ બીલ ચૂકવી બહાર નીકળ્યા. પત્ની નારાજ થઈ ગયેલી લાગી.તેણી બોલી 'જેવા હોઈએ તેવા દરેક ઠેકાણે ન વરતાઈ રહીએ. નિરાંતે ખરીદી પણ કરવા દીધી નહી' હું અહી આંગળિયાત (insignificant) અને અલ્લેલટપ્પુ પૂરવાર થયો. (non-entity).

પ્રસન્ન દામ્પત્યમાં પરસ્પર પ્રેમ અને સમજણ પાયામાં છે. લગ્ન પહેલાં વેવિશાળ સમયે કુંડલી મેળવે, નાડી દોષ જુએ, લગ્ન માટે સારું મૂહૂર્ત જોવડાવે, અમૃત, લાભ ચોઘડિયામાં સગા સ્નેહીજનોના આશીર્વાદ સાથે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રોકત વિધિ કરાવે. લગ્નજીવનની સફળતા માટે દરેક ઉપાય કરી જુએ છે. તેમ છતાં મોટા ભાગના લગ્નો નિષ્ફળ નીવડે છે. પછી લગ્નથી વધુ મહેનત છૂટાછેડા માટે કરે છે. કારણ કે તેમાં પ્રેમ અને સમજણ નથી. 'પ્રેમ ન બાડી ઉપજે.'

પ્રસિધ્ધ હાસ્ય લેખક સ્વ, ધનસુખલાલના પત્ની લગભગ પાગલ હતાં. તે લેખકને જુએ અને ગુસ્સે થાય, બૂમો પાડે, હાથમાં જે કાંઇ હોય તેનો છૂટો ઘા કરે. સ્વ મહેતા કહેતા, આમાં અમે બન્ને ખુશ છીએ. જો તે ઘા કરવામાં સફળ થાય તો તે ખુશ, અને તેનો ઘા હું ચૂકવી દઉં તો હું ખુશ. આનું નામ સમજણ. શાણાં માણસો સમસ્યામાં સમાધાન શોધે છે.

મેં એક દમ્પતીના પ્રસન્ન દાંમ્પત્યની વાતો સાંભળેલી. એક વખત તેના ઘરે ગયો. બારણામાં પેસતાં જ હું વિચારમાં પડી ગયો. મને મળેલી માહિતી સાચી ન હોય તેવું લાગ્યું કારણ કે બન્ને એક બીજાની સાથે મોટે મોટેથી ઝઘડો કરતા હોય તેવું લાગ્યું. મોટે મોટેથી બૂમો પાડી એકબીજાને મેણા ટોણા મારતા હતા. પરંતુ મને જોતાં જ બંને ખડખડાટ હસી પડ્યા. હું છોભીલો પડી ગયો. પતિ મહાશય બોલ્યા 'અમે ઝઘડતા હતા તેની તમને નવાઇ લાગી ને ? પરંતુ આ તો અમારો અઠવાડિક કાર્યક્રમ છે.' આ સોની કજિયો હતો. (હવે તો કજિયામાં પણ જાતપાત આવી ગઈ છે, બોલો. આ બ્રાહ્મણ કજિયો, આ વાણિયા કજિયો, આ લુહાર કજિયો). તે બોલ્યા, દરરોજ મીઠાઈ અબખે પડી જાય ત્યારે કાંઈક તીખું, ખારું, ખાટું, ચટપટું ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. તેમ અમે પણ અઠવાડિયે એક દિવસ આ રીતે ઊજવીએ છીએ. કજિયો કરીએ છીએ. પછી બંને એકી સાથે ગાવા લાગ્યા "થોડે શિકવે ભી હો, કુછ શિકાયત ભી હો તો મઝા જીનેકા ઔર ભી આતા હૈ" પ્રસન્ન દામ્પત્યની કોઈ રેડી મેડ ફોર્મ્યુલા નથી. પણ અમે શોધી કાઢેલા ઉપાયો ઘણી રીતે અસરકારક રીતે મદદકર્તા બને છે. એક વખત મેં મારું પુસ્તક મારા એક મિત્રને વાંચવા આપ્યું. આઠ દશ દિવસ પછી જ્યારે મળ્યા ત્યારે અતિ ઉત્સાહમાં મેં પૂછ્યું 'કેમ પુસ્તક વાંચ્યું ? કેવું લાગ્યું ?' તેનો જવાબ સાંભળી મને જબરી નિરાશા થઈ. તે કહે 'મેં તો પુસ્તક વાચ્યું નથી. પણ મારી પત્નીએ વાંચ્યું છે, તે કહે છે પુસ્તક સારું છે. તેને સારું લાગ્યું હશે ત્યારે જ પુસ્તક સારું છે તેમ કહ્યું હશેને ? મારી પત્ની ખોટું ન બોલે.' આમ મારું પુસ્તક વાંચવામાંથી છૂટકારો મેળવ્યો. કાંઈ જેવો તેવો લાભ છે ? આમાં અમારા તનમ શંકરની તોલે કોઈ ન આવે. તેના ઘર પાસેથી નીકળો અને તે બારણામાં ઊભા હોય તો કહેશે, 'આચાર્યભાઈ, તમારા બહેન કહે છે કોઈક દિવસ તો ઘરે આવતા હો.' એટલે આના બે ફલિતાર્થ. કોઈક દિવસ તો ઘરે આવતા હો એનો અર્થ એ કે અત્યારે તો નહીં જ. અને બીજું બહેન કહે છે, તનમનશંકર તો નહીં જ. પત્ની કહે તેમ કરવું તેનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આથી બીજું કયું હોઈ શકે ?

મારાં પત્ની પણ કહે છે, બહુ ભીડભાડવાળી જગાએ ન જવું. તેનું હું અક્ષરશઃ પાલન કરું છું. તેથી તો કાવ્ય જગત, નવલિકા, નવલકથા ક્ષેત્રને હાથ બતાવ્યો નથી. સોરી, હાથ અજમાવ્યો નથી.

ભર્તૃહરિએ સાચું જ કહ્યું છે આ ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતા જગતમાં બીજા અમને સુખી માને છે. અમે બીજાને સુખી માનીએ છીએ તે વળી ત્રીજાને સુખી માને છે. ખરેખર એવા કોઈ દમ્પતી હશે કે જે સુખી હોય અને જે સુખી છે, તે દમ્પતી છે ?

પણ આમાં તમારે માઠું લગાડવાની જરૂર નથી.

પ્લોટ નં. ૨૮૫, સેક્ટર-૧-સી,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૧.
મો. ૯૪૨૭૦૨૬૮૪૨

જબ 'અર્પણ' તુમ્હેં ભી ડરાને લગે...

- દિલીપ શાહ

''નજીકના ભવિષ્યમાં તમારી વરસો જૂની ઇચ્છાઓનો મોક્ષ થતો લાગે છે, એવું તમારા બંને હાથની હથેળીઓની રેખા અને આ ચળકતા લલાટની સમાંતર ત્રણ આડી રેખાઓ બતાવે છે શાહ સાહેબ'' ગોલ્ડ મેડાલિસ્ટ તાજો જ ધંધો જમાવવા, ફૂટપાથ (એ ય પાછી આશ્રમરોડની !) નાં એક કોર્નર પર કામચલાઉ કેબીન લઈ બેઠેલા જ્યોતિષીએ મેગ્નીફાઈડ ગ્લાસ પાથરણામાં મૂકતા મને પ્રસન્ન ભાવથી જણાવ્યું.

''મહારાજ તમારા મોંમાં હક્કા-નૂડલ્સ... ને લ્યો આ નવી નક્કોર નોટોની દક્ષિણા'' મેં એક મુમુક્ષુ તરીકે શગુન તરીકે રૂપિયા પાચસો ચૂકવીને ડાયરીમાં ખર્ચ ખાતે અંકે રૂપિયા પાચસોથી ઉધારનાં ખાને મહૂરત કર્યું. શરૂના દસ વરસ બાલ-જોડકણાં ઈરાની હોટલની ચા અને મસ્કાબન નાસ્તા સાથે એક નવા શરૂ થઈ ડચકાખાતા સામયિક માટે સંકટ સમયની સાંકળનું કામ કર્યું. પછીનાં પાંચ વરસ કરકસરની કડકીના ક્લમ અને કાગળ પર કબજો જમાવીને બેઠા. સંપાદકે પુરસ્કારની કરકસર કરી એટલે મેં શબ્દોની. પહેલા સોનેટ લખતો હતો હવે હાઈકુ શરૂ કર્યા. સંપાદકે છાપાની પસ્તી અને ભંગારનો સાઈડ બીઝનેસ શરૂ કર્યો એટલે મેં અનુવાદમાં નજર ઠારવી. હિન્દી અનુવાદ સહેલા પડશે એમ માની મેં ઉત્તર ભારતના નામી-અનામી સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકો રવિવારી ગુજરીમાં મહિનો ધક્કો ખાઈ ખરીદ્યા (ભાઈબંધોએ લોન આપી હતી વગર વ્યાજની પણ એક શરતે જૂની ગુજરાતી ફિલ્મો નહીં બતાવવાની) તરજુમો શરૂ કરતાં જ ઈમ્તહાન, ઈન્તકામ, ઈત્તફાક, ઈન્તજાર... શબ્દોના અર્થ (સાચા) સમજતાં મધરાત થઈ ગઈ. ટેલિફોન પર મિત્રોએ એના અર્થ ગુગલમાં જોવાની સલાહ આપી. એક બાજુ પૈસાની કડકી ને બીજી બાજુ સ્માર્ટ ફોન અને ઇન્ટરનેટની 'કિંમતી' સલાહ સૂચન. કાગળ ઉપર ખરચાનું કામચલાઉ ટોટલ ઘરનાં ભાડાથી બમણું હતું. બે મહિનાથી શેઠના છોકરાં એ ગર્લફ્રેન્ડ માટે ઉધાર લીધેલા પૈસાની ઉઘરાણી કરતાં નોકરી જવાની બીક હતી એટલે એ માંડી વાળ્યું. ભલું થજો પડોશનાં પંડ્યા સાહેબનું જેમણે મને હિન્દી-ગુજરાતી કોશ ઉદાર ભાવથી મહિના માટે આપ્યો (જૂનો જર્જરિત એટલો હતો કે, બાઈન્ડીંગનો મારો ખરચો ઓરીજિનલથી વધી ગયો) 'ઘાટ કરતા ઘડામણ મોંઘી' કહેવત મારા ઘરમાં જ ધાડ પાડી ગઈ. જે થાય તે ખરું બે-ત્રણ વાર્તાઓ અનુવાદિત કરી, બે તંત્રીએ ફોન કરી આવવાનું કહ્યું, ચાર સંપાદકોએ વિવેચકની ભૂમિકામાં ભાષાશુદ્ધિ, શૈલી, કથાવસ્તુની પસંદગી... વગેરે બાબતો પર લાં... બી... વ્યાખ્યાનમાળા ચલાવી. 'મગજ બહેર મારી જવું' રૂઢિપ્રયોગને વાક્યમાં વાપરતાં મને આવડી ગયું. આ પાર કે પેલે પાર સમજીને જોડકણાની સગી બહેન જેવા ગીત-ગઝલને ધ્યેયના મેનૂમાં અગ્રિમતા આપી દીધી.

જાણીતા ગઝલકારોનાં સંપાદન પુસ્તકાલયની મોંઘી સભ્ય ફી ભરી વાંચવાના શરૂ કર્યા. બુધ-શનિ સભાઓમાં આંટાફેરા માર્યા, કાફિયા, રદીફનો કક્કો ય ઘૂંટ્યો. દાઢી વધારી, નેશનલ હેન્ડલૂમનો થેલો (ગાંધી જયંતીને લીધે ડિસ્કાઉન્ટ સેલ) વસાવ્યો. વહેલું મોડું મંચ મળે અને પછી કવર સાથે લંચ મળે એવી આશાઓ ઠગારી નીવડી. ઊંઘતા શ્રોતાજનો અને તાળીઓ પાડતા ડોરકીપરનાં દૃશ્યોથી હોઠ પરનું સ્મિત ગયું ! બિચારી આંખે ઝળઝળિયાંથી મનને મનાવી લીધું.

'ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું.' 'કલમને ખોળે જીવું છું.' 'ડાંડિયા'નો નર્મદ મારી પીઠ થાબડતો હતો. 'ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા' ઉમાશંકર જોશી પ્રેરણા પરબ હતા. 'હમ હોંગે કામિયાબ' રેડિયા પરનું ગીત મારી સહનશક્તિ ઉપર લેપ લગાડવાનું કામ કરતું. 'લેખન મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, હું લખીને જ જંપીશ.' મારું આ મનોમંથન મને મારા આગવા પુસ્તકનાં પ્રકાશન માટે પ્રેરકબળ બની ગયું.

શરૂમાં રોમાન્સથી લથપથ એકદમ આધુનિક પ્રણયકથા નવલકથા સ્વરૂપે વિચાર્યું પણ પુસ્તક વિમોચન વખતે આવી ભાવકો અલ્પાહાર કરશે પણ પુસ્તક ન ખરીદે વાળી દંતકથાએ મને પીછે હઠ કરાવી. નવલિકાઓ તો ઢગલાબંધ ઈન્ટરનેટ પર ફ્રીમાં વાંચવા મળે છે એટલે પાછા વાચક-ભાવકની તંગીની મૂંઝવણ. વિવેચન ફિલ્મોનાં હોંશેહોંશે વંચાય છે, સાહિત્યકૃતિના નહીં. પુસ્તક વિવેચનનું લખાયા પછી જાહેર સમારંભમાં થતા સાક્ષર-વિવાદનાં છમકલાં બીજે દિવસે 'બ્રેકીંગ ન્યૂઝ' બની જાય છે. વિવેચન કરવામાં બાજની નજર, ભઠ્ઠીનો તાપ અને સાણસીની પકડ જોઈએ. (લગ્ન પછી આવી જણસો ક્યાંથી સચવાય ?)

છેવટે વિચાર્યું, ચોકઠા વગર પણ હસી શકાય. મનને હળવું કરી શકાય. જીવનમાં જે લગભગ ઓછું થઈ ગયું છે એવા હાસ્યને લગતા લેખો લખી એનું પુસ્તક ''આદુ કોથમીર મરચાં'' નામે કેમ ના બહાર પાડવું ? શીર્ષક પણ સૂચક છે કે

એ ત્રણેય સામગ્રીઓ લગભગ શાક જોડે મફતના ભાવે મળે છે છતાંય ઉપયોગી છે અને રસોઈ માટે ઉદ્દીપકનું કામ કરે છે. નાના મોટા થઈ લગભગ ૨૬ લેખો આવરી લેવાનો (જાતે લખેલા હોય તોય પસંદગીમાં ઓછા ગમે ખુદને બોલો કોને કહેવું ?) એજન્ડા રાખ્યો.

પ્રસ્તાવના માટે જાણીતા હાસ્ય લેખકોએ ટેલિફોન પર તાત્કાલિક ઉમળકો ના બતાવ્યો. (થોડો ભાવ ખાધો)... ''જૂઓ મિત્ર છેલ્લા પાંચ વરસથી પ્રસ્તાવના કોઈની હું લખતો નથી. વિમોચન વખતે બાબાને મોકલીશ. જે કાંઈ વહેવાર કરવો હોય તો એની સાથે...'' બીજા ચંદ્રક વિજેતાએ એ દિવસના (કાળી ચૌદશનો હોવા છતાંય) એમનાં ભરચક કાર્યક્રમનું મેનૂ બે વાર વાંચી ત્રણ વાર મારી પાસે ફરી બોલાવડાવ્યું... પછી મેં જાતે જ ભૂતિયા નામે હિન્દી અને અંગ્રેજી સાક્ષરોની શુભેચ્છા બેકપેજ પર લઈ લીધી.

પ્રકાશક શોધતાં શોધતાં પુર્નજન્મ કદાચ ન લેવો પડે એવું શરૂમાં લાગ્યું. ત્રણ ચાર ધક્કા, બબ્બે શેઠિયાઓ બિલ્લોરી કાચથી વાંચે... છેલ્લે બુક-એડિટર માઈક્રોસ્કોપીક નિરીક્ષણ કરી ભારતીય ક્રિકેટ કોચની પસંદગીની જેમ એની નોંધ મૂકે. આંટાફેરા અને આશીર્વાદ. પુસ્તક સ્વયં પ્રકાશનથી છાપવું એ અંતિમ નિર્ણય લઈ લીધો. (એ વખતે ખબર નહીં ચોઘડિયું લાભ હતું કે કાળ !)

ચોપડી છાપવા માટે એક પ્રિન્ટરને એના છોકરાને બે વરસ ટ્યુશન ફી વગર ભણાવવાનું નક્કી કરી દીધું. વિમોચન વખતે અતિથિ વિશેષમાં જ્ઞાતિમંડળના ચેરમેને આવવાની હા પાડી પણ ડોનેશન એમની છોકરીની NGO માટે આપવાની શરતે મેં ય હા પાડી (જ્ઞાતિનો મોટો વ્યાખ્યાન હોલ બે કલાક માટે ફ્રી કરી આપ્યો.) આઈસક્રીમ જે સમારંભને અંતે આપવાનો હતો એનો ખરચો સાસુ સસરાને ઘણું સમજાવ્યા પછી હા પાડી (એમાંય શરત... ત્રણ વરસ સુધી બોણી નહીં મળે.)

લગભગ દશેરાએ ઘોડું દોડશે એવું લાગતું હતું ત્યાં યાદ આવ્યું પુસ્તક અર્પણ કોને કરવું ? રાત્રિ બેઠક ભરાઈ ગઈ. ખંડમાં દરેકનાં સલાહ સૂચન માંગવામાં આવ્યાં.

'અલ્યા, એમાં આમ બધાને ભેગા કરવાના હોય. ઘરનાં મા-બાપને જ ! ચોપડી પહેલી છે ને ?' વડીલોએ ખોંખારો કર્યો.

'પણ કદાચ આ પછી બીજો કોઈ સંગ્રહ ના થાય તો ? હું અને અમારો પરિવાર લટકી જ જાય ને ?' પત્નીએ ટાપસી પૂરી.

'બંધુ, અવારનવાર વગર વ્યાજે પૈસા ધીર્યા એટલે ઋણસ્વીકારમાં અમને જ ભૂલી જવાના ?' મિત્રોની ટકોર.

'પંડ્યા સાહેબે કોશ આપ્યો, પરમાર સાહેબે આંખે મોતિયો હોવા છતાં પ્રૂફ રીડિંગ કરી આપ્યું, એમને હાંસિયામાં ના રખાય.' મંગાભાઈ માસ્તરે મમરો મૂક્યો.

'આઈસક્રીમનો ખરચો મારા મા-બાપ ઉપાડતા હોય તો એમનું નામ લખવામાં શું વાંધો છે ?' પત્નીએ ફરીથી ઉધડો લીધો.

'શાહ સાહેબ... આ અપર્ણનું લીસ્ટ હું રાતના આઠથી નોંધું છું. બાર પાના ભરાઈ ગયા. ત્રણ વાર ચા પીધા પછી બધા કંટાળી ગયા છે... માંડી વાળો.'

... આ વખતે વિવિધ ભારતીમાં છેલ્લું ગીત વાગતું હતું 'જબ દર્પણ તુમ્હેં ભી ડરાને લગે...'

એમ-૫, ૨/૧૨, શાસ્ત્રીનગર,
એન.ઈ.ઓ. હોસ્પિટલની બાજુમાં, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૩. મો. ૯૯૭૯૯૪૬૧૪૨

" કમાલ કુદરતની "
ધ્યાન ત્રિવેદી

“સાયકલ મારી સરરર જાય...”
ભૂમિકા ભાવસાર

"સંગીત સરવાણી"
હરિભાઈ ટંડેલ

“હું છેલ છબીલો ગુજરાતી”
અમૂલ પરમાર

નાટિકા સંપુટ

રવીન્દ્ર ઠાકોર

પ્રકાશ લાલા

વિનોદ સી. દવે

શૈલેષ ટેવાણી

"વાત્સલ્ય"
પ્રિયા પરિયાણી

જસમા ઓડણ એક પ્રેમકથા

– *રવીન્દ્ર ઠાકોર*

(જસમા-ઓડણની કથા આપણા લોકસાહિત્યમાં તો મળી આવે છે - અતિ પ્રચલિત છે, એ કથા. પણ એના મૂળ રાજસ્થાની લોકસાહિત્યમાં પણ છે- એક મિત્ર પાસેથી એ સાંભળ્યું ત્યારે આશ્ચર્ય થયું. રાજસ્થાન અકાદમીએ એ કથા પર નૃત્ય નાટિકા પણ કરી હતી. અને એ જ મિત્ર પાસેથી એની ટેપ પણ સાંભળી અને રાજસ્થાન અને ગુજરાતની એ કથાઓને સંયોજવાનો વિચાર આવ્યો. એ બે કથાઓ પર આ ગીતનાટ્યની રચના કરી છે - પ્રારંભમાં રાજસ્થાનની કથા ગૂંથી છે.

પ્રવેશ - ૧

(પડદો ખૂલે છે ત્યારે તખતા પર ઉદેપુરનું મંદિર દેખાય છે. પૂજારી આરતી ઉતારે છે. લોકો પૂજા કરીને ચાલ્યા જાય છે. ત્યાં જ રાજકુમાર રતનદેવ શક્તિની મૂર્તિ પાસે આવી પ્રાર્થના કરે છે.)

રાજકુમાર : ***હે મા ! અમીને વરસો.***
તરસ્યા પ્રાણની આરત થાયે,
ઝંખના એનું મિત રે પાયે,
આજ કૃપાને વરસો.
અંગઅંગની આગ બુઝાવો,
પ્રાણ પ્રાણની પ્યાસ બુઝાવો,
શત શત ધારે વરસો.
(પૂજારી એની પાસે આવે છે.)

પૂજારી : રાજકુમાર ! તારી તૃષ્ણા ખોટી છે. તું ભાન ભૂલ્યો છે. તું જાણે છે કે રાજકુમારી જસમા દે પ્રત્યેક પુરુષને ધિક્કારે છે.

રાજકુમાર : હું જાણું છું. છતાંય, યુગયુગોથી મારો આત્મા એની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ માટે તલસે છે. જન્મજન્માંતરોના મારા પુરુષાર્થનું આ ભવે પૂર્ણવિરામ આવશે.

પૂજારી : નિરાશામાં- હતાશામાં.

રાજકુમાર : ના, સ્નેહની પૂર્ણ પ્રાપ્તિમાં. મેં માની પૂજા કરી છે, તે વિફળ નહીં જાય. (મૂર્તિ સામે) કહો, મા ! તારી પૂજા નિષ્ફળ જશે ? ના, ના ... ના કહો ને, મા ! (ત્યાં જ નેપથ્યે ઢંઢેરો સંભળાય છે : 'ઉદેપુરના નગરજનો સાંભળો, સાંભળો, નગરજનો, રાજકુમારી જસમા દે અત્યારે મંદિરે માના દર્શને જાય છે. મહારાજાની આજ્ઞા છે કે રાજકુમારીના રસ્તે કોઈ પુરુષ ડોકાય નહીં. જો કોઈ પણ પુરુષ રાજકુમારીની નજરે ચડશે તો તેને મૃત્યુનો દંડ દેવામાં આવશે.')

પૂજારી : સાંભળ્યું ?

રાજકુમાર : હા, પણ એકવાર, આ જ મંદિરમાં, અજાણતાં જ એ દૃષ્ટિપથે પડી છે પછી ...

પૂજારી : અત્યારે તો ચાલ્યો જા, સંતાઈ જા.
(પૂજારી ચાલ્યો જાય છે. રાજકુમાર મૂર્તિ પાછળ સંતાઈ જાય છે. ત્યાં જ રાજકુમારી સખીઓ સાથે પ્રવેશીને પ્રાર્થના કરે છે.)

રાજકુમારી : ***જય હે, વરદાયિની ! જય હે...***
તવ મંગલ સ્પર્શે જગ જાગે,
જાગે અંતર આ અનુરાગે.
જય હે, વરદાયિની ! જય હે.
તવ ચરણોમાં ફૂલ વહાવ્યાં
તવ વેણ ફૂલોને ઝંખી.
તવ નિશ્ચલ અધરને ખોલો,
આ શાંતિ હવે તો ડંખી.
નિશદિન સ્મરણે રમતું અંતર,
એ અંતર આજ ભરી દો, મા !
તવ પુનિત પુનિત વરદાને,
આ જીવનને છલકાવો મા !

જય હે, જય હે, વરદાયિની ! જય હે.

મૂર્તિનો અવાજ : તથાસ્તુ !

રાજકુમારી : મા, એક ધ્યાને જો મેં તારી પૂજા કરી હોય તો મા, આજ મને વરદાન આપ.

અવાજ : તને ઈચ્છિત વરની પ્રાપ્તિ થાય.

રાજકુમારી : શું ? શું ?

અવાજ : તને યોગ્ય પતિની પ્રાપ્તિ હો !

રાજકુમારી : ના- મા, ના... !

અવાજ : મારું વેણ અફળ નહીં જાય.

રાજકુમારી : આ જ મારી પૂજાનું ફળ ?

અવાજ : હા.

રાજકુમારી : મા, તારાં વેણ જૂઠાં છે. મા ! શું મારી પૂજા જૂઠી હતી ? તું શું જાણતી નથી મા, કે હું કોઈ પુરુષને ઝંખતી નથી ? મારે નથી જોઈતો પુરુષ - નથી જોઈતો સ્વામી. યુગોયુગોથી પુરુષે મને દગો દીધો છે. તું એ જાણે છે તો ય આજે...? તારો અનાદર નથી કરતી પણ મા, અહીં, ક્યારેય પાછી નહીં આવું... (સખીઓ સાથે જાય છે.)

(પૂજારી તથા રાજકુમાર આવે છે.)

અવાજ : સાંભળ્યું ? રાજકુમાર ?

રાજકુમાર : પણ એ કેમ બને ? મા, બોલો તો ખરાં, એ કેમ બને ? મારી, મારી પૂજા શું જૂઠી ?

રાજકુમાર : (આર્દ્રસ્વરે) *મારાં પળપળ પ્યાસી નેણ.*

તું જ હૃદય ને તું જ રે જીવન,

તું જ સુધારો જીવન.
રોમ રોમની ઝંખન માગે,
અમ કોમળ રે સ્પર્શન.
મારાં સૂના દિન ને રેન.
મારાં પળપળ પ્યાસા નેણ.
મને મૃત્યુ દો.,
મને મૃત્યુનાં દો વરદાન,
હે વરદાયિની !
મને મૃત્યુ દો, મૃત્યુ દો...

મૂર્તિનો અવાજ : શાંત થા, રાજકુમાર, શાંત થા.

રાજકુમાર : આટલા સમયની મારી પૂજા શું વ્યર્થ જશે - નિષ્ફળ જશે ?

અવાજ : ના.

રાજકુમાર : તેં સાંભળ્યું નહીં મા, એણે શું કહ્યું તે ?

અવાજ : ભૂતકાળના અનેક જન્મોમાં પુરુષે એને દગો દીધો છે એટલે એનું કાળજું કઠોર બન્યું છે. પણ હજીય રસ્તો છે, રાજકુમાર. ચિત્રોમાં એનો જીવન રસ રમે છે. તું ચિત્રકાર બનીને એનું હૈયું જીતી શકે તો એને પામી શકે. વરદાનની સિદ્ધિ તને મળે.

રાજકુમાર : તારી કૃપા ફળો. મા !

(તખતા પર આછું અંધારું)

પ્રવેશ : ૨

(પૂર્ણ પ્રકાશ થતાં તખતા પર રાજકુમારીનો આવાસ. રાજકુમારીનું નૃત્ય)

રાજકુમારી : *આજ છલોછલ છલકે મારું અંતર કોનાં ગીતે ?*

પવનની પાંખે કોણ ચઢીને આંગણ આવ્યું ?
ફૂલ ફોરમની સંગે કોણે ગીત વહાવ્યું ?
કોનું સ્મિત એ નિરખે આજે રવિ - શશીનાં સ્મિતે ?

દાસી : (પ્રવેશતા) રાજકુમારી બા, બારણે એક અજાણ ચિત્રકાર ઊભો છે. તમને એ મળવા માંગે છે. એ કહે છે કે તમારી અંતરવ્યથાનું નિવારણ એની રંગરેખાથી એ દૂર કરી શકશે. આપ આજ્ઞા આપો તો...

રાજકુમારી : (સ્વગત) અજાણ ચિત્રકાર ? (પ્રગટ) તત્કાળ એને હાજર કર.

(દાસીજાય છે. થોડી વાર પછી ચિત્રકારવેશે રાજકુમાર રતનદેવ આવે છે. પ્રણામ કરે છે.)

ચિત્રકાર : આ રંગ ને રેખાઓમાં મેં જીવનનું એક અનેરું સત્ય બાંધ્યું છે. મને શ્રદ્ધા છે કે તે આપનું દુઃખ અવશ્ય દૂર કરશે.

રાજકુમારી : તો તો પળવાર પણ ના થોભો. પ્રારંભો ચિત્રકાર, (ચિત્રકાર પોતાનું ચિત્ર શરૂ કરે છે ત્યારે રાજકુમારી તથા ચિત્રકાર તખતા પર આછા અંધારામાં દેખાય છે અને અંકિત થતા ચિત્રનું દૃશ્ય તખતાના પાછળના ભાગ પર ભજવાય એવી પ્રકાશ યોજના. તખતાના પાછળનાં ભાગમાં જંગલનું દૃશ્ય.)

વૃંદ : *એક અડાબીડ વન રે.*
પળપળ પ્રાણ પ્રકૃતિ મલકે
ગીતો ગાય ઝરણ રે... એક.

ચિત્રકાર : ને ત્યાં ...
(હંસહંસીનો પ્રવેશ)

વૃંદ : *ગગને ઊડતો રમતો ભમતો રાજહંસ રઢિયાળો,*

વૃંદ : *થનગનતી, નરતંતી, ઝૂમતી એક હંસી રૂપાળી...*

રાજકુમારી : (સ્વગત)
આ તો જાણે મારા પૂર્વ ભવની કથા,
કોણ જાણે કેમ મારી રુઝવે વ્યથા.
(સંગીતના સૂરો સાથે હંસહંસીનું સંવનન નૃત્ય... પછી હંસહંસીને તેમનાં સંતાનોનું નૃત્ય)

પ્રવક્તા : *વર્ષો વીત્યાં સુખ સ્પર્શે સહુ રાચ્યાં.*
ત્યાં ઘેરા દુષ્કાળે કણ કણ રે નાચ્યાં.
અંગ અંગની ઝાળે અણુ અણુ સહુ જલતું.
મહાકાળને કોપે રે વન સકળ એ બળતું.

ચિત્રકાર : ને ઘેરા દુષ્કાળમાં ટળવળતાં સંતાનોને જોઈ હંસીના આર્દ્ર હૈયાએ વિનંતી કરી અને હંસને દૂરને ગગન ઊડ્યો ચણ લેવા. પણ સમયની ગતિ ન્યારી હતી. દુષ્કાળ પછી એ જ વનમાં...

વૃંદ : *જાગ્યો દાવાનાળ !*
અંગ અંગમાં આગ ભરીને આવ્યો
ખાઉં ખાઉંના રાગ ધરીને આવ્યો
રે જાગ્યો દાવાનળ !

ચિત્રકાર : હંસ પરની શ્રદ્ધાએ હંસી, પોતાનાં સંતાનોનું જતન કરતી, આ દાવાનળમાં પણ એની રાહ જોતી રહી. હંસ આવ્યો પણ દાવાનળની ગગનસ્પર્શી ઝાળને કારણે પાછો ફર્યો ને વળી પાછો દ્રોહનો અનુભવ કરતી હંસીએ સંતાનો સાથે આગમાં જાત હોમી. હંસ પાછો આવ્યો ત્યારે દાવાનળ શમી ગયો હતો. નીચે ઉતરીને કુટુંબનો સર્વનાશ જોયો અને ....

હંસ : (માથું પછાડતો) આપો હે દેવ ! હવે મૃત્યુનાં વરદાન !
ઝંખે પ્રિય મિલન, મારાં આતુર પ્રાણ.
જન્માંતરે પામીશ પાછો એનો મેળાપ.
દો મૃત્યુનાં વરદાન દેવ, હવે તો આજ.

ચિત્રકાર : *હંસે છોડ્યા એ જ ક્ષણે પ્રાણ,*
મૃત્યુમાં જોયાં એનાં નિજનાં નિર્વાણ.
(રાજકુમાર - રાજકુમારી પર પ્રકાશ.)

રાજકુમારી : આ તમે કેમ જાણ્યું ?

ચિત્રકાર : હું જ એ જ હંસ...
(સંગીતની ઝંકૃતિ .. રાજકુમાર - રાજકુમારીનો ચક્ષુરાગ.)

રાજકુમારી : હે પ્રિયે

રાજકુમાર : હે મમ પ્રાણ !

રાજકુમારી : હવે ન ખપે એક ક્ષણનોય વિયોગ. પળેપળનાં સહજીવન. આ મહેલ, આ સિંહાસન ને આ વૈભવના અવરોધો ન ખપે... ચાલો પ્રાણ, બની જઈએ આપણે સામાન્ય જન.. પેલાં ઓડ લોકોની વચ્ચે ભળી જઈએ... ક્ષણેક્ષણ ધર્મ અને કર્મમાં સાથે .. શ્વાસોશ્વાસ સાથે.
(તખતા પર આછું અંધારું.)

પ્રવેશ : ૩

વૃંદ : *ગરવી ગુર્જર ભીમ સોહાય પાટણ, દેશ રે હો.*
સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજસુખ સોનલ વેરે હો.
રૂડી શરદપુનમની રાત કે કંઠ છલકાતા રે હો.
રૂડાં રંગે ચંગે નાચે જોબન મલકાતા રે હો.
(પ્રકાશ થાય છે ત્યારે ગુજરાતણનો રાસ)

વૃંદ : *સૂના રાધાની આંખ્યું ને તીર*
કે કા'ન આજ રાસે રમવાને આવો.
આજ છલકે છે અંતર અધીર
કે કા'ન આજ રાસે રમવાને આવો.
બાવરી આ રાધાના ઘેલા રે ઉરને
કા'ન હવે ઝાઝું ન પજવો.
અંતરના ઊમટેલા પ્રણયના પૂરને
કા' ન હવે ઝાઝું ન લજવો
આજ લહેરાતાં શારદી સમીર
કે કા'ન આજ રાસે રમવાનો આવો.
(આછો પ્રકાશ પનઘટ.)

વૃંદ : *પેલા પનઘટની રે પાળે કે રૂપ આ મલકાતાં રે.*
સોનલ રૂપલ બેલડાં ધારે કે નીર આ છલકાતાં રે.
(પૂર્ણ પ્રકાશમાં પનઘટ પાળે ગરબો.)

વૃંદ : *મારું બેડલું છલકી જાય*
કે પનઘટ પાણીડાં નેં જાઉં.
કોઈની આંખ્યું અડકી જાય
કે સૈયર પાણીડાં નેં જાઉં.
ઊંડા તે નીરના કલકલ એ સાદમાં
કોનાં ઈજન આજ માણું ?
કોને તે પરશે રોમ રોમ જાગે ?
કોણે ગાયું વણજાણ્યું કો ગાણું ?
એવાં ગીત કોણ રે ભરી જાય.
કે પનઘટ પાણીડાં નેં જાઉં...
(સ્ત્રી વૃંદ જાય છે - આછો પ્રકાશ.)

વૃંદ : *એવા રૂડા ગુર્જર દેશનો સિદ્ધરાજ રાજવી હો.*
સુખનાં મોતી જો વેરાય કે ગુર્જર ચોકમાં રે હો.
પણ લલાટ લેખ રે જુદા, કાળગતિ ન્યારી રે હો.
વીત્યાં વાદળનાં રે નીર, મૂંઝાઈ લોકમતિ રે હો.
(સંગીતના સૂરોમાં દુકાળનું દશ્ય)
(તખતા પર આછું અંધારું)

પ્રવેશ : ૪

(શક્તિનું મંદિર. પ્રકાશ થાય ત્યારે સિદ્ધરાજ પ્રાર્થના કરતો દેખાય છે.)

સિદ્ધરાજ : મા, હું ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ, આજ પામર માનવી બનીને તારે શરણે આવ્યો છું. ભીખ માંગવા આવ્યો છું મા, મારો ખોળો છલકાવી દો મા, કોઈ વરસે પડ્યો ન હોય તેવો આ કારમો દુકાળ મારી પ્રજામાં રોજ રોજ મૃત્યુ... મેહુલિયો રીઝતાં નથી ને... માં, કશો માર્ગ તો દેખાડ. તારી કૃપા વરસાવ મા, નહિતર મને મૃત્યુ આપ...

મૂર્તિનો અવાજ : તથાસ્તુ. તેં મારી વર્ષો સુધી પૂજા કરી છે. જા, મારું વરદાન છે કે તને માર્ગ જડશે. તું એક તળાવ બંધાવ- ધરતીનાં પેટાળ તારી સૂકી ભૂમિને એનાં નીરથી હરિયાળી બનાવશે.

સિદ્ધરાજ : પણ આ માણસોમાં એ તાકાત ...

અવાજ : રાજસ્થાનની ઓડ પ્રજાને બોલાવ. એ તળાવ ખોદશે ને એ તળાવ સહસ્રલિંગ તળાવ નામે ઓળખાશે. પણ સિદ્ધરાજ મારી એક શરત છે.

સિદ્ધરાજ : શરત ?

અવાજ : હા. તું કે તારો કોઈ અધિકારી ધર્મ કે નીતિ ચૂકશો તો ધરતીનાં પેટાળ તને નીર નહીં આપે.

સિદ્ધરાજ : કબૂલ છે મા !

અવાજ : સિદ્ધરાજ, જો તારી પ્રજાની આ આકરી કસોટી છે. આજ અને આવતી કાલ તારી કસોટી કરવા આવ્યા છે. મને કશું, કશુંક... ! પણ જવા દે. જા, પુરુષાર્થ કર, ધર્મને માર્ગે પુરુષાર્થ કર....

સિદ્ધરાજ : તારી કૃપા મા ! .. પ્રધાનજી !

પ્રધાન : (પ્રવેશી) જી....!

સિદ્ધરાજ : માએ પૂજા સ્વીકારી છે - માર્ગ દેખાડ્યો છે. રાજસ્થાનની ઓડ પ્રજાને બોલાવો. અહીં નીર ફૂટશે, તળાવો ફૂટશે ને ફરી... ફરી...
(તખતા પર અંધારું.)

પ્રવેશ : ૫

(તખતા પર પ્રકાશ થતાં જ માર્ગ પર ગુજરાત આવતી ઓડ પ્રજાનું ગીતનૃત્ય. એ વૃંદમાં ઓડ-ઓડણ બનેલાં રાજકુમાર - રાજકુમારી - જસમા ને કેશવ નામ ધારી.)

સ્ત્રીવૃંદ : થોરી બાંકડિયાળી પાઘે મારો જિયરો ઝૂલ્યો જાય કે છલકે જોબનિયું.

પુ. વૃંદ : થોરી અણિયારી રે આંખે, મારો જિયરો મલકી જાય કે છલકે જોબનિયું.

સ્ત્રી વૃંદ : છોરા, થોરા રૂપમાં સોનલ મનડાં મોહ્યાં,

પુ. વૃંદ : ગોરી, થોરી નજરુની ગલીએ ચિત્તડાં ખોયાં.

સ્ત્રી વૃંદ : થોરા મ્હોર્યા રૂપની ફાગે, મારો જિયરો ઝૂલ્યો જાય કે છલકે જોબનિયું.

પુ.વૃંદ : થોરા મ્હેક્યાં રૂપની આગે, મારો જિયરો મલકી જાય કે છલકે જોબનિયું.

સ્ત્રી વૃંદ : ચાર દિનનાં ચાંદરણાંની હેતે ગાશું.

પુ. વૃંદ : દશ દશ દિશામાં એને વ્હેતાં જાશું.

સ્ત્રી વૃંદ : થોરા ફૂમતડાના ફૂલે, મારે જિયરો ઝૂલ્યો જાય રે છલકે જોબનિયું.

પુ.વૃંદ : આજ અંગે વસંત મ્હાંરે કે જિયરો મલકી જાય કે છલકે જોબનિયું.
(તખતા પર અંધારું.)

પ્રવેશ : ૬

(પ્રકાશ થતાં ઓડ લોકો તળાવ ખોદતાં દેખાય છે.)

વૃંદ : ***હે ઝીલો રે રામ ! હંબો હંબો હૈસો ..***
આપણી તે ધરતીની પ્રીત રે ..
ઊંચે ગગન, નીચે ધરતીનો આશરો,
સૂરજનાં તાપ અંગ લાગે સોહામણો.
ભલી માટી ને માટીનાં સ્મિત રે.

સિદ્ધરાજ : (પ્રવેશી, એક ખૂણેથી જસમાને જોતાં)
કેવાં મોહન આ રૂપ !
શીતળ, સુંદર, શશીમય કાયા,
અંતર એની વળગે આ શી માયા.
અમૃત ઝરતાં નયન,
કેવાં સુકોમળ આ રૂપ.

(એને ટીકી રહે છે. ઓડ લોકો જાય છે. સિદ્ધરાજની રૂપલોભી આંખ વાસનામય બની જસમા પર ઠરી રહી છે.)

આકાશવાણી : સિદ્ધરાજ ! તેં નીતિ ખોઈ. જસમા પર તારી વાસનાભરી વિષભરી દૃષ્ટિ ઠેરવી. હવે મારું વેણ મિથ્યા નહીં જાય ... ધરતીનાં પેટાળ હવે ...

સિદ્ધરાજ : ક્ષમા કરો મા, હું એને ભૂલી જઈશ.એક વાર ક્ષમા દો. હવે ક્યારેય એને ... જસમા, રૂપવંતી, લજામણી શી નાર .. ના, ના, મારા રોમરોમને તારુ ઈજન. જસમા, તને નહીં ભૂલી શકું... નહીં ભૂલી શકું...

અવાજ : ભૂલી જા, ભૂલી જા. નીતિ, સત્ય, બધું જ ..

સિદ્ધરાજ : ભલે બધું જ એળે જાય. પણ મારી યુગયુગાંતરની તૃષા... જસમા... જસમા...!
(તખતા પર અંધારું.)

પ્રવેશ : ૭

(પ્રકાશ થતાં જ તળાવ ખોદતી ઓડ સ્ત્રીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જસમા પાસે સિદ્ધરાજ આવે છે.)

સિદ્ધરાજ : ***જસમા, માટી થોડી રે ઉપાડ,***
કેડોનો વંક વળી જશે રે.

જસમા : ***ઘેલા રાજ ઘેલું ના તું બોલ,***
અમારી કેડયો તો લોહે જડી..

સિદ્ધરાજ : ***જસમા, માટી થોડી રે ઉપાડ,***
ઓ રે રૂએ તારા છોરુડાં.

જસમા : ***પારણું બાંધ્યું આંબા કેરી ડાળ,***
આવતી જતી જે નાખું હીંચકો.

સિદ્ધરાજ : ***જસમા, મારે મહેલે પધાર,***
તને રે દેખાડું મારી રાણીઓ.

જસમા : ***તારી રાણી રે તું જોઈને બેસ,***
રાણીઓ સરખી મારે દાસીઓ.

સિદ્ધરાજ : ***ધાર્યું મારું થાય, વેણ ઉથાપે કોઈ ના,***
તારા તે શા ભાર, મુજ આગળ રે ઓડણી.
(તખતા પર અંધારું.)

પ્રવેશ : ૮

(પ્રકાશ થતાં જ ઓડ લોકોના આવાસમાં ઓડ સ્ત્રીઓ 'છલકે જોબનિયું'નું ગીત, રાતને ટાણે ગાતી હોય છે.)

સ્ત્રીવૃંદ : ***હે થોરી બાંકડિયાળી પાઘે કે જિયરો ઝૂલ્યો જાય કે છલકે જોબનિયું.***
હે થોરી અણિયાળી રે આંખે મારો જિયરો મલકી જાય કે છલકે જોબનિયું.
ચાર દિનનાં ચાંદરણાને હેતે ગાશું,
દશ દશ દિશામાં એને વ્હેતાં જાશું.
હે થોરા ફૂમતડાના ફૂલે, મારો જિયરો ઝૂલ્યો જાય કે છલકે જોબનિયું.
આજ અંગે વસંત મ્હોરે કે જિયરો મલકી જાય કે

છલકે જોબનિયું.

(ત્યાં જ સિદ્ધરાજના માણસો આવીને જસમાનું હરણ કરે છે.)

સ્ત્રીઓ : (બચાવો .. બચાવો)..!

ઓડ પુરુષો : (એકદમ ધસી અવી) શું ? શું થયું ?

સ્ત્રીઓ : જસમાને સિદ્ધરાજના માણસો ઉપાડી ગયા.

પુરુષો : આપણે લડી લઈએ.

કેશવ : ના, લડવું નથી..હું એને છોડાવી લાવીશ ... પણ આપણે અહીં હવે રહેવું નથી. આ ભોમકાનું પાણી હવે આપણને ન ખપે ...

(તખતા પર અંધારું)

પ્રવેશ : ૯

(પ્રકાશ થતાં જ સિદ્ધરાજના રાજમહેલનો એક આવાસ .. બંદિની જસમા બેઠી છે.)

સિદ્ધરાજ : ***જસમા, તારે ખોદવી કાં માટી રે ?***
બનો મારી રાણી રે.

જસમા : ***મને ગમે મારી માટી રે નથી બનવું રાણી રે.***

સિદ્ધરાજ : ***સાંકળાં ઘડાવું સોનાનાં,***
દામણા ઘડાવું રતનજડિત,
બનો મારી રાણી રે.

જસમા : ***સાંકળાં ઘડાવો તારી રાણીઓને,***
દામણી ઘડાવો તારી રાણીઓને,
અમે ગરીબ ઓડની જાત,
છેડો મારો મેલજો નકી.

(નિરાશ સિદ્ધરાજ પાછો જાય છે.)

જસમા : ***ઓ રે ચાંદલિયા, જા વ્હાલમ પાસે,***
કહેજે જસમા તારી ઝંખે,
ઝંખે જસમા તારી,
બંધન આજે ભારી.
વેગે પધારો, વ્હારે આવો.
ઘેરાં બંધન આ છોડાવો.
ઓ પ્રિયતમ ! હું તલસું આજ.
જા ચાંદરિયા વ્હાલમ પાસે,

(ત્યાં જ બારીએથી જસમાનો પતિ આવે છે.)

કેશવ : ચાલ, જસમા...

જસમા : નાથ ...

કેશવ : આ ભોમકાનું પાણી આપણે આજથી હરામ છે.

(બારીએથી બંને ઊતરી જાય છે.)

(તખતા પર આછું અંધારું)

પ્રવેશ : ૧૦

(રસ્તા પર જસમાના પતિ તથા સિદ્ધરાજના માણસો વચ્ચેનું યુદ્ધ. જસમાનો પતિ હણાય છે. એના શબને ખોળામાં લઈ જસમા પ્રાર્થે છે.)

જસમા : ***મારા રાતની કસોટી કેવી નાથું ?***
મારા આંસુએ તમને બોલાવું !
ઓ પ્રાણ .. તમે કદી નહીં બોલો,
નહીં બોલો.
હું જાણું તમે આંખ્યું નહીં ખોલો,
નહીં ખોલો.
ભેળા મળશું મરણકેરી વાટ .. મારા ..

(એના અંગૂઠામાંથી અગ્નિ પ્રગટે છે. એ સતી થાય છે. ત્યાં જ સિદ્ધરાજ પ્રવેશે છે.

જસમા : (શાપ દેતી) સુકાશે આ જ તળાવ, નિર્વંશ તું મરશે સહી, પાટણ થાશે પાયમાલ, મુજ સતીના શાપથી.

(જસમા પતિ સંગે અગ્નિ ઓઢે છે ને સિદ્ધરાજ નત મસ્તકે ઊભો રહે છે.)

(પડદો)

૮, અધ્યાપક મિત્ર મંડળ સોસાયટી,
પોલિટેકનીક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૪૪૯૨૦૬

જીદની જીત

– *પ્રકાશ લાલા*

પાત્રો :

૧. રોહન (૪૦ વર્ષનો યુવાન)
૨. રજની (રોહનની પત્ની)
૩. પરી (રોહન-રજનીની ૧૦ વર્ષની દીકરી)
૪. પ્રદીપરાય (રોહનના નિવૃત્ત પિતા)
૫. જીતેનભાઈ (પ્રદીપરાય મિત્ર)

દૃશ્ય - ૧

સ્થળ : રોહનનું ઘર.

સમય : સાંજના સાતનો.
(રજની ઓફિસેથી આવીને સાંજની રસોઈમાં વ્યસ્ત છે. કિચનમાં ને સીટીંગરૂમમાં એની આવનજાવન ચાલે છે.. એ કિચનમાં હોય ત્યાં ડોરબેલ રણકે...

રજની : (કિચનમાંથી) એ આવી... ખોલું.. (હાથ લૂછતી બહાર આવે) રોહન જ ઓફિસેથી આવી ગયા લાગે છે. (ફરી ડૉર બેલ વાગે) હા... ભાઈ, હા... ખોલું છું. (જઈને બારણું ઉઘાડે.. રોહન પ્રવેશે) આવી ગયા ?

રોહન : (અંદર આવતાં - કંઈક ચીડથી) કેમ મારે નહોતું આવવાનું ? (બેગ ટેબલ ઉપર મૂકે. ખુરસીમાં બેસે.)

રજની : એમ નહીં હવે ! (કહેતી કિચનમાં પાણી લેવા જાય...)

રોહન : (બૂટ-મોજાં કાઢતાં) તો ? હું આજે ઓફિસમાં જ રાત રોકાવાનો છું એવો તને કોઈનો ફોન, એસએમએસ કે વોટ્સએપ આવ્યો હતો ?

રજની : (પાણીનો ગ્લાસ રોહનને આપતા) બસ હવે, બહુ થયું... પતિદેવ કામ પરથી આવે એટલે દરેક પત્ની સ્વાભાવિક આમ જ બોલે કે ‘આવી ગયા તમે ?’ મેંય એમ પૂછ્યું એમાં તો તમે... રોહન, આટલા અપસેટ કેમ છો ? જોબ કરીને તો હું ય આવી છું...

રોહન : આવી પરિસ્થિતિમાં અપસેટ ન થાય તો બીજું શું થાય ? એક બાજુ બાપુજીની ના સમજાય એવી જીદ... આપણું કંઈ સાંભળવા જ નથી માંગતા.

રજની : હં... મને તો રોહન, એમની વાત જરાય વ્યાજબી લાગતી નથી. આવી હઠ લઈને બેસાતું હશે?

રોહન : ને આજે સવારે તો એમણે અલ્ટીમેટમ આપી દીધું છે કે કાલ સુધીમાં આપણે સંમતિ નહીં આપીએ તો ...

રજની : એ ઉપરવટ જઈને પોતાનું ધાર્યું કરશે. પછી આપણું જે થવાનું હોય તે થાય.

રોહન : હા... હવે તું જ કહે રજની કે આવી સિચ્યુએશનમાં હું અપસેટ ના રહું તો શું કરું ! ઓફિસમાં ય આખો દિવસ મનમાં બાપુજીની આ વાત જ ઘૂમરાયા કરતી હતી... એ કહે છે એમ કરશે તો આપણે શું કરશું ?

રજની : રોહન, તમે કંઈક કરો. ગમે તે રીતે બાપુજીને મનાવી લો. એમને પ્રોબ્લેમ શું છે આપણી જોડે ? મેં એમને દુભવ્યા છે ?

રોહન : એવું કશું થયું નથી કે નથી એવી બાપુજીએ ક્યારેય ફરિયાદ કરી.

રજની : તો પછી એમના મગજમાં આવું ભૂત કેમ ભરાયું છે, હેં ...?
(રોહન બોલ્યા વિના ઈશારાથી ‘ખબર નહીં’ કહે છે..) નથી આપણે ક્યારેય આ મકાન કે મિલકતની વાત...

રોહન : (વચ્ચે જ) એ તો પ્રશ્ન જ નથી.. પણ કંઈ સમજાતું નથી. બાપુજી ચોખવટથી કહેતા નથી. બસ એક જ રટણ લઈને બેઠા છે હું આમ કરીશ.

રજની : વાત વ્યવહારુ હોય, વજુદવાળું કારણ હોય તો ઠીક છે. બાકી એમનો આ નિર્ણય આપણે નહીં, કોઈ ના સ્વીકારે...

રોહન : હાસ્તો...

રજની : રોહન, બાપુજી જો એવું પગલું ભરશે તો આપણે શું કરશું ? ક્યાં જઈશું ? આપણું શું થશે ?

રોહન : રજની, મને પણ એ જ ચિંતા સતાવે છે.. (થોડીવાર બંને મૌન રહે..)બાપુજી ક્યાં ?

રજની : પરીને લઈને ગાર્ડનમાં ગયા છે. બાપુજીને આમ કરતા રોકવાનો તમને કોઈ રસ્તો સૂઝે છે, રોહન?

રોહન : (અકળાઈને) રસ્તો જડતો હોય તો ક્યારનો એ પકડી ના લીધો હોત.

રજની : પ્લીઝ, અકળાઈ ગયા વિના વિચારો. જેમ બાપુજીની વાતને લઈને તમે અપસેટ છો એમ હું

ય મૂંઝાયા કરું છું... શાંત ચિત્તે વિચારો.

રોહન : ઓ. કે....

રજની : જમવા બેસવું છે તમારે ?

રોહન : બાપુજી આવતા જ હશે ...બધાં સાથે જ બેસીએ, બરાબર ?

રજની : ભલે. (રજની કિચનમાં જાય. રોહન રૂમમાં કપડાં બદલવા જાય... મ્યુઝિક ..ચેઈન્જ કરીને રોહન આવે... વિચારમાં આંટા મારે. કંઈક યાદ આવતાં મોબાઈલ લઈ ફોન કરે... વાતચીત-માઈમ જરા રાહત અનુભવી મોબાઈલ મૂકે...બેસીને ટી.વી. ઑન કરે .. ત્યાં વાતો કરતાં ને હસતાં હસતાં પ્રદીપરાય તથા પરી આવે...)

રોહન : બાપુજી, આવી ગયા ? પરી તમને હેરાન નથી કરતીને ?

બાપુજી : હોય કંઈ... રોહન, મને એની સાથે ને પરીને મારી સાથે મજા આવે છે... અમને તો જલસા છે... રાઈટ પરી ?

પરી : રાઈટ, દાદુ...

રોહન : તો પછી તમને ...

બાપુજી : (વાત કાપતાં) તું જમ્યો, દીકરા ?

રોહન : ના... તમારી માટે વેઈટ કરતો હતો. હવે બધાં સાથે બેસીએ.. જમવા બેસવું છે ને, બાપુજી ?

બાપુજી : હા... હું જરા હાથપગ ધોઈ આવું. (બાપુજી રૂમમાં જાય.)

રોહન : ભલે, રજની, થાળીઓ પીરસો, અમે આવીએ છીએ... પરી, જા મમ્મીને હેલ્પ કર...

પરી : ઓ.કે. પપ્પા... (પરી કિચનમાં જાય...) થોડીવારમાં પ્રદીપરાય આવે એટલે રોહન અને પ્રદીપરાય પણ જમવા માટે કિચનમાં જાય... ફેડ આઉટ... મ્યુઝિક... ફેડ ઈન....)

દશ્ય - ૩

(રોહન અને પ્રદીપરાય જમીને સીટીંગરૂમમાં આવે... પ્રદીપરાય- બાપુજી બે-ત્રણ આંટા મારી સોફામાં બેસે.. ટી.વી. ઓન કરી જુએ... રોહન બાજુમાં ઊભો રહે...)

રોહન : બાપુજી... મારે કંઈક કહેવું છે..

બાપુજી : (હાથથી કંઈ ના બોલવાનું કહે ...) દીકરા, હું મારી વાતમાં મક્કમ છું. એટલે એના વિશે કોઈ ચર્ચા અત્યારે - આજે ન કરીએ... કાલે બધી વાત અને જાહેરાત...(પાછા ટી.વી. જુએ)
(રોહન નિરાશ થઈ ઊભો રહે.. રજની કિચનના બારણે ઊભી રહી સાંભળતી હોય છે.. એ પણ સાંભળીને અકળાય..રોહન-રજની આંખના ઈશારે વાત કરે... ફેડ આઉટ. - મ્યુઝિક)

દશ્ય - ૪

સ્થાળ : એ જ

સમય : બીજા દિવસની સવારના દસેક વાગ્યાનો.
(બાપુજી સોફામાં પેપર વાંચતાં બેઠાં છે... રોહન ટેબલ -ખુરસી પર કંઈક કામ કરી રહ્યો છે... ત્યાં ડૉરબેલ વાગે... રોહન ઘડિયાળ જુએ, બારણું ખોલવા જાય, જીતેનભાઈ આવ્યા છે....)

રોહન : યસ જીતેન અંકલ, આવો...આવો...
(લઈને અંદર આવે...)

જીતેન : (પ્રદીપરાયને) કેમ છે, પ્રદીપરાય... શું ચાલે છે?

બાપુજી : બસ... બધું એમનું એમ ચાલે છે.. ચાપાણી પીને પેપર વંચાય છે.. પણ જીતેન, તું અત્યારે, અચાનક ?

જીતેન : અચાનક નથી આવ્યો, પ્રદીપ... રોહને ફોન કરીને કહ્યું હતું કે અંકલ, કામ છે તે આવજો... એટલે...

બાપુજી : (રોહન સામે સૂચક નજરે જુએ...)
અચ્છા.. તો દીકરા, તેં તારા જીતેન અંકલને બોલાવ્યા છે.. એમને !

રોહન : હં...હા,...હા..બેસોને જીતેન અંકલ....
(ત્યાં રજની પાણી લઈને આવે...)

રજની : નમસ્તે જીતેન અંકલ ..

જીતેન : (પાણી લે..) નમસ્તે વહુ બેટા....
સુખી રહો...(પાણી પી ગ્લાસ રજનીને આપતાં) હં તો બોલ ભાઈ, શું કામ પડ્યું મારું ?

રોહન : કામમાં તો અંકલ, એવું છે ને કે .. (અચકાય.. બાપુજી સામે જુએ... રજની સામે જુએ...) કામમાં તો....

જીતેન : હા... બોલ... ખાનગી છે ! પ્રદીપની હાજરીમાં ડિસ્કસ થાય એવું નથી ?

રોહન : ના...ના, અંકલ, એવી કોઈ વાત નથી...

રજની : હા...અંકલ...
(જીતેન 'તો પછી છે શું ?' એવા ભાવથી બંને તરફ દૃષ્ટિ કરે...)

રોહન : જીતેન અંકલ, તમે બાપુજીને સમજાવોને કે...

બાપુજી : (રોહનને વચ્ચે જ અટકાવતાં)
હં... આ શું સમજાવવાનો હતો મને ! જો રોહન, તમારી વાત હું માનવાનો નથી. મારા નિર્ણયમાંથી હું ફરવાનો નથી. મારી ના એટલે ના છે...

જીતેન : અરે, પણ શેની હા ને શેની ના છે ?

રોહન : અંકલ, બાપુજી, હઠ લઈને બેઠા છે કે આ ઘર...

જીતેન : (પૂરું સાંભળ્યા વિના જ) આ ઘર મકાન પ્રદીપ તારા નામે કરી દે એવું તમે ઈચ્છો છો ને આ તારા બાપુજી ના પાડે છે, એમજ ને ?

રોહન : ના...ના... અંકલ, એવી વાત નથી...

જીતેન : તો વતનમાં જે મકાન છે તે તારા નામે કરાવી લેવું છે ?

રજની : ના..અંકલ...

જીતેન : તો એ વેચી દઈ પૈસા તમને આપે એવું કહેવું છે ?

રોહન : પ્લીઝ અંકલ, મારી પૂરી વાત સાંભળો તમે... અમારે મકાન-જમીન, પૈસા ઘર કંઈ નથી જોઈતું ...

જીતેન : તો વાત શું છે ? પ્રદીપ કઈ વાતની ના પાડે છે ? (રોહન વાત કઈ રીતે કહેવી એ વિચારમાં છે ત્યાં)

બાપુજી : જીતેન, રહેવા દે... હું જ તને જણાવું કે રોહન અને રજની વહુ શું ઈચ્છે છે.

રોહન : પપ્પા, પ્લીઝ... માની જાવને ...

બાપુજી : ના...જીતેન, આ લોકો મને વૃદ્ધાશ્રમમાં....

જીતેન : (પૂરું સાંભળ્યા વિના... વચ્ચેથી જ) હેં ? રોહન, રજની વહુ.... આ હું શું સાંભળું છું ! તમે પ્રદીપને વૃદ્ધાશ્રમમાં ધકેલી દેવા માંગો છો ?

રોહન :
રજની : અંકલ... પપ્પા...

જીતેન : અરે, સગો બાપ તમારાથી ખમાતો નથી ! હે ઈશ્વર, શું કળજુગ આવ્યો છે.. જે બાપે દુઃખ વેઠીને તમને પાળ્યા-પોષ્યા, મોટા કર્યા, ભણાવ્યા-ગણાવ્યા.. એ બાપને તમે પાળવા-સાચવવા તૈયાર નથી ?

રોહન : જીતેન અંકલ, એવી વાત નથી.

જીતેન : એવી વાત નથી તો છે શું ? પ્રદીપ તમને ભારે કેમ પડે છે ? અને તમારી ઈચ્છા મુજબ તમારા બાપુજી વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા જાય એવું એને સમજાવવા તેં મને બોલાવ્યો હતો ?

રોહન : અંકલ, પ્લીઝ, ... ગુસ્સો ના કરો.. શાંતિથી વાત સાંભળો...

જીતેન : ગુસ્સે ના થાઉં તો શું આવી વાત પર ખુશ થાઉં ?

બાપુજી : મારી વાત સાંભળ, જીતેન...

જીતેન : નથી સાંભળવું મારે કશું... ને હા પ્રદીપ, તું ઢીલો પડીને પણ દીકરા-વહુની વાત માની લઈ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા જવાની હા પાડી દે એ વાત મને મંજુર નથી...

બાપુજી : જીતેન ...

જીતેન : અરે, મકાન તારું છે... તને પેન્શન આવે છે.. તું સાજો-નરવો છે.. આ લોકોને કઈ રીતે તું ભારરૂપ થઈ રહ્યો છે એજ મને તો નથી સમજાતું.

રોહન : (જરા ઊંચા અવાજે) બસ અંકલ, બસ, પહેલાં પૂરી વાત સાંભળો...(જીતેન એની સામે જુએ...) અમને બાપુજી જરાય ભારરૂપ નથી લાગતા... ને અમે એમને વૃદ્ધાશ્રમમાં જવાનું કહ્યું નથી..

જીતેન : તો ?

રજની : બાપુજી પોતે જ છેલ્લા ચાર દિવસથી વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા જવાની હઠ પકડીને બેઠા છે !

જીતેન : હેં ?

રોહન : હા.. એ જાતે જ એવું નક્કી બેસીગયા છે..ને અમે બંને કેટલી વિનંતી કરીએ છીએ પણ એમનો નિર્ણય બદલવા તૈયાર નથી.

જીતેન : શું ? પ્રદીપ, કેમ ? (પ્રદીપરાય કંઈ બોલતા નથી.)

રજની : અને આ વાત બાપુજીને સમજાવવા જ અમે તમને બોલાવ્યા છે, અંકલ...

જીતેન : પ્રદીપરાય, શું છે આ બધું ?

બાપુજી : કેમ, એમાં ખોટું શું છે !

રજની : બાપુજી, તમને અમારાથી કંઈ ખોટું લાગ્યું છે ? હું તમને બરોબર સાચવતી નથી ?

બાપુજી : ના, વહુ બેટા ના... એવો તો તમે મનમાં વિચારેય ન લાવતાં..

રજની : તો કેમ, બાપુજી ?

રોહન : બાપુજી, મારાં કોઈ વાતવર્તનથી તમારું દિલ દુભાયું દુખાયું છે ?

બાપુજી : ના રોહન બેટા, ના... હું તમારાથી જરાય નારાજ નથી કે નથી મને તમારી વાતે ખોટું લાગ્યું !

જીતેન : તો પછી આ વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા જવાનું ભૂત કેમ ઊપડ્યું છે તમને પ્રદીપરાય ?

બાપુજી : અરે ભાઈ, જરા સમજો. દીકરો-વહુ જોબ કરે... આખો દિવસ બહાર હોય ને ઘરમાં હું એકલો એકલો મૂંઝાઉં છું...વળી, બંનેને મારી સગવડ-અગવડ જોવી પડે એટલે એમને એમની રીતે જિંદગી જીવવામાં હું નડતરરૂપ બનું....

રોહન : પણ બાપુજી...

બાપુજી : બેટા, તારી બા હોત તો અમે બંને એકબીજાના સહારે-પરસ્પરની હૂંફે-કંપનીમાં અહીં મોજથી રહેતાં હોત... પણ એ તો આપણને છોડીને ચાલી ગઈ... હવે ઢળતી ઉંમરે ઘરમાં એકલું એકલું લાગે કે નહીં ?

રજની : બાપુજી, સવાર-સાંજ અમે હોઈએ જ છીએ... અમને તમારાથી કોઈ તકલીફ નથી.

રોહન : ને તમારી લાડકી પરી... સ્કૂલ સિવાયના ટાઈમમાં એની કંપનીમાં તમને ખૂબ મજા આવે છે એવું તો તમે જ કહેતા હતાને... તો પછી ?

બાપુજી : એ બધું સાચું... પણ પરીને ભણવાનું હોય... તમારે તમારાં કામ હોય... એના કરતાં વૃદ્ધાશ્રમમાં મારી ઉંમરનાની કંપની મળે.. ત્યાં સૌ સાથે સત્સંગ થાય.. અમારી અવસ્થા જોગ રમતો રમીએ, વાંચન થાય, સરખે સરખાં સાથે વાતો-ચર્ચા થાય તો ટાઈમ ક્યાં પસાર થાય તે ય ખબર ના પડે અને મજા આવે...

જીતેન : એક રીતે તો પ્રદીપ, તારી વાત સાચી છે...

રોહન : પણ બાપુજી ...

બાપુજી : તમે બંને મારું ખૂબ ધ્યાન રાખો છો જ પણ સમવયસ્કોની કંપનીમાં મને એકલું નહીં લાગે અને અમને ગમતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે મળીને ત્યાં વૃદ્ધાશ્રમમાં કરતા રહીએ એટલે વૃદ્ધાવસ્થામાં નિવૃત્તિ સમયમાં અમે અમારી ગમતી રીતે જિંદગી જીવવાનો આનંદ લઈ શકીએ... એટલે જ મેં વૃદ્ધાશ્રમમાં જવાનું નક્કી કર્યું છે...

રજની : પણ બાપુજી, તમે છતાં વહુ દીકરે ને ઘરે વૃદ્ધાશ્રમમાં જાવ તો સમાજ શું કહેશે ?

બાપુજી : રજની-રોહન, સમાજની ચિંતા ના કરો. હું તમારાથી નારાજ થઈ લડી-ઝઘડીને કે તમારા ત્રાસથી દુઃખી થઈ ઘર નથી છોડી જતો પણ મારી મોજ-ખુશી માટે સૌની સંમતિ સાથે, રાજીખુશીથી વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા જવાનો છું... તમે પરીને લઈને મળવા આવતાં રહેજો... વાર-તહેવારે હું ય ઘરે આવીશ...

જીતેન : રોહન, રજની વહુ... પ્રદીપની વાતમાં મને દમ લાગે છે.

રોહન : અંકલ, મેં તમને બાપુજીને સમજાવવા બોલાવ્યા હતા... એને બદલે તમે તો ...

જીતેન : દીકરા, સાચી ને સારી વાતમાં ટેકો આપવો મારો સિદ્ધાંત.

બાપુજી : રાઈટ , પછી, જીતેન...

રજની : એટલે બાપુજી વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવા ન જાય તેમ એમને તમે નહીં સમજાવો ?

જીતેન : અલ્યા ભાઈ, જે સાચું સમજ્યો હોય એને શું સમજાવવાનું ?

બાપુજી : વાહ... જીતેન.. થેન્ક્યુ....

રોહન : બાપુજી...

બાપુજી : હવે તમે લોકો મારી વાતનો વિરોધ કરવાનું છોડી, મારા વૃદ્ધાશ્રમ ગમનની હોંશે હોંશે તૈયારી કરો. આજના દોડધામ, સ્પર્ધાના સમયમાં વડીલો જુવાનિયાંને નડ્યા વગર, વૃદ્ધાશ્રમમાં રાજીખુશીથી રહેવા જાય તે બદનામીની કે ટીકાની બાબત નથી. એ તો વ્યવહારુ ને ડહાપણભરી વાત છે.. તમને ખબર છે કે દૂર રહેવાથી પ્રેમ વધે છે. દૃઢ બને છે.

જીતેન : રાઈટ...

રજની : પણ બાપુજી..

બાપુજી : રજની બેટા.. તમે ચિંતા ના કરો... આજે સાંજે મેં આપણાં કેટલાંક સગાં-સ્વજનો અને મારા કેટલાક ગાર્ડન ફ્રેન્ડઝને આઈસ્ક્રીમ પાર્ટી માટે બોલાવ્યા છે.. ત્યારે આ વાતની હું જ જાહેરમાં વિધિવત જાહેરાત કરીશ.. એટલે તમારે મૂંઝાવાની જરૂર નથી.. હોં....

જીતેન : અચ્છા ?

બાપુજી : હા.... એટલે ચિંતામુક્ત બની અત્યારે મને અને આ તમારા કામ માટે બોલાવેલા કાકાને ચા પિવડાવો નહીં તો મને ગાળો દેશે...

જીતેન : હા... ચા મળશે કે પછી તમારું કામ ના કરવા બદલ મારી ચા કેન્સલ ...?

રોહન : ના.. અંકલ, એવું હોય ?

જીતેન : તો પછી હવે 'દુઃખી મન મેરે' ગીત ગાવાના બદલે હસો... ને ચા પિવડાવો... રાઈટ...

રજની : રાઈટ અંકલ.. ચાની સાથે ગરમાગરમ ભજિયાં પણ રાઈટ ...?

જીતેન :
બાપુજી : હેં... ઓહ...રાઈટ... રાઈટ...

(બધા હસે.. મ્યુઝિક.. ફેડ આઉટ)

'વ્રજ' પ્લોટ નં. ૧૫૨૮/૨
સેક્ટર ૨-સી, ગાંધીનગર - ૩૮૨૦૦૨
મો. ૯૪૨૬૦૮૪૬૩૨
ઘર : ૨૩૨૨૪૧૭૫

છેલ્લી બાજી ...,

– વિનોદ સી. દવે.

પાત્રો અને પરિચય

(૧) ઈન્સ્પેક્ટર - રાણા (P.I.)
(૨) ફોજદાર - પઠાણ (P.S.I.)
(૩) ફોજદાર - પટેલ (P.S.I.)
(૪) જમાદાર - ઝાલા (A.S.I.)
(૫) કોન્સ્ટેબલ - મનજી તથા રામજી
(૬) મકાન માલિક - રમેશ
(૭) મંજુ - રમેશની (પત્ની)
(૮) મહેશ - રમેશનો (મોટો પુત્ર)
(૯) જયેશ - રમેશનો (નાનો પુત્ર)
(૧૦) માયા - જયેશની (પત્ની)
(સંગીત - લાઈટ -એક્સ્ટ્રા કલાકાર જરૂરિયાત પ્રમાણે)

પ્રવેશ પહેલો

(દશ્ય સ્થળ : પોલીસ સ્ટેશન - સમય - સવારનો)

(પડદો ખૂલે ત્યારે સામે (સત્યમેવ જયતે) તથા (મે આઈ હેલ્પ યુ) લખેલ પોસ્ટર દેખાય. ગાંધીજી તથા સરદાર વલ્લભભાઈની છબી. એક મોટા ટેબલ ઉપર ટેલિફોન અને ફાઈલ અને (પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર)ની નેઈમ પ્લેટ સામેની ત્રણ-ચાર ખુરશીઓ ખાલી. ટેબલ ઉપર એશ ટ્રે, અને પાણી માટેના બે કાચના ખાલી ગ્લાસ.) તેમજ એક ટેબલ ઉપર ખુરશીમાં બેસી જમાદાર કાગળમાં કશુંક નોંધ કરતા હોય. કોન્સ્ટેબલ બન્ને. ડાબી અને જમણી બાજુ સંત્રી ડ્યુટીમાં સ્ટુલ ઉપર હાથમાં બંદૂક (હથિયારો) સાથે બેઠા હોય જેમાં મનજી મોઢામાં બીડી રાખી માચીસથી સળગાવતો હોય અને બીંડી ફૂંકવાની તૈયારીમાં હોય, તેમજ રામજી હથેળીમાં તમાકુ ચોળવાની તૈયારી કરતો હોય...)

(ટ્રીન... ટ્રીન .. ટ્રીન... ટેલિફોનની ઘંટડીનો અવાજ)

ઝાલા : એલ્યા .. મનજી ... જો તો ... કોનો ફોન છે ? (ફોનની રીંગ વાગે રાખે છે.)
(બંને કોન્સ્ટેબલોને પોતાના કામમાં મશગૂલ જોતાં પોતે જ ઊભા થઈ ઈન્સ્પેક્ટરના ટેબલ ઉપર જઈ ફોન ઉપાડે છે.)

ઝાલા : હલ્લો, હલ્લો .. કોણ બોલે છે ? હું, પોલીસ સ્ટેશનેથી જમાદાર A.S.I. ઝાલા બોલું છું. કોનું કામ છે તમારે ? P.I. રાણા સાહેબ... ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ ... હા ... એ રજામાં છે. હજુ આવ્યા નથી? કદાચ. આજે હાજર થવાના છે ! તમારું નામ શું ? (ડોક્ટર-જાની બોલું છું.) એવું સંભળાય છે.)

ઝાલા : ક્યાંથી બોલો છો ? જાની સાહેબ ...(સરકારી હોસ્પિટલેથી બોલું છું.) ડૉક્ટર સાહેબ... P.I. રાણા સાહેબ આવશે એટલે હું તમને ફોન કરાવું છું ... ઓકે ... (ફોનનું રીસીવર મૂકતા... બંને કોન્સ્ટેબલોને ખખડાવતા ...) એલ્યા.. તમે બંને જણાં અહીં પોલીસ સ્ટેશનમાં નોકરી કરવા આવો છો કે તમાકુ ...બીડી ... ફૂંકવા ...? (મોટા અવાજેથી બરાડીને ..) શું ... આ ગામના પોલીસ સ્ટેશનનો ઠેકો મેં રાખ્યો છે ? પોલીસ સ્ટેશનમાં પી.આઈ. સાહેબ - કે ફોજદાર હાજર નથી... તેના ફોન મારે એટેન્ડ કરવાના ? હું કાંઈ બીએસએનએલનો ટેલિફોન ઓપરેટર છું ? લોકોની ફરિયાદ મારે નોંધવાની ? તપાસ મારે કરવાની ? કોર્ટમાં મારે જાવાનું ? રેડ પાડવા કે આરોપીને પકડવા મારે દોડવાનું ? એક તપાસ ઈન્કવાયરી પૂરી ન થાય ત્યાં બીજી આવી ને ઊભી જ હોય....? સરકાર શું મને ઈનામમાં 'ગોલ્ડ મેડલ' દઈ દેવાની ... છે ? (મોઢું બગાડી નારાજગી વ્યક્ત કરતા ગરમીને કારણે નેપકિનથી મોઢું લૂંછતા...) ગજબ છે ... હો ... આ ... નોકરી.

મનજી : જમાદાર ઝાલા સાહેબ ખોટું ન લાગે તમને, તમે અમારા વડીલ છો. તમે અમારા સિનિયર ... છો... ને સાહેબ રજામાં છે... એટલે તમને ટ્રેનિંગ મળે છે ...! કદાચ - ન કરે નારાયણને તમને A.S.I. માંથી P.S.I.નું પ્રમોશન પણ મળી જાય. ..!

રામજી : ટાપશી પુરાવતાં, હા ... ઝાલા સાહેબ સાચું કહે છે .. મનજી....

ઝાલા : એલ્લા,...મનીયા...મજાક કરે છે. ...મારી... ચૂપ... રે ને તું, તારી નોકરી સંભાળ. સંત્રી ડ્યુટીની ? મારું જે થવું હોય તે થાય....! મારે કાંઈ ફોજદારી કરવી નથી.. આ જમાદારી સારી ... છે, સમજ્યો....? આ જમાદારીમાં આટલો ત્રાસ છે તો ફોજદારીમાં કેટલી મુશ્કેલી છે. એની ખબર છે .. તને ? કેટલાં વર્ષ થયાં નોકરીમાં ? પૂછી જો આવે

તો P.I. રાણા સાહેબને, આખા ગામની ઉપાધી છે. (સિગારેટ સળગાવી નિરાંતે - થોડો વિરામ લેતા...) (હળવા મૂડમાં) રામજી - સામું જોઈને... અરે...રામજી એ જમાના ગયા. જ્યાં ફોજદારનો ડંકો વાગતો..સમજ્યો.

રામજી : હે ... હે...બાપુ..

રામજી : (ઝાલા તરફ હળવાશથી વાતોમાં વધુ રસ પડતા) બાપુ - હું કાંઈ સમજ્યો નહીં. એમા આપણો શું રોલ છે....?

ઝાલા : ગામમાં મારામારી થાય. કોમી દંગલ થાય કે કોઈની હત્યા થાય. કોઈ દુર્ઘટના બને કે અકસ્માત થાય. આંતકવાદીઓ આંતક ફેલાવે કે દારૂનો કોઈ લઠ્ઠાકાંડ થાય, કે કોઈપણ ઘટના બને તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી પોલીસ ખાતા ઉપર જ...?

મનજી : બાપુ-જાન-માલની જવાબદારી તો પોલીસ ઉપર જ આવે છે ?

ઝાલા : મનીયા ...? (જોરથી ઊંચા - સાદે, ઊંચા - અવાજે) તંબૂરો .. તારા, (ગમ ખાતાં) “એક તો - પૈસાની પેદાસ નહીં ને ઘડીની નવરાશ નહીં” અને પાછું ચોવીસે કલાક સરકારની સેવામાં આ તે કાંઈ નોકરી કહેવાય. (May I Help you) બોર્ડ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરતાં) આ જો, તું ... ડોબા... આના કરતા તો માસ્તરની નોકરી સારી - માસ્ટર,

રામજી : માસ્તર.... !

ઝાલા : હા ... માસ્તર .. ટીચર ...!

મનજી : આ તે કાંઈ નોકરી કહેવાય. ....!

ઝાલા : આના જેવી તો નોકરી નથી ...?
છોકરાને ભણવું હોય તો, ભણે નહીં તો જાય તેલ લેવા ...! માસ્તર ... ને ... શું એય મજાની અડધા દિવસની નોકરી ને આખા દિવસનો પગાર, અને શાંતિ... જ કોઈ માથાકૂટ જ નહીં... અને પાછું આખુંય ગામ ઓળખે, અને ‘સાહેબ’ કહી બોલાવે તે જુદું અને ફાલતુ સમયમાં છોકરા ભણાવી ટ્યુશન - ક્લાસીસ-કરે ઈ’નોખું, ધંધો, પાર્ટ-ટાઈમ કરી કે શેરબજારમાં બે પૈસા રળી લે, અને કોઈ મગજમારી જ નહીં ને...? મજાની નોકરી ...! સુખી નોકરી છે.

મનજી : જમાદાર સાહેબ... માસ્તર... ઈ... માસ્તર સમજ્યા...? એનાથી ક્લાસમાં ભણતાં છોકરા, બીએ, - ડરે, આપણા પોલીસ ખાતા જેવી ‘ધાક’ નહીં ... ! શું કહેવું છે તારું રામજી ...?

રામજી : બાપુ - માત્ર પોલીસનું નામ પડે ત્યાં જ માણસને પરસેવો છૂટવા માંડે, ખરું ને ...?

ઝાલા : (મનજી - તરફ ઊભા થઈને હાથ લાંબો કરતા ઊંચા અવાજે ...) એલ્યા, મનીયા- તારા ખાનદાનમાં ... કોઈ મીલીટરી કે પોલીસ ખાતામાં હતું ખરૂં ? સિનિયર હું છું કે તું ...? તને વધારે ખબર હોય કે મને...? (ગુસ્સે થઈને ડોબા - આ સામું જો શું લખ્યું છે - (સત્યમેવ - જયતે)ના પોસ્ટર તરફ હાથ લાંબો કરી ને ...જણાવતાં.. આનો અર્થ શું થાય...? ખબર છે તને... ‘હમેંશા - સત્યનો વિજય’- થાય છે.

ઝાલા : પહેલાના જમાનામાં માણસો પોલીસ સ્ટેશનમાં પગ મૂકતા જ ધ્રૂજવા માંડતા. અને રીઢા ગુન્હેગારો પોતાનો ગુન્હો સામેથી કબૂલી લેતા-’ ‘પોલીસ’ ને ‘થર્ડ-ડીગ્રી’નો ઉપયોગ જ નહોતો કરવો પડતો, ત્યારે માણસો બહુ સમજુ હતા. કાયદાને માન આપતા, નીતિ-નિયમોનો ભંગ નહોતા કરતા...? તેમનામાં માણસાઈ હતી..., તે જમાનામાં ‘પોલીસ’ની ‘આબરૂ’ હતી.

મનજી : (ઝાલાની વાતોમાં રસ - લેતા...) (તમાકુ-ચૂનો કાઢી- બનાવવાની - હાથમાં લઈ ચોળવા તૈયારી કરતાં)
તો, શું - બાપુ- આજે કાયદો - નથી ? નીતિ - નિયમ - કાનૂન નથી ?

ઝાલા : આજે પરિસ્થિતિ જુદી જ છે ?
બધુંય છે ...! પરંતુ સમજ્યો, મનીયા, રામજી, સાંભળ તમે જુઓ છે ને ? આજના હવેના સમયમાં પોલીસ સ્ટેશનમાં ગુનેગાર ઘૂસી આવે છે ! આ તો, મારો અનુભવ બોલે છે !

(બંને તરફ - નજર જોતા, પોતાની આપવીતી જણાવતાં)- તમને શું ખબર હોય...? ગુનેગારોને ગુનો કે જુલ્મ કબૂલવાની વાત તો બાજુએ રહી - પરંતુ તેને છાવરવા બચાવવા - માર ન મારવા. હાથ કડી કે દોરડા ન બાંધવા. જેલમાં ન પૂરવા. રીમાન્ડ ઉપર ન લેવા. ભલામણ લઈને ગુનેગારો સાથે આવે છે ...? તમે બંને નથી જોતા ... (રામજી તરફ નજર કરતા....) મારો તો જીવ બળે છે, પણ શું થાય. આપણે રહ્યા - નાના માણસ ..! ત્રીસ - બત્રીસ - વરસની નોકરી થઈ છે. જલ્દી પૂરી થાય એટલે ‘જવાબદારી’ માંથી મુક્ત થઈ ગામડે ઘર ભેગા થઈએ. નહીંતર -હવે સમય છે ને બહુ જ ખરાબ છે -

આ સરકારના ઉચ્ચ અધિકારીઓ મને ક્યાંક જો કામમાં બેદરકાર રહ્યો ને તો 'ફીટ' કરી ઘરે બેસાડી દેશે, સમાજમાં આબરૂ જશે અને પેન્શન પણ અટકશે ...! સમજ્યો...

મનજી : ના - બાપુ - ના તમે ભૂલો છો ?

ઝાલા : તમને જોઈને મને કહેવાનું મન થાય છે, કામની જવાબદારી, ઈમાનદારી, સત્યનિષ્ઠા. દેશપ્રેમ-પ્રમાણિક્તા-વફાદારી વગેરે. બધું જ સત્યાનાશ ! ખતમ થઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે....!

મનજી : (રામજી અને ઝાલા - બાપુ તરફ નજર કરી બીડી સળગાવતાં) શું વાત કરો છો ? ઝાલા - બાપુ ? મને તો લાગે છે કે અમારો સમય નોકરીનો ખૂબ જ કપરો - અને ખરાબ જ હશે ...? (રામજી સામે જોઈને)

ઝાલા : આજે હળાહળ કળિયુગ ચાલી રહ્યો છે તમને ખબર છે ? આજે કોઈનો ભરોસો ન કરાય ? સમજ્યો, અરે ... સગો દીકરો હોય ને તોય નહીં...? ભાઈ-ભાઈનો પણ નહીં ! ગમે ત્યારે દગો દઈ દે ! એ 'સતયુગ' ના જમાના ગયા ... આજે માનવતા મરી પરવારી છે... તું છાપાંમાં નથી વાંચતો કેવા કેવા બનાવો બને છે અને સમાચાર આવે છે.. (પોતાના ટેબલે જઈ ખુરશીમાં બેસતા) જરાક રીલેક્સ થતા ... જ

મનજી : ઝાલા - બાપુ આપણા P.I. રાણા સાહેબને કેટલી નોકરી બાકી છે ?

ઝાલા : મારા જાણવા મુજબ સાહેબ, આ પોલીસ સ્ટેશનમાં જ અહીંથી સેવા નિવૃત્ત થશે ! આ P.I. સાહેબનું છેલ્લું પોલીસ સ્ટેશન હશે ! ત્રણ-ચાર મહિના જ બાકી છે, એટલે તો રજામાં છે. (બહાર જીપ ઊભી રહેવાનો અવાજ તેમજ ગાડીનું હોર્ન સંભળાય છે.

ઝાલા : લાગે છે, P.I. સાહેબ આવી ગયા લાગે છે ! (ફટાફટ બધું વ્યવસ્થિત કરતાં) (તેમજ મનજી અને રામજીને સાવધાન રહેવાની સૂચના ઈશારેથી આપતાં...)
રાણા (P.I.) ઈન્સ્પેક્ટરનો પોલીસના ફૂલ યુનિફોર્મમાં હાથમાં લાકડાની સ્ટીક સાથે રૂઆબદાર પ્રવેશ ...) પોલીસ સ્ટેશનમાં નજર નાંખતા ...

ઝાલા : ગુડ મોર્નિંગ - સાહેબ - સાવધાન થઈ સલામ - કરતાં...
(મનજી અને રામજી - ઊભા થઈ પોતેપોતાની જગ્યાએ સલામ કરતા.. નમસ્કાર સાહેબ...)

રાણા : પોતાની ઈન્સ્પેક્ટરની ખુરશી પર બેઠક લેતાં... બેસો બેસો મી. ઝાલા... કેમ છો બધાં... શું છે ત્રણ-ચાર દિવસની કાંઈ નવા-જૂની...? ગામમાં શાંતિ છે ને ?

મનજી : (ટેબલ ઉપર ઊંધા પડેલા - કાચના ગ્લાસમાં પાણી લાવી રાણા સાહેબને આપતા...) લ્યો સાહેબ, પાણી - પીવો, ચાનો ઓર્ડર બહાર હોટલવાળાને આપું?

રાણા : ના...ના. હમણાં નહીં. થોડીવાર રહીને .. અરે ઝાલા - પેલા ગયા અઠવાડિયે નવા હાજર થયેલા બે ફોજદારો ક્યાં છે ? મી. પઠાણ અને પટેલ - બહાર ગયા છે ?
(પોલીસ સ્ટેશનની સ્ટેશન - ડાયરીનાં પાનાં ઉથલાવી - વાંચતાં... વાંચતાં...) (માથા પરથી 'કેપ' ઉતારી ટેબલ પર મૂકતા...) પોલીસ સ્ટેશન કેમ ખાલી છે ?

ઝાલા : સાહેબ, પઠાણ સાહેબ- કોર્ટમાં તારીખ હોઈ બહાર ગામ છે. તેમજ પટેલ સાહેબ - બંદોબસ્તમાં ગયા છે. તેથી પોલીસ સ્ટેશન ખાલી - ખાલી લાગે છે !

રાણા : ક્યારે આવવાના છે ?

ઝાલા : આજે જ હાજર થવાના છે, લ્યો, (સાંભળતાં જ પઠાણ સાહેબ આવતા દેખાય છે.)

પઠાણ : (યુનિફોર્મમાં P.I. રાણા સાહેબને 'સલામ' - કરતા સાવધાન - થઈ પોલીસ સ્ટેશનમાં પ્રવેશ કરતાં...) ગુડ મોર્નિંગ. સર -

રાણા : ગુડ મોર્નિંગ - ગુડ મોર્નિંગ - કોર્ટમાં કયાં ગુનાની તારીખ હતી ?

પઠાણ : મારા-મારીનો જૂનો કેસ હતો તેની તારીખમાં ગયો હતો.

રાણા : પટેલ - ફોજદાર ક્યાં ગયા છે ?

પઠાણ : હમણાં આવે જ છે, બંદોબસ્તમાં હતા. મારી સાથે હતા - કોઈક કામે રોકાયા છે.

રાણા : ઠીક છે- (મોટા અવાજેથી બૂમ પાડતા) એલ્લા. ... મનજી ત્રણ-ચાર-કપ 'ચા' નો બંદોબસ્ત - કર, ત્યાં સુધીમાં હું આ કાગળોમાં સહી કરી નાખું.

રાણા : ફોજદાર પઠાણ - તમે તમારી ડાયરી - ભરી નાખો. પછી વધુ વાતો કરીશું. -

પઠાણ : હા. સાહેબ, તેના ટેબલે જઈ - ડાયરીમાં નોંધ કરતાં.

મનજી : (ચા - લેવા - જાય છે...) (થોડીવાર રહીને ... હાથમાં ૬ કપ - 'ચા' લઈને આવતા...)
ફોજદાર - પટેલનો પોલીસ સ્ટેશનમાં પ્રવેશ ...)
લ્યો, સાહેબ- પટેલ સાહેબ પણ આવી ગયા...!

પટેલ : 'સાવધાન' થઈ સેલ્યુટ કરી રાણા સાહેબ સાથે હાથ

મિલાવતા ...

ગુડ - મોર્નીંગ - રાણા સાહેબ ...

રાણા : બેસો. બેસો. મી. પટેલ...'ચા' પીઓ... બહાર ગયા'તા ...!

ઝાલા : એલ્લા. મનજી - સાહેબને 'ચા' આપજે, અને પાણીની બોટલ - આપજે,

રાણા : બંને ફોજદારો સામું 'ચા' પીતા- પીતા જોઈને તમે બંને નસીબદાર છો. મારે હવે ૪-૬ મહિના નોકરી બાકી છે. તમને મારી પાસેથી કાંઈક નવું શીખવા મળશે' જાણવા મળશે.

ઝાલા : સાહેબ - કેટલા વર્ષની નોકરી થઈ ?

રાણા : પાંત્રીસ વર્ષની નોકરી થશે,

પટેલ : સાહેબ, તમારી ઉંમર હજુ દેખાતી નથી ?

પઠાણ : હા, સાહેબ, કોઈ એમ નો કહે કે તમે ૫૮ વર્ષના છો ?

રાણા : બધાના શરીર સરખા ન હોય... અલગ- અલગ - બોડીનું બંધારણ હોય - આ ખાતામાં ખડતલ - શરીર હોય તો જ ચાલે .. નહીત્તર આ - લુખ્ખા - મવાલીઓ તમારી જ આબરૂ ઉતારે.. (પઠાણ- અને પટેલ સામું જોતા...) આ તમારું પહેલું જ પોલીસ સ્ટેશન છે ને ? P.T.S. ટ્રેનિંગ કરાઈ ખાતે પુરી કર્યા પછી તમારા બંનેની આ પોલીસ મથકથી શરૂઆત થશે ! અને મારું આ છેલ્લું પોલીસ સ્ટેશન છે...! ખરૂં ને ...! પટેલ,

(રાણા-સાહેબ સિગારેટ સળગાવીને માચીસની સળીને ફૂંક મારી ઠારવતા ...)

પ્રવેશ બીજો

(દૃશ્ય- સ્થળ એ જ) (પોલીસ સ્ટેશનમાં બધાં જ અધિકારી P.I., P.S.I, A.S.I. બંને કોન્સ્ટેબલ હાજર પોત પોતાની ખુરશી - સ્થાન ઉપર)

રાણા : ફાઈલમાં કાગળ ઉથલાવતા.. અરે ઝાલા ...

ઝાલા : હા, સાહેબ...

રાણા : આ F.I.R. ની નકલ - વકીલને આપવાની હતી - તે લઈ ગયો ?

ઝાલા : ના, સાહેબ કોઈ આવ્યું નથી ...

રાણા : ઠીક છે, અરે ફોજદાર પઠાણને બોલાવો, અને પટેલને પણ મોકલો.

ઝાલા : પઠાણ સાહેબ - રાણા સાહેબ બોલાવે છે. સાથે પટેલ સાહેબની પણ રાહ જુએ છે.

રાણા : બંને P.I.ના ચેમ્બર્સમાં પ્રવેશતા) બેસો. આવતી કાલે શહેરમાં દિલ્હીથી મંત્રી આવવાના છે. તો તેના બંદોબસ્ત માટે હેડક્વાર્ટરથી માંગણી છે. તમે તૈયાર રહેજો કદાચ જવું પડે ! સંભાળી- નોકરી કરજો. તમે બંને મારા દિકરા જેવા છો. એટલે સલાહ-સૂચન કરૂં છું. ખોટું ન લગાડશે,

પઠાણ : ના સાહેબ. તમારો અમારા ઉપર હક્ક છે. (પટે- સાથ પુરાવતા) અમને તમારી પાસેથી ઘણું શિખવા મળશે. તમારા જેવા સારા માણસો આ ખાતામાં ઓછા છે ! સાહેબ.

રાણા : હજુ તમારે શરૂઆત છે. નોકરીમાં ઘણું ઉંડુ ઉતરવું પડશે ! કાયદા-કાનૂન પ્રેકટિશ અનુભવ બુદ્ધિથી કામકાજ કરવું પડશે ! ઘણાં પડકારો આવશે, હિંમ્મતથી સાવધાનીપૂર્વક ખંતથી કામ કરજો, પૈસાની લાલચ ન કરતાં ટ્રીન... ટ્રીન.... ટ્રીન... ટેલિફોનની ઘંટડી વાગે છે,) ભષ્ટ્રાચારથી દૂર રહેજો...

રાણા : (ટેલિફોન ઉપાડતા) હલ્લો, કોણ બોલે છે ? હા, પોલીસ સ્ટેશન છે ! હું P.I. રાણા બોલું છું. બોલો કોનું કામ છે ? શું થયું ? હા ... હા.. ઠીક છે, હા. હું પંદર-વીસ મીનીટમાં ત્યાં પહોંચુ છું. તમે ત્યાં જ રહેજો.. ટેલીફોન. રીસીવર પર પાછું મૂકતા ..)

પઠાણ : શું - હેડક્વાર્ટરથી ફોન હતો ? કાંઈ થયું ?

રાણા : હા .. તમે અને પટેલ. બંને ફોજદારો તૈયાર થઈ જાવ. ઝાલા - તમે આ પોલીસ સ્ટેશન સંભાળજો - અને મનજી અથવા રામજી મારી સાથે ગાડીમાં ચાલો. એક 'ખૂન' થયું છે. કાગળો - પેન લઈ લો. (બધા જ ફટાફટ ગભરાટ સાથે ઝડપથી ટીમ લઈ જીપમાં જવા તૈયારી કરતા ... પટેલ .. મર્ડર .. હા- પઠાણ સામું જોતા ..

રાણા : ચાલતા, ચાલતા આ તમારો બંનેનો પહેલો કેસ

પઠાણ : રાણા સાહેબ કંઈ જગ્યાએ 'ખૂન' થયું છે ? ચાલતા ચાલતા.

રાણા : ઝડપ કરો, અને મનજીને તથા P.S.I. પટેલને સૂચના કરી કે ડોગ સ્કોવોડ - અને ફોટોગ્રાફરને ઘટના સ્થળે લઈ આવે.

પટેલ : રાણા, સાહેબ કંઈ જગ્યાએ જવાનું છે.

રાણા : એરપોર્ટ રોડ ઉપર આવેલી 'નીલકંઠ' સોસાયટીમાં...

પટેલ : ઠીક કે સાહેબ, હું હમણાં જ વ્યવસ્થા કરું છું અને 'બુલેટ' મોટરસાઈકલ લઈ ત્યાં પહોચું છું.

રાણા : (પઠાણ- મનજી વિ. સાથે ઘટના સ્થળે જીપ ઊભી

રાખી નીચે ઉતરતા ...) તેમજ ઘટના સ્થળનું નિરિક્ષણ કરતા.. ચારેય તરફ નજર નાખી તપાસ કરતા .. (એક લાશ માથે સપેદ ચાદર ઢાંકેલી પડી હોય છે. યુવાનીની છે જેમાં માથે લોહીના ડાઘા હોય છે.) આજુબાજુમાં બે-ચાર માણસો કૂતૂહલ વશ- દૂરથી ઉભા રહીને જોતા હોય છે...)

પટેલ : ડોગ-સ્કવોડ-ફોટોગ્રાફરને લઈને તુંરત પહોંચી આવતા.. (ફટાફટ- ફોટા લઈ આજુબાજુવાળા સોસાયટીના મકાનો તેમજ લાશનો ફોટો - માથે ઓઢાડેલી ચાદર- રાણાએ ઉંચી કરી જોતા... પઠાણ પટેલના મોઢામાંથી ચીસ નીકળી ગઈ બાપ રે બાપ..

રાણા : પટેલ , કાંઈ જોયું કેમ ? ગભરાઈ ગયા ? પઠાણ - 'લાશ'નું નિરિક્ષણ કરો. શેના વડે હત્યાં થઈ છે ? પુરાવા મેળવો.

પઠાણ : હા, સાહેબ... (આજુબાજુ તપાસ કરતા....)

રાણા : સ્ટેટમેન્ટ લેવા માણસોને પણ પૂછપરછ કરજો.

પટેલ : સાહેબ.. થોડે દૂર ખૂલ્લો પ્લોટ છે. એ જ રસ્તા પર સામે ઉપરના મકાનમાં સ્ત્રીઓના રડવાનો અવાજ આવે છે...

રાણા : સોસાયટીના એક રહીશને પૂછતા .. આને ઓળખો છો ? 'લાશ' તરફ (અંગૂલી નિર્દેશ કરતા). અમારી સોસાયટીમાં કોઈ ફરિયાદ નથી. કોઈ ચોરી નથી થઈ અને આજે .. મર્ડર... ખૂન થઈ ગયું... તેમ બોલતા રહીશ ઢીલો પડી ગયો... અરે, પટેલ - પઠાણ આજુબાજુના રહીશો ના નામ લખો. અને મનજી - લાશને પોસ્ટમોર્ટમ કરવા હૉસ્પિટલે મોકલાવો, પઠાણ તમે ફોન કરો અને એમ્બ્યુલન્સ મંગોવ.

પઠાણ : જી સાહેબ... હમણાં જ પી.એમ. માટે 'લાશ' મોકલવા વ્યવસ્થા કરાવું છું.

રાણા : પટેલ, તમે પણ તમારી તપાસ શરૂ કરી દો, મરનારનું 'મોઢું' ઓળખાતું નથી ? કોણ છે ? જ્યાં સ્ત્રીઓ રડે છે તે ઘરનું સરનામું - માલીકનું નામ લઈ લો, ચાલો, પોલીસ સ્ટેશને, પોપરો તૈયાર કરવા - હા. સાહેબ. પટેલ- પઠાણ- મનજી વિગેરે પોલીસ સ્ટેશનો પરત જવા એકઠા થયાં, ગુફતેગુ - કરતા ...ફરી પોલીસ સ્ટેશનો આવ્યા....

રાણા : પટેલ અને પઠાણ તમે બંને આ ખૂનની તપાસ કરો. મકાન માલિક, તથા ખૂનીને શોધી કાઢો. મને રોજેરોજની તપાસનો રિપોર્ટ જોઈએ.. અને હું પણ મારી રીતે મારા જ અનુભવથી તપાસ કરૂં છુ ઠીક છે જાવ - બંને જણા ...

ઝાલા : સાહેબ, મરનાર હિન્દુ છે કે મુસ્લીમ.

રાણા : P.M. રીપોર્ટ આવે પછી જ મને ખબર પડે, ત્યાં સોસાયટીમાં બધા હિન્દુ જ રહે છે. અને મનજી તું તપાસ કરતો. સ્ત્રીઓ રડતી હતી તે ઘરના માલિકને લઈ આવ.

મનજી : હા. સાહેબ... જેવી સૂચના...

ઝાલા : રાણા સાહેબ, આ વિસ્તાર તો નવો જ છે. નવા ફલેટો, સોસાયટીઓ બને છે ત્યાં વળી કોણ હશે આ મરનાર... હશે કોઈ લુખ્ખો કે મવાલી.. કાં દારૂડિયો, હશે ને રાત્રે જ કોઈ પતાવી દીધો હશે.

પટેલ : (મોબાઈલથી રાણા સાહેબને ફોન કરતા ... રાણા સાહેબ મકાન માલીકનું નામ રમેશભાઈ છે. જે કંપનીમાં હતા....)

રાણા : હા, ઠીક છે.. જે હોય તે વિસ્તારથી પૂરી તપાસ કરો. 'ખૂની'કોણ છે ? આપણે બધાના નિવેદનો લેવાના છે. (ફોન મૂકતાં)

પઠાણ : (ટ્રીન ટ્રીન ટ્રીન. ટેલિફોનની રીંગ વાગે છે. પોલીસ સ્ટેશને ફોન કરે છે)

રાણા : બોલો, P.I. રાણા બોલું છું.

પઠાણ : નમસ્કાર, સાહેબ, પઠાણ બોલું છું. P.M. રિપોર્ટ - બે દિવસ પછી મળશે. 'લાશ'નો કબજો રમેશભાઈ રાઠોડ કરીને ભાઈ આવ્યા છે તેમને આપી દીધો છે. હૉસ્પીટલના P.M. રૂમમાંથી, પરંતુ તે હજુ સુધી ઓળખી નથી શક્યો કે 'લાશ' તેના સંતાનની છે કે બીજા કોઈની ? ચહેરો ઓળખાતો નથી ? માત્ર પહેરેલા કપડાં ઉપરથી ખાતરી ન કરી શકાય ? તે હા - ના - કરે છે.

રાણા : ફોન ઉપર બધી ચર્ચા ન થાય. મી. પઠાણ... તમે એને અહીં પોલીસ સ્ટેશને લઈને આવો, ઠીક છે.

પઠાણ : રમેશભાઈ તમારે સાહેબ પાસે રૂબરૂ આવવું પડશે, ચાલો, પોલીસ સ્ટેશને ?

રમેશ : પઠાણ- સાથે પોલીસ સ્ટેશને પહોંચતા .. રડતા ... રડતા...સાહેબ મારા .. મહેશનું 'ખૂન' થઈ ગયું થઈ ગયું... હાય... રામ.... રડતા... મારો મહેશ ...સાહેબ... 'ખૂની' ને તમે પકડો...

રાણા : મનજી. આ ભાઈને પાણી-પીવડાવ. બેસો. આ ખુરશીમાં બેસો....

પટેલ : F.R.I. વિગતો સાથે લખો. ચાલો હું લખાવું. (IPC - 302 મુજબ)ગુનાની નોંધ કરો. પઠાણને પણ બોલાવો. મારી ચેમ્બરમાં શું બન્યું. બનાવ કેવી રીતે

બન્યો ? બધી વિગતો સાથે રમેશભાઈ તમે શાંતિથી વાતો કરો. તમારા 'મહેશ'ના 'ખૂની'ને અમે ગમે ત્યાંથી ગોતી-શોધી કાઢીશું - તમે બધી હકીકત જણાવો.

રમેશ : સાહેબ એક વાત કહું... હું મારા દિકરાની 'અંતિમક્રિયા' કરી પછી આવું તો...?

રાણા : તમે પહેલા નક્કી કરી લો, આ જેનું 'ખૂન' થયું છે તે જણ તમારો જ છે ને ? તો પછી 'લાશ' સ્વીકારવાની ના કેમ પાડો છો ? તમે 'ખૂન' કર્યું છે ?

રમેશ : બાપ છું એનો ... (રોતા રોતા... આ શું બોલો છો? સાહેબ (હાથ-જોડીને) ગમે તેમ તોંય મારો દિકરો હતો....

પટેલ : અમને રીપોર્ટ મલ્યા છે કે તમારો 'મહેશ' ગુન્ડાગીરી, દાદાગીરી- મારામારી કરતો...?

રમેશ : આ બધા જ કામો .. અમારી સોસાયટી વાળાના છે ...!

રાણા : ઠીક છે તમે ... તમારા દિકરાની વિધિ - પતાવી આવો.. (રમેશ હાથ જોડીને ઘરે જાય છે..) જયશ્રી ક્રિષ્ન.

પઠાણ : રાણા, સાહેબ - વાત કહું તમને, આ છોકરાના રીપોર્ટ સારા ન'હોતા, શેરી અને સોસાયટીમાં કોઈ ઘર બાકી નથી કે જેની સાથે તેનો ઝઘડો થયો ન હોય... ! તેની 'લાશ' એટલી ડેન્ઝર હતી કે ડૉક્ટર - ગભરાઈ ગયો હતો. P.M. કરનાર...! આખુંય મોઢું છુંદી નાખ્યું છે. કહી નથી શકાતો ? માત્ર કપડા અને તેના મજબૂત શરીરના બાંધા ઉપરથી અનુમાન લગાવી શકાય કે મરનાર 'મહેશ' જ છે...!

રાણા : તમે બન્ને ફોજદારો આની બધી જ ઈન્કવાયરી કરો. હું F.I.R. તૈયાર કરી નાખું છું. કારણ કે DySP કે DSP સાહેબને રીપોર્ટ આપવો પડશે.

પઠાણ : O.K. સર -પટેલ - પઠાણ બંને બહાર નીકળી ફરી તપાસમાં લાગ્યા. (પટેલ - પઠાણને કહેતા... હું સોસાયટીમાં ખાનગી-ડ્રેસમાં જાંઉ છું. અને તમે ઘરની પૂરી વિગતો તપાસો -

રાણા : (ઝાલાને બૂમ પાડી બોલાવતા) બંને ફોજદારોને એક મીનીટ માટે બોલાવો તો... અરજન્ટ- તુરંત.

ઝાલા : (રાડ પાડી. મોટા અવાજે જીપમાં બેસવા જતાં બંને સાહેબોને ...)
પટેલ સાહેબ P.I. આપને બોલાવે છે...

રાણા : આપણે ખૂનીને શોધવાનો છે. દરેક ગુનાની પાછળ એક 'હેતુ' હોય છે. આ 'મહેશ'નું ખૂન કરનારે કોઈક ખાસ હેતુપૂર્વક આખી યોજના બનાવી છે. તમે બંને તપાસમાં ઊંડા ઉતરજો. અને ઝીણવટ ભરી- તપાસ દરેક રીતે કરજો....

પઠાણ : O.K. સર, પટેલ, હા સાહેબ. (બંને, સેલ્યુટ, કરી જતા...)

રાણા : અરે, ઝાલા... સાંભળો... ક્યાં ગયા...

ઝાલા : યસ સર, બોલોને શું હુકમ છે ?

રાણા : બેસો, તમે પણ અનુભવી છો અને મારા કરતા આ ગામમાં તમને ઘણાં ઓળખે છે - તો તમારી જરૂર મને ખૂન-કેસ ઉકેલવામાં પડશે...?

ઝાલા : ભલે, સાહેબ, હું હાજર જ છું. તમે કહો તે માહિતી પૂરી પાડીશ...

રાણા : જુના રેકોર્ડ - ફાઈલો કાઢો જુના રીઢા ગુનેગારો - કે ખૂનીની વિગતો મારે જોવી છે- ફોટા જુઓ.

ઝાલા : ભલે, સાહેબ, હમણાં જ શોધી લાવું છું.

ઝાલા : મનજી અને રામજી કોન્સ.ને મદદ માટે અવાજ કરતાં)
રેક-કબાટમાંથી જૂની ફાઈલો રજીસ્ટર - ખંખોળતા... ધૂળ ઝાપટતા...

ઝાલા : આ જુની ફાઈલ આપ તો.. ખાખી પૂંઠાવાળા (હાથથી અંગૂલી નિર્દેશ કરતા) ફાઈલ - ઝાપટી - ધૂળ ખંખેરતા... (પોટલું બાંધવાની સૂચના- મનજીને કરતા) મળી મળી... માહિતી.. મળી (રાજી થતાં P.I. ના રૂમમાં જતા...)
(લ્યો, સાહેબ, આ 'મહેશ' રાઠોડના નામે ત્રણ- ચાર વર્ષ પહેલા સોસાયટીમાં મારામારીના કેસમાં ફરીયાદ આવેલી. પછી ઘર મેળે સમાધાન રહિશો સાથે થતા બંધ કરી દીધેલી... પછી એ ચાર-પાંચ વર્ષ મુંબઈ કામ-ધંધે જતો રહ્યો હતો.

રાણા : લાવો, હું જોઈ લઉં, ફાઈલ વાંચતા... બરોબર છે. ગુડ - તમે સાચા છો, આપણે એ પણ જાણવું પડશે કે તે મુંબઈમાં શું કરતો હતો ? તેની દોસ્તી, કે ઉઠક- બેઠક કોની-કોની સાથે હતી ?

ઝાલા : હા, સાહેબ, તમારી વાત- ખરી છે, મને યાદ છે ત્યાં સુધી - તે કોઈ ખાનગી કંપનીમાં 'ડ્રાઈવર' હતો... બહું ભણેલો નહીં, પણ વાંચતા લખતા- આવડતું - આઠ-દસ ચોપડી માંડ ભણ્યો હોય...?

રાણા : ઠીક છે, જોઈએ હશે આ બંને નવા ફોજદારો શું તપાસ કરે છે ? જાવ હવે, ઘરે જમવાનો સમય થઈ ગયો છે. હું પણ નિકળી રહ્યો છું .

પ્રવેશ ત્રીજો

(સમય સવારનો, દૃશ્ય એજ - પોલીસ સ્ટેશન)

પટેલ : (યુનિફોર્મમાં પ્રવેશતા...)
અરે, મનજી- રાણા સાહેબ આવી ગયા ?

મનજી : ના, સાહેબ, તૈયારી છે, દસ થવા આવ્યા છે.

પટેલ : આજે પેલો 'ખૂન' થઈ ગયું ને તેનો 'બાપ' આવવાનો છે. જો આવે તો મને અથવા રાણા સાહેબના રૂમમાં લઈ જજે.

મનજી : હા, સાહેબ. જેવી સૂચના ..

રમેશ : (સફેદ લેંઘા-ઝભ્ભામાં)
(રામજીને પૂછતા ... રાણા સાહેબ આવ્યા છે ? પટેલ સાહેબ છે...)

રામજી : હા- તમે કોણ ? (હું રમેશ રાઠોડ -) (જવાબ દેતા,

રામજી : હમણાં - ત્રણ ચાર દીવસ પહેલા જેનું 'ખૂન' થઈ ગયું તેના પિતા ?

રમેશ : (હકારમાં માથું હલાવતા...)

મનજી : અરે, હા- તમને સાહેબે કહ્યું હતું....

રાણા : (પોલીસ સ્ટેશનમાં પ્રવેશતા)
(મનજી - અને - રામજી) એ સલામ મારી- અભિવાદન કરતા .. ગુડ મોર્નિંગ - સાહેબ...
(ગુડ મોર્નિંગ - ગુડ મોર્નિંગ - જવાબ દેતા...
(પોતાની ચેમ્બર - ખુરશી પર બેઠક લેતા) અરે, મનજી- મોકલો પેલા - બહાર ઊભા છે તે ભાઈ ને...

રમેશ : (જય શ્રી કૃષ્ણ ... સાહેબ - બે હાથ જોડી - P.I. સાહેબ સામે ઊભા રહેતા.

રાણા : બેસો, રાઠોડ ભાઈ-

રમેશ : (ખુરશી પર બેઠક લેતા)

રાણા : હવે, મને વિગત - જણાવો. બનાવની , બધી જ.

રમેશ : મારું નામ રમેશ રામજી રાઠોડ છે. હું કંપનીમાં મહેતાજી હતો. હાલ નિવૃત્ત છું. મારે બે દિકરા - જયેશ નાનો મહેશ મોટો છે. જયેશ પરણેલો છે. તેની વહુનું નામ માયા છે. મારી પત્નીનું નામ મંજુ છે. જયેશ મારી સાથે તેની પત્ની માયા સાથે જ રહે છે. તે કંપનીમાં સુપરવાઈઝર છે. મહેશ - અપરણિત છે.

રાણા : નાનો દિકરો પરણેલો છે તો મોટો કેમ કુંવારો રહી ગયો ?

રમેશ : તે લગ્ન કરવા ઈચ્છતો ન હતો. તે નાનપણમાં ભણવામાં હોશિયાર હતો. પરંતુ - સોસાયટીના લુખ્ખા તત્ત્વો સાથે મારામારી થતા - તે સાવ નફ્ફટ થઈ ગયો અને .... કુંવારો રહી ગયો. અને બેરોજગાર હતો.

રાણા : (અરે આ મનજી... ચા - નો ઓર્ડર આપો અને પટેલ તથા પઠાણ બંનેને બોલાવો...)
(પટેલ અને પઠાણ - સાહેબના રૂમમાં પ્રવેશતા ...)

રાણા : બેસો, આ વાંચો, જે વિગતો મને આ રાઠોડભાઈએ લખાવી છે. તમને તેની નોંધ કરો.. કામ લાગશે..

મનજી : (સાહેબના રૂમમાં બધાને ચા-પાણી આપતા...)

રાણા : તમારે કોઈ દિ' 'મહેશ' સાથે ઘરમાં ઝઘડો થયો હતો ? રમેશને પૂછતા ?

રમેશા : ના- સાહેબ, કો'ક દિ' માં દિકરો ઝઘડો કરતો !

રાણા : તમારી પત્નીનું નામ ?

રમેશ : મંજુ -

રાણા : તમારી પત્ની મંજુ અને જયેશની વહુ 'માયા' કાંઈ સગાસંબંધીમાં થાય છે ?

રમેશ : ના, સાહેબ, તમારે મારી પત્નીનું નિવેદન લેવું હોય તો અહીં લઈ આવું?

રાણા : ના, જરૂર નથી. પછીથી જણાવીશું. ઠીક છે તમે જાવ. જરૂર પડે તમને બોલાવી એ તો આવજો, મોબાઈલ નંબર લખાવતા જાવ... પટેલ સાહેબ પાસે.

પટેલ : (મોબાઈલ નંબર ડાયરીમાં નોંધતા) રમેશ - ઘરે જતા)
રાણા સાહેબ, મને તો લાગે છે બાપ-દિકરા વચ્ચે કામધંધો ન કરવા ઝઘડો થયો હોય અને રમેશે જ રાત્રે કાળસ કાઢી નાંખ્યું હોય તો ? પૈસાના લબારામાં.

પટેલ : ના, ના મને તો સાહેબ એવું જાણવા મળ્યું છે કે 'મહેશ'ને બાજુવાળાની છોકરી સાથે કાંઈ લફરૂં હોય અને રાત્રે બહાર સૂતો હોય - ને કોઈએ પતાવી દીધો હોય ?

રાણા : બંને ફોજદારના તપાસના કારણો જાણી આનંદીત થયા.. વાહ ... વાહ... તાલી પાડતા ... વેરી ગુડ. હવે આપણી તપાસની ગાડી પાટા ઉપર ચડશે - તેવું મને લાગે છે...

પટેલ : પઠાણ- અને ઝાલા સામે જોતા .. સાહેબ, મારા અંદાજ મુજબ કોઈ 'પ્રેમપ્રકરણ' જ લાગે છે.

રાણા : ઝાલા, ને પૂછતા .. જમાદાર તમારો અનુભવ શું કહે છે ..?

ઝાલા : સાહેબ, મારો અંદાજ તો એમ કહે છે કે આ મરનાર ગુંડાગીરી કરતો કદાચ કોઈ પાસેથી ધંધો કરવા પૈસા

ઉછીના લીધા હોય અને પરત ન ફર્યા હોય તો.. સામે વાળાએ ... પતાવી દીધો હોય...

રાણા : વેરીગુડ- સરસ - આઈડિયા... ચાલો. મારો સ્ટાફ 'ખૂની'ને શોધવા તપાસ તો કરે છે જે જાણી આનંદ થયો, હરકતાં ... હસતા.. હજુ મારો અભિપ્રાય બાકી છે. મને તો લાગે છે નિવૃત્તિ પહેલા - ખૂની- પકડાઈ જાય તો સારું ...પઠાણે - પૂછતા...) (રાણા સાહેબ - આજે મૂડમાં લાગો છો) જરૂર કોઈ કડી- મળી હશે તમને ...?

રાણા : ચાલો, હજુ 'નિલકંઠ' સોસાયટીમાં હું જઈ આવું, તમે પોલીસ સ્ટેશને રહેજો. આ મારી છેલ્લી- બાજી - તપાસ છે. પટેલ - ઓકે- સર, ઓલ ધી બેસ્ટ,

પઠાણ : મને લાગે છે. સાહેબને કાંઈ સગડ-કડી મળી લાગે છે ? નહીંતર આપણને કે નહીં ? (પટેલ સામે જોતા...)

પ્રવેશ ચોથો

રાણા : 'ખૂન' થયેલ જગ્યાએ જઈ ફરીથી નિરિક્ષણ કરતા... આજુબાજુ- કુકાનો મકાનો- રહેવાસીનું અવલોકન કરતાં બાજુની ગલીમાં એક ઘંટી - હતી જે અનાજ દળવાની - ઘંટી છેલ્લા - ૧૦ દિવસથી બંધ હતી ! માલીક બિમાર હોવાનું રહિશો કહેતા હતા - વિસ્તાર નવો હોવાથી ખુલ્લો હતો... વિચારતા .. વિચારતા... કદાચ. મુંબઈવાળાએ રાતે આવી મર્ડર કર્યું હોય તો ? અને 'મહેશ'ના મિત્રો કે ઉધરાણીવાળા રાત્રે પરત જતા રહ્યાં હોય.. તપાસમાં નવડા મળતા ન'હોતા, શું કરવું ? બધાના નિવેદન-રીપોર્ટ લીધા - પરંતુ હત્યારો આઝાદ હતો. તો પછી 'ખૂની' ક્યાં ગયો ? રીપોર્ટ- એવો મલ્યો કે સોસાયટી વાળા 'મહેશ'ના દબંગ-ગીરી, લુખ્ખાગીરીથી ત્રાસી ગયા હતા. ફરિયાદ કરવા કોઈ આગળ ન આવતું. (ફરી પાછા - પોલીસ સ્ટેશને પરત આવતા)

રાણા : (ઝાલા - પટેલ અને પઠાણને બોલાવો)

ઝાલા : હા, સાહેબ ... (બંને રૂમમાં પ્રવેશતા)

રાણા : તમે મંજુ અને માયાનું નિવેદન લીધું છે ? (બંને એ હકારમાં માથું હલાવ્યું)

રાણા : તમને કાંઈ અજુગતું નથી લાગ્યું ને ? મને તો શંકા છે કે રમેશની પત્ની મંજુને પૂછપરછ કરો, બોલાવો તેને પોલીસ સ્ટેશને (થોડીવારમાં મંજુ આવતા...)

મંજુ : 'જયશ્રી કૃષ્ણ' , સાહેબ...

રાણા : તમારું ના, પતિનું નામ- દિકરા - વહુનું નામ જણાવો ?

મંજુ : મારૂં નામ મંજુ ઉમ.વ. ૪૮, પતિનું નામ રમેશ - મારે મહેશ અને જયેશ બે દિકરા છે. જયેશ મારી સાથે જ રહે છે. તેના લગ્ન ગયા વર્ષે જ થયા છે. મહેશ કુંવારો છે, બેરોજગાર છે.

રાણા : તમારે કોઈને, કોઈને ઘરમાં 'મહેશ' સાથે બોલાચાલી થઈ હતી ? બંને ભાઈઓ વચ્ચે ઝઘડો થયો હતો ? પૈસા બારામાં કાંઈ રકઝક થઈ હતી ?

મંજુ : નીચું જોઈને - મને કાંઈ ખબર નથી. બધો વહીવટ તેના બાપા- રમેશ જ કરે છે. ઈ જે કેમ ઈ થાય - પણ મહેશ - કાંઈ અમારુ સાંભળતો ન'હતો - (ઠીક છે. તમે જાવ. મંજુ - રોતા - રોતા.... માથે ઓઢીને નિકળી જાય છે...)

રાણા : મને આ બાઈ ઉપર શંકા છે. મારી આંખમાં આંખ મેળવીને કાંઈ વાત કરતી નથી ?

પટેલ : બાઈ માણસ છે, કદાચ કાંઈ છુપાવતા હોય તો, કહેવાય ન'ઈ.....,

પઠાણ : સાહેબ - આપણે 'મહેશ' જ્યાં નોકરી કરતો તે સ્થળે 'મુંબઈ' પૂછપરછ - તપાસ કરી આવીએ તો ?

રાણા : ગુડ-આઈડીયા, મને પણ કાંઈક એવું લાગે છે ? ગુન્હેગાર ગુનો કરી રાત્રે મુંબઈ ભાગી ગયો હોવો જોઈએ.

ઝાલા : સાહેબ, એક વાત કહું ! હું તો નાનો માણસ છું. તમે બધા મારા અધિકારીઓ છો. મારૂં માનવું છે કે આ ગુજરી જનાર 'મહેશ' નો ભાઈ ક્યાં છે ? તેનું નિવેદન બાકી છે ?

પટેલ : અરે, મેં પહેલા જ પૂછ્યું હતું. પરંતુ - રમેશે - તેના પુત્ર બહારગામ કંપનીના કામે ગયો છે, તેવું મને કહેલું....

પઠાણ : અરે... રાણા.. સાહેબ હું પણ કંપનીમાં ફોન કરી પૂછપરછ કરી આવ્યો હતો, તેમે કહ્યું કે બેંગ્લોર બાજુ કંપનીમાં ક્યાંક ઓડીટ કરવા ગયો છે....?

રાણા : અરે, સગો મોટોભાઈ મરી જાય, તો આવે તો ખરો કે ન'ઈ.

રાણા : અરે બનાવ બન્યાને મહિનો થવા આવ્યો - હજુ કોઈ તપાસનું તથ્ય નથી આવ્યું - અકળાઈ ઊઠતા .....) પટેલ - પઠાણ. તમે ... શું - તપાસ કરી.. કડી - સગડ - પગેરૂ મેળવો...મારે નિવૃત્તિ પહેલા આ કેસ

ઉકેલવો જ છે. .. મારી આ 'છેલ્લી-બાજી' છે. હજુ સુધી હું હાર્યો નથી.. (અરે, પટેલ પઠાણ, ... અવાજ મારતા...)

પટેલ : મને નવો વિચાર આવ્યો કે ફોન કરી પૂછતો પેલી મંજુને કે તારા દિકરા જયેશની વહુ 'માયા' ક્યાં છે ?

પઠાણ : પ્રવેશતા - મને રમેશે એમ કહ્યું હતું. કે તેનો પુત્ર-જયેશ - માયા - બંને બહાર કંપનીના કામે ગયા છે ?

રાણા : ખલ્લાસ... આ છેલ્લો આઈડિયા હલો. તપાસની કડી મળવાનો ..'ખૂની' બહું જ ચાલાક, કૂશળ છે. કોઈ નિશાની - નથી છોડી,

પટેલ : સાહેબ, ફોટોગ્રાફ, ડોગ સ્કવોર્ડની રીપોર્ટ- રી-ચેક કરી લઈએ -

પઠાણ : રાણા - સાહેબ, P.M. રીપોર્ટના ફોટા- લાશનું નિરિક્ષણ કરેલ રીપોર્ટ - ફરીથી જોઈ લઈએ-

રાણા : (ગુસ્સામાં ... શાંતિ... શાંતિ... પ્લીઝ..બેસો...)

ઝાલા : સાહેબ, પાણી-પીવો હું 'ચા' મંગાવું છું. (શાંતિથી બધો જ સ્ટાફ 'ખૂન'ની તપાસ ઘડીભર ભૂલી જઈને 'ચા' પીવે છે.)

ઝાલા : સાહેબ, શાંતિ રાખો. સૌનું કામ થશે. ધીરજથી વિચારીએ...

રાણા : મારે હવે નિવૃત્તિનો સમય આવે છે આ - 'ખૂન' અને 'ખૂની' મારૂં લોહી પી ગયા છે ! કેટલાય ધમપછાડા કર્યા- પરંતુ ક્યાંય - ત્રણ ત્રણ અધિકારી હોવા છતાંય તપાસ નામે 'મીડું' - મારે શું- રીપોર્ટ ઉપરના અધિકારીને દેવો, આબરૂ જશે મારી ....! (પટેલ -- પઠાણ નીચું મસ્તક - હાથ માથે રાખી ને રાણા સાહેબની વાત સાંભળે છે) શું - કરવું તેની મુંઝવણ અનુભવે છે ? (પ્રથમ ગ્રાસે મોક્ષિકા) જેવો તાલ થયો છે !
(મનજી- અને રામજી બધી ધમાલ જોઈ રહ્યાં છે) હવે શું ! સૌ વિચારમાં ખોવાયા છે,

રાણા : વિચારો, ખૂબ વિચારો, જાવ જમવાનો સમય થઈ ગયો છે. ઘરે જઈ સૂઈ જાવ... (ગુસ્સામાં પોતાની ચેમ્બરમાંથી બહાર નિકળતા ...)

મનજી : સાહેબને પણ નિવૃત્તિના આરે જ ઉપાધી આવી ગઈ... થાય શું ...!

રામજી : ઝાલા - બાપુ કે'તા તા ઈ'વાત હવે સાવ સાચી લાગી રહી છે..., ઘડીની નવરાશ નહીં પૈસાની પેદાશ નહીં.'' .... સતત દોડતા જ રહો .... આ પોલીસની નોકરી.

પ્રવેશ પાંચમો

(સમય સવારનો - પોલીસ સ્ટેશન)

(ટ્રીન ટ્રીન. ટ્રીન .. ટેલીફોનની ઘંટી વાગે છે.)

ઝાલા : નમસ્કાર -- ઝાલા બોલું છું. કોનું કામ છે ? (સામેથી મહિલાનો અવાજ - હું જયા બોલું છું.)

ઝાલા : કોણ - જયા ? (સામેથી - અરે જે હમણાં પંદર-વીસ દિવસ પહેલા ખૂન થઈ ગયું ને 'મહેશ' ભાઈ મારા બેન - ના જેઠ હતા. પરંતુ ...

ઝાલા : તમારે શું માહિતી આપવી છે ? (સામેથી મારી બેન - માયા - જે મરનાર મહેશના નાના ભાઈ જયેશ જોડે પરણાવેલી છે. તેનો બેંગલોર બાજુથી ફોન હતો કે તેને કોઈક ઉપાડી ગયું છે ? તમે તેને બચાવો, તેનો ફોન-મોબાઈલ બંધ આવે છે... ફોન ... કટ થઈ જાય છે..)
(ઝાલા - સવાર- સવારમાં પરસેવાથી રેબઝેબ થતાં - ટેન્શમાં પછી વિચારમાં - હવે ખબર પડી -ખૂની કોણ છે ? કાંઈક ખીચડી રંધાણી છે ? આવવા દો, રાણા સાહેબને .. ઝાલા. આનંદમાં - ઉત્સાહમાં આવી ગયા. મનજી-રામજી આઈડીયા મલ્યો. કાંઈક લીંક મળી - સાહેબને રાજી કરી દઈએ.
(મનજી - ઝાલાની સામું જોતા...)
કૂતુહલ - વશ...
(રાણા સાહેબ - પટેલ સાહેબ - પઠાણ સાહેબ ત્રણેનો પોલીસ સ્ટેશનમાં પ્રવેશ)
પોતપોતાની બેઠક લેતા જ,

ઝાલા : ગુડ મોર્નિંગ સાહેબ -

રાણા : ગુડ મોર્નિંગ, મજામાં, આજે શું ખૂબ મુડમાં છો ? છે કાંઈ નવાજૂની સમાચાર.

ઝાલા : હા, સાહેબ, નવો રસ્તો મલ્યો છે. 'ખૂન-કેસ' માં,

રાણા : હે...પટેલ પઠાણ પણ રસ લેતા ... શું ... થયું ?

ઝાલા : હમણા ફોન હતો. ખૂનીના નાના ભાઈ જયેશની પત્ની માયાના બેનનો. જેનું નામ 'જયા' છે અને 'માયા'નું 'કિડનેપ' થયું છે તે તેના સાસરે નથી ? હે ?...

રાણા : શું વાત કરો છો ? ઝાલા પટેલ, તું ફોન લગાવ, રમેશને રાઠોડને, મંજુને લઈ અહીં આવી. બંને જણાને પોલીસ સ્ટેશનમાં લાવો.

ઝાલા : 'માયા' ક્યાંક ફસાઈ છે ?

રાણા : કાંઈ ફોન નંબર -મોબાઈલ નંબર (ના - માત્ર સામે

છેડે બાઈએ 'જયા' નામ કીધું છે.)

રાણા : O.K.ખૂબ સરસ
વેલ-ડન- ચાલો જોઈએ હવે શું થાય છે ? આગળ વધો. (પોલીસ જીપ - ઉભી રહેવાનો અવાજ) કોન્સ. રામજી સાથે)
(રમેશ - મંજુ- હાથ જોડી P.I. રાણા સામે ઊભા છે.)-

રાણા : હેલો, મને કહો, તમારી પુત્રવધુ ક્યાં છે ? (મંજુને પૂછતા) કડકાઈથી.

મંજુ : મારા દિકરા જયેશ સાથે બેંગલોર ગઈ છે ? તમે લખાવ્યું છે કે સાસરે ગઈ છે ?

રમેશ : હકારમાં માથું હલાવતાં...

રાણા : જયેશને ફોન લગાવો. મારી સાથે વાત કરાવો.

રમેશ : મોબાઈલ કરતા - નો રીપ્લાય.

મંજુ : કદાચ ફોન બંધ હોય ?

રાણા : 'માયા' ને ફોન કરો ?

મંજુ : તેનો ફોન ઘરે ભૂલી ગઈ છે !

રાણા : 'મહેશ' - નો ફોન ક્યાં છે ?

રમેશ : તે ફોન ગુમ થઈ ગયો છે !

રાણા : (કડકાઈથી) ફરિયાદ કરી છે - ફોન ગુમ - થયાની ?

રમેશ : ના - મને ખબર નથી !

મંજુ : રડતા, રડતા, રમેશને કહે છે મારો રોયો નક્કી આ બધા ધંધા 'માયા'ને મહેશના લાગે છે ?

રાણા : શું કહો છો ? આશ્ચર્ય ?
(પટેલ - પઠાણ - ઝાલા- રામજી- મનજી) માંડીને વાત કર મંજુ -

રમેશ : જે થવાનું હતું - તે થઈ ગયું હવે જે હોય તે બધાને કહે. મને પણ ખબર નથી ?

મંજુ : મહેશ મર્યો નથી ? હજુ જીવે છે. જયેશ - મર્યો છે.
(બધા એજ સાથે) હે .. માયા - અને મહેશને લગ્ન થયા તે પહેલા - પ્રેમ હતો. પરંતુ જયેશ સાથે લગ્ન કરેલા, મહેશને ફોસલાવી 'માયા' જ લઈ ગઈ લાગે છે.

રમેશ : મહેશ - હયાત છે ? તો જયેશનું ખૂન થયું છે ?
(રાણા-પટેલ-પઠાણ આશ્ચર્યથી) હેં ... શું કહે છે તું ....!

મંજૂ : મને ખબર નથી. પણ રાત્રે મહેશ પાણી પીવા ઊભો થયો હતો. જયેશને પણ મે ઘર બહાર નિકળતા જોયો હતો. કદાચ - મહેશે - જ જયેશને પથ્થરના 'ઘા' મારી મારી ખતમ કર્યો હોય, અને માયા ના કહેવાથી આ 'ખૂન' થયું છે. મારો લાડકો જયેશ બિચારો ભોળો - કામગરો - કહ્યાગરો હતો.....
(પોક મૂકી રડતા...)

રમેશ : મંજુને એક ઝાપટ -મારતા મને કેમ જાણ ન કરી ? હું ઘરમાં જ હતો... 'નાલાયક' ઊઠાડવો હતો ને....!

રાણા : પટેલ, પઠાણ - આ બંનેને જેલમાં પૂરી દો - અને માયા-મહેશને પકડવાના ચક્રો- ગતીમાન કરો - ઝડપ કરો.

પટેલ : કાગળીયા તૈયાર કરતા -

પઠાણ : રમેશ, મંજુ -મહેશ -માયાના મોબાઈલ નંબર એકઠા કરતા....

રાણા : ઝાલા, મનજી-રામજી 'ચા'નો ઓર્ડર આપો... નવા જેલમાં બેઠેલા મહેમાનને ચા-પાણી પીવડાવો...

ઝાલા : સાહેબ, મેં કીધું તું ને કાંઈક રસ્તો મળશે !

રાણા : પટેલ, પઠાણ - તમે બંને હું ત્રણેય- ખોટી દિશામાં દોડ્યા ! કેસનો નવો ફણગો ફૂટતા, રાણા - હસતાં હસતાં ઝાલા - ધન્યવાદ - 'સલામ' તમને - હું - મારી જિંદગી-ની 'છેલ્લી - બાજી' હાર્યો. તમે જીત્યા ! આ જિંદગીની 'છેલ્લી બાજી' માં હુકમનો એક્કો તમે કાઢ્યો તમે જીત્યા. બધા - ચા- પીતા- હળવાશના મૂડમાં હસતા હસતા ... હાશ.. પટેલ પઠાણ- રાણાએ - ઝાલા ASI ને અભિનંદન - આપ્યા. બાપુ તમે કામ કર્યું. 'છેલ્લી બાજી' ... જીત્યા...

(પડદો પડે છે ! હા..હા..હા..)

'ગાયત્રી કૃપા', પ્લોટ નં. ૧૩૨/૪,
વોર્ડ નં. ૪/એ, આદીપુર, (કચ્છ)-૩૭૦૨૦૫.
મો - ૯૯૨૪૭૨૩૪૮

ઝીરો વેસ્ટ પાર્ક

– શૈલેષ ટેવાણી

(**મં**ચની એક તરફ ટેબલ લેમ્પ, બાજુમાં બારી અને તે પછી ઝુલતા પરદાઓ વાળો દરવાજો. મંચની બીજી તરફ એ જ રીતે ટેબલ-ટેબલલેમ્પ, બારી અને ઝુલતા પરદાવાળો દરવાજો. બંને બારીની ડિઝાઈન અલગ. બંને દરવાજાના પરદાઓનો કલર અલગ. ડાબી તરફના ટેબલ નજીક ડાઈનીંગ ટેબલ. જમણી તરફના ટેબલ નજીક નાનો શો હિંડોળો. ડાબી જમણી ડાઈનીંગ ટેબલ પર એક પાંત્રીસેકની સ્ત્રીનો ફોટો. ડાબી તરફના હિંડોળા પાછળ એક શુટેડ-બુટેડ ને ટાઈવાળા ચાલીસેકના પુરુષની બે-ત્રણ હાફ-ફૂલ તસવીરો. બંને દશ્યોની વચ્ચેના સ્પેસમાં ગાર્ડન. એક બેંચ અને આગળ થોડું ઘાસ.)

(હવે ડાબી તરફના ટેબલ લેમ્પના અઝવાળામાં પેલો ચાલીસેકનો પુરુષ કંઈ લખે. તે જે લખે તે અવાજ પ્રેક્ષકોમાં પહોંચે.)

પુરુષ : એકદમ જ રાત વધુ કાળી, વધુ એકાકી, વધુ સુમસામ લાગે. પગ તળેની જમીન સરકી જાય. આંખે અંધારા આવે. ઊભા હોઈએ તો લાગે જમીન ગળી ગઈ. બેઠાં હોઈએ તો લાગે કે હમણાં ચિરનિદ્રામાં પોઢી જશું. જીવ વલોવાય. બૂમ પાડીને કોઈને બોલાવવાનું મન થાય. ઘરની દીવાલો અને પરદા તરફ જોઈએ ત્યારે થાય ઓહ, અહીં તો કોઈ નથી. વળી પ્રશ્ન થાય અહીં, આ ઘરમાં કોઈ હતું ? શું એ આપણું હતું ? આપણું હતું તો ક્યાં છે ? કેમ છોડીને જતું રહ્યું ? કે પછી.. કે પછી ... આપણું હતું જ નહિ ? (મંચ પર પ્રકાશ. પુરુષ ઊભો થાય. દરવાજામાંથી અંદર જાય. ફરી અંધારું.)

- (મંચની જમણી તરફ પ્રકાશ. ટેબલ લેમ્પ પાસે પેલી સ્ત્રી બેઠી છે. કંઈ લખી રહી છે. તેનો અવાજ પ્રેક્ષકોને સંભળાય.)

સ્ત્રી : આ ઘર તો તેણે જોયું જ નથી. અહીં તે આવ્યા જ નથી. તો પછી એમ કેમ થાય છે કે મારે કશું તેના માટે કરવાનું છે ? જ્યુસ, રસોઈ તેને ભાવતા રસ પાતરા ? આમ જુઓ તો મેં ઝઘડો કર્યો જ નથી. બધું ચુપચાપ. એમ જ બિસ્તરા બાંધી લીધા. ચાલી નીકળી. કોઈ ફરિયાદ જ નહિ, ન કોઈ અપેક્ષા.

(વચ્ચેના ગાર્ડનમાં યુવા સ્ત્રી-પુરુષ બહુ આત્મીયતાથી બેઠા છે. હસે છે. વાતો કરે છે. ગુસ્સે થાય છે.)

પુરુષ : પછી તેં મમ્મીને શું કહ્યું ? ચીબાવલી ?

સ્ત્રી : મેં કહ્યું કે સારો છોકરો છે તું પાગલ ! (ખડખડાટ)

પુરુષ : મમ્મીને કહ્યું તે અત્યારે કહેવામાં શો વાંધો છે?

સ્ત્રી : અત્યારે તું સારો નથી.

પુરુષ : યું.. ઈડિયટ !

સ્ત્રી : હું એવી નથી. સીધી છું. સરળ છું. સંસ્કારી છું.

પુરુષ : દરેક સ્ત્રી એમ જ કહે. પણ નીવડે ત્યારે ખબર પડે કે આ તો ધતુરાનું બી.

સ્ત્રી : હા, શરૂઆતમાં દરેક પુરુષ તારી જેમ સારા દેખાય પણ નીવડે ત્યારે ખબર પડે કે આ તો કારેલાનો રસ.

પુરુષ : આપણે ઝઘડો કરવા જ મળીએ છીએ ?

સ્ત્રી : મેં એવું શું કર્યું ?

પુરુષ : ના, તો હું જ માથાનો દુઃખાવો છું ને ?

સ્ત્રી : જો ને, કેવા સરસ ફૂલ ખિલ્યાં છે, પક્ષીઓ કેવું ગાય છે તું પણ કંઈ ગા ને?

પુરુષ : ના, હવે કોઈ મૂડ નથી. હું જઉં છું....

સ્ત્રી : ના, ના, ના સો.... રી.

(પુરુષ ચાલ્યો જાય છે.)

દશ્ય - ૩

(પુરુષની બાજુનો ટેબલ લેમ્પ ઓન એ કંઈ લખે જે પ્રેક્ષકોને સંભળાય.)

પુરુષ : બધું જ તેને હસી નાંખવાની આદત હતી. જે કંઈ સીરિયસલી કહું તે પણ હસાવમાં જ કાઢી નાંખે. મને ઘણી વખત થતું કે મારા પેઈન્ટીંગ્સ, મારા સંગીતના કમ્પોઝિશનની તેને વાત કરું. પરંતુ, તેની પાસે ફુરસદ જ નહોતી. અને હવે મારી પાસે ફુરસદ છે તો મને કંઈ કરવાનું મન થતું નથી.

દશ્ય : ૪

(સ્ત્રી તરફનો ટેબલ લેમ્પ ઓન થાય. તે જે કંઈ લખે જે પ્રેક્ષકોને સંભળાય.)

સ્ત્રી : તેને એમ લાગતું કે મને તેનામાં રસ જ નથી. પરંતુ, તેના પેઈન્ટીંગ્ઝ, તેનાં કમ્પોઝિશનની સ્વરલિપિ તેની ગેરહાજરીમાં હમેશાં મારી આંગળીઓનો સ્પર્શ મેળવતી. મને તેણે દોરેલાં એક એક દશ્યો, રેખાંકનો ખૂબ ગમતાં. પણ હવે કોઈ ચિત્ર જોવું જ નથી ગમતું. હવે કોઈ સંગીત સાંભળવું જ નથી ગમતું.

(મંચની વચ્ચેની ગાર્ડનની લાઈટ ઓન થાય. બંને નૃત્યની મુદ્રામાં)

સ્ત્રી : ના, આમ... બે સ્ટેપ આગળ. ફરી બે સ્ટેપ પાછળ (મ્યુઝીક ઑન)
ફાગણ ફોરમ તો આયો..
આયો રે આયો
ફાગણ ફોરમ તો આયો..

પુરુષ : (પહેલાં પ્રયત્ન-સ્ત્રીના ખભ્ભે હાથ મૂકી. બંને આંગળા હાથમાં ભરાવી નૃત્યનો પ્રયત્ન કરે.) નથી આવડતું. આ મારાથી નહિ થાય. તું જ ગોઠવી લે. ને કાર્યક્રમમાં તું જ નૃત્ય કરજે. ના, હું નહિ જ કરું.

સ્ત્રી : અરે, એવું શું કામ કરે છે ? પ્લીઝ, તું સરસ નૃત્ય કરે છે. એક બે પ્રયત્નમાં તો પરફેક્ટ થશે. એમ છોડી ન દે પ્લીઝ.

પુરુષ : (દૂર જઈ ગાર્ડનની બેંચ પર બેસી જાય) નહિ એટલે નહિ જ. આટલી નાની વાત તને સમજાતી કેમ નથી ?

સ્ત્રી : મને તો ઘણું સમજાય છે. પરંતુ, તારી દાનત જ નથી. તારામાં ઈગો છે. આટલો મોટો ચિત્રકાર, સ્વરકાર આમ જાહેરમાં નૃત્ય કરે ? એ તું સ્વીકારી શકતો નથી.

પુરુષ : એ તું જે માને તે. નો મિન્સ નો.

સ્ત્રી : જહન્નમ મા જાય આ નૃત્ય. હું પણ નથી કરી કરવાની નૃત્ય. મારે પણ કોઈ નોબેલ નથી લેવો.

પુરુષ : સારું તો ચાલો, ઘરે સિધાવો.

સ્ત્રી : હા, ચાલો રસ્તામાંથી ચિત્ર દોરવા કોઈ પીછડી લેવાનો છે ? તો લેતાં જઈએ.

પુરુષ : ધેટ્સ માય લૂક આઉટ. યુ ડોન્ટ બોધર...

દૃશ્ય - ૫

(પુરુષ તરફનો દરવાજો કોઈ ખખડાવે છે. પુરુષ ટેબલ લેમ્પ પર માથું નાખી પડ્યો છે. કોઈ સળવળાટ નથી. ડોરબેલ પણ વાગે છે. આ તરફ સૂનકાર. કોઈ પ્રત્યુત્તર નથી. બહાર વ્યક્તિ (પુરુષ), વ્યક્તિ ૨ (સ્ત્રી)નો અવાજ આપ્યા કરે છે.)

અવાજ

વ્યક્તિ : ૧ : અરે, ખોલો ને ! દરવાજો તો ખોલો.

વ્યક્તિ : ૨ : આમ, ખાધાપીધા વિના ક્યાં સુધી ઘરમાં ગોંધાઈ રહેશો ? કેમ બોલતા નથી ?

વ્યક્તિ : ૧ : અરે, સાંજ પડવા આવી સાહેબ, કેટલું લખશો. થોડું જમી લો.

વ્યક્તિ : ૨ : અરે, આમ તો બિમાર પડી જશો. આટલા કલાકથી બહાર નીકળ્યા જ નથી !

વ્યક્તિ : ૧
વ્યક્તિ : ૨ (પરસ્પર)

- લાગે છે, ઊંઘી ગયા છે.
- ના બાથરૂમમાં હશે.
- આટલીવાર બાથરૂમમાં શું હોય ? ચક્કર આવ્યા હશે.
- ના, સવારે તો મળ્યા હતા. સારું હતું.
- બિચ્ચારા ! એકલા જીવ. દરવાજો ખોલીને જમાડવા તો જોઈએ.
- આપણે પોલીસને ફોન કરીશું ?
- ના, ના, ખોટી બબાલ ઊભી થશે. કદાચ કંઈ બન્યું જ ન હોય.
- પણ તો તો દરવાજો ખોલે ને ? કેમ કંઈ બોલતાં નથી ?
- આપણે થોડીવાર પછી આવીએ. કદાચ ખોલશે.

(દરવાજા પરના અવાજ બંધ થાય. મંચની બીજી તરફ થોડું અજવાળું સ્ત્રી આરામ ખુરશીમાં પગ લંબાવી, હાથ માથા પર લઈ આંખો બંધ કરી બેઠી છે. ફોનની રીંગ વાગે છે. બાજુની ટીપોઈ પરથી મોબાઈલ હાથમાં લઈ તે વાત શરૂ કરે છે. દૂર કોઈના બોલાવવાનો અવાજ આવે છે. સ્ત્રીનો ચહેરો પ્રેક્ષકોને દેખાય છે. પરંતુ, સ્ત્રીને જાણે કોઈ અવાજ સંભળાતો નથી. એ હવે આરામ ખુરશીમાં ઝુલતાં ફોન પર વાત કરે છે. પ્રકાશ તેની ખુરશી આસપાસ ગોળકુંડાળામાં દેખાય છે.)

સ્ત્રી : (ફોન પર)

શું થયું ? દરવાજો ખોલતાં નથી ? સાંભળતાં નથી ? ચિંતા ન કરો. આ એમનો બાલ્કનીમાં ઊભા રહેવાનો સમય છે. જગજીતસિંઘની ગઝલ સાંભળતા હશે. ના, ના, બહુ સ્ટ્રોંગ છે. એમ એમને કશું થાય નહિ, અરે, ના રે ના. તમે નાહક ચિંતા કરો છો. બાથરૂમમાં હોય તો તો પાંચ મિનિટ પછી દરવાજો ખોલે જ. હા, કોઈ તેને ડિસ્ટર્બ કરે તે તેને ગમતું નથી. જાગ્યા હશે. કદાચ, ઝોલું આવી ગયું હોય. તમે ફોન કર્યો ? મોબાઈલ નહિ, કદાચ સાયલન્ટ હોય. હા, લેન્ડલાઈન કરી જુઓ. ત્રીજી રીંગ પછી ઉપાડશે. જુઓ, નહિતર મને ફરી ફોન કરજો. ના, ના જાગું જ છું. અરે, એમાં ડિસ્ટર્બ શેના ? તમે મારી વ્યક્તિની ચિંતા કરો અને હું ડિસ્ટર્બ થાઉં ? હા, જોઈ જુઓ ફરીથી.

(તેની મોબાઈ પર વાતચીતના સમયે બહાર પુરુષ : સ્ત્રી : બાળકનો અવાજ)

પુરુષ : અમે ક્યારના બૂમો પાડીએ છીએ.

સ્ત્રી : અરે, મેડમ ખોલોને ? શું થયું ?

બાળક : આન્ટી પ્લીઝ, મ'માએ પીત્સા બનાવ્યા છે. હું તમને આપવા આપ્યો છું. દરવાજો ખોલોને ?

પુરુષ : હવે તો સાંજ પડવા આવી. તમે આમ તો ક્યારેય, આટલા કલાક ઘરમાં રહેતા નથી !

સ્ત્રી : તમે હિંમત કરો તો સાથે જઈએ સાહેબને ત્યાં. મેડમ સાંભળો છો ?

બાળક : આન્ટી ! હું અગાસી પર જઉં છું. ત્યાં દરવાજો ખખડાઉં. તમે ઉપર તો નથી ને ?

(થોડીવાર ત્રણે એકમેક સામે જુએ પછી અવાજો શાંત થાય.)

દૃશ્ય : ૬

પુરુષ : (લખવાનું છોડીને મોનો એક્ટીંગ કરતો હોય તેમ ઊભા થઈ સંવાદો બોલે..)

એટલે તમને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. આ કંઈ મારા અમારા જીવનમાં પહેલીવખત નથી બન્યું. ઘણાના જીવનમાં બને છે. બનતું હશે. કોઈ કોઈને છોડી જતું રહે. પાછું આવે. ન આવે. કોઈ એકલાં જ ઘરનાં ખૂણે મૃત્યુ પામે. પડોશીનેય બે દિવસ પછી ખબર પડે. જીવવા માંગીએ તેવું જ મળે તેવું થોડું છે. જીવીએ તે બરાબર હોય તેવું થોડું છે. પણ હમણાં હમણાં થાય છે આ બરાબર નથી. તેનો એવો કોઈ ગુનો નહોતો. મારો પણ એવો કોઈ અપરાધ નથી. (રડમસ) એ આવશે.

દૃશ્ય : ૭

(સ્ત્રી હવે લખતી નથી. મોનો એક્ટ કરતી હોય તેમ ઊભી થઈ સંવાદો બોલે. જે પ્રેક્ષકોને સંભળાય.)

સ્ત્રી : કેવું થયું ? જે ન થવું જોઈએ તેવું થયું. બહુ લાંબો સમય (રડમસ) આમ એમનાં વિના વીતાવ્યો. એમનો ફોન પણ નથી. તેઓ આવ્યા પણ નહિ. મને થાય છે મારે જિદ નહોતી કવી જોઈતી. એમનો પણ એવો કોઈ ગુનો નહોતો. પણ આપણે ધારીએ એવું થોડું થાય છે ? થાય છે તેવું આપણે થોડું ધાર્યું હોય છે ? થાય છે કેટલાય દિવસથી દિવસ નથી ઊગ્યો. જાણે સાંજ સાંજ નથી. રાત ઢળતી જ નથી. કંઈ ખરીદવાનું, રસોઈ બનાવવાનું, જમવાનું કંઈ જ કર્યું હતું ? ખબર નથી, અમારે મિત્રો, બજાર, શહેર, બગીચા હતું. કશું જ નહોતું. ફોન કરી જોઉં ? એ ફોન ઉપાડશે ?

(ફોન કરવા મોબાઈલ હાથમાં લે છે. સામે પક્ષે રીંગ જતી હોય તેવું લાગે છે.)

(પુરુષ પણ ફોન હાથમાં લે છે. લેન્ડલાઈનની દિશામાં જોતો રહે છે કાન માંડે છે અને ‘હલ્લો’... બોલે છે.)

દૃશ્ય : ૮

(મંચની વચ્ચેની બાજુના ગાર્ડનમાં પ્રકાશ થાય છે. બંને મંચની વચ્ચે, ગાર્ડનની બેંચ પર બેઠા છે. એકમેક તરફ જુએ છે. ગાર્ડનમાં કોઈ ગઝલ, કાંઈ ગીતનું ટ્યુન સંભળાય છે. બંને ઊભા થાય છે. હાથ પકડે છે અને સ્ટેપ લે છે. હવે ગીત આપણને જાણીતું છે.)

પુરુષ :

સ્ત્રી : ફાગણ ફોરમ તો આયો -

આયો રે આયો ... ફાગણ ફોરમ તો આયો..

(બેત્રણ સ્ટેપ પછી બંને અટકે છે. પુરુષ ધીમેથી પૂછે છે.)

પુરુષ : :આવવું છે ને ઘેર ?

સ્ત્રી : ‘કટાક્ષ નજરે,’ પૂછો છો ?

- દૃશ્ય ફ્રીઝ - પરદો -

‘પ્રેમમંગલ’, બી-૧૮૬, શાસ્ત્રીનગર (અજમેરા),
નાના મવા રોડ, રાજકોટ-૫.
મો : ૯૮૨૫૬૩૧૩૦૪

ગુજરાત રોજગાર સમાચાર સાપ્તાહિક

- માહિતી ખાતા દ્વારા દર બુધવારે પ્રસિદ્ધ કરાતું રોજગારલક્ષી માહિતીથી ભરપુર સાપ્તાહિક.
- શહેરી, ગ્રામ્ય તેમજ રાજ્યના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં રોજગાર અને જુદા જુદા ક્ષેત્રોની ભરત વિષયક જાહેરાતોની લેટેસ્ટ માહિતી પહોંચાડતું અસરકારક માધ્યમ.
- રાજ્યભરમાં ૧ લાખ ઉપરાંત ગ્રાહકો ધરાવતું વિશ્વસનીય સાપ્તાહિક
- રોજગાર-સ્વરોજગાર વિષયક અદ્યતન માહિતીનો ભંડાર
- રાજ્ય સરકારના અનેક વિભાગો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ, પંચાયત સેવા પસંદગી બોર્ડ, ગૌણ સેવા પસંદગી મંડળ તથા કેન્દ્ર સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો, નિગમો, જાહેર સાહસો, બેંક, સંરક્ષણ દળો, પોલીસ ભરતી તથા રેલવે રિક્રુટમેન્ટ બોર્ડ વિષયક જાહેરાતોનું સરળ ગુજરાતી ભાષામાં સંકલન.
- આ ઉપરાંત જનરલ નોલેજ ક્વિઝ કોર્નર, સ્વરોજગાર વિષય લેખ, ટેકનિકલ, મેડિકલ, એન્જિનિયરીંગ જેવા અનેક અભ્યાસક્રમોને લગતાં લેખ, માહિતી અને તે સંબંધી વિજ્ઞાપનો.

વાર્ષિક લવાજમ માત્ર

રૂ. ૩૦/-

“છલાંગ”
જાવેદ રઝાગ શેખ

“હમસફર”
પિયુષ પટેલ

"પમરાટ"

કિશોર પીઠડિયા

"ભરી લઉં આખું આકાશ મારી આંખમાં"
એન. પી. વૈશ્યક

કાવ્ય સંપુટ

રઘુવીર ચૌધરી
ચંદ્રકાન્ત શેઠ
ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી
રાજેન્દ્ર શુક્લ
જલન માતરી
માધવ રામાનુજ
ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા
મનોહર ત્રિવેદી
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'
મણિલાલ હ.પટેલ
ધીરેન્દ્ર મહેતા
નીતિન વડગામા
યોગેશ જોષી
ધૂની માંડલિયા
દલપત પઢિયાર
કિશન સોસા
રમણીક સોમેશ્વર
જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ
મુસાફિર પાલનપુરી
હર્ષદ ચંદારાણા
શિવજી રૂખડા

બકુલેશ દેસાઈ
મનીષ પરમાર
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
ભાગ્યેશ જહા
અંકિત ત્રિવેદી
દિલીપ જોશી
ફિલિપ કલાર્ક
ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ
મીરા આસીફ
ગોવિંદ દરજી 'દેવાંશુ'
કૃષ્ણ દવે
રાધેશ્યામ શર્મા
દિનેશ દેસાઈ
રમેશ આચાર્ય
પ્રશાંત કેદાર જાદવ
રમેશ ઠક્કર
અનિલ ચાવડા
ભાવેશ ભટ્ટ
હરદ્વાર ગોસ્વામી
અશોક ચાવડા 'બેદિલ'
રઈશ મનીઆર
અઝીઝ ટંકારવી
નયના જાની
દર્શક આચાર્ય
ચંદ્રશેખર પંડ્યા
ઉર્વીશ વસાવડા
કિશોર જીકાદરા
ભરત કવિ
સૉલિડ મહેતા

પ્રદીપ રાવલ 'સુમિરન'
સ્નેહી પરમાર
નટવર આહલપરા
ડૉ. ઈશ્વર સુથાર 'શિલ્પી'
પ્રફુલ્લ રાવલ
રમેશ પટેલ
રમેશ પટેલ 'ક્ષ'
ડૉ. મનહર ઠાકર
પ્રીતમ લખલાણી
રક્ષા શુક્લ
જયંતી ધોકાઈ
પારસ એસ. હેમાણી
ડૉ. મનોજ જોશી ''મન''
એસ. એસ. રાહી
તેજશ દવે
અનંત પટેલ
દીપક ત્રિવેદી
ભાવિન બી. ગોપાણી
અલ્પ ત્રિવેદી
ડૉ. ધૈવત શુક્લ 'આનંદ'
યોગેશ પંડ્યા
પ્રિતેશભાઈ શાહ
શ્રીમતી જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ
કનૈયાલાલ ભટ્ટ
કરસનદાસ લુહાર
પ્રવીણ ગઢવી
ડૉ. પ્રદીપ આઝાદ
હર્ષિદા દીપક ત્રિવેદી
સ્નેહલ જોશી

ધરમાભાઈ શ્રીમાળી
ડૉ. મુકેશ જોશી
પ્રજ્ઞા ડી. વશી
રીના મહેતા
ઉમેશ જોશી
વિનોદ ગાંધી
મહેશ દેસાઈ
સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ
ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી
નટવર હેડાઉ 'વનવિહારી'
ભાનુપ્રસાદ પુરાણી
પ્રકાશ જોશી
ભસ્માંગ માંકડ ''સમ્રાટ''
દ્રોણ મોદી
પ્રજ્ઞા પટેલ
પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ

"ઐતિહાસિક વિરાસત"
કનુ પટેલ

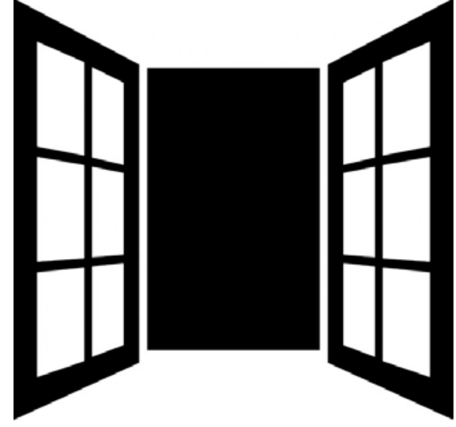
ઉઘાડી રાખજો બારી

- *રઘુવીર ચૌધરી*

તમે રહો છો એ ઘરને
બારીઓ તો હશે, હશે જ.
પાછલી બાજુ વૃક્ષ ખરું ?
હોય તો સારું,
કેમકે ક્યારેક તો તમે
એકલા પડવાના -
હો પુરુષ કે સ્ત્રી
એકલા પડવાનો અર્થ
બેઉ માટે સરવાળે સરખો.

ક્યારેક સમય સરખો રહેતો નથી.
છાપું, પુસ્તક, ટીવી-બધું અકળાવે.
માઠા સમાચાર લાવે.
અજુગતા વિચારે ચઢાવે
ત્યારે જો કબૂતર બેલડી બારીમાં ડોકાય,
એક ચૂપચાપ દાખલ થાય,
બે ડગ ડોલતું ચાલી, જરાક મહાલી
છાજલી પર પહોંચવા સરી જાય.
તમને ફરકતી પાંખ દેખાય,
અવાજ ન સંભળાય
કેમ કે તમે એકલા હો
બીજાના વિચારમાં, સમયથી અતડા.
બીજું કબૂતર સીધું છાજલી પર દેખાય.
એ એકનાં બે થાય, બેનાં એક.
કુતૂહલ જાગે :

કપોતની જોડ જોવાથી
તમારી એકલતા ઓસરી જાય.
બારી બહાર વૃક્ષ દેખાય
આસોપાલવ કે અમલ તાસનું -
ગરમાળા કે ગુલમહોરનું
વૃક્ષ કોનું ? ઓળખે એનું.
ખિસકોલીનું તો ખરું જ.
એને એક વૃક્ષ મળે તો
આસપાસનાં મકાનોને વૃક્ષ બનાવી દે.
સૂના ઘરમાં વસંત લાવી દે.
માળો બાંધે,
ઘર કરે,
ટેબલ પરનાં પડીકાં સૂંઘી
ખપ પૂરતું ખોતરી લે.
કીડીની જેમ ખેંચી ન જાય.
ચકા-ચકીની જેમ વહેંચી ને ખાય.
જરા જોઈ લેજો.
ગેલેરીમાં શોભતું શીકું ખાલી તો નથી ને ?

ક્યાં ગયાં તમારા શૈશવનાં સાથી પંખીડાં ?
ખેર.
તમારે ત્યાં ઉંદર તો આવશે જ અડધી રાતે.
દર કે ઘર, ડરે ન ઉંદર.
અવાજ સાંભળી ઊભા ન થાઓ.
લાઈટ કરવાથી એ નહીં પરખાય.
ભલે રાજીખુશીથી પીંજરે પુરાય.
પૂંછડી બહાર આવી જાય.

એની આંખ હીરાની જેમ
ચકમક થાય.
તમારું પીંજરું લઈ એ નાસી નહીં જાય.
એનો આરામ લંબાય એવું ઈચ્છતા હો તો
ભાખરીના ટુકડા અંદર પરોવજો.
પીંજરું ખાલી કરવા
નજીક કે દૂર ગમે ત્યાં જાઓ,
ત્રીજા દિવસે એ હાજર થાય.
એને પીરસવાની જરૂર નથી.
એના ખાણામાં દવા ન ભેળવાય.
બાપા ગણપતિ નારાજ થાય.
કબૂતરના ટોળાની જાળ ન કપાય.
ગણેશજીના અંગૂઠા જેવડા
આ આપણા ઉંદરભાઈ જુએ છે કે
બેઠાં બેઠાં લખે છે બાપ્પા !
ખિસકોલી બતાવે છે તમને
એની પીઠ પર સીતાજીની આંગળીઓની છાપ
જાણે મોતનમાળ :
તો કબૂતરના પગે બંધાય
પ્રેમપત્ર કે શાંતિમંત્ર.
આ બધાની વસ્તીએ રચી છે તમારી સંસ્કૃતિ.
માટે ઉઘાડી રાખજો બારી !

એ-૬ પૂર્ણેશ્વર,
ગુલબાઈ ટેકરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

ઘટનાં ગોરસ ધરું !

- ચંદ્રકાન્ત શેઠ

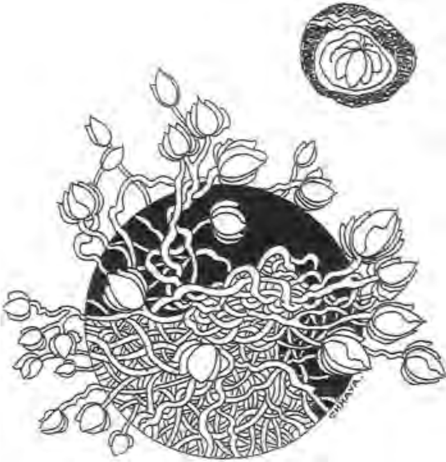
જીવ ભલે માટીનો હું તો ફોરમ સાથે ફરું !
મળી મને જે હોડી તે લઈ મધદરિયે હું તરું !

પાંખ નથી ને તોય ઊડવા ગગન કરે પડકાર;
વાદળ કહે છે : 'આવ, આવ, ના કર વીજની દરકાર;'
હવા જેમ થઈ હળવો એમ જ સૂર શબદમાં સરું...

નવ લખ તારા કહે આંખને : 'રાતે અમને દેખ,
કેવાં ચમકે સોનલ સપનાં નીંદરને પટ પેખ !'
અંધકાર સોંસરવો નીસરી ઉઘાડ ભીતર ભરું !

ડુંગર કહે ઉંબરને : 'મેળવ મારી સાથે પ્રાસ !'
ઘર કહે : 'ભીંતો હોય નહીં તો મારો થાય વિકાસ !'
વાટે-ઘાટે સૌની આગળ ઘટનાં ગોરસ ધરું -

૯/બી, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ,
ગુલબાઈ ટેકરા ઉપર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

ક્યાં છે ગીતાનો ગાનાર ?

- ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

ડગલે પગલે કુરુક્ષેત્ર છે,
  અર્જુન કોણ થનાર ?
કોઈ થાય અર્જુન પણ ક્યાં છે
  ગીતાનો ગાનાર ?
કોણ સ્નેહનાં બંધન ત્યાગે ?
  જાગે કોણ અગન-અનુરાગે ?
વીર હોય તે આવે આગે,
  મુક્ત થવા આ ધરતી માગે,
મુક્ત થવા આ ધરતી માગે માનવનો અધિકાર... કોઈ.
અહો સ્વર્ણ-કીચડ : રથ કળણે,
  રોપાતાં જંતર હય-ચરણે,
વ્યર્થ સાત કોઠાનું મરણે,
  ધર્મરાજ દુર્યોધન શરણે,
ધર્મરાજ દુર્યોધન શરણે-રટતા જય જય કાર... - કોઈ.

'શાલવન' ૬, વિરાટનગર સોસાયટી,
પ્લોટ-૪૮૧, સેક્ટર-૨૩, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૩
ફોન: ૨૩૨૩૩૪૮૨

કોઈ એનાં જેવું...

- રાજેન્દ્ર શુક્લ

ઝાંખું ઝાંખું સાવ જણાતું જેવું તેવું,
એ તો ક્યાંથી હોય, હશે કાંઈ એનાં જેવું !

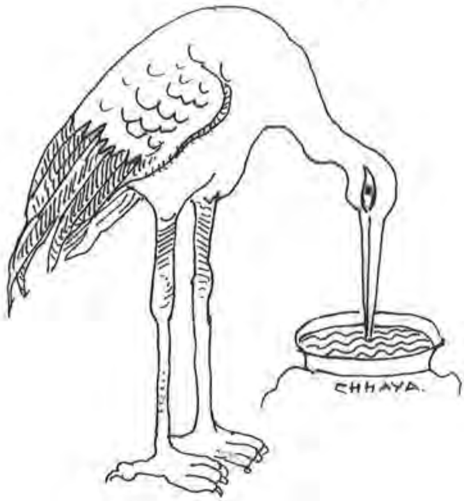
શ્વાસતણી આવન-જાવન આ અમથી સેવ,
એનું કાંઈ નામ જ ક્યાં છે, કોઈ વિદા લેવું !

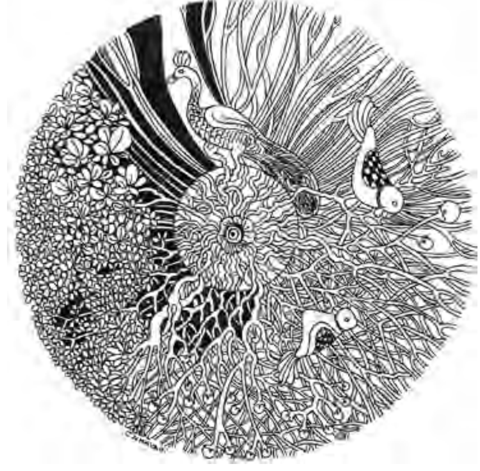
હોઠે આવી હૈયું આ અટકે છે એવું,
કહેવાનું તો હોય ઘણું પણ ક્યમનું કહેવું !

નળિયાં ઊતરી જાય , રહે નઈ એકે નેવ,
નભ સંગાથે ફેલાવું, નભ સંગે રહેવું !

ગળું ફૂલાવી ગોખે બેઠું એક પારેવું,
કોક જનમનો યાદ કરી ઘૂઘવે છે કેવું !

૨૨/૫૨૯, સત્યાગ્રહ છાવણી,
જોધપુર ટેકરા, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૮૬૧૭૬૭

નામ વગર

- જલન માતરી

અકડીને ના ચાલ બશર,
સાત ગગન છે માથા પર.
એક નહીં પણ આઠે પ્રહર,
જીવન છે આફતનું ઘર.
ના કરવાનું તું ના કર,
એવું તું સાહસ ન કર.
ઊંચે ચઢ કે નીચે પડ,
બેસી ના રે' કંઈ પણ કર
એને કાગળ કોણ લખે ?
જે રહેતો હો નામ વગર
ઓળખ હો તો શોધી કાઢ,
ફરતો રે' છે અહીં ઈશ્વર !
વિફરે તો ના વશમાં રે'
હોય નદી કે હો સાગર.
જેમ છે તેમજ રહેવા દે,
અમથી ના કર ખડખોતર.
થોડું લખ પણ ઉત્તમ લખ,
તોજ "જલન" રહેવાય અમર.

'નશેમન' બિલ્ડીંગ, રાયખડ દરવાજા પાસે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.
મો.૯૮૨૪૧૨૫૭૬૫

તાઓનાં સૂત્રો...

- માધવ રામાનુજ

કર્યા વગર કરવાનું છે એવું કહ્યું,
એમ અકર્મથી કર્મ કરો એવું કહ્યું.
સ્વાદહીનને આસ્વાદો એવું કહ્યું,
નાનાને તો મોટું ગણવાનું અને
એમ ઘણાંને થોડું ગણવાનું કહ્યું !

અઘરાને સહેલું હો ત્યાંથી આદરો,
મોટાને નાનું હો ત્યાંથી શરૂ કરો.
કઠણમાં કઠણ હોય જે વસ્તુ વિશ્વની,
પહેલાં એ સહેલામાં સહેલી હોય છે.
મોટામાં મોટી જે વસ્તુ વિશ્વની,
પહેલાં તો નાનામાં નાની હોય છે.
આથી સંતપુરુષનું એવું જાણવું :
કોઈ મોટી વસ્તુ એ કરતા નથી.
કાર્ય એ રીતે મોટાં સિદ્ધ કરી શકે !

જે માણસ વચનો આપે હળવે મને,
એની ઉપર શ્રદ્ધા ઓછી બેસશે.
જેને સહેલું લાગે છે આ સર્વ કંઈ,
એને એ મુશ્કેલ પછી પડશે ઘણું !

સંતપુરુષને સહેલું પણ અઘરું, છતાં,
અંતે અઘરું એને કશું પડે નહીં !

જે-૧૧, વિક્રમ એપા.,
શ્રેયસ ક્રોસિંગ પાસે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

દીપક ના ડોલતા દેખું ?!

- ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

બધા ગઢ કાંગરા જૂના હવાને આવવા દેજો !
મિનારા, ટાવરો ઊંચા હવાને આવવા દેજો !

હવાની મખમલી સાડી ફૂલોને શોભતી સારી !
ગુલાબો પ્હેરી ફરવાનાં હવાને આવવા દેજો !

તજાયેલાં જુદા હૈયાં વલખતાં જેમ મળવાને,
તિરાડે અંગ ભીંસાતાં : હવાને આવવા દેજો !

પળો લેતી ગઈ ભેળાં અનોખું ફૂલનાં સ્મરણો !
હવે સ્મૃતિએ ચીતરવાનાં હવાને આવવા દેજો !

નભે ઊડે ઘણાં પંખી લીલાં, પીળાં અને કાળાં !
ધસે લૈ ગામસીમાડા હવાને આવવા દેજો !

ઝરૂખે-ગોખલે મૂકયા દીપક ના ડોલતાં દેખું ?!
દીપકને નાચતા કરવા હવાને આવવા દેજો !

૨૪, સૌરભ બંગલોઝ, સત્યસાંઈ હાર્ટ હોસ્પિટલ માર્ગ,
પ્રદ્યુમ્ન પાર્ક પાસે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
ફોન : ૦૨૮૧-૨૩૩૨૦૫૧

આંખસમેત...

- મનોહર ત્રિવેદી

ચિડિયાં સૌની, સૌનાં ખેત
ચાસ મહીં વાવી જો હેત
સામે ખેતર રાખ્યું હોત
થોડું લૈને ઝાઝું દેત
સાચવતાં સગપણ આ ઝાડ
છાંયો ધરતાં જોતાંવેંત
થાક - પસીનો પળમાં છૂ -
ઝાંઝર આપે જયાં સંકેત
સ્મરણ પધાર્યાં ઊલટભેર
આંસુ દીધાં આંખસમેત
સાવ અકારણ મળવાનું :
બીજું તો શું છે અદ્વૈત ?

'પ્રણવ', સૂર્યનગર, ઢસા જંક્શન,
જિ. બોટાદ-૩૬૪૭૪૦.
મો. ૯૩૨૭૭૩૯૦૬૮

ને તેથી ઘર કર્યું

- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

વિશ્વ આખ્ખામાં રખડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું,
રોજ ખોવાઈને જડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું.
માણવું'તું આ જગતને ભીડમાં-ખુશહાલમાં,
કોક ખૂણે જઈને રડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું.
એ અલગ છે વાત ઘૂંટાઈ મરે છે આજ ત્યાં,
સર્વની સાથે ઉઘડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું.
કોઈના વિના અધૂરું લાગતું'તું જીવવું,
પ્રેમ કરવોતો-ઝઘડવું'તું ને તેવી ઘર કર્યું.
બાળપણથી સર્વ ઝંખે કૈં અલગ પોતાપણું,
સર્વથી નોખા જ પડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું.
પ્રેમને-શ્રદ્ધાને લાગે કોઈ એ મંદિર સમું,
જીવતરને એમ ઘડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું.
ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી મિસ્કીન મને દુઃખ શોધતા,
ક્યાંક મન મૂકી દદડવું'તું ને તેથી ઘર કર્યું.

૧, સરસ્વતી સોસાયટી,
પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

'એક બપોરે' - પછી

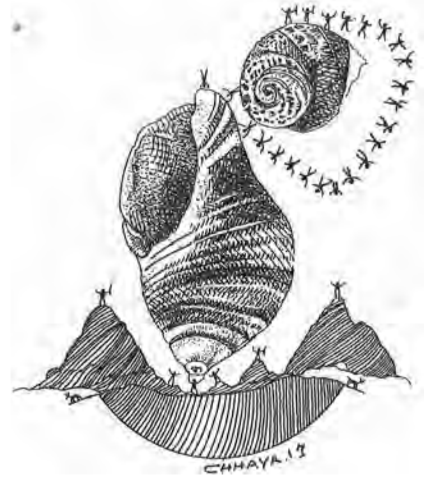
- મણિલાલ હ.પટેલ

(રાવજી પટેલનું સ્મરણ)

'એક બપોરે' ખેતર શેઢેથી
સારસી ઊડી ગયા પછી
ગળા સુધી ઊગી આવેલો
વિષાદ વાઢવા ભાઈ રમણે
દાડિયાં સાથે દાતરડું લીધું છે...
બાજુના ખેતરમાં એમ.એ.બી.એડ્. વહુ
રવિવાર સાથે ટિફિન પણ લઈ આવી છે...
દલા તરવાડીના દીકરે વેચી દીધેલી વાડીમાં
કરસન કોળી માંડવેથી દૂધી ઉતારે છે...
સીમ-તળાવડીનાં રાતાં પોયણે પોયણે
ઢળતો સૂરજ ઘડીક રમવા રોકાયો છે...
નેંઘલવા આવેલી બાજરીનાં ખેતરોના
લય હિલ્લોળનો બેફામ નશો કરીને
લથડતો પવન ઘાસમાં ગોઢમડાં ખાય છે...
પણે ક્યારીમાં પાકવા આવેલી ડાંગર અને
તડકો પરસ્પર રંગો બદલી રહ્યાં છે
મહુડીની છાંય તળે સૂતેલી સાંજ ઊઠીને
ખેતરે ખેતરે ફરી વળી છે...
આગિયાઓ બત્તીઓ લઈને
રાતને પરણાવવા નીકળી પડ્યા છે
છાણામાં ભારવેલો અગ્નિ
હજી ઓલવાયો નથી..

સહજ બંગલો, શાસ્ત્રી માર્ગ,
શાન્તાબા બગીચાની પાસે,
વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦. મો.૯૪૨૬૮૬૧૭૫૭

કેવું તળાવ !

- ધીરેન્દ્ર મહેતા

આ તે કેવું તળાવ,
એને નહીં કાંઠા, ના તીર !
એમાં નહીં નદીયું, ના વહેણ,
ના ઝરણાં, નહીં નાળાં, નહીં કશેથી આવ;
નહીં મત્સ્ય, નહીં પંખી કોઈ,
સેલારા તો ક્યાંથી, ના રંગોના દેખાવ !
સમય ઝૂકીને જોતો થંભી એમાં અંધ-અધીર !
રસ્તો ભૂલ્યો મેઘ ઊતરે એના પટમાં
ક્યાં એને તોય ધરવ,
એવી અંદર લાહ્ય ઊઠે કે ફાટફાટમાં
જાણે કોઈ લાગ્યો દવ!
જોઉં એને જનમજનમથી એમાં ફેર પડ્યો ના લગીર !

"જીવન છાયા", હોસ્પિટલ રોડ,
પંડિત દીનદયાલ ઉપાધ્યાય માર્ગ,
ભુજ-૩૭૦૦૦૧. મો. ૮૯૮૦૦૧૧૦૨૫

હું મારામાં મોજ કરું છું

- *નીતિન વડગામા*

ઊતરતો રહી અંદર-અંદર હું મારામાં મોજ કરું છું,
થઈને કેવળ મસ્ત કલંદર હું મારામાં મોજ કરું છું.

હાથ ન લાગે હોડી કે એકેય હલેસું હોય ભલે ના,
તરણે તરતો સાત સમંદર હું મારામાં મોજ કરું છું.

ઊડાઊડ કરું છું મનની પાંખે હું મનગમતા નભમાં,
કાપીને જોજનનાં અંતર હું મારામાં મોજ કરું છું.

પીડાનું પારેવું ના ફરકે મારા આંગણમાં ક્યાંયે,
ઓગાળી ઈચ્છાના ડુંગર હું મારામાં મોજ કરું છું.

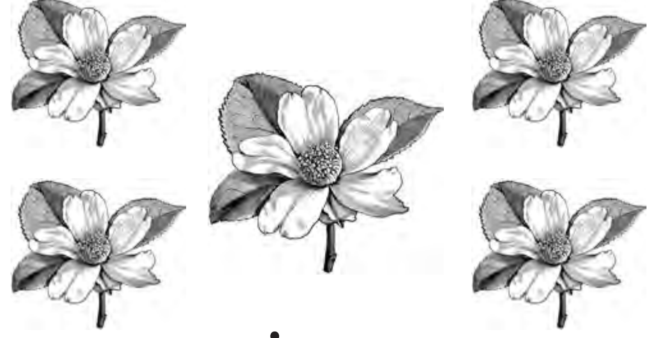
સાવ અચાનક આંગણમાં આવીને વાદળ રોજ વરસતું,
ઝીલી ઝીણી-ઝીણી ઝરમર હું મારામાં મોજ કરું છું.

ભીંત બધીયે ભૂંસી નાખી, બારીને ઉઘાડી રાખી,
સકળ વિશ્વને સમજીને ઘર હું મારામાં મોજ કરું છું.

માળાના મણકામાં ફરતો, દીવાની જ્યોતે ઝળહળતો,
ખુદ હું થઈ જઈ મારો ઈશ્વર હું મારામાં મોજ કરું છું.

'તાંદુલ', ૨,સ્વાતિ સોસાયટી,
આત્મીય કોલેજ પાછળ, કાલાવડ રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. મો.૯૮૭૯૪૦૦૪૨૪

પાંચ ફૂલ

- *યોગેશ જોષી*

કયું ફૂલ
સહુથી નસીબદાર ?
એક ફૂલ
ખર્યું ત્યાં લગી
ઝૂમતું રહ્યું ડાળ પર...
ગુંજતી ગુંજતી
આવતી રહી
મધમાખીઓ,
આવતાં રહ્યાં પતંગિયાં
રંગોની છોળો ઉડાડતાં...
એક ફૂલ
કળીમાંથી ફૂલ બન્યું કે તરત
મહેકાવતું રહ્યું
સોળ વરસની કન્યાના
સુરીલા કેશને...
એક ફૂલ
ગુરુપૂર્ણિમાએ
ગુરુજીને પહેરાવેલ હારમાં
કરતું રહ્યું
ગુરુવંદના...
એક ફૂલ
અર્પતું રહ્યું એનું સર્વસ્વ
ઈશ્વરના ચરણમાં...
એક ફૂલ
આપતું રહ્યું શ્રદ્ધાંજલિ
સદ્ગતના આત્માને...
સહુથી નસીબદાર
કયું ફૂલ ?!

બી-૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે,
ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧.
મો. ૯૪૨૭૬૦૯૮૨૫

ના આવડ્યું

- ધૂની માંડલિયા

વહી જવાનું આવડ્યું પણ તરતાં ના આવડ્યું,
નદી, તને, મોસાળ પાછા ફરતાં ના આવડ્યું.

શમા જલે છે, સાંનિધ્યનો છે આ અંતિમ અધ્યાય,
પતંગિયાને, સાથ સાથે મરતાં ના આવડ્યું.

પુષ્પ જયમજ કંટકો પણ, ફોરમ ફોરી શકત,
પણ, પુષ્પ જેમ ખામોશ રહી ખરતાં ના આવડ્યું.

જઈ ધજામાં જીવ લપટાયો, છે ને અક્કરમી.
હવા તને, વાંસળીનું મન હરતાં ના આવડ્યું,

નથી અને છે નો દ્વિધાભાવ 'ધૂની' વહેરે છે તને,
પરમ તત્ત્વના એ ઠામમાં ઠરતાં ના આવડ્યું.

૧૭, દેવભૂમિ બંગલો, ઝુંડાલ બસ સ્ટોપ સામે,
રીંગ રોડ સર્કલ પાસે, સાબરમતી કલોલ હાઈવે,
મુ.પો. ઝુંડાલ, જિ. ગાંધીનગર. મો.૯૮૭૯૫૦૯૦૧૭

અજવાળું કંઈ બોલે ?

- દલપત પઢિયાર

સવારે
બાગમાં
અઢળક ઉઘડેલાં ફૂલોને અમે પૂછ્યું :
આટલું મારમાર રંગોનું પૂર
તમે ક્યાંથી લાવ્યાં ?
ફૂલ કશું બોલ્યાં નહીં !

બપોરે
વગડામાં
તડકા વચ્ચે અડિખમ ઊભેલાં ઝાડને અમે પૂછ્યું :
આવું લીલુંછમ ચકનાચુર
તમે ક્યાંથી લાવ્યાં ?
ઝાડ કશું બોલ્યાં નહીં !

સાંજે
માળા વિષે
પાંખોમાં અનોખો ઉમંગ ભરીને પાછાં ફરેલાં
પંખીઓને અમે પૂછ્યું :
જોજનોનો પંથ કાપ્યા પછી પણ આ પંચમસુર
તમે ક્યાંથી લાવ્યાં ?
પંખી કશું બોલ્યાં નહીં !

છેલ્લે
પેટયો સંધ્યાદીપ અને પ્રજળી ગયું અંધારું;
અજવાળું કંઈ બોલે ?

૯૨૩, ગુજરાત હાઉસીંગ બોર્ડ,
સેક્ટર-૨૭,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૭.

સૂર્યને કરફ્યું

- કિશન સોસા

એક સન્નાટો પડ્યો સરિયામ છે,
સૂર્યને કરફ્યું શહેર સૂમસામ છે !

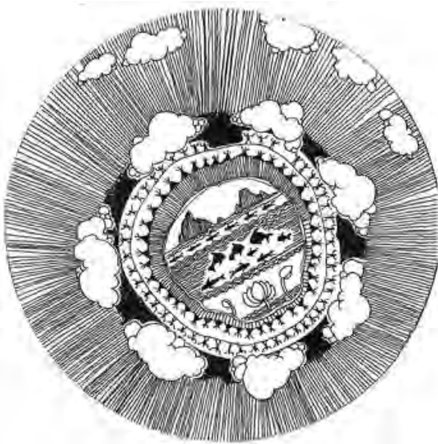
શબ્દ... વિચારે... બફારો, ઘામ છે,
અંદરોંદર સર્વ ત્રાહિમામ્ છે !

બોલકા સૌ બોલ બેઠા છે બખોલ,
પાંદડે પણ ક્યાં પવનનું નામ છે !

જિંદગીની સાવ ટૂંકી છાંયમાં,
આપણા તડકે રખડતા રામ છે !

રાખમાં ઊંઘી જવાનું આખરે,
એ જ શું અંગારનો અંજામ છે !

પ્રણામી મંદિર પાસે,
સૈયદપરા, સુરત.
મો. ૯૯૭૯૯૬૯૪૦૮

શું ?

- રમણીક સોમેશ્વર

આમ શબ્દો ઉછાળવાથી શું ?
આમ કાગળને ઢાળવાથી શું ?

એ હવા છે અને હવા રહેશે,
ટાંકણું ખણખણાવવાથી શું ?

રોજ નદીઓના ચિત્ર દોરીને,
નાવ એમાં ઉતારવાથી શું ?

ફ્રેમ વચ્ચે મઢેલ આકાશે,
આમ પંખી ઉડાડવાથી શું ?

ઊંઘ આવે નહીં તો ઊભો થા,
પાંપણો પટપટાવવાથી શું ?

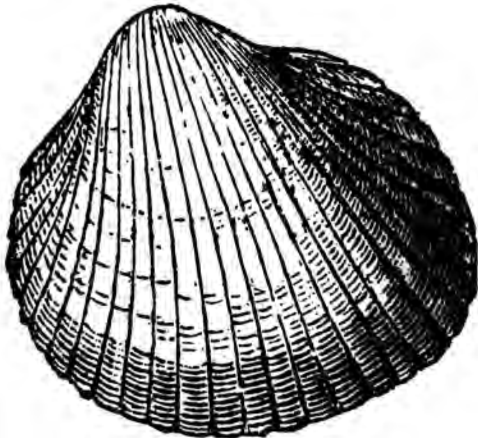
"રમ્ય", સી-૨, સંસ્કૃત ટેનામેન્ટ, સી. એચ. વિદ્યાલય સામે,
અમીન પાર્ટીપ્લોટ પાસે, હાઈટેન્શન રોડ, ગોત્રી, પો. સુભાનપુરા,
વડોદરા-૩૯૦૦૨૩. મો. ૯૪૨૯૩૪૨૧૦૦

ખોબો ઝાકળ

- જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

ખોબો ઝાકળ લઈએ,
જૂગ જૂની આ પિપાસાની સાંકળ તોડી દઈએ,
ખોબો ઝાકળ લઈએ.
ખળભળ વાદળ, તડકાને લઈ આકાશે પરહરીએ,
મનની વાતો મોં ખોલીને તડાક દઈને કરીએ,
જે અમારું પાછું આપે, શાને કાજે ડરીએ !
ખોબો ઝાકળ લઈએ.
ગગનાંગણમાં વાદળીઓની વણઝારો જો ચાલી,
જળ-બિંદુના વરસી, એ તો તાળી દઈને હાલી.
સાવ તૃષાતુર હૈયાં આજે, કોને જઈને કહીએ ?
ખોબો ઝાકળ લઈએ.
સૂરજ સાથે લડવા સૌએ, હાથ ધરીને ચાલો !
જીવી જવું યા મરવું છે તો ભય ભીતરનો ટાળો.
ઝટપટ રે છલકાવો વારિ, શાને સૌ ટળવળીએ !
ખોબો ઝાકળ લઈએ.

૨, દીપકુંજ, ગણેશગલી,
ગોપાલ ટાવર પાછળ, મણિનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૫૪૬૫૯૪૬

પ્રેમ ગુલાલે

- મુસાફિર પાલનપુરી

ચાલ સમય જો અવળી ચાલે,
વૃંદાવનમાં કંસો મ્હાલે !
ઈશ્વર મારો એક જ સાચો,
જે પડતાંની સાથે ઝાલે.
એય દશા છે મૃત્યુ જેવી,
ક્યાંય તમારી ખોટ ન સાલે.
ફૂલો ખુદ પંપાળે, પોષે,
કાંટા કેમ ન ફૂલેફાલે !
એ જ ગઝલનું ઉદભવ-બિંદુ,
ખંજન છે જે તારે ગાલે.
કોણે કેવો પંથ વટાવ્યો ?
જોઈલો એના પગના છાલે,
રોજ ગુલાબો લાવે તાજાં,
આસું લૂછ્યાં એ જ રૂમાલે !
ઘાયલ-શૂન્ય - ગની - શેખાદમ,
ખોટ બધાંની કાયમ સાલે.
વેરથી જે ક્યારેય મરે ના,
મારી નાખ્યો એને વ્હાલે.
શંકરનો વંશજ છું હું પણ,
ચંદ્ર ઊગે છે મારે ભાલે.
ઊર્મિ છે પ્રેમાળ મુસાફિર,
પોંખો એને પ્રેમ-ગુલાલે !

'સુકૂન', જૂના ડાયરા, સલીમપુરા પાસે,
પાલનપુર, જિ. બનાસકાંઠા-૩૮૫૦૦૧.
મો. ૮૮૬૬૨૩૬૪૨૧

ફરી જાશે...

- હર્ષદ ચંદારાણા

ખબર પણ ના પડે, આબોહવા ફરી જાશે,
રડે સેંથી, ફરી ઘરની હવા ફરી જાશે.

મહોરે ગીત કાગળમાં, કળી બગીચામાં,
પ્રણય દિલમાં, ત્રણેની વાહવા ફરી જાશે.

અધર પર આવીને પાછી ફરી શકે, એ વાત,
લખી દ્વારે, ભૂંસાશે ? 'શ્રી સવા' ફરી જાશે ?

સુગંધો કેવી રીતે તોળવી ? બતાવી દે,
પવન વધઘટ ને મનમાં ત્રાજવાં ફરી જાશે.

વસે છે તું ગગન-આઘે, ખબર ન પ્હોંચે જ્યાં,
બધે ફરતી નજર ને નેજવાં ફરી જાશે ?

કહો, ઝીલ્યા કરું અંધારું ક્યાં સુધી ભીતર,
સ્મરણના દીપ પ્રગટાવો નવા, ફરી જાશે.

સેન્ટર પોઈન્ટ, મહાત્મા ગાંધી રોડ,
પોસ્ટ બોક્સ નં. ૪૬, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧.
મો. ૯૮૨૫૦૭૫૧૭૫

તો કહેજો તમે...

- શિવજી રૂખડા

માનવી જો મળે તો કહેજો તમે,
કોઈને ના છળે તો કહેજો તમે.
એકલો, એકલો જાય છે એકલો,
કોઈ સાથે ભળે તો કહેજો તમે.
દંભનું પોટલું હોય માથા ઉપર,
કોઈ એને કળે તો કહેજો તમે.
દિલ પથ્થર તણાં થઈ ગયાં ચોતરફ,
થઈ બરફ ઓગળે તો કહેજો તમે.
આંખમાં વેદના આંજવાના નથી,
આંસુઓ નીકળે તો કહેજો તમે.
અબરખી માણસો સૂર્ય થઈને ફરે,
એ જરા ઝળહળે તો કહેજો તમે.

આંખની હોસ્પિટલ પાસે, અમરપરા,
બગસરા (મેઘાણી)-૩૬૫૪૪૦.
મો. ૯૪૨૬૧૨૬૬૭૮

વતન - ગીત

- *બકુલેશ દેસાઈ*

હા, અમે પણ વ્યારાના... ભલે વ્યારાથી દૂર !
કોટ... તળાવ ને 'પૂતળા' કેરા નિત સાંભળીએ સૂર...
હા, અમે પણ૦
ફત્તેહ-બુરજ-મનકામેશ્વર શા દિવસો જીવીએ જ્યારે
જરીપુરાણા ભૂતકાળના કિસ્સા ઉમટ્યા ત્યારે !
ગામમાં રહી કે આઘે જઈને મહેક લીધી છે જરૂર !...
હા, અમે પણ૦
સ્ટેશન-ગામની વચ્ચે ખાસ્સું અંતર તો પણ કંઈ નહીં...
તળાવ ફરતી પાળને રસ્તે તબિયત ખુશ... એ સહી !
દૈનિક તેમજ 'પોષનો મેળો' ! તારી યાદે થઈ જઈએ ચકચૂર !...
હા, અમે પણ૦
ઘર-આંગણની સલામતી ભૂલી અજમાવ્યું ભાયગ,
મળી વિશાળ દુનિયા ને ઘૂમ્યા નવાં નવેલાં કઈ જગ !
તો પણ દિલને એક ખૂણે છે વ્યારા ! તું મશહૂર !...
હા, અમે પણ

૩૦૧, મહર્ષિ ફ્લેટ્સ, ભરૂચા સોસા.,
નવી ઝોન ઓફિસ સામે, નવયુગ કોલેજ પાછળ,
સુરત-૩૯૫૦૦૯. મો. ૯૮૨૫૧૫૨૯૨૩

વિશ્વાસમાં આવ્યો...

- *મનીષ પરમાર*

યુગોનો ભાર મારા શ્વાસમાં આવ્યો,
ખસીનો સાંજની લાલાશમાં આવ્યો.

વધારે એમની નારાજગી તો પણ -
વધારે એમના વિશ્વાસમાં આવ્યો.

મનો કાંટા કનો છોડી અનો પાછો,
લઈ કોનો પવન સુવાસોમાં આવ્યો ?

હવાઓ પાનખરની ચાલતી હમણાં,
ઉઝરડો એ રીતે લીલાશમાં આવ્યો.

તરસ એની પહેલાં લાગી'તી થોડી,
નદીનો પી જવાથી પ્યાસમાં આવ્યો.

મુ. વાવડી (ગઢ), પો. ધરોઈ કોલોની,
જિ. મહેસાણા-૩૮૪૩૬૦. (ઉ.ગુ)
મો.૯૭૧૨૫૬૪૨૯૪

પડઘાયું હતું...

- *હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ*

શ્વેત વસ્ત્રો પરના ડાઘા જેમ જિવાયું હતું,
ધ્યાન સૌનું મારી ઉપર એમ ખેંચાયું હતું.

તું નહીં કલ્પી શકે ભેંકાર એ રાતો વિશે,
કેવું કેવું અમને દેખાયું ને સંભળાયું હતું !

કોણ માને તારું મારું જોઈને કાંઠાપણું,
એ તરફથી આ તરફ ક્યારેક પહોંચાયું હતું !

જિંદગીએ તો મને રોક્યો હતો આઘો જતાં,
કોણ, કોનાથી ને ક્યારે એમ રોકાયું હતું ?

તેં કહ્યું'તું કાનમાં જે ખૂબ ધીરેથી કશુંક,
એ બધું મૃત્યુ સુધી મોટેથી પડઘાયું હતું !

એક ગઝલ મેં ખાસ મહેફિલમાં કરી જ્યારે રજૂ,
કોઈ શરમાયું હતું ને કોઈ ગભરાયું હતું !

"પ્રસાદ", ૭૪/૨, જગાભાઈ પાર્ક,
રામબાગ ચાર રસ્તા પાસે,
મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

અનરાધાર વરસાદ પછી...

- *ભાગ્યેશ જ્હા*

વરસાદ હમણાં જ બંધ થયો,
હમણાં એટલે પોણા કલાક પહેલાં.
અનરાધાર વરસાદ,
સાત ઘોડા પર બેસી ભમરિયાળા ભાલા,
સાથે દોડી ગયો,
અશ્વોની અણિયાળી ખરીથી ખોદાઈ ગયા
અમારા નગરના રસ્તા
ડામરનું પોતું મારેલું તેને તોડીને બહાર આવીને
કો'ક જુના રાજમહેલના
સત્તાથી એંઠા થયેલા પથ્થરો જોઈ રહ્યા હતા,
આ અશ્વારુઢ રાજકુમારને...
નેવા નીચે ઘરડી ડોસી જેવી ધાધુડીઓ
અને
નવા બંધાયેલ મકાન પરથી પછડાતા
દુધમલ ધાધુડાઓ
ના સમજાયે તેવું કહી રહ્યા હતા,
આ જતા વરસાદને.
સ્ટ્રીટ લાઈટના થાંભલા નીચે
અંધારાના મોજાં વચ્ચેથી ચાલી આવતી રાત
રાજકુમારી લાગે છે,
કોઈ આકાશી ટાપુની.
ચપટીક અજવાળાના લીધે
નવજાત ખાબોચિયામાં
કુદાકુદ કરતા તમરાના અવાજના
ઓળખાઈ જતા પડાછાયાઓની મુંઝવણ
સમજી શકાય તેવી છે.
આખા વાતારવણમાં જે સ્તબ્ધતા છે તે
પરથી લાગે છે કે,
રાજકુમારીને પેલા ઘોડેસ્વાર
રાજકુમારને નહીં મળ્યાનો વસવસો નથી.
આકાશ તરફ
દોડી ગયેલા ઘોડાના
ત...બ...ડા...ક...
ત...બ...ડા...ક...
અવાજોથી ગોબાઈ ગયેલા વાદળોમાંથી
દડી રહેલા કો'ક એકાકી તારાના
અજવાળાને વાંચવા પોણા કલાક જેટલો
સમય સહેજ લાં... બો લાગે છે.
ફરી નેક્સ્ટ-ટાઈમ,
આવા અનરાધાર વરસાદને,
આવા દોડતા વરસાદને,
કો'ક બારાખડીના બમ્પ આગળ
ઊભો રાખજો ને !
કેટલાયે યુગોની વાતો કરવી છે...!

પ્લોટ નં. ૯૨૧/૧,
સેક્ટર-૪-ડી, ગાંધીનગર.

ગઝલ

- *અંકિત ત્રિવેદી*

યજ્ઞની આહુતિ છું તો ક્યાંક મૌજે ધૂપ છું,
બોલવાનું ભાન છું ને તોય પાછો ચૂપ છું.

અંશ હિમાલયનો છું, ને વંશ છું ગિરનારનો,
ટેરવાના તાલમાં જોને સદા ગુપચૂપ છું.

રોજ મંદિરમાં જઈ દર્શન કરું છું આપના,
એમ પાછો નીકળું જાણે કે તારું રૂપ છું.

સ્થિર પણ ના થઈ શક્યો, અસ્થિર પણ ના રહી શક્યો,
બુદ્ધના ઉચ્છ્વાસનો હું હરતો ફરતો સ્તૂપ છું.

હા, મને પોતાને ઊજવું, છે કશું એથી વધુ ?
ઊઘડું છું ફૂલ સમ, સુગંધમાં તદ્‌રૂપ છું.

૭૦૫, સાંઈ સનિદ્ધિ, જી. બી. શાહ કોલેજ સામે,
વાસણા બસ સ્ટોપ પાસે, વાસણા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. મો.૯૯૧૩૧૯૬૯૬૯

શહેર વિશે

- *દિલીપ જોશી*

પતંગિયા સાથે થયો ભીતરથી સંવાદ,
ત્યારે આખા શહેરમાં ફૂલોનો વરસાદ.

અહીંથી આપે લાપશી તંયથી આપે ઝેર,
યુગોથી સમજાય ક્યાં અજબગજબ છે શ્હેર.

પરવશ થાતાં પિંડની પીડા અપરંપાર,
જીવવું કેવળ હોય જ્યાં બેધારી તલવાર.

આંખોને ઘેરી વળે અંદરથી અખબાર,
સહુ પોતાનું સાચ લઈ કરતા અત્યાચાર.

મૌલાના મૂંગા થયા હિજરત કરે બજાર,
ક્યાં જઈ આજ ઉતારવો ઉદાસીઓનો ભાર.

પાંચ અજાણ્યા પિંડની પંથે પીડે જ્યોત,
ખાલી થઈને આવજે પામીશ પળનું પોત.

સહુ પોતાની રીતથી પંડિત-ચતુર-સુજાણ,
મૂંઝાતું મન એટલે પાડે છે બુમરાણ.

પંથે આપી આપદા પંથે લમણાઝીક,
ધક્કે ચડતા જીવને ક્યાં જાવાની બીક.

જીવવા જેવો મંત્ર છે જાળવજે સુગંધ,
બાકી તારા શહેરમાં શુંય રહ્યું અકબંધ.

૨, સૌ. યુનિ. કર્મચારી સોસાયટી,
"દિનકર", એફ.એસ.એલ. પાછળ, યુનિવર્સિટી રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. મો. ૯૪૨૮૨૦૦૨૦૨

રેલાતાં રહે ઝાંઝવાં...

- ફિલિપ કલાર્ક

પાછું રવાડે ચડી જવાય,
છિનવાઈ જાય મોઢા સુધી આવેલો કોળિયો,
ભૂખથી આકળ-વિકળ બની જાય ક્ષણેક્ષણ.
સરકી ગએલા સુખની પ્રતીક્ષામાં
જાગીએ રાતભર.
પીછો કરે યુગોથી પાળેલી નકારાત્મકતા,
ગળામાં ગાળિયો ભરાવી, કોઈ કહે કૂદવા.
ધારણા મુજબનું થાય નહીં,
શક્યતાના વેલા વીંટળાયા કરે,
પરિસ્થિતિના પગમાં,
આ ભવ સાથે તરવાની વાત તો રહી જાય વેગળી.
ને ડૂબી જવાય પ્રશ્નોના ખાબોચિયામાં.
પ્રયત્નોનાં ટેરવાં બુઠ્ઠાં બની જાય.
ઘેરી વળે શૂન્યતા.
હર્યુંભર્યું હોવા છતાં ખાલીપણાનો અહેસાસ,
બૂટમાં ડંખતી ખીલીની જેમ ડંખ્યા કરે.
વ્યર્થતાથી ભરવા મથીએ ખાલીપો,
ને ઉલેચાઈ જાય ભીતર,
આપણા જ હાથ વડે પડી જાય ગૂંચ,
આપણી જ જીવાદોરીમાં...
પોતીકાં જ મારે પાટુ
કમાવું, ખાવું, પીવું અને કલેશમય જીવવું
સરક્યુલર રૂટ જેવું બની જાય.
એક પા ઓડકાર
બીજી પા ભડકે બળતો જઠરાગ્નિ
વચ્ચે હાંસિયામાં મૂકાઈ જતી આપણી હયાતી,
બનાવતાં બનાવતાં બની જઈએ વારંવાર,
પગ લપસવા લાગે લાલસાની ખીણમાં...
"હા" અને "ના"ની ભીંતો વચ્ચે ઝૂરતા સંબંધો,
પથ્થર પર પાણી જેવા પ્રબંધો,
ક્યાંક પુરાતી રંગોળી
ક્યાંક વિખરાતાં સપનાનાં રંગો,
વિચારોની છોળોથી ધોવાયા કરે કલ્પનાના કિનારા.
આધુનિકતાના ચક્રવાતમાં જીવ ચડે ચકરાવે...
ના થવાનું થાય... વેદના વળ ખાય...
કંઠે આવી અટકી જાય યુગોની તરસ
દૂર... દૂર... રેલાતાં રહે ઝાંઝવાં...

પ્લોટ નં. ૩૪૨/૨, સેક્ટર-૨-બી,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭,
મો. ૮૧૪૧૦૦૩૭૯૧

અલપ-ઝલપ એંધાણી

- ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ

મઠારવામાં માલ નથી ભૈ, અણઘડ ઓજડવાયું,
સપનું જેવું જોયું એવું, કહી દે ! મેં તો ગાયું !
રૂમઝૂમતી હો સપન સુંદરી, કૂબડી હો કે કાણી,
અદ્‌ભુત અલપ ઝલપ એંધાણી, કોને કહું આ કરમ કહાણી ?
કોક સૂવે કોઈ જાગે, કો' નીંદરમાં જોવે ખેલ,
અડધ જાજરા મ્હેફિલ મળતાં, મનના ચણતા મ્હેલ,
કોણ કહે ભૈ નથી આ કાયમ, થઈ જાશે ધૂળધાણી ?
અદ્‌ભુત અલપ ઝલપ એંધાણી, કોને કહું આ કરમ કહાણી ?
પડછાયામાં પંડ કળાણું, રૂપ રૂપ અંબાર,
ઝળહળ ઝગમગ સૂરજ-શશિયર, પછમ ધરાની પાર,
મેઘધનુષી મયુર પિચ્છ શી, ઉજવે રંગ ઉજાણી...
અદ્‌ભુત અલપ ઝલપ એંધાણી, કોને કહું આ કરમ કહાણી ?
કરમાણી કાયા કોરી ગૈ, કૂંપળ લૂમઝૂમ લ્હેરે,
કળીયે કળિયે કેસર ટશરું, ફોરમ મદભર ફહેરે,
થઈ ઉજાગર જનમ જનમની, કૂંચી કો' અણજાણી...
અદ્‌ભુત અલપ ઝલપ એંધાણી, કોને કહું આ કરમ કહાણી ?

આનંદ આશ્રમ, સંત સાહિત્ય સંશોધન કેન્દ્ર,
ગૌસેવા-ગૌસંવર્ધન ગૌશાળા, મુ.પો. ઘોઘાવદર, તા. ગોંડલ,
જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૧૧. મો. ૯૮૨૪૩૭૧૯૦૪

ચાહતની સોગાત

- મીરા આસીફ

સાચી સમજણ આપું તમનો,
સુખની રણઝણ આપું તમનો !

આશ અધૂરી લઈનો જીવો,
જગના સગપણ આપું તમનો !

પ્રેમ ગલીમાં બત્તી ક્યાં છે ?
દીવો ઈંધણ આપું તમનો !

ચાહતની સોગાત ઘણી છે,
કંકુ આંજણ આપું તમનો !

રંગ ભરેલાં અવસાર સાથે,
રમતો ફાગણ આપું તમનો !

સાવ અજાણા વિસ્મય પૂછે,
હૈયા ધારણ આપું તમનો !

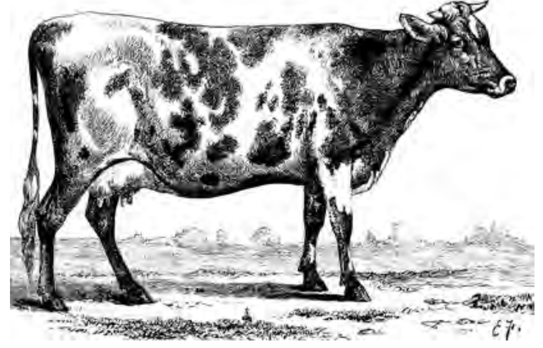
ભીતરના પ્રતિબિંબ નો ભણવા,
ચોખ્ખું દર્પણ આપું તમનો !

મીરાં પલળી ન્યાલ થઈ'તી,
એવો શ્રાવણ આપું તમનો !

આસિફ હું મામુલી માણસ,
જૂનું પહેરણ આપું તમનો !

વડવા બાપેસરા કુવા,
કરીમ મંઝિલની બાજુમાં, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.
મો. ૯૨૭૫૦૬૨૬૪૦

તીરથ વસે !

- ગોવિંદ દરજી 'દેવાંશુ'

(શિખરિણી)

ગયો ચારે ધામે દરશન કરી પાવન થયો !
કમાયો કૈં પુણ્યો મન મરકતું ત્યાં પળપળે,
ગયાં ભૂંડાં પાપો સરિતજળમાં સ્નાન કરતાં,
અહો ! છાતી ફૂલે ગજગજ વળી વાતચીતમાં.

વળ્યો પાછો ગૃહે અજબ મનમાં 'હાશ' પ્રસરી,
થઈ પૂરી યાત્રા વિકટ નહીં, લાગી સહજ જે
ઠરી પ્હેલી દૃષ્ટિ તરુ ઉપર : જે આંગણ ઝૂલે !
મને બોલાવે ત્યાં ઉર ઉમળકે મૌન તરુઓ.
અહો ! ડાળે પંખી, કલરવ સુણી ધન્ય જ થયો !
રમે-ખેલે છાંયે ખિલખિલ થતા બાળ ગરવા !
કરે દોડંદોડી કદીક ચડતા ઝાડ ઉપરે
અહો ! દ્રુમે દ્રુમે નજર પડતાં પુનિત થયો !

હવે તો ના જાવું અવર તીરથે ક્યાંય જગમાં !
ખરે ! વૃક્ષો - દેવો અડસઠ અહીં તીરથ વસે !

સી-૫, તુલસીકુંજ સોસાયટી,
વૈભવ હોલ પાછળ, ઘોડાસર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૦. ફોન : ૦૭૯-૨૫૭૩૨૩૮૫

ભૂલ

- કૃષ્ણ દવે

આંખની તારી ભૂલ તે ચારે કોર છલોછલ છલકે છતાંય કેમ
નથી એક સુખ દેખાતું ?
કાનની તારી ભૂલ તે ડાળે લ્હેરખી ઝૂલી ગાય મધુરું કેમ નથી
એક ગીત સુણાતું ?
જળની ઝીણી આવ જા થતાં કેટલાં બધાં પથરાઓ પણ
મલકાયાની વાત કરે છે,
ઝરણાં કૂદાકૂદ કરીને આવડા મોટા પ્હાડનું ભીતર છલકાયાની
વાત કરે છે.
હાથની તારી ભૂલ તે ગગન અનરાધારે વરસે છતાંય કેમ નથી
એક અંજલિ ભરી હેત ઝીલાતું ?
પોતપોતાની ધૂનમાં કશુંક આદરી બેઠાં હોય તે જો ને ટોચની
પેલે પર ગયા છે.
આંખ મીંચીને મૂળની જેણે જાતરા કરી હોય છે અહીં એ જ
ઠરીને ઠામ થયા છે.
પગની તારી ભૂલ તે તારી આંગળી ઝાલી છેક તારામાં લઈને
જતાં ધૂળિયે મારગ કેમ નથી એક ડગ ભરાતું ?

*એ-૨૦, આદર્શનગર, નારાયણ કૃપા બંગલો સામે,
પાવન કોમ્પ્લેક્ષ પાછળ, બોપલ-ઘુમા રોડ, ઘુમા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮. મો. ૯૪૨૬૫૬૩૩૮૮*

સંવાદ...

- રાધેશ્યામ શર્મા

સાથે
શો
વાદ
કે
વિવાદ
નાટક
સિનેમા
ટી.વી.
સંવાદોને
મોજાંની
માફક
ઉછાળે
પાત્રો
દર્શકો
એમાં
સ્નાન

કરે
તાળીઓ
પાડે
હથેળીમાં
સખળ
ડખળ
ખુજલી
ઊપડે
પણ
ખરજવું
ના
થાય
પડઘા
પડે
પણ
દિલમાં
ડાઘા
ના
જડે

*૨૫, ભૂલાભાઈ પાર્ક,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨.*

"ગુલાલ જેવો છું..."

- દિનેશ દેસાઈ

અબીલ જેવો છું, ગુલાલ જેવો છું,
કરો તિલક શુભ-લાભ, ભાલ જેવો છું.

દુઃખો મિટાવું છું, ખુશી લુંટાવું છું,
સુતર, કદી રેશમ, રૂમાલ જેવો છું.

પૂનમ કરી આપું, અમાસની રાતો,
સદાય છું સૂરજ, મશાલ જેવો છું.

સુખો વહેંચું, કામ આંસુ લૂંછવાનું,
નવાબ છું દિલનો, ટપાલ જેવો છું.

બહાર-ભીતર એક સ્વાદ - ચાખી લો,
કઠોર લાગું પણ કમાલ જેવો છું.

કરી તમે જેની અવિરત પ્રતીક્ષા,
ગળે લગાડી જો, વહાલ જેવો છું.

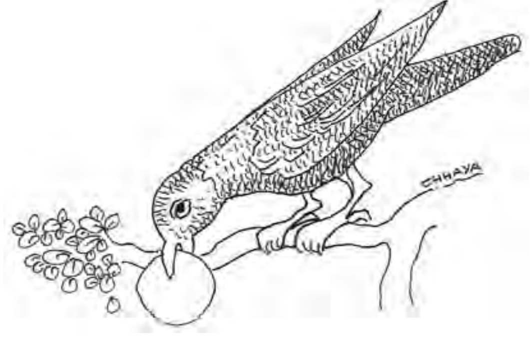
મહેંકુ હરદમ, તાજગી બગીચાની,
વસંત છું, પુરબ્હાર ફાલ જેવો છું.

ન કાંકરીચાળો, ન પીઠ પાછળ ઘા,
ન છોડું - વિફરું તો ધમાલ જેવો છું.

જવાબ જેવો છું, સવાલ જેવો છું,
વિરોધ જો કરશો, બબાલ જેવો છું.

૩૧, મનીપુર ગ્રીન્સ બંગલોઝ, સંસ્કાર ધામ સામે,
પ્લેઝર ક્લબ નજીક, બોપલ-ઘુમા રોડ,
પો. ગરોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૧૧૫.

કાગડો તો મેશનું ટપકું

- રમેશ આચાર્ય

મારા ઘરના મોભારે બેઠેલો કાગડો,
મારા ઘરની પહેચાન,
મારા ઘરની જાહોજલાલી,
મારા આંગણે કાયમી મહેમાન.
મારા ઉપર કાયમ મહેરબાન,
પશુ-પક્ષીઓઃ
મારા ઘરના દરવાજે,
મને દર્શન દેવા,
મને શુકન દેવા,
રાખે કાયમ હેવા.
સવારથી ખડેપગે ઊભી રહે ગોરી ગાવલડી,
તેની એક બાજુ રાતો કૂતરો,
બીજી બાજુ કાળો કૂતરો,
તેમના ઉપર ઊડતી કાબર અને ચકલીઓ,
તેમની સામે ઊભેલો હું,
જાણે બધાથી રચાતો દત્તાત્રેયનો ફોટો.
પણ કાગડો તો સદા મારી જાહોજલાલીને
ખરાબ નજરથી બચાવતું,
મારા ઘરના મોભારે કરેલું મેશનું ટપકું.

'કવિતા', ૧૦, અંકુર સોસાયટી,
નવા જંકશન માર્ગ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧.
ફોનઃ ૦૨૭૫૨-૨૩૨૭૧૧

સાજણ આંખો ધોઈ નાખો...

- પ્રશાંત કેદાર જાદવ

સાજણ આંખો ધોઈ નાખો,
મારાં આંસુ આપું ધોવા,
કામ લાગશે રાખો.
સાજણ આંખો ધોઈ નાખો.

ધુમાડાના ગોટેગોટા, ધુમ્મસ દશેય બાજુ,
ઘેરાયાં છો એવાં, રૂંવાડુંય નથી ર્યું સાજું,
ધૂઓ પછી દેખાશે ચોખ્ખો,
મારગ આખે આખો...
સાજણ આંખો ધોઈ નાખો.

નજરાયું, અંજાયું સગપણ,
કીકી અને પાંપણનું
જુઓ પેલે પાર ઊભું છું.
ઠામ- ઠેકાણું ડહાપણનું,
રોતાંય નહીં આવડે, સાજણ -
આંખો નથી રહી આંખો,
સાજણ આંખો ધોઈ નાખો.

બી-૪૦૨, મણીભદ્ર એપાર્ટમેન્ટ,
સોમેશ્વર પાર્ક-૩ પાસે, ગુલાબ ટાવર રોડ, થલતેજ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪. મો. ૯૮૨૫૪૦૯૦૨૭

હા... હું ગુજરાત છું.

- રમેશ ઠક્કર

કૃષ્ણની દ્વારિકાને,
સાચવીને બેઠેલું જળ છું.
હું નરસિંહના પ્રભાતિયાથી
પરિતૃપ્ત પ્રભાત છું.
વેપાર છું, વિસ્તાર છું, વિખ્યાત છું,
હા... હું ગુજરાત છું...
મેં સાચવ્યા છે,
ડાયનાસોરના અવશેષ,
ને સાચવ્યો છે,
અશોકનો શિલાલેખ.
મારી પાસે છે,
ધોળાવીરાનો માનવલેખ
ને સોમનાથનો અસ્મિતા લેખ.
હું ઉત્તરમાં સાક્ષાત અંબામાત છું.
હા... હું ગુજરાત છું...
હું નર્મદાનું ગાન છું,
કલાપીની ગ્રામ્યમાતા છું.
સયાજીરાવનું ઉદ્યાન છું,
સિદ્ધહેમનું જ્ઞાન છું,
પાટણની પ્રભુતા છું,
તાપી નામે સરિતા છું.
અણહિલવાડનો ભવ્ય ઈતિહાસ છું.
હા... હું ગુજરાત છું...
હું ખળખળ વહું છું નર્મદા તટે
ને ખળખળું છું.
ચોરવાડનાં ફીણમોજાં સંગાથે,
કચ્છનું રણ એ મારું આવરણ છે,
હું અરવલ્લીની અલ્લડ લહેરખી છું.
કાળિયાઠાકરના મુગટનું ઝવેરાત છું,
હા... હું ગુજરાત છું...
હું સાબરમતીથી ખ્યાત છું,
મોહનનો મોહપાશ છું.
સરદારની મક્કમતા છું.
નક્કર છું... નાજુક છું... નેક છું.
ઈન્દુચાચાની મોંઘેરી મિરાત છું.
હા... હું ગુજરાત છું...
સેવા, સખાવત અને સદભાવ છું.
હું વિરપુરની ખીચડીનો સ્વાદ છું.
મુનશીના ગદ્યની મોહની છું.
મેઘાણીને પન્નાલાલની લેખિની છું.
હું ભાતીગળ મ્હોલાત છું.
હા... હું ગુજરાત છું...

૧૦, પારિજાત હોમ્સ, "શાન્તમ્" પાર્ટી પ્લોટ સામે,
'ખ' રોડ, સરગાસણ ચોકડી,
ગાંધીનગર. મો. ૯૮૭૯૫૨૪૬૪૩

ગઝલ

- અનિલ ચાવડા

આમ તડકાઓને પીશ તો ઓગળી જઈશ,
હે બરફ ! ગુસ્સો કરીશ તો ઓગળી જઈશ.

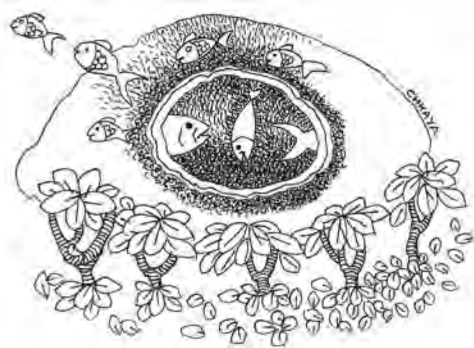
હું સ્મરણના પાત્રમાં પડ્યો છું જો ખાંડ જેમ,
જળ બની તું ત્યાં રહીશ તો ઓગળી જઈશ.

એટલે તારા વિશે મેં બહુ કાઠું મન કર્યું,
હું જરા પણ ઓગળીશ તો ઓગળી જઈશ.

જો હું પથ્થર છું તો તું નદી છે, તું એ ન ભૂલ,
દર વખત મળતો રહીશ તો ઓગળી જઈશ.

એક થીજેલું નયનનું આંસુ મને કહે,
'જો ગઝલ રૂપે લખીશ તો ઓગળી જઈશ.'

એ-૭, શિવ કોમ્પ્લેક્ષ, શ્રીનંદનગર વિભાગ-૨ની સામે,
મકરબા રોડ, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.
મો. ૯૯૨૫૬૦૪૬૧૩

કલરવ...

- ભાવેશ ભટ્ટ

કોઈ પાલવ છે ના આસોપાવલ છે,
આજે ઘરમાં ઉજ્જડતાનો કલરવ છે.

થાય અબોલા તો બરછી ભાલા કાઢે !
ક્યાં અઢારસો સત્તાવનનો વિપ્લવ છે ?

બેઉ હાથમાંથી કોઈ નિર્દોષ નથી,
કોની નસને કાપું એની અવઢવ છે.

એ કહેવું તો સાવ અસંભવ છે મિત્રો,
આ દુનિયામાં કેવું કેવું સંભવ છે.

થરથર કાંપે જંગલ કોઈ જીવનનું,
ભૂતકાળના તણખાઓનું તાંડવ છે.

પગ ખૂંપ્યા છે કૈંક બનાવોના એમાં,
મનની અંદર ખુન્નસનો જે કાદવ છે.

એચ-૩૦૩, સ્વામિનારાયણ કેસલ-૧,
અર્જુન આશ્રમની પાસે, ગ્રીન સિટી રોડ, નિર્ણયનગર,
અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૧. મો. ૯૮૨૫૧૫૦૨૪૪

એક દીવો પ્રગટાવી દે ને

- *હરદ્વાર ગોસ્વામી*

અમથા અમથા રાતે ફરતા, એક દીવો પ્રગટાવી દે ને,
અંધારાને કોસ્યા કરતાં, એક દીવો પ્રગટાવી દે ને.

દરિયાના આ દસ્તાવેજો, તારા નામે તૈયાર જ છે,
મધદરિયામાં તરતાં તરતાં, એક દીવો પ્રગટાવી દે ને.

નવી પેઢીને નામે થોડું અજવાળું તો પાથરતો જા,
છેલ્લા શ્વાસે મરતા મરતા, એક દીવો પ્રગટાવી દે ને.

મંદિરમાં તો ઝળાહળાંનાં ઝુમ્મર, ઉપર સૂરજ ચમકે,
એક ઝૂંપડા બાજુ સરતા, એક દીવો પ્રગટાવી દે ને.

શ્વાસોમાં સૂતેલી સાંજો ફરી જૂઈને મળવા દોડે,
એક અજાણ્યું જણ સાંભરતાં, એક દીવો પ્રગટાવી દે ને.

જી-૨૦૧, ગણેશ હોમ્સ, પ્રમુખ બંગ્લોઝ પાસે,
ચેનપુર રોડ, ન્યુ રાણીપ, અમદાવાદ.
મો. ૯૮૭૯૨૪૮૪૮૪

ચાદર

- ***અશોક ચાવડા 'બેદિલ'***

જો ન ખેંચાત ચીરની ચાદર,
ભીષ્મ ઓઢત ન તીરની ચાદર.

એક બાળક ટગર ટગર તાકે,
કેમ લેવાય પીરની ચાદર ?

કૈંક લોકો કરી ગયા કોશિશ,
ના વણાઈ કબીરની ચાદર.

ભીતરેથી બધાય સરખા છે,
માત્ર નોખી શરીરની ચાદર.

લાલ પાણી થયું તરત 'બેદિલ',
સ્હેજ બોળી અમીરની ચાદર ?

૩, મધુબન એપાર્ટમેન્ટ, ગાયત્રી જ્ઞાનપીઠ પાસે,
જૂના વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
મો. ૯૪૨૬૬૮૦૬૩૩

લઈ આવો તમે...

- *રઈશ મનીઆર*

ખાલી બસ ખોબો લઈ આવો તમે,
હાથ હૂંફાળો લઈ આવો તમે.

ભીંત છે, છત છે, બને એમાંથી ઘર,
બારસાખો જો લઈ આવો તમે.

નાવ આ આગળ હવે વધતી નથી,
અહીં સુધી કાંઠો લઈ આવો તમે.

ઉમ્રભર સાથે મળીને જોઈશું.
સ્વર્ગનો નકશો લઈ આવો તમે.

જન્મ આદિ... અંત મૃત્યુ... છે અહીં,
માત્ર વચગાળો લઈ આવો તમે.

શક્ય છે કે શબ્દકોશો નીપજે,
એકલો કક્કો લઈ આવો તમે.

''એક દિ' આવીશ હું, આવીશ ! બસ ?''
એવી અફવાઓ લઈ આવો તમે.

૬/બી, રત્નસાગર એપાર્ટમેન્ટ,
ચાંદની ચોક નજીક, પીપલોદ,
સુરત-૩૯૦૫૦૭. મો. ૯૮૨૫૧૩૭૦૭૭

એક છોકરી...

- *અઝીઝ ટંકારવી*

એક ગલીથી નીકળી એક છોકરી,
ફૂલ જેવું મઘમઘી એક છોકરી.

સાવ જીવાયા વગરની જિંદગી,
બે'ક પળ ગઈ ભીંજવી એક છોકરી.

છોકરાએ ફૂંક મારી કાનમાં,
એ પછી ખિલખિલ હસી એક છોકરી.

કાલ તો એ માંડ ડગ ભરતી હતી,
ને પરી થૈ ગઈ ઊડી એક છોકરી.

પાર સામે પ્હોંચશે નક્કી નથી,
નાવ લઈને નીકળી એક છોકરી.

મા, 'અઝીઝ'ની આંખથી આંસુ સરે★
અધવચાળે એકલી એક છોકરી.

★ દીકરીની વિદાય વેળાએ.

ગુજરાત ટુડે,
શાહઆલમ,
અમદાવાદ

"જીવીએ જીવાડીએ !"

- નયના જાની

મારી ભાષા, મારી માત, મારી માત,
ખોળામાં એની ખાંત ખાંથ
ખેલે આખ્ખું ગુજરાત.
કેમ કરું હું એની વાત,
વાત કરું તો ઓછા પડે.
જન્મો મારા સાતે સાત,
મારી જનમ જનમની માત !
એના કોઠે ઊઘડે ભાન,
સાત સાત કોઠાનું જ્ઞાન,
સહુના ભાણે પિરસે હોંસે,
બત્રીસે બત્રીસ પકવાન !
મારે આંગણ આવો સહુએ,
સહુનું સ્વાગત ને સન્માન !
મારી માનું મીઠું નામ,
ગુજરાતી છે એનું નામ !
શું રે તારી માનું, નામ,
તમિલ, કન્નડ, ફ્રેન્ચ, મરાઠી,
અંગ્રેજી જર્મન સ્વાહિલી ?
કેવા કેવા મધુરા નામ !
ચાલો, બોલીએ, વાંચીએ, લખીએ,
જપીએ એનાં જાપ નિરંતર !
શબ્દો, ભાવો, અક્ષર વાણી,
શ્વાસોમાં સંગાથ નિરંતર !
એની સાથે, સહુ જીવી લઈએ,
ને જીવાડીએ, આપણી માતાઓને,
જગતની એકે એક બોલીને,
જગતની એકે એક ભાષાને !
જગતની એક એક માતાને !

૨૨/૫૨૯, સત્યાગ્રહ છાવણી,
જોધપુર ટેકરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

કરું

- દર્શક આચાર્ય

ઓસ બુંદે ઘાસને ઝળહળ કરું,
સૂર્યના અજવારને ઝળહળ કરું.

ઓરડાનો દીવડો રાણો કરી,
આપણા સહવાસને ઝળહળ કરું.

શાંત જળમાં બિંબ જોઈ ચંદ્રનું,
આંખના આકાશને ઝળહળ કરું.

લૈને તારો હાથ મારા હાથમાં,
સ્પર્શની ભીનાશને ઝળહળ કરું.

વૃદ્ધ સંગે વાત બે જૂની કરી,
એરા પરના ચાસને ઝળહળ કરું.

'કવિતા', ૧૦, અંકુર સોસાયટી,
નવા જંક્શન માર્ગ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧.
મો. ૭૬૦૦૩૬૫૨૧૦

શબ-વાહિનીના ડ્રાઈવરની વ્યથા

- ચંદ્રશેખર પંડ્યા

ચાલક અનેરો છું, વિધિનો વાર વ્હેતો જાઉં છું,
કંઈ કેટલા આક્રંદનો, હું ભાર સ્હેતો જાઉં છું.

માસૂમિયતની આંખના, આંસુ ગણી લીધાં હતાં,
નવપરિણતા નારી તણા, ડુસકાં ભણી લીધાં હતાં,
મા-બાપનો આધાર કિંતુ, પાર કરતો જાઉં છું,
ચાલક અનેરો છું, વિધિનો વાર વ્હેતો જાઉં છું.

નજર ના મેળવે કોઈ, ન પંથી કોઈ વાટે છે,
ફરજ મારી ફક્ત નિવાસથી, સમશાન ઘાટે છે.
સફર છેલ્લી બને આસાન, ડાઘુ ચાર લેતો જાઉં છું,
ચાલક અનેરો છું, વિધિનો વાર વ્હેતો જાઉં છું.

ના કોઈ ઊંચું કે નથી મારી કને નીચું રહ્યું,
રાજી ખુશીથી સારથિ-સુકાન મેં હાથે ગ્રહ્યું.
સરખી ગતિથી રોજ હું વ્હેવાર કરતો જાઉં છું,
ચાલક અનેરો છું, વિધિનો ભાર વ્હેતો જાઉં છું.

હતી ઉમ્મીદની દુનિયા, હતા અરમાન જાગેલા,
પરંતુ લેખ છઠ્ઠીના, કદી ક્યાં કોઈ સમજેલા ?
નર્યા એકાંતમાં આ જિંદગીનો સાર કહેતો જાઉં છું,
ચાલક અનેરો છું, વિધિનો વાર વ્હેતો જાઉં છું.

૦૦૧, વાસ્તવ એવન્યુ, મંગલમ્ ફ્લેટ્સ સામે,
સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩.
મો. ૯૮૨૫૦૩૦૬૯૮

સ્મરણનો ભેદ

- ઉર્વીશ વસાવડા

આપણી ભીતર અજાણ્યો જે ઈલાકો હોય છે,
ત્યાં જ તો સઘળાં સ્મરણનો ભેદ સાચો હોય છે.

તું કવિતા કાનથી વાંચે તો સંભળાશે તને,
શબ્દ પૂરો થાય ત્યાં ઊંડો નિસાસો હોય છે.

થાકતાં ચરણો, નિરાશા ને કશું દેખાય ના,
માર્ગનો જ્યાં અંત લાગે ત્યાં વળાંકો હોય છે.

આપણે એવી રમત રમવામાં ખર્ચી જાતને,
જે બીજા માટે ફક્ત ખોટો તમાશો હોય છે.

ગેબની આ હાટના વહેવાર નોખા છે બધા,
કૈં જ ના વ્હેંચે ખરીદે પણ ઘરાકો હોય છે.

૧૦૮, રાયજીનગર, પાંચમી શેરી,
મોતીબાગ પાસે, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧.
મો. ૯૮૨૪૨૯૫૨૫૯

ગઝલ

- કિશોર જીકાદરા

ઓચિંતાની કરવત મૂકો, ખીજ ચડે નૈ ?
સમણું ઊભું ચીરી નાંખો, ચીસ પડે નૈ ?

વાવડ છે કે આઘે આઘે દર્પણ તૂટ્યું,
આ મુદ્દે પણ તમને સાલું કાંઈ અડે નૈ ?

એમ થયું કે ચાલો એની આંખો લૂછીએ,
ઝરણાંને મે ખૂબ સતાવ્યું તોય રડે નૈ !

પાંપણની દાનતમાં ખોટ હશે એ નક્કી,
એ ધારે તો આંસુ દડદડ આમ દડે નૈ !

પ્રાણ વિનાનો વાયુ, એ પણ મારા ઘરમાં ?
કાવતરું આ પવન વિના તો કોઈ ઘડે નૈ !

એક દિવસ તો જીવે ખૂબ ઉપાડો લીધો,
ટાણે ઘરમાં ગંગાજળ પણ ક્યાંય જડે નૈ !

સમજાવો કે કાલ રખે તસવીર થઉં તો,
સૂતક તમને એ બાબતનું કેમ નડે નૈ ?

૧૪૨, સર્વોદયનગર, સેક્ટર-૩૦,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૩૦.
મો. ૯૮૭૯૪૭૫૧૩૦

ગોકુળના રૂદિયામાં રૂમઝુમતી ગાય છે...

- ભરત કવિ

કુંજ ગલી ગોકુળમાં શોભંતી ગાય છે,
માધવની મોરલી એ નર્તન્તી ગાય છે.
મોરપીંછ, વેણુ ને ચટકંતી ચાલ કાન,
સૂર-તાલ, નાદ મહીં ભાંભરતી ગાય છે.
મોહનના વ્હાલ થકી લથબથ છે ગો-ધણ,
ગોધુલિની વેળાએ રણઝણતી ગાય છે.
દૂધ-દહીં માખણના બોઘરણાં છલકાવી,
ગોકુળના રૂદિયામાં રૂમઝૂમતી ગાય છે.
તેત્રીસ ક્રોડ દેવતા બિરાજતા જેના મહીં,
ભારતના જન જનમાં પૂજાતી ગાય છે.
મુરલીધર કિશન, મા ઉમિયાની લાડલી,
શ્રદ્ધા ને ભક્તિથી ભીંજાતી ગાય છે.
જગતના તાત સહુ ખેડૂતની ઉપકારક,
ધન-ધાન મોલ થકી ઉભરતી ગાય છે.

"આસ્થા", પ્લોટ નં. ૬૬૧, આદર્શનગર,
સેક્ટર-૨૪, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૪.
મો. ૯૪૨૬૪૧૫૭૨૭

વાત કરો...

- સૉલિડ મહેતા

થોડી ઝાઝી પણ વાત કરો,
જાગ્યા ત્યાંથી જ પ્રભાત કરો.

જયજયકાર થશે કામ થકી,
કોણે કીધું પંચાત કરો.

જીવે સૌ પોતાની રીતો,
અવસર એવા રળિયાત કરો.

વ્યવહારોનું વળગણ છોડી,
જાત જેવડી સોગાત કરો.

આડી-અવળી રેખા દોરી,
રંગ વગરની કૈં ભાત કરો.

સામે ચાલી મળવા આવે,
સૉલિડ તો જ મુલાકાત કરો.

સલાટ ફળી,
હળવદ-૩૬૩૩૩૦, જિ. મોરબી.
મો. ૯૯૨૫૩૩૭૩૨૫

નિર્મમ કર્મ

- પ્રદીપ રાવલ 'સુમિરન'

પાન ખરતું હોય ત્યારે વૃક્ષ થા !
એક ક્ષણ માટે બને તો બુદ્ધ થા !

પ્રશ્ન બનવાથી કશું ક્યાં થાય છે ?
તુ સરળનો ભાવપૂર્ણ અર્થ થા.

ધ્યાન, મંત્ર, યોગ ના કર તું કશું,
થૈ શકે તો માત્ર નિર્મમ કર્મ થા !

અંત અસ્તિત્વ તણો ભાસે કદી,
ધનુષ લૈ, પરિત્રાણ અર્થે યુદ્ધ થા !

ક્ષીણ નેત્રો, હાથ લંબાવે વૃદ્ધા,
હાથમાં દૈ હાથ, માનવધર્મ થા !

'મા', ૫, મંગલમૂર્તિ ટેનામેન્ટ,
સેન્ટ મેરી સ્કૂલ સામે, કાલાવાડ રોડ,
રાજકોટ-૧. મો. ૯૪૨૮૩૪૫૯૦૮

રાંદલમાનું દેરું

- સ્નેહી પરમાર

વર્ષોથી એ ઝાડની માથે એકે ફળ ના બેઠું છે,
વર્ષોથી એ ઝાડની નીચે રાંદલમાનું દેરું છે.

આવ્યું ત્યારથી દુનિયામાં એ ઉભડક ઉભડક જીવે છે,
મન, જાણે કે કોઈ અજાણ્યા નેસે બાંધ્યું ઘેટું છે.

એણે દીધી છે ઠીક કરવા પોતાની ઘડિયાળ કશે,
લેવા આવેલા મૃત્યુને પણ લાગ્યું કે વહેલું છે.

એણે પોતાના ખેતરમાં જઈ ને સરખું જોવાનું,
જેને જેને લાગે છે કે મારું ખેતર રેઢું છે.

અંતે કહેશે તારામાં ઊગવા લીધો તો જન્મ અમે,
ધીરજ ધરજે શરૂ-શરૂમાં કહેશે કે તું ઢેફું છે.

ગોકુલધામ-૨, બગસરા-૩૬૫૪૪૦,
જિ. અમરેલી.
મો. ૯૪૨૭૨૮૩૩૮૧

ગુલછડી

- નટવર આહલપરા

ગૂંજતી મોસમની ડાળે, ઝૂમતી આ ગુલછડી,
રોજ સૌની આંખમાં કાં ઝૂમતી આ ગુલછડી ?

આમ તો આખા નગરની હોય છે એને ખબર,
તોય મારું નામ સૌને પૂછતી આ ગુલછડી !

જાગશે અહેસાસ ક્યારે એ જ સમજાતું નથી,
સાવ નાની વાતમાં કાં રૂઠતી આ ગુલછડી ?

તારલાનાં ગીત પણ ગાતાં હતાં તમરા બધાં,
એકડો અંધારનો કાં ઘૂંટતી આ ગુલછડી ?

વેશ બદલીને સમયના ગઢમાં સંતાઈ હતી,
આખરે ઝડપાઈ ગૈ છે ઊંઘતી આ ગુલછડી ?

૩, વિમલનગર,
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૫.
મો. ૯૯૭૪૦૦૯૦૪૨

હું ગુજરાતી...

- ડૉ. ઈશ્વર સુથાર 'શિલ્પી'

છું ગુજરાતી
ગૌરવ ગાતી.
ના કરમાતી
ના ભરમાતી
ચોગમજાઉં,
ના ગભરાતી
દંભી દુ:ખ્ખી,
ના નજરાતી.
ગજ્જુ મળતાં
કે શરમાતી.
પ્રીત પરોવી
બસ, મધમાતી.
ફોરમફ્હેરી
મઘમઘ થાતી.
દાન દઈને
ના છલકાતી.
હું છું રાણી
ગઢ-ગુજરાતી
નામ ગઝલ છે,
ફૂલે છાતી.
'શિલ્પી' શબ્દે
હું મલકાતી.

૩૯, 'નંદ' બંગલો,
ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ.
ફોન : ૦૭૯-૨૭૬૬૦૦૦૮

ક્યાંક દૂર

- પ્રફુલ્લ રાવલ

આ આથમતી સાંજે
ઊભો ઊભો જોઉં છું અતાગ આકાશને
મંદ મંદ વહેતાં જળની સાક્ષીએ
ત્યારે પડઘાય છે એ જ શબ્દો
જેણે મને મૂકી દીધો છે દ્વન્દ્વની ભૂમિ પર
જળ તો જળ છે
છતાં મેં જોયું છે એને
ક્યારેક સંશયથી તો ક્યારેક કુતૂહલથી,
ક્યારેક અપેક્ષાથી તો ક્યારેક આસ્થાથી.
અનેકવાર પૂછ્યા છે જળદેવતાને,
મારાં મૂળ અને કુળના સગડ.
અનેકવાર અર્ધ્યટાણે સ્થિર થયો છું.
અને ત્યારે ઊછળ્યાં છે મારી ભીતર જળનાં તોફાન.
માન અને અવમાનની ક્ષણો વચ્ચે શ્વસ્યો છું જીવનભર.
સવ્યસાચીના મત્સ્યવેધ પૂર્વેની ક્ષણના સ્મરણ માત્રે
વીંટળાઈ વળે છે આજેય ઘેરો અવસાદ
સાંભળું છું : 'તું જ અગ્રજ છે.'
ઊતરતાં અંધકારની આ ક્ષણે પૂછું છું જળને
'લઈ જઈશ મને ફરી ક્યાંક દૂર ?'

બી-૧૨, માધવ એપાર્ટમેન્ટ,
મ્યુનિસિપલ ગાર્ડન સામે, વાસણા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. મો. ૯૮૭૯૦૧૩૧૭૦

લીલી કૂંપળ મોકલે !

- રમેશ પટેલ

ફૂલ પર તું રોજ ઝાકળ મોકલે;
ફૂલને ધોવાને તું જળ મોકલે !
ચોતરફ લ્યો; ઉષ્ણતાનો અગ્નિ છે;
રણ તરસતું જોઈ મૃગજળ મોકલે.
પાનખરમાં વૃક્ષ ઝંખે બુલબુલ...;
ને વસંતો લીલી કૂંપળ મોકલે !
દર્દ મારું લ્યો; ઘટાડે છે કવન;
તું ગઝલમાં શબ્દ કોમળ મોકલે !
દ્વાર તારે આવશે શબ્દો 'રમેશ'
લોહી ભીતર તું જ અટકળ મોકલે !

'પ્રાંજલ', ૩૦, આનંદવાટિકા સોસાયટી,
સરદાર પુલ પાસે, અડાજણ રોડ,
સૂરત-૩૯૫૦૦૯. મો. ૯૮૨૫૧૦૦૨૫૫

ગઝલ

- રમેશ પટેલ 'ક્ષ'

એ એક મજાની સાંજ હતી ને સૂરજ ત્યારે ઢળતો'તો !
ને મારી સાથે જોઈ તને એ અંદરખાને બળતો'તો !
આ જીવનની સંતાકૂકડીનો ખેલ તને છે યાદ કહે ?
તુજ આંખમહી ખોવાયેલો ને તોય તને ક્યાં મળતો'તો !
ને પ્રીતકથાની પૂર્વભૂમિકા અદ્ભુત કેવી લાગે છે !
તું ના ના કરતી રોજ છતાં હું ધીરે ધીરે ઢળતો'તો !
તું મૌન હતી ને વૃક્ષ, પવન, ઝરણાએ સરવા કાન કર્યા,
તુજ આંખોના સંવાદોને હું આંખ થકી સાંભળતો'તો !
ને ભરનિંદરમાં એક મજાનું સપનું એવું જોયું કે,
મુજ આંખો સામે ખળભળતો સાગર નદીઓમાં ભળતો'તો !

૨૪, વ્યાપાર ભવન,
ન્યાય મંદિર પાસે, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧
મો. ૯૮૨૫૩૪૦૨૩૯

ગીત

- ડૉ. મનહર ઠાકર

છલકાતી હેલ ભરી મલકાતી ઢેલ,
લાવી આષાઢી રંગ અલબેલા;
પરભાતી પ્હોર ભણી સૂરજની કોર,
આભે ઊગ્યા છે રંગ-રંગ રેલા.
લાગે છે એમ બધું નવું નક્કોર,
જાણે ધરતીને આભ બેય ભેળાં;
પલકાતી આંખ જરા ઠલકાતી પાંખ,
એનાં નાચે છે અંગ-અંગ ઘેલાં.
હૈયાંમાં હેત ભરી જાગી છે પ્રીત,
આજે ખુલ્યાં છે દીધેલા ડેલા;
એવી તો માંડી જયાં અણધારી રીત,
ઘેલા દોડે છે આમ-તેમ વે'લા.
ખળકાતી એમ અહીં ભલકાતી જાય,
જાણે સાગરને નદિયુંના મેળા;
ઝલકાતી ગાગર ને ઢળકાતી ઢેલ,
જેણે જોયા છે મોરલાને પે'લા.

૪૦, શ્રીનાથજીનગર-૩,
ભરતનગર પાછળ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
મો. ૯૪૨૬૯૮૫૧૨૯૦

સાંજ થતા પહેલાં

- પ્રીતમ લખલાણી

વહેલી સવારે
દીકરીએ
ડ્રોઈંગ બુકમાં
ઊંચા મકાનો,
પ્લાઝા અને મોલ વચ્ચે,
ચિતરેલા માણસને
સમી સાંજે
નિરાંતે રબ્બરથી ભૂંસતી જોઈ
આ અભાગિયા જીવની પુછાય ગયું,
'દીકરા,
તું તારા આ ચિત્રમાંથી
માણસની બાદબાકી કેમ કરી રહી છો ?'
'ડેડી,
આ શહેરમાં
સવારે ગામથી
આવેલો માણસ
સાંજ થતા પહેલાં
અદૃશ્ય થય જાય છે !!!'

65, Falcon Drive,
West Henrietta,
NY 14586. (U.S.A.)

ધામા નાખ્યા

- રક્ષા શુક્લ

કિરણોની ટોળીએ આવી ફળિયે ધરાર ધામા નાખ્યા,
દરિયા તડકે મૂકી ધીંગા ચોમાસા મેં ચપટીક ચાખ્યાં.

અવસર માની ઝળઝળિયામાં જ્યાં જમણો અંગૂઠો બોળ્યો,
કંકુ પગલાં પ્હેરી રણમાં હાથલિયો હોંશેથી કોળ્યો.
લીમડાની સળિયુંથી તૂરો તડકો તાસળિયુંમાં ઘોળ્યો,
કેસરિયા સાફાએ મારી ગાગરડીમાં પલાશ ઢોળ્યો.

દ્વાર પછીથી મનની દ્વારિકાનાં મેં ના કદીયે વાખ્યાં,
કિરણોની ટોળીએ આવી ફળિયે ધરાર ધામા નાખ્યા.

રેખા હથેળિયુંની મીંચી આંખો જાણે દોટું મૂકે,
પછી સામટાં શ્વાસ લઈને વાટ, ઝરુખે અધમણ ઝૂકે.
'લે, પરોવ મોતી તારા તું' કહી આગિયા ઓર ઝબૂકે,
ભરી ટોપલી ગીતોની મંગલ ઘડિયુંનાં ટાણાં ચૂકે.

આંખ નીચોવી તરસ્યાં મૃગજળ રોજ પછી મેં ભીનાં રાખ્યાં,
કિરણોની ટોળીએ આવી ફળિયે ધરાર ધામા નાખ્યા.

૧૫, નંદન, શાસ્ત્રીનગર,
તળાજા-૩૬૪૧૪૦, જિ. ભાવનગર.
મો. ૯૯૭૯૨૪૪૮૮૪

એક અંગત ગીત

- જયંતી ધોકાઈ

અંગત જેવું અંતર લઈને,
આવો તો અવલંબુ હું.
નીંદર જેવું સપનું થઈને,
આવો તો હરખાવું હું.
લ્યો આ ચાંદ અચાનક હાથે,
ઊગ્યો તો બારખાહ શું ?
હરખપદુડી હું તો થૈ ગૈ,
કહો હવે શરમાવું શું ?
આમ રહો કે એમ રહો,
હું તો વાટે-ઘાટે છું.
નજર કરું તો આંખ ભટકે,
કહો હવે ક્યાં જાઉં હું !
લ્યો ત્યારે, યાં આવી ગીયા તો,
હું મારું અવ રાખું શું !
વસંત પુગી આવી ફુલડે,
ફુલડે ફોરમ ચાખું હું.

જવાહર રોડ, ઓખા,
જિ. દ્વારકા-૩૬૧૩૫૦.
ફોન : ૦૨૮૯૨-૨૬૨૬૧૧

તારા ગામની

- પારસ એસ. હેમાણી

આખરે તો એ જ વાતો કામની,
હોય જેમાં છાંટ મારા રામની.

પથ્થરો પણ નીરમાં તરતા રહે,
ભક્તિ છે એવી તમારા નામની.

નાડ આપી છે તમારા હાથમાં,
ના રહી ચિંતા હવે અંજામની.

મોહ પામે છે હજુ ત્યાં ગોપીઓ ,
મોહિની એવી છે તારા ધામની !

ચાલવાથી થાક જેનો ઊતરે,
શું જરૂર છે એને વળી વિશ્રામની ?

આ ક્ષણે 'પારસ' અમીર છું સર્વથી,
મુઠ્ઠીમાં છે ધૂળ તારા ગામની !

હેમાણી હૉસ્પિટલ, ભક્તિનગર સોસાયટી,
કાન્તા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ પાસે,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨. મો. ૯૯૦૪૯૦૦૦૫૯

ઈશ્વર છે એ...

- ડૉ. મનોજ જોશી "મન"

વળાંક, ફાંટા, ચઢાણ, ઠોકર દ્વારા રસ્તા સમજાવે છે;
મંજિલ-બંજિલ તડકે મૂકો, મંજિલ કાયમ રઝળાવે છે

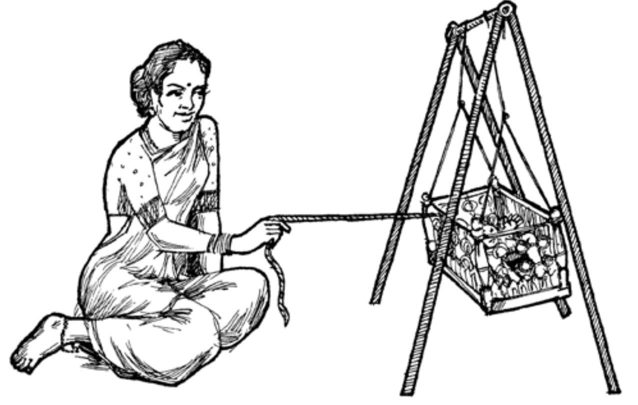
જરા અમસ્તા નજરે ચડવાની ઘટનાનું નામ ઝલક છે,
પણ, એ તારી હોય છે ત્યારે અંદર અંદર સળગાવે છે

સજી-ધજીને રાહ જુઓ તો 'યાદ' નામની ચીજ ન આવે;
ઓચિંતા સોંસરવા ચીરવાની તક શોધી એ આવે છે

ઉદાસ બેઠી'તી ઉદાસી; એકવાર બસ મેં બોલાવી,
ખુશ થઈ ગઈ તો હવે ખુશીને ઉંબર આગળ અટકાવે છે

ડુસકાં, આંસુ, ચીસો... સઘળું બેઠાં બેઠાં જોયા કરવું,
ઈશ્વર છે એ, એને તો આવું કાયમથી બહુ ફાવે છે

'આસ્થા' ક્લિનીક,
૯, પટેલ કોલોની, બેડી રોડ પાસે,
જામનગર. મો. ૯૮૨૪૨૨૮૫૯૮

વળગણનું લાકડું

- એસ. એસ. રાહી

છે તરબતર નવું સવું સગપણનું લાકડું,
ખૂબ જ ગમ્યું, હૂંફાળવું બળતણનું લાકડું

દાદીએ પેલું ઘોડિયું ઢાંકી, મૂકી દીધું,
શોધ્યા કરું છું માળિયે બચપણનું લાકડું

પેલી ચિતા બળી ને રાખ થઈ ગઈ છતાં,
સળગી રહ્યું છે શેરીમાં ચણભણનું લાકડું

આ મારી કાખઘોડી પવનપાવડી છે, દોસ્ત,
લોકો ભલે કહે કે છે ઘડપણનું લાકડું

પીડાની ફાંસ સારી તે કાઢી શકાય, પણ,
નીકળે છે ક્યાં આ ડોકથી વળગણનું લાકડું ?

ઈઝી સોસાયટી, પ્લોટ નં. ૧૩,
રૂપી બેન્ક પાછળ, કોંઢવા, પૂણે-૪૧૧૦૪૮
મો. ૦૯૩૭૩૧૩૭૯૫૨

બારી ના ખોલો...

- તેજશ દવે

યાદ બધીયે વળગી જાશે રહેવા દો બારી ના ખોલો,
બધી દીવાલો ભડકી જાશે રહેવા દો બારી ના ખોલો

ભૂતકાળમાં જઈને પાછા એનો ચ્હેરો ફરી જુઓ છે ?
વર્તમાનને ભરખી જાશે રહેવા દો બારી ના ખોલો

કિલ્લેબંધી હોય સખત ને તેમ છતાં સામેની બારી,
એની બાજુ ઢસડી જાશે રહેવા દો બારી ના ખોલો

રૂમાલ રાખી જગ્યા રોકે એમ મુસાફર માફક એ પણ,
આંખો અંદર બેસી જાશે રહેવા દો બારી ના ખોલો

કોઈ ઈમારતની ટોચેથી પડતું મેલે એવી રીતે,
સ્મરણ અચાનક કૂદી જાશે રહેવા દો બારી ના ખોલો

*૧૩, મેઘના રો-હાઉસ, ભવ્ય પાર્ક ફ્લેટ સામે,
બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
મો. ૯૯૦૪૩૮૪૭૬૯*

એ તું જ છે...

- અનંત પટેલ

આંખ લૂછી જે હસાવી જાય છે એ તું જ છે,
દુઃખ મારાં જે ભૂલાવી જાય છે એ તું જ છે;
સાવ સૂના ખેતરે જ્યારે જવાનું થાય છે,
બાથ યાદોની ભરાવી જાય છે એ તું જ છે;
ઓળખે ના આમ તો કોઈ મને આ વિશ્વમાં,
નામના મારી વધારી જાય છે એ તું જ છે;
એ વિના તો જીત ક્યાંથી હોય મારા ભાગ્યમાં !
પ્રેમથી હારી જિતાડી જાય છે એ તું જ છે;
મેં તને સોંપ્યો હવાલો જિંદગીનો એટલે,
જિંદગી મારી સજાવી જાય છે એ તું જ છે.

*૨૨૧/૧/એ, આનંદવાટિકા સોસાયટી,
સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર
મો. ૯૮૯૮૪૦૯૦૫૩*

અલખ ઓટલે ગાન

- દીપક ત્રિવેદી

તમે કહો છો એક જ છે હું કહું છું કે બબ્બે છે,
અંદર-બહાર અલગ અવલંબન ટીંગાડેલા ખભ્ભે છે.

પાંચ અરીસા અંધા છે અંદર રજનીગંધા છે,
જંતર-મંતર નીરખવાનું રેશમના આ ઝભ્ભે છે.

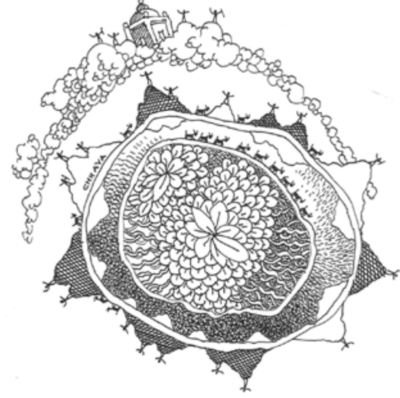
ગોળ ગામડું દેખાશે ખુલી આંખને મીંચી જો,
અહોરૂપ ગનીમત છે અહોધ્વનિ ગોરંભે છે.

કોઈ ઈબાદત અલ્લાહની કોઈ કરિશ્મા નાનકનાં,
સ્વયં દીપનું હોવા જેવું બાકી સૌ ખોરંભે છે.

અલખ ઓટલે ગાન નિરંતર કોઈ ગોરખ કોઈ મછંદર,
ભેદ ખૂલે ના ગોમંડળનાં એના એક અચંબે છે.

૧, નંદનવન પાર્ક, સદગુરૂ બંગલો નં-૯,
એસ. બી. આઈ. પાછળ, સાધુ વાસવાણી રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૫. મો. ૯૭૨૭૭૭૪૭૪૨

પલાયન...

- ભાવિન બી. ગોપાણી

થયો વૃક્ષ નીચેથી પથ્થર પલાયન,
ને છાપામાં આવ્યું કે ઈશ્વર પલાયન.

પછી પત્રનો અર્થ જુદો કર્યો સાવ,
ફક્ત થઈ ગયો એક અક્ષર પલાયન.

અમે ભોગ દીવાનો સામેથી આપ્યો,
હવાએ કર્યું તો ય છપ્પર પલાયન.

થયા આંખથી એમ સૌ સ્વપ્ન ગાયબ,
કરી લૂંટ થઈ જાય તસ્કર પલાયન.

રહી માત્ર શંકા હવે ઢાંકણા પર,
હતી બંધ બોટલ ને અત્તર પલાયન.

આ કારણ ઉદાસી નથી કોઈ ઘરમાં,
થયો શ્હેરથી એક બેઘર પલાયન.

કરી ખૂન ક્યારેય ભાગ્યો નથી એ,
સિફતથી કરી દે છે ખંજર પલાયન.

૧, પલ્લવ એપાર્ટમેન્ટ, કૈલાસનાથ સોસાયટી,
ભૈરવનાથ રોડ, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
મો. ૯૮૨૫૬૯૮૬૨૮

શું કહેવું તને...

- અલ્પ ત્રિવેદી

તે અકારણ એક તોડ્યું પાન, શું કહેવું તને !
ભર વસંતે હું થયો વેરાન, શું કહેવું તને !

કોઈ એવી વાતને હળવેકથી કહેવી ઘટે,
ભીંતને પણ હોય છૂપા કાન, શું કહેવું તને !

તેં કહ્યું'તું એ પ્રમાણે, એ જ રીતે હું રહ્યો,
તે છતાં એવો થયો હેરાન, શું કહેવું તને !

રાખવા સંબંધને, કૈં કેટલું સ્હેવું પડે,
છોડ, જોવાના નફો-નુકસાન, શું કહેવું તને !

એક ઘટના સાચવી લેવા તને કીધું હતું,
ટેવ માફક, તું રહી બેધ્યાન, શું કહેવું તને !

જે ગમતી ગઝલ તને, એ મેં લખી છે, સત્ય છે,
કર નહીં તું આટલું તોફાન, શું કહેવું તને !

'સત્યમ્' ૧૪, ગાયત્રીનગર,
મહુવા-૩૬૪૨૯૦, જિ. ભાવનગર.
મો. ૯૯૭૮૯૦૯૨૯૦

મારી ભીતર...

- ડૉ. ધૈવત શુક્લ 'આનંદ'

તારું હોવું, મારી ભીતર,
ખુદનું રોવું, મારી ભીતર.

તું દેખાશે, એવું માની,
મારું જોવું, મારી ભીતર.

હું જાતે તો, ખોવાયો છું,
કોને ખોવું, મારી ભીતર.

જીવન કિસ્સો, પીડાઓનો,
આંખો ધોવું, મારી ભીતર.

દર્દો રાખું, ''આનંદે'' ને,
હું જઈ સોવું મારી ભીતર.

૨૦૪, શ્રીનાથ હોમ્સ, બ્લોક-બી,
બાગબાન હોટેલ પાછળ, કુડાસણ,
ગાંધીનગર. મો. ૯૭૧૨૯૯૭૪૦૩

અષાઢીલું ચોમાસું

(ગીત)

- યોગેશ પંડ્યા

અષાઢનું ચોમાસું મારી આંખો અંદર વરસે રે કાંઈ વરસે...
ને આ સાજણ, હૈયું કેવું તરસે !

'હમણાં આવીશ' એમ કહીને ગયો સજનવા,
તું તને આવ્યો, અને અચાનક,
આવ્યું છે ચોમાસુ.

માઝમ રાતે ખાંગો 'થ્યો વરસાદ સાયબા,
ગયો હોત ના, આજે તું તો
ખેતર - વાસુ.

આજ સાયબા તરસે હૈયું, 'કહું' 'કહું' કાંઈ પરોઢિયે,
આ આંખો અંદર પણ ચોમાસું ખાબકશે.

છલકે છે કાંઈ વ્હાલ, વ્હાલ આ મોસમનાં,
ચોમાસા જેવુ ંધીંગી ધીંગી,
ધાર જેટલુ ંવ્હાલ.

કાચો-પાકો ઉજાગરો તો અરડે મરડે,
સોળ વરસની કાચી પાકી ઉંમર, ને
એ ઉંમરને તું ઝાલ !

આજ સાયબા સન્મુખ ઊભી કહેવા જઉં પણ,
શરમ મશે ના, કહ્યું જાય : કોનામાં ક્યારે
કોણ છલકશે ?!

૧૪૧, શિવનગર, તળાજા રોડ,
ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.
મો. ૯૩૭૭૧૧૪૮૯૨

મધમીઠાં સપનાં...

- પ્રિતેશભાઈ શાહ

હું તો ડાળી પર કલરવતું ગીત છું,
હું મોગરાનું મહેકતું સ્મિત છું;

મને પંખીના ટહુકાઓ પ્યારા લાગે,
જોઉં વગડો ત્યાં અંતરમાં પાવા વાગે;

મને દરિયામાં ડૂબકી દઈ તરવાની આશ,
મને આખું નભ ખિસ્સામાં ભરવાની આશ;

મને ઊડતા પતંગિયાની પાંખો ગમે,
સંગ સસલાની સસલું થઈ મન આ રમે;

હું તો બાળક થઈ બાળકની વાતો કહું,
એની આંખોમાં મધમીઠા સપનાં ભરું.

૦૦૧, આંગી એપાર્ટમેન્ટ,
નવા વિકાસ ગૃહ રોડ, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. મો. ૭૬૦૦૩૧૭૧૯૭

પામી લઈએ

- શ્રીમતી જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ

અવસર મળે આનંદનો, પામી લઈએ,
દુઃખ વેગળું તું રાખ સુખ માપી લઈએ

પડકાર આવે પ્હાડ જેવો, તો ય શું છે ?
ને તિમિર હો કે સૂર્ય હો, તાગી લઈએ

આવે મુસીબત સો, કરીશું પાર અડચણ,
મંજિલ મળે ના ત્યાં સુધી ચાલી લઈએ

હો રાત-દિન, પૂનમ-અમાસો આવવા દો,
આંખો ભરી ઉજાગરો જાગી લઈએ

છે સાપ-સીડીની રમત, આ જિંદગાની,
અવસર મળે આનંદનો, પામી લઈએ

૩૧, મનીપુર ગ્રીન્સ બંગલોઝ, મનીપુર વડ બસસ્ટેન્ડ, સંસ્કારધામ સામે, પો.ઓ. ગરોડિયા, બોપલ-ઘુમા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૨૧૧૫.

આ ગાંધીનગર છે...

- કનૈયાલાલ ભટ્ટ

ધબકતું છે સર્વદા જે શ્હેર આ ગાંધીનગર છે,
છે બધાને અહીં ખુદાની મ્હેર આ ગાંધીનગર છે

હોય દસ્તાવેજ બીજા નામના ને લોન પર ઘર,
તો ય સૌને રોજ લીલાલ્હેર આ ગાંધીનગર છે

ચીજ સૌ મોંઘી મલે તો શું થયું ? લીલોતરી જો !
શ્વાસમાં સીધો પડે છે ફેર આ ગાંધીનગર છે

વૃક્ષથી ભરચક વળી ટહુકા મફત, આકાશ ખુલ્લું,
વાળુ કરતા સૌ મજાથી ઘેર આ ગાંધીનગર છે

એટલે તો આંખમાં એની ચમક છે ધ્યાનથી જો ?
સાંજ પડતા જૈ શકે છે ઘેર આ ગાંધીનગર છે

ભીડ, ટ્રાફિક, ભાગ દોડી, છેડતી, દંગા કશું નૈ,
સુખ અને શાંતિ અહીં ચોમેર આ ગાંધીનગર છે

છે કપટબાજી તણું આ શ્હેર, એ સૌ વાત ખોટી,
ધારણા તારી બધી વિખેર આ ગાંધીનગર છે

નૃત્ય નાટક, રાસ-ગરબા, કાવ્ય સૂરો રોજ ગૂંજે,
છે અહીંયા મનથી સૌ કુબેર આ ગાંધીનગર છે

પ્લોટ નં. ૧૧૮૫/૫, સેક્ટર-૩/ડી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૬. મો. ૯૪૨૬૦૯૦૬૦૧

રન્ના દે !

- *કરસનદાસ લુહાર*

આંતરીને ઊભી હું મારગ અભિશાપનો,
રન્ના દે, રથ આહીં રોકી દો આપનો !
કૂખલ વેરાનમાં હું કરમાતી દાડમડી,
એકાદું ફૂલ નથી ફૂટતું;
આરસમાં કોરેલા ઠક્કર થાનોલેથી -
શ્રાવણિયું આભ નથી છૂટતું.
લીલુડું એક પાંદ આપો તો ઠારું મા,
વગડો આ વસમા સંતાપનો !
રન્ના દે, રથ અહીં રોકી દો આપનો !
આંખ, કાખ, છાતી ને ઉજ્જડ આ ખોળામાં -
ખાલીપો બાંધે છે જાળાં;
અવાવરું તે ઉદરમાં ભારે પગે મ્હાલશે.
ચઢતા દિ' ક્યારે હૂંફાળા ?
પૈડેથી ચગદો કાં ચીલો ભૂંસીને જાવ -
પાડ્યો હથેળીએ જે શાપનો !
રન્ના દે, રથ અહીં રોકી દો આપનો !

૩૯, 'કલ્પદ્રુમ', શ્રીજીનગર,
મહુવા, જિ. ભાવનગર-૩૬૪૨૯૦.
મો. ૯૮૨૪૨૨૫૧૨૭

યોગદ્વંશ

- *પ્રવીણ ગઢવી*

વાયુમાં
પાર્વતીના દેહની ઉષ્મા
અને
પાર્વતીના શ્વાસની સુગંધનો
અનુભવ થતાં જ
શિવજી
બ્રહ્મરંધ્રમાંથી
નીચે ઊતર્યા...
આંખો ખોલી
જોયું તો,
કામ કેસૂડે કેસૂડે ઝૂલી રહ્યા હતો,
મહુડે મહુડે મ્હેકી રહ્યો હતો.
ગરમાળે ગરમાળે હસી રહ્યો હતો.
આંબે આંબે મઘમઘી રહ્યો હતો.
કંસારાની ટુકે ટુકે ઠેકી રહ્યો હતો,
કોકિલની કૂકે કૂકે ગાઈ રહ્યો હતો.
પપિહાના બોલે બોલે લવી રહ્યો હતો !
'પાછો આવી ગયો કામ
તપોભંગ કરવા
વસંતનાં વસન સર્જી ?'
શિવજી હસ્યા.
'પાર્વતીએ ખોટી દયા ખાઈને
જીવતો કરાવ્યો.
એટલે જ દર વર્ષે વસંતે
આવે છે યોગદ્વંશ કરવા,
હવે જવું પડશે,
પાર્વતીની સોડમાં'
શિવજી ત્રિશૂળ ઉઠાવી
ચાલતા થયા
કૈલાસ ધામે

આસવલોક, ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧,
ગાયત્રી મંદિર પાછળ, ગાંધીનગર.
મો. ૯૯૭૯૮૯૩૯૯૦

પ્રેમ નગરે પહોંચી ગયો...

- ડૉ. પ્રદીપ આઝાદ

રાતનું છેલ્લું પગથિયું પકડવા તરસી ગયો,
ટહુકતા એ સૂર કિરણે રણમહીં લપસી ગયો,
ઊંચકીને રાત આખી પલક તો ચાલ્યા કરે
અડગ નજરે આખો હિમાલય ઓગળી ગયો
એકવાર જો પળ સરકી હાથ ના એ આવશે
જિંદગીભર રાહમાં વાદળ થઈ વરસી ગયો
ક્યાં ખબર છે એમને ઝાંઝવા તો દોડ્યા કરે
કસ્તુરી મળતાં ફરી નયનો મહીં ઉઘડી ગયો
'ઈશત્' ઘાણીનો બળદ થઈ વર્તુળો પાડ્યા કર્યા
સમજતાં એ જિંદગી પ્રેમનગરે પ્હોંચી ગયો.

પ્લોટ નં. ૧૨૪૮-૧,
સેક્ટર-૭-ડી,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.

હરિને હાથવગા હું રાખું...

- હર્ષિદા દીપક ત્રિવેદી

બોરાં સઘળા મીઠાં તોયે ચાખી ચાખી આપું...
દૂબળી કાયા-મનમાં ભારણ - રુદિયામાં અકળામણ,
આંટીવાળી પાઘડિયુંમાં આંટીથી
ગભરામણ,
સાધુ-સંતોની વાણીમાં જાપ બધા હું જાપું...
હરિને હાથવગા હું રાખું...
રામાયણ-મહાભારત-ગીતા સઘળા
ગ્રંથો વાંચ્યા,
મંદિર-મસ્જિદ ને ગુરુદ્વારે અમથા
અઢળક નાચ્યા,
નાની-મોટી લિપિ ઉકેલો ઓ મોરારિ બાપુ...
હરિને હાથવગા હું રાખું...
'તું'માં 'હું'ને 'હું'માં 'તું'નો ભેદ કિંયા સમજાતો,
મીરાંનો છો મોહન તોયે રાધાનો
પરખાતો,
રમતી રાધાના હૈયામાં કાન-કુંવરની છાપુ...
હરિને હાથવગા હું રાખું...

"કલ્પદીપ", ૧, નંદનવન સોસાયટી, ૯, સદ્‌ગુરુ બંગલો,
સાધુ વાસવાણી રોડ, એસ.બી.આઈ. પાછળ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. મો. ૯૭૨૭૭૭૪૭૪૩

સ્નેહપત્ર

- સ્નેહલ જોશી

અયિ સખી ! તુજને હું આ લખું સ્નેહપત્ર,
હૃદયસરિતની શાહી લેખણીમાં ભરીને !
નયનકમળથી જો સ્પર્શ તારો થશે તો,
નિરવધિ અમ શબ્દો પામશે ધન્યતાને !

જીવન મધુરતાઓથી ભર્યું ભાવિ ઝંખું,
પરિમલ પ્રસરે દામ્પત્યની એ ક્ષણોમાં;
સવિનય થઈ ઝંખુ એટલું ઓ વિધાતા !
હૃદયઝરણથી નિત્યે વહે સ્નેહ મારો.

કરગ્રહણસમે જયાં નેત્રમાં નેત્ર ડૂબે,
પુલકિત થઈનો હૈયાં બનો એકમેક;
અધિક ગહન પુણ્યો જન્મજન્માંતરોના -
કમલદલ તણો રે બન્ધ તો પ્રાપ્ત થાય !

કલમ અટકતી આ જાય છે લાજ સાથે,
નવરસ છલતી સાક્ષાત જાણે પ્રિયા હો !

'શ્યામ', અંજલિપાર્ક,
રાજીવનગર, પોરબંદર.
મો. ૯૪૨૯૯૪૩૮૨૧

અવસર

- ધરમાભાઈ શ્રીમાળી

વૃક્ષો ઊભાં ધ્યાન ધરીને
પર્વત બેઠા ન્હાવા
ખળખળ વહેતાં ઝરણાં વચ્ચે
વાગે મીઠા પાવા...

હરખ પદુડે હૈયે ચાલ્યાં
મનખ મનના મેળે
ઝરમર સાળુ
ઝરમર કબજે
ઝરમર ઝીણાં નેણે
જંતર વાગે ઊભી નેળે

ઢાળ ચડતાં ઢાળ ઊતરતાં
પગમાં રણઝણ વાગે
મશ્કરિયા ચાળે સૈયર
પાછળ પગલાં વાગે..

ટપાક, ટપ્ ટપાક્ ટપ્
જલધારાનો ટપકારો,
વનને માથે
રૂડા અવસર જેવો લાગે...

એમ/૨, સરકારી વસાહત (જૂની),
લાલબંગલા પાસે, પાલનપુર,
જિ. બનાસકાંઠા. મો. ૯૯૨૪૭૭૭૨૮૬

એવો છું

- ડૉ. મુકેશ જોશી

અચાનક યાદમાં આવીને ઝબકી જાઉં એવો છું,
હૃદયના શ્વાસ જો ખૂટે તો ધબકી જાઉં એવો છું

ભલેને કાળ એ માને કે રહું છું એના બંધનમાં,
મળે મોકો અગર સારો તો સરકી જાઉં એવો છું

ગણોને આંખનો તારો એવું ક્યાં માંગવાનો છું ?
બની પાંપણ તમારી લ્યો હું પલકી જાઉં એવો છું

નથી અટકાવવાની કોઈ બીજી આમ તો રીતો,
તમારી યાદ આવે ને, તો અટકી જાઉં એવો છે

નથી લખવા પરાણે કોઈ શબ્દો શોધીને આજે,
ગમે તેને ગમે ત્યારે હું ખટકી જાઉં એવો છું

બ્લોક નં. ૫૪૫/૪,
સેક્ટર-૨૦, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧.
મો. ૯૯૨૫૦૦૨૪૩૫

બેઘર

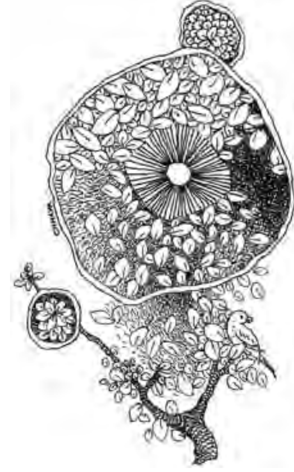
- પ્રજ્ઞા ડી. વશી

બધું જ પત્યું
બાના ગયા પછી
જો કે, એમ પણ કહેવાય કે -
હવે જ બધું શરૂ થયું, બાના ગયા પછી
અત્યાર સુધી બા માટે નહીં દોડેલા એવા
અમને તો બાની નનામી પાછળ ઠેઠ સુધી દોડવું હતું.
પણ એમ કાંઈ...
બ્રાહ્મણે અગિયારમું, બારમું, તેરમું કરાવતાં
એકવાર, રાંધેલા ચોખાના પિંડ બનાવી
એને દર્ભ દ્વારા કપાવતાં કહેલું -
હવે તમારો બા સાથેનો નાતો પૂરો
ગર્ભનાળ સાથેનો નાતો શું આટલો બધો
કાચો હોય શકે ખરો ?
સૂતકની છેલ્લી વિધિ પૂરી કરતા એ બોલેલાં
હવે તમને કોઈ નડતર નહીં નડે
હવે બધા ઋણાનુબંધમાંથી મુક્ત
બા અને નડતર ?
ઋણાનુબંધ અને મુક્તિ ?
અટકળો તેમજ પ્રશ્નોને ભારે હૈયે, ભીતર દાબી
બાના જર્જરિત પવિત્ર ઘરને કાયમ માટે તાળું મારેલું
પણ, ત્યારે ક્યાં ખબર હતી... કે...
હવે પછી અમે
શહેરના આલિશાન બંગલામાં રહીશું
અને છતાં
અમે તો
સાવ ઘર વગરનાં
બેઘર

એ-૧૦૨, સિલ્વર પામ એપાર્ટમેન્ટ,
આઈ.સી.આઈ.સી. બેન્ક ઉપર, કદમપલ્લી રોડ,
નાનપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧. મો. ૯૨૨૮૩૩૧૧૫૧

અંતિમ સ્નાન

- રીના મહેતા

"લો ! તમે જ નવડાવી દો, અમે પાણી રેડીએ છીએ,"
ભાભી બોલ્યાં
"ઓ બા રે..."ના ઝીણા ડૂસકા જોડે
મારી આંખમાં પાણી આવ્યાં ને
પ્લાસ્ટીકની સાદડી પર સુવાડેલા
નિશ્ચેતન દેહ પર રેડાતા પાણીમાં ભળી ગયાં
આ જ દેહમાંથી બન્યો હતો મારો દેહ.
મારા અડધા બોલે જે બેઠો થઈ જતો હંમેશા
તે અત્યારે ખસેડો તો ખસે - એવો.
મોં - પેટ - છાતી બધે મેં
મારો અનાથ હાથ ફેરવ્યો
"અહીં બરાબર સાબુ ઘસ" એવું એ કાયમની માફક
બોલી નહીં તો ય મને સંભળાયું
નહાવાની એને ભારે ચટ
લાંબી માંદગીમાંય
બે જણ બેળે બેળે ઝાલી બાથરૂમમાં બેસાડતાં
ને છેવટે થાકીને
બાઈ રાખવાની ગુસપુસ કરી કે બીજે દહાડે
ભારે પોપચાં માંડ ઊંચાં કરી બોલી :
"બહુ મહેનત પડે છે નંઈ નવડાવવાની ?"
હું મૂંગી નીચું જોઈ રહી :
કેવી રીતે કહું કે કેવડી મોટી ઢાંઢા જેવડી થઈ ને
છાતીયે ફૂટેલી તોય બા પાસે જ નહાતી
તે બહેનપણીઓ મશ્કરીયે કરતી.
ગમે તેટલી થાકી હોય, માથું તો બા જ ધૂવે.
"બરાબર લૂછ" એવું એ બોલી નહીં તો ય -
ગયે મહિને કબાટમાંથી કોરી સાડી
કઢાવી રાખેલી મારી પાસે
'જાઉં ત્યારે પહેરવા' કરીને !
"સારી પહેરીને જ જાઉં ને ?" એમ એ બોલેલી
ને અમે બંને ખડખડાટ હસેલાં.
શરીર ફેરવી ફેરવી જેમતેમ સાડી લપેટી.
"કેવી લાગે છે ?", એવું એણે કાયમની જેમ પૂછ્યું નહીં.
તો ય મને સંભળાયું
ફૂલોના ઢગલા નીચે સૂતેલી
અજાણ્યા જેવી લાગતી
એ ગઈ
પગલુંયે પાડ્યા વિના
ઘરમાંથી
હંમેશ માટે દોણીનો ધુમાડો આંખમાં આંજી હું
ચાર રસ્તેથી પાછી ફરી બા વિનાના ઘરમાં પહેલીવાર
રાતની વધેલી એની ભાખરીના ટુકડા ખાવા
છાપરે નિમાણું ઉડાઉડ કરતી ચકલીઓ,
ઊંધા વાળેલા માટલામાંથી વહી ગયેલી તરસ,
લાઈટરના ઝબકારાને ઝંખતો ગેસનો ચૂલો,
હવાથી જરા જરા હાલતું
વળગણી પર લટકતું રહી ગયેલું
સુતરાઉ ભેજિયલ ગંધવાળું એનું લૂગડું
જેનો વણાટ રહી ગયો મારા હોવામાં
નહાવા માટે મેં બાથરૂમ ઉઘાડ્યું કે
એના સાબુની સુગંધ મને ભેટી પડી
નળ ખોલ્યો
ડોલ ભરી
એ જ પેલી બાળકી પેઠે વસ્ત્ર ઉતાર્યાં.
પાટલે બેઠી
ને ડબલામાં પાણી ભરી
માથું નમાવ્યું -
જાણે એની સમક્ષ
અંતિમ વાર

બી-૨, માધવવિલા સોસાયટી,
ગંગેશ્વર મહાદેવ પાછળ, ગ્રીનવેલી એપાર્ટમેન્ટની બાજુમાં,
અડાજણ, સુરત-૯. મો. ૯૯૮૦૦૨૪૩૦૪

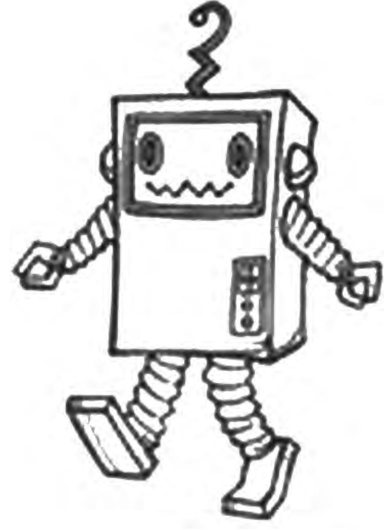
કોણ આવી પોંખશે ?

- ઉમેશ જોશી

અસ્ત પામી કોણ આવી ઊગશે ?
બંધ પાંપણ કોણ આવી ખોલશે ?
જીદ તારી કાં હશે મારી, હવે -
મૌન હોઠે કોણ આવી બોલશે ?
ને ઉદાસી આંખમાં બીડાય છે,
રાત આખી કોણ આવી જાગશે ?
એજ શંકા રોજ પજવે છે મને,
સ્નેહ સગપણ કોણ આવી જોડશે ?
શ્વાસ પહેરી લાશ આવી તોરણે,
માંડવામાં કોણ આવી પોંખશે ?

૧૮, ગિરિરાજનગર, શેરી નં. ૪,
ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧.
મો. ૯૮૭૯૫૬૬૫૯૦

...તરફ છે જવાનું

- વિનોદ ગાંધી

વતનમાંથી વૈકુંઠ તરફ છે જવાનું,
ભલે લાખ કરીએ થશે જે થવાનું

અમે એટલે બહુ ઉતાવળ કરી છે,
બધા જણ કહે, "સ્વર્ગ ત્યાં છે મજાનું"

અમે તો સ્વયં સાવ સાજા થયા છે,
અને નામ લોકો તો લે છે દવાનું

રહસ્યો ઊઘડશે તો ભોંઠા પડાશે,
તમે ખોલશો ના એ પુસ્તકનું પાનું

તમે દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા ટકાવો,
ભલે હોય મંદિર મોટું કે નાનું

બધા લોકરો હુંય જોઈ વળ્યો છું,
પરંતુ છે ઉત્તમ હૃદયનું જ ખાનું

૮૩, સુવિધાનગર, ભુરાવાવ,
ગોધરા, જિ. પંચમહાલ-૩૮૯૦૦૧.
મો. ૯૭૨૬૧૬૬૦૩૧

સૂર્યનું ડૂબવું !

મહેશ દેસાઈ

હાથમાંથી હાથનું સરકી જવું,
એ રીતે સંબંધનું પણ તૂટવું !

ડાળ પર છે પુષ્પની ફોરમ છતાં,
માનવીને કેમ સૂઝ્યું ચૂંટવું !

ને કબૂતર ઘૂઘવે છે છત ઉપર,
કેટલા અવસર બને તો ઊડવું !

આ નગર પણ ક્ષણ પછીથી રણ બને,
ઊંટ પગલે ચાલવું ક્યાં ખૂંપવું !

સાંજની ઘેરી ઉદાસી આંખમાં,
નિત્ય આંજી સૂર્યનું પણ ડૂબવું !

સાવ નિર્જન રાતમાં દીવો બળે
સ્નેહવશ કોનું હશે આ ઝૂરવું !

જિંદગીમાં સાચવી ચાલો છતાં,
માર્ગમાં આવી મળે છે ભૂલવું !

બી-૧૫, ત્રીજે માળ, રાજુ ફ્લેટ્સ,
વિશ્વકર્મા મંદિરની પાછળ, મજૂરાગેટ પાસે,
સૂરત-૩૯૫૦૦૨. મો. ૮૨૩૮૫૭૪૪૫૦

બારણાં

- સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

જ્યારે હું આગળ વધવાનો વિચાર કરું છું કે,
મારી ચારેય બાજુ
ફટાફટ
અનેક બારણાંઓ ખુલી જાય છે, મને લલચાવવા.
જાણે ઊભી થઈ જાય છે
બારણાઓની એક નવી જ સૃષ્ટિ
દરેક બારણું એક અવનવી દુનિયા આપવાનું
આપે છે વચન
બે ઘડી તો ગૂંચવાઈ જવાય તેવું
પણ મારી પાસેના નકશાનો આધાર લઉં છું ઝીણવટથી.
રખેને કોઈ ઊંધા બારણાંમાં ઘૂસી જવાય
ને ભૂલભૂલામણીમાં અટવાઈ જવાય તો !
બારણાં પણ 'પ્રોફેશનલ' થઈ ગયા છે હવે
કોઈ બારણું બહાર લાલ ગાલીચો પાથરે છે,
અંદરથી સ્વર્ણિમ સંગીત રેલાવે છે કોઈમાંથી
ને મઘમઘાટ ફેલાવી રહે છે વળી કોઈ ત્રીજું
ચાલું છું હું
ગૂંચવાયા વગર
વિગતવાર નકશામાં જોઈ જોઈને
અંતઃ સ્ફૂરણાનું હોકાયંત્ર લઈ

૨/સી, નાનિક નિવાસ,
વોર્ડન રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૬.
મો. ૯૮૨૦૯૬૦૭૯૮

નારીગર્જના

- ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી

નારી નથી રહી હવે, નાદાન-નિરાશ કે ઉદાસ,
નારી નથી રહી હવે, હારેલી-થાકેલી કે ડરેલી,
એ તો છે આપણી ગરવી ગુજરાતણ નારી !
ગર્વિષ્ઠ, ગરિમાયુક્ત, અસ્મિતાસભર સન્નારી !
નારી નથી રહી હવે, કોઈની ગુલામ કે આશ્રિત,
એ તો છે ખડગ જેવી અડગ શૌર્યવંતી નારી !
એતો ખમીરવંતી ! કદી ના હારી આભને આંબનારી
નથી ડરતી મોટા ચમ્મરબંધીથી, છે નીડર આ નારી.
ભણી, ગણીને દશે દિશામાં, ગગન ગજવે ગુર્જર નારી !
કન્યા કેળવણી પ્રતાપે, ઘેર ઘેર શિક્ષિત નારી !
નથી માત્ર બે ઘરની દીવડી, દેશ અજવાળે નારી !
કોમળ કળીશી કન્યાને, નિરાધાર-એકલી મહિલાને.
પીંખનારા દુષ્કર્મીને, હવે વીણી વીણી મારશે નારી !
આતંકી, જુલ્મીને હણવા, દુર્ગા, કાલી બનશે નારી,
નારી શક્તિને ધન્ય છે, નથી ડરવાની બદમાશોથી,
ભારતીય નારી, તારી શકે છે દેશ અને દુનિયા સારી

૯૬/૧, સેક્ટર-૩-એ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૬.
મો. ૯૫૮૬૧૭૪૪૬૮

નર્મદા

- નટવર હેડાઉ 'વનવિહારી'

વિંધ્યાચલના પર્વતોને ચળાવતી,
અમરકંટકે હરણફાળ બની ઘૂઘવતી

નિર્મળ જળની સદા ધારા વહાવતી,
દીઠી નર્મદા ગુર્જરી મર્મ ગાતી

મેકલ સૂતા મંદિરો-તપોવનો શોભાવતી,
વેદવ્યાસ અનુસૂયાની વાણી ગુંજાવતી

દક્ષિણ ગંગા પાવન સૌને બનાવતી,
દીઠી નર્મદા ગુર્જરી મર્મ ગાતી

રૂદ્રદેહા ધુંવાધારના ખડકોથી વહેતી,
અક્ષયા, અમૃતા, રેવા તું દેવી પાર્વતી

જ્યાં તારે કાજે ભગીરથ બન્યા ગુજરાતી,
દીઠી નર્મદા ગુર્જરી મર્મ ગાતી

મૂંગા જીવો - સૂકી ધરાને તૃપ્ત કરતી,
આવે જળની ધારા ખળખળ વહાવતી

ગુર્જર ભોમે લીલી જાજમ બિછાવતી,
દીઠી નર્મદા ગુર્જરી મર્મ ગાતી

'અરણ્યાલય', ૫, ડુપ્લેક્ષ, હરિનગર સોસાયટી,
મુ. વાવોલ, તા.જિ. ગાંધીનગર.
મો. ૯૪૨૮૪૭૧૪૦૬

ખાલીપો

- ભાનુપ્રસાદ પુરાણી

ખાલીપો ખખડે છે ખોરડે,
અહીં તહીં આસપાસ ઓરડે !
ખાલીપો ખખડે છે ખોરડે.
કહેવું જો હોય તો, એમ જ કહેવાય,
કે મધ્યાહ્નનો સૂરજનું ડૂબવું !
પાર કરી મધદરિયે હંકારી નાવ
પછી આવીનો કિનારે ડૂબવું.
માણસ તો જાય, સાથે પણછાયો જાય !
પછી ખાલીપો ખખડે છે ખોરડે !
એ જ ઢોલિયો, એ જ ચાદર,
ને એ જ બારી, વળી બારણાં.
ઓચિંતા સમણામાં આવીને ઝલમલશે,
તું જ નહીં, તારાં સંભારણાં !
પછી એકલું એકાંત રહેશે ઓરડે.
ખાલીપો ખખડે છે ખોરડે !

પ્લોટ નં. ૧૦૩/૨, સેક્ટર-૨/એ,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
મો. ૯૯૦૪૨૫૬૧૧૪

મહા રાસ

- પ્રકાશ જોશી

વિશ્વનો મહા રાસ, સદીઓ ઘૂમે ચક્કર,
આકાશમાં ગ્રહો, પ્રદક્ષિણા ફરે રમઝટ.
તારલા રાતભર, ચમક્યા કરે ઝગમગ,
સૂર્ય પ્રકાશે પ્રાણે ઉષ્મા, પ્રગટે જીવતર.

ધરતી પર ષડ્ ઋતુએ, નિખરે નવસાજ,
ચંદ્રકળાઓ, સુધારસનો આપે અણસાર.
અષાઢી વીજ, અવકાશે ઝબકે ચમકાર,
વસંતી વાયરો, છેડે સુગંધ ભરે ફરમાન.

પુષ્પો ખિલે, ફળે વનરાજી, હસે હરપલ,
રત્નાકરની લહેરે, આનંદ ઉછળે હરદમ.
હિમવર્ષાએ, ઝરે સૌંદર્ય ઝરમર કણકણ,
રૌદ્ર આંધી તૂફાને, જડચેતન કંપે થરથર.

સરિતા વહે, રવે કલકલ, શબ્દે રણકાર,
પહાડો રહે હરિયાળા, વૃક્ષ વેલે શણગાર.
પશુ, પક્ષી, કીટ પતંગ, ભ્રમણે લયતાન,
મનુષ્યોમાં મસ્તી-ભર્યા મચલે અરમાન.

૭/એ, શ્રી હરિપાર્ક, અંકુર,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
મો. ૯૩૭૬૯૮૮૭૦૨

ગામ

- ભસ્માંગ માંકડ "સમ્રાટ"

વરસાદની એક સાંજ અને ગામનું પાદર,
શહેરમાં તો મળે ફક્ત ઝાંઝવાનો સાગર.
વડની વડવાઈમાં ઝુલતો છોરો,
શહેરમાં ક્યાં કોઈને છે પોરો.
ચબૂતરામાં પંખીનો છે કલરવ,
શહેરમાં છે વાહનોની ઘરર ઘરર.
તળાવ કાંઠે બાળકોના ધુબાકા,
અને અહીં મળે કાર્ટૂનના ઠહાકા.
ગોધૂલિક સમયની ધૂળના રજકણ,
અહીં વાહનોના ધૂમાડાનું પ્રદૂષણ.
ઊનો રોટલો આપે પેટમાં રાહત,
અહીં ઉડતી પકવાનોની જયાફત.
ગામમાં કુદરત ખોળે જીવે જિંદગી,
અહીં કૃત્રિમતા બની ગઈ અડંગી.
કંઈક વાત છે ગામની અનોખી,
શહેરમાં રહી પણ ના થાય અનદેખી.
વરસાદની એક સાંજ અને ગામનું પાદર,
શહેરમાં તો મળે ફક્ત ઝાંઝવાનો સાગર.

માંગલ્ય, પ્લોટ નં. ૨૫૫/૨, શ્યામલ-૧,
જૈન દેરાસર પાછળ, સેક્ટર-૨૨,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨. મો. ૯૮૨૫૭૨૧૯૨૮

દોસ્ત તું આભાસી જીવે છે...

- દ્રોણ મોદી

જિંદગીના તડકા છાંયા, દરેક પડાવે આભાસી ઓછાયા,
ખુદાની મહેર હશે કે કહે, જિંદાદિલી શાશ્વત જીવે છે.

ભૂલી બિસરી યાદો ખંખેરી, વર્ષોથી જે મેં સંઘરેલી,
અનેક હસ્તીઓ કે બાવલાં, આજેય મનમાં જીવે છે.

દોસ્તો તો એવા મળ્યા શમણે, બચપનેથી ઘડપણે,
'દોસ્ત છું તારો દોસ્ત' કહી, આજેય જૂઠનું જીવે છે.

ક્યાંક ચિહ્નો તો ક્યાંક નિશાની, એજ જુબાની,
જાણતાંયે છેતરે, તોય નિર્લેપ બની મસ્ત જીવે છે.

મા-બાપ જ ફક્ત ઉદ્ધારે, અમંગળ પ્રસંગે વહારે,
મિત્રો કાલ હશે ન હશે, તેઓ સદાય પડખે જીવે છે.

સત્તાવીસમેં અનુભવે અનેક યારીઓની ઘડામણે,
કંઈક કહું છું હું આપને દોસ્ત... તું આભાસી જીવે છે.

૧૩, "પારિતોષ", શિવપાર્ક, કબીર આશ્રમની પાછળ,
ડેરી રોડ, પાલનપુર, જિ. બનાસકાંઠા-૩૮૫૦૦૧.
મો. ૯૪૨૯૨૯૦૭૪૭

કૃષ્ણ-લીલા

- પ્રજ્ઞા પટેલ

હે કૃષ્ણ,
હે યોગેશ્વર, માધવ-કેશવ મનોહર,
તમારે ય નિયતિ જેવું તો ખરું જ,
ખરું ?!
ભગવાન થઈને ય તમારે ભાગે તો આવ્યું
અમારી-મનુષ્યોની જેમ જ જીવવાનું
ઝૂરવાનું
ઝઝૂમવાનું
અને આખરે મરવાનું !
તને જગતપતિ, દ્વારકાધીશ, ગીતાના ગાનાર
નોંધારાના આધાર, જગના તારણહાર
સર્વ તત્ત્વોનો સાર, સઘળી લીલા કરનાર.
તમે-તમે બધું જ,
બધું - સખા - ભગવાન.
બે-બે માત-પિતાના લાલ, તો ય રહ્યા વિયોગી.
રાધા-મીરાના શ્વાસશ્વાસે તમારું નામ,
તો ય ન પામ્યા રાધા-મીરાને.
દ્રૌપદીના ચીર પૂરનાર તમે જ,
અર્જુનના પ્રિય સખા-સરાથિ પણ તમે જ.
અનેક કથાના નાયક, ગાયક તમે...
અઢળક લીલાઓ કીધી,
અઢળક ભરજવ્યા વેશ...
હે કૃષ્ણમુરારિ, ગોવર્ધનધારી, સુદર્શન ચક્રધારી...
વ્હાલું વ્રજ તમારે ય છોડવું પડ્.
સહુને શરણમાં લેનાર,
તમારે ય કાળને શરણ જવું પડ્યું ?
નિયતિ જેવું તો ખરું જ,
સાવ એકાકી પળે,
સાવ કેવું એકાકી શરીર છોડવાનું આવ્યું ?
એ ય એક પારધિના બાણે ?!
પ્રિયેશ્વર,
તમારે ય તે નિયતિ જેવું તો ખરું જ ને ?!

આત્મન્, પ્લોટ નં. ૧૬૮૭/૧,
સેક્ટર-૨-ડી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
મો. ૯૮૨૫૪૩૮૩૯૪

વખતનો વેપારી

- પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ 'સારસ્વત'

તું, ના સતનું ઝાડ, વખતનો વેપારી,
હાર, દુશાલા કદીક આપતો સોપારી.

કૂતરાને તો એક અને તે પણ દેખાતી,
અંગ અંગમાં તારે અઢળક, ના પેખાતી !

લાભ મળે ત્યાં લેટી પડતો ભેટી પડતો;
મહારથી તળિયાં ચાટ્યામાં ચોંટી પડતો !

ટોચે પ્હોંચી ફગવે સીડી, વાર ન લાગે,
તળે કોકડાં છો ગુંચાતાં, તું નભ તાગે.

ઊંચે ઊંચે હજીય ઊંચે ચડવા તાકે,
મસળી નાખે ના ગમતાંને ગમતાં રાખે !

કાગ અને ઘુવડનો કટમી ચીબરી-ચાળા,
મેળ પડ્યો તો મોર ઘરે મોતીની માળા !

'તમારું સ્મરણ',
મુ.પો. સીતવાડા, તા. પ્રાંતિજ,
જિ. સાબરકાંઠા-૩૮૩૨૦૫.

वैश्नव जन तो...
...तेने रे
Halari 10
“વૈશણવ જન તો તેને રે કહીએ”
રમેશ હાલારી

પ્રકાશક : માહિતી નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.
પ્રોસેસિંગ અને મુદ્રણ : મધ્યસ્થ સરકારી પ્રેસ, ગાંધીનગર.